देशभक्त-साहित्यसम्राट

नरसिंह चिंतामण केळकर

यांच्या

आठवणी

संपादक व संग्राहक

सदाशिव विनायक बापट

प्रस्तावना-लेखक

श्री. ज. स. करंदीकर,
बी. ए., एल्एल्. बी.,
विश्वस्त, केसरी-मराठा संस्था, पुणें.

शके १८७०] प्रथमावृत्ति [सन १९४८

किंमत ८ रुपये

प्रकाशक :

सदाशिव विनायक बापट,
केसरी कार्यालय, ५६८ नारायण पेठ,
पुणें २

मुद्रक :

आ. रा. भट, एम्. कॉम्.,
केसरी मुद्रणालय, ५६८ नारायण पेठ,
पुणे २

अर्पण-पत्रिका

परमवंद्य – पवित्र भारतमातेस लाभलेल्या

अभिनव श्रीस्वातंत्र्य-लक्ष्मीस

आणि

तदर्थ अवतरलेल्या व लहानपणापासून विशिष्ट रीतीचें वळण लावून मातृभूमीची सेवा करण्यास मला स्फूर्ति दिलेल्या महनीय

केसरी-मराठा संस्थेस

ही 'नरसिंह'स्मृति-कुसुमांजलि कृतज्ञताबुद्धीनें अर्पण केली आहे.

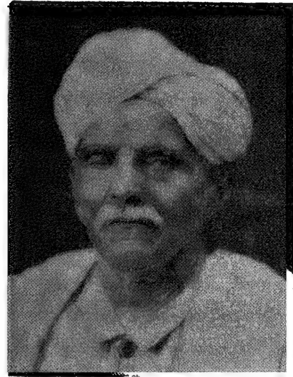
– सदाशिव विनायक बापट
आठवणीकार

'आठवणीं'चें हृद्गत

न खलु स उपरतो यस्य वल्लभो जनः स्मरति ।

— मालतीमाधव

दे. भ. तात्यासाहेब केळकर यांना दिवंगत होऊन एक वर्ष होत आलें. या कालावधीत त्यांच्याविषयीचा आदरभाव अनेकांनी अनेक प्रकारांनीं व्यक्त केला. कोणीं स्मारक-फंड उभारले, कोणी खास अंक प्रसिद्ध केले, कोणी तैल-चित्रांचें अनावरण केले; ज्यांनी त्यांनी आपापल्या परीने त्यांच्या स्मृतीस आदरांजलि वाहिली. पण तात्यासाहेबांचे एकनिष्ठ सच्छिष्य सदाशिवराव बापट यांचा 'आठवणी' प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम सर्वांत अधिक यशस्वी झाला असून, तो अधिकांशाने आदरणीय वाटतो. इतर स्मारके तात्यासाहेबांची स्मृति जागृत ठेवण्यास उपयुक्त आहेत व त्या दृष्टीने ती अभिनंदनीयहि आहेत; तथापि त्या स्मारकांत तात्यासाहेबांचे यथार्थ स्वरूप प्रकट होत नाहीं. स्मारकफंडांतून केळकर-सभागृह निर्माण झाले, शिष्यवृत्त्या ठेवण्यात आल्या, केळकर-पदक देण्याची योजना झाली अथवा आणखी असलेच दहावीस स्मृतिजागृतीचे प्रकार घडवून आणले तर त्या योगाने तात्यासाहेबांची स्मृति चिरस्थायी होईल, नाही असे नाहीं; पण केळकर सभागृह पाहणाऱ्या प्रेक्ष-कांस, शिष्यवृत्ति पटकावणाऱ्या विद्यार्थ्यांस, पदक मिळविणाऱ्या पदवीधरांस जर विचारले कीं, या स्मृतिचिन्हांवरून तुला काय बोध होतो, तर तो एवढेच सांगेल की, 'तात्यासाहेब केळकर नांवाचे एक मोठे प्रसिद्ध पुरुष होऊन गेले, त्यांच्या थोरपणाचें हे स्मृतिचिन्ह आहे.' ते थोर होते म्हणजे ते कसे होते, त्यांचा थोरपणा कशांत होता, त्यानी राष्ट्रकार्य काय केलें, समाजाच्या उत्कर्षाला ते कसे कारणीभूत झाले इत्यादि प्रश्न विचारल्यास त्यांची उत्तरे देण्याला त्या स्मृतिचिन्हां-पासून त्याला कांही स्फूर्ति प्राप्त होणार नाही. सदूभाऊ बापटांनी प्रसिद्ध केलेल्या 'आठवणीं'चें पुस्तक हें अशा प्रकारचे स्मारक आहे कीं, त्यावरून तात्यासाहेबांची नुसती 'निर्विकल्प स्मृति'च जागृत होणार नसून 'सविकल्प स्मृति' सदैव जागृत राहणार आहे. आठवणीच्या या पुस्तकाने तात्यासाहेबांच्या स्वभावासंबधाच्या

श्री ज. स. करंदीकर

आणि त्यांच्या कर्तृत्वासंबंधाच्या कोणत्याहि प्रश्नास त्वरित उत्तर देण्याचें साधन उपलब्ध झालें आहे आणि म्हणूनच असें साधन निर्माण करून वाचकांच्या हाती देण्याची सदाशिवराव बापटांची कामगिरी विशेष अभिनंदनीय व स्वागतार्ह आहे.

चरित्र व आठवणी यांतील तारतम्य

चरित्र-ग्रंथानेंहि चरित्रनायकाच्या स्वभावाची व गुणांची ओळख पटते. तरी पण चरित्राला कांही एक ठराविक ठशाची ठेवण राखावी लागते आणि त्यामुळे चरित्रांतील महत्त्वाचे तेवढे सर्व भाग ठळकपणे वाचकांपुढे येतातच असे नाही. आणि दुसरा मुख्य फरक असा की, चरित्र-लेखक हा आपल्या एकट्याच्याच विशिष्ट चष्म्यातून चरित्रनायकाकडे पाहात असल्याने, त्याच्या स्वतःच्या मताची छाप चरित्रनायकाच्या कृतीवर पडलेली दिसते. आठवणीचे लेखक शेंकडो असून 'भिन्नरुचिर्हि लोकः' या न्यायाने प्रत्येकाची आवडनिवड वेगळी असणारच. अर्थातच चरित्रनायकाची कोणतीहि कृति इतक्यांच्या दृष्टीतून निसटूं शकत नसल्याने, प्रत्येक लहानसान कृत्यावर अनेकांनी आपापल्या दृष्टिकोनांतून प्रकाश पाडल्याने, चरित्रनायकाचे अंतरंग वाचकांपुढे अगदी निःसंकोचपणे, आडपडदा न ठेवतां, मांडले जाते, आणि न्यायालयांत ज्याप्रमाणें एकाच्या साक्षीपेक्षा अनेकांची साक्ष सत्यत्वाने ग्राह्य धरली जाते, त्याप्रमाणे अनेकांच्या परीक्षणाच्या कसोटीला उतरलेले गुण निर्विवादपणे वाचकांना ग्राह्य धरावे लागतात; इतकेच नव्हे तर, वाचकांच्या मनावर ते आपोआपच आपला ठसा त्याला न कळत पाडतात. एवच कोणाच्याहि एकटाकी चरित्रापेक्षां अनेकाच्या आठवणींनी गुंफलेला हा हार चरित्रनायकाचे गुणवैभव अधिक खुलवितो यात शकाच नाही.

कोणतीहि चांगली गोष्ट अतिरेकाने बिघडवून टाकता येते, त्याप्रमाणे आठवणी लिहिण्यांतहि अतिरेक करून हा प्रकार हास्यास्पद करून दाखविता येईल व त्याप्रमाणे कित्येकांनी न कळत असा प्रकार केलाहि असेल. तसे झाल्यास सपादकाला आपली विवेकबुद्धि चालवावी लागते व तसा त्याला स्वतःसिद्ध अधिकार असतोच. कोणतीहि आठवण लिहावयाची झाल्यास ती सत्याला व औचित्याला धरूनच असली पाहिजे. त्याचबरोबर लेखाच्या लांबी-रुंदीला कांही प्रमाणबद्धता पाळली गेलीच पाहिजे. नाही तर 'मिया मूठभर तर दाढी हातभर' असला विसंगत प्रकार व्हावयाचा. ही सर्व धोरणें सांभाळून लेखकांनी जर महत्त्वाच्या तेवढ्याच आठवणी नेटक्या, मोजक्या शब्दात, ठसठशीतपणे मांडल्या तर आठवणीचा ग्रंथ हा केव्हाहि सरसपणांत चरित्रग्रंथाला हार खावयाला लावील.

दुसऱ्याहि एका दृष्टीने आठवणीचा ग्रंथ चरित्रग्रंथापेक्षां अधिक उपयुक्त ठरतो. चरित्रग्रंथाचे वाचक थोडे तरी पोक्त व समानधर्मी असावे लागतात; त्यामुळें

त्याच्या वाचकांची संख्या बरीचशी मर्यादित होते. आठवणीचा ग्रंथ आबालवृद्धांना सारखाच चित्ताकर्षक वाटणारा असल्याने वाचकांची संख्या तर अमर्याद वाढतेच; पण त्यांतल्या त्यांत तरुण, होतकरू वाचकांना त्यांत अधिक गोडी वाटूं लागून त्यांच्या मनावर चरित्रनायकाच्या गुणांचा ठसा अधिक लवकर उमटतो. आठवणींतून प्रतीत होणारा कोणताहि गुण एक प्रकारे इतका सहजसुलभ वाटतो कीं, तरुण वाचकाला आपण त्याचे अनुकरण करावें अशी ईर्षा वाटूं लागते. चरित्रांतलें गुणवर्णन हे न सोडविलेल्या कोड्यासारखें आपल्या आटोक्याबाहेरचें वाटलें तर आठवणींतलें गुणवर्णन हे सोडवून दाखविलेल्या कोड्याप्रमाणे असल्यानें वाचकाला वाटते कीं, हे कोडें मीहि सोडवूं शकलों असतो. अर्थातच आठवणींच्या वाचनाने होतकरू वाचकांचे मन त्या त्या गुणाचे अनुकरण करण्याकडे वेधलें जातें आणि हाच असल्या ग्रंथप्रकाशनाचा खरा उपयोग होय. नाहींतर, तसें पाहूं गेल्यास, या आठवणीच्या प्रसिद्धीकरणाने तात्यासाहेब केळकरांना आतां काय नवा मोठेपणा मिळावयाचा आहे ? जन्मभर देशकार्यार्थ देह झिजवून त्यांनी प्रतिपक्षाच्याहि मनांत भरेल आणि मत्सरग्रस्ताच्या हृदयांत सलेल इतका मोठेपणा प्राप्त करून घेतलाच होता; तेव्हां त्यांच्या कीर्तीत आणखी काही भर घालण्यासाठी हा प्रयत्न नसून, एका अर्थी आपली कृतज्ञता व्यक्त करून आनृण्यसंपादनाचे सुख स्वतःस लाभावे आणि भावी पिढीपुढे एक अनुकरणीय आदर्श मांडून त्या पिढीच्या आचरणाला उचित वळण लावावे एवढीच मनीषा या प्रयत्नाच्या मुळाशीं असणार.

दिवंगत व्यक्तीला असल्या ग्रंथप्रकाशनापासून प्रत्यक्षतः कांही लाभ नसला तरी जोपर्यंत या लोकांत तिची स्मृति जागृत आहे तोपर्यंत त्या व्यक्तीवर मृत्यूची मात चालत नाही अशी भावना असते. " न खलु स उपरतो यस्य वल्लभो जनः स्मरति " असा दंडकच भवभूतीने मालती-माधव नाटकांत मालतीच्या तोंडून वदविला आहे. त्यावरून पाहता आठवणीचे ग्रंथ म्हणजे त्या त्या चरित्रनायकाला अक्षय्य कीर्तिलाभ करून देण्यासारखेच आहेत; आणि जोपर्यंत या जगांत एखाद्याची कीर्ति गाजत असते तोपर्यंत त्याची परलोकांतहि कीर्ति दुमदुमत असते.

यावद्धि प्रथते लोके पुरुषस्य यशो भुवि ।
तावत्तस्याक्षया कीर्तिर्भवतीत्यनुशुश्रुम ॥

यांत म्हटल्याप्रमाणे इहलोकांत कीर्ति असेपर्यंत परलोकांत त्याचा रहिवास अक्षय्य असतो आणि जोपर्यंत त्याची आठवण ताजी आहे तोपर्यंत त्याची कीर्ति अभंग असते हेहि वर सांगितलेच आहे. एतावता इहपर लोकांत कीर्ति अखंड गजता राहण्याला आठवणी ताज्या राखणें हा सुफलदायी मार्ग आहे. याच मार्गाने श्रीयुत बापट यांनीं लोकमान्य टिळकांच्या कीर्तीला अक्षय्यपद लाभून दिले आहे

व तीच महत्त्वाकांक्षा मनांत बाळगून तात्यासाहेबांच्याहि आठवणी प्रसिद्ध करण्याचें धाडस त्यांनीच केले आहे !

आठवणीनी नांवाला चिरस्थायीपणा सारखाच येत असला तरी प्रत्येकाचे गुण सारखेच नसल्याने, ज्याची त्याची कीर्ति अखेरीस ज्याच्या त्याच्या अंगच्या गुणांवरच अवलबून असते. नसते गुण अंगी चिकटविण्याचा कितीहि प्रयत्न केला तरी ते गुण चिकटणार कसे आणि अल्पांशाने असलेल्या गुणांचा फुगा फुगविला तरी तो कितीसा फुगेल आणि किती दिवस टिकेल ! कालासारखा खऱ्या-खोट्या नाण्यांची पारख करणारा दुसरा कोणी परीक्षक नाही. लुंग्या-सुंग्या व्यक्तीच्या गुणांचा फुगा कालाच्या तावडीत सांपडला की तेव्हांच फुटून नष्टप्राय होतो. तशी अवस्था लोकमान्यांच्या आठवणींची झाली नाही आणि तात्यासाहेबांच्या आठवणींचीहि गत तशी होणार नाही. यावरून कोणीहि असा गैरसमज करून घेऊं नये की, लोकमान्याच्या अंगीं जे जे गुण उत्कटत्वाने वास करीत होते ते ते सर्वच गुण तात्यासाहेब केळकरांच्याहि अंगी वसत होते. उभयतांच्या गुणांत पुष्कळच तफावत होती. तरी पण गुणभिन्नता असली म्हणून कांही कीर्तीच्या व्यापकपणांत नि टिकाऊपणांत हमखास फरक पडलाच पाहिजे असें नाही.

लोकोत्तरता व लोकप्रियता यांतील भेद

लो. टिळकांच्या गुणगौरवाची सर केळकरांच्या गुणांना येणार नाही असे म्हणण्यांत आपण केळकरांचा अपमान करतो असे मानण्याचे मुळीच कारण नाही. लोकमान्य हे लोकोत्तर होते आणि लोकोत्तर पुरुषाची बरोबरी कोणीहि करूं शकत नाही, म्हणूनच तर त्यांना लोकोत्तर म्हणावयाचे. परंतु लोकोत्तर नसलेले पुढारीहि लोकप्रिय असू शकतात; किंबहुना लोकोत्तर पुढाऱ्यापेक्षां लोकोत्तर नसलेले पुढारी अधिक लोकप्रिय असूं शकतात. हे विधान कित्येकांस चमत्कारिक आणि विसंगतहि वाटेल. यास्तव त्याचे थोडेसे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक आहे. लोकोत्तर पुरुष सामान्य जनतेपेक्षां इतक्या उंचीच्या पातळीवर असतो की, सामान्य लोकांना त्याजकडे दुरूनच पाहून त्याविषयी आपला आदर व्यक्त करतां येतो. त्याची बरोबरी करणे तर राहोच, पण त्याच्याशी सलगी करणे, त्याच्याशी मनमोकळेपणाने चार शब्द बोलणे हे देखील अनेकांना साध्य होत नाही. त्यामुळे अशा लोकोत्तर पुरुषाविषयी कितीहि मोठा आदर भाव मनांत बाळगला तरी त्याला लोकप्रियतेचे स्वरूप क्वचितच येते. उलटपक्षी जो पुढारी इतका लोकोत्तर नसतो त्याच्याशी सलगी करणे सामान्य माणसासहि शक्य वाटते व त्यामुळे त्याच्या लोकप्रियतेचें क्षेत्र वाढते

या मुद्दयाची अधिक फोड करण्यासाठी व्यवहारांतला सामान्य दृष्टान्त घेऊ. कुटुंबात पिताहि असतो आणि माताहि असते. पित्याच्या अंगीं लोकोत्तर

गुण असल्यास त्याच्या योगाने कुटुंब मोठ्या पदवीला चढते; म्हणून त्या कुटुंबांतील प्रत्येक व्यक्तीस पित्याविषयी अत्यंत आदर वाटतो. तथापि पित्याच्या प्रेमळपणाचा लाभ व्यक्तिशः प्रत्येक व्यक्तीस मिळतोच असे नाही. अर्थातच प्रत्येक व्यक्तीस त्या पित्याविषयी प्रेम वाटेलच असे म्हणवत नाही. परंतु मातेची गोष्ट वेगळी आहे. तिच्या प्रेमळपणाच्या छायेचा लाभ कुटुंबांतील प्रत्येक व्यक्तीस होतो, त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला मातेविषयी प्रेम वाटतेंच वाटते. मातेच्या अगच्या गुणांमुळे कुटुंबाच्या मोठेपणांत किती भर पडली याचा विचार कुटुंबांतील व्यक्ति करीत बसत नाहीत. लोकमान्य टिळक हे महाराष्ट्रालाच नव्हे तर अखिल भारताला पित्यासारखे होते आणि त्यांच्या लोकोत्तर गुणांमुळे भारताला गौरवसंपन्नता आली, म्हणून प्रत्येक भारतपुत्राच्या चित्तात लोकमान्यांविषयी निरपवाद अत्यत आदरभाव वसत होता. त्या आदर-भावाला लोकप्रियतेची जोड मिळणें वा न मिळणे हे त्या त्या व्यक्तीचा लोकमान्यांशी जशा प्रकारचा सबध आला असेल त्या प्रकारावर अवलबून असणार हे उघड आहे. याचा निष्कर्ष थोडक्यांत सूत्ररूपाने सांगावयाचा झाल्यास असे म्हणतां येईल की, 'प्रत्येक भारतीयाच्या मनांत लोकमान्यांविषयीं आदरभाव आणि ज्यांचा त्यांच्याशी निकट सबध आला त्यांच्या मनांत प्रेमभाव वसत असे.' तात्यासाहेब केळकरांच्याविषयी जनतेला काय वाटत असे याचे पृथक्करण केल्यास त्याचा निष्कर्षहि सूत्ररूपाने असा मांडतां येईल कीं, 'प्रत्येक भारतीयाच्या मनांत तात्या-साहेबांविषयी प्रेमभाव आणि ज्याना त्यांच्या मताचा थोरपणा पटला त्यांच्या मनांत त्यांच्याविषयीं आदरभाव वसत असे.'

स्पष्टीकरणार्थ एक-दोन दृष्टान्त

वरील परिच्छेदांतील भेद आणखी एका दृष्टान्तानें अधिक स्पष्ट करू. वराहावतार धारण करून श्रीविष्णूने बुडालेल्या पृथ्वीला वर काढले. त्याबरोबर पृथ्वीवरील सर्व प्राणिमात्रांचाहि उद्धार झाला. लो. टिळकांनी पारतन्त्र्याच्या डोहांत बुडालेल्या भारतखंडाचा उद्धार केला; त्याबरोबर प्रत्येक भारतवासीयाला मोठेपणा प्राप्त झालाच; पण हा फायदा सामुदायिक असल्याने कोणीहि विशिष्ट व्यक्ति माझा लोकमान्यांनी उद्धार केला म्हणून लोकमान्यांविषयी वैयक्तिक कृत-ज्ञता दर्शविण्याविषयी तळमळीने पुढे येणार नाही. परतु एखाद्या पाणबुड्याने बुडणारी शेपन्नास माणसे पाण्यांतून वर काढून वाचविली असतील, तर ती सर्व माणसे जन्मभर त्याचे गुण कृतज्ञतेने आठवीत राहातील लो. टिळकांची काम-गिरी वराहावतारासारखी राष्ट्रोद्धार करणारी असून, तात्यासाहेबाची कामगिरी पाणबुड्याने अनेकांचे प्राण वाचविण्यासारखी होती.

वरील पौराणिक दृष्टान्ताऐवजी चालू व्यवहारांतला दृष्टान्त अनेकाना अधिक

लवकर पटेल; म्हणून तसा दुसरा एक दृष्टान्त देऊं. समजा, आधुनिक काळांतल्या एखाद्या मंत्र्यानें ऋणमोचक कायदा करून प्रांतांतल्या हजारो ऋणग्रस्तांना ऋणमुक्त केलें, तर ऋणमुक्त समाज सामुदायिक रीतीनें त्या मंत्र्याविषयी धन्योद्गार काढील; मात्र कोणीहि एक ऋणको व्यक्तिशः याने माझ्यावर उपकार केले अशी भावना बाळगणार नाही. उलटपक्षी एखाद्या कर्णासारख्या दात्यानें गांवांतील अनेक ऋणकोना, द्रव्यदान देऊन ऋणमुक्त केले तर ते व्यक्तिशः त्या दात्याचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानतील; पण त्या आभारांना सामुदायिक स्वरूप येणार नाहीं. सारांश, लोकमान्यांचे लोकोत्तर गुण राष्ट्रोद्धारक असल्याने त्यांचा सामुदायिकरीत्या मोठा गौरव होऊन गेला. तात्यासाहेबांच्या गुणांचा लाभ असख्य व्यक्तींना, पण व्यक्तिशः, लाभ झाल्याने त्यांचे वैयक्तिक चाहाते व भक्त असख्य होते व त्यामुळे त्यांची लोकप्रियता व्यक्तिदृष्टीने अधिक उठावदार दिसून आली.

वरील विवेचन लक्षांत घेतल्यावर लो. टिळकांच्या आठवणी आणि तात्यासाहेबांच्या आठवणी यांच्यांतील भेद कोणत्या स्वरूपाचा असेल हे वाचकांच्या लक्षात आलेच असेल. लोकमान्यांच्या आठवणीत राष्ट्रोद्धारक गुणाविषयीचा आदरभाव व्यक्त करणाऱ्या आठवणीचा भरणा भरपूर असून, वैयक्तिक प्रेमभावदर्शक आठवणी त्या मानाने कमी आढळतात. उलटपक्षी तात्यासाहेबांच्या आठवणीत वैयक्तिक प्रेमळपणाच्या गुणगानाचा भरणा भरपूर असून, लोकमान्यांच्या गुणासारख्या लोकोत्तर गुणाविषयी आदरभाव व्यक्त करणाऱ्या आठवणी त्या मानाने कमी आढळतात.

लोकमान्य टिळक नि तात्यासाहेब केळकर याच्या आठवणीची तुलना केली तर त्यांत वर निर्दिष्ट केलेला फरक दृग्गोचर होतो. तथापि त्यांतहि हे लक्षांत बाळगले पाहिजे की, हे जे गुणांचे वर्गीकरण केल त्यांतून कोणत्याहि एका गुणाचा सपूर्ण अभाव कोणातच आढळणार नाही. कारण जर कोणांत एखाद्या वर्गाच्या गुणाचा अगदीच अभाव असेल, तर तो राष्ट्रपुढारीच मानता येणार नाही; मग त्याच्या आठवणीचा संग्रह करण्याचा खटाटोप तरी कोण करील ? आणि कोणी तसा उपद्यापी सग्राहक भेटलाच तरी त्याच्या मागणीला भीक घालण्याइतकी कळकळ तरी कोणास वाटणार ? साराश, वर जो ऊहापोह केला तो सापेक्षताभाव लक्षांत ठेवण्यासाठी केला; कारण जगांतील व्यवहाराकडे नेहमी सापेक्षताभावानेच पाहावे लागते.

आठवणींना कात्री कां लाविली ?

वरील विवेचनावरून हे साहजिकच लक्षांत येईल की, वैयक्तिक स्नेहसंबंधांच्या आठवणीचा, केळकरांच्या बाबतीत खरोखरच पाऊस पडेल इतका

सांठा जनतेच्या स्मृतीत असणें शक्य आहे. तरीपण त्याच त्या स्वरूपाच्या आठवणींची द्विरुक्ति होणार नाहीं, इतकी खबरदारी घेतली गेलीं असल्यानें आठवणींची संख्या पूर्वसंकल्पाच्या आटोक्यांत ठेवली गेली आहे. त्यामुळें आठवणी पाठविणाऱ्यांचा आंकडा मर्यादेच्या आंतच राखतां आला. वास्तविक पाहता ज्याला ज्याला म्हणून केळकराच्याविषयीं, जें कांही सांगावयाचें असेल तें सांगण्याला वाव ठेवला जाणे हे स्वाभाविक होते. तथापि सांप्रतच्या काळांतल्या इतर कोणत्याहि संपादकाला ज्या अडचणी नडतात, त्याच या आठवणीच्या संपादकालाहि नडत असल्यामुळें, द्विरुक्ति टाळण्यासाठीं कित्येक आठवणींना फांटा द्यावा लागला.

दुसरी दृष्टि औचित्याची व महत्त्वाची. आठवणीत काय सांगावें नि काय सांगू नये यालाहि कांही तारतम्य चालवावेंच लागतें. पुढारी झाला म्हणून काय झालें, तो नेहमीच पुढारीपणाच्या वेषभूषेने नटून सदासर्वकाळ रंगभूमीवरच वावरत असतो असें नाही. त्यामुळें त्याची कोणती उक्ति वा कृति पडद्याबाहेरची समजावयाची व कोणती 'जनान्तिक' समजावयाची याचा विवेक करूनच त्यासंबधाची आठवण प्रकट करावयाची कां न करावयाची हे ठरविले पाहिजे. इंग्लिश कादंबरीकर्त्री जेन ऑस्टेन हिने आपल्या एका पात्राच्या तोंडून असे वदविले आहे की, "If we remember all the silly things that one has said in the morning and repeat them in the evening then—" (सकाळी सहज बोलून गेलेल्या सगळ्या बावळट गोष्टी लक्षात ठेवून, तुम्ही सध्याकाळी त्या गोष्टी जर त्याच्या अंगी लावू लागला तर सपलेच म्हणावयाचे !) यांतील तात्पर्य हेच की, आठवण म्हणून नमूद करावयाची घटना थट्टेतील नसावी, महत्त्वाची असावी आणि त्या आठवणीतून चरित्रनायकाच्या कोणत्या तरी गुणदोषावर प्रकाश पडेल अशा स्वरूपाची ती असावी. वर्तमानपत्रांत देण्यासारखी वार्ता कोणती, हिचे विवरण करतांना लॉर्ड नॉर्थक्लिफ यानी दिलेले उदाहरण मार्मिक आहे. ते म्हणतात, 'एका रस्त्यांत एक कुत्रा एका माणसाला चावला' ही घटना सत्य असली तरी ती प्रसिद्ध करण्यासारखें तिच्यांत वैशिष्ट्य काय आहे ? पण याच्या उलट जर 'एखादा मनुष्य बेफाम होऊन कुत्र्याला चावला' तर ती 'वार्ता' हटकून प्रसिद्ध करण्याजोगी आहे. हीच कसोटी लावून तात्यासाहेबांच्या संबधाच्या आठवणीकडे पाहूं लागल्यास, 'तात्यासाहेब आमच्या घरी आले व त्यांनी चहा घेतला, सभेचे अध्यक्ष व्हा अशी विनंती केली गेली व ती त्यांनी मान्य केली, सभेला ते ठरल्या वेळी आले,' असल्या आठवणी अगदी मामुली अतएव नीरस ठरतील. याच्या उलट जर कोणी असे सांगितले कीं, 'तात्यासाहेबांना चहा देऊं केला असतां काही गंभीर प्रसंगाने त्यांचें चित्त वेधले गेल्याने चहा घेण्यालादेखील ते विसरले,

त्यांना अध्यक्षपद देऊ केले असतां, त्यांनी स्वतः तो मान नाकारून दुसऱ्या कोणाचें नांव सुचविले, सभेस वेळेवर यावयाचें खरे, पण तिकडे 'मँडीसाहेबांचे पिंड पाडावयाचे होते म्हणून त्यांना सभेला येण्याला उशीर झाला', अशा स्वरूपाच्या आठवणी औचित्याच्या आणि गुणदर्शकत्वाच्या दृष्टीने खरोखरच सरस ठरतील; आणि हे लिहिण्यास आल्हाद वाटतो की, या ग्रथांतील बहुतेक आठवणी अशा महत्त्वाच्या स्वरूपाच्याच आहेत, आणि त्यांतील कित्येक आठवणी फारच सुरस आहेत. याचे श्रेय त्या आठवणी पाठविणारास तर आहेच, पण आलेल्या आठवणींची सरस-नीरसतेच्या दृष्टीने छाननी करून औचित्याचा भंग न होईल, अशाच आठवणी निवडून काढण्याचे जे परिश्रम श्रीयुत बापट यांनीं केले त्यांनाहि त्या श्रेयाचे वाटेकरी केले पाहिजे. अशी निवड करतांना त्यांनी चाळण आणि कात्री या दोहोंचाहि उपयोग केलेला दिसतो. चाळून पाखडून घेतांना कित्येक आठवणी अजीबात गाळाव्या लागल्या असतील आणि निवडून घेतलेल्या आठवणींचीहि शिगे, शेपटे उपसर्गदायक होऊं नयेत म्हणून त्यांची छाटाछाटहि त्यांस करावी लागली असेल. असे केल्याबद्दल त्यांना अनेकांचा रोष पत्करावा लागला असेल; परंतु जे कार्य ज्या उद्देशाने हाती घेतले असेल त्याला बाधक होणारे सर्व प्रकार टाळणे क्रमप्राप्तच असते. त्यातूनहि आठवणी पाठविण्याविषयी विनंती करताना बापटानी आपले धोरण जाहीर करून, आठवणींचें स्वरूप व त्याचा विस्तार कसा व किती असावा हेहि आगाऊ कळविले होते; त्याचप्रमाणे आठवणी पाठविण्याची मुदतहि दिग्दर्शित केली होती. या सर्व मर्यादा सांभाळून ज्यानी आठवणी पाठविल्या त्यांच्या त्या तशाच स्वीकारल्या गेल्या; आणि ज्याच्यात थोडीबहुत छाटाछाट करून भागेल असे वाटले तेथे त्यांनी तशी शस्त्रक्रियाहि केली; पण ज्या आठवणी अशा चौकटीत बसू शकल्या नाहीत त्या परत करण्यांत आल्या, याबद्दल त्यांना दोष देणे अन्यायाचे ठरेल.

आपण जीव तोडून लिहावे आणि त्याची संपादकांनी अशी वासलात लावावी हे ज्यांच्या मानी स्वभावाला मानवले नाही त्यांनी आपल्या आठवणी पाठविण्याचेच टाळले. याबद्दल त्यांनाहि तत्त्वतः दोष देतां येत नाही; कारण प्रत्येकाला मतस्वातंत्र्य आहेच तथापि त्यांनी आपल्या आठवणी न पाठविल्यानें तात्यासाहेबांच्या गुणगौरवांत कांही अपुरेपणा राहिला अशांतला भाग नाही. कारण इतरांनी त्याचा वचपा भरून काढला आहेच. मात्र आठवणी न पाठविणाऱ्यांच्या मनाचा प्रांजलपणा व्यक्त होण्याची संधि त्यांनी दवडली असे म्हणावेसे वाटते. समेटप्रियता हा तात्यासाहेबांतला एक विशेष गुण होता व त्या गुणाची जाणीव आपल्यालाहि आहे हे दाखविण्याला ही उत्तम संधि होती. "धर्मं शुश्रूषमाणेभ्यः पृष्टेन च सता पुनः । वक्तव्यं विदुषा नित्यं धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ अप्रतिब्रुवतः कष्टो दोषो हि भविता प्रभो ॥" असे व्यासमहर्षींनी महाभारतांत म्हटले आहे.

असो; ज्यांनी ज्यांनी आठवणी पाठविल्या आणि त्यांत जरूर तशी छाटाछाट करण्याचीहि परवानगी बापटांना दिली त्यांचा तात्यासाहेबांविषयींचा हा आदर प्रशंसनीय आहे; आणि प्रस्तुतचा ग्रंथ अशा प्रांजलबुद्धीच्या सहकार्याचें फळ आहे.

संकटग्रस्तांस साहाय्य करण्याची तत्परता

कोणीहि कोठलाहि मनुष्य कसाहि असला तरी त्याची संकटग्रस्त स्थिति पाहून तात्यासाहेबांना कळवळा येई व ते आपल्याकडून त्याच्या संकटमुक्ततेसाठी शक्य ती खटपट करीत व त्याकरितां अधिकारी वर्गाकडे भीड खर्चावी लागली तरी ती खर्चण्यास कांकूं करीत नसत. या संबंधांत अक्कलकोटच्या मंगरूळकर पुजारीबंधूंचें उदाहरण नमुनेदार म्हणून देण्याजोगे आहे. सदर पुजाऱ्यांची जमीन संस्थानांतून जप्त करण्यांत आली होती. त्या प्रकरणांत तात्यासाहेबांनी मध्यस्थी करावी अशी पुजाऱ्यांनी विनंती केल्यावरून तात्यासाहेबांनीं संस्थानच्या दिवाणाकडे खासगी रीतीने पत्र लिहिलें. त्या पत्राला दिवाणांकडून आलेल्या पत्राचा उताराच पुढे देण्यांत येत आहे. त्यावरून तात्यासाहेबांची परोपकार-तत्परता व्यक्त होते.

दिवाणांच्या पत्राचा उतारा

श्री अक्कलकोट,

ता. १६।३।१९३८

श्रीयुत नरसिंह चिंतामण केळकर, मु. पुणे, यांसी –

कृ. सा. न. वि. वि.

आपण ता. ७।१०।३६ चे खासगी पत्र लिहिले. त्यांत मि. पुजारीबंधु मंग-रूळकर यांच्या साराबाकी-वसुलीसाठी सरकारजमा केलेल्या जमिनी, त्यांच्या गरिबीकडे व पुढे ते चांगल्या वर्तणुकीने राहतील अशा कबुलीनंतर व त्यांच्या चुकीमुळें त्यांच्या मुलांबाळांचें नुकसान होऊं नये म्हणून, परत द्याव्यात अशा आशयाचे लिहिलेले होते.

पुजारीबंधूंचें वर्तन अक्कलकोट संस्थानांतच नव्हे तर इतर कोठेहि अक्षम्यच ठरले असते. अशा परिस्थितीत सुद्धां त्यांची गरिबी, त्यांना झालेला पश्चात्ताप व त्यांच्या नुकसानीचें मान हें सर्व श्रीमंतांनीं लक्षांत घेऊन, दयार्द्र अंतःकरणाने पुजारीबंधूंवर मेहेरनजर करून त्यांच्याकडे येणे असलेली तगाई-बाकी सर्व वसूल दिल्यावर व आपली वर्तणूक सुधारण्याची कबुली दिल्यावर, त्यांच्या जमिनी त्यांना परत देण्याचा हुकूम केला आहे. कळावें, ही विनंती.

सही इंग्रजी

दिवाण, सं. अक्कलकोट.

सदरहू पुजारीबंधूंचा व त्यांच्या चळवळीचा आणि संस्थानच्या जप्ती-हुकुमाचा तात्यासाहेबांशी अर्थाअर्थी कांहीं संबंध नसतां, आपल्या पत्राने त्या कुटुंबावरील आपत्ति टळत असल्यास तें साहाय्य करणें आपलें कर्तव्य होय असें मानून, केवळ दयार्द्रबुद्धीनें व कनवाळूपणानें त्यांनी पत्र लिहिलें व त्याचा वर दर्शविल्याप्रमाणे सुपरिणाम झाला. अशाच रीतीने तात्यासाहेबांनी किती लोकांवर किती प्रकारांनी उपकार केले असतील याची गणतीच करवत नाही !

तात्यासाहेब केळकर यांचे चरित्र विद्यमान पिढीला तरी संपूर्णपणे अवगत आहे. भावी पिढ्यांकरितां त्यांनी स्वतःच आत्मवृत्त लिहून ठेवले आहे. त्याच-बरोबर त्यांच्यासंबधींच्या आठवणीच्या पुस्तकांतून त्यांचें चरित्र शोधून काढ-ण्याचा द्राविडीप्राणायाम कोणीहि करूं नये असें स्वतः तात्यासाहेबांनीच वाचकांना बजावलें असल्यामुळे, प्रस्तुतच्या आठवणींच्या संग्रहांतून त्यांचे चरित्र शोधून काढण्याचा खटाटोप कोणी करूं नये. तर मग या आठवणीच्या संग्रहांतून पाहा-वयाचें काय असे जर कोणी विचारील, तर त्याच्या समाधानार्थ असे उत्तर देतां येईल की, या आठवणी म्हणजे तात्यासाहेबाच्या चरित्राची पार्श्वभूमि होय.

मनाशीं प्रतारणा केली नाहीं

अशा या पार्श्वभूमीवरून पाहिल्यास तात्यासाहेबांच्या अगच्या अनेक सद्गुणां-पैकी त्याचें बुद्धिवैभव, त्याचा प्रेमळपणा, त्याची परोपकारतत्परता, त्याचें रसि-कत्व, त्यांचा विनोदीपणा, त्यांची समेटप्रियता इत्यादि गुण अत्यंत ठळकपणाने प्रतीतीस येतात. त्यांचे सौजन्य ज्यांत चमकत नाही अशी एकहि आठवण सहसा आढळणार नाही. त्याच्या मनांत कपटभाव हा कितीहि शोधला तरी आढळणार नाही. त्यांचा दरबार अगदी खुल्लखुल्ला असा असे. ते जे बोलत तेच करीत, आणि जें करीत तेच ते आपल्या व्याख्यानांतून प्रतिपादीत असत. जाहीर सभेत एक मत, खाजगी चर्चेत दुसरेंच, स्वतःच्या आचरणांत तिसरेंच आणि कोणी सल्ला विचा-रला तर चौथेच, असे त्यांच्या मताचे भिन्न भिन्न कप्पे नसत. सरकारी अधि-काऱ्यापासूनहि त्यांनी आपली मते कधी लपवून ठेवली नाहीत. असा त्यांचा उघडा कारभार असल्याने आपले मत बनवितांनाच ते दूरवर विचार करीत आणि एकदां पूर्ण विचारांती आपले मत बनविल्यावर त्याला ते ठाम चिकटून राहात.

आपल्या मताच्या ठामपणामुळे त्यांचा आत्मविश्वासहि दृढतर झाला होता. तरी पण ते दुसऱ्याच्या मताची हेटाळणी करीत नसत. आपलें मत स्वतंत्रपणें बनविण्याचा प्रत्येकाला हक्क आहे, असे ते मानीत आणि त्या मतस्वातंत्र्याचा मान राखण्याकरितां आपल्या मताची ते कोणावरहि सक्ति

करीत नसत. मतस्वातंत्र्याचा हक्क बजावल्याबद्दल ते कधी कोणावर रुष्ट झाले नाहींत. एवढेच नव्हे तर त्यांची उलट अशी तक्रार असे कीं, अनेक मोठीं माणसे- देखील आपलें मत स्वतंत्रपणें न बनवितां, दुसऱ्याची मते, स्वतःला पटत नसतां उसनी घेतात, आणि स्वतःचे खरे मत सांगण्याला कचरतात. तात्यासाहेबांनीं स्वतःच्या मनाशीं अशी प्रतारणा कधींहि केली नाहीं. अर्थातच इतर कोणीं तशी ती केल्यास त्याची त्यांना चीड येई.

तात्यासाहेबांची समेटप्रियता हा कित्येक शिष्टांना एक थट्टेचा विषय होऊन बसला होता. परंतु कोणत्याहि वेळीं त्यानीं समेटासाठीं स्वतःची तत्त्वच्युति होऊं दिली नाही. तत्त्वाला धक्का लागू न देतांहि सौजन्यानें वागल्यास निष्कारण माजणारा कलह टाळतां येतो हेच त्यांनी आपल्या आचरणाने दर्शविले.

'नरसिंह'-नामावळी

या ग्रंथांतील आठवणी म्हणजे एकेक गुणबोधक नामकरण असेच मानतां येईल. आठवणीच्या लेखकांची सख्या पांचशेच्या आंतच असली, तरी त्यांतल्या कित्येकांच्या आठवणी दोन अगर दोहोंहून अधिक असल्याने एकदर आठवणींची संख्या एक हजाराहून अधिक भरते. अशा या एक सहस्र आठवणी म्हणजे एक- प्रकारें विष्णुसहस्रनामावळीप्रमाणे 'नरसिंह'-नामावळीच होय. ही उपमा वाच्या- र्थाने शब्दशः खरी धरावयाची नाही हे सांगावयास नकोच. कारण प्रत्येक आठवणीत अगदी वेगवेगळया गुणाचे दिग्दर्शन असेलच असे म्हणवत नाही. कांही आठवणीत तर परस्परविरुद्ध गुण दिग्दर्शित केलेले असतील. उदाहरणार्थ, न्याय आणि दयार्द्रबुद्धि, कडक शिस्त आणि क्षमाशीलता, समेट- प्रियता आणि स्वमताभिमान, काटकसर आणि औदार्य, निरहंकारवृत्ति आणि स्वाभिमान अशा या जोड्या परस्परविरोधी भासतात. तथापि तो खरा विरोध नसून, विरोधाभासच होय. स्थल, काल, व्यक्तिसबंध यांच्या भिन्नतेमुळें यांतील कोणत्याहि गुणाला दोषत्व येत नसून, त्या प्रसंगी तद्विरुद्ध गुणच दोषावह झाला असता. प्रेमळ माता आपल्या मुलाचे लाडहि करते आणि प्रसंगविशेषी त्याला शासनहि करते. तिचे हे परस्परविरुद्ध भासणारे वर्तन त्या त्या प्रसंगानुरोधाने उचितच ठरत असल्यानें, दोन्ही प्रकार गुणांतच समाविष्ट होतात. त्याचप्रमाणें तात्यासाहेब केळकर हे कधी रागावून कडक शासन करीत नसत असेंहि नाही आणि चुकीची क्षमा करीत नसत असेंहि नाही. अर्थातच त्या त्या परिस्थितीत त्यांचे ते वर्तन त्यांना शोभूनच दिसे. विष्णुसहस्रनामांत 'भयकृत्' आणि 'भयनाशन' अशा विरोधी नांवांप्रमाणेंच हे समजावे.

इंग्रजी आठवणींचें वैशिष्ट्य

मराठींत व हिंदीत ज्या आठवणी प्रसिद्ध झाल्या आहेत त्यांच्यांत सकृद्-

शेनीं कांही ठिकाणी विरोध दिसण्याचा संभव असल्यामुळे हा खुलासा करावा लागला. इंग्रजी आठवणींसंबंधाने अशा खुलाशाची गरजच भासणार नाही. इंग्रजी आठवणीत विशिष्ट प्रसंगाचें वर्णन थोडेंच आढळतें. त्यांतील वर्णन हे सामान्यपणे गुणांचें चीज करण्याच्या स्वरूपाचेच असल्यामुळे, त्यांत त्यांच्या वर्तनावरून वाचकांनीं गुणानुमान करावे अशी अपेक्षाच त्या त्या लेखकांनीं ठेवली नसून, लेखकांनीं स्वतःच तात्यासाहेबांच्या गुणांचें वर्णन मुक्तहस्तानें केले आहे. मराठी आठवणींत तात्यासाहेब घरीं, दारी, शेजारी कसे दिसत याचा ऊहापोह आहे; तर इंग्रजी आठवणीत सार्वजनिक कार्यकर्ते या नात्याने परस्थ लोकांस ते कसे दिसले याचे वर्णन आहे. त्यांच्या सार्वजनिक कार्याचा संबंध हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांतील प्रमुख पुढाऱ्यांशी तर आलाच, पण त्याशिवाय विलायतेंतील कित्येक पुढाऱ्यांशीहि त्यांचा स्नेहसंबंध आला होता. अशा अनेक प्रमुख व्यक्तींनी तात्यासाहेबांच्या कर्तृत्वासबधाने जे अभिप्राय व्यक्त केले आहेत ते वाचून त्यांच्याविषयींचा आदर किती तरी पटींनी अधिक वाढतो.

विशेषतः डॉ. जयकर, बॅ. मेथा, लाला दुनीचंद, सर मिर्झा इस्माइल, एन्. सी. नरसिंहाचार्य, सर सी. पी. रामस्वामी अय्यर, डॉ. गोकुलचंद नारग, डॉ. श्यामाप्रसाद मुकर्जी, हेलिना नॉर्मंटन, देवेंद्रनाथ मुकर्जी, कॅप्टन केशवचंद्र इत्यादींचे गुणगौरवपर लेख अत्यंत मार्मिक आणि मननीय आहेत. तात्यासाहेबांचे पुढारीपण किती विविध स्वरूपाचे आणि उच्च कोटीचें होतें याची प्रतीति त्यांच्या लेखांवरून चांगली येते.

याप्रमाणे स्वकीय व परकीय, स्वपक्षीय आणि परपक्षीय, हिंदु, मुसलमान, पारसी, अँग्लोइंडियन, युरोपिअन या सर्वांनाच तात्यासाहेब सारखेच आदरणीय व अनुकरणीय वाटत होते याचा पुरावाच या सहस्रावधि आठवणींच्या रूपाने श्रीयुत सदाशिवराव बापट यांनी वाचकांच्यापुढे ठेवला आहे.

सद्वर्तनाचा आदर्श

अशा रीतीनें या आठवणी म्हणजे बोधप्रद तत्त्वे मनावर ठसविणारे ठसेच होत. अशा आठवणींच्या द्वारां चरित्रनायकाच्या अगच्या विविध गुणांवर तर प्रकाश पडतोच, पण त्याबरोबरच तो तो सद्‌गुण आपल्या अंगी बाणण्यास आपण व्यवहारांत कसें वागावे ही शिकवणूक मिळते आणि कोणतीहि शिकवणूक आपल्या आहाराबाहेरची नसल्यास, ती कृतीत उतरविण्याचा प्रयत्न आपल्या हातून सहजासहजीं घडूं लागतो, हा असल्या आठवणींपासून मोठाच लाभ होय. याकरितांच असें आग्रहपूर्वक सागावेसें वाटते कीं, वयातीततेमुळे ज्यांचा स्वभाव अद्यापि पक्का ताठर बनला नसून, ज्यांच्यांत थोडा तरी लवचिकपणा उरला आहे, अशा मध्यमावस्थेतल्या वाचकांनीं या आठवणी अवश्य वाचून आपल्या

स्वभावाला शक्य तेवढे चांगले वळण लावण्याचा यत्न करावा. बाल व तरुण वाचकांनी तर या आठवणी म्हणजे आपल्यापुढें ठेवलेला सद्वर्तनाचा आदर्शच आहे असे मानून, हा कित्ता गिरविण्याचा अभ्यास करून भलेपणा संपादावा. असो; श्री. सदाशिवराव बापट हे असले आठवणीचे ग्रंथ संपादन करण्यांत किती परिश्रम करतात याची नव्याने जाणीव करून देण्याचे कारण नाही. लो. टिळकांच्या आठवणीचे तीन खंड प्रसिद्ध करून त्यांनी एक विक्रम पूर्वी करून दाखविलाच आहे. त्या मानाने प्रस्तुतचा विक्रम छोटा भासत असला तरी लोकमान्यांविषयीचा जनतेतला आदर व त्या वेळची महाराष्ट्राची परिस्थिति आणि तात्यासाहेबांच्याविषयीचा आदर व या वेळची महाराष्ट्रांतली विपरीत परिस्थिति या दोहोंची तुलना केल्यास सद्यःस्थितीत त्यांना इतके यश लाभले हाच त्यांचा मोठा विक्रम होय. या संबधांत त्यांच्या मार्गात किती अडचणी उभ्या राहिल्या त्याचे वर्णन त्यांनी आत्मनिवेदनांत केलेच आहे. पण कोणत्याहि परिस्थितीत निराश व्हावयाचे नाहीं असा त्यांचा कृतनिश्चय असल्याने त्यांच्या चिकाटीला एवढे यश लाभले. एकनिष्ठ भक्तीवांचून एवढी यातायात कोणी करू शकत नाही. अर्थातच लो. टिळकांविषयी जसा नितान्त आदर बापटांच्या चित्तात होता तसाच आदर तात्यासाहेबांच्याविषयींहि त्यांच्या मनी वसत असल्यामुळे त्यानी मनोभावाने ही वाङ्मयअर्चा केली. या अर्चनकार्यात तात्यासाहेबाच्या दृष्टीने काही मन्त्रतन्त्र, विधिविधान, आचारोपचार चुकला असला तरी तात्यासाहेब हे आपल्या स्वभावजन्य सौजन्याने, सामप्रियतेने आणि गुणग्राहक वृत्तीने या कृतीकडे पाहतील आणि त्यांना आत्मस्तुति जरी मनापासून आवडत नसली, तरी श्रीयुत बापटांच्या मनांतील सद्भाव जाणून त्यांचा आत्मा या वाङ्मयपूजेने संतुष्ट होईल असा भरवसा वाटतो.

केसरी कार्यालय,
आश्विन शुद्ध १
दि. ३।१०।४८

ज. स. करंदीकर

आत्मनिवेदन

मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव ।
सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम् ॥
एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदनम् ।
मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते ॥
— श्रीमद्भागवत

आपणास निवेदावें । आपण विवेकें नुरावें ।
आत्मनिवेदन जाणावें । याचे नांव ॥ — श्रीसमर्थ

कै. देशभक्त साहित्यसम्राट् नरसिंह चिंतामण ऊर्फ तात्यासाहेब केळकर यांच्या आठवणीचा हा ग्रंथ आज त्यांच्या वर्षश्राद्धाच्या दिवशी वाचकांस सादर करण्यास मला आनंद — दुःखमिश्रित आनंद — होत आहे ! वस्तुतः हे त्यांचे वाङ्मय-श्राद्ध कोणा अधिकृत व्यक्तीकडून होतें तर ते योग्य झाले असते व त्यामुळे मला विशेष आनंद झाला असता. तथापि आपल्या धर्मकल्पनेप्रमाणे दिवंगत व्यक्तीच्या कुलांतील कोणीहि हे कृत्य करण्यास अधिकारी असतो.त्याप्रमाणे कै. तीर्थस्वरूप तात्यासाहेबांच्या सार्वजनिक किंबहुना राजकीय परिवारातील एक अत्यंत विनम्र घटक मी आपणांस समजत असल्यामुळे, श्रद्धापूर्ण अतःकरणाने करावयाचे हे वाङ्मयश्राद्ध करण्याचे पुण्य माझ्या वांट्यास आले हे मी माझे भाग्यच समजतो.

हे सत्कर्म करण्याचे पुण्य मला लाभेल अशी मला कल्पना नव्हती. कारण खुद्द तात्यासाहेब यांस अशा प्रकारची योजना मुळीच अभिप्रेत नव्हती, व त्यांचा स्वभाव लक्षांत घेतां असे असणे हे अगदी स्वाभाविकच होते. लो. टिळकांच्या आठवणींच्या पहिल्या खंडास त्यांनी प्रस्तावना लिहिली आहे. त्या ग्रंथाची त्या वेळी जाहिरात मी 'केसरी'त दिली; तीत त्यांच्या नांवामागे ' साहित्य-सम्राट्' असे उपपद मी लिहिले होते. 'केसरी'च्या सदर जाहिरातीचे स्टीरिओ केलेले पान त्यानी आदल्या रात्री सहज पाहिले. जाहिरातीतील 'साहित्यसम्राट्' हा शब्द पाहून त्यांना राग आला व तेवढा तो शब्द त्यांनी छिनीने उडवून लावला ! दुसऱ्या दिवशी सकाळीं मी 'केसरी' पाहतो तो हा प्रकार दिसला. चकित झालो. चौकशी करतां तात्यासाहेबांकडे बोट दाखविण्यात आले. त्यांस विचारतां ते म्हणाले, " अहो, माझा स्वभाव तुम्हांस माहीत आहे. माझ्या माणसाने, माझ्या पत्रांत, माझी अशी स्तुति करणे बरोबर आहे का ? हे मला बिलकुल मंजूर नाही; म्हणून मी तो शब्द काढून टाकला." " प्रभवो ह्यात्मनः स्तोत्र जुगुप्सन्त्यपि विश्रुताः " (समर्थपुरुष आपल्या वर्णनीय गुणाचीहि स्तुति करवीत नाहीत; ती ऐकण्याच

त्यांस कटाळा येतो.) हे श्रीमद्भागवतांतील वचन तात्यासाहेबांना कसें लागू पडतें ते दिसून येते. अर्थात् अशा विनयसपन्न पुरुषाला प्रस्तुत ग्रंथासारखा प्रयत्न कसा मजूर होणार ? आत्मस्तुतीसंबंधाने ते स्वतः जरी इतके विनयसंपन्न होते, तरी त्यांच्या सार्वजनिक मताविषयी कोणी कांहीहि टीका करू नये अगर बरे-वाईट म्हणू नये असा त्यांचा स्वभाव नव्हता; अथवा स्वतःविषयीं मतप्रदर्शन करण्यांत ते पाय मागे घेत असें मुळीच नव्हते. त्यांच्या या स्वभावाविषयी माझा विचार मी रस्किनच्या शब्दातच व्यक्त केलेला बरा. तो म्हणतो –

" The first test of a truly great man is his humility. I don't mean by humility, doubt of his power or hesitation in speaking his opinions, but a right understanding of the relation between what he can say and do and the rest of the world's sayings and doings. "

तात्यासाहेब म्हणतात ' हें मला मंजूर नाहीं '

तात्यासाहेब यांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे की, " स्वतःचे मूल्यमापन स्वतःच करणे यासारखी कठीण पण आवश्यक गोष्ट दुसरी नाही, " आणि याप्रमाणे त्यांनी हे कठीण व आवश्यक कार्य करून दाखविले आहे. ते म्हणजे त्याचे आत्मचरित्र होय. " गतगोष्टी – अर्थात् माझी जीवनयात्रा " हा त्यांचा ग्रंथ छापून त्याची पहिली प्रत त्यांच्या टेबलावर आलेली मी पाहिली; तेव्हां त्यास मी हसत हसत सहज पण जरा लावून बोलण्यासारखे साभिप्राय म्हणालो, " स्वतःच्या वाङ्मयाचे सर्व प्रकार आपण आपल्या हातानेच प्रसिद्ध करीत आहांत. आतां त्यात आपल्यासबधाने करण्यासारखे दुसऱ्यास काहीहि उरू देण्याचा आपला बेत दिसत नाही, असेच ना समजावयाचे ? " हे ऐकून थोडे गोरेमोरे होऊन त्या महामर्मज्ञ पुरुषाने चटकन उत्तर दिले, " समजलो; दुसऱ्यास आपणासबधाने प्रसिद्ध करण्यासारखे कांहींहि ठेवूं नये असे मी ठरविले तरी तुमच्यासारखी कांही हट्टी माणसे नियम मोडून आपला हट्ट पुरविणार नाहीत कशावरून ? मला ही भीति आहेच ! " असे म्हणत त्यांनी तो आत्मचरित्राचा ग्रंथ उघडून त्यांतील विशिष्ट मजकुरावर बोट ठेवून मला त्यानी वाचण्यास सांगितले. तो मजकूर असा :– " उद्यां माझ्या पश्चात् आधुनिक चरित्रकोशांत ग्रंथकार, वर्तमानपत्रकार, राजकीय पुढारी या नात्यानी माझ्या चरित्राचा थोडा-फार उल्लेख होण्याचा संभव आहे, ही गोष्ट विनय सोडल्याशिवायहि मला नमूद करण्यास हरकत वाटत नाही. तेव्हा अशा प्रसंगी माझी साधार माहिती जितकी अधिक प्रसिद्ध होईल तितके बरे. कारण मग कल्पना चालवून मजविषयी कोणीहि कांहींहि लिहावे असे तरी घडणार नाही. अनेक सार्वजनिक स्वरूपाच्या गोष्टी, या

एकप्रकारे निमसार्वजनिक मिळकत समजल्या जाण्याइतके सार्वजनिक महत्त्व महाराष्ट्रांतील एक पुढारी या नात्याने मला अखेर-अखेर आले होते, असे मी मानले तर मी गर्विष्ठ किंवा अहंकारी बनलो असे कोणी मला म्हणेल असे वाटत नाही. मग असल्या गोष्टींसंबधाने कोणी तरी कांही तरी सांगितलेली अर्धवट बातमी, हकीकत, आठवण, माझ्या पश्चात् प्रसिद्ध होणे यात इतर कोणाचा फायदा नसून माझा मात्र तोटा आहे. तो वांचावा याकरितां या आत्मवृत्तासारखे कांहीतरी लिहून ठेवणे बरे अशी कल्पना दृढ झाली." हा मजकूर वाचून संपतांच झटकन मी त्यांस म्हणालो, 'पण शेवटी असे एक दालन शिल्लक राहीलच की, ज्याचा आपणास काही केल्या उपयोग करतां येणार नाही; तो इतरांनीच करावा!' हे ऐकून माझी समजूत पटेल अशा स्वरात गंभीर मुद्रेने ते म्हणाले, "आले; माझ्या लक्षांत आले; तुमच्या मनांत काय आहे ते मी समजलो. छे, तसे कांही होऊ नये. माझी ती योग्यता नाही. फक्त टिळकच त्यास योग्य. त्यांच्या जोडीस बसण्याला निराळीच पात्रता लागते. निदान मी तरी त्यास पात्र नाही. बाकी हेहि मी बोलणे व्यर्थच आहे म्हणा. कशाला भविष्यकाळाच्या पोटात आपण शिरा!"

प्रस्तुत ग्रंथाचें कारण

पुराणांत अशी कथा आहे की, प्रभुरामचंद्राच्या नांवाचा महिमा म्हणून त्याच्या नावाने इतरांनी पाण्यांत टाकलेले दगड तरगले व संकल्पित कार्य झाले; पण प्रत्यक्ष त्याने टाकलेला दगड बुडाला! या गोष्टीतील रहस्य तात्यासाहेबांच्या बाबतीतहि प्रतीत होते! स्वतःसंबधाने कांहीतरीच मोजमाप घेणाऱ्या या थोर पुरुषाची वरील विचारसरणी लक्षांत घेऊन, त्या अत्यंत विनयशील, गुणी, परोपकारी व खऱ्या देशभक्त पुरुषासंबंधाने प्रस्तुत ग्रंथासारखा प्रयत्न न करणे म्हणजे एकतर कृतघ्नपणाचे पाप समाजाने आपल्या माथी घेण्यासारखें आहे; इतकेंच नव्हे तर, त्यांच्या ठायी असलेल्या सद्गुणसंपदेचे संरक्षण व जोपासना करून पुढील पिढ्यांस तिचा लाभ न देता ती विस्मृतीच्या व उपेक्षेच्या मातीत मिसळविण्यासारखे आहे! आणि हे पाप आपल्या राष्ट्राने आजपर्यंत कांही थोडेथोडके केलेले नाही. पण ही जाणीव सुदैवाने आता सर्वत्र उत्पन्न झाली आहे ही समाधानाची गोष्ट होय. कै. तात्यासाहेब हे लोकमान्यांचे पट्टशिष्य व अंतेवासी होत. त्यांचे सार्वजनिक जीवन लोकमान्यांच्या जीवनांत अनुस्यूत आहे; किंबहुना लोकमान्यांच्या सार्वजनिक जीवनापैकी फार मोठा भाग तात्यासाहेबांच्या साहाय्याने व्यापलेला आहे. या [illegible] तात्यासाहेबांचे सार्वजनिक जीवन हे लोकमान्यांच्या सार्वजनिक जीवनाचे पूरक असल्यामुळे, त्यांचे चरित्र जनतेच्या पुढे आल्याशिवाय लोकमान्यांचे चरित्र पूर्ण होणार नाहीं, याहि दृष्टीने प्रस्तुत ग्रंथाचा उपक्रम होणे क्रमप्राप्तच आहे. शिवाय तात्यासाहेबांचे चरित्र हे लोकमान्यांच्या चरित्राला पूरक

असले तरी, तात्यासाहेब या महनीय व्यक्तीच्या दृष्टीनेहि पण त्यांचें स्वतंत्र असे स्थान आहे यांत शंका नाहीं. तात्यासाहेबांच्या चरित्रापैकीं निम्मा भाग लोकमान्यांच्या चरित्रांत समाविष्ट होतो, तसा त्यानंतरचा भाग अगदीं स्वतंत्र होतो; व त्यांतील सर्व कार्यकर्तृत्व त्यांचे स्वतःचे ठरतें. तात्यासाहेबांच्या कार्याचा व्याप फार दांडगा होता. वाङ्मयदृष्ट्या तर लोकमान्यांच्यापेक्षांहि तात्यासाहेबांचा व्याप अधिक होता असे म्हणण्यात अतिशयोक्ति होणार नाही. तात्पर्य, तात्यासाहेबांसारखा सर्वगामी, सर्वव्यापी पुरुष महाराष्ट्रांत गेल्या अर्धशतकांत न्या. रानडे यांच्याशिवाय दुसरा कोणी झाला नाही अशी एका थोर गृहस्थाने अनेक वेळा केलेली घोषणा सर्वश्रुत आहेच. पण विशेष नवलाची व चटका लागण्यासारखी गोष्ट म्हणजे त्यांच्या जीवितयात्रेतील शेवटच्या अंतकालाच्या प्रसंगाची होय. ' अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत। मृत्युकाले हि भूतानां सद्यो जायति वेपथुः । ' भीष्म धर्मराजाला सांगतात, ' खरोखर कोणत्याहि प्राण्याला मरण नकोसे वाटते; मृत्युकाळ जवळ आला की, सर्वांना कापरे भरते.' पण या वचनाविरुद्ध तात्यासाहेबांचे मृत्युसमयी धीरोदात्त वर्तन दिसून आले. कारण या पुरुषाला काल-पुरुष दिसू लागतांच त्यांनी एखाद्या सिद्धकोटीतील पुरुषाप्रमाणे केलेले वर्तन पाहून सर्वांच्या तोंडून धन्योद्गार निघाले ! आणि म्हणूनच श्रीसमर्थ म्हणतात – मरणाचे स्मरण असावे। मरोन कीर्तीस उरवावें। येणेप्रकारें ।। (स्वतःच्या मृत्यूच्या बाबतीत आत्मवृत्ताच्या प्रस्तावनेत व प्रस्तुत ग्रंथाच्या पान ४९६ वर तात्यासाहेब यांनी काढलेले उद्गार चिंतनीय असल्यामुळे त्याकडे मी वाचकांचे लक्ष वेधितो.)

ग्रंथ करण्यास पात्र कोण ?

अशा सत्कीर्तीच्या 'नरा'च्या संबंधाने आपले कर्तव्य काय, याचा विचार त्यांच्या प्रेतयात्रेत मी चाललो असतांना माझ्या डोक्यांत चालू होता. तो विचार अर्थातच प्रस्तुत ग्रंथाच्या योजनेबद्दलचा. वस्तुतः हे कार्य प्रारंभी म्हटल्याप्रमाणे, गुरुवर्य तात्यासाहेब यांच्या कौटुंबियाकडून म्हणजे त्यांचे मुलगे, मुली, पुतणे, बंधु, नातू यांच्या हातून व्हावे अशी माझी मनापासून इच्छा होती. कारण अधिकार, विद्या, वाङ्मयप्रेम, रसिकता, सहृदयता, कळकळ, साधनानुकूलता आदि सर्व दृष्टींनी ही मंडळी सत्पात्र असल्यामुळे हे कार्य त्यांच्या हातून नमुनेदार होईल, अशी माझी भावना होती. म्हणून त्यांच्याजवळ प्रथम मी हा विषय काढला. त्यांच्याहि मनांत हा विषय घोळत होताच. पुढे या बाबतीत बराच विचारविनिमय करण्यांत आला. ती सर्वच मंडळी सुज्ञ, सुबुद्ध, विचारी, परिस्थितिप्रज्ञ व मजविषयीं प्रेम, कळकळ, सहानुभूति बाळगणारी असल्यामुळे अखेर त्या सर्वांनी मिळून मीच हें कार्य अंगीकारणं सर्व दृष्टींनी कसे उचित व सयुक्तिक आहे हे मला पटवून देण्याचा प्रयत्न केला व अखेर ते मलाहि मान्य झाल्यामुळे ते करण्यास मी आनंदाने प्रवृत्त झालों.

तात्यासाहेबांची आशा खरी ठरली !

'आठवण' ही चीज अशी आहे की, जसजसा काळ जातो, तसतशी ती कापराप्रमाणें किंवा बर्फाप्रमाणें नाहीशी होते, मनुष्य ती विसरतो. हा सिद्धान्त व या कार्यातील पूर्वानुभव लक्षांत घेऊन तावडतोब मी या कार्यास प्रारंभ केला व पुढें आठ दिवसांतच म्हणजे दि. १८–१०–१९४७च्या 'केसरी'त एतद्विषयक जाहीर विनंतीपत्रक प्रसिद्ध केले. या पत्रकाकडे जनतेचे विशेष लक्ष वेधावे म्हणून तात्या-साहेबांच्याविषयी विशिष्ट आत्मीयत्व बाळगणारे, लोकमान्यांचे पौत्र व दौहित्र म्हणजे अनुक्रमे रा. जयंतराव टिळक व रा. गणपतराव केतकर व शिवाय मी, अशांच्या नांवांनी ते प्रसिद्ध करण्यांत आले व महाराष्ट्रांतील ठळक अशा बहुतेक सर्व वृत्तपत्रांत ते छापण्यांत आले. त्याचबरोबर निरनिराळ्या व्यक्तींशी खासगी पत्रव्यव-हारीहि मी सुरू केला. 'टिळक-आठवणी' ग्रंथांच्या वेळेपेक्षां या वेळी आठवणी मिळ-ण्याच्या बाबतीत फारच अनुकूल असा अनुभव आला, हे येथें प्रथमदर्शनीच जाहीर करण्यास मला आनंद होतो. त्या वेळी ती कल्पना अगदी नवीन होती; वाट मळावयाची होती. पण त्यानतर गेल्या पचवीस वर्षांत अनेक प्रसिद्ध व्यक्तींच्या आठवणी प्रकाशित होऊन हा प्रकार आतां आठवणी पाठविणारांच्याहि चांगलाच अंगवळणी पडला आहे याचे मला प्रत्यतर आले. पंचवीस वर्षांपूर्वी लोकमान्यांच्या आठवणी मिळविण्यास जितके सायास पडले तितके या वेळी न पडतां, कार्य बरेच सुकर झाले, ही समा-धानाची गोष्ट होय. या बाबतीत गु. तात्यासाहेब यांनी त्या काळीं टिळक-आठवणींच्या पहिल्या खंडास लिहिलेल्या विद्वत्ताप्रचुर (लिटररी) प्रस्तावनेत व्यक्त केलेली आशा येथे नमूद करणे योग्य होईल. ते लिहितात – "आठवणी मिळविण्यास परिश्रम पडण्याची कारणे बापट यांनी अनुमानिली ती खरीच आहेत. तथापि त्यांतल्या त्यांत माझ्या मते मुख्य कारण हेंच की, आठवणी स्मरणांत ठेवणे व त्यांचे महत्त्व मनाला पटवून त्या लिहिणे हा वाङ्मयव्यासगाचा प्रकार आपल्याइकडे अगदी अभिनव असून, तो लोकाच्या अंगवळणी पडला नाही. वाङ्मयलेखनाचा हा नवा प्रकार यानतर रूढ होऊन तो वाढतच जाईल व पुढे येणाऱ्या अशा प्रकारच्या ग्रंथकारास तरी रा. बापट यांस पडले इतके परिश्रम पडणार नाहीत अशी आशा वाटते." तात्यासाहेब यांची ही आशा खरी ठरली, पूर्ण झाली ! शिवाय योगायोग असा की, प्रत्यक्ष त्यांच्याच बाबतीत हा अनुभव जाहीर करण्याचें भाग्य माझ्या वांट्यास आले !

आठवणींचें वेड !

काय कारण असेल ते असो; 'आठवण' ही चूष मला लहानपणापासूनच फार प्रिय आहे. विद्यार्थिदशेंतील गोष्ट मी सोडून देतों; पण वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षापासून महर्षि अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्या सान्निध्यांत माझे दिवस गेल्यामुळे,

त्यांच्या बोलण्यांत आलेल्या व त्यांच्या समकालीन असलेल्या कांही गृहस्थांनी सांगितलेल्या कै. सार्वजनिक काकांच्या थोड्या विशेष गोष्टी – आठवणी – मी त्या वेळी टिपून ठेवल्या होत्या. पुढे अण्णासाहेब समाधिस्थ झाल्यावर त्यांच्यासबंधींच्या कांही आठवणीहि मी लिहून काढल्या व ते लहानसे चोपडे गु. तात्यासाहेब केळकर यांस दाखविलेहि होते. पण अनेक अडचणीमुळे ते काम मागे पडले, तसेंच राहून गेलें व शेवटी ते चोपडेहि गहाळ झालें ! तात्पर्य, आठवणींचे हे माझें वेड असें फार जुने आहे, एवढे सागून त्याविषयी माझे ममत्व व भावना काय आहे हे टेनिसनच्याच शब्दांत नमूद करतो. तो म्हणतो –

> " As the dew to the blossoms,
> The bud to the bee,
> As the scent to the rose,
> Are those memories to me. "

आठवणींचें माहात्म्य व त्यांचा उपयोग

'आठवणी' या वाङ्मयविषयक प्रकारासबधाने लो. टिळकांच्या आठवणीच्या खडद्वयास लिहिलेल्या आपल्या सुंदर प्रस्तावनेत तात्यासाहेब केळकर व लोकनायक बापूजी अणे या उभयतांनी तात्त्विक दृष्ट्या फार मार्मिक विवेचन केलेले आहे. विशेषतः तात्यासाहेब यानी तर प्रत्यक्ष चरित्रापेक्षांहि 'आठवणी'च्या वाङ्मयप्रकारास जास्त महत्त्व दिल्याचे दिसून येते. ते लिहितात, " प्रकरणवार लिहिलेला एखादा चरित्रग्रथ वाचून चरित्रविषयाच्या कार्यक्षेत्राची सुसगत व व्यापक कल्पना येऊं शकेल; पण त्याचा स्वभाव व त्याचे गुणदोष यांची कल्पना आठवणीवजा हकीकती किंवा सवाद प्रसंग यांनी जितकी येऊ शकते तितकी एखादे संपूण चरित्र वाचल्यानेहि कदाचित् येऊ शकणार नाही. " तात्यासाहेब यांच्या तोलाचे पाश्चात्य ग्रथकार यांचे तसेच म्हणणे आहे. चॅनिंग लिहितो, 'One simple anecdote of a great man is worth a volume of biography.' अखिल आंग्ल वाचकवर्गाला प्रिय व मान्य होऊन बसलेल्या बॉस्वेलचे असे उद्‌गार आहेत कीं, 'More knowledge may be gained of a man's real character by a short conversation with one of his servants than from a formal and studied narrative.' 'आठवणी'चे असे हे स्वयंभू माहात्म्य असले तरी, त्यांचा ऐनाजिनसी चरित्रग्रंथासच खरा उपयोग होणारा आहे. याच दृष्टीने विल्मॉट याचा अनुभव लक्षांत घेण्यासारखा आहे. तो म्हणतो, 'Occasionally a single anecdote narrated by any perosn opens a character : reminiscences enable the skilful hand to construct the skeleton.' अशाच प्रकारचे उद्गार खुद्द गु. तात्यासाहेब यांनी लिहिलेल्या लो.

टिळक याच्या चरित्रग्रथाच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या खडांच्या प्रस्तावनेत त्यांनी काढले आहेत. ते म्हणतात, " या ग्रथास बापट यांच्या आठवणीच्या पुस्तकांचाहि उपयोग झाला आहे. आठवणीच्या तिन्ही खडाच्या साहाय्याने आणखी एक वेगळ्या रीतीने टिळक-चारित्र कोणास लिहिण्याची स्फूर्ति झाली तर त्याला हे साधन उपयोगी पडण्यासारखे आहे. " अनुभवाचे हे सर्व बोल लक्षांत घेऊनच आम्ही प्रस्तुत ग्रथाबद्दल जे विनंतीपत्रक प्रसिद्ध केलें होते त्यांत असेच म्हटले होते की, " तात्यासाहेबांनी स्वतःचे आत्मचरित्र लिहिले असले तरी, प्रसिद्ध होणाऱ्या त्यांच्या आठवणीच्या आधाराने त्याचे एक स्वतत्र चरित्र लिहिले जावयास पाहिजे व तसे लिहिणारा लवकरच कोणी पुढे येईलहि ! " ही आमची इच्छा पूर्ण होवो अशी प्रार्थना आहे.

'आठवणी' व 'आख्यायिका' यांची मीमांसा

प्रस्तुत ग्रथ फक्त 'आठवणीं'चा आहे; त्यास नांवहि तसेंच दिले आहे. यांत आख्यायिकाचा समावेश करण्यात आला नाही. ' लोकमान्य टिळकांच्या आठवणी व आख्यायिका ' असे त्या ग्रंथांचे नांव होते; व त्यांत थोड्याबहुत आख्यायिकांचा समावेश करण्यात आलाहि. त्या वेळी नुसत्याच आठवणी थोड्या मिळतील असे प्रथम वाटले, म्हणून त्या ग्रथाची तशी सजोड योजना केली; पण त्या वेळीहि पुढे अनुभव असाच आला की, नुसत्या आठवणीचाच आला तसा मजकूर छापला असता तर, आणखी दोन-तीन खड सहज भरले असते, व त्याशिवाय आख्यायिकांचा मजकूर वेगळाच ! म्हणून हा पूर्वानुभव लक्षात घेऊन व गु. तात्यासाहेबांविषयी येणाऱ्या मजकुराचे क्षेत्र लक्षात आणून, त्याच्या नुसत्या आठवणीच प्रसिद्ध करण्याचे ठरविले. पक्वान्न ताटभर असल्यावर इतर पदार्थांची इच्छा कोण करतो ? किंवा सुंदर हाराकरिता उत्कृष्ट सुवासिक फुलें भरपूर मिळाल्यावर, त्यांत घालण्यांत येणाऱ्या पाल्यास कोण विचारतो ? शिवाय आख्यायिका ही किती झाले तरी 'आठवणी'ची चुलत-सावत्र बहीण ! आख्यायिका म्हणजे फुगीर किंवा खोलगट भिंगाच्या आरश्याप्रमाणे असते. त्यांत खरे प्रतिबिंब कसे दिसणार ? यासंबधाने तात्यासाहेब केळकर यांनी केलेली विचिकित्सा व दिलेला अभिप्राय मार्गदर्शक ठरतो. ते लिहितात — " आठवण ही प्रथमतः घडलेली गोष्ट ज्याने प्रत्यक्ष पाहिली त्यानेच तो ' चक्षुर्वै सत्य ' म्हणून सांगितलेली असावी; ऐकीव माहिती प्रायः त्याज्यच. निदान तशा प्रकारची आठवण ही दुय्यम प्रतीची समजावी. अशा दुय्यम प्रतीच्या आठवणीचा समावेश 'आख्यायिका' या सदराखाली होऊ शकतो. परतु आख्यायिकांना इतिहासाचे स्वरूप नसून बखरीचे स्वरूप असते हे ध्यानांत ठेविले पाहिजे. शिवाय आख्यायिका झाली तरी ती ' खुद्द पाहणारानेच खुद्द मला सांगितली ' येथपर्यंत तरी तिचा मुळाशी प्रत्यक्ष संबध असला पाहिजे. पण यापली-

कडे जाऊन सांगोवांगीच्या नात्यांत चुलतपणाच्या जितक्या अधिक चुली येतील, तितकी सत्याची राख अधिक झालेली आढळेल. पुराव्याच्या दृष्टीने म्हणजे शास्त्रीय सत्यकथनाच्या दृष्टीने आख्यायिका, आठवणींपेक्षां गौणच ठरते." साहित्य-सम्राटांच्या या अभिप्रायावरून आख्यायिका हे नांव वर्ज्य करून ते कलम या ग्रंथात अजिबात गाळण्यांत आले आहे.

तात्यासाहेबांचें कार्यक्षेत्र

तात्यासाहेबांचे कार्यक्षेत्र विशाल व दीर्घकालीन असल्यामुळे सहस्रावधि लहान-थोर कार्यकर्त्यांशी त्यांचा संबध आलेला होता. नुसत्या एका पुण्यापुरतेच बोलावयाचे तर गेल्या पन्नास वर्षांतील पुण्यांतील असे एकहि सार्वजनिक कार्य दाखवितां येणार नाही कीं, तात्यासाहेबांचा त्याच्याशी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष संबंध आलेला नाही. महाराष्ट्रातील सार्वजनिक चळवळीविषयीहि असेच स्थूलमानानें म्हणतां येईल. अशाच प्रकारचे विधान अखिल हिंदुस्थानासंबधानें करणे केव्हांहि न्यायाचे व वस्तुस्थितीस धरून व्हावयाचे नाही हे खरं; तथापि 'मराठ्या'चे दीर्घकाल संपादक, लोकमान्यांचे प्रमुख साहाय्यक, वरिष्ठ कायदेमंडळाचे सभासद, राष्ट्रीय सभेच्या कार्यकारिणी मंडळाचे सदस्य, स्वराज्यसंघाचे चिटणीस व तिच्या विलायतेतील शिष्टमंडळाचे एक प्रमुख सभासद, लंडन येथील 'इंडिया' पत्राचे संपादक व तेथील गोलमेज परिषदेचे सभासद इत्यादि विविध नात्यांनी अखिल भारताशी व विलायतेशीहि त्यांचा संबध आला होता. तसेच वाङ्मयक्षेत्रांतील ग्रंथकार, वृत्त-पत्रकार, नाटककार, कादंबरीकार, चरित्रकार, टीकाकार, इतिहासकार, तत्त्वज्ञान-लेखक, लघुकथालेखक, प्रस्तावनालेखक व कवि इत्यादि विविध अंगांनी त्यांनी बहुमोल सेवा केली असल्यामुळे, त्या त्या क्षेत्रांतील शेंकडो व्यक्तींशी त्यांचा निकट संबध आला होता. याशिवाय मुख्य म्हणजे राजकारण, समाजसुधारणा, स्थानिकस्वराज्य संस्था, शैक्षणिक व इतर सार्वजनिक संस्था, विमाकंपन्या व बँका यांची स्थापना, व्यापार, साखरेच्या व इतर कारखान्यांची उभारणी इत्यादि राष्ट्रीय जीवनाची जी अनेक अंगोपांगे आहेत त्यांतहि त्यांनी आपले बुद्धिसर्वस्व खर्च करून त्यांतील शेकडो लोकांबरोबर कार्य केले आहे. अशा प्रकारच्या विस्तीर्ण क्षेत्रांतील लोकांशी पत्रव्यवहार करून व समक्ष गांठीभेटी घेऊन त्यांच्या आठवणी मिळविण्याचा मी आटोकाट प्रयत्न केला आहे.

आठवणी किती व कशा मिळाल्या ?

माझ्या शक्तिबुद्धीप्रमाणे मी सुमारे दीड हजार लोकांचा ठावठिकाणा काढून त्यास आपल्या आठवणी पाठविण्याबद्दल पुनः पुनः पत्रे लिहिली ती सुमारे २१०० झाली व अशा रीतीने पत्रव्यवहार करून सुमारे ५०० लोकांकडून आठवणींचा

मेवा हाती आला. प्रत्येकाला आपली वस्तु चांगली वाटणे हा मनुष्यस्वभावच आहे. पण हा मेवा निवडून पाहतां त्यांत अग्राह्य असा दुर्दैवाने सुमारे १२५ जणांचा निघाल्यामुळें तो सर्व बाजूस ठेवावा लागला! बाकी सुमारे ३७५ जणांचा मेवा निवडून, साफसूफ करून, वाचकवृंदास सादर करीत आहे. लोकमान्यांच्या आठवणींच्या तिन्ही खंडांकरितां १५६७ लोकांना ६००० पत्रे लिहून ७०० जणां-कडून मजकूर मिळाला. देशभक्त तात्यासाहेबांच्या या ग्रंथाकरितां १५०० लोकांना २१०० पत्रे लिहून ५०० जणांकडून मजकूर आला. या फलनिष्पत्तीवरून कांही अनुमाने काढतां येतील. पण त्या खोल पाण्यांत मी शिरत नाही! तथापि येथे एकदोन गोष्टीचा निर्देश करणे आवश्यक आहे. तात्यासाहेब कालवश झाल्यावर अनेक वृत्तपत्रांत व मासिकांत त्यांच्या मृत्युलेखांबरोबर त्यांच्या आठवणीहि प्रसिद्ध करण्यांत आल्या. कांही नियतकालिकांचे विशेष अंक निघून त्यात आठवणीचे मुख्य सदर घालण्यांत आले होतें. अशा रीतीने बऱ्याच जणांच्या बऱ्याच आठ-वणी प्रसिद्ध होऊन गेल्या. एकदा इतरत्र प्रसिद्ध झालेली आठवण प्रस्तुत ग्रंथांत घ्यावयाची नाही असा माझा दंडक असल्यामुळे, त्या पाठविणारांना तो मजकूर साभार परत पाठविण्यांत आला. पण यामुळे त्यांची मजवर इतराजी होऊन मलाहि त्या मजकुरास मुकावें लागले! कांही गृहस्थांनी पूर्वी कोठेहि प्रसिद्ध न केलेल्या आपल्या आठवणी पाठविल्या; पण त्याबरोबरच्या पत्रांत ठासून लिहिले की, "आमच्या मजकुरावरून संपादकीय लेखणी फिरतां कामा नये, त्यास बिलकूल धक्का लावतां कामा नये. मजकूर आहे तसाच छापण्यांत आला पाहिजे!" मजकूर चांगला व निरपवाद असला तर तो संपादकास हवाच असतो; किंबहुना तो उत्तम असल्यास जशाचा तसा घेण्यास त्यास आनंदच होतो. पण सदर मजकूर जशाचा तसा घेतला असता तर संपादकावर खुशाल अब्रूनुकसानीचे व राजद्रोहाचे खटले भरण्यास पंचाईत पडती ना व तशीच इतर खेंकटीहि निर्माण झाल्याशिवाय राहती ना! म्हणून तो मजकूर साभार परत करणे भाग पडलें. वर दिलेल्या कारणांमुळे आठवणी व त्या देणाऱ्यांची संख्या थोडीबहुत कमी होऊन एकंदर ग्रंथावर त्याचा कांहीसा परिणाम व्हावा हे अगदी स्वाभाविक होय.

पण उलटपक्षी सांगावयाचे तर, अशीहि कांही मंडळी भेटलीच की, 'यत् रोचते तत् ग्राह्यम्। यन्न रोचते तत् त्याज्यम्।' असे म्हणून विश्वासपूर्वक त्यांनी आपल्या आठवणीचा मजकूर माझ्या हवाली केला व त्या बाबतीत एक अक्षरहि न बोलतां त्यांची सर्व जबाबदारी त्यांनी मजवरच टाकिली! अर्थात् त्याचा योग्य तो परामर्श घेण्यांत आला हे सांगावयास नकोच. तसेच विशेष विश्वासाच्या व अग-त्याच्या कांही मंडळीकडून आठवणी मिळणार अशी माझी खात्री होतीच. त्याप्रमाणे त्यांस विचारतां, 'आपण मजकूर देणार आहो, पण तो दमानें पुढे सावकाश देऊं',

असे त्यांचे म्हणणे पडले. पण अनेक कारणांस्तव मला दम निघत नसल्यामुळे त्यांचें हे म्हणणे मी न ऐकतां, त्यांच्यामागे लागून त्यांजकडून मी अखेर मजकूर मिळविला. पण दुर्दैवाने, तो ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध झाल्याचे पहाण्यापूर्वीच त्यांनी – उदाहरणार्थ डॉ. मुजे, गु. भाऊसाहेब लवाटे, रा. बाबूराव साळवेकर, श्री. लक्ष्मीबाई कोल्हटकर यांनी – इहलोक सोडला ! यामुळे माझ्या जिवास हळहळ लागून राहिली यांत शका नाही. असो.

कांही अवघड ठिकाणचा मजकूर केवळ पत्रव्यवहाराने मिळणे कठीण होते, व ती ठिकाणे तर विशेष महत्त्वाची असल्यामुळे त्याकरितां हिंडावे लागले, प्रवास करावा लागला, त्या त्या व्यक्तीकडे पुनः पुनः गेल्याने त्यास होणाऱ्या त्रासामुळे त्यांजकडून झालेला अपमान गिळावा लागला व स्वतःच्या क्वचित् तत्त्वभ्रष्टतेकडेहि कानाडोळा करणे प्राप्त झाले. पण आपला इष्ट हेतु साधण्याकरितां 'न जावेचि तेथेंचि लागेल जावे । वदावेचि ना तेंचि लागे वदावे ।' अशी स्थिति पत्करावी लागेल ही मनाशी खूणगांठ मी प्रथमच बांधली होती. पण नमूद करण्यास आनंद वाटतो की, या प्रयत्नांतहि, माझ्या अपेक्षेपेक्षांहि, जास्त यश मला मिळाले.

विचित्र अनुभव !

पण मान सांगावा जनांत, अपमान सांगावा मनांत, या म्हणीतील पहिल्या तत्त्वान्वये वर उल्लेख झाला. आता दुसऱ्या तत्त्वान्वये उल्लेख खाली होत असला तरी, तो स्वगत आहे असेच समजावे ! निदान मी तरी असेच समजतो. तात्यासाहेबांचा गोड स्वभाव, त्यांची थंड व प्रशांत वृत्ति, त्यांची समतोल दृष्टि, त्यांची खिलाडू वृत्ति, त्यांची निर्लेप व पक्षनिरपेक्ष परोपकारिता व त्यांचे अजातशत्रुत्व यामुळे त्यांच्या आठवणी मिळविण्यास फारशी पंचाईत पडेल असे मला प्रथम वाटले नाही; कोणाकडूनहि नाखुषी येईल अशी कल्पना झाली नाही व विरोध होईल हे मनीध्यानीहि आले नाही. पण दुर्दैवाने प्रत्यक्ष अनुभव मात्र थोडा उलट आला खरा ! हे कार्य करीत असतां, कोठे विश्वासाच्या उच्च जागेवर हेवा–मत्सर-अहंकारांचे तृणाच्छादित खळगे दिसले, कोठे कृतज्ञतेच्या प्रकाशाऐवजी कृतघ्नतेचा काळोख पाहावयास सांपडला, कोठे निःपक्षत्वाच्या मऊ बैठकीऐवजी पक्षाभिमानाचे कांटे बोचले, कोठे सहकारितेच्या गोड झऱ्याच्या जागी विरोधाचे खारट प्रवाह अनुभवास आले व कोठे तर फक्त कामापुरते स्वार्थी मामा भेटले ! तात्यासाहेबांच्या हयातीत वर वर्णन केलेल्या जातीच्या लोकांचे वर्तन त्यांच्याशी कसे होत असे व त्यांचे सौजन्य आणि परोपकारिता यांची लूट अशा लोकांनी कशी केली हे मी प्रत्यक्ष पाहिले असल्यामुळे, स्वाभाविकच त्यांच्याकडे मी मोठ्या आशेने गेलो. पण या वेळी तावातावाने त्यांनी काढलेले उद्गार व मला दिलेली उत्तरे ऐकून मी अगदी थिजू-

नच गेलो; नमुन्याकरितां त्यांपैकी फक्त एकाचाच येथे उल्लेख करतो. एक 'सत्पुरुष' म्हणाले, "तुम्ही आठवणी जमविल्या; आख्यायिका गोळा केल्या; आतां फक्त 'आफवा' तेवढ्या राहिल्या; त्या प्रसिद्ध करा म्हणजे जन्माचे सार्थक झाले ! !" अशा प्रकारचे आहेर स्वीकारून, पण तोंड न उघडतां, 'नीच उत्तर साहाणें । प्रत्योत्तर न देणें ॥' हा सद्गुरूचा उपदेश आठवून मी गप्प बसलों व 'Everyone salutes the rising Sun, but he is rare who salutes the setting Sun" ही असलेली जगाची स्वाभाविक प्रवृत्ति लक्षांत घेऊन अशा लोकांशी बुद्धिवाद न करतां अगर संबंध न ठेवता, 'उदंडाचें उदंड ऐकावें । परि तें प्रत्ययें पहावें । खरें खोटें निवडावें । अंतर्यामी ॥' असा बोध घेऊन मी मनाचें सांत्वन केलें ! !

तात्यासाहेबांशी कोणत्या ना कोणत्या कारणामुळे विशेष संबंध आलेल्या अगर परिचय असलेल्या गृहस्थाना आठवणी देण्याबद्दल मी समक्ष विनंती करी अगर पत्रे पाठवी. त्यात ज्याच्याकडून त्या देण्याबद्दल प्रथमच नकार मिळे, त्याना अर्थातच पुन्हा विचारण्याचें कारणच नसे. पण ज्याच्याकडून आरंभीच होकार येई त्यांच्याकडून मात्र त्या मिळेपर्यंत त्याचा नाद मी सोडत नसे. कारण मला वाटे, सहजासहजी त्याच्याकडून मजकूर न आल्यानं आपण तो नाद सोडला तर, न जाणो, कदाचित् त्यात एकादी महत्त्वाची गोष्ट अगर एखादा अति मौल्यवान् प्रसंग राहून जावयाचा ! याच केवळ विचारानें भारून जाऊन मजकूर पदरात पडेपर्यंत, समक्ष गांठी-भेटी घेऊन अगर पत्रव्यवहार एकसारखा चालू ठेवून त्याचा पिच्छा मी पुरवीत -से. तथापि याहि बाबतीत दुर्दैवाने मी तोटका पडलो व मला अखेर कांही ठिकाणी हार खावी लागली हे मी कबूल करतो ! श्रीयुत प्र. के. अत्रे, विद्वद्वर्य प्रो. रामभाऊ रानडे, दे. भ. अच्युतराव पटवर्धन, दे. भ. स. का. पाटील अशांसारख्या नामवंत बऱ्याच जणांपैकी प्रत्येकास मी स्वतः कमीत कमी सात-आठ पत्र पाठविली व शिवाय त्यांच्यावर वजन पडेल अशा थोर गृहस्थांचा वशिला लावून त्यांच्याकडूनहि त्यास विनंती करविली; पण उपयोग झाला नाही, यश आले नाही ! रा अत्रे समक्ष मला म्हणाले, "बापट, आता मात्र मी तुमचा अंत पाहात नाही. दोनतीन दिवसात मजकूर न चुकतां पाठवितो." पण दुर्दैवानें अखेर तो हाती पडला नाही तो नाहीच ! ! तसेच देशांतील अव्वल दर्जाच्या अनेक थोर गृहस्थांकडून आठवणी पाठविण्याबद्दल प्रथम तत्परतेने अनुकूल उत्तरें आली. पण राज्यकारभार अंगावर पडून त्या कामाच्या दडपणाखाली सांपडल्यामुळें असले काम करण्यास त्यास उसंत होत नसावी असेच अखेर मला दिसून आलें व त्याप्रमाणे कांहीनी मला कळविलेहि. याहिमुळे माझी मोठी निराशा झाली. तात्पर्य, प्रस्तुत ग्रंथांत ज्या कोणा थोरा – मोठ्या माणसाचें नांव आठवणी देणारांत नसेल त्यास विनंती न केल्यामुळे त्यांच्याकडून

मजकूर आला नाही असे न समजता, त्यांच्या बाबतीत विश्वप्रयत्न होऊनहि तो येऊ शकला नाही, असेच वाचकांनी निःशंक समजावें अशी माझी विनती आहे. तसेच, तात्यासाहेब यांचा विलायतेतील प्रमुख लोकांशी संबंधहि थोडाथोडका आला नव्हता. लोकमान्यांच्या आठवणीच्या वेळी विलायतेतील त्यांस परिचित अशा प्रत्येक व्यक्तीशी मला पत्रव्यवहार करावा लागला. पण सुदैवाने या वेळी लंडन येथे माझे जुने मित्र रा. दत्तोपंत ताम्हनकर हे 'केसरी'चे प्रतिनिधि म्हणून वास्तव्य करीत असल्यामुळे त्यांच्यावर मी हे काम सोपविलें. यामुळें माझे ते श्रम वाचले. मला माहीत असलेल्या तिकडील लोकांच्या नांवांची विस्तृत यादी तेवढी मी त्यांच्याकडे पाठविली. पण दरम्यानच्या महायुद्धाच्या प्रलयामुळे व विशेषतः बराच काळ लोटल्यामुळें बहुतेक मंडळी दिवंगत झाली असल्याचें त्यांनी कळविलें. तथापि विद्यमान लोकांचा पत्ता-सुगावा लावून त्यांजकडून मजकूर मिळविण्याचा त्यांनी बहुत प्रयत्न केला हे नमूद करण्यास आनंद होतो.

भयंकर उल्कापात व त्याचे परिणाम

अशा रीतीने आठवणी मिळविण्याचे काम तीन महिने सतत एकसारखे चालू होते. एवढ्या अवधींत हाताशी इतका मजकूर आला की, तो पाहून ११ मार्चला येणाऱ्या पाडव्यास हा ग्रंथ प्रसिद्ध करावा असे वाटू लागण्यापर्यंत मजल गेली! कारण आम्ही प्रसिद्ध केलेल्या जाहीर विनंतीपत्रकांत असे म्हटले होते की, " सदर आठवणी पुरेशा हाती येतांच लगेच त्या ग्रंथरूपाने छापून प्रसिद्ध करण्याचे काम आम्ही हातावेगळे करणार आहो. त्यासाठी एखाद्या विशिष्ट ठरीव कालाची अगर प्रसंगाची वाट न पाहण्याचाहि आमचा मानस आहे. " हा संकल्प सिद्धीस जाण्याचा काल आम्हांस स्पष्ट दिसू लागला. पण दुर्दैवाची गोष्ट अशी की, ३० जानेवारीस देशांत येवढा अभूतपूर्व, भयंकर उल्कापात झाला – महात्मा गांधीचा वध झाला – व त्याने देश हादरून गेला! लोकक्षोभाच्या ज्वालामुखी पर्वताचें रौद्र रूप प्रकट झाले. प्रत्यक्ष पुणे शहरात दंगल झाली व तीत टिळक-मंदिरहि सांपडले! या मंदिराच्या कचेरीतच आठवणीचे कामकाज मी करीत असे. दंगेखोरांनी टिळक-मंदिराच्या आंत व बाहेर आग पेटविली. ती पाहून मी बेभान झालो! तशा स्थितीत मी तेथे गेलो व टिळक-मंदिराच्या मौल्यवान् कागदपत्रांच्या दप्तरांत आठवणीचें सर्व साहित्य बांधून टांगा अगर मजूर न मिळाल्यामुळे, ते भलेमोठे जड दप्तर डोक्यावर घेऊन बाहेर पडलो. ते घेऊन घरी येण्याची सोयच नव्हती! म्हणून टिळक-मंदिराजवळील विश्वासाच्या एका मित्राच्या घरी ते ठेवण्यास गेलो. त्यांनी सांगितले, 'तुमचा हा जळका वांसा येथे ठेवूं नका!' म्हणून दुसऱ्या स्नेह्याकडे गेलो. ते म्हणाले, 'आतांच आमच्या घराची झडती झाली; पुनः होण्याचा संभव आहे; तुमचा तुम्ही विचार करा' म्हणून तिसऱ्या स्नेह्याकडे गेलो. त्यांचे घर आज पेटविले जाण्याचा

संभव आहे असे तेथें कानावर आले ! जसे, कोणी पाठीशी लागल्यास कावरीबावरी होऊन मांजरी तोंडांत पिल्लू घेऊन त्यास ठेवण्यास निवाऱ्याची जागा शोधते तशी माझी गत झाली ! अखेर एकदांचे सुरक्षित ठिकाणी ते दप्तर ठेविले तेव्हां माझा जीव भांड्यांत पडला !

प्रतिकूल परिस्थिति

देशांतील या भयंकर प्रकाराचा सर्वच व्यवहारावर परिणाम झाला तसा माझ्या या कार्यावरहि झाला असल्यास नवल नाही. स्तब्धता, नैराश्यता, उदासीनता, अविश्वास याच्या कुद व रोगट वातावरणांत कांही दिवस गेले. पुढे आस्ते आस्ते ते कमी झाले. संकटाचे ढग वितळू लागले, आशेचा वारा वाहू लागला व सत्कर्माचा सूर्य प्रकाशला. म्हणून मी माझ्या कार्यास पुन्हा सुरुवात केली. पण आता मात्र दुर्दैवाने निराळाच अनुभव येऊ लागला. पत्रव्यवहार व गांठीभेटी यांचा उपयोग होईनासा झाला; नवीन मजकूर मिळणे बाजूसच राहिले; उलट मिळालेला मजकूर कांही अति नाजूक प्रकृतीच्या लोकांनी परत मागितला ! ! ३० तारखेपूर्वी मजकूर पाठविण्याच्या बाबतीत वचनबद्ध झालेल्या कांही शिष्टांनी "आता तुम्हास आठवणी पाठविणे शक्य नाही" असे रागाने कळवून अंग झाडून टाकले ! अशांतच कांही स्वकीयांपैकी, कोणी घाबरटपणाने तर कोणी वैषम्यबुद्धीने प्रस्तुतचा हा प्रयत्न मी आतां अजीबात सोडून द्यावा असा खासा पोक्त सल्ला दिला ! ! या शल्यनीतीचा कितपत उपयोग झाला हे सांगणे सोडून दिले तरी, ग्रंथाच्या एकंदर स्वरूपावर वरील परिस्थितीचा थोडाबहुत परिणाम होणे अपरिहार्यच होते. हातीं आलेल्या व येऊं घातलेल्या मजकुराच्या प्रमाणावरून जेथे ६००–६०० पृष्ठांचे दोन खंड निघावेत असा प्रथम अदमास होता, तेथे ६०० पृष्ठांचा एकच खंड प्रसिद्ध करावा अशी परिस्थिति निर्माण झाली व त्याप्रमाणेच करावे, असे अखेर ठरवावे लागले ! तदनुसार कागदाची परवानगी देण्याबद्दल सरकारकडे अर्ज करण्यांत आला. पुढे देशांतील राजकीय वातावरण जसजसे निवळत चालले, तसतसे आठवणी मिळविण्याच्या पुनः चालविलेल्या प्रयत्नास यश येत चालले. फार काय, पण प्रस्तुत आत्मनिवेदनाचा मजकूर लिहीत असतांहि अजून आठवणी येण्याचा प्रवाह चालूच आहे ! यामुळे संकल्पित ६०० पानांत सर्व मजकूर बसणार नाही या भीतीने पुनः जास्त पृष्ठे छापण्याकरितां सरकारची परवानगी मागितली व १२० पृष्ठे जास्त छापण्यास ती मिळाली. अशा रीतीने मजकूर व पाने यांचा पाठशिवीचा खेळ चालू असतां, "घट्ट झाले पाणी घाल, पातळ झालें पीठ घाल" या ग्राम्य महिला-म्हणीची आठवण झाल्याशिवाय राहिली नाहीं !

संपादकीय संस्कार

तथापि अशा प्रकारच्या ग्रंथांतील मजकुरावर संपादकीय हात फिरला जाणें आवश्यकच असते; आणि प्रस्तुत ग्रंथाच्या बाबतींत तर तो हात दमेपर्यंत त्यास काम करावे लागले! ग्रंथांतील जागेची मर्यादा, औचित्य, महत्त्व, अभिरुचि वगैरे लक्षांत घेऊन, तारतम्यबुद्धि चालवून, निःपक्षपाती मनाने मजकुरास नाइलाजास्तव कात्री लावावी लागली. कित्येकांच्या मजकुराचा संक्षेप करावा लागला. ज्यांनी आपल्या आठवणी लेखी न देतां तोंडीच मला सांगितल्या त्या मी घरी येऊन लिहून काढून त्यांवर त्यांच्या संमतीच्या सह्या घेतल्या. तसेच परगांवाहून आलेली मोडी लिपीची बाडे बालबोध करणे, कित्येकांमध्ये सन, तारखा भरणे, त्रुटित मजकुराने लिहून पाठविलेल्या आठवणीची बाडे पूर्ण लिहून काढून पुन्हा ती ज्यांची त्यांच्याकडे पसतीकरितां पाठवून परत मिळविणे, अत्यत दुर्वाच्य असलेला मजकूर खिळे जुळविणाऱ्याच्या सोयीकरितां पुन्हा सर्व सुवाच्य लिहून काढणे वगैरे जिकीरीची कामेहि करावी लागलीं. तथापि प्रसूतिवेदनेसारखे हे काम मला वाटे यांत शका नाही! एकदां एकाच्या मजकुरांत येऊन गेलेली सामान्य गोष्ट पुन्हा दुसऱ्याच्या मजकुरात आली तर द्विरुक्तीचा दोष टाळण्याकरितां ती गाळण्यांत आली आहे. पण तीच गोष्ट विशेष महत्त्वाची असली व ती अनेकांच्या मजकुरात आली असली तरी ती बुद्धिपुरस्सरच ठेवण्यांत आली आहे. कारण एका थोर ग्रंथकाराच्या मताप्रमाणे अशी पुनरुक्ति म्हणजे ती गोष्ट खरी असल्याचा एक उत्कृष्ट पुरावाच होय. तो लिहितो – "दहांनी दहा प्रकारांनी एकच गोष्ट सागितली असतां ती शास्त्रीय दृष्ट्या 'सिद्ध' म्हणून सहजच ठरते". उलटपक्षी, जागेच्या अभावी व काटकसरीच्या दृष्टीने काही चांगल्या बाबीसहि फाटा द्यावा लागला. उदाहरणार्थ, प्रत्येक आठवणीतील मजकुराचे द्योतक असे त्या त्या लेखकाने घातलेले आकर्षक शीर्षक काढून टाकावे लागलें. शिवाय आठवणी पाठविणारांच्या बहुतेक सर्व लिखाणांत कांही ठराविक गोष्टींविषयीं आलेला सर्वसामान्य पण रसभरीत मजकूर पुनरुक्तीचा दोष टाळण्याकरितां गाळावा लागला. उदाहरणार्थ – (१) स्वतःची तात्यासाहेबांविषयींची भक्ति, (२) त्यांचे प्रथमदर्शन व त्याचा आपल्या मनावर झालेला परिणाम, (३) आपल्या स्वतःची माहिती, (४) मिरवणुकी, सभा, संमेलने, मेजवान्या वगैरेची थाटामाटाची वर्णने, (५) तात्यासाहेबांची सर्वसामान्य स्तुति, (६) त्यांच्या मृत्यूबद्दल दुःखोद्गार, (७) आठवणी पाठविण्याबद्दल बापटांचा विलक्षण आग्रह इत्यादि. वस्तुतः ज्याच्या त्याच्या दृष्टीने वरील प्रकारचा मजकूर ज्याचा त्यास महत्त्वाचा व अगत्याचा वाटणे स्वाभाविक आहे. फार काय, पण मलाहि त्यांत एकप्रकारची लज्जत आहे असेंच वाटते. पण लज्जतदारपणा झाला म्हणून त्यासहि कांही सीमा आहेच. म्हणून याहि दृष्टीने तो कमी करणे भाग पडलें हे लिहिण्यास दुःख होते.

काटकसरीची कमाल !

मजकूर व जागा यांनी परस्परांस सामावून घेण्याच्या दृष्टीने करण्यांत आलेल्या विशिष्ट काटकसरीचे आणखी थोडे दिग्दर्शन येथे करणे आवश्यक आहे. माझ्या अतिआग्रहाच्या विनंतीमुळे ज्या कांही सुहृदांनी आपला मजकूर देण्याची कृपा केली, त्या प्रत्येकाच्या मजकुरांपैकी फक्त एकचतुर्थांशच मजकूर घेऊन बाकीचा सर्व बाजूस ठेवावा लागला ! प्रत्यक्ष केळकर कुटुंबीयातील मंडळींनी खरोखर आपल्या आठवणीचा पाऊस पाडला असता हे मला माहीत आहे. पण त्यांजकडूनहि हाताच्या बोटाच्या संख्येपेक्षा जास्त आठवणीच्या संख्येचा मजकूर घ्यावयाचा नाही असेच मला निरुपायाने ठरवावे लागले ! फार काय, पण प्रत्यक्ष मी माझ्या नांवाने एकहि आठवण घातली नाही ! ! लो. टिळकाच्या तिन्ही आठवणी-खंडांत माझ्या नांवावर माझ्या स्वतःच्या आठवणीची १४२ पृष्ठे खर्ची पडली आहेत ! पण केवळ परिस्थितीमुळे मला येथे संयम करणेच भाग पडले. स्वतःच्या घरी घालण्यांत आलेल्या प्रयोजनात प्रथम सर्वांना सन्मानपूर्वक संतुष्ट करणे व त्यांचा योग्य तो परामर्श घेणे हेच कोणीहि झाले तरी आपले आद्य कर्तव्य समजतो, व मगच स्वतःची सोय झाल्यास पाहतो, किंवा तसे कांही न जमल्यास त्याची क्षितीहि तो बाळगत नाही. विशेष सांगावयाचे म्हणजे, हाच न्याय या प्रत्यक्ष आत्मनिवेदनाच्या मजकुरासहि लावण्याचे मी योजिलें होते; पण कळकळीच्या कांही हितचिंतक सल्लागारांनी व सहानुभवी मित्रांनी व्यावहारिक दृष्टीने तसे करणे अनिष्ट व अयोग्य आहे असे माझ्या मनावर बिंबविल्यामुळे संक्षेपतः वस्तुस्थितिकथनाचा मी हा नम्र प्रयत्न केला आहे. शिवाय कै. गु. तात्यासाहेब यांच्या आठवणीचा ग्रंथ तयार करणे हे मी माझे खासगी काम समजत नसून, ते एक जबाबदारीचे, पवित्र व सार्वजनिक काम आहे असेच मी मानीत असल्यामुळे, हे इतिवृत्त संक्षेपाने वाचकास निवेदन करणे हेहि मी आपले कर्तव्यच समजतो.

इंग्रजींतील आठवणींचे स्वरूप

या ग्रंथांत संस्कृत, मराठी, हिंदी व इंग्रजी या भाषांत आठवणी लिहिण्यांत आल्या आहेत. त्यांपैकी पहिल्या तीन भाषांतील मजकुराविषयी कांही न लिहितां, ग्रंथाच्या शेवटी घालण्यांत आलेल्या फक्त इंग्रजी मजकुरासंबंधाने एवढेच म्हणतों की, त्यांपैकी कांही भाग फारसा आठवणीच्या स्वरूपाचा नसून तो निव्वळ गुणवर्णनपर (appreciation) असतांहि घेतला आहे, याची मला पूर्ण जाणीव आहे; पण त्याचे कारण मी सांगण्यापेक्षां लो. टिळक यांच्या इंग्रजीतील आठवणीच्या माझ्या पहिल्या खंडाच्या पुस्तकास प्रस्तावना लिहिणारे कै. दे. भ. तात्यासाहेब केळकर यांनी आपल्या मार्मिक प्रस्तावनेत जे कारण दिले आहे तेच येथेहि लागू पडणारे असल्यामुळे ते येथे उद्धृत करतो. तात्यासाहेब लिहितात :—

" The reminiscences contained in this book are mostly by those who came into contact with Lok. Tilak, but comparatively at a distance; and therefore they may look more like appreciations than reminiscences. But even these have their own value as coming from illustrious men and women, who were his contemporary judges and in a few cases also his co-workers "

या स्मृति-मंदिराचे धनी कोण ?

अशा रीतीने उभारण्यात आलेले हे ' नरसिंह-स्मृति-मंदिर ' आहे ' लो. टिळक-स्मृति-मंदिर ' तीन मजली (तीन खंड) असून हे ' केळकर-स्मृति-मंदिर' एकमजली असले तरी ते आकाराने विस्तृत आहे. याचा अर्थ असा की, लोकमान्याच्या आठवणीच्या तीन खंडांची पृष्ठसंख्या १८७५ असून त्यांचे आठवणी-लेखक ७०० आहेत, तर प्रस्तुतच्या या एकाच ग्रंथाची पृष्ठसंख्या सुमारे ६७५ असून त्याचे आठवणी-लेखक सुमारे ३७५ आहेत. अर्थात याचे श्रेय केवळ आठवणीदारांनाच आहे, मी फक्त निमित्तमात्र आहे; म्हणून म्हणतो – " आतां ग्रंथाचे दूषण-भूषण । सर्वस्व त्याचे त्यासी ॥ " तथापि, ग्रंथविषयक कामांत मी काही केले असेन तर ते मी न सांगता एका ग्रंथकाराच्या खालील शब्दातच व्यक्त केलेले बरं. तो म्हणतो – " I have here made only a nosegay of culled flowers and have brought nothing of my own except the string that ties them. I am but a gatherer, and a disposer of other men's stuff." हाच विचार किंबहुना माझी खरी मनो-भावना टिळक-आठवणीच्या तिसऱ्या खंडाच्या आत्मनिवेदनात शेवटी मी व्यक्त केली आहे म्हणून पुनरुक्तीचा थोडा दोष पत्करूनहि पुन्हा तेच शब्द येथे उद्धृत करतो. "आठवणीच्या रूपाने हे वाङ्मयस्मारक ज्या अनेक स्त्री-पुरुषाच्या साहाय्याने मला उभारता आले, त्या सर्व बंधुभगिनींस एकवार शेवटचे अभिवादन करून त्यांनी मजकडून हा सेवा करून घेतली याबद्दल प्रथम त्यांचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानतो. वस्तुतः या स्मृति-मंदिराचे धनी त्यांचे तेच आहेत. फार तर त्याचे 'विश्वस्त' इतकच कदाचित् माझे नाते असू शकेल ! येवढेच नव्हे, तर या बाबतीतील माझ्या अंतःकरणांतील सदैव जागृत असणारी भावना मी माझ्या शब्दांनी व्यक्त न करता, संत श्रीतुकाराम-महाराजांच्या शब्दाने सांगतो की, फोडिले भांडार । धन्याचा हा माल । मी तव हमाल । भारवाही ॥

केळकर-सूक्तिसंग्रह प्रसिद्ध होणार काय ?

आठवणीच्या ग्रंथासंबधाने जे काय थोडक्यात म्हणावयाचे होते त्याचे येथ-

*

वर निरूपण झाले. आतां एका गोष्टीसंबंधानें खुलासा करितो. वस्तुतः प्रस्तुत ग्रंथ तयार करण्याच्या आधी 'टिळक-सूक्ति-संग्रह' या ग्रंथासारखा 'केळकर-सूक्ति-संग्रह' ग्रंथ तयार करण्याची माझी मनीषा होती. कारण एक तर त्यासंबंधी मी पूर्वीच थोडीबहुत तयारी करून ठेविली होती. दुसरे असे की, आठवणीच्या ग्रंथाचे काम परावलंबी, दीर्घसूत्री व सर्वस्वी परेच्छाधीन असल्यामुळे तें सावकाश व यथाकाल होणारे आहे उलट, 'सूक्ति-संग्रह' ग्रंथाचे काम हे एकहाती, स्वावलंबी व सर्वस्वी स्वाधीनचे आहे. तथापि हा ग्रंथ झाला तरी, तो ताबडतोब प्रसिद्ध होणें कठीणच होते. कारण तात्यासाहेब यांनी आपल्या पन्नास वर्षांच्या राजकीय चळवळीच्या उद्योगाबरोबरच श्रीसरस्वतीदेवीची उपासना कांही थोडी-थोडकी केलेली नाही. किंबहुना मुख्यतः या देवतेच्या सेवेच्या द्वारेच त्यांनी आपले जीवितकार्य पूर्ण केले आहे. यामुळे त्यांच्या अगाध वाङ्मयोदधींचे अवगाहन करून त्यांतून ओजस्वी, दीप्तिमान्, संग्राह्य व संस्मरणीय अशा सूक्तींची पाणीदार मौक्तिके गोळा करण्याचे अवघड कार्य झटपट होणारे नाही, हे अगदी उघड आहे. तथापि, इतस्ततः पडलेले आठवणीच्या पाण्याचे थेंब एकत्र करून त्यांच्या सुंदर सरोवराचा ग्रंथ निर्माण करण्यास लागणाऱ्या प्रदीर्घ काळापेक्षां 'सूक्ति-संग्रह' बनविण्याचे कार्य अल्प काळांत जनतेच्या सेवेस सादर करता येईल असे मला वाटत होते; परंतु हेंहि खरे की, जसजसा काळ निघून जातो तसतसे लोकांना आठवणीचे विस्मरण होते, व्यक्ति नाहीशा होतात व एकंदर परि-स्थितीतहि बदल होतो. या अशा अनेक कारणांमुळे हे कार्य अधिकच बिकट होते, हा लोकमान्यांच्या आठवणींचे ग्रंथ तयार करतांना आलेला पूर्वानुभव लक्षांत घेऊन, प्रस्तुतचा ग्रंथ प्रथम प्रसिद्ध करून नंतर मग 'केळकर-सूक्ति-संग्रह' हा ग्रंथ प्रसिद्ध करावा असे मी मनाशी निश्चित ठरविले आणि त्या उद्योगास लागलो. त्याप्रमाणे दि. २१ नोव्हेंबर १९४७ च्या 'केसरी'त "केळकर-सूक्ति-संग्रह प्रसिद्ध होणार" या शीर्षकाखाली मी खालील मजकूर प्रसिद्ध केला आहे :– "आठवणीचा ग्रंथ प्रसिद्ध होतांच त्याच्या पाठोपाठ 'केळकर-सूक्तिसंग्रह' हा ग्रंथहि प्रसिद्ध होईल असे मी नम्रपणे जाहीर करतो. वास्तविक एक टप्पा सोडून पुढील लांबच्या टप्प्याविषयी आगाऊ बोलणे, त्याची परिस्फुटता करणे, माझ्या मनास व स्वभावास मानवणारे नाही. परंतु गेल्या 'केसरी'तील अग्रलेखांत एतद्विषयक आलेला मजकूर लक्षांत घेऊन माझ्या सुहृदाच्या व मित्रमंडळीच्या सल्ल्यावरून नाइलाजास्तव ही नम्र घोषणा आजच करणे मला भाग पडले आहे." या घोषणेप्रमाणें प्रस्तुत आठवणीचा ग्रंथ आतां हातावेगळा झाल्यानंतर त्या उद्योगास लागण्याला मी मोकळा होत आहे. परंतु वयोमान व मुख्यतः गेल्या चार-सहा महिन्यांत जडलेल्या कांही विशिष्ट व्याधींमुळें भासू लागलेली शक्तिक्षीणता व त्यामुळे उत्पन्न होणारा स्वतःविषयीचा

अविश्वास यांमुळे माझ्या हातून हे कार्य कसे काय पार पडेल या भीतीने मात्र मन अस्वस्थ आहे. प्रभुकृपे काय घडेल ते खरे ! असो.

ग्रंथाची प्रस्तावना म्हणजे पृथ्वीस आधारणारा शेष !

शेवटचे काम म्हणजे आभार-प्रदर्शनाचे. क्रमांकाने हे कलम शेवटचे मानण्यांत येत असले तरी, वस्तुतः मनोव्यापारांत त्याचें आद्यस्थान आहे. प्रथम, हा ग्रंथ वाचकांच्या हाती देण्यास प्रामुख्येकरून जे कारणीभूत झाले त्या सर्व आठवणीलेखकांचे मी पुन्हा एकवार मनापासून आभार मानतो. तसेच ज्या सहृदय स्वकीयांनी हस्ते-परहस्ते आठवणी मिळवून देण्याची मला मदत केली त्या अनेक परोपकारी सज्जनाचे उपकार मी विसरणे अशक्य आहे. अर्वाचीन काळच्या वाङ्मययुगांतील ग्रथरचनेत ग्रथाइतकाच किंबहुना अधिकच ग्रथाच्या प्रस्तावनेस मान व महत्त्व देण्यात येत असते; आणि त्यात प्रस्तावना-लेखक जितके थोर, विद्वान् व प्रसिद्ध, आणि त्याची प्रस्तावना जितकी मोठी, मार्मिक व विवेचक असेल तितके त्या ग्रथास स्वाभाविकच मोठेपण येत असते. फार काय पण, छत्रीचा जसा दांडा, फुलाचा जसा देठ, शरीराचे जसे नाक, मदिराचा जसा कळस, सभेचा जसा अध्यक्ष, सैन्याचा जसा सेनानायक, वाद्याच्या मिरवणुकीतील जसा चौघडा, इतकेच नव्हे तर, नक्षत्रांत जसा चंद्र, तेच स्थान ग्रथाच्या प्रस्तावनेचे होय असे अर्वाचीन काळी सर्वत्र समजण्यांत येते. या दृष्टींने 'केसरी'चे माजी सपादक व गीतामजरीकार विद्वद्वर्य श्री. जनार्दन सखाराम ऊर्फ तात्यासाहेब करदीकर यांनी परिश्रमपूर्वक लिहिलेल्या विद्वत्ताप्रचुर प्रस्तावनेबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे लोकमान्याच्या आठवणीच्या पाहिल्या खडास तात्यासाहेब केळकर यानी प्रस्तावना लिहिली. त्या तात्यांच्या आठवणीच्या ग्रंथास या तात्यानी प्रस्तावना लिहिण्याच्या आलेल्या योगाबद्दल मला फार आनद होत आहे. तसेच या ग्रथाच्या शेवटच्या सर्व मुद्रितांवरून त्याची सराईत नजर फिरून ती सर्व मुद्रिते बारकाईने तपासण्याचे कार्य त्यानी केले असल्यामुळे माझे मन या बाबतीत निश्चित आहे. अशा रीतीने तात्यासाहेब करदीकर यानी केलेल्या द्विविध व जबाबदारीच्या कार्याबद्दल त्याचे आभार मानावेत तेवढे थोडेच आहेत.

केळकरांचें घर म्हणजे माहेरघर !

प्रस्तुतसारख्या ग्रथाचें स्वरूपच असे आहे की, त्यास अनेकाचे हात लागल्याखेरीज तो सिद्ध होऊंच नये. म्हणून विनती केली असतां अनेकांनी अनेक रीतीनी साह्य केले हे तर खरेच; पण विनंती करण्यापूर्वीच आपणहून स्वयस्फूर्त मदत करण्याची ज्यांनी उत्कट इच्छा दर्शविली, त्यांच्या निरपेक्षपणाबद्दल कसे उतराई व्हावे हेच मला समजत नाही. कै.तात्यासाहेबाचे भक्त व माझे जुने स्नेही श्रीयुत रा.द.ऊर्फ पतपराडकर हे या श्रेणींतील असून, त्यांनी केवळ तात्यासाहेबांच्या प्रेमाखातर या ग्रथाची दुसरे

मुद्रिते तपासण्याचे श्रम घेतले व आपल्या मुद्रणकलाभिज्ञतेचाहि लाभ दिला याबद्दल मी त्यांचे मनापासून आभार मानतो. कै. गुरुवर्य तात्यासाहेब केळकर यांचे घर म्हणजे माझे स्फूर्तिस्थान व माहेरघर असल्यामुळे आभारप्रदर्शनाच्या कलमांत त्यांच्या घरच्या मडळीचा उल्लेख येथे झालेला पाहणे हे त्या सदभिरुचीच्या व निरपेक्ष मंडळीना मुळीच आवडणार नाही; त्या मडळीचे आभार मानणे म्हणजे मी माझे स्वतःचेच आभार मानण्यासारखे होणार आहे, अशी वस्तुस्थिति आहे. पण हे जाणूनहि, केवळ माझ्या समाधानाचा स्वार्थ साधण्याकरितां ह्या मडळीपैकी व्यक्तिशः कोणाचाच उल्लेख न करता, समष्टिरूपानेच त्या सर्व मडळीने, त्यानी केलेल्या हरेक मदतीबद्दल, मी मनोभावे आभार प्रदर्शित करतो.

मदतनिसांचे आभार

वर म्हटल्याप्रमाणे या ग्रथास ज्याच्या मदतीचे हात लागून हा ग्रथ हातावेगळा होण्याचे मला समाधान होत आहे, त्या मडळीत 'केसरी'चे माजी सपादक रा. वासुदेव कृष्ण भावे, रा. दामोदर विश्वनाथ गोखले, केसरीचे उपसंपादक रा. जयत श्रीधर टिळक, इतिहाससशोधक रा. शकर नारायण जोशी, राष्ट्रीय कीर्तनकार रा. वासुदेव शिवराम कोल्हटकरबुवा, महाराष्ट्र प्रातिक कॉंग्रेस कमिटीचे चिटणीस रा. गोपाळ आबाजी ऊर्फ तात्यासाहेब देशपांडे, विलायतेतील 'केसरी'चे प्रतिनिधि रा दत्तात्रय विश्वनाथ ताम्हनकर, वैदिक-संशोधन-मडळातील कार्यकर्ते रा. दिगबर वासुदेव नेनेशास्त्री, रा. कुज-विहारी लक्ष्मण भोपटकर, केसरी-मराठा सस्थेचे व्यवस्थापक रा आत्माराम रावजी भट, चिरजीव प्रभाकर दत्तात्रय दामले, रा. यशवंत कृष्ण ठकार, रा. ग. र. वैशपायन, रा. शं दा. चितळे, मुबईचे सप्लाय-ऑफिसर रा. श्रीपाद नरहर सप्रे, 'सह्याद्रि' मासिकाच्या जुळणी-विभागाचे प्रमुख रा. भास्कर महादेव कुलकर्णी व त्याचे सहकारी व मुद्रिते तपासणारे श्री. त्र्य. रा. दामले, ग. भा. क्षीरसागर, द. वि. जोग, न. भा. काळे, हे प्रमुख असल्यामुळे त्याचे मी मनापासून आभार मानतो. तसेच ग्रथाच्या मलपृष्ठावरील तीनरगी चित्र श्री. जनार्दन दत्तात्रय गोधळेकर यानी अगदी लवकर तयार करून दिल्याबद्दल त्यांचेहि आभार मानणें उचित आहे.

विश्वस्त-त्रयींचें ऋण

खरोखर आभार मानण्यासारखे गोड काम दुसरे कोणतेहि नसेल. कारण आभार मानणे म्हणजे आपली कृतज्ञता व्यक्त करणे होय; आणि कृतज्ञता व्यक्त करणे म्हणजे ऋणमुक्ततेचे काहीसे समाधान मिळविण्यासारखे आहे. पण कृत-ज्ञतेची व्याख्या 'अधिक मदतीची अपेक्षा' अशी मर्मज्ञ लोक करतात. तेव्हां हे आभार म्हणजे व्याजी लावलेले भांडवलच होय असे कोणी म्हणेल! परतु तशी भावना मनात न बाळगता निर्लोभीपणाने हे आभारप्रदर्शनाचे काम मी करीत

आहे. सर्वांत शेवटचे पण अत्यादरपूर्वक व कृतज्ञताबुद्धीने अंतःकरणापासून आभार मानावयाचे ते 'केसरी-मराठा' संस्थेचे विश्वस्त यांचे होत. रा. जनार्दन सखाराम करंदीकर, रा. लक्ष्मण बळवंत भोपटकर व रा. गजानन विश्वनाथ केतकर या विश्वस्तत्रयीच्या झालेल्या साहाय्याबद्दल त्यांचे आभार मला शब्दांनी व्यक्त करता येणे अशक्य आहे या त्रयमूर्तीने मिळून व शिवाय व्यक्तिशः, विशिष्ट प्रकारचे जे अमूल्य साहाय्य केले आहे, त्या योगाने त्यांनी मला कायमचे ऋणी करून ठेविले आहे; इतकेच नव्हे तर, हा ग्रंथ सर्वतोपरी त्यांचाच आहे असे म्हणण्यांत काडीमात्रहि अतिशयोक्ति मी करीत नाही अशी माझी भावना आहे.

तात्यांचे आशीर्वाद

प्रस्तुत ग्रंथाची योजना गुरुवर्य तीर्थस्वरूप तात्यासाहेब केळकर याना अभिप्रेत कशी नव्हती हे आरंभी मी सांगितलेच आहे. अर्थात् त्याना अभिप्रेत नसतांना, म्हणजे त्यांच्या कांहीसे मनाविरुद्ध, पण त्यांच्याविषयी वसत असलेल्या गाढ, थोर व अकृत्रिम प्रेमामुळे आणि केवळ कृतज्ञताबुद्धीमुळेच हा ग्रंथ तयार करण्यांत आला आहे. पण तो तयार होत असता झालेले खटाटोप वगैरे त्यांच्या अतींद्रिय ज्ञानास गोचर होऊन, शेवटी त्यांनी मजवरील विशिष्ट ममत्वबुद्धीमुळे आशीर्वादात्मकच उद्गार काढले असले पाहिजेत अशी माझी दृढ श्रद्धा आहे हे त्यांचे आशीर्वाद खाली दिलेल्या 'श्रीसमर्थहृदयांतील' शब्दांतच सांगितलेले बरे :-

जें जे त्वां कांहीं केलें । तें तें सर्व आम्हां पावलें ।
तुजकडे त्यांतील कांहीं न उरलें । येणें तुज घडलें आत्मनिवेदन ॥

प्रस्तुत आत्मनिवेदनात्मक लेखाच्या आरंभी श्रीमद्भागवतांत उद्धवास उद्देशून भगवंतानी काढलेले उद्गार अवतरित केले आहेत त्यांतीलहि बीज हेच होय !

वाचक-वृंदास प्रार्थना

शेवटी, सद्गुरु श्रीसमर्थांच्या शब्दात वाचकाची प्रार्थना करून हे लांबलेलें आत्मनिवेदन समाप्त करितो.

इतुके बोलिलें स्वभावें । त्यांत मानेल तितुकें घ्यावें ॥
श्रोतीं उदास न व्हावें । बहु बोलिलें म्हणोनी ॥
चुकत वाकत आठवलें । इतुकें संकलित बोलिलें ॥
न्यूनपूर्ण क्षमा केलें । पाहिजे श्रोतीं ॥

केळकर प्रथम श्राद्ध-दिन :
आश्विन वद्य ३०, शके १८७०
केसरी कार्यालय, पुणे २.

सर्वांचा नम्र सेवक,
सदाशिव विनायक बापट

जीवन-संदेश

अर्थात्

तात्यासाहेबांचा अखेरचा लेख

तीर्थरूप तात्यासाहेब केळकर यांच्या निर्याणानतर, त्यांच्या कांहीं पुऱ्या व कांहीं अपुऱ्या हस्तलिखितांची जुळवाजुळव करीत असतां, 'ऐलथडीचा मोक्ष' हा अप्रतिम लेख माझ्या हातीं आला. या लेखाच्या पहिल्या दहापांच ओळी वाचल्यावर एकदम असें वाटलें कीं, जणू कांहीं त्यांनीं आपला जीवन-सदेशाच, आपणांमागें लोकांस पहावयास सांपडावा म्हणून आपल्या हातानें लिहून ठेवला आहे! जीवन ही एक चमत्कारिक समस्या आहे, त्याचें उत्तर सर्वांनाच सांपडत नाहीं. १९४६ च्या ऑगस्टमध्यें आमच्या घरीं 'मोक्षाची कल्पना' या विषयावर त्यांची ध्वनि-मुद्रिका घेतली गेली. त्यांत त्यांनीं सांगितलें कीं 'मोक्षाची पेठ' म्हणून या जगाच्या पलीकडे कांहीं वस्तु आहे असें नाहीं. मोक्ष हा या जगांत, इतकेंच नव्हे तर, याच देहीं याच डोळां अनु-भवावयास सापडतो या पुस्तकांत आठवणी लिहिणारांच्या मनांत, मानवी आयुष्याच्या पैलथडीला गलेले तात्यासाहेब आपला सदेश म्हणून एक-दोन शब्द तरी सांगतील काय, अशी भावना खात्रीनें येत असेल. त्यांचें कांहीं अंशीं तरी समाधान होईल अशा अपेक्षेनें, हा लेख इतरत्र कोठेंहि प्रसिद्धीला न देतां, मी याच पुस्तकाकरिता देत आहें.

— काशिनाथ नरसिंह केळकर

ऐलथडीचा मोक्ष
(न. चिं. केळकर)

आजच्या निबंधाला मीं 'ऐलथडीचा मोक्ष' असें शीर्षक दिलें आहे. पण एक काना कमी करून 'ऐलथडीच मोक्ष' असें दिलें असतें तरी योग्य झालें असतें. इतकेंच नव्हे तर, मोक्ष हा ऐल व पैल अशा दोन थडींस असतो असें म्हणण्यापेक्षां तो पैलथडीला नसून ऐलथडीसच आहे, असें प्रतिपादन मला किंचित् आग्रहानें करावयाचें आहे. तथापि ऐल व पैल या थडी म्हणजे काय व कशाच्या, याचा थोडा विचार प्रथम करूं. थडी म्हणजे कांठ व तीर. हे शब्द सामान्यतः नदीच्या दोन कांठांना, बाजूंना लावतात. मग या दोन कांठांच्या मध्यें काय आहे? तर नदीचा प्रवाह. लाक्षणिक अर्थानें हे शब्द घ्यावयाचे तर, ऐलथडीचा मोक्ष म्हणजे मृत्यूपूर्वी इहजन्मरूपी नदीच्या अलीकडे लाभणारा मोक्ष; व पैलथडीचा मोक्ष म्हणजे मृत्यूनंतर पलीकडे लाभणारा मोक्ष. मध्यंतरींच्या या जलसमूहाला किंवा प्रवाहाला 'मायानदी' किंवा 'भवसागर' असे रूढ शब्द आहत. पावसाळ्यांतल्या नदीच्या पात्रा-पेक्षां उन्हाळ्यांतील पात्र लहान असतें. परंतु हें नित्य कोरडें व प्रसंगविशेषीं भरून राहणारें असें मिळूनच इहजन्मरूप नदीचे पात्र म्हणतां येतें. त्याचा प्रारंभ जन्मापासून होतो व शेवट मृत्यूंत ठरतो. ही मायानदी किंवा हा भवसागर तरून जाणें या दोनहि गोष्टी मोठ्या, सामान्य माणसाच्या लागी नाहींत, असें समजण्यांत येतें. प्राकृत कवि म्हणतो, "उलट उलट माघारी सखया फिर गोते खाशी। हरिमायेचा खेळ कळेना टांगिल उफराटी। या मायानदींचं पाणि गड्यार बिगीच वसरना" इत्यादि. संस्कृत वाङ्मयांत भवसंसार, संसृति, माया यांना समुद्राची उपमा दिली आहे.

ज्ञानेश्वरीच्या सातव्या अध्यायांत या माया नदीचें रूपक अनेक अंगांनीं वर्णिलें आहे; तें असें. ही माया नदी ब्रह्मरूप पर्वताच्या कड्यावरून संकल्परूप उडी घेऊन निघाली. प्रथम तिजमध्यें पंचमहाभूतांचा बुडबुडा आला. प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोन कांठांबाहेर पडून ती वाहते. तिजवर त्रिगुणांचा पर्जन्य पडून मोहरूप पूर येतो. त्यानें यमनियमांचीं गांवें वाहून जातात. तिला मत्सररूपी वळणें पडतात. तिच्यांत द्वेषादि भोंवरे उठतात. कामविकारांचे मासे चमकतात. तिजवर सुखदुःखरूप

'वोसाण' तरंगत फिरतात. तिजमध्ये जीवरूप केसाचे पुंजके दिसतात. तिला अहंकाराची मोठी धार आहे. विषयरूप लाटा उठतात. जन्ममृत्युरूप खळगे पडतात. हिच्यांतून तरून जाण्याकरितां बुद्धिरूप हात टाकून कोणी पोहतात. कोणी वेदरूपी सांगाडीवर बसतात. कित्येकांनीं यज्ञरूप नांवा लोटल्या. "तया पाणियाचे निवाहिले पगे। अजुनी न धरिती वोभाणें। ऐसा मायापूर हा कवणें। तरि जल गा॥ येथ एक नवलावो। जो जो कीजे तरणो पावो। तो तो अपावो। होय ते ऐक॥ पाडस वागुर करांडी। जरी मेरू मुंगी वोलांडी। तरी मायेची पैलथडी। देखती जीव॥"

समष्टिदृष्ट्या, सामुदायिकरीत्या ही सर्व सृष्टि मिळून मायानदी होते.त्याप्रमाणें व्यक्तिदृष्ट्या जन्मापासून मरणापर्यंतचें मनुष्यजीवन हा त्या मायानदीचाच एक फांटा ठरतो. पण तोहि तरून जाणें हें, ती मोठी नदी तरून जाण्याइतकेंच कठीण ठरते. व्यक्तिजीवनाची लौकिक यशस्विता ही परमार्थदृष्ट्या यशस्विता नव्हे. तिची खूण वेगळीच होय आणि ती खूण म्हणजे मोक्षप्राप्ति किंवा मोक्षपात्रता.

प्रस्तुत लेख मोक्षाविषयीं असला तरी त्याची भूमिका बुद्धिप्रामाण्यवादीच आहे. कारण मोक्ष म्हणजे जीवाची अंतिम किंवा उत्तमांत उत्तम स्थिति व गति. मग ती जिवंतपणीं असो किंवा मरणोत्तर असो. बुद्धिप्रामाण्यवादी म्हटला म्हणजे तो नास्तिक किंवा चार्वाकमतानुयायीच असला पाहिजे अशी सामान्य समजूत असते; पण ती खरी नाहीं. कारण त्यालाहि विश्वकर्ता ईश्वर म्हणून कोणी आहे हें मान्य करावेंच लागतें. त्याला देहभोगाच्या व्यतिरिक्त इतर कांहीं ध्येय म्हणून असतेच. चार्वाकाला कोणतींच नैतिक मूल्यें मान्य नव्हतीं. बुद्धिप्रामाण्यवादीयांमध्येंहि मतभेद असतो तो या ईश्वराचें स्वरूप आणि ईश्वर व मनुष्यजीव यांचे परस्पर संबंध काय आहेत यापुरताच असतो. तथापि या दोघांचे मार्ग दूरवर एकत्र कसे आहेत, आणि फुटतात तेथून पुढें कसे जातात, व हें पुढील अंतर किती थोडें असतें, हे या लेखांतील विवेचनावरून पुढें दिसून येईलच.

प्रथम मोक्ष या शब्दाचा अर्थ काय हे पाहूं. त्याची सर्वसंमत व्याख्या एकच अशी नाहीं. पण सामान्यतः यांत दोन कल्पनांचा अंतर्भाव होतो. (१) ईश्वरप्राप्ति व (२) जन्म-मरणाच्या बंधनापासून सुटका. स्वतः शंकराचार्यांनीं गीतेच्या १३ व्या अध्यायांतील ११ व्या श्लोकावरील भाष्यांत मोक्षाचा अर्थ दिला आहे तो असा – 'अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं न तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं। एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं अज्ञानं यत् अतोऽन्यथा' हा श्लोक. त्यावरचें भाष्य असें – "आत्मादिविषयं ज्ञानं। तस्मिन् नित्यभावः। अमानित्वादीनां

ज्ञानसाधनानां भावनापरिपाकनिमित्तं तत्त्वज्ञानं । तस्य अर्थः मोक्षः संसारस्य उपरमः । तस्य आलोचनं तत्त्वज्ञानार्थं दर्शनं । तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः " लोकमान्य टिळकांनीं हा अर्थ गीतारहस्यांत खालील-प्रमाणें सांगितला आहे – " ज्ञान म्हणजे क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ किंवा प्रकृति व पुरुष यांच्या विवेकाचे ज्ञान. विभक्त दिसणाऱ्यांमध्यें अविभक्तता एकत्व पाहणें. पण हें ज्ञान केवळ बुद्धीनें जाणणें एवढाच अर्थ मोक्षशास्त्रांत विवक्षित नसतो. त्या ज्ञानाचा देहस्वभावावर साम्यबुद्धिरूप परिणाम घडला असला पाहिजे. एरवीं तें ज्ञान अपुरें किंवा कच्चें होय. म्हणून ज्ञान म्हणजे ' बुद्धीला अमुक अमुक कळणें ' असे न सांगतां ' मान व दंभ सुटणें; अहिंसा, अनासक्ति, समबुद्धि इत्यादि वीस गुण मनुष्याच्या अंगांत दृष्टीस पडूं लागले म्हणजे त्याला म्हणावें ' असे वरील श्लोकानें गीतेत सांगितलें आहे ". हे वीस गुण कोणते हें कळणें इष्ट आहे. ते असे :– (१) अमानित्व (२) अदंभित्व (३) अहिंसा (४) शांति (५) आर्जव (६) आचार्योपासना (गुरुभक्ति) (७) शौच (८) स्थैर्य (९) आत्मविनिग्रह (१०) वैराग्य (११) अहंकाराचा अभाव (१२) जन्ममृत्युजराव्याधि हे दोष आहेत अशी जाणीव (१३) अनासक्ति (१४) संसारांत लंपट होऊन न राहणे (१५) इष्ट व अनिष्ट फलप्राप्तीविषयीं समबुद्धि (१६) ईश्वराविषयीं अनन्यभक्ति (१७) एकांतवासाची आवड व (१८) जनांच्या गर्दींत मिसळून राहण्याची नावड (१९) अध्यात्मज्ञानाच्या नित्यत्वावर विश्वास (२०) तत्त्वज्ञानाचे परिशीलन.

या सर्वांवरून हें दिसून येईल कीं, मोक्ष म्हणजे (१) (बुद्धीने) विशिष्ट अध्यात्मज्ञानसंपन्न आणि (अंतःकरणानें) विशिष्ट मानव (नैतिक) गुणसंपन्न अशी स्थिति होय. म्हणूनच ' मोक्षस्य न हि वासोऽस्ति न ग्रामांतरमेव वा ' – ' मोक्ष नांवाचे वसतिस्थान म्हणून कोठें (बांधलेलें) नसतें; किंवा मोक्षाला जाणें म्हणजे आपण उठून परगांवीं जातों तसें ग्रामांतर करणें नव्हे ' हे वचन सार्थच होय. याचा अर्थ मोक्ष हा मनुष्याला (याच जन्मीं) अनुभवसाध्य असतो.

बुद्धिप्रामाण्यवादी झाला तरी मोक्षाच्या वरील व्याख्येला तो काय म्हणून नांवें ठेवील ? कारण विश्व हें विविध विचित्र अनेक असले तरी अंतिमस्वरूपी ते एकात्मच होय, अशी कल्पना (Unity of the Universe) समन्वय-पद्धतीनें (Synthesis) त्याला करतां येते व तो करतोहि. त्याच्या या एकात्मतेच्या कल्पनेंत सूक्ष्म भेदछटा राहात असली तर, आपल्या वैदिक द्वैत-वेदांत्यांच्या तत्त्वज्ञानांत जी सूक्ष्म भेदबुद्धीची छटा असते, तिच्याहून ही अधिक नाही खास; आणि ज्ञानसंपन्नतेच्या यथार्थपणाला अवश्य अशा ज्या

वीस गोष्टी वर सांगितल्या आहेत त्यांत तर बुद्धिप्रामाण्यवादी हा जी नीति म्हणून समजतो तिचा बहुतेक सर्वसंग्रहच आहे.

वैदिक तत्त्वज्ञानाप्रमाणें जीवाला मोक्षप्राप्ति होण्याला ज्या शिडीवरून चढावे लागतें त्याच्या पायऱ्या – पायंडे खालीलप्रमाणें आहेत – (१) जीव धारण व रक्षण करणें याला अजाणतें कर्म म्हणतां येईल. (२) जाणतें कर्म म्हणजे संसारप्रयोगी कर्म. तें वर्णाश्रमधर्माच्या नियमाप्रमाणें म्हणजे 'विहित' या शब्दानें वर्णन करण्यासारखें असावें. हें नित्यकर्म, कर्मयोगांतील कर्म. (३) हें कर्म करतांना कर्त्यानें त्याच्या फलाची इच्छा ठेवूं नये. निदान त्या-विषयीं आसक्ति तरी नसावी. (४) आपण करतों तें सर्व कर्म ईश्वराप्रीत्यर्थ व ईश्वरार्पण असें समजावें. (५) असें केल्यानें चित्तशुद्धीला प्रारंभ होतो. (६) मग या चित्तशुद्धीला विशेष साहाय्य म्हणून, ज्याच्या त्याच्या आवडीप्रमाणें, हठयोग किंवा ईश्वरभक्ति, भजन (पूजाअर्चा, नामस्मरण इत्यादि) यांचा अभ्यास करावा. (७) यानें समत्वबुद्धि म्हणतात ती प्राप्त होते. (८) आणि समत्वबुद्धि प्राप्त झाल्यानें सम्यक् ज्ञान होतें. (९)या ज्ञानसंपन्नतेची स्थिति हाच मोक्षहीच जीवन्मुक्ति; परंतु (१०) मरणोत्तर विदेहमुक्तिहि आत्म्याला लाभते. तिचेचार प्रकार मानण्यांत येतात, ते असे – (१) सलोकता (२) समीपता (३) सरूपता (४) सायुज्यता. यांपैकीं द्वैतमतवादी पहिल्या तीन प्रकारच्या मोक्षावर संतुष्ट असतात; पण अद्वैतवादी केवळ सायुज्यतेचाच मोक्ष मानतात.

अशा रीतीनें ही दहा पायंड्यांची शिडी तयार होते; परंतु एका जुन्या वैदिक तत्त्वज्ञानशास्त्रांप्रमाणें (मीमांसा) या शिडीवर चढतांना प्रथम जवळच एक आडवाट फुटते, आणि तिजवरून बाजूला जाणारा जीवात्मा स्वर्गलोक, पितरलोक म्हणून जीं वसतिस्थानें आहेत तेथें जाऊन राहतो. या स्वर्गलोकांत जाण्याची इच्छा असेल तर त्याला यज्ञ हें साधन सांगितलें आहे; आणि पितरलोकांत जाण्याची इच्छा असेल त्याला श्राद्धादि कर्में हें साधन सांगितलें आहे; परंतु हीं दोन्हीहि कर्में बोलूनचालून काम्यकर्मेंच होत. म्हणजे विशिष्ट फलप्राप्तीची इच्छा मनांत ठेवूनच केलेलीं कर्में होत. अर्थात् वेदान्त (द्वैत असो, अद्वैत असो) शास्त्रांत सांगितलेला मार्ग हा नाहीं; आणि मीमांसा-शास्त्र निरीश्वर मानण्याचे कारण हेंच कीं, त्या शास्त्रानें विहित म्हणून सांगितलेल्या शास्त्राची फलश्रुति स्वर्गप्राप्तींतच समाप्त होते. प्रत्यक्ष ईश्वरप्राप्तीपर्यंत जातच नाहीं.

यावरून हें दिसून येईल कीं, स्वतःला बुद्धिप्रामाण्यवादी म्हणवून घेणारे लोक वैदिक मीमांसकांपेक्षां वेदांती मोक्षवाद्यांनाच अधिक जव-ळचे आहेत. कारण मोक्षप्राप्तीच्या शिडींतला क्रम व कार्यक्रम या दोघांनाहि

सारखाच मान्य आहे. कसें तें पहा. त्यांना जीवधारण हें कर्तव्य वाटतें. ते कर्मयोगवादी आहेतच, मात्र ते सर्वस्वीं सनातन पद्धतीचा वर्णाश्रमधर्म मानीत नाहींत. पण आतां तो धर्म हिंदुसमाजांत कितीसा उरला आहे? जन्मसिद्ध वर्ण म्हणजे जाति असें मानण्यापुरताच तो उरला आहे, किंवा त्याचें तसें विकृत रूपांतर झालें आहे. गुणाप्रमाणें वर्णकर्म आणि आश्रमधर्माचें तत्त्व बुद्धिप्रामाण्यवादीहि तें चांगलें ध्येय म्हणून मान्यच करतात. बुद्धिप्रामाण्यवाद्यांना निष्कामता अनासक्तीपुरती तरी मान्य असतेच. मात्र ते प्रयत्नवादी, प्रगतिवादी, उत्कर्षवादी, उत्क्रांतिवादी असल्यामुळें, उद्योग केल्यासारखें कर्माचें कांहीं फल मिळावें असें ते मानतात. स्वार्थत्यागानें होणारी बुद्धीची शुद्धता त्यांना इष्ट व मान्य आहे; आणि प्रत्यक्ष मोक्ष म्हणजे काय याची त्यांची कल्पना अद्वैतवाद्यांशीं मिळती नसली तरी, जीवन्मुक्ताला लागणारे गुण हे नीतिगुण म्हणून त्यांना मान्य असतात. फरक पडत असला तर मरणोत्तर जीवाची—आत्म्याची काय स्थिति होते या विषयापुरता पडतो. त्याला आत्म्याचा पुनर्जन्म मान्य असो नसो. परंतु जीव हा आत्मरूप असला व त्याला ईश्वराशीं तादात्म्य मिळवितां येते हा सिद्धान्त खरा असला, तरी त्याशीं बुद्धिप्रामाण्यवाद्याला कांहीं कर्तव्य नाहीं. मुख्य मुद्दा हा आहे कीं, (१) जीवस्थितीत 'मोक्ष' मिळविण्याचा वेदान्ती मार्ग आणि बुद्धिप्रामाण्यावर आधारलेला नीतिनिष्ट मनुष्यजीवनमार्ग यांत अभेदच आहे, एकरूपताच आहे. पण मला प्रस्तुत विशेषेंकरून सांगावयाचें तें हें कीं, (२) ईश्वराव्यतिरिक्त वेगळे असे स्वर्गलोक व पितरलोक वेदान्ती तत्त्वज्ञानानें निर्मूळ किंवा अमान्य केले नसले तरी, त्यांची त्यानें जी निंदा व जो निषेध केला आहे त्यांत बुद्धिप्रामाण्यवादी सहमतच आहे. मात्र तो एक पायरी आणखी पुढें जातो व असेंहि मानतो कीं, स्वर्गलोक व पितरलोक इत्यादि लोक मुळी अस्तित्वांतच नाहींत; केवळ मानीव आहेत. मनुष्यापुरतें जें काय आहे तें एक ईश्वर आणि ईश्वरनिर्मित सृष्टि व त्यांतील मनुष्याचें स्थान.

पण शेवटचा मुद्दा म्हणजे मूलभूत भेद सोडून देऊन स्वर्गलोकादिकांच्या निंदानिषेधांत उभयतांचें जें ऐकमत्य आहे तें कसें हें पाहूं. बुद्धिप्रामाण्यवादी असें मानतो कीं, स्वर्ग-नरक, पितरलोक, भूतपिशाचलोक, यक्षगंधर्वलोक हे खरे नाहींत. आतां उत्क्रांतितत्त्वाप्रमाणेंहि कृमिकीटकापासून पुढें परिणति होऊन मनुष्य झाला त्याप्रमाणेंच, मनुष्याहून श्रेष्ठ म्हणजे अधिक परिणत, अधिक अध्यात्मगुणसंपन्न अशा अतिमानुष प्राण्यांच्या जीवांचाहि वर्ग असावा; तो कां नसेल असा तर्क चालविल्यास तो चालण्यासारखा आहे.

आणि सुशिक्षित आधुनिक अशा वर्गांमध्येंहि (उदा. थिऑसफिस्ट) अशा अतिमानुष श्रेष्ट वर्गाचें अस्तित्व मान्य करून त्यांशीं संबंध जोडणारे, त्याचा अनुभव येतो, आम्ही घेतों, असे मानणारे, म्हणणारे लोक असतात. त्यांना आम्ही नांवें ठेवूं इच्छित नाहीं. हीं ज्याच्या त्याच्या अनुभवाची गोष्ट आहे. तथापि मीमांसक व पुराणपद्धतीचे अनुयायी जो स्वर्गलोक मानतात तसा हे थिऑसफिस्ट मानीत नाहींत, ही मुद्दयाची गोष्ट आहे.

मनुष्यबुद्धि चिकित्सक असली तरी, जन्मापूर्वीं आपण कोण, काय, कोठें, कसे होतों यापेक्षां, मृत्यूनंतर आपण कोठें जाणार, काय होणार, कसें राहणार, किंवा सर्वथा नष्ट होणार, या चिकित्सेकडेच त्याचें मन अधिक झुकतें. ‘ इहजन्म हा आपल्या जीवाच्या प्रवासामधला एक मधला मुक्काम असावा, ही गोष्ट त्याला स्थूलपणे पटते; पण प्रवासामध्यें आपली दृष्टि चालून आलेल्या मागच्या मार्गावर असत नाहीं; पण पुढच्या म्हणजे चालून जाण्याच्या मार्गावर असते. जन्मापूर्वीं असूं नसूं किंवा कसेंहि असूं. पण या जन्मीच्या सुखदुःखादि भोगांच्या अनुभवामुळे मरणोत्तर काय गति होणार या विचाराचा ध्यास त्याला लागतो. आतां ही गोष्ट सर्वच माणसांना लागू आहे असें नाहीं; कारण कांहीं लोक याच जन्मीच्या संसारांत इतके गढून गेलेले असतात कीं, इतर दूरच्या अदृश्य गोष्टींच्या विचारांत गेलेला वेळ हा त्यांना अपव्यय वाटतो. पण इतर कांहीं लोक तसे नसतात. कदाचित् त्यांना हा जन्म इतका दुःखाच गेलेला असतो. पुढच्या जन्मीं कांहीं सुख लागून या दुःखाचा वचपा निघावा, भरपाई मिळावी, अशी आर्तता त्यांना उत्पन्न होते किंवा इतर कांहींना सुखच इतके लाभलेले असतें कीं, तसेंच सुख पुढील जन्मींहि मिळावें, या सुखी जीवनाची परंपरा वाढावी, याकरितां त्यांना पुढील जन्मीची आस्था वाटते. पण इतरहि आणखी दोन वर्ग आहेत. एक संसाराविषयीं उदासीन व विरागी (सुखी किंवा दुःखी नव्हे) आणि दुसरे म्हणजे या जन्मीच्या जीवनांत आनंदानें रमणारे उत्साही; तथापि निवान्त वेळीं जिज्ञासा चालवून तात्त्विक विचार करणारे. या चार वर्गांपैकीं पहिल्या दोहोंना स्वर्ग-पितरादि ‘लोकांची’ कल्पना सुचली व पटली. पण तिसऱ्या व चवथ्या वर्गाच्या लोकांना सृष्टि, आत्मा व ईश्वर म्हणजे काय, त्यांचा परस्पर संबंध कांहीं आहे कीं नाहीं, याच्या ज्ञानाचें महत्त्व वाटून त्यांनींच मननपूर्वक शोध केला व कल्पना चालविल्या व उपपत्ति बसवल्या. या लोकांचें लक्ष प्रथम भोंवतालच्या सृष्टीकडे गेले आणि तिजमधील ईश्वरशक्ति हुडकून काढतांना, त्यानीं भिन्नभिन्न देवता, उपदेवता यांची निर्मिति मनानें केली. त्यानंतर ही उपपत्ति खोटी वाटून असमाधानानें त्यांनीं स्वतः अंतर्मुख होऊन

योगशास्त्र, मानसशास्त्र यांवर सर्व तत्त्वज्ञान आणून ठेवलें. पण त्यानंतर फिरून डोळे उघडून बहिर्मुख होऊन त्यांनीं सर्व सृष्टीची एकवाक्यता करून सर्वांतर्यामीं ईश्वर भरला आहे, तथापि व्यक्ति-(मनुष्य) जीवालाहि स्वतंत्र म्हणून कांहीं कर्म कर्तव्य आहे असें त्यांना पटलें. मात्र हे कर्तव्य करूनहि शिवाय जीवाचा व ईश्वराचा संबंध अखंड आहे व त्या संबंधाच्या सूत्राला चातीवर फिरणाऱ्या सुताप्रमाणें पीळ पडून दृढता येऊन तें त्या चातीवर अखेर गुंडाळले जाऊन पुनः एकरूप व्हावें, हीच तत्त्वज्ञानाची खरी उपपत्ति असें त्यांना वाटून म्हणजे हाच मोक्ष ठरून. ज्ञान, योग, भक्ति, प्रार्थना, नैष्ठिक आचरण, नीति, ममताबुद्धि इत्यादि साधनें म्हणून त्यांनीं ठरविलीं.

आत्म्याचें सत्य स्वरूप अद्यापि ठरलेलें नाहीं. आत्म्याला आकार, रूप, रंग असेल काय? थिऑसफिस्ट तत्त्वज्ञानाप्रमाणें आत्म्याचा फोटो (छायाचित्र) निघूं शकतें. उपनिषत्काळीं आत्मा हा काळजाच्या भागांत असे असें मानीत. हठयोगी व तांत्रिक यांच्या मतें आत्मा हा मेंदूच्या संनिध असतो. आत्मा मोहरीएवढा आहे असें कोणी मानतात. अंगुष्ठमात्र असतो असें कित्येक मानतात. काळजांतला आत्मा मनोमय पुरुष, तर मेंदूंतले ब्रह्म हा मनस्पति व आत्म्याहून वरिष्ठ असेंहि मत आहे. आत्म्याला शरीर नसलें तरी त्याला स्थानिक व्यापकता आहे असें मानीत. आत्मा सर्व शरीर व्यापून राहतो असेंहि एक मत आहे. अर्थात् अशी सर्वव्यापकतेची शक्ति असणाऱ्या आत्म्याला हवें तितकें लहान व हवें तितकें मोठें होतां येणें शक्य होईलच तें कसेंहि असो, आत्मा हा मरणोत्तर शिल्लक राहतो असें वाटणें स्वाभाविक आहे. मग त्यामागून परिभ्रमण-संक्रमण यांची कल्पना आली. पण तो वृक्षजल इत्यादिकांत राहण्यापेक्षां फिरून मनुष्यदेह घेऊनच अवतरित होणें हें अधिक पटण्या-आवडण्यासारखें आहे. मग हा नवावतार चांगला कीं वाईट होईल? याचें उत्तर ओघानेच आलें कीं, पूर्वजन्मांत त्याचें आचरण असेल व त्याच्या उर्वरित वासना चांगल्या किंवा वाईट असतील त्याप्रमाणें हा नवा अवतार होईल.

मनुष्याला आपण कां, कसें जन्मलों या चिकित्सेपेक्षां मरणोत्तर आपलें काय होणार ही चिकित्सा अधिक वेधून राहते यांत शंका नाहीं. मागें काय गेलें यापेक्षां पुढें काय येणार याकडे त्याचें लक्ष अधिक असतें. आगगाडीच्या उघड्या खिडकीशीं बसणारा प्रवासी मागच्या वाटेकडे तोंड करून बसत नाहीं. तो पुढच्या वाटेकडे तोंड करून बसतो. जें पूर्वजन्मीं किंवा या जन्मीं होऊन गेलें तें संपलें किंवा पदरांत पडलें. त्याचा विचार

करून काय उपयोग ? पण जें पुढें येणार आहे त्याची वार्ता जितकी आगाऊ कळेल तितकी हवी असें त्याला वाटतें; आणि कल्पना करावयाची तरी देखील तो पुढच्याविषयींच करील. या न्यायानें मरणोत्तर आपलें काय होणार याचा विचार मनुष्य जिवंतपणीं करतो तेव्हां मरणोत्तरहि आपण हे आपणच राहूं व राहावें असें त्याला वाटतें; इतकेंच नव्हें तर आज ज्यावर आपली सत्ता, स्वामित्व वा अधिकार चालतो, त्यावर पुढच्या जन्मींहि तो तसाच चालावा अशी आकांक्षा त्याला राहते. मनुष्य मृत्युपत्र करतो, तेव्हां त्याची हीच अपेक्षा असते; आणि अशा मृत्युपत्रांत तो आपल्या मिळकतीचा वारसा पुढील पिढ्यांकडे एकामागून एक कसा जावा व तिची व्यवस्थाहि त्यांनीं कशी करावी, याविषयीं तो बंधनेंहि आपल्याकडून घालतो. हिंदुधर्मव्यवहारशास्त्राप्रमाणें असे निर्बंध फक्त स्वार्जित मिळकतीवरच घालतां येतात. इंग्रजी विशिष्ट कायद्याप्रमाणें वडिलार्जित मिळतीवरहि हा अधिकार चालतो. त्या सनिर्बंध वारसा-हक्काला ‘ इस्टेट इनटेल ’ असें म्हणतात. मात्र या हक्काला मर्यादा पडावी, किंबहुना एकाकडून दुसऱ्याला मिळणाऱ्या मिळकतीवर फाजील निर्बंध असल्यास तिच्या उपयोगाचें स्वारस्य जाते म्हणून इंग्रजी कायद्यांत ‘परपेच्युइटी’ म्हणजे ‘ निरंत बंधन ’ कायदा चालू देत नाहीं. तसेंच हिंदुस्थानांतील ‘ ट्रान्सफर ऑफ प्रॉपर्टी ’च्या कायद्यांतहि अशीं कांहीं बंधनें घातलेलीं आहेत. अमो.

मरणोत्तर जन्म मिळावयाचा तर तो सुखाचा मिळावा, दुःखाचा नसावा अशी इच्छा असणें स्वाभाविक आहे. वैदिक धर्माच्या तत्त्वज्ञानाप्रमाणें मरणोत्तर जीवाच्या तीन गति संभवतात. स्वर्ग, नरक, मोक्ष या कल्पना कोणीं काढल्या, कोणाला सुचल्या, कोणीं कशा बसविल्या असा विचार केला तर वाटतें कीं, (१) या जन्मांतील जीवितावर नाराज झालेल्या लोकांनीं मोक्षाची कल्पना काढली. (२) जीवनावर खूष, संतुष्ट असून या जन्मांतील सुखोपभोग मरणोत्तरहि मिळावे असें ज्यांना वाटलें त्यांनीं स्वर्गाची कल्पना बसविली, आणि (३) या जन्मांत मनुष्यांकडून सत्कर्म करवावें, त्यांना सन्मार्गावर ठेवावें अशी इच्छा असणाऱ्या परोपकारी नीतिवेत्त्यांनीं मनुष्याला भीति दाखविण्याकरितां नरकाची कल्पना बसविली. मनुष्य-जन्मावर संतुष्ट असलेले व असंतुष्ट असलेले असे मुख्य दोन विभाग सहजच होतात. असंतुष्टांमध्यें (१) ज्यांच्या वांट्याला दुःखच आलें, आणि (२) ज्यांना दुःख भोगावें लागत नाहीं, परंतु तात्त्विक दृष्ट्या ज्यांना जन्माचें व्यर्थत्व वाटलें, असे फिरून दोन विभाग होतात. या जन्मांत दुःखच ज्यांच्या गांठीं पडलें तो म्हणणार, असला जन्म फिरून घेऊन

फिरून दुःखाचाच संभव किंवा धोका पत्करावयाचा त्यापेक्षां, जन्मच न घेतां आला तर काय वाईट ? पण तात्त्विक दृष्ट्या विचार करणारा म्हणणार दुःख मिळो वा सुख मिळो, एकंदरीनें ती उठाठेवच, म्हणजे असंतोषालाच कारण. ती उठाठेव हवी कशाला ? त्याऐवजीं ज्या ईश्वर-तत्त्वांतून मी निघालों व जन्म पावलों त्या तत्त्वांत परत जाऊन मिसळतां आलें तर तें किती चांगलें ! आणि असें होण्याचा उपाय त्यांनीं विचारान्तीं शोधून काढला तो हा कीं, ईश्वर व जीव हे दोन्ही एकच होत आणि हें ज्ञान झालें व मनांत बिंबलें तर यापुढचा जन्म मिळणार नाहींच व या जन्माची उठाठेवहि फारशी त्रासदायक होणार नाहीं. देशांतराला गेलेला, नोकरीवर गेलेला मनुष्य हा नेहमीं मनांत आपल्या घरची आठवण ठेवून, उदासवृत्तीनें पण कर्मकुशल पद्धतीनें, नोकरीचे दिवस काढून, ती संपतांच पुढें कायमची स्वस्थता भोगण्याकरितां परत घरीं येऊन राहतो. त्याप्रमाणें जीवाला उत्कंठा लागणें स्वाभाविक आहे व ईश्वरी तत्त्वांत लीन होणें संभवनीय आहे, असें ज्यांना वाटलें त्यांनीं ही मोक्षाची कल्पना निश्चित बसविली असावी.

सामान्य मनुष्याच्या मोक्षाच्या कल्पना निश्चित नसतात. परंतु वर दर्शविल्याप्रमाणें ज्यांनीं उपपत्ति बसविली व ज्यांना ती इष्टता पटली त्यांनीं मात्र हेंहि सांगितलें कीं, मोक्ष हा सत्यज्ञानानें मिळणारा असून, तें ज्ञान या जन्मांत करून घ्यावयाचें, म्हणजे तो मोक्षहि याच जन्मांत मिळ-वावयाचा. त्यांचें म्हणणें ‘ मोक्षस्य न हि वासोऽस्ति न ग्रामांतरमेव वा ’ या वचनांत चांगलें व्यक्त होतें. त्यांना या जन्मापलीकडे कांहीं दिसत नाहीं. तें इतकें कीं, मरणोत्तर आत्म्याचें परिभ्रमण, पुनर्देहधारण इत्यादि गोष्टी जवळ-जवळ नाकबूल करणारे म्हणून त्यांना कदाचित् स्वतःला नास्तिक म्हणवून घेण्यासहि तयार झालें पाहिजे. आणि एक ईश्वर व एक जीव या दोहोंचाच नित्य निकट संबंध असून त्यांच्यामध्ये दुसरा कोणी येऊं शकत नाहीं अशी त्यांची शुद्ध व तात्त्विक भूमिका असते. ज्ञानाप्रमाणें भक्ति हें ईश्वर-प्राप्तीचें साधन असें ज्या द्वैतवादी तत्त्वज्ञान्यांनीं ठरविलें त्यांनीं देखील पुनर्जन्माची इच्छा किंवा अपेक्षा केली नाहीं. ज्ञानवादी व भक्तिवादी यांत असला तर फरक इतकाच कीं, ज्ञानवाद्याच्या मताप्रमाणें मोक्ष-प्राप्तीला मरणाचीहि वाट पाहाण्याचें कारण नाहीं; आणि भक्तिवादी म्हणणार कीं, ईश्वरप्राप्ति व्हावयाची ती मरणोत्तरच होईल. ती होण्याकरितां आपण जन्मभर भक्ति करीत राहावें. मोक्षाच्या कल्पनेंत पुनर्जन्माचा अभाव गृहीत धरलेला असतो. तसेंच ज्ञानवादी व भक्तिवादी मुमुक्षु या दोघांची दृष्टि पुढें असल्या-मुळें, मागील जन्माचा विचार किंवा चिकित्सा ते फारशी करीत बसत नाहींत.

मोक्षनामक जी गति तिचें हें विवेचन झालें. पण स्वर्ग व नरक यांच्या कल्पनांचें विवेचन उरलें व तें असें. नरकाची कल्पना जीवाला शिक्षेचें भय घालण्याकरितां काढलेली असावी हें वर सांगितलें आहे. परोपकारी नीतिवेत्ता हें जाणतो कीं, मनुष्याला सन्मार्गावर ठेवण्याला एखाद्या पारितोषिकाची लालूच दाखविण्यापेक्षांहि शिक्षेचें भय दाखविलें असतां तें अधिक परिणामकारक ठरतें. राजकीय समाजांत देखील आपण हेंच पाहतों. कारण समाजधारण व्हावयाचें तर त्यांतील घटक-व्यक्तिमात्राला अन्याय, अपाय न घडेल, त्याजवर अतिक्रमण न होईल, त्याला स्वतंत्र व शांततेनें राहून आत्मसाधन करतां येईल, विचारस्वातंत्र्य, आचार-स्वातंत्र्य भोगावयास मिळेल, तरच ती धारणा होईल. म्हणून अपराध करणारापासून त्याचा बचाव केला पाहिजे. याकरितां पिनल कोडासारखे कायदे करून त्यांत राजसत्तेच्या दृष्टीनें, अपराध, गुन्हे कोणते आणि ते केले असतां अपराध्याला काय शिक्षा करावया हें सांगितलें असतें. पण याच्या उलट असा एखादा कायदा नसतो कीं, ज्यांत मनुष्य सदाचाराचीं कृत्यें करीत राहिल्यास त्याला अमुक एक बक्षीसपारितोषिक द्यावें. तात्पर्य, अनुग्रहाचा कायदा नाहीं, पण निग्रहाचा मात्र आहे. धर्माच्या दृष्टीनेंहि हीच विचारसरणी ओघानें येते. म्हणून परोपकारी नीतिवेत्ते मनुष्याला सांगतात कीं, तूं दुराचार केलास तर तुला पुढील जन्मीं नरकवास म्हणजे दुःख व यातना भोगाव्या लागतील. पण राज्यशास्त्र व धर्मशास्त्र यांत एक फरक पडतो तो हा कीं, राज्यशास्त्रांतील विधि फक्त पिनल कोड करून शिक्षा सांगतात. ज्यांना वर सांगितलेली मोक्षाची कल्पना सुचत नाहीं, पटत नाहीं, किंवा आपल्या कार्याला पुरी पडेलशी वाटत नाहीं असे धर्मशास्त्रप्रणेते नरकवासाचें पिनल कोड व प्रोसीजर सांगतात. त्याबरोबर दुसरे पक्षीं स्वर्गाचें आमिष दाखवून त्याला लोभवूनहि सत्कृत्यें करण्याला सांगतात. मात्र या दोनहि गोष्टी करणारांत निःस्वार्थी, परोपकारी नीतिवेत्त्यांबरोबरच स्वार्थसाधु, लोभी धर्माधिकारीहि असूं शकतात. असें म्हणण्याचें कारण हें कीं, नरक व दुर्गति यांच्या वाङ्मयापेक्षां स्वर्ग व स्वर्गांतील सुखसंपन्नता याविषयींचेंच वाङ्मय अधिक भरतें. धर्मग्रंथांतील दानाध्याय पाहिला म्हणजे याची खात्री पटेल. वर्षांतील असा एकहि दिवस नाहीं कीं ज्या दिवशीं कांहीतरी दानविधि विहित म्हणून सांगितलेला नाहीं; आणि या प्रत्येक दानाला कांहीं ऐहिक व कांहीं पारलौकिक सुखलाभ सांगितलेले असतात. ग्राम्य शब्दांनीं बोलावयाचें तर "देवा, मला हें दे म्हणजे मी तुला हें देईन" असा मजकूर दानखंडांतील वाङ्मयांत असतो. या अनुयोगी-प्रतियोगी भाषेनें येथून तेथून सर्व लिहिलेलें

असतें; आणि दानाला सत्पात्र कोण तर ब्राह्मण ! असें ठरून गेल्यामुळें या दानखंड-वाङ्मयाची जबाबदारी किंवा दोष हा कोणी सर्वस्वीं ब्राह्मणांवर लादला तर त्यांत काय चूक ? नुसती नरकवासाची शिक्षा सांगणाराला हा स्वार्थाचा दोष तरी लागूं शकत नाहीं.

मोक्षाची कल्पना कशी निघाली हें पाहण्याला प्रथम या जीवन-संसाराची चिकित्सा करणें प्राप्त आहे. कारण मोक्ष म्हणजे या संसारापासून सुटका. जन्ममरणाच्या उपाधींचें निर्मूलन अशी व्याख्या व समजूत दृढमूल राहिलेली आहे. जीवन हें वाईट वाटल्याशिवाय जन्माचा फेरा नको कोण म्हणेल ? जीवनाचें वर्णन अनेक लोकांनीं अनेक प्रकारांनीं केलेलें आहे. हें वर्णन करणारा मनुष्य बहुधा आपल्या अनुभवावरून तें करतो आणि हे अगदीं स्वाभाविक आहे. परंतु असेहि कांहीं लोक असतात कीं, त्यांना स्वतःला जीवनाचा अनुभव कसाहि आला असला तरी ते जीवनाकडे आत्मनिरपेक्ष व स्वतंत्र दृष्टीनें पाहूं शकतात. खेळ खेळण्यापेक्षां खेळ पाहणाराला खेळ अधिक चांगला दिसतो अशी म्हणच आहे. म्हणून दोहों प्रकारच्या लोकांनीं जीवनाचें वर्णन कसें केलेलें आढळतें तें पाहूं.

मोक्षाच्या सर्व सनातनी कल्पनांत ईश्वरज्ञान गृहीत धरलेलें असतें. पण वस्तुतः मोक्षाच्या कल्पनेंत ईश्वराचा संबंध कांहींच येत नाहीं. मोक्षाची जुनी सामान्य कल्पना म्हणजे जीवानें ईश्वराशीं तादात्म्य पावून जन्ममरणापासून मुक्तता करून घेणें. पण या तादात्म्याचा अर्थ लावतांना किती तरी वाद निर्माण होतात. सलोकता, समीपता, सरूपता, सायुज्यता अशा तादात्म्याच्या पायऱ्या मांडलेल्या पाहिल्या म्हणजे हातांत फूटपट्टी, इंचपट्टी घेऊन अंतर मोजणारा आधुनिक इंजिनियर आपलें सूक्ष्म गणितज्ञान बरोबर घेऊन अवतरला असें वाटतें. सलोकतेमध्यें ईश्वराचें म्हणून एक निवासस्थान आहे अशी कल्पना करावी लागते. समीपता हा शब्द उच्चारला म्हणजे जुन्या राजदरबारांतील उच्चनीच स्थानांचा मानक्रम (Rank and Precedence) संभाळणाऱ्या अधिकाऱ्याची (चोपदार, दरबार-कामगार) आठवण होते. पण ईश्वर दूरचा व जवळचा असा सूक्ष्म भेद मानणारा आहे, म्हणजे पक्षपाती आहे असे मानल्यास आपण त्यांचा अपमान करतो असें वाटतें. सरूपतेचा तर अर्थच कळत नाहीं. ईश्वराच्या घरीं ईश्वरस्वरूपाचे मुखवटे तयार करून ठेवले आहेत कीं काय, म्हणून एकेक सत्पात्र मुमुक्षूनें त्यांतला एकेक घेऊन आपल्या तोंडावर चढवावा, म्हणजे एकाच प्रकारचे छापील मुखवटे घालण्याचा कट करून ' फॅन्सी ड्रेस बॉल 'मध्यें घुसणाऱ्या खेळियांप्रमाणें हा कोण, तो कोण हें ओळखतां येऊं नये. सायुज्यता ही समजण्याला अशीच अवघड आहे. द्वैत तत्त्वज्ञानांत ईश्वर व जीव

यांमधील अंतर नेमकें मोजणारा सर्वेश्वर गृहीत धरावा लागतो. विशिष्टाद्वैत तत्त्वज्ञानांतील भेदाभेद मोजणें, मापणें याहून अवघड आणि सायुज्यमुक्ति म्हटली म्हणजे तें काय केवळ घटक-संमेलन (मेकॅनिकल मिक्श्चर) आहे कीं, गुणधर्म-संमिश्रण (केमिकल कांपाउंड) आहे हें ठरवावें लागते.

पण मोक्षाची खरी कल्पना या सर्वांहून वेगळी आहे. तींत ईश्वराचा संबंधच येत नाहीं. तींत पुनर्जन्म नाहीं किंवा परलोक नाहीं. स्वर्ग नाहीं, नरक नाहीं. तत्त्वतः मोक्षाची साधी व्याख्या अशी आहे. मोक्ष म्हणजे ईश्वर-निर्मित मनुष्यजीवाला निःस्वार्थी कर्मयोगाचें आचरण करितांना कर्तव्यविषयक कृतकृत्यतेच्या जाणिवेनें लाभणाऱ्या ‘आनंदाची ऊर्मि व तन्मयता’ आणि ऐलथडीच मोक्ष यांतील ऐलथडीचा अर्थ ‘याच जन्मीं’ असा आहे. ऐलथडी म्हणजे मायानदीचें अलीकडचें तीर.

या व्याख्येवरून ‘मोक्ष-कल्पनेची व्याप्ति व पर्यवसान’ केवळ नैतिक आहे असें सकृद्दर्शनीं वाटेल. पण कोणी जुन्या वळणाचा श्रद्धाळू धर्माळू नसला तरी, जीवनमूल्यांची परिसमाप्ति नीतींत होते, त्यापलीकडे कांहीं उरत नाहीं असेंहि मानणारा तो नसतो. नीति ही बहुतांशीं परसापेक्ष तर मोक्ष हा बहुतांशीं आत्मसापेक्ष आहे असें मानणें योग्य होईल.

१ मोक्षाचा संबंध ईश्वराशीं पोंचत नाहीं. २ जन्ममृत्यूचा फेरा सोडविणें ही मोक्षाची कल्पना चुकीची आहे. ३ मोक्ष हा परतंत्र किंवा परलोकांत अनुभवावयाचा आहे या खोट्या कल्पनेमुळें विद्यमान जीविताचें महत्त्व जीवाला वाटत नाहीं. ४ मोक्ष ही या जन्मांतच शक्य तर अनुभवण्याची स्थिति होय. ५ ही स्थिति आनंदमय तन्मयतेची आहे. ६ आणि ही स्थिति मनुष्यानें कर्मयोगाचें ध्येयनिष्ठ व निर्दोष आचरण केलें असतां या जन्मांतच लाभूं शकते; आणि सुदैवानें ऐलथडीच्या मोक्षाचा हा सिद्धान्त हिंदु लोकांचे धर्मग्रंथ, तत्त्वज्ञानग्रंथ व धार्मिक कवि यांच्याच आधारानें पटवून देतां येण्यासारखा आहे.

देशभक्त–साहित्यसम्राट् तात्यासाहेब केळकर यांच्या आठवणी

वर्णानुक्रमणिका

ख

ग

ज

ट

ड

ढ

त

द

ध

न

प

फ

ब

भ

चुकीची दुरुस्ती

पान ४४७ वर रा. र. न. होनप यांच्या नावावर दोन आठवणी छापण्यांत आल्या आहेत. पण त्यापैकी फक्त क्रमाक एक रा. होनप यांची असून, क्रमाक दोन ही रा. बाळकृष्ण विठ्ठल शिखरे, मिरज, यांची आहे. झालेल्या या चुकीबद्दल दिलगिरी वाटते. त्या उभयतांनी क्षमा करावी – संपादक.

नरसिंह चिंतामण ऊर्फ तात्यासाहेब केळकर

श्री

देशभक्त – साहित्यसम्राट्

नरसिंह चिंतामण केळकर

यांच्या

आ ठ व णी

पुरुषोत्तमशास्त्री रानडे

(शास्त्री, आनन्दाश्रम, पुणें)

(१) मम कै. केळकरमहाशयैः समं यो हि संबन्धो घटितः स संस्कृतविषयककार्ये एव । तेषामेव सहायतया पुण्यपुरे १८६३ तमशकाब्दे द्वितीयसंस्कृतसाहित्यसंमेलनस्याधिवेशनमभवत् । आसंश्च ते तत्संमेलनस्य कार्याध्यक्षाः । वेणु-(बेळगांव) ग्रामे प्रथमसंस्कृतसाहित्यसंमेलनस्याधिवेशनावसरे द्वि. सं. सा. संमेलनस्य निमन्त्रणं तत्र तैरेवोद्घोषितम् । तेषामेव च महीयसा लौकिकमहिम्ना तत्तत्संस्थानाधिपतिभ्योऽन्येभ्यश्च संपत्तिमद्भ्यः संमेलनार्थं प्रभूतं द्रव्यं लब्धम् । संमेलनेऽस्मिन् तात्यामहोदयानां विशेषतस्तावद् द्वौ गुणौ मयाऽसकृदनुभूतौ । तयोरेकस्तेषां प्रतिक्षणं समेधमान उत्साहः, अपरश्चावसरपरिपालनदक्षता । संमेलनाध्यक्षान् पण्डितद्रविडराजेश्वरशास्त्रिणः पुण्यस्थानात् (पुणे स्टेशन) आनेतुं तात्यामहानुभावादिभिरस्माभिर्गन्तव्यमासीत् । तात्यामहाशयास्तु उष्णीषं उत्तरीयं च धारयित्वा यथावसरं निर्धारितस्थले संनद्धा एव । संमेलनस्थितसकलकार्येष्वपि ते सर्वेभ्यः प्रागेवोपस्थिता भवन्ति स्म । एकदा तु स. प. महाविद्यालयस्य 'रमाबाई हॉल' नामके सभागृहे, संमेलनस्यैकः कार्यवाह इत्यहं निश्चितकालान्मनागिव पूर्वं गतवान् । यावत्पश्यामि तावन्मदपेक्षयाऽपि प्रागुपस्थितास्तात्यामहाभागाः ।

(२) अस्माकं गीर्वाणवाग्वर्धिनी सभामपि तात्यामहोदयाः परमयाऽऽत्मीयतया पश्यन्ति स्म । एकदा वार्षिकोत्सवस्य नियोजिताध्यक्षेभ्यः 'केनाप्याकस्मिकेनापरिहार्यकारणेनाहमायातुं न शक्नोमि' इति तन्त्रीसंदेशः प्राप्तः । वार्षिकोत्सवदिवसश्च सुनिश्चित आसीत् । एतादृश्यां विप्रतिपत्त्यां सभाचालकैर्वार्षिकोत्सवाध्यक्षपदार्थं प्रार्थितास्तात्यामहानुभावा अल्पीयस्येवावसरेऽध्यक्षभाषणं विद्वन्मनोहारि क्लृप्तं कृत्वा यथावसरमागम्य भूषयित्वा चाध्यक्षासनं समारम्भमरञ्जयन् । इति ।

सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव
(विद्यानिधि, पुणें)

(१) एकस्मिन् दिने केचन नियोजिताः केळकरमहोदयानां गृहे समिलिता आसन् । समयश्च माध्याह्ने द्वादशवादनात्मक आसीत् । समिलिता जनाः स्वकीयं कार्यं महत्तम मत्वा स्वीयान् विचारान् प्रकटयितु प्रारभन्त । केळकरमहोदया अपि श्राव श्राव मध्य एव कंचन प्रश्नं प्रकटयित्वा वक्तुराशयस्य स्पष्टीकरणार्थं प्रायतन्त । एते भूयशः न्यायाधीशभूमिकामङ्गीकृत्य वक्तुराग्रहस्य शिथिलीकरणमेव स्वकर्तव्यं मन्वते स्म ।

अस्मिन्नेवावसरे केचन कार्यार्थिनः परिचिता अपरिचिता वागन्तुका आगत्य नामपत्रिकां प्रेष्य घण्टानाद वा कृत्वा स्वागमन निवेदयन्ति स्म । एतेऽपि झटिति बहिर्गत्वा तेषां कार्यं निर्वर्त्य पुनः प्रत्यागच्छन्ति स्म । तदानीं कश्चन स्वकन्यार्थं वर संशोधयितु प्रयतमानः एतान् प्रष्टुं समागत आसीत् । एभिर्महाभागैर्बहिर्गत्वा तस्याशयमाकलय्य तस्मै कन्योचितानि स्थलानि निवेद्य कथयित्वा चावश्यकं पुनरप्यन्तरागत्य पूर्वप्रक्रमानुसार कार्यं प्रारभ्यते स्म । एतादृशी अवधानशक्तिः संग्राहकता क्वचिदेव दृश्यते ।

(२) कार्यभारग्रस्तोऽय महापुरुषः केवलमात्मदृष्ट्यैव कार्याणि न करोति स्म । कोऽपि कदापि वागच्छतु हस्तस्थितं कार्यं दूरमपसार्यागन्तुकस्यैव कार्यं निर्वर्तयितव्यमिति स्वभाव एवास्य महाभागस्य । स्थातव्यं, श्व आगन्तव्यम्, इदानीं कार्यव्यापृतोऽस्मि, लेखनीं व्यापारयामि, समयो नास्तीति निमित्तानि एतेन महाभागेन कस्मैचिदपि कदापि न निवेदितानि । कस्याप्यागमनानन्तरमव्यवधानेनैव परकीय कार्यं पारयितव्यमिति न केऽपि विमनायिता अनेन नरसिंहेन । स्वकीयं संचलत् कार्यं मध्ये एवापसार्य झटित्यागन्तारं समाहूय सहास स्वागत विधाय, कर्तव्यांशं ज्ञात्वा ताटस्थ्येन समालोच्य, स्वार्हं कार्यांशं निश्चित्य तं च कर्तुं सन्नद्धोऽस्मीत्याश्वास्य द्विचतुर्भिः शब्दैः परिचितमपरिचितं वागन्तुकं संतोष्य सविनयं विसर्ज्य च नित्यशः स्वकीय कार्यमावर्जितमेतेन लोकाराधकेन । नूनं लोकान् समाराधयितुमेव एतादृशः महाभागाः प्रभवन्ति भूमौ ।

(३) प्रायेण लोकाराधन मदिरेव मूर्धानं घूर्णयति । असंबद्धालापान् वक्तु प्रसक्तं चेतयति । सत्याधिष्ठितां वास्तविकीं भूमिं स्थातुमसमर्थयति । पदे पदे स्वस्थानात् स्खलनभीत्या आन्दोलयति चेतश्च । परमेतेन महाभागेन लोकमान्यस्थानं संप्राप्यापि युक्तायुक्तविचारशक्तिः कदापि न विसर्जिता । केसरीपृष्ठमधिष्ठायापि सामान्यजनविमुखता न कदापि संपादिता । राष्ट्रसागरं क्षोभयित्वापि मर्यादापुरुषोत्तमत्वं न कदापि हापितम् ।

संग्रामे कस्य शस्त्रस्य कीदृशी कियती वा शक्तिरिति ज्ञानस्य विशेषत आवश्यकता वर्तते सैनिकस्य। तथैव लोकक्षोभस्यापि कीदृशी कियती वा शक्तिरिति ज्ञानस्य विशेषतोऽपेक्षा वर्तते लोकनेतुः। तादृशी शक्तिः येषु लोकाग्रणीषु विशेषत आसीन् तेषु केळकरनरसिंहाः मूर्धन्यभूता आसन्। एतद्विषये न विवादावसरः।

(४) ज्ञानशक्तितोऽपि ज्ञानमाकलय्य तत्पराङ्मुखस्य समाजस्याग्रतस्तत् प्रतिपादन विशेषतो दुष्करम्। लोकक्षोभभयभीता असामान्या अपि तत्र प्रायेण विरज्यन्ते का कथा सामान्यानां लोकोपजीविनां वराकाणाम्। तेषु सामान्येषु वराकेषु अस्य नरसिंहस्य गणना न केनापि कृता। असहकारः, विद्यालयविधिमण्डळयोस्त्यागः, खादीपरिधानम्, कारावासप्रवेशः, इत्यादयो बहवः प्रसङ्गाः प्रादुरभवन्। तदानींत नेषु विवादषु बुद्धिमारुह्य, व्यवहार समालोच्य, राष्ट्रहितं मनसि कृत्वा, तारतम्यं विविच्य वैतेन महाभागेन लोकविरोधमविगणय्य यत्प्रतिपादित तदेवेदानीं याथार्थ्येनानुभूयते, अनुस्त्रियते च तत्प्रतिपादकैरपि। अहो वैदग्ध्यं महाभागस्य।

गणेशशास्त्री शेण्ड्ये

(व्याकरणकोविद, पुणें)

(१) एकदा तात्याराया मद्गृहे उपाहारार्थं निमन्त्रिता आसन्। तैः साकमन्येऽपि सन्मान्याः केचन जना आहूता आसन्। तत्र तावत् सर्वेभ्यः पूर्वं तात्यारायाः समागताः। ततस्तैः साकं काश्चन कथाः समभूवन्। तत्र त एवं मया पृष्टा यदहो भवदीयाः समवयस्काः पुरुषाः प्रायो विनष्टाः। यत्र भवद्भिर्गम्यते तत्र भवदपेक्षया सर्वेऽपि युवान एव तिष्ठन्ति। तैः साकं भवद्भिः कथं व्यवह्रियते तदा ते ऽकथयन्। मदीयं वयोगतं श्रेष्ठत्वं विस्मृत्याहं तैः साकं व्यवहरामि। तेन तेऽपि संतुष्टा जायन्ते मदीयं यत्कार्यं राजकारणरूपं तदपि निर्वर्तयामि।

(२) कथाप्रसंगेन कोकणप्रांतस्थानां केषांचन कुलानां कथाः प्रारब्धास्तदा तेऽब्रुवन्। अहो प्रतिदेशं प्रतिकुलं प्रतिपुरुषमुत्पत्तिः स्थितिर्विनष्टिरिति तिस्रोऽवस्था भवन्ति तत् प्रथमः पुरुषः कुलमुत्कर्षयति द्वितीयस्तद्रक्षति तृतीयस्तु प्रायो नाशयत्यतस्तत्र कुशलेन खेदो न कार्यः।

(३) उपाहारोत्तरं हस्तमुखं प्रक्षाल्योपविष्टेषु जनेष्वित उत्तरं चहापानं वर्तत इति केनचिदुक्ते सति तात्याराया अब्रुवन्नस्मदीयानि यानि कर्णनेत्रादीनीन्द्रियाणि वर्तन्ते तानि मुक्त्वा केवलमुदरसंतोषण एव भवतां कुत आग्रहः। एतावंत कालमुदरसंमाननं समभूत्। अत इत उत्तरमन्येषामिन्द्रियाणां संतोष एवोचितः। ततोऽहमुक्तवान् शरीर उदरस्य सर्वेन्द्रियपोषकत्वात्तदेव सभाजयामि। तत ओमित्युक्त्वा ते चहामगृह्णन्।

(४) एकदा सह्याद्रिपत्रे मुद्रितस्य श्रीमतां तात्यारायाणां लेखस्य मधुरवाण्यां मुद्रणार्थमह सस्कृतभाषया रूपान्तरमकरवम् । ततश्च तेषामाज्ञा प्रकाशने अपेक्ष्यते इति तेषा गृह गतवान् । तैः सर्वोऽपि लेखो वाचित उक्तवंतश्च कस्यापि मदीयस्य लेखस्य सस्कृतभाषायामनुवादितु ममानुज्ञा वर्तत एवेति भवन्तो जानन्तु। तदानी लेखनकुशलत्व संपादयितुं कि करणीयमिति पृष्टास्तेऽवोचन् स्वमनसि प्रादुर्भूतान् सर्वानपि विचारान् यः कागदेऽवतारयति स एव लेखनकुशलो भवति।

(५) कै. महामहोपाध्यायानां वासुदेवशास्त्रिणां मम गुरुचरणानां किंचित पुण्यपत्तने स्मारक विधेयमिति विचार्यैकां योजनां तात्यारायेभ्यो निवेदयितुमहं गतवांस्तद्गृहम् । सर्वाऽपि योजना तेभ्यो निवेदिता । तां तेऽन्वमोदन्त परन्तु तत्र एको विषय एवमासीत् 'पुणें संस्कृतपाठशाला' इति यन्नामधेय वर्तते तत्परिवर्त्य म. म. अभ्यकरवासुदेवशास्त्रिपाठशाला इति नामकरणीयम् । तच्छ्रुत्वा तेऽवदन अहो एव न करणीयं यतो यैरेतन्नाम पूर्व स्थापितं तेषां तत्र के वा हेतवो भवन्ति तान् न वय विद्मोऽतः कस्या अपि संस्थाया नामविपरिणामो न विधेयस्तर्हि म. म. वासुदेवशास्त्रिमंदिरं गृहस्य नाम विधाय तत्रैवेयं पाठशाला स्थापनीया तेन चोभयमपि सिध्येत् । दुर्दैववशात्तत् किमपि नाभूदेतदन्यत् ।

गलगली रामाचार्यः

(मधुरवाणी-सम्पादकः, बेळगांव)

(१) त्रिंशद्वर्षेभ्यः प्राक्तनः प्रसङ्गः । तदा 'सौदामनी' नाम संस्कृतमासपत्रिका प्रकाशयितु व्यवसितमस्माभिः । मुहुर्मुहुः कृतायामपि बहुविधप्रार्थनायां, तदानीन्तनो मोहमयीयो ब्रिटिशसर्वकारो द्विसहस्ररूप्याणां प्रातिभुव (जामीन) निष्कारणमारम्भ एव समादिशत् । तदा कारणवशात्पुण्यपत्तनं गतेन मया साक्षात्कृताः श्रीलोकमान्याः । निवेदिता संस्कृतपत्रिकायाः कर्मकथा । ततस्तैरभिहितम् "वृत्तमेतत्सर्व श्रीकेळकरमहोदयाय कथ्यताम् । स सर्वकारं प्रचोदयेद्भवदभिमतविषये" इति । तदनु श्रीकेळकरमहोदयानां मन्दिरमुपेत्य सर्व कथितं तेभ्यः । तदा मृदुमन्दस्मितमवदंस्ते " चौर्यकारिणः सौदामन्याः प्रकाशादपि बिभ्यति । भवतु । सर्व विलिख्य दीयताम् । 'केसरी'पत्रे स्फुटलेखेनान्यायमेतत्प्रकाश्य प्रबोधयेयं सर्वकारं स्वदोषपरिमार्जनायेति । तेषां विनोदेऽपि गूढं भावगाम्भीर्य, व्यवसायबन्धुष्वात्मीयताभावनोत्कर्षं च विभाव्य विस्मयस्तिमितोऽभवम् ।

(२) तदनन्तरे वत्सरे श्रीमदुत्तरादिमठाधीश्वराः श्रीसत्यध्यानतीर्थश्रीमच्चरणाः श्रीतिलकमहाभागैर्गीतारहस्ये श्रीमध्वाचार्यमतविषये कृताक्षेपनिरासार्थं चर्चोद्देशेन पुण्यपुरी समागच्छन् । तदा पत्रिकाकारमिषेण श्रीकेलकरैर्गृहीतः

श्रीस्वामिनां दर्शनलाभः। भाषणप्रसंगे श्रीस्वामिपादैरादिष्टम् – " 'केसरी'पत्रे तदा तदा धर्मप्रचोदका अधर्मप्रचारनिरोधका लेखाः प्रकाशनीयाः " इति। श्रीकेलकरमहोदयैरुत्तरितम् – " न कदापि सहते जनमतविरुद्ध धर्मध्वंसबलात्कार केसरी। " तच्छ्रुत्वा श्रीस्वामिनः सन्तुष्टाः सानन्दमभ्यनन्दन् श्रीकेलकरान्।

(३) तस्मिन्नेव समये कस्याञ्चित्पुण्यतिथौ देवपूजादर्शनार्थं प्रसादग्रहणार्थं च श्रीस्वामिभिः श्रीरङ्गीरङ्गाचार्यमुखेन समामन्त्रिताः केलकरमहाशयाः। तैः समागतैश्च देवदर्शन गृहीतम्। केलकररङ्गीशास्त्रिणश्च श्रीस्वामिनां समक्षमेकपङ्क्तावुपविष्टा भोजनार्थम्। तदा श्रीरङ्गीशास्त्रिभिर्विनोदेन श्रीकेलकराणामङ्गे केशरगन्धनामानि, ललाटे भव्याङ्गाराक्षते चेति वैष्णवचिन्हानि विन्यस्तानि। श्रीकेलकरैः सहासमनुमोदित तत्सर्वम्। पुनर्गृहगमनसमये पथि श्रीकेलकराणां शरीरेऽदृष्टाश्रुतपूर्वाणि वैष्णवचिन्हानि विलोक्यानभिज्ञैर्बालकैरुद्घोषितम् 'श्रीनरसोपता नरसिंहाचार्याः सम्पन्ना' इति। प्रथममेव हसन्मुखे महती हास्यलहरी समुद्गता श्रीकेलकराणाम्। एवं श्रीकेलकरमहोदयाना सर्वमतसहिष्णुता सर्वमतीयैः सहयोगोदारतां च प्रत्यक्षमवेक्ष्य मनसा सहस्रशो धन्यवादान् व्यतरामिति शम्।

बुर्ली श्रीनिवासाचार्यः

(मधुरवाणी-सम्पादकः, बेळगांव)

(१) एकदास्मिन् बेळगांवनगरे गीर्वाणवाग्वर्धिनीसभायां आध्यक्ष्ये त आमत्रिता आसन। सर्वासु विद्यासु चतुरस्रमतयोऽप्येते निरन्तराभ्यासवैधुर्यात् मातृभाषायामेव भाषन्त इत्यासीदस्माकमभिप्रायः, परमिमेऽतिसरलया सरसया च संस्कृतभ षयोक्त्वा सर्वानपि सदस्यानत्यानन्दयन्।

(२) दक्षिणभारतीय संस्कृतसाहित्यसम्मेलनं प्रथममेव बेळगांवनगरे यदास्माभिः प्रवर्तित कथं यशस्वि स्यादिति साशकमस्माभिरापृष्टाः 'प्रेमातिशयेन' यद्यत् कर्तव्यमस्माभिस्तत्तत् सर्व सुव्यवस्थिततया दिशा सविस्तर पत्रद्वारादिश्य सत्यपि कार्यबाहुल्ये प्रार्थिताः सम्मेलने सर्वेष्वपि कार्यप्रसगेषु समुपस्थाय समुदतेजयन्नस्मान्।

(३) द. भा. स. सा. सम्मेलनमिदं पुरताश्चिरायापि सुरसरस्वतीसेवाया समर्थं यथा प्रवर्तेत तथानुष्ठातु द्वितीय सम्मेलनमिद पुण्यपत्तने भवद्भिरामंत्रणीयमिति प्रार्थयत्सु अस्मासु अथ किं अवश्य वयमामंत्रयामहे मास्तु भवतां चिन्ता इत्यावेद्य सपद्यामन्त्रित च। तथा च पुण्यपत्तने यशस्वितयात्युत्तमतया च सम्मेलनं प्रवर्त्य " भवत्प्रार्थितमनुष्ठितमिति सास्मितमावेदयंश्च "।

(४) एवमेवैकदा प्रार्थिता मधुरवाणीकार्यालयमुपेत्य संस्कृते पत्रप्रकाशनसाहस यशस्विता चाभिनंद्य पुण्यपत्तनमागच्छत अहमस्मि भवतां साहायकृदिति

यदाश्वासयंस्तत् स्मारं स्मारमिदानीं वयं मधुरवाणी च संततमविरलान् नयन-सलिलबिन्दून् वर्षाम इत्यलम् ।

श्रीमंत भवानराव ऊर्फ बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि

(बी. ए., राजेसाहेब, संस्थान औंध)

(१) कै. तात्यासाहेब केळकरांचा व आमचा संबंध आम्ही दोघेहि डेक्कन कॉलेजांत विद्यार्थी असल्यावेळी आला व त्याचे रूपांतर पुढें स्नेहांत होऊन तो स्नेह ते मरेपर्यंत, अगदी अखेरपर्यंत, कायम टिकला.

तात्यासाहेब हे लहानपणी दिसावयाला मोठे देखणे व नाजुक दिसत. त्यामुळे आम्ही दोघेहि ज्युनियर बी. ए. मध्ये असतांना गॅदरींगसाठी मृच्छकटिक नाटक करावयाचे ठरले त्या वेळी तात्यासाहेबांना मदनिकेचा पार्ट देण्यांत आला, व तें काम त्यांनी फार चांगल्या रीतीने केलं. कै. सरदार तात्यासाहेब मेहेदळे हेहि आमचे सहाध्यायीच होते. त्याच्यामार्फत पुढे तात्यासाहेबांची व आमची चांगली दोस्ती झाली व पुढे मोठेपणीहि आम्ही तात्यासाहेबांना मदनिकेच्या कामाबद्दल गमतीने चिडवीत असू !

(२) तात्यासाहेब हे मूळचेच प्रकृतीने धिम्या वृत्तीचे व दोन्ही बाजूनी सारासार विचार करणारे. त्यामुळे कोणतीहि गोष्ट आवेशयुक्त अविचाराने ऊर्फ धिटाईने करण्याचा त्याचा स्वभावच नव्हता. ही गोष्ट केसरीचे सपादक म्हणून त्यांनी लिहिलेल्या लेखातच नव्हे तर त्याच्या प्रत्येक ग्रथात पदोपदी दिसून येते. कोणत्याहि गोष्टीला दोन बाजू असतात व त्या दोन्हीचाहि विचार तात्यासाहेबांनी अखेरपर्यंत केला व महाराष्ट्रियाचे बुद्धिवादी वैशिष्टय कायम राखले. एका दृष्टीनें तात्यासाहेब हे नाना फडणिसासारखे अर्धे शहाणे होते. कै. लोकमान्य टिळक हे बुद्धीने तीव्र व कार्य करतांना धडाडीने पुढे होणार. कै. तात्यासाहेबांनी लोकमान्याचा बौद्धिक वारसा चालवला. त्यामुळे तात्यासाहेबाच्या हयातीत केसरीची बौद्धिक उंची कमी झाली नाही; इतकेच नव्हे तर त्यानी कोणत्याहि गोष्टीचे निरपेक्षपणाने केलेले विवेचन कालांतराने प्रत्ययाला आले.

(३) १९०१ साली आम्ही आमच्या वडिलाच्या निधनानंतर सातार्‍यास गेलो ते १९०८ पर्यंत पुणे, मुबई वगैरे ठिकठिकाणी कामकाजाच्या निमित्ताने येथे गादीवर येईपर्यंत बाहेर होतो. या आमच्या अज्ञातवासाच्या कालांतहि तात्यासाहेबांचा व आमचा स्नेह अखड होता व तो आम्ही गादीवर आल्यावरहि कोणत्याहि कारणाने कमी झाला नाही. कै. वामनराव पटवर्धन व कै. तात्यासाहेब केळकर यांचें आम्हांस औंध सस्थानांत लोकशाही सुरु करण्याच्या कामी आरभी फार

साहाय्य झाले; व या दोन पुढाऱ्यांच्या प्रयत्नांनीच महाराष्ट्रांतील संस्थानांतून लोकशाही संस्था सुरू झाल्या.

(४) यानंतर आमच्या रौप्यज्युबिलीच्या प्रसंगी कै. तात्यासाहेबांचा व आमचा विशेष संबंध आला. डेक्कन कॉलेजच्या आमच्या वेळच्या माजी विद्यार्थ्यांचे आम्ही गॅदरिंग केले. त्या वेळीहि कै. तात्यासाहेबांच्या सहवासांत आमचा काळ आनंदांत गेला. आमचे त्या वेळचे आणखी सहाध्यायी म्हणजे कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, बाबासाहेब कामत, बॅ. गोविंदराव गाडगीळ, बापूसाहेब जटार वगैरे होते. त्यांपैकी बॅ. गाडगीळ व बापूसाहेब जटार विद्यमान आहेत. भारत इतिहास संशोधक मंडळ, भांडारकर इन्स्टिटयूट या संस्थांच्या कारभारात आम्ही कै. तात्यासाहेबांच्या बरोबर भाग घेतला. त्यावरून त्यांना या सर्व कार्यांची कशी आस्था होती हे आम्हास वेळोवेळी दिसून येत होते. अगदी अलीकडे दक्षिणी संस्थानांत संघराज्य स्थापन करण्याची भाषा १९४५ साली सुरू झाली व पुण्यास सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीच्या इमारतीत पहिली सभा झाली. त्या वेळी औंध दरबारचे सल्लागार म्हणून कै. तात्यासाहेब हजर होते. परमपूज्य कै. महात्मा गांधीहि त्या सभेस हजर होते. त्या वेळी त्यांनी थट्टेने कै. तात्यासाहेबांना आपण कोणत्या संस्थानचे राजे म्हणून विचारले. तेव्हा तात्यासाहेबांनी [illegible] सर्वच राजांचा हितचिंतक म्हणून उत्तर दिले. दक्षिणी संस्थानांत संघराज्याची स्थापना दिरंगाईवर टाकू नये, चांगली गोष्ट करण्यासाठी मुहूर्ताची वाट नको, हे त्यांचे नेहमीचे म्हणणे; परंतु आमच्यापैकी अनेकांना ती गोष्ट त्या वेळी पटली नाही व त्याचा अखेर व्हावयाचा तोच परिणाम झाला.

(५) औंध संस्थानातील ग्रामपंचायत कारभाराची तात्यासाहेबांना पुरेशी कल्पना पाहिजे होती म्हणून दीड वर्षापूर्वी त्यांनी आम्हास त्यांच्या पुष्करणी बंगल्यावर मुद्दाम चहास बोलाविले होते, व दीड तास आम्ही भरपूर मनमोकळेपणाने चर्चा केली. अडाणी लोक स्वतःचे कसे राज्य करणार ही त्यांची काल्पनिक शंका व "शहाणे करून सोडावे सकळ जन" हे त्यांना आमचे उत्तर होते. कोणतीहि चांगली गोष्ट ताबडतोब ग्रहण करण्याची तात्यासाहेबांची तयारी होती व त्यांनी लागलीच आमच्याकडून ग्रामपंचायतीचे रिपोर्ट मागून घेतले.

एकंदरीत तात्यासाहेबांची बुद्धि विवेचक, सर्वगामी व सहिष्णु होती व त्यांची आठवण होताच त्यांचा इतका दीर्घकाळ सहवास घडलेल्या आम्हास दुःख होणे अगदी स्वाभाविक आहे.

श्रीमंत सौ. लक्ष्मीबाईसाहेब पटवर्धन

(राणीसाहेब, संस्थान मिरज)

(१) दे. भ. तात्यासाहेब केळकर मिरजेस आल्यावेळी सुधारणा, सुख व सदाचार या पुस्तकाची प्रुफें तपासण्यास पुण्याहून आली होती. सहज सर्व मंडळी बोलत बसलों असतां त्यांनी मला प्रश्न केला :–

"आपल्याला यांत्रिक सुधारणांविषयी काय वाटतें? त्यापासून मनुष्यास सुख होऊं शकतें किंवा नाही?"

मी उत्तर दिले, "सर्व सुधारणांपासून सुख होतेंच असें निश्चितपणे कसें म्हणतां येईल?"

त्यावर ते म्हणाले, "कां बरे नाही होऊ शकणार? विजेच्या चुलीवर स्वयंपाक अतिशय जलद होतो हे स्त्रियांच्या दृष्टीने सुख नव्हे काय?"

मी म्हणाले, "जर वीज बंद पडली तर सुख बाजूला राहून दुःख मात्र होते. सर्पण आणून चूल पेटविण्यापासून तयारी करावी लागते. तेव्हा असल्या सुधारणा सर्वस्वी सुखदायी कशा म्हणतां येतील?"

तात्यासाहेब बोलले, "असे कसे म्हणून चालेल? जी विजेची चूल आपल्याला रोज अल्प काळांत सुग्रास व रुचकर पदार्थ बनवून देते ती एखाद्या दिवशी बंद पडल्यास तेवढ्यामुळे ती सुधारणा दुःखदायी कां म्हणावी? संसारामध्ये आपण रोज अनेक सुखे भोगतों, क्वचित् प्रसंगी कांही कारणाने त्या सुखात व्यत्यय आल्यास तेवढ्यामुळे भोगलेली सुखे व्यर्थ आहेत असे म्हणून चालणार नाही. मनुष्यांनी अशा प्रसंगीहि समाधान राखले पाहिजे."

(२) त्यांचा मुक्काम येथे असतांना एके दिवशी रात्री जेवावयास मी खाली येते तो डायनिंग हॉलमध्ये टेबलासमोर पूर्व बाजूला एक नोकर चांदीची सरस्वतीची मूर्ति कपाटावर ठेवीत होता. ती नीट बसली की नाही हे तात्यासाहेब जवळ उभे राहून पाहत होते. तेव्हां मी विचारले, "हे काय चालले आहे? ही मूर्ति कसली?" त्यावर ते उत्तरले, "आपण आपल्या बंगल्याला देवीभवन नाव ठेवले आहे ना? तेव्हा मी ही देवीची मूर्ति ठेवून देवीभवन नांव सार्थ करतो!"

(३) सहज एकदां जेवणानंतर गप्पा मारत असतांना, नशीब व उद्योग या विषयावर चर्चा निघाली. तात्यासाहेबांना मी विचारले, "कुटुंबांत कोणाच्या भाग्याने कांही गोष्टी भाग्यप्रद अशा घडतात का? आपला यावर विश्वास कितीसा आहे?" तेव्हां ते म्हणाले, "होय, माझा विश्वास आहे. स्वतः माझीच गोष्ट मी सांगतों. माझे लग्न झाल्यानंतरच माझ्या भाग्योदयास सुरवात झाली. यावरून

माझ्या बायकोचा पायगुण असें मी कां समजू नये? मात्र यावरून प्रयत्नाला मी कमी लेखतो असा मुळीच अर्थ नाही. प्रयत्नाला दैवाची जोड पाहिजे असें माझें म्हणणे."

श्रीमंत रघुनाथराव ऊर्फ बाबासाहेब पंतसचीव

(राजेसाहेब, संस्थान भोर)

(१) आता आम्ही कै. तात्यासाहेब यांच्याविषयी जी आठवण नमूद करणार आहो ती बरीच मागील म्हणजे सन १९३१ मे मधील गोष्ट असल्यामुळे त्याबद्दलची माहिती पुष्कळांना नवीन म्हणून वाटेल अशी समजूत आहे. सन १९२८ साली आम्ही भोर संस्थान कायदेमंडळ प्रथम स्थापन केले आणि तीन वर्षांचा अनुभव जमेस धरून त्यात काय सुधारणा करावी, यासंबंधी खासगी रीतीने विचारविनिमय करण्याच्या हेतूने आम्ही भोर येथे कांही निमंत्रित लोकांची सभा बोलाविली. या सभेचे काम ता २९ व ३० मे १९३१ रोजी तात्यासाहेब यांच्या अध्यक्षतेखाली चालले व त्या वेळी आम्ही समक्ष उपस्थित होतो. "सभेचे काम सुमारे १० तास चालले; त्या वेळी सर्व वादविवाद श्री. बाबासाहेब यांनी अत्यंत आस्थेनें व दक्षतेने ऐकला आणि सभेत झालेल्या सर्व समाधानकारक चर्चेचे सर्व श्रेय बाबासाहेब यासच दिले पाहिजे " असे त्यांनी आपल्या रिपोर्टात नमूद केलेले आहे. वाटाघाटीत आलेले विषय अनेक तऱ्हेचे म्हणजे कायदेमंडळाची सुधारणा, राज्य-कारभारातील सुधारणा व त्यातील अंगे व उपांगे असे बहुविध होते व त्याबाबत तात्यासाहेब यांनी त्यांच्या नेहमीच्या धोरणास अनुसरून दरबारने काय करावें व प्रजापुढाऱ्यांनी काय करावे याविषयी निःसंदिग्धपणे रिपोर्टात मार्गदर्शन केलं होते. त्यांनी सदरील रिपोर्टात त्यांच्या स्वतःच्याविषयी अत्यंत निर्भीडपणे जे विचार नमूद केले आहेत ते येथे आम्ही मुद्दाम देत आहांत. त्यावरून तात्यासाहेबांचा मोठेपणा स्पष्ट दिसून येतो. ते म्हणतात –

" एकांतिक चळवळीशी एकजीव झालेल्या माझ्या पूर्वीच्या कांही सहकारी प्रजाजनांना मी श्रीमंताचा पाहुणचार खाऊन सरकारजमा झालो असे वाटण्याचा संभव आहे; उलट संस्थानचे अधिकारी मनांत म्हणत असतील की, राजकारणांत पडणारे हे पुस्तकी पंडित अशाच योजना सुचवावयाचे. ते सभावितीमुळे मला वरकरणी आदर दाखवून मनांत मला व्यवहारशून्य म्हणत असतील; पण कोणी कांही म्हटले म्हणून मी जोपर्यंत खऱ्या निःस्वार्थी व निःपक्षपाती बुद्धीनें वागेन तोपर्यंत माझ्या मनाची खबिरी हेच समाधान व बक्षीस असे मी समजतो. श्रीमंतांच्या सान्निध्याने मला सभेचे काम करतांना अत्यंत आनंद झाला व खंबिरी वाटली. "

वर नमूद केलेली विचारसरणीच कै. तात्यासाहेब यांनी अगदी अखेरपर्यंत तंतोतंत पाळली होती, हे अलीकडे वर्षदीडवर्ष भोर राज्यकारभाराशी जो त्याचा प्रत्यक्ष संबंध आला व त्यांनी ज्या प्रकारे काम केले त्यावरूनहि स्पष्ट होईल.

(२) तात्यासाहेब केळकर यांचा व आमचा संबंध फार जुना म्हणजे जवळ-जवळ पन्नास वर्षांचा. तात्यासाहेबांचे वडील बंधु नारायणराव हे आम्हांस आम्ही पूना हायस्कूलमध्ये शिकत असतांना खासगी शिक्षक होते व त्यांनी आम्ही महाबळेश्वरास असतांना त्यांचे बंधु कै. नरसिंह चिंतामण केळकर हे तेथे आमच्या बगल्यांत रहाण्यास आल्यावर त्यांची प्रथम ओळख करून दिली. ते साल १८९७–९८ असावें असे वाटते. पुढे काही वर्षांनी नारायणरावांची तब्येत आजारी असल्यामुळे, त्याच्या प्रकृतीसबधाने काळजी वाटत असल्यामुळे, आम्ही त्यांची प्रकृति कशी काय आहे याजबद्दल त्याना पत्र पाठविले होते. त्या पत्राला तात्यासाहेब याच्याकडून जे उत्तर आले आहे ते ता. ३०।८।१९०४ चे पत्र शेवटी दिले आहे. त्यात बधु जरी गेले असले तरी पूर्ववत् आपला सबध राहावा वगैरे मजकूर होता. हाच आमचा व तात्यासाहेब याच्या सबधाचा प्रत्यक्ष पहिला दुवा होय. तेव्हांपासून निरनिराळ्या प्रसगी व निरनिराळ्या कामानिमित्त त्यांचा व आमचा सबध जास्त जास्त निकट होत गेला. प्रस्तुत लेखात आम्ही त्याचा अगदी अलीकडे भोर-राज्यकारभाराशी जो सबध आला त्याबद्दल थोडक्यांत माहिती देणार आहोत

(३) कै. तात्यासाहेब हे भोर-राजकारणात १९२० सालापासून लक्ष घालू लागले. हिंदी सस्थानाबद्दल त्याचे धोरण सहानुभूतीचे असेच होते. १९४५ च्या अखेरीस आम्ही एकदा मुद्दाम कै. तात्यासाहेब यांस भेटावयास बोलाविले. भेटीचा उद्देश इतकाच की, त्यांचा काही बाबतीत सल्ला घ्यावा. भोर प्रजासभेच्या कांही विशिष्ट व्यक्तीकडून ज्या हालचाली चालू होत्या त्याबद्दल त्याच्याशी आम्ही मोकळ्या मनाने विचारविनिमय केला. त्याच्या मनमोकळ्या स्वभावानुसार त्याना जे योग्य वाटले ते त्यांनी सागितले. त्यावरून मला असे वाटले की, ते जर आपले प्रेसिडेन्टचे (एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलचे) काम पत्करतील तर त्यांच्या व आमच्या स्वभावाचा मेळ बसून ते निरपेक्षबुद्धीने काम करतील व जे काम करतील त्यामुळे ते मोठ्या दर्जाचे लायक पुढारी असल्यामुळे लोकांवर वजन पडेल व भोरचा राज्यकारभार चांगला चाललेला नाही असा जो गैरसमज होत आहे तो दूर होऊन राज्यकारभार खरोखरच चागल्या प्रकारचा व लोकांना विश्वासांत घेऊन चालेल.

त्याप्रमाणे त्यांना पुन्हां विचारल्यावर त्यानी थोडासा विचार करून होय म्हणून सांगितले. परतु त्यांनी तीन अटी घातल्या – १. कोणत्याहि महत्त्वाच्या प्रश्नासबधाने वाटाघाट करावयाची व शेवटी ते म्हणतील तसे आम्ही वागावयाचे.

२ या कामाबद्दल त्यांनी कांही मोबदला स्वीकारावयाचा नाहीं. ३ एक वर्षपर्यंत काम करावयाचे. या तिन्ही अटी आम्ही मान्य केल्या व त्याप्रमाणे त्यांची नेमणूक एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलचे प्रेसिडेन्ट म्हणून तारीख ६ माहे फेब्रुवारी १९४६ रोजीं केली. याप्रमाणें त्यांनी काम करण्याचे कबूल करून आपल्या तारीख ३०-८-१९०४ च्या पत्रांत शेवटीं लिहिल्याप्रमाणे आपले शब्द खरे केले.

(४) कै. तात्यासाहेब यांनी केलेल्या कामाबद्दल विस्तृत विवेचन करण्याचे हे स्थल नाही. स्थूलमानाने एवढे म्हणतां येईल की, त्यांची काम करण्याची हातोटी फारच थोड्यांस साधेल. कोठलाहि का प्रश्न असेना, दोन्ही बाजूच्या लोकांना बोलावून, त्यांचे म्हणणे अत्यंत शांतपणाने ऐकून घेऊन मग न्याय्य व योग्य तो निकाल करावयाचा. त्यांचा एक मोठा कटाक्ष असे, तो म्हणजे ते म्हणत की, कामाचा निकाल शक्यतो सत्वर व्हावा, मग क्वचित प्रसंगी तो पक्षकारास पटो वा न पटो. कार्यकारी मंडळाच्या सभा वारंवार घेऊन त्यांनी कामाचा निकाल पुष्कळच केला, हे नमूद करण्यास आम्हास आनंद वाटतो त्यांच्या सल्ल्यानुसार आम्ही आमच्या प्रिय जनांना संपूर्ण जबाबदार राज्यव्यवस्था करून देण्याचे ता. २४ जानेवारी सन १९४७ रोजीं जाहीर केले.

(५) कै. तात्यासाहेब यांनी १९४७ च्या जानेवारीत लवकरच वर्ष पुरें होत असल्याने आपणास मुक्त करावे म्हणून विनंती केली; पण आम्ही त्यांना सांगितले की, त्यांच्याच सल्ल्याप्रमाणे राजकीय सुधारणा आम्ही दिल्या असल्याने व त्याचा पण अम्मल ता. १८ ऑगस्ट १९४७ पासून होणार असल्याने तोपर्यंत त्यांनी आपले काम पूर्ववत चालू ठेवावे म्हणजे त्यांच्या ज्ञानाचा व अनुभवाचा लाभ आमच्या नूतन लोकनियुक्त मंत्रिद्वयांस मिळेल. हीहि विनंती त्यांनी लगेच मान्य केली. अशा तऱ्हेने १८ ऑगस्ट १९४७ पर्यंत त्यांनी अत्यंत यशस्वी प्रकारे अत्यंत जबाबदारीचे अध्यक्षाचे काम करून ते आपल्या शब्दातून कृति करून मोकळे झाले मोठ्या कष्टी अंतःकरणाने आम्ही त्यांना मोकळे केले.

पुढे यानंतरहि नवीन भोर घटना कायद्याप्रमाणे आम्ही त्यांना आमचे सल्लागार 'ॲडव्हायसर' म्हणून नुकतेच नेमले होते. पण त्या निर्घृण कालाने त्यांच्यावर अकस्मात झडप घालून त्यांना मृत्युलोकांतूनच हिरावून नेले!

(६) ह्या दीड वर्षाच्या अवधीत त्यांचा व आमचा संबंध सतत येत गेला. या कालखंडांत संस्थानी राजकारणांतहि मूलगामी, महत्त्वाचे असे फरक विद्युत्-वेगाने होत गेले. निरनिराळे प्रश्न उपस्थित होत व त्यांचा निर्णयहि ताबडतोब घेणे जरूर असे. अशा वेळीं आम्ही कै. तात्यासाहेब यांना वेळीं अवेळीं बोलवावे व त्यांनी अत्यंत निरलसपणाने आम्हांस सल्ला द्यावा असा जणूं

कार्यक्रमच झाला होता. कै. तात्यासाहेब यांचा स्वभाव अत्यत सरळ, निगर्वी, वागणूक साधी व सच्छील, कधीहि हेका धरावयाचा नाही ह्या अशाच गुण-समुच्चयामुळे ते कोणालाहि प्रियच वाटत. त्यांचा आम्ही यथोचित गौरव केला त्या वेळींहि त्यांनी एकंदर राज्यकारभाराविषयी अत्यंत सौजन्यपूर्ण उद्गार काढून आपली आमच्याविषयींची तळमळ व्यक्त केली व आम्हांलाहि अशा तऱ्हेचे एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलच्या प्रेसिडेंटचें व अॅडव्हायसरचे काम करण्यास थोर व्यक्ति लाभली हे आमचे महत् भाग्यच आम्ही समजत असू. म्हणून आम्हांस ते निवर्तल्याबद्दल धक्काच बसला व आम्ही त्यांचे शेवटचे दर्शन घेण्या-करिता गायकवाडवाड्यांत जाऊन त्याना पुष्पांजलि अर्पण केली व स्मशानांत जाऊन सुद्धां शेवटचे दर्शन घ्यावे असे विशेष वाटत होते; परतु ते लोकांच्या गर्दीमुळे व आमच्या प्रकृतीमुळे जमले नाही याबद्दल आम्हास वाईट वाटले.

(७) कै. तात्यासाहेब यांच्याबद्दल गुणगौरवपर जितके बोलावे तितके अपुरेच पडणार आहे. त्याचे शेवटचे पत्र ९।८।१९४७ चे आलेले सोबत जोडलेले आहे. ते पत्र खाजगी असल्यामुळे लिहावे कां न लिहावे याबद्दल मी विचारांत होतो, परतु ते द्यावे असेच मी ठरविले. त्यावरून त्याचा आमच्याशी कशा प्रकारचा संबंध होता हे समजून येणार आहे. ते आम्हास स्नेही समजत व तो स्नेह टिकावा ही इच्छा दर्शवीत हेहि आमचे भाग्यच आम्ही समजतो.

(८) आणखी एकच त्यांच्याविषयी आठवण नमूद करतों. यदाच्या साली जानेवारीत कोल्हापूर व दक्षिणी सस्थानचे रेसिडेन्ट कर्नल हार्वे हे आम्हास आमच्या पुण्याच्या बगल्यांत भेटावयास आले. त्या वेळी एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलचे अध्यक्ष या नात्याने तात्यासाहेब हेहि उपस्थित होते. रेसिडेन्टची व त्यांची ही पहिलीच मुलाखत. पण तात्यासाहेब यांच्या अष्टपैलू ज्ञानाची छाप कर्नल हार्वे यांच्यावर इतकी पडली की बोलावयाची सोय नाही.

(९) PRIVATE.

Dhulia, 30-8-1904.

Dear Shrimant Babasaheb,

I am extremely sorry to let you know that your friend and my brother Nanasaheb died last night owing to a fever, and consequently I have to reply to your letter to him. I hasten to inform you of the sad event. Vague and unconfirmed rumours are otherwise sure to reach your ears and cause you a good deal of mental distress.

Your letter of anxious inquiry shows that you will feel, at hearing of the sad news, the same kind of grief that has fallen upon us, his surviving brothers. Your relations with him, – relations which I may say were, so far as little experience went, of confinding and respectful friendship on your part and sincere and disinterested well-wishing on his part – were quite unique; and your respect and affection for him was always a source of pride to me. It is possible, his death will prove a loss to you in more ways than one, and I may assure you that I shall always hold myself at your service for such assistance in advice and conversation as I may be able to give you, though, I may say that I cannot claim to have even a fraction of that farsightedness and levelheadedness which you must often have marked in my brother. Nobody can be more aware, than I am, of the natural difference and distance between an heir-apparent to a great gadi and an humble editor of a newspaper which is in bad order in official quarters. But I will always endeavour to regard it as my duty to bear in mind the friendship that existed between my late lamented brother and yourself, and to esteem it a privilege to be able to do any small service to you in my own humble way, whenever an opportunity may occur.

Yours truly,

NARSINH C. KELKER.

श्री

पुणे, ता. ९।८।४७

(१०) श्रीमंत राजे बाबासाहेब पंतसचीव यांच्या सेवेसी.

कृ. सा. न. वि. वि.

काल रोजीं माझ्या ७६ व्या वाढदिवशी आपण स्मरणपूर्वक शुभेच्छादर्शक पत्र व देणगी पाठविली त्याकरितां मी आपला अत्यंत आभारी आहें. आपला माझा पन्नास वर्षांचा स्नेह अखंडित जन्मभर टिकावा अशी प्रार्थना आहे.

सही — न. चिं. केळकर

श्रीमंत सौ. लक्ष्मीदेवी नाईक, निंबाळकर

(राणीसाहेब, संस्थान फलटण)

(१) १९४६ च्या मार्च महिन्यातील गोष्ट. मी 'गद्यगुच्छ' हे पुस्तक वाचावयास घेतले होते. या पुस्तकात श्री. तात्यासाहेब केळकरांच्या निवडक गद्य लेखाचा संग्रह आहे. पहिलाच लेख 'वाङ्मय म्हणजे काय?' हा मी वाचण्यास सुरुवात केली; परतु तो मला नीटसा कळेना. मी दुसऱ्या दिवशी आमच्या शेजारीच राहणाऱ्या श्री तात्यासाहेब केळकरांच्या घरी गेले व तो लेख समजावून देण्याविषयी त्यांना विनती केली. त्यानी मोठ्या आपुलकीने, हौसेने व आनदाने तो लेख मला अतिशय सुलभरीतीने समजावून दिला. त्या लेखाचे विवेचन करीत असता गद्य व पद्य यांतील फरक समजावून देण्यासाठी त्यांनी जवळच टेबलावर पडलेला एक कागदाचा तुकडा घेऊन त्यावर पुढील गद्यवाक्ये व पद्यपंक्ति लिहिल्या –

गद्य – चंद्र आभाळांत प्रकाशतो. त्याच्याभोवती तारे आहेत व त्याच्यामधून चंद्र फिरत असतो. त्या चंद्रावर हरणाकृति काळा डाग दिसतो.

पद्य – चंद्र फिरतसे आभाळांतुनि । त्या भोवतिं गृह-तारे ॥ त्यावरि दिसतें डाग । असति ते डोंगरपर्वत सारे ॥

गद्यकाव्य – हे आकाश नव्हे तर समुद्र आहे. त्यांत दिसणाऱ्या या तारका नसून तो समुद्रांतला फेस आहे. त्यांत प्रकाशणारा हा चंद्र नसून ती एक नाव त्या समुद्रांत चालली आहे. त्या चंद्रावर दिसणारा डाग नसून ते त्या नावेवर लावलेले शीड आहे.

पद्यकाव्य – न हे नभोमंडळ वारिराशी । न तारका फेनाचि हा तयासी ॥ न चंद्रमा नावचि चालताहे । न अंक तो त्यावरि शीड आहे ॥

तो कागदाचा तुकडा साहित्यसम्राटाचा प्रसाद म्हणून मी माझ्याजवळ अगदी जपून ठेवला आहे !

(२) त्यानंतर सुमारे एक आठवडाभर सकाळी तास दोन तास आमच्या बंगल्यावर येऊन त्यांनी गद्यगुच्छांतील सर्व लेख मला अतिशय सोप्या भाषेत हंसत खेळत समजावून दिले. श्री. तात्यासाहेब हे एक कुशल, मनमिळाऊ, नामवंत व अभिजात शिक्षकहि असल्याविषयीं माझी खात्री पटली. त्यांच्या अध्यापनाचा लाभ, अल्प का होईना, मला घडला हे मी माझे मोठे सद्‌भाग्य समजते.

साहित्यसम्राट् श्री. तात्यासाहेब यांच्या विविध क्षेत्रांतील बहुमोल कामगिरीचा गौरव अनेक लोकांनी केला आहे, परतु अभिजात शिक्षक म्हणून त्यांच्या-

विषयीं कोणींहि उल्लेख केलेला नसेल. स्वानुभवानें तो उल्लेख करण्याचा योग मला लाभल्याबद्दल मी स्वतःला धन्य समजते.

आमच्या दारावरून बहुतेक रोज सकाळी काठी आपटीत आपटीत खाकरत खाकरत जाणारी व भेट झाली असतां आपुलकीनें विचारपूस करणारी तात्यासाहेबांची ती भव्य, हसतमुख, गोड व सात्त्विक मूर्ति आतां दिसत नाही, म्हणून आम्हांला चुकल्या-चुकल्यासारखें वाटते आणि मनाला अतिशय खेद होतो. तात्यासाहेबांची नुसती मूर्ति पाहिली तरी बघणाऱ्याच्या मनावर त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या सत्प्रवृत्तीची छाप पडे. त्यांची मूर्ति जशी भव्य व तेजस्वी होती तशीच त्यांची वाणी मधुर व शुद्ध होती.

श्री. तात्यासाहेब हे मानधन महाराष्ट्रियांचे सत्प्रवृत्त सुशिक्षक होते. ते अखिल भारताचे कळकळीचे मार्गदर्शक नेते होते. त्यांचें जीवन खरोखरच अद्वितीय होय. अशा तऱ्हेचा पुरुष देशांत निर्माण होणें हे देशाचें एक मोठे सद्भाग्य होय. हा सत्पुरुष काळानें आमच्यामधून ओढून न्यावा हे आमचें मोठें दुर्दैव होय.

(३) १९४७ चा जून महिना मी कधींहि विसरणें शक्य नाही. अमेरिकेत शिक्षण घेत असलेले माझे चिरंजीव श्रीमंत विजयसिंह यांना भेटावें व अमेरिका देश पाहून यावें अशा दुहेरी हेतूनें मीं माझ्याबरोबर माझे चिरंजीव श्रीमंत उदयसिंह यांस घेऊन अमेरिकेस जाण्याचे ठरविलें. प्रवास विमानानें करण्याचं ठरविले होतें.

हा प्रवास कसा पार पडणार याविषयीं मला सारखी चिंता वाटत होती. मी पुण्याहून निघण्यापूर्वी ती. तात्यासाहेब केळकर आमच्या बंगल्यावर आले व त्यांनीं मला उत्तेजनपर शुभाशीर्वाद दिला. त्यामुळें मला बरीच उमेद वाटूं लागली. आमचा विमानाचा प्रवास कराचीहून सुरू होणार होता. ती. तात्यासाहेबांचे नातू (ती. तात्यासाहेबांच्या कन्या श्री. डॉ. कमलाबाई देशपांडे तथा अक्का यांचे चिरंजीव) श्री. श्रीधरपंत देशपांडे हे त्या वेळी कराची येथील विमानतळावर मुख्य अधिकारी होते. ती. तात्यांच्या सांगण्यावरून श्रीमती अक्कांनी आपल्या मुलाला आमची योग्य ती सर्व सोय लावण्याविषयीं तार करून ठेविली होती. श्री. श्रीधरपंतानी मोठ्या आपुलकीनें आमची सर्व व्यवस्था केली, यानिमित्त त्यांचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत.

विमान रात्री ९ वाजतां कराची-विमानतळावरून निघणार होतें. विमान निघण्यापूर्वी श्रीमंत महाराजसाहेब यांचा श्री. श्रीधरपंतांनी विमानाच्या कप्तानाशीं परिचय करून दिला व त्यांना सर्व विमान दाखविलें. विमानांत माझी व माझ्या मुलाची बसण्याची जागा पुढच्या भागांत राखून ठेवलेली होती. श्रीधरपंतांनी आमची जागा पाहिली, व त्याना काय वाटले कोणास ठाऊक, त्यांनी

लगेच आमची जागा बदलून विमानाच्या मागच्या भागांत अगदी शेवटच्या सीटवर आमची बसण्याची व्यवस्था करून दिली. विमानांत पुढच्या भागांत बसावयास मिळावे अशी आमची मायलेकांची इच्छा होती. आमची जागा कां बदलली असे मी श्रीधरपंतांस विचारलें. परतु मागच्या बाजूस दिलेली जागाच ठीक आहे असे त्यांनी फक्त हातानी आत्मविश्वास पूर्वक खूण करून सुचविले!

ठरल्याप्रमाणें रात्री ९ वाजतां कराची विमानतळावरून विमान निघाले. ती अमावास्येची रात्र होती! सुमारे पांच-सहा तास आकाशांतून प्रवास केल्यावर ते विमान एकाएकी पेटले व ऐन मध्यरात्री बैरूटजवळ वाळवंटांत पडलें! विमान जमिनीवर आदळल्याबरोबर विमानाचे दोन तुकडे झाले! विमानाच्या पुढील भागांत बसलेले सर्व लोक जळून भस्मसात् झाले! मागच्या भागांतील बहुतेक सर्व उतारू सुरक्षित राहिले!! माझ्या मुलास परमेश्वरकृपेने मुळीच दुखापत झाली नाही. मी जखमी होऊन बेशुद्ध झाले होतें, परतु लवकरच माझीहि प्रकृति सुधारली. आम्ही आमच्याबरोबर नेलेल्या सामानांतून जर कांही परत आले असेल तर फक्त कांही कपडे व जळकी ज्ञानेश्वरीची पोथी!

परमेश्वराची लीला खरोखरच अगाध आहे! एवढ्या भयकर अपघातांतून मी व माझा मुलगा सुरक्षित परत आलों ही केवळ परमेश्वराची कृपा होय! श्री. श्रीधरपंतांनी विमानांतील आमची दोघांची जागा न बदलतां पहिल्याच जागी आम्हांस बसूं दिलें असते तर कोणता प्रसंग ओढवला असता याचा मनांत नुसता विचार आला तरी अतःकरण दाटून येते व मति कुठित होते. परमेश्वराने ती. तात्यांचे नातू श्री. श्रीधरपत यांच्या रूपाने आमचे मायलेकांचे प्राण संकटांतून रक्षण केले अशी आमची श्रद्धा आहे!

प्रवासास निघण्यापूर्वी स्वयंस्फूर्तीनें उत्तेजनपर शुभाशीर्वाद देणारे ती. तात्यासाहेब, शक्य ती सर्व सक्रिय सहानुभूति दाखविणाऱ्या त्यांच्या सुविद्य नि सुशील सुकन्या श्री. अक्का व अत्यंत आपुलकीनें नि आस्थेने आमच्या प्रवासाची व्यवस्था करणारे श्री. श्रीधरपंत यांच्याविषयी वाटणारी कृतज्ञता आम्हांस शब्दांनीं व्यक्त करणें शक्य नाही.

श्रीमंत जिवाजीराव महाराज शिंदे
(ग्वाल्हेर संस्थानचे अधिपति)

कै. साहित्यसम्राट् नरसिंह चिंतामण ऊर्फ तात्यासाहेब केळकर यांच्या निधनानें महाराष्ट्राची अपरिमित हानि झाली आहे, असें इतरांप्रमाणे मलाहि वाटतें.

लोकमान्य टिळक दिवंगत झाल्यानंतर त्यांचें कार्य पुढें चालविण्याची जबाबदारी केळकरांकडे आली व ती त्यांनी उत्कृष्ट रीतीनें पार पाडली, इतकेंच नव्हे, तर आपल्या प्रखर बुद्धिवादानें त्याला कालानुरूप नवें वळण लावले.

व्यक्तिमहात्म्यापेक्षा, खऱ्या राष्ट्रहिताकडे जनतेला त्यांनी असामान्य धैर्यानें कार्यप्रवण केले. त्यामुळे निर्माण झालेल्या विरोधाने, त्याच्या मनाची शांति, निर्मत्सर वृत्ति व विचाराचा समतोलपणा ढळला नाही. म्हणून प्रतिपक्षांतहि केळकरांबद्दल नेहमी आदर होता.

राजकारणाशिवाय सामाजिक, आर्थिक व साहित्यिक क्षेत्रांत केळकर महाराष्ट्राच्या गुरुस्थानी होते. इतके व्याप स्वखुषीने संभाळूनहि मराठी साहित्याची त्यानी केलेली सेवा फार मोठी आहे.

म्हणून केळकरांचे स्मरण करून, अखिल महाराष्ट्र मनोभावाची जी आदरमय श्रद्धांजलि त्यांना वाहत आहे त्यात मीहि सहभागी होत आहें

श्रीमंत चिमणाबाईसाहेब गायकवाड

(हर हायनेस, राणीसरकार; बडोदें)

(१) कै. श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर याचा व आमचा परिचय फारा दिवसाचा होता. त्यांची विद्वत्ता, सौजन्य, देशभक्ति, परमतसहिष्णुता व विनोदाचा भारदस्तपणा यांविषयीं आम्ही अनेक वेळां प्रशसनीय उद्गार काढलेले आहेत. सुमारे दोन वर्षांपूर्वी श्री. जगन्नाथ महाराज यांच्या घरी चहाच्यावेळी आमची व तात्यासाहेबांची गांठ पडली होती. तो प्रसग आमच्या डोळ्यापुढे उभा आहे. त्या वेळी श्री. कमलादेवी राजे, श्री. विमलादेवी राजे उपस्थित होत्या. तात्यासाहेब यांचे त्यावेळचे खेळीमेळीचे व विनोदी पण विद्वत्ताप्रचुर गभीर संभाषण आम्हा सर्वांस व विशेषतः वरील दोघीना फारच आवडलें.

(२) चार-पांच महिन्यापूर्वी आमच्या पुण्याच्या मुक्कामात श्री. तात्यासाहेबाना व श्री. जगन्नाथ महाराज यांना आमच्याकडे चहाला येण्याविषयीं निमन्त्रण केल्याप्रमाणे ते उभयतां आले होते. त्या वेळी आमची नात श्री. उषादेवी राजे यांच्या व विद्वद्वर्य तात्यासाहेब याच्या झालेल्या सभाषणावरून उषादेवी यांनी तात्यासाहेब याच्या बहुमोल वाङ्मयाचा बराच अभ्यास व मार्मिक व्यासग केला आहे हें आम्हास दिसून आले हे येथे नमूद करण्यास आम्हांस फार आनद होतो. येवढ्या मोठ्या विद्वान् ग्रथकाराच्या प्रचड वाङ्मयाशी आमच्या नातीने केलेला परिचय पाहून व त्या वेळी त्या दोघांनी केलेली चर्चा ऐकून त्या दोघांच्याबद्दल आम्हांस

कौतुक वाटले. श्री. उषादेवी राजे यांचे हे अभिजात विद्याप्रेम पाहून रसिकवर्य तात्यासाहेब यांनी मोठ्या आनंदाने आपल्या सर्व वाङ्मयाचा एक सबंध संच (सेट) – त्यांतील सर्व पुस्तकांवर स्वाक्षरी करून – नजर केला हीहि गोष्ट आम्हांस येथें नमूद करावीशी वाटते.

(३) आमच्या नांवाने चालू असलेल्या म्हणजे गायकवाडवाड्यांतील 'केसरी-मराठा संस्थेस' आम्ही भेट द्यावी अशी तात्यासाहेब यांची फार दिवसांची इच्छा होती व ती त्यांनी अनेकवार आमच्याजवळ व्यक्तहि केली होती; परतु तो योग त्याच्या हयातीत घडून आला नसल्यामुळें आम्हांस त्याबद्दल फार वाईट वाटते; म्हणून ही गोष्ट लक्षांत ठेवून, ते गेल्यानंतर, त्यांच्या इच्छेनुसार, श्री विमलाराजे व श्रीजगन्नाथ महाराज यांच्यासह आम्ही 'केसरी-मराठा सस्थे'स नुकतीच भेट दिली. तात्यासाहेब यांच्या तेथील साक्षात् अनुपस्थितीमुळे आम्हास त्या वेळी किती वाईट वाटत होते त्याचे वर्णन करणे अशक्य आहे तथापि त्याची ती गंभीर व गोड मूर्ति आमच्या ज्ञानचक्षूंस तेथे दिसत होती खास ! शेवटी आम्हास येवढेच म्हणावयाचे की, ज्या संस्थेचे लोकमान्य टिळक यानी बीजारोपण करून तिचे संवर्धन केले व आपल्या देशाकरितां अत्यत हालअपेष्टा सोसून जिच्याद्वारां चंदनाप्रमाणे देह झिजवून त्यांनी राष्ट्रकार्य केले व ज्या सस्थेत तात्यासाहेब यांनी आपली अनुपम व अमूल्य अशी सर्व हयात खर्च करून अत्यत परिश्रमाने व मोठ्या कौशल्याने जिच्यावर गगनचुंबित असे वैभवशाली शिखर चढविले, त्या महाराष्ट्रास ललामभूत झालेल्या सस्थेचें दिव्य ध्येय सतत डोळ्यापुढे ठेवून त्याच्या अनुयायांनी व विशेषतः लोकमान्यांचे उभयता नातू श्रीयुत केतकर व श्रीयुत जयतराव यानी आपल्या मातृभूमीची सेवा अखड करावी यापेक्षां आमची अधिक इच्छा व अपेक्षा काय असणार !

श्रीमंत जगन्नाथ महाराज पंडित

(सरदार, पुणें)

(१) परमपूज्य श्री. तात्यासाहेब केळकर यांना मी प्रथम औरगाबाद येथे पाहिले. त्या वेळेस माझे वय सुमार ६/७ वर्षांचे असावे लोकमान्यांनी मजकरितां ठेवलेल्या मास्तराकडून मला पुण्याच्या श्रीमत पेशव्यांची माहिती सांगण्यांत आली होती. माझ्या जनक-वडिलाबरोबर मी लोकमान्यांकडे जात असतांना श्री. तात्यासाहेब खाली चौकांत स्नान करीत होते. एक मोठे घंगाळ होते, ब्राह्मण पाणी देत होता. श्री. तात्यासाहेब गौरवर्ण असून, त्यांच्या कानांत, त्या वेळी एक भिकबाळी असावी असे स्मरते. श्री. तात्यासाहेब माझ्या जनक-वडिलास हसून

म्हणाले, "भाऊसाहेब, हाच का मुलगा - ?" वगैरे. मला वाटले पुण्यांतले श्रीमंत पेशवे म्हणतात ते हेच असावेत, व तो सर्व दिवस मी श्रीमंत पेशवे म्हणूनच श्री. तात्यासाहेबांच्याकडे लक्षपूर्वक पाहत राहिलो व हीच भावना २/३ दिवस मनांत असावी असे वाटते. कळत नसल्यामुळे कोणास विचारण्याचे कुतूहल वाटले नसावे. त्यानतर श्री. तात्यासाहेबाची व माझी गाठ पडण्याचे फारसे कांहीच कारण नव्हते, व लोकमान्य स्वतः आमचे सर्व पाहत असल्यामुळे, श्री. तात्यासाहेबांचा तितकासा संबंध त्या वेळी येत नसे. सिंहगडास लोकमान्य उन्हाळ्यांत असतांना श्री. तात्यासाहेब सुमारे एक आठवडा राहण्यास आले होते. त्यांनी बरोबर खूप जाड जाड पुस्तकेहि आणली होती. सकाळी थोडे फिरावयास येत, गणेश टाक्यात पोहत व दुपारी जे वाचावयास बसत ते संध्याकाळपर्यंत. सहासात दिवसांनंतर लोकमान्य त्यांना सहज म्हणाले, "कायहो सपले का सर्व वाचून ?" श्री. तात्यासाहेब हसून म्हणाले, "सर्व पुस्तकें वाचून झाली; आतां उद्या मी जाणार आहे." तदनंतर त्याची व लोकमान्यांची बराच वेळ चर्चा चालली, पण त्यांत फारसे कांहीच कळत नसल्यामुळे आम्ही बाहेरचा पाय काढला, त्या वेळी लोकमान्य एवढेच म्हणाले की, "बघा, किती थोड्या वेळांत त्यांनी पुस्तके वाचून संपविली. अशा बैठकीची सवय पाहिजे. त्याशिवाय कार्य होत नसते". पुढे मी मुंबईस युरोपियन शाळेत 'सीनियर केम्ब्रिज्'-च्या अभ्यास करण्याकरितां २।३ वर्षे असल्यामुळे श्री. तात्यासाहेबांचा व माझा, "कसा काय अभ्यास चाललाय वगैरे" याव्यतिरिक्त फारसा संबध आला नाही. लोकमान्यांनी श्री. तात्यासाहेबांस सांगितल्यामुळे, त्या शाळेत माझे नांव घालण्याची खटपट मि. हॅच, आय्. सी. एस् (त्या वेळी पोर्टट्रस्टचे चेअरमन) यांच्यामार्फत त्यांनीच केली.

(२) लोकमान्यांच्या निधनानंतर मला फार दुःख झाले व मुबईहून पुण्यास आल्यावर दीड दिवस न जेवतांच मी निजून होतो. ते श्री. तात्यासाहेबांना समजल्यावर ते दुपारी मजकडे आले, व त्यांना पाहिल्यावर मला खूप रडूं कोसळले. त्या वेळेस त्यांनी जे उद्गार काढले, ते आमरण, कोणाचीहि पर्वा न करतां पाळिले. ते त्यांचे प्रेमळ उद्गार, मी जन्मभर विसरणे शक्य नाही. त्या वेळी श्री. तात्यासाहेब निश्चयात्मक चेहरा करून एवढेच म्हणाले की, "लोकमान्याइतके मजकडून जरी तुमचें पालन झालें नाही, तरी मला शक्य आहे त्या सर्व तऱ्हेने तुमचे मी पाहीन." आणि तेव्हांपासून आजतागायत, त्यांनी मला पुत्रवत् मानिले व हा त्यांचा भाव, स्वभावाचा प्रेमळपणा, आनदी वृत्ति, मी कधीहि विसरणे शक्य नाही. पुष्कळशा अशा घरगुती गोष्टी मला सांगतां येतील की, ज्यांत त्यांनी पूर्ण लक्ष घालून, प्रेमळपणाचा उपदेश करून, आपलेपणानें महत्त्वाची कामें केली व मजकडून करवून घेतली. सार्वजनिक बाबतीतहि मला त्यांच्याच प्रोत्साहनाने थोडेबहुत काम करता आले. कौन्सिल ऑफ स्टेटच्या

निवडणुकीपासून सुमारें सात वर्षे मी मध्यवर्ती वरिष्ठ कायदेमंडळांत असतांना वेळोवेळीं मला सल्ला देऊनच नव्हे, तर निरनिराळे ठराव मांडणें, भाषणासंबंधी सर्व तयारी करवून घेणे वगैरेहि सर्व कामे त्यांनीं आस्थापूर्वक मजकरितां केली; हे सर्व मी जर लिहीत बसलो तर छोटासा निराळा ग्रंथच होईल. ह्या सर्व बाबतीत मी एवढेंच म्हणेन की, जे त्यांनी केले तें पुत्रवत् समजूनच अंतःकरणपूर्वक केले व ह्याबद्दल त्यांच्याविषयींचा आदर व पूज्यभाव व्यक्त करण्यास माझी लेखणी समर्थ नाही. माझ्या जन्मांत, स्वप्रकाशाची ज्योत सदैव तेवत ठेवणारी अशी एकच छोटीशी आठवण देऊन व त्याच स्मृतिसुमनांजलीने त्यांचें पूजन करून हे आठवणी-प्रकरंण संपवीत आहे.

(३) माझे मन ६-७ महिन्यापूर्वी एकदा फारच उद्विग्न झाले होते व ही उद्विग्नता तीनचार दिवस तरी चालू असतांना, मला वाटले, श्री. तात्यासाहेबांकडे जावे. असे काही झाले म्हणजे मी बहुतेक त्यांच्याकडे जाऊन बसत असे. मला पाहिल्यावर ते म्हणाले, " काय हो ? तुमचा चेहरा असा उतरून कां गेला आहे ? " मनःस्थितीचा थोडा खुलासा केल्यावर-ते म्हणाले, " हे बघा, संसारामध्ये असे थोडे चढउतार व्हावयाचेच. तुम्ही माझे एक ऐकाल ? " मी म्हणालों, "जरूर". तेव्हां त्यांनी मला श्रीज्ञानेश्वरी वाचीत जा असे सांगितले. मी म्हणालो, " तात्यासाहेब, मी थोडा पूर्वी प्रयत्न केला, परंतु भाषा फार जुनी आहे व त्यामुळे समजण्यास अवघड पडते. " त्यांनी सांगितले, " अहो, काही नाही. माझी साखरेमहाराजांची प्रत घ्या व सुरुवात करा. खात्री देतो की, तुम्हांला समाधान वाटेल; कारण त्यांतील बोधच तसा आहे. " मी त्यांची प्रत त्याच वेळी घेतली व श्रीज्ञानेश्वरी वाचनास सुरुवात केली. सुमारे एक महिन्याने, मला श्रीसाखरेमहाराजांचीच, श्रीज्ञानेश्वरीची (पुण्यात एकच शिल्लक असलेली) प्रत विकत मिळाल्यामुळे त्यांची प्रत परत करण्यास गेलो, तेव्हा ते म्हणाले, " काय हो, कटाळला काय ? " मी म्हणालो, "नाही, मला आपल्यासारखीच प्रत एकच शिल्लक असलेली मिळाल्यामुळे, आपली परत करण्यास आलो आहे. " ते म्हणाले, " किंमत काय पडली ? " मी सांगितलें, " तीस रुपये ". तेव्हा श्री. तात्यासाहेब हसून म्हणाले, " आतां मात्र तुम्हांला खरोखरच गोडी लागलेली दिसते किती वाचून झाले ? " मी म्हणालो, " जवळजवळ संपतच आली आहे." " बर सांगा, काय वाटले अत्तापर्यंतचे वाचून ? " मी म्हणालो, " श्रीज्ञानेश्वरीतलीच ओवी सांगतो –

तरी बाह्य आणि अंतरा । आपुलिया सर्वव्यापारा ।
मज व्यापकाते वीरा । विषयो करी ॥ १ ॥
की श्लोकाक्षर द्राक्षलता । मांडव जाली आहे गीता ।
संसारपथश्रांता । विसंवावया ॥ २ ॥

ते हंसून म्हणाले, "वा ! तुम्ही तर ह्या ओंव्या पाठहि केल्यांत." मी म्हणालों, "मला वाटलेच की, आपण कांही विचारले तर दोन ओंव्या तरी पाठ असाव्यांत." यावर ते खूप हंसले.

साहित्यसम्राटपद भूषविलेली व श्रीसरस्वतीच्या तेजाने झळकणारी श्री. तात्यासाहेबांची हसरी मूर्ति आपणांस यापुढे स्मृतीनेंच गोचर होणारी आहे.

माझी दृढ भावना श्रीज्ञानेश्वरीतील दोन ओव्यांनी व्यक्त करून ही स्मृति-सुमनांजलि अत्यंत प्रेमादराने त्यांच्या आत्म्यास समर्पण करीत आहे.

"का झांकलिया घटीचा दिवा ।
नेणिजे काय जाहला केव्हां ।
या रीती जो पांडवा । देह ठेवी ॥ १ ॥
तैसी भक्तां गीतेसी । भेटी करी जो आदरेसी ।
तो देहापाठी मजसी । येकचि होय ॥ २ ॥

नामदार द्वारकाप्रसाद मिश्र

(मंत्री, मध्यप्रांत व वऱ्हाड सरकार, नागपूर)

(१) माझा श्री. केळकरांशी प्रथम परिचय घडून आला तो १९२७ च्या जानेवारी महिन्यात व दिल्लीत वरिष्ठ असेंब्लीगृहांत. हा झाला प्रत्यक्ष परिचय. तसें पाहिले तर मी त्यांना तत्पूर्वी बऱ्याच वर्षांपासून ओळखत होतो. हा अप्रत्यक्ष परिचय त्यांच्या वाङ्मयाने घडवून आणला होता. मराठी भाषेचे अष्टपैलु लेखक व केसरीचे प्रमुख आधारस्तंभ या दृष्टीने प्रथमपासूनच मी त्यांच्याकडे आदर-बुद्धीनें पाहिले आहे. १९२७ च्या जानेवारीत त्यांच्या भेटीचा योग आला. त्या-वेळी त्यांना पाहण्याची, भेटण्याची व त्यांच्याशी प्रत्यक्ष बोलण्याची माझी इच्छा बळावली होती.

(२) वरिष्ठ असेंब्लीगृहांत ते आणि मी बरोबर होतो. त्यावेळच्या माझ्या अवलोकनावरून श्री. केळकरांनी जी भाषणे केली ती अगदीच मोजकी होती, पण प्रत्येक वेळी त्यांचे भाषण ऐकण्यास सभागृह उत्सुक असे. इतरास सभागृहांत इतकी उत्सुकता व एकाग्रता निर्माण करण्याचे भाग्य लाभले नसेल असे नाही; पण असे भाग्यवान् थोडे होते !

मध्यवर्ती असेंब्लीत पूर्वलिखित भाषणे सहसा वाचूं देत नाहीत. त्यासाठी सभापतीची (Speaker) परवानगी घ्यावी लागते. श्री. केळकरांना तशी परवानगी देण्यांत आली होती. कारण, ते भाषण करण्यापूर्वी कांही प्रसंगी भाषणे लिहून काढीत असत. वरिष्ठ सभागृहात त्यानी केलेले प्रत्येक भाषण सुसबद्ध, मुद्देसूद, विद्वत्ताप्रचुर

व बिनतोड असे. त्याच्या भाषणावर सभागृहातील कोणासहि विरोधी बोलता येत नसे. ज्या ज्या वेळी श्री. केळकर भाषण करण्याची इच्छा दर्शवीत त्या त्या वेळी त्यांना तत्परतेने परवानगी देण्यांत येत असे. याला कारणहि तसेच सबळ होतें. एखाद्या विषयाला धरून चाललेल्या वादविवादांत त्यांच्या भाषणानें निःसंशय भरीव भर पडणार याबद्दल सभापतीला खात्री वाटत असे. कै. विठ्ठलभाई पटेलसारखा कडवा सभापति देखील श्री. केळकरांस दृष्टिसूचनेने भाषण करण्यास सुचवीत असे. चमकदार व म्हणून स्पृहणीय बुद्धिस्वातंत्र्य हाच त्यांच्या भाषणांचा विशेष असे.

(३) श्री केळकरांना पाहिल्यानंतर ते मोठ्या गंभीर प्रवृत्तीचे असावेत असा माझा ग्रह बनला; परंतु त्यांच्या गांभीर्यामागे विनोदबुद्धीचा अखंड झरा वाहत आहे, हे त्यांच्या सहवासाने हळूहळू माझ्या लक्षात आले. त्यांच्या बुद्धिनिष्ठ विनो-दाचे एक उदाहरण येथे मी नमूद करून ठेवणार आहे.

कबिरुद्दिन अहमद या नांवाचा एक बंगाली जमीनदार त्या वेळी सेंट्रल असेंब्लीत निवडून आला होता तो कुबेराप्रमाणे श्रीमंत होता; पण तो दिसण्यांत विलक्षण कुरूप होता. खर्व पण स्थूल शरीर, कोळशासारखा रंग असलेली ही कबिरुद्दिन व्यक्ति सरकारपक्षीय होती. त्यामुळे सरकारविरोधी राष्ट्रीय वक्त्यांना त्याच्या भाषणांत तिच्याकडून वारंवार कटकट होत असे. या व्यक्तीची थट्टा कर-ण्याचा प्रत्येकास हुरूप वाटत असे एकदां दिवाण चमणलाल, षण्मुखम् चेट्टी, मी आणि इतर चार-दोन सदस्यांनी मिळून कट करून कबिरुद्दिनच्या विजारीत मागील बाजूने बर्फाचा तुकडा टाकण्यास कमी केले नाही ! त्या वेळी त्या ऱ्हस्व विनोदमूर्तीचे जे चाळे झाले त्यांनी सर्वांची हसून हसून मुरकुंडी वळली.

याचवेळी एक इंग्रजी विनोदी कविता प्रसिद्ध झाली. तिच्या प्रती मध्यवर्ती सभागृहांतील सदस्यांना वाटण्यांत आल्या. त्या कवितेचा कवि अज्ञात होता. कोणाहि सभासदास (अर्थात् एक अपवाद वगळून) ही विनोदी कविता कोणी केली हे माहीत नव्हते. फक्त लोकनायक अणे यांना कवि कोण हे ठाऊक होते व त्यांनीच ते माझ्या कानांत सांगितलें. त्या कवितेचा वर्ण्य विषय ‘ कबिरुद्दिन अहमद ’ असून तिचे जनकत्व श्री. केळकरांच्या विनोदबुद्धीकडे आहे. त्या कवितेवरून त्यांचे विनोदी शीघ्रकवित्व चांगलेच प्रत्ययास आले.

(४) श्री. केळकर वरिष्ठ कायदे कौन्सिलांत नॅशनॅलिस्ट पक्षातर्फे निवडून आले होते. माझ्यासारखे इतर अनेक कॉंग्रेसतर्फे निवडले गेले होते. कौंसिलांत सरकार पक्षाची लॉबी व सरकारविरोधी पक्षाची लॉबी परस्परसमोर असतात. त्या वेळीं तेथें विशेष सभ्यतेचा असा एक प्रकार आढळून येत असे की, विरोधी गटाच्या लॉबीतून उठून व लांबचा वळसा घेऊन देखील कांही कॉंग्रेसचे सभासद सरकारी सभासदांच्या लॉबींत जाऊन त्यांच्याशी गप्पा मारीत, हस्तान्दोलन करीत – फार

काय पण आपण इंग्रजांचे मित्र आहोत असें दाखविण्यासाठी त्यांच्या गळ्यांत हात घालण्याचीहि लगट करीत! इतर सदस्य असल्या गोष्टी करतील तर नवल वाटण्याचें कारण नव्हतें. पण कॉंग्रेस सभासदांची ही वृत्ति आश्चर्यकारक खरी! फक्त श्री. केळकर हेच असे एक सभासद होते कीं, ज्यांनी सरकारपक्षाच्या इंग्रज सदस्याशी हस्तांदोलन करण्यास देखील कधीं हात पुढे केला नाही. मग लगट करणें कोठले? श्री. केळकराच्या या बाणेदार वृत्तीबद्दल मला फारच अभिमान वाटला व तसे मी त्यांना बोलूनहि दाखविले.

(५) हिंदुमहासभेच्या जबलपूर अधिवेशनाचें अध्यक्षस्थान श्री. केळकरांना देण्यांत आले होते. अधिवेशनास प्रारभ होण्यापूर्वी सुमारे दहा दिवस त्यांनी मला आपल्याकडे बोलावून माझ्याजवळ हिदुमहासभेच्या अधिवेशनाबाबत व व्यक्तिशः अध्यक्षांबाबत स्थानिक कॉंग्रेस कार्यकर्त्यांचे काय धोरण आहे, याची पृच्छा केली. त्यांना मी लगेच उत्तर दिले –

" हिंदुमहासभा व कॉंग्रेस यांच्यांत कितीहि मतभेद असले तरी आपण या वेळी-आमच्या शहरात – जबलपुरांत – पाहुणे आलां आहांत तेव्हां आपणांसंबधी आमची वृत्ति आदरार्चाच राहील. यानतर त्यांनी आपले छापील अध्यक्षीय भाषण मला वाचावयास दिले. त्यात एक विरोध माझ्या दृष्टोत्पत्तीस आला तो असा :– त्यानी त्या भाषणात शौकात उस्मानिया नामक एका मुसलमान प्रवाश्याच्या 'Kabul to Mascow' या ग्रथातून, '१९२१ हिजरतमध्ये मी सर्व मुसलमान देशातून सफरी केल्या, त्यात माझ्या असे अनुभवास आले की, तिकडचे मुसलमान हिंदुस्थानी मुसलमानास कमी लेखतात, त्यांचा तिरस्कार करतात,' अशा अर्थाचा एक उतारा घेतला होता व तो समतिदर्शक स्वरूपांत घेतला होता. पुढे त्याच भाषणांत मुसलमानांना उद्देशून "त्यांनी हिंदुस्थानांतून निघून जावे; या देशाबाहेर मुसलमानी प्रदेश कितीतरी आहेत; तेथे त्यांची सोय होऊ शकते" अशा अर्थाची विधाने होती. अर्थात् वरील उतारा खरा मानला तर हिंदुस्थानांतील मुसलमान हिंदुस्थान सोडून का म्हणून जातील? हा त्यांच्या भाषणातील विरोध मी त्याना दाखवून दिला व तो त्यांनी प्राजलपणे कबूल केला. इतकी क्षमाशीलप्रांजलवृत्ति दर्शविणारे कितीसे पुढारी आपल्या पाहण्यांत आहेत! जबलपूरचे हिंदुमहासभेचे अधिवेशन यशस्वी करण्यास माझे मित्र शेठ गोविंददास व मी – दोघांनी मनापासून खटपट केली हे वेगळे सांगण्याचे कारण नाही. श्री. केळकरांची मिरवणूक आम्ही चांदीच्या रथांतून काढली होती.

(६) श्री. केळकरांनीं जबलपुरांत माझ्याकडून जे स्वागत स्वीकारले व माझ्या अगत्याचा स्वीकार केला त्याची परतफेड १९३२ च्या सुमारास झाली. मी त्या वेळी पुण्यास कॉंग्रेस कार्यकर्त्यांच्या बैठकीस हजर राहण्यासाठी गेलो होतो व

माझा मुक्काम श्री. केळकरांकडे होता. या वेळी त्यानी माझ्या आदरातिथ्याची सव्याज भरपाई केली !

ता. १५-१-४७ रोजी केळकरांनी मला एक फार सुंदर पत्र पाठविलें. तें अस्सल पत्रच सोबत जोडले आहे; ते संपूर्ण छापावे अशी विनती आहे.

Prabhat Road, Poona.
15-1-47.

My dear Misraji,

It was very kind of you to remember your old Assembly friend, Kelkar, enough to present him with a copy of your *Krishnayan*. What a big and beautiful task accomplished ! You have done for Shri Krishna what Valmiki and Goswami Tulshidasji have done for Shri Ram. The Awadh and Brij language is sonorous and sweet, though you could not have escaped using modernisms in its use. Language always changes with time but retains its main characteristics. The life of Shri Krishna has to be put together from three works (1) Mahabharata, (2) Harivansha, and (3) Shrimat Bhagwat -- all in Sanskrit The late Mr, C. V. Vaidya has written a good life of Krishna in Marathi prose, making use of all these three sources.

Personally, I am a worshipper of Shri Ram and would like to say to Krishna *jokingly* --

काहे बरनवु छबि आज की
भले बिरा जेऊ नाथ
तुलशी (नृसिंह) मस्तक तब नमैं
धनुख बाण लेवू हाथ.

But I am enlightened enough to regard both Krishna and Ram as one.

I did not know before that you were a poet of this high order.

I can understand the language in which you have written this Mahakavya, enough to appreciate the spirit of the letter and may write to you again after some time on the subject.

Thanking you once more for your very valuable literary present.

I remain,

Yours sincerely,

N. C. Kelkar.

सौ. यशोदाबाई लक्ष्मण भोपटकर
(धर्मवीर अण्णासाहेब भोपटकर यांच्या पत्नी, पुणें)

(१) १९३९ साली अण्णासाहेब औरंगाबादेच्या तुरुंगात असताना " अण्णा साहेब आजारी असून त्याची प्रकृति फारच खालावलेली आहे, ताबडतोब या, " अशी तार एकदम आमच्याकडे आली असताना ती तार घेऊन माझा थोरला मुलगा डॉ. चारुचन्द्र तात्यासाहेबांच्या घरी गेला व आम्ही घरची मंडळी उद्याच्या गाडीने त्यांना भेटावयास जात आहोत असे म्हणाला; तेव्हां लगेच तात्यासाहेब गहिवरून म्हणाले, "मीहि पण तुमच्याबरोबर अण्णासाहेबांना भेटावयास येतो व आपण आपल्याबरोबर आपल्या घरचे डॉक्टरहि घेऊ" असे म्हणून डॉ. सोमण व डॉ. जेजुरीकर ह्यांना बरोबर घेतलें. प्रवासांतसुद्धा त्यांचा कोमल व विनोदी स्वभाव, खेळकर बुद्धि, सर्वांशी हंसत-खेळत बोलणे, चालणे या सर्वांचा अनुभव आला. औरंगाबादेस आम्ही ज्या घरी उतरलो होतो त्यानी अत्यंत अगत्यपूर्वक व प्रेमाने आमचा आदरसत्कार केला. दुसऱ्या दिवशी बरोबर तीन वाजता अण्णासाहेबाना भेटण्याची परवानगी आम्हास मिळाली होती. परंतु त्या दिवशी आंबरस-पुरीचा बेत असल्यामुळे जेवण तयार होण्यास फारच उशीर झाला. जेवणामुळे अण्णासाहेबाच्या मुलाखतीची वेळ टळते की काय अशी आम्हां सर्वांनाच मनात धाकधुक वाटत होती. त्या वेळेस तात्यासाहेब तर मनातून फारच चिडले होते व त्यानी आम्ही ज्यांच्या घरी उतरलो होतो त्याना हसत हसत टोमणा दिला, "नानासाहेब, आम्ही इथे काही आंबरसपुरीचे जेवण झोडावयास आलो नाही." अत्यंत आग्रहाची त्यांना मनस्वी चीड होती. ह्या प्रसंगामुळे मला तात्यासाहेबाच्या "माझी आगगाडी कशी चुकली" ह्या गोष्टीची फार आठवण झाली व मी त्याना त्या वेळेस तसे बोलूनहि दाखविले.

(२) औरंगाबादच्या तुरुंगांत आम्ही सर्व मंडळी भेटावयास गेलों असतानां आम्हां सर्वांना अण्णासाहेबांना एकदम भेटण्याची परवानगी दिली नाहीं व तुरुंगाच्या अधिकाऱ्यांनी एकेक नांव पुकारण्यास सुरुवात केली. प्रथमच तात्यासाहेबांचें नांव पुकारले गेले. आंत जाऊन पुरती दोन मिनिटेंहि झाली नाहीत तोच अत्यंत सतापून लाल झालेले तात्यासाहेब बाहेर आलेले आमच्या दृष्टीस पडले. ह्या अन्यायाची त्यांना मनस्वी चीड आलेली होती व ह्याबद्दल त्यांनी तावडतोब तेथल्या मुख्य अधिकाऱ्यापुढे रास्त तक्रारहि केली. त्यामुळे मला व डॉ. सोमण ह्यांना जास्त वेळ भेट दिली गेली.

(३) औरगाबादच्या तुरुगांत तेव्हां असलेले इतर कैदी मामा दाते, मामा साठेप्रभृति मडळींनी तुरुगाच्या अधिकाऱ्यांना अशी विनती केली की, 'आम्हांला तात्यासाहेबांचे दुरून तरी दर्शन द्या. ते आमचे पूज्य व वदनीय पुढारी आहेत". परतु ह्या दुरून दर्शनाचा आनदसुद्धां तुरुंगाच्या अधिकाऱ्यांनी लाभू दिला नाही.

(४) जेव्हा जेव्हा अण्णासाहेबांना तुरुगवासाची शिक्षा झालेली होती तेव्हां तेव्हां पहिले जर कोण माझे सान्त्वन करण्यास आलेले असतील तर ते तात्यासाहेबच व जणूं कांही आपल्या पाठच्या भावाच्या पत्नीला धीर द्यावा त्याप्रमाणे धीर देऊन जात असत व त्यामुळे मला धीर येऊन माझे दुःख पुष्कळच हलके होत असे.

(५) स्वातत्र्यवीर सावरकरांचा एकसष्टावा वाढदिवस पुण्यांत साजरा झाला, तेव्हां एक जगी मेजवानी अण्णासाहेबांनी निवडक मडळींना दिली. जेव्हां मी तात्यासाहेबांना आग्रहाचे पक्वान्न वाढावयास म्हणून गेले तेव्हां ते म्हणाले, "अहो, आज ह्या तात्यांचा वाढदिवस नाही आहे," व सावरकरांकडे बोट दाखवून म्हणाले, "ह्या तात्यांचा वाढदिवस आहे, तेव्हां त्यांनाच आणखीन् लाडू वाढा." आणखी असेच पुष्कळसे विनोदी भाषण करून त्यांनी ती पंगत चांगलीच रंगविली.

(६) एकदा असेच पुष्कळ वर्षांपूर्वी तात्यासाहेब सकाळीच आमच्याकडे आले व "मला चहा पाहिजे आहे; पण 'केळकर-कप' करा हो" असे म्हणाले. मी 'केळकर-कप' म्हणजे काय असे विचारतांच ते म्हणाले, "तुम्हांला नाही कां माहीत 'केळकर-कप'? अहो, 'केळकर-कप' म्हणजे दोन कप चहा!" दे. भ. सुभाषचंद्र बोस हे नेहमीच पुण्यास आले की आमच्या घरीं उतरत असत. स्टेशनवरून घरी आल्याबरोबर ते मला म्हणत, "तुम्हाला माहीत आहे ना, मी तात्यासाहेबांचा शिष्य आहें. तात्यासाहेबांच्याप्रमाणेंच मला पण 'केळकर-कप' चहा लागतो हो!" इतका 'केळकर-कप' सर्व हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध आहे!

(७) जेव्हां आमचे घर बांधलें गेलें, त्या एकवीस सालाची गोष्ट, त्या वर्षी अण्णासाहेबांनी हौसेने ग्रामोफोन विकत घेतला. तेव्हां तात्यासाहेब एक दिवस

दुपारीच आमच्या घरीं आले व म्हणाले "मला आज पोटभर गाणे ऐकावयाचें आहे." व त्यांनी सतत सहा तास त्यांच्या आवडीप्रमाणे ध्वनिमुद्रिका लावल्या. त्यांना गायनाचा एवढा जबरदस्त शोक आहे हे मला त्या दिवशीच कळले. तसेच स. प. कॉलेजच्या म्युझिक सर्कलतर्फे होणाऱ्या गाण्यांना तात्यासाहेब येत असत, हे माझ्या मुलांकडून मला समजत असे.

(८) एकदां कसली तरी एक बैठक आमच्याकडे घेतली गेली व त्या वेळेला खूप मोठा गारांचा पाऊस पडला. तेव्हां माझी लहान मुलगी मीनाक्षी हिने खूप गारा वेचल्या. त्यांतल्यां पुष्कळशा गारा तात्यासाहेबांनी इतक्या आवडीनें खाल्ल्या कीं, सर्वांना तेव्हां फारच आश्चर्य वाटले. कारण, तेथील पुष्कळशा मडळींना वयपरत्वे गारा खाता येणे अशक्य झाले होते.

(९) माझे वडील सीताराम बाबाजी गुर्जर हे पधरा वर्षे माझ्याकडेच होते व ते 'आजोबा' ह्या नांवानेच प्रसिद्ध होते. तात्यासाहेब जेव्हां जेव्हां आमच्या घरी येत तेव्हा तेव्हां कामाची अत्यत निकड असूनसुद्धा आजोबांशी पांच मिनिटे बोलल्याशिवाय तात्यासाहेब बगल्याबाहेर जात नसत. दारात जर आजोबा उभे असले (तात्यासाहेब तेव्हा टिळकरोडवरच्या बगल्यात राहत असत) व ते दारावरून शिवाजी मदिरात किंवा दुसरीकडे जात असले तरीसुद्धां "काय आजोबा, कसं काय ठीक आहे ना ?" व आजोबा ह्यावर "आत येता का ?" असे म्हणाले की, "नको, जातो आतां, येईन परत कधीतरी" असे म्हणून हसतमुखाने डुलत डुलत व भराभरा दृष्टिआड होत असत. अशी ही प्रेमळ मूर्ति परत काही आपल्या डोळयांसमोर आतां दिसणार नाही म्हणून, ह्या व ह्यांहून अनेक आठवणींनी मन खिन्न झाल्याशिवाय राहत नाही.

लक्ष्मण बलवंत भोपटकर

(एम्. ए., एल्एल्. बी., ॲडव्होकेट; विश्वस्त, केसरी-मराठा संस्था, पुणें.)

गेली पचवीस-तीस वर्षे कै. न. चि. तथा तात्यासाहेब केळकर व मी यांचा अनेक कार्यक्षेत्रांत इतका निकटचा सबध आला की, तसा इतरांच्या नशिबीं क्वचितच आलेला असेल. तेव्हां मला तात्यासाहेबांच्या स्वभावाच्या निरनिराळ्या छटा व विचाराचे बारीकसारीक पापुद्रे ही सारी अनुभवायास मिळाली! त्या सर्वच गोष्टी मी देईन म्हटले तर तो एक ग्रथच होईल. परंतु तसे न करतां मी फक्त काही थोड्याच निवडक आठवणी खाली देत आहे.

(१) एकाद्याने मनांत भरण्यासारखी एखादी कामगिरी केली किंवा एकादे सत्कार्य केले, तर त्याबद्दल हेवादावा न वाटतां उलट त्याचा गौरव करण्यास

मनाचा जो उपजत थोरपणा लागतो, तो तात्यासाहेबांजवळ भरपूर होता व म्हणूनच ते शेवटपर्यंत आपले निस्सीम अनुयायी संपादू व कायम टिकवूं शकले !

(अ) मला तो प्रसंग स्पष्टपणे आठवतो. १९०४ साली मी एम. ए. चा अभ्यास करीत होतो. 'तत्त्वज्ञान' हा माझा विषय होता. अभ्यासाच्या ओघात मी 'मराठा' पत्रामध्ये " दी पर्मनंट एलिमेंट्स् ऑफ् रिलिजन " या विषयावर एक लेखमाला लिहिली. ती तात्यासाहेबांना इतकी आवडली की, त्यांनी पत्र पाठवून मला मुद्दाम भेटीस बोलाविलें व मला मनःपूर्वक शाबासकी दिली. केसरी व मराठा पत्राचे नामवंत संपादक म्हणून सुप्रसिद्ध असलेल्या तात्यासाहेबांनी एका चोवीस वर्षांच्या अप्रसिद्ध तरुणाचा गौरव केलेला पाहून मला किती धन्यता वाटली असेल बरें !

(आ) तात्यासाहेब ता. १४ ऑक्टोबर १९४७ रोजी दिवंगत झाले. त्याच्या आदल्याच रविवारी म्हणजे ता. १२ ऑक्टोबर रोजी टिळक मंदिरात श्री. धोंडुमामा साठे यांचा सत्कार करण्याकरितां जी सभा भरली होती तिचे ते अध्यक्ष होते. श्री. धोंडुमामांनी दोन वर्षेपर्यंत अविरत श्रम करून सांगलीचे इंजिनिअरिंग कॉलेज जे मूर्त स्वरूपात आणलें, त्याबद्दल त्यांचा सत्कार करावयाचा होता. त्या वेळी तात्यासाहेबांनी धोंडुमामांबद्दल जे गौरवाचे उद्गार काढले व त्यांच्या श्रमाचें चीज करण्याबद्दल महाराष्ट्राला जी तळमळीची विनंती केली, ते उद्गार व ती विनंती आम्हा श्रोत्यांच्या कानांत अजूनहि घुमत आहेत ! माझी खात्री आहे की, त्या उद्गारांनी धोंडुमामांच्या साऱ्या श्रमाचा परिहार झाला असला पाहिजे !

(२) परसुखानें सुखित व परदुःखानें दुःखित होणारा असा तात्यासाहेबांचा आत्मा होता ! १९०८ साली वंगभंगावरून महाराष्ट्रांत सुरू झालेल्या आंदोलनात ' भाला ' पत्राचे संपादक माझे ज्येष्ठ बंधु भालाकार, कै. स्व. भाऊसाहेब भोपटकर, यांचा सरकारच्या रोषास पहिला बळी पडला ! माझ्या बंधूंना पकडलें त्या दिवशीं मी मुंबईत एलएल्. बी. च्या टर्म्स भरण्याकरितां होतो. मी लगेच पुण्यास आलो. हे समजताच तात्यासाहेब आमच्या घरी येऊन मला म्हणाले, " घाबरूं नका. पैसे, भाल्यांत लिहिणें, याबद्दल कांही मदत लागली, तर खुशाल माझ्याजवळ मागा " आम्ही बंधूंनी त्यांच्याजवळ कोणतीच मदत मागितली नाही, हा भाग निराळा. पण एकट्या तात्यासाहेबांनीच न मागतां ती देऊं केली, हा निःसंशय त्यांच्या मनाचा मोठेपणा होता !

(३) तात्यासाहेब हे शिस्तीचे मोठे भोक्ते असत. ते दुसऱ्यावर शिस्त चालवीत, तशीच स्वतःवरहि चालवून घेत असत !

(अ) सन १९२० साली सोलापूर येथे भरलेल्या प्रांतिक परिषदेचे ते अध्यक्ष होते. त्या नात्यानें त्यांनी परिषदेचे काम अत्यंत शिस्तीनें पार पाडलें.

एका महत्त्वाच्या ठरावावर भाषण करणारे अनेक वक्ते असल्यामुळे त्यांनीं प्रत्येक वक्त्याला वेळ ठरवून दिलेला होता. वक्त्यांमध्ये लोकमान्य टिळक हे एक वक्ते होते. लोकमान्य भाषण करीत असतांना ठरवून दिलेली वेळ सपत येतांच तात्यासाहेबांनी सूचनार्थ पहिली घटा वाजविली व वेळ संपल्याबरोबर दुसरी घटा वाजविली, आणि लोकमान्यहि असे शिस्तखोर की, घटा वाजविल्याबद्दल कोणताहि राग न मानतां ते चटकन् खाली बसले ! याबद्दल आमच्यापैकी कांहींजण मनातून नाराज झाले. ही नाराजी लोकमान्यांजवळ व्यक्त केल्यावर, लोकमान्यांनी तात्यांना दोष देण्याऐवजी उलट नाराजी दर्शविणारांची चांगलीच खरडपट्टी काढली !

(आ) केसरी-मराठा ट्रस्टसबधाने टिळकबधूनी केलेल्या दाव्यांत ट्रस्टी तात्यासाहेब केळकर व बाबासाहेब विद्रास यांच्यातर्फे मी वकील होतो. मी दोघांनाहि असा निर्बंध घातला होता की, सदरील दाव्याचा निकाल होईपर्यंत टिळकबधूनी अगर इतरानी वर्तमानपत्रांतून कांहीहि लिहिलें तरी त्याला उत्तरादाखल अगर खुलासा म्हणून केसरीत व मराठ्यांत त्यांनी काहीहि लिहावयाचे अगर प्रसिद्ध करावयाचे नाही. तेव्हां कांही वर्तमानपत्रांतून या दोन्ही ट्रस्टींसंबधानें अत्यत गलिच्छ व खोडसाळ असे लिखाण प्रसिद्ध होत असे व त्यामुळें तात्यासाहेबांची लेखणी फुरफुरत असल्याचे मला स्वच्छ दिसत असे. तरीपण आपल्या वकिलाने आपणावर निर्बंध घातलेला आहे ना, तर मग तो आपण अवश्य पाळलाच पाहिजे, असा विचार करून त्यांनी त्या निर्बधाचे उल्लंघन रतिमात्रहि केले नाही ! दाव्यांचा निकाल ट्रस्टींसारखा झाल्यावर माझे अभिनंदन करण्यासाठी ते जेव्हां माझ्याकडे आले तेव्हां मी तात्यासाहेबांना म्हणालों, " तात्यासाहेब, मीं घातलेल्या निर्बंधामुळे तुमच्या मनास यातना होत होत्या हे मी जाणून होतो, परंतु पुरावा होईतोपर्यंत मला झाकली मूठ उघडी करावयाची नव्हती. आतां तुम्हांला जे कांही व जितके लिहावयाचे असेल ते खुशाल लिहा. माझा निर्बंध मी मागें घेतला आहें. "

(४) कै. तात्यासाहेब तुरुगवासाला भीत नसत; पण त्यासाठी मोठेसे हपापलेलेहि नसत ! सन १९३० साली मीठ – सत्याग्रहांत सामील होण्याचें आमच्या पक्षाने ठरविल्यावर एके दिवशी सकाळी तात्यासाहेब व बाबूराव गोखले माझ्या घरी येऊन मला म्हणाले, " आम्ही मीठ-सत्याग्रहाला आज दुपारच्या गाडीनें निघणार आहोत, तुम्हीहि आपली तयारी करा. " तेव्हां मी नागपूर युनिव्हर्सिटीच्या सेकड एलूएल्. बी. चा परीक्षक असल्यामुळें परीक्षेचे पेपर तपासीत होतो. मी म्हणालो, " तुम्ही पुढें व्हा. मी चार-आठ दिवसांत सारे पेपर तपासून व परत करून सत्याग्रहाला जातों. " तेव्हां तात्यासाहेब विनोदाने म्हणाले, " जाऊं द्या हो, पेपर तुरुंगांत नाही का तपासतां येणार ? " ठरल्याप्रमाणे आम्ही

तिघेजण दुपारच्या गाडीनें तीन केंद्रांकडे निघालो. तात्यासाहेब पेणला जाऊन त्यांनी तेथें सत्याग्रह केला, मी कल्याणला सत्याग्रह केला व बाबूरावांनीं आपल्या केंद्रावर सत्याग्रह केला. आम्हां तिघांपैकी मी व बाबूराव यांना पकडण्यांत येऊन आम्हांला शिक्षा झाल्या, पण तात्यासाहेबांना पकडण्यांत आले नाहीं! त्यांचा मोठेपणाच त्यांच्या आड आला! त्याला ते तरी काय करणार? तरी पण त्यांनी सोलापूर येथील लष्करी कायद्याविरुद्ध जी बहुमोल कामगिरी बजाविली, ती वर्ष-सहा महिन्यांच्या तुरुगवासापेक्षां किती तरी भरीव होती!

(५) तात्यासाहेब एकदां ज्याला आपला म्हणत, त्याचा सतत शक्यतो पाठपुरावा उल्हासाने करीत असत! सन १९३५ च्या निवडणुकीच्या वेळी मी लोकशाही स्वराज्य पक्षाचा अध्यक्ष होतो. तात्यासाहेबाचे म्हणणे असे की, "कायदेमंडळांत जाण्याचे आता कॉंग्रेसने ठरविले आहे ना, तर मग या निवडणुकी आपण लढवूं नयेत." माझे म्हणणे असे की, "पक्ष म्हटला की त्याने यशापयशाचा विचार न करतां निवडणुकी ह्या लढविल्याच पाहिजेत. कॉंग्रेसला अगदीच मोकळे रान सोडता कामा नये." त्याप्रमाणें निवडणुकी लढण्याचे ठरले. सभा संपल्यावर मी थट्टेखोरपणाने तात्यासाहेबांना म्हणालों, "अध्यक्ष या नात्याने मी तुम्हांस फर्मावितो की, या निवडणुकीच्या बाबतीत तुम्ही कायावाचामनेकरून पक्षास साहाय्य केले पाहिजे." तात्यासाहेबहि कांही कमी विनोदी वृत्तीचे नव्हते. तेहि विनोदाने म्हणाले, "अध्यक्षमहाराज, हे आपले फर्मान मला सर्वस्वी मान्य आहे. बोला, कोणते साहाय्य अन् कस करूं ते." आणि पाहतो तो दुसऱ्या दिवशी उजाडतांच स्वारी माझ्या घरी दत्त उभी! तेव्हां त्यांचा एक गुडघा सुजला असल्यामुळे त्याना चालवतहि नव्हते. तरीपण तशाहि स्थितीत माझ्याजवळून मतदारांची यादी घेऊन मतदारांना भेटण्याचा त्यांनी जो उपक्रम केला तो शेवटपर्यंत अव्याहत चालविला!

(६) प्रसंगी तात्यासाहेब जरी कठोर वृत्तीने वागत, तरी खरोखर जात्या ते हळव्या मनाचेच होते! १९३९ साली भागानगरच्या सत्याग्रहांत मी भाग घेण्याचे जे ठरविले ते त्याना मान्य नव्हते. त्यांचे म्हणणे असे की, "अगोदर माझे म्हातारपण झालेले, आणि त्यात तुरुग पाहावयाचा तो निजामी राज्यातला! तेव्हां माझी कांही धडगत लागावयाची नाही. म्हणून मी स्वतः सत्याग्रहात जाऊं नये." शेवटी खास गाडीने अडीचशे स्वयंसेवक बरोबर घेऊन, सत्याग्रहास निघण्याचा दिवस ठरला. त्याच्या आदल्या दिवशी संध्याकाळी ते माझ्याकडे येऊन मला म्हणाले, "उद्यां स्टेशनला निघण्यापूर्वी माझ्याकडे या, तुम्ही दोघेहिजण या, म्हणजे मी व ती असे आम्ही दोघेजण तुम्हांला आमच्या कुलदैवताचा तीर्थप्रसाद देणार आहोत." तात्यासाहेबांची इच्छा ही मला

केव्हांहि हुकुमाप्रमाणे असे! त्याप्रमाणें आम्ही दोघेजण त्यांच्या घरीं गेलों. तात्यासाहेबांच्या पत्नीनें (श्रीमती ताईनी) माझ्या पत्नीच्या कपाळास हळदकुंकू लाविले व माझ्याहि कपाळास कुंकू लाविलें आणि आम्हा दोघासहि तीर्थप्रसाद दिला. तेव्हां त्यांना एवढा हुंदका आला की, त्यांच्या नेत्रांतून अश्रूंच्या धारा पाझरल्या! तात्यासाहेबहि अत्यंत गहिवरले व त्यांचे नेत्रहि पाण्याने डबडबून आले! माझी पत्नी रडूं लागली आणि या सर्वांचा परिणाम माझ्या मनावर होऊन जर माझे डोळे ओलेचिंब झाले, तर त्यांत आश्चर्य तें काय? या एकंदर प्रकारावरून मी आपल्या मनाशी असा कयास बांधला की, तात्यासाहेब व ताई यांना मी कांही आता जिवंत परत येत नाही असे वाटले असावे व या विचारानेच त्यांचें मन कासावीस झालेले असावे!

शंकर नारायण हरीप

(सेवानिवृत्त सरकारी नोकर; केळकरांचे लेखक, ज्योतिर्विद्या परिसंस्थेचे कार्यवाह, पुणें)

कै. गुरुवर्य तात्यासाहेब केळकरांच्या आठवणी सागावयाच्या म्हणजे त्यांच्याबरोबर लेखकाचा आलेला सबंध थोडक्या शब्दात का होईना पण सांगणे अपरिहार्य आहे; एरवी त्या आठवणींचे मर्म नीट लक्षांत येणार नाही असे वाटते. सबब थोडक्यांत तो संबंध आधी सांगतो. माझ्या स्वतःच्या विद्यार्थीदशेपासून तात्यासाहेबांच्या मृत्यूपर्यंत सुमारे ४०-४५ वर्षे कांहीना कांही माझा नैमित्तिक संबंध त्यांच्याशी आलेला आहे. केसरीचे एक उपसंपादक कै. दत्तोपंत लिमये यांच्याबरोबर मी केसरी-कार्यालयांत अनेक कामानिमित्त जात असे, त्यावेळी तात्यासाहेब केळकर यांच्याबरोबरहि किरकोळ कामे करण्याचा मला हमेशा प्रसंग येई. केसरी-कार्यालयांतील सर्व कपाटें चाळून पाहिली, यादी करण्याचे काम मजकडेच होतें व त्यावेळी खुद्द तात्यासाहेब केळकर यांचीच माझ्या कामावर मुख्यतः देखरेख असे. त्याचवेळीं सतत ३-४ वर्षे त्यांचा मी लेखक होतों; पण हे लेखन रात्री ९ नंतर त्यांच्या स्वतःच्या घरी चाले. एकसारखा कामानिमित्त भेटण्याचा संबंध मात्र यापुढे सुटला. तदनंतर त्यांच्याकडे मी फक्त कार्यपरत्वे सल्लामसलत विचारण्याकरितां जात-येत असे व हा क्रम मात्र शेवटपर्यंत चालू होता.

(१) कै. गुरुवर्य तात्यासाहेब केळकर यांची स्मरणशक्ति तीव्र होती. १९०४–५ सालची गोष्ट असावी. सध्यां जेथे नूतन मराठी विद्यालयाचे हायस्कूल आहे तेथे त्या वेळी "न्यू प्रिपरेटरी क्लासेस" नावाची राष्ट्रीय शाळा होती. सुपरिंटेंडेट कै० शंकर गणेश ऊर्फ भाऊसाहेब लवाटे किंवा श्री. विनायकराव करंदीकर

आलटून पालटून असत. त्या साली शाळेच्या शिवाजीउत्सवामध्यें 'शिवरायाचें *चरित्र* 'हा विषय विद्यार्थ्यांच्या वक्तृत्वाच्या चढाओढीत ठेवला असून, विद्यार्थी या नात्यानें मी त्यांत भाग घेतला होता. परीक्षकांत तिघांची समिति होती. एक भाऊसाहेब लवाटे, दुसरे तात्यासाहेब केळकर व तिसरे वामनराव तळवळकर. तिघांनीहि त्या वेळी मला सर्वांत जास्त मार्क देऊन पहिल्या क्रमांकानें माझी निवड केली होती. विशेषतः तात्यासाहेब केळकरांना माझें भाषण फार आवडल्याचें दिसून आले. कारण, समारंभानंतर बक्षीस देण्याच्या वेळी त्यांनीं मला जवळ बोलावून घेतले, माझें नांव विचारले व इतर कांही किरकोळ प्रश्न विचारले. नंतर भाऊसाहेबांकडे वळून ते म्हणाले, "मुलगा तरतरीत दिसतो, त्याने काढलेले मुद्दे व ते मांडण्याची पद्धति चांगली असून, तो बोललाहि चांगला." पुढें २ वर्षांत स्थित्यंतरे बरीच झाली. आमच्या शाळेचे नांव "महाराष्ट्र विद्यालय" ठेविले जाऊन शाळा पांजरपोळाच्या बोळांत श्रीधर विठ्ठल दाते यांच्या वाड्यात नेण्यांत आली. त्या सालच्या शिवाजीउत्सवांत तानाजी मालुसरे नाटक विद्यार्थ्यांनी केले, त्यात तानाजीचे काम मजकडे होतें. शाळेचे शिक्षक, निमन्त्रित मंडळी वगैरे बरीच त्या रात्री उपस्थित होती. माझे काम सुबक झाल्याबद्दल सर्वांनीच तारीफ केली, त्यांत तात्यासाहेब केळकरहि होते. शेवटी सांगण्याची गोष्ट इतकीच की, दोन वर्षापूर्वीचा मी व माझे नांव स्मरणांत ठेवून त्या वेळी नेमक्या माझ्या नांवाचा पुनरुच्चार केला व शाबासकी दिली ! या त्याच्या स्मरणशक्तीबद्दल मला अद्यापहि कौतुक वाटते व ती लहानपणची गोष्ट अद्यापि माझ्या चांगली स्मरणांत आहे. पूर्वी तात्यासाहेब यांनी मला कधीहि पाहिलें नव्हते व माझे नांव तर त्यांना मुळींच माहीत नव्हतें. हीच आमची पहिली ओळख.

(२) तात्यासाहेबांच्या ममताळूपणाचा व दयाळुत्वाचा अनुभव अनेक वेळां मला चांगला आला. केसरीचे उपसंपादक कै. दत्तोपंत लिमये यांच्या दृढपरिचयामुळे माझे त्यांच्याबरोबर केसरी-कार्यालयांत जाणे येणे नेहेमीं घडे. त्यावेळी माझें कॉलेजचे शिक्षण पुण्यांतील दोघा नामांकित धनिकांच्या आश्रयावर चालू होतें; पैकी कांही आकस्मिक कारणानिमित्त एका आश्रयदात्याची मदत एकाएकीं बंद पडली. घरची गरिबी व इतर कोणाचाहि आधार नसल्यानें तें मजवर चांगलेंच संकट आले असें मला वाटले व काय करावे याबद्दल दत्तोपंत लिमयांना गोष्ट काढून त्यांचा सल्ला विचारला. ते म्हणाले, "हरीप, तुला देतां येण्यासारखें मजजवळ काम नाहीं; पण तू आज मजबरोबर आलास म्हणजे तात्यासाहेब केळकर यांच्याजवळ गोष्ट काढ व कांही जमते का पाहा." मी नित्याप्रमाणें श्री. लिमये यांच्याबरोबर केसरी ऑफीसमध्ये गेलो. तात्यासाहेब केळकर जवळच आपल्या टेबलावर कांही कामांत निमग्न असल्याचे दिसले. तात्यासाहेबांना आपण गोष्ट काय काढावी, कशी काढावी, ते काय म्हणतील इत्यादि धास्ती मला एक-

सारखी वाटत होती. त्यांच्याशीं निवांत बोलण्याची संधि कशी मिळवावी याची मी वाटच पाहत होतों. इतक्यांत सुदैवानें ते खुर्चीवरून उठले व लगबगीनें ऑफिसला लागून असलेल्या लायब्ररींत पुस्तक शोधण्याकरितां गेले. लायब्ररीची खोली त्या वेळी मोकळीच असे व तेथे कामाशिवाय सहसा कोणी जात नसत. तात्यासाहेब खोलीत एकटेच असलेले पाहून मी त्यांच्या पाठोपाठ लगेच गेलो व माझी अडचण त्यांना निवेदन केली. मला कमीतकमी महिना १०-१५ रु. ची मदत ताबडतोब न मिळाल्यास मला कॉलेजचें शिक्षण अर्धवट सोडावे लागेल, आजवर फी-पुस्तकें यांचा केलेला खर्च फुकट जाईल, शिवाय एक वर्ष विनाकारण गेले ते गेलेंच; तेव्हां केसरी ऑफिसमध्ये फावल्या वेळीं आपण सांगाल ते मी काम करतो; पण कसेंहि करून मला १५ रुपयांची मदत पाहिजे, तिची आपण व्यवस्था करा, असे दीनवाणीने मी त्यांना सांगितले. त्याच वेळी इतर कांहीं प्रश्न घरगुती नात्याने त्यानी मला विचारलें. शेवटी ते म्हणाले, तुम्ही ऑफिसमध्ये बसा; जातांना मी तुम्हांला सांगतों, असे मजबरोबर बोलून ते आपल्या स्वतःच्या कामाला पुनः लागले. दोन तासांनतर त्यांनी दत्तोपत लिमये यांना आपणाकडे बोलावून घेतले व कांही विचारविनिमय केला. शेवटी लो. टिळकांच्या मधल्या दिवाणखान्यांत जी पुस्तकांची मोठी कपाटे होती त्यांतील पुस्तकें काढून तिची विषयवारी यादी करण्याचे काम त्यांनीं मजवर सोपविलें व अशा रीतीने त्या वेळचे माझे आर्थिक सकट एका क्षणांत दूर झाले. त्या वेळचा माझा आनद गगनांत मावेना व तात्यासाहेबांना त्यांच्या मदतीबद्दल मी स्वाभाविकच अंतःकरणपूर्वक धन्यवाद दिले. त्या वेळचा परिस्थित्यनुरूप आलेला मजवरचा पेचप्रसंग फार मोठा होता व केवळ तात्यासाहेबांच्या दयाळू स्वभावामुळे तो दूर झाला याची आठवण आजतागायत मला आहे.

(३) गु. तात्यासाहेबांचा सल्ला अचूक, स्पष्ट व परिस्थित्यनुरूप योग्य असाच असे. त्याची थोडी उदाहरणे देतो.

(अ) प्लेगच्या दुर्धर दिवसांत आमची एक अत्यत जवळची नातलग मुलगी वैधव्याच्या फेऱ्यांत सांपडली, व तिचे पालन-पोषण करण्याची जबाबदारी मजवर येऊन पडली. माझे स्वतःचें कुटुंब बरेच मोठे, पगार थोडा व त्यांत ही नवीन आपत्ति येऊन पडली. पण कांही झाले तरी संकटांतून मार्ग तर काढला पाहिजे. त्या वेळी अशा विधवांच्या चरितार्थाचे दोनच मार्ग शिल्लक असत. एक लोकांच्याकडे स्वैपाकपाणी करून जन्मभर कष्टांत दिवस काढण्याचा किंवा शाळेंतले शिक्षण घेऊन कोठे शाळामास्तरणीची १५-२० रुपयांची नोकरी करण्याचा. पण दुसरा मार्ग अवलंबिण्यासुद्धां दोन मोठ्या अडचणी होत्या. पहिली अडचण घरांतील वृद्ध मातुश्री व जवळचे सनातनी नातलग यांच्या परवानगीची. कारण तरुण मुलींनी घरच्या घरी लिहिण्या-पुसण्याचीसुद्धां जेथें

मनाई तेथे शाळेत ४ वर्षे शिकून मास्तरीण होणें व नंतर अशा मुलींनी स्वतंत्र नोकरपेशा पत्करणे ही कल्पनाच त्या वेळी असह्य होती. दुसरी अडचण अशी होती की, मनाचा हिय्या करून शिक्षणाचा मार्ग ठरविलाच तरी सतत ४ वर्षे शिक्षण देण्याला व तेथपर्यंत खर्च झेपण्याला मला स्वतःला शक्ति नव्हती. त्या वेळी मी अनेक मित्रांचा सल्ला घेतला, पुष्कळ विचारविनिमय केला गेला, पण कोडे कांही सुटेना. शेवटी मनांत आले की, आपण तात्यासाहेबांच्याकडे तर नित्यशः जातोंच, मग त्यांना याबाबतीत विचारायला काय हरकत आहे ! श्री. दत्तोपंत लिमयांना मी काय करू असें विचारलेच होते व त्यांनी शिक्षणाचा मार्ग सुचविला होता. त्यानतर एके दिवशी रात्री मोकळया वेळेला मुद्दाम तात्यासाहेबांकडे गेलो व सर्व इत्थंभूत हकीकत त्यांना सांगितली. त्यावर त्यांनी इतका झटपट व स्पष्ट सल्ला दिला की, माझे कोडें एका क्षणांत उलगडले गेले. ते म्हणाले "हरीप, तुम्ही आपल्या मातुःश्रीची नीट समजूत घाला; इतर कोणी दुसरे दुराग्रही नातेवाईक असलेच तर त्यांच्या बोलण्याकडे बिलकूल लक्ष देऊं नका. तुमच्या मुलीला तुम्ही हिंगण्याला कर्वे यांच्या अनाथबालिकाश्रमात ठेवा, मी कर्व्यांना चिठ्ठी देतो व लगेचच्या लगेच उद्यां मुलीला घेऊन त्यांना तुम्ही भेटा." असें म्हणून त्यांनी आपल्या हातानें ताबडतोब त्याच वेळी एक पत्र लिहिले व मजजवळ दिले. ठरल्याप्रमाणे मी अनाथबालिकाश्रमाच्या त्यावेळच्या मुख्याध्यापिका मिसेस कर्वे यांना तात्यासाहेबाचे पत्र दिले व माझी असहाय्य स्थिति बाईंना निवेदन केली. तात्यासाहेबांच्या चिठ्ठीला त्यांनी मान देऊन निम्म्या खर्चात आमची शिक्षणाची सोय केली व अशा रीतीने आमची कायमची अडचण दूर झाली. आतां त्या बाई हेड् मिस्ट्रेस असून त्यांना ७५ रु. पगार आहे.

(आ) प्लेगच्या दिवसांत पुण्यांत कहर उसळत असे हे सर्वश्रुतच आहे. एके वर्षी पुष्कळ परिश्रम केले तरी झोपडीत राहण्याची आमची कांही एक सोय लागेना. आळीत व राहत्या वाड्यांत उंदीर पडू लागले व केसेस होऊं लागल्या. जागा सोडण्याचे अगदी निकडीचें होऊन बसले. काय करावे सुचेना. तात्यासाहेबांना गोष्ट काढण्याचे अनेकवार मनांत आले. पण माणसाला स्वतःचीच पंचाइत तेथे तो दुसऱ्याची कशी सोय लावणार ? त्याना शब्द टाकून कांही काम होणार नाही अशी खोटीच कल्पना मी उराशी बाळगून ७-८ दिवस फुकट घालविले, असें त्या वेळीं पाठीमागून मला वाटले. असो. घरात अगदी जवळ प्लेग-केस झाली व पाठीमागें निकड लागली. तेव्हां घाईघाईने जाऊन एकदांचें त्याच्या कानांवर घातलें व मला कोठेतरी झोपडीत एकादी जागा द्याल कां असें विनविलें. त्यांनीं किंचित् विचार करून कै. वासुकाका जोशी यांना एक चिठ्ठी दिली व त्यांनीहि मोठ्या कृपेनें आपल्या कँपात माझी सोय केली. पहिल्यानें चिठ्ठी पाहून वासुकाका

मनांतल्या मनांत कांही पुटपुटले पण शेवटीं तात्यासाहेबांच्या शब्दाचा मान राखला गेला व माझी त्या वर्षीची अडचण दूर झाली.

(इ) सुमारे सन १९०८ साली मी महाराष्ट्र विद्यालयात शिक्षक होतो व पगार सारा १२ रु. होता. शाळा जहाल म्हणून गाजलेली व ती सरकार केव्हा लेखणीच्या एका फटकाऱ्याने उखडून टाकील याची शाश्वति मुळीच नव्हती. त्या वेळचे माझे व्यवसायबधु श्री. सदाशिवराव बापट, भावे, दिवेकर इत्यादि मडळी असून कै. दिनकरराव भोपटकर शाळेचे सुपरिंटेंडेंट होते. घरची गरिबी तर होतीच, पण हाच मिळत असलेला चतकोर भाकरीचा तुकडाहि सरकारी रोषामुळे केव्हां हातातून जाईल याची शाश्वति नव्हती. सरकारी खात्यांत त्या वेळी नोकरी मिळणे अत्यत दुरापास्त व आमच्यासारख्या सरकारच्या नेहमी डोळ्यांवर असणाऱ्या सस्थांमधून वावरणाऱ्या व्यक्तींना तर कोणी जवळपासहि उभे करीत नसत, मग नोकरी-चाकरीची गोष्ट तर अत्यत लाबची. अशाहि परिस्थितीत आमच्या एका लांबच्या नातेवाइकाकडून, इरिगेशन खात्यांत २० रु. पगाराची शेवटची क्लार्कची जागा रिकामी आहे व त्या खात्याचे मुख्य साहेब श्री. विष्णु नारायण ऊर्फ अण्णासाहेब वर्तक आहेत अशी बातमी मला समजली व तेथे खटपट करावी असा मला सल्ला मिळाला. रीतीप्रमाणे १।२ दिवसांत मी त्यांना भेटलो. परिस्थिति, शिक्षण, वय, जात वगैरे आवश्यक लागणारी माहिती दिली व नोकरी मिळण्यास अडचण नाही येथपर्यंत प्रकरण आले. पण शेवटी त्यानी एकच अट ठेवली. ती ही की, मी चांगल्या वर्तणुकीबद्दल एखादे शिफारसपत्र दाखल करावे म्हणजे नोकरी मिळेल. वास्तविक त्या वेळी माझे पुण्यांत अनेक स्नेही होते व मला एकच काय अनेक शिफारसपत्रे मिळणारी होती; पण मी मनांत असे हेरले की, अण्णासाहेब वर्तकांना जर तात्यासाहेब केळकरासारख्यांचे स्वदस्तुरचे सर्टिफिकेट मी दिले तर उत्तम; कारण तात्यासाहेबांचा व अण्णासाहेब वर्तक याचा चांगला स्नेहहि आहे ही गोष्ट माझ्या कानावर होती, अर्थात् केळकर यांच्या शिफारसपत्राने फारच उपयुक्त कामगिरी होईल असा कयास मी बांधला. माझ्या या धोरणानें एका दगडांत दोन पक्षी मारल्याचे श्रेय मिळणारें होते. एक तर नोकरी हमखास मिळेल यांत शंकाच नाही; पण मी केळकरांच्या शिफारसीचा मनुष्य म्हणून वर्तकसाहेबांकडून मजवर जरा अधिक लक्ष राहील. तात्यासाहेब केळकरांनी त्यांच्या नेहमीच्या दयाळू स्वभावानुसार मी गोष्ट काढतांच मला पत्र तर दिलेंच, पण तें केवळ औपचारिक न देतां जरा तिखट-मीठ लावून दिले. त्याचा त्या वेळी तर उपयोग मला झालाच पण अण्णासाहेब वर्तक पुण्यांत असेतोपर्यंत अनेक वेळां नोकरींत माझा फायदा झाला.

(ई) तात्यासाहेब सर्वच प्रकारची योग्य ती मदत देण्यास नेहमींच तत्पर असत. केसरी कार्यालयांतील पुस्तकांची यादी तयार करण्याचें काम चालू असतां

ते मधूनमधून मजवर देखरेख करीत असत व वेळोवेळी सूचना देत, हे मी वर निवेदन केलेच आहे. एके वेळी संधि साधून आणखी कांही कामगिरी मला देतां येण्यासारखी असल्यास सांगा अशी मी मागणी केली. आठवल्यासारखे करून लगेच त्यांनी मला सांगितले की, रात्री १।२ तास एका लेखकाची मला जरूरी आहे. तुम्हांला माझ्या घरी येऊन काम करण्यास सवड होईल ? मी त्या वेळी शनीच्या पारापाशी राहत असून तात्यासाहेब गायआळीच्या राममंदिरासमोर आपल्या स्वतःच्या घरी राहत असत अर्थात् त्यांच्या घरापासून माझे घर जवळच होते ही एक सोय. दुसरी महत्त्वाची सोय म्हणजे रात्रीच्या वेळी मुकाट्याने जाऊन काम करण्याची अनायासे संधि लाभली ही होय. दिवसा ही गोष्ट त्यांच्या घरी जाऊन करणे अगर केसरी कार्यालयांत जाणे ह्या बाबी त्या वेळी अत्यंत कठीण व दुरापास्त होत्या. केसरी संस्थेशी संबंध ठेवणे, केसरी कार्यालयांत काम करणारी अगर संबंधी माणसे यांच्याबरोबर स्नेह ठेवणे, गायकवाड-वाड्यांत जाणे, फार काय, नारायण पेठेंत त्या बाजूला फिरकणे – विशेषतः सरकारी नोकरांना – तर फारच जाचक असे, असा तो काळ होता ! सारांश, खुद्द तात्यासाहेबांनीच मला रात्रीची सवलत दिल्याने माझें आयते काम भागले. मी तात्यासाहेबांचा रात्रीचा लेखक बनलों व ते काम मी सतत ३–४ वर्षे केले तरी त्याचा थांगपत्ता सरकारी देवदूतांनाहि लागला नाही किंवा इतरेजनांना तर मुळीच लागला नाही. तात्यासाहेबांचा मी लेखक आहे ही गोष्ट त्या वेळी त्यांचे दोन चिरंजीव, त्यांचे कुटुंब ताई, दत्तोपंत लिमये व सदाशिवराव बापट इत्यादि ५–७ माणसांशिवाय कुणासहि माहीत नव्हते. स्वतःचा लेखक नेमून तात्यासाहेबांनी त्या वेळी मला उपकृत करून ठेवले व त्या वेळची माझी आर्थिक अडचणहि अंशतः दूर केली, यांजबद्दल मी त्यांचा सदैव ऋणी आहे. शिवाय अशा थोर पुरुषाचा सतत रोजच्या रोज सहवास घडला हा लाभ तर मी विशेषच समजतो.

(उ) तात्यासाहेबांचा लेखक बनल्यावर त्यांचे कितीतरी सद्‌गुण माझ्या नजरेस आले. त्या प्रत्येकाचे तपशिलवार वर्णन केलें तर "आठवणी"ची आणखी १०–१५ पाने सहजी अडली जातील, व शिवाय सर्व कांही सांगितले असें होणारच नाही. तरी या भानगडीत न पडता थोडक्यांत त्यांच्या सद्‌गुणाचे दिग्दर्शन करतो. अर्थात् रसिकाना त्यामुळे शितावरून भाताची परीक्षा होईलच.

लेखक असतांना पहिला जो मला अनुभव आला तो त्याच्या नियमितपणाचा. मजकूर सांगण्यास सुरवात त्यांनी रात्री ९। च्या सुमारास करावयाची ते रात्री बरोबर १०॥ ला उठायचे. रात्री जागरण मला सोसत नाही असें ते वारंवार सांगत असत. त्यांच्या लिखाणांत केसरी–मराठ्याचा वर्तमानपत्री मजकूर, निबंध, प्रबंध, टीकात्मक लेख, चरित्र, गोष्टी, नाटकांचे प्रवेश व आल्यागेल्यांच्या

लिखाणांची आयत्या वेळची कामे इत्यादि विषय आलटून पालटून असत. वरील-पैकी रोज निदान ४–५ विषयांवर लिखाण होई. फक्त काव्य टिपून घेण्याचा मात्र मजवर कधी प्रसंग आला नाही.

लेखनाचा मजकूर ते कधीकधी फेऱ्या घालून सांगत असत; पण विशेषतः खुर्चीवर बसूनच मजकूर सांगण्याचा त्यांचा क्रम असे. मजकूर इंग्रजी असो किंवा मराठी असो, लेख संपेपर्यंत एकसारखा पण सथपणे सांगण्याचा ओघ असे. विशेष घाई नसे किंवा अडखळणे, खोडाखोडी किंवा शोधहि नसत. वर्तमानपत्री मजकूर असला म्हणजे टेबलावरची ४–२ वर्तमानपत्रे उगीचच मधून उलटीपालटी करीत असत. मजकुराकरितां आवर्जून ती चाळावयाची असे क्वचित् वेळेला होई. लेखन झाल्यानतर मला किती तरी वेळा त्यांच्या प्रगल्भ बुद्धिमत्तेचे व चौफेर ज्ञानाचे कौतुक वाटत असे. वर्तमानपत्री रोजचा ठराविक मजकूर संपला म्हणजे ते नाटकाचे प्रवेश लिहावयास घेत. नाटकाच्या प्रत्येक प्रवेशाचा बनाव वास्तविक निराळा; म्हणजे एका प्रवेशाची पात्रे लगेच पुढच्या प्रवेशांत नसायचीं व निरनिराळ्या प्रवेशांच्या संवादाचे प्रसंगहि निरनिराळे असावयाचे. पण सांगण्याचे कारण असे की, यत्किंचित् संगति न सोडता, प्रत्येक प्रवेशांत पात्राच्या तोंडी येणारी भाषा अगदी ठसकेदार, मार्मिक व प्रसंगोचित् अशीच असावयाची. शिवाय त्यात गमतीदार कोट्या, उपमादि अलंकार, ठसकेदार संवाद भरपूर असून अश्लीलता मुळी-सुद्धां दिसावयाची नाही. भिन्नभिन्न गुणावगुणाचे चित्रीकरण तात्यासाहेब मार्मिकतेनें करीत. त्यांचे कोणतेहि नाटक चाळून पाहिल्यास या गोष्टी सहज नजरेस पडतील.

इतके विविध विषय व निरनिराळ्या प्रश्नोपप्रश्नांवर त्यांना रोजच्यारोज लिहावे लागे तरी त्यांची संगति कशी सुटत नाही, याचे मला राहूनराहून आश्चर्य वाटे व रात्री घरी येताना अनेक वेळा या प्रश्नावर मनांतल्या मनात मी विचार करीत असे. एके दिवशी लेखन-कार्य आटोपल्यावर संधि साधून माझ्या मनात डवचणारा हा प्रश्न शेवटी मी त्यांना विचारलाच. त्यावर ते म्हणाले, "निर-निराळ्या विषयांवर मजकूर सांगावा लागतो, हे तुम्ही पाहतांच; पण मजकुराची गोष्ट काय किंवा नाटकाच्या प्रवेशाची गोष्ट काय, एकदा त्यावर अमुक अमुक लिहावयाचे किंवा अशी अशी मांडणी करावयाची हे मी प्रथम मनाशी ठरवितो. ते एकदां ठरल्यानतर भाषेची मांडणी करणे एवढेच काम उरते व ते सोपेच असते" या त्यांच्या उत्तराने मी चकितच झालो. मला स्वतःला ही गोष्ट अत्यंत अवघड भासे; पण त्यांना ते काम अगदीच सुलभ वाटे. हा केवळ त्यांच्या प्रति-भेचा व प्रगल्भ बुद्धीचा प्रभाव होय यांत शंका नाही. कित्येक वेळा आमचे लिखाण चालू असतानाच अनेक माणसे भेटण्यास येत व येतांना कांही कांही कामेहि खिशांत आणीत. पण त्याहि कामांचा झटकन् परामर्ष घेऊन, त्यांना वाटेस

लावून पुनः आपल मजकूर सांगण्याचें काम सुरू करीत; एकंदरीत त्यांना कामाचा उरक फार जलद असे.

मी त्यांचा लेखक अर्थात् माझा त्यांच्याकडे नित्य जाण्याचा परिपाठ असल्यामुळे व मी अगदी जवळ बसून लिहीत असल्यामुळे तात्यासाहेबांचे कांही ठळक ठळक स्वभावविशेषहि माझ्या नजरेस आल्यावांचन राहिले नाहीत. पैकी बसावयाची जागा वारवार बदलण्याची त्याना फार हौस असे. आज टेबल येथे मांडले तर चार दिवसांनी दुसरीकडे; एक दिवस मांडणी अशी तर दुसऱ्या वेळी दुसऱ्या प्रकारची असे त्यांचे वारवार चाले. पोषाखांत छानछोकी कधीच दिसावयाची नाही व मजकूर सांगत असतांना अंगात एक सदरा – तो बहुधा गुंड्या न घातलेला – असावयाचा किंवा जवळ एक साधे उपरणे असावयाचे. मजकूर सांगतांना त्यांना मधूनमधून नेहमी ठसका येत असे. शेंगदाणे त्यांना फार प्रिय असत. अनेक वेळां तो त्यांना खाताना मी पाहिले आहे. रागीट स्वभाव त्याचा नसे. एकदोन वेळ कामानिमित्त मजवर ते रागावलेहि आहेत; पण तो राग अगदी क्षणिक व तेवढ्यापुरताच असावयाचा. एकंदरीत तात्यासाहेबाचा स्वभाव फार गोड, भारदस्त व सौजन्ययुक्त असे असाच मला शेवटपर्यंत अनुभव आला.

(४) चित्ताकर्षक नाटक मंडळीचे नानबा गोखले व दत्तोपंत लिमयांचे धाकटे बंधु ओबा लिमये हे कंपनीतील प्रमुख नट असून कंपनीची अंतर्गत व्यवस्था त्यांच्याकडेच असे. हे दोघेहि माझे चांगले स्नेही होते. तात्यासाहेबाची बहुतेक नाटके हीच मंडळी करीत असून, त्या वेळी ही नाटके अत्यंत लोकप्रिय असत. ज्या ज्या वेळी या दोघा नटाना प्रवेशात फेरफार किंवा कांही सूचना कराव्या लागत, त्यावेळी आम्ही सर्वजण तात्यासाहेबाच्याकडे जात असू. त्यानी शांतपणें त्याच्या सूचना लक्षात घेऊन योग्य ते फेरफार प्रवेशातून तरी करावेत किंवा योग्य ती सल्लामसलत त्याना देऊन त्यांची समजूत पाडावी. त्या वेळची त्यांची प्रश्नोत्तरे मला ऐकावयास मिळत. त्यांवरूनहि तात्यासाहेबाचा शांत स्वभाव, रेखीव कल्पना व कामाचा उरक याचा प्रत्यय येत असे.

सन १९१५ साली दत्तोपंत लिमये वारले. तेव्हांपासून केसरी कार्यालयांत सकाळी तास दोन तास जाण्याचा माझा जो परिपाठ असे तो बंद पडला. त्यानंतर तात्यासाहेबांच्याकडे निव्वळ लेखक म्हणून मी लिहिण्यास जाई. तेवढाच माझा संबंध येई. पण पुढे १९१७–१८ च्या सुमारास राजकीय क्षेत्रांत निरनिराळ्या उलाढाली झाल्या, त्यांत त्याना रात्रींहि निवांत वेळ मिळेनासा झाला व माझेहि काम अशा रीतीने सुटले तें कायमचेंच सुटले. यापुढें केवळ मी कार्यपरत्वे मात्र त्यांच्याकडे जात-येत असे; पण आमचा नित्याचा आणि नियमित असा संबंध सुटला.

(५) फलज्योतिष शास्त्राचा माझा व्यासंग असून पुण्यांतील अनेक फलज्योतिष व गणित ज्योतिष संस्थांचा मी कार्यवाह आहें, ही गोष्ट तात्यासाहेबांना अवगत होती. आमच्या भेटीत जेव्हां ज्योतिषासंबंधाने गोष्ट निघे त्या वेळी अनेकदां ते मला म्हणत कीं, " हरीप, ज्योतिषशास्त्राचा तडकाफडकी प्रत्यय दाखविण्यास लढाईचे प्रसंग, माझ्या मते फार उपयोगी; कारण त्यांत नित्य उलाढाली होत असल्यानें ग्रहादिमान पाहून ठळक ठळक गोष्टींचें अचूक भविष्य तुम्हां लोकांना आधी का वर्तावितां येऊं नये !" तात्यासाहेबांचा हा प्रश्न सर्वसाधारण माणसे विचारतील असाच असे; पण या सोप्या दिसणाऱ्या प्रश्नाचे उत्तर भविष्य सांगून पडताळा घालून देणे किती अवघड व कठीण काम आहे हे तज्ज्ञाशिवाय मुळीच समजणारे नाहीं. त्याची सांगोपाग चर्चा करणे अगर स्पष्टीकरण करण्याचे हे स्थळहि नव्हे व प्रसगहि नव्हे. सागण्याचे तात्पर्य इतकेंच की, कोणातरी ज्योतिषाकडून आपल्या शंकेस बिनचूक उत्तर मिळावे ही त्यांची मनापासूनची इच्छा होती. सुदैवानें असा एक बिनतोड व सोळा आणे उत्तर मिळण्याचा प्रसंग आला खुद्द तात्यासाहेबाचे थोरले चिरंजीव बापराव केळकर यांनी हिटलरच्या मृत्यूचे भविष्य आधीं वर्तवून छापून प्रसिद्ध केले होते व ते शभर टक्के बरोबर उतरले. त्याची सविस्तर माहिती ताजी असल्याने पुनः सागण्याची जरूरी नाही; पण अशा रीतीनें तात्यासाहेबांस अखेर घरच्याघरीच अचूक व निश्चित भविष्यवादी भेटला व त्याने परस्पर उत्तर दिले !

(६) पुण्यात शिक्षणविषयक अनेक सस्था जरी असल्या तरी ज्योतिर्गणितविषयक संस्था नाही, ही उणीव येथील अनेक विद्वानांना भासत होती. श्री. तात्यासाहेब करदीकर, प्रिन्सिपॉल केशवराव कानिटकर, प्रो. मो. ल. चंद्रात्रेय, प्रा. सखारामपत आपटे, श्री. बाबासाहेब पटवर्धन, पं. रघुनाथशास्त्री इत्यादि विद्वानांनी विचारविनिमय करून " ज्योतिर्विद्या-परिसंस्था " नांवाची केवळ गणितविषयक सस्था स्थापन करण्याचे ठरले व एक विनति-पत्रक तयार करण्यांत आले. त्या विनति-पत्रकावर जेव्हां मी तात्यासाहेब केळकर याच्याकडे सही मागण्यास गेलो तेव्हां त्यांनीं पहिल्याने तपशिलवार माहिती व जरूर ती विचारपूस केली व त्या वेळी त्यांना अत्यंत समाधान वाटल्याचे माझ्या निदर्शनास आले. कारण त्याच वेळी त्यांनी संस्थेबद्दल कळकळीने अनेक उपयुक्त सूचना केल्या व संस्थेकरितां देणग्या किंवा वर्गणी रूपाने फंड कसा उभारावा इत्यादि सल्ला दिला व नंतर पत्रकावर खुषीनें स्वाक्षरी केली. लोकोपयुक्त कोणतीहि गोष्ट अगर कोणतेहि सत्कार्य असो तें हातीं घेण्यास तात्यासाहेबाचे पाऊल सदैव पुढे असें.

(७) "सह्याद्रि" मासिकांत ज्योतिर्विद्या परिसंस्थेचे इतिवृत्त देण्याबद्दल त्यांनीं आपण होऊन माझ्यामागें तगादा लावला होता व मजकडून लेख येतांक्षणींच

तो आवडीने छापण्याची व्यवस्था केली. तसेच आमच्या संस्थेचे एक प्रमुख सभासद श्री. आनकचद्र यांचे "वेदांतील कांही गोष्टीचा ज्योतिष्यक दृष्टया विचार" या विषयावर फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये उपरिदर्शाच्या (एपिस्कोपच्या) साहाय्याने व्याख्यान झाले. त्या वेळी तात्यासाहेब केळकर मी येणार आहें असे आधी कळवून उपस्थित राहिले. त्यांना हे व्याख्यान इतके आवडले की, त्यांनी ह्या व्याख्यानाचा अनुवाद आपल्या "सह्याद्रि" मासिकाच्या एप्रिल १९४६ च्या अंकांत स्वहस्ते केला.

(८) आमच्या संस्थेच्या स्मरणांत कायमची राहील अशी तात्यासाहेबांच्या आठवणीची एक दुर्दैवी घटना सांगावयाची आहे. त्यांच्या मृत्यूच्या आदल्या दिवशी आमच्या ज्योतिर्विद्या परिसंस्थेची एक छोटी सभा झाली, व तीत असे ठरले की, एका प्रश्नावर अधिकारयुक्त वाणीचा सल्ला घेण्याकारितां मी, मो. ल. चद्रात्रेय व प्रो. गं. चिं. पराजंपे यानी दुसऱ्या दिवशी दुपारीं ४ च्या सुमारास तात्यासाहेबांच्या घरी जाऊन त्यांची गांठ घ्यावी व त्याना सल्ला विचारावा. योगायोग असा चमत्कारिक आला की, नेमक्या त्याच वेळी त्यांच्या बगल्यावर त्यांच्या शवाचे अंत्यदर्शन घडले! त्या वेळी आम्हां सर्वांना ज्या मृतप्राय वेदना झाल्या त्यांचें वर्णन करणे दुस्तर आहे.

(९) तात्यासाहेबांच्याकडे गेल्यावर त्यांना "प्रकृति कशी काय आहे!" असे मी सहजच पण नित्य विचारीत असे व तेहि "बरी आहे" म्हणून उत्तर देत. त्यांच्या निकोप व सुदृढ प्रकृतीबद्दल कोणालाहि हेवा वाटावा अशीच ती होती. त्यांना शेवटपर्यंत जिवावरचा आजार असा झालेला माझ्या पाहण्यांत नाही. साऱ्या आयुष्यांत चार-दोन वेळा ते आजारी असतील तेवढेच. एरवी मोठे दुखणेबहाणे त्यांना अजिबात ठाऊक नाही. एके दिवशी आमचे यासबधाने सहज बोलणे झाले. मी त्यांना त्यावेळी विचारले की, चारचौघापेक्षा तुमची प्रकृति, स्वभावाची प्रसन्नता व शरीरयष्टि केव्हांहि पाहिली तरी एकसारखी दिसते, यांतील इंगित काय? त्यांनी उत्तर असे दिले की, "हरीप, तुम्ही तर ज्योतिषी आहांत, तुम्हांला याचे उत्तर आधी ठाऊक पाहिजे," इत्यादि बोलून ते म्हणाले, "कुडलीत ग्रहांचा योग काय आहे ते मला माहीत नाही किंवा त्याकडे मी कधीहि लक्ष दिले नाही; पण आरोग्याकरिता कोणताहि व्यायाम मुद्दाम असा मी केव्हांच घेतला नाही किंवा करीतहि नाही. कामापुरते जे श्रम पडतात तेवढेच. बाकी एरवी प्रकृतीकरितां खास अशी माझी योजना नसते किंवा यम नियमांचे बधन मी पाळीत नाही." पुढे ते म्हणाले, "प्रकृति सुदृढ लाभणे ही गोष्ट दैवाधीन आहे पण ती तशी टिकविणे मात्र मनुष्याधीन आहे."

कै. शंकर गणेश लवाटे

(बी. ए., माजी सहसंपादक केसरी; माजी चिटणीस, पुणें सार्वजनिक सभा)

(१) लोकमान्य मडालेला होते. 'काळा'चे सपादक शिवरामपत परांजपे हेहि तुरुगांत असून त्यांचें पत्र बाबासाहेब सोमण चालवीत होते. त्या वेळी गणेशोत्सवांत मी एक व्याख्यान दिले, ते 'काळांत' छापले गेले. ते त्या वेळच्या अधिकाऱ्यांना न पटून त्यानी मला नोटीस काढली, व राजद्रोहाचा खटला कां करू नये अशी विचारणा झाली. माझे मुख्य सल्लागार तेव्हां तात्यासाहेब होते. हरिभाऊ आपटे यांनीहि त्या कामांत मन घातले; व माझे छापलेले भाषण सीताराмपत दीक्षित सॉलीसिटर याच्या मार्फत फेरोजशहा मेथांकडून पाहवून आणविले. सरकारला वाटेल तो लेख राजद्रोही ठरवितां येतो अशी स्थिति आहे असा अभिप्राय आला. त्या काळी एकदा राजद्रोही ठरले म्हणजे त्या मनुष्यास पुनः डोकें वर काढण्याची मुळीच सोय नव्हती. लोकमान्यासारख्या अलौकिक पुरुषाची गोष्ट वेगळी होती. मी तेव्हां सार्वजनिक सभेचा असिस्टंट सेक्रेटरी होतो. तात्यासाहेब मुख्य चिटणीस होते. सार्वजनिक सभेचे त्या वेळचे इतर नेते, अण्णासाहेब पटवर्धन, कृष्णाजीपत खाडिलकर, वासुदेवराव जोशी या सर्वांची माझ्याविषयी सहानुभूति होती. परतु सभेला भानगडीत पाडावयाची नाही असे ठरवून त्यांनी माझ्या भाषणाचा सार्वजनिक सभेच्या माझ्या नोकरपेशाशी काही संबध नाही असा ठराव केला. त्याच वेळेस बडोद्यास साहित्य संमेलन होते, तिकडे सगळी मंडळी निघून गेली. तात्यासाहेबानाहि जावयाचे होते; पण ते माझ्यासाठी अगदी शेवटी गेले. सरकारास ताड द्यावयाचे का त्याची माफी मागावयास तयार व्हावयाचे यांतले कोणते करावे असा प्रश्न होता. तात्यासाहेब मी कोणतेहि केले तरी त्याला अत्यत समाधानाने समाति देण्यास तयार होते; व तसे मला सागून ते बडोद्यास गेले. मागे, माझ्यावर स्नेह करणारे लक्ष्मणराव गोखले वकीलप्रभृतीच्या विद्यमाने मी कलेक्टरसाहेबांपुढे हजर झालो. अेक वर्षभर मद्यपाननिषेधाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याच राजकीय विषयावर मी व्याख्यान देणार नाही एवढेच त्यांनी मजपासून लिहून घेऊन माझा खटला निकालात काढला, माफी वगैरे कांही मागावयास लाविले नाही 'नेमस्ता'चा आश्रय घेऊन मी हे कृत्य केले असे झाले! मडळी बडोद्याहून परत आली. तात्यासाहेबहि आले मी नारायण पेठेच्या गुत्त्यापाशी पिकेटिंग करीत होतो तेथे ते मला भेटले, व सर्व मडळी तुमच्यावर फार खवळली आहेत व कदाचित् मला सार्वजनिक सभेची नोकरीहि सोडावी लागेल, असे त्यांनी मला सांगितले. पण त्याबरोबर हेहि सांगून ठेवले की, जर मला सभेची नोकरी सोडावी लागली तर त्याबरोबर आपणहि आपल्या मुख्य चिटणीसाच्या जागेचा राजीनामा देऊ. परंतु इतर पुढारी मडळीचा राग तितक्या पल्ल्यापर्यंत गेला नाही व सर्वच जागच्या-

जागी शांत झाले. तात्यासाहेबांच्या या वेळच्या प्रेमाचा मला कधीहि विसर पडणें शक्य नाही.

(२) १९१२-१३ सालची गोष्ट असावी. मी म्युनिसिपल निवडणुकी-करितां उभा राहिलो; तात्यासाहेबहि एक उमेदवार होते. मतदारांना विनंतिपत्रें पाठविण्याचा खर्च मला पडूं नये म्हणून तात्यासाहेबांचे व माझें असे एकच जोड-सहीचे विनंतिपत्र काढलें. निवडणुकीचा दिवस आला. तेव्हां मत देण्याची पद्धति उघडी होती; कोणाला किती मते पडली हे ताबडतोब कळे. आम्ही दोघे उमेद-वार एकाच पक्षाचे, त्यामुळे मते वांटली जाऊं लागली; त्यामुळे कदाचित् दोघेहि पडूं असे भासावयास लागले. ही गोष्ट,त्या वेळचे चाणाक्ष चीफ ऑफिसर रा. ब. कुमठेकर यांच्या नजरेस प्रथम आली; व त्यांनीं ती आपली शंका तात्यासाहेबांना सांगितली. तेव्हां तात्यासाहेब मला म्हणाले, 'का शकरराव, आतां कसे काय करावयाचे !' त्याबरोबर मी चटदिशी उत्तर दिले, 'केसरीचा मान राहिला पाहिजे; हा मी मागे सरलो ' इतकें सांगून मी आपली उमेदवारी लगेच परत घेतली. पिकेटिंगच्या ताजेपणामुळे मी लोकांना कांहीसा प्रिय होतो; तेव्हां मी नांव परत घेतल्यामुळे मतदारापैकी कांहीना बरे वाटले नाही. मी मागे सरल्यामुळे माझी अडचण तात्यासाहेबांस उरली नाही; ते सर्व उमेदवारांत पहिले आले. निवडणुकीचा निकाल लागल्याबरोबर तात्यासाहेबांनी मला सांगितले की, 'शकरराव, पुढील निवडणूक तुमची; मी तिला उभा रहावयाचा नाही; व या तीन वर्षात म्युनिसिपालिटीत काय व्हावे अशी तुमची इच्छा असेल ते मला सांगा.' त्याप्रमाणे तीन वर्षे लोटली व नवी निवडणूक आली. तात्यासाहेब उभे राहिले नाहीत व मतदाराकडे स्वतः जातीने हिंडून सव प्रचार केवळ माझ्या-करितां केला. निवडणुकीत मी पहिला आलो. हे त्यांचे प्रेमाचे व सरळ वर्तन मी कधी कसा विसरेन !

(३) १९२४-२५ साल असेल. मी तेव्हां लोकसंग्रह नांवाचे दैनिक चालवीत होतो. त्यात माझ्या शक्तीच्या बाहेर बुडालो. कर्ज फार झालें. जवळ तारण कांही नाही. केसरींत मागे मी कामावर असतांना माझी एक हजार रुपयांची पॉलिसी उतरलेली होती व शिवाय १८९७ साली मी सन् लाइफ इन्शुअरन्स कंपनीची एक कूपन-पॉलिसी उतरली होती. अशा माझ्याजवळ दोन पॉलिस्या होत्या. त्या जेव्हां पक्व होतील तेव्हां अडीच हजार रुपये मिळावयाचे; पण वरील प्रसंगी त्यांची किंमत अगदीच थोडी उगवण्यासारखी होती. दोन्ही पॉलिस्या घेऊन कोणी फार झालें तर ५००-६०० रुपये देतील अशी स्थिति होती; पण त्याने माझे कर्जाचे भगदाड अंशतः देखील भरणें शक्य नव्हते. तेव्हां मी तात्यासाहेबांना गांठलें; त्यांना हकीकत निवेदन केली. त्यांनीं उदार मन करून,

त्या दोन पॉलिस्यावर केसरीतून मला पंधराशे रुपये देवविले; हे त्यांचे उपकार मी जन्मभर विसरणार नाही.

(४) १९२२ सालची गोष्ट असेल. माझ्या मुलीचे लग्न निघाले. आमच्याजवळ पैशाचा खणखणाट ! सर्व पुढाकार माझे परमपूज्य परममित्र सदाशिवराव बापट यांनी घेतला; पण ते तरी एकटे काय करणार ? तेव्हां केसरीचा मी ऋणानुबंधी म्हणून मदतीदाखल तात्यासाहेब यांच्याकडून शंभर रुपये मुलीच्या लग्नाप्रीत्यर्थ मजकडे रवाना झाले ! इतके तात्यासाहेबांचें निर्व्याज प्रेम मी भोगीत होतो; परमेश्वर त्यांना सद्गति देवो !

रामचंद्र विनायक पटवर्धन

(सर्कस मॅनेजर, सांगली)

(१) साहित्यसम्राट् कै. तात्यासाहेब केळकर याचा व माझा प्रथम परिचय ते कोल्हापुरास सन १८८९ साली राजाराम कॉलेजमध्ये उच्च शिक्षण घेण्यासाठी आले तेव्हां झाला. त्या वेळी राजारामियन मंडळीचा जेवणाचा एक क्लब होता. त्यांत ते सभासद म्हणून दाखल झाले. या क्लबात त्या वेळी मी एक सर्वांत लहान सभासद होतो. या गोष्टीचा उल्लेख कै. तात्यासाहेबांनी आपल्या 'गतगोष्टी' नामक पुस्तकांत केलाच आहे. तात्यासाहेबांच्या डोक्यावर त्या वेळी सर्वांचे विशेष लक्ष जाईल असा भला मोठा शेंडीचा झुबका होता त्याची सर्व सभासद अतोनात थट्टा करीत असल्याचे मला पक्के आठवते. परंतु तात्यासाहेबांचा स्वभाव जात्या प्रेमळ, मनमिळाऊ व सोशीक असल्याने ही सर्व थट्टा ते न रागावता शांतपणाने सहन करीत असत. पुढे राजकारणांत पडल्यावर त्यांच्या प्रतिस्पर्ध्यांकडून वेळी-अवेळी होणाऱ्या टीकेला धैर्याने तोंड देऊन आपल्या समतोल व कुशल विचारसरणीने टीकाकाराचा खरपूस समाचार ते घेत असत, हे त्यांचे लेख वाचणाऱ्याच्या प्रत्ययाला आलेच आहे. उच्च शिक्षण पुरे झाल्यावर कै. तात्यासाहेब केसरी-मराठा संस्थेंत दाखल झाले व मी देवल सर्कशीत शिरलो. तथापि त्यांचा व माझा परिचय त्यांच्या अंतकालापर्यंत कायम टिकला. केसरी संस्थेत काम करीत असतांना एकदां सर्कशीत राहून कांही दिवस देशपर्यटन करावे, अशी इच्छा त्यांना झाली व त्यांनी मला तसे पत्र लिहिले. लगेच मी 'अवश्य या' असं उत्तर घातले. परंतु माझे पत्र पोचण्याला व त्याच्यावर केसरीची विशेष जबाबदारी आकस्मिक येऊन पडण्याला एकच गांठ पडल्यामुळे त्यांना आपला देशपर्यटनाचा बेत रहित करावा लागला. आम्ही एकमेकांपासून दूर होतो तरी मधून मधून होणाऱ्या पत्रव्यवहारानें आमचा स्नेह जागृत रहात असे. मी सर्कशीच्या धंद्यांत शिरलों म्हणून त्यांनीं मला कधी कमी लेखलें नाही.

उलट सर्कशीसारख्या बिकट धंद्याचे नेतृत्व पत्करून ते यशस्वी करून दाखविल्या बद्दल ते माझे नेहमी कौतुकच करीत असत. याचे प्रत्यंतर त्यानी मला लिहिलेल्या एका पत्रांतील वाक्यावरून कळून आले. ते वाक्य असेः– " You are a lucky chap and a plucky manager." सर्कशीच्या धंद्यावर विशेषतः देवल सर्कशी-वर त्यांचा फार लोभ असे. जेव्हा जेव्हां मी त्यांना सर्कस पहावयास येण्याबद्दल निमत्रण करी तेव्हा तेव्हां त्याचा आदरपूर्वक स्वीकार करून ते सर्कशीला भेट देत असत. एकदा तर देवल सर्कस खडकीस असतांना कै. तात्यासाहेबांच्या मनांत सर्कशीला जावे असे आले. ते आपली मोटार घेऊन मी उतरलो होतो तेथे म्हणजे कै. डॉ गोपाळराव पळसुले यांच्या घरी आले व मला खडकीला सर्कस बघावयास जाऊ या असे म्हणाले. मी लगेच कपडे घालून निघालो व मजबरोबर डॉ. पळसुलेहि आले. खडकीस जाताना वाटेत बुधवारांत मोटार थांबवून मी एक पुष्पहार व गुच्छ विकत घेऊन निघालो. त्या वेळी तात्यासाहेब म्हणाले, ' हा पुष्पहार कोणासाठी ! ' मी म्हटले, 'तुमच्यासाठी'. त्यावर ते बोलले की, " मी आज बोलावण्यावाचून सर्कशीला जात आहे; तेव्हा माझा सत्कार करणे उचित नाही ' त्यावर मी म्हणालो की, ' तात्यासाहेब, आपल्यासारखे थोर देशभक्त व पुढारी आमच्या सर्कशीला अनाहूत येतात तेव्हां अशा प्रसगी आम्ही आपले स्वागत अधिक आदराने व आनंदाने केले पाहिजे. ' या उत्तराने तात्यासाहेबाचे समाधान कसे होणार ? खडकीस आम्ही तबूत शिरतांच तात्यासाहेबाना अचानक आलेले पाहून प्रो. विनायकराव देवलांना अतिशय आनद झाला व त्यानी तात्या-साहेबाचे यथोचित स्वागत केले तात्यासाहेबाचा स्वभाव जात्या विनोदी असल्यामुळे सर्कशीतील विदूषकाच्या नकला पाहून त्याना मोठी मौज वाटे. खेळ संपण्यापूर्वी दोन शब्द बोलण्याविषयी तात्यासाहेबांना मी विनती केल्यावरून ते बोलावयास उठले. त्यांनी पहिल्या वाक्यांतच सागितले की, ' देवल सर्कशीला येणे म्हणजे आपल्या घरी आल्यासारखे मला वाटते. ' या एका वाक्यावरूनच देवल सर्कसबद्दल त्याना किती आपुलकी वाटत होती हे कळून येईल. मला ते नेहमी ' अरे रामभाऊ ' या नांवाने सबोधीत असत. एकदां भेटीच्या वेळी ते मला विनोदाने म्हणाले, ' अरे रामभाऊ, तू आता सर्कसचा मॅनेजर म्हणून प्रसिद्धीस आलास; तेव्हा मी तुला अरे म्हणतो याबद्दल तुला राग येत नाहीना ! ' हे वाक्य ऐकून मी सद्गदित अन्तःकरणाने म्हटले की, ' तात्यासाहेब, मला राग तर येत नाहीच; पण मला आपण आपल्या कुटुंबीयांपैकी एक मानून प्रेम करतां याबद्दल उलट सानंद अभिमानच वाटतो. '

(२) कै. तात्यासाहेबांना आपल्या भाषणात नेहमी विनोद करण्याची हौस असे. देवल सर्कसचा मुक्काम पुण्यास असतांना हिंदुमहासभेच्या मदती-

प्रीत्यर्थ एक खेळ करण्यांत आला. तो खेळ कळब साखर कारखान्याचे चालक शेठ गुलाबचंद यांच्या अध्यक्षतेखाली झाला. ह्या खेळास स्वातंत्र्यवीर बॅ. सावरकर, दे. भ. अण्णासाहेब भोपटकर, कै. तात्यासाहेब केळकर वगैरे बडी बडी मंडळी उपस्थित होती. त्या दिवसाच्या कार्यक्रमांत तात्यासाहेबांचे भाषण ठेवले नव्हते. तथापि माझ्या आग्रहाच्या विनतीवरून त्यांनी भाषण केले, पण ते सर्वांच्या शेवटी केले. अध्यक्ष शेठ गुलाबचद हे भाषण करतांना बरेच अडखळले व सर्कसच्या वर्तुळांत भाषण करावयास येतांना तात्यासाहेबांच्या पायांतील जोडा निसटला. या गोष्टीचा फायदा घेऊन तात्यासाहेबानी आपल्या भाषणांत सहज विनोद केला. ते म्हणाले, "देवल सर्कशींतील सिंहव्याघ्रादि हिंस्र पशूंनी आतांच केलेली कामे पाहून आम्ही इतके आश्चर्यचकित झालो की, शेठ गुलाबचद यांची जीभ भाषण करतांना एकसारखी अडखळली व माझ्या पायांतील जोडा वर्तुळांत येतांना निसटून पडला!" हे वाक्य ऐकतांच प्रेक्षकांत एकदम मोठा हशा पिकला.

(३) कै. तात्यासाहेब हे दिलेले वचन पाळण्यांत अत्यत दक्ष असत. तात्यासाहेब एकदां मिरजेस आल्याचे समजल्यावरून मी व कै. वैद्य गोविंदरावजी बिनीवाले असे मिळून त्यांना भेटण्यासाठी सांगलीहून मिरजेस गेलो. भेटीत बऱ्याच गप्पा झाल्यानतर सांगलीस येऊन एक व्याख्यान देण्याविषयी आम्ही त्यांना विनति केली. ती त्यांनी प्रथम नाकारली; पण आमचा सत्याग्रह पाहून शेवटी त्यांनी ती मान्य केली. त्यांचा निरोप घेऊन निघताना ते मला म्हणाले की, उद्या सांगलीस मी तुझ्याच घरी उतरेन; ते ऐकून मला मोठा आनद झाला व सांगलीस परत आल्यावर त्यांच्या स्वागताची सर्व तयारी मी करून ठेवली. कै. तात्यासाहेब केळकर सागलीस येणार ही बातमी सांगलीचे विद्वान् व सुप्रसिद्ध वकील क. केशवरावजी छापखाने याना कळतांच त्यांनी तात्यासाहेबांची उतरण्याची व भोजनाची सर्व कडेकोट तयारी मला न कळवितां करून ठेवली होती. तात्यासाहेबांच्या स्वागतार्थ कै. छापखाने हे सांगली स्टेशनवर आपला टांगा घेऊन आले होते. स्टेशनवर उतरल्यावर बोलत बोलत आम्ही सर्वजण स्टेशनच्या बाहेर आलो. छापखाने यांनीं केळकरांना आपल्या टांग्यांत बसण्याविषयी विनति केल्यावरून ते टांग्यांत बसले. पण लगेच त्यांना मला दिलेल्या वचनाचें स्मरण होऊन ते टांग्यांतून खाली उतरले व छापखान्यांना म्हणाले की, "मी रामभाऊंच्या घरी उतरण्याचें वचन दिलें असल्यानें मी आतां तुमच्या घरी येऊं शकत नाहीं, माफ करा.' छापखान्यांनी आग्रहाची शिकस्त केली; पण त्या आग्रहाला बळी न पडतां तात्यासाहेब माझ्या घरींच आले व माझा पाहुणचार आनंदानें स्वीकारून संध्याकाळीं व्याख्यानानंतर छापखान्यांच्या घरीं भोजन करून पुढे पुण्यास रवाना झाले. तसेच दुसऱ्या एका प्रसंगीं सांगलीस आल्यावेळी तासगांवच्या पाटीलकुळकर्ण्यांची सर्कस सांगलीस

खेळ करीत होती. अर्थात् तात्यासाहेबांसारख्या थोर देशभक्ताचे पाय आपल्या सर्कशीला लागावे या बुद्धीने सर्कसच्या मालकांनी तात्यासाहेबांना निमत्रण केले. तात्यासाहेबांनी सर्कशीला जाण्याचे कबूल केले. त्या दिवशी रात्री खासगी बैठकीत महत्त्वाच्या विषयांवर चर्चा चालू होती. त्यामुळे सर्कशीला जाण्याचे तात्यासाहेबांना विस्मरण झाले. सर्कसच्या मालकांनी बराच वेळ वाट पाहिली व तात्यासाहेब येत नाहीत असे समजून ते मजकडे आले. लगेच मी बैठकीच्या जागी जाऊन श्री. अनुकाका फडणीस यांना बोलावून तात्यासाहेबांना निरोप कळविला. त्याबरोबर तात्यासाहेबांना दिलेल्या वचनाची आठवण होऊन चर्चा ऐन रगांत आली असताना ती तशीच थांबवून ते चटकन उठून सर्कशीकडे गेले व तेथे थोडा वेळ बसून परत आले. सर्कसच्या मालकानी तात्यासाहेबांचा यथोचित गौरव केला. या गोष्टीवरून कै. तात्यासाहेब हे आपल्या शब्दाला किती तत्परतेने जागत असत हे कळून येण्यासारखे आहे.

(४) स्वतः ग्रथ लिहिणे व दुसऱ्याकडून लिहून घेणे याचा कै. तात्यासाहेबांना मनापासून फार आवड असे. त्याच्याकडे केव्हांहि गेले तरी ते वाचनांत व लेखनांत निमग्न असलेले आढळून येत. सर्कशीच्या धंद्यावर मी एखादे पुस्तक लिहावे अशी तात्यासाहेबांची फार इच्छा होती, व त्या कामी सर्व प्रकारचे साहाय्य करण्याचें आश्वासन त्यानी मला अत्यंत आपुलकीने दिले होते. ज्या ज्या वेळी त्यांची व माझी भेट होई त्या त्या वेळी त्यांनी मला अत्यत कळकळीने पुस्तक लिहिण्यासबधी आठवण करावी. ते नेहमी म्हणत की, सर्कससारख्या अगदी नव्या विषयावर पुस्तक प्रसिद्ध केल्यास मराठी वाङ्मयांत एका नवीन व उपयुक्त ग्रथाची भर पडणार आहे. परतु हे काम तात्यासाहेबांच्या हयातीत माझ्या हातून झाले नाही याबद्दल मला मोठा खेद वाटतो. सर्कशीवरील ग्रंथांत कोणकोणते मुद्दे प्रतिपादिले जावे याचे एक विस्तृत टिपणहि तात्यासाहेबांनी मला करून दिलें होते. यावरून प्रत्येकानें आपापल्या आवडत्या विषयावर पुस्तक लिहावे याबद्दल तात्यासाहेबांना किती तळमळ वाटत होती हे कळून येईल.

(५) पुण्याच्या ' शिवाजी मंदिरा 'च्या मदतीसाठीं १९२३ साली देवल सर्कशीने मुंबईच्या आपल्या मुक्कामांत एक खेळ दिला. त्याप्रसंगीं भाषण करताना तात्यासाहेब बोलले की, ' शिवाजी मंदिर पुण्यात व त्याच्या मदतीचा खेळ मुंबईत होतो ही गोष्ट सकृद्दर्शनी चमत्कारिक वाटेल; परतु घार जशी आपल्या घरट्यापासून व पिलांपासून आकाशात कितीही दूर फिरत असली तरी तिचे सर्व लक्ष आपल्या घरट्याकडे व पिलाकडे असते, तद्वत् प्रो. देवल यांचें प्रेम पुण्याच्या शिवाजी मंदिरावर असल्यामुळे त्यांनी मुंबईत खेळ दिला हे योग्यच झाले. '

गणेश वासुदेव मावळंकर

(बी. ए., एल्‌एल्‌. बी., अध्यक्ष, सेन्ट्रल असेंब्ली, दिल्ली)

(१) साहित्यसम्राट् कै. तात्यासाहेब केळकर म्हणजे स्वर्गस्थ लोकमान्य टिळकांचा उजवा हात, महाराष्ट्राचे नामवत पुढारी, प्रसिद्ध साहित्यिक, केसरी व मराठा पत्राचे सपादक, या नांवलौकिकामुळें कै. तात्यासाहेबांची माहिती १९०५ मध्यें मी कॉलेजांत दाखल झालो तेव्हांपासून मला चांगलीच झालेली होती. त्यांच्याविषयी प्रेम व आदर वाटत असे; परतु निकट दर्शनाचा व परिचयाचा योग मात्र १९१६ मध्येच आला.

१९०७ साली सुरतेस देशनेत्यांचे भिन्न भिन्न विचारप्रवाह वेगळे पडून कॉंग्रेसमध्ये दुफळी झाली व या दुफळीचा फायदा घेऊन सरकारने दडपशाहीचे सत्र सुरू केले व त्यात कै. लोकमान्य वगैरे थोर लोकनेत्यांच्या आहुति सरकारच्या दडपशाहीसत्राने घेतल्या. त्या कठीण काळांत कै. तात्यासाहेबानी जे धैर्य, समतोल-पणा व चातुर्य दाखवून लोकमान्यांच्या ध्येयाची ज्योत महाराष्ट्रात व एक प्रकारें सर्व हिंदुस्थानांत तळपत ठेविली त्याबद्दल वाटणारा आदर व प्रेम कोणत्या तऱ्हेने व्यक्त करावा ! त्यांच्या त्यावेळच्या अपूर्व कामगिरीची कल्पना, तो काळ ज्यांनी पाहिला नाही त्यास येणार नाही. त्या पिढीतील पुढाऱ्यानी जे प्रयत्न केले, त्याग केले, हाल-अपेष्टा भोगल्या, त्या सर्वांच्या पायावर कॉंग्रेसची पुढील प्रगति रचली गेली ही गोष्ट विसरून चालणार नाही. असो.

(२) सुरतेची १९०७ ची दुफळी काही काळ तशीच चालू राहिली व १९१६ पर्यंत मुबईच्या राजकीय प्रांतिक परिषदा पण वेगवेगळया दोन होत होत्या. १९१६ सालची राष्ट्रीय पक्षातर्फे भरणारी प्रांतिक परिषद बेळगांव येथे झाली. त्या परिषदेच्या कामासाठी कै. तात्यासाहेबांनी त्यावेळी गुजराथेत दौरा काढला होता. त्यांच्याबरो-बर बहुतकरून डॉ. मुंजे असावेत असें वाटते; पण नक्की स्मरत नाही. तात्यासाहेब सुरतेस आले होते व तेथून ते अहमदाबादेस आले. त्यांचा मुक्काम सुमारें १॥ दिवस माझ्यायेथेच होता. कै. तात्यासाहेबांच्या प्रत्यक्ष व निकट परिचयांत येण्याचा हा पहिला योग !

कै. तात्यासाहेबाचे विनम्र, साधे व स्वाश्रयी वर्तन पाहून आम्हां घरच्या सर्व मंडळींना फार आश्चर्य व कौतुक वाटले. सर्व दृष्टींनीं एवढे थोर पुरुष, परंतु राहणी किती साधी व मोकळी ! मोठ्याशी मोठे, लहानाशीं लहान, कोणालाहि त्यांच्याशी कसे बोलू असा सकोच वाटावयाचाच नाही. या त्यांच्या साधेपणाची व स्वाश्रयी वर्तनाची एका लहानशा गोष्टीनें कमाल वाटली. स्नान उरकल्यानंतर त्यांनी आपले कपडे धुण्यास सुरवात केली. त्या वेळीं हल्लीच्याप्रमाणे नोकरचाकरांची

वाण नव्हती व सुदैवाने आमच्या घरी गडी, शागीर्द वगैरे माणसं होतींच. कोणाहि पाहुण्याने स्वतःचे कपडे स्वतः धुण्याचे कांहींच कारण नव्हतें. घरच्या मंडळीस धुवावे लागले तरीहि त्यांत वावगे नव्हते. देशांतील थोर नेत्यांची सेवा करण्याची संधि क्वचितच मिळते व तशी सेवा करण्यांत एक प्रकारचा आनंदहि असतो. तरीपण आपल्यामुळे कोणासहि त्रास होऊ नये व जेथे जावे तेथें पुनः पुनः प्रेमाने मंडळींनी आपणास जवळ करावे, आपल्यासाठी कोणास तसदी पडल्यामुळे आपला कोणी कंटाळा करू नये, आपण नेहमी स्वाश्रयी असावे अशा विचारसरणीमुळे कै. तात्यासाहेबांनी आपले कपडे आपणच धुण्यास सुरवात केली असली पाहिजे.

अर्थात् त्यानी सुरुवात केलेली पाहिल्याबरोबर त्यांस मी ते काम करू थोडेच देणार होतो ? त्यांना ते न करण्याची विनती करतांना, "आहेत माणसे ती करतील" असे मी सांगितले. तरी पण ते म्हणाले, "त्यांत काय हरकत आहे ? आतां काम नाही; वेळ आहे. माझे धोतर मी धुतले तर काय अडचण आहे ?" अडचण काय आहे ती आम्हांस माहीत होती. आमच्या मनाची अडचण मोठी होती ! त्यांच्याविषयींच्या आमच्या मनांतील आदरामुळे त्यांनी कपडे धुणे हे आम्हांला कसे खपणार ? ह्या एका लहानशा गोष्टीवरून कै. तात्यासाहेबांच्या अंगच्या अनेक गुणांचे व त्यांच्या विचारसरणीचे दर्शन होते.

(३) त्यानंतर कै. तात्यासाहेबांना भेटण्याचे पुष्कळ प्रसंग आले. जेव्हां जेव्हां मी पुण्यास जाई तेव्हां तेव्हा त्यांस मी अवश्य भेटत असे. कै. तात्यासाहेबांना भेटणे म्हणजे त्यांच्याशी चर्चा करण्यासाठी किंवा बोलण्यासाठी जाणे नव्हे, तर त्यांना नमस्कार करून त्यांच्याविषयी वाटणारा आदर व्यक्त करण्यासाठी. इंग्रजीत ज्याला Call करणे असे म्हणतात – ते करण्यासाठीं मी त्यांच्या घरी जात असे. त्यांच्याकडे जाण्यांत पुष्कळच मनोरंजक व विविध अशी माहिती सहज बोलण्यांत मिळत असे, हाहि एक लाभ असे; पण तो आनुषंगिक.

(४) सन १९२४–२५ साली कै. तात्यासाहेब मध्यवर्ती विधिमंडळाचे सभासद असतांना माझे मित्र शेठ कस्तुरभाई लालभाई हेहि सभासद होते. कापडावरची जकात (Excise Duty) काढून टाकण्याचा ठराव त्यांनी विधिमंडळामध्ये १९२४–२५ च्या बैठकींत आणला होता. त्या ठरावाच्या पुष्ट्यर्थ सरकारी दप्तरांतून माहिती गोळा करण्याच्या कामासाठी व त्या माहितीची मांडणी कशी करांवी ते ठरविण्याच्या कामी शेठ कस्तुरभाईंना मदत करण्यासाठी मी दिल्लीस सुमारे १०-१२ दिवस राहिलो होतो. त्या वेळीं मध्यवर्ती विधिमंडळांतील महाराष्ट्रीय मंडळी – कै. तात्यासाहेब, लोकनायक अणे, सरदार मुतालीक, श्री. बेळवी, नागपूरचे कै. अभ्यंकर वगैरे मंडळी दिल्लीस एका बंगल्यांत एकत्र रहात असत. तेव्हां त्यांच्याकडे

२-४ वेळां जाण्याचा व बोलण्या-भेटण्याचा मला योग आला होता. अनेक विषयांवर विस्तृत माहिती, विनोदप्रचुर बोलणे, भाषासौष्ठव व पावलोपावली दिसणारे त्यांचे गुण – साधेपणा, बहुश्रुतता, मार्मिकता – वगैरेमुळे त्याच्याजवळ पुनः पुनः जावें व कांही वेळ त्यांच्यासंनिध घालवावा असें वाटे.

कै. तात्यासाहेबांनी आपले तारुण्य ज्या प्रकारच्या राजकीय काळात देशसेवेसाठी अर्पण केले, तो काळ एक प्रकार धकाधकीचा होता. ती धकाधकी केवळ सरकारशीच होती असे नसून लोकशाहीची प्रगति करण्यासाठी जुन्या पिढीच्या कार्यकर्त्यांशीहि कांही अंशी धकाधकी करणे आवश्यक होते. नव्या-जुन्यांचा झगडा हा नेहमींचाच आहे. परतु त्या काळांत म्हणजे १८९०–९५ ते १९२५ पर्यंतच्या काळांत तो जास्त तीव्र होता. कै. तात्यासाहेबांची देशभक्ति किंवा कष्ट सोसण्याची तयारी कमी होती असें मला केव्हांहि वाटले नाही. परतु त्यांच्या स्वभावाची व मनाची ठेवण अशा प्रकारची होती की, पक्षाभिमान व त्यामुळे येणारा दृष्टीचा कलुषितपणा अगर संकुचितपणा त्याच्यात नव्हता. ते न्याय-निष्ठुर व समदृष्टि असत व कोणत्याहि प्रश्नाकडे पहाण्याची त्यांची दृष्टि समतोल-पणाची असे. त्यामुळेंच त्यांची भाषा मुद्देसूद व ठसकेदार असली तरीहि ती कटु प्रहार करूं शकत नव्हती.

१९३७ साली मी विधिमंडळाचा अध्यक्ष निवडला गेल्यानंतर कै. तात्या-साहेबांना भेटण्याचे प्रसंग कमी आले. कै. रावबहादूर ग. व्य. जोशी यांच्या तैल-चित्राचा अनावरण-समारभ भारत इतिहास सशोधक मंडळांत माझ्या हस्ते झाला. त्या वेळी कै. तात्यासाहेब मंडळाचे अध्यक्ष म्हणून उपस्थित होते. त्यांनी त्या वेळी मनोरंजक जुन्या आठवणी सांगितल्या. त्यांच्या "गतगोष्टी" वाचण्याचा व त्यांचे लो. टिळकांचे चरित्र पुनः वाचण्याचा योग १९४२ च्या तुरुगवासांत आला. त्यांच्या वर्तनांत "आधी केले मग सांगितले" हे तत्त्व होते याची मनोरंजक व उद्‌बोधक हकीकत श्री. कमलाबाईच्या "स्मरणसांखळीत" सांपडते. साहि-त्याच्या सर्व प्रकारच्या क्षेत्रांत ते किती निमग्न होते याची जाणीव त्यांच्या वाङ्मयाचे १२ भाग प्रसिद्ध झाले आहेत त्यांवरून कोणासहि सहज होते.

बाळ गंगाधर खेर

(बी. ए., एलूएलू. बी., पंतप्रधान, इलाखा मुंबई)

(१) मोठ्या लोकांच्या आठवणी लिहितांना त्यातून परावर्तित होणारा मोठे-पणा स्वतःच्या अहंकाराला पोषक असतो असा एक आठवणी लिहिणाऱ्यांवर आक्षेप येतो. या कारणामुळे मी मोठ्यांच्या आठवणी लिहिण्यास फारसा उत्सुक नसतो.

परंतु लोकमान्य टिळकांच्या आणि आतां तात्यासाहेबांच्या आठवणी लिहिण्याच्या वेळीं श्री. बापटांचा प्रेमाचा अनिवार्य आग्रह नाकारणें अशक्यच झाले म्हणून चार ओळी लिहून पाठवीत आहे. तात्यासाहेबांच्या स्मृतीला एक पुष्पांजलि या दृष्टीनेंच त्यांजकडे पाहावें; नाही तर त्याजवरहि वादविवादाचें रण माजल्यास दुर्दैव! तात्यासाहेबांच्याच शब्दांत म्हणतों, " करायला जावे चांगल्या शुद्ध हेतूने आणि व्हावें कांहीं तरी विपरीत, यापेक्षां ते न करणे बरं ! "

(२) तात्यासाहेब केळकरांना मी प्रथम महाराष्ट्र प्रांतिक कमिटीच्या बैठकीत पाहिले; परंतु त्याचा व माझा परिचय लोकमान्यांच्या मृत्यूनतर स्वराज्य पक्षाच्या सघटनेच्या प्रसगी झाला. त्यावेळी आमच्या मणिलाल आणि खेर सॉलिसिटर्स या फर्मचे ऑफिस ५३ मेडोज स्ट्रीट येथे होते. परतु ज्या इमारतीत तें होतें तीवर नवा नबर ६५ असा घातलेला होता. जुना नबर ५३ होता. एक दिवस तात्यासाहेब पत्ता शोधीत शोधीत आमच्या ऑफिसांत दाखल होऊन हुश्श करीत म्हणाले, " अहो, तुमच्या पत्रांत तुमचा पत्ता ५३ मेडोज स्ट्रीट असा छापतां, परंतु वास्तविक घरावर नबर ६५ आहे. तुमचे ऑफिस शोधताना दमलों बुवा ! " मी म्हटले, " पण, ५३ मेडोज स्ट्रीट, या पत्त्यावर पाठविलेली पत्रे बरोबर पोंचतात ". त्यावर नेहमीच्या विनोदी पद्धतीनें ते उद्गारले, " अहो, पण मी पोस्टाने नाही आलो ! " त्यांची माझी तेव्हां नुकतीच ओळख झालेली असल्याने मला त्यांचा हा मनमोकळेपणा व विनोद हृदयगम वाटला. कारण फार थोड्या हिंदी गृहस्थांत विशेषतः पोक्त वयाच्या हिंदी गृहस्थांत विनोदी वृत्ति आढळून येते. क्षणभगुर संसारांत बिचारे पर्वताएवढ्या दुःखाने इतके दबून गेलेले असतात की, त्यांना " जवापाडे सुख " कधी नजरेसच पडत नाहीं आणि सदा दुःखी-कष्टी जीवास विनोद कसा सुचणार ? तात्यासाहेब या नियमाला मला अपवाद वाटले. विनोद, चित्त स्वस्थ असल्यावांचून सुचत नाही. दृढ विश्वासावांचून चित्ताला शांति प्राप्त होत नाही. हरिपंत पंडित वारले त्या वेळी अगदीं शेवटच्या क्षणीं त्यांची मुद्रा शांत होती. ती पाहून कोणीतरी त्यांना विचारले " कसे काय वाटतें ? " तेवढ्या क्षीण अवस्थेंतहि पांच बोटे जुळवून, नैवेद्य दाखवितांना करतात तशीं करून ते म्हणाले, " समारोप चालला आहे समारोप ! " आतां आपल्या ध्यानांत येईल – स्थितप्रज्ञ टिळकांच्या अंतेवासी तात्यासाहेबांनी श्लोक लिहून कां मृत्यूची तयारी करून तनु त्यागिली !

(३) इसवी सन १९२१ मध्यें लोकमान्यांची स्मृति टिकविण्यासाठी व त्यांचें कार्य चालू ठेवण्यासाठी म्हणून केसरीच्या आकाराचे "लोकमान्य" दैनिक मुंबईत सुरू करण्यांत आले. त्याचे संपादक १९२३ पर्यंत श्री. काकासाहेब खाडिलकर होते. १९२३ मध्यें श्री. राममाऊ मंडलीक संपादक झाले. १९२४–२५ मध्यें स्वराज्य पक्षाच्या कार्यक्रमाचा जोराने पुरस्कार करण्यासाठी म्हणून मला

संपादक नेमण्यांत आले. अर्थात् मी नांवाचाच संपादक होतो. श्री. मंडलीक व श्री. ओगले सर्व काम चालवीत. मी एखादे वेळी लिही; परतु रोज तास दोन तास येऊन देखरेख करण्याचा व मजकूर पाहण्याचा प्रयत्न करीत असे. मंडलीक हे जमदग्नीचे अवतार! तेव्हा उपसंपादकांत चकमक व्हावयाचीच. बहुतेक काम श्री. ओगलेच करीत. पर्वते, जोगळेकर वगैरे मंडळी स्टाफमध्ये होती. त्यावेळी तात्यासाहेब, श्री. जयकर व श्री. भोपटकर ही मंडळी महाराष्ट्र स्वराज्य पक्षांत प्रामुख्याने होती. त्यामुळे पक्षाच्या व "लोकमान्या"च्या कार्याच्या निमित्ताने माझा तात्यासाहेबांशी थोडासा संबंध आला. तीन महिन्यांची माझी एडिटरी संपल्यानंतर कांही दिवस पुण्याहून श्री. अण्णासाहेब भोपटकरांनी एडिटरचे काम केले. मग 'पेपर' आटोपला. या थोड्या काळांतहि तात्यासाहेबाचा मोठेपणा प्रतीत झाला.

(४) पुढे प्रतिसहकार वादाच्या निमित्ताने माझी आणि तात्यासाहेबांची कॉंग्रेस पक्षांत फारकत झाली. परंतु त्याच्याविषयी माझा आदर – स्नेहभाव म्हणा हवा तर – कमी झाला नाही. १९३७ मध्ये अधिकारस्वीकार केल्यानंतर पहिल्या प्रथम मी केलेल्या गोष्टींत पुण्यांत तात्यासाहेबांच्या घरी जाऊन त्याच्या घेतलेल्या भेटीचा उल्लेख केला पाहिजे. त्यावेळी तात्यासाहेबानी माझ्याशी अत्यंत मोकळेपणाने व कळकळीने चर्चा केली, ती मला मोठी बोधप्रद वाटली.

(५) यानंतर अगदी परवापरवाची आठवण म्हणजे १९४६ साली टिळक-पुण्यतिथीच्या वेळी कॉंग्रेस व इतर सर्व पक्षांनी एकमताने पुण्यतिथि साजरी करावी अशी योजना ठरली. तीत तात्यासाहेबांनी आनंदाने भाग घेण्याचे कबूल केले होते. माझ्याकडे पत्र लिहून त्यांनी मला हे कळविले, तेव्हां मीहि मोठ्या उत्साहाने त्यांच्या सहकार्याचें स्वागत केले. पुढे (सर्वास ठाऊक असलेल्या कारणांनी) हा बेत फिसकटला! त्या वेळचीं त्यांची मला आलेलीं दोन पत्रे मजजवळ आहेत. ही पत्रे त्यांच्या दिलदार आणि निष्कपटी स्वभावाची उत्कृष्ट साक्ष देतात. विनाकारण कोणाच्या भावना दुखावल्या जाऊं नयेत म्हणून आजवर कोणासहि न दाखवि-लेलीं हीं पत्रे, आतां त्यांत त्यांच्या स्वभावाचे प्रतिबिंब पडलेले आहे म्हणून, प्रसिद्ध करण्यास हरकत नाहीं.

तात्यासाहेबांचीं दोन पत्रें

(१)

'पुष्करिणी', प्रभात,
पुणें ४.
दि. २५ जुलै १९४६.

रा. रा. बाळासाहेब खेर, पतप्रधान, इलाखा मुंबई, यांसी सा. न. वि. वि.

रा. शंकरराव देव आज सकाळी मला भेटले. भेटीत असे ठरलें की, ता. १

ऑगस्ट गुरुवारी सायकाळी साडेपांच वाजतां सर परशुरामभाऊ कॉलेजच्या मैदानावर लोकमान्य टिळकांच्या पुण्यतिथीची सभा तुमच्या अध्यक्षतेखालीं भरावयाची. सभेचे निमत्रण (१) टिळक-स्मारक-मंडळ (टिळक-स्वराज्य संघ), (२) पुणे शहर कॉंग्रेस कमिटी, (३) महाराष्ट्र प्रांतिक काग्रेस कमिटी या तीन संस्थांच्या विद्यमाने द्यावयाचे. सभेत इकडील वक्ते सर्व पक्षांचे मिळून सुमारे तीन-चार पूर्वनियोजित असेच बोलतील. आपल्या शिक्षण-परिषदेस आलेल्या परप्रांतीय पाहुण्यांपैकी कोणी प्रमुख व्यक्ति येणार किंवा बोलणार असतील तर तसें कळवावे. आपल्या मत्रिमडळातील गृहस्थांनाहि आमच्याकरितां निमंत्रण देऊन आपण बरोबर आणावे. सभेची सर्व व्यवस्था व खर्च करण्याचे टिळक-स्मारक मडळाने आपल्याकडे घेतले आहे. आपण निमंत्रण स्वीकारलें याबद्दल आभार मानतो. कळावे.

(सही) न. चिं. केळकर

(२)

केसरी आणि मराठा कार्यालय,
५६८ नारायण पेठ, पुणें २.
दि. २९–७–४६

श्री

रा. रा. बाळासाहेब खेर, पतप्रधान, यांस कृ. सा. न. वि. वि.

आपले ता. २७ शनवारचे पत्र आज ता. २९ रोजी आतां दोन प्रहरी अडीच वाजता मिळाले. पण त्यापूर्वीच ज्या प्रतिकूल घटना झाल्या त्यांचा परिणाम म्हणून मी पूर्वी आपल्या पत्रांत लिहिलेली योजना फुकट गेली ! ! मौज ही की, काल रात्री महात्मा गांधी यांनाहि देवांनी आमंत्रण दिले ! परतु कालपासून मला आलेली पत्रे, निरोप व असतोषपर संदेश इत्यादि लक्षांत घेतां वाटले की, करायला जावे चागल्या शुद्ध हेतूने आणि व्हावें कांही तरी विपरीत ! यापेक्षां तें न केलेलेंच बरे. शंकरराव देव यांनी आपल्या भेटीतील हकीकत व निरोप पंधरा मिनिटांपूर्वीच येऊन सांगितला. कारण आज सकाळी मी त्यांजकडे जाऊन सयुक्त सभेचा बेत रहित झाल्याचा निर्णय अत्यंत खेदयुक्त मनःस्थितीत कळवून आलो होतों. अद्यापि सार्वजनिक जीवनात आम्हा लोकांना पुष्कळ शिकावयाचे आहे इतकाच धडा या गोष्टीने पुन्हां मनावर ठसला. कसेहि असो; ज्या शुद्ध भावनेने मी आपणाला निमंत्रण दिले होते त्याच भावनेने आपणहि तत्परतेने ते स्वीकारलें याकरितां मी आपले मनःपूर्वक आभार मानतो.

(सही) न. चिं. केळकर

जनार्दन सखाराम करंदीकर

(बी. ए., एलूएल्. बी., माजी संपादक केसरी; विश्वस्त, केसरी-मराठा संस्था, पुणें)

(१) १९१६ च्या डिसेंबरांत लखनौची सुप्रसिद्ध कॉंग्रेसची बैठक झाली. ते अधिवेशन म्हणजे टिळकाच्या उत्कर्षाचा उच्चबिंदु होय. सुरतेच्या बखेड्यानंतर प्रथम त्यांस कॉंग्रेसमध्ये प्रवेश मिळाला आणि प्रवेश मिळताच त्यानी ती संस्था हस्तगत केली. हिंदु-मुस्लिम पॅक्ट घडवून आणून स्वराज्याची एखमुखी मागणी ब्रिटिशा-पुढे याच अधिवेशनांत माडण्यात आली. तत्पूर्वी लो. टिळकानी होमरूल लीगची स्थापना करून ठेवलीच होती. हेतु हाच की, जे कॉंग्रेसमधून न साधेल ते होमरूल लीगमार्फत साधतां यावे. पण लखनौ कॉंग्रेसमध्ये होमरूल लीगच्या चळवळीलाच पाठिंबा देण्यांत आला. सारांश, लखनौच्या कॉंग्रेसने होमरूल लीगच्या चळवळीला मुक्तद्वार ठेवल्याने टिळकांचे दोन्ही हेतु साधले. कॉंग्रेसचा त्यासंबंधाचा ठराव होतांच लोकमान्य, केळकरांना म्हणाले, 'तुम्ही आत्तांच्या आत्तां पुण्याला जा आणि येत्या केसरीत यावर अग्रलेख लिहा. येथून मजकूर लिहून पाठवून ते काम नीट होणार नाही. तुम्ही येथली सर्व चर्चा समक्ष ऐकली आहेत, तेव्हां या सर्वांचा इत्यर्थ काय तो तुम्हीच नीट जाणतां व तो तुमच्या भाषेत नीट उठून दिसेल; याकरिता तुम्ही अगदी पहिल्या गाडीने ताबडतोब निघा आणि हे काम करा'. त्यावर केळकर हसून म्हणाले, 'कॉंग्रेसच्या ठरावांच्या बजावणीच्या कामाला तुमच्या चळवळीचे इंजन आतापासून जोडले गेले, असाच याचा अर्थ ना?' लोकमान्य म्हणाले, "होय, हेच यांतले रहस्य आहे व ते तुम्ही जाणले आणि ते तुमच्या भाषेनें तुम्ही चांगले खुलवून पटवून द्याल; एवढ्याचकरितां तुम्हाला जलदीने जाण्याचा मी आग्रह करीत आहे."

झाले; टिळकांची ती आज्ञा शिरोधार्य मानून लगेच केळकरांनी गाशा गुंडा-ळला, रेल्वेचें तिकिट आणविले आणि ते पुण्याच्या वाटेला लागले आणि त्यानी 'केसरी'त 'स्वराज्याचे निशाण रोवले' हा अर्थपूर्ण लेख लिहिला. इकडे कॉंग्रेसचें मांडव-परतणे अद्यापि व्हावयाचेच होते; त्याशिवाय इतर कितीतरी आनुषंगिक कार्यक्रम चालूच होते. याखेरीज अनेकांनी काशी, प्रयाग, अयोध्या वगैरे स्थळे पाहण्याचे दौरे मनातून योजिले होते. स्वतः टिळकांना व केळकरांना कानपूर वगैरे ठिकाणी व्याख्यानाला जावयाचे होते; परंतु हे सर्व सोडून केळकर मुकाट्याने पुण्यास आले; कां तर 'तुमच्याशिवाय दुसरा कोणी येथील ठरावाचे रहस्य जाणणारा, पटवून देणारा नाही' असा टिळकांचा केळकरांच्यावरचा पूर्ण विश्वास म्हणून!

(२) मुलीच्या लग्नाचा हुंडा देण्याचे तर सामर्थ्य नाही, आणि चांगले स्थळ मिळण्याची तर तीव्र इच्छा, अशा पेचांत सांपडल्यामुळें आपले वडील अपत्य-

मोहाने कर्जाच्या भोवऱ्यांत उडी घालून आत्मघात करून घेतील; यास्तव ही आपत्ति टाळावी म्हणून स्नेहलता नांवाच्या एका वंगकन्येनें आत्महत्या करून घेतल्याचें दुःखद वृत्त प्रसिद्ध झाले. ही वार्ता प्रसृत होतांच बंगाली वृत्तपत्रांनीं हुंड्याच्या चालीवर जारीने मोहीम सुरू केली आणि इकडील वृत्तपत्रांतूनहि तिचा प्रतिध्वनि उमटूं लागला. केवळ तीक्ष्ण शब्दप्रहाराने जर एखादी दुष्ट चाल नष्ट होण्यासारखी असती तर हुंड्याची चाल त्या आठवड्यांतील वृत्तपत्रांच्या हल्ल्यानें समूळ उच्छिन्न झाली असती ! पण तात्कालिक उचंबळलेल्या भावना आणि लौकिक व्यवहार यांच्यांतले तारतम्य तात्यासाहेब केळकर हे बरोबर ओळखत असल्याने, केवळ भावनावश न होतां त्या प्रश्नाच्या मुळाशी जाऊन व शक्याशक्यतेचा विचार करून त्यांनी 'हुंड्यावर बहिष्कार' हा मार्मिक अग्रलेख केसरीत अत्यंत समतोल विचारानें लिहिला आणि केवळ भावनावश होऊन शिव्यशाप देण्याने हा प्रश्न सुटणार नाही, त्याची मुळे समाजरचनेत फार खोलवर रुजली आहेत; तेव्हां समाजाचा एकदर आर्थिक व्यवहार समूळ बदलेल तेव्हांच ही चाल नाहीशी होईल, असा त्यांनी त्या लेखांत निष्कर्ष काढला. तो अग्रलेख दृष्टान्तादि अलंकारांनी व विनोदप्रचुर भाषेनें तर नटलेला आहेच, पण त्याशिवाय सामाजिक चालीरीतीचा विचार केवळ उथळपणाने करून चालत नाहीं; अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र व मानसशास्त्र इतक्या शास्त्रांचा त्यांत खोलवर विचार करावा लागतो; शिवाय विवाह हा शुद्ध धार्मिकविधि आहे, ही धार्मिक दृष्टीच प्रचलित झाली पाहिजे, अशा प्रकारचे गंभीर प्रतिपादन त्यांनी त्या लेखांत केले आहे. भाषासौंदर्य व विचारगांभीर्य या दोहोंचा तंर या लेखांत उत्तम मिलाफ आहेच; पण त्याशिवाय आपल्या समाजाची मनोरचना तात्यासाहेब किती बरोबर जाणत याचेहि प्रत्यंतर त्या लेखावरून येते. त्यांत त्यांनी लिहिले होते की, 'स्नेहलतेच्या मूठभर चितेच्या आगीने क्षणांत तापलेले वैराग्याचे भांडे किती वेळ निवावयाचे थांबेल हा प्रश्नच आहे.' सारांश, 'हुंड्यावरील बहिष्कारा' ची ही मोहीम वळवाच्या पावसाच्या सरीसारखी आहे; तिचे अवडबर कितीहि मोठे दिसत असले तरी अल्पावधीतच तिचा भर ओसरून सर्वत्र सामसूम होईल. हे त्यांचे भविष्य ततोतंत खरे ठरले. दोन आठवड्यांनीं तो विषय इतका मागे पडला की, आतां इतिहाससंशोधकांसच अशी एक चळवळ एकदां निघाली होती, असा शोध लावावा लागेल!

असो. गेल्या वर्षीच कांही प्रसंगाने पूर्वीचे लेख वाचीत असतां केळकरांनीं स्वतः तो लेख वाचला व त्यांचा त्यांनाच इतका आनंद झाला की, 'हा लेख फारच चांगला साधला आहे' असे उद्गार त्यांच्या तोंडून बाहेर पडले. त्यावर प्रस्तुत लेखकाने उत्तर केलें कीं, "तो लेख वाचून आतां तुमची स्मृति जागृत झाली; पण आम्ही तर तो लेख प्रसिद्ध झाल्या दिवसापासून त्याला अग्रस्थान दिलें आहे व त्याची आमची आठवण कधींच बुजली नाही."

(३) 'नावडतीचें मीठ आळणी आणि आवडतीचें ×× गोड' या म्हणीचा अनुभव व्यवहारांत हरघडी येतो. एकदां एखाद्या व्यक्तीविषयीं चांगलें मत प्रचलित झालें म्हणजे मग त्याचें कसलेंहि कृत्य चांगलेंच दिसूं लागतें; उलटपक्षीं ज्याच्याविषयी एकदा मनांत अढी बसली त्याने जीव तोडून केवढेंहि महत्कृत्य केले तरी त्याचे श्रेय त्याला मिळत नाही. असला विपरीत अनुभव केळकरांच्या बाबतींत अनेक वेळां आला आहे. लो. टिळक मंडालेला गेल्यावर केळकरांनी केसरी पत्र आपल्याकडे घेतले. यामुळें कित्येक खाडिलकरभक्त अगदीं चिडून गेले होते. त्या वेळेपासून केळकरांच्या लेखाकडे काकदृष्टीनें पाहून त्याला दूषण ठेवण्यासाठी ते अगदी डोळ्यांत तेल घालून टपून बसलेले असत. त्यासंबंधांत त्यांची निराशाच झाली हे सांगावयास नकोच. परतु या निराशेचे उट्टें ते उलट्या प्रकाराने काढीत याचेच नवल वाटे. एकदा केसरी पत्रांत केळकरांनीं लिहिलेला एक उत्कृष्ट अग्रलेख प्रसिद्ध झाला. तो वाचतांच एका खाडिलकरभक्ताने मला लिहून कळविले की, "आजच्या केसरीतला सडेतोड अग्रलेख पाहा; 'तुमच्या' केळकराचे पिळपिळीत लेख वाचून डोकें उठत असे; आज खाडिलकराचा लेख वाचून मोठें समाधान वाटले."

हे पत्र वाचून मला आश्चर्याचा धक्काच बसला. मी त्या गृहस्थास उलट पत्र लिहून एवढेंच मोघम कळविले की, 'मागील केसरीतील लेख तुम्हांस फार आवडला हे ठीकच झाले. मात्र तो अग्रलेख खाडिलकरांचा नसून केळकरांचाच आहे.' एवढ्यानें त्याचें समाधान झाले असते तर मग 'पूर्वग्रहदूषितत्वा'ची मौज कसली? माझें हे पत्र वाचतांच त्या गृहस्थाने मला उलट उत्तर लिहिले, "अहो, मी केसरीचा वीस वर्षांचा वाचक आहे. मी येथें घरी बसून कोणता लेख टिळकांचा, कोणता केळकरांचा व कोणता खाडिलकरांचा हे नेमकें ओळखतो. माझा अंदाज चुकावयाचाच नाही. गेल्या आठवड्यांत रा. केळकरांचे जामात वारले, त्या दुःखांत ते असल्यामुळे खाडिलकरांनी हा लेख लिहिला, म्हणूनच तो इतका सरस वठला!"

जामाताच्या मृत्यूचा दुःखावेग विवेकाने आवरून केळकरांनी आपल्या कर्तव्यात खंड पडूं न देतां अविचलित मनाने उत्कृष्ट लेख लिहिला, या स्थितप्रज्ञतेचे त्यांना श्रेय मिळावयाचे ते बाजूलाच राहून, उलट हे उटावरचे शहाणे आपल्या मनःकल्पित तर्काने तो लेख खाडिलकरांच्या गळ्यांत बांधतात व केळकरांच्याविषयी त्यांचे मन किती पूर्वग्रहदूषित झाले आहे त्याची प्रचीति आणून देतात, हे पाहून मला अत्यंत विषाद वाटला; आणि 'ब्रह्मापि च तं नरं न रंजयति' अशा कोटीतल्या या गृहस्थाशी वाद करण्यांत अर्थ नाही असें ओळखून मी त्यावर प्रत्युत्तर लिहिलेंच नाहीं. परंतु या व असल्याच आणखी कांही उदाहरणांवरून प्रारंभीं-प्रारंभीं, लोकमत केळकरांच्या किती विरुद्ध होतें, याची प्रचीति आली. अर्थातच

लोकमताची एवढी जोराची लाट विरुद्ध असतां त्या लाटेतून बचावून अखेरीस त्याच विरुद्धमतवाल्याकडून केळकरांनी शाबासकी मिळविली यांतच त्यांच्या कर्तबगारीचे खरे महत्त्व सांठविलेले आहे.

(४) एकदां बंगाल सरकारने हिंदुमहासभेच्या पुढाऱ्यांस बंगाल प्रांतांत येण्याची बंदी करणारा हुकूम प्रसिद्ध केला. त्याबरोबर पं. मदनमोहन मालवीय यांनी तो निर्बंध तोडण्याचा निश्चय केला व त्याबरोबरच डॉ. जयकर, तात्यासाहेब केळकर इत्यादि पुढाऱ्यांनीहि बंगालमध्ये जाण्याचा सत्याग्रह करावा असें ठरले. त्याप्रमाणें तात्यासाहेब केळकर निघणार होते; इतक्यांत त्यांच्या मातोश्रीची प्रकृति विशेष बिघडली व त्यांतच त्यांचा अंतहि झाला. अर्थातच केळकरांचे जाणें लांबणीवर पडले. तात्यासाहेब केळकरांच्या टीकाकारांना तेवढ्यांत त्यांच्यावर टीका करण्यास फावले, आणि त्यांनी ‘ थोर तुझे उपकार, आई ! थोर तुझे उपकार ’ या मथळ्याखालीं एक लेख लिहून, आईच्या मृत्यूची सत्याग्रह टाळण्याला आयतीच चांगली सबब सांपडली, अशा अर्थाची टीका केली ! परंतु सत्याग्रहाचा बेत लांबणीवर पडला तरी तो केळकरांनी सोडून दिला नव्हता. अर्थातच मातुःश्रीच्या मृत्यूनंतर थोड्याच दिवसांनी ते बंगाल्यांत गेलेच ! पण मध्यंतरीच्या काळांत पं. मदनमोहन याच्या सत्याग्रहाचे प्रकरण चालून बंगाल सरकाराला आपला हुकूम परत घ्यावा लागला, त्यामुळे केळकर यांच्यावर खटला भरला गेला नाही; परंतु ते सत्याग्रह टाळीत होते ही टीका वायफळ ठरली.

(५) स्वतःच्या मनाला पटल्याशिवाय कोणत्याहि चळवळीत स्वतः भाग घ्यावयाचा नाही, हा तात्यासाहेबांचा निर्धार असे व तो अगदी स्वाभाविक व रास्त आहे. असे असून देखील अनेक चळवळीचे पुढारी तात्यासाहेबांवर निष्कारण व निराधार टीका करीत. तात्यासाहेबांचे त्यांस जाहीर आव्हान असें की, तुम्ही मजशी युक्तिवाद करून जी गोष्ट मला पटवून द्याल ती मान्य करण्याला मी तयार आहे; परंतु केळकरांच्या युक्तिवादापुढें आपला युक्तिवाद लंगडा पडतो याची त्यांस जाणीव असल्याने ते युक्तिवादाच्या भानगडीत न पडतां ‘ शेषं अपशब्दैः पूरयेत् ’ या न्यायाने केवळ शिव्या देऊन आपल्या मनाचें समाधान करून घेत; परंतु तेवढ्याने त्यांचे काम कसे भागणार ! तात्यासाहेबांचा पाठिंबा नाही, म्हणजे पैशाचाहि पाठिंबा नाही अशी त्या वेळी स्थिति असे. अर्थातच तात्यासाहेबांशी वादविवाद करून आपली बाजू सिद्ध करतां न आली तरी अनेक चळवळींतले पुढारी तात्यासाहेबांकडे आर्थिक मदत मागण्यास येतच असत. एकीकडून त्यांच्यावर अपशब्दांची झोड उठवावयाची व दुसरीकडून त्यांच्याकडे मदत मागावयास जाण्याचा लोचटपणा करावयाचा असला विलक्षण प्रकार चालू असे ! परंतु केळकरांची उदारमनस्कता एवढी मोठी होती की, त्यांनी प्रत्यक्ष आपल्या

हाडवैऱ्यांसहि त्यांच्या जिवावरच्या अडचणीत मदत देण्याचे नाकारले नाही. तात्यासाहेब, आज आमच्या रिक्रूट कँपांतील चूल अडली आहे अथवा आज सोलापुराला सत्याग्रही पाठवावयास रेल्वेच्या तिकिटाला पैसे नाहीत, असे गाऱ्हाणे कानी पडतांच, हा इसम आपल्याविषयी कोठे काय बोलतो आणि लिहितो याचा विचारहि मनांत न आणतां, तात्यासाहेब हे शक्य त्या प्रकारे मदत करून अडचण भागवीत असत. सारांश, तात्यासाहेबांनी आपले ‘बुडत्यास हात द्यावा’ हे व्रत अखेरपर्यंत कधी सोडले नाही!

रामचंद्र गणेश सोमण

(स्पीकर वरिष्ठ कायदेमंडळ, मुंबई; वकील, सातारा)

(१) कै. तात्यासाहेबांविषयी माझी सर्वांत जुनी आठवण म्हणजे सन १८९३ ची आहे. त्या वेळी तात्यासाहेब कायद्याचा अभ्यास करीत होते. त्या वेळी त्यांनी ‘लीगल प्रोफेशन’ या विषयावर एक निबंध लिहून तो त्या वेळची सातारा येथील वकील मंडळी व इतर स्नेही यांच्यासमोर सातारा हायस्कूलच्या असेंब्ली हॉलमध्यें वाचून दाखविला होता. त्या निबधाची प्रत तात्यासाहेबांच्या लेखसंग्रहांत समाविष्ट आहे की नाही हे मला माहीत नाही. मी त्या वेळी हजर होतो व त्या वेळच्या प्रमुख वकील मंडळीनी व इतर स्नेही मडळीनी त्या निबंधाची चांगली वाहवा केल्याचें मला पक्कें स्मरते. त्या वेळीहि कै. तात्यासाहेब साताराच्या स्थानिक पत्रांतून क्वचित् प्रसंगी इंग्रजी व मराठी लेखन करीत असत.

(२) कै. तात्यासाहेब एल्‌एल्‌. बी. पास होऊन साताऱ्यास वकिली करीत असतांना लोकमान्यांनी स्थानिक स्नेह्यांच्या शिफारशीनें होतकरू तरुण म्हणून त्यांस उचलले व सन १८९५–९६ मध्ये पुण्यास नेलें. तात्यासाहेब लेखणीचे जसे बहादूर होते त्याप्रमाणें वक्तृत्वकलेंत त्या वेळीं तरी ते मुळीच निपुण नव्हते म्हटलें तरी चालेल. सन १८९९ साली सातारला आल्यावेळी त्यांनी त्या वेळच्या शिवाजी क्लबच्या जागेत म्हणजे आजच्या गजानन व्यायाम शाळेच्या जागेत कै. कृष्णाजीपंत तुळपुळे ह्यांच्या अध्यक्षतेखालीं एक व्याख्यान दिले होतें व व्याख्यान संपल्यानंतर ‘वक्ता या नात्याने आपली कांही प्रगति झाली आहे काय’? असा आम्हां स्नेही मडळीस त्यांनीं प्रश्न केला. अर्थात् पुण्याच्या केसरी ऑफिसमध्ये राहिल्यामुळें त्यांची त्यासबंधांत पूर्वीच्या मानानें बरीच प्रगति झालेली होती असे आम्हांस मोकळेपणाने त्यांस सांगावें लागलें.

(३) सन १९०८ साली, लोकमान्यांना मंडालेची शिक्षा झाल्यानतर तात्यासाहेब हे ‘केसरी’चे संपादक झाले; त्यानंतर साताऱ्यास ते आले असता,

कै. डॉ. भिडे ह्यांच्या माडीवर "लोकमान्यांची केसरींतील धडाडी आपल्या लेखांत अंशतः तरी उतरते कीं नाहीं ?" असा प्रश्न स्नेहीमंडळीस केला असतां, तात्यांच्या त्या वेळच्या 'केसरी'तील लेखांची सडेतोड व तर्कशुद्ध भाषा याबद्दल आम्हांस समाधानच व्यक्त करावें लागलें. आमचा हा अभिप्राय ऐकून तात्यांनाहि समाधान वाटले.

(४) एकदां मी पुणे येथें गेलो असतां तात्यांशी बोलत बसलो होतो. अशा वेळी तात्यांनीं मुंबई सरकाराचे पूर्वीचे एक्झिक्यूटिव्ह कौंसिलर व त्या वेळी हिंदुस्थान सरकाराकडे गेलेले हिलसाहेब यांचे एक पत्र त्यांस आलेलें मला दाखविले. 'तात्यासाहेबांसारख्या संथ व नेमस्त मानल्या जाणाऱ्या गृहस्थानें 'केसरी'शी असलेली आपली संगत सोडली तर त्यांचा हिंदुस्थानच्या सरकारांत मोठा बडेजाव होऊन नेमस्तांचे अग्रणी म्हणून त्याचा लौकिक होईल' असा मजकूर सदर पत्रांत होता असे मला आठवते. सदर पत्र अर्थात् तात्यांच्या संग्रही असेलच. तात्यांनी सदर पत्रास कांहीहि विचार न करिता एकदम नकारार्थी व सडेतोड उत्तर दिले हे सांगावयास नकोच.

(५) सन १९२० साली लोकमान्यांच्या भेटीस मी गेल्या वेळी कांही गोष्टी-बाबत त्यांचा सल्ला विचारला असतां, ती गोष्ट क्षुल्लक असल्यामुळें तात्यांनीच आपल्या अधिकारांत या गोष्टीत तुम्हांस सल्ला देऊन मोकळे कां केले नाहीं असें आम्हांस विचारिले. ही गोष्ट तात्यांच्याजवळ येऊन बोललो असतां "आपण कोणतीहि गोष्ट लोकमान्यांच्या सल्ल्याशिवाय आपल्या अखत्यारीत करीत नाही" असे तात्यांनी आम्हांस सांगितले. लोकमान्यांशी किती निष्ठेने व नम्रतेने ते वागत असत याची आम्हांस त्या वेळी साक्ष पटली.

(६) लोकमान्यांच्या निधनानंतर 'गांधीयुग' सुरू झाले. अशा वेळीं मुंबईचे गव्हर्नर जॉर्ज लॉईड यांनी तात्यांस मुलाखतीस बोलावून पुष्कळ वेळ त्यांच्याशीं सभाषण केले. त्या सभाषणाचा आशय "गांधी-युगात त्यांच्या राजकारणांत तात्यांनीं सामील होऊं नये व त्यांचें राजकारण हाणून पाडण्यास त्या वेळच्या केसरीनें मदत करावी" असा होता. अर्थात् गव्हर्नरसाहेबांना "गांधीचीच विचारसरणी सरकारच्या धोरणाला तोंड देण्यास योग्य आहे व आपण गांधींच्या विरुद्ध सरकारला मदत करूं शकणार नाही" असें तात्यांनीं स्पष्ट सांगितले. गव्हर्नरसाहेब साताऱ्यास आल्या वेळी त्या वेळचे लोकलबोर्डाचे अध्यक्ष यांची मुलाखत होत असतां "प्रत्यक्ष गांधीवादी असलेला मनुष्य मला पत्करेल; परंतु गांधींशीं मतभेद असूनहि सरकारला मदत करण्यास तयार नसलेला केळकरांसारखा अस्तनींतील निखारा आपणांस पटत नाही; यामुळें केळकरांच्या नादीं तुम्हीं कोणी लागतां कामा नये"

असा गव्हर्नरसाहेबांनी अध्यक्षांस उपदेश केला व त्यानंतरच तात्यांच्या गव्हर्नरसाहेबांशीं झालेल्या सडेतोड मुलाखतीचें वृत्त मला समजलें !

(७) तात्यांच्या मृत्यूपूर्वी सुमारे २–३ आठवडे तात्या मोटारीनें सांगलीस निघाले असतां साताऱ्याजवळ त्यांची मोटार नादुरुस्त झाली व ती दुरुस्त होई-पर्यंत सुमारे दोन तास माझ्या घरी ते व मी अनेक गोष्टींवर बोलत बसलो होतो. इंग्रज सरकार हिंदुस्थानच्या पदरांत स्वातंत्र्याची मोटली टाकून येथून आपला पाय स्वखुषीनें कां काढून घेऊं लागले याबद्दल बोलत असतां, तात्यांच्या आवडीचा विषय म्हणजे आयर्लंडचा इतिहास याचा उल्लेख करून व अगदी ताज्या काळापर्यंत तो इतिहास वाचल्यानंतर आयर्लंडनेच इंग्लंडच्या मुत्सद्द्यांच्या मनांत असे वागण्याची प्रेरणा केली व मुख्यतः आंतरराष्ट्रीय राजकारणांत इंग्लंडला अब्रू राहिली नसल्यामुळे त्यांनी हिंदुस्थानाला स्वातंत्र्य देण्याबाबत खुषीने पाऊल टाकलें आहे असें तात्यांनी आपले मत सांगितले.

(८) वरील आठवणी ह्या सार्वजनिक स्वरूपाच्या आहेत. माझ्याबद्दल तात्यांचे वैयक्तिक प्रेम होते, व एकदोन गोष्टींमध्ये ते विशेष व्यक्त झाले. त्या गोष्टीचा उल्लेख मी आतां करणार आहे. २६–२७ सालच्या हिंदुस्थान सरकारच्या कायदे-कौन्सिलाच्या निवडणुकीस तात्या उमेदवार म्हणून उभे होते. त्याच वेळी माझे गुरु कै. दादासाहेब करंदीकर हेहि स्वतंत्र उमेदवार म्हणून उभे होते. मी कांग्रेसचा अनुयायी असलो तरी स्वराज्य-पक्षाबद्दल मला सहानुभूति होती व त्या पक्षातर्फे तात्या उभे असल्यामुळे मी दादासाहेब यांना पाठिंबा न देतां तात्यांनाच पाठिंबा दिला. या गोष्टीबद्दल त्यांनी माझ्यापाशी मोठ्या प्रेमानें उल्लेख करून माझे आभार मानले.

(९) गेल्या वर्षात माझ्या तोंडून कै. तात्या व अण्णासाहेब भोपटकर यांच्या-बद्दल विशेष अनुदार व नीचपणाचे उद्गार निघाले, असा माझ्याबद्दल तात्यांच्या भोवती असलेल्या हिंदुमहासभेच्या प्रभावळीत एक वृथा प्रचार सुरू झाला होता. ही गोष्ट माझ्या कानी आल्यावर मी तात्यांना पत्र लिहिले व त्याचे उत्तर म्हणून त्यांनी आपल्या मनात ह्या प्रवाद ऐकूनहि कांही विकल्प आलेला नाही अशी माझी खातरजमा केली. व्यक्तिशः अनेक ट्रस्टच्या बाबतीत तात्यांचा सल्ला मी विचारीत असे. सार्वजनिक कामाचा ट्रस्ट करतांना ट्रस्ट करणारानें ट्रस्टच्या रकमेवर असलेले आपलें स्वत्व केव्हांहि आपल्या हाती ठेवूं नये असा त्यांनी मला सल्ला दिला व त्या सल्ल्याचा मलाहि पुष्कळ उपयोग झाला. आमच्या दोघांच्या प्रेमांत राजकारणांतील आमच्या स्वतंत्र भूमिकेमुळे केव्हांहि विकल्प आला नव्हता ही गोष्ट मी येथे आनंदानें नमूद करतो व यावरूनच तात्यांच्या मनाच्या मोठेपणाची साक्ष सर्वांस पटो अशी अपेक्षा करतों.

के. ना. वाटवे

(एम्. ए., पीएच्. डी., प्राध्यापक, पुणें)

(१) माझा तात्यासाहेबांशी प्रत्यक्ष संबंध १९२२ साली आला. त्यांच्याच एका नातेवाइकाच्या विवाहासंबंधी वधूपक्षाकडून बोलणें करण्यासाठी मी त्यांजकडे गेलों होतों. तें बोलणें ताबडतोब अनुकूल निकालांत काढून त्यांनी माझी चौकशी केली. मी नुकताच एम्. ए. झालेला – व मराठी घेऊन झालेला – असे त्यांना कळ-तांच त्यांनी मला 'केसरी'त कांही लिहीत चला' असे सांगितलें. त्या वेळी बनारस हिंदु युनिव्हर्सिटीत मराठीची एक जागा व्हावयाची असे घाटत होते. ही गोष्टहि मी काढताच तात्यासाहेब तत्परतेने म्हणाले, 'ठीक आहे. महाराष्ट्रियांनी अवश्य, बाहेर जावें; मी तुम्हांला पंडित मदनमोहन मालवीय यांस देण्यासाठी चिठी देईन. मी त्या दिवशी त्यांच्या घराबाहेर पडलों तो त्यांच्या परहिततत्परतेने भारूनच! तात्यासाहेबांनी त्या दिवशी माझ्यासारख्या होतकरू तरुणाला दिलेलें प्रोत्साहन त्या नाही तरी अन्य तऱ्हेनें मला कसें उपकारक झालें हे मी पुढे सांगणार आहेच.

(२) १९२४ साली मोरोपंताच्या पुण्यतिथीचे अध्यक्ष तात्यासाहेब होते. पुणे येथील नू. म. वि. हायस्कूलच्या सभागृहांत व्याख्याने झाली. त्यांत रा. मोडकशास्त्री व मिरजकरशास्त्री यांच्या बरोबर माझेंहि 'पंतांची संस्कृत कविता' या विषयावर भाषण झालें. या माझ्या भाषणाची तात्यासाहेबांनी 'मार्मिक' अशी स्तुति करून मला आत्मप्रत्यय आणून दिला. यानंतर संस्कृतसंबंधीची पुस्तकें व इतर विषय यांजवर त्यांनी परीक्षण रूपानें व निबंधाच्या द्वारां मजकडून 'केसरी' व 'सह्याद्रि' यामध्ये लिहवून घेतले. त्यांच्या 'हास्यविनोदमीमांसे'साठी त्यांनी मला 'संस्कृतांतील विनोद' हा १०० पृष्ठांचा निबंध लिहावयास सांगितला. ग्रंथ लिहावयास घेतला की तो शक्यतो लवकर लिहून टाकून मोकळे व्हावयाचें हा तात्यांचा स्वभाव असल्यानें माझ्या वरील निबंधाचें लेखन चालू असतां ते माझ्या घरी वारवार येत व 'हां! कुठपर्यंत आलें?' म्हणून ढोसणी देत. संपूर्ण झालेला तो निबंध मी स्वतः त्यांस माझ्या घरीच वाचून दाखविल्यावर त्यांना फार समाधान झालें. 'वाः. वाः फार छान' असे त्यांनी त्या वेळी काढलेले उद्गार माझ्या कानांत सदैव घुमत राहतील व मला प्रोत्साहन देतील!

(३) या 'संस्कृत विनोद' प्रकरणांतूनच माझ्या पीएच्. डी. चा प्रश्न निघाला. तात्यासाहेब मला म्हणाले, 'तुम्ही आतां फुटकळ लिहिणें सोडून या व एकाच विषयावर एकादा ग्रंथ तयार करा. तुम्ही हास्यरसाला हात घातलाच आहे. त्याबरोबर इतरहि रस घ्या व एक रसविषयक प्रबंध लिहा! डॉ. माधवरावांनी महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेत व इतरत्र एक-दोन लेख लिहून 'रस-व्यवस्था हे शून्य-

संशोधन आहे ' असे मत मांडले. यावरहि स. प. कॉलेजांत तात्यासाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली चर्चा झाली. नतर मी 'रसविमर्श' पीएच्. डी साठी लिहावा असे ठरले व तात्यासाहेबच त्याचे मार्गदर्शक अर्थातच झाले. १९४० साली 'मार्गदर्शक' म्हणून त्यांनी माझ्या अर्जावर सही केली. त्या वेळी ते हंसत हसत मला म्हणाले, ' ह्या माझ्या सहीने माझे सनदशीर गुरुत्व तुम्ही पत्करले असे झाले ! ' मी लागलीच उत्तर केले, ' पण यापूर्वी पचवीस-तीस वर्षे तरी मी तुमचे बिन-सनदशीर गुरुत्व पत्करूनच होतो हे तुम्हांला कुठे माहीत आहे ? '

(४) १९४१ साली बेळगांवास पहिले संस्कृत साहित्य संमेलन झाले तात्यासाहेबाचा उत्साह एवढा दांडगा की, त्याना नेथे उपस्थित राहण्याची विनती करता क्षणीच त्यांनी एक सुदर संस्कृत भाषण तयार केले व बेळगावास संमेलनासाठी येऊन त्यांनी ते भाषण तेथे वाचून दाखविले ते विनोदप्रचुर व सुलभ असल्याने सर्वांस मोठे पसत पडले. त्यापुढचे अधिवेशन पुण्यास व्हावे असा बेळगांवच्या शास्त्रीमडळीनी आग्रह धरला व मला तात्यासाहेबांना यासंबधी विचारावयास सागितले. मी तात्यासाहेबांस म्हणालो, ' पुण्यास आपण दुसरे संमेलन कां बोलावूं नये ? ' यावर ते म्हणाले, ' कोण म्हणतो नको म्हणून ? माझ्यातर्फे निमंत्रणाचे भाषण करा, ठोकून टाकूं. त्यात काय आहे ? ' मी मोठ्या उत्साहाने झोकदार निमंत्रण दिले, व सांगितले की, 'आम्हां पुणेकरांमागे एक 'नरसिंह' उभा असून तो पुन्हां ' चिन्तामणि 'सुत आहे ! ! त्यामुळे आमचे संमेलन द्वितीय असले तरी ते अद्वितीय करून दाखवूं '. माझ्या भाषणाने तात्यांना फार आनंद झालेला दिसला. ते मला विनोदाने म्हणाले, ' माझ्या नरसिंह व 'चिंतामण' या नांवावर तर कोट्या ठीक केल्यात; पण 'केळकर' येवढाच शब्द आतां शिल्लक राहिला ! ' मी म्हटले ' थांबा. ही कोटिप्रिय संस्कृत पंडितांची सभा आहे; त्यामुळे शिल्लक राहिलेल्याहि शब्दावर कोटी होणार नाही म्हणून काय नेम ? ' मौज ही की, आम्हां दोघांना फार वेळ थांबावे लागले नाही. पुणेकरांनी निमत्रण दिले याचे वर्णन करतांना तात्यासाहेबांना एका पंडिताने जातां जातां ' सरस्वतीसदन-केलिकाराः ' (सरस्वतीच्या मंदिरांत क्रीडा करणारे) असे म्हटलेच ! ! आम्हा दोघांच्या अपेक्षा सफल झाल्या म्हणून आम्ही खूप हंसलो ! १९४२ साली पंडित राजेश्वरशास्त्री द्राविड यांच्या अध्यक्षतेखाली पुणें येथे भरलेले द्वितीय साहित्य संमेलन केवळ तात्यासाहेबांच्या नेतृत्वामुळे खरोखरच अद्वितीय झाले, हे सर्वांस माहीतच आहे.

(५) विशेषतः वाङ्मयचर्चेंत तात्यासाहेबांचे मन खुले, मोकळे आणि आग्रहरहित असे. त्यामुळें ' बुद्धेः फलमनाग्रहः ' ही म्हण त्यांना लागू पडत असे. ' सुभाषित आणि विनोद ' या त्यांच्या पुस्तकांत तात्यांनी सुभाषित हा शब्द

Wit या अर्थी वापरला होता व सुभाषित Wit शी समव्याप्त व्हावे म्हणून सुभाषिताच्या अर्थाची त्यांनी छाटाछाट केली व सुभाषिताची व्याप्ति वाढविणाऱ्यांना बोल लावला. या विषयावर त्यांच्याच अध्यक्षतेखाली झालेल्या माझ्या व्याख्यानांत मी या गोष्टीस हरकत घेतली. 'एखाद्यास एक साधी नराणी नखे कापण्यासाठी पाहिजे असतां त्यासाठी त्याने शस्त्रागारांत जावे व तेथील तरवार, भाले, बरच्या, जबिया इत्यादिकांना ती शस्त्रे अवजड म्हणून-नांवे ठेवूं लागावे त्यापैकी तात्यासाहेबांचा प्रकार आहे' असे मी म्हटले. पण ही माझी धिटाई त्यांनी मानली. 'तुमचें म्हणणे ठीक दिसते; मी विचार करतो' असे ते दिलदारपणे म्हणाले व 'हास्य-विनोद-मीमांसे'च्या प्रस्तावनेत सुभाषित शब्द वापरण्यांतील अडचण त्यांनी प्रांजलपणें कबूल केली.

त्यांच्या या खुल्या वृत्तीमुळे त्यांच्याशी वादविवाद अगदी मोकळेपणाने करण्यात आम्हास सकोच वाटत नसे. 'सविकल्प समाधि', 'हास्यरस हा रसराज आहे' इत्यादि अनेक विषयांवर त्यांचा आमचा मतभेद होई. शेवटी ते म्हणत, "अहो, हीं वाङ्मयांतील मते. ज्याला जे पटेल ते त्याने माडावे. त्यांत भीड कसली ?" 'तोतयाच्या बंडा'च्या शेवटी सुखनिधानाच्या 'अधःपात' या दुःखोद्गारानंतर नाना व पार्वतीबाई यांच्या तोडची दोन दोन वाक्ये तात्यांनीं घातली आहेत. "या वाक्यांची जरूरी नाही. 'अधःपात' या शब्दांतील ध्वनीने ते सर्व सूचित होतें," असें कै. गडकऱ्यांनी एकदां त्यांना म्हटलें होतें. त त्यांना पटल्यामुळे पुढील आवृत्तीत तात्यांनी ती भाषणे गाळली व ही गोष्ट तात्यांनीच मला सांगितली.

(६) तात्यासाहेबांच्या व माझ्या उण्यापुऱ्या बावीस-तेवीस वर्षांच्या सबधाचा शेवट घरोब्यांत झाला होता. त्यांच्याबद्दल आदर बाळगणाऱ्या इतर अनेक लोकांप्रमाणे मला व आमच्या घरच्या मंडळींना तात्यासाहेब हे घरच्या वडील माणसासारखे वाटत. १९४७ च्या मे महिन्याच्या १२ व्या तारखेस आमच्या विवाहाला पंचवीस वर्षे पुरीं झाली. म्हणून आमच्या कुटुंबांत असें ठरले कीं, त्याबाबत एक छोटासा घरगुती समारंभ करावा आणि ज्या भाग्यशाली दांपत्याच्या विवाहाला साठ वर्षे झाली त्या श्री. तात्यांना व सौ. ताईंना भोजनास बोलावून त्यांचा आशीर्वाद घ्यावा. मी जरा संकोचानेच तात्यांजवळ ही गोष्ट काढली. त्याबरोबर त्यांनी आनंदानें यावयाचे मान्य केले. आहेराच्या वेळीं मुलगे, मुली, जांवई, नातवंडे यांनी गजबजलेलें माझें कुटुम्ब पाहून व विशेषतः आम्हां पतिपत्नींनी तात्यांना लवून नमस्कार केला. त्या प्रसंगी, तात्यांना गहिंवर आला आणि ते म्हणाले, 'भरलेलें घर' म्हणतात तसें तुमचे घर आहे. आनंद होतो. तुमचा संसार ईश्वरकृपे सुखाचा होवो.'

(७) माझ्या दोन्ही कन्यकांच्या विवाहाच्या वेळी – दादर व पुणें येथें – तात्या आवर्जून उपस्थित राहिले. पुण्याचा विवाहसमारंभ सदाशिव पेठेतील ब्राह्मणकार्यालयांत झाला. त्यासाठी आपल्या डेक्कन जिमखान्यावरील 'पुष्करणी' बंगल्यांतून विवाहस्थळी येत असतां त्यांना वाटेंत टांगा मिळाला नाही. तात्या व सौ. ताई दोघेहि चालतच आले! त्यासबधाने बोलतांना विनोदानें ते म्हणाले, "आमच्या विवाहाच्या वेळी सप्तपदीतली कांही पावलें चुकूनमाकून राहिली असली तर त्यांची फेड आज आम्ही दोघांनी बरोबर चालून ५६–५७ वर्षांतील व्याजासुद्धा केली!!"

(८) तात्यासाहेबांचा 'हास्यविनोदमीमांसा' ग्रंथ एम्. ए. परीक्षेसाठीं नेमलेला आहे. त्यावर मी सप्टेंबर १९४७ मध्ये स. प. कॉलेजमध्यें एम्. ए. च्या विद्यार्थ्यांसाठी व्याख्यानें दिली. त्या वेळी एका व्याख्यानास ते मुद्दाम उपस्थित राहिले व सप्टेंबर २३ व २४ रोजी त्यांनी स्वतः दोन चर्चात्मक व्याख्यानें दिली. त्या वेळी 'अमक्या विनोदी वाक्यांत विनोद कशामुळे उत्पन्न झाला' असा प्रश्न ते करीत होते, व विद्यार्थि-विद्यार्थिनींनी दिलेल्या उत्तरांच्या विश्लेषणांत ते रगून गेले होते. ही गोष्ट त्यांच्या मृत्यूपूर्वी फक्त एकोणीस दिवसांची होय. ता. २४ सप्टेंबर रोजी सायंकाळी तात्यांना 'पुष्करणी' पर्यंत टांग्यांतून पोहोंचवून त्यांच्याशीं मी बोलत बसलो. तोच त्यांचा माझा शेवटचा सहवास. तेंच मला मिळालेलें शेवटचें संभाषणसुख. आक्टोबर १४ रोजी सकाळी मी त्यांच्या भेटीला गेलो होतो. पण अखेरच्या विश्रांतीसाठी पहुडलेले तात्या त्या दिवशी कोणाशींच बोलत नव्हते!

गजानन विश्वनाथ केतकर

(बी. ए., एलएल्. बी., संपादक नि विश्वस्त, केसरी-मराठा संस्था, पुणें)

(१) गुरुवर्य कर्वे यांच्या महिला-विद्यापीठाचें पहिले प्रासिद्धक निघाले. त्या योजनेवर लो. टिळकांनीं "स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी" हा अग्रलेख लिहिला. टिळकांचा या योजनेस पाठिंबा हा अर्थातच मुक्तकंठ नव्हता; बराच मर्यादित होता. केळकरांनीं आपला अधिक अनुकूल अभिप्राय कर्त्यांना लिहून दिलेला होता व तो प्रसिद्धाहि झालेला होता. टिळकांनी केळकरांना आपला अग्रलेख वाचून पाहण्यास सांगितलें. केळकर वाचून 'ठीक आहे' असें म्हणाले. टिळक म्हणाले, तुमचे स्वतंत्रपणें मत प्रकट झालें आहे त्या दृष्टीने कांही फरक वाटल्यास सुचवा. एव्हांना केळकर नेहमीच्या लगबगीनें जिना उतरावयास लागले होते. तेथूनच ते म्हणाले, "माझें स्वतंत्र मत प्रसिद्ध झालेंच आहे. पेपर (केसरी) तुमचा आहे हें लोक

ओळखतात; म्हणून हे आर्टिकल (अग्रलेख) आहे तसेच राहूं द्या. लोकांचा माझ्यासंबंधी काही गैरसमज होणार नाही; झाला तर मी पाहून घेईन."

(२) मराठ्यांतील कांही लिखाणांसंबधाने एकाने मानहानीचा अभियोग सुरू करण्याची सिद्धता केली होती. प्रकरण नगरपालिकेसंबंधाचे होते. तडजोडीची बोलणी करण्यासाठी मध्यस्थांनी दोन्ही पक्षांना एकत्र आणले होते. गायकवाड वाड्यांतील अगणांतल्या चौरस लांकडी पीठावर ही बैठक चालू होती. उलट पक्षाने एक पत्रक काढले होते. त्याला तोडीस तोड म्हणून मराठ्याने उत्तर दिले असे केळकरांनी समर्थन केले. पत्रक काढले हे प्रतिपक्षास मान्यच होते. तेव्हा प्रतिपक्षी म्हणाले, "आमचे आरोप पत्रकांत राहिले; पण तुमच्या लेखांतील उलट आरोप मात्र वर्तमानपत्रात (मराठ्यात) आले." केळकर म्हणाले "'मराठा' हे माझे पॅम्प्लेटच आहे. माझ्या हातात वर्तमानपत्र नसते तर मीं पत्रकच काढले असते आणि तुमच्या हातात वृत्तपत्र असते तर तुम्हीहि त्यांतून पत्रक प्रसिद्धिले असते. तें नाही म्हणून तुम्हांला पत्रक काढून वाटावे लागलें. यांत फिट-फाट झाली असे समजा."

(३) टिळकांच्या केसरीतील लेखाच्या पहिल्या दोन भागांत दोन लेख केळकरांचे असतांहि चुकून टिळकांचे म्हणून छापले गेले आहेत. भाषेवरून हे कोणासहि उमगण्यासारखे आहे. यांपैकी एका लेखांत चिमणीला सांपडलेल्या दाण्याची मुलाची गोष्ट मनोरंजक भाषेत दाखला म्हणून घेतलेली आहे. यासबधी शहानिशा करून घ्यावी म्हणून १९२५–२६ च्या सुमारास दिल्लीस असेब्लीच्या बैठकीसाठी मुक्काम असतांना मी तात्यांना मुद्दामच म्हटलें की, "टिळकांच्या एका लेखामध्ये लहान मुलांची चिमणीला सांपडलेल्या मोत्याची गोष्ट फार चागली वर्णिली आहे." तेव्हा ते म्हणाले, "अरे, ती गोष्ट असणारे आर्टिकल टिळकलेखसंग्रहांत नजरचुकीनें छापलें गेले! ती गोष्ट असलेले आर्टिकल माझे आहे हे मला नक्की आठवते, पण हें बोलणे आतां बरे नाहीं!"

(४) तोंडीं लेख सांगून दुसऱ्याकडून लिहून घेण्याच्या प्रसंगी केळकर कधी कधी या लिहिणाऱ्याचे मत विचारीत. रॅमसे मॅक्डोनाल्ड हे संयुक्त मंत्रिमंडळांत प्रथम मुख्य प्रधानपदावर आले असतां हिंदुस्थानानें त्यांच्या अडचणींची परि-स्थिति लक्षांत घ्यावी असा भाग एका अग्रलेखाच्या शेवटीं आला. तो लिहून झाल्या-वर त्यांनी माझें मत विचारलें. मॅक्डोनाल्ड यांच्या बाजूच्या अडचणी आपण काय म्हणून सांगाव्या असे माझें मत मी स्पष्टपणें सांगितलें. तेव्हां ते माझ्या हातून येणाऱ्या लेखांत प्रतिपक्षाच्या बाजूचा थोडा तरी विचार होणारच. ती बाजू मी वगळण्यास तयार नाही. माझ्या हातून येणारा लेख हा केवळ एकेरी विचाराचा होणार नाही. पण त्यास इलाज नाहीं. एकदां डॉ. जयकरांनी वरिष्ठ

न्यायाधिशाची जागा सरकारनें देऊं केली असतां त्यांनीं तीं घेतली नाही. या त्यांच्या त्यागाबद्दल त्यांनी स्फुट सांगितले. पण त्यानंतर लगेच दुसऱ्या स्फुटांत त्यांनी जागा घेतली असती तरी ते लोकहिताचे झाले असते आणि त्याचा आर्थिक स्वार्थत्यागहि झाला असता, अशी दुसरी बाजूहि त्यांनी मांडली. मला सहज मत विचारले, तेव्हा मी या दुसऱ्या स्फुटाने पहिल्यावर पाणी पडलें इत्यादि सांगितले. अर्थात् त्यांच्या दुहेरी लिहिण्यांत कांही वावगें आहे हे त्यांना मुळीच पटलें नाही. पण अनिच्छेने आणि ढोबळ विचार करणाऱ्या जनतेची प्रवृत्ति लक्षांत घेऊन त्यांनीं शेवटी हे दुसरें स्फुट गाळण्यास संमति दिली.

(५) १९२८ मध्ये तात्यांनी रजा घेतली होती. हंगामी संपादकत्व मजकडे होते. पहिल्या अंकाच्या आधीच्या सोमवारीं सायंकाळी ७॥–८ च्या सुमारास ते कार्यालयांत माझ्या टेबलाशी आले. मी मुद्रिताची एकेक प्रत त्यांच्याकडे धरी होईल तशी पाठवीत होतो. मीं त्यांना विचारलें, "दुपारी मुद्रिते (प्रुफे) पाठवली तीं मिळाली का? त्यात कांही कमीजास्त सुचवावयाचे आहे काय?" ते म्हणाले, "प्रुफासंबंधी किंवा उद्याच्या अंकासंबंधी मला कांहीं सांगावयाचे नाही. पण कित्येक वर्षांत सोमवारीं संध्याकाळीं मोकळया मनानें फिरून आल्याचें मला आठवत नाहीं. आज इतक्या वर्षांनीं सोमवारी सायंकाळीं मी फर्ग्युसन कॉलेजकडे फेरफटका मोकळया मनाने करून आलों, याचा आनंद सांगण्यासाठींच फक्त मी येथें आलों आहे" (त्या वेळी मंगळवारचा आठवडिक केसरी होता). या बोलण्यानें सूक्ष्मरीत्या वृत्तपत्रकारानें किती जबाबदारी मानली पाहिजे हेहि कदाचित् त्यांना सुचवावयाचें असेल. मला मात्र या त्यांच्या उद्गारांवरून ते किती जबाबदारी मानीत असत याची कल्पना आली.

(६) माझ्या हंगामी संपादकत्वाने १९२८ मध्ये केसरी निघत असतां बार्डो-लीचा लढा निकरावर आला. तडजोडीची बोलणी चालू होतीं. त्यांत मुनीलाल मेहतांचा हात होता. ते तात्यांना भेटले आणि तडजोडीच्या अटींसंबंधी विश्वसनीय माहिती त्यांच्याकडून तात्यांना समजली. त्यांनी तडजोड कोणी कशी करावी यासंबंधी विवेचक अग्रलेख लिहून कपोजलाहि दिला. मी प्रुफे घेऊन त्यांच्याकडे गेलो व आरंभी व शेवटी कांहीं शाब्दिक फरक सुचविले. मला हा सर्वच लेख घेऊं नये असें वाटतें हें त्यांना सहजच उमगले. ते एकदम म्हणाले, "हे आर्टिकलच तुला छापावेंसें वाटत नाही असाच याचा अर्थ आहे." मी म्हणालो, "होय. शेवटी तुम्ही सांगतां तशीच कांही तडजोड निघेलहि. परंतु आधी आपण लिहिले तर चळवळीचे पाठिराखे म्हणतील आम्ही त्यांचे पाय ओढले. ही संधि त्यांना कशाला द्यावी!" तात्यांनीं सुचवलेली तडजोडच पुढें झाली हे खरे; पण त्यांनी त्या वेळी

हा तडजोडवादी अग्रलेख काढून ठेवण्यास संमति दिली, या त्याच्या उदारपणाचें मात्र मला अद्यापिहि आश्चर्य वाटतें!

दामोदर विश्वनाथ गोखले

(बी. ए., एलूएल्. बी., पुणें)

(१) लो० टिळकांना साठ वर्षे सपून एकसष्टावे वर्ष लागत होतें. त्या वेळीं त्यांचा सन्मान कसा करावा यासंबधी विचार करण्याकरिता पुणे येथील सार्वजनिक सभेच्या दिवाणखान्यात पुढाऱ्यांची सभा भरली होती. सभा, भाषणें, मेजवानी वगैरे मामुली प्रकारच्या सूचना पुष्कळ आल्या. श्री. केळकर हे जवळ जवळ प्रथम गप्पच होते. यवतमाळचे तपस्वी डॉ. बाबासाहेब पराजपे याना जाहीर सभांचा कार्यक्रम पटेना. त्यांनी स्पष्ट सांगितले की, लोकमान्य जिवंत परत येतील अशी आमची कल्पना नव्हती. ते सुखरूप परत आले याबद्दल आनंद व्यक्त करण्याकरितां त्यांच्या चळवळीला मदत होईल असा समारभ पाहिजे. या भाषणानंतर श्री. तात्यासाहेब केळकर हे त्या सभेत जोराने भाग घेऊ लागले. त्यांच्या बोलण्यावरून असें स्पष्ट दिसलें की, ते कांही तरी योजना मनांत ठरवून आले होते. त्यांनीं हळूहळू आपली कल्पना पुढे मांडली. ती म्हणजे, एकसष्टाव्या वाढदिवसानिमित्त एक लाख रुपयांची थैली लोकमान्यांना आपल्या पक्षातर्फे अर्पण करावी, ही होय. यापूर्वी अशा तऱ्हेची थैली महाराष्ट्रांत कोणाला अर्पण केली नव्हती; व त्या काळीं एक लाख रुपये म्हणजे फार मोठी रक्कम असे वाटत होते. श्री. तात्यासाहेब केळकर यांची कल्पना सभेत जमलेल्या लोकांना पटली. पण एक लाख रुपये जमविण्याची हिंमत कोणासहि वाटली नाही. श्री. केळकर यांनी मात्र पूर्ण आत्मविश्वासाने हे कार्य हाती घेतलें, व अगदी अल्पावधीत म्हणजे दहा बारा दिवसांतच अत्यंत परिश्रम करून, अनेक सहकाऱ्यांचे दौरे ठरवून व स्वतः ठिकठिकाणी जाऊन ही कल्पना यशस्वी केली. सभेतच त्यांनी स्वतःचा एक हजाराचा आंकडा टाकला; व त्यांच्या प्रोत्साहनाने तेथेच मोठी रक्कम जमली. अनेकांनी आपल्या शक्तीबाहेर त्या वेळी रकमा दिल्या. ही रक्कम लोकमान्य स्वतः कधीहि घेणार नाहीत, ते एक लाख रुपये राष्ट्रीय चळवळीलाच देतील, ही श्री. केळकर यांची खात्री होती व तसेच पुढे झाले. त्यामुळे महाराष्ट्रांत थैल्या देण्याचा पायडाहि पडला. पण श्री. केळकरांची सत्त्वपरीक्षा यापुढेच या बाबतीत व्हावयाची होती. पैशाचा पाऊस पडूं लागला. समारंभाचा दिवसहि ठरला. त्या वेळी मुंबईतील कांही वडिलधाऱ्या पुढाऱ्यांनी बातमी आणली की, सरकारला हे पाहवत नसल्याकारणाने समारभाच्या पूर्वीच लोकमान्यांना अटक केली जाणार आहे. यावर उपाय म्हणून त्यांनी तोडहि अशी सुचविली की, हा निधि जमविण्याचे

काम बंद करावे व समारभ खाजगी रीतीनें करावा. श्री. तात्यासाहेबांच्या निश्च-यांच्या परीक्षेची ही वेळ होती. मुबईतील व पुण्यांतील हे मत असणारे पुढारी वडील तर होतेच, पण वजनदारहि होते. पण श्री. केळकरांनी या पुढाऱ्यांचे म्हणणे मान्य केले नाही. त्यांनी थोडेसे रागावून पण आवेशाने जाहीर केले की, " लोक-मान्यांना अटक झाली तर लाख रुपयाची थैली त्यांच्या तसबिरीच्या पायाशी अर्पण करीन, पण हा उपक्रम सोडणार नाही. " अखेर केळकरांचा विजय झाला, हे सांगणे नकोच. वाढदिवसाच्या दिवशी लोकमान्यांवर राजद्रोहाच्या गुन्ह्याबद्दल नोटीस बजावण्यांत आली. पण समारभ मात्र फारच बहारीचा झाला. लोकमान्यांनी एक लाख रुपये जनतेस परत केले व येथूनच त्यांच्या कार्याच्या वाढीस सुरुवात झाली. महाराष्ट्रांतील हाच सर्वांत मोठा पहिला निधि; व त्याचे ब्रह्मदेवत्व श्री. तात्यासाहेब केळकर यांच्याकडे जाते.

(२) लो. टिळक चिरोल खटल्याच्या कामाकरितां विलायतेस जाण्यास निघाले, ती वेळ महायुद्धाची होती. आगबोटीहि बुडत होत्या, म्हणून कोलंबोच्या मार्गें विलायतेस जाण्याचे ठरले. लोकमान्यांनी आपल्या चळवळींसंबंधीची धोरणे जवळच्या मडळीस सांगितली. सार्वजनिक कामाची इतरहि पुष्कळ आवरा-आवर केली. पण 'केसरी-मराठा' छापखान्यांची व वृत्तपत्रांची त्यांना समाधान होईल अशी व्यवस्था मात्र झाली नव्हती खरी. त्यांना तितका वेळ व उसंताहि नव्हती. कोलंबोस गेल्यानंतर ज्या दिवशी संध्याकाळी आगबोटीनें विलायतेस जावयास निघावयाचे, त्या दिवशीं दुपारी वर उल्लेखिलेल्या व्यवस्थें-तील एका उणीवेनें लोकमान्य बेचैन होते. त्यांचे भाचे व 'केसरी' चे व्यवस्थापक कै. श्री. बाबासाहेब विद्वांस हे कांही तरी मृत्युपत्र अगर व्यवस्थापत्र करून ठेवणे बरे असा लोकमान्यांना सल्ला देत होते. तथापि त्यांचा निश्चय होत नव्हता. शेवटी त्यांनी श्री. तात्यासाहेबांचें मत विचारले. श्री. तात्यासाहेब हे लोकमान्यांच्या खाजगी प्रकरणांत त्यांना विचारल्याशिवाय कांही बोलत नसत; व ते थोडें अवघडहि होते. त्या वेळी लोकमान्यांनी विचारले म्हणून त्यांनी सांगि-तले की, " काय धोरण ठरवावयाचे असेल तें मनाशी ठरवा. पण मृत्युपत्र मात्र करून टाकावें हें उत्तम. " श्री. केळकर यांच्या या सल्ल्याचा परिणाम होऊन लोकमान्य व कै. विद्वांस हे लोकमान्यांच्या खोलीत गेले व दोन तास विचार-विनिमय करून त्यांनी मृत्युपत्र लिहिलें. कोलंबोस लोकमान्यांच्या बरोबर त्यांचे कायदेपंडित स्नेही होते. पण हे मृत्युपत्र मात्र कोणालाहि दाखविले नव्हते. 'केसरी' व 'मराठा' ही पत्रे आणि छापखाना व त्याबरोबर गायकवाडवाड्यांतील पश्चिमेकडील जागा यांचा 'पब्लिक ट्रस्ट' केल्याचें त्या मृत्युपत्रांत लिहिले होतें. हे मृत्युपत्र करण्याचा निश्चय त्यांनी केला हेच ठीक झालें. कारण त्यामुळे श्री. केळ-

कर व श्री. विद्वांस यांना पुढची सध्यां चालू असलेली व्यवस्था करतां आली. नाहीं तर काय झाले असते हें कल्पनेवरच सोडणे बरे. या श्रेयाचा मोठा वांटा श्री. केळकर यांच्याकडे जातो.

(३) श्री. केळकर यांच्यावर, टिळकांना त्यांच्या एकसष्टाव्या वाढदिवसा-निमित्त जो आहेर करण्यांत आला, त्याबाबत अनेक प्रसंग आले. त्या वेळी एक सद्गृहस्थ लोकमान्यांकडे आले व त्यांनी लोकमान्यांना वरील निधीतून कांहीं रकमा दडपल्या गेल्या, असें सांगितले! उघड उघड त्यांचा कटाक्ष श्री. केळकराना बदनाम करण्याचा होता. लोकमान्यांच्या लक्षांत ती गोष्ट ताबडतोब आली. ते संतापले व त्यांचा संताप अनिवार होऊन त्यांनी वर उल्लेखिलेल्या गृहस्थाला "जिन्याची पायरी उतरून चालते व्हा," असें सांगितले. "माझा श्री. केळकरांवर पूर्ण विश्वास आहे. त्यांच्याविरुद्ध असले मलिच्छ आरोप मी कधीहि ऐकून घेणार नाही. हे आरोप करणारांचेच तोंड त्यांत फुटेल; मी जी माणसे माझ्याजवळ केली व होमरूलच्याच काय पण सर्व सार्वजनिक कामांत त्यांच्यावर विश्वास टाकला, तो योग्य होता. या माणसांवर आरोप करणे म्हणजे त्यांना जवळ करणारा मी अक्कलशून्य आहें असें म्हणण्या-सारखें आहे. तें मी कधींहि सहन करणार नाही." — असे तडकाफडकी उद्गार काढून खरोखरीच लोकमान्यांनी त्यांना जिन्यावरून खाली केले. श्री. केळकर यांच्यावर लोकमान्यांचा केवढा विश्वास होता, हे या प्रकरणांत चांगलेच दिसले.

(४) असहकारितेच्या काळांत दारूबंदीचा उपक्रम हा एक चळवळीचा प्रमुख भाग होता. धारवाडास अशाच तऱ्हेची दारूबंदीची चळवळ चालली असतांना दारूच्या दुकानावर निरोधन करणाऱ्या स्वयंसेवकांवर तेथील फौजदारांनी गोळीबार केला; व त्यांत कांहीं जबर दुखापती झाल्या. धारवाडचें हे प्रकरण त्या वेळी फार गाजलें. लोकांत तर एवढी दहशत बसली होती की, दिवसाढवळ्या गांवांत शुकशुकाट झाला होता! अशा या आणी-बाणीच्या प्रसंगीं बेळगांवचे श्री. गंगाधरराव देशपांडे यांनी त्यांच्या पुणे बेळगांव-कडील सहकाऱ्यांसह तेथें जाऊन लोकांना धीर दिला व एक नवें धैर्य लोकांत निर्माण केलें. याच सुमारास श्री. तात्यासाहेब केळकर हेहि धारवाडच्या लोकांना धीर देण्यासाठीं व चौकशीसाठीं पुण्याहून तेथें गेले. त्या दिवशी तेथें भरलेल्या जाहीर सभेंत श्री. केळकर यांनीं जें भाषण केले तें कर्नाटकांतील लोक अद्याप विसरले नाहींत. त्यांनीं त्या सभेत दारूबंदीच्या चळवळीचे महत्त्व वर्णन केले. लो. टिळकांनीं १९०८ पासून ही चळवळ कशी वाढविली याचे मार्मिक विवेचन केलें आणि शेवटीं स्वराज्य मिळविण्याकरितां असले लढ्याचे प्रसंग किती उपयोगी पडतात हे सांगून, या लढ्यांत होणाऱ्या आत्मत्यागाची त्यांनी स्तुति केली. या त्यागाच्या यज्ञांतूनच

अखेर स्वराज्याची देवता अवतरेल असे त्यांनी आश्वासनपूर्वक सांगितले. श्री. केळकर यांच्या भावनात्मक भाषणांपैकी हे एक भाषण होतें; व कर्नाटकात काही पोवाड्यांत तें आजहि नमूद आहे!

(५) १९३० सालच्या मिठाच्या सत्याग्रहाचा प्रारंभ होता. स्वराज्य पक्ष आणि प्रतिसहकार पक्ष यांचे पुढारी या नात्याने श्री. केळकर यांनी कॉंग्रेसच्या पुढाऱ्यांच्या अनेक उपक्रमांना कसून विरोध केला होता. त्या विरोधाची मीमांसा या ठिकाणी करण्याचे कारण नाही. अधिकाराच्या जागा कौन्सिलमध्ये शिरून काबीज कराव्या हे त्या विरोधाचे बीज होते, हे सहज समजण्यासारखे आहे. लढाऊ कार्यक्रम ठेवावा असा आग्रह होता इतकेच. १९३० साली मिठाचा सत्याग्रह सुरू करून कायदेभंगाची सुरवात कॉंग्रेसच्या पुढाऱ्यांनी केली. पण प्रकृतिभिन्नत्वाने व पूर्वीच्या विरोधाच्या दृष्टीनें श्री. केळकर अगर त्यांचा पक्ष कॉंग्रेसच्या चौकटीत बसूं शकत नव्हता. पण हा चढाईचा लढाऊ कार्यक्रम श्री. केळकर याना मान्य होता. म्हणून या प्रश्नाचा विचार करण्याकरिता १९३० साली टिळक स्मारक मंदिरांत सभा भरली, त्या वेळी श्री. केळकर यांनी पुढाकार घेऊन सत्याग्रहाला पाठिंबा दिला; व त्या चळवळीत आपल्या पक्षाने भाग घ्यावा असे ठरविले.

श्री. तात्यासाहेब यांचा आग्रह येवढाच होता की, सत्याग्रहाची शिबिरं आपल्या पक्षामार्फत स्वतंत्र उभी करावी; त्यांच्या खर्चाकरितां कॉंग्रेसकडे तोंड वेंगाडूं नये; व वाटेल त्या वेळी हा सत्याग्रह मागे घेण्याची आपणास मोकळीक ठेवावी. हे धोरण अर्थातच सर्वांना पटले; व मौज ही की, हे पटताच श्री. केळकर यांनीं स्वतः मिठाचा सत्याग्रह करण्याचे ठरविलें. त्याप्रमाणे तावडतोब ते पेणला निघून गेले व तेथे त्यांनी जाहीर सभेचे अध्यक्षस्थान स्वीकारून बेकायदेशीर मीठहि तयार केले!

(६) कै. तात्यासाहेब केळकर यांच्यावर जे अनेक अडचणीचे प्रसंग गुदरले त्यात सर्वांत नाजूक, सर्वांत अवघड व सर्वांत भयंकर असा प्रसंग म्हणजे ते व लोकमान्यांचे दोन चिरंजीव यांनी उत्पन्न केलेले तंटे व कुरबुरी होत. श्री. केळकर यांची या वेळी एका दृष्टीने परीक्षाच झाली. लोकमान्यावरील निःसीम श्रद्धा, लहानपणापासून वाढविलेल्या दोन्ही चिरंजिवांबाबत प्रेम — 'केसरी-मराठा' संस्था शाबूत व कार्यक्षम राहावी म्हणून तळमळ या भावनांची त्या वेळी ओढाताण होती. लोकमान्यांच्या चिरंजिवांनी श्री. केळकर यांच्यावरच बालंट घेतल्यामुळे उत्पन्न झालेली परिस्थिति फारच गुंतागुतीची होती. अशा वेळी लोकमान्यांच्या द्वितीय चिरंजिवांनी आत्महत्या केली; व डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटकडे पत्र लिहून या हत्येचे पाप 'केसरी' संस्थेच्या विश्वस्तांच्या माथी मारले! याच वेळी श्री. केळकर यांच्या शत्रुस्थानी

असणाऱ्या कांहीं वृत्तपत्रांतून त्यांच्यावर बेहद्द व बेसुमार असा अन्यायी हल्ला चढविण्यास सुरुवात झाली. एका पत्राने तर त्यांच्यावर या खुनाचा आरोप करण्यासहि कमी केले नाही. प्रसंग मोठा बांका होता. या वृत्तपत्रांतील लेखकांना वस्तुस्थितीची कल्पनाच नव्हती. पण कांही गोष्टींची वाच्यता करणेच केळकरांना शक्य नव्हते. एरवी श्री. तात्यासाहेब केळकर यांच्या स्वाभिमानाला धक्का देणाऱ्या प्रतिस्पर्ध्यांचे 'बोडण' ते कसे करीत हे प्रसिद्ध आहे. पण या वेळी मात्र त्यांनी उत्तर दिले नाही ! त्यांच्या या मौनाबद्दल त्यांना एकवार विचारलें असतां त्यांनी सांगितले की, " माझा स्वाभिमान दांडगा आहे. पण त्यापेक्षाहि लोकमान्य व त्यांचे कुटुंब यांच्या प्रतिष्ठेची चाड मला अधिक आहे. माझ्यावर हल्ला करणाऱ्यांची भंबेरी वाजविण्याचे सामर्थ्य माझ्यांत आहे; व त्यांना नेस्तनाबूत करण्याइतका मजजवळ पुरावाहि भरपूर आहे, पण मी ते करू इच्छित नाही. मी मुकाट्याने मार सोशीन; पण यांत गुंतलेल्या काही गोष्टींची वाच्यता करणार नाही. अखेर ईश्वरच मला न्याय देईल. " श्री. केळकर याच्या या उद्‌गारांत त्यांची भावनोत्कटता दिसते; व त्याबरोबरच गंभीर चारित्र्यहि दिसते.

दिनकर वासुदेव दिवेकर

(एम्. ए., सहसंपादक 'केसरी', पुणें)

(१) कै. तात्यासाहेब मोठेपणाकरितां अगर मानाकरितां कधीहि हपापलेले नसत. १९२३-२४ साली मध्यवर्ती असेंब्लीची निवडणूक झाल्यावर पहिले सरकार-नियुक्त अध्यक्ष सर फ्रेडरिक व्हाईट यांच्यानंतर लोकप्रतिनिधिनियुक्त अध्यक्षाची निवडणूक व्हावयाची होती. विठ्ठलभाई पटेल निवडून आले. त्या वेळी सरदार मुतालिक यांचे मत सरकारी उमेदवाराविरुद्ध पटेल यांस तात्यासाहेबांनीं कसें मिळवून दिले व पटेल एकच मत अधिक पडून निवडून कसे आले तो इतिहास प्रसिद्ध आहे. त्या वेळी असेंब्ली स्वराज्य पक्षाचे अध्यक्ष पं. मोतीलाल नेहरू यांची इच्छा तात्यासाहेबांनीच उभे राहावें अशी होती. मोतीलालजींनीं तात्यासाहेबांस एकदोन वेळां खाजगी भेटीत तसें सुचविलेंहि; तथापि त्यांनी होऊन हा महनीय मान सोडून पटेल यांसच पक्षातर्फे उभे केलें व स्वतः उभे राहण्याचे पंडितजींस थोडे दुखवूनदेखील नाकारलें.

(२) कानपूर येथील राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाच्या वेळी पतियाळा किंवा इंदूर या दोनपैकी एका संस्थानांतून तीनचार दरबारी दूत अगदीं गुप्त रीतीनें त्यांची भेट घेण्यासाठी आले होते. त्या संस्थानांची दिवाणगिरी तात्यासाहेबांनीं स्वीकारावी अशी महाराजांची तीव्र मनीषा असल्याचें त्यांनीं निवेदन केलें; परंतु तात्यासाहेबांनीं त्यांस स्पष्ट नकार दिला.

(३) त्यांच्या उद्योगप्रियतेचीं उदाहरणें सहस्रशः सांपडतात. लो. टिळकांचा मृत्युलेख हे जसे एक उदाहरण आहे तसेंच त्यांनीं कानपूर येथें हिंदुमहासभेच्या अध्यक्षपदावरून जे भाषण केले त्याचें लेखन हे दुसरें गणले जाईल. त्यांची अध्यक्षस्थानी नियुक्ति झाल्याची तार त्यांस ते कानपुरास राष्ट्रीय सभेच्या बैठकीसाठी निघण्यापूर्वी कांही तासच मिळाली. पण त्यांनी अध्यक्षपद त्या सबबीवर न नाकारतां पुण्याहून गाडीत बसण्यास निघण्याच्या घटकेपर्यंत भाषण लिहून पुरे केले. ते घाईत लिहिलेले भाषण त्यांनी श्री. अण्णासाहेबांस दाखविले. त्यांस ते फार आवडले. मग तात्यासाहेबांनी ते भाषण कसे लिहिले त्याची कथा सांगितली व विनोदाने विचारलें, मी घाईगर्दीत कसें तरी लिहितां तेच सावकाशीच्या लेखांपेक्षां अधिक सरस असते की काय !

नरहर विष्णु गाडगीळ

(बी. ए., एलूएल्. बी., दिल्ली सरकारचे मंत्री, मु. दिल्ली)

(१) १९१५ च्या सुमारास तात्यासाहेब यांच्या सान्निध्यांत येण्याचा प्रसंग येऊं लागला व त्याचें कारण त्याचे चिरंजीव बापू केळकर यांची मजबरोबर असलेली मैत्री हे होय. त्या वेळी मी, बाबा धारप, बापू जोशी, बापू केळकर, सदूभाऊ जोगळेकर, वगैरे मंडळीचा एक तरुण संघ असून, आम्ही एकत्र जमून चर्चा करीत असू. मधूनमधून मी केळकरांच्या घरीं जाई. त्यांचे लक्ष चांगल्या रीतीने वेधण्याचे एका गमतीच्या प्रसंगानें घडले. नेने घाटावर पानसुपारीचा समारंभ होता. तेथे तात्यासाहेब आले. जवळच लोड वगैरे होते. त्याला टेकून त्यांनीं कुणाला तरी बसण्यास सांगितले. सदरहू गृहस्थ भिडस्तपणे नाकारत होते. येवढ्यांत मी म्हणालों, प्रत्येकाला बैठक लागतेच; शंखाला सुद्धा अडणी अगर जंगमाचा खांदा असावा लागतो. तात्यासाहेबांनी मजकडे टवकारून पाहिले. विनोद बोचक होता. तो गुदगुल्या करणारा असावा हें त्यांचें सूत्र पुढें फार वर्षांनी मला अवगत झाले. हेच सूत्र खरे प्रभावी ठरते हा अनुभव आहे.

(२) १९२०–२१ म्हणजे असहकारतेची वाढती कमान होती. सार्वजनिक सभेंत कांही वकिलांची सभा भरून त्यांत वर्षभर वकिली सोडावी असा प्रश्न निघाला, त्या वेळीं मी जिल्हा कमिटीचा चिटणीस होतों. धंद्यांत नाममात्र प्रवेश होता. मीं माझें नांव दिले. सभेनंतर तात्यांनीं माझ्या परिस्थितीची चौकशी केली. पुढील बैठकींत मजसारख्यांची व्यवस्था करण्याची तात्यांची इच्छा होती. बैठकीस लोक जमत; पण पुढील व्यवस्था हा प्रश्नच मागें पडला ! तात्यासाहेबांनी मला स्वतः व्यवस्था करतों म्हणून सांगितलें. पण मीं नाकारलें. वर्षभर वकीली नाममात्र केली

व सर्व वेळ कॉंग्रेसच्या कामास देत होतो. अनेक वेळां तात्यांनी मदतीबद्दल विचारले. मी नाकारले, पण त्यांनी मात्र आपली जबाबदारी पार पाडण्याची केव्हांहि तयारीच दाखविली.

(३) एका वाढत्या राजकारणांत मतभेद झाले. १९२५ साली तांबे प्रकरण झालें. गहजब झाला. रात्री पुण्यांतील सर्व कार्यकर्त्यांना तात्यांनी आपल्या घरी बोलाविले. केले ते बरोबर आहे कां व पुढें काय करावें असे दोन प्रश्न त्यांनीं विचारले. सुमारें शंभर मंडळी होती पण दोनतीनजणच बोलले, व ते सर्व त्यांचें कृत्य योग्य होते असें म्हणत होते. मला विचारले तेव्हां मी सांगितले, " तुम्ही चूक केलीत. तार धाडावयास नको होती. एक तर ती मान्य करून मिटवावे नाही तर नेटाने नवीन मार्ग काढावा. " सर्व लोक रागाने मजकडे पाहत होते. त्या वेळेपासून मी दूरदूर होऊं लागलो. पण त्यांच्या ' गत गोष्टीत ' चूकच झाली असा अभिप्राय त्यांनी व्यक्त केला ! इतर लोक मी शिष्ट, अति शहाणा म्हणून समजू लागले; पण तात्यांनी आपल्या खाजगी वर्तनांत काहीहि फरक होऊं दिला नाही.

(४) केसरींत मी कधीच लिहिले नाही. मराठ्यांत मधूनमधून लिहीत असे. नांवानें अगर अन्य रीतीनें. त्यामुळे तात्यासाहेबांना असे वाटले की, माझी इच्छा संपादक मंडळांत यावे अशी आहे; व एक दिवशी १९२२ मध्ये त्यांनी मला जेवण्यास बोलाविले व तसे विचारले. मी म्हणालो की, माझी तशी महत्त्वाकांक्षा नाही. मी लिहितो ते कांही तरी सेवा व्हावी या उद्देशाने. त्यांनी विचारले, मग तुम्ही काय ठरविले आहेत ! मी म्हणालो १५ वर्षे वकीली करावयाची व नंतर पूर्णपणें वेळ राजकारणास द्यावयाचा. तोवेळपर्यंत सामान्य राहणीला पुरेल येवढे मी मिळवीन. हे ऐकून त्यांना फार आनंद झाला व हेच मालवीयांनी केले व हाच योग्य मार्ग आहे असे ते म्हणाले. त्याप्रमाणे मी वागलो व धंद्यांतमुद्धां मधूनमधून पक्षकार तात्यासाहेब यांच्याकडून येत असत. राजकारण करणाऱ्यानी कोणावर चरितार्थासाठी अवलंबून राहू नये, स्वावलंबी असावे, असा त्याचा उपदेश असे. वैयक्तिक निःस्पृहता नसेल तर राजकारण बोटचेपं होतें हा अनुभव सर्वत्रच येतो !

(५) १९२९ मध्ये कॉंग्रेसचे अधिवेशन लाहोरमध्ये होते. मी त्यांच्याबरोबर राजा नरेंद्रनाथ याच्याकडे उतरलो होतो. स्वातंत्र्याचा ठराव त्याना सर्वस्वी पसंत नव्हता. तेथील मुक्कामांत व प्रवासांत चर्चा चाले. ठरावाला पाठिंबा दिला, आतां पुढे कसे होईल म्हणून चर्चा चाले. आतां प्रचंड चळवळ अटळ आहे. २६ जानेवारी १९३० ला प्रतिज्ञापत्रवाचन झाले. त्याच दिवशी नवी व जुनी पिढी यातील रेषा स्पष्ट झाली. तात्यांचे मन द्विधा झाले व शेवटी त्यांनी सत्याग्रहहि केला. पण हीच गोष्ट सुरुवातीस केली असती तर — तर काही निराळाच इतिहास झाला

असता! वैयक्तिक धैर्य त्यांच्यांत नव्हते हा आरोप खोटा आहे. कारण मला प्रत्यक्ष त्या वेळची परिस्थिति माहीत आहे; पण हा समज केवढा व्यापक होता याचे एक उदाहरण देतो. अलिबाग लॉकपमध्यें मी असतां एक पोलीस अधिकारी त्यांच्याबद्दल निंदास्पद बोलूं लागला. त्याला मी सांगितले, 'तुम्हाला तात्या माहीत नाहीत व तुमची त्यांना बोलण्याची लायकी पण नाही. थोर व चागल्या माणसाची निंदा करणे हे पाप आहे. तसेच मुकाट्याने निंदा ऐकून घेणे हेंहि पाप आहे. तेव्हा मजसमोर तुम्ही बोलूं नका.' 'तुम्ही खुद्द त्यांच्यावर टीका का करता?' त्याने प्रश्न विचारला. मी उत्तर दिले, "त्यांच्या सार्वजनिक कार्यावर मी टीका करतो व तीहि सर्वमान्य सभ्यतेच्या मर्यादा सभाळून." अनेक मित्र माझ्यावर रागवतात. कां तर मी खाजगी भाषणांत विरोधकांवर टीका करीत नाही व सार्वजनिक भाषणांत त्यांना सोडत नाही. माझा दंडक मित्रावर खाजगी टीका व त्यांना सार्वजनिक पाठिंबा; विरोधकांवर सार्वजनिक टीका व खाजगी रीतीनें गुणग्रहण असा आहे. तात्यांनी खाजगी कुणाचीही निंदा केली नाहीं, किंबहुना असं होत असेल तेथें ते नापसंती दर्शवीत. खाजगी व वैयक्तिक जीवन म्हणजे रणसंग्राम नव्हे अगर शनवारवाड्यापुढील मैदान नव्हे. या जगांत निर्दोष कोणी नाही, म्हणून, केवळ निंदा व दोषदर्शन करून समाज सुधारत नाही.

(६) १९२४ सालापर्यंत समोरासमोर उभे राहून युद्ध खेळण्याचा प्रसंग आला नव्हता. निवडणुकीनिमित्त तो आला. प्रहार करणे जरूर होते. पण आघात करावयाचा नव्हता. पराभव करावयाचा होता, पण वैर उत्पन्न करावयाचे नव्हते. एकाच वेळी सामर्थ्य व सभ्यता दाखवावयाची होती. मराठी वर्तमानपत्रांतून माझ्या भाषणाच्या विपर्यस्त बातम्या येत होत्या. गैरसमज होणें साहजिक होते. माझीं भाषणें कडक होती, पण त्यांत निंदा नव्हती. भीष्माच्या पायापाशी आदराचे चार बाण सोडून अर्जुन लढला तसेच माझें होत होतें. तात्यांची योग्यता सांगून मी धोरणावर टीका करी. बातमीदार पहिला भाग गाळून दुसरा लिहीत. वास्तविक त्यांना आमचे संबंध माहीत होते. उभे राहण्याचें ठरल्यानंतर तात्यांच्या घरीं जाऊन आशीर्वाद व चहा घेऊन आलो होतो. आशीर्वाद जरी शब्दांनीच त्यांनीं स्पष्ट केला नव्हता तरी मनोमन त्याची खात्री मला पटली होती.

जेव्हा निवडणुकीचा निकाल त्यांना मध्यरात्री कळला त्याबरोबर त्यांनी लिहिलेले अभिनंदन-पत्र हे सौजन्याचा व खिलाडूपणाचा व अभिजात पुरावा असें तें होते. "तुम्हांला मिळालेलें यश अगदी योग्य आहे, त्याबद्दल मी तुमचे अभिनंदन करतो. तुम्ही बिनविरोध निवडून यावे अशी माझी इच्छा होती. उद्यांच्या सभेत मजवर टीका करण्याची तुम्हांस इच्छा होईल तशी व मला योग्य ठरेल अशी टीका करण्यास तुम्ही मोकळे आहांत. (You may, however, criticise me in

tomorrow's meeting as you desire or as I deserve.) मी एका अक्षरानेंहि तात्यांच्या विरोधाबद्दल सभेत उल्लेख केला नाहीं. निवडणुकीच्या हलकल्लोळांत व तीव्र आघाताप्रत्याघातांत मैत्रीविषयक पुष्कळ अपघात (Casualties) होतात. पण मी असे म्हणूं शकतो की, मी मित्र कमी न करतां शत्रूंना मित्र करून घेतले याचं श्रेय तात्यांच्या मजवर झालेल्या शिकवणुकीचाच परिणाम होय.

(७) मध्यवर्ती असेंब्लीचे अधिवेशन संपलें म्हणजे अगत्यपूर्वक मी त्यांना भेटे. तसेच प्रत्येक खेपेस तुरुगांतून सुटून आल्यानंतरहि भेटे. आमच्या या भेटी म्हणजे तासदीडतास उत्कृष्ट वातावरणांतील चर्चेचा आस्वाद घेण्याची संधिच होती. उतारवयांतसुद्धां सकाळी काव्यप्रकाशासारखे ग्रंथ एखाद्या कॉलेजमधील विद्यार्थ्याने वाचावेत इतक्या तन्मयतेने वाचतांना त्यांना मी पाहिले आहे. रिकामटेकड्या चकाट्या पिटणे अगर कंपूंत बसून कुटाळक्या करणे हे त्यांना कधीच आवडत नसे; व प्रत्येक क्षण ज्ञानार्जनात खर्चण्याच्या कामी त्यांची तत्परता असे. रोज चागल्या ग्रथाची निदान शभर पाने वाचल्याशिवाय झोपावयाचे नाही असा त्याचा दडक होता, व एका वेळी निदान दोन कप चहा घेणें असा त्याचा शिरस्ता असे! पैकी दुसरे मी भक्तिभावाने उचलले आहे; पहिले अद्यापि नीट जमत नाही. मात्र कारागृहातील विश्रांतीच्या वेळेचा ग्रंथ लिहून सदुपयोग केला हे ऐकून त्यांना फारच आनंद वाटला व त्याप्रमाणे त्यानी माझ्या पुस्तकावर अभिप्राय देऊन व्यक्त केला आहे. त्यांच्या नेतृत्वाची बैठक विद्वत्ता होती.

(८) १५ ऑगस्ट १९४७ ला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. ते याच देही याच डोळां त्यांनी पाहिले. कॉंग्रेसविरोधकांपैकी अनेकांना पक्षाभिमानामुळे कसेसेंच वाटलें. तात्यांना आनंद झाला व त्यांनी लेखांत व व्याख्यानांत तो प्रकटहि केला. केवढे कार्यक्षेत्र निर्माण झाले आहे असें ते म्हणत. आतां सर्व पक्षांनी एक होऊन देशाची प्रगति सपन्नतेकडे केली पाहिजे, असा त्यांचा कटाक्ष असे. कॉंग्रेसनें व्यापक दृष्टि ठेवून सर्वपक्षीय मन्त्रिमडळ बनविले हे चांगले केले असेहि ते म्हणत. सप्टेंबर १९४७ मध्ये मी पुण्यास मंत्री म्हणून आलो, तेव्हां खासगी बैठकीत तसेंच शिवाजीमंदिरांतील सभेत मध्यवर्ती मंत्रिमंडळाला पाठिंबा द्यावा, असें त्यांनी स्पष्ट सांगितले. "श्री. गाडगीळ यांच्यावर आमचा विश्वास आहे. ते सांगतात कीं, मंत्रिमंडळ दक्षतेनें वागत आहे. आमचे समाधान झालें. आमची सदिच्छा, सद्भावना व सहकार्य मंत्रिमंडळामागें आहे". हें त्यांचें वाक्य सदरहू सभेंतील अध्यक्ष या नात्यानें उच्चारलेलें अद्यापि माझ्या कानाला सुखवीत आहे. पक्षापेक्षां देश श्रेष्ठ आहे, व्यक्तीचा अहंकार देशाच्या प्रतिष्ठेपेक्षां अधिक नाहीं, ही गोष्ट ते कालज्ञ होते म्हणून जाणत. या दृष्टीनें ते मुत्सद्दी होते. अतीतावर भाष्य करणारे नुसते इतिहासकार नसून भावी कालाला कलाटणी कशी द्यावी हें सांगणारे ते द्रष्टे होते.

विद्यमानात वयामुळे ते प्रयत्नविन्मुख दिसत असले तरी विचारसृष्टीत त्यांचे अखंड कार्य चालूच असे. विद्वान् पण निगर्वी, नेता पण अनुयायांना मोकळीक देणारा, रसिक पण सदभिरुचिपूर्ण, साहित्यिक असून व्यवहार जाणणारा असा हा विरळा नरश्रेष्ठ होता. दैन्यावांचून जीवन त्यांनी घालविले व आयासाशिवाय मृत्यूला जवळ केलें. मराठीमार्फत ज्ञानदान दिले व मृत्यूमार्फत सृष्टीचें जीवनासाठी घेतलेले ऋण फेडले! त्यांचे दोष जे काय असतील ते चितेवर सपले; त्यांचे गुण हाच त्याचा वारसा आहे व तो जितका वाढवूं तितका अधिक वाढणारा आहे.

महादेव चिंतामण केळकर

(बी. ए., निवृत्त डे. कलेक्टर, तात्यासाहेबांचे ज्येष्ठ बंधु, जळगांव)

(१) चि. तात्यासाहेब मॅट्रिक झाले त्या वेळी मी फर्स्ट बी. ए. नापास झालो व नाना पास झाले. माझी स्कॉलरशिप बद झाली. परतु नानास श्रीमत मिजरकर बाळासाहेबांनी बी. ए. च्या अभ्यासास एक वर्षाचा खर्च २५० रु. दिला. त्यामुळे ते डेक्कन कॉलेजांत गेले. वडिलास पगार ५५ रु. मला खर्च देऊन तात्यास कॉलेजात जाणे शक्य नव्हते. तथापि आमच्या मातुश्रीनी कर्ज काढून तात्याना कॉलेजात घातले. यामुळे त्यांचे पुढील शिक्षण झाले.

(२) मॅट्रिकमध्ये असताना तात्या इग्रजी व सस्कृतचे पेपर इतके चागले लिहीत की, त्या वेळचे हेडमास्तर आण्णासाहेब अत्रे ते जपून ठेवीत. एक वेळी दाजीसाहेब खरे त्यांच्याकडे उतरले असतां त्यांनी ते पेपर त्यांना दाखविले व म्हणाले की, आमचा हा विद्यार्थी किती उत्तम लिहितो ते पाहा. पुढील मोठेपणाचे पाय पाळण्यांत दिसतात याचे हे उदाहरण आहे.

(३) तात्यासाहेब एल्एल्. बी. झाले व सातान्यास वकिली करूं लागले. त्या वेळी त्यांच्या डोक्यांत एक वर्तमानपत्र काढण्याचा विचार होता. त्या वर्तमानपत्राचे नांव 'जज्ज' ठेवावे असे ते म्हणत. यावरून त्यांच्या विचाराची चुणूक दिसते. पुढे दैवयोगाने ते लो. टिळकाकडे गेले व मग साहजिकच ते वर्तमानपत्राचे संपादक झाले व तेथे त्यांनी इतकें यश मिळविले!

सौ. गिरिजाबाई केळकर

(तात्यासाहेबांची भावजय, जळगांव)

(१) आमच्या काशिनाथबापूंचें लग्न झालें. नवी नवरी घरांत आली तेव्हां सगळीं मुलं मला विचारूं लागलीं कीं, आम्हीं तर तुला वहिनी म्हणतों; मग

हिला काय म्हणायचे ? तात्या चटदिशी म्हणाले, ही माझी 'ए वहिनी' आहे. तुम्हीहि ए वहिनीच म्हणतां; या तुमच्या नव्या वहिनीला अहो वहिनी म्हणा म्हणजे झाल !

(२) माझे लग्न झाले तेव्हां आमच्या घरांत साक्षरतेपेक्षां जास्त शिकलेल्या बायका नव्हत्या. तेव्हां लग्न झाल्यानतर तीन वर्षांनी माझा प्रथम लेख मासिक मनोरजनात बक्षिस मिळून आला; तेव्हां आम्ही धुळ्याला होतों व भाऊजी पुण्यास होते. ते पुढे लगेच धुळ्यास आले व मला पाहतांच हसत हंसत हात पुढे करून " काढा पेढे, काढा " म्हणाले. मला कांहीच अर्थ न कळल्यामुळें मी घोटाळले. मग जेवताना ते म्हणाले, " आपल्या घरांत पहिली स्त्री लेखिका झाली म्हणून पेढे नाही कां वाटले ! "

(३) पुण्यास बुक-कमिटीच्या सभेला मी आले असतांना एक गृहस्थ मला भेटायला आले व इग्रजीतच बोलू लागले. तात्या जेवत होते. ते खाली मान घालूनच बसले. त्या गृहस्थाला वाटले ह्या विदुषीबाई (त्याला काय ठाऊक की, मी विदुषी नसून लोकांनी बनवली आहे) ह्यांना इग्रजी येत असेल. ते गेले व तात्या वर मान करून हसू लागले व मग म्हणाले, " वहिनी, डायरेक्ट मेथड पद्धतीने तू ईग्रजी शिक बर ! पूर्वीच शिकावयाला पाहिजे होते, म्हणजे अशी मानहानी झाली नसती ! "

द. के. केळकर

(बी. ए., प्राध्यापक, ग्रंथकार, तात्यासाहेबांचे चुलत बंधु, मुंबई)

(१) तात्या लेख लिहीत असतां कोणी भेटावयास आला की लेख बंद करीत आणि तो निघून गेला की लगेच जेथे सोडला तेथून पुढे लिहावयास लागलीच सुरवात करीत. त्यामुळे सगळ्या लेखाचे चित्र जणू कांही त्यांच्या डोळ्यापुढे उभेच असावे, किंवा क्रमशः ते चित्र आपोआप विस्तृत होत जावे असे वाटे. लोक भेटावयास येत ते रोजच. पण एका दिवशीच्या प्रसंगाची मला विशेष आठवण राहिली आहे. गांधीयुग सुरू झाल्यावर टिळकांच्या अनुयायांपैकी कांही अखेरपर्यंत तटस्थ राहिले व कांही सुरवातीला तटस्थ राहून नंतर गांधीपक्षांत सामील झाले. या सामील झालेल्यांपैकी एक पुढारी परगांवाहून पुण्यास तात्यांच्याकडे उतरावयाकरितां रात्री आला होता. रात्री जेवण वगैरे झाल्यावर दहा वाजण्याच्या सुमाराला महात्माजींच्या मताविषयी चर्चा सुरू झाली. प्रथम प्रथम चर्चा दोन मित्रांत चालावी अशा स्वरूपाची सौम्य होती; पण सुमारे अर्ध्या तासानतर दोघांचाहि आवाज चढता चढता इतका चढला की, माडीवर जोरानें चाललेला हा वादविवाद ऐकून आम्ही खालील

मजल्यावरच्यांना भीति वाटूं लागली की, हे दोघे मित्र आतां हातघाईवर येतात कीं काय! दोघांचेहि आवाज उत्तरोत्तर चढतच चालले आणि दोघांच्यांतला वादविवाद चालला तो रात्रीं सुमारें दोन वाजेपर्यंत चालला! पण या प्रसंगाचा उल्लेख जो मी करीत आहे तो तात्या कांहीं वेळा सतापूनहि बोलत, या करितां नव्हे; तर मला असं पुढे सांगावयाचें आहे की, रात्रीं दोन वाजेपर्यंत कडाक्याचा वाद झाला असतांहि नेहमीप्रमाणे सकाळीं सहा वाजतां तात्यांना व त्यांच्या मित्रांना चहा देण्याकरितां म्हणून मी माडीवर जेव्हां गेलो तेव्हां पाहतों तों तात्या नित्याप्रमाणे लेखन करीत बसलेले! जणू काही रात्रीं कांहींच घडले नाहीं. तात्यांच्या मेंदूला निरनिराळे कप्पे होते की काय कोणास ठाऊक! म्हणजे असें कीं, भांडण-तंट्यात चार-दोन तास घालविले तरी वादविवाद संपतांच तो मेंदूचा कप्पा जणू कांही बंद करून टाकावयाचा; व दुसरा कप्पा उघडावयाचा, अशी तात्यांची वागणूक असे. राजकारणांतली अनेक कामे करीत असतांहि तात्या प्रचंड वाङ्मय निर्माण करूं शकले, तेंहि आपल्या मेंदूचे कप्पे पाडण्याची जी कला त्यांना साध्य झाली होती त्यामुळेच करूं शकले असें मला वाटतें.

(२) या प्रकारचा आणखी एक प्रसंग मला आठवतो. तो फेरोजशहा मेहेता यांचा मृत्युलेख तात्यांनी लिहिला त्या वेळचा. तात्यांचे थोरले बंधु अप्पासाहेब यांच्या मुलीच्या विवाहसमारंभाकरितां आम्ही सर्व जळगांवास आप्पांच्याकडे गेलो होतो. संध्याकाळची वेळ, लग्नसमारंभाची मोठी मिरवणूक निघणार होती तात्याहि कपडे घालण्याच्या तयारींत होते. इतक्यांत तात्यांच्या नांवाने एक तार घेऊन तारेचा शिपाई आला. तात्यांनीं तार फोडून पाहिली. तार मराठा पत्राच्या उपसंपादकाची होती. सुप्रसिद्ध पुढारी फेरोजशहा मेहेता परलोकवासी झाले होते. ती शुक्रवारची संध्याकाळ होती. मराठा पत्र रविवारी बाहेर पडावयाचें, तेव्हां शनिवारीं त्यांत लेख छापला जाणें आवश्यक होतें, म्हणून उपसंपादकांनी तात्यांना तातडीची तार धाडली होती. तात्यांनी तार आप्पासाहेबांच्या हातांत दिली व म्हणाले, तुमची मिरवणूक चालूं द्या! मला आतां लेख लिहून रात्रीं मेल जायच्या आंत टपालांत टाकला पाहिजे, असे म्हणून त्यांनी लगेच मला हांक मारली व कागद शाई घेऊन आम्ही वरच्या मजल्यावर जाऊन बसल्यावर सुमारे पांच मिनिटे होतात न होतात तोंच त्यांनी मेहेतावर अग्रलेख सांगण्यास सुरवात केली. दीड-दोन तासांत लेख पुरा झाला व लगेच स्टेशनवरच्या पोस्टांत जाऊन मी तो ताबडतोब जाण्याची व्यवस्था केली.

(३) राजकारणांत उपस्थित केल्या गेलेल्या सगळयाच प्रश्नांशी तात्या समरस होत नसत हे सांगावयास नकोच. एक प्रसंग मला आठवतो त्याचा उल्लेख

करतो. एकदां मोठें धरण बांधण्याचा प्रश्न उपस्थित झाला होता. आतां धरण बांधावयाचें म्हणजे आसपासची अनेक खेडी उध्वस्त होणार होतीं, हें सांगावयास नकोच. त्यांतील खेडुतांना अन्य ठिकाणी जमिनी घेण्यास व घरें बांधण्यास लागणारा पैसा देण्यास धरण बांधणारी कंपनी तयार होती; पण आपले घरदार सोडून जाण्यास ते खेडूत साहजिकच नाराज होते. तात्यांची प्रकृति ठीक नसल्याने त्या वेळी हवा खाण्याकरितां आम्ही पुण्याजवळीलच हवाशीर अशा यवत नांवाच्या खेड्यांत आठ-पधरा दिवस राहण्यास गेलो होतो. तात्या तेथे असतांना वर उल्लेखिलेला धरण बांधण्याचा प्रश्न उपस्थित झाला होता. खेड्यातल्या लोकांनी या बाबतीत सत्याग्रह करावा व धरण बांधण्यास विरोध करावा, असे कांहीं लोकांचे मत होते व त्या मताचा पुरस्कार केसरीने करावा याकरितां पुण्याहून दहावीस मंडळी एक दिवस दुपारच्या वेळी यवतास तात्याच्याकडे आली. मंडळींनी आपली विचारसरणी सविस्तर तात्यांच्यापुढे मांडली. तात्याना ती सर्वस्वी पसंत पडणे अशक्यच होतें. ज्यांना जमिनी व घरें सोडावी लागणार होती त्यांना देऊं केल्यापेक्षा अधिक पैसा देण्याबद्दल आग्रह धरण्यास तात्या कबूल होते, पण धरण बांधण्यासच विरोध करावा हे तत्त्व मान्य करण्यास कबुली देणे हें तात्याना अवघड होते; त्या वेळी परकीय राज्य होते व धरणाच्या निमित्ताने कां होईना पण खेडुताच्यामध्यें सत्याग्रहाच्या चळवळीची कल्पना रूढ करितां येईल अशीहि त्यांच्या पुरस्कर्त्यांना आशा होती. पण तात्यांना धरणबांधणीला विरोध करणे कठीण वाटले तर नवल नाहीं. यामुळें तात्यांनी केसरीच्या पुढच्या अंकांत जो यासंबधी लेख लिहिला तो तात्यांची भेट घेण्याकरितां पुण्याहून यवतास येणाऱ्यांना सर्वस्वी पसत पडण्यासारखा नव्हता हे सांगावयास नकोच. आज काळ बदलला आहे व आपल्या सरकारने अनेक धरणें बांधण्याची योजना लोकाच्यापुढे मांडली आहे. आज त्या कल्पनांना विरोध होत नाही हें सांगावयास नकोच. पण तात्यांच्या बाबतीत वरील प्रसंगाचा उल्लेख करावयाचा तो अशाकरितां की, तात्यांच्या बुद्धीस जी गोष्ट पटली नाही ती केवळ लोकाग्रहास्तव मान्य करणे तात्यांना फार कठीण वाटे, हें स्पष्ट करण्याकरिताच होय. पुढे वर उल्लेखिलेले ते धरण बांधले गेले हे सांगावयास नकोच !

येसूताई आठवले

(तात्यासाहेबांची चुलत बहीण, पुणें)

(१) सुमारें ४२ वर्षांपूर्वीची गोष्ट आहे. त्या वेळी माझे वय २०–२१ वर्षांचे व माझी धाकटी बहीण काशी हिचे १५ वर्षांचे असेल. आदल्या वर्षीच काशीचे लग्न झाले होतें. ती वझे यांच्याकडे दिली. त्या वर्षी आम्ही घरची सर्व मंडळी म्हणजे

आमची आई, स्वतः मी, बहीण काशी व भाऊ प्रो. दत्तुकाका असे मिळून मिरजेहून बैलगाडीने नरसोबाच्यावाडीस जात होतो. आम्हांबरोबर मी आमच्या शेजारच्याच एका केळकर आडनांवाच्या घरांतील दोन वर्षांचा छोटा मुलगाहि घेतला होता; कारण तो त्यांचा मुलगा सदा मजजवळच असे व माझी त्याला आईपेक्षांहि अधिक संवय लागली होती. प्रवासांत असता एका खेड्याजवळ आम्ही आलो. दुपारचे अकरा बारा वाजण्याचा सुमार होता आणि तेथेंच आमच्या बैलगाडीच्या चाकाची धांव निघाली. जवळपास कोठेच पाणी, विहीर किंवा कांही नव्हते आणि धांवेवर घालावयास थोडेतरी पाणी हवे होते. म्हणून आमचा गाडीवाला दूर अंतरावर घरगुती दुकानासारखें एक खोपटें दिसलें तिकडे गेला व पाणी मागूं लागला. तेथें त्या वेळी चारपांच टगे बसलेले होते, त्यांनी त्याला धुडकावून लावले व पाणीबिणी कोठलें आले आहे असे म्हणून त्याला परत लावला. पण माझी बहीण काशी ही स्वभावतःच धिटुकली व जहांबाज होती. ती पाणी देत नाहीत म्हणजे काय असे म्हणून आपली गाडीतील तपेली घेऊन खाली उतरली व त्या दुकानांतील लोकांकडे जाऊन जोराने म्हणाली, " अहो, गाडीची धांव निघाली म्हणून आम्हांस पाणी पाहिजे. प्यायलासुद्धां तुमचे पाणी नको आहे, " असें म्हणून तिने ती तपेली त्यांच्यापुढे आदळली. गंमत अशी झाली की, ती तपेली बसलेल्यापैकी एका इसमाने सहज उचलून घेऊन पाहिली, त्याबरोबर त्याच्या वृत्तीत एकदम परिवर्तन झालें व तो नरमपणाने म्हणाला, तुम्ही केळकरांच्या घरची मंडळी का ! व मग त्यानें घरात जाऊन घागरभर पाणी आणून दिले व म्हणाला, आणखी लागले तरी पाणी न्या ! हा सगळा प्रभाव काशीच्या तपेलीवर ठोकलेल्या तात्यांच्या नांवाचा ! ही तपेली कांशीला तिचे लग्न झाल्यावर दुर्गाताईनें (तात्यासाहेबांच्या पत्नी) दिलेली होती. असो; हा प्रसग आमच्या विनोदाला प्रवासभर व पुढेंहि कायमचा उपयोगी पडला व काशी तर घरी आल्यावर सगळ्यांना सांगूं लागली की, माझ्या तपेलीने तुम्हांला पाणी मिळाले! माझी तपेली दुसऱ्या कोणाला मिळावयाची नाही, असें ती जोरजोराने सांगूं लागली व त्या प्रवासांतील ती गंमत सांगूं लागली म्हणजे जो कांही हंशा पिके त्याला सीमा नाही. सांगण्याचें तात्पर्य हें की, तात्यांचे नांव त्या वेळींहि सगळीकडे इतके खेड्यांपाड्यांतूनसुद्धां माहित झालेले होते.

(२) माझ्या लहानपणीं तात्यांनी मला अंगाखांद्यावर खेळविलेले आहे. मी जात्याच गोरीपान, देखणी व स्वच्छ असे व त्या वेळी आमच्या घरांत लहान मूल म्हणजे मीच तेवढी. यामुळें माझे कौतुक फारच होत असे. तात्या पहिल्याने विलायतेला गेले त्या वेळचा प्रसंग. घरून निरोप घेतांना सध्याकाळी तात्या देवघरांत देवाला नमस्कार करून माजघरांत आले व तेथें घरांतील सर्व मंडळी जमली होती त्यांत येऊन बसले. या वेळी आक्काच्या सासूबाई काकी देशपांडेहि साताऱ्याहून मुद्दाम

आलेल्या होत्या. त्यांनीं तात्यांच्या हातावर दही घातलें. त्या वेळीं तात्यांचा नातू श्रीधर पांच-सहा वर्षांचा होता. तो तात्यांच्याजवळ बसला होता. मी जवळच तेथें उभी होतें. तात्यांनी मजकडे पाहिले व मला जवळ बोलावून लहान मुलासारखा माझ्या पाठीवरून हात फिरवला. श्रीधरला चमत्कारच वाटला. त्याला वाटले मी येवढी पोक्त बाई आणि तात्या माझ्याप्रमाणेंच यांच्या पाठीवरून हात फिरवत आहेत; ते पाहून तात्याच श्रीधरला म्हणाले, "अरे श्रीधर, तूं आतां जेवढा लहान आहेस तेवढीच तुझी ही आत्याबाई होती. तुझ्यासारखीच तरतरीत आणि स्वच्छ असे आणि तुझ्याप्रमाणेच तिला मी अगाखांद्यावर खूपखूप खेळविले आहे बरं का! म्हणून आतां घरांतून बाहेर पडतांना हिच्याकडे पाहून कसेसेच वाटत आहे!"

(३) माझ्या बालपणांतील गोष्ट; आई वगैरे नेहमी सांगत. मला त्याची आठवण अर्थातच नव्हती. कारण मी त्या वेळीं दोन-अडीच वर्षांची होते. घरांत मी एकटीच तान्हें मूल. यामुळें नेहमी जो तो मला अंगाखांद्यावर खेळवी. तात्या तर मला घेत असत व मी त्यांना फार आवडे. एक दिवस ते शाळेतून घरी आले. मी दारांत खेळत होतें. त्यांनीं लगेच उचलून मला घेतलें; पण त्या वेळी त्यांच्या खिशांत टांक होता तो माझ्या पायांत घुसला व मी किंचाळून रडूं लागलें. पायास रक्तहि आलें. तात्यांना फारच वाईट वाटलें; परंतु आई बोलल्यामुळे तर त्यांना तें अधिक लागलें. त्या वेळची ती टांकाच्या जखमेची खूण अद्याप माझ्या पायावर आहे. लहानपणी ती जखम पाहून कोणी हें काय लागलें म्हणून विचारलें आणि आईनें ती हकीकत सांगितली म्हणजे त्यांना वाईट वाटे. त्यांच्या मृत्यूच्या अगोदर दोन दिवस आम्ही सर्व दुपारीं जेवावयास बसलों असतां हीच गोष्ट तात्यांनीं कशावरून तरी बोलणं निघाले असतां मुलांस सांगितली.

(४) एक दिवस माझ्या आईने मला पुष्कळ मारले म्हणून मी मोठ्या-मोठ्यानें रडत उभी होते. इतक्यांत तात्या घरी आले. त्यांनी मला उचलून घेतलें व ते आईलाच पुष्कळ बोलले व म्हणाले, "काकी, ही कांही तुझ्या एकट्याचीच नाही समजलीस, आम्हां सर्वांचीच आहे. तिला अशी मारत जाऊं नको गडे. तिला असे मारूं लागलीस म्हणजे माझ्या काळजांत कसेसेच व्हावयाला लागतें बुवा!"

(५) माझें लग्न अगदीं लहानपणी म्हणजे मी पांच वर्षांची असतांनाच झालें. सतराव्या वर्षी मी माहेरीं परत आलें. पहिल्या प्लेगच्या दिवसांत माझ्या सासरची सर्व मंडळी म्हणजे पति, सासू, नणंद अशी गेली. फक्त मामंजी म्हातारे तेवढे राहिले होते. वयाच्या विसाव्या वर्षांपर्यंत मी सासरीच होतें. पुढं मामंजीहि वारले म्हणून मी कायमची माहेरीं राहण्यास आले. त्या वेळीं तात्याच मला मिरजेस येऊन पुण्यास घेऊन आले. माझ्या मामंजींनी वारण्याआधीं घराची सर्व

व्यवस्था केली. त्यांत मला फक्त पांचशे रुपये दिले व बाकी घरदार सर्व लेकीच्या नावाने करून टाकले. त्याचा साहजिकच मला फार राग आला होता पुण्यास आल्यावर एक दिवस बोलत असतांना मी रागाने म्हटले, "म्हातारड्याने मला काही एक ठेवले नाही" पण तात्याना मी सासऱ्याबद्दल उच्चारलेले शब्द बिलकूल आवडले नाहीत व ते रागाने मला लगेच म्हणाले, "खबरदार असला शब्द पुन्हा तोंडातून काढशील तर – असे शब्द बोलू नयेत."

(६) पुण्याच्या घरांत मनमोकळेपणाने हमणारी, धिंगाणा घालणारी माहेर-वाशीण म्हणून मी प्रसिद्ध आहे व अखेरपर्यंत तात्याच्या समोरहि तो माझा हक्क मी "सदर परवानगी" असल्यासारखा बजावीत आले आहे. तात्याच्या मृत्यूपूर्वी अवघ्या दोनच दिवसांची गोष्ट आहे व तिची आठवण होऊन आतां मला चटका लागला आहे. त्या दिवशी अगदी सकाळी आम्ही बायकामंडळी स्वयपाकघरांत भाजी वगैरे चिरीत बसलो होतो. इतक्यात नेहमीच्या परिपाठाप्रमाणें रात्री स्वतः आपल्या हाताने वर नेलेला पाण्याचा तांब्या स्वयपाकघरात घासण्याच्या जागी ठेवण्याकरितां तात्या घेऊन आले व खाली वाकले. थंडीचे दिवस असल्यामुळे त्यांनी धाबळीची गोध्याची माकडटोपी डोक्याला घातली होती. ती पाहून मला इतके अनिवार हसू लोटले की, सांगतां सोय नाही. तेव्हां तात्यांना कळेना व ते काय काय म्हणून हसत चौकशी करू लागले. तेव्हां मी सांगितले, दुसरे कांही नाही; तुमची ही गोध्याची टोपी बघितली म्हणून हसू आले इतकेच. त्यावर ते लगेच हसत म्हणाले, हात्तिच्या ! येवढेच ना ? नुसती टोपीच काय घेऊन बसलीस ? ही पहा जुन्या-सारखी मी बाराबंदीसुद्धां अंगांत घातली आहे, असे म्हणून त्यांनी शालजोडी दूर करून दाखवली व ते हसत हसत बाहेर निघून गेले.

डॉ. कमलाबाई देशपांडे

(पीएच्. डी., प्रिन्सिपॉल; तात्यासाहेबांची कन्या, पुणें)

(१) उभ्या जन्मांत तात्यांनी कधी घरांत एखादा दागिना करून आणलेला अगर त्यांत लक्ष घातलेले आठवत नाही. पण एकदा त्यांनी एकदम एक नथ आणवून सर्वांना आश्चर्यचकित करून सोडलें.

१९४२ साली जिमखान्यावरील आमच्या बंगल्यांत चोरी झाली व त्यांत ताईची नथ चोरीला गेली. देवपूजेच्या वेळी नथ नाकात घालावयाचा तिचा नेम असे व त्यामुळे ती नेहमी देवघरांत असे. त्या दिवशी ती स्वयपाकघराच्या कपाटांत राहिली व चोरीहि नेमकी त्याच दिवशी होऊन त्यांत नथ चोरीला गेली त्यामुळे सर्वांनाच हळहळ वाटली; पण त्यांत नथ गेल्याने जरा विशेष वाईट वाटले. ताई-

लाहि अर्थात् वाईट वाटलेच. पण अशा गोष्टीबद्दल हळहळत बसण्याची अगर मनस्ताप करून घेण्याची तिची वृत्ति नाही. आपला योग असतो तोवर वस्तु आपली असे म्हणत नाकावर नथेऐवजी कुकवाचे बोट टेकून तिने देवपूजा केली. 'जिन्नस असे कसे बाहेर ठेवले?' म्हणून तात्या रागवावयाचे ते रागावणार, पण ते मुलींसुद्धा कांही म्हणाले नाहीत, याचेच तिने सर्वांना कौतुक करून सांगितले. तिचे नित्यक्रम नेहमीच्या शांत व प्रसन्न मनाने चालू झाले. घरात मी त्या वेळी आजारी निजून होते. मलाहि राहवेना. ताईने मनाला लावून घेतले नाही तरी पूजा करताना नाकांत नथ असावी अशी तिची एक प्रकारें धार्मिक श्रद्धा मला माहीत; आणि दागिना करून द्या असे न म्हणण्याची तिची पद्धत त्याहून माहीत. तेव्हां मीच एक नथ दुसऱ्या दिवशी विकत आणली व तिला दिली. तिसऱ्या दिवशीं नवी नथ घालून ती देवपूजेला बसावयास व तात्या आघोळ करून देवघरात यावयास एक गांठ पडली, " ही नथ कुठली ? " त्यानी हंसत विचारले.

" ही आक्काने मला विकत घेऊन दिली. " ताईने सांगितले.

" आतां मी पण गमत सांगतो, " तात्या म्हणाले; " मीहि पण एक नथ मागविली आहे. माझा विचार होता की, नथ आल्यावरच देऊन मग सांगावयाचे. पुण्यांत मी दातारांना निरोप धाडला असता तर तुम्हांला कळले असते. तुम्हा सर्वांना एकदम नथ दाखवून मला आश्चर्यचकित करावयाचे होते म्हणून मी मुंबईस लिहिले आहे. एकदोन दिवसात नथ येईल. तू काही दागिना मागावयाची नाहीस म्हणून म्हटलें आपणच द्यावा."

सर्वच मंडळी हंसूं लागली. कारण एक नथ चोरीला गेली पण दोन नथा मिळाल्या ! ' न मागे तयाची रमा होय दासी ! ' हेच खरे.

(२) कै. ती. तात्यांच्या स्वभावांतील एक वैशिष्टय म्हणजे शक्य तेवढी दुसऱ्याची सोय पाहण्याची वृत्ति. मला आठवतें तसे आमचे घर म्हणजे सल्लामसलतीचे मुक्तद्वार. कोणीहि केव्हांहि यावें व आपली अडचण सांगून त्याबद्दल सल्ला विचारावा. गांवांत राहत होतो तेव्हा व जिमखान्यावर आलो तेव्हांहि हीच पद्धत की, आलेल्या माणसाला तिष्ठत न ठेवता काम ऐकून घेऊन आपले मत सांगून मोकळे करणे. अलीकडे दुपारी दोन तास ते झोपत; तेव्हां मात्र कोणीहि आलें तरी त्यांना झोपेतून उठवावयाचे नाही असें धोरण असे. पुष्कळदां पानावर भात वाढला असला तरी चटदिशी उठून बाहेर बोलावयास जात व पानांत वाढलेला भात काढून झांकून ठेवण्याची वेळ येई. स्वतःचे जेवण थोडे उशीरां झाले तरी चालेल, पण लांबून चालत आलेल्या माणसास तिष्ठत ठेवणे हे त्यांना संकट वाटे. अलीकडे शेवटी महिना दीड महिना त्यांची प्रकृति बरी नव्हती. मध्यंतरी आठ-दहा दिवस

तर ते नुसते ताकावर होते. पण अशा वेळीहि जरा हुशारी वाटली की, पुनः उठून काम करण्याची वृत्ति बळावे. याच उपासाच्या दिवसांत एक दिवस भांडारकर इन्स्टिट्यूटमधून चिठ्ठी आली की, भांडारकर स्मृतिदिनाचे नियोजित अध्यक्ष येऊं शकत नाहीत, तेव्हां तुम्ही याल काय ? त्यांनी होकार दिला व दोन दिवसांत थोडीं पुस्तके आणून 'कौटिलीय अर्थशास्त्रा'वर अध्यक्षीय भाषण केले. व्याख्यान माहितीपूर्ण व परिणामकारक झाले व व्याख्यान ऐकण्यास गेलेल्यांना ते आजारी आहेत, ताकावर आहेत, असे मी सांगितले तेव्हां आश्चर्य वाटले.

(३) या दिवसांत काही वेळां ते मला सागत की, "आक्का, तूं मधल्या हॉलमध्ये वाचीत बसतेस; तेव्हा कोणीहि आले तरी त्यांना सांग, मी भेटूं शकत नाही, आजारी आहे." पण हा नियम अमलांत आणीपर्यंतच मोडण्याची वेळ येई ! त्याना जरा विश्रांति मिळून हुशारी वाटली की, तेच आल्यागेल्याचा आवाज ऐकला की उठून माडीच्या दाराशी येत. एके दिवशी दुपारी रा. रा. बाबासाहेब साळवेकर व जगन्नाथमहाराज घरी आले. तात्यानी नुकतेच मला सांगितले होते की, "कोणीहि आले तरी त्याना मी भेटत नाही म्हणून सांग !" पण बाबासाहेब मुद्दाम मुबईहून आलेले; म्हणून मी थोडी विचारांत पडले व ताईला भेटण्यासाठी त्याना थांबवून घेतले. येवढ्या वेळांत तात्यांना थोडे बरे वाटून ते उठून बसले होते व खाली बाबासाहेबांचा आवाज ऐकताच माडीच्या दारात येऊन त्यानी बाबासाहेब व जगन्नाथमहाराज यांनाच वर हाक मारली व पुढे संभाषण सुरू झाले !

(४) त्यानतर पुन्हा एके दिवशी त्यांनी मला दुपारी हांक मारली व सागितले की, "मी आतां झोपतो. कोणीहि आले तरी मला बरे नाही, मी भेटत नाही असे साग." सुमारे एक तासाने रा. बाबुराव भडभडे आले. डॉ. ॲनिबेझंट यांचा जन्मशताब्दि उत्सव एक ऑक्टोबरला होता. त्यानिमित्त काही काम होते. रा. भडभडे यांना तात्या आजारी असून झोपलें असल्याचें मी सागितले व त्यांनी संध्याकाळी पुन्हां येण्याचे कबूल केले. सरासरी अर्धा तास गेला नाही तोच अहिल्याबाई होळकर कन्याशाळेकडून टांगा आला. कशासाठी आला हे मला माहीत नव्हते. म्हणून तात्यांना जाऊन सांगितले की, टांग्याला परत पाठविते. तोपर्यंत त्यांना हुशारी वाटू लागली होती. निरोप ऐकतांच ते म्हणाले, टांगा परत नको पाठवू. मी जाऊन येतो व उठून लागलीच कोटच अगांत घातला. मला असेहि सांगवेना की, मी भडभड्यांना तुम्ही आजारी म्हणून सांगितले आहे. त्यासाठी तरी तुम्ही आतां बाहेर पडू नका. मी आपली मनातल्या मनांत म्हणत होते की, आता त्यांची व भडभड्यांची रस्त्यात गाठ न पडो व माझ्याकडे खोटेपणा न येवो म्हणजे झाले !

भाद्रपद महिनाभर त्यांची प्रकृति कांही ना कांही कारणाने क्षीण होत होती. त्यांतच थोडे बरे वाटले व मधले उपोषण सोडून दसऱ्याच्या दिवशी ते प्रथम मुलांबरोबरच दुपारी जेवले ते दिवाळीच्या दिवशी दुपारपर्यंत. दुखणे कांहींच नव्हते व जरा हुशारी वाटली की जातीच्या तापटपणानें हिंडून काम करूं लागत. त्यामुळें इतरांना त्यांच्या क्षीणपणाची खरी कल्पना आली नाही. त्यांना मात्र स्वतःच्या क्षीण होणाऱ्या शक्तीची कल्पना येऊन मृत्यूची चाहूल लागली असावी; पण शेवटच्या क्षणापर्यंत स्थितप्रज्ञाप्रमाणे व्यवहार करून त्यांनी शेवटचा निरोप लिहून ठेवला!

काशिनाथ नरसिंह केळकर

(तात्यासाहेबांचे ज्येष्ठ चिरंजीव, अॅडव्होकेट, ज्योतिर्विद व चित्रकार, पुणें)

(१) तात्यांची अलीकडची वृद्धापकाळची अवस्था पाहून मला नेहमी त्यांच्या आईची आठवण होई. ती त्यांच्याच सारखी गौरवर्ण व प्रसन्नचित्त होती. सतत काम करीत राहणे हा तिचा गुण तात्यांनी उचलला होता जुन्या काळच्या ती पुष्कळ गोष्टी सांगत असे. आजोबांना आम्ही दादा म्हणत असू व आजीला 'आई' म्हणत होतो. १८९७ साली पुण्यास प्लेग होता तेव्हां पुष्कळ माणसें सामान-सुमान टाकून भीतीने पुणे सोडून गेली. दादा व आई मिरजेस निघाली होती व तात्यांना केसरीच्या कामामुळे येथेंच राहणे प्राप्त होते. त्या वेळी त्यांचे वय अवघें पंचवीस वर्षांचे होते व आई मिरजेस जाणार म्हणून ते तिला स्टेशनावर पोचवावयास गेले होते. स्टेशनावर गर्दी कोण होती व सामानसुमानाचा खच पडला होता. आईशेजारी कोणी एक बाई बसली होती, तिच्याशी तिचे सहज बोलणे सुरू होते. तात्यांच्या हुशार, तेजस्वी, तरुण मुद्रेकडे बाईने पाहून विचारलें, " हा मुलगा का तुमचा? " आई म्हणाली. " होय; हा मला पोचवावयाला स्टेशनावर आला आहे. "

" तो नाहीं का तुमच्याबरोबर येणार मिरजेला ? " बाईने विचारलें.

त्यावर आईनें सांगितले, " त्याच्या कामाकरितां त्याला इथेच राहावयाचे आहे. "

सारं पुणे भीतिग्रस्त असतां हा मुलगा पुण्यांतच राहणार, याचे त्या बाईला फार कौतुक वाटलें व आईला ती म्हणाली, " लोक पुण्याबाहेर जातात ते सारी चीजवस्त, सोने, रुपे बरोबर घेऊन जातात. तुम्ही मात्र हे 'सोनें' मागें ठेवून जात आहांत ! "

आई यावर काय म्हणणार ! ती हंसून म्हणाली – " होय. असे तर खरंच ! "

(२) आईचा सहवास तात्यांना दीर्घकाळ लाभला. ते परम मातृभक्त होते. आईने आपणांकरितां किती कष्ट पूर्वी केले हे ते जाणत होते. तात्याचा हिंदुस्थान-भर लौकिक होत असलेला पाहून तिला धन्यता वाटे. तात्या कोठेहि बाहेरगांवीं गेले तरी तिला कधीहि सांगितल्याशिवाय जात नसत व अमुक दिवसांनी परत येईन असे सांगत. त्यांत बहुधा एक दिवसाचाहि उशीर करीत नसत. १९२६ साली ती अगदी थकली. तेव्हां बहुतेक हा तिचा शेवटचा आजार असे समजून परगांवच्या सर्व कार्यक्रमांना नकार देऊन तात्या पुण्यांतच राहिले. कलकत्त्याला त्यावेळी ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमेटीची सभा होती व काही कारणाने सरकारने पंडित मालवीय यांवर बंदीची नोटीस बजावलेली असतांहि, सरकारी हुकुमाचा भंग करून मालवीय सभेला हजर राहिले. आईच्या आजारामुळे तात्यांनी दुसरी कोठलीहि गोष्ट मनावर घेतली नाही. शेवटी अखेरचा क्षण आला तेव्हां झटकन् पुढे होऊन तात्यांनी आपली मांडी दिली, तेव्हां आईने प्राण सोडला ! तिचे वय झाले होते हे खरें; पण समोर दिसणारी 'आई' नाहीशी झाली याचे दुःख त्याना जाणवलें, पण तें आवरून दुसऱ्याच दिवशी ते तावडतोब कलकत्त्याला रवाना झाले ! इतकी त्यांची कर्तव्यनिष्ठा जबर होती. त्यावेळी टाईम्सच्या बातमीदाराने Mr. Kelkar proceeded to Calcutta, in spite of his mother's death " असे यथार्थ उद्गार काढले होते.

(३) राजकारणांत पुष्कळदां शत्रूचे मित्र होतात, मित्रांचे शत्रु होतात. मित्रांतहि प्रामाणिक मतभेद इतके होतात की, खासगी मैत्री कितीहि दृढ असली तरी त्यावर थोडा तरी परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही. याबद्दल विलायतेंतील फॉक्स व बर्क याचे उदाहरण प्रसिद्ध आहे. मोतिलाल नेहरू यांच्याशी तात्यांचा विरोध आला तेव्हा त्यांनीच त्याला कृष्णार्जुनयुद्धाची उपमा दिली होती. पण कृष्णार्जुनाइतके नेहेरूशी त्यांचे स्नेहसंबध केव्हाच नव्हते; पण श्री. बापुजी अणे कॉंग्रेसच्या वर्किंग कमिटीत गेल्यामुळे मात्र कृष्णार्जुनयुद्ध खरें जुंपण्याची वेळ आली ! हा मतभेद तात्यांना फार जाणवला असे त्यावेळच्या केसरीच्या अग्रलेखांवरूनहि दिसून येईल. १९३३ साली मुबईस मी प्रभातचा संपादक होतो. त्या वेळी तात्यांना भेटावयास सरदारगृहात गेलो होतो. त्या वेळी उमरावतीचे बामणगांवकर, नागपूरचे गोपाळराव ओगले वगैरे मंडळीहि तेथे आली होती. बापूजी अणे यांच्याबद्दलच गोष्टी निघाल्या होत्या. थोडेसे हंसून बामणगावकरांना तात्या म्हणाले, " बापूजी अण्यांशी आमचा मतभेद झाला, यापेक्षां आतां जगांत कांही शिल्लक आहे का ? त्यांचे मन तुम्हांला वळवता आलं तर तुम्ही जरूर खटपट करून पाहा; पण वर्किंग कमिटीची जागा बापूजींनी प्रथम सोडली पाहिजे. तेथेच सारा खटका आहे ! त्यांनी

वर्किंग कमिटीची जागा सोडली म्हणजे बापूजी पुनः आमच्याकडे येण्याला कांहींच प्रत्यवाय नाही ! ”

(४) १९३२ साली म. गांधींनी मंदिरप्रवेशाची चळवळ चालविली होती, तेंव्हां ते नुसतेच मोघम बोलत. मंदिर-प्रवेश म्हणजे कांही गाभाऱ्यांत प्रवेश नव्हे किंवा देवतेच्या मूर्तीला स्पर्श करण्याचा हक्क नव्हे ! कारण असे झाले म्हणजे भांडणे होऊन रक्तपातापर्यंत मजल जाईल. याकरितां ही गोष्ट स्पष्ट करून त्यांनी ‘समर्याद’ विधान करावे, म्हणून मी महात्मा गांधींना एक पत्र लिहिले होतें. त्याला त्यांनी स्वहस्ताने ताबडतोब उत्तरहि पाठविले. यावेळी गांधी येरवड्याच्या तुरुंगांत होते व फक्त हवी ती सामाजिक चळवळ करण्याला (अर्थात् तुरुगांत राहून) त्यांना सरकारने परवानगी दिली होती. एक दिवस गांधीजींनी तात्यांना भेटण्याची इच्छा दर्शविली, म्हणून मीहि त्यांच्याबरोबर येरवड्याच्या तुरुंगांत गेलो होतो. उन्हाळ्याचे दिवस असल्याने एका आम्रवृक्षाच्या छायेत गांधीजी उघड्या अगाने बसले असून शेजारी महादेवभाई देसाई या मुलाखतीचे प्रत्येक अक्षर लिहून घेत होते. गांधींनी तात्यांशी बोलतांना “ You are my enemy ” असे उपरोधिक विनोदाने पहिल्या दोन-चार वाक्यांतच म्हणून, या सामाजिक कार्यांत तुमचे मला सहकार्य पाहिजे अशी विनंती केली. गांधींचे हे शब्द तात्यांना आवडले नाहीत; पण फक्त ते मुद्रेने दर्शवून तात्यांनी संवादाला सुरवात केली. आणि व्यावहारिक तोड म्हणून असे सांगितले की, मंदिर-प्रवेश हवा खरा; पण अस्पृश्यांनाच नव्हे तर सर्वांनाच तो हक्क समर्याद असावा. मंदिरांत गाभाऱ्याच्या समोर मूर्तीचे दर्शन घेता येईल अशी कोठे तरी एक सीमारेषा मानावी; तेथूनच सर्वांनी दर्शन घ्यावे. गाभाऱ्यांत कोणीच जाऊ नये ! ” गांधींना ही तडजोड पसत पडली. नंतर माझ्याकडे वळून गांधी विनोदाने म्हणाले, “ तुमच्या काशीनाथानेंहि पत्रांत मला असेच लिहिले आहे ! मग विचारांची उसनवारी तुम्ही त्याची केली की त्याने तुमची केली ? ” यावर तात्यांनी सांगितले, “ मी त्याचे विचार उसने घेण्याचे काय कारण ? सार्वजनिक आयुष्यांत त्याच्यापूर्वी किती तरी वर्षे मी आधी आलो आहे. उसनवारी असली तर त्यानेच माझी केली असेल ! ” अशा प्रकारे सुमारे तासभर मुलाखत होऊन म्हणजे त्यांत कांही चिमटे, कांही हास्यविनोद होऊन आम्ही निघून आलो !

(५) सन १९२४ साली ती. तात्यांना दे. ब. दास यांच्या सांगण्यावरून सुभाषचंद्र बोस यांनी एक पत्र पाठविले. तात्यांनी ते वाचल्यावर स्वतःजवळ ठेवण्याकरितां मी ते त्यांच्यापासून मागून घेतलें. ते पत्र विशेष महत्त्वाचें वाटल्यावरून मूळ अस्सल इंग्रजीत असलेलें ते पत्र खालीं देत आहे.

CORPORATION OF CALCUTTA,
Municipal Office, 9-8-24.

My dear Mr. Kelkar,

Deshbandhu is down with colic pain and cannot write to you himself. He has therefore asked me to write this letter to you.

As far as we have been able to judge, you probably dislike the idea of this corporation giving an address of welcome to Mr V. J. Patel, and your declining the address is probably due to that reason. Mr. Patel's activities in Bombay and his attitude towards Mr. Jayakar and other stalwarts of our party have no doubt antagonised you along with all other Swarajists in India. But we beg of you to look at the question from the point of view of the Calcutta Corporation. This Corporation is no doubt dominated by the Congressmen and particularly by Swarajists. But I desire to point out that there are Congressmen who are not Swarajists, and there are other members of the Corporation who are not Congressmen at all. The proposal to present an address to Mr. Patel was due, not to his activities as a Swarajist, but to the fact that he is the president of the Bombay Corporation. I can assure you that if Mr. Patel had not happened to be the president of the Bombay Corporation, the address would not have been presented to him. You probably know that the resolution to present an address was passed without a single dissentient voice, and in proposing the names of the leaders the reasons were given in each case. Calcutta and Bombay are sister corporations, and Mr. Patel by virtue of his office alone, managed to get in the list to whom addresses would be presented. Mr. Patel's attitude towards the Swaraj Party is a matter which affects us and not the public in general to the same extent. We could not therefore oppose the idea of giving him the address of welcome on account of his anti-Swarajist activities.

You will realise no doubt that the capture of the Calcutta Corporation has been like capturing the citadel belonging to the enemy. We are out to create a new tradition by offering welcome, not to the Governor or any governmental official, but to the representatives of the people. This departure from the track is being looked upon with a critical eye by all our enemies abroad including the Government. If you and Pandit Neheru decline to receive the address, the ceremoney will be a failure, and may have to be dropped, though we have already proceeded too far in making arrangements. If this proposed ceremoney turns out to be a hoax, we shall stand humiliated before the public of Calcutta and the Government. I hope you will spare us this humiliation since you have no desire to put us into a difficult or an awkward position. If you look at the situation from the point of view of the Calcutta Corporation, you will not decline to receive the address.

I am treating your telephonic message to me as a private one and I am writing this to you on behalf of Deshbandhu, myself and our party here, to reconsider your decision and finally agree to receive the address. If you agree I shall tear into pieces the wire you have already sent declining the welcome. At present hardly any one in my office knows about your decision.

We may if you so desire, present a seperate address to Mr Patel on another day. But you and Panditji must accept our welcome. It is for you to consider whether we should make a separate arrangement for Mr. Patel – But we must have *you* in any case.

Let us, Mr. Kelkar, be charitable to our enemies. What, after all, do we lose if we present an address to the president of the Bombay Corporation? Nobody knows more than Deshbandhu himself about Mr. Patel's × × × activities; but still Deshbandhu has taken up an attitude which I consider to be in

keeping with the lofty principles of the party to which we are all proud to belong.

Please send a reply to this by wire, and on behalf of Deshbandhu and our party here, I again request you to agree to accept the address of welcome. If you agree, you need not refer at all to the wire you have already sent. With best regards.

Yours sincerely,
(Sd.) SUBHAS C. BOSE.

यशवंत नरसिंह केळकर

(बी. ए., तात्यासाहेबांचे कनिष्ठ चिरंजीव, उपसंपादक केसरी, पुणे)

(१) आमच्या लहानपणी आम्हां मुलांना पर्वणीसारखे दिवस वाटावयाचे ते म्हणजे उन्हाळ्यांतील मे महिन्याच्या सुटीचे. कारण त्यावेळी वसंत व्याख्यानमाला, नाट्यसमेलन, इतिहाससमंडळाचें समेलन वगैरे बाबी असत व बहुधा त्या काळात परगांवचे अनेक नामांकित पाहुणे घरी उतरावयास येत किंवा तात्यांना भेटावयास येत. यापैकी श्री. कृ. कोल्हटकर, वासुदेवशास्त्री खरे व गो. स. सरदेसाई हे तर एकदा तरी एकत्र मिळून भोजनास यावे असे ठरलेलेच असे व तो दिवस तात्यांचा त्यांच्यासाठीच जवळ जवळ काढून ठेवल्यासारखा असे. त्यांची मनमुराद सभाषणे चोरून तासन्तास ऐकत आम्ही बसत असू. या वेळचा एक प्रसंग. आम्ही त्या वेळी गायआळींतील जुन्या घरी राहत होतो. माजघरात पाने मांडली होती. माडीवरून माजघरात येण्याचा जिना अरुंद असून पायऱ्यावरच्या फळया फार गुळगुळीत झाल्या होत्या. भोजनास झाले म्हणून कळल्यावर चौघेहि म्हणजे तात्या, सरदेसाई, कोल्हटकर व खरेशास्त्री खाली आले. खरेशास्त्री सर्वांत मागून येत होते. जिना अरुंद व कांहीसा अंधेरा होता. खरेशास्त्र्यांचा पाय पहिल्याच पायरीवरून निसटला व ते अलिकडे क्रीडांगणावर मुलांकरितां घसरगुंड्या केलेल्या असतात त्यावरच्यासारखे शेवटच्या पायरीवर येऊनच थांबले! शास्त्रीबोवा वृद्ध व अंगानें स्थूलहि होते. यामुळे सर्वजण घाबरून धावत जिन्याशी गेले. सुदैवाने शास्त्रीबोवांना इजा कांहीच झाली नव्हती. तो लहानसा अपघातच टळला व मग शास्त्रीबोवासुद्धां सर्वचजण कोट्या करून हसूं लागले. इतरांच्या कोट्या ऐकल्यावर तात्यांनी कोटी केली, ती अद्याप स्मरते. ते म्हणाले, "जाऊं द्या. आज खैर झाली. आतां त्या बिचाऱ्या जुन्या जिन्यावर उगाच घसरूं नका."

(२) आमच्या केसरींतील एकवेळचे सहसंपादक श्रीयुत मा. पं. सोमण यांच्या घरी कांही लग्नकार्य झाल्यामुळें त्यांनी तात्या, बाबा विद्वांस व केसरीच्या संपादकवर्गांतील सर्व स्टाफचे लोक यांना जेवावयास बोलावले होतें. अर्थात् ती सर्व खाशांची स्पेशल पंगत असल्यासारखीच होती. जेवतांना बाबूराव गोखल्यांनी नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे आपण अगदी साधेभोळे आहो, असा भाव आणून बाबा विद्वांसाची वर्मे काढली व चिमटे घेतले. पण बाबा विद्वांस बाबूरावांचे बारसे जेवलेले आणि फटकळपणे समर्पक पण ग्राम्य दृष्टांतहि बोलण्यास न भिणारे; यामुळें त्यांनीहि बाबूरावांच्या डावावर भराभर तोडी करून दाखविल्या. अर्थात् सर्वच प्रकार विनोदाने हंसतखेळत चालला होता. असो; जेवण झाल्यावर आचवून मंडळी पानसुपारीच्या शोधास लागली. पण तिची व्यवस्था खाली होत होती; यामुळें बऱ्याच जणांनी व तात्यांनीहि कपडे चढविण्यास सुरवात केली. तेवढ्यांत कोणीतरी मोठ्याने म्हणाला, " अरे ! पानाचे तबक दिसत नाही कोठे ! मग मुखशुद्धीला काय ! " त्या वेळी तात्या गमतीने लगेच म्हणाले, " आम्हांला मुखशुद्धीची तितकी आवश्यकता नाही. बाबाचे मात्र पाहा." तेव्हां तेथें मोठा हशा पिकला. बाबाचा अहोरात्र गर्दीमाणसांशी प्रसंग पडावयाचा व त्यामुळे त्यांच्या पेशाला अनुरूप अशी भाषा त्यांच्या तोंडी अगदी बद्धमूल झालेली असे. त्याला अनुलक्षून तात्यांनी विनोदाने ती मुखशुद्धीची कोटी केली होती.

(३) मोठेपणीं स्वतःच्या वडिलाचा लौकिक निरनिराळया तऱ्हानी प्रतीत झाला तर त्याची बरोबर चिकित्सा करण्याइतकें ज्ञान व समजूत वाढलेली असते; परंतु लहानपणी असा एखादा प्रसंग घडला म्हणजे आश्चर्य वाटते. याबाबतचा माझा एक अनुभव पुढीलप्रमाणे आहे. मी बारा वर्षांचा असतांना दक्षिण आफ्रिकेतील गांधीच्या लढ्याकरिता स्वयंसेवक म्हणून घरोघर फिरून वर्गणी जमा केली होती. त्या वेळी नामदार गोखल्याचा पुतण्या विष्णु माझा जोडीदार होता. प्लेगमुळे आम्ही झोपड्यांत राहत होतो. यामुळे तो आमचा तेथला आळीकर म्हणून दोस्त झाला होता. मला वाटते आम्ही दोघांनी दररोज रस्तोरस्ती हिंडून महिन्या दोन महिन्यांत तीन-चारशे रुपये तरी सहज मिळवून दिले होते. सर्व्हंट ऑफ इंडियाचे सि. एस्. देवळे हे आम्हांला सह्या करून पावतीपुस्तके देत व दर दोन दिवसांनी सायंकाळी आम्ही सोसायटीत जाऊन जमलेल्या रकमेचा भरणा करीत असू. सि. एस्. देवळ्यांना आमचे फार कौतुक वाटले व तें त्यांनी तात्यांच्याजवळ बोलूनहि दाखविले.त्या दिवशी तात्यांनी आमच्या कामाची चौकशी करून हांसत मला शाबासकी दिल्याचे चांगले स्मरते. यानंतर मला वाटतें, इंग्रजी तिसरीत किंवा चौथीत असतांना पुण्यांत स्मशानफंड जमविण्यास प्रथम सुरुवात झाली. त्या वेळीहि मी स्वयंसेवक म्हणून पुष्कळ दिवस काम केले. या फंडाचा भरणा श्री. ज. स. करंदीकर यांजकडे करावा लागे, तेव्हां त्यांची माझी प्रथम ओळख झाली. त्यांनीहि माझे कौतुक केले. या

वेळच्या स्वयसेवकपणांत दत्तु बरवे आतां बी. एजी, विठ्ठलराव बरव्यांचा पुतण्या, हा माझा जोडीदार होता. याहि वेळी प्लेगमुळे आम्ही झोपड्यांतच राहत होतो. सार्वजनिक फंड मागतांना स्वयंसेवकांना किती विविध व विचित्र अनुभव येतात त्याचा प्रत्यय त्या वेळी मला प्रथमच भरपूर आला. त्या वेळी आम्ही थोडेसे जाणते असलो तरी १४-१५ च वयाचे. कोणी स्मशानफंड वर्गणी नाकारली तर या मनुष्याला मरण येऊन त्याची फजिती व्हावी म्हणजेच त्याला समजेल अशी आपसांत आम्ही त्याची टिंगल करावी. रामनारायण बंगल्याशेजारी एका मराठा पाटलाची झोपडी होती. आम्ही त्याच्या बागेत शिरलो व त्यास पत्रक देऊन याचना केली. तेव्हा त्याने शिव्या हासडून आपल्या कुत्र्यासच आमच्या अंगावर छू म्हणून सोडले ! तेव्हा अक्षरशः भीक नको पण कुत्रा आवर अशी आमची स्थिति झाली होती. असो. याच सुमारास आम्ही दुपारी ११-११॥ वाजतां सध्या एल्. जे. आपट्यांचा बंगला आहे तेथे असलेल्या ब्राह्मणाच्या झोपड्यात वर्गणी मागत हिंडू लागलो. एका झोपडींत शिरलो, त्या गृहस्थांनी पत्रक वाचले परतु आमची आधी खूप हजेरी घेतली. सध्या विद्यार्थी फार उनाड व चोरटे झाले आहेत, वगैरे उपदेशाचा मोठा थोरला डोस त्यानी आम्हाला पाजला. त्यावर आम्ही आमचे मिळविलेले आकडे दाखविले व म्हटले चारदोन आणे दिलेत तरी चालतील. त्याबरोबर ते फारच उसळले व म्हणाले फार फाजील पोरे दिसतात ही. नांव काय तुमचे, कोणत्या शाळेत शिकतां वगैरे त्यानी विचारले. मग मला माझे सबध नाव सागावेच लागले. त्याबरोबर मात्र तो गृहस्थ एकदम नरमच आला व चकित झाल्यासारखा विचारू लागला, तू नरसिंह चिंतामण केळकराचा, तात्यासाहेबाचाच मुलगा ! मग हे आधी कां सांगितले नाहीस ? झालेल्या प्रकाराने जणू काही आपल्या हातून मोठी वाईट गोष्ट घडली असेच त्या गृहस्थास खचित वाटले व परिणाम असा झाला की, त्याच गृहस्थानी स्वतः आमच्याबरोबर २५-३० ठिकाणी येऊन अर्ध्या-पाऊण तासात रोख ३०-४० रु. वर्गणी मिळवून दिली ! त्या दिवशी तात्यांच्या लौकिकाचा असा परस्पर प्रत्यय आला. घरी आल्यावर हा अनुभव ऐकून सर्वांनाच मौज वाटली. हे गृहस्थ म्हणजे सध्या पुणे येथील गाजणारे सर्जन बडोपत घारपुरे यांचे चुलते होते. ते मला अर्थातच ओळखत नसतील; परतु मी ज्या ज्या वेळी त्यांना पाहतो त्या त्या वेळी वरील प्रसंगाची मला आठवण होते.

श्रीधर गोपाळ देशपांडे

(तात्यासाहेबांचे दौहित्र, चीफ एरोड्रम ऑफिसर, सँटाक्रूझ एअरपोर्ट, मुंबई)

(१) जगज्जेत्या शिकंदर बादशहाने एकदा एका साधूला विचारले की, "तुला काय हवे ते माग". आणि साधूने म्हणे उत्तर दिले, "माझ्यापुढे उभा

राहिल्याने तुझी सांवली अगावर पडते, तेवढी दूर करून अंगावर ऊन पडूं दे म्हणजे झाले. आणखी कांही नको तुझ्याकडून !"

देवाने तात्यांना जर विचारल असेल जन्माला घालण्यापूर्वी तर त्यांचें मागणे असेच कांही असेल की, "नश्वर जगांतली महत्त्वाकांक्षा आणि ऐश्वर्य-लोलुपता यांची छाया माझ्यावर पडूं देऊ नको, फक्त आजन्म ज्ञानाच्या उन्हांत तळपत बसू दे." देव म्हणाला, "तथास्तु" आणि त्या आशीर्वादाचे प्रत्यतर म्हणजेच तात्यांचे जीवनचरित्र. साधी राहणी नी उच्च विचारसरणी.

(२) तात्या साधा हिशेब पुढे मांडीत. "रोज एक पानभर लिहिले तर वर्षाला ३६५ पाने होतील म्हणजे वर्षभरात अगदी विनासायासाने माणसाच्या हातून एकदोन पुस्तके सहज लिहून होऊ शकतील." त्याप्रमाणे त्यांच्या हातून अखंड लेखन बाहेर पडे. लायब्ररीतून पुस्तकाचा भारा आणीत चांगली लठ्ठ लठ्ठ पुस्तके. पण तीन दिवसात त्या पुस्तकांची परत रवानगी ते करीत ! पुस्तक प्रथम चाळून त्यांतील नेमका भाग शोधून काढायचा, आणि त्यांतील ग्राह्यांश चटकन आत्मसात करायचा की झाले पुस्तकवाचन. सूक्ष्म बुद्धि व उत्तम ग्रहणशक्ति यामुळें ते कोणताहि विषय चटकन अभ्यासून इतक्या सुंदर तऱ्हेने विषद करून लिहीत की, तात्या म्हणजे ज्ञानार्जनाचे शब्दशः यंत्र झालें होते. एका बाजूने ज्ञान आत्मसात करायचे की लागलीच तें पुस्तकरूपाने सर्वांच्यासाठी लिहून तयार !

(३) आणखी अेक तात्यांचा गुण म्हणजे त्यांची प्रखर न्यायप्रियता. त्या न्यायप्रियतेने ताजव्याची पारडी ते अितकी समतोल धरत की, आपपरभाव, स्नेहार्द्रता, किंवा भाडभीड त्या तोलावर निरुपयोगी ठरत. ही न्यायप्रियता खुद्द व्यवहारातच काय, पण कल्पनासृष्टीत सुद्धा ते तितक्याच कसोशीने अमलात आणीत

माझी "ठेगणे अस्मान" कादंबरी वाचल्यावर ते म्हणाले, "त्या श्रवण श्रीकांत सोहोनींने बनू आठवलेबरोबर गुजराथ मेलने अेकदां प्रवास केल्यावर त्याने शेवटी तिच्याशी लग्न न करणे हे फार अन्यायाचे आहे. कादंबरीचा शेवट ते लग्न दुसरे असले तरी झालेले दाखवून करावा." तात्यांच्या मताने त्यांतील पुष्कळ भाग मी अितक्या स्पष्टपणाने लिहिणे अुचित नव्हते. पण अितर अनेकांचा अभिप्राय मला अनुकूल पडल्यामुळे त्यांनी आपला आग्रह सोडला; तरी पण काल्पित गोष्टींतहि त्यांची न्यायदृष्टि किती सूक्ष्म होती व अनीतीची कल्पनाहि त्यांच्या मनाला कशी खपत नसे हे स्पष्ट दिसते.

(४) बाळबोध मराठी जितक्या सुंदर हस्ताक्षरात तात्या लिहीत, तितक्याच पूर्णांशानें बाळबोध मराठी वळणाचे जीवन तात्यांनी स्वतः गिरविले. पूर्वीचे बाळबोध मराठी वळण म्हणजे कसे असे, असे जर मला कोणी विचारलें

तर मी तात्याच्याकडे बोट दाखवीन. ते राहिले ते बाळबोध मराठी वळण. आणि तात्यांनी आजन्म ते गिरविलें, त्यातच त्यांच्या चारित्र्याला ज्याप्रमाणे तेज चढतें, त्याचप्रमाणे एकोणिसाव्या-विसाव्या शतकांच्या सधिकालांतील महाराष्ट्राच्या सत्त्व गुणांनी शोभन दिसणाऱ्या, साध्या नि उच्च राहणीचे प्रतीक होणाऱ्या " बाळबोध मराठी वळणाची " हि त्यांत आपोआप स्तुति होते असे नाही कां ?

(५) कांही महान् व्यक्ति त्यांच्या राष्ट्राच्या कांही विशिष्ट कालखडामध्ये मूर्तिमत प्रतीकरूप होतात. दुसऱ्या महायुद्धाच्या कठीण कसोटीच्या वेळी जीवनमरणाचा झगडा करणाऱ्या इग्लडचा मूर्तिमत प्रतिनिधि म्हणजे विस्टन चर्चिल. त्याच्या मुद्रेवरचा बुलडॉगप्रमाणे दिसणारा चिवटपणा, त्याच्या भाषणामध्ये प्रकट होणारे विचार नि त्याने केलेल्या अवघड कार्याची पूर्ती यामध्ये जणुं कांही सारे इग्लडच त्याच्या रूपाने प्रतीत होत होते. त्याचप्रमाणें टिळकाच्या नतरच्या कालखडाच्या महाराष्ट्राचे मूर्तिमत प्रतीक म्हणजे तात्या होते. कुणालाहि हार न जाणारी बुद्धिसपदा, जाज्वल्य देशाभिमान, बिनमिजासीपणा इतका की, तो दोषाच्या सदरात पडावा, गरीबी आणि सत्त्वस्थपणा या महाराष्ट्राच्या साऱ्या गुणावगुणाचे प्रतिबिंब तात्यामध्ये होते. महाराष्ट्राच्या राजकारणांतील बुद्धिप्रामाण्याचा वाद, पण प्रत्यक्ष स्वातत्र्याच्या लढ्यामध्ये इतरांशी सहभागी होण्याची गर्दी–आपल्याला न आवडणाऱ्या मार्गानेहि–ही तात्यांच्या महाराष्ट्राची मनःस्थिति होती. तात्या गेले त्या वेळी महाराष्ट्राला ही जाणीव झाली.

गंगाधर नीलकंठ गोखले

(प्रिन्सिपॉल, सांगली इंजिनियरिंग कॉलेज)

डॉ. बेझट बाईच्यासारखी आयरिश वृद्ध बाई आपल्या हिंदुस्थानकरितां इतका जीव टाकते व आम्ही हिंदभूमीचे सुपुत्र ऐषारामांत लोळत असतो याचें मला फार वाईट वाटून मी माझी नोकरी सोडण्याच्या विचारांत होतो. तेव्हां या बाबतीत तात्यासाहेब यांचा सल्ला घ्यावा म्हणून मी त्यांच्याकडे गेलो व म्हणालो, " तात्यासाहेब, काय करूं सांगा. " ते म्हणाले, " नोकरी सोडल्याखेरीज देशसेवा करतां येते. पोटाची सोय असल्याखेरीज कांहीहि कार्य करतां येत नाही व त्यामुळेच पुढे देशभक्त फंडगुंड बनतात. नोकरी सोडणे फार मोठी चूक होईल." हा त्यांचा अनुभवाचा सल्ला मला पटला व अखेर त्याचा माझा असा तहनामा झाला की, मी दरमहा निदान शभर रुपयांची आजन्म तरतूद कुटुबपोषणार्थ करून त्याना दाखवावी व मग त्यांनी आपली हरकत मागे घ्यावी. याप्रमाणे १९१७ मध्ये केलेला हा करार मी १९२८ साली पेन्शन घेऊन पुरा केला. या-

प्रमाणे मला त्यांनी मोठ्या चुकीपासून परावृत्त केले. माझ्या हातून जर कांही कार्य आज होत असेल तर त्याचे श्रेय कै. तात्यासाहेबासच आहे. अशी माझी श्रद्धा आहे.

सरस्वतीबाई पेंडसे

(तात्यासाहेबांच्या नातेवाईक, पुणें)

(१) माझे वडील कै. ती. गणेश अनंत ऊर्फ भाऊसाहेब लेले, बी. ए., हे तीं. कै. तात्यासाहेब केळकर यांचे थोरले बधु, कै. ती. नानासाहेब यांचे चागले स्नेही होते; डेक्कन कॉलेजमध्ये माझे वडील व कै. नानासाहेब केळकर समकालीन असून १८८५ सालच्या सुमारास बरोबर शिकत होते. दोघेहि बोर्डिंगमध्ये एकाच खोलीत असल्याने त्यांची एकमेकाची चांगली मैत्री होती. शिक्षण पूर्ण झाल्यानतर दोघे जरी भिन्न व्यवसायाला लागले, तरी त्या दोघा मित्राचा पत्रव्यवहार शेवटपर्यंत होता. ती. नानासाहेब केळकर मृत्यु पावल्याचे पत्र तीं. तात्यासाहेबां-कडून, ज्या वेळी माझ्या वडिलाच्याकडे आले, त्या वेळी ते पत्र हाती घेऊन, कापऱ्या हातानेच, माझ्या आईला माझ्या वडिलांनी पत्र वाचून दाखविले, व " माझ्या चांगल्या मित्रांपैकी एक मित्र आज मी गमावला " असे म्हणून नेत्रांतून अश्रु गाळू लागले. त्या देखाव्याचे स्मरण मला अद्यापि चागलेच आहे. कै. ती. नानासाहेब केळकर जरी इहलोक सोडून गेले होते, तरी कै. तात्या-साहेबांचा व माझ्या वडिलाचा त्यानतर पत्रव्यवहार शेवटपर्यंत होत असल्यामुळे त्यांचे स्नेहसंबध दृढ झाले.

(२) केसरी सस्थेचा पुण्याचा गायकवाड-वाडा, ज्यात हल्ली केसरी ऑफिस आहे, तो पूर्वी केसरी संस्थेच्या मालकीचा नव्हता; बडोद्याच्या महाराजांकडून विकत घ्यावयाचा होता; तो विकत घेण्याकरिता व त्या बाबतीत कांही रकमेची व मुदतीची तडजोड करण्याकरितां, कै. तात्या-साहेब केळकर माझ्या वडिलांकडे बडोद्यास आले होते, व आमच्याच घरी उतरले असल्याने मला त्या वेळेचेहि चांगले स्मरण आहे. वर्तमानपत्रांत तेथला कांही मजकूर छापावयाचा असल्यास माझ्या वडिलांकडे पत्रे येत, व देण्यासारखा मजकूर असल्यास लिहून पाठविला जाई, हेंहि मला चांगले स्मरते. हा मैत्रीचा सबध १९०६ सालापर्यंत चालू असून, त्याचे रूपांतर थोड्या दिवसांनी पेंडसे व लेले घराण्यांशी झाले, व त्यामुळेच जास्त संबंध आला. १९०६ साली माझें लग्न झाले. लग्न जुळविण्याच्या बाबतीत ती. तात्यासाहेब यांनी आपल्या मैत्रीचें स्मरण ठेवून जी खटपट केली, तिचे रूपांतर हल्लीच्या नात्याच्या संबधांत झाले आहे. ही निरंतरची स्मृति माझ्या ध्यानांत शेवटपर्यंत राहणारी

आहे. हा नात्याचा संबंध म्हणजे ती. दुर्गाताई केळकर यांची मी भावजय असून, त्या माझ्या वन्स लागत आहेत. त्यांच्याबद्दल माझी पूज्य बुद्धीहि तशीच आहे. कै. तात्यासाहेब हयात असतांना मी पुष्कळ वेळां ती. ताईस विनोदाने म्हणत असे कीं, " आपले डोळे मिटल्यास मला फार आनंद होईल " व त्याहि मला म्हणत असत की, " तुझे बोलणें खरें होवो. " पण ईश्वरी घटना अतर्क्य असते हेच खरे.

(३) १९१० साली चि. अक्काचे लग्न झाले. तिला देशपांडे नांवाच्या देशस्थ घराण्यात दिल्या कारणाने, त्या वेळी त्याच्यावर समाजाकडून पुष्कळ टीका झाली; तथापि तात्यासाहेबांनी ती टीका मनावर न घेऊन धैर्याने सोसली व त्यांच्या घरांतील इतर सर्व मंडळीनीहि धैर्याने टक्कर दिली. तात्या न बोलके पण कर्ते सुधारक होते.

(४) १९२२ साली चि. बापुराव केळकर ह्यांचे लग्न झाले, त्या प्रसंगी मी हजर होते. त्या वेळी लग्नसमारभास पुष्कळ लोक आले होते, व सर्वांत मोठ्या मुलाचे लग्न व पहिलेच कार्य असल्याने, सर्वांस आनंद व उत्साह वाटत होता. लग्नसमारभात वाद्ये वाजवावयाचीं नाहीत, असे तत्त्व ठरवून कृतीत आणिले. तात्यासाहेबानी सर्वास तसे निक्षून बजाविले होते की, बायकामंडळीत वाद्याबद्दल गोष्ट निघाल्यास " मी वाद्ये साफ वाजविणार नाही, कोणाचे या बाबतीत ऐकणार नाही, भीड चालणार नाही, असे सर्वांस स्पष्ट सांगा. " तात्यासाहेबांची सामाजिक मतं जरी पुष्कळ सुधारलेली असली, तरी घरगुती बाबतींत त्यांची मते पूर्ण सनातनी दिसत. दरवर्षीची रामनवमी, तिची जेवणावळ, श्राद्ध, पक्ष वगैरे नित्य नैमित्तिक कर्में सनातनी मताप्रमाणे होत असत.

(५) ती. तात्यासाहेबाकडे माझे जाणेयेणे सुरू झाल्यापासून त्यांचे घर नेहमीं पाहुण्यांनी भरलेलें दिसे व मी नेहमी विनोदाने म्हणे, " आपले घर वटवृक्षा-प्रमाणें आहे." " पण याचे श्रेय तिच्याकडे (ताई) आहे " असे ते उलट म्हणत !

(६) कै. तात्यासाहेबांस मी भक्तिभावनेने जेवावयास मधूनमधून बोला-वीत असे व ते सवड असल्यास येतहि असत.

एकदां सकाळी ९–१० च्या सुमारास आमच्याकडे ते आले. मी नित्याच्या संवयीप्रमाणे चहा, दूध वगैरे देते असे म्हटले; त्यावर " चहा, दूध सर्व ठिकाणी मिळते, परतु सुठीची कढी (ताकाची) कोठे मागतां येत नाही, व मिळणे कठीण असते. शक्य असेल तर ती दे." असे ते म्हणाले. मला त्यांच्या या बोलण्याचे फार कौतुक वाटले.

(७) तात्यासाहेबांस सर्व कोकणी पदार्थ मनापासून आवडत. काकडीची गोडाची धिरडी, खांडवी, तसेंच कांही रुचिपालट, भाज्या, हेहि प्रकार ते आवडीने मागून

घेत. एकदां असेच आमच्याकडे ते जेवीत असतां, एकप्रकारची भाजी केलेली होती. ती त्यांस फार आवडली. त्यांनी मला हांक मारून विचारिले, " मामी, भाजी फार आवडली, परतु ओळखीची दिसत नाही, हिचे नांव काय ? " " ह्या भाजीचे नांव चदनबटवा असे आहे व हिची गोळाभाजी चांगली होते, " असें मी त्यास सांगितले. त्यावर ते हंसून म्हणाले, " एकदां आमच्या घरी ये व तुझी बटवा भाजी तिला करण्यास साग."

(७) महायुद्ध जोरांत चालू असताना, मुबईवर बॉब हल्ला होईल असे समजून पुष्कळ लोक मुबईहून पुण्यास आले. कोणी कोकणात गेले. ज्यास जिकडे आश्रय मिळेल तिकडे तो जाऊं लागला. नाना तऱ्हेच्या गोष्टी लोक बोलू लागले. मी येथे २-३ लहान मुलांना घेऊन असल्यामुळे मलाहि आता काय करावे हे सुचेना. कै. तात्यासाहेबास मी आमच्याकडे बोलाविले व विचारले; " बाब हल्ले होतील म्हणून मुबईचे लोक येथे बरेचसे येत आहेत, किंवा दुसरीकडे जात आहेत; आपण कसे करावयाचे ? आपण कोठे जाणार आहा किंवा काय ? मी कोठे जावे, मला मार्ग सागा. " कै. तात्यासाहेब ह्यावर हसून म्हणाले, " मामी, ही सर्व हूल उठली आहे. पुण्या–मुबईवर हल्ला होत नाही; येथून उठून आपण जाणार कोठे व किती दिवस ? मरण व सकटे यावयाची असल्यास ती चुकत नाहीत. स्वस्थ चित्ताने राहा. मी कोठे जाणार नाही, व तूंहि येथेच राहा," असे सांगून धीर देऊन गेले. नेहमी माझ्या दुःखी मनःस्थितीत मी अस्वस्थ मनाने तात्यासाहेबांस कांही कांही भांबावलेले प्रश्न विचारीत असें, त्या वेळेस मला ते म्हणत, " सुखाबरोबर दुःखाची तयारी करून ठेवावी लागते, त्यास तूं अपवाद कशी होशील ? तुला वेदान्त आवडतो ना ? मग हाच वेदान्त कृतीत आण."

वामन हरी देशपांडे

(जी. डी. ए. आर. ए., ऑडिटर, मुंबई)

(१) सन १९३७–३८ सालची गोष्ट असावी. वेस्टर्न इंडिया इन्शुअरन्स कंपनीची सिल्व्हर ज्युबिली होती. त्यानिमित्त त्या कपनीचा ऑडिटर म्हणून मुद्दाम मी मुंबईहून सातारला गेलो होतो. समारभाचे अध्यक्ष तात्यासाहेब होते. समारंभ संपल्यानतर परत घरी जातांना तात्यासाहेब समोरच दिसले. त्यांना नमस्कार केला. तत्क्षणीच ' उद्या घरी येऊन भेटा ' असे त्यानी सागितले आणि यात्र ' उद्याच्या ' भेटीत मी शिक्षण प्रसारक मडळी पुणे या सस्थेचा ऑडिटर झालो !

माणसाची पारख होणे व योग्य कामाकरितां योग्य त्या व्यक्तीचा हमखास उपयोग करणें, हे मोठेपणाचे लक्षण तात्यासाहेबांच्या अगी पुरेपूर होते. अनेक

प्रकारच्या उलाढालीत त्याना निरनिराळ्या प्रकारच्या माणसाची जरूर लागे. त्यांच्या ह्या लोकसंग्रहात मी जमा होतो. अशाच एका प्रसगाने त्यांनी मजकडे भोर संस्थानच्या धान्य-खात्याच्या तपासणीचे काम सोपविले. त्या वेळी ते त्या संस्थानच्या एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलचे अध्यक्ष होते. काम अतिशय जबाबदारीचे व जिकीरीचे, त्यामुळें ते पुरे करण्यास वेळहि फार लागे. त्यांत एका कामाचा तात्यासाहेबांनी आपल्या अधिकारांत निकाल लावला होता. पण ऑडिटर म्हणून त्यावर टीका करण्याचा मजवर प्रसग आला. ही बाब अतिशय नाजूक व जबाबदारीची; यामुळे टीका करण्यावांचून मला गत्यंतरच नव्हते. हे एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिल इनमीन् तीन माणसाचे. पैकी एक संस्थानचे दिवाण, दुसरे राजेसाहेबांचे खाजगी कारभारी व तिसरे खुद्द अध्यक्ष म्हणजे तात्यासाहेब! अशा स्थितीत हा मतभेद झालेला. माझा रिपोर्ट त्यांच्याविरुद्ध झालेला. तेव्हां हे कसे काय होणार ह्या विवचनेत मी होतो. मी माझ्या रिपोर्टाचा कच्चा ड्राफ्ट त्याना वाचून दाखविला व त्याच्या चेहऱ्यावर त्याचा काय परिणाम होतो ते पाहत राहिलो; पण आश्चर्य हे की, अगदी अनपेक्षित असेच उत्तर त्यांच्याकडून मिळाले. ते म्हणाले, " ठीक आहे; तुम्ही म्हणता तसे असले तर आमचा मूळचा ठराव बदलून घेऊ. त्यांत कमीपणा कसचा ! " या त्यांच्या उद्‌गारामुळे माझ्या विवचनेचा निरास झाला. या प्रसगाचें राहून राहून मला नवल वाटते. कारण आमच्या ह्या व्यवसायाच्या निमित्ताने इतर कांही थोरांमोठ्या लोकांबरोबर उद्भवलेले अनेक खारट-तुरट प्रसग ध्यानात घेऊन त्यांची वरील प्रसगाशी तुलना केली असतां, तात्यासाहेबाच्या ह्या उत्तरामुळे आमच्या व्यावसायिक अनुभवांत बहुमोल भर पडली हें खास !

(२) याच कामाच्या निमित्ताने तात्यासाहेबांच्या सहवासांत भोरला दोन दिवस राहण्याचा मला योग आला. त्यामुळे त्यांची काम करण्याची पद्धति, त्यांचा उरक, टापटीप व सर्वांचे म्हणणे शांतपणे ऐकून घेऊन निर्णायक निकाल करण्याची हातोटी वगैरे गोष्टीचा प्रत्यक्ष अनुभव आला. एके रात्री त्यांच्या जेवणाचे ताट त्यांनी आम्ही बसत असू त्याच दिवाणखान्यांत मागविले. आचारी ताट ठेवून गेला; पण जेवण झाल्यानतर ते उचलावयास कोणीच आले नाही. बराच वेळ वाट पाहून मी स्वतः ते उचलण्यास पुढे झालो. ते पाहून मला बाजूस सारून स्वतः ते त्यांनीं बाहेर नेऊन ठेवले. ही बारीकशीच गोष्ट पण तिचा माझ्या मनावर फार परिणाम झाला. तसेच सकाळी ते माझ्या अगोदर उठत, सर्व प्रातर्विधि आटोपीत व "देशपांडे अुठा, चहा तयार आहे " म्हणून हाक मारून अुठवीत. ह्यामुळे मी लज्जित होओ !

(३) गायनशास्त्रामध्ये त्यांचा माझा मतभेद होता. किंबहुना मी त्यांचा विरोधक होतो. सगीताच्या मराठीकरणाविषयीची त्यांची मते मला कधीहि

पटली नाहीत. अुलट त्यांच्या विचारप्रणालीवर अेका लेखांत मी अुघड अुघड व कडक टीका केली होती व तेवढ्यानेहि माझे समाधान न होतां "तुमच्यासमोर मनमोकळेपणाने भांडतां येत नाही, म्हणून हा लेख मुद्दाम पाठवीत आहे" असे स्वतंत्र पत्र लिहून त्यासोबत या लेखाचे कात्रण पाठविले. त्याला त्याचे अुत्तर तीस-पसतीस मुद्द्याचे आले प्रत्यक्ष गांठ पडली तेव्हा "तुम्हाला मी अितके लांबलचक व आवर्जून व मुद्देसूद पत्र लिहिले; पण त्याची तुम्ही सार्धी पांच सुद्धां पाठविली नांहीन," असे म्हणून ते मजवर खूपच रागावले! मराठी-करणाच्या बाबतीत वादाचा मुख्य मुद्दा उच्च संगीतांत शब्दाच्या अर्थाची अपेक्षा कितपत ठेवावी असा होता, व त्या अनुरोधाने उच्च सगीतात स्वरानाच प्राधान्य आहे, शब्दांना नव्हे, असे आमचे म्हणणे. आमच्याशी त्यांनी वाद घेतला. पण जळगांवच्या साहित्य समेलनांत त्यांनी आमच्या मुद्द्यांचा अनुवाद केल्यामुळे अर्थातच आम्हांला त्याच्या अभिजात प्राजलपणाविषयी सादर धन्यता वाटली.

(४) मुंबईस एकदा त्यांचे रेडिओवर भाषण झाले. तेथे पूर्वी ठरल्याप्रमाणे त्यांची माझी भेट झाली. तेथून ते, त्याचे चिरंजीव बापूराव व मी माटुंगा येथील बापू-रावांच्या घरी जाण्याकरिता बोरीबंदरवर आलो. तिकिट काढण्यास अर्थातच मी पुढे झालो; पण मला थोपवून, "बापू, तू थर्ड क्लासची तिकिटे काढून आण," असे म्हणून त्यानी स्वतः बापूरावाच्या जवळ पैसे दिले. मी तिकीटे काढली असती तर ती फर्स्टक्लास अगर सेकंडक्लासची काढली असती. हे ओळखून त्यांनी ही चपळाई केली! कारण दुसऱ्याला तोषिस लागू द्यावयाची नाही व कोणाचा बारीकसासुद्धां उपकार घ्यावयाचा नाही हा तर त्यांचा बाणा!

नारायण बाळकृष्ण केळकर

(बी. ए., ऋणानुबंधी, खानदेशचे रहिवासी, हल्लीं मुक्काम पुणें)

(१) सन १९२३ पासून तात्यांचा व माझा विशेष परिचय झाला. मी पुण्यास १९३४ मध्ये राहावयास आल्यापासून तो दृढतर झाला. त्याची व माझी नेहमी भेट होत असे व अनेक सुखदुःखांच्या गोष्टी ते अतिशय मोकळ्या मनाने माझ्याशी बोलत असत.

१९२६ मधील असेंब्लीच्या निवडणुकीसाठी तात्यांनी खानदेशात दौरा काढला होता. नवापूर येथील कार्यक्रम आटोपून आम्ही नवापूर स्टेशनवर आलो. बरोबर मंडळीहि बरीच आली होती. रात्री ९॥ ची वेळ. गाडीस सुमारे पाऊण तास उशीर होता. स्टेशनवर गडबड असावयाचीच. पण तशा धादलीत व गड-बडीत .उघड्या प्लॅटफॉर्मवर तात्यांनी वळकटी पसरली व आश्चर्याची गोष्ट ही की,

१० मिनिटांत ते घोरूं लागले! त्याहून आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे गाडी येण्याच्या १० मिनिटे आधी ते आपण होऊन जागे झाले!

(२) तळोदे, शहादे, शिरपूर, चोपडे, यावल, वगैरे तालुक्यास जातांना तापी नदी ओलांडावी लागते. साधारणतः अधिकारी, प्रतिष्ठित किंवा श्रीमान् लोक या भागात प्रवासास आले म्हणजे नदी उतरतांना त्यांना जरूरी असली तर कोळी व भिल्ल खांद्यावर बसवून नदीपार करीत व त्यांचे जोडेहि हातांत घेत. ही गोष्ट नित्याच्या परिपाठातील असल्यामुळे कोणाला कांही त्याचे वाटत नसे. पण तात्यांनी मात्र नदीपार होतांना कोळ्यास आपले जोडे उचलूं दिले नाहीत किंवा कोणाच्या खांद्यावरहि ते बसले नाहीत. यासंबंधी आम्ही सहज बोलत असतांना "स्वतःचे काम करावयास मनुष्याला लाज वाटण्याचे कारण काय?" असे तात्यांनी उद्गार काढले! अर्थात् आम्हां सर्वांना चोरटयासारखे झाले हे सांगावयास नकोच.

(३) निवडणुकीच्या वेळी दौऱ्यावर असताना तळोदे व शिंदखेडे येथे पोलिसाने उद्धटपणा दाखविला. त्या वेळी तात्यांना अतिशय संताप येऊन त्यांनी पोलिसाची अशी खरडपट्टी काढली की सांगतां सोय नाही! त्याचे खरे कर्तव्य काय याची त्यांस जाणीव करून देऊन त्यांनी त्यास घराबाहेर हाकलून दिले! आपली चूक लक्षांत येऊन पोलीस शरमिंदा झाला व येथे आपली टुरटुर चालावयाची नाही असे वाटल्याने तो मुकाट्याने चालता झाला!

(४) तात्या भिडस्त असले तरी भ्याड नव्हते व कोणाच्याहि तोंडावर ते स्पष्टपणे बोलत असत. एकदां धुळ्यास ते मजकडे चहाफराळास आले असतांना एक बडे सरकारी अधिकारीहि आले व पायांतील बूट तसेच ठेवून बैठकीवरील खुर्चीवर येऊन बसले. पण तात्यांना ते न आवडून "देशी पद्धतीने घातलेल्या बैठकीवर मडळी बसली असताना बुटासह येऊन बसणे हे अयोग्य होय," असे त्यांनी उघड बोलून दाखविले. अर्थात् सदर अधिकारी बूट काढून बैठकीवर मुकाट्यानें येऊन बसला!

(५) एकदां भेट झालेली असली म्हणजे तात्या त्या गृहस्थाची ओळख सामान्यतः विसरत नसत. धुळ्यास माझ्याकडे ते आले असताना जमलेल्या मंडळीत फारसे न पाहिलेल्या लोकांची तात्यांना आठवण राहते की नाही हे पाहावे, अशी कुजबुज सुरू झाली. "तुमची अमुक वेळी भेट झाली होती" असे तात्यांनी त्या गृहस्थास सांगून आम्हा सर्वांस चकित केले! तसेच धुळे व चाळिसगांव येथे सुमारे वीस वर्षांपूर्वी पाहिलेल्या एका गृहस्थास ते पुण्यास आले असतांना तात्यांनी त्यांस नेमकें ओळखले!

(६) तात्या निगर्वी असले तरी स्वाभिमानी असत. लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीचे सभासद असतांना त्यांनी व्हॉईसरॉय, त्यांचे सेक्रेटरी, इतर युरोपिअन

सभासद यांची आपण होऊन ओळख करून घेण्याचा कधींहि प्रयत्न केला नाही. एवढेच नव्हे तर, जातां येतां होणाऱ्या गांठीभेटीत शिष्टाचार म्हणून कोणास कधीं "गुडमॉर्निंग"हि केले नाही, असे ते मजजवळ बोलले होते व हे एकदोनदा त्यांनीं भरसभेंतहि सांगितल्याचे मला आठवते. ॲसेब्लीचे सभासद असतांना तात्यांची वागणूक अतिशय भारदस्तपणाची असे. त्याच्याबद्दल युरोपिअन सभासदांस सदैव आदर व त्यांच्याबद्दल एक प्रकारचा वचक वाटत असे, असे एका प्रमुख खासदाराने मजजवळ बोलून दाखविले होते.

(७) तात्याच्या या स्वभावाचा धुळ्यासहि एक अनुभव आला. आपल्या पुतणीच्या विवाहानिमित्त ते धुळ्यास आले असतांना विवाहाच्या दिवशी पाहुण्यांच्या स्वागतार्थ ते प्रवेशद्वाराशीच उभे होते व आल्यागेल्याचे ते यथोचित स्वागत करीत. जिल्ह्यातील बहुतेक सर्व प्रमुख अधिकारीहि यावयाचे होते. त्यावेळी मात्र तात्या प्रवेशद्वाराशी थांबले नाहीत ! मुद्दाम मडपाच्या एका बाजूस कोणास न दिसेल अशा ठिकाणी जाऊन उभे राहिले ! तात्यासाहेब धुळ्यास आल्याचे अधिकाऱ्यांना माहीत असल्यामुळे त्यांनी होऊनच तात्यांच्या भेटीची इच्छा दर्शविल्यामुळे आप्पासाहेबांनी तात्यास बोलावून अधिकाऱ्यांची ओळख करून दिली. पण शिष्टाचारास अनुसरून अवश्य तेवढे बोलणें झाल्यावर तेथें न बसतां तात्या तेथून उठून निघून गेले !

(८) ता. २२-९-१९२५ रोजी धुळयास कलेक्टरच्या अध्यक्षतेखाली " बेबी वुइक "चा बक्षीससमारभ होता. तात्याहि त्याचवेळी धुळद्यास आले असल्याने त्यांनीहि दोन शब्द सांगावे अशी चालकास स्वाभाविकच इच्छा झाली. पण केसरीच्या सपादकाचा सपर्क समारंभास लागलेला कलेक्टरला कसा रुचणार ? त्याने या गोष्टीस हरकत घेतली ! पण चालकास हा अपमान वाटून त्यांनी आग्रह धरल्यामुळे कलेक्टरला परवानगी देणें भागच पडले ! पण तात्यांच्या व्याख्यानांत राजकारणाचा वासहि येतां कामा नये, अशी अट त्यानें घातलीच ! तात्यांनी आपल्या भाषणास सुरुवात केली तीच मुळी ' वुईक बेबी ' असते म्हणून बेबी वुइक साजरा करावा लागतो, या विनोदी वाक्यानें. त्यांचें व्याख्यान खुद्द कलेक्टरालाहि आवडले. त्याबद्दल त्याने तात्यांना धन्यवाद दिले व त्यांच्या व्याख्यानास मनाई करण्याचा जो विचार मनांत आला होता, त्याबद्दल प्रांजलपणे खेद व्यक्त करून त्याने तात्यांची उघड माफीहि मागितली !

(९) माझे वडील तीर्थरूप बाळकृष्ण गणेश केळकर हे पोलीस खात्यांत नोकरीवर असले तरी अत्यंत सत्त्वशील व धर्मनिष्ठ होते. त्यांच्या मृत्यूनंतर मी त्यांचें चरित्र लिहून काढले व तें तात्यांस वाचावयास दिलें. त्यांनी सर्व हस्तलिखित काळजीपूर्वक वाचलें. " चरित्र अतिशय चांगलें आहे, बोधप्रद आहे, तुम्ही

ते अवश्य प्रसिद्ध करा. एक वेळ श्राद्ध न केलें तरी चालेल, पण चरित्र प्रसिद्ध करून पितृऋण अवश्य फेडा." असे त्यांनी मला सांगितले.

(१०) ता. २१ नोव्हेंबर १९४१ रोजी सायकाळी मी सहज तात्यांकडे गेलो. माडीवर जाऊन पाहतो तो पेटी-तबला सुरू असून तात्या गाताना दिसले! मी चाटच पडलो!! पद संपल्यावर पेटीवाला व तबलजी परत गेले. तात्या एकटेच आहेत असें पाहून "हिटलरने जगड्व्याळ युद्ध सुरू करून सर्व जगाला धक्का दिला! तुम्ही या वयांत गाणें शिकावयास आरंभ केल्याचे पाहून तुमचे निकटचे स्नेही देखील खचित चकित होतील!" असे मी म्हणालो. त्यावर तात्यांनी केलेला खुलासा मोठा आश्चर्यकारक होता. "माझ्या नाटकांतील पदें मला स्वतःला तरी म्हणतां यावी व वेळहि जावा या हेतूनें मी हा उद्योग सुरू केला आहे," असें ते म्हणाले. यावरून तात्यांची ज्ञानलालसा व व्यासंगाची हौस किती विलक्षण होती हे प्रत्ययास येतें!

(११) स्वतःच्या कौटुंबिक गोष्टीहि तात्या मजजवळ अनेकदां मोकळेपणानें बोलत असत. असेच आम्ही एकदां बोलत असतांना आपल्या प्रकृतीबद्दल व एकंदर कौटुंबिक स्वास्थ्याबद्दल मजजवळ अतिशय समाधानाचे उद्‌गार त्यांनी काढले. 'माझा उत्कर्ष झाला याचें कारण माझी पत्नी होय, तिच्या सत्प्रवृत्तीचेच हे फल आहे' असे तात्या नेहमी म्हणत असत. याचें आम्हांस नित्य प्रत्यंतर येई. कारण तात्यांना प्रापंचिक गोष्टीकडे लक्ष द्यावें असा हव्यास नव्हता व वेळहि नव्हता. पण ताईनी ती बाजू उत्तमरीतीनें सांभाळली यांत शंकाच नाही. किंबहुना इतक्या तत्परतेने, निष्ठेने व निरलसतेने पतीची सेवा हौसेने व मनःपूर्वक करणारी ताईसारखी साध्वी विद्यमान काळांत आढळणे दुर्मिळच होय!

(१२) ताईबद्दल तात्यांना याप्रमाणे विलक्षण आदर वाटत असल्यामुळेंच स्वतःस तत्त्वतः न पटले तरी ताईंच्या समाधानासाठी तात्या बहुतेक सर्व धार्मिक गोष्टी घरांत करीत. त्यांच्या घरी रामजन्मोत्सव दरवर्षी नियमाने साजरा होत असे. त्या वेळीं तात्या हटकून सोवळे नेसत हे पुष्कळांच्या पाहण्यांत असेलच. त्या वेळीं ते एखाद्या कर्मठ ब्राह्मणाप्रमाणे वागत!

(१३) कोणीहि तात्यांचा सल्ला घ्यावयास गेल्यास त्याची बाजू ते समजावून घेत व सर्व दृष्टींनीं विचार करून आपले मत काय आहे हे सांगत. पण "आपल्या बुद्धीस जे उचित वाटेल तेच मनुष्यानें करावे, दुसऱ्याला निमित्ताचे धनी कधी करूं नये" असेच तात्या शेवटी सांगत. एकदोन वेळां कांहीं कारणानिमित्त मीच त्यांना सल्ला विचारला असतांना त्यांनी मला वरील धोरणानुसारच उत्तर दिलें.

श्रीमंत अनुबाई वहिनीसाहेब घोरपडे

(श्रीमंत बाबासाहेब यांची स्नुषा, इचलकरंजी)

(१) तो. तात्यासाहेब केळकर यांच्या घराण्याचा व माझ्या पितृघराण्याचा घरोबा होता, तसेच कै. तात्यासाहेब व माझे श्वशुर कै. श्रीमत नारायणराव बाबा-साहेब घोरपडे, अधिपति इचलकरंजी, हे दोघेहि १८९० च्या सुमारास कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजमध्ये सहाध्यायी होते व त्यांचे मित्रत्वाचे सबध अखेरपर्यंत राहिले. माझे वडील कै. गोविंद वासुदेव ऊर्फ तात्यासाहेब कानिटकर व माझ्या मातुश्री श्रीमती काशीबाई कानिटकर हे दोघेहि वाङ्मयसेवा करणारे, विद्वानांच्या सहवासांत आनद मानणारे, वक्ते वगैरे असल्याने कै. तात्यासाहेब केळकर याचा व माझ्या मातापितरांचा स्नेहसबध अनेक वर्षांचा होता. तात्यासाहेब आमच्याकडे इचलकरंजीस एकदर दोन वेळा आले होते व आमच्या उन्हाळयाच्या गिरि-निवासालाहि त्यांनी भेट दिली होती. इचलकरजीस एका संस्थेच्या उद्घाटन समारभाच्या निमित्ताने ते आले असताना त्यांनी आपल्या भाषणात सस्थानिकांच्या बद्दल एक गमतीदार उपमा दिली. ती सर्व श्रोत्यांना फार पसत पडली. ते म्हणाले, "संस्थानिक एकवीस वर्षांचे होताच त्यांना राज्याधिकार दिले जातात व ज्या मानाने संस्थान लहानमोठे असेल त्या मानाने हजारो अगर लाखो लोकांचे भवितव्य एका एकवीस वर्षांच्या तरुणाच्या हाती सोपविले जाते. सस्थानिकांना अनियंत्रित सत्ता असते व ब्रिटिशांच्या अंतर्गत राज्यकारभारांत ढवळाढवळ न करण्याच्या धोरणामुळें जुलमी राजांच्या प्रजेला न्याय मिळणेहि कठीण पडते. आपण श्रीकृष्णजन्माचे वर्णन वाचतों. त्यांत जसे जन्मतःच श्रीकृष्णाला चार हात फुटले तसे एकविसावे वर्ष लागतांच सस्थानिकांना एकदम एखाद्या मोठ्या राज्याचा अनियंत्रित कारभार करण्याची अक्कल फुटते, अशीच ब्रिटिशांची समजूत दिसते."

(२) १९२७ च्या उन्हाळयांत तात्यासाहेब श्रीमंत सरकारांच्या आमत्रणाव-रून 'माधवगिरी'स [बेळगांवापासून चाळीस मैलांवर असलेले आमच्या दौलतीतील गिरिनिवासाचे रम्य स्थान] कांही दिवस विश्रांतीसाठी आले होते. त्या वर्षी मी व माझी मुलेहि स्वारीबरोबर होतो. कै. तात्यासाहेब ह्यांची तब्येत बरी नसल्या-मुळें ते विश्रांति व हवापालट ह्या दुहेरी हेतूने जरी त्या थंड ठिकाणी येऊन राहिले होते, तरी त्यांचा लेखनाचा व वाचनाचा जो अखंड कार्यक्रम चालू असे तो पाहून आम्हांला अतिशय कौतुक वाटे. मी त्या वेळीं एका सनातनी विचाराच्या श्वशुरांची सून असल्याने जरी तात्यासाहेबांशी चर्चा वगैरे करण्याचा प्रसंग आला नाही, तरी कांही वेळां आम्ही सर्व संध्याकाळी एकदमच फिरावयास जात होतों, त्यामुळें त्यांचे विनोदी भाषण अनेक वेळां ऐकण्यास मिळे. ते ऐकून अतिशय आनंद होई.

आमच्या सरकारांच्या मोटारीचा ड्रायव्हर इमाम अतिशय वेगाने मोटार चालवीत असे. एकदां तात्यासाहेब त्याच्या मोटारीतून माधवगिरीहून वेगुर्ले, सांवतवाडी वगैरे पाहून आले. माधवगिरीहून सांवतवाडीस जातांना अंबोलीचा घाट लागतो. त्या घाटांत फार वळणे आहेत. इमाम ड्रायव्हरने घाटांतूनहि अतिशय वेगांत गाडी कशी चालविली व एका ठिकाणी भयकर अपघात होण्याची वेळ कशी आली, त्याचे मजेदार वर्णन तात्यासाहेबांनी परत आल्यावर भोजनाच्या पंक्तीत केले. ते म्हणाले, "बाबासाहेब, आज आपल्या ड्रायव्हरने खूप वेगांत गाडी सोडली; व घाटांत एका वळणावर पुढून एक मोटार आल्याने त्याने आपली मोटार इतक्या जोराने बाजूला घेतलीन् की, मला तर वाटले आतां कड्यावरून आम्ही खाली कोसळणार आणि आमची गच्छती तिथेच होणार! मी तर डोळे घट्ट मिटूनच देवाचे नांव घेतले, पण 'माधवगिरी'वर श्रीखडपुरी आमची वाट पाहत होती ना? त्यासाठी सुखरूप आलो परत आज!!"

(३) कै. तात्यासाहेबाशी प्रत्यक्ष बोलण्याचा एकच व तोहि दुर्दैवाने अखेरचाच प्रसग म्हणजे १६ जानेवारी १९४७ रोजी झालेल्या आमच्या भेटीचा होय. पुणे येथे मी गेले असता कै. तात्यासाहेबाना मी निरोप पाठविला की, मला आपल्याला भेटण्याची इच्छा आहे, तेव्हा आपण केव्हा मोकळे असाल तेव्हा मी आपणाकडेहि येऊन भेटू शकेन. परतु त्यानी लगेच उलट निरोप पाठविला, "मी आज मोकळा आहे गाडी पाठवा व मीच येऊन भेटतो." तात्यासाहेबांच्या ह्या निरोपामुळे मला आनद तर वाटलाच; पण त्याच्या स्वभावांतील सौजन्याने मला उपकृत वाटले. थडीच्या दिवसात सकाळी आठ वाजण्याच्या सुमारास ते माझ्यासाठीं घराबाहेर पडले व कानिटकरांच्या वाड्यांत आम्ही भेटलो. कांही गोष्टीत मला त्यांचा सल्ला पाहिजे होता, तो त्यानी एखाद्या आप्ताच्या कळकळीने दिला. माझ्या मातुःश्री काशीबाई कानिटकर ह्यानाहि तात्यासाहेब भेटले व त्यांची वृद्धावस्था पाहून तात्यासाहेबांना गहिंवरून आले. बराच वेळ बसून त्यांनी सर्व कुटुबियांची आस्थापूर्वक चौकशी केली. पूर्वकाळातल्या कांही आठवणीहि त्यांनी काढल्या. माझ्या मातुःश्रीच्या आत्मचरित्राबद्दल विषय निघाला, तेव्हां मी म्हटले, "त्यांचे आत्मचरित्र बरेचसें लिहून झाले आहे; पण अद्याप पुरे झाले नाहीं. ते पुरे करावयाचे आहे." त्यावर एखाद्या वडील माणसाने अधिकाराने सागावे तसे ते म्हणाले, "तुम्ही करा की ते काम! काशीताईचे आत्मचरित्र म्हणजे समाजसुधारणेचा व स्त्रीशिक्षणाचा एक इतिहासच होईल व ते चरित्र पुरे करून प्रसिद्ध करण्याचे काम व्हायला पाहिजे." कै. तात्यासाहेबांनी आमच्या कै. ती. सरकारांचा व त्यांचा स्नेह कसा टिकला ह्याबद्दलहि सांगितले. ते म्हणाले, "बाबासाहेबांचा व माझा राजाराम कॉलेजपासूनचा परिचय. राजकारणांत जरी आमचा तीव्र मतभेद अनेक वेळी असे, तरीहि

ते एक विद्वान्, सदाचरणी व कर्तृत्ववान् अधिपति होते, विद्यादानाचे कार्य त्यांनी अखेरपर्यंत केले व राज्यकारभार उत्तम केला. ह्या सर्व गुणांमुळे त्यांच्याबद्दल मला फार आदर वाटे. शिवाय राजकारणांतील मतभेदाचा परिणाम आमच्या स्नेहावर न होऊ देण्याची बाबासाहेब विशेष काळजी घेत असत."

काशीनाथ नारायण धारप

(बी. ए., एलूएलू. बी., ॲडव्होकेट, मुंबई)

(१) १९३५ ख्रिस्ताब्दांत हायकोर्टाला उन्हाळ्याची सुटी झालेली होती व लगेच माझे मित्र श्री. सदाशिवराव बापट यांचे मला पत्र आले की, गु. तात्यासाहेब दरवर्षाप्रमाणे देवगडास गेले आहेत, ते तेथे एकटेच आहेत व तुम्हाला व मला त्यांनी ४।८ दिवस देवगडास येण्याबद्दल फार आग्रहाने सांगितले आहे. तरी तुम्ही पुण्यास या व तेथून आपण बरोबर देवगडास जाऊं. मी त्याप्रमाणे पुण्यास गेलों, परंतु श्री. बापट कांही आकस्मिक अडचणींमुळे देवगडास येऊ शकले नाहीत; म्हणून मी एकटाच सातारा-कोल्हापूर मार्गाने मोटारने देवगडास गेलो. दुपारी चार वाजतां मी तात्यांच्या घरीं पोंचलों. तात्या त्या वेळी शेजारच्या गावी गेले होते व तेथून ते संध्याकाळी परत येणार होते. तात्यांचे चिटणीस श्री. आपटे यांनी माझी स्नानाची, फराळाची व्यवस्था केल्यावर वेळ होता म्हणून मी व आपटे देवगडाच्या बंदरावर व किल्ल्यावर फिरावयास गेलो. तेथून परत येतांना आम्हांला उशीर झाला व काळोख खूप पडला. तात्यासाहेब देवगड गांवापासून मैल दोन मैल माळरानावरील बंगल्यांत राहत होते. आमच्याबरोबर दिवा वगैरे कांही नव्हता व काळोखांतून धुळीतून तर आम्हांस जावयाचे, देवगडास फुरशांचा उपद्रव फार, यामुळे तात्यासाहेब गांवाहून परत आल्यावर आम्ही बाहेर फिरावयास गेलेले तोपर्यंत परत आलो नाही हे पाहून काळजीने अत्यंत अस्वस्थ झाले. त्यांच्या जिवाची बरीच घालमेल झाली. मांडवांत ते एकसारखे इकडून तिकडे येरझारा घालीत होते. मला सुरक्षित परत आलेला पाहून त्यांना अति हर्ष झाला. पण मग एकदम ते उसळले व आपट्यांच्यावर तोंड टाकून त्यांना म्हणाले, "धारपांना येथील माहिती नाही, पण तुम्हांला तर सर्व ठाऊक आहे ना ! दिवाबत्ती बरोबर नसतांना इतका उशीर होऊन काळोख पडल्यावर तुम्ही त्यांना घेऊन बाहेर राहिलांत कसे ! कुणाला फुरसे चावले असते तर केवढा प्रसंग ओढवला असता !" मी सर्व दोष मजकडे घेण्याचा प्रयत्न केला; पण मला ते बोलूंच देईनात व जास्तच खवळले. मी आपट्यांना खूण करून बाजूस जाण्यास सांगितले

व युक्तीनें दुसऱ्याच विषयावर बोलणे काढले. हळूहळू ते शांत झाले. घरी आलेल्या पाहुण्याच्या सुरक्षिततेबद्दल कोण ही काळजी व आस्था !

देवगडास मी ५–६ दिवस होतों. त्या मुक्कामांत मला तात्यांच्या प्रेमळ वागणुकीचा व मनमोकळ्या बोलण्याचा यथेच्छ लाभ मिळाला. एवढ्या मोठ्या चतुरस्र पंडिताशी व राष्ट्रीय पुढाऱ्याशी निवांतपणे गांठ पडलेली ! त्याचा मी भरपूर उपयोग करून घेतला; व निरनिराळ्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व साहित्यासबंधी विषयांवर मनमुराद चर्चा केली. कित्येक वेळां त्यांच्या मताचा कल पाहून बळेच उलट बाजू घेतली. वेळप्रसंगी वादहि घातला. कदाचित् वितंडवाद सुद्धां झाला असेल. परतु त्या थोर मनाच्या पुरुषाने माझा कोणताहि अविनय मनावर घेतला नाही. माझे ज्ञान ते किती ! परंतु तात्यांनी मी जणू कांही त्यांच्याबरोबरीचा आहे अशी माझ्याशी वागणूक ठेवली होती. आणि ही त्यांची अगदी सहज प्रवृत्ति होती. कृत्रिमतेचा त्यांत लेशहि नव्हता. मी मनांत अगदी चूर होऊन गेलो व म्हटले, माझ्याशी जर यांची ही अशी वागणूक तर श्री. माधवराव अणे वगैरेसारख्या खऱ्या बरोबरीच्या स्नेह्याशी हे कसे वागत असतील !

एक दिवस लढाऊ राजकारणाचा विषय बोलण्यांत निघाला. लो. टिळक व म. गांधी यांनी केलेल्या निरनिराळया चळवळी, त्यांच्या कार्यपद्धति, त्यांची उद्दिष्टे, लोकसंग्रह वगैरेबद्दल पुष्कळच ऊहापोह झाला. मी म्हणालों, "आपल्या पक्षाची स्वतंत्र अशी कोणतीच मोहीम होत नसल्यामुळे व म. गांधीच्या चळवळीला ब्रिटिश सरकारविरुद्ध लढ्याचें स्वरूप येत असल्यामुळें आपल्यापैकी पुष्कळ कार्यकर्ते त्यात सामील होतात; नव्हे त्यांना त्यांत सामील व्हावेच लागते. परंतु चळवळीचें नियंत्रण आपल्या हाती असत नाही; व तिचा शेवट केव्हां, कोठे, कसा करावा याचे अष्टाधिकार एकट्या म. गांधीच्या हाती असल्यामुळे त्यांच्या वैयक्तिक लहरीप्रमाणे ती चळवळ परत घेतली जाते व भलत्याच विलामती राष्ट्राच्या गळ्यांत पडतात. तेव्हां तुम्हांला पटणारी अशी एखादी चळवळ योग्य प्रसंगी तुम्ही पुढाकार घेऊन केलीत तर आपल्या पक्षांतील सर्व लोक त्यांत मोठ्या अभिमानानें व हिरीरीने भाग घेतील." (स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांनी सुरू केलेल्या भागानगर व भागलपूरच्या निःशस्त्र प्रतिकाराच्या चळवळीत हा अनुभव पुढे आलाच). यावर गु. तात्यासाहेब म्हणाले, "तूं म्हणतोस तें खरे आहे, परतु माझ्या स्वभावामुळे मी असल्या चळवळीचे पुढारीपण पत्करूं शकत नाहीं. माझा स्वभाव फार हिशेबी आहे. असल्या चळवळी यशस्वी करण्यासाठी लोकांना वाटेल तो त्याग करावयास सांगण्याला अगी जो एक प्रकारचा बेदरकारपणा असावा लागतो तो माझ्यांत नाही. परंतु आपल्यापैकी कोणी जर अशी उठावणी करून निघेल तर मी सर्वस्वी

त्याचा पाठपुरावा करीन. मला त्यांत बिलकूल कमीपणा वाटणार नाही. उलट माझ्या अंगावर मूठभर मांस चढेल."

(२) खिस्ताब्द १९२६ च्या मार्च-फेब्रुवारीतील प्रसंग. पुराण वस्तु-संरक्षण खात्याचे शिल्पज्ञ श्री. चंद्र यांना बरोबर घेऊन गु. तात्यासाहेब केळकर छत्रपति श्रीशिवाजी स्मारकाचे एक विश्वस्त म्हणून महाराजांच्या छत्रीची पाहणी करण्यासाठी रायगडावर गेले होते. श्री. बाबुराव गोखले वगैरे आणखी दोनतीन पुण्याची मंडळी बरोबर होती. रायगडानजीकच्या महाड गांवचा मूळ रहिवासी म्हणून मीहि बरोबर होतो. रायगडावर जाऊन येण्याची सर्व व्यवस्था महाडचे माझे स्नेही श्री. बापूराव जोशी व श्री. दत्तोपंत वैद्य वकील यांनी उत्तम केली होती व तेहि आमच्याबरोबर गडावर आले होते. ठरल्याप्रमाणे आम्ही सर्व बैलांच्या छकड्यांतून महाडहून दुपारी दोन वाजतां निघालो व कोझरपर्यंत जाऊन तेथून पुढे किल्ल्याचा चढ दोन अडीच मैल पायी चढून पाचाडास रात्री मुक्काम केला. पहाटे उठल्यावर दोनप्रहरी भोजनास गडावर मुक्काम करावा किंवा गड उतरून परत पाचाडास यावे याबद्दल मतभेद झाला. श्री. बापुरावांचे म्हणणे की, एकदम इतका पल्ला घेणे तात्यांना निभणार नाही. तरी दोनप्रहरच्या भोजनाचा बेत गडावर करू व थोडे ऊन खाली झाल्यावर गड उतरून येऊन रात्री महाडास जाऊं. माझे म्हणणे की, सकाळच्या थंड वेळेतच सर्व कार्यक्रम उरकावा. गड चढून गेल्यावर तेथेच थोडी विश्रांती घेऊन अल्पोपहार करावा व नंतर छत्रीची पाहणी करून त्याच पावली गड उतरून पाचाडास यावे व तेथें स्नान, भोजन वगैरे उरकावे आणि कांही वेळ आणखी थोडी विश्रांती घेऊन कोझरास जाऊन पुढे छकड्याने महाडास जावे, म्हणजे महाडासहि दिवसाउजेडी पोचूं. चढ थोडा, तीन-चार मैल सपाटी व परत येताना सहा मैल सर्वच उतार असल्यानें तात्या-साहेबांनाहि त्रास जाणवणार नाही. तात्यासाहेबांनी माझ्या म्हणण्याप्रमाणें करण्याचे ठरविले.

तात्यासाहेबांचे वय त्या वेळीं पचावन्न-छपन्न वर्षांचे होते. म्हणून मी व दत्तो-पंत वैद्य वकील दोघे पिण्याच्या पाण्याच्या पिशव्या बरोबर घेऊन त्यांच्या एकसारखे मागें-पुढे होतो. पहाटे पांच वाजतां गड चढण्यास सुरुवात केली. आमच्या अपेक्षे-पेक्षां पुष्कळच जलदीने तात्यासाहेब आपला स्थूल देह आवरून गड चढत होते. वाटेत फारच थोड्या वेळां त्यांनी पाणी वगैरे घेतले. ठरल्याप्रमाणें गडावरील सर्व कार्यक्रम उरकून आम्ही आकरा वाजतां पाचाडास परत आलों. तात्यांचे पाय बोलू लागले होते; पण त्यांनी दाद दिली नाही. स्नान, भोजन वगैरे सर्व विधि थट्टामस्करीत व गप्पाविनोदांत सावकाश उरकले. आम्रफलांचें मधुर व थंडगार पन्हें सर्वजण यथेच्छ प्यालो व थोडी विश्रांती घेऊन दुपारच्या भर उन्हांत तोंडा-

वर सूर्य घेऊन पाचाडाहून कोझरपर्यंत उतरून आलो. बैलांची उत्तम जोडी असलेल्या नातें येथील श्रीमान् शेठ शकरभाई धरीया यांच्या छकड्यांत त्याच्याचबरोबर तात्यांची प्रथम पुढे महाडास रवानगी केली व बाकी सर्व मडळी मागून सोईप्रमाणे गाडीतून अगर पायी चालत महाडास आलो. तात्यासाहेब आमच्यापूर्वी तास दीड तास अगोदर महाडास पोचले होते. श्री. बापुराव जोशी याच्या घरी पाहुणे मडळीचा मुक्काम होता. घरांतील मडळीजवळ मोकळेपणाने बोलून विचारपूस करून तात्यांनी आपली सर्व सोय लावून घेतली होती. मुळीच सकोच बाळगला नाही. तात्याचे पाय सुजून तळलेल्या घारग्या-सारखे फुगले होते. तरी ते त्याबद्दल कांहीच बोलले नाहीत! मात्र ही गोष्ट श्री. बापुरावांच्या वडील भावजयेच्या लक्षांत आली होती. आम्ही घरी पांचल्यावर तिने प्रथमच आम्हांस तात्यांचे पाय सुजले असल्याचे सांगितले. आम्ही हळूहळू विचारपूस करण्यास सुरुवात केली तात्या काही दाद लागू देईनात. अखेरीस बापू-रावांनी त्याच्याजवळ बसून युक्तीने त्यांचा एक पाय चटकन् उचलून हातांत घेतला. पाहतात तो काय चांगलाच सुजलेला! नुसता हस्तस्पर्शहि तात्यांना सहन होत नव्हता. आम्हांला तात्या काहीच कळू देईनात. अखेर मोठ्या मिनत-वारीनें त्यांनी गड्याकडून पायांना खोबऱ्याचे तेल वगैरे लावून घेण्याचे कबूल केले. मग हळूहळू पायाना तेल चोळून बराच वेळ गरम पाण्याने शेक दिल्यावर त्यांना बरें वाटले. दुसऱ्या दिवशी सकाळच्याला ते साफ मोकळे झाले.

येताना व जातांना महाडास श्री. बापूरावांच्या घरी झालेल्या मुक्कामात तात्या जणूं कांही स्वतःच्या मुलामाणसांत आहेत अशा मोकळेपणाने व निःसकोच वृत्तीने वागत होते. त्यामुळे एवढा मोठा पाहुणा घरी आला असून कोणाला काही अवघड वाटले नाही व त्याच्या बडदास्तीत आपल्याकडून कांही चुकल्यामुळे त्याची गैरसोय झाली की काय अशी कोणाच्या मनाला रुखरूखहि लागली नाही. सर्व वातावरण कसे आनदाने भरले होते.

ल. र. साने

(दिवाण, संस्थान भोर)

(१) कै. तात्यासाहेब केळकर यांचा व माझा प्रत्यक्ष असा संबध १९४५ अखेरपर्यंत फारसा आला नव्हता. पुण्यांतच बालपणापासून मी वाढल्याने एक-दोन प्रसगी त्यांचा परिचय झाला, पण अर्थात् तो तेवढ्या कामापुरतांच होता. सुदैवाने भोर सस्थानांत श्रीमत राजेसाहेब यांच्या हाताखाली काम करण्याची संधि मला मिळाली व १९४५ सालच्या अखेरीस श्रीमतांनी मुद्दाम कै. तात्यासाहेबांना

बोलावून घेऊन भोरच्या राज्यकारभाराच्या बाबतीत त्याचा सल्ला घेतला व त्यानतर तात्यासाहेब हे भोरच्या सरकारी मंडळाचे ऑनररी अध्यक्ष म्हणून काम पाहूं लागले. त्या कारभारी मडळाचा मीहि एक सदस्य असल्याने तात्यासाहेबांबरोबर वारवार बोलण्याचालण्याचा व कामकाज करण्याचा फायदा मला मिळाला. तात्यासाहेबाच्याकडे मी केव्हांहि गेलो तरी ते तयारच. मोकळ्या मनानें प्रश्नांची चर्चा करावी, साधकबाधक गोष्टीचा विचार करावा व मग निश्चित धोरण ठरवावे ही कामाची पद्धत जणू ठरून गेली होती. तात्यासाहेब याचे वैशिष्ट्य हे की, ते कित्येक वेळां स्पष्ट म्हणत की, " हे बघा, साने, मला दैनदिन राज्यकारभाराची अगेउपांगे यांची तितकीशी माहिती नाही, या दृष्टीने तुम्ही निःशंक मनाने मला तुम्हांला योग्य वाटेल ते सांगा; मी कांही सर्वज्ञ नाही, मलाहि शिकावयाचे असे पुष्कळ आहे." केवढी ही त्यांची शालीनता. ती केवळ वरवरची नव्हती, तर खरोखरच अतःकरणापासूनची होती. त्यांच्यापुढे येणारा प्रश्न कितीहि बिकट असो, त्याची सोडवणूक ते मोठ्या सफाईने उत्तम तऱ्हेने करीत. एक ना दोन किती तरी उदाहरणे देतां येतील.

(२) येथे फक्त एकदोन प्रसंग नमूद करण्याचे योजिले आहे. भोर संस्थानातील एका तालुक्याच्या गावांतील प्रसिद्ध मदिरालगतच्या वाटेने हरिजनानी इतर लोकांप्रमाणे जावे अशाबद्दल एकदा काम चालू झाले. हरिजनमंदिरप्रवेश वगैरे प्रश्नाबाबत तात्यासाहेबाची मते जगजाहीर होतीच, त्यास अनुसरून त्यांनी या प्रश्नाकडे बघितले; पण कांही विशिष्ट अडचणी त्यांच्यापुढे आल्यावर त्यांनी त्यांच्या नेहमीच्या मिळते घेण्याच्या धोरणानुसार आपले म्हणणे त्या कामी पुढाकार घेतलेल्या सनातनी इसमांना समजावून सागितले. त्या वेळी मीहि त्याच्या घरी त्या चर्चेच्या वेळीं होतो. अगदी शांतपणाने व खेळीमेळीच्या वृत्तीने तात्यासाहेबांनी मोकळ्या दिलाने चर्चा केली; पण आलेल्या सनातनी गृहस्थांनी वकिली बाण्याने बोलण्यास सुरवात करताच तात्यासाहेब एकदम म्हणाले की, "मीहि कायद्याचा अभ्यास केलेला आहे. तुमच्याप्रमाणेच कायदा थोडाबहुत मलाहि कळतो. असे प्रश्न कायद्याच्या काटेकोरपणाने न हाताळता समजुतीने सोडविले पाहिजेत." पण ही विचारसरणी आलेल्या गृहस्थाना न पटून ते आपले पूर्वीचेच घोडे नसेच दामटूं लागले, हे पाहून कधीहि न रागावणारे तात्यासाहेब इतके रागावले की, त्यांचे त्यांना भान राहिले नाही. चेहरा तांबडा लाल झाला. डोळे गरगर फिरूं लागले. मी तरी तात्यासाहेबाना इतके रागावलेले तोपर्यन्त पाहिले नव्हते. मीच मध्यें पडून त्या सनातनी वकिलांना खाली घेऊन गेलो व अशा तऱ्हेने ती वेळ मारून नेली.

(३) तसेच आणखी फक्त एका प्रसगी तात्यासाहेब असेच कमालीचे रागावलेले मी पाहिले. आमची कारभारी मडळाची सभा पुण्याच्या

पंतसचिवाच्या वाड्यांत चालू होती. त्या वेळी कारभारी मंडळाच्या एका सन्माननीय सभासदानी एका कामात भरमसाट, अप्रस्तुत व गैरवाजवी विधाने केली. ती पाहून तात्यासाहेब इतके गरम झाले की, तेथल्या तेथे तात्यासाहेबांनी कौन्सिल सेक्रेटरीला आपले म्हणणे लिहून घेण्यास सांगितले व ते त्या सन्माननीय सभासदांस तेथेच दाखविले. केळकरांच्या रागाचा पारा भलताच वर गेलेला, अशा स्थितीत काम चालू ठेवणे योग्य नाही, असे पाहून मीच त्या वेळी काम दुपारपर्यन्त बंद ठेवावे असे सुचविले व त्यामुळे वेळ निघून गेली. त्याच दुपारी त्या सन्मान्य सभासदांनी तात्यासाहेब यांच्याकडे क्षमेची याचना करून तें प्रकरण तेथेच संपवावे अशी लेखी विनंती केली व तात्यासाहेबानी तितक्याच सहज सुलभतेने ती स्वीकारून सकाळी नमूद केलेले म्हणणे कौन्सिलच्या प्रोसिडिंगमधून रद्द केल्याचे उद्गार तसेच विशाल अंतःकरणाने जाहीर केले !

काही जरुरीच्या कामासाठी मी तात्यासाहेब यांच्याकडे रात्री अवेळी गेलो असताहि मी आलो आहे असे ऐकताच ताबडतोब येऊन शांतपणाने माझ्याशी विचारविनिमय करून कामाचा निकाल लाविला.

(४) आतां अखेरची एकच गोष्ट नमूद करावीशी वाटते. गेल्या ता. १८ ऑगस्टला हिज हायनेस श्रीमंत राजेसाहेब यांचा राज्यारोहणाचा रजतमहोत्सव भोरास होणार होता. त्या वेळी भोर स्टेट बँकतर्फे श्रीमंतांना मानपत्र व रात्रौ मेजवानी देण्याचे मुक्रर झाले होते. बँकेच्या डायरेक्टर बोर्डाचा चेअरमन या नात्याने मी तात्यासाहेबांना मेजवानीला येण्यास विनंती केली. ते त्याच दिवशी सायंकाळी भोरहून परत पुण्यास येणार होते, पण मी आग्रहाची विनंती केल्याने त्यांनी आपला पहिला कार्यक्रम रद्द करून राहण्याचे कबूल केले. मला फार आनंद झाला. ठरल्याप्रमाणे रात्रीं भोजन झाल्यावर बँकेच्या डायरेक्टरांसमवेत बराच वेळ गप्पागोष्टी करून मग ते दुसरे दिवशी पुण्यास गेले. त्यांचा स्वभाव भिडस्त, सहसा नाही म्हणून लोकांस नाराज करावयाचे नाही. या वेळी त्यानी कायदे-कौन्सिल व हिंदी राजकारण यांबद्दल आपल्या जुन्या मजेदार कित्येक आठवणी सांगितल्या.

तसेच त्यांनीं मँजजवळ पुष्कळ वेळां असे स्पष्ट सांगितले की, भोरच्या राज्यकारभारांविषयी वर्तमानपत्रांवरून माझें जे जरासे प्रतिकूल मत होऊ लागलें होते, किंबहुना झाले होते, ते मात्र प्रत्यक्ष अनुभवानंतर बदलले आहे. टीका रास्त व योग्य केव्हांहि करावी, पण ती द्वेषमूलक केव्हांहि नसावी असा त्यांचा दंडक होता. प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्यानंतर तात्यासाहेब म्हणत की, " कोठले संस्थान 'आयडियल' आहे ! पण राईचा पर्वत करणाऱ्या टीकाकारानें ही गोष्ट नेहमी लक्षांत ठेविली

पाहिजे की, त्याच त्याच गोष्टी पुनःपुन्हा वर्तमानपत्रांत उगाळल्याने त्याचे महत्त्व आपोआपच नाहीसे होते." शेवटी शेवटी तर तात्यासाहेब त्याच दृष्टीने भोरविषयी येणाऱ्या टीकेकडे पाहत असत.

(५) कै. तात्यासाहेब हे खरोखरच मेरूसारखे होते. कितीहि बिकट प्रश्न असो तो ते इतक्या उत्तम तऱ्हेने सहज सोडवीत की, मला तर फार कौतुकच वाटे. मी त्याना पितृतुल्य मानी व त्यांचीहि मजवर अल्पावधीतच वात्सल्यपूर्ण कृपा बसली. खेळीमेळीने सर्वांस सुखावह काम करण्याची त्याची हातोटी त्यांनाच साधली होती. असो. तात्यासाहेब यांच्याविषयी कितीतरी लिहिता येईल; पण तो मोह आवरता घेऊन तात्यासाहेब याना माझी प्रेमाची श्रद्धांजलि मोठ्या सद्भावाने अर्पण करतो.

तैसे साच आणि मवाळ । मितले आणि रसाळ ॥
शब्द जैसे कल्लोळ । अमृताचे ॥

वरील श्रीज्ञानेश्वर महाराज याच्या शब्दात तात्यासाहेब याच्या लेखनाचा थोडक्यांत आढावा घेतां येईल असे वाटते.

वि. पां. दांडेकर

(एम्. ए., पीएच्. डी., प्राध्यापक, बडोदें)

(१) गुरुवर्य तात्यासाहेब केळकर ह्यांचे जीवन एखाद्या निर्मळ व सतत वाहणाऱ्या जिवत झऱ्याप्रमाणे होते. तृषार्त कसाहि असो, गरीब असो की श्रीमत असो, एकटा आलेला असो की कोणाच्या मध्यस्थीने आलेला असो, त्याची तहान तत्परतेने नाहीशी करण्याचे कार्य झरा करतो. तात्यासाहेबाचे तसे होते. कोणी केव्हांहि त्यांच्याकडे जावो. ते त्याचे म्हणणे शातपणे व सहानुभूतीने ऐकून त्याचे होईल ते काम करीत. इ. स. १९२६ साली माझी व तात्यासाहेबांची पहिली गांठभेट झाली. तत्पूर्वी त्यांची व माझी मुळीच ओळख नव्हती. त्यांच्या वाङ्मयाचा मी एक चाहता होतो व दुरून, मी जेव्हा पुण्यास जाई तेव्हां, त्यांचे दर्शन घेऊन मी समाधान मानीत असे. जर्नॅलिझम किंवा वृत्तपत्रीय शिक्षण आपणाला तात्यासाहेबांजवळ घेतां आले तर फार बहार होईल, असा मनांतल्या मनांत विचार करीत उन्हाळ्याच्या सुटीचे दिवस मी घालवीत होतो. येवढ्या थोर पुढाऱ्याची आपणाला भेट कशी घेतां येईल आणि त्याच्याजवळ जर्नॅलिझमचे पाठ देण्याची विनंती कशी करतां येईल या काळजीत एक दिवस एक पत्र मी तात्यासाहेबाना लिहून टाकिले. पत्रांत भेटीचा उद्देश व केव्हां भेटतां

येईल याविषयी मजकूर होता. तिसऱ्या दिवशी माझ्या पत्राचे मला उत्तर मिळालें. तें तात्यासाहेबांच्या हस्ताक्षरांत होते व त्यांत त्याच दिवशी तिसऱ्या प्रहरी भेटून जाण्याविषयी लिहिले होते. एका अनोळखी व सामान्य माणसाच्या पत्राला उत्तर देण्याची कोण ही तत्परता! किती पुढारी अशी उत्तरे देत असतील? पत्रात सांगितलेल्या वेळी तात्यासाहेबांच्या गायआळीतील घरी मी गेलो. दारावर टकूटक् करतांच खाकरत खाकरत त्यांनी दार उघडले व ते बाहेर आले. इतक्या जवळून मी त्यांना त्यापूर्वी कधीहि पाहिलें नव्हते. धोतर नेसलेले, उघडे-बंब असे त्यांचे तेजस्वी नि गौरवर्ण शरीर पाहून मी जुन्या पद्धतीने खाली वाकून त्यांना नमस्कार केला. मी त्याच्याकडे पाहिले तो त्याच्या ओठाच्या कडांतून स्मित बाहेर येण्याकरितां धडपडत होते. साहित्य-सम्राटासमोर साहित्याच्या क्षेत्रांतील एक भणंगभिकारी या नात्यानें उभा राहून मी माझ्या येण्याचा हेतु त्यांना भीतभीत कळविला. तो ऐकून ते म्हणाले, " अस्स! जर्नॅलिझमचं असं वेगळ शिक्षण कांही नसत; लिहितां लिहिता ते सर्व जमतं. उद्या तुम्ही याच वेळी या." त्यांच्या आज्ञे-प्रमाणे दुसऱ्या दिवशी त्याच्या घरी जातांच ते मला म्हणाले, " सध्या लीग ऑफ नेशन्सविषयी बरीच चर्चा चालली आहे. या विषयावर येथे बसल्या बसल्या काही स्फुट विचार लिहा पाहू. मग काय करावयाचं ते सांगतो." त्याची आज्ञा हा महाप्रसाद समजून व मनांतल्या मनात विचारांची गुंफण करून मी वीस पचवीस ओळीचा मजकूर लिहिला. लीग ऑफ नेशन्सवर गारुडी व त्याच्या पोत-डीचे रूपक योजून मी सर्व मजकूर सजविला होता. मजकूर तयार होताच मी तो त्यांना दाखविला व परीक्षेच्या परिणामाच्या साशकतेने मी त्यांच्या चेहेऱ्याकडे पाहूं लागलो. दोन तीन मिनिटांत त्यांनी तो मजकूर वाचून संपविला. त्याच्या मुद्रेवर मला समाधान दिसले. ते मला म्हणाले, " तुम्ही चांगले लिहिले आहे. जात्यावर बसले कीं ओवी आठवते ती ही अशी. यात भरीला थोडा मजकूर घालून मी तो येत्या केसरीच्या अकांत छापायला देतो." असें म्हणत तात्या-साहेबांनी आपलें पेन हातांत घेऊन माझ्या दोन परिच्छेदांखालीं तिसरा एक परिच्छेद जोडला व तो सर्व मजकूर लि. आ. म. (लिहून आलेला मजकूर) या सदराखाली केसरीत पुढे प्रसिद्ध केला. हा लेख एक मौल्यवान् ठेवा म्हणून मीं माझ्याजवळ जपून ठेविला आहे. घोगडीला शालजोडीचे ठिगळ लावावे तसा माझ्या मजकुराखाली त्यांचा मजकूर दिसतो! थोडाहि गुण दिसतांच त्याला उत्तेजन देण्याचा हा केवढा मनाचा मोठेपणा! तात्यासाहेबांनी माझ्या पहिल्याच लेखाला जे अपूर्व उत्तेजन दिले तसे किती संपादक देत असतील? माझ्या-सारख्या सर्वस्वी अनोळखी मनुष्याकरितां आपला महत्त्वाचा वेळ किती पुढारी घालवीत असतील? अगदी प्रथम भेटीला तात्यासाहेबांकडून मिळालेले प्रोत्साहन

मला आजतागायत पुरले आहे. एखादी गोष्ट हिंमतीने आपण करूं शकूं हा विश्वास त्यांच्याच कृपेमुळे माझ्या ठिकाणी निर्माण झाला. निर्मळ झऱ्यासारखे परोपकारार्थ त्यांचें जीवन होते असे जे मी म्हणतो ते यामुळेच.

(२) हाती घेतलेलें काम उरकण्यांत तात्यासाहेब वाघासारखे होते. काम केवढेहि मोठे असो, ठराविक वेळेच्या आंत ते संपविण्याचे त्यांचे चातुर्य व कसब ही अजब होती. टिळकचरित्राचा पहिला खंड प्रसिद्ध होऊन पाच-सहा वर्षे झाली तरी उरलेले खड प्रसिद्ध होईनात, असे पाहून त्यांच्या असख्य वाचकांनी त्यांना ते लिहिण्याविषयी अगदी गळ घातली. राजकारणाच्या व्यापापुढे तात्यासाहेबांना घडीची उसत मिळेना; पण त्यांनी ठरविले की, १९२७ साल संपण्यापूर्वी उरलेले टिळकचरित्र लिहून पुरे करावयाचे. पुण्यांत राहून हे होणे शक्य नव्हते. म्हणून ते मुद्दाम पांचगणीजवळ असलेल्या दांडेघर येथे जाऊन राहिले. त्यांच्याबरोबर त्या वेळी लेखक म्हणून मीहि होतो. ता. २ ऑक्टोबर १९२७ ते २० ऑक्टोबर १९२७ पर्यंत आम्ही श्री. साठे यांच्या बगल्यांत राहिलो. बगला उच्च व निवान्त जागी होता व तेथून कृष्णानदीचे खोरे मोठे रमणीय दिसे. टिळकांसारख्या लोकोत्तर पुरुषाचे चरित्र लिहायला जसे स्फूर्तिस्थान असावे तसे हे होते. ह्या जागी रोज बारा बारा तास तात्यासाहेब आम्हां दोनतीन लेखकांना आलटून पालटून मजकूर सांगत. ज्या वेळी आमच्यापैकी कोणीच हजर नसे त्या वेळी ते स्वतःच लिहीत बसत! टिळकचरित्राच्या पहिल्या खंडाच्या मानाने दुसरा व तिसरा हे खंड तितकेसे सरस उतरले नाहीत व ते तात्यासाहेबांनी स्वतः लिहिले नाहीत, अशा प्रकारची खोटी हूल कांही निंदकांनी उठवलेली मी ऐकिली आहे. ह्यांपैकी पहिला भाग हा मतभिन्नतेचा विषय होऊ शकला, तरी दुसरा भाग अगदी धादांत खोटा आहे असे मी सांगू इच्छितो. टिळकचरित्राचा उत्तरार्ध हा अथपासून इतिपर्यंत स्वतः तात्यासाहेबांनी लेखकांना तोंडी मजकूर सांगून तयार केला आहे; इतकेंच नाही तर, हा मजकूर लिहीत असतांना चरित्रनायकाशी अनेक वेळां अगदीं समरस झालेले मी तात्यासाहेबांना पाहिले आहे. टिळक आणि क्रांतिकारक यांच्या परस्पर संबधाविषयी मजकूर सांगताना एका रात्री तात्यासाहेब इतके रंगले कीं, घड्याळांत बारा वाजून गेल्याचेंहि त्यांच्या लक्षात आले नाही! त्या अठरा-वीस दिवसांत तात्यासाहेब अगदीं टिळकमय बनले होते. अनेक फाइली व हजारों पत्रे धुंडाळून ते मनांतल्या मनांत विषयाची रूपरेषा आंखीत आणि मग आम्हांला भराभर मजकूर सांगत. रात्रीचे काय सहा-सात तास ते झोपतील तेवढेच. बाकीच्या वेळांत ते चरित्राच्या कामांतच गुतलेले असत. शेवटी त्यांच्या इच्छेप्रमाणें व सकल्पाप्रमाणे त्यांनी टिळकचरित्राचा उरलेला सुमारे सात-आठशे पानांचा मजकूर तेवढ्या अठरा दिवसांत तयार केला!

(३) तात्यासाहेबांची साहित्यविषयक कांही विशिष्ट मते होती. त्यांपैकी बरीचशी लेखरूपाने प्रसिद्ध झाली आहेत. त्यांच्याशी गप्पागोष्टी करीत असतांना मला जी कांही विशेष वाटली ती येथे देतो. भाषाशैलीसंबंधाने तात्यासाहेबांचें असे मत होते की, तिचे अनुकरण होऊं शकत नाही व कोणी करूं नये. जसें प्रत्येकाचे चालणे, बोलणे हे वैशिष्टयपूर्ण असते तशी त्याची शैलीहि असते. मनुष्याचे प्रतिबिंब भाषाशैलीत पडते. भाषाशैलीप्रमाणे वर्णनशैली किंवा वर्णनाच्या पद्धतीसंबधी त्यांचे असे मत होते की, वर्णन सूचक असावे, संपूर्ण नसावे. शेवटच्या टोकापर्यंतचे, अथपासून इतिपर्यंतचे वर्णन नसावे. एक पायरी अलीकडचें वर्णन असावे. याच्याकरितां अर्थातच संयमाची जरूरी असते. या बाबतीत पांचगणी मुक्कामी एका संध्याकाळी आमच्या गप्पा चालल्या असताना त्यांनी 'लाऊकन' या सुप्रसिद्ध शिल्पकृतीवर लेसिंगने जे लिहिले आहे त्याचा उल्लेख केला. लेसिंगने असे सांगितले आहे की, खरी कला ही उपान्त्यावस्थेत असते, अन्तिम अवस्थेत नसते. (ऑल आर्ट इज पेनल्टिमेट, नॉट अल्टिमेट) आधुनिक मराठी कादंबरीकार सर्व कांही वर्णन करून सांगतात, या पद्धतीवर त्यांचा आक्षेप त्यांनी विस्ताराने त्या दिवशी मांडला. लिहिणे अवास्तव किंवा भावनेच्या फाजील आहारीं गेलेलें नसावे, असे तिसरे एक त्यांचे खास मत होते. खुद्द लेखकाच्याच तर्कबुद्धीला न पटणारे असें पुष्कळ वाङ्मय प्रसिद्ध होते. ते अर्थातच त्यांना आवडत नसें. आपण वर्णन केलेल्या गोष्टी संभाव्य आहेत किंवा नाहीत, यासंबंधी लेखकाने स्वतःच स्वतःला प्रश्न विचारून समाधान करून घ्यावे, असे ते म्हणत.

(४) माझ्या लक्षात आलेल्या तात्यासाहेबांच्या काही आवडीनिवडीसंबधाने चार शब्द लिहितो. तात्यासाहेबांना शेंगादाणे फार आवडत असत, हे आतां सर्वांनाच माहीत झाले आहे, आणि ज्यांना त्यांच्या इतर गुणांचे अनुकरण करता येत नाहीं ते शेंगादाणे खाऊन तात्यासाहेबांचे अनुकरण करितात ! जेवतांना त्यांना मधूनमधून चमच्याने आमटीचे घोट घ्यायला आवडत असे. पांचगणीच्या मुक्कामांत हे मीं पाहिले. आमच्या बरोबरचा गोपाळराव स्वयंपाकी तात्यांच्या पानांत एक चमचा ठेवी. पुढे ह्या चमच्याचा उपयोग माझ्या लक्षांत आला. दुपारचे भोजन झाल्याबरोबर अर्धा पाऊणतास ते न चुकतांना झोप घेत. झोपतांना तोंडावर बारीकसें पांघरूण घेऊन त्यांना झोपण्याची संवय असे. पांचगणी येथे असतांना बूट-पाटलोण, कोट असा पोषाक करून ते सकाळी फिरायला जात. परंतु हा पोषाक त्यांना घालायला आवडत नसे व तो त्यांना धड घालतांहि येत नसे. सामान्यपणें तात्यासाहेबांना सुपारीचेंहि व्यसन नव्हते, असे म्हणायला हरकत नाही. टिळकांचे शिष्य असूनहि त्यांना सुपारीचें व्यसन लागलें नाही हे आश्चर्य आहे. परंतु क्वचित् त्यांना मन प्रसन्न बनविण्याकरितां छोटयाशा उत्तेजकाची जरूरी भासे. एका लाकडी कुपीत अत्तराचा

फाया किंवा सुगंधी तपकीर ठेवून, ती कुपी मधूनमधून ते हुंगीत असत. अगदी एकदांच मी त्यांना पाचगणीच्या मुक्कामांत सिगरेट ओढताना बघितले. मला पाहतांच ते म्हणाले, " कांही तरी 'सेन्सेशन' (उत्तेजन) असावे म्हणून मी ओढतो." तात्यासाहेबांना चहा विशेष आवडे आणि एका कपाने त्यांचे समाधान न होतां ते बहुधा दीड दोन कप चहा घेत. सर्व व्यवसायांत त्यांना प्रोफेसराचा व्यवसाय विशेष आवडत असे. पुण्याला जेव्हा केव्हां मी जाई तेव्हां त्यांचे, मला पाहतांच, हंसत हंसत पुढील वाक्य ठरलेले असे " जन्माला यावे आणि प्रोफेसर व्हावे " तात्यासाहेबांना आपले वाङ्मय (वृत्तपत्रीय सोडून) दुसऱ्याना – अर्थातच समानशील अशा रसिकांना – वाचून दाखवायला आवडत असे. पुणे व पाचगणी अशा दोन्ही ठिकाणी तात्यासाहेबांनी मला अनेक वेळा आपल्या कविता व नाटके वाचून दाखविली आहेत. चंद्रगुप्त व कृष्णार्जुनयुद्ध ही दोन्ही नाटकें त्यांनी मला अथपासून इतिपर्यंत वाचून दाखविली. वाचत असतांना ते अगदी तद्रूप होऊन वाचीत.

(५) आणखी एकच महत्त्वाची आठवण सागतो. इ. स. १९४५ च्या ऑगस्टमध्ये कांही कामानिमित्ताने मी पुण्यास गेलो होतो. पुण्यास गेल्यावर एक दिवस तात्यासाहेबांकडे जेवावयाला जावेच लागे. त्याप्रमाणे ता. १३ ऑगस्ट रोजी मी त्यांच्याकडे जेवायला गेलो. पक्तीत रा. अण्णासाहेब व बापूसाहेब केळकर हेहि होते. जेवताना ज्योतिषासबंधी गोष्टी निघून मुबईच्या एका ज्योतिषाने त्या वर्षाच्या दिपवाळीत तात्यासाहेबांच्या मृत्यूचे भविष्य वर्तविल्याविषयी खुद्द त्यांनीच सांगितले. ते सांगत असतांना अगदी हंसत हंसत तात्यासाहेब बोलत होते. " असल्या भविष्यांचा माझ्या मनावर कांहीदेखील परिणाम होत नाही, " असे त्यांनी त्या वेळी सांगितले. जेवण झाल्यावर त्यांची वामकुक्षी घेण्याची संवय मला माहीत असूनहि मी त्यांच्या मागोमाग वर गेलो व म्हणालो. " तात्यासाहेब, पुनर्जन्मासबंधाने आपलें काय मत आहे ! " त्यावर क्षणाचाहि विचार न करतां ते म्हणाले, " पुनर्जनन आहे, पुनर्जन्म नाहीच मुळी. मेल्यावर मनुष्याच्या देहाचे कण मातीत किंवा हवेत मिसळतात. हे कण यदृच्छेने व कांही रूपाने एकत्र येऊन त्यांना जो जन्म मिळत असेल तो फार झाले तर पुनर्जन्म म्हणून मानतां येईल. येरव्ही कांही नाही. आहे या शरीराचा येवढ्याचसाठी अधिकाधिक लोकांकरितां उपयोग करीत राहणे हे माझे जीवित तत्त्वज्ञान आहे. " तात्यासाहेबांच्या या उद्गारांत आणि मृत्यूच्या कांही तास पूर्वी त्यांनी लिहून ठेविलेल्या दोन श्लोकांत किती विलक्षण साम्य आहे, हे वाचकांनी ताडून पाहावें.

वामन कृष्ण परांजपे

(बी. ए., एल्‌एल्. बी., वकील, पुणें)

केळकराच्या कैलास-वासामुळे अनेक गुण निराश्रित झालेले आहेत. त्यांपैकी गुणग्राहकता, माणुसकी, पक्षाधतेचा अभाव, ग्राह्याग्राह्यविवेचनशक्ति, उद्योगशीलता आणि अष्टपैलूपणा हे प्रमुख होत. ह्या गुणांना दुसऱ्या कोणाकडे केव्हा थारा मिळेल तो मिळो, पण तूर्त तरी हे गुण 'निर्वासित' झालेले आहेत, यांत शंका नाही. सुजनता ही तर त्याच्या स्वभावाची शोभा होती. म्हणूनच सद्विचार, सत्संग आणि सदुद्योग यांचे सतत खत मिळणाऱ्या त्याच्या स्वभाववृत्तीच्या वेलीवर वर दिलेल्या सद्‌गुणाची सुंदर फुले सदोदित फुललेली दिसत असत. आणि म्हणूनच मतभेदाच्या आणि पक्षभेदाच्या चिखलांतून त्यांचे हृदयकमल लीलेने वर येऊ शकत असे आणि उमलून डौलाने डुलत असे! खाली दिलेल्या तीन आठवणी ह्या वर सांगितलेल्या वृत्तीच्याच द्योतक आहेत.

(१) कै. शिवरामपंत परांजपे यांच्या मृत्यूनंतर त्यांनी लिहिलेले 'पहिला पांडव' हे कर्ण-चरित्रावर लिहिलेले नाटक रंगभूमीवर आले होते. पहिला किंवा दुसराच प्रयोग असेल. स्थळ किर्लोस्कर थिएटर, कंपनी महाराष्ट्र नाटक मंडळी. तात्यासाहेबांना कंपनीने मुद्दाम निमंत्रण केलेले असले पाहिजे, हें उघडच आहे. त्या वेळी महाराष्ट्र नाटक मंडळीचा नटसंच चांगला होता आणि विशेषतः टिपणीस व पोतनीस हे नामांकित नट अनुक्रमे कर्ण आणि कुंती यांच्या भूमिका अतिशय उठावदार व परिणामकारक रीतीने करीत असल्यामुळे नाटकाला चांगलाच रंग भरत असे. तात्यासाहेब पहिल्या रांगेत मध्यालगतच्या पहिल्याच खुर्चीवर बसलेले होते. सदर नाटकाच्या दुसऱ्या अंकांतला शेवटला प्रवेश कर्ण आणि कुंती यांच्या भेटीचा असून त्यांचा हा संभाषण-प्रसंग कमालीच्या करुणरसाने अत्यंत ओथबलेला आहे. कर्ण हा कौरवांच्या पक्षाचा सेनापति आणि पांडवांची माता कुंती ही कर्णाची पण जन्मदात्री आई! त्यांचे हे संभाषण म्हणजे दोन कर्तव्यांचा निष्ठुर झगडा. नाती तुटण्याचा तसाच आंतडी तुटण्याचा तो प्रसंग! अशा रीतीने विलक्षण परिस्थितीत आणि कात्रीत सांपडलेल्या मातापुत्राचा हा अंतःकरण पिळवटून काढणारा प्रवेश जेव्हां रंगू लागला, त्या वेळी रसार्द्र झालेल्या तात्यासाहेबांचे अंतःकरण हेलावून जाऊ लागले. दुसऱ्या दिवशी कर्ण आणि अर्जुन यांचे हिरीरीचे युद्ध व्हावयाचे होते आणि दोघांपैकी कोणीतरी एक कुंतीच्या पोटचा गोळा दुसऱ्या गोळ्याच्या हातून मरावयाचा होता! अशा रीतीने या प्रवेशांत कुंती आणि कर्ण यांच्या अगतिकतेतून आणि दैवगतीच्या विचित्र निष्ठुरतेतून निर्माण झालेला आणि अखेर विलापांनी विव्हल झालेल्या कुंतीला मूर्छा आल्यामुळे

कळसापर्यंत पोचलेला तो करुण रस ज्या वेळी नाट्यगृहांतील सहृदय प्रेक्षकांच्याकडे वळून पावती मागू लागला, त्या वेळी हे लक्षांत आले की, तात्यासाहेबांनी आपली पावती केव्हांच देऊन टाकलेली होती. त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा चालल्या होत्या आणि आपल्या उपरण्याने ते वारवार आपले डोळे पुशीत होते!

(२) सन १९३७ मध्ये कॉंग्रेसने पहिल्यांदा अधिकार-स्वीकार केला. त्या वेळीं मुबईच्या कॉंग्रेस मन्त्रिमंडळाने एक बेत मनांत योजला होता. तो असा की, गुजराथेतल्या सुप्रसिद्ध बार्डोलीच्या लढ्यांत ज्या शेतकऱ्यांच्या जमिनी गेल्या किंवा ज्या लोकांचें नुकसान झाले किंवा ज्यांनी त्याग केला त्यांना सरकारतर्फे मोबदला देण्यांत यावा. ह्या सुमाराला कॉंग्रेस पक्ष आणि लोकशाही स्वराज्य पक्ष यांच्यामधली तेढ आणि चुरस अतिशय तीव्र झालेली होती. लोकशाही स्वराज्य पक्षाचे पुढारी श्री. जम्नादास मेथा हे त्या वेळी कौंसिलांत आपल्या तिखट व खोचदार वक्तृत्वानें कॉं. सरकारावर भडीमार करीत होते. अशा वेळी जेव्हा कॉं. सरकारने बार्डोलीच्या सत्याग्रह्यांच्या मोबदल्याचा बूट काढला तेव्हां तोडीस तोड म्हणूनच की काय जम्नादासानींहि आपली एक प्रतियोजना काढली. जम्नादासांची योजना अशी की, जर बार्डोलीवाल्यांना मोबदला द्यावयाचा तर महाराष्ट्रात पूर्वीपासून म्हणजे टिळकांच्या राष्ट्रीय चळवळीपासून किंबहुना १८५७ पासून ज्यांनी ज्यांनी चळवळीत भाग घेतला आणि स्वार्थत्याग केला त्यांचीहि यादी करावी आणि त्यांनाहि सरकारनें मोबदला द्यावा. कॉं. सरकारच्या योजनेला जम्नादासांचे हे प्रत्युत्तर होते. लगेच ह्या कल्पनेचा पाठपुरावा करण्याकरिता आणि त्याला पाठिंबा मिळविण्याकरितां जम्नादासांनी टिळकमंदिरांत जाहीर सभा भरविली. आधीच सभेतील वातावरण जम्नादासांना आणि त्यांच्या योजनेला अनुकूल असे होते. त्यांतच जम्नादासांच्या कॉंग्रेसवरील खमंग आणि कडक टीकेची भर पडल्यामुळे श्रोतृसमाज पूर्णपणे त्यांच्या बाजूला झुकला. आणि ते ज्या वेळेला आपले भाषण संपवून खाली बसले त्या वेळी अत्यंत उत्साहाने टाळ्यांचा कडकडाट करून श्रोत्यांनी आपला संतोष आणि संमति व्यक्त केली.

ह्या सभेला तात्यासाहेब केळकर हजर होते. त्यामुळे संकल्पित कार्याला अधिक पुष्टि मिळण्याच्या अपेक्षेने त्यांना बोलण्याची विनंती करण्यांत आली. प्रथम ते भाषण करण्याला किंचित् नाराज दिसले; परंतु सभेनें टाळ्यांच्या रूपाने वारंवार आग्रह केल्यामुळे ते बोलावयास उठले. तात्यासाहेबांनीं पहिलेच वाक्य उच्चारलें तें असें –

“ तुम्ही मला बोलायला अतिशय उत्साहानें आग्रह करतां आहांत खरें; पण मी जें बोलणार आहें ते तुम्हांला माहीत असतं, तर हा आग्रह मला तुम्हीं केलाच नसता ! तुम्हांला कडू लागेल—अप्रिय वाटेल असंच माझं या बाबतींत मत आहे. ”

अशी प्रस्तावना करून तात्यासाहेबांनी आपला दृष्टिकोन निर्भीडपणाने सभेपुढे मांडला. त्यांचे म्हणणे असे होते की, एकाने गाय मारली म्हणून आपण वासरूं मारावे अशा इरेस पेटून आपण तत्त्वच्युत होत आहोंत. स्वार्थत्यागाला मोबदला देऊं पाहणे ही गोष्ट मुळांतच घातुक आणि अनिष्ट आहे. एका पक्षाचें सरकार झालें की, लगेच त्यानें आपल्या पक्षांतील चळवळयांना नुकसानभरपाई अगर मोबदला देणे म्हणजे एक प्रकारें राजकीय लांच दिल्यासारखेच होय ! म्हणून अशी घातुक प्रथा पाडण्यालाच विरोध केला पाहिजे. कॉं. सरकारने ही घातुक टूम काढली म्हणून आपणहि तशीच काढणें ही तत्त्वाच्या दृष्टीने मोठी चूक आहे. याकरितां आपण कॉंग्रेस सरकारच्याच मूळ कल्पनेचा निषेध केला पाहिजे.

तात्यासाहेबांच्या ह्या विचारसरणीतलें अचूक तत्त्वशोधन तर मार्मिक श्रोत्यांना पटलेच; पण उघडउघड सभेचे मत आपल्या दृष्टिकोनाच्या विरुद्ध आहे, हे दिसत असतांहि सभेतल्या चुरशीच्या वातावरणाच्या वर जाऊन निःपक्षपाती बुद्धीने विवेक करून आपले खरे मत स्पष्टपणें मांडण्यांत तात्यासाहेबांनीं जो निर्भीडपणा प्रकट केला, त्याची छाप सुज्ञ आणि बुद्धिनिष्ठ श्रोत्यांच्यावर अधिक पडली, यांत संशय नाही.

(३) मी कै. शिवरामपंत परांजपे यांचें चरित्र लिहून १९४५ च्या सप्टेंबर महिन्यांत प्रसिद्ध केलें. अर्थातच त्याची एक प्रत मी तात्यासाहेबांकडे भेट म्हणून पाठविली होती. ह्या ग्रंथांत केळकरांच्यावर प्रखर टीका आहे. परंतु माझ्या अपेक्षेला धक्का देणारी गोष्ट अशी की, तात्यासाहेबांच्याकडे पुस्तक पाठविल्यापासून चारच दिवसांच्या आंत त्यांनी लिहिलेले पत्र माझ्या हातांत पडलें. त्यांत त्यांनी 'माझी तिसरी पिढी असतांनाहि' इतकी जुनी माहिती 'एखाद्या माहितगाराप्रमाणे' दिल्याबद्दल मला धन्यवाद दिले होते आणि 'अनेक अंगांनीं उत्कृष्ट ग्रंथ' लिहिल्याबद्दल माझे मोकळ्या मनाने अभिनंदन केले होते!

पण एवढ्यावरच हे थांबलें नाही. एवढाच प्रकार घडला असता तर कदाचित् ही आठवण नमूदहि केली नसती. वरील गोष्टीनंतर सुमारे चार महिन्यांनंतरची हकीकत. जाहिरातीच्या कामासंबंधांत मी गायकवाडवाड्यांत शिरत होतों. दरवाजाच्याच बाहेर उभ्या असलेल्या एका टांग्यांत तात्यासाहेब नुकतेच चढून बसले होते आणि त्याचा टांगा चालू झाला होता. खरं म्हणजे मी तात्यासाहेबांना वाड्याच्या दरवाज्यांतून आंत शिरत होतो तेव्हां पाहिले होते. पण मी आंत वळून आपल्या कामाला चाललो होतो. इतक्यात 'अरे' अशी तात्यासाहेबांच्या नेहमीच्या घोगऱ्या स्वरांत मोठ्यांदा मारलेली हांक मला ऐकूं आली. त्यांनी मला ओझरतें आंत शिरतांना पाहिलें होतें. मी लगबगीने बाहेर आलो. त्यांनीं टांगा थांबविला होता. मी नमस्कार

करून अदबीने किंचित् अंतरावर उभा राहिलो. त्यांनी बोलण्यास सुरुवात केली — " अरे, फार चांगलं पुस्तक लिहिलं आहेस तू ... " तेव्हां मीं म्हटलें, " तात्यासाहेब, आपण अभिनंदनाचं पत्रहि पाठवलं होतं आणि त्याला मी आभाराचं उत्तर धाडलं होत. ते मिळालं ना ? " त्यावर ते म्हणाले, " अरे ते खरं, पण मीं पुन्हां दुसऱ्यांदा वाचलं सबंध पुस्तक ... फारच उत्तम लिहिलं आहेस ... " पण एवढ्यानेहि त्यांचे समाधान झाले नाही. त्यांनी मला हाताला धरून पुढें ओढून पाठ थोपटली. त्यानंतर इतर कांही औपचारिक कुशल प्रश्न विचारून झाल्यानंतर त्यांनी मुख्य मुद्द्याला हात घातला. मी पुढें काय करणार आहे, पुढला ग्रंथ कोणता लिहावयाला घेतला आहे, सतत लेखनाचा अभ्यास-व्यासंग ठेवतोस की नाही, याची त्यांनी अत्यंत आस्थेवाईकपणाने चौकशी सुरू केली. मला या चौकशीत तात्यासाहेबांचे लेखनकलेविषयीचे खरे प्रेम, जातिवंत जिव्हाळा आणि लेखनकलेच्या अभिवृद्धीसंबंधीची अंतर्यामीची आस्था व ओढ स्वच्छपणाने दिसून आली. त्यांनीं प्रकट केलेली खिलाडू वृत्ति तर आल्हादकारकच होती. घरी आल्यावर त्या दिवशीच्या डायरीत मी पुढील नोंद करून ठेवली — ' आज पुस्तक लिहिल्याचे चीज झाले ! '

शंकर रामचंद्र दाते

(बी. ए., संपादक काळ, पुणें)

(१) सुमारें अठ्ठावीस वर्षांपूर्वीची गोष्ट. सन १९१९ साली मी एका शिकविणीच्या निमित्ताने उस्मानाबाद या गांवी सुमारे एक महिना राहिलो होतो. तेथें माझी श्री. रामचंद्रराव मास्तर यांची गाठ पडली पुण्यात असताना त्यांच्यासंबंधाने मला विशेष कांहीच माहिती मिळाली नव्हती. पण एका मित्राने मला त्यांचें नाव व पत्ता देऊन त्यांस भेटण्यास सांगितले होते. एक दिवस मी त्यांस भेटावयास गेलो असतां त्यांनी मला आपण कोण, कोठले म्हणून विचारले. उस्मानाबादसारख्या शहरात माझ्यासारख्या पुणेरी गृहस्थाचे आगमन पाहून त्यांच्या मनावर आश्चर्य व किंचित् भीतीहि दिसू लागली होती. पण मला आपणांस भेटण्याविषयी अमुक गृहस्थाने सांगितल्यावरून मी भेटावयास आलो, असे मी त्यास सांगतांच त्यांनी एकदम उठून मोकळ्या मनानें माझे स्वागत केले, व विश्वासाने माझ्याशी ते बोलू लागले. हे रामचंद्रराव मास्तर म्हणजे नाशिकच्या जॅक्सन खुनाच्या खटल्यांत दीर्घकालीन शिक्षा भोगून बाहेर पडलेले व सी. आय. डी.च्या सासुरवासामुळे तिला चुकवून मोगलाईत जाऊन राहिलेले क्रांतिकारक देशभक्त रामभाऊ भावे हे होत. त्यांची माझी पुढे बरीच सलगी झाल्यानंतर त्यांनी आपल्या वनवासाच्या व क्रांति-

कारक चळवळीच्या अनेक गोष्टी मला सांगितल्या. त्यांत त्यांनी तात्यासाहेब केळकर यांची एक गोष्ट सांगितली. ते म्हणाले – " मी जेव्हां तुरुगांतून सुटून आलो तेव्हां घरादारास मुकलेला, स्नेह्यासोबत्यांस अतरलेला, निराधार व निराश्रित अशा अवस्थेत पुण्यास आलो. तो काळ असा होता की, आम्ही क्रांतिकारक तुरुंगांत असलो किंवा बाहेर असलो तरी आमच्या मागे सी. आय. डी. चा ससेमिरा अक्षय्य असे. तुरुंगांतून बाहेर आल्यावर ज्यांच्याबद्दल आम्हांला अतिशय आदर वाटत असे किंबहुना ज्यांच्या शिकवणीने व विचाराने आम्ही क्रांतिकारक मार्गात दाखल झालों, त्यांना एकवार भेटावे व त्यांची सल्लामसलत घ्यावी हा विचार साहजिकच मनांत आला; परतु दुःखाची गोष्ट अशी की, ज्या मडळींना भेटावे अशी आम्हास उत्कठा लागली होती ते लोक आम्हांस टाळण्यास निमित्त शोधीत व आम्हांस दूर दूर करीत असा अनुभव आला ! त्यामुळे तर माझ्या मनाला अधिकच दुःख व वेदना झाल्या.

या वेळी मला जर कोणी आशेचा ओलावा दाखविला असेल व आधाराचा शब्द बोलला असेल तर ते तात्यासाहेब केळकर हे होत! वास्तविक पाहता तात्यासाहेब क्रान्तिकारक प्रवृत्तींना नाउमेद करणारे गृहस्थ असल्यामुळे मवाळ म्हणून आम्ही त्याची हेटाळणी करीत असू; पण ज्यांचा आम्ही आधार अपेक्षिला त्यांनी आम्हांस सोडून दिल्याचा व ज्यांच्यापासून आम्ही कधींहि साहाय्याची अपेक्षा केली नाही त्या तात्यासाहेब केळकरानी मात्र आम्हास आधार देऊन जवळ केल्याचा प्रत्यक्ष अनुभव आला.

मी जेव्हा तात्यासाहेबांना भेटावयास गेलो, तेव्हां त्यानी माझे मोठ्या प्रेमभराने स्वागत केले; एवढेच नव्हे तर त्यानी मला आपल्या घरी ठेवून घेण्याचीहि तयारी दर्शविली व आर्थिक साहाय्यहि केले. तात्यासाहेबांच्या जवळून पैशाची मदत घेताना मी मनांत अतिशय खजील झालो होतो. मी संकोचतो आहें हे त्याच्याहि लक्षात आले, तेव्हां ते मला म्हणाले – 'हे पहा भावे! तुमच्यासारख्या स्वाभिमानी माणसाला मजसारख्यापासून १०–२० रु. घेण्यास सकोच वाटावा हे मलाहि समजू शकते. फुकट कोणाचे आपण घ्यावे हे स्वाभिमानी मनाला पटूं शकत नाही हे खरे; पण तुम्ही तसा सकोच बाळगण्याचे कारण नाही. आणि तुम्ही ज्या परिस्थितीत आहांत त्या परिस्थितीत तर आमच्यासारख्यावर तुमचा हक्कच आहे. त्यातून तुमच्या मनास समाधान वाटत नसलेच तर तुम्ही असे करा की, रोज तासभर घरी येऊन माझ्या मुलांस शिकवीत जा; म्हणजे, आपण कोणाचे फुकट घेतले नाही असेहि समाधान तुम्हांस लाभेल व तुमची अडचण तात्पुरती कां होईना पण भागूं शकेल !'

तात्यासाहेबांच्या ह्या निर्व्याज, प्रेमळपणामुळें मला त्याच्याबद्दल केवढा

आदर वाटूं लागला व कृतज्ञता वाटली याचे शब्दाने वर्णन करणें कठीण आहे. त्या वेळी सबध पुण्यात मला धीर देणारे व मदत करणारे दोनच पुढारी भेटले; ते म्हणजे तात्यासाहेब केळकर व भाऊसाहेब लवाटे हे होत."

(२) पुण्यास कांही दिवसापूर्वी डॉ. शामाप्रसाद मुकर्जी हे आले असतां त्यांना, शेट माणिकचद यांनी एक मोठी मेजवानी दिली. त्या मेजवानीस पुण्यांतील अतिशय निवडक असे सुमारे ४० लोक बोलावले होते. जेवणे झाल्यावर त्यांनी प्रत्येकास स्वतत्र हार व गुच्छ दिले होते. पान-सुपारी होऊन बाहेरची बहुतेक मडळी निघून गेल्यावरहि आम्ही १०–१२ जण जावयाचे राहिलो होतो. पुढे कॉफी घेण्याची गोष्ट निघाली. तेव्हां सहाजिकच जाणे थोडे लांबले.

आमच्या गळयात घातलेले हार आम्ही सर्व एकत्र ठेवल्यामुळे हारांचा ढींग बराच मोठा दिसत होता. हार घालणाराने एखाद्याच्या गळयांत हार घातल्यास तो गळयाला टेकल्या न टेकल्याबरोबर काढून ठेवण्याची पद्धत पडली आहे. माणिकचंदजी यांचे बधु वालचद शेटजी म्हणाले, हे हार घालण्याकरतां असून ठेवण्याकरतां नाहीत. म्हणून ज्याने त्याने आपला हार घातला पाहिजे; हार घालून बसण्याचा आग्रह सुरू झाला व एकमेक एकमेकांना आग्रह करून हार घालू लागले. शेवटी आम्ही दहाबाराजणांनी एकमेकांना हार घालून घेतले; व जाईपर्यंत ते काढावयाचे नाहीत असे ठरले आमचा हा गोगाट इतका वाढला होता की, शेजारच्या हॉलमध्ये तात्यासाहेब केळकर बसले होते, त्यांना तो ऐकूं गेला; तेव्हा आमचे काय चालले आहे हे पाहण्यासाठी ते हळूच आत आले, तो आम्ही सर्वजण खुर्च्यांवर गळयांत हार घालून बसलेले त्यांनीं पाहिले ! तेव्हा आम्ही जरा चपापलो व गळयांतील हार काढून जरा आटोपशीर बसू लागलो, तेव्हां तात्यासाहेब खेळीमेळीत म्हणाले "होतां तसेच बरे दिसतां ! जणू सर्कसच भरली आहे ! तुम्ही गळयातून हार काढण्याचे कारण नाही." पण आम्ही संकोचतो आहोत हे पाहून त्यांनी स्वतः पलीकडच्या खोलीतून एक हार आणला व स्वतःच्या गळयांत घालून आमच्यामध्ये येऊन बसले व हंसत म्हणाले, "आता तरी तुम्हांस सकोच वाटण्याचे कारण नाही ना !"

तात्यासाहेब थोरांत थोरांहून थोर होते, तर लहानांत लहानांशी मिसळून वागण्यांत त्यांना आनंद वाटे. तात्यासाहेब हे महाराष्ट्रांतील लोकांना आपल्या कुटुबांतील वडील माणूस असे नेहमी वाटे; त्याचे कारण त्याचा सर्वांशी मिळून-मिसळून वागण्याचा प्रेमळ व निर्मळ स्वभाव होय.

माधवराव वि. किबे

(सरदार, इंदूर)

(१) इंदुरास महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाची बैठक ठरविली गेली. ते दिवस संशयाचे, म्हणून सोवळे असे साहित्यिक, श्री. आगाशे यांची अध्यक्षस्थानी योजना केली. पण लहानापासून थोरांची इच्छा ही की, तात्यासाहेबांनी समारंभास यावे. त्याप्रमाणे ते आग्रह केल्यावरून व कांही त्रास होणार नाही असे पूर्ण आश्वासन मिळाल्यानें, आले. ते केव्हां येणार हे नक्की न कळल्यानें त्यांच्या स्वागतार्थ स्वागताध्यक्ष कै. जनरल मतकर किंवा कार्याध्यक्ष कै. डॉ. गो. रा. तांबे हे स्टेशनवर जाऊं शकले नाहीत. कांही स्वयंसेवक हजर होते. त्या दिवसांत प्रत्येक सार्वजनिक कार्यांत पडणाऱ्यावर पोलिसांची देखरेख असे. अशा व्यक्ति नंबराने ओळखल्या जात. प्रस्तुत लेखकाचाहि नंबर होता. तात्यासाहेबांचा होता, यांत आश्चर्य नाहीं. येथील पोलिसांस बातमी आली की, अमुक नंबर येत आहे. तात्यासाहेब गाडींतून उतरतांच त्यांना पोलिसांनी घेरले व चौकीवर चला म्हणूं लागले. तात्यासाहेबांनीं सांगितले की, "मी येणार नाही. वाटल्यास उचलून न्या." इतक्यांत ही बातमी मला कळली. मी ती फोनने मुख्य प्रधान, मेजर दुवे, यांस कळविली. ताबडतोब पोलिसांस हुकूम गेला. स्वागताध्यक्ष आदि स्टेशनवर हजर झाले व तात्यासाहेबांची क्षमायाचना करून त्यांना मोठ्या आदबीनें उतरण्याच्या ठिकाणी नेले.

(२) इ. १९२१ च्या उन्हाळ्याचे दिवस. आम्ही सहकुटुंब सिंहगडावर जाऊन राहिलो होतो. लोकमान्यांचा बंगला श्री. रामभाऊ टिळकांनी आम्हांस मोसमाकरितां राहण्यास दिला होता. एके दिवशी ११ च्या सुमारास श्री. तात्यासाहेब स्वामी सत्यदेव यांना घेऊन गडावर फिरून बंगल्याजवळ आले. आम्हां उभयतांस पाहून विनोदाने ते म्हणाले, "लोकमान्यांच्या बंगल्यात जो राहत असेल तो आम्हांस जेऊ घालील. त्यावर आमचा हक्कच आहे! असे समजून आम्ही तर आलो, पाहा बुवा!" अर्थात् त्यांच्या पक्तीचा आम्हांस अनायासे लाभ झाला.

दत्तात्रेय व्यंकटेश बेळवी

(बी. ए., एलएल्. बी., ॲडव्होकेट, बेळगांव)

(१) तात्यासाहेबांची स्वारी आपल्या मंडळीसह इ स. १९३९ मध्ये मुडाजेहून पुण्यास परत जातांना बेळगांवांत नेहमीप्रमाणे आमच्या येथें मुक्कामास येणार होती. गाडी येण्याची वेळ सकाळची असल्यामुळे आम्ही त्याची वाट पाहत दरवाज्यांत उभे होतो. इतक्यांत त्यांना घेऊन येण्याकरिता स्टेशनवर

गेलेल्या आमच्या मोटारीचा हॉर्न ऐकू आला व लगेच मोटार दरवाज्यांत उभी राहिली. मोटारीचा दरवाजा उघडताच त्यांची हातांत धरण्याची काठी मोटारच्या दरवाज्यांतून खाली पडली. तेव्हां मी म्हटले, "तात्यासाहेब, काठी खाली पडली." तेव्हां तात्यासाहेबांनी लगेच हसून उत्तर दिले, "नाही, नाही, पडली नाही. वडील तुम्ही. तेव्हां तुम्हाला काठीने माझ्या आधी घाईने विनयपूर्वक दंडवत घातला!"

(२) मागे एकदां तात्यासाहेब बेळगांवास आले असतां येथील मिशन हायस्कुलांत अेक सार्वजनिक सभा भरली होती. अध्यक्षस्थानी तात्यासाहेब होते. समारोपादाखल भाषण करतांना त्यांनी खालील विनोदी गोष्ट सांगितली. "पाश्चात्य देशांत कधीं कधीं अगदी जख्खड म्हातारेसुद्धा लग्नाच्या मंडोळ्या बांधून घेण्यास तयार असतात. एकदां एका नव्वद वर्षांच्या श्रीमत म्हाताऱ्यास लग्न करण्याची हुक्की आली. त्याने एक पंचाऐंशी वर्षांच्या म्हातारीस वधू म्हणून पसत केली. लग्न-समारभ पार पडल्यावर तेथे हजर असलेल्या वराच्या एका मित्राने त्यास थोडें बाजूस नेऊन विचारले, "आजोबा, आतां आपणांस मुलेबाळे होण्याचे कांही वय नाही. तेव्हा एक गोष्ट विचारतो; रागावू नका. या वयात आपण लग्न कशासाठी केलेत?" तेव्हा त्या मिस्किल म्हाताऱ्याने उत्तर दिले, "खरे सांगू? रात्री एकट्याला भीति वाटते म्हणून!" ही गोष्ट ऐकून सभेंत एकच हशा पिकला.

(३) तात्यासाहेबानी आपले 'गतगोष्टी अथवा माझी जीवनयात्रा' हे पुस्तक प्रसिद्ध केल्यानंतर, मी एकदा पुण्याला नेहमीप्रमाणे त्यांच्या येथेच उतरण्यास गेलो असता केळकराच्या पूर्वजांचे मूळगांव जे ढोकमळें त्याची मला आठवण होऊन घरांत शिरताना मी मोठ्याने म्हणालो, "Is His Grace The Duke of Dhokamale at Home"? माझा आवाज व विनोद ऐकून तितक्याच विनोदानं तात्यासाहेबांनी उत्तर दिले, "Yes, His Grace is at home and he welcomes his Vassal!"

हणमंतराम रामनाथ

(रावबहादूर, नगरशेठ, पुणें)

(१) माझा आणि देशभक्त तात्यासाहेब याचा संबध सुमारे इसवी सन १९०५ सालापासून आला व तो अखेरपर्यंत वृद्धिंगत होऊन जिव्हाळ्याने कायम राहिला. मी माझे गृहकार्य अगर समाजकार्य अगर व्यापारांतील अडचण कोणतेहि कार्य असो, प्रत्येक महत्त्वाच्या कामांत मी त्याचा सल्ला घेत

असें व ते फार योग्य असा सल्ला मला देत असत. त्यांच्या सल्ल्याचा मला फार उपयोग होत असे. खरोखर, योग्य सल्ला असा तात्यासाहेबांनीच द्यावा.

(२) पुणे शहर म्युनिसिपालिटीत सुमारें २५–३० वर्षे त्यांच्याबरोबर मी काम करीत होतों. प्रत्यक वर्षी म्युनिसिपालिटीचा अध्यक्ष बदलावा ही कल्पना देशभक्त तात्यासाहेबांनी सुचविली. पूर्वीची परपरा एकच अध्यक्ष पुष्कळ वर्षें राहावा अशी होती, ती त्यांना पसत नव्हती. दरसाल अध्यक्ष बदलण्याची मूळ कल्पना त्यांची. ती त्यांनीं अमलांत आणिली.

(३) देशभक्त तात्यासाहेब हे सर्व पक्ष एकत्र आणून ते शक्य तेवढे एक-विचारे कार्य करतील अशी नेहमी खटपट करून त्याप्रमाणे घडवून आणीत. समेट–एकी–संघटन करणे हा त्यांचा हातखंडा असे. एकीत कसे सामर्थ्य आहे हे त्यानी आम्हांस वारंवार पटवून द्यावे.

(४) "ताराचद रामनाथ आयुर्वेदिक हॉस्पिटल" चे आज दिसत असलेले प्रचड कार्य त्यांनीच माझ्याकडून करवून घेतले. त्यानी या कामी अतिशय मेहनत घेतली. स्वतःचे समजून त्यानी ते कार्य केले. मी जी अल्पस्वल्प सदर संस्थेला मदत केली ती त्याच्याच स्फूर्तीने व आज्ञेवरून केली. कोणत्याहि लोकोपयोगी कार्यास तन-मन-धनाने मदत करण्यास ते सदैव तत्पर असत. त्याच्या मृत्यूनें माझा मोठा सल्लागार नाहीसा झाला.

कृ. ह. हमदेरे

(बी. ए., हिंदुमहासभेचे आधारस्तंभ, मुंबई)

(१) पाकिस्तानविरोधी परिषद डिसेबर १९४४ मध्ये दादरला मुबई प्रांतिक हिंदुसभेतर्फे तात्यासाहेब याच्या अध्यक्षतेखाली भरली होती. फार दिवसांनी प्रकटपणे सार्वजनिक सभेत राजकारण विषयावर मुबईत तात्या-साहेब बोलणार म्हणून सभेस मोठा श्रोतृसमाज जमला होता. योगायोगाने सभेच्या स्वयसेवकांपैकी कोणा स्वयसेवकाची व फ्री प्रेस व विश्वमित्र या वृत्त-पत्राचे बातमीदार यांची बोलाचाली होऊन मारामारीपर्यंत प्रकरण वाढत गेले. व्यासपीठापर्यंत गडबड वाढत जाऊन सभेच्या कामात व्यत्यय येऊ लागला. परि-षदेचा कार्यवाह म्हणून माझ्याकडून थोडक्यांत परिस्थिति समजावून घेतल्याबरोबर तात्यासाहेबांनी समयसूचकतेने व चतुराईने वातावरण शांत करून सभेचे काम पुढे चालू केले. अध्यक्ष म्हणून पुढे येऊन त्यानी सांगितले की, "वृत्तपत्रांचे प्रतिनिधि हे आपले सन्माननीय निमन्त्रित पाहुणे होत, त्यांचे काम त्यांना स्वस्थपणे व त्याच्या सोईप्रमाणे करता येईल इतकी सुरक्षितता उत्पन्न

करून देणे हे स्वयंसेवकांचें कर्तव्य आहे. सभेच्या कार्यकर्त्यांनीहि बातमीदारांचा विश्वास राहील, अशी व्यवस्था करावयास पाहिजे. परिषदेच्या प्रचार-कार्याच्या स्वार्थी व सकुचित दृष्टीने पाहिले तरी बातमीदारांस समाधानकारक वातावरण उत्पन्न करून दिल्यानेंच परिषदेच्या कामास मदत होणार आहे." इतके बोलल्यावर रिपोर्टरांकडे वळून ते म्हणाले की, "बातमीदारानीहि कार्यकर्त्यांच्या अडचणी व व्यवस्थेच्या आणि आवरशक्तीच्या मर्यादा याचा विचार करून आपल्याच समाजांतील ही सभा आहे ही जाणीव ठेवावी. अधिकृत कार्यकर्त्यांना वगळून कोणा तरी अनधिकारी स्वयंसेवकाच्या वर्तनाने चिडून जाऊन आपल्याच तक्रारीचा गवगवा करून सभेच्या कामांत व्यत्यय येईल या थरापर्यंत गोष्टी नेणे इष्ट नसतें, हे त्यांनी ध्यानांत धरावे. अनुभवी वृत्तपत्रीय सपादक म्हणून मी सांगतों की, बातमीदारांनीसुद्धां आपण स्वतः समाजाचे एक घटक आहोंत व सभेचे काम जरी स्वतःच्या राजकीय मताप्रमाणे नसले तरी सर्व पक्षांच्या मतप्रदर्शनास संधि मिळणे आवश्यक असते हे ध्यानात बाळगून परिषदेच्या कार्यकर्त्यांबरोबर खेळीमेळीनें सहकार्यच केले पाहिजे. या दृष्टीने कार्यवाह ढमढेरे यांनी केलेल्या प्रांजल खुलाशाने हें प्रकरण मिटावयास पाहिजे."

याप्रमाणे तात्यासाहेब अध्यक्ष म्हणून पुढे होऊन बोलतांच सभेमधील वातावरण शात होऊन सभेचे पुढील कामकाज सुरू झाले.

अध्यक्ष म्हणून किती कौशल्याने व शिस्तीने केळकर काम करतात हे पुष्कळ लोकाना ऐकून ठाऊक होते; परतु प्रत्यक्ष वेळ आल्याबरोबर नेटाने सभेचे काम पुढे चालू करण्याची त्याची तडफ व सौजन्य पाहून सर्वांस फार कौतुक वाटले. या गडबडीत सुद्धा समतोल वृत्ति राखून वागण्याचा त्याचा 'उभयपक्षी' स्वभाव अवचित जागा होऊन दोन्ही बाजूंच्या लोकांस त्यांनी स्पष्टपणे स्वकर्तव्याची जाणीव करून दिली, हे पाहून दोघासहि धन्यता वाटली.

(२) इतके झाल्यावर या बातमीदाराच्या तक्रारी मिटल्या असे आम्हां सर्व कार्यकर्त्यांस वाटले. पण हट्टी व खोट्या अभिमानाच्या आहारी जाणाऱ्या त्या बातमीदारांनी यापुढे मजल मारली. वर्तमानपत्राची सघव्यवस्था वाढत आहे, त्याचा गैरफायदा घेऊन वृत्तपत्राच्या बातमीदाराचा अवमान व हक्कांची पायमल्ली झाली असा गवगवा करून मुबईतील सर्व वर्तमानपत्रांत परिषदेची हकीकत, भाषणे, ठराव वगैरे कांहीं छापून प्रसिद्ध केले जाऊ नये अशी व्यवस्था रातोरात त्यांनी घडवून आणली. दैनिक फ्री प्रेसने तर फक्त सभेत मारामारी होऊन बातमीदारांचा जीव धोक्यात आला व सभेत गोंधळ माजून राहिला, एवढ्याच अर्थाची हकीकत, सभेचा रिपोर्ट म्हणून प्रसिद्ध केली! ही विपरीत घटना पाहून आम्हा कार्यकर्त्यांस फारच आश्चर्य वाटले. पण प्रसिद्ध झालेल्या विकृत रिपोर्टांचें

निराकरण करण्यास आपले कथन म्हणून प्रसिद्धीस दिले तरी ते कोणी छापणार नाही असा वाजवी धाकहि पडला. माझे मित्र काशीनाथपंत खानविलकर यांच्या सूचनेप्रमाणे ते व मी तात्यासाहेब यांच्या निवासस्थानी डॉ. अभ्यंकर यांच्या घरी गेलो. आमची अडचण व इच्छा तात्यासाहेबांना समजतांच ते म्हणाले की, "विरोधी पक्षांतील असलो तरी फार जुना अनुभवी वृत्तपत्रकार म्हणून माझ्या स्वतःच्या स्पष्टीकरणाप फ्रीप्रेसचे सदानंद मुद्दां प्रसिद्धि नाकारू शकणार नाहीत, तेव्हा हा सर्व खुलासा मी आपल्या सहीनेच प्रसिद्धीस देतो." अगांत कपडे घालून पुण्यास जाण्यास निघालेले तात्यासाहेब लगेच खाली बसले व लिहून घ्या म्हणून सांगून काशिनाथपंत खानविलकर यास त्यांनी सुबोध व सुसंगत असे पत्र थोडक्यात कथन केले. या गोष्टी वेळच्या वेळेस झालेल्याच बऱ्या म्हणून पुण्यास जाऊन प्रसिद्धीस पाठविण्यापेक्षा मी आताच लिहून देतो असे ते म्हणाले. आजच्या आज ते पत्र फ्री प्रेसकडे व संध्याकाळच्या वर्तमानपत्राकडे नेऊन द्या म्हणजे तेवढे तरी काम होईल, असे त्यांनी आम्हास बजावून सांगितले व ते लगेच पुण्यास गेले. "वर्तमानपत्रांच्या संस्थेचे घटक म्हणून हे बातमीदार व त्यांचे संपादक आपल्या हक्कावर व मोठेपणावर गदा आली म्हणून एवढा गवगवा करून अकांडतांडव करतात; परंतु त्या परिषदेचा अध्यक्ष एक प्रख्यात जुना व नामांकित वर्तमानपत्राचा संपादकच होता व त्याच्या प्रकट विचारांस व सभेतील निवेदनास साधी प्रसिद्धीहि न देता त्याचा आपण अवमान करीत आहोत हे मात्र बेट्याच्या लक्षांत येत नाही" असे विनोदाने त्यांनी उद्गार काढले.

तात्यासाहेबांच्या अंदाजाप्रमाणे फ्रीप्रेसचे सदानंद व बॉंबे सेन्टिनलचे हॉर्निमन यांनी त्यांचे सविस्तर पत्र आपापल्या दुसऱ्या अंकांतून प्रसिद्ध केले.

(३) स्वपक्षीय सामान्य व्यक्तींच्या कार्यासहि प्रोत्साहन देऊन आपल्या पक्षाचे कार्य संघटित करून वाढविणे याकडे तात्यासाहेबांचे फार लक्ष असे. अशा कांही प्रसंगी स्वतःच्या वैयक्तिक मोठेपणास धक्का पोचतो किंवा कसे याबद्दल बेफिकीर राहून ते केवळ कार्याकडेच ध्येयपूर्तीच्या दृष्टीने पाहत असत, याचा मला एक अनुभव आला होता.

मध्यवर्ती कायदे मंडळाचा हिंदुमहासभेचा मुंबई शहरातर्फेचा इच्छुक म्हणून १९४५ सालच्या निवडणुकीत मी उभा होतो. प्रचाराची सर्व साधनें आम्हांस अर्थातच दुर्मिळ होती. वैयक्तिक पत्रकांचा उपयोग केव्हांहि मर्यादितच होतो. कॉंग्रेसच्या प्रकट सभा, प्रचाराच्या बैठकीचे कार्यक्रम, वर्तमानपत्रांतील वेळोवेळी कॉंग्रेस पुढाऱ्यांची प्रसिद्ध होणारी कथानके यामुळे दक्षिणी समाजाचे बाहेरचे मतदार यांस कॉंग्रेसची बाजू समजत असे, परंतु हिंदुमहासभेची मते व कार्यक्रम यांबद्दल मात्र त्यांच्यांत पुरेपूर अज्ञान होतें. आपल्या तर्फेचे विचार त्यांच्या कानावर

जावेत म्हणून माझे मित्र रा. काशिनाथपंत खानविलकर व मी मुंबईतील निरनिराळ्या संपादकांस भेटून विनंती करीत होतो, परंतु आम्हांस कोणी प्रोत्साहन देईना. टाईम्स ऑफ इंडियाचे ॲक्टिंग संपादक जेहूसाहेब यांच्याबरोबर या विषयावर चर्चा केली; तेव्हा निवडणुकीमधील वादग्रस्त मुद्द्याबद्दल खुलासेवजा पत्रव्यवहार हिंदुसभेच्या प्रमुख पुढाऱ्याकडून येईल तर तो टाईम्समध्ये प्रसिद्ध करून तुमच्या निवडणुकीच्या कामात या नाही त्या रूपाने मी मदत करूं शकेन. एरवी जाहिरातीवजा खर्च घेऊन सुद्धां मी तुमचा मॅनिफेस्टो सारांशानेहि प्रसिद्ध करू शकणार नाही, असे त्यानी स्पष्ट सांगितले. इतके झाल्यावर मुंबईतील हिंदुसभेच्या मुख्य पुढाऱ्यांना भेटून तसा प्रयत्न अयशस्वी झाला हे पाहून माझे सन्मित्र काशिनाथपंत खानविलकर यानी सुचविले की, आता या कामास लायक व काम हौसेने करतील व राहिलेल्या थोड्या दिवसात काम व्हावयाचे, म्हणजे तात्यासाहेब केळकरच आपल्या कामी मदत करतील तर, शक्य आहे. लगेच आमच्या एका मित्रास पुण्यास मुद्दाम पाठवून ही सर्व हकीकत त्यांच्या कानावर घातली. तेव्हा तात्यासाहेब म्हणाले, " मला यांत कांही कमीपणा वाटत नाही. वर्तमानपत्रांत पत्र प्रसिद्धीला पाठविणे यात काही कमीपणा व काही निवेदन प्रसिद्धीला पाठविणे यांत जास्त मोठेपणा आहे असा मला फरक वाटत नाही. जेहूसाहेब पत्ररूपाने कां होईना आपल्या धोरणाचा पुरस्कार करण्याची संधि देतो आहे ना, घ्या त्याचा भरपूर फायदा." असे म्हणून तेथेच आमचे मित्र काळचे संपादक मामा दाते होते त्यांस त्यानी पत्राचा मसुदा सांगून हिंदुसभेचे धोरण उगाच कांगावखोरपणे प्रतिपादले जाते त्याप्रमाणे ज्ञातिनिष्ठ नसून खरे राष्ट्रीय विचाराचेच आहे, याबद्दल थोडक्यांत लिहून हिंदुसभेच्या उमेदवारांसच सुबुद्ध मतदारांनी मते द्यावी, असे त्यांत प्रतिपादले होते. जेहूसाहेबानी लगेच दुसऱ्याच दिवसाच्या टाइम्समध्ये प्रमुखस्थानी व ठळक ठशाचा मथळा देऊन तात्यासाहेबांचे पत्र छापले. अगदी थोडक्या अवधीत आमचे काम खुल्या दिलाने व उत्साहाने तात्यासाहेबांनी करून आम्हांस फार प्रोत्साहन दिले, यामुळे आम्हास धन्यताच वाटली. त्यांची कार्यतत्परता व माझ्यासारख्या सामान्य माणसाचा कार्यसिद्धीकरितां पाठपुरावा करण्याची तयारी पाहून त्यांच्याबद्दलचा आदर द्विगुणित व्हावा यांत काय नवल !

मोतीराम बाळकृष्ण वेलकर

(एल्.एम्. ॲंड एस्., डॉक्टर, मुंबई)

कै. लोकमान्य टिळक हयात असतांना त्यांच्या नेतृत्वाखाली चालत असलेल्या अनेक राष्ट्रीय चळवळीतील कै. केळकराच्या निकट सहवासाची मला

आठवण होते. मुख्यतः त्यांचा व माझा अत्यत निकट असा परिचय विलायतेत असतांना झाला. सन १९१९ साली लोकमान्य टिळकांच्या नेतृत्वाखाली कॉंग्रेस आणि होमरूल लीगचे मॉन्टेग्यूचेल्म्सफर्ड सुधारणांच्या बाबतीत जे शिष्टमडळ विलायतेत गेले होते त्यांत टिळकाच्या पक्षांतील बाबू बिपीनचद्र पाल, दादासाहेब खापर्डे, नरसोपत केळकरासमावेत आम्ही सदस्य होतो. लडन येथे वेस्टएड येथील टॅलबट रोडवर श्री. जव्हेरी नावाच्या गुजराथी गृहस्थाने लो. टिळकांच्या मडळीस राहण्याकरतां आपला भव्य बंगला खाली करून दिला होता. हे गृहस्थ व्यापारी असून आपल्या कुटुंबासह १५–२० वर्षे विलायतेत कायमची वस्ती करून राहिले होते. त्या बगल्यांत टिळक आणि खापर्डे याच्या खोल्या पहिल्या मजल्यावर असून दुसऱ्या मजल्यावर नरसोपन्तांची खोली माझ्या खोलीला लागून होती, व दुसऱ्या बाजूला वासुकाका जोशी यांची खोली होती. विलायतेच्या वास्तव्यांत कित्येक महिने नरसोपन्ताच्या निकट सहवासाचा लाभ मला मिळाला होता. जेवणाच्या वेळी अगर त्यांना अत्यत आवडणाऱ्या शेगदाण्यावर ताव मारतांना किंवा पार्ले-मेटमध्ये हिंदीसुधारणांच्या बाबत जॉइंट कमिटीच्या बैठकीस हजर राहण्याकरतां जात असतांना आणि इंग्लंडच्या निरनिराळ्या भागांत व्याख्यानाच्या दौऱ्यावर असताना आम्ही दिवसांतून बहुतेक चोवीस तास एकत्र असू. ह्या निकट सहवासांत त्यांच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेचे आणि विशाल अतःकरणाचे मला अगदी जवळून दर्शन झाले. त्यांच्याबरोबर झालेली सभाषणे नेहमी उत्साहदायक असून बुद्धीला आणि मनाला तजेला आणीत. त्याच्या खोलीमध्ये केव्हाहि जा, अेकतर ते टेबलावर लिहीत बसलेले असावयाचे, केसरीकरता किंवा विलायते-तील कॉंग्रेसच्या "India" वगैरे साप्ताहिकाकरतां आणि तसेच हिंदुस्थान व इंग्लडांतील इतर वर्तमानपत्रांकरतां कांही तरी लेख लिहिताना ते आढळत. नाही तर आरामखुर्चीत बसून विलायतेतील बुक-स्टॉल्समधून घेतलेली नवी व जुनी पुस्तके वाचण्यामध्ये गढून गेलेले दिसत. अनेक विषयांवरील जुनी व नवी पुस्तके खरेदी करण्याचें त्यांना एक तऱ्हेचे वेडच होते. कितीदा तरी तात्या-साहेबांबरोबर अशा पुस्तकांच्या दुकानामध्ये जाऊन पुस्तके वाचून पसंत झालेली खरेदी करण्यांत कित्येक तास घालविलेले मला आठव-तात. ही बुकस्टॉल्स म्हणजे लायब्ररीवजा जुनी व नवी पुस्तके विक्रीची मोठमोठी दुकाने होत. या ठिकाणी दुर्मिळ व अमोलिक जुने व नवे ग्रंथ विकत घेण्याची सोय असते. ह्या दुकानांत इतर पुस्तकालयाप्रमाणे पुस्तके आरामशीर रीतीने बसून वाचण्याची सोय केलेली असते. आपल्या विलायतेंतील वास्तव्यात नरसोपंतांनी अशा दुकानांतून कितीतरी अमौलिक पुस्तके खरेदी करून आपल्या स्वतःच्या घरच्या लायब्ररीतील ग्रंथभांडार संपन्न केले हे मला आठवते.

(२) व्याख्यानांच्या दौऱ्यावर असतांना मला एक प्रसंग आठवतो. एका दौऱ्यावर तात्यासाहेबांची व माझी दोघांची निवड झाली होती. ब्रिस्टोल, बर्मिंगहॅम, टॉन्टन् आणि वेस्टन सुपरमरे वगैरे ठिकाणी आमचीं व्याख्यानें झाली. वेस्टन सुपरमरेच्या व्याख्यानाला जो समाज जमला होता तो बहुतेक हिंदुस्थानांतील मोठमोठ्या अधिकारांवरून निवृत्त झालेला इंग्रज अधिकारीवर्ग, त्यांच्या बायका वगैरे मडळीचा होता. तेथें नरसोपन्तांचा निस्पृहता हा गुण चांगला दृष्टोत्पत्तीस आला. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीसंबधी बोलतांना त्यांनी असे सांगितलें कीं, हिंदुस्थानच्या राजयंत्रावर खरी हुकमत सेंट्रल गव्हर्नमेंटची नाही, पार्लमेंटची नाही, क्राऊनची म्हणजे राजाचीहि नाही आणि व्हाइसरॉयचीहि नाही; तर ती ब्रिटिश सरसेनापतीची, इंडियन सिव्हिल सर्व्हिस म्हणजे कमिशनर – कलेक्टरची आणि इंग्रज भांडवलदार यांची आहे. इडियन सिव्हिल सर्व्हिससंबंधाने बोलतांना सर्व्हिसमधून निवृत्त झालेल्या त्या सभेत बहुसंख्येने हजर असलेल्या त्या समाजापुढे ते म्हणाले, " There was the Indian Civil Servant who, as the chairman truly said, was neither an Indian nor civil nor a servant. He answered the same description as the ' Holy Roman Empire ' which was neither Holy, nor Roman, nor an Empire, " या त्यांच्या उद्गारावर एकच हंशा पिकला; परंतु हिंदुस्थानांतून निवृत्त होऊन परतलेल्या इग्रजी ऑफिसरांची हे भाषण ऐकून डोकी भडकली व सभेचें वातावरण बरेच प्रक्षुब्ध झाले. तरी न डगमगतां नरसोपन्तांनी आपलें भाषण तसेंच पुढे रेटीत नेलें, आणि हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याची कैफियत अत्यत निर्भय-रीतीनें त्या समाजापुढें मांडली.

(३) याच वेळी त्यांच्या मानी स्वभावाची साक्ष देणाऱ्या दुसऱ्या एका प्रसंगाची आठवण होते. तो प्रसंग दिल्ली येथील जुन्या लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीच्या बैठकीच्या वेळीं घडला. कॉंग्रेसची असहकारतेची चळवळ सुरू असतांना कै. मोतीलाल नेहरू व कै. चित्तरंजनदास यांनी कौन्सिलप्रवेश करण्याकरितां कॉंग्रेस-मध्येच स्वराज्य पक्षाची नुकतीच स्थापना केली होती. आणि नवीनच निवडणुकी होऊन तात्यासाहेब महाराष्ट्रातर्फे लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीमध्यें निवडून गेले होते. हिंदुस्थानाच्या निरनिराळ्या प्रांतांतील कायदेकौन्सिलांत स्वराज्य-पक्षातर्फे निवडून आलेल्या सभासदांची सभा स्वराज्य-पक्षाचे अध्यक्ष दासबाबू यांनीं दिल्लीस बोलाविली होती. मुंबई कायदेकौन्सिलचा सभासद म्हणून मी त्या ठिकाणी इतरांसमवेत हजर होतो. असेंब्ली हॉलमध्ये प्रेक्षकांच्या गॅलरींत बसण्यासाठीं माझ्याकरितां एक पास मिळावा म्हणून नरसोपंत मला असेंब्लीच्या सेक्रेटरीच्या ऑफिसमध्यें घेऊन गेले. तेथील इंग्लिश अधिकाऱ्याकडे त्यांनीं पासाची मागणी

केली. तो इंग्लिश अधिकारी जुन्या उर्मट अरेरावी वळणाचा होता. तो म्हणाला, " Wait, I am busy at this moment, I will see to it afterwards." आणि त्यांच्या बोलण्याकडे लक्ष न देतां काम करू लागला. नरसोपंत आपल्या मानी स्वभावानुसार एकदम उसळले व उद्गारले, " You don't think I am going to dance attendance on you to secure the pass. You ought to know whom you are addressing. You are here to cater for our comforts and our requirements. You must remember the Old Regime is gone since the Congress has entered Assembly." याचा परिणाम असा झाला की, तो वरचढ अधिकारी नरमला आणि नम्रतेने दिलगिरी प्रदर्शित करून त्याने चटकन् एक सोडून दोन पासेस नरसोपंतांच्या हातांत दिले !

(४) कौन्सिलची प्रश्नोत्तरे व ठराव यासंबधी अनेक वेळां अत्यंत उपयुक्त सल्ला त्यांनी मला दिला आहे. बॅरिस्टर सावरकरांच्या सुटकेसबंधीचा ठराव मी जेव्हां मुंबई लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलमध्ये आणला त्या वेळी पुण्यात सदाशिव पेठेंत त्यांच्या घरी मी राहिलो होतो. तेव्हां ठरावावर मी भाषण करण्यासबधी आम्ही बोलत असतांना नरसोपतांनी माझ्या भाषणासाठी कांही महत्त्वाचे मुद्दे दिल्याचें मला आठवते. तसेच त्यांच्या दिल्ली येथील वास्तव्यांत कौन्सिलमध्ये पहिले प्रश्न त्यांच्याच सल्ल्याने आणि त्यांनी दिलेल्या सामग्रीवरून मी पाठवल्याचें मला पक्क आठवतें. अशा रीतीने मला त्यानी पुष्कळ उपकृत करून ठेवले आहे.

(५) कामाची तडफ किंवा इंग्रजीमध्ये ज्याला डिस्पॅच म्हणतात तो त्यांचा विशेष गुण होता. कितीहि कामाचा ढिगारा असेना का, कामें तडफीनें हातांत घेऊन उरकून टाकावयाची व हातावेगळी करावयाचीं, हा त्यांचा गुण अनेक सभांच्या बैठकीच्या वेळी ते अध्यक्ष असतांना विशेष दृष्टोत्पत्तीस येई. सभेची कार्यक्रमपत्रिका कितीहि भरगच्च असो, त्यांतील विषय वादविवादांत गुरफटून न देतां तडकाफडकीने निकालांत काढण्याकडे त्यांचा नेहमी कटाक्ष असे. प्रत्येक वेळी त्यांचे हे वागणें नियमांना धरून होते किंवा नाही ह्याबद्दल दुमत असूं शकेल. मला असे पक्के आठवतं की, कित्येक प्रसंगी कमिटीच्या बैठकीच्या वेळी, महत्त्वाचे प्रश्न निकालासाठी आलेले असतांना सभासद विषयाच्या बाजूनें किंवा विरुद्ध बाजू आपापसांत इतर सभासदांना समजावून देण्याचा प्रयत्न करीत. अध्यक्ष केळकर लगेच उद्गारत, " ही कमिटी सर्व सुज्ञ व समंजस मडळींची आहे. प्रत्येकजण पूर्ण विचार करून व आपलें मत बनवून या कमिटीत हजर आहे. तुम्ही आपल्या भाषणाने आपापसांत जास्त तें काय सांगणार ! व त्यांचें मतपरि-

वर्तन ते काय करणार! तुम्ही फक्त 'होय' का 'नाही' बोला. ठरावाच्या बाजूने आहांत की विरुद्ध आहांत येवढेंच सांगा. सभेचा फुकट वेळ खाऊं नका." कांही कांही वेळीं त्यांचें असे वागणे जरूरीचे होतें; पण नेहमींच अशा तऱ्हेचें वागणें बरोबर होते असे नक्की सांगतां येणार नाही.

(६) केळकराच्या 'केसरी'च्या संपादकीय लेखांबद्दल टिळकांनी काढलेले उद्गार मला या आठवणीत सांगावेसे वाटतात. ग्लासगो येथील मजुरांच्या संघापुढें टिळकांचे व माझें अशी दोघांची भाषणे होऊन आम्ही परत येत होतो. तेव्हा वक्तृत्वकलेसंबंधाने बोलतां बोलतां स्वतःच्या 'केसरी'तील लेखासंबंधाने ते म्हणाले, "केसरीतील लेख लिहीत असतांना भाषासौंदर्याकडे मी फारसे लक्ष देत नाही. अलंकारिक आणि डौलदार भाषा लिहिण्यामध्ये आमचे केळकर माझ्यापेक्षां सरस आहेत. पण माझ्या अंतःकरणांत असलेले विचार जितक्या सोप्या भाषेत कळवितां येतील तितके कळविण्याचा मी प्रयत्न करीत असतो. मनात घोळत असलेले विचार सरळ बाहेर पडलेल्या भाषेने लोकांच्या समोर ठेवल्याने त्यांच्या मनावर तात्काळ परिणाम होत असतो भाषासौंदर्याकडे व सौष्ठवाकडे तात्या जास्त लक्ष देतात त्यामुळे कधी कधी विचारांवर नसते दडपण येण्याचा संभव असतो. भाषेला सौंदर्य असेल तर उत्तमच; परंतु मुख्यतः ते विचाराला कधीहि मारक होतां कामा नये येवढे सांभाळले म्हणजे झाले. कांही झाले तरी माझ्या गैरहजेरीत केळकरांनी आपल्या लेखनकौशल्याने 'केसरी'द्वारे मोठी राष्ट्रसेवा केली आहे."

(७) केळकरांच्या सान्निध्यात असतांना त्यांच्या चारित्र्यांत एक गोष्ट अत्यंत प्रामुख्याने मला आढळून आली. ती ही की, त्यांचे जीवन एखाद्या योग्या-सारखे होते. विलायतेत असतांना आम्ही सकाळी व सायंकाळी लो. टिळक, दादा-साहेब खापर्डे, वासुकाका जोशी व टिळकांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी श्री. नामजोशी अशी आमच्या त्या कुटुंबांतील मंडळी जेवणाकरितां एकत्र बसत असूं. येथे माधवराव भट म्हणून आमचा आचारी आपल्या दक्षिणी पद्धतीप्रमाणे वरण, भात, भाजी, आमटी आणि पोळी असें जेवण तयार करीत असे. मात्र आम्ही ते इंग्रजी पद्धती-प्रमाणें सर्वजण काट्या-चमच्यानें जेवत असूं. जेवण सुरू झाल्याबरोबर नरसोपंत वरण-भात, भाजी-आमटी एकत्र करीत व झटपट खाऊन ताट चटकन् रिकामें करून उठत असत! इंग्रजीमध्ये बोलायचे झाले आणि तसे आम्ही जेवतांना त्यांच्या समक्ष बोलत असूं कीं, "Mr. Kelkar does not care for the nicities of the pallet, he believed more in eating to live rather than living to eat." व्याख्यानाच्या दौऱ्यावर असतांना पुष्कळदा हॉटेल-मध्ये राहण्याचा प्रसंग येत असे. नरसोपंत शाकाहारी होते तेव्हां नेहमीं "जेवणा-

करितां काय काय पदार्थ करण्यास सांगू " असें विचारले असतां ते त्रासलेल्या आवाजाने म्हणायचे " कांहीं तरी सांगा झालं. कसलेहि व कांहीहि पदार्थ असलेलें जेवण मला चालते. " इतकी त्यांची राहणी साधी होती. परंतु पंचपक्वान्नाबद्दल आसक्ति नसणाऱ्या ह्या योगी पुरुषाला विदग्ध साहित्याची मात्र मनमुराद लूट करण्यामध्ये अलोट आनद वाटत होता !

गोपाळ पांडुरंग महाजन

(म्युनिसिपल कौन्सिलर, पुणें)

(१) सुमारे २०–२२ वर्षांपूर्वी माझ्या गुडघ्यामध्ये पाणी साठत होते. तेव्हा पुणे येथे सर्व डॉक्टर लोकांनी ऑपरेशनशिवाय गत्यतर नाहीं असे सांगितले. तेव्हां मीं रा. अन्तूकाका फडणीस याच्यामार्फत ही गोष्ट तात्यासाहेबांच्या कानावर घातली. तेव्हां तात्यासाहेबांनी सांगितले की, मुबई येथे मी जाईन त्या वेळी तेथील डॉक्टर लोकाचा सल्ला घेऊं. एके दिवशी तात्यासाहेब मुबईला गेल्याचे कळले. तेव्हां मी मुबई येथे सरदारगृहांत गेलो. काही वेळाने डॉ. भाजेकर तेथे आले. त्यावेळी अतूकाकांना मी म्हटले की, डॉक्टराना माझा पाय दाखवा. तेव्हां त्या डॉक्टरांना तात्यासाहेबानी पाय पाहण्यास सांगितले. पाय पाहून त्यांनी सांगितले कीं, हे फ्रॅक्चर आहे. माझ्या दवाखान्यांत आल्यावर मी सर्व कांही करीन. नतर दुपारी डॉ. देशमूख यांच्याकडे तात्यासाहेब मला घेऊन गेले. तेव्हां त्यानी पाय तपासून पाहिला. " मलम देतो, ऑपरेशनची जरूरी नाही " असं सांगितले; पण असे न करता डॉ. भाजेकर याच्याकडेच जाऊन उपचार करावा असे ठरले. म्हणून डॉ. भाजेकरांकडे जाऊन ऑपरेशन करावयाचे ठरविले. तात्यासाहेबांनी त्या डॉक्टरांस सांगितले की ' हा माझा मनुष्य आहे. माझ्याप्रमाणे यास समजून काळजीने काम करा.' तेव्हां डॉक्टर भाजेकर यांनी मजकडून एक पैसाहि न घेतां ऑपरेशन चांगल्या रीतीने केले व माझा पाय बरा झाला.

(२) १९३७–३८ साली पुणे म्युनिसिपालटीत प्रथम मी निवडून आलो. निकाल ऐकल्यावर तात्यासाहेब यांच्याकडे मी गेलों. त्यांना वंदन करून मी म्हणालों, ' निवडून आलो. ' त्या वेळी ते पाच मिनिटे हंसतच राहिले व नंतर ' ठीक झाले ' असे म्हणाले. विशेष हे की, दुसऱ्या दिवशी त्यांनी मला पन्नास रुपये पाठवून दिले !

*

नारायण सदाशिव जोशी

(पेन्शनर मामलेदार, मुंबई)

(१) बहुतेक १८९०–९१ साल असावे. या वर्षी मी न्यू इंग्लिश स्कूल पुणे येथे मॅट्रिकच्या वर्गात होतो. फर्ग्यूसन कॉलेजांत प्रिव्हियसच्या वर्गात केळकर होते. त्यांचें इंग्रजी विषयावर प्रथमपासूनच प्रभुत्व होतें. त्या वेळच्या सर्व विद्यार्थ्यांत त्यांच्या विद्याव्यासंगाबद्दल सर्वांना फार आदर वाटत असे. त्यांना इंग्रजी विषयांत प्रावीण्य मिळविल्याबद्दल युनिव्हर्सिटीतून बक्षिसहि मिळालें होतें. हे युनिव्हर्सिटी कॅलेंडरांत नमूद आहे.

(२) पक्के वर्ष आठवत नाहीं, पण ते १९०१ असावे. डेप्युटी कलेक्टर कै. रा. ब. हरी विनायक साठे यांना स्पेशल ड्यूटीवर नेमले होतें. सर्व्हे खाते बंद करण्याचें चालू होते. त्या खात्यांतील सर्व विषयांचे ज्ञान मुख्यतः चालू सिव्हिलियन, युरोपियन व इतर लोकांना मिळावे ह्याकरितां सर्व्हे आणि सेटल्मेंट मॅन्युअल तयार करण्याचे काम सरकारनें सदर साठे यांच्याकडे सोपविलें होते. त्यांस मदत-नीस म्हणून त्यांच्या हाताखाली माझी नेमणूक झाली होती. साठे यांचे इंग्रजीचें ज्ञान चांगलें होते. तथापि आपला ग्रंथ युरोपियन लोकांच्या हातांत जाणार तेव्हां त्यांनी त्यास नांवे ठेवूं नयेत, लेखनांत चुका होऊ नयेत म्हणून पुस्तक वाचून त्यांत इंग्रजी भाषेसंबधानें वगैरे चुका झाल्या असल्यास त्या दुरुस्त व्हाव्या अशासाठीं साठे यांनीं केळकर यांना विनंती केली होती. सर्व्हे आणि सेटल्मेंट हा कांहीं केळकरांचा विषय नव्हे; पण त्यांनीं तो ग्रंथ काळजी-पूर्वक वाचण्याचे परिश्रम घेतले व त्यांत थोड्याबहुत सूचनाहि केल्या हें विशेष होय.

(३) केळकरांचे व्याही प्रो. लागू पुणे येथें वारले. स्मशानयात्रेस केळकर आले होते. मीहि हजर होतों. लागू यांची शरीरयष्टि मोठी व भरभक्कम होती. शव नेण्यास सहा माणसें लागली ! वाटेंत मध्यंतरीं तिरडी मधोमध मोडते कीं काय असें केळकरांच्या सूक्ष्म नजरेस आले. त्यामुळे ते अति अस्वस्थ दिसले. पण त्यांची समयसूचकता अशी कीं, त्यांनीं लगेच माझ्या हातांत टेकण्याची काठी होती ती माझ्याजवळून मागून घेतली व तिरडीच्या मध्यभागावर जीं दोन माणसें होतीं त्यांच्या खांद्यांवर भार पडेल अशा खुबीनें त्यांनीं ती स्वतः बसवून दिली. स्मशानांत प्रेत खालीं ठेवल्यावर अलगत त्यानीं काठी काढली व ती मला परत दिली. स्नेहस्मृति म्हणून ती मी जपून ठेविली आहे !

कै. ग. वि. साळवेकर

(बी. ए., मालक सरदारगृह, मुंबई)

(१) १९२७ च्या सप्टेंबर महिन्यांत माझे वडील ती. विसूभाऊ ऊर्फ तात्या साळवेकर ज्या वेळी अत्यवस्थ आजारी झाले त्या वेळीं संन्यास घेण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. परंतु त्यापूर्वी ' ती. तात्यासाहेब यांच्याशी मला बोलावयाचें आहे तरी तार करून त्यांना बोलावून घे ' अशी त्यांनी मला आज्ञा केली. त्याप्रमाणे मीं तार केली व तात्यासाहेब केळकर आले. आमच्या तात्यांनी, तात्यासाहेब केळकर यांना अत्यंत कळकळीने सांगितले की, "माझा काल अगदी समीप आला आहे व उद्यां मी सन्यास घेणार आहें. बाबू लहान आहे; परंतु तो समजस असून पितृभक्त आहे. त्याला मी तुमच्या स्वाधीन करीत आहें. माझ्या ठिकाणीं आतां त्याला तुम्हीच वडिलांप्रमाणें आहांत. तुमच्या सल्लयानें व आज्ञेप्रमाणें त्याने वागले पाहिजे असें मीं त्याला सांगितले आहे. त्याच्यावर आपले लक्ष असूं द्यावें." तात्यासाहेब यांनी उत्तर दिलें कीं, "आपण त्याच्याबद्दल कांहीं काळजी करूं नका व मी त्याला योग्य ती सल्लामसलत देत जाईन." तात्यासाहेब यांनीं याप्रमाणें आश्वासन देतांच वडिलांचे डोळे भरून आले व त्यांना फार समाधान वाटले.

(२) मला लिहिण्याला अत्यंत आनंद वाटतो की, तात्यासाहेब यांनीं मला वेळोवेळी सल्लामसलत तर दिलीच, पण मी एकदां अडचणीत असतां त्यांनीं मला फार मोठ्या रकमेनें पैशाची सुद्धां मदत केली होती. त्यांचे हे उपकार मी कधींहि विसरणे शक्य नाहीं.

(३) मला पहिले अपत्य मुलगी झाली. त्या वेळीं बारशाचा समारंभ पुण्यास थाटाने झाला. त्या वेळीं तात्यासाहेब हजर होते. त्यानंतर दुसऱ्या खेपेला मुलगा होईल अशी सर्वांची अपेक्षा होती; परतु मुलगीच झाली ! हे वृत्त मी तात्यासाहेब यांना कळविलें व दुसरीहि मुलगी झाल्यामुळे आमचा थोडासा हिरमोड झाल्याबद्दल मी त्यांना लिहिलें. या पत्राचें उत्तर त्यांनी मोठ्या गमतीचें पाठविलें. तें असें – "मुलगी झाली तरी तेंहि पुत्ररत्नाप्रमाणे कन्यारत्नच आहे. दोहोनाहि "रत्न" हें उपपद लावतात. तरी निराश होण्याचें कारण नाहीं. आतां मात्र पुढल्या खेपेला नक्की मुलगा होईल. हे माझे भविष्य लिहून ठेवा !" मला सांगण्यास अभिमान वाटतो की, तात्यासाहेब यांचे हे भविष्य खरें ठरलें व मी त्यांना गमतीनें म्हणालों, "तात्यासाहेब, आपण भविष्य अचूक वर्तवितां, हा आपला गुण आम्हांला नव्या-नेंच समजला." यावर ते कांही न बोलतां अगदीं मनापासून हंसले !!

रामचंद्र केशव बाळ

(रावबहादूर, निवृत्त सेशन जज्ज, पुणें)

(१) तात्यासाहेब यांस मी प्रथम १८८९ मध्ये पाहिलें. त्या वेळी ते मिरजेहून फर्ग्यूसन कॉलेजमध्ये नुकतेच आले होते. परतु ती भेट कॉलेज-वर्गात न होतां आमची आट्यापाट्या खेळण्याची मुरलीधराच्या देवळाजवळ एक बखळ होती तेथें एकदां ते संध्याकाळी आले त्या वेळी झाली. नतर ते लवकरच कोल्हापुरास राजाराम कॉलेजमध्ये गेले. त्यानंतर त्यांची गाठ 'डेक्कन' कॉलेजमध्ये बी. ए. च्या वर्गात पडली. आम्ही दोघेहि रेसिडेन्सीत राहत होतो. पुढे कॉलेजमध्ये सस्कृत 'मृच्छकटिक' करण्याचे ठरले. त्यांत तात्यासाहेब यांनी नटीची भूमिका पत्करली होती. नाटकांच्या तालमी होत त्या वेळी मी तेथे मधूनमधून जात असे. त्यामुळे थोडा जास्त परिचय होऊ लागला.

एल्एल्. बी. ची परीक्षा झाल्यावर तात्यासाहेब साताऱ्याहून कांही दिवसांनी पुण्यास केसरी सस्थेमध्ये लोकमान्यांचे मदतनीस म्हणून आले व मी नोकरीवरून पुण्यास सुट्टीत येई तेव्हां भेट होत असे. अशा वेळी तात्यासाहेब जरी त्यांचा समाजांतील दर्जा वाढत चालला होता तरी, जुनी ओळख ठेवून अगत्याने विचारपूस केल्याशिवाय राहत नसत. त्याबद्दल आनंद वाटे. कारण दुसरे कांही कॉलेज-सहाध्यायी गांठ पडल्यावर ओळख आहे असेंहि दर्शवीत नसत !

(२) तात्यासाहेबांच्या उदार स्वभावावरून एक लहानशी हकीकत सांगावीशी वाटते. माझे एक स्नेही मजबरोबरच न्यायखात्यात नोकर होते. त्यांच्या मनांत लोकमान्य टिळकांच्या गायकवाड वाड्यातील वाचनालय पाहावयाचें होते. लोकमान्य त्या वेळी हयात होते. पण त्याच्याकडे न जातां कै. रा. धोंडोपंत विद्वांस यांच्याकडून तें काम करवून घेण्याचे होते. परतु ते भेटले नाहीत. त्या वेळी तात्यासाहेब तेथे होते. त्यांनी आम्हा दोघांस नेऊन ते पुस्तकालय दाखविले. त्या दोघा परस्परविरोधी स्वभावाच्या दोन स्नेह्यांच्या सान्निध्याने माझ्या मनात असा विचार येऊन गेला की, त्या दोघांनी आपापल्या जागाची अदलाबदल करणे योग्य झाल असते. माझे हे दुसरे स्नेही सरकारी नोकरींत होते तरी त्या वेळच्या मानाने त्यांचे विचार ज्वलज्जहाल वाटत. मी चटकन् बोलून गेलो, "You should have changed places." मी काय म्हणालो याचे त्या वेळी त्या दोघांस आकलन झाले की नाही हें समजले नाही. तात्यासाहेबांच्या स्मरणांत ती गोष्ट आली असावी असे दिसले नाही. परंतु मला काय वाटले तें कांही मडळीस पुन्हां सांगितले. तात्यासाहेब न्यायखात्यांत आले असते तर त्यांस केसरी संस्थेकडून जो अखेर अखेर तनखा मिळे त्यापेक्षां किती तरी पटीने जास्त मिळाला असता व तसें मला उद्देशून एक

दोन प्रसंगी त्यांनीं बोलूनहि दाखविलें होतें. परंतु एकदा तेच म्हणाले की, " मग मला हल्ली जी मान्यता मिळाली आहे ती मिळाली असती किंवा नाही ही शंका आहे. सार्वजनिक आयुष्यांतील मान्यता नोकरींत मिळणें कठीणच. "

(३) त्यांच्याबद्दलची आणखी एक लहानशी हकीकत देतो. आम्ही दोघे जरी डेक्कन कॉलेजांत शेवटच्या वर्षांत होतो तरी आमचे ऐच्छिक विषय निराळे होते. मी तत्त्वज्ञान हा विषय घेतला होता तर त्यांचा भाषाविषय होता. म्हणून एका भोजनप्रसंगीं ते माझ्याकडे आले असतांना त्यांनीं मला एक सप्रेम भेट म्हणून त्यांचें 'भारतीय तत्त्वज्ञान' पुस्तक दिले. जरी त्यांनी बोलून दाखविलें नाही तरी त्या भेटीचें औचित्य माझ्या लक्षांत आले.

(४) जेव्हां खाजगी रीतीने न्यायानिवडीचा प्रश्न येई त्या वेळीं मला ते अगत्याने त्या पंचमंडळीपैकीं एक नेमीत. एक वेळ तर त्यांच्यासह आम्ही तिघे पंच होतो.

(५) त्याचप्रमाणे मित्रांस व इतरांसहि मदत करण्याचा प्रश्न उद्भवला असतां त्यांची तयारी असे. एका विवाद्य प्रकरणांत माझा पाठपुरावा करून त्यांनी मला उपकृत करून ठेविले आहे.

बाळकृष्ण श्रीधर कोल्हटकर

(सरकारी निवृत्त शिक्षक, पुणें)

सन १९०१ साली दिवाळीच्या सुट्टीत तात्यासाहेब, मी, रा. ब. कृष्णराव जोशी, कृष्णराव दीक्षित व नाना (तात्यांचे थोरले भाऊ) असे पांचजण भीमाशंकरास ट्रिपला गेलो होतों. तेथून नेरळच्या वाटेने जंगलातून उतरलो. त्या वेळी तात्या म्हणाले, " या वाटेने जाण्यांत तुम्ही 'फूलहार्डिनेस' करतां." पुढे आमच्यांत कांहीं गोष्टीवरून वाद सुरू झाला. परंतु अखेर त्यांत अतिशय तीव्रता आली, कडवटपणा उत्पन्न झाला. तेव्हां तात्यासाहेब म्हणाले, " मित्रामित्रांत इतका कडाक्याचा वाद व त्याचें पर्यवसान असे होणें इष्ट नाही. त्याने मैत्री तुटते." त्याबरोबर आम्ही एकदम वादविवाद बंद केला. आज त्याला ४६ वर्षे झाली परंतु त्यांचे ते शब्द व प्रसंग माझ्या डोळ्यापुढे उभा आहे. यावरून त्यांचा भांडणे मिटविण्याचा स्वभाव दिसून येतो.

रामचंद्र विनायक पटवर्धन

(बी. ए., एल्एल्. बी., महर्षि पटवर्धन यांचे चिरंजीव, पुणें)

(१) टिळक पंचांग प्रसिद्ध होऊ लागल्यापासून कांही वर्षे जुन्या मताभिमान्यांमध्यें मोठी खळबळ उडूं लागली. परंतु वादविवादांत त्यांना यशाची आशा दिसेना. अशा काळांत एकदां तात्यासाहेब बेळगांवास गेले असतां तेथील कांहीं मंडळींनी या प्रश्नांत तुम्ही तोडजोड घडवून आणा, अशी तात्यासाहेबांना फार गळ घातली. तात्यासाहेबांची मते निश्चित आणि खंबीर; पण स्वभाव अतिशय भिडस्त असल्याने त्यांना मोठी पंचाईत पडली. पण गळ घालणाऱ्या लोकांस त्यांनीं शेवटी सांगितलेंच की, " परंपरागतपद्धति किंवा शास्त्रार्थ यांत कालमानानुसार फरक पडणे संभवनीय आहे हे कळूं शकतें; पण गणिताने निघणाऱ्या उत्तरांत किंवा निष्कर्षांतहि तोडजोड होते, असे असेल तर तुम्हीच स्वतः पुण्यास या आणि तो चमत्कार सर्व मंडळीस तुम्हीच समजावून सांगा म्हणजे झालें. त्याला माझी तरी मध्यस्थी कशाला पाहिजे ? "

(२) पुणें वेदशास्त्रोत्तेजक सभेच्या वार्षिक पारितोषिकसमारंभाच्या प्रसंगी आजपर्यंत अध्यक्षस्थानी जे जे विराजमान झाले ते ते सर्व अर्थातच उत्तम विद्वानांपैकीच होते. परंतु त्यामध्यें संस्कृतांत:भाषणें करणारे अध्यक्ष फारच कमी याचें कारण उघडच असे की, श्रोत्यांपैकी अभिजात अशा संस्कृताचें ज्ञान असणारे श्रोते फारच थोडे असतात. एकदां पारितोषिक-समारंभाचे अध्यक्ष तात्यासाहेब हेच होते. त्यामुळें श्रोतृगणहि नेहमीपेक्षां फार मोठा होता. परंतु सर्वांना आश्चर्य वाटले ते हें की, तात्यासाहेबांनी भाषण केले ते संस्कृतांतच केलें, आणि संस्कृत भाषणाचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून ते भाषण अतिशय श्रवणीय असेंच झालें. परंतु श्रोत्यांपैकीं पुष्कळांना त्यांतील रसास्वाद घेणे इच्छा असूनहि अशक्य झाले. म्हणून त्यांपैकी एकाने विनंती केली की, आपल्या भाषणांतील माधुर्य व विनोद समजण्याकरितां आपण आणखी तसेच दुसरे भाषण मराठीत करा. ही विनंती तात्यासाहेबांनी तत्काळ मान्य केली आणि संस्कृत भाषण पूर्ण झाल्यावर पुनः दुसरे सुंदर भाषण त्यांनी मराठीत केलें.

(३) केसरीतील एका जाहिरातीसंबंधाची माहिती तात्यासाहेबांना कोणीतरी विचारली असतां त्यांनी सांगितले की, केसरीत आलेली कोणतीहि जाहिरात न पाहिलेला असा कोणी असेल तर तो मी; आणि आंतील मजकूर न पाहणारे असे कोणी असतील तर ते आमचे धोंडोपंत बाबा. कारण, जाहिरातीचें व इतर कामाचे लचांड त्यांच्यामागें एकसारखे इतकें असते कीं, त्यांना इकडे तिकडे पाहण्यास फुरसत मिळेल तर शपथ !

(४) फलज्योतिषासंबधानें त्यांच्या भाषणांत एकदा असें आले की, फलज्योतिषाच्या सत्यतेविषयीं माझी स्वतःची जरी ठाम खात्री नसली तरी ज्यांच्या विद्वत्तेविषयी शंकाच नको असे बडोद्याचे दाजीसाहेब आपटे, आणि आपल्या येथले तात्यासाहेब करंदीकर यांच्यासारखे चिकित्सक दृष्टीने पाहणारे चाणाक्ष लोक जर त्या शास्त्रावर पूर्ण विश्वास ठेवणारे आढळतात, तर मी तरी तें खोटें आहे असें कसे म्हणूं ? आणि शिवाय योगायोगाची गोष्ट म्हणा पाहिजे तर, पण माझ्या जीवनक्रमांत प्रत्येक बारा बारा वर्षांनी असें कांहीं तरी घडत आले आहे की, त्यामुळें माझ्या आयुष्याला महत्त्व येत गेलें, असें सांगून पहिल्या बाराव्या वर्षी अमुक घडलें, त्यानंतरच्या बाराव्या वर्षी अमुक झाले असे क्रमवार त्यानी सांगितले.

(५) बऱ्याच वर्षांपूर्वीची गोष्ट आहे. तेव्हां माझा "मराठा" पत्राशीं संबंध होता. त्यामुळें तात्यासाहेब हे त्या वेळी गायआळीतील घरात रहात होते, तेथे मी जात असे. तात्यासाहेबांचे वडील चिरंजीव श्री. बापूराव हे न्युमोनियाने अतिशय आजारी असल्याचे ऐकल्याने मी तेथें गेलो, तों बापूरावांची प्रकृति चिंताजनक असल्याचें दिसले. पण तात्यासाहेब तेथें नव्हते. म्हणून आंतील जिन्यानें माडीवर गेलो. तो तात्यासाहेब लेखनकार्यांत अगदी गढून गेले होते. मी त्यांच्यासमोरच बसलों. तात्यासाहेबांची मुद्रा अत्यंत चिंताग्रस्त असल्याचे दृष्टोत्पत्तीस आले. तेव्हा याच वेळी हे काय करतां असें मी विचारतांच ते म्हणाले, " बापूची अवस्था कठिण आहे हे खरें; पण तुमच्या अण्णासाहेबांच्याच सल्ल्याने उपचार चालू आहेत व शुश्रूषाहि व्यवस्थित आहे, मग मीहि आणखी तेथेंच बसून अधिक तें काय करणार ? दुःखावेगाचा जोर दाबून धरण्यास दुसरा कांही मार्ग दिसेना, म्हणून लेखनकार्याने तरी कांही जमतें काय ते पहावे असे मनांत येऊन कालपरवांपासून हे लिखाण लिहीत असतों; त्यामुळे मनाला बरे वाटते," असें म्हणून ते स्वस्थ राहिले. तात्यासाहेब हे लोकमान्यांचे सच्छिष्य शोभतात खरे, असे माझ्या मनांत येऊन मी उठलो व परत बापूसाहेब तापानें फणफणत होते तिकडे गेलो. "आपत्सु महतां चित्तं शैलकाठिन्यकर्कशम् " ही भर्तृहरीची उक्ति तात्यासाहेबांना कशी ततोतंत लागू पडते हे मात्र स्पष्ट दिसले.

शंकर दामोदर पेंडसे

(एम्. ए., पीएच्. डी., प्राध्यापक, नागपूर)

(१) अखंड वाचनाने आणि विचाराने, राष्ट्राच्या सामाजिक व राजकीय प्रगतीविषयीचे कांहीं सिद्धान्त तात्यांनी निश्चित केले होते. त्यामुळें या प्रगतीकरितां

आपली लेखणी ते अव्याहत चालवीत असतांहि अप्रिय प्रसंगांनी किंवा प्रकारांनी त्यांची वृत्ति विचलित होत नसे. प्रातिनिधिक अशा सरकारी व बिनसरकारी संस्थांच्या कारभारांत चालणारे उद्वेगजनक प्रकार त्यांच्या नजरेस आणून, हिंदुस्थान हा खरोखर लोकशाहीला योग्य आहे काय, असें त्यांना विचारतां ते म्हणाले – " हळुहळू ही स्थिति सुधारत जाईल आणि ' जसें लोक तसे त्यांचें राज्य ' हा अबाधित सिद्धांत लक्षांत ठेवला तर या प्रकारांबद्दल हळहळण्यांत काय अर्थ ! "

(२) नागपूर येथील राजाराम वाचनालयाच्या हीरकमहोत्सवाचे अध्यक्ष म्हणून एक-दीड वर्षापूर्वी तात्या येथे आले होते. त्यांच्या भाषणाला जुन्या व नव्या पिढीतील सर्व लोक इतक्या मोठ्या संख्येने उपस्थित झाले होते की, तात्यांच्याविषयीं एखादा राजकीय पक्ष कसाहि वागला तरी लोकांमधील त्यांच्याविषयींचा आदर कायम होता, असें सहज दिसून आले. त्या वेळी " साहित्यसम्राट् " या पदवीला अनुलक्षून तात्या विनोदाने म्हणाले, " सिंहासन आणि छत्र ही दोन सम्राट्पदाची चिन्हे आहेत. त्यांपैकी वाङ्मयसंमेलनाच्या अध्यक्षपदाचे सिंहासन मला अनेकवेळां लाभले आहे. पण आज माझ्या शेजारी बसलेल्या पुरीच्या शकराचार्यांच्यावर धरलेल्या छत्रांत मधूनमधून माझाहि प्रवेश होत असल्यामुळे सम्राट्पदाचे दुसरं चिन्ह जें छत्र तेहि मला लाभले आहे ! " व्याख्यानाच्या आरंभीच केलेल्या या विनोदाने तात्यांनी सभा ताब्यांत घेतली व पुढील व्याख्यान चांगलेच रगले.

(३) १९३० मधील गोष्ट आहे. "केसरी" द्विसाप्ताहिक झाला होता. त्याकरितां सपादकवर्गात आणखी कांही लेखक घेण्याची योजना तात्यांच्या मनांत घोळत होती. एक दिवस मला बोलावून ते म्हणाले, " तुमची आज मी परीक्षा घेणार आहे. सायमन कमिशनचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला आहे. त्याच्या सारांशाची तीन कॉलमची प्रुफे तयार आहेत, तीं घेऊन जा व या रिपोर्टाचे गुणदोष विवेचन करणारा लेख मला उद्यां सकाळी आणून द्या." त्याप्रमाणे केसरीकचेरीत जाऊन मी रिपोर्टाच्या साराशाची प्रुफे आणली व रात्री त्यावर तीन कॉलमचा लेख लिहून सकाळी तात्यांना नेऊन दिला. या लेखाच्या प्रारंभीं तात्यांनी स्वतः एक सुदर परिच्छेद लिहिला व " सायमन सत्याग्रहीचा अपशकून फळला " असा मथळा देऊन, अग्रलेख म्हणून १४ जून १९३० च्या केसरीच्या अकांत दुसऱ्या दिवशी तो प्रसिद्ध केला.

(४) तात्या स्वतः कोणालाहि दुखवीत नसत. त्यांना अन्याय झालेला पाहवत नसे. सामाजिक व राजकीय क्षेत्रांतील अन्यायामुळें त्यांचे मन कळवळून जाई, एवढेच नव्हे तर नाटकांतील काल्पनिक अन्यायहि त्यांना पाहवत नसे. पुण्याला श्री. प्र. के. अत्रे यांच्या एका नाटकाला आम्ही गेलों होतो. रंगभूमीवर

एक करुणरसपूर्ण प्रवेश चालू असतांना मीं जवळच बसलेल्या तात्यांकडे मुद्दाम पाहिलें तेव्हां त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहत आहेत आणि उपरण्यानें ते पुनः पुन पुशीत आहेत असे मला दिसलें. " लोकोत्तराणां चेतांसि मृदूनि कुसुमादपि. "

(५) आपल्या लेखनांतील कांही कांही प्रसंग तात्या आपल्या अंतःकरणांतील सर्व भावना ओतून तन्मयतेनें लिहीत. अशा रसपूर्ण स्थलांचा वाचकांच्या मनावर कसा परिणाम होतो हें जाणण्याचीहि त्यांना उत्सुकता असे. " गतगोष्टी अर्थात् माझी जीवनयात्रा " हे पुस्तक नुकतेच प्रसिद्ध झाले होते. त्यानंतरच्या उन्हाळ्याच्या सुट्टींत त्यांना नेहमीप्रमाणे भेटलो असतां या पुस्तकांतील कांही उत्कृष्ट स्थळांबद्दल मी बोलत होतो. त्या वेळी विशेषतः त्यांनी आपल्या मातुःश्री-विषयी केलेल्या वर्णनाबद्दल बोलत असतां, तात्या आनंदपूर्ण चर्येने ते ऐकत होते. ती वर्णने स्वतः लिहीत असतां त्यांना झालेला आनंद, रसिक वाचकालाहि झालेला पाहिला म्हणजे लेखनाची सार्थकता झाली असे वाटून त्यांना आनंद व समाधान होई. हे त्यांच्या बोलण्यावरून दिसून येई. वाङ्मयकलेचा आनंद तात्यांनीच खरा भोगला. वाङ्मयानंदाच्या सविकल्प समाधींत गुंगून गेलेले तात्या हे एक स्थितप्रज्ञ योगीच होते.

सौ. मालतीबाई पेंडसे

(प्रा. पेंडसे यांचें कुटुंब, कै. धोंडोपंत विद्वांस यांची कन्या, नागपूर)

(१) ती. तात्या कोठेहि परगांवी गेले म्हणजे तेथील ऋणानुबंधी व आप्त मंडळींना अगत्यानें भेटल्याशिवाय राहत नसत. अशा मंडळींची ते एक यादीच तयार करीत व वेळांत वेळ काढून त्यांना भेट देत. सकाळचा व दुपारचा ठरलेला भेटीचा कार्यक्रम नियमित वेळी पार पडावा असा त्यांचा कटाक्ष असे. गेल्या १५-२० वर्षांत नागपुरास ते दोनदां आले. पहिल्या खेपेला ते कै. दादासाहेब ओगले यांजकडे शहरांत उतरले होते. तेथून ठरल्याप्रमाणे अगदी सकाळीच प्रथमतः ते आमच्याकडे आले. आल्याबरोबर थेट स्वयंपाकघरांपर्यंत जाऊन त्यांनीं आम्हांस कुशल प्रश्न विचारले; पण चहाला थोडा वेळ आहे असे पाहतांच ते म्हणाले, "हे पाहा; चहाकरितां थांबलो तर सकाळच्या भेटींचे सर्व कार्यक्रम कसे बरे आटोपतील ! " म्हणून त्यांनी लगेच बरोबरच्या मंडळीसह खाद्यपदार्थ थोडेथोडे मागून घेतले व पुढील ठरलेल्या ठिकाणी भेटीकरितां ते निघून गेले. किती हे अगत्य व प्रेमळपणा ?

(२) अगदी अलीकडे राजाराम वाचनालयाच्या हीरक महोत्सवाकरितां ते आले. त्या वेळी त्यांनीं आठवणीने यादी करून सर्व ऋणानुबंधी व आप्त लोकांच्या आस्थेने व स्वस्थतेने भेटी घेतल्या व कोठल्याहि लहानमोठ्या संस्थेचे निमंत्रण

नाकारले नाही. वेळांत वेळ काढून सर्व संस्थांना त्यांनी भेटी दिल्या व प्रत्येक ठिकाणी थोडथोडी भाषणे केली. आपण पुनः नागपूरला येणार नाही हे त्याना जणुं काय कळलेच होते ! !

चिं. द्वा. देशमुख

(सी. आय. ई., गव्हर्नर, रिझर्व्ह बँक, मुंबई)

नोकरशाहीच्या घटकांचा राजकारण किंवा साहित्य या क्षेत्रांशीं फारच थोडा संबध असतो. त्यांत माझी लोकसेवा जवळजवळ वीस वर्षे दुसऱ्या प्रांतांत झाल्यामुळे, तात्यासाहेब केळकरांशी ओळख होण्याची सुवर्णसंधि बऱ्याच उशीरा लाभली. प्रत्यक्ष भेट घडण्यापूर्वी त्यांच्या साहित्यसेवेची, भाषाप्रभुत्वाची व राजकारणाशिवाय आस्थेची ढोबळ माहिती होतीच. ती कोणा महाराष्ट्रियाला नसावी ? व अशा प्रभावी व्यक्तीशी परिचय असावा अशी बऱ्याच दिवसांपासून माझी उत्कठाहि होती. शेवटी प्रत्यक्ष योग बृहन्महाराष्ट्र कॉमर्स कॉलेजच्या नामकरणविधीच्या निमित्ताने पुण्यास गेलो तेव्हा आला. ती माझी पुण्याची भेट पुणेकराच्या आपुलकीच्या स्वागतामुळे स्मृतिपटलावर सुवर्णाक्षरांनी नोंदली गेली आहे, व त्या वेळेचा एक डोळयांत भरण्यासारखा भाग म्हणजे साहित्यसम्राटांचा अपूर्व परिचय. त्या एकदोन दिवसाच्या धामधुमीत परिचय घट्ट झाला किंवा व्यक्तिगत संभाषण विशेष झाले असे म्हणणे अतिशयोक्ति होईल, पण ओळख झाली ती पुसट असूनहि परिणामकारक. प्रथमदर्शनीच आजपर्यंत ऐकलेलें वर्णन खरे असा प्रत्यय आला. त्यांची भव्य शरीरयष्टि, सोज्ज्वल मुद्रा, विद्वत्तेचे सात्त्विक तेज या सर्व गोष्टींची पहिल्या दृष्टिक्षेपांतच जाणीव झाली. थोड्या प्रासंगिक बोलण्यावरून त्यांच्या सौजन्याची, विनोदी वृत्तीची व विचारशील बुद्धीची प्रतीती आली. मनांत विचार आला कीं, पुण्याला माझ्या मधूनमधून खेपा होतातच; त्यांत केळकरांच्या भेटीचा पुनःपुनः योग येऊन ओळख वाढवितां येईल, तर मोठा लाभ होईल; पण विधिलिखित निराळे होते. त्यांच्या निधनाचें दुर्वृत्त कळल्यावर सार्वजनिक तोटा झाल्याची जाणीव वैयक्तिक हानीच्या आकलनाने दुणावली. कै. तात्यासाहेब केळकर गेले खरे, पण त्यांच्या लोकोत्तर प्रभावाची छाप महाराष्ट्राच्या साहित्यावर व विचारसरणीवर अजरामर राहील यांत शंका नाही.

रा. ना. गद्रे

(एम्. ए., एल्एल्. बी., प्राध्यापक, पुणें)

(१) नू. म. वि. हायस्कुलांत १९४३ मध्ये 'शिक्षकसंघ' स्थापण्यांत आला. त्याच वेळी शि. प्र. मंडळीच्या आजीव-सभासद-मंडळाने शाळेतील शिक्षकाच्या वेतनाचा विचार करण्यासाठी एक समिति नेमली होती. या समितीने तयार केलेल्या अहवालाची प्रत शि. प्र. मंडळीच्या 'नियामक मंडळा' ने त्यावर मान्यतेचा शिक्कामोर्तब करण्यापूर्वी शिक्षकसंघाच्या सदस्यांस मिळाली तर हवी होती. तात्यासाहेब नियामक मंडळाचे अध्यक्ष. मी शिक्षकसंघाचा ४४–४५ मधील कार्यवाह आणि इतर दोन शिक्षक यांनी तात्यासाहेबांच्या घराची वाट धरली. त्यांना सर्व गोष्टी निवेदन केल्या आणि सांगितले की, "अहवाल आमच्यासाठी असल्यामुळे तो अगोदर आम्हाला पाहावयास मिळाल्यास नियमभंग होणार नाहीं. शिवाय एकदा तो नियामक मण्डळाने मान्य केला म्हणजे त्यात बदल करतां येणार नाही." थोडा वेळ विचार करून शान्तपणे त्यांनी आश्वासन दिले की, "मी स्वतःसाठीं अहवालाची प्रत मागून घेतो आणि तुम्हांस पाहण्यास देतो. शिवाय नियामक मण्डळाच्या येत्या सभेत अहवालाची चर्चा पूर्ण न करतां पुन्हां एकदां या अहवालावर शिक्षकसंघाचे म्हणणे ऐकून घ्यावे असा ठराव करून घेतो." या आश्वासनानें आम्हांला आतिशय धीर आला. आम्ही निघण्याच्या वेळीं त्यांनी एक मोलाचा सल्ला दिला. "शाळेच्या उत्पन्नापैकी जेवढी रक्कम अहवालांत पगारखाती खर्च व्हावयाची आहे तेवढ्यांत तुम्ही आपले पगार जर सुव्यवस्थित बसवून दाखविलेत तर ते मिळण्याची जिम्मेदारी मी घेतो." हे शब्द ऐकून आम्ही उठलों ते अगदी आनंदाने. आमचे म्हणणे आंकडेमोडीने सिद्ध करण्याची गणितागत पद्धति आम्हीं यापूर्वीच थोडीशी अवलंबिली होती. आता तिचा नेटाने पाठलाग आम्ही केला, कोष्टके तयार केली व ती तात्यासाहेबांना नेऊन दाखविली. त्यांनी सर्व गोष्टी समजून घेतल्या आणि 'ठीक, आतां निष्काळजी असा' असे सांगितले. नियामक मंडळाच्या नंतरच्या सभेंत शिक्षकसंघाचे सर्व म्हणणे मान्य झालें हें सांगावयास नकोच. नियमभंग न करतां व्यावहारिक अडचणींतून कसा मार्ग काढावा यासाठी प्रसंगोपात्त उपाययोजना सुचविणें यांत तात्यासाहेबांसारखा समयज्ञ विरळा; शिवाय तात्यासाहेब नियामक मंडळाचे अध्यक्ष. शिक्षकांशीं बोलण्याचे, त्यांचे म्हणणे अनेकवार ऐकून घेण्याचे त्यांचे सौजन्य अनुपमेयच !

(२) दुसरा एक प्रसंग. १९४५ सालच्या जून महिन्यांत महाराष्ट्रांत बऱ्याच ठिकाणीं नवीन कॉलेजे निघणार होती. नू. म. विद्यालयांत काही शिक्षक कॉलेजांत अध्यापनाचे काम करतील अशा योग्यतेचे होते. त्यांपैकीं एका शिक्षकास अशा नवीन निघणाऱ्या एका कॉलेजांत अध्यापकाची जागा मिळाली. ते शिक्षक 'कायम'

होते. कायम सेवकाने नोकरी सोडण्यासाठी सहा महिन्यांची पूर्वसूचना नियमाप्रमाणे द्यावयास पाहिजे. शाळेच्या त्या वेळीं असलेल्या मुख्याध्यापकांनी त्या कॉलेजांत जाणाऱ्या शिक्षकाविषयी अत्यत उदार धोरण ठेविले होते हे मान्य केलें पाहिजे. तरी पण तीन महिन्यांचा पगार पुरेशी पूर्वसूचना नाही म्हणून त्या शिक्षकांस भूर्दंड पडणार होता. त्या शिक्षकाबरोबर मी तात्यासाहेबांकडे गेलो. "शाळेतील शिक्षक कॉलेजांत प्राध्यापक होतात हा शाळेचा गौरव आहे. शिवाय तीन महिन्यांचा पगार घेऊन संस्थेचा मोठासा आर्थिक फायदा होईलसे नाही. परंतु व्यक्तीच्या दृष्टीने हे पैसे पुष्कळच आहेत. वर्षाच्या अखेरीस हे शिक्षक जात असल्याने नवीन चांगला शिक्षक शाळेसाठी मिळणे दुरापास्त नाही. संस्थेची गैरसोय न करतां व्यक्तीने स्वतःचा उत्कर्ष करून घेणे हे न्याय्य होय." हा आमचा मुद्दा तात्यासाहेबांना पटला. "शक्य ते अवश्य करीन, तुम्ही निष्काळजी असा" असें त्यांनी सांगितले. साक्षेपाने ही गोष्ट मनांत वागवून तात्यासाहेबांनी आपला मोलाचा शब्द वेचला. कारण त्या शिक्षकांची प्राव्हिडट फडाची सर्व रक्कम त्यांना मिळाली. तीन महिन्यांच्या पगाराइतके द्रव्य त्यांतून कमी केलेले नव्हते. "नियमाला सुद्धां केव्हां केव्हां मुरड घालावी लागते; कारण नियम माणसाची सोय पाहण्यासाठी असतात" असे ते म्हणत!

गोविंद नरहर पंढरपुरे

(शास्त्री, आचार्यकुल, पुणें)

तात्यासाहेब केळकर याचा व माझा परिचय गीतारहस्य व शकराचार्य यांचे तत्त्वज्ञान यासंबंधीच्या संवादामुळे झाला. मी राहणारा चिंचवडचा; दर संकष्टीला चिंचवडला मी जाणारा. जातांना कोणी तरी प्रख्यात व्यक्तीला बरोबर नेऊन तेथील लोकांना कांही तरी पारमार्थिक विचार मी ऐकवीत असे. एकदां अशीच विनंती तात्यासाहेबांना मी केली. त्यांनी मला होकारहि दिला. ऐन वेळेला मोटार घेऊन मी दाराजवळ गेलो; पण तात्यांना मलेरियाचा ताप आला होता. ताप १०२ अंशांवर होता. ते पाहून मी म्हटले, "तात्यासाहेब, राहू द्या, आज नको, पुनः केव्हां तरी मी आपल्याला घेऊन जाईन." तात्या म्हणाले, "नाही, मी आज येणारच. हे पाहा, येथें बसून मी बायकांमुलांसमोर कण्हत बसणार. पण तेथे आलों तर निदान देवासमोर तरी कण्हत बसेन व त्यामुळे मला बरे वाटेल." इतक्या वृद्धापकाळीं या त्यांच्या आत्मविश्वासाचा माझ्या तरुण मनावर विलक्षण परिणाम झाला व तो या क्षणापर्यंत जशाचा तसाच कायम आहे.

द. वि. परांजपे

(निवृत्त सरकारी नोकर, पुणें)

(१) सुमारें ४०-५० वर्षांपूर्वीची गोष्ट. पुणे शहरांत प्लेगचा कहर उसळला होता. माझे वडील बन्धु प्लेगच्या आजारांतून बचावले होते; परंतु रुग्णशय्येवरच होते. आमच्या कुटुंबाची परिस्थिति त्या वेळी अत्यन्त बिकट होती. गांठीला पैसा नव्हता आणि पैशाविना बंधूंची नीट शुश्रूषा होणार नव्हती. घरांत वडील बन्धू-खेरीज मिळवणार कोणीच नव्हते. मातुःश्री व आम्ही सर्व लहान रोपटीटोपी पोरं. वडिलांच्या हयातीत अभिमानाने दिवस काढल्यामुळे कोणापुढे तोंड वेंगाडायची सवय नाही; पण प्रसंगामुळे हात पसरायचा म्हटले, तरी कोणापुढे ! अशा स्थितीत मी व मातुःश्री पुण्याच्या त्या वेळच्या निर्जन रस्त्यांतून कोठे शिरावे म्हणून विचार करीत शून्य हवेल्यांकडे पाहत हिंडत होतो. पहतां पाहातां टकल्याच्या हवेली-पाशी आलो. चौकांत कोपऱ्यावर गोळयांचा वाडा आहे. आम्ही सहज वर बघितले तोच वरील खिडकीतून एका व्यक्तीने बाहेर डोकावले. त्याच वेळी आमच्या पुढून जाणाऱ्या दोघां इसमांपैकी एकाने त्या व्यक्तीकडे अगुलीनिर्देश करून दुसऱ्यास म्हटले, ' बघितलेस ते एन्. सी. केळकर. ' ते लोक पुढे गेले व ती बाहेर डोकावणारी व्यक्तीहि खोलीत गेली; पण रस्त्यावरून जाणाऱ्या त्या माणसाच्या मुद्रेवर अंगुलीनिर्देश करीत असताना जो भाव उमटला होता, त्याने मात्र माझ्या मनाची पकड घेतली. ' एन्. सी केळकर ' काय अगर दुसरा कोणी काय ? नांवांत त्या वेळी जादू वाटली नाही. नांवाचे महत्त्व त्या वेळी फक्त एकाच व्यक्तीसबंधी माझ्या मनांत जाणवत होतें आणि ती व्यक्ति म्हणजे ' लो. टिळक '; परंतु अंगुलीनिर्देश, चेहेऱ्यावरील भाव आणि नामोच्चार या त्रयीमुळे माझ्या मनाचें आकर्षण इतके झालें की, मी झपाझप जिना चढून त्यांच्या खोलीचे दार उघडले !

खोलीत प्रवेश करताच पाहतो तो पुस्तकांनी खोली खेचून भरली होती आणि एका वेताच्या खुर्चीवर बसलेले ' एन्. सी. केळकर ' वाचनांत अगदीं गढून गेले होते. धसमुसळ्यासारखा आंत येणाऱ्याची म्हणजे माझी चाहूल त्यांना लगेच लागली व माझ्याकडे पाहत (मातुःश्री बाहेरच उभ्या होत्या.) ते म्हणाले, ' कोण पाहिजे ? ' मी म्हटलें, 'आपणच'. तात्यासाहेब उद्गारले, ' माझ्याशी काय काम आहे ? ' तोंड वेंगाडणे जिवावर आल्यामुळे थोडा वेळ मी कांहीच बोललो नाही. यावर ते पुनः म्हणाले, ' तुम्हांला काय पाहिजे ? ' ' पधरा रुपये ! ' मी ताडकन् उत्तर केले.

" काय ! पंधरा रुपये ! " अर्थातच तात्यासाहेब आश्चर्याने उद्गारले. कारण एक अगदीं अनोळखी इसम असा तडकाफडकी दार उघडून खोलींत येतो काय

आणखी पंधरा रुपये मागतो काय! आतां बरीक मातुःश्री पुढे झाल्या आणि तात्यासाहेबांस त्यांनी एकंदर हकीकत सांगितली आणि म्हटले, 'पंधरा रुपये आम्हांला उसनवार पाहिजे आहेत. चार-सहा महिन्यांत हातीं येतांच परत करू.' यावर चटकन् उठून तात्यासाहेबांनी रुपये काढले व मातुःश्रींच्या हातावर ठेवून म्हटलं, "तुमचा मुलगा आधी चांगला बरा होऊं दे; मग सावकाश परत करा पैसे." पुढे, चार-सहा महिन्यांचीच गोष्ट. बंधु पूर्ण बरे होतांच आमच्याकडे सत्यनारायणाचे व्रत झाले व तात्यासाहेबांस तीर्थप्रसादास बोलावले. त्याप्रमाणे ते अगत्याने आले. तीर्थप्रसादानंतर मातुःश्रींनी मजकडून तात्यासाहेबांस त्यांजकडून उसनवार घेतलेले रुपये परत करविले. विडा प्रसाद वगैरे घेऊन इतर मंडळी सर्व गेली, तरी तात्यासाहेब बसूनच होते. पण थोड्या वेळानें ते उठून निरोप घेण्यासाठी म्हणून मातुःश्रीकडे येऊन म्हणाले, "काकू, मजकडून उसने घेतलेले पैसे तुम्ही परत केलेत हे ठीकच झाले. मीहि ते घेऊन भरून पावलो. आणखी तुम्ही ऋणमुक्त झालांत. आतां माझी पाळी! मी आपल्याला तुमच्याचपैकीं एक समजून या सत्यनारायणाच्या खर्चाचा सामायिक वांटा म्हणून हे पैसे परत देतो. तुमच्याचपैकी मी झाल्याने उपकार होत नाहीं. तुमच्या मनांत ऋणी असल्याची जाणीव राहिली नाही व माझ्या मनांत उपकाराची भावनाहि उरली नाही!"

वरील आठवणींत तात्यासाहेबांच्या अंगच्या अनेक गुणांबरोबरच त्यांच्या स्वभावसहज तडजोड-प्रवृत्तीचीहि प्रचीति येते!

(२) आमची परिस्थिति किंचित् सुधारली तरी बेताचीच. तात्यासाहेबांशीं थोडा अधिक परिचय वाढल्यामुळे व त्यांचें वजन त्या वेळीं बऱ्याचशा संस्थांतून वाढल्यामुळें मीं त्यांच्यामागें नोकरीचा लकडा चालू केला. बरेच दिवस कुठेंच जमेना. शेवटीं मीं एक दिवस म्हटलें, "इतर ठिकाणचे सोडून द्या; पण केसरी ऑफिसमध्यें एखादी जागा मला तुम्हांला खास देतां येण्यासारखी आहे!" 'केसरी'चें नांव काढतांच त्यांनीं मजकडे अशा कांही चमत्कारिक नजरेनें बघितले कीं, वरील विनंतीस प्रेरणा देणारी माझ्या अंतरगांतील भावना जणू कांहीं ते आपल्या दृष्टींतील किरणांनीं बाहेर ओढीत असावेत. ती त्यांनी बाहेर काढलीच याविषयीं शंका नाहीं. ती म्हणजे लेखक होण्याची जबर आकांक्षा. माझ्या वरील विनंतीस उत्तर म्हणून जें त्यांनीं दिलें तें मासलेवाईक होतें. ते म्हणाले, "हें पहा, केसरी ऑफिसांत किंवा दुसरीकडेहि कुठें तूतें जमणार नाही. पण माझ्या घरांत बरीक तुला एखादी जागा देणं माझ्या हातांत खास आहे. असं कर; उद्यांपासूनच कामावर रुजूं हो कसा." मीं साहजिकच गोंधळून गेलो. त्यावर ते थोडे हंसून म्हणाले, "अरे, घरांत म्हणजे मंडईतून भाजी आण, पंचा नेसून आणखी खांया-

वर फडकें टाकून पाटपाणी कर अशी एखादी शागीर्दाची जागा तुला नाही देत. लेखकाची नसली तरी मानाची आहे. आमच्या मुलांना उद्यांपासून शिकवीत जा. सध्यां ही शिक्षकाची नोकरी पत्कर. बाहेरच्या नोकरीचे पुढे पाहूं !"

(३) पण माझ्या मनांत त्या वेळी लेखक म्हणून मिरवण्याची जी जबर हौस होती व जी तात्यासाहेबांनी थोडीशी पुरवली त्यासबंधी पुढील चार ओळी लिहिल्याशिवाय ही आठवण पुरी होणार नाही.

मी माझे लिखाण उठल्या सुटल्या तात्यासाहेबाना वाचून दाखवीत असें. मीचसा काय, पण कै. गडकऱ्यासारखे कांही अभिजात लेखकहि आपल्या लिखाणाच्या गुंडाळ्या हातात घेऊन तात्यासाहेबांना त्यातील भाग वाचून दाखवावा, म्हणून त्यांच्याकडे हेलपाटे घालतांना मी नित्य बघत असे. एक दिवस मी असाच एक लेख घेऊन तात्यासाहेबांकडे गेलो. वाचून दाखवू का? म्हणून हळूच थोड्या आडपडद्याने मी सूचित करणार तोंच ते म्हणाले, 'हे पाहा, आतां किनई कटाळा आला आहे. दे ठेवून. मीच वाचीन.' चार दिवसांनी मी पुनः गेलोच. मला कुठला दम निघायला ! थोडा वेळ इकडे तिकडे करून मी म्हटले, "वाचलात का लेख?". "वाचला. अरे, मी एकट्यानेच काय ! उद्या हजारोजण तुझा लेख वाचतील. मात्र जितक्या लोकांनी तुझा लेख वाचला असेल तितके दिवस तू माझ्यावर आपल्या लिखाणाचे वाचन लादू नको !" असें ते म्हणाले.

दुसऱ्या दिवशी खरोखरच तसे घडून आले. कारण तो लेख 'डॉ. सन्यत्सेन' त्या दिवशीच्या 'केसरी'त छापून आला होता. त्यानंतर माझे चार-दोन लेख 'चीन'सबंधी केसरीत आले. पुढे ज्या कांही सात-आठ कादंबऱ्या मी लिहिल्या त्याहि तात्यासाहेबाच्या घरांतील वाङ्मयीन वातावरणात वावरत असल्यामुळेच लिहिल्या गेल्या यात शंका नाही.

काकासाहेब ओंकार

(इनामदार, पुणें)

(१) सन १९२९ सालांतील गोष्ट. मी तात्यासाहेबांकडे जुन्नर येथील श्री. रघुनाथराव जोशी वकील यांना मजबद्दल परिचय-पत्र द्यावे. अशी विनंती करण्यास केसरी ऑफिसमध्ये गेलो होतो.

माझ्या कामाबद्दल आमचे कांही बोलणे चालले असतांना परगांवचे दोन गृहस्थ तात्यासाहेबांकडे आले. ते तात्यासाहेबांच्या विशेष परिचयाचे असावेत असें त्यांच्यामध्ये चाललेल्या संभाषणावरून दिसून येत होते.

बरीच बोलणी झाल्यावर त्यांतील एक गृहस्थ दुसऱ्या गृहस्थाकडे नजर टाकून तात्यासाहेबांना म्हणाला, "तात्यासाहेब, या माणसास मी अनेक वेळा पैशाची मदत करीत आलो आहें. परतु मला जर एखाद वेळी नड पडली तर हा मात्र बिलकूल मदत करीत नाही. याला काय माणुसकी म्हणावी ?" यावर तात्यासाहेब सस्मित चेहरा करून म्हणाले – "तुम्ही त्यांना अनेक वेळा पैशाची मदत करीत आलांत व ते फेडीत आले. असचा ना ? कां त्यांनी त्यांतले कांही बुडविले ?" ते गृहस्थ म्हणाले – "छे हो ! तसें मी कसें म्हणेन ! माझी पै न् पै त्यांनी परत केली आहे. त्याबद्दल माझी तक्रार नाही. माझी तक्रार आहे ती येवढीच की त्याला जरूर लागते तशी मलाहि लागते. परंतु मी रक्कम मागितली की– जवळ पैसे असतांनाहि – कांही तरी सबब सांगून हा रक्कम देण्याचे टाळतो, याबद्दल माझी तक्रार आहे." यावर तात्यासाहेब म्हणाले, याचे उत्तर अगदी सरळ आहे. तुम्ही त्याला पैसे देत आलांत व ते तो बिनचूक फेडीत आला. याचा अर्थ असा होतो की, तुमचा त्याच्यावर पूर्ण विश्वास आहे व त्या विश्वासास तो पात्र असल्याचे तो सिद्ध करीत आला; तुमचा विश्वास गैरवाजवी ठरू दिला नाही. तुमची पारख खरी ठरली. हा तुमचा विजय नव्हे कां ?

आतां तो तुमच्या उपयोगी पडत नाही याचे कारण त्याला तुमचा तितका विश्वास वाटत नसावा. तुम्ही विश्वासास पात्र असल्याचे त्याला पटवून दिले की तुमची तक्रार दूर होईल. खरं ना ?"

तात्यासाहेबाच्या या विनोदी व मार्मिक विवेचनाने आम्ही सर्वचजण हसू लागलो !

(२) तात्यासाहेबांच्या वयास ६१ वे वर्ष लागले म्हणून १९३२ साली पुणे म्युनिसिपालिटीने त्यांचा सत्कार केला. त्या प्रसंगी मि. बेग या मुसलमान गृहस्थाने हिंदूबद्दल आस्थेवाईक विवेचन करून तात्यासाहेबांबद्दल धन्योद्गार काढले. यावर तात्यासाहेबांनी भाषण केले. मि. बेगच्या भाषणास अनुसरून ते म्हणाले, " मि. बेगसारखी समजूतदार माणसे मुसलमान समाजात जर असतील तर वादच कुठे राहणार ? आम्हांला चीड येते ती एवढीच की, आमच्या देवावर व आमच्या बायकांवर हे लोक हात टाकतात. आमच्या लोकांचे कपटाने धर्मांतर करतात. असल्या गोष्टी त्यांनी सोडल्या की, आम्ही आणि ते सख्या भावासारखे वागूंच वागूं !"

मनुष्याच्या स्वास्थ्यास विघातक असलेल्या गोष्टीस आळा घालण्याकरितां शासनपद्धति निर्माण करण्यांत आलेली आहे असे तात्यासाहेब म्हणत. शासनपद्धतीचा उपयोग न करतां उपदेशाचे नुसते अवडंबर माजविल्याने काय अनर्थपरंपरा ओढवते याचें प्रत्यंतर हल्लीचा काळ देत नाही काय ?

(३) सन १९२५ सालामधील प्रसंग. कीर्तनालंकृति कुमारी शांताबाई ओंकार वयाच्या बाराव्या वर्षी याच सालांतील एप्रिल महिन्यांत दिवंगत झाली. तिच्याबद्दल तात्यासाहेबांना फारच कौतुक वाटत असे. तिच्या मृत्यूनंतर ३-४ महिन्यांतच तिच्या मावशीनें तिचे चरित्र लिहून प्रसिद्ध केलें. त्या पुस्तकाची एक प्रत मी सिमल्यास तात्यासाहेबांच्याकडे अवलोकनार्थ पाठविली. ते त्या वेळी असेंब्लीच्या कामांत गढून गेले होते, तरी त्यांनी तें पुस्तक वाचून लगेच त्यावर विस्तृत अभिप्राय व मला सांत्वनपर पत्र पाठविले. त्यांत त्यांनी लिहिले होतें की, "इतक्या लहान वयांत पुस्तकरूपाने चरित्र लिहिलें जाण्याचे जिच्या भाग्यांत होते अशी ही बहुधा पहिलीच मुलगी असावी. मुलीच्या गुणाबरोबर तिला मिळालेल्या जवळच्या आस्थेवाईक आप्तांबद्दलहि अभिनंदन करणे जरूर आहे." माझ्यासारख्या सामान्य माणसाशींदेखील ते किती आपुलकीने वागत, किती समरस होत, याचे हे उदाहरण होय. कितीहि दुःखीकष्टी मनुष्य त्यांच्याकडे जावो ते आपल्या अमोल विचारसरणीनें, पौराणिक व ऐतिहासिक दाखल्याने त्याचे दुःख त्याला सह्य होईल असें वागत. पुढें ते स्वतः मजकडे समाचारास आले; त्या वेळी ओघाओघाने ते म्हणाले, "मला मुळीच दुःख देऊं नकोस असे ईश्वराजवळ मागणें केव्हांहि वाजवी होणार नाही. मागणेच झाल्यास जी दुःखे माझ्या वाट्यास आली असतील ती मजवर येऊं देत; परंतु ती मला सहन करण्यास, त्यांच्याशी झुंजण्यास मला धैर्य व सामर्थ्य दे, अशी मागणी त्याच्याजवळ करणेच योग्य होईल."

श्री. कृ. बेलवलकर

(एम्. ए., पीएच्. डी., प्रोफेसर, पुणें)

(१) डेक्कन कॉलेजचे एक माजी ख्यातनाम विद्यार्थी म्हणून कॉलेजच्या वार्षिक संमलनाचे निमंत्रण श्री. नरसिंह चितामण केळकर यांच्याकडे प्रतिवर्षी न चुकतां जाई, व तेहि वेळांत वेळ काढून दोन प्रहरच्या सहभोजनाला, निदान तिसऱ्या प्रहरच्या 'ॲड्रेसला' तरी उपस्थित होत असत. एकदां – बहुधा १९०३ साल असावे – मी तात्यासाहेबांच्या समोरच्या पंक्तीतच भोजनास बसलों होतों. त्या वेळी पाहिलेली व अजूनहि लक्षांत राहिलेली विशेष गोष्ट म्हणजे पानांत कांहीहि न टाकण्याचा त्याचा नियम. प्रस्तुत प्रसंगी तात्यासाहेबांनी समेलनांतील भोजनावळीचा अपवाद म्हणून उल्लेखण्याइतकें आपले पान निर्मळ केले होते. एका कोपऱ्यांत थोडे मीठ राहिलें होते, पण दोनतीनदां बोटानें त्याची चव घेऊन व वर पाणी पिऊन तेहि त्यांनी फुकट घालविले नाही !

(२) त्यानंतर कांही वर्षांनीं संमेलनप्रसंगी विद्यार्थ्यांनी "तोतयाचे बंड" या तात्यासाहेबांनी रचिलेल्या ऐतिहासिक नाटकाचाच प्रयोग करून दाखविण्याचें ठरविलें, व तात्यासाहेबांनी विद्यार्थ्यांच्या विनतीस मान देऊन प्रयोग पाहावयास येण्याचें कबूल केले व तो प्रयोग शेवटपर्यंत त्यांनीं पाहिला. त्या वेळी मी कॉलेजच्या 'स्टाफ' मध्येच असल्याने माझी खुर्ची तात्यासाहेबांच्या जवळच होती, व माझे मित्र प्रोफेसर आर. डी. रानडे हेहि जवळच होते. रानड्यांनीं नाटकाचे पुस्तक वाचले नव्हते, म्हणून प्रवेश सपतांच पुढचा प्रवेश काय आहे व त्यांत काय होणार आहे याची ते माहिती विचारीत. त्या वेळी मी तात्यासाहेबांना म्हटले, "तुमच्या नाटकास जसा हवा तसा प्रेक्षक मिळाला आहे. हे माझे मित्र नाटकाच्या संविधानकाशी पूर्णपणे अपरिचित आहेत व उतावीळपणे आगामी प्रवेशाची माहिती विचारीत आहेत, यावरून त्यांना खेळ आवडलासे दिसते". तात्यासाहेब उत्तरले, "कृपा करून त्याना आगाऊ माहिती मुळीच पुरवूं नका, आणि खेळ संपल्यावर त्याचे जे मत बनेल ते मला सांगा." पण माझ्या मित्राच्या टोचणीमुळे मला तसे करतां आले नाही. या वेळी नाटकाचा मध्यबिंदु – तिसऱ्या अंकांतील पोवाड्याचा प्रवेश – सुरू होता, व तो आमच्या विद्यार्थ्यांनी इतका कांही रगविला की, तात्यासाहेब स्वतः म्हणाले, "हा प्रवेश धदेवाईक कंपन्यांच्या खेळांतहि इतका रगलेला मी आजवर पाहिला नाही."

(३) शेवटच्या २-३ युरोपियन प्रिन्सिपॉलाच्या अमदानीत डेक्कन कॉलेजला शिक्षणसस्थांत तत्पूर्वी असलेले मानाचे स्थान कमी कमी होऊ लागले होते. भारी पगाराच्या अध्यापकांच्या केंद्रीकरणामुळे खर्चाचे प्रमाण वाढले व विद्यार्थ्यांची संख्या घटूं लागली. त्या वेळी, एक तोडगा म्हणून, पहिल्या वर्षाच्या सायन्सचा क्लास कॉलेजांत अुघडण्याचें ठरलें. त्याकरितां लागणाऱ्या जादा खर्चाच्या मजुरीस कायदेकौन्सिलांत विरोध होण्याचा संभव असल्यामुळे त्याबाबत नरसिंह चिंतामण केळकर यांच्याशी रदबदली करण्याचे काम प्रिन्सिपालनी मला सांगितले. हे दौत्य अनिर्वाह म्हणून मी स्वीकारिले, व तात्यासाहेबांस सदाशिव पेठेतील त्याच्या घरीं जाऊन भेटलो. भेटीचें कारण कळताच तात्यासाहेब एकदम उसळून म्हणाले, "आम्ही कशासाठी, कां म्हणून, डेक्कन कॉलेजचा पक्ष उचलून धरावा? आमच्या पक्षाला हितकर राहोच, पण रुचेल असे तरी डेक्कन कॉलेजने आजवर काय केले आहे की आम्ही त्याची कड घेऊन लिहावे?" या स्पष्ट प्रश्नास मला अर्थात् उत्तर देतां आलें नाही. तथापि, कॉलेजच्या पूर्वेतिहासाकडे लक्ष देऊन, सायन्स क्लासच्या खर्चाच्या मागणीस, ती मजूर होतच असेल, तर आम्ही विरोध करणार नाही एवढेच मोठ्या मिनतवारीने तात्यासाहेबांनी मान्य केले, व माजी विद्यार्थी या नात्याने डेक्कन कॉलेजचे असलेले ऋण फेडले.

(४) पण दुसऱ्या एका माजी विद्यार्थ्याने – त्याचा नामनिर्देश करावयासच पाहिजे असे नाही – हाती थोडी सत्ता येतांच डेक्कन कॉलेज विकून टाकून त्याचें नांवहि उरू नये, यासाठीं भगीरथ प्रयत्न केलेले सर्वांस ठाऊक आहेतच. त्याबाबत माजी विद्यार्थि-संघाने केलेल्या कामागिरीचा उल्लेख येथे येवढ्याचसाठीं करावयाचा की, फिर्यादीचे काम डिस्ट्रिक्ट कोर्टांत चालू असतां, श्री. केळकर ती चर्चा ऐकण्यास मुद्दाम एके दिवशी आले. त्या वेळीं कोर्टापुढे माझी उलटतपासणी चालू होती. मध्येच एक कायद्याचा मुद्दा उपस्थित केला गेल्यानें उलटतपासणी ५।७ मिनिटे स्थगित करावी लागली, व डिस्ट्रिक्ट जज्ज नानावटी यांनी सौजन्याने साक्षीदाराच्या पिंजऱ्यांत उभे न राहतां खाली खुर्चीवर बसण्याची मला परवानगी दिली. मी तात्यासाहेबांशेजारींच बसलों. त्या वेळीं ते मला हळूंच म्हणाले, “ या खटल्यांत तुम्हांस यश मिळावे व डेक्कन कॉलेज नामशेष होऊ नये असे मला मनापासून वाटते; कारण कॉलेजची यापुढची व्यवस्था तुमच्या माजी विद्यार्थि-संघाकडे आल्यास त्याचा भविष्यकाळ भूतकाळाइतकाच ऊर्जित होणे अशक्य नाही. ”

(५) डेक्कन कॉलेजानतर ज्या एका पुण्यांतील संस्थेशी माझा अगदीं आरभापासून सबध आला त्या भांडारकर ओरिएटल रिसर्च इन्स्टिटयूटशीं श्री. तात्यासाहेब केळकर याचाहि जवळजवळ आरभापासून सबंध होता. ही संस्था स्थापन करण्याचा उपक्रम डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांच्या ७८ व्या वाढदिवशी (६ जुलै. १९१५) आनदाश्रमांत एक जाहीर सभा बोलावून केला गेला. त्या सभेस तात्यासाहेब उपस्थित नसले तरी त्या वेळी नेमल्या गेलेल्या कार्यकारणीचे श्री. तात्यासाहेब हे एक सदस्य होते. पुढील १२ महिन्यांत सस्थेकरितां स्वतःची वास्तु विकत घेऊन कांहीं विवक्षित मागण्या मुंबई सरकाराकडे मागण्याकरितां डेप्युटेशन नेण्यापर्यंत मजल आली. हे डेप्युटेशन ५ जुलै १९१६ रोजी त्यावेळचे मुबई प्रांताचे गव्हर्नर लॉर्ड विलिंग्डन यांस भेटले. या डेप्युटेशनमध्येंहि केळकरांचा समावेश करण्यांत आला होता. डेप्युटेशनकरितां कौन्सिल हॉलमध्ये आल्याबरोबर केळकरांनी तेथील व्हिजिटर्स बुकांत सही करून येण्याचा उद्देशहि लिहिला. ते पाहून आमच्यापैकी कांहीनी तात्यासाहेबांचेच अनुकरण केले. असे करण्याचें कारण विचारतां तात्यासाहेब म्हणाले, “ आमच्यासारख्यांना गव्हर्नराच्या भेटीस जाण्याचा प्रसंग आला असतां, त्याच्या हेतूबद्दल इतरांना तर्कवितर्क करण्याची साधि न देतां, आपणच स्वदस्तुरचे स्पष्टीकरण करणें बरें नव्हे काय ! ” या वेळी अर्थात् लोकमान्य हयात होते.

(६) कारणपरत्वे तात्यासाहेब अनेक वेळां माझ्या घरीं आले आहेत, व मीहि त्यांच्या घरी गेलो आहें. अगदी प्रथम त्यांचा मजकडे येण्याचा प्रसंग अजूनहि

मला आठवतो. त्या वेळीं मी नारायण पेठेंतील देशमुखांच्या वाड्यांत राहत असे. पुढील दार ओढून घेतलेले असल्यामुळे रस्त्यावरूनच त्यांनीं मला हांक मारिली. मी माडीवरून खाली येऊन त्यांना सामोरा गेलो व आम्ही दोघेहि माडीवर गेलों. जिन्यावर प्रथम त्यांनी जावे म्हणून मी दारांतच थबकलो. त्या वेळी ते म्हणाले, " अहो, पौर्वात्य पद्धत म्हणजे घरच्या यजमानानें पुढे होऊन पाहुण्यास वाट दाखवावयाची. ही तुमची पाश्चात्य पद्धत झाली. पण ती ठाऊक नसणाऱ्या एखाद्याला वाटावयाचे, हे मागे कां थबकले; त्यांना कांही संशय वगैरे आला की काय ? म्हणून तोहि थबकून रहावयाचा ! "

(७) महाभारताच्या चिकित्सक आवृत्तीसंबंधाने तात्यासाहेबांची शेवटची कामगिरी म्हणजे गेल्या ऋषिपंचमीस (ता. १९ सप्टेंबर १९४७) भीष्मपर्व-प्रकाशनाचा जो समारंभ झाला त्या वेळी नियोजित अध्यक्ष आयत्या वेळी न आल्याने – अवघ्या २ दिवसांचीच पूर्वसूचना असतांनाहि – तात्यासाहेबांनी स्वीकारिलेले अध्यक्षस्थान, व 'कौटिलीयाचे अर्थशास्त्र' या विषयावर त्यांनी केलेले अध्यक्षीय प्रवचन. तात्यासाहेबांनी या प्रसगी प्रकट केलेले या विषयावरील विचार एखाद्या चिकित्सक संशोधकास शोभेसे होते. ते समग्र भाषण भांडारकर इन्स्टिट्यूटच्या २८ व्या वर्षाच्या 'ॲनल्स' मध्यें (पृष्ठ १२८–१३०) प्रसिद्ध झालें आहे. समारंभ सुरू व्हावयाच्या पूर्वी, तयार झालेली भीष्मपर्वाची आवृत्ति मी त्यांच्या हाती दिली. ती चाळून पाहून व शेवटी Critical Notes दिलेल्या पाहून त्यांना बरे वाटले; तरी पण, 'आता हे सर्व केव्हां वाचावयाचे' असे म्हटल्यासारखा भाव त्यांच्या चर्येवर प्रकट झाल्यासारखें मला वाटले. भीष्मपर्वाच्या संपादकीय जबाबदारीतून मुक्त होतांच त्याहून मोठे अधिक जबाबदारीचे शांतिपर्वाच्या संपादनाचे काम मी अंगावर घेतल्याचे समजून त्यांना फार समाधान झाले, व जणूं कांही पहिले जबाबदारीचे काम पूर्ण पाडल्याबद्दलचे हे मला बक्षीसच दिले जात आहे असे त्यांनी त्याला स्वरूप दिलें. हे नंतरचे काम तात्यासाहेबांच्या अपेक्षेपेक्षांहि अगोदर संपविण्याचा मी त्याच वेळी मनाने निश्चयहि केला. पण आतां तो निश्चय तडीस गेला तरी त्याचे चोज करणारे तात्यासाहेब त्या वेळीं कोठे असणार !

(८) केळकर यांच्या ३०–४० वर्षांच्या परिचयातील जे थोडे प्रसंग, स्मरणशक्तीस विशेष ताण न देतां, मला आठवले ते वर नमूद केलेच आहेत. या आठवणींच्या शोधार्थ गतकालांत वावरत असतां तेवढ्यापुरता तात्यासाहेबांशी साक्षात् सहवास मी अनुभवीत आहे असा सुखकर आभास निर्माण झाला; पण हे सुख आतां शोकपर्यवसायीच ठरणारें असल्याने आणखी एकच आठवण देऊन मी आटोपतें घेतो. तात्यासाहेबांनीं मला 'सह्याद्री' करितां श्रीशंकराचार्यांच्या कालासंबंधीं अेक लेख लिहावयास सांगितलें. लेख पुरा होतांच

तो 'पुष्करिणी'त जाऊन त्यांच्या हवाली केला व चार शब्द बोलून मी जावयास उठलो असतां ते म्हणाले, "थांबा; घाई नाहीं ना? मोक्ष व जीवन-मुक्ति याबद्दल तुमचें काय मत आहे?" तात्यासाहेबांनी कांही महिन्यांपूर्वी "ऐलथडीचा मोक्ष" या विषयावर टिळक-स्मारक-मंदिरांत एक व्याख्यान दिलें होतें, तें मीं ऐकले होतें व या विषयासंबंधी त्यांची केवळ बुद्धिप्रामाण्यवादाच्या भूमिकेवरून बनलेलीं मतें मला परिचित होतीं. त्यापलीकडे जावयास ते तयार नव्हते. आत्मनित्यता म्हणजे व्यक्तिनित्यता (permanence of the individual) न मानतां, ज्ञातिनित्यता (permanence of the species) मानण्यास ते तयार होते. अर्थात् अनुरूप पुत्रोत्पत्ति हीच त्यांच्यामते आत्मनित्यता. याच भूमिकेवरून पुढे गेल्यास मनुष्याच्या[1] आठवणी, त्यानें मागे ग्रथित करून ठेविलेले विचार – जर मनुष्याने स्वतः आपल्या हयातीत जे प्रोत्साहनाचे अथवा नवचैतन्य देण्याचे कार्य केले असेल तेच कार्य करण्यास ते समर्थ असतील तर – तोहि एक आत्मनित्यतेचा प्रकार म्हणतां येईल. येथपर्यंत मजल घेण्यास तात्यासाहेब राजी होते; पण त्याच्या पुढच्या न्यायप्राप्त पायऱ्या म्हणजे वेदनित्यता,[2] विभूतिवाद व अवतारवाद मी त्यांच्या गळी उतरवू शकलो नाही. त्यांच्या शेवटच्या कवितेत आत्मनित्यतेच्या प्रश्नास दुरूनहि स्पर्श केला गेला नाही हे या बाबतीत विशेष सूचक आहे. वरच्या (theoretical) भूमिकेहून थोड्याशा खालच्या (practical) भूमिकेवर आल्यास, समत्वस्वरूप कर्मयोग व 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' इत्यादि (भ. गी. ११, १२–१३–१९) जीवन्मुक्ताची लक्षणे जीवन्मुक्ताच्या अंगी बाणली पाहिजेत हे तात्यासाहेबांना समत होते व चित्तस्वास्थ्याकरिता प्राणायामादि साधनांची उपयुक्तता (पण आवश्यकता नव्हे!) ते मानावयास तयार होते; पण त्याच्या पलीकडे जाऊन समाधिअवस्था आणि 'ब्रह्म'-साक्षात्कार त्याच्या बुद्धिवादाच्या चौकटीत मला तरी नीट बसवितां येईना.

जीवन्मुक्तास सृष्टिनिर्मितीचे कोडे यथार्थपणे उकलितां आले पाहिजे या मुद्द्यास केळकरांचे उत्तर असे की, या कोड्याचे कोणते उत्तर यथार्थ हें ठरवावयाचे कोणी व कसे? जीवन्मुक्तास 'कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं' शक्ति असली पाहिजे, त्याला सर्व 'सिद्धि' वश असल्या पाहिजेत, ह्या मुक्तीच्या भोळ्या पौराणिक कल्पनांना अर्थात् ते दुरूनहि स्पर्श करावयास तयार नव्हते.

अखेरीस मी असा मुद्दा उपस्थित केला की, ज्या जीवन्मुक्त पुरुषानें ऐलथडीच मुक्ति मिळवून अखिल जीवनाचे खरे रहस्य आत्मसात् केले त्याला

---

१ भवभूतीनें लिहिलें आहे–'न खलु स उपरतो नाम यस्य वल्लभो जनः स्मरति.'
२ वेद = सत्य ज्ञान.

वस्तूंच्या व व्यक्तींच्या गुणदोषांचे पूर्ण ज्ञान असले पाहिजे. फार लाब कशाला, हिंदुस्थानचे पुढे आणखी ८–१० वर्षांनी काय होणार आहे हे त्याला आज अचूक सांगतां आले पाहिजे. या अचूकतेची प्रतीति आपणांस कालांतराने ताडून पाहतां येण्याजोगी आहेच. एवढा एकच मुद्दा तात्यासाहेबांना पटलासे दिसलें.

आमच्या दुर्दैवाने, पण तात्यासाहेबांच्या सुदैवाने, 'ऐलथडीचा मोक्ष' अनुभवून तात्यासाहेब आतां 'पैलथर्डीस' गेले आहेत. तेथे कांही हाती लागण्याजोगें असलेच तर, त्याचे यथार्थ ज्ञान – त्यांच्या आजवरच्या वृत्तपत्रकाराच्या पेशास अनुसरून – ऐलथडीवरच ठेचकाळणाऱ्या आम्हां मुमुक्षूस त्यांनीं करून दिले पाहिजे हीच आमची अपेक्षा व त्यांना शेवटची आग्रहाची प्रार्थना !

श्रीमंत महाराज यशवंतराव होळकर

(अधिपति, संस्थान इंदूर)

कै. नरसिंह चिंतामण केळकर यांचा मराठी साहित्याच्या विविध क्षेत्रांत सारखाच अधिकार होता. त्यामुळे त्यांना लोकमताने देण्यांत आलेली 'साहित्य-सम्राट्' ही पदवी अत्यत सार्थ होती. कोणताहि विषय सरळ, सुबोध भाषेंत, तर्कशुद्ध व सप्रमाण रीतीनें माडण्यांत ते सिद्धहस्त होते. 'केसरी' पत्राचे संपादकत्व यांच्याकडे असलेल्या प्रदीर्घ कालांत प्रचलित राजकारणाची विद्वत्तापूर्ण, निर्भीड, निर्भय, तर्कशुद्ध व राष्ट्रीय दृष्टीने चिकित्सा करण्यांत 'केसरी' पत्राची बरोबरी महाराष्ट्रांत तर दुसरे कोणतेहि पत्र करू शकत नव्हतेच; पण इतर प्रांतांतहि त्याच्या तोडीची फारच थोडी पत्रें होती.

राजकारणांतील हीच समतोल विचारसरणी साहित्याच्या क्षेत्रांतहि कै. तात्यासाहेब केळकर यांच्या सर्वच लिखाणांत सुस्पष्ट दिसून येते. त्यांच्या मताशी, कित्येक महत्त्वाच्या बाबतीत, अलिकडे देशांतील कित्येक नामांकित विचारवतांचा व पुढाऱ्यांचा मेळ बसेनासा झाला होता. पण मतस्वातंत्र्याचा हा प्रश्न बाजूला ठेवला तर केळकरांची दीर्घकालीन मराठी साहित्याची सेवा, त्यानी देशाच्या उद्धाराप्रीत्यर्थ केलेले बहुविध प्रयत्न व महाराष्ट्रांतील त्याचा थोर दर्जा याविषयी तर दुमत होऊच शकत नाही, हे निर्विवाद आहे.

गंगाधर बाळकृष्ण देशपांडे

(बी. ए., एलूएल्. बी., कर्नाटकचे कॉंग्रेस पक्षाचे पुढारी, बेळगांव)

(१) १९२१ साली माझ्यावर कलम १२४ अ प्रमाणे खटला भरण्यांत आला होता. या खटल्याचे वारंट सुटल्याची हकीकत मला पुण्याला समजली. त्या

वेळी मी तात्यासाहेबांच्या घरीच उतरलो होतो. १२४ अ कलमाखाली दीर्घ मुदतीची शिक्षा सांगितली आहे. अशा स्वरूपाचा हा खटला कर्नाटकांत पहिलाच होता व गांधीच्या असहकाराच्या चळवळीला जोर चढत चालला होता व त्या चळवळीत मी प्रामुख्याने भागहि घेत होतो. या सर्व। परिस्थितीमुळें माझ्यावरील खटल्यांत मला बरीच मोठी शिक्षा होईल असें वाटले. घरी वृद्ध मातोश्रीशिवाय घरचे असें कोणी नव्हतें. म्हणून तुरुगांत जाण्यापूर्वी त्यांना एकदां भेटावे व घरच्यासंबंधी कांही व्यवस्था त्यांना सांगून त्यांचा निरोप घ्यावा अशी माझी इच्छा होती. पण पकडवॉरंट चुकवून हे सर्व साध्य होणे कठीण होते. मी पुण्यास केळकरांच्या घरीं आहे ही गोष्ट कांही गुप्त नव्हती. माझ्यावर वॉरंट सुटल्यापासून केळकरांच्या घरावर पोलिसांची सारखी पाळत होती. तेव्हां आईला भेटण्याची इच्छा तडीला कशी न्यावी हा प्रश्न मला पडला. या बाबतीत मी तात्यासाहेबांचा सल्ला घेतला. बेळगांवच्या पोलिस सुपरिंटेंडेटला तार करून मी पुण्यास आहें व बेळगांवला येण्याला मला पांच-सहा दिवस लागतील, तोपर्यंत माझ्यावरील वॉरंट बजावण्याकरितां पुण्यास पाठवूं नये, अशी तार करून उत्तर मागवावें असा त्यांनी सल्ला दिला. हा बेत थोडा धाडसाचाच होता. तथापि त्याप्रमाणें करण्याचे मी ठरवून पोलिस सुपरिंटेंडेंटना तार केली व ही बातमी बेळगांवला माझ्या स्नेह्यांना तारेने कळवून पोलिस सुप-रिंटेंडेटचा काय बेत ठरतो ते कळवण्यास लिहिलें. माझे स्नेही पोलिस सुपरिंटेंडेटला भेटले व दोघांच्या विचारे माझी ५।६ दिवस वाट पाहावयाची असे ठरलें. तथापि वेळेवर हजर होण्याकरितां पुण्याहून बेळगांवास कसे जावयाचे व घरीं जाऊन आईला भेटण्याची व्यवस्था कशी करावयाची हे प्रश्न माझ्यापुढे होतेच. त्याबद्दलची तोडहि तात्यासाहेबानी सुचवली. मुदतीच्या आंत बेळगांवला तर जावयाचे, पण वाटेत किंवा बेळगांवच्या स्टेशनावर वॉरंट बजावण्याचा मोका टाळण्याकरितां मोटारीने पुण्याहून बेळगांवचा प्रवास करावा असे तात्यासाहेबांच्या विचाराने ठरले. तथापि पुण्याची मोटार घेतल्यास पोलिसांना समजणे सभवनीय होते. म्हणून अतूकाका फडणीस यांना साताऱ्याला पाठवून तेथून एक मोटार आणवली व त्या मोटारीने मी बेळ-गांवला रात्री येऊन पोचलो. बरोबर अतूकाका व बाबूराव गोखले यांना देण्यांत आले होते. आईची भेट झाली. घरची व्यवस्था करावयाची ती केली व पोलि-सांना कळविले. त्यानी " घाई नाही, दुसऱ्या दिवशी सकाळी येऊ " असा निरोप पाठवला. त्यामुळे सबध रात्र व दुसऱ्या दिवशी सकाळच्या ९ वाजेपर्यंत वेळ मिळाला.

तात्यासाहेबाचा सल्ला किती योग्य होता व त्यांनी सुचविलेली सावधगिरी प्रसंगाला किती अनुसरून होती हे दिसून येईल. कोणत्याहि प्रकारची लबाडी, छपवाछपवी पदरांत न घेतां सर्व कामे तडीला गेली.

(२) १९२९ एप्रिलमध्ये बेळगांवाला चवदावे महाराष्ट्र-साहित्य समेलन

भरले होतें. त्यापूर्वी कर्नाटकांत कानडी लोकांनी या संमेलनाच्या विरुद्ध खूप चळवळ केली होती व संमेलनाला अपशकून करण्याची तयारी चालविली होती. श्री. बळवी व मी अस्सल कर्नाटकी असूनहि कानडी लोकांनी चालवलेली दंगल आम्हां दोघांना मान्य नव्हती व साहित्य संमेलन निर्विघ्नपणें पार पडावे म्हणून आम्ही शक्य ते प्रयत्न करीत होतो. बेळगांव जिल्हा व विशेषतः बेळगांव शहर कर्नाटकांत का महाराष्ट्रांत हा वादाचा मुद्दा होता. कॉंग्रेसच्या घटनेप्रमाणें सबंध बेळगांव जिल्हा हा कर्नाटकांत सामील करण्यांत आला आहे व त्याला अनुसरून १९२४ साली कर्नाटक प्रांतांत भरावयाची राष्ट्रीय सभा बेळगांवांत भरविण्यांत आली म्हणून कानडी लोकांनी हा वाद उपस्थित करू नये म्हणून मी माझी पराकाष्ठा करीत होतो. या प्रयत्नाला यश मिळावे म्हणून समेलनाचे नियोजित अध्यक्ष शिवरामपंत परांजपे यांची समेलनापूर्वी मॉ भेट घेतली व आपण सर्व कॉंग्रेसला मानणारे आहोत व कॉंग्रेसच्या घटनेप्रमाणे बेळगांव जिल्हा कर्नाटकाचा भाग आहे येवढी गोष्ट अध्यक्षीय भाषणांत घालण्याबद्दल सुचवले. शिवरामपतांनी इतके केले असते तर वाद विकोपाला गेला नसता. पण, शिवरामपतांनी तसे करण्याचे नाकारले. आपल्या भाषणांत या विषयाचा उल्लेखच करणार नाही असे त्यांनी मला स्पष्ट सांगितले.

याच वेळीं केळकरांची मी भेट घेतली. केळकरांची समेलनाला जाण्याची इच्छा नव्हती. पण केवळ माझ्या आग्रहाने त्यांनी येण्याचे मान्य केले. इतके पदरांत पडल्यानंतर केळकरांना बेळगांव जिल्हा हा कॉंग्रेस-घटनेप्रमाणे कर्नाटकाचा भाग आहे अशा अर्थाचा ठराव मांडण्यास विनंती केली. केळकरांसारख्या थोर महाराष्ट्रीय पुढाऱ्याने अशा प्रकारचा ठराव मांडण्याचें पत्करल्यास कर्नाटकांतील चळवळ शांत होईल अशी माझी कल्पना होती. ही साधी व न्यायाची विनंती केळकरांनी मान्य केली. त्यामुळे मला आनंद झाला व येवढयाने कर्नाटकांतील वादळ दबेल असे मला जे वाटले होते तें खरे ठरलें. केळकर जर हा ठराव मांडत असतील तर आम्ही विरोध करणार नाही असे विरोधकांच्या पुढाऱ्यांनी मला आश्वासन दिले. पुनः मी संमेलनाच्या पूर्वी पुण्याला जाऊन त्यांचे येण्याचे निश्चित करून आलों. केळकर ठरल्याप्रमाणे आले व त्यांनी ठराव मांडला व मी अनुमोदन दिलें. पण अध्यक्षांनी ठराव नियमबाह्य ठरविला त्यामुळे ठरावावर मतमोजणी झाली नाही. पण समेलनाच्या प्रसंगी शिष्टाचाराला सोडून जे प्रकार होणार अशी भीति वाटत होती ती मात्र नाहीशी झाली व संमेलनाचे काम यशस्वी रीतीने पार पडले. याचे सर्व श्रेय केळकरांना आहे हे मात्र मी विसरणार नाही. केळकर हे महाराष्ट्राचे अभिमानी, मराठी साहित्याचे सम्राट् असूनहि कानडी-मराठी वाद जेथें जेथें म्हणून उपस्थित होण्याचा संभव असे तेथे तेथे ते न्यायाला धरून वागले

व वानडी लोकांवर अन्याय होऊं दिला नाही, अशी अनेक उदाहरणे मला माहीत आहेत.

(३) १९३० साली मी रत्नागिरीच्या तुरुगांत असतां एक दिवस जेलचे सुपरिटेडेट माझ्याकडे आले व मला म्हणाले की, "पचवीस हजारांचा एक ट्रस्ट करण्यांत आला आहे व ट्रस्टीपैकी तुम्ही एक आहां. ऑफिसमध्ये येऊन ट्रस्टचा कागद वगैरे पहा." कोणता ट्रस्ट व कोणी केला याची मला मुळीच कल्पना आली नाही; किंवा कोणी तरी ट्रस्टीमध्ये माझे नांव घालील ही कल्पनाहि मला नव्हती. शिवाय ते दिवस दडपशाहीचे होते व मी तर शिक्षाच भोगत होतो. त्यामुळे सुपरिटेंडेटला आलेल्या कागदपत्राचा नीटसा उमज झाला नसावा असे मला वाटले. ऑफिसमध्यें जाऊन मी ट्रस्टचा कागद पाहिला. तेव्हां मला आश्चर्य वाटले. लोकमान्य टिळक पर्सफंडांतून २५००० रु. कर्नाटकाकारितां राखून ठेवून त्या रकमेच्या व्याजाची व्यवस्था करण्याकारितां जे ट्रस्टी नेमले होते त्यांत माझे नांव होत. ही सर्व व्यवस्था तात्यासाहेबांनी केली होती. वास्तविक या वेळी तात्यासाहेबांचा व माझा राज कारणांत तीव्र मतभेद उत्पन्न झाला होता. कर्नाटकांत पर्स-फंड जमविण्यात मी प्रामुख्याने भाग घेतला होता व टिळकाच्या धोरणाला अनुसरूनच मी राज-कारणांत भाग घेत असे. या गोष्टी लक्षांत आणून व स्वतःच्या मतभेदाकडे दुर्लक्ष करून केळकरानी माझे नांव टस्ट्रीत घातले होते. यावरून केळकरांचे सौजन्य व मनाचा मोठेपणा दिसून येतो.

(४) असहकारितेच्या १९२१ च्या चळवळीत मी मुबईस विद्यार्थ्यांनी कॉलेजे, शाळा वगैरे सस्थांवर बहिष्कार घालावा म्हणून प्रयत्न करीत होतो. या चळवळीला मदत म्हणून मुंबईचे बमनजी शेठ यांनी दहा हजार रुपये दिले होते. ही रक्कम खर्च करण्याची जबाबदारी मुख्यतः माझ्यावर होती. तरी तात्यासाहेबांनी या कामी मला मदत करण्याकारितां कै. अण्णासाहेब नेने व श्री. बाबुराव गोखले यांना सांगितले होते. मुबईस विद्यार्थ्यांच्या पुष्कळ सभा आम्ही घेत होतो. "केसरी"तून सुद्धा तात्यासाहेबांनी या विशिष्ट चळवळीला उचलून धरले होते. कांही महाराष्ट्रीय विद्यार्थी "आम्ही केळकरांचे मत या बाबतींत घेतो व नतर काय ते ठरवू" असे म्हणत होते. केळकरांचे लेख व त्यांनी मला केलेली मदत ही लक्षांत घेतां ते विरुद्ध मत देतील ही कल्पना मला येणे शक्य नव्हते. म्हणून मी बेधडक अशा विद्यार्थ्यांना केळकरांना विचारा असें सांगत असे. कांहीं विद्यार्थी केळकरांकडे जाऊन आल्यानतर, त्यानी कॉलेज सोडूं नका, असे सांगितले आहे, असे मला सांगूं लागले. मला आश्चर्य वाटले. पुढे कांहीं दिवसांनी माझी व त्यांची भेट झाली तेव्हां त्यांच्याकडून खुलासा मागितला. तेव्हां त्यांनीं मला

सांगितले की, " जे विद्यार्थी माझा सल्ला घेण्याकरतां येतात त्यांच्या मनांत कॉलेज सोडण्याचे नसतेंच. त्यांच्या व माझ्या बोलण्यांत हे मला दिसून आले, म्हणून त्यांच्यावर जबरदस्ती करून भलतेच प्रलोभन दाखवून त्यांच्या शिक्षणक्रमांत व्यत्यय आणावा असे मला वाटलें नाही. म्हणून अशांना कॉलेज न सोडण्याचा सल्ला दिला ही गोष्ट खरी आहे. गांधीना विचारलें तर तेहि असेच सांगतील अशी माझी खात्री आहे. " या उत्तराने माझे समाधान झाले व केळकरांनी केलें ते योग्यच होते असे मला वाटले. पण, त्यांच्याकडे गेलेल्या विद्यार्थ्यांना मात्र " आम्हांला केळकर कॉलेज सोडू नका म्हणून सांगतात व ते आमचे पुढारी आहेत म्हणून आम्ही कॉलेज सोडीत नाही " असे म्हणण्यास फावले ! यांत केळकरांकडे कांहीं दोष नव्हता, पण बदनामी मात्र त्यांची झाली. बाकी असे अनुभव केळकरांना पुष्कळच आले आहेत. माझे व त्यांचे पुष्कळ मतभेद होते. तथापि त्यांचे वर्तन दुटप्पी आहे असे मला कोणी सागू लागला तर मी त्याचें म्हणणें खरे मानून वागत नसे. त्यामुळे आमच्या स्नेहात अतर आले नाही.

(५) १९४६ च्या ऑगस्ट पहिलीच्या पूर्वी कांही दिवस मी केळकरांच्या भेटीला गेलो होतो. त्या वेळी ते टिळकपुण्यतिथीच्या निमित्त भाषण करणार होते व त्याला अनुसरून त्या आठवड्याच्या केसरीत देण्यासाठी पक्षोपपक्ष यासंबंधाने एक लेख सागण्यांत गुतले होते. मला पाहून त्यांनी लेख सागण्याचे बद केले व त्याच विषयासंबधाने त्यांनी भाषण सुरू केले. त्यांच्या बोलण्याचा आशय पुढीलप्रमाणे होता :– " सार्वजनिक कार्यात व विशेषतः राजकारणात एकाच पक्षाचे नेहमी वर्चस्व असते असे नाही. कांही कालपर्यंत मी प्रभावी असलेल्या पक्षाच्या प्रमुखांत एक होतो. पण आज तो पक्ष अल्पसंख्य झाला आहे. तुमचेहि तसेच झाले आहे. आज दुसरे पक्ष जोरांत येत आहेत. त्यामुळे तुम्ही आण्णासाहेब लठ्ठे यांना पाठिंबा दिला तरी तुमचे सर्व साधले नाही. त्यांना कॉंग्रेसचे तिकिट मिळाले, पण मंत्रिपद मिळाले नाही, वगैरे. " लठ्ठयांना मत्रिपद मिळावे म्हणून मी प्रयत्न केला नव्हता असे सांगितले. त्यांना ते खरे वाटले. तो लेख केसरीत प्रसिद्ध झाला आहे व त्यांच्या कल्पना आज मूर्त स्वरूपांत येण्याची चिन्हे दिसत आहेत. गेल्या वर्षीच्या टिळकपुण्यतिथीच्या दिवशी तात्यासाहेबांचे भाषण होऊन " टिळकपक्षा " च्या धोरणासबधाने त्यांनी ऊहापोह केला. त्या वेळी त्यांनी माझा उल्लेख करून माझ्या राजकीय मतात बदल झाल्याचे सांगितले. पाकिस्तान-निर्मिति झाल्यामुळे हिंदुस्थानच्या राजकारणाच्या जुन्या धोरणात बदल करावे लागणार असे माझे मत झाले आहे, हे अगदी खरं आहे. डॉ. शामाप्रसाद मुकर्जीसारख्या हिंदुमहासभेच्या पुढाऱ्याला मध्यवर्ती मत्रिमंडळांत घेणे त्याचप्रमाणे श्री. माधवरावजी अणे यांना बिहारचे गव्हर्नर नेमणे या घटना

कॉंग्रेसचा देखील दृष्टिकोन बदलल्याच्या निदर्शक आहेत. म्हणून अशा प्रसंगी तात्यासाहेबांची मला आठवण होते. त्यांच्या सहकार्याची व मार्गदर्शनाची या नवीन परिस्थितीत पुष्कळांना आवश्यकता वाटणे स्वाभाविक आहे. मलाहि तसेच वाटत होते. पण विधिघटना निराळीच आहे! ता. १ ऑगस्टला मी अमळनेरला होतो व ता. १४।१०।४७ रोजी मी तेथे असतांनाच त्यांच्या मृत्यूची बातमी ऐकण्याचा प्रसंग आला! व अमळनेरहून परत बेळगांवला जातांना त्यांच्याशी वाटाघाट करण्याचा माझा बेत जागच्या जागीच जिरला!

शंकर गणेश दवणे

(एम्. ए., वरोडा-चांदा)

(१) सन १९२३ सालची गोष्ट. कॉंग्रेसच्या गोटात फेर आणि नाफेरवाद जोरात सुरू होता. दास, नेहरू व केळकर यांच्या खटपटीने स्वराज्य पक्ष स्थापन होऊन कॉंग्रेसने कौन्सिल प्रवेशाला मान्यता दिली होती. खुद्द तात्यासाहेब मध्यविभागातर्फे मध्यवर्ती लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीच्या निवडणुकीसाठी स्वराज्य पक्षातर्फे उभे होते. निवडणुकीच्या दौऱ्यांत तात्यासाहेब भुसावळला आले. त्या वेळी त्यांचे तेथील गांधी-चौकात मतदारांना उद्देशून भाषण झाले. असहकारितेच्या युगांत अनेक लहानमोठे पुढारी भुसावळला येऊन गेले होते. शिवाय भुसावळ गांव म्हणजे दे. भ. आण्णासाहेब दास्ताने यांचा बालेकिल्ला असा त्या वेळी एक सार्वत्रिक समज होता. तात्यासाहेबांचे व्याख्यान झाले. इतर ठिकाणांप्रमाणेच भुसावळ येथील या सभेतहि कट्टर कॉंग्रेसवाद्यांनी कौन्सिल-प्रवेशाला आपला विरोध केलाच. तो पाहून 'मी भुसावळकरांना जाणून आहे' असे तात्यासाहेब म्हणाले. या सभेचा विशेष हा की, त्या वेळी तात्यासाहेबांचे वडील बंधु श्री. महादेव चिंतामण केळकर हे खासगी नात्याने पूर्वखानदेशतर्फे मुंबई विधिमंडळाच्या निवडणुकीसाठी उभे होते. 'त्यांना तुम्ही आपली मते देऊ नका. स्वराज्यपक्षीय उमेदवारालाच ती द्या' असे तात्यासाहेबानी मतदारांना खडखडीत बजावले. या तात्यासाहेबांच्या तत्त्वनिष्ठेचा मतदारांवर फार अनुकूल परिणाम झाला आणि तात्यासाहेबांनी ती सभा जिंकली. कौन्सिल-प्रवेशाच्या पुष्ट्यर्थ त्यांनी खाली दिलेला दाखला आपल्या भाषणात दिलाः—

व्याघ्रस्य महदालस्यम् सर्पस्य च महद्भयम् ।
पिशुने चैव दारिद्रयम् तेन जीवन्ति मानवाः ।

(२) तात्यासाहेबांना मीं प्रथम १९२५ सालीं पत्र लिहून त्यांच्या हस्ताक्षराची मागणी केली. लगेच सिमल्याहून लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीच्या कामांत ते असू-

नाहि त्यांनी मला पत्र लिहिले. तात्यासाहेब आपल्या पत्रांत म्हणतात :– "...... हस्ताक्षरे संग्रहित करण्याचा तुमचा हौशी उद्योग केवळ मुलांनाच असतो असे नाही. याचे प्रत्यंतर पाहावयाचें असल्यास पुण्याच्या इतिहासमंडळांत जाऊन पाहावे. माझे हस्ताक्षर जपून ठेवण्याइतके चांगले नाही येवढेंच जरा वाईट वाटते. असो. इंग्रजी हस्ताक्षराकरतां मी असेच कोणी मागिल्यास ज्या चार ओळी नेहमी लिहून देतों त्याच तुम्हांसहि लिहून पाठवाव्या असे वाटून पाठवीत आहे :–

Shall I ask the brave soldier
Who fights by my side
In the cause of our country
If our creeds agree ?
Shall I give up the friend
I have valued and tried
If he kneel not before
The same alter with me ?

मी पत्रांत तात्यासाहेबांना अमूकच लिपीत हस्ताक्षर पाठविण्याचे लिहिलं नव्हते. पण तात्यासाहेबांनी पत्र मोडी लिपीत लिहून, त्यात एक इंग्रजी उतारा आणून पत्ता बाळबोध लिपीत लिहिला आणि दोन भाषा आणि तीन लिपीत त्यांनी आपले हस्ताक्षर मला उपलब्ध करून दिले याबद्दल मला धन्यता वाटली. 'माझें हस्ताक्षर जपून ठेवण्याइतके चांगले नाही' असे तात्यासाहेबांनी जरी वरील पत्रांत म्हटले असले, तरी त्यांच्या हस्ताक्षराची ओळख महाराष्ट्राला नवीन करून देण्याचे कारण नाही. ते अगदी ठळक, सुवाच्य आणि वळणदार असे होते. १९२७ साली तात्यासाहेबांच्या कर्णमुळावर मुंबईला 'कैकिणी–टिळक' इस्पितळांत ऑपरेशन झाले. तशाहि स्थितीत त्यांनी माझ्या एका पत्राला दिल्लीहून उत्तर दिलें. हे त्यांचे सौजन्य मी कधीहि विसरणार नाही.

(३) १९२७ साली तात्यासाहेबांची प्रत्यक्ष गांठ पडली. त्या वेळी ते गायआळीत स्वतःच्या घरी राहत होते. मी माझ्या नांवाची चिठ्ठी आंत पाठविली. "भेटीस येणाऱ्याने चिठ्ठी-चपाटी पाठविण्याची जरूरी नाही" असे ते मला म्हणाले. "तुम्ही यादवराव दवणे यांचे कोण ?" असा त्यांनी मला प्रश्न केला. माझे आजोबा ती. कै. यादवराव माधवराव दवणे हे कै. बाबासाहेब पेडसे यांच्या हाताखाली पुण्यास कमिशनरच्या ऑफिसांत काम करीत असत. त्यांची आणि कै. बाबासाहेब विद्वांस यांची नित्य बैठक असे" असे सांगितले. तात्यासाहेबांना सगीताचा नाद फार. माझे चुलत आजोबा ती. कै. मार्तंडराव यादवराव दवणे हे तालज्ञानांत तरबेज असा त्यांचा लौकिक होता. त्यांची आणि तात्यासाहेबांची मैत्री असे. श्रीपाद कृष्ण

कोल्हटकरांच्या आत्मवृत्ताच्या पृ. ३३ वर त्यांच्या नांवाचा उल्लेख आहे. ' तुम्हांला गाणें येते काय ? ' असा प्रश्न तात्यासाहेब मला नित्य विचारीत. आमचे घराणे मूळचे वेरूळ येथील जुने. तेथील आमच्या वाड्यांत कांही जुने ऐतिहासिक कागदपत्र आहेत काय असाहि तात्यासाहेब मला प्रश्न करीत. वेरूळच्या लेण्यावर 'सह्याद्रि'साठी एखादा लेख लिहिण्याचीहि त्यांनी मला आज्ञा केली होती. पण तात्यासाहेबांच्या शतांशाहि उद्योग व उरक माझ्यांत नसल्याने ते काम माझ्याकडून अद्याप व्हावयाचेच आहे ! माणसाला कितीहि अडचणी सोसाव्या लागल्या तरी उच्च शिक्षण हे "झालेच पाहिजे" हा तात्यासाहेबांचा उपदेश मी नित्य उराशी बाळगून असें. ' ज्ञानार्जनाच्या कामी अर्धेच काय पण सगळे आयुष्य गेलें तरी काय चिंता ! ' असे ते म्हणत. या त्यांच्या उपदेशाच्या बळावर मी बी. ए. व पुढे एम्. ए. झालो. तेव्हां त्यांना फार समाधान वाटले. नागपूर विद्यापीठांत एम्. ए. ला मराठ्यांचा सर्व इतिहास न ठेवतां फक्त पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धापावेतोच ठेवण्याचा कोणी उपद्व्याप केला, हे तात्यासाहेबांना आवडले नाहीं.

(४) तात्यासाहेबांच्या घरी त्यांच्या टेबलावर वाचनाची पुस्तके आणि पत्रव्यवहार व्यवस्थेशीर रीतीने लावून ठेवलेला असे. 'केसरी' कचेरीतील एखादे गृहस्थ त्यांच्या हाताशीं नेहमी असत. टेलिफोनवरून केसरीची प्रुफे मागविण्याचीहि गडबड चाले. लेखकांस ते खोलीत येरझारा करीत मोठ्याने मजकूर सांगत. त्यांच्या भेटीस येणाऱ्यांत बूटसूट घातलेल्या लोकांपासून तो तहत नखशिखांत खादीचा शुभ्र पोशाख केलेले गृहस्थ असत. नेपोलियन बोनापार्टचा एक लहानसा 'बस्ट' 'पेपरवेट' म्हणून ठेवलेला मी त्यांच्या टेबलावर पाहिला आहे. भेटीस आलेला गृहस्थ नेहमी समाधान वृत्तीनें त्यांच्या घराबाहेर पडत असे. चालू राजकारणाचा अभ्यास करावयाचा तर त्यासाठी ' गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट ' (१९३५) वाचण्याची त्यांनी मला शिफारस केली होती. ' Administration of a country is governed by the Act on which it is based ' असे ते म्हणत. मराठी भाषेचा अभ्यास करण्यासाठी त्यांनी मला कै. हरिभाऊ आपट्यांच्या कादंबऱ्या वाचण्याची शिफारस केली होती. या कामी मदत म्हणून कै. वाग्भट देशपांडे व हरिभाऊंच्या चरित्रकर्त्या कु. गोदावरीबाई केतकर यांची नांवे त्यांनी सुचविली होती. पैकी कै. वाग्भट देशपांडे यांनी मला बहुमोल मदत केली.

(५) डेक्कन कॉलेजांत शारदेचा उत्सव एकदा तात्यासाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली पार पडला. मंडळाचे अध्यक्ष प्रा. श्रीकृष्ण निळकंठ चापेकर हजर होते. व्यासपीठाच्या मागे राजा रविवर्मा यांचे शारदेचे भव्य चित्र भिंतीला टांगले होतें. त्याच्याकडे पाहून तात्यासाहेबांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत शारदेचा मुकुट, तिचे हात, तिची वीणा, त्या वीणेच्या तारा, शारदेचे अलंकार यांची आणि वाङ्मयां-

तील रसालंकारांची उत्कृष्ट तुलना करून असे सुंदर रूपक केले की, सर्व उपस्थित साहित्यिक आनदाने डोलू लागले.

(६) फर्ग्यूसन कॉलेजांतील अफी थिएटरात बॅ. जयकर यांचें एकदा व्याख्यान झाले. व्याख्यान अगदी रगांत आले होते. जयकर यांच्या ओघवती इंग्रजी वाणीने विद्यार्थि-वर्ग अगदी तन्मय झाला होता. इतक्यांत स्टेजच्या पाठीमागील दाराने तात्यासाहेब काखोटीला उपरणे घेतलेले असे हळूच येऊन खुर्च्यांच्या मागील रागेत बसले, तोच 'एन. सी. केळकर !' अशी विद्यार्थ्यांनी एकच आरोळी ठोकून सर्व थिएटर दणाणून सोडले आणि टाळ्यांचा एकच कडकडाट केला. बॅ. जयकर याना आपले ऐन रगांत आलेले भाषण थांबविणें भाग पडले. त्यांनी मागे वळून पाहिले आणि स्मित केले. सभेच्या चालकांनीं तात्यासाहेबाचा हात धरून खुर्चीवर पुढे आणून बसविले. पुनः जयकरांचे भाषण पूर्ववत् सुरू झाले. फर्ग्यूसन कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांपुढे तात्यासाहेबांचेहि भाषण दुसऱ्या एका अशाच प्रसंगी झाले. त्या वेळी तात्यासाहेबांनी विज्ञान आणि गणितशास्त्र यांतील निरनिराळे दाखले देऊन विषय इतका रगविला की, त्यांचे व्याख्यान झाल्यावर प्रि. महाजनी यांनी मुद्दाम पुढे येऊन तात्यासाहेबांशी हस्तांदोलन केले व उत्कृष्ट भाषणाबद्दल त्याचे अभिनदन केले.

(७) १९२७–२८ साली डॉ. मुजे एकदा पुण्यास आले होते. किर्लोस्कर थिएटरांत त्यांचा सन्मान करण्यांत आला. लोकांची त्या वेळी इतकी गर्दी लोटली होती की, थिएटराची गॅलरी 'कर कर' वाजू लागली. तेव्हां अध्यक्ष या नात्याने तात्यासाहेबांना सभा स्थगित करावी लागली. दुसऱ्या दिवशी सायंकाळी शिवाजी मंदिरांत सभेचे राहिलेले काम पुरे करण्यांत आले. श्रोत्यांनी शिवाजी मदिर अगदी फुलून गेले होते. आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत तात्यासाहेबांनी डॉ. मुजे याना 'हिदूंचे पठाण' ही सार्थ पदवी बहाल केली. डॉ. मुजे यांनीहि लोकमान्यांच्यामागे आपण तात्यासाहेबांना गुरुस्थानी मानतो असे मोठ्या अभिमानाने सांगितले.

(८) याच सुमारास एका सायकाळी तात्यासाहेबाच्या अध्यक्षतेखाली बेझंटबाईचें किर्लोस्कर थिएटरांत व्याख्यान झाले. बाई इतक्या वृद्ध पण त्यांचे भाषण त्यांच्या लौकिकास साजेल असे ठसकेबाज झाले. तात्यासाहेबांचें अध्यक्षीय भाषणहि इग्रजीतूनच झाले. अध्यक्षीय टेबलासमोर थिएटरमधील 'फूट लाइट्स्' लावण्यात आले होते. तात्यासाहेबांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणाच्या सुरुवातीस 'फूट लाइट्स्' या शब्दावर अशी सुदर कोटी केली की, त्या योगानें बेझटबाई फार खूष झाल्या. तात्यासाहेबांचे सर्व भाषण बाईंनी इतक्या एकाग्र चित्ताने ऐकले की, आपली खुर्ची स्वहस्ते अध्यक्षीय

टेबलाजवळ ओढून घेऊन कानाला हात देऊन त्या तात्यासाहेबांचा शब्दन् शब्द लक्षपूर्वक ऐकत होत्या. तात्यासाहेबांच्या तोंडून जसजसे राजकीय तात्त्विक बोल बाहेर पडत होते तसतसा बाईंचा चेहरा विचारमग्न झालेला दिसत होता. यावरून अव्वल दर्जाच्या भारतीय राजकीय पुढाऱ्यात तात्यासाहेबांना किती मोलाचें स्थान होते याचें प्रत्यतर त्या वेळी पुणेकरांना आले.

(९) याच वेळी तळेगांव दाभाडे येथील गणपतिविसर्जनाचा प्रश्न मुसलमानांनी उपस्थित केला होता. तळेगांव येथे जी हिंदुधर्मपरिषद झाली तीस तात्यासाहेब हजर होते. याशिवाय श्री. तात्यासाहेब करंदीकर, विश्वासराव डावरे इ. हिंदुधर्माभिमानी पुढारीहि हजर होते. या परिषदेंत तात्यासाहेबांचे भाषण फार आवेशयुक्त असे झाले. " गणपतिविसर्जनाच्या बाबतीत वेळप्रसगी सत्याग्रह करावा लागल्यास मी स्वतः पुढें होईन " असे तात्यासाहेबांनी सांगतांच लोकाचा आत्मविश्वास दुणावला आणि त्यांनीं टाळ्यांचा एकच गजर केला.

(१०) केसरी-मराठा संस्थेची कांहींना कांही तरी सेवा आपल्या हातून घडावी असा तात्यासाहेबांच्या मागे माझा नेहमीच लकडा असे. १९३० सालीं त्यांनी माझा महाराष्ट्र-विद्यापीठावरचा लेख केसरींत प्रसिद्ध केला. त्यानंतर ' मातृभाषा हें शिक्षणाचे माध्यम ', ' जर्मनीतील निवडणूक ' हे लेखहि त्यांनीं छापले. केसरीचा ज्युबिली महोत्सव झाला त्या वेळी मी महोत्सवानतर " लो टिळकांच्या केसरीची गेली पन्नास वर्षे " हा लेख लिहून तात्यासाहेबांच्याकडे पाठविला. तो योग्य वेळी प्रसिद्ध करण्यांत येईल असें त्यांनी मला कळविले. पण महिन्यामागून महिने लोटले तरी लेख प्रसिद्ध होईना, तेव्हां मी निराश झालो. पण पुढे त्या वर्षीचा टिळक पुण्यतिथीचा केसरीचा अक मी उघडून पाहतो तो त्यांत माझा वरील लेख पांच कॉलमांत पानभर आलेला मी पाहिला ! योग्य वेळी लेख देण्याच्या तात्यासाहेबांच्या हातोटीचे मला या वेळी प्रत्यंतर आले. १९३५ सालीं 'सह्याद्रि' निघाला; त्या वेळीं तात्यासाहेबांनी मला लेख लिहिण्याची अनुज्ञा दिली होती. " जें आपण लिहू ते सर्वच छापले जावे असा आग्रह होतकरू लेखकानें धरूं नये. अनेक पानें लिहून आपणासच तीं फाडावी लागतात " असें ते म्हणत. १९३५ सालीं नागपुरास अखिल भारतीय शिक्षण परिषद आणि लिबरल फेडरेशन यांचीं अधिवेशनें भरणार होतीं. या प्रसगी केसरी – मराठ्याचा प्रतिनिधि म्हणून तात्यासाहेबानीं माझी नेमणूक केली होती. मला जें त्यांनीं अधिकार-पत्र दिलें त्यांत टाईप करणाऱ्यानें खालीं Proprietor, the Kesari and the Mahratta असे टाईप केलें होते. तात्यासाहेबानी आपल्या हातानें Proprietor, हा शब्द खोडून त्याऐवजीं Trustee असा शब्द घातला व सही केली.

(११) १९४५ सालीं तात्यासाहेब नागपुरास राजाराम वाचनालयाच्या

महोत्सवासाठी आले होते. ते नागपुरास येण्याच्या अगोदरच मुद्दाम पुण्यास पत्र लिहून मीं त्यांना घरी येण्याचे आमंत्रण दिले होतें. तात्यासाहेबांचें आगमन म्हणजे नागपूरस्थ साहित्यिकांना ती एक पर्वणीच होती. स्टेशनवर त्यांना बरीच मंडळी सामोरी आली होती. ज्या दिवशी तात्यासाहेब आले त्याच दिवशीं सायंकाळी मी त्यांना भेटलो. ॲडव्होकेट गोखले यांच्याकडे ते उतरले होते. प्रवासाच्या दगदगीने आणि नागपुरांतील विविध कार्यक्रमाने ते अगदीं थकून गेल्यासारखे दिसले. इकडचे तिकडचें बोलणें झाल्यावर मी तात्यासाहेबांना घरीं येण्याबद्दल हळूंच सूचना केली. ती त्यांनी ताबडतोब मान्य केली. त्या वेळीं मला अपरिमित आनंद वाटला. ते म्हणाले, 'उद्या सायंकाळी येतो.' तात्यासाहेब घरी येणार ही बातमी घेऊन आनंदित होत्साता मी घरी आलो आणि घरच्या मंडळींना आणि वडिलांना ही बातमी कळविली, तेव्हा सर्वांनाच आनंद झाला. माझ्या मित्रमंडळींना ही बातमी कळवितांच त्यांनी एक निराळाच बूट काढला. माझे सिटी कॉलेजांतील मित्र प्रा. पहाडे आणि प्रा. देशपांडे यांना तात्यासाहेबांना एकदां अगदी जवळून घरी खाजगी बैठकींत पाहण्याची इच्छा झाली. तात्यासाहेबांशी बरोबरीच्या नात्याने बोलणारे कोणी तरी पाहिजे म्हणून डॉ. मुंजे व श्री. दाजीशास्त्री चांदेकर यांसहि बोलाविण्याचे ठरविण्यांत आले. तात्यासाहेबांना मोठ्या थाटाचा अल्पोपाहार देण्याचा आमचा विचार होता. आमंत्रण देण्याकरितां प्रा. पहाडे व मी डॉ. मुंजे याच्याकडे गेलो, तो तेथे आम्हांला तात्यासाहेब आणि डॉ. मुंजे हे एकत्र बसलेले आढळले. थोड्या वेळानें तात्यासाहेब उठले आणि माझ्याकडे एकदम वळून मला म्हणाले, "चला मी तुमच्याकडे आतांच येतो". हे वाक्य तात्यासाहेबांच्या तोंडून बाहेर पडतांच माझी एकच गाळण उडाली! घरी काहीच तयारी नव्हती. चांदीचे तबक तर राहोच पण साधे पितळी तबकहि नव्हते. प्रा. पहाडे व मी एकमेकांच्या तोंडाकडे पाहूं लागलों. कधी नव्हत तात्यासाहेब घरी येणार आणि हा दिवस आपल्या आयुष्यांत सुवर्णाक्षरांत लिहून ठेवण्यासारखा होणार असें असल्याने "आपण यावेळी येऊ नका" असे तात्यासाहेबांना म्हणणे म्हणजे ती एक नामुष्कीची गोष्ट होती. तात्यासाहेब आणखी पुढे म्हणाले, "पाहा, मी आपण होऊन तुमच्या घरी येतो म्हणून म्हणतो तर तुम्ही कांहीच बोलत नाही". हे ऐकून मी पार विरघळून गेलो! माझी ती केविलवाणी स्थिति पाहून डॉ. मुंजांनाहि हसूं येऊं लागले. शेवटी मनाचा हिय्या करून 'चला' असे म्हणालो. दारापुढें मोटार उभी राहिली. सुदैवाने तीर्थरूप घरी होते. त्यांच्या बैठकीवर मी तात्यासाहेबांना नेऊन बसविले. सुरुवातीसच ते म्हणाले, "मला तुमचें हे अत्तर द्या, गुलाब द्या, लवंगा, वेलदोडे द्या, पण खाण्याचा पदार्थ मात्र देऊं नका." शेवटीं

अशा रीतीनें सर्वच प्रश्न त्यांनीं सोडवून टाकिला! शेवटीं सौभाग्यवतीनें व मुलाबाळांनीं त्यांना नमस्कार केले व तात्यासाहेबांनी आशीर्वाद दिले. परत जातांना जिना उतरत असतांना माझे वडील त्यांना म्हणाले, "आपल्यासारख्या थोरांनीं आमच्या घरीं पायधूळ झाडली हे आमचें महद्भाग्य होय". त्यावर तात्यासाहेब चटकन म्हणाले, "छे छे. पायधूळ कसली! माझ्या पायावर मुळीच धूळ नाहीं. ते चांगले स्वच्छ आहेत की!" शेवटी तात्यासाहेबांनी आम्हा सर्वांना प्रेमाने निरोप दिला आणि जन्माचे ऋणी करून ठेविले.

(१२) तात्यासाहेबाच्या नागपूरच्या या मुक्कामांत तेथील साहित्य संस्थांनी त्यांना नागपूर विद्यापीठाच्या पदवीदानसमारभाच्या दिवाणखान्यांत मानपत्र दिले. साहित्यिकांच्या मेळाव्यांत तात्यासाहेब नेहमींच रंगून जात. त्याप्रमाणे येथेहि झाले. "जन्मभर केसरी-मराठा सस्थेशी सबंध आल्याने मी इतके लेखनकार्य करू शकलो" असे ते म्हणाले. कित्येक साहित्यिक उच्च दर्जाचे असतात, विचारवताहि असतात, पण त्यांच्या लेखणाचा आणि कागदाचा मेळ बसत नाही आणि त्यामुळे त्याच्याकडून म्हणावी तशी ग्रंथनिष्पात्ति होत नाही असे ते म्हणाले. 'साहित्यिक' कोणाला म्हणावे यासबधीहि एक नवीन मुद्दा तात्यासाहेबांनीं साहित्यिकांपुढे मांडला. जे कलाविलासांत रगलेले असतात त्यांनाच आपण मुख्यत्वे साहित्यिक असे समजतो. पण जे लोक विज्ञान व शास्त्रे यांत निपुण असतात त्यांनाहि आपण साहित्यिक समजले पाहिजे आणि त्यांनाहि साहित्यसमेलनासारख्या सस्थेचे अध्यक्षस्थान दिले पाहिजे असा त्यांचा आग्रह दिसला. १९१८ साली तात्यासाहेबांनी मराठ्याच्या इतिहासाचे वाङ्मयश्राद्ध म्हणून 'मराठे आणि इग्रज' हा ग्रथ लिहिला. तो ग्रंथ निरनिराळ्या इतिहासज्ञांकडून लिहवून घेतला जावा अशी तात्यासाहेबाची मूळची मनीषा होती हे फारच थोड्याना माहीत असेल. पण ऐनवेळी कोणी पुढे आला नाही तेव्हां तात्यासाहेबानीच तो ग्रथ एका हाती लिहून पुरा केला. ग्रंथ बाहेर आल्याबरोबर त्याच्या प्रती भराभर खपूं लागल्या. याबद्दल महाराष्ट्राने तात्यासाहेबांचे कौतुक केले. पण उलट तात्यासाहेबानीं महाराष्ट्राची कीव केली. ते म्हणाले, "मी माझ्या मराठे आणि इग्रज या ग्रंथांत पदरचे असे फारच थोडे घातले आहे. ज्या गोष्टी घडल्या त्यांचीच एका विशिष्ट पद्धतीने मांडणी केली आहे. ग्रंथ ज्यावेळी भराभर खपू लागला त्या वेळीं याहि गोष्टी लोकांना माहीत नसाव्या याबद्दल मला वाईट वाटले!"

(१३) १९४६ च्या डिसेबर महिन्यात मी पुण्यास जाऊन तात्यासाहेबाना भेटलो. डेक्कन जिमखान्यावर 'पुष्करिणी'च्या फाटकांत मी जाऊन उभा राहिलो त्या वेळी तात्यासाहेबांची नातवडे अंगणात खेळत होती. त्यापैकी एक १०–१२ वर्षांचा चुणचुणीत नातू मला पाहून म्हणाला, "कोण पाहिजे!" "तात्यासाहेब" असे

मी उत्तर देतांच "थांबा" असे म्हणून त्याने पळत पळत ओसरींत जाऊन शाळे-सारखी एक मोठी घंटा 'टणकन्' वाजविली ! त्याबरोबर दार उघडून तात्यासाहेबांनीं बाहेर डोकाविलें व 'या' म्हटले. अलीकडे वृद्धापकाळामुळे तात्यासाहेबांना ऐकूं कमी येत असे. त्यामुळे बाहेर भेटीस येणाऱ्या माणसाची वर्दी देण्यासाठीं ही घंटेची योजना करण्यांत आली आहे हे नंतर मला समजले. तेव्हां मला मोठी मौज वाटली. दिवस थंडीचे आणि वेळ सकाळची असल्यामुळे तात्यासाहेबांनी डोक्याला एक टापशी बांधून अगांत बनातीची बाराबंदी घातली होती. तेव्हां मला कै. आगरकरांची आठवण झाली. कारण आगरकरहि अशाच पोषाखांत घरी बसत असत असें सांगतात. चहापान करता करतां मराठीतील वर्तमानपत्रे हा विषय निघाला. तेव्हां मी म्हणालो, "केसरीसारख्या केवळ तत्त्वदृष्टीने चालविल्या जाणाऱ्या वर्तमानपत्रांची परंपरा आतां महाराष्ट्रांतून तुटत चालली आहे. वर्तमानपत्रांच्या धंद्यांतहि आतां भांडवलशाही सुरू झाली असून जसा पैसा तसें मत असे होऊं लागलें आहे." त्यावर तात्यासाहेब मला लगेच म्हणाले, "पण तसें झाल्यानें कांहीच बिघडत नाही. वकील जसा पैसे घेऊन आपल्या अशिलाची बाजू कौशल्याने मांडतो तसेच लेखकांनी केल्यास त्यांत विशेष नांवें ठेवण्यासारखे कांहीं नाहीं." तात्यासाहेबांच्या या उत्तराने माझे बोलणे खुंटले. नंतर तात्यासाहेबांना मीं अभिवादन करून त्यांचा निरोप घेतला. तात्यासाहेबांची आणि माझी ही शेवटचीच भेट असा जर कोणी मला त्या वेळी इषारा दिला असतां तर मी आणखी कितीतरी वेळ तात्यासाहेबांच्या चरणांजवळ पाठ घेत बसून राहिलो असतों !

सदाशिव कृष्ण काळे

(चित्रकार, पुणें)

(१) संध्याकाळीं साधारण सहाची वेळ असेल. रा. बापूरावाकडे मी गेलों होतों. ते घरी नव्हते. श्री. तात्यासाहेब त्या वेळीं आपल्या बगल्याच्या अगणांत शतपावली करीत होते. मी फाटक उघडून आंत गेलो व त्यांना नमस्कार केला. या, बसा. कोणाकडे आलांत वगैरे मामुली प्रश्न त्यांनीं विचारले. ते व मी तेथील बाकावर बसलों. कांहीतरी बोलावयाचे म्हणून सहज म्हटले, "आपण यदा भोरास श्री. शंकराजी नारायण यांच्या उत्सवास आला होतां ना?" ते म्हणाले "हो, श्रीमंतांनीं बोलाविलें होते, आलों सहज." मी म्हटले, "मीहि पण त्या वेळी तेथें होतो." "तुमचे नांव काय?" त्यांनी विचारले. मीं म्हटलें "काळे", "श्री. शंकराजी नारायण यांचें मोठें चित्र तेथे रंगविले आहे ते काळे तुमचे कोण?" असे त्यांनी विचारतांच मीं पटकन उत्तर दिलें, "मीच तो." लगेच त्यांच्या गालावर थोडे हास्य दिसलें.

मी पडलों चित्रकार. त्यांच्याशी काय बोलावें हेंच समजेना; पण लगेच त्यांनीच चित्रकलेविषयीं बोलण्यास सुरवात केली. मग काय विचारतां ? माझ्या आवडत्या विषयाची बरीच माहिती त्यांच्याकडून मला मिळाली व माझें बरेंच समाधान झाले. मी विचारले, " चित्रकलेचा कांही पारमार्थिक बाबतींत लाभ होतो का ? " ते म्हणाले, " काय झाले न व्हावयाला ? अहो, तुम्ही एकदां तुमच्या कामांत रंगून गेलांत म्हणजे आणखी काय पाहिजे तुम्हाला ! आपण आपला आवडता उद्योग सतत करीत असलं म्हणजे त्यांत सर्व कांही आलें. तोच आनंद – तोच मोक्ष. पण काहो, आमच्या बापूला नुसतें पोर्ट्रेट पेन्टिंग शिकावयाचें झालें तर किती दिवस लागतील ? " मी निरुत्तर झालो व याना काय उत्तर द्यावें हेंच समजेना. माझ्या मनाची गोंधळलेली परिस्थिति पाहून त्यांनी त्यांच्या विषयाला कलाटणी देऊन दोन्ही हातांनी साधारण एक आकार दाखविला व विचारले कीं, " एवढे पेन्टिंग करण्यास किती खर्च येतो ? " मी म्हटले, " त्यास लागणाऱ्या खर्चापेक्षा त्या पेन्टिंगवर जी काय मेहेनत केली असेल त्याचीच खरी किंमत. " हें ऐकून ते म्हणाले, " अगदीं बरोबर बोललांत. आमचेहि तसेच आहे. नुसत्या कागद-पेन्सीलची काय किंमत ? घटवून घटवून काय उतरेल ते खरे ! "

(२) मी जाण्याकरिता उठलो. उठतां उठतां माझ्या खिशांतून एक श्रीपांडुरंगाचा प्रिन्ट काढला व त्यांच्या हातावर ठेवून आदरपूर्वक नमस्कार केला. त्यांनीं विचारले " हा प्रिन्ट तुमच्याच चित्राचा का ? " होकारार्थी मी मान डोलावली. ते म्हणाले, " श्रीज्ञानेश्वरांचे एखादे चित्र आहे का तुमच्याजवळ ? जर तुमचे चित्र मला पसत पडले तर मी त्याचा अवश्य उपयोग करीन. "

दुसऱ्या दिवशीं त्यांनी मजकडे आपला मनुष्य पाठवून मीं तयार केलेलें श्री ज्ञानेश्वरांचे चित्र नेले व थोड्याच दिवसांत तें चित्र त्यांच्या ज्ञानेश्वरी या पुस्तकांत झळकलेले माझ्या दृष्टीस पडले ! कोणत्याहि माणसाची तावडतोब पारख करून त्याचा काय फायदा समाजाला करून देतां येईल याची पूर्ण पारख श्री. तात्यासाहेबांच्यासारख्या थोर माणसांतच आढळून येते.

वा. चिं. भानु

(पुणें सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक)

(१) पुणे सें. को. बँकेशी श्री. तात्यासाहेब केळकरांचा घनिष्ट संबंध होता व तो त्यांनी, तसाच अखेरपर्यंत ठेवलाहि होता. ही बँक १९१७ साली स्थापन होण्यास त्यांची सक्रिय सहानुभूति कारणी लागली होती. त्यांनींच प्राथमिक मोठी ठेव आणून दिल्यानें, बँक नोंदविण्याचे काम सोपें झालें होतें. पहिलीं सहा-सात वर्षे या

बँकेचे ते चेअरमन म्हणून बिनविरोध निवडून येत असत. बँकेच्या निवडणुका त्या वेळी भक्तिभावाने होत. आजकाल त्यांना बाजारभाव आलेले दिसतात तसें त्या वेळी नव्हतेच. ज्या ज्या इतर संस्थांशीं श्री. तात्यासाहेबांचा निकट सबंध होता, त्या संस्थांच्या शिलका याच बँकेत असत. त्यामुळे जशी एकाद्या अपत्यावर बापाची मर्जी असते, तशीच श्री. तात्यासाहेबांची पुणे से. को. बँकेवर होती व बँकेच्या एकंदर कारभाराकडे त्याचें आस्थेवाईक लक्ष सदोदित असें.

सन १९३१-३२ सालची गोष्ट आहे. श्री. दा. वि. गोखले हे बॅंकेच्या डायरेक्टरांच्या बोर्डाचे अध्यक्ष होते. बॅंकेचा वार्षिक अहवाल आणि ताळेबंद छापून प्रत्येक सभासदाकडे रवाना झालेला होता व बॅंकेची वार्षिक साधारण सभा, चारदोन दिवसांवर आलेली होती. बॅंकेच्या प्रमुख कार्यवाहांनीं श्री. तात्यासाहेब यांच्या घरी जाऊन बॅंकेच्या सांपत्तिक स्थितीबाबत व एकदर प्रगतीची यथार्थ कल्पना दिली होती. याच सुमारास श्री. तात्यासाहेबाच्या कांही निकटवर्ती इसमांनी त्यांच्या घरी जाऊन बॅंकेच्या अतर्गत कारभारासंबधीच्या कांही अतिरंजित गोष्टी त्याच्या कानात सागितल्या. त्या त्यानी ऐकल्याहि; व त्या मडळीच्या आग्रहावरून वार्षिक सभेच्या वेळी मुद्दाम त्यानी हजर राहण्याचेहि कबूल केले. असा कोणी आग्रहच केला व गळ घातली तर ती त्याना मोडवत नसे.

सभेच्या दिवशी सुरुवात होण्यापूर्वीच पधरा मिनिटें, श्री. तात्यासाहेब सभागृहांत उपस्थित झालेले होते. बॅंकेच्या नियमानुसार बोर्डाचे अध्यक्षच अशा सभाचे अध्यक्ष असतात, त्याप्रमाणे श्री. दा. वि. गोखले सभाध्यक्ष होते. नियोजित वेळी सभेच्या कामास प्रारभ होऊन, एकेक विषय हातावेगळा होत होता. बॅंकेचा वार्षिक अहवाल, ताळेबंद व नफातोटा पत्रके मंजुरीसाठी सभेपुढें रीतसर सूचना व अनुमोदन मिळून मांडण्यांत आली. तेव्हां " या विषयाबद्दल ज्या कोणास काही बोलावयाचे अगर फेरबदल करण्याची दुरुस्ती सुचवावयाची असेल, त्यानी बोलण्यास प्रारंभ करावा. मात्र कार्यक्रम पत्रिकेवर असलेले सर्व विषय याच सभेंत आज उरकणे असल्याने, वक्त्यांनीं वेळेचे बधन राखावे. बोलणारांनी प्रत्येकी पांचदहा मिनिटे घ्यावीत." अशी अध्यक्षांनी सूचना दिली. अध्यक्ष खाली बसतांच, श्री. तात्यासाहेब ताडकन् उठून उभे राहिले व म्हणाले, " मला या विषयावर बोलावयाचें आहे. पण ५।१० मिनिटांत माझे बोलणे सपणार नाही."

अध्यक्षांनी विचारलें, " आपणांस किती वेळ लागेल ? वेळेचे बधन असावे हे आपणांस मान्य आहे ना ? "

" मला अर्धा तास लागेल. कदाचित् तास दोन तासहि लागतील काय सांगावे ? " तात्यासाहेब अमळ रागानेंच उद्गारले. पूर्वग्रहानें तात्यासाहेबांचें मन गढूळ झालेलें

आहे, हे पाहून अध्यक्ष म्हणाले, " ठीक आहे. आपला व या बँकेचा स्निग्ध जिव्हाळा व आपला अधिकार लक्षात घेऊन मी आपल्याला असे सांगतो की, एक दोन तासच काय, पण चार तास नव्हे आपली मर्जी असेल तितका वेळ, केवळ अपवाद म्हणून, आपणांस भाषण करण्यास मी वेळ देत आहे. मात्र मी सुरुवातीस सांगितलेलें बधन इतरांवर राहील. तात्यासाहेब आपण आपल्या भाषणास सुरुवात करावी. "

तात्यासाहेबांनीं, त्यांना घरी जाऊन भेटलेल्या मंडळींनी पुरविलेल्या माहितीच्या आधारावर, अहवाल, ताळेबंद वगैरे भागांचे सविस्तर परीक्षण करून व कांहीं निष्कर्ष काढून, चार दोन शका प्रदर्शित केल्या. त्यांचे भाषण साधारणपणे अर्धा ते पाऊणतासपर्यंत त्यांच्या नेहमीच्या पद्धतीने मोठे खुमासदार झाले. श्री. तात्यासाहेब अमळ रागावले असले म्हणजे कसे शब्द योजून बोलत याची कल्पना सर्वांस आहेच.

अध्यक्षाच्या सागण्यावरून बॅकेच्या प्रमुख कार्यवाहाने श्री. तात्यासाहेब यांनीं उपस्थित केलेल्या टीकास्पद मुद्यांना उत्तरे दिली व त्यांच्या सर्व शंकाचे भरपूर पुराव्यासह निराकरण केले. या खुलाशाने श्री. तात्यासाहेबांना भेटलेल्या मडळीचे समाधान झाले किंवा नाही ते मला सांगता येणार नाही; पण श्री. तात्यासाहेबांच्या चेहऱ्यावरून व त्यांच्या एकदर आविर्भावावरून मात्र, त्या खुलाशाने त्यांचे स्वतःचे पूर्ण समाधान झालेले सभोतालच्या मंडळीच्या तेव्हांच लक्षांत आले. तथापि अध्यक्षानी त्याना विचारलेच, " कार्यवाहांनी आताच दिलेल्या उत्तरानंतर, आपणांस उपप्रश्न किंवा कांही नवीन प्रश्न विचारणे असेल अगर जादा माहिती हवी असेल तर आपण विचारावे. उत्तरे देण्यास मी सागतो." तात्यासाहेब हसत हसत उठले व नेहमीच्या गोड स्मितपूर्वक शब्दांत म्हणाले, " माझे पूर्ण समाधान झाले आहे. आतां मला कांही एक विचारावयाचे नाही. अन् नंतर कांहीं वाटलेच, तर उद्यां बॅकेच्या ऑफिसमध्ये जाऊन मी विचारीन. आतां फक्त एकच विनंती करावयाची आहे. समोर तिकडे रा. भानू सभेच्या कामकाजाचीं टिपणे घेत आहेत ते मला दिसतय. तेव्हां त्यांना म्हणावे, की मी, इतका वेळ जे काय बोललों ते बोललो नाही असें समजावे, व तशी टांचणांत नोंद त्यांनी घ्यावी ! ! "

बॅंकेचा एक नोकर या नात्याने, दरसालप्रमाणे, मी या वार्षिक सभेचा वृत्तात म्हणून नोट्स घेत होतो.

अध्यक्षांनीं मजकडे वळून मला विचारले, " भानू, तुम्ही कोठपर्यंत नोट्स घेतल्या आहेत ? "

मी उठून उभा राहून उत्तरलों, " मॅनेजिंग डायरेक्टर याच्या खुलाशानतर श्री. तात्यासाहेब केळकर यांचें शंकानिरसन झाले व ते म्हणाले —

की, 'इतका वेळ मी जें बोललो ते मी बोललोंच नाही असे समजून त्याची तशी नोंद घ्यावी.' येथपर्यंत मी नोट्स घेतलेल्या आहेत. ''

तात्यासाहेबांनी हंसत हसत मला उद्देशून विचारलें, "सभेच्या टाचणांत तेंहि नोदवून घेतले आहे काय ? ''

"होय, सभेत होणाऱ्या कामकाजांचे टांचण मी घेतो आहें '' मी त्यांना उत्तर दिले.

ते खूपच मोठ्यांदा हसूं लागले व साऱ्या सभेतहि हास्यरस निर्माण झाला. श्री. तात्यासाहेबांचा गैरसमज केव्हांच नाहीसा झाला होता ! !

या प्रसंगीची ही आठवण मी कधीहि विसरणें शक्य नाही. सभेत हजर असणाऱ्या सर्वांना त्या प्रसंगाची आठवण राहीलच. कारण या प्रसंगानें श्री. तात्यासाहेबांच्या स्वभावांतील आपुलकीची तीव्र भावना, हल्ला चढविण्याची वृत्ति, समाधान होतांच तें कबूल करून माघार घेण्याची प्रवृत्ति आणि विनोदाचा स्वीकार कौतुकपूर्ण करण्याची तयारी यांचे दिग्दर्शन भरपूर होते आहे.

बाळकृष्ण मार्तंड पौंडे

(प्रसिद्ध गोरक्षण कार्यकर्ते, वाई)

गोवर्धन संस्थेचें कार्य सुरू झाल्यापासून त्याची आर्थिक व्यवस्था पंचामार्फत होत जावी, यावर माझा पहिल्यापासून कटाक्ष. प्रारंभीं वाईक्षेत्रापुरतीच कार्याची मर्यादा असल्यामुळे, स्थानिक मंडळीच्या देखरेखीखाली जमाखर्च होत असे. नंतर पुण्या-मुंबईस कार्य आल्यावर व महाराष्ट्रांतील श्रीमान प्रतापशेट अमळनेरकर, येवल्याचे शेट वल्लभदास मुरलीधर यांच्यासारख्या दानशूरांनी मोठमोठ्या रकमांचे साह्य केल्यावर संस्थेच्या सर्व मिळकतींचा ट्रस्ट करण्यांत येऊन महाराष्ट्रांतील कांही प्रमुख ट्रस्टींच्या देखरेखीखाली संस्थेचा सर्व कारभार चालू झाला. त्यानंतर मुंबईचे गोवर्धन भवन ३॥ लाख रुपयांस संस्थेसाठी खरेदी देण्याचे ठरले. तेव्हां ही नवी मत्ता संस्थेच्या ट्रस्टडीडमध्ये समाविष्ट करतांना भारी किंमतीचा स्टँप भरण्याचा प्रसंग आला, म्हणून तात्यासाहेबांचा सल्ला घेण्यासाठी मी त्यांच्याकडे गेलों. त्या वेळी अत्यंत सहानुभूतीने विचार करून तात्यासाहेब म्हणाले, "हजारो लोकांच्या लहानमोठ्या रकमांचे साह्य तुमच्या संस्थेस झाले आहे. ट्रस्टडीडमुळे सर्व देणगीदारांना संस्थेच्या कारभारांत आपला हात आहे, असे वाटत नाहीं. सध्या लोकशाहीचे युग आहे. यासाठी संस्था रजिस्टर करून टाकलेली बरी असे मला वाटते. '' ट्रस्टींच्या संमतीने मी तात्यासाहेबांच्या या बहुमोल सूचनेला

'हो'कार दर्शवितांच त्यांनी घटनेची स्थूल रूपरेषा श्रमपूर्वक स्वतः तयार करून दिली व नतर श्री. तात्यासाहेब गोखले वकील यांच्या साह्यानें तिला कायदेशीर स्वरूप देऊन सस्था रजिस्टर करण्यांत आली.

(२) 'कांही कामासाठी आपणांकडे भेटावयास केव्हां येऊं?' अशी मीं पत्रद्वारे तात्यासाहेबांच्याकडे विचारणा केली होती. त्या पत्राच्या उत्तरांत 'मला कांहीं कामासाठी तिकडच्या भागांत यावयाचें आहे. मीच तुम्हांस येऊन भेटेन,' असे लिहून तात्यासाहेब स्वतःच संस्थेच्या कचेरींत आले. १९३० ते १९३२ च्या दरम्यानची ही गोष्ट असेल. संस्थेच्या कामाविषयींची चर्चा आटोपल्यावर चालू राजकीय परिस्थितीसंबंधीं बोलणें निघालें असतां तात्यासाहेबांच्या तोंडून खालील उद्गार निघाले, "लोकांच्या दृष्टीनें माझी देशभक्ति दोन आणे कमी ठरली तरी हरकत नाही. पण केवळ लोकरंजनाकरितां मी तुरुंगांत जाणे मला योग्य वाटत नाही. मी स्वतः तुरुंगांत जाण्यापेक्षां बाहेर राहून माझ्या हातून केसरींचें लेखन अथवा इतर जें कार्य होत आहे, तें तुरुंगांत जाण्यापेक्षां जास्त महत्त्वाचे आहे, असे जोपर्यंत मला वाटत आहे, तोंपर्यंत मी तुरुगांत जाण्याचा मार्ग पत्करणार नाही व त्याबद्दल कोणास कांहीं वाटलें तरी त्याची पर्वा मी करणार नाहीं."

शं. स. डोळे

(धेनुदास, पुणें)

(१) भोजनोत्तर वामकुक्षी करण्याचा तात्यासाहेबांचा नित्यनेम. त्यांना कसलेच व्यसन नव्हते; पण वामकुक्षीची मात्र तल्लफ होती असे म्हणण्यास हरकत नाही. त्या वामकुक्षीतहि त्यांनी आपणहून एका सत्कार्यास साह्य करण्याच्या इच्छेने विक्षेप आणला ही आठवण नमूद करण्यासारखी आहे. संस्थेच्या कार्यावर वृत्तपत्रांतून कांही आक्षेप घेण्यांत आले होते. सस्थेच्या नियामक मडळातील एका अधिकाराच्या जागेवर तात्यासाहेब असल्यामुळे या बाबतीत स्वतः लक्ष घालण्याची आपल्यावर जबाबदारी आहे, हे ध्यानी घेऊन तात्यासाहेब संस्थेच्या कार्यकारी मंडळाच्या दि. ५।८।३८ च्या सभेस ऐन उन्हाच्या वेळी उपस्थित राहिले. वास्तविक ती वेळ त्यांच्या वामकुक्षीची होती. अगांत सदरा, डोक्यावर टोपी व अंगावर एक उपरणे घेऊन टांग्यातून तात्यासाहेब सभेच्या ठिकाणी आले. सभेतील वादविवाद त्यांनी ऐकला. सर्व कारभाराची चौकशी केली. खोलांत जाऊन कागदपत्रांचे आधारहि पाहिले व कांही सूचनाहि केल्या. इतकेच नव्हे तर लगेच दि. १२-८-३८ च्या 'केसरी' त स्वतः लेख लिहून आपले

मत जगजाहीर केले. यावरून कोणत्याहि संस्थेतील अधिकाराची जागा नुसत्या मानाकरितां न अडविता कार्याच्या खऱ्या तळमळीनेच ती तात्यासाहेब स्वीकारीत असतील, असे अनुमान काढल्यास तें चुकीचे होणार नाही. ज्या गोवर्धन संस्थेच्या नियामक मंडळावर आपण आहोत, जिच्या कार्यांत आपण थोडेबहुत लक्ष घालतो, तिची भरभराट व्हावी, एका राष्ट्रोपयोगी कार्याची प्रगति व्हावी, म्हणून सर्व तऱ्हेची पूर्ण खात्री करून घेतल्यानतर सदरहू लेखांत तात्यासाहेबांनीं जनतेस केलेली सूचना म्हणजे गोवर्धन संस्थेस मिळालेला अखंड आशीर्वाद होय. त्या लेखात शेवटी तात्यासाहेब लिहितात – "गोरक्षण-गोवधबंदी यासंबंधी चौंडेमहाराजांनी जितका मतप्रसार केला तितका कोणाच्याहि हातून झाला नाहीं आणि होणार नाही. म्हणून जनतेने निःशंक चित्ताने व सढळ हाताने त्यांना साह्य करावे असे मला वाटते."

(२) 'आधी केलें मग सांगितले' हा श्रीसमर्थांचा दंडक तात्यासाहेबांच्या कृतीत होता. वरील आठवणीत उल्लेख केलेल्या ज्या सभेत तात्यासाहेब उपस्थित होतें त्या सभेच्या प्रसंगी संस्थेच्या कारभाराची बारकाईने माहिती त्यांनी घेतली. तेव्हां संस्थेवर कर्जाचा बोजा आहे व ते कर्जहि जास्त व्याजाच्या दराचें आहे, असे त्यांना आढळून आले. त्यांनी कार्यकर्त्यांस सुचविले की, "तुम्ही चार साडेचार टक्के व्याजाच्या दराने ठेवी घेण्याचे जाहीर करा, हितचिंतकांकडून ठेवी मिळवा आणि जास्त दराचें कर्ज तावडतोब फेडून टाका." एवढा कोरडा उपदेश करूनच तात्यासाहेब थांबले नाहीत. लगेच "मी माझी स्वतःची ५०० रु. ची ठेव देतो," असे म्हणून ठेवीची रक्कम तत्काळ संस्थेकडे त्यांनी पाठविलीहि! १९३२ साली त्यांच्या वाढदिवसाच्या वेळीं त्यांनी गोरक्षण संस्थेस एक हजार रुपयांची देणगी दिली हे प्रसिद्धच आहे.

विष्णु महादेव भट

(एम्. बी. बी. एस्., डॉक्टर, येवलें)

(१) कै. तात्यासाहेबांच्या महत्त्वाच्या कांहीं आठवणी माझ्या हृदयावर आजन्म कोरलेल्या आहेत. मी १९१५ मध्यें तुरुगांतून सुटून आल्यावर १९१६ मध्यें केसरी-मराठा संस्थेंत सहसंपादक म्हणून लो० टिळकांनी मला घेतले. प्रारंभींचा माझा मराठ्याचा मजकूर कधी कधीं तात्या नजरेखालून घालीत व उपयुक्त सूचना देत. अनेक वेळां तोच मुद्दा लिहावा लागला तरी हरकत नाही; पण मोजक्या, नेमक्या, चुरचुरीत शब्दांत विषय प्रतिपादन व्हावे, यावर त्यांचा मोठा कटाक्ष असे. केसरीच्या वर्तमानसारांत एकदां चर्चिलच्या आईच्या पुनर्विवाहाबद्दल मीं तीनचार ओळींतच ती बातमी दिली होती. पाश्चात्यांत कन्यादानासारखी

पद्धति थोडीशी आहे. लग्न लावतांना वधूकडचा 'Best man' कुणी तरी व्हावा लागतो. आईच्या पुनर्विवाहाच्या वेळी खुद्द हल्लींचे चर्चिलसाहेब हेच 'Best man' झाले होते! त्याचें वर्णन "आईचें कन्यादान चिरंजिवांनीं केले!" असे मीं म्हटलें होतें. त्यावर तात्यांनी एकदम पसंतीचा शेरा मारला आणि असेच स्वल्पाक्षर बव्हर्थ लिहिणे पाहिजे, म्हणून मला बजाविलें होते.

(२) ज्या विषयावर लिहावयाचे त्याचा शक्य तितका अभ्यास करून तात्या लिहीत. मलाहि तीच पद्धति आवडे. त्यामुळे माझ्या लेखांकडे तात्यांचे व लो. टिळकांचेहि लक्ष वेधलें होते. मॉटफर्ड सुधारणांच्या आगोदर, वाटाघाटी चालू असतां, टिळकांनी तात्याना जेव्हां (A Case for Home Rule) इष्ट सुधारणाचा खलिता लिहावयास सांगितले, तेव्हा त्यानी त्या कामी आपला मदतनीस म्हणून मला घेतले होते आणि त्याबद्दल तात्यांनी मजजवळ प्रशंसोद्गारहि काढले होते. वास्तविक मी त्यांचा शिष्यच होतो. पण त्यांनी मला तसे कधी भासू दिले नाही आणि त्या खलित्याच्या प्रस्तावनेत त्यानी आपला मदतनीस म्हणून माझा उल्लेखहि केला होता. त्यांच्या या ममत्वामुळेच त्यानी मला पुन्हां मेडिकल कॉलेजमध्ये जाऊन एम्. बी. बी. एस्‌चा कोर्स पुरा करण्यासाठी टिळकांच्याजवळ गळ घातली होती.

तात्यानी वेळोवेळी मला जी मदत केली ती मी आजन्म विसरणें शक्य नाही. त्यांच्या आग्रहामुळेच लोकमान्यांनी मला परवानगी दिली तात्यानी टिळकाना अशीहि दुसरी गळ घातली होती की, उद्यां 'केसरी' बंद झाला तर आम्ही सगळे वकिली वगैरे कांही तरी करू. भटांना कोणतीच पदवी नसल्याने त्यांना फारच जड जाईल. त्यांतूनहि भट बंडखोर असल्याने सरकारी भीतीमुळे त्यांना कोणी खाजगी नोकरीहि देणार नाही. तेव्हां भटांना या संधीचा फायदा घेऊच द्या. या सर्व युक्त्याप्रयुक्त्यांचा परिणाम होऊन मी ग्रँट मेडिकलमध्ये टिळकांच्या संमतीने दाखल झालो. याबाबतीतले तात्याचे मजवर शतशः उपकार आहेत. टिळक वारल्यावरहि त्यांनी पैशांची मदत तशीच चालू ठेवली होती. ममत्व म्हणतात ते हे.

(३) अेम्. बी. बी. अेस्. मी पहिल्या सपाट्यांतच पास झालो, याबद्दल त्यांना फारच आनंद झाला. त्या भरांतच ते म्हणाले की, "भट, आतां तुम्ही वैद्यकीचा धंदा करा." माझी इच्छा होती की, पास झालो तरी केसरीतच राहावे. पण तात्या म्हणाले की, वैद्यकीचा धंदा हा प्रत्यक्ष अनुभवानेच शिकतां येतो. येथें केसरीत तुम्हांला त्याचा अनुभव मुळीच मिळणार नाही आणि शिकलेले सर्व वायां जाईल, तरी तुम्ही धंदा करावा हेच योग्य. तुम्हांला वाटलें तर केसरीत केव्हाहि लिहीत जा. केसरी तुमचाहि आहे. मलाहि ते पटले, आणि मी या व्यवसायांत शिरलो. पण पुढे जेव्हां तात्यांची एकसष्टी झाली, तेव्हां मी पुण्यास गेलो होतो. केसरीच्या

वाड्या इमारतीहि पूर्ण झाल्या होत्या. संपादकांच्या सर्व स्टाफला पुरून उरलेली एक खोली शिल्लक होती. त्यापूर्वी मी येवल्याहून केसरीत अधून मधून लिहीत होतोंच. ते लेखहि त्यांच्या नजरेस पडले होते. मला पाहतांच ते म्हणाले की, “ भट, पुन्हां केसरीत येतां का? तुमच्यासाठी एक खोली रिकामी आहे. ” मीहि त्यांना “हो” म्हटले. पण मग तेच म्हणाले की, “ तशीच जरूर वाटली तर मी बोलवीन तेव्हां मात्र या. ” परंतु मग तशी जरूर त्यांना वाटली नाहीं, आणि मीहि पुन्हां केसरींत गेलों नाही.

(४) लोकमान्यांच्या निधनानंतर कांहीं दिवस केसरी संस्थेची व त्यांच्या मालमिळकतींची सुरळीत व्यवस्था लागेपर्यंत देण्याघेण्याचे व्यवहार कांही काळ तहकूब होते. त्याप्रमाणे, मी कॉलेजमध्ये असतां, माझ्या कुटुंबाला मिळणारी मदतहि तीनचार महिने बंद होती. त्यामुळे आमच्या घरची फारच तारांबळ उडाली. तेव्हां माझ्या पत्नीने तात्यांना या अडचणीची जाणीव होईल असा निरोप पाठवला. तात्यांनी ताबडतोब ४ महिन्यांची रक्कम २०० रु. एकदम बाबांच्या मार्फत पाठवून दिले. आणि घरी स्वतः येऊन सांगितलें की, “ केव्हांहि अडचण आली तर मला कळवीत जा. मुंबईस भटांना कळवू नका. उगाच त्यांना काळजी लागेल आणि अभ्यासांत व्यत्यय येईल. टिळक गेले असले तरी तुम्हांला पन्नास रुपये दरमहा केसरीनें न दिले तर मी देईन ! ” याचप्रमाणे कै. बाबा विद्वांसानीहि येऊन आश्वासन दिलें होतें. अंतरीचा जिव्हाळा असल्याशिवाय इतके कोण करणार ?

मनुताई अभ्यंकर

(बालमनोहर मंदिर, सातारा)

माझे मामंजी कै. ती. दत्तात्रेय रघुनाथ अभ्यंकर व प. पू. कै. तात्यासाहेब केळकर यांचे जन्मस्थान एकच असल्याने त्यांची मैत्री अत्यंत जिव्हाळ्याची आणि आजन्म अशी होती. तात्यासाहेबांनीं आपल्या जीवनक्रमांत जे अनेक व्यासंग केले ते सर्व सांभाळूनहि आपली मैत्री त्यांनी कशी टिकवली याचें मला नेहमी आश्चर्य वाटते. त्यांचा हा एक गुण माझ्या ध्यानांत आला तो प्रसंग मी केव्हांच विसरणार नाही. माझे वडील ती. रा. स. जोशी, रि. प्रिन्सिपॉल ट्रे. कॉ. पुणे, हे सांगलीस असतांना मी त्यांच्याजवळ राहत असे. १९४४ च्या मे महिन्यांत कै. ती. तात्यासाहेब हिंदुमहासभेच्या काही कामाकरितां सांगलीतील हिंदुमहासभेचे चिटणीस श्री. पंडितराव दांडेकर यांच्याकडे आले होते. त्यांच्या घराशेजारींच आम्ही राहत होतों. हे समजतांच ती. तात्यासाहेब स्वतः केवळ मजकरितां म्हणजेच पर्यायाने आपल्या दिवंगत मित्राच्या सुनेचा क्षेमसमाचार विचारून आपल्या मैत्री-

तील जिव्हाळा व्यक्त करण्याकरितां आले. अलीकडे वृद्धापकाळामुळे त्यांचे पाय दुखत असत. परंतु स्वतःचे शारीरिक दुःख बाजूला सारून अनेक सार्वजनिक कामांचा अमोल वेळ खर्चून ऐन दुपारी तीन वाजता जिना चढून धापा देत माडीवर आमच्याकडे आले आणि मला चार समजुतीच्या उपदेशपर गोष्टी सांगून गेले. त्या प्रसंगानें माझ्या मनांत असलेला त्यांच्याविषयींचा आदर द्विगुणित झाला यांत आश्चर्य नाही.

वासुदेव बळवंत जोशी

(बी. ए., एलूएलू. बी., अॅडव्होकेट, मुंबई)

कै. लोकमान्य टिळकांच्या मुंबई येथील स्मारक-कमिटीनें म. गांधी यांना चौपाटीवरील टिळक-पुतळ्याच्या अनावरण-समारंभासाठी निमंत्रण दिलें होतें. परंतु म. गांधी हे मुंबईस असतांना त्या वेळच्या म. गांधींच्या सैतानी सरकारच्या अधिकाऱ्यांच्या ताब्यात नवयुगचा प्रेस देण्यासाठीं ते ता. ३१।७।३०रोजीं रात्रीच्या गाडीनें साबरमतीस गेले. म्हणून अशा वेळी कमिटीने श्री. मा. श्री. अणे यांना निमंत्रण दिलें व त्यांनी आयत्या वेळी समारंभास हजर राहून पुतळा अनावरण केला. मी त्या समारंभास चौपाटीवर हजर होतो. त्या वेळीं त्या सभेत श्री. मा. श्री. अणे यांचे आभार मानतांना कै. तात्यासाहेब केळकर म्हणाले कीं, " एक अणे आले व सोळा आणे काम केले." ह्या एका वाक्यांत किती विनोद व शब्दावरील कोटीचे औचित्य व समारंभाचें संपूर्ण यश दर्शविले गेलें आहे, हे न सांगतां समजण्यासारखें आहे.

सौ. शांताबाई नाशिककर

(लेखिका, पुणें)

(१) सन १९१८ मध्यें माझे पति श्री. दि. वि. गोखले हे वारले. त्या वेळीं माझ्या आईवडिलांच्या (कै ती. विद्याधर वामन भिडे आणि कै. सौ. सरस्वतीबाई) हृदयावर भयंकर आघात झाला. त्यांची मनःस्थिति व्याकुळ होऊन गेली आणि या प्रसंगी काय करावें, कुणाला विचारावें, या दुःखनिवारणाचा उपाय काय, कोण आपल्याला मार्ग दाखवील या प्रश्नांनी त्यांना सुचेनासे झालें. तासन् तास ती उभयतां विचार करीत, अश्रु ढाळीत, माझ्याकडे त्यांना बघवेना. त्यांच्या मनांत असे विचार घोळूं लागले कीं, विधवांनीं कुंकू लावायला काय हरकत आहे! त्या उभयतांनी तर या विषयावर साधकबाधक चर्चा

केलीच. शिवाय आल्यागेल्या विद्वान् स्त्री-पुरुषांजवळहि आपले विचार मांडून दोघे त्यांच्याजवळ वादविवाद करीत. लोक अनुमति दर्शवीत; परंतु म्हणत, सर्व कबूल; पण समाजाला ते पटले पाहिजे ना? समाजाला पटलें पाहिजे म्हणजे थोर व्यक्तींनी या विषयाला चालना दिली पाहिजे. म्हणजे आधी आपण सुप्रतिष्ठित स्त्री-पुरुषांना भेटून त्यांच्यापुढे हा विषय मांडला पाहिजे, पटवला पाहिजे हें माझ्या आई वडिलांना कळून आले. त्या वेळी लो. टिळक म्हणजे सर्व हिंदुस्थानचे अनभिषिक्त सम्राट् होते आणि त्यांचे पंतप्रधान म्हणजे श्री. न. चिं. केळकर. लो. टिळक जुन्या विचारांचे होते. माझ्याबद्दलची हकीकत मुंबईला श्री. छत्रे यांनी त्यांना सहजगत्या सांगितली असतां ते हळहळून उद्गारले, "काय करणार बिचारी? काळापुढे कुणाचे कांही चालत नाही. धीर धरून दुःख गिळलें पाहिजे खरे."

श्री. न. चि. केळकर हे सुधारणावादी. शिवाय त्याच्या मुलीवरील वैधव्यापत्तीमुळे एकप्रकारे समदुःखी; तेव्हा त्यानाच या विषयावर विचारले पाहिजे असें ठरवून माझ्या वडिलांनी त्याना निरोप पाठवला की, आमच्याकडे याल का? आणि तेवढ्या निरोपावर त्या वेळी कीर्तीच्या अत्युच्च शिखरावर विराजमान असलेले श्री. तात्यासाहेब केळकर आमच्या घरी आले याबद्दल माझ्या आईवडिलांना धन्य धन्य वाटले. श्री. केळकर चांगले दीड-दोन तास बसले. मी त्या वेळीं केवळ पंधरा वर्षांची असल्यामुळे त्या बैठकीत बसले नव्हते. परतु मागूनच्या घरांतील बोलण्यावरून मला थोडी हकिकत समजली. ती म्हणजे श्री. केळकर हे आमच्या घरी आले एवढेच नव्हे तर आपल्याला कशाकरिता बोलावले असावं हे तर्कानें ओळखून आपल्या खिशात एक पुनर्विवाहासबधी स्वलिखित असे लहानसे छापील पुस्तक वडिलाना देण्याकरिता ते घेऊन आले होते. कुंकवाचा विषय वडिलांनी पुढे मांडतांच ते खिशांतील पुस्तक बाहेर काढून ते म्हणाले, "विधवेनें कुंकू लावणे इत्यादि गोष्टी किरकोळ झाल्या. खरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे पुनर्विवाह हीच. तुमच्या मुलीचा तुम्ही पुनर्विवाह करून द्या. झाल्या गोष्टीबद्दल नुसते दुःख करून तुमच्या मुलीची परिस्थिति सुधारणार नाही." माझे आईवडील ज्या ज्या शका विचारीत त्यावर ते आपले पुस्तक उघडून त्यांतून चटचट उतारे वाचून दाखवून विवरण करीत. आईने विचारले की, तुमच्या चद्राताईचा पुनर्विवाह कां करून देत नाही? मोठ्या लोकांनी एखादी विरुद्ध गोष्ट केली तरी लोक कांही बोलू शकत नाहीत, फारसा विरोध दर्शवीत नाहीत. मग आमच्यासारख्या लोकांनी पुढे पाऊल टाकले तरी तितकासा त्रास होत नाही. तेव्हां श्री. केळकरांनी उत्तर दिले की, "माझ्या मुलीने पुनर्विवाह केला तर मला आवडणार नाही असे नाही; पण मी याबद्दल तिला पुष्कळ विचारलें; परंतु तिनें मला स्पष्ट सांगितले कीं, मला पुनः लग्न करायचे

नाही. " श्री. केळकर येऊन गेल्यामुळे माझ्या आईवडिलांच्या मनाला बराच विरंगुळा वाटूं लागला. शिवाय माझ्या बाबतीत त्यांनी बऱ्याच सूचना केल्या असाव्या असें वाटते. कारण पूर्वी माझ्यासबंधींच्या सर्व गोष्टी घरांत माझ्या अपरोक्ष चालत. परंतु श्री. केळकर येऊन गेल्यानतर त्याचे पुस्तक मला आईने वाचायला दिलेच. आणि शिवाय पुनर्विवाहासंबधी स्पष्टपणे माझ्यासमोर घरांत वादविवाद होऊं लागले. माझे वडील त्यांना अष्टपैलू हिरा म्हणत. गणमात्रावृत्तांच्या कविता लिहिणारे केळकर सारेगमचें सगीत कसे आकलन करूं शकतात हे कोडे त्यांना कधी उलगडले नाही !

(२) पुढे १९४४ साली श्रीजिजामाता वाचनालयाच्या मदतीकरितां एक नाट्यप्रयोग होणार होता. त्याच्या प्रयोगाला उपस्थित राहावे म्हणून श्री. केळकर यांना आमंत्रण देण्याकरितां मी त्याच्या पुष्करिणी-निवासांत सौ. यमुताई सहस्रबुद्धे याच्याबरोबर गेले असतां मी तुमच्या घरी मागे आलेलो आहे म्हणून त्यांनी मला आठवण दिली !

त्यांना बोलावणे केल्यावर, माझी पुस्तके मी आपणाकडे पाठवीन असे मीं म्हटले, तेव्हां ते म्हणाले, " जरूर जरूर; मी वाचून अभिप्राय देईन. मी तुमची 'लग्नाचा बाजार' ही कादबरी वाचलेली आहे. मला ती आवडली फार."

मी खरोखर माझी सर्वच पुस्तके पाठवायला हवी होती; परंतु मला वाटले यांना कुठला इतका वेळ मिळायला! ते कसले आपल्या कादबऱ्या वाचतात नि अभिप्राय देतात !

असा विचार करून मी फक्त " माझी कोरीव लेणी " आणि " नीलेचा दिलरुबा " अशी दोन पुस्तके त्याच्याकडे पाठविली. अभिप्रायार्थ म्हणून त्या वेळी त्यांनीं पोच दिली. मला वाटले, झाले, सपले ! पुस्तके पाठविल्याचे आता विसरून जावे हे बरे.

आनदाश्चर्याची गोष्ट अशी की, चारपांचच दिवसांनी साहित्यसम्राटांनी स्वहस्तें लिहिलेले पत्र मला आले. त्यांत त्यांनी " कोरीव लेणी " वर सविस्तर अभिप्राय दिलेला होता. धन्य त्यांच्या सौजन्याची व कर्तव्यजागृतीची !

विनायक मोरेश्वर शारंगपाणी

(यवतमाळ)

पुष्कळ वर्षापूर्वी यवतमाळ जिल्ह्यांत राजकीय जिल्हा-सभा लोकजागृतीकरितां होत असत. मी स्वतः प्रत्येक जिल्हासभेला हजर राहून एखाद्या ठरावावर भाषण करी. अशीच एक जिल्हासभा केळापूर तालुक्यातर्फे पाढरकवड्यास झाली.

अशा जिल्हासभेस कोणीतरी बाहेरचा प्रसिद्ध देशभक्त बोलावण्याची वहिवाट असे. पांढरकवड्याच्या सभेला कै. तात्यासाहेब अध्यक्ष होते. आमच्या गांवचे प्रिय पुढारी बापूजी अणे हे स्वागताध्यक्ष होते. मला वाटते सुमारें पचवीस वर्षांपूर्वीची ही गोष्ट असावी. मी गोरक्षणाचा ठराव मांडला व त्यावर माझे भाषण झाले. यानंतर मी पुणें येथें १९३७ साली आलो. नंतर कांही प्रापचिक कारणामुळे १९४२ अखेर-पावेतो तेथें वास्तव्य करणे भाग पडलें. माझी व तात्यासाहेबांची चार-सहा महि-न्यांनीं कोठेंतरी विश्राम-मडळांत किंवा रस्त्यांत भेट होई. तेव्हां ते मला दर-वेळेस नमस्कार करावयाचे व हंसतमुख करून म्हणावयाचे की, " यवतमाळचे तुम्ही गोभक्त ना ! " विलक्षण स्मरणशक्तीचा मला हा नमुना वाटतो.

लीलाबाई पटवर्धन

(क. माधवराव पटवर्धनांचें कुटुंब, पुणें)

(१) नऊ-दहा वर्षें झाली त्या गोष्टीला. तात्यासाहेबांच्या आमत्रणावरून माधवरावांच्याबरोबर चहाफराळाकरितां मीहि त्यांच्या घरी गेले होतें. त्यांचा माझा जरी प्रत्यक्ष परिचय नसला तरी त्यांच्या सुविद्य कन्या व माझ्या गुरु डॉ. कमलाबाई देशपांडे यांचा माझा दाट परिचय होता. त्यांच्याबद्दल माझ्या मनांत अत्यंत आदर व मजबद्दल त्यांची आपुलकीची भावना मी माधवराव पटवर्धनांची पत्नी होण्यापूर्वीपासून जशी आज आहे तशीच तेव्हांहि होती. कै० माधवरावांना तात्यासाहेबांबद्दल फार आदर होता. त्यांच्या भाषा-शुद्धीच्या चळवळीसंबंधीं तात्यासाहेबांना मोठें कौतुक वाटत असे. आम्ही ज्या दिवशीं त्यांच्याकडे चहाला गेलों होतों त्या दिवशीच्या विविध गप्पांत भाषाशुद्धि हा विषय प्रामुख्यानें होताच. भाषाशुद्धीवरील चाललेल्या वादांत तात्यासाहेबां-नींहि भाग घेतला होता. कारण त्याच सुमारास तात्यासाहेबांच्या परवानगीने माधव-रावानीं आपला 'भाषाशुद्धिविवेक' हा ग्रथ त्यांना अर्पण केला. माधवरावां-संबंधीची हीच भावना माधवरावांच्या मृत्यूनतर तात्यासाहेबांनीं ठेवली होती; आणि त्यामुळेंच त्यांची माझी थोडी ओळख झाली. माधवरावाच्या मृत्यूनंतर कोल्हापूर सरकारकडून मला कांही वार्षिक वेतन किंवा 'ग्रॅच्युइटी' तरी मिळावी ह्याकरितां मुख्य प्रयत्न तात्यासाहेबांनीं केले व स्वतःच्या सहीनें एक पत्र त्यावेळचे कोल्हा-पूरचे दिवाण रावबहादूर सुर्वे यांजकडे पाठविण्याकरितां एक दिवस सकाळी स्वतःच आमच्याकडे घेऊन आले व तें त्यांनी माझे वडील रा. बाबासाहेब गरूड यांच्या स्वाधीन केले.

(२) माधवराव वारल्यावर मी एका वर्षांतच माधवरावांचा 'मधुलहरी व इतर कविता' हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्या सुमाराला प्रा. वामन मल्हार जोशी

मजकडे आले होते. कोणातरी मोठया साहित्यिकाची प्रस्तावना ह्या ग्रंथाला घ्यावी व ती तात्यासाहेबांचीच घ्यावी अशी सूचना मला त्यांनी केली. मी म्हटलें, ' माझा त्यांचा इतकासा परिचय नाही. नुसत्या माझ्या जाण्याचा उपयोग कितपत होईल त्याची मला शंका वाटते. " वामनराव मला म्हणाले, " चल, मी तुला तेथे घेऊन जातो. " त्यानंतर एक दिवस सकाळी मी व वामनराव तात्यासाहेबाच्याकडे गेलों. आम्ही तोंडांतून शब्द काढतांच तात्यासाहेबांनी दोन शब्द त्या पुस्तकाला लिहिण्याचे ताबडतोब मान्य केले. माधवरावांच्या मृत्यूनंतर स्थापन झालेल्या स्मारकसमितीचे ते अध्यक्ष होते हे सर्वश्रुत आहेच.

(३) ही जी ओळख झाली ती पुढे ते विसरले नव्हते. त्यांच्या जाण्यायेण्याची वाट माझ्या 'निवान्त' बगल्यावरूनच. कित्येक वेळी ते जेव्हां पायीं जात तेव्हां माझी त्यांची गांठ पडे. एक दिवस संध्याकाळी मी शाळेतून पायींच येत होते. तात्यासाहेब समोरून येतांना मला दिसलें. माझ्याकडे त्यांनी पाहिलें आणि ते क्षणभर उभे राहिले व अगत्यपूर्वक त्यांनी माझी विचारपूस केली. असे ते अनेक वेळ मला वाटेंत भेटत. परंतु भेट झाल्यावर त्यांनी कधी कुशलप्रश्न व विचारपूस केली नाही असे झाले नाही. १९४६ साली मी आपल्या 'निवान्त' बगल्याचा दुसरा मजला वाढवला. बगल्याचे काम सुरू असतांना एक दिवस तात्यासाहेब मला माझ्या फाटकापाशीच भेटले. त्यांनी मला विचारले, " घराला दुसरा मजला बांधतां काय ? भाड्याने थोडी जागा देणार कीं नाही ? " मी म्हटले, " हो, भाड्यानें देण्याकरितांच तर दुसरा मजला बांधतें." " अजून शाळेला जातां का ? " मी उत्तर दिले, " जोपर्यंत काम करवते तोपर्यंत करणार आहे. नाहीं त्या दिवशीची सोय म्हणूनच माडी बाधते आहे. " तात्यासाहेब लगेच म्हणाले, " शाबास, छान ! अशाच धैर्यानें वागा. " का कोणास ठाऊक ते पुढे सटकल्यावर माझ्या डोळ्यात मला न कळत अश्रु उभे राहिले व मी आपल्या विचारातच घरांत शिरले. परतु मला एक प्रकारचा उत्साह व मनाला आनंदहि वाटला. कारण एका फार मोठ्या माणसाने माझें कौतुक केले होते व धीर दिला होता. वास्तविक ज्यांच्यामुळे माझा व तात्यासाहेबांचा थोडाबहुत सबंध आला ते जाऊनहि आठ वर्षे झालीं तरी तात्यासाहेब मला विसरले नव्हते. माझी चौकशी ते आपल्या आप्तस्वकीयांप्रमाणेंच करीत.

गणपतराव गोडबोले

(बी. अे., अेल्‌अेल्. बी., वकील, सांगली)

(१) अेका खासगी भाषणांत तात्यासाहेब यांना असा प्रश्न विचारण्यात आला की, " आपण कित्येक लोकांवर अनेक उपकार केलेले आम्हांस माहीत असून

त्यांनींच आपली निंदा करीत सुटावें हें आश्चर्य नव्हे काय ?'' तात्यासाहेब म्हणाले, "हल्लीचा काळच असा आहे कीं, हे असें घडणारच. कारण एक तर अशा निंदेपासून ज्याच्यावर आपण उपकार करतो तो कांहीं दुसराच लाभ साधीत असतो; शिवाय तुम्ही ज्यांवर उपकार केलांत त्याच्यापासून मोबदला कां अपेक्षावा ? आजचा मनू असा आहे की, ज्याच्यावर आपण उपकार केले त्याची फेड अनुपकराने होणें हा नियम. अपवाद हा की, त्यानें कृतज्ञ असावे. सर्वांनी केलेल्या उपकाराची कोणालाच परतफेड करतां येणार नाही; परंतु जाणीवबुद्धि ठेवणे मात्र खचित शक्य आहे. तशी कोणी ठेविली तर त्याचे उलट आपण आभार मानावे. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें मला या निंदेबद्दल कांहीच वाटेनासे झाले आहे ! उलट निंदा ही मनुष्याला शुद्धीवर ठेविते, ती अप्रत्यक्ष गुरूचे काम करते असेच मी समजतो !''

(२) गु. तात्यासाहेब कांही कारणाने सांगली मुक्कामी माझे पाहुणे होते. त्या वेळीं कवि साधुदास यांनी आपलें एक पुस्तक परीक्षणासाठी त्यांच्याकडे दिलें. ग्रंथ सुमारे तीनशे पानांचा होता. पुस्तक घेऊन ते खोलीमध्ये सुमारे एक तास बसले व नंतर साधुदास यांना अभिप्राय तोंडीं देऊं लागले. मी विचारलें, " तात्यासाहेब, इतक्यांत वाचून झालें ? " त्यावर ते म्हणाले, " यांत तुम्हांला आश्चर्य कां वाटले ! वाचनाचा चांगला व्यासंग ठेवला म्हणजे मागील पुढील मजकुरावरून मधला मजकूर ध्यानी येतो, तो अगदी अक्षरशः वाचावा लागत नाही. हा थोडाफार सरावाचा प्रश्न आहे. ''

सौ. मालती दांडेकर

(लेखिका, बुधगांव)

(१) विद्युत्-रेखा या माझ्या पुस्तकाच्या निमित्ताने तात्यासाहेब यांच्या परिचयाचा सुयोग आला. मला त्यांच्याकडून प्रस्तावना घ्यावयाची होती. परंतु माझी ओळख नव्हती मुळींच ! तेव्हां माझे मेहुणे कॅप्टन नूलकर यांच्याबरोबर मी एकदां त्यांच्याकडे गेलें. त्यांनी माझा हेतु सांगतांच तात्यासाहेबांनी प्रसन्न हास्य करून म्हटलं – " सह्याद्रीमध्ये कधी कांही लिहिलं आहांत का ? ' मी नम्र उत्तर दिलं की, ' सुखी संसार ' अंकांत मी एक निबंध दिला होता, अन् ' विशुद्ध प्रेमकथा ' अंकांतहि माझी गोष्ट प्रसिद्ध झाली आहे 'वादळ' नांवाची !'' ते मग म्हणाले – "म्हणजे ' विशुद्ध प्रेमाची ' तुम्हांला स्पष्ट कल्पना आहे एकूण ! हें ठीक आहे. नाहीतर हल्लींच्या नव्या लेखकांना नेमकी हीच गोष्ट समजत नाही ! बरं वाचून दाखवा, तुमचा एखादा विद्युत्-रेखेंतला लेख पाहूं – ?''

मी 'तपस्विनी' हा लेख वाचला. जन्मभर कुटुंबासाठी झिजणाऱ्या एका बालविधवेच्या तापस जीवनाचें ते शब्दचित्र ऐकून तात्यासाहेब क्षणभर गंभीर झाले. अन् म्हणाले – "छान साधलं आहे. मला आवडलं. तुम्हीः नव्या लेखिका असलां, तरी उत्तम स्त्री-जीवनचित्रे रेखाटाल असे दिसते. मी याला अवश्य प्रस्तावना लिहीन. बाकी तुम्ही आतां वाचल ना? तशा तपस्विनी समाजांत किती असतात? पूर्वींच्या एकत्र कुटुंबांतून एखादी तरी अशी स्त्री असे. आमच्याहि घरांत एक तपस्विनी होती. अगदी हेंच आयुष्य! बर, मला छापील प्रुफें पाठवा. हस्तलिखित वाचताना जरा त्रास वाटतो. प्रुफे पाहून प्रस्तावना पाठवीन. तुम्ही चांगलं लिहिल आहे. असाच व्यासग ठेवा!"

(२) यानतर तात्यासाहेबांनी माझ्या माहेरच्या घराण्याची बारीक चौकशी केली. सासरचीहि केली. त्या उतारवयांतहि त्यांची मुद्रा लोकांचा आदर खेचून घेईल अशी प्रसन्न, गभीर दिसली. नव्या माणसाबरोबरहि ते तास-दीड तास किती रजक भाषण करूं शकतात याची आम्हाला साक्ष पटली. त्या तास-दीड तासांतहि त्यांची बहुश्रुतता अन् चतुरग विद्वत्तेची झळाळी त्यांच्या सभाषणांतून प्रकट होत असलेली पाहण्याचं भाग्य मला लाभल. नव्या कलावंताला उत्तेजन देण्याचा दुर्मिळ गुण मला तेथे आढळला. त्या थोर व्यक्तीच्या परिचयाचा हा अमूल्य दीड-तास मला भाग्याचा वाटतो अगदी! खरच! किती सुंदर, मार्मिक प्रस्तावना दिली तात्यासाहेबांनी माझ्या विद्युत्‌रेखेला! पण त्यापेक्षांहि त्यांचा सहज-गत्या मला मिळालेला आशीर्वादच मला अधिक स्फूर्ति देतो – "तुम्ही उत्तम स्त्रीजीवन-चित्रे रेखाटाल असे वाटते. असाच व्यासंग ठेवा!" हा तो आशीर्वाद!

लक्ष्मण विनायक आगाशे

(एम्. ए., प्राध्यापक, पुणें)

(१) झाली पांच वर्षे त्या गोष्टीला. एक दिवस मी बाजारातून घरीं आलो तो माझ्या थोरल्या बधूंनी मला हांक मारून सागितल, "ते गेले न् तूं आलास! आत्तां तात्यासाहेब केळकर येऊन गेले, त्या आपल्या लेखाबाबत." माझ्या वडिलांच्या मृत्यूनंतर त्यांचें हे पहिलेच अनौपचारिक येणे होते आमच्या घरी; त्यामुळे मला थोडी चुटपुट लागून राहिली. पण त्याच वेळी तात्यासाहेबांच्या असामान्य व्यक्तिमत्वातील एक पैलू मला दिसला! माझ्या बधूंनी (त्र्य. वि. आगाशे) सह्याद्री-साठी 'काल व आकाश' याविषयी आधीच्या अंकांत आलेल्या एका लेखावर एक खंडनात्मक अभ्यासपूर्ण लेख लिहिला होता. त्या लेखाबाबत संपादकांशीं थोडासा मतभेद झाल्यामुळें मी तो लेख तात्यासाहेबांकडे एके दिवशी

संध्याकाळीं नेऊन दिला व सर्व हकिकत निवेदन केली व " मी पुन्हां चार-पांच दिवसांनी येईन " असें सांगून परतलो. दुसऱ्याच दिवशी सकाळी तात्यासाहेब घरी येऊन उभे ! त्यांनीं रात्रीच तो लेख वाचून सपवला व सकाळीं आमच्या घरी आले व त्या लेखावर चर्चा करून त्यांनी तो लेख समग्र छापला ! हा त्यांचा कामाचा उरक व आस्थेवाईक स्वभाव हे गुण त्यांचें विशिष्ट व्यक्तिमत्त्व बनविण्यास कारणीभूत झाले आहेत.

(२) अभ्यासू माणसांना अनेक प्रकारे साहाय्य करण्याची तात्यासाहेबांची तत्परता आठवली कीं, खरोखरच किती माणसें किती तऱ्हेने, त्यांच्या निधनामुळें पोरकी झाली आहेत याची कल्पना येते. गेल्या युद्धांतील हिटलरच्या सरशाचा काल होता. त्याचें 'स्वस्तिक' गाजून राहिले होते. डॉ. अरुंडेल वगैरे हिटलरच्या स्वस्तिकाच्या अशुभतेबद्दल बरेच लिहून राहिले होते. त्या वेळी " Which is the correct Swastik or 卐 ? " ह्या मथळ्याचा एक संशोधनात्मक व वरील मंडळीच्या मताच्या खंडनात्मक प्रबंध माझ्या बधूंनी लिहिला. तो प्रसिद्ध करण्यापूर्वी तात्यासाहेबांचें मत अजमावण्यासाठीं तो त्यांना वाचावयास दिला. तो वाचून ते म्हणाले, " हा लेख चांगल्या विचारवंतांच्या पुढे येईल अशा रीतीने प्रसिद्ध केला पाहिजे. " लगेच त्यांनीं " प्रबुद्ध भारत " ह्या मासिकाचे नांव सुचवलें व तांबडतोब, लेखासोबत धाडण्यासाठी, एक सुंदर परिचय-पत्र लिहून दिलें. इतकेंच नव्हे, तर त्याचें मराठींत भाषांतर करून आणावयास सांगितलें, सह्याद्रीत छापण्यासाठी. बधूंच्या अतिशय खराब व अनिश्चित प्रकृतीमुळे तें भाषांतर करणें तसेंच अर्धवट पडलें आहे अजून ही गोष्ट निराळी !

❋

कै. लक्ष्मीबाई कोल्हटकर

(श्रद्धानंद अनाथ महिलाश्रम, माटुंगा)

तात्यासाहेब यांची चिरस्मरणीय देणगी – त्यांचें संस्थेवरील प्रेम व त्यांचा माझा जुना परिचय असल्यानें ते मुंबईस आल्यावेळीं संस्थेला आपुलकीनें वरचेवर भेट देत असत. प्रत्येक वेळीं मी त्यांना येथील महिलांच्या कांहीं सत्यकथा निवेदन करीत असे. अशाच एके वेळीं मी त्यांना खालील नवी नवलकथा सांगितली :–

" कोकणांतील एका मराठा स्त्रीचा नवरा बेळगांवला मिलिटरीत होता. तो एकदां दोनच दिवस घरीं येऊन गेला. लगेच कांही दिवसांनीं ती स्त्री आपल्या माहेरीं राहावयास गेली. थोड्याच दिवसांत ती गरोदर असल्याचा संशय आई-

वडिलांना आला. नवरा दूर असल्यामुळें तिचे वांकडें पाऊल पडलें असावे असें स्वाभाविकच आईवडिलांना वाटले. त्यांनी तिला तसे विचारतांच तिनें परोपरीनें निर्वाळा दिला. परतु आईवडिलांना तो पटला नाही. जातीमध्ये बोभाटा होण्यापूर्वीं अब्रूला भिऊन त्यांनी मुलीला आश्रमांत पोचविलें. ती मुलगी घाबरून गेली. नवऱ्याला पत्रान कळवावे तर तिला लिहितांवाचतां येत नव्हतें. आश्रमांत मुलीची वागणूक चांगली होती. स्वभाव सालस होता. तिची उदासीनता पाहून मी तिला मायेने माहिती विचारतां तिनें खुलासा केला, "नवऱ्याची व माझी रात्री भेट झाली होती त्यांच्याशिवाय इतर माझा कोणाशींच संबंध आलेला नाहीं" इत्यादि संगतवार माहिती सांगून ती रडूं लागली. मला तें पटले व वाईटहि वाटले. मी तिला समजावले. परळला तिचा भाऊ राहात होता. त्याला बोलावून सर्व सांगितलें. नंतर तिच्या नवऱ्याला ही गोष्ट समजतांच तो बेळगांवाहून थेट मुंबईला आला आणि तिच्या भावाला घेऊन आश्रमांत आला. घरांतील अडाणी माणसांच्या गैरसमजुतीमुळे माझ्या बायकोला गुन्हेगार समजून येथें यावें लागलें याचे त्याला फार दुःख झाले. त्याच्या बायकोच्या वर्तनाचा त्याला पूर्ण विश्वास होता. लवकरच सर्व समजले व बायको भेटली म्हणून त्याला अत्यंत आनंद झाला. उभयतांची भेट अपूर्व वाटली. होणारें मूल माझेंच आहे असें स्वाभिमानानें सांगून सस्थेचे आभार मानून तो बायकोला आनंदानें घरीं घेऊन गेला."

ही हकिगत ऐकतांच तात्यासाहेबांना मोठे आश्चर्य व कौतुक वाटलें; कारण थोडे दिवसांपूर्वीं त्यांनीं एक अशीच कादंबरी लिहिली असून येथेहि त्याच स्वरूपाची घटना घडून यावी, हा योगायोग विलक्षण वाटून त्याचें निदर्शक म्हणून "जगाची रीत" ही त्यांनीं लिहिलेली कादंबरी सर्व हक्कासह आश्रमाला देण्याचा त्यांनी संकल्प केला आणि तसें त्यांनी सेक्रेटरीना कळविले. त्याचें उत्पन्न सस्थेला मिळावे अशी ही साहित्यपरिचय देणगी साहित्यसम्राटाकडून आम्हांला कायमची मिळाली आहे. त्या कादंबरीला ना. डॉ. मुकुंदराव जयकर यांनी प्रस्तावना लिहिली आहे.

"मूळ नांव, गाव वगळूनदेखील बायकामुलांच्या कहाण्या लिहून स्वतंत्र पुस्तक छापलें असतां आपल्या चुका समजावून देणारे समाजसुधारणेला अत्यंत उपयुक्त असे तें पुस्तक ठरेल," असे त्यांनीं उद्गार काढले व तसें पुस्तक निघावें अशी त्यांनीं इच्छा प्रदर्शित केली.

ग. स. महाजनी

(रँग्लर, माजी प्रिन्सिपॉल फर्ग्युसन कॉलेज, पुणें)

(१) तात्यासाहेब यांची व माझी अगदी प्रथम केव्हां भेट झाली हे आठवत नाही. परतु त्यांच्याशी एकच वाक्य बोलण्याचा शेवटचा योग आला. तो त्यांच्या निधनाच्या पूर्वी नऊ दिवस. तो असा :– रविवार तारीख ५ ऑक्टोबर रोजी सायंकाळी क्रिकेटपटु प्राध्यापक देवधर यांच्या कन्येच्या विवाहाबद्दलची पानसुपारी टिळकतलाव रस्त्यावरच्या भावेस्कूलमध्ये होती. तिकडे मी व माझी पत्नी असे उभयतां जिमखान्याच्या इमारतीच्या बाजूनें जात होतों. पुढील मैदानावर, राष्ट्रीय स्वयंसेवक सघाचा कांही कार्यक्रम चालला होता व तात्यासाहेब जवळ चौथऱ्यावर बसून तो पाहत होते. डोक्यास पगडी होती व जवळ एक दोन गृहस्थ होते. आम्हांला पाहिल्याबरोबर "कां कुणीकडे?" असा त्यानी हंसतमुखानें प्रश्न केला. "लग्नाला जाऊन येतो" असे मी उत्तर दिलें. "ठीक" म्हणून तात्यासाहेब हसले व त्यांनी मान हलविली. तें दृश्य मात्र विसरणे शक्य नाही. ही शेवटची भेट न विसरली जाण्यास आणखीहि एक कारण आहे, तें असे. तात्यासाहेबांना उत्तर देऊन चालू लागतांच माझी पत्नी मला म्हणाली, "चुकलं तुमच ! 'जातों आम्ही द्वारकापुरा' एवढंच तुम्ही म्हणाला असतात तरी 'लग्नाला' अस तात्यासाहेब खास उमगले असते इतके ते रसिक आहेत !" 'खरच चुकल, सधि गेली' असे मी बोललो व आम्ही पुनः मागें वळून पाहिलें तो ती स्वारी हसत हसत शेजारच्या गृहस्थाशीं बोलत होती.

(२) लेखनांत, सभाषणांत मार्मिकपणे व अलकारिक रीतीनें विचार प्रदर्शित करणारी माणसे थोडीच; पण त्यांच्यापेक्षांहि गुणग्रहण करणारे व त्यापासून खरा आनंद ज्यांना होईल असे विद्वानहि पण विरळाच. "वृद्धाच्या गुणग्रहणानें तरुण कार्यकर्त्यांच्या अगावर मूठभर मांस चढते" असे उद्गार तात्यासाहेबानींच फर्ग्युसन् कॉलेजच्या हीरक महोत्सव प्रसंगी भाषण करतांना काढले होते. पण सर्वच वृद्धांच्या गुणग्रहणाने मात्र नव्हे ही पुस्ती जोडली पाहिजे. गुणग्रहण करणारे वृद्धहि तसेच अधिकारी पाहिजेत. तात्यासाहेब ही अशी महनीय व्यक्ति होती कीं, साहित्यक्षेत्रात कोणत्याहि नामवंत लेखकाला त्यांची शाबासकी शिरोधार्य वाटावी; असा हा लेखकांचा पुरस्कर्ता लेखक गेला व महाराष्ट्राचे एक पर्व संपले."

(३) फर्ग्युसन कॉलेजचा मी १९२९ मध्ये प्रिन्सिपॉल झाल्यानन्तर एक दोन वर्षातच तात्यासाहेब आमच्या सोसायटीच्या कौन्सिलचे सभासद निवडून आले. हा संबंध अखेरपर्यंत राहिला, एवढेंच नव्हे, तर शेवटीं ते कौन्सिल व गव्ह-

र्निंग बॉडी दोन्हीचे उपाध्यक्ष होते. ज्या कॉलेजमध्ये आपण एकेकाळी विद्यार्थी होतो त्याच्याशी एक अर्ध शतकानन्तर असा संबंध आला ह्याबद्दल त्यांना अभिमान वाटे व त्यामुळें संस्थेतील काम करणाऱ्या आम्हां तरुण लोकांना फारच उत्साह येई. वयाच्या दृष्टीने मी त्यांच्याहून एक पिढीहून जास्तच लहान – म्हणून संस्थेच्या कामाशिवाय त्यांच्याकडे जाण्याचा फारसा योग येत नसे. पण अडी-अडचणीला प्रिन्सिपल म्हणून मी जेव्हां त्यांच्याकडे जाई, त्या वेळी त्यांच्या थोरपणाची कल्पना येई. वागण्यांत, वागविण्यांत व बोलण्यांत ते कधीहि वयाचें अंतर भासूं देत नसत !

(४) केळकरांचे लिखाण विस्तृत आहे व व्यापकहि आहे. साहित्याच्या प्रत्येक दालनांत त्यांनीं पाऊल टाकले. त्यांच्या ग्रथांचें योग्यतामापन करायला प्रतिकेळकरच हवा ! मी त्यांचे व्याख्यान सहसा चुकवीत नसे. त्याचे कारण म्हणजे त्यांच्या मार्मिक कोट्या व उपमा ! “ उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थ-गौरवम् ” हे आपल्याला माहीत आहे. पण एका प्रसंगी सरदार किबे यांच्यापेक्षां त्यांच्या पत्नीचें साहित्य “ कांकणभर अधिक ” ही तात्यासाहेबांनी केलेली शब्द-योजना पाहून श्रोत्यांच्या टाळया व सौ. किबे यांच्या “कांकणां”चा आवाज ऐकून कालिदासानेसुद्धां आनंदाने धन्योद्गार काढले असते !

(५) लो. टिळकांच्या पश्चात् त्याचे राजकारण टिकविण्याची व केसरीच्या संपादकत्वाची जबाबदारी केळकरांनी तत्परतेने व निष्ठेने संभाळली. एका विविक्षित पक्षाच्या प्रणालीत काम करीत असतानासुद्धां त्यांच्या मनाची बैठक व्यापक होती आणि षष्ठ्यब्दिपूर्तीनंतरच्या पंधरा वर्षांत तर तात्यासाहेबांची सार्वजनिक आयुष्यांत पक्षातीत अशीच भूमिका राहिली. विविध पक्षांतील अनेक लोक त्यांचा सल्ला विचारीत, आणि प्रत्येकाला त्याच्या परिस्थितीशी समरस होऊन ते हिताच्या गोष्टी सांगत. ते जेव्हां आमच्या सोसायटीच्या कौन्सिलवर निवडून आले तेव्हां ते टिळकपक्षीय आणि आतां सोसायटीत त्यांचे कसे जमणार अशी कांहीनी शंका व भीति प्रदर्शित केली होती; पण त्यांचें जमले एवढेच नव्हे तर त्यांचा संबंध व त्यांचे सभासदत्व संस्थेच्या उत्कर्षाला पोषक झालें. असो. “ समग्र केळकर ”च्या लेखकाबद्दल एक आठवण लिहायलासुद्धां ज्या शब्दसंपत्तीची जरूरी आहे ती माझ्याजवळ नसल्यामुळे मी येथेच लेखणी आवरती घेऊन तात्यासाहेबांच्या स्मृतीस अत्यंत नम्रभावाने प्रणाम करतो.

❋

पां. वा. काणे

(एम्. ए., एलूएल्. बी., एलूएल्. एम्., कुलगुरु, विद्यापीठ, मुंबई)

(१) सन १९२१ मधील बडोदा साहित्य समेलनाच्या वेळची गोष्ट आहे. हे संमेलन फार मोठ्या प्रमाणावर झालें व अनेक कारणांनी ते गाजले; त्यांतील दोन कारणे सांगण्यासारखी आहेत. एक साहित्य समेलनाचे अध्यक्ष म्हणून तात्यासाहेब यांनी केलेले भाषण व दुसरे महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे ट्रस्टी प्रि. रा. ग. पाध्ये यांच्याबरोबर बडोदे येथील मंडळीनी आयत्या वेळी सुमारे पाऊणशे सभासद करून त्यांची मते घ्यावी असा आग्रह करून जो खटका उडाला तो. या दोन्ही गोष्टीत तात्यासाहेबांचे काम उत्कृष्ट झालें. तात्यासाहेबांचे अध्यक्षीय भाषण बरेच विस्तृत, रमणीय कल्पना व चिरस्मरणीय शब्द, उपमा, दृष्टांत इत्यादि अलंकारांनी खेचून भरलेले असे होऊन, मराठीतील अत्यंत उच्च दर्जाच्या वाङ्मयांत त्याची गणना होईल. ह्या विस्तृत भाषणाच्या अखेरीस त्यांनीं प्रश्न उपस्थित केला की, वाङ्मय वाचल्याने मनाला जो आनंद होतो तो कां व कसा ? या प्रश्नाचें विवरण करतां करतां त्यांनी एकदम पुढे दिलेले उद्गार काढले, " या आनदानें एक प्रकारची तल्लीनता येते व तो आनद फारच उत्कट झाला तर त्यापासून समाधीहि लागूं शकेल. या दृष्टीनें पाहतां ' खरी सविकल्प समाधि उत्पन्न करूं शकेल ते वाङ्मय ' अशी नवीन व्याख्या मी बनविली आहे. वाङ्मयाची कोणतीच व्याख्या समर्पक होऊ शकत नाही हे मी जाणतों, तरी ही व्याख्या आपल्या विचाराकरितां मी सादर करीत आहे. " या व्याख्येने तेथे जमलेल्या साहित्यसेवकांत वादाची मोठी दंगलच उडाली, ती मला चांगली आठवते. कांहीचे म्हणणे कोणत्याहि पदार्थाची व्याख्या करतांना जे शब्द उपयोगांत आणावयाचे ते परिचित असावे आणि त्यानी सुशिक्षित सामान्य माणसाला त्वरित अर्थबोध झाला पाहिजे. समाधीचा स्वतः अनुभव तर फारच थोड्या मनुष्यांना असतो व ती दुसऱ्याने घेतलेलीहि पाहणारे लोक थोडे. सविकल्प हा शब्द तर अनेकांना परिचित नाही. हे दोन्ही शब्द (सविकल्प समाधि) योगशास्त्रांतील पारिभाषिक शब्द आहेत. त्याचा उपयोग करून वाङ्मयाची व्याख्या केली तर ती विद्वानांनाहि नीटशी कळणार नाही. मी सस्कृत साहित्यदर्पण या अलकारशास्त्रावरील पुस्तकाचे इंग्रजी टीपांसह सपादन केले असल्यामुळे बऱ्याचजणांनी माझ्याशी याबाबतीत चर्चा केली. मी सांगितले की, तात्यासाहेबांची व्याख्या कदाचित सामान्य जनाना कठीण असेल व व्याख्या करताना परिचित शब्दांनी अपरिचिताचे वर्णन करणे अवश्यक असावे, तरी तात्यासाहेबांची व्याख्या विचारणीय आहे. कारण, वाङ्मय किंवा काव्य यांची व्याख्या करितांना अनेक सस्कृत साहित्य शास्त्रकारानी कठीणच शब्द वापरले आहेत. उदा-

हरणार्थ 'वाक्य रसात्मकं काव्यम्' किंवा 'काव्यस्यात्मा ध्वनिः' हे शब्द पाहा. रस म्हणजे काय किंवा ध्वनि म्हणजे काय याचे विवरण करण्याकरितां ग्रन्थ खर्ची पडले आहेत. काव्य या शब्दाची सामान्य कल्पना तरी साधारण मनुष्याला असते; परंतु रस आणि ध्वनि या कल्पना विद्वानाशिवाय कोणासहि फारशा परिचित नाहींत. या दृष्टीनें तात्यासाहेबांनी केलेली व्याख्या विचाराई व स्वागताई आहे असे माझें मत होतें व ते मी त्या वेळी प्रतिपादिल. दुसरी गोष्ट म्हणजे त्या संमेलनांत उडालेला रा. ब. पाध्ये व स्थानिक मडळीतील खटका. या बाबतींतहि तात्यासाहेबांनी उत्तम तडजोड सुचविली व ती रा. ब. पाध्ये व साहित्य परिषदेच्चे अधिकारी (त्यांत मीहि होतों) यानी मान्य केल्यामुळे तेंहि वादळ शात झालें.

(२) १९२१–२२ साल असावे. त्या वेळी महात्मा गांधी यांच्या अहिंसक असहकाराच्या चळवळीची ऐन गर्दी होती. त्या कार्यक्रमांत खादीपरिधान, चरखा, कोर्टावर बहिष्कार, शाळा ओस पाडणे, पदव्याचा त्याग वगैरे अनेक कार्यक्रम बोलले जात होते. जन्मभर लोकमान्य टिळकांच्या सप्रदायांत असणाऱ्या मोठमोठ्या मंडळींनी आपल्या पगड्या फिरवून खादी टोपी घालून आपले उत्तमांग भूषविलें त्या वर्षी लोकमान्य टिळकांच्या प्रभावळीतील एका विद्वान् गृहस्थांनीं माझ्याकडे हायकोर्टात दाखल करण्यासाठी एका अपिलाचे कागद दिले. दोन्ही कोर्टांत त्यांच्या विरुद्ध निकाल झाला होता व मिळकत किंवा वादाचा मुद्दा फारसा महत्त्वाचा नव्हता. अपील कसें तरी दखल झाले होते. पुढे तें चालविण्याच्या वेळेपूर्वी कांही दिवस ते गृहस्थ मजकडे काय तक्रारी करावयाच्या वगैरे चर्चा करण्यासाठीं आले. चर्चा झाल्यानंतर थोडे चेष्टेच्या हेतूने मी त्यांना म्हटलें की, आपण गांधीवादाचे अनुयायी, कोर्टावर बहिष्कार हे तर प्रधान अग, असे असतां आपण क्षुल्लक कारणासाठी हायकोर्टाकडे धांव घेतां हे मला आपल्या खादी तत्त्वाला धरून दिसत नाही. ते म्हणाले, "अहो, तुम्हांला तो कार्यक्रम बरोबर समजला नाही. आम्ही सर्व माणसांविरुद्ध कोर्टात जाणार नाही. बहिष्कार घालूं असा त्याचा अर्थ नाही. तर आमचा प्रतिस्पर्धी गाधीवादी, अहिंसक, सत्याग्रही असेल त्याच्याविरुद्ध फारतर कोर्टात जाणार नाही!" गृहस्थ मोठे असल्यामुळे जास्त न बोलतां मला अर्थ कळला नव्हता, आपण सांगितले ठीक झाले असे म्हणालो. पुढे बोलतां बोलता त्या वेळी मुळशी सत्याग्रहाची चळवळ चालू होती. तो प्रश्न निघाला. त्या वेळी जान किंवा जमीन अशी भाषा बोलली जात होती. मी म्हणालो की, केसरीने जान किंवा जमीन हे तत्त्व करडेपणाने अमलात आणणे बरें नव्हे असे लिहिले आहे, असे मला वाटते. तरी त्यावर तुमचे म्हणणे काय? तेव्हां त्या गृहस्थांनी तात्यासाहेबांबद्दल अतिशय अनुदार उद्गार काढून त्याच्यावर भलतेच आरोप केले. तेव्हां मी म्हणालो, तुम्ही दोघे थोर पुरुष, टिळकांच्या तालमींतले

व एकमेकांबद्दल असे माझ्यासारख्या तिऱ्हाईत व वयाने बऱ्याच लहान मनुष्याला सांगतां याचें मला आश्चर्य वाटते व विषादहि वाटतो. तेव्हां पुनः त्यांनी तेंच बोलून खुंटा बळकट केला ! मी पुढे तो वाद सोडून दिला. नंतर मी आपल्या एका मित्राजवळ या उद्वेगजनक प्रकाराबद्दल बोललों. तेथून पसरत पसरत ती बातमी कशीतरी तात्यासाहेबांच्या कानीं गेली. एक दिवस मी आपल्या खोलीत रविवारीं लिहीत बसलो असतां, एकदम तात्यासाहेब व आणखी दोनचार मंडळी मजकडे आली. मी काय काम व तात्यासाहेबांनी मुद्दाम मजकडे येण्याचे कां ठरविले वगैरे विचारिले. तात्यासाहेब म्हणाले, माझ्याबद्दल टिळकांच्याच अनुयायांपैकी एक मोठे गृहस्थ तुमच्याजवळ कांही बोलले असे ऐकतो. तरी तें काय ते सांगा. मी विचारांत पडलो. पक्षकाराने वकिलास सांगितलेली, एखाद्या खात्यासंबंधीची माहिती किंवा वकिलाने पक्षकारास दिलेला सल्ला दुसऱ्याला सांगण्याचा अधिकार वकिलाला पक्षकाराच्या संमतीशिवाय नाही. तशाप्रकारचे त्या मोठ्या गृहस्थांचे उद्गार जरी नव्हते तरी मला ते शब्द जशाचे तसे तात्यासाहेबांस सांगणे इष्ट वाटेना. कारण ते शब्द पुढे केसरीत किंवा इतरत्र प्रसिद्ध झाले तर माझ्यावर बऱ्याच अडचणीचा प्रसग गुदरण्याचा संभव होता. तेव्हां मी तात्यासाहेबांना म्हटलें, तें मी सांगूं इच्छित नाही. मला फक्त वाईट वाटते ते इतकेच की, आपल्या पक्षांतील आपणाला मित्र वाटणारी कांही मंडळी आपल्याविरुद्ध आहेत, हे आपल्याला माहीत नाहीं. मी, ते काय म्हणाले तें आपण जर त्यांची, माझी व आपली खासगी बैठक भरवून विचाराल तर सांगेन, भिणार नाही; पण सार्वजनिक चर्चा व्हावी हे मला संमत नाहीं. तात्यासाहेब म्हणाले, सार्वजनिक चर्चा होणार नाही. मग मीं त्यांच्यापुढे कांही अटी ठेविल्या. त्यातील मुख्य म्हणजे त्यांनी किंवा बरोबर आलेल्या कोणीहि स्वतः किंवा परस्पर केसरी किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि वर्तमानपत्रांत मी सांगेन ते प्रसिद्ध करितां कामा नये व जर पत्रांत प्रसिद्ध झालें तर ते खोटे आहे, असे ते मोठे गृहस्थ कधीच म्हणाले नाहीत असें मी प्रसिद्ध करीन. ही अट मान्य झाली. नतर मीं सर्व सांगितलें. पुढें अनेक वेळां पाहिले की ते मोठे गृहस्थ तात्यासाहेबांबरोबर व तात्यासाहेब त्यांच्याबरोबर अगदीं खेळीमेळीने बोलताहेत, तेव्हां मला तात्यासाहेबांच्या संयमाची धन्यता वाटली. हा संयम मोडण्याचाहि एकदां प्रसंग आला होता; पण तात्यासाहेबांनी त्याहि वेळी मोह आवरला, यामुळे तात्यासाहेबांबद्दलचा माझा आदर द्विगुणित झाला. हल्ली वर्तमानपत्रांत एकमेकांच्या वैयक्तिक कृतीबद्दल येणाऱ्या उखाळ्यापाखाळ्या वाचल्या म्हणजे तात्यासाहेबांनीं खरोखर फारच अपूर्व संयम दाखविला असें मान्य करणे भाग आहे. धन्य त्यांची !

❁

ग. वि. पटवर्धन

(रावबहादूर, स्मॉलकॉज जज्ज, पुणें)

(१) तात्यासाहेबांचा विशेष गुण मला दिसला तो हा की, आपल्याकडून शक्य तों दुसऱ्यास मदत करणें. माझ्या एका मित्रास नोकरीबद्दल शिफारसपत्र पाहिजे होतें. ते मी त्यांस मागितले. तेव्हां क्षणाचाहि विलंब न करतां ते म्हणाले, "नोकरी कोठें आहे व कोणास पत्र देऊं तेवढें सांगा, म्हणजे देतो." व तसे लगेच ताबडतोब करण्यांत आले.

(२) पुणे येथील वेदशास्त्रोत्तेजक सभेच्या कार्यास तात्यासाहेबांनी बहुमोल मदत केली आहे. सन १९३५ मध्ये त्या संस्थेची साधारण सभा भरली असतां कांहीं शैक्षणिक संस्थांकडून मोठमोठ्या रकमेच्या मागण्या आल्या होत्या. त्या सभेचे अध्यक्ष तात्यासाहेब होते व सुमारे २-३ शे सभासद उपस्थित होते. त्या वेळी अध्यक्षाचे काम त्यांनी, बराच वादविवाद उत्पन्न झाला असतां, फार कुशलतेनें व चातुर्याने पार पाडले व सर्व मागण्या बहुमताने नामंजूर झाल्या. यानतर पुढे ३-४ वर्षे सभेच्या व्यवस्थापक मंडळाचे कार्याध्यक्ष व कार्यवाह यांमध्ये दोन पक्ष होऊन तटे चालू होते व संस्थेंतहि बरेच वादग्रस्त प्रश्न उत्पन्न झाले होते. हे सर्व ८।१०।३९ च्या साधारण सभेपुढे निर्णयाकरितां मांडले गेले. यांपैकी प्रत्येक प्रश्नाचा निकाल या साधारण सभेने करणे फार दुर्घट होते. या सभेचे अध्यक्ष तात्यासाहेब होते. त्यांनी ही बिकट परिस्थिति पाहून यांतून मार्ग काढण्याचा उपाय सुचवला. तो असा की, ज्याअर्थी साधारण सभेकडून या सर्व प्रश्नांचा निकाल समाधानकारक रीतीने करणे अवघड आहे व त्यास कालावधीहि बराच लागेल त्याअर्थी हे सर्व प्रश्न सोडविण्याकरितां तीन पचांची एक समिति या सभेने नेमून तिच्याकडे हे काम सोपवावे व तिने जरूर ते कागदपत्र पाहून कोर्टपद्धतीने मुद्दे काढून पुरावा घेऊन एक महिन्यात निकाल द्यावा. ही उपाययोजना सर्वांस पसत पडून तशा अर्थाचा ठराव सभेने एकमताने पास केला, व त्याअन्वये सभेने श्री. तात्यासाहेब यांस एक पच नेमले व दुसरे दोन त्यांनी निवडून घ्यावे असे ठरवले. त्याप्रमाणे त्यांनी मला व रा. ब. रा. के. बाळ पेन्शनर स्मॉलकॉज जज्ज पुणे यांस निवडून घेतले व मला या पचमंडळाचे अध्यक्ष नेमले. आम्ही तिघांनी सर्व पुरावा घेतला व ठराव लिहिण्याचें काम तात्यासाहेबांनी करावें असें मी सुचविलें. पण त्यांनी मलाच ते काम सांगितले व त्यांस कार्यबाहुल्यामुळे सवड होणें कठीण असल्याचे जाणून मी त्यांच्या विनंतीस मान देऊन ठराव लिहिला व तो त्यांस पसत पडून त्यावर तिघांनीं ता. २८।११।३९ रोजीं सह्या केल्या. पचांकडून निर्णय करण्याचा ठराव त्यांनीं

युक्तीने घडवून आणला. या सर्व प्रसंगी त्यांचें सौजन्य व निगर्वी स्वभाव मला उत्कटतेनें दिसून आला. तसेच सार्वजनिक संस्थेबद्दल व कार्याबद्दल त्यांची आस्था व कळकळ ही स्पष्टपणे निदर्शनास आली.

गो. ल. आपटे

(बी. ए., एलूएल्. बी., वकील, पुणें)

कांही वर्षांपूर्वी पुणे येथे नाट्यमहोत्सव मोठ्या थाटाने साजरा करण्यांत आला होता. तो पुण्यांतला पहिलाच व आतांपर्यंतचा तरी शेवटलाच नाट्य-महोत्सव होता. त्यात एके रात्री आमच्या सोशल क्लब या नाट्य-संस्थेने तात्या-साहेबांच्या नितांतरम्य अशा 'तोतयाचें बंड' या प्रसिद्ध नाटकाचा प्रयोग केला. या प्रयोगांत मी स्वतः, तसेच सुधाबाई आपटे, मामा लेले अशा मंडळींनी हौसेने कामे केली होती. तात्यासाहेबांना हा प्रयोग पाहण्यास मुद्दाम बोलावणे पाठविले होते. नाट्य-प्रयोगास सुरुवात होण्यापूर्वीच तात्यासाहेब आंत रंगपटांत आले. मोठी-छोटी कामे करणाऱ्या सर्व नटांशी ते आपुलकीने बोलत होते. माझें सुखानंधानाचे काम त्यांनी पूर्वीहि बरेच वेळां पाहिले होते. नाटकाच्या तिसऱ्या अंकांतील नाना, पार्वतीबाई यांच्या सुप्रसिद्ध संवादाच्या प्रवेशाच्या वेळी मी विंग्मधून, बाहेर पुढ-ल्याच रांगेत बसलेल्या तात्यासाहेबांच्या मुद्रेकडे मुद्दाम पाहत होतो. तात्याना हे नाटक फार आवडे. वरील प्रवेशांतील सुधाबाई व मामा लेले यांचा संवाद चालू अस-तांना तात्या अगदी तद्रूप होऊन गेले होते व त्या संवादाचा उच्च बिंदु गाठला गेला, तेव्हा तात्याच्या डोळयातून अक्षरशः अश्रु झिरपले! जबाबदार व्यक्तीकडून केवळ गैरसमजामुळे, खऱ्या देशभक्तावरहि केव्हा केव्हा कशी निष्कारण आग पाखडली जाते व त्यामुळे सज्जनांचाहि कसा कोंडमारा होतो याचे स्वतःच रंगविलेले चित्र रंगभूमीवर पाहून तात्यांच्या हळव्या व सात्त्विक हृदयाला भडभडून आले होते!

नारायण भास्कर खरे

(डॉक्टर, माजी दिवाण, संस्थान अलवार)

तात्यासाहेबांचा व माझा दाट परिचय नव्हता; तरी पण त्यांच्या-सारख्या आमरण त्यागवृत्तीने राष्ट्रसेवा व वाङ्मयसेवा करणाऱ्या महाराष्ट्राच्या या महनीय पुढाऱ्याच्या चरणी आपलीहि श्रद्धांजलि अर्पण व्हावी असे वाटणें साहाजिकच आहे. केवळ ह्याच बुद्धीने मी हा मजकूर लिहिण्यास उद्युक्त झालों आहे.

(१) त्यांची व माझी पहिली ओळख ४० वर्षांपूर्वी वऱ्हाडात खामगांव

मुक्कामी झाली. कै. लो. मा. टिळकांच्या वऱ्हाडांतील दौऱ्याच्या वेळी तात्यासाहेब खामगांवास आले होते. मी त्या वेळेस खामगांवास असिस्टंट सर्जन होतो. केळकरांचा मुक्काम कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांकडे होता. त्यांचा व माझा थोडा परिचय झालेला होता. त्यांनी मेजवानीच्या वेळी मलाहि भोजनास बोलाविले होते, तेव्हांच केळकरांची माझी ओळख झाली. त्या वेळेस मी दोन-चार महिन्यांपूर्वीच कॉलेजमधून बाहेर पडून नोकरीला लागून बाहेरच्या मोठ्या जगात पदार्पण केलें होतें. म्हणून अशा थोर आणि प्रसिद्ध माणसांची ओळख झाल्यामुळे मी स्वतःच मोठा झालो असें मला वाटायला लागले. दोघेहि 'तात्या' साहित्यिकच, तेव्हा भोजनोत्तर गप्पागोष्टी चालल्या असतांना साहजिकच वाङ्मयावर चर्चा सुरू झाली; बोलतां बोलता मराठीतील शृंगाररसाकडे चर्चेचा ओघ वळला. दोघेहि तात्या अगदीं रंगांत आले होते मी अगदी अनभिज्ञ असूनहि मधूनमधून लहान तोंडी मोठा घास घ्यायचा प्रयत्न केला. या प्रसंगी केळकरांची ऋजुता, साधेपणा आणि रसिकता यांची माझ्या मनावर जी छाप पडली ती कायमचीच.

(२) यानंतर त्यांची व माझी भेट नागपूरला १९२५ साली त्या वेळीं अत्यंत गाजलेल्या तांबे प्रकरणाच्या वेळी झाली. त्या वेळी नागपुरांत स्वराज्यपक्षाची सभा होती. त्या सभेला केळकर नागपूरला आले होते, आणि ते माझ्याच घरी उतरले होते. या सभेनतरच स्वराज्यपक्षाची दोन शकलें झाली, व प्रतियोगी सहकारिता पक्षाचा जन्म झाला. या सभेमध्ये डॉ. मुंजे यांजवर कै. बॅरिस्टर अभ्यंकर यांनी जोराचा हल्ला केला होता. अशा त्रस्त वातावरणांत केळकरांची समयज्ञता, विवेक आणि बुद्धिवाद यांचा चांगलाच प्रत्यय आला. मी अभ्यंकर पक्षाचा आणि केळकर विरुद्ध बाजूचे आणि तशांत माझे पाहुणे, पण केळकरांच्या निःसीम सौजन्यामुळे त्यांच्या सहवासाचे दोन-तीन दिवस मोठ्या आनंदांत गेले.

(३) त्यानंतर केळकरांची व माझी भेट १९२९ मध्यें लाहोर येथें कॉंग्रेसच्या अधिवेशनाच्या वेळी झाली. याच अधिवेशनाच्या वेळीं जवाहरलाल नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली पूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव पास झाला आणि मध्यरात्रीं "इंकिलाब जिंदाबाद" चा हैदोसधुल्ला झाला. याच "इन्किलाब जिन्दाबादचें" पर्यसान शेवटी "इन्किलाब जिन्नाबाद" मध्यें झाले आहे! या अधिवेशनाच्या वेळीं गांधी आणि केळकर यांचा मोठा कडाक्याचा वाद झाला. केळकरांचे म्हणणे असें कीं, ज्याअर्थी तुम्ही पूर्ण म्हणजे साम्राज्याच्या बाहेर असें स्वातंत्र्य हें ध्येय ठरविले आहे, त्याअर्थी तुम्ही आतां अहिंसेच्या जोखडांनीं आपले हातपाय बांधून घेऊं नका; कारण असें स्वातंत्र्य अहिंसेनें कधी मिळणार नाहीं व टिकणार तर नाहीच नाहीं. या प्रसंगी केळकरांची तडफ आणि

वाक्पटुता पाहण्यासारखी होती. स्वराज्याच्या मार्गावर प्रतियोगित्वाचा दीपस्तंभ उभारून लोकमान्य टिळक कालवश झाले. तो दीप अखेरपर्यंत केळकरांनीं तेवत ठेवला, म्हणजे एका अर्थाने केळकर हे द्रष्टे होते. पण गांधी हे 'नेता' झाले आणि अखेरपावेतो राहिले, म्हणून देशाचा घात झाला. गांधीच्या तथाकथित अहिंसेच्या आणि असहकारितेच्या जोडगोळीनें भारतमातेचा शिरच्छेद केला आहे. देशाचे अंतःशत्रु हे लिगी मुसलमान आणि बहिःशत्रु हे इंग्रज या दोघांच्या रक्त आणि कृष्णकारस्थानापुढे गांधीच्या अहिंसेने सपशेल शरणागती पतकरून व मातृद्रोह करून पाकिस्तानाला समति दिली. या कारस्थानाचा सुगावा मी व्हाईसरॉयच्या कौन्सिलमध्ये असतांना कॅबिनेट मिशन हिंदुस्थानांत आले होते, त्या वेळी मला लागला होता. आणि मी व्हाईसरॉयची नाराजी पत्करून त्याचा स्फोटहि वर्तमानपत्रांत केला होता व कांही प्रतिष्ठित कॉंग्रेसवाल्यांना त्याबद्दल सूचनाहि दिली होती. परतु कांहीं उपयोग झाला नाही. ज्या अधिकारलोलुपतेबद्दल कॉंग्रेसवाल्यांनी प्रतियोगी पक्षाला नांवे ठेवली त्याच अधिकारपदाच्या लोभाला ते शेवटी बळी पडले. आपला लोभ आवरून जर कॉंग्रेसवाले, केळकरांनी दाखविलेल्या मार्गाने गेले असते तर, पाकिस्तान न होतांहि देश स्वतंत्र झालाच असता.

(४) १९२४ पासून १९३८ पावेतो मी केळकरांच्या विरोधी पक्षांतच होतों. केसरीमधून माझ्यावरती हल्ले होत असत व मीहि 'तरुण भारत' मधून केळकरांच्या पक्षावर हल्ले करीत असे. तरीहि १९३८ मध्ये कॉंग्रेसमधून माझें 'खरेत्राण' झाल्यानंतर केळकरांनी ज्या आत्मीयतेनें आणि आदरानें माझ्याशी वागणूक ठेवली ती मी कधीहि विसरणार नाही. १९४२ किंवा १९४४ मध्ये पुण्यास टिळक पुण्यतिर्थीच्या वेळीं केळकर अध्यक्ष होते आणि मी मुख्य वक्ता होतो. त्या वेळेस समारोपाच्या वेळी " व्हाइसरॉयच्या कौन्सिलचा मेंबर असूनहि, इतक्या छातीठोकपणें व बेडरपणे बोलणारा दुसरा गृहस्थ मी पाहिला नाहीं, " असे जे त्यांनीं उद्गार काढले ते अजूनहि माझ्या कानांत घुमत आहेत.

कृ. ग. फुलंब्रीकर ऊर्फ मास्तर कृष्णा

(गायनकलाभिज्ञ, नटसम्राट्, पुणें)

तात्यासाहेब हे राजकारणी व साहित्यसम्राट् होते, तरी त्यांना संगीताचे खरें प्रेम असल्यानें त्यांच्या अंगी रसिकवृत्ति पूर्ण बाणलेली होती, व याच कारणाने त्यांचा माझा परिचय झाला.

(१) सन १९११ साली मी नाट्यकलाप्रवर्तक कपनीत असतांना प्रसिद्ध कादंबरीकार कै. श्री. हरी नारायण आपटे यांनीं लिहिलेल्या ' संत सखू ' या नाट-

कांतील विठ्ठलाच्या कामाबद्दल मला पारितोषक म्हणून एक खिशांतील घड्याळ, व डोक्यास बांधण्याचा जरीचा रुमाल, तात्यासाहेबांच्या हस्ते दिला गेला, व त्या वेळीं प्रथमच मी तात्यासाहेबांना पाहिलें.

(२) तात्यासाहेबांचा किर्लोस्कर कंपनीशी निकट संबंध होता. कुठल्याहि परिस्थितीत योग्य सल्लामसलत देऊन कपनीत एकजूट असावी व संस्था उत्तम प्रकारें चालावी, या दृष्टीनें त्यांच्या विचारसरणीचा उपयोग फार होत असे. खरा सल्ला देण्याबाबत तात्यासाहेबाचा लौकिक सर्वश्रुत आहे. माझे गुरुवर्य गायनाचार्य भास्करबुवा बखले यांनीं इ. स. १९११ साली स्थापन केलेल्या किर्लोस्कर भारत-गायन समाजाचे हितचिंतक म्हणून तात्यासाहेब होते. त्या वेळी समाजाचे गायनाचे जलसे होण्याचे ठरले. त्या वेळीं सुरवातीस एक विद्यार्थी व होतकरू गायक या नात्याने माझा गाण्याचा कार्यक्रम ठेवावा असे ठरून जाहिरातीत सुटसुटीत असे माझे नांव काय द्यावे असा खल झाला. त्या वेळीं तात्यासाहेबांनी असें सुचविलें की, लहान मुलाला मास्टर असे संबोधितात; तेव्हां ‘ मास्तर कृष्णा ’ असे सुटसुटीत नांव छापावे व त्याप्रमाणे तें छापले गेलें. तो छापण्याचा ठसा अद्याप कायम आहे. लोकमान्यांमुळे जसे ‘बालगधर्व’, तसें तात्यासाहेबांमुळे ‘ मास्तर कृष्णा ’ हें नांव कायम झाले !

(३) मी गुरुवर्य बखलेबोवांकडे शिक्षण घेत असताना पुण्यास किर्लोस्कर नाट्यगृहांत चित्ताकर्षक नांवाची नाटक मंडळी खेळ करीत होती. तात्यासाहेबांनी लिहिलेलें ‘ तोतयाचें बड ’ हे नाटक प्रथमच रगभूमीवर त्या कंपनीनें करण्याचे ठरलें. नाटक गद्यमय होते, पण त्यांत दसऱ्याची शिलंगणाची स्वारी यावर एक लावणी योग्य रीतीने तशाच पद्धतीने म्हटली जावी, याकरितां माझी योजना करून त्याप्रमाणें माझ्या गुरुजीना सांगण्याकरितां तात्यासाहेब हे भारत गायन समाजांत आले, व त्यांच्या ‘ मास्टर कृष्णा ’कडून ही लावणी म्हटली जावी असे त्यांनी बुवासाहेबांना सांगितले. सुरुवातीचा प्रयोग ३।४ दिवसांनीच व्हावयाचा आहे. तेव्हां शक्य तों लवकर ती बसवून द्यावी असें म्हटल्यावर मला लावणीची तालीम सुरू झाली व उत्तमप्रकारे बसल्यावर तात्यासाहेबांनी ती ऐकली व ते खुष झाले. नंतर श्री. तात्यासाहेबांच्या देखरेखीखाली प्रयोगाच्या दिवशी मी डोक्यास तुरा खोवलेला फेटा, अंगांत मुंडीछाट सदरा, गळयांत ताईताचा गंडा, हातांत चांदीचे कडे, असा पोशाख करून बरोबर तुण-तुणें, डफ असा फड घेऊन एका प्रवेशांत ती लावणी (पंचकल्याणी घोडा अबलख) म्हटली व प्रेक्षकांनीं टाळ्यांनी त्याचें स्वागत केले. तात्यासाहेब आंत येऊन मला शाबासकी देऊन कंपनीतील मंडळीस म्हणाले, “ माझी योजना चुकली नाहीं ना ! ” योजकस्तत्र दुर्लभः.

(४) कांही वर्षांनंतर गंधर्व कंपनीने 'संतकान्होपात्रा' नाटक बसविण्यास घेतले. अर्थातच पदांच्या व अभंगांच्या चाली देण्याचे काम माझ्याकडेच असल्यानें त्या नाटकांतल्या पदांच्या व अभंगांच्या चाली बहुतांशी मी दिल्या व पुढे नाटकाचे प्रयोग सुरू झाले. कंपनी मुंबईस होती व मी पुण्यास मध्यंतरी माझ्या घरी २।३ दिवसांकरिता आलो होतो. तेवढ्या अवधीत मुद्दाम एके दिवशी तात्यासाहेब माझ्या घरीं आले. सकाळी सात वाजण्याचा सुमार होता. मी नुकताच उठलों होतों. तात्यासाहेब एकदम माडीवर आले. त्यांचा तो पुणेरी जोड्याचा आवाज ऐकून माडीवर कोण आले म्हणून पाहण्यास माझी पत्नी खोलीचे दार उघडून हॉलमध्ये आली व 'कोण आहे ?' असे विचारताच, 'घरचाच पाहुणा आहे ! मास्तर कृष्णा आहेतना ?' असे म्हटल्यावर मला माझ्या पत्नीने येऊन, 'अहो, बाहेर गॅलरीत तात्यासाहेब बसले आहेत', असे मला सांगितलं. मी तातडीने बाहेर येऊन "सकाळीच इकडे कोठे ?" असे विचारले. ते म्हणाले, "अहो, तुम्ही कान्होपात्रा नाटकांतून अभंगाला चाली लावल्या त्या फार उत्तम आहेत असे वर्तमानपत्रांत वाचले. तेव्हा तुमच्या तोंडून त्या ऐकाव्या आणि ही सकाळची वेळ ऐकण्यास चांगली म्हणून आलो." "मी जरूर ऐकवितो" असे म्हणून तीन-चार अभंग त्यांना ऐकविले. त्यांना ते अतिशय आवडले हे त्यांनीं मनमोकळेपणाने बोलून दाखविले. न बोलवतां आपण होऊन माझ्या घरीं येऊन गाणीं ऐकली, यावरून त्यांचे संगीतावरील प्रेम व रसिकपणा दिसून येतो.

(५) संगीतावरील प्रेमामुळें व मराठी भाषेच्या अभिमानामुळे हिंदुस्थानी चिजाप्रमाणें आपणहि मराठीतून ख्याल वगैरे बांधावे, व ते गवयांनी गावे, अशा कल्पनेनें त्यांनीं कांही गाणी केली व कांही गवयांना ती म्हणण्यासहि सांगितलीं; तसे मलाहि त्यांनी सांगितले. माझ्याजवळ ती पदे दिली. मी तीं म्हणून पाहून त्यांनाहि ऐकविली व हिंदुस्थानी चिजेवर मराठीतून गाणे रचून तें म्हणण्यास काय अडचण आहे, तींहि सांगितली. "चिजेतील शब्दांच्या सोपेपणामुळे गाण्यास सुंदर अशा हिंदुस्थानी चिजेवर मराठीतून ख्याल बांधण्यापेक्षां, मराठीतून स्वतंत्र पदे करून, शिवाय संतांचे प्रेमळ असे असंख्य अभंग आहेत ते म्हटल्यास बरे नाही का ! व ते सोपेहि आहेत; शब्दांच्या व अर्थाच्या दृष्टीने त्या अभंगावर हिंदी चीज तशी बांधणे जसे कठीण, तसाच हाहि प्रकार कठीण आहे," असे मी म्हणालो. या बाबतीत त्यांचे व माझे बरेचसे स्पष्ट बोलणे झालें. त्यावर ते म्हणाले की, "कांही अडचणी असतात, त्या आम्हांला स्पष्ट शब्दात सांगायला कोणी धजत नाहीत. 'तात्यासाहेबांना स्पष्ट कसें सांगायचे बुवा', या भिडेनें आम्हांला खऱ्या अडचणी कळत नाहीत. तुम्ही स्पष्ट बोललांत हे एक प्रकारे बरे वाटलें." मात्र यामुळें

त्यांचें हिंदुस्थानी गाण्यावरील प्रेम यत्किंचितहि कमी झाले नाहीं. तर ते हिंदुस्थानी गाण्याचा लाभ सर्रास घेतच असत.

(६) गायनक्षेत्रात माझी पचवीस वर्षांची सेवा झाल्याबद्दल पुण्यास झालेल्या समारभास तात्यासाहेब हे अध्यक्ष लाभले. त्यांनी माझा परिचय कसा व केव्हांपासून झाला याबद्दल कांही आठवणी सागून समयोचित असे भाषण केले. आठवणी इतक्या बरोबर सागितल्या की, मलाहि त्यांचे पुन्हा स्मरण करून दिले. त्यांच्या स्मरणशक्तीची तारीफ करावी तेवढी थोडीच आहे. माझ्या गाण्यावरील प्रेमामुळे त्यांनी माझ्या पद्धतीचें गायन शिकण्याची इच्छा बोलन दाखविली. त्याप्रमाणे मी माझे शिष्य, हरीभाऊ देशपांडे, बापुराव अष्टेकर, व अप्पा भोंपे याना क्रमाक्रमाने त्यांच्याकडे पाठवीत असे. ऑर्गनचे स्वर गोड असतात, तेव्हां त्यानी माझ्याकडील ऑर्गनहि मागून नेला होता माझ्या शिष्यांनी त्यांना म्हणण्यास लावावे, व त्याची सांथ करावी व कांहीं पदं शिकवावी, असा क्रम सुरू झाला. वदेमातरमची माझी चालहि स्वतः ऑर्गनवर वाजवून त्याबरोबर त्यानी म्हटलेली आहे. आवाजाबद्दलची त्यांची तक्रार मात्र ते स्वतःच करीत असत. अशा आवाजांतहि इतक्या वयांत लहान मुलाप्रमाणे, त्यांचे शिकण्याचे व म्हणण्याचें धाडस, चिकाटी व प्रेम पाहून आश्चर्य वाटते.

(७) मुबईचे सरदारगृहाचे मालक कै. बाबुराव साळवेकर यांच्याकडे त्यांच्या चिरंजिवाच्या वाढदिवसानिमित्त माझे गायन झाले होते. तात्यासाहेब गायन ऐकण्यास आले होते. प्रतिष्ठित मडळीकरितां टेकण्यास तक्के ठेवले होते. तात्यासाहेब प्रथम तक्क्याशी टेकून बसले होते. माझ्या दोन चिजा संपल्यावर, तिसऱ्या चिजेस मी सुरुवात करतांच ती अपरिचित रागांतील चिजेची ठेवण, व त्यातील शब्दरचना ऐकून त्यानी आपल्या वयाकडे लक्ष न देतां. गाण्याकडे लक्ष देऊन ते एकदम पुढे येऊन बसले ! ते जवळजवळ अखेरपर्यंत तसेच बसले होते. भैरवीच्या अगोदर मी हिंडोल राग म्हटला. ती चीज त्यांना फार आवडलीहि. ही चीज ऐकून तात्यासाहेब म्हणाले की, "या चीजेतील शब्दलालित्य किती तरी सुंदर असून त्याची उठावण हिंदोळया (झुल्या) प्रमाणें वाटतें, हा खरा हिंडोल." खरा मार्मिकपणा व रसिकपणा याची साक्ष आणखी दुसरी काय पाहिजे ?

(८) ज्या वदेमातरम् प्रकरणाकरितां रेडिओवर मी गाणार नाहीं असा मी निश्चय केला होता, त्या प्रकरणाचा गोड निकाल लागून रेडिओवरची वंदेमातरम्ची बंदी कॉंग्रेस सरकारने उठविली, व मी मानाने वदेमातरम् रेडिओवर म्हणून माझ्या गाण्यास सुरवात केली. त्याबद्दल माझा सत्कार झाला. या सत्कार-

सभारंभाचे अध्यक्षस्थान तात्यासाहेबानी स्वीकारून गायनकलेबद्दल उत्कृष्ट भाषण केले व त्यानंतर लवकरच ते नादब्रह्मांत कायमचे लीन झाले !

गोविंदराव धर्माजी वर्तक

(बी. ए, मंत्री, मुंबई सरकार)

(१) समाजसुधारणेसबधाने तात्यासाहेबांची मते कशी प्रगतीपर होती त्याची प्रचीति बत्तीस वर्षांपूर्वी त्यांचें प्रार्थनासमाजांत झालेले व्याख्यान ऐकून मला व माझ्या सहकारी विद्यार्थ्यांना आली. विधवाविवाहदिनानिमित्त तें व्याख्यान होते. त्या वेळी राजकारणाच्या आघाडीवर असलेल्या केसरीचे धोरण सामाजिक सुधारणेसंबधाने तितकेसे प्रगमनशील नव्हते. त्यामुळे विधवाविवाहासारख्या विषयावर तात्यासाहेब काय म्हणतात ते ऐकण्याकरिता कॉलेजातील इतर साह्याध्यायांबरोबर मी मुद्दाम गेलो होतो. विधवाविवाहाचे प्रतिपादन करतांना त्यांनी हिंदुस्थानांतील बालविधवांचे करुण चित्र पुढे मांडून त्या विषयाची सांगोपांग चर्चा केली. विधवाविवाहासबधाने निरनिराळया स्मृतीत परस्परविरोधी वचने आढळतात याचा उल्लेख करून ते म्हणाले की, " पूर्वी जसे तत्कालिन आचारांना धरून स्मृतिकारांनी स्मृतिग्रंथ लिहिले, तसेच आजची परिस्थिति लक्षांत घेऊन समाजाची धारणा व्हावी म्हणून नवी स्मृति निर्माण करणारे स्मृतिकार कां निघू नयेत ? "

(२) प्रतिपक्षाविषयी हेटाळणीचे उद्गार न काढता युक्तिवादानें प्रतिपक्षाच्या चुका दाखवून आपल्या पक्षाचे समर्थन करण्याची वृत्ति पहिल्यापासूनच तात्यासाहेबांच्या ठिकाणीं दिसून येत होती. १९२० साली सोलापूर येथे तात्यासाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली इलाखा प्रांतिक परिषद भरली होती. कायदेमंडळांत कॉंग्रेसविषयी ज्यांची निष्ठा कसोटीला लागेल त्यांनाच लोकांनी निवडून द्यावे अशा आशयाचा ठराव तेथे झाल्यानंतर, निरनिराळ्या जिल्हा सभांतून तसे ठराव मंजूर करण्यांत आले. यासाठी डहाणु येथे कै. दादासाहेब करंदीकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं ठाणे जिल्हापरिषद भरली होती. आणि त्या सभेस तात्यासाहेब स्वतः उपस्थित होते. ठाणे जिल्हासभेत असा ठराव होऊं नये म्हणून नेमस्तांनी जोराने प्रयत्न चालविला होता. परिषदेच्या मंडपाजवळ असलेल्या पिंपळाच्या पारावर भरलेल्या प्रचार-सभेत कांही नेमस्ताग्रणीनी असा ठराव पास होऊ नये म्हणून भाषणे केली. भाषणे चालू असतांना मधूनमधून श्रोतृवर्गांतून विरोध होत होता. त्याच वेळी तात्यासाहेब कुणाला भेटण्याकरितां पाराच्या रस्त्याच्या बाजूने जात होते. त्यांना लोकांनी आग्रह करून सोलापूर ठरावाची भूमिका समजावून देण्यासंबंधीं विनंती केली; तात्यासाहेबांनी नेमस्तपक्ष हा राष्ट्रीय पक्षाच्या मागें वीस वर्षें

कसा असतो ह्याचें विनोदानें वर्णन करून बिनतोड युक्तिवादानें ठरावाची भूमिका समजावून दिली. त्यामुळे नेमस्तांना सभेतून हळूच पाय मागें घेवून आपल्या निवासस्थानी परत जावे लागले !

(३) सहजगत्या विनोदी उत्तर देऊन दुसऱ्याला धीर देण्याची वृत्ति तात्यासाहेबाच्या ठिकाणी होती, याचें प्रत्यन्तर अनेकाना आलेले आहे. १९४६ च्या नोव्हेंबरमध्ये सहकारदिनसप्ताहांत श्री. वैकुंठभाई मेहता यांचें पहिले व्याख्यान ठेविले होते. या सभेस तात्यासाहेब हजर होते. महाराष्ट्रांत सहकारी चळवळी वर श्री. वैकुंठभाईनी अनेक वेळां आपले विचार मराठी भाषेतून मांडलेले असल्यामुळे सभेतहि त्यांनी मराठीत बोलावे अशी त्यांना मंडळींनीं विनंती केली. वैकुंठभाईनी तात्यासाहेबाकडे बोट दाखवून उत्तर दिले की, "महाराष्ट्राचे साहित्याचार्य बाजूस बसले असतांना, मराठीत बोलण्याची मला भीति वाटते." त्याबरोबर तात्यासाहेब विनोदाने म्हणाले की, "अहो, मला अलीकडे ऐकावयाला कमी येते. तुमच्या मराठी बोलण्यामध्ये काही चुका झाल्यास मला ऐकू कमी येत असल्यामुळे त्या समजणार नाहीत ही एक सोयच झाली आहे असे समजून तुम्ही आपल्या भाषणास बेलाशक मराठीतच सुरवात करा !" तात्यासाहेबाचे असे आश्वासन मिळाल्याबरोबर वैकुंठभाई यानी आपले भाषण मराठीतच केले हे सांगण्याची जरूरी नाहीं.

(४) सौजन्यपूर्ण वागणूक हा तात्यासाहेबाचा एक स्वभावविशेष होता. १९४६ साली मुंबई सरकारचा मुक्काम पुण्यास असतांना नूतन मराठी विद्यालयाच्या चालक मंडळीचें संस्था पाहण्याचे आमंत्रण होते. निरनिराळया वेळी जाऊन संस्था पाहण्यांत चालकाचा वेळ घेण्यापेक्षा सर्वांनी मिळून एकदम जावे असा बेत करून श्री. वैकुंठभाई मेहता, श्री. तपासे आणि मी असे तिघे दोन वाजण्याच्या सुमारास संस्था पाहण्यास गेलो. तेथे गेल्यावर पाहुण्यांच्या स्वागतार्थ तात्यासाहेब हजर असलेले पाहून आम्हांस आश्चर्य वाटले. दोन प्रहरच्या गैरसोयीच्या वेळी या उतारवयांत त्यांनी संस्थेचा ऋणानुबंधी म्हणून हजर राहावें, अशी आमची अपेक्षा नव्हती. म्हणून पाच-दहा मिनिटे आमच्याबरोबर फिरल्यानंतर आम्ही त्यांना विनंती केली की, दुसऱ्या मंडळीबरोबर फिरून आम्ही संस्थेच्या कार्याची माहिती समजावून घेतो. आणि मग आपणाला भेटतो; तोपर्यंत आपण विश्रांति घ्यावी. सुमारें अेक तासापेक्षा अधिक वेळ संस्थेच्या आवारांत फिरून शैक्षणिक प्रयोगाची प्रात्यक्षिके चाळत असलेलीं आम्ही पाहिली आणि तात्यासाहेब ज्या प्रशस्त खोलीमध्ये बसलेले होते तेथे गेलो. अल्पोपाहाराच्या वेळी, आपण भर दोन प्रहरी त्रास घेऊन येण्याचे विशेष प्रयोजन नव्हते असे मी त्याना म्हणालो. त्याबरोबर त्यांनी सौजन्यपूर्वक उद्गार काढले की,

"तुमच्यासारखे पाहुणे संस्थेच्या आमन्त्रणावरून संस्था पाहण्यास आले असतांना संस्थेचा ऋणानुबंधी म्हणून स्वागतासाठी उपस्थित राहणें हे माझें कर्तव्य असल्यामुळें मी आलो आहें आणि तुम्ही येथून परत गेल्यानंतरच मी घरीं जाईन."

ग. दे. तपासे

(बी. ए., मंत्री, मुंबई सरकार)

(१) महाराष्ट्रांतील नामवंत पुढारी, मराठीचे खंदे लेखक, आणि मार्मिक व विनोदी वक्ते म्हणून तात्यासाहेबांची कीर्ति मी लहानपणापासून ऐकत होतो. त्यांना मी अनेकदां पाहिले होते व त्यांची भाषणे अनेक वेळा ऐकिलीहि होती. तथापि त्यांचें निकट सान्निध्य मला थोडेच मिळाले व तेंहि अगदी अलीकडेच.

(२) कांही महिन्यांपूर्वी श्री. हरिभाऊ फाटक यांनी महाराष्ट्र हरिजन मंदिरप्रवेश-मंडळाची दुसरी सभा पुण्यास बोलाविली होती. त्या सभेस डॉ. आण्णासाहेब कर्वे व तात्यासाहेब हजर होते. त्या वेळी तात्यासाहेबांच्याबरोबर समक्ष बोलण्याची संधि मला मिळाली. हरिजनांना मंदिरप्रवेश मिळावा व तोहि त्यासाठीं कायदा होण्यापूर्वीच मिळावा याविषयीची तात्यासाहेबांची उत्कट इच्छा व तळमळ त्यांच्या बोलण्यांत व्यक्त होत होती त्या सभेला तात्यासाहेब हजर आहेत, एवढ्यानेच त्यांच्याविषयी मला एकप्रकारचा आदर वाटत होताच. सदर सभेंत बराचसा वादविवाद झाल्यावर तात्यासाहेबांनी महाराष्ट्रांतील व विशेषतः पर्वती व आळंदी येथील प्रसिद्ध देवालये कायदा मंजूर होण्यापूर्वीच हरिजनांना कशा प्रकारें खुली होतील याविषयीं उत्कृष्ट सल्ला त्या वेळी दिला, व नुसता सल्ला देऊनच न थांबतां त्याबाबतींत तशा उतारवयातहि स्वतः इतरांबरोबर हिंडण्याची आपली तयारी पण त्यांनीं दर्शविली! हातीं घेतलेलें कार्य वेळीं श्रम सोसूनहि तडीस नेण्याची त्यांची नेहमीं तयारी असे. ती या वेळीहि दिसून आल्यामुळे तात्यासाहेबांविषयीचा माझा आदर दुणावला. तात्यासाहेबांचा निकट सहवास मला अगदीं अल्पसाच लाभला, तरीहि त्याच्या थोरपणाविषयीं नितांत आदर वाटण्याइतपत तो प्रभावी होता, हें येथें नमूद करण्यास मला अभिमान वाटतो. ही अल्पशी स्मृतिसुमनांजलि कै० तात्यासाहेबांच्या चरणीं मी मोठ्या आदराने व भक्तिभावानें अर्पण करीत आहें.

कुं. मो. फिरोदिया

('स्पीकर' मुंबई लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली)

तात्यासाहेबांचा व माझा प्रथम परिचय सन १९१६ साली ते अहमदनगर जिल्हा कॉन्फरन्सचे अध्यक्ष म्हणून नगरास आले तेव्हां झाला. मी परिषदेचा एक सेक्रेटरी होतों. त्या वेळी लोकमान्यहि सन्मान्य पाहुणे म्हणून नगरास आले होते व त्यांची त्याच वेळेस होमरूलवर दोन व्याख्यानें झालीं. या व्याख्यानांबद्दल त्यांच्यावर पुढे खटला झाला, पण ते सुटले. या परिषदेच्या वेळीं विषयनियामक कमेटीचे काम तात्यासाहेबांनी ज्या रीतीनें चालविलें त्यापासून मी पुष्कळ शिकलो. टिळक – केळकराच्या होमरूल चळवळीत तेव्हां मी होतों. केसरी ग्रुपच्या लोकांशी माझा संबध लोकमान्यांस १९२० साली पुण्यास थैली अर्पण केली तेथपर्यंत चांगलाच होता. या समारंभालाहि मी हजर होतो. पण १९२१ सालापासून राजकारणांत फाटे फुटले म्हणून दुर्दैवाने माझा संबध दुरावला.

तात्यासाहेब हे मोठे निःस्वार्थी देशभक्त, साहित्यसम्राट् या पदवीला योग्य व सर्वांशी मिळते घेण्याचा त्याचा स्वभावच असे; म्हणून मतभेद झाले तरी आम्हां परस्परांच्याबद्दलचा आदरभाव नाहीसा झाला नाही. तात्यासाहेबांना वरिष्ठ विधिमंडळाच्या निवडणुकीत मी यथाशक्ति साहाय्य केलें आहे. तात्यासाहेबांच्या निधनानें महाराष्ट्राचा एक मोठा सन्मान्य पुढारी नाहीसा झाला. त्यांच्या निधनानें झालेली हानि लवकर भरून निघणे शक्य नाही. मृत्यूच्या आधीं त्यांनीं ज्या कविता लिहिल्या व यमराजाला आह्वान दिले, त्यावरून तर ते खरे स्थितप्रज्ञ झाले होते यांत शंका राहत नाहीं, अशी माझी भावना आहे.

काकासाहेब कालेलकर

(बी. ए., सत्याग्रहाश्रम, वर्धा)

(१) तात्यासाहेब यांचा व माझा परिचय फारच थोडा म्हटला पाहिजे. कॉलेजचे शिक्षण संपतांच १९०८ मध्ये केसरी कार्यालयांत विनावेतन काम करावे अशा हौसेने अॅक्च्युअरी मराठे यांच्या मार्फत लोकमान्यांच्याकडे मीं विनती केली. त्यांनी मला तात्यासाहेबांच्याकडे पाठवून दिलें. अवैतनिक काम करणार आहे याची खात्री करून घेतल्यानंतर तात्यासाहेबांनी मला स्वतःचे लेख 'डिक्टेट' करायला सुरुवात केली. माझें अक्षर गचाळ असले तरी सुवाच्य होतें आणि त्यांची सांगण्याची गति आणि माझी लिहिण्याची गति यांचा मेळ बसल्यानें ते मजकडून मुबलक लिहून घेत. पुढे त्यांनी मला बारीकसारीक संपादकीय

टिप्पणें लिहावयास सांगितलें. माझें इंग्रजी चांगले आहे असें म्हणून प्रोत्साहनहि दिले. मी जे लिहिले ते सर्व त्यांनी मराठ्यांत प्रसिद्ध केलें.

(२) अशा रीतीने गायकवाडवाड्यांत कधीकधी लोकमान्यांची तात्यासाहेबांशी होणारी चर्चा ऐकावयास मिळे. तात्यासाहेबांची बाजू नेहमीं नेमस्त आणि सार्वजनिक कार्याच्या सिद्धांताला धरून असे आणि ती माझ्या जहाल वृत्तीला प्रथम जरी कशीशीच वाटे, तरी चर्चेच्या शेवटी त्यांचेच म्हणणें खरं आहे असे मनाला पटे. लोकमान्य देखील केव्हां केव्हां तात्यासाहेबांचा मुद्दा स्वीकारण्याइतकी-पड घेत, यामुळे तात्यासाहेबांच्या बुद्धिमत्तेविषयी मला आदर वाटू लागला. अशा रीतीनें आलेला संबध जर वाढला असतां तर माझ्या आयुष्यास निराळेच वळण लागलें असतें. पण माझ्या मातुश्रीच्या शेवटच्या आजारामुळे मला घरी जावे लागले.

(३) तात्यासाहेबाचा याचवेळी किंवा यापूर्वी दुसरा सबंध आला होता, तो पुण्यांतील दारूच्या गुत्त्याच्या पिकेटिंगमुळे. तेथेंहि तात्यासाहेबांच्या वृत्तीतील जबाबदारीचाच परिचय आम्हांला आला. पिकेटिंग करणाऱ्या स्वयंसेवकाच्या दंडाला लाल फीत बांधलेली असे. एकदा एक बराच लहान मुलगा पिकेटिंग करण्यासाठीं तयार झाला. आम्ही कौतुकाने त्याच्या दडाला ताबडी फीत बांधली. देखरेखीसाठीं तेथें आलेल्या तात्यासाहेबांनी ती काढावयाला लावली! ते म्हणाले की, "ही सार्वजनिक चळवळ आहे. इतक्या लहान मुलाला यांत घेतां कामा नये. सर्व दृष्टीनें हें अनिष्ट आहे."

(४) केव्हां केव्हां पुण्याला गेलो म्हणजे तात्यासाहेबांना मी भेटून येई. त्यांचे वागणे अतिशय सौजन्याचे असल्यामुळे त्याना भेटल्यानें प्रसन्नताच वाटे. त्यांच्यावर कोणी नाहक टीका केली म्हणजे त्यांना आतोनात दुःख होत असे. केव्हां केव्हां ते चिडून जात. एकदा त्यांना भेटावयाला गेलो असतां असेच कांहीसे बोलणें निघालें. तेव्हां ते म्हणाले की, "प्रतिपक्षाविषयीं वाईट असा एक शब्दहि बोलावयाचा नाही हें तुमच्या गांधीना साधते, आम्हाला नाही ते जुळत! गांधींनीं मात्र कधीं चुकून देखील या व्रताचा भग केला नाही. तो एक योगच म्हटला पाहिजे. धन्य त्यांची!"

(५) राष्ट्रभाषेच्या बाबतीत त्यांना एकदोनदा भेटण्याचा मला प्रसंग आला होता. हिंदी साहित्य संमेलनाच्या पुण्याच्या अधिवेशनांत त्यांनी हिंदींत भाषण केलें होते. भाषारसिकच ते! त्यांनीं मला विचारलें कीं, "माझ्या भाषणाची हिंदी कशी काय होती?" त्याच्या भाषासौष्ठवाची मुक्त कंठानें स्तुति करण्याची संधि मी काय म्हणून सोडीन? मला जें वाटले तें सर्व त्यांना मीं सांगितले

माझें प्रामाणिक मत आहे कीं, तात्यासाहेबांची मराठी भाषा विष्णु-

शास्त्र्यांच्या आणि लोकमान्यांच्या मराठी भाषेहून जास्ती कमावलेली आणि प्रभावशाली आहे. त्यांनी इतक्या निरनिराळ्या विषयांवर इतकें कांही मुबलक लिहिलें आहे, आणि जें लिहिलें आहे तें इतके कांहीं सुंदर व सुबक आहे की, मराठी भाषेचें अध्ययन करणाऱ्याला केळकर - साहित्य वाचल्यावांचून गत्यंतर नाही. आणि त्यानें एकट्या केळकर - साहित्याचेच मार्मिकपणें अध्ययन केलें तर त्याच्या मराठीत कच्चेपणा उरणार नाही.

(६) कॉंग्रेसच्या वर्किंग कमिटीत त्यांना अत्यत मानाचें स्थान असूनहि तीव्र मतभेद होतांच वेगळे उभे राहण्यात त्यांनीं जी नैतिक हिंमत दाखविली तिच्याबद्दल मला नेहमी आदरच वाटलेला आहे. महाराष्ट्राची सर्वांगीण सार्वजनिक सेवा, राजकीय तपःश्चर्या आणि मराठी भाषेची अनन्य उपासना यांत सबंध आयुष्य एकनिष्ठेने व्यतीत करणाऱ्या या वंदनीय राष्ट्रपुरुषाचे ऋण महाराष्ट्र कधीहि विसरणार नाही !

सौ. इंदिराबाई देवधर

(क्रिकेटपटू प्रा. देवधरांच्या पत्नी, पुणें)

(१) १९२१ साल असावे. दारूगुत्यावर पिकेटिंग करण्याची चळवळ जोरांत चालू होती. सूतकमिटीतर्फे स्त्रियांची एक जाहीर सभा शिवाजीमदिरांत भरून, ह्या चळवळीला पाठिंबा देण्यांत आला. सभेत सुमारे पंचवीस तीस स्त्रियांनीं पिकेटिंगसाठी आपली नांवे दिली. त्यात मीहि आपलें नांव दिले होते. ह्या सभेनंतर लगेच त्याच ठिकाणी पुणे शहरवासियांची एक जाहीर सभा तात्यासाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली होऊन त्यांत पिकेटिंगच्या चळवळीचा कार्यक्रम ठरणार होता. म्हणून तत्पूर्वी स्त्रियांची जाहीर सभा घेऊन तीत पास झालेला ठराव, व चळवळीत भाग घेण्यास तयार असलेल्यांची नांवे ह्या सभेला सादर करण्यांत आलीं. निरनिराळ्या वक्त्यांची आवेशपूर्ण भाषणे झाली. स्त्रियांच्या उत्साहाचेंहि सर्व वक्त्यांनी कौतुक केलें. अखेरीस आपल्या समारोपाच्या अध्यक्षीय भाषणात तात्यासाहेब म्हणाले, "मला ह्या चळवळीसाठी, तुरुंगांत जाण्यास तयार असलेले ५०० वृद्ध लोक मिळाले, तरी ही चळवळ यशस्वी झाली असे मी म्हणेन. त्यासाठीं सर्व कुटुंबाचा भार ज्याच्यावर आहे त्यांनी अगर विद्यार्जन सोडून विद्यार्थ्यांनीं वा कोणीहि तरुण स्त्रियांनीं तुरुंगांत जावें असे मला वाटत नाही. साठ वर्षांच्या पुढील पेन्शनर मंडळी पुण्यांत पुष्कळ आहेत. त्यांनीं ह्या चळवळीत भाग घेण्यास प्रथम पुढें यावें." एकाद्या कुटुंबाच्या कल्याणाचा सर्वस्वी भार ज्याच्यावर असतो, तो मनुष्य कुटुंबांतील मंडळींना मार्गदर्शन करतांना ज्या तळमळीने व जबाब-

दारीनें बोलेल, त्याच तळमळीने व जबाबदारीने तात्यासाहेबांनी त्या दिवशी आपले भाषण केले. "आज स्पष्ट बोललो नाहीं तर मी माझ्या कर्तव्याला चुकलो असे होईल" असेच जणूं त्यांना वाटत होते असे दिसले आणि राजकारणांत असे भावनाप्रधान होऊन चालणार नाही, हा तात्यासाहेबांच्या बोलण्याचा निष्कर्ष माझ्या मनावर ठसला

(२) १९२६ साली गिलीगन यांच्या नेतृत्वाखाली इग्लडचा क्रिकेटसघ हिंदुस्थानांत आला होता. त्या वेळी ह्या संघाबरोबर झालेल्या सामन्यांत प्रो देवधरांचा खेळ चांगला झाला. त्याचे वर्णन इग्लडमधील वर्तमानपत्रांतून आले होते. त्याचीं एक दोन कात्रणे पुढे कांही दिवसांनी तात्यासाहेबांनी अभिनदनपर पत्रासहित आपणहून प्रो. देवधराना पोस्टाने धाडली होती. "माझ्या सहज वाचनांत आले. परदेशातील पत्रातूनहि तुमच्याबद्दल धन्योद्गार निघालेले पाहून आनंद वाटला. मुद्दाम तुम्हाला वाचण्यासाठी म्हणून ही कात्रणे पाठविली आहेत." वगैरे मजकूर सोबतच्या पत्रांत होता इतक्या कामाच्या व्यापांतून लहान-सहान गोष्टीसुद्धां हे न चुकता कशा करू शकतात व इतके अगत्य बाळगतात याचे मला आश्चर्य वाटले व त्यांच्याबद्दलचा आदर दुणावला.

(३) १९२९ अगर ३० सालची गोष्ट आहे. भारतस्नेह – सवर्धक मडळा-मार्फत लोकमान्य – टिळकपुण्यतिथि लिमये यांच्या वाड्यांत साजरी करण्यांत आली. त्या वेळी तात्यासाहेब केळकराच्या अध्यक्षतेखाली माझे व्याख्यान झाले. माझ्या भाषणानंतर आणखीहि एकदोन स्त्रिया बोलल्या. नतर समारोप करतांना तात्यासाहेब विनोदाने म्हणाले, "आजच्या व्याख्यात्यांच्या भाषणांत व नंतर ज्या स्त्रिया बोलल्या त्यांच्या भाषणांतहि, टिळक स्त्री-शिक्षणाला प्रतिकूल होते वगैरे कांही विधाने येतात काय म्हणून मी पाहत होतो. पण तसे कोणीहि म्हटले नाहीं. उलट स्तुतीच झाली. तर मग ही जी टिळकांची निंदा कधी कधी ऐकूं येते, ती सर्व पुरुषांचीच कारवाई बरं कां!"

(४) पी. वाय. सी. हिंदु जिमखाना स्त्री-शाखेतर्फे 'नदादीप' नावाचे एक हस्तलिखित षाण्मासिक काढण्यात येत असते तात्यासाहेब गणपति-उत्सवांत पानसुपारीसाठी म्हणून स्त्री-शाखेच्या बॅडमिंटन हॉलमध्ये आले असतां, त्यांना षाण्मासिकाचा अंक दाखविण्यांत आला व त्याबद्दलचा अभिप्राय कळविण्यास विनंती केली. त्यांनी मोठ्या आनदाने तो अक घरी वाचण्यास नेऊन, आवर्जून व स्मरणपूर्वक असा उत्तेजनपर अभिप्राय पाठवून दिला. 'साहित्यसम्राट्' म्हणून ज्यांची कीर्ति त्यांनी आपला अक वाचून त्यावर अभिप्राय दिला, याचे सर्व भगिनीना विशेष महत्त्व वाटले. थोरांकडून मिळालेले उत्तेजन हे खरोखर शक्ति-

वर्धक औषधाप्रमाणें असत; परतु सर्वास सर्वांना हे औषध देणारे तात्यासाहेबांच्या-सारखे धन्वंतरी थोडेच !

नीलकंठ शंकर नवरे

(बी. ए., बी. टी., प्रिन्सिपॉल ट्रेनिंग कॉलेज, पनवेल)

(१) मी त्या वेळी इंग्रजी सहाव्या इयत्तेत होतो. १९१२ च्या मे महिन्यांत पुणे येथील वसंत-व्याख्यान-मालेमध्ये जुनागड कॉलेजचे संस्कृतचे प्रोफेसर आणि प्रसिद्ध वक्ते प्रा. महादेव मल्हार जोशी याचे प्रा. वि. गो. विजापूरकर यांच्या अध्यक्षतेखाली 'बाणभट्ट' या विषयावर सुंदर, मधुर आणि परिणामकारक व्याख्यान झालें. मी ते कधीहि विसरणे शक्य नाही. मालेचा एकनिष्ठ श्रोता या नात्याने माझ्या रोजनिशीत आणि हृदयात जी कांही व्याख्याने कोरलेली आहेत, त्यांपैकी ते एक आहे. व्याख्यानोत्तर नरसोपत (त्या काळी आम्ही त्यांना तात्यासाहेब म्हणत नव्हतो आणि इतर वक्तेहि नरसोपंतच म्हणत.) उपवक्ते म्हणून म्हणाले की, "कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजमधील आमचे संस्कृतचे प्रोफेसर आपटे यांनी आम्हांस बाणभट्टाची संस्कृत कादंबरी शिकविली. त्या वेळी ते म्हणत :– To go through Bana, is to go through a dense and dark forest full of thorns. मधूनमधून ते आम्हांस कंदील लावण्यास सांगत. पेनसिलीच्या खुणा हेच ते कंदील ! व्याख्यातें प्रो. जोशी यांना माझी अशी विनती आहे की, त्यांनी कादंबरीतील लांब लांब समासाची छाटाछाट करून एक सुटसुटीत पुस्तक तयार करावें. म्हणजे माझ्या-सारख्या संस्कृतप्रेमी गृहस्थास ते वाचण्यास सुकर होईल." यावर प्रोफेसर महा-शयांनी आपण अमुक अमुक करूं असे कोणतेच आश्वासन दिले नाही. पण मी मात्र आपल्या गुप्त मनात एक खुणगाठ बांधीत होतो. ती कोणती ? तर कादंबरीच्या सुलभीकरणाचे काम इतरांनी कोणी केलें नाही तर आपण पुढे कादंबरीचा अभ्यास करून ते करावयाचे ! ही माझी कुमारावस्थेतील इच्छा प्रौढावस्थेत पूर्ण झाली. १९२८ साली मी प्रथम मराठीत कादबरीकथा लिहिली. तीत कादबरी कथानकांतील गुतागुती टाळून आधुनिक कादबरी लिहि-तात तशी ती पुनरर्चना करून लिहिली. प्रस्तावनेत केळकरांकडून मिळालेल्या स्फूर्तीचा मी सानंद व कृतज्ञतेनें उल्लेख केला आहे. तो त्यास मुद्दाम नेऊन दाखविला. तो पाहून त्यांनी समाधान व्यक्त केले. त्यानतर १९३५ साली मी याच धर्तीवर संस्कृत कादबरीकथा लिहिली. केसरीतून निवृत्त झाल्यावर केळकरानी माझ्याकडून संस्कृत कादबरीकथा मुद्दाम मागवून घेऊन ती संपूर्ण वाचली.

मी संस्कृत नाटकांच्या कथा मराठीत लिहिलेल्या आहेत हे त्यांना माहीत होते. त्यावर त्यांनी अभिप्रायहि दिला होता. त्याची आठवण मी भेटीस गेलो असतां त्यांनीं दिली आणि अशा प्रकारच्या कथा आणखी लिहिल्या असल्यास 'सह्याद्री'-साठीं द्या असे त्यांनी सुचविले; त्याप्रमाणे माझी 'रत्नावलि' ही नाट्यकथा सह्याद्रीत देण्याची व्यवस्था त्यांनी केली. संस्कृत वाङ्मयाचे केळकरांचें प्रेम विशेषच होते.

(२) संस्कृत वाङ्मयांत कालिदासाचो उपमा देण्याची चातुरी अनुपम आहे, याविषयी रसिकांत मतभेद नाही. तात्यांचे लेख वाचीत असतां त्यांच्या आल्हाददायक व समर्पक उपमा पाहून ' उपमा नरसिंहस्य ' असे उद्गार इतरांच्या-प्रमाणें माझ्या तोंडून अनेक वेळां येत.

उपमा कालिदासस्य । भारवेरर्थगौरवम् ॥
दंडिनः पदलालित्यं । माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

याच धर्तीवर १९४४ साली गडकऱ्यांच्या २५ व्या स्मृतिदिनानिमित्त मीं खालीलप्रमाणें श्लोक रचला आणि एका जाहीर सभेत तो मी म्हणून दाखविला.

उपमा नरसिंहस्य । श्रीपादस्यार्थगौरवम् ॥
कृष्णस्य पदलालित्य । रामे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

या श्लोकांत केळकर, कोल्हटकर, खाडिलकर या गडकऱ्यांच्या समकालीन वाङ्मयवीरांच्या लेखनशैलीचे वर्णन मी केले आहे. हा श्लोक तेव्हां अनेक वृत्तपत्रे व मासिके यांनी उद्धृत केला होता.

त्यानंतर तात्यांच्या 'पुष्करणीत' मी गेलो असतां वरील श्लोकासंबंधी बोलणे ओघाओघाने निघाले. आतां तात्या काय बोलतात हें मी उत्सुकतेने पाहत होतों. तो ते स्मितपूर्वक 'हां' असे म्हणून कालिदासाच्या उपमेकडेच वळले. ' Beauties from Kalidas ' अथवा ' कालिदास-सूक्तिमंजुषा ' या श्री. केशव अप्पा पाध्ये यांनी लिहिलेल्या ग्रंथाला आपण इंग्रजींत प्रस्तावना लिहिल्याचें त्यांनीं सांगितलें. तीत " यथोचित उपमा देण्यांत कालिदासाचा हात धरणारा संस्कृत कवी दुसरा कोणी नाही, असे मीं सोदाहरण दाखविलें आहे.

मध्येतपोधनानां किसलयमिव पांडुपत्राणाम् ।

' पिकलेल्या पानांमध्ये एकादे कोवळें पान दिसावें तशी ऋषींच्यामध्यें शकुंतला दिसते आहे ' हे कालिदासानें केलेले शकुंतलेच्या नाजुकपणाचे व मुग्धावस्थेचें वर्णन आपणांला फारच आवडते, " असे ते म्हणाले.

(३) १९३७ साली केळकर आपला ' हास्यविनोदमीमांसा ' हा ग्रंथ लिहीत होते. त्या प्रसंगी माझी भेट झाली असतां ते म्हणाले, " तुम्हीं महाराष्ट्र साहित्य

पत्रिकेंत स्त्रियांच्या बऱ्याच म्हणी प्रसिद्ध केल्या आहेत हे मला माहीत आहे. त्यांतून कांहीं विनोद, म्हणी आढळल्या तर पाहाव्या म्हणून मी म. सा. पत्रिकेचे अंक साहित्य परिषदेच्या कचेरीतून आणविले आहेत. त्यांतील कांहीं म्हणी माझ्या 'हास्यविनोदमीमांसा' ग्रथांत घेतल्या आहेत. 'वाक्-प्रचार व म्हणी' या संबंधीं तात्यासाहेबांनी एक निबध लिहिला आहे. याचा उल्लेख मी त्यांच्यापाशीं केला व म्हटले, "आपण म्हणींची व्याख्या चकारयुक्त केली आहे. 'चिमुकले, चतुरपणाचे व चटकदार वचन.' तशीच मीहि केली आहे. पण सकारयुक्त. 'सुबोध, सूचक, समजस व सुटसुटीत वचन.' माझ्यापाशी असलेल्या म्हणीचा एक हप्ता मी सह्याद्रीमध्यें द्यावा अशी इच्छा तात्यांनी प्रदर्शित केली आणि तदनुसार मला नवीन वाटणाऱ्या व नुकत्याच ऐकलेल्या कांही म्हणी मी त्यांच्याकडे पाठविल्या; त्या त्यांनी सह्याद्रीत १९४३ मध्यें प्रसिद्ध केल्या आहेत.

(४) 'नवलपूरचा सस्थानिक' ही कादंबरी तात्यासाहेबांनी केसरीत प्रकरणशः प्रसिद्ध केली. ती वाचीत असतां मला तींत एकदोन प्रमाद आढळले. तात्यांनीं रघुवंशातील रघु राजाविषयी केलेला निर्देश चुकीचा आहे असें मी सोलापूराहून पत्रद्वारें त्यांच्या नजरेस आणलें. त्यांचें उलट डाकेने उत्तर आलें. त्यांत ते म्हणतात, "तुम्ही जो निर्देश चुकीचा आहे असे म्हणतां तो मी केलेला नसून कादंबरीतील पात्राने केलेला आहे. त्याचा दोष माझ्याकडे कसा येईल? पण हा विनोद झाला. कोण वाचक किती सूक्ष्मतेने वाचतात हे मला कळून आले. हा या कादंबरीपासून मोठा लाभ झाला असे मी मानतो. तुम्हांस आणखी कांही दोष आढळल्यास कळवावे. ही कादंबरी लिहिण्यांत सस्थानी राजकारण रगविणें हेच माझे मुख्य उद्दिष्ट होय! जावयापुढे मांडलेल्या चांदीच्या ताटाखाली केळीचे पान ठेवतात तसे इकडील संस्थानांतून हरघडी घडणाऱ्या राजकारणाला मी कथानकाची जोड दिली आहे इतकेच." रसिकता आणि प्रांजलपणा यांचा कोण हा गोड संगम!

भास्करराव जाधव

(एम्. ए., एल्एल्. बी., कोल्हापूर)

(१) तात्यासाहेब व मी एकाच वर्षी मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झालो. तरी त्यांचा माझा प्रत्यक्ष परिचय बरेच दिवस झाला नाहीं. ते पुण्यास टिळकांच्या राजकारणांत रंगत होते. मी कोल्हापुरास शाहू महाराजांच्या तालमीत वेदोक्ताच्या व ब्राह्मणेतर पक्षाच्या समाजकारणांत वावरत होतो. आमच्या दोघांच्या व्यवसायांत एकत्र येण्याचे प्रसंग आले नसतांहि त्यांच्या विषयींचा माझा आदर वाढतच होता. टिळकांच्या जहाल राजकारणात जरी त्यांचा वरिष्ठ दर्जा

होता तरी ते स्वभावतः उदारमतवादी असल्यामुळे त्या राजकारणांत तात्यासाहेब हिरिरीने पडत नसत असा माझा समज असे. सुवर्णमध्य गांठण्याकडे त्यांचा नेहमी कल असे. ही माझी त्यांच्याविषयी असलेली कल्पना सन १९१९ साली आम्हां उभयतांची लंडन येथे गांठ पडली, तेव्हां प्रत्ययास आली. त्या-वेळी आमचे बोलणे कोणत्या विषयावर झालें हे आतां आठवत नाही. परतु त्यांच्याविषयी माझा फार अनुकूल ग्रह झाला टिळक कैलासवासी झाल्यानंतर टिळक पक्षाचे धोरण हळूहळू उदारमतवादाकडे सरकू लागले, असा माझा समज होऊं लागला. राजकारणापेक्षां साहित्यांतील तात्यासाहेब केळकरांची कामगिरी विशेष प्रशंसनीय आहे. साहित्य क्षेत्रातील प्रत्येक दालनांतील त्यांची कृति कमी-अधिक मानाने यशस्वी झाली आहे. ते खरोखरच साहित्यसम्राट् होते.

(२) त्यांची आणखी एका प्रसगाने आठवण होते. डॉ. मुजे यांचे मुंबई येथील ब्राह्मण समाजात व्याख्यान झाले. त्या प्रसंगी तात्यासाहेब अध्यक्ष होते. डॉ. मुंजे यांच्या आग्रहावरून त्या सभेस मी हजर राहिलो होतों. विषय डॉक्टरसाहेबांचा आवडीचा 'ब्राह्मणांनीहि मांसाशन करण्याची आवश्य-कता' हा होता. व्याख्यात्यांनी जोरदारपणे आपला विषय प्रतिपादिला. त्या वेळी तात्यासाहेबांचे अध्यक्षीय भाषण फारच वाखाणण्यासारखे झालें. डॉ. मुजे यांच्याशी ते सहमत नव्हते; पण त्यांनी त्याच्या मतावर कडक टीका केली नाही. प्राचीन काळी सर्वच लोक मांसाशन करीत हे नाकारतां येण्यासारखे नव्हते. तात्यासाहे-बांनी आपल्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे सुवर्णमध्य गांठण्याचा प्रयत्न केला! भाडण करणे, दुसऱ्या पक्षाचा पाणउतारा करणे, हे त्यांस पसत नसे. एकंदरींत ते फार थोर मनाचे, उदार स्वभावाचे व दुसऱ्याचें अतःकरण न दुखविणारे सद्गृहस्थ होते असा आमचा अनुभव आहे.

रा. ब. आठवले

(एम्. ए., प्राध्यापक, अहमदाबाद)

(१) एकदां उन्हाळयाच्या दिवसात पुण्यांतील टिळकतलावावर मी पोहण्याकरिता सकाळी दहानतर गेलो होतो. त्या ठिकाणी तात्यासाहेब आले व माझ्या शेजारी तलावांत पोहू लागले. बराच वेळ ते सफाईने उतोणे पोहत होते. त्या वेळीं त्यांचे वय पासष्ट वर्षांचे तरी असावें. 'पोहण्याने अग मोकळे होतें, म्हणून कधी कधी मी मुद्दाम पोहायला येथे येतो' असे त्या वेळी ते मजजवळ बोलले.

(२) " 'सविकल्पसमाधि' ह्या, काव्यास्वाद घेणाऱ्या रसिकाच्या चित्तवृत्तीचें वर्णन करताना आपण वापरलेल्या शब्दाबद्दल, आपलें मला कौतुक वाटतें." मी एकदा तात्यासाहेबांना म्हटलें "हा शब्द अत्यंत समर्पक व प्राचीन संस्कृत साहित्य शास्त्रांतील परंपरेला धरूनच आहे हे आपलें अभिनंदनीय वैशिष्टय. आपण हा शब्द संस्कृत साहित्यशास्त्रातील एखाद्या ग्रथांतून घेतला आहे की काय ?" मी विचारलें 'नाही' तात्यासाहेब म्हणाले. "मला हा शब्द अगदी अचानक सुचला. का हा शब्द तुम्हाला जुन्या संस्कृत साहित्यात कोठें आढळला आहे की काय ?" त्यांनी मला विचारलें 'हो'. मी म्हटलें "रसगंगाधरावरील नागेशभट्टाच्या टीकेंत हा शब्द वापरलेला आहे" असें म्हणून मी त्यांना त्या टीकेंत सविकल्पसमाधि हा शब्द काढून दाखविला. आपण मराठी साहित्यशास्त्रांत रूढ केलेल्या सविकल्पसमाधि ह्या शब्दाला अशा रीतीनें प्राचीन संस्कृत साहित्यातून आधार मिळालेला पाहून तात्यासाहेबांना मनापासून आनंद झाला

(३) अहमदाबादेंत सुमारें नऊ वर्षांपूर्वी साहित्यसम्राट् तात्यासाहेब यांचा भव्य सत्कार महाराष्ट्र समाजातर्फे झाला. त्या वेळी त्यांना चांदीच्या सिंहासनावर बसविण्याचा अपूर्व योग आला व साहित्यसम्राट् या त्यांच्या बिरुदाला साजेसा हा उचित प्रकार झाला. ह्या सत्कारसमारंभांत त्यांना येथील अखिल महाराष्ट्रीयांकडून मानपत्र देण्यात आलें (ह्या प्रसंगाचें छायाचित्र केसरीच्या केळकर अंकांत आलें आहे.) ह्या प्रसंगी त्यांनी केलेल्या भाषणांत ते म्हणाले, "माणसानें आपली जगांत कीर्ति व्हावी अशा रीतीनें वागावें अशा अर्थाचें जें श्रीसमर्थांचें वचन आहे त्याचा माझ्या दृष्टीनें मी असा अर्थ बसविला आहे :— एखादा गृहस्थ वारला असें कळताच, बोलावणें आलें नसतांहि, आपण होऊन त्याच्या स्मशानयात्रेला बरेचसे लोक — त्याचे खास इष्टमित्र नसलेलेहि — जर जमा झाले तर खुशाल समजावें की, हा गृहस्थ कीर्ति मिळवून गेला. इतपत कीर्ति किंवा वाहवा मिळवून कुणी गेला तरी त्याचें इहलोकचें जीवन मी धन्य समजेन. माझ्या जीवनयात्रेला हीच कसोटी माझ्यामागें लोकांनी लावावी !"

(४) "आम्ही कॉंग्रेसशी कधीच फटकून वागलों नाही — फटकून वागण्याचें आम्हांला कारण काय ? कॉंग्रेस ही आमचीच आहे असें आम्ही मानीत आलों आहों. १९२९ पर्यंत आम्ही ऑ. इ. कॉंग्रेस कमिटीमध्यें होतोंहि. पण आमचीं राजकीय मतें गांधीपक्षाला मानवेनात, त्या मताबद्दल तो पक्ष आमचा द्वेष करूं लागला व आमची इच्छा नसतांनाहि गटबाजीच्या जोरावर आम्ही कॉंग्रेसच्या बाहेर ढकलले गेलों. अजूनहि मानानें व मतस्वातंत्र्य कायम ठेवून आम्हांला कॉंग्रेसमध्यें जातां आलें तर त्याकरिता माझी पूर्ण तयारी आहे." टिळक-पुण्यतिथीच्या प्रसंगीं माझें पुण्यास प्रकट व्याख्यान झालें; त्याच्या आदल्या

दिवशीं त्या समारंभाचे नियोजित अध्यक्ष म्हणून तात्यासाहेब यांना भेटायला मी गेलों असता ते मला वरीलप्रमाणे म्हणाले होते.

(५) "शहरांतील गजबजीपासून दूर एकाद्या खेड्यांत एक छोटेसे घर असावें, भोवताली एक टुमदार फुलबाग आणि फळबाग असावी. (बागेत कलमी आंब्याची झाडें असणे मला फार आवडतें.) अशा ठिकाणी वर्षांतून १।२ महिने तरी निवान्त राहावें; व काव्यशास्त्रविनोदांत – मुख्यतः विद्यानंदांत व कुटुंबांतील नजीकच्या मंडळीच्या प्रेमळ सहवासांत आनंदानें दिवस घालवावे – हे माझ्या वृद्धावस्थेतील जीवनाचे ध्येय आहे. ह्या ध्येयाच्या दृष्टीने मी कोकणांत अशा तऱ्हेचें एक ठिकाण तयार केले आहे व तेथें मी दरवर्षी जावयाचें ठरविलेंहि. पण नियमितपणे दरवर्षी जाणे होत नाही. ह्या माझ्या आदर्शस्थलाची व जीवनाची थोडीशी चुणूक ह्या माझ्या 'पुष्करिणी'त तुम्हांला पाहायला मिळेल."

एकदां पुण्यांतील 'पुष्करिणी'च्या बागेत संध्याकाळी तात्यासाहेबाशी बोलत बसलों असतां त्यांनी मला 'वृद्धांचे आदर्श जीवन' याविषयी वरील कल्पना सांगितली. "धन्यो गृहस्थाश्रमः" व "यदि रामा यदि च रमा यदि तनयो विनयगुणगणोपेतः। तनये तनयोत्पत्तिः सुरवरनगरे किमस्त्याधिकम्" ह्या संस्कृत सुभाषिताची मला या प्रसंगी आठवण झाली, व तात्यासाहेबाच्या आदर्श जीवनाविषयीं कौतुक वाटलें.

रा. वि. ओतूरकर

(एम्. ए., प्राध्यापक सर परशुरामभाऊ कॉलेज, पुणें)

इ. स. १९३३ सालांतील जुलै महिन्यांतील एक प्रसंग. तात्यासाहेब सदाशिव पेठेंतील आपल्या घरात राहत होते. दुसऱ्या कायदेभंगाच्या चळवळीतील सत्याग्रही सुटले होते. सामुदायिक कायदेभंगाची चळवळ पुढे चालू ठेवावी की तहकूब करावी याबद्दल धोरण निश्चित करण्यासाठी पुण्यास कॉंग्रेस पुढाऱ्यांची परिषद टिळकमंदिरांत दोन दिवस भरली होती. लो. ना. अणे सर्वाधिकारी या नात्याने अध्यक्ष असत. लो. ना. अणे नेहमीप्रमाणे तात्यासाहेबांकडेच उतरले होते. पहिल्या दिवशी तात्यासाहेब हजर नव्हते. दुसऱ्या दिवशी सकाळी तात्यासाहेबांच्या घरी पंजाबचे कांही कॉंग्रेस पुढारी तात्यासाहेब व अणे या उभयतांस भेटण्यास गेले. हे पुढारीहि बहुधा पहिल्या दिवशी हजर नसावेत. कारण त्यांनी प्रारंभीचे कुशल प्रश्न झाल्यावर पुढील प्रश्न केला. संभाषण इंग्रजीत झालें.

प्रश्न :– काल काय धोरण ठरलें?

लो. ना. अणे :– काल संध्याकाळपर्यंत सभा चालली. निर्णय ठरला नाहीं. आज पाहू आतां, काय धोरण ठरेल ते.

तात्यासाहेब :– (हंसत) You see, conclusions, like dishes ought to be fresh that they may be relished! (अहो, आजकाल खायच्या पदार्थाप्रमाणे पुढाऱ्यांचे निर्णय देखील गरमागरम व ताजेताजे असावे लागतात म्हणजे त्यांचा स्वीकार होत असतो!)

लो. ना. अणे :– But you see, there must be appetite for it! (होय, खरे आहे, पण ते पचवण्याजोगी भूकहि आहे की नाही तेहि पाहावे लागतें! हो कीं नाही?)

सर्वजण हसले. त्या बैठकीत सामुदायिक कायदेभग तहकूब करण्याचा निर्णय घेतला गेला. फक्त महात्माजींनी वैयक्तिक कायदेभगाचा प्रयोग करावा – ('कायदेभंगाचे तत्र मला काय ते समजते' इति महात्माजी) असें ठरलें. कांही महिन्यांनतर वैयक्तिक कायदेभगाचा प्रयोगहि तहकूब झाला.

प्रस्तुत लेखक त्या वेळीं वृत्तपत्राचा प्रतिनिधि असल्यानें पुढाऱ्यांच्या परिषदेस वरील प्रसंगी तात्यासाहेबांच्या घरी उपस्थित होता.

ग. प. सबनीस

(एम्. ए., प्राध्यापक, पुणें)

जमखिंडीच्या माजी अधिपतींनी आपले वडील सर परशुरामभाऊ यांचे स्मारक करण्याच्या निमित्ताने संस्थानांतील विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणहि प्राथमिक व दुय्यम शिक्षणाप्रमाणें मोफत देण्याचें ठरविलें. त्यांचा पहिला बेत जमखिंडीला कॉलेज काढण्याचा होता. पण विश्वविद्यालयाने अर्धवट कॉलेजांना मान्यता न देण्याचे धोरण अवलंबिले होतें व पूर्ण कॉलेज करण्याइतका निधि जमला नव्हता. इकडे न्यू पूना कॉलेजवर शास्त्रशाखेचे वर्ग काढल्यामुळे व नवीन इमारत बांधल्यामुळे कर्जाचा जबर बोजा पडला होता. तेव्हां कॉलेजला मोठी देणगी दिली तर दोन्ही पक्षांची सोय होईल असा विचार निघाला. न्यू पूना कॉलेज हे वैशिष्ट्यशून्य नांव ठेवतांना महाराष्ट्राला भूषणभूत अशा एकाद्या व्यक्तीच्या नांवाशी पुढे मागें महाविद्यालय निगडीत करावे असा उद्देश होता. परशुरामभाऊ या नांवांत महाराष्ट्राच्या दृष्टीनें जादू होती. तेव्हां या महाविद्यालयाचे चालक जमखिंडीकरांबरोबर वाटाघाटी करण्यास तयार झाले.

दोन्ही पक्षांचा तात्यासाहेबांच्यावर विश्वास असल्यामुळे त्यांच्यापुढें निरनिराळे मुद्दे ठेविले जात होते व त्यांवर ते निर्णय देत होते. मध्यंतरी संस्थानाच्या बाजूनें असा युक्तिवाद पुढे आला की, जमखिंडी संस्थानचे ५० विद्यार्थी जर नसले तर संस्थानला बाहेरच्या विद्यार्थ्यांचीदेखील शिफारस करण्याचा हक्क असावा. तेव्हां तात्यासाहेब म्हणाले –

"तुमच्या बोलण्यावरून माझ्या लहानपणची एक गोष्ट आठवते. कोल्हापूरजवळच्या एका खेड्यांतून आम्ही बैलगाडीतून कोल्हापूरला यावयास निघालो होतों. अटी वगैरे आमच्या काकानीं ठरविल्या होत्या. वाटेत त्याची व गाडीवाल्याची कांही बोलाचाली झाली. तेव्हां रागारागाने ते खाली उतरले व म्हणाले, "मला गाडीत बसवून न्यावयाचे असा करार आहे. मी गाडीत बसणे शक्य नाही, इतका त्रास तूं मला दिला आहेस. मी आता चालत जाणार, मात्र गाडीत माझ्या वजनाचा धोंडा ठेविल्याशिवाय सोडणार नाही !"

संस्थानचे जे प्रतिनिधि आले होते त्याना आपले म्हणणे मुकाट्याने सोडून द्यावे लागले. पुढे एका प्रसंगी ते हंसत हसत म्हणाले, "तात्यासाहेबांच्या त्या धोंड्यानें आमच्या युक्तिवादाचा कपाळमोक्ष मात्र झाला !"

वि. प्र. मोहगांवकर

(एम्. ए., एलएल्. बी., प्रिन्सिपॉल रा. आ. कॉलेज, वाशीम)

१९३२ सालची ही हकिकत आहे. मी त्या वेळी इंदूरच्या ख्रिश्चन कॉलेजमध्ये बी. ए. ला होतो. कॉलेजच्या मराठी वाङ्मय मंडळाचा मी त्या वर्षासाठी अध्यक्ष होतो. तात्यासाहेब केळकर याना आम्ही उज्जयनी येथून कॉलेजच्या मराठी वाङ्मय मंडळाच्या वार्षिक संमेलनासाठीं पाचारण केले होते. उज्जयिनी येथे ते कविसंमेलनासाठीं आले होते. आमच्या आमंत्रणाचा त्यानी मोठ्या तत्परतेने स्वीकार केला. 'तरुण महाराष्ट्र मंडळा'च्या या वार्षिक संमेलनाला शहरातील सर्व नामांकित लोक व साहित्तिक तर उपस्थित होतेच, पण विशेष नवलाची गोष्ट ही की, सारा ख्रिश्चन समाजहि बहुसंख्येनें उपस्थित होता. प्रसंगाचे औचित्य ओळखून तात्यासाहेबानीं अत्यंत सुंदर असें भाषण केलं. ते भाषण सगळेचें सगळे येथें देणें शक्य नाही. पण चारदोन वाक्ये नमुन्यादाखल म्हणून येथें मुद्दाम सादर करतो.

"या कॉलेजला ख्रिश्चन कॉलेज म्हणतात. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी मराठी भाषेवर अत्यंत उपकार केलेले आहेत. मराठी भाषेची भिक्षेची झोळी प्रथम या मिशनऱ्यांच्या औदार्याच्या खुंटीवरच अडकविण्यांत आली होती. आज

मराठीच्या द्वारीं हत्ती झुलत असले तरी तिच्या विपन्नावस्थेंत ज्यांनीं तिला जवळ केले त्यांचें व त्यांच्या उपकारांचे स्मरण करणें औचित्याला धरून आहे." तात्यासाहेबांचें भाषण झाल्यानतर प्रिन्सिपाल स्कॉट यांनी त्यांचे आभार मानले व 'ही खरी गुणग्राहकता व औदार्यबुद्धि' या शब्दांत त्यांचा गौरव केला. परकीयांकडूनसुद्धां प्रशसोद्गार काढविण्याचें सामर्थ्य व कुशलता त्यांच्या ठिकाणीं होती ही गोष्ट या प्रसंगाने स्पष्ट झाली.

वासुदेव बळवंत गोगटे

(एलूएल्. बी., वकील, पुणें)

(१) माझे वडील कै. बळवंत रामकृष्ण गोगटे, बी. ए., हे मिरज हायस्कूलचे हेडमास्तर होते व तात्यासाहेब हे त्यांचे विद्यार्थी. यामुळें वडिलांचा व तात्यासाहेबाचा लोभ चांगला. इ. स. १९२९ साली मी जेव्हां पुण्यास कॉलेजच्या शिक्षणासाठीं फर्ग्युसन कॉलेजांत दाखल झालो, त्या वेळीं वडिलांनीं मला मुद्दाम तात्यासाहेबांच्याकडे नेऊन माझ्यावर लक्ष ठेवण्यास तात्यासाहेबांना सांगितलें होतें व मलाहि वरचेवर तात्यासाहेबांची भेट घेण्यास बजावलें होतें. त्याप्रमाणें मी अधूनमधून तात्यासाहेबांकडे जात असे, व त्यांच्याकडून वाचावयास पुस्तकें आणीत असे. १९३० च्या ऑक्टोबर महिन्यांत माझे वडील कैलासवासी झाले. १९३१ च्या जून महिन्यांत पुण्यास ज्युनियर बी. ए. च्या वर्गांत मी अभ्यास करीत होतो. त्याच वेळी सोलापूरचा कुप्रसिद्ध मार्शल लॉ पुकारला गेला होता. मल्लाप्पा धनशेटी, सारडा, शिंदे आदि सोलापूरच्या चार पुढाऱ्यांना फांशी देण्यांत आले होतें. त्या वेळी प्रथम गृहमत्री असलेले ना. अर्नेस्ट हॉटसन हे मुंबई प्रांताचे तात्पुरते गव्हर्नर नेमण्यात आलेले होते. सोलापूरच्या या जुलमजबरदस्तीच्या बुडाशी हॉटसन साहेबाचा हात प्रामुख्याने होता व ते या जुलुमाला जबाबदार होते अशी माझी समजूत होती व म्हणून आपल्या लोकांवर झालेल्या जुलमाचा निषेध अत्यंत तीव्र स्वरुपांत व्यक्त करावा या हेतूनें ना. हॉटसन याजवर गोळी झाडण्याचे मी मनाशी ठरविले होतें. त्यासाठी दोन रिव्हॉल्व्हर्स मी मिळविली होती व हॉटसनसाहेब कोठें भेटतील या प्रसंगाच्या शोधांत मी होतो २० जुलै १९३१ रोजी मुंबई लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीचे उद्घाटन होते व त्या दिवशी त्या ठिकाणी हॉटसन गव्हर्नर उद्घाटनासाठी येणार अशी माहिती मला मिळाली होती. तेव्हां त्या वेळी तेथेच त्यास गोळी घालावी असे मी ठरविलें होतें. म्हणून असेंब्लीत जाण्यासाठीं प्रवेशपत्रिका मागण्याकरितां मी तात्यांच्याकडे गेलों व त्यांच्याजवळ प्रवेशपत्रिका मागितली. कशासाठीं म्हणून त्यांनीं विचारलें.

त्या वेळीं फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये लुटपुटीचें पार्लमेंट विद्यार्थी चालवीत असत. त्या पार्लमेंटांत मी एक मंत्री आहे, तेव्हां प्रत्यक्ष असेंब्लीचें काम कसें चालतें हें पहावें व त्यावरून आपल्या पार्लमेंटमध्यें आपणास चांगले काम करतां यावें, यासाठी मला असेंब्लीची प्रवेश-पत्रिका पाहिजे अशी थाप मी तात्यांना दिली ! तेव्हां त्यांनीं मला केसरी कार्यालयासाठी म्हणून एक चिठी दिली व प्रवेश-पत्रिका केसरींतून घेण्यास सांगितले. पण केसरीचा बातमीदार वेगळा नेमला गेला असल्यामुळें, मला प्रवेशपत्रिका मिळाली नाही. तेव्हां मी निराश होऊन परत आलो. त्यानंतर २२ जुलै १९३१ या दिवशी दुपारी १–१॥ वाजतां फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये हॉटसनसाहेब आले व त्यांच्यावर गोळया झाडण्याची मला संधि मिळाली; पण २ गोळया झाडूनहि हॉटसनसाहेब वांचले ! मला ८ वर्षे सक्त मजुरीची शिक्षा झाली. हा सर्व प्रकार महाराष्ट्राला ठाऊकच आहे. या खटल्याच्या चौकशीत तात्यांशी माझा संबंध आला तो असाः– "स्वदेशी कापड वापरण्याचा प्रचार घरोघर हिंडून करावा" यासंबंधीचे एक पत्रक माझ्या खोलीच्या झडतीत पोलिसांना सापडले होते. हे पत्रक तात्यांनी लिहिले होते व त्यावर पहिली सही तात्यांची होती व नंतर दे. भ. न. वि. तथा काकासाहेब गाडगीळ यांची सही होती व नंतर इतरहि पुण्याच्या पुढाऱ्यांच्या सह्या होत्या. हे पत्रक घेऊन सी. आय्. डी. खात्याचे अधिकारी खा. ब. कोठावाला हे तात्यांच्याकडे गेले होते. त्या वेळीं 'हें पत्रक मी वासुदेवास दिले होतें. तो माझे शिक्षक श्री. बळवंतराव गोगटे यांचा मुलगा असल्यामुळे माझ्याकडे नेहमी येत जात असे व आपणांस स्वदेशीचा प्रचार करावयाचा आहे असे तो म्हणाला, म्हणून मी हे पत्रक त्यास दिलें' असा स्पष्ट खुलासा तात्यांनी पोलिसांजवळ केला.

(२) सन १९३७ साली मी तुरुंगांतून सुटून आल्यानंतर तुरुंगांत असतांना 'विनायक' नांवाची एक राजकीय कादंबरी लिहिली होती. ती माझे मित्र वा. वि. साठे यांनी माझ्या सुटकेनंतर प्रसिद्ध केली. तिची प्रत तात्यांना भेट देण्यासाठी म्हणून घेऊन मी त्यांच्या भेटीला गेलों. प्रथम त्यांनीं २० जुलै १९३१ च्या भेटीचा विनोदाने उल्लेख केला व 'वा रे! थापाड्या!' असें ते हंसत हंसत मला म्हणाले. त्या भेटीच्या वेळी तात्यांनीं अगदीं सद्गदित अंतःकरणाने माझे स्वागत केले व माझ्या कादंबरीचेंहि त्यांनीं पुढे कौतुक केले. केसरींत त्या कादंबरीवर चांगला अभिप्रायहि दिला.

(३) तात्यांची जन्मभर आठवण रहावी अशी एक ठेव तात्यांनी माझ्याजवळ देऊन ठेवली आहे व ती अगदीं मृत्यूपूर्वी तेराच दिवस. पुण्यांतील 'श्रीशिवाजी मंदिर संस्था' या संस्थेचे तात्या हे विश्वस्त होते. या ट्रस्टचे मूळचे ट्रस्टी तीन (१) लो. बाळ गंगाधर टिळक, (२) प्रो. हरी गोविंद लिमये व (३) नरसिंह चिंतामण केळकर. यांतील पहिले दोन विश्वस्त दिवंगत झाल्यानंतर तात्यासाहेब

हे एकटेच विश्वस्त राहिले. त्यानंतर त्यांनी पुढे आपल्या थोरल्या श्री. ल. ब. भोपटकर यांना विश्वस्त म्हणून घेतले. या ट्रस्टचा मुख्य हेतु श्रीशिवाजी महाराजांचा वार्षिक उत्सव थाटाने व्हावा व जाहिर सभा या ठिकाणीं व्हावयाचा असा होता व त्यासाठीच येवढी विस्तीर्ण जागा घेण्यांत आलेली होती. या ट्रस्टचे काम तात्यांनी फारच उत्तम रीतीनें चालविले.

मृत्यूपूर्वी एके दिवशी मुद्दाम मला त्यांनी आपल्या घरीं बोलाविलें व मी आतां या संस्थेतून (शिवाजीमंदिर) निवृत्त होऊं इच्छितो व पुढची जबाबदारी तू आपल्यावर घे असे त्यांनी मला सांगितलें. लो. टिळकांचे नातू श्री. जयंत श्रीधर टिळक यांना पण माझ्याबरोबरच या संस्थेचे विश्वस्त म्हणून तात्यांनी नेमले. लो टिळक या संस्थेचे विश्वस्त होतेच; त्यांच्या जागी त्यांचे कर्तृत्ववान नातू आले ही एक अत्यंत उचित अशीच घटना होय. आग्रह करून त्या दिवशी मला त्यांनी स्टॅंप आणावयास लावले व त्यावर ट्रस्टडीड लिहून त्यांनी तीन विश्वस्तांची नेमणूक केली. ते तीन ट्रस्टी म्हणजे, (१) श्री. ल. ब. भोपटकर, (२) वासुदेव बळवत गोगटे व (३) जयंत श्रीधर टिळक. आम्हांला अशी कल्पनाहि नव्हती की, या ट्रस्टडीडवर सही केल्यापासून १४ व्या दिवशी पहाटे तात्या एकाएकी आम्हांला सोडून जातील !

कै. गो. गो. मुजुमदार

(राजकवि, साधुदास, सांगली)

(१) सन १९२९ च्या सप्टेंबरमधील गोष्ट. 'मराठीची सजावट' हा माझा ग्रंथ दोन भागांत छापून निघत होता, आणि त्यांतील दुसऱ्या भागाला प्रस्तावना लिहिण्याचे तात्यासाहेबांनी मला अभिवचन दिले होते. कार्यबाहुल्यामुळे तात्यासाहेबांना पुणे मुक्कामी फुरसत झाली नाही आणि ते सप्टेंबरच्या प्रारंभी मध्यवर्ती विधिमंडळाच्या बैठकीसाठी सिमल्यास निघून गेले. मी त्यांना एक निकडीचे पत्र लिहून आठवण दिली. त्याबरोबर त्यांनी सिमल्याहूनच तांबडतोब प्रस्तावना लिहून पाठविली. ही प्रस्तावना त्यांच्या लौकिकास साजेशी मार्मिक तर आहेच, पण पुस्तकाचे छापील फॉर्म आपल्याबरोबर नसतांना केवळ वाचलेल्या आठवणीवरून त्यांनी ती कशी लिहिलेली असावी याचा मला फार विस्मय वाटला. इतका शब्दाचा धड, आठवणीचा खंबीर साहित्यिक मला दुसरा आढळला नाही.

(२) तात्यासाहेब एकदा सांगलीस आले होते आणि येथील सुप्रसिद्ध वकील रा. गणपतरावजी गोडबोले यांच्या घरी उतरले होते. कांही तरी विशेष निमित्तानें त्यांचा सत्कार चालला होता आणि अनेक संस्था व व्यक्ति त्यांना हार

समर्पण करीत होत्या. मीहि सदर समारंभास उपस्थित होतों, पण बरोबर हार नेला नसल्यामुळें माझी फार कुचंबणा झाली. तेव्हां मी तेथल्या तेथेंच एक श्लोक करून 'हा माझा हार' असे म्हणून तो श्लोक त्यांना अर्पण केला. कौतुकप्रवृत्तिक तात्यासाहेब लगेच मार्मिकपणें म्हणाले, 'हार गडबडीनें गुंफला आहे, पण फार सुगंधी आहे !'

(३) तात्यासाहेबांना मी गुरुजी असे संबोधित असे. एकदां या शब्दाला हरकत घेऊन ते मला म्हणाले, 'मीं तुम्हांला साहित्यांतील कसलेच धडे दिले नसतांना तुम्ही मला गुरुजी कां म्हणतां ?' मीं उत्तर दिलें, 'तुम्ही मला धडे दिले नाहींत; पण मीं ते तुमच्या लेखनशैलीवरून घेतले आहेत. महाभारतांतील एकलव्यांनें द्रोणाचार्यांना कळू न देतां त्यांची विद्या उचलल्याचा जुना दाखला आहेच. मात्र माझी निष्ठा एकलव्याइतकी जबर नसेल म्हणून आपले शिष्यत्व मिरविण्या-इतपत पात्रता माझ्या अंगीं आली नाही इतकीच गोष्ट !' यावर तात्यासाहेब कांहीं बोलले नाहीत. कारण तोंडावर स्तुति करणे त्यांना आवडत नसे; पण त्यांच्या स्मितावरून माझा कोटिक्रम त्यांना पटला असावा यांत शंका नाही.

सर भवानीशंकर नियोगी

(सी. आय. ई., माजी हायकोर्ट जज्ज, नागपूर)

(१) दे. भ. तात्यासाहेब यांचा माझ्याशी लोकमान्य टिळकांचे अनुयायी या नात्याने स्नेहाचा परिचय दीर्घकालाचा होता. तात्यासाहेबांनीच १९०८ सालच्या एप्रिल महिन्यांत गायकवाडवाड्यामध्ये मी नागपुरांतील राष्ट्रीय मंडळाचा एक होतकरू तरुण आहे म्हणून माझी लोकमान्यांशी ओळख करून दिली तात्यासाहे-बांच्या भेटीचा अखेरचा योग ते नागपुरांस १९४५ च्या आक्टोबर महिन्यात राजाराम लायब्ररीच्या सुवर्णमहोत्सवानिमित्त आले होते. तात्यासाहेब हे कट्टर बुद्धिवादी ही गोष्ट त्यांच्या साहित्यसेवेइतकीच प्रसिद्ध आहे मला या बाबतीत अनुभव आला तो मी येथे नमूद करतो.

१९१५–१६ साली मी कै. अच्युतराव कोल्हटकरांनीं सुरू केलेल्या 'मेसेज' या इंग्रजी दैनिकाचा मुख्य संपादक होतो. तेव्हा तात्यासाहेब यानी आगाऊच मला अशी सूचना केली की, सार्वजनिक कार्यें केवळ तारुण्यातील उत्साह व अंधश्रद्धा यावर यशस्वी होत नाहीत. त्याप्रमाणे अखेरीस खास लोकमान्यां-च्याच सल्ल्याप्रमाणे मला 'मेसेज'च्या भानगडींतून अंग काढून घ्यावें लागले ! पुढें १९२१ साली महात्मा गांधी यांनीं कॉंग्रेसची सूत्रें हातांत घेऊन 'एक वर्षात स्वराज्य' अशी घोषणा करून असहकाराची चळवळ

सुरू केली. तदनुरोधानें मीहि आपला वकिलीचा व्यवसाय स्थगित केला होता व धारवाडला शिवलिंगाप्पाने गोळीबार केला त्या प्रकरणाची चौकशी करण्याकरितां ठरविलेल्या मडळामध्ये माझी नेमणूक झाली होती. धारवाडला जात असतांना मुद्दाम मी पुण्यात उतरून तात्यासाहेबाना भेटलो. तेव्हां ते म्हणाले, "काय शंकरराव ! तुम्हीं मेसेजच्या चक्रव्यूहांतून निघून महात्म्याच्या होमकुंडांत पडलांत याबद्दल मी तुमचे अभिनदन करू काय ?" पुढे संभाषणामध्यें त्यांनी सत्य व अहिंसा या शब्दाने कदाचित् काही भाविक लोक गांधींचे अनुयायी बनतील; परतु कॉंग्रेसचे भजनीमडळीत रूपांतर केल्याने स्वराज्याच्या घड्याळाचा काटा मागे जाईल अशी त्यानी भीति प्रदर्शित केली. मी विनोदाने म्हणालो की, 'ज्याअर्थी लोकमान्यांचे मत सर्व पक्षांनीं कॉंग्रेसमध्ये राहूनच कार्य करावे असें होते, त्या अर्थी कॉंग्रेस हे भजनीमंडळ झालें तर आपल्यालाहि टाळ वाजविल्याशिवाय गत्यतर नाही !' ते म्हणाले, 'असेंच केवळ नाही, निराळा सुसघटित राजकीय पक्ष काढूनसुद्धा आपल्याला कॉंग्रेसमध्यें राहतां येईल व आपले म्हणणे जोराने मांडता येईल. टिळक तत्त्वज्ञान अमर आहे.' त्याप्रमाणे त्यांनी प्रयत्न केला. १९४५ च्या आक्टोबरमध्ये ते नागपुरास आले होते. तेव्हां कॉंग्रेसच्या धोरणासबंधी त्याचे मत बदलले होते असे मला दिसलें नाही. परतु सप्टेंबर १९४६ च्या सह्याद्रीच्या अकांतील त्यांच्या लेखांत त्यांनीं "कॉंग्रेस पुढाऱ्यांच्या शहाणपणाचा किंवा गांधीच्या अनुयायांच्या भोळसट वृत्तीचा विजय असो; परतु राजकीय चळवळ करणारा एक नामांकित पक्ष म्हणून गांधी व गांधीप्रणीत कॉंग्रेस यानीं बाहेरच्या जगावर छाप पाडली, याकरता तरी त्यांचें अभिनंदन अवश्य केले पाहिजे," असे प्रांजलपणे कबूल केले. यावरून त्यांच्या कॉंग्रेसशी असणाऱ्या विरोधाचे मूळ विकारवशतेत, हटवादीपणांत, एककल्लीपणांत, असूयेत अगर दुष्टबुद्धीत बिलकूल नसून तत्त्वात होतें हे स्पष्ट दिसते.

(२) राजकीय विषयाप्रमाणे साधुसत म्हणून गाजलेल्या व्यक्तीच्या बाबतीत सुद्धां ते बुद्धिवादाचीच भूमिका घेत असत. नागपुरांत काही वर्षांपूर्वी गुलाबराव महाराज या नांवाचे सत होऊन गेले. त्यांच्याबद्दल असा सार्वजनिक ग्रह झाला होता की, ते आंधळे असून सुद्धां कोणत्याहि ग्रंथांतील मजकूर, तो ग्रंथ केवळ उशाशी ठेवून निजल्यावर, त्याच्या बुद्धीत तो उतरत असे ! १९४५ सालीं तात्यासाहेबानी मला पत्रद्वारे त्यांच्याबद्दल माहिती विचारली. मीं त्यांना लिहिलें की, जर मला कोर्टापुढे साक्षीदार या नात्याने हा प्रश्न कोणी केला, तर खुद्द मला वरील चमत्काराबद्दल कांहीं माहीत नाही असेच सांगावे लागेल. ते नागपुरास १९४५ साली आले होते; तेव्हां यासबधाने आम्ही बोलत असतांना ते म्हणाले, 'तुम्ही जें उत्तर दिलें त्यालाच मी बुद्धिवाद म्हणतों. एरवी अध भावनांचा गोंधळ हा असाच चालावयाचा !'

बाबू रामचंद्र शिंदे ऊर्फ बाबू टांगेवाला

(क्रिकेट खेळाचे शोकीन, पुणें)

(१) महाराष्ट्रांत जे थोर लोक होऊन गेले त्यांत तात्यासाहेब एक महापुरुष होऊन गेले. ते वारले तेव्हां मीं सर्व दिवस टांगा सोडून दिला. तो सबंध दिवस मी रडत होतों. शेवटी त्यांच्या प्रेतयात्रेंत सामील झालो. असा पुरुष पुन्हां होणें नाहीं. राजे, महाराजे, विद्वान् त्यांचे गुण गातात. मी तर बोलून चालून अडाणी टांगेवाला. पण त्या सर्वांपेक्षां तात्यांचे गुण मीच विशेष चाखतो. तात्या गेल्यानें महाराष्ट्राचें नुकसान झालें, अखिल भारताचे नुकसान झाले. त्यांच्यासारखा मुत्सद्दी व राजकारणी अगदींच क्वचित्. तसेच त्यांचें खाजगी वर्तन अती गोड. कोणीहि त्यांच्याकडे गेला तरी त्याला योग्य सल्ला देऊन त्यास हंसत ते वाटेस लावीत, असा त्यांचा मला बराचवेळां अनुभव आलेला आहे. माझा टांगा त्यांच्याकडे नेहमीं जात असे. टांग्यांत बसल्यावर त्यांच्याबरोबर जे कोणी असत त्यांस ते सांगत कीं, " हा आपला बाबू आहे. माणसांत एखादातरी उत्कट गुण असावा, तसा याच्यांत क्रिकेटबद्दलचा आहे. " हें ऐकून मला आनन्दाचे भरते येई. माझ्या टांग्यांत बरेच मोठे लोक बसले असतील; पण असें कोणीच बोललें नाहीं, म्हणून गहिंवर येतो.

(२) एकदां टांग्यांतून जात असतां ते म्हणाले, " बाबू, तूं माझ्या घरी येऊन जा. " त्याप्रमाणें मी गेलो. त्यांनी माझी मुलाखत घेतली व ती सह्याद्रीमध्यें माझ्या फोटोसकट छापली. अक बाहेर पडला तेव्हां लोक मला म्हणूं लागले, " अरे बाबू, तूं आतां फार मोठा झालास! साहित्यसम्राट् तुला लेखक मिळाले! " मी त्यांस म्हणें, " खरेच मी भाग्यवान्, तात्यानी मला सबंध देशांत प्रसिद्ध केले. त्यांच्यामुळे मी जगजाहीर झालों! "

(३) एकदां टांग्यांतून जात असतां मी त्यांना म्हणालों, " तात्या, तुमच्यावर लोक फार टीका करतात! " ते शांतपणे म्हणाले, " अरे, त्यांच्याकडे लक्ष द्यावयाचें नसतें. आपलें काम तुझा घोडा जसा डोळे मिटून चालला आहे तसें करावयाचें असतें. तुलाहि नाहीं कां तुझे टांगेवाले नांवें ठेवीत? मग तूं कधीं क्रिकेट खेळणाराला हार घालण्याचें किंवा कप देण्याचे कर्म केलें आहेस का? "

(४) एकदां असेच टांग्यातून चाललों असतां, बोलण्याच्या भरांत, मी आपली मान वळवून त्यांच्याशी सारखा बोलत होतों. तेव्हां ते म्हणाले, ' अरे, पुढे घोड्याकडे पाहा; तो वाट सोडील. ' तेव्हां मी म्हणालो, " तो माझा घोडा आहे. माझ्यापेक्षांहि त्याला तुमचे बोलणे आवडते. म्हणून तो आपले कान तुमच्याकडे टवकारून पावंडा पावंडानें चालला आहे. काळजी नको. " हे ऐकून ते खूपच हसले.

(५) एकदां टांगा चालू असतां मी त्यांस विचारलें, ‘ तात्या, लोक मला म्हणतात, बाबू, तात्यांच्या संगतीनें तू आतां फार मोठा झालास ! ’ त्यावर ते म्हणाले, “ मग यांत काय बिघडले ! ते खरेच आहे. आतांच पाहा; तूंहि टांग्यांत, मीहि टांग्यांत जवळजवळ आहोतच ! यांत फरक कोणचा ? दोघेहि सारखेच ! ”

(६) प्रो. देवधर यांची मॅच होती. तेव्हां तात्या मला म्हणाले, “ काय बाबू ! कप बक्षीस ठेवावयाचे असतील; तसेच फुलांचे हार आणणार असशील ? ” मी म्हणालों, “ ही मॅच मोठी. माझें बक्षीस लहान, कसे चालेल ? ” ते म्हणाले, “ अरे, फूल नाहीं फुलाची पाकळी तूं दिलीस तरी त्या पाकळीला फुलाचाच सुगध आहे. कारण तूं गरीब. इतकें करतोस हें काय थोडें आहे ? माझ्या आयुष्यांत तुझ्यासारखा क्रिकेटचा इतका शोकिन मीं गड्या पाहिला नाहीं. ”

(७) त्यांच्या बंगल्यावरून मी टांगा घेऊन जेव्हां जेव्हां जातो, तेव्हां तेव्हा मला असा भास होतो की, तात्या अजून आंत आहेत. मला हाक मारतील; फार काय पण, घोडाहि तेथे थोडा थबकतो, यामुळें ते गेल्यासारखे मला वाटत नाहीं !

धनंजय रामचंद्र गाडगीळ

(प्रिन्सिपॉल, अर्थशास्त्रज्ञ, पुणें)

(१) तात्यासाहेब यांची माहिती होण्याचा अगर व्याख्याने ऐकण्याचा योग माझ्या लहानपणी आला नाही. त्यांचें पहिलें जाहीर व्याख्यान मीं सुरतेस ऐकलें. १९२८ सालीं बार्डोलीच्या लढ्याच्या वेळीं बहुतेक विख्यात पुढाऱ्यांनीं बार्डोलीस व सुरतेस भेटी दिल्या; व त्यांपैकीं अनेकांची व्याख्यानेंहि झालीं. तात्यासाहेबांचे व्याख्यान इंग्रजीत दीड तास झाले, ते मला विशेष आवडल्यामें अजूनहि स्पष्ट आठवते. कारण त्यांत वृथा शब्दावडंबर न माजवितां तात्त्विक भूमिकेची स्पष्ट मांडणी व व्यावहारिक धोरण पत्करण्याची भूमिका यांचा सुंदर मिलाफ केला होता. भाषाहि उत्तम होती.

(२) तात्यासाहेब यांचा व माझा खरा परिचय पुण्यास मी १९३० साली आल्यानंतरच झाला. महाराष्ट्रांत स्वतंत्र विद्यापीठ स्थापन करण्याप्रीत्यर्थ खटपट करण्याकरितां एक समिति पुण्यांत स्थापिली गेली व तिचा मी चिटणीस झालों. या कामीं तात्यासाहेबांचा सल्ला व मदत घेण्याचा प्रसंग वारंवार येई. केव्हांहि त्यांच्याकडे गेलें असतां त्यांजकडून साहाय्य तत्परतेनें व आस्थेवाईकपणे होई. आपल्या हातीं असलेल्या प्रत्येक कामाची त्यांस कशी आठवण असे याबद्दलचा अनुभव विद्यापीठसमितीच्या अनुषंगानेंच मला आला. १९३२ सालीं त्यांनी रायंड

टेबल कॉन्फरन्सचे निमंत्रण स्वीकारले, तेव्हां कॉन्फरन्सला जाण्यापूर्वी गव्हर्नरांची भेट झाली असतां विद्यापीठाविषयी बोलणे निघून त्याबद्दलचा गव्हर्नराचा ग्रह तात्यासाहेबांना अनुकूल वाटला. ही संधि योग्य आहे असे लक्षांत येतांच बोटीवरूनच त्यांनी मला पत्र लिहिले व पुढील कार्यपद्धति व तिचा उठाव यांबद्दल त्यांनी सूचना दिल्या. त्यांस अनुसरूनच काम होऊन १९३३ मध्य शिष्टमंडळ व त्यांतून उद्भवलेली परिषद ही घडून आली. या परिषदेत शेवटी महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या आक्षेपकांस तात्यासाहेबांनी दिलेले मुद्देसूद व बाणेदार उत्तर हजर असलेल्यास सस्मरणीय असे झाले.

(३) तात्यासाहेबाच्या कार्यपद्धतीचा आणखी एक विशेष माझ्या प्रत्ययास आला. तात्यासाहेबांनी आपल्या आई-वडिलांच्या स्मरणार्थ एक पारितोषिक-योजना जाहीर करून हे पारितोषिक महाराष्ट्र विद्यापीठ अस्तित्वांत आल्याबरोबर त्याच्यामार्फत दिले जावे अशीहि तरतूद केली. विद्यापीठ अस्तित्वांत येईपावेतो योजना चालविण्याकरितां त्यांनी तीन विश्वस्त नेमले. एक स्वतः अगर केळकर घराण्याचा प्रतिनिधि, दुसरे शि. प्र. मंडळीचे चिटणीस अधिकारतः व तिसरे मला नेमले. वास्तविक पारितोषिक मराठी ग्रथास द्यावयाचे व याबाबत माझा अधिकार अत्यल्प. माझ्यापेक्षां अधिकाराने अधिक व तात्यासाहेबांशी कितीतरी जास्त परिचित अशा पुण्यांत अनेक व्यक्ति असतां माझी निवड का केली याचे मला प्रथम आश्चय वाटले. पण नंतर ही नेमणूकहि अधिकारतः असावी असे माझ्या लक्षांत आले. भावी विद्यापीठाचा प्रतिनिधि म्हणून तात्यासाहेबांनी विद्यापीठ-समितीच्या चिटणिसाची नेमणूक केली. समितीची घटना पुरती बांधलेली नसल्यामुळे नेमणूक अधिकारतः करतां आली नाही, यामुळे व्यक्तिशः केली असावी. पण यांत यथोचित पद्धतीचा स्वीकार करण्याचा त्यांचा कटाक्ष दिसून आला.

कै. डॉ. बा. शि. मुंजे

(संस्थापक, भोसले लष्करी शाळा, नाशिक)

(१) १९२८ किंवा १९२९ साल असेल. मी त्या वेळेस सेंट्रल असेब्लीचा मेंबर होतो. असेब्लीमध्ये मी बहुधा फौजी विषयावरच बोलत असे. एके दिवशी फील्ड मार्शल सर वुइलियम बर्डवुड, कमाण्डर-इन-चीफ, याच्याशीं माझे बोलणे झाले. ते म्हणाले, "हिंदुस्थानच्या डिफेन्सचा प्रश्न फार भानगडीचा व कठीण आहे. त्याची असेंब्लीतील तुम्हां लोकांना विशेषशी कल्पना नाही. तुम्ही लोक पुस्तके वाचतां व वाटेल तसे बोलतां." मी म्हणालो, "असेल तसें; पण प्रसंग जर याल तर

आम्ही आपल्या सरहद्दीवरील डिफेन्सची सर्व ठाणी व व्यवस्था पाहून घेऊ, म्हणजे आम्हांला त्यासंबंधीची कल्पना येईल." ते म्हणाले, "ठीक आहे, पाहतो काय व्यवस्था करतां येईल ती." नंतर कांही दिवसांनी असेब्लीतील निवडक अशा कांही माणसांची एक लहानशी टोळी या कमांडर-इन-चीफने आपल्या इंग्रजी मिलिटरी ऑफिसर्सच्या देखरेखीखाली पाठविली. त्यामध्ये कै. श्रीनिवास आयंगार, कै. पं. मदनमोहन मालवीय, कै. प. मोतीलाल नेहरू, कै. नरसोपंत केळकर, अणे व मी अशी मंडळी होतों. त्या वेळेस मलाकंद, खैबर, जंडोला, रझमक, डेराइस्माईलखान वगैरे सरहद्दीवरील फौजेची ठाणी आमच्या पाहण्यांत आली. खरोखरच तो प्रांत मोठा बिकट प्रांत आहे. तेव्हां ज्या दिवशी आम्ही खैबर मुक्कामी पोहोचलो, त्या वेळेस आम्ही सरकारचे हिंदुस्थानी पाहुणे म्हणून आमच्या भेटीकरितां १०-१५ पठाण मंडळी आली. त्यामध्ये सर्व लोक जरी बिलकूल पठाणासारखे दिसत होते तरी त्यामध्ये कांही मंडळीच्या कपाळावर गंध लावलेलें होते! ही मंडळी जेव्हा आली तेव्हां त्यांपैकी कांहीच्या मस्तकांवर गंध पाहून मला मोठे आश्चर्य वाटले. तात्यासाहेब माझ्याजवळच उभे होते. त्यास मी म्हणालो, "तात्यासाहेब, पठाण लोकांच्या मस्तकावर चंदन ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे." तात्यासाहेब म्हणाले, "त्यांना विचारल्यावर उलगडा होईल." मी त्यास म्हणालो, "आपण सर्व पठाणच कां?" ते म्हणाले, "होय, आम्ही सर्वच पठाण." "मग तुमच्यापैकीं कांहीच्या मस्तकावर हिंदूप्रमाणे चंदन कसें दिसते?" ते म्हणाले, "होय, आम्ही सनातनी हिंदु आहोंत." मी म्हणालो, "आर्यसमाजी हिंदु का?" ते म्हणाले, "नाही, नाही. आम्ही आर्यसमाजी हिंदु नाही. आम्ही बिलकूल सनातनी हिंदु आहोत." तेव्हां तात्यासाहेबांस मोठा विस्मय वाटला. ते जसे टोळीने आमच्या भेटीला आले त्या वेळी त्यांनीं आपल्याबरोबर एक दुंबा – बोकड – आणला होता. आम्ही सर्व त्या बोकडाकडे पाहून मनांतल्या मनांत विचार करूं लागलों. तो दुंबा – बोकड – पाहून मी तात्यासाहेबांस म्हटले, "हा दुंबा कशाकरितां असेल? पाहुणचाराकरितां तर नाही? विचारून पाहावे." मी त्या पुढाऱ्यांस म्हणालो, "क्यों पठाण, आपसे मिलकर बडी खुशी हुई, लेकिन यह बकरा किस वास्ते?" त्या पठाणाचा म्होरका जो होता तो म्हणाला, "साहेब, यह आपके मेहमानीवास्ते लाया है. हम इसको दुंबा बोलते है." जवळच श्रीनिवास आयंगर व बापूजी अणे वगैरे मंडळी होती. त्यांना मोठे गूढ पडले की, आतां या दुंब्याचे काय करावें! तेव्हां मी सर्वांस उद्देशून तात्यासाहेबांस बोललो, "आपल्या सर्वांच्या तर्फे मी या दुंब्याचा स्वीकार करतो. मी सनातनी ब्राह्मण आहें, मला हा दुंबा चालतो!" सर्व मंडळी मोठ्यानें हंसली. तात्यासाहेब मला म्हणाले, "वा, डॉक्टरसाहेब मोठी मौज केली!"

(२) आठ-दहा वर्षें झालीं. माझ्याशीं आणि कै. श्री. भाई परमानंद यांच्याशीं मोठा वादाचा आणि झगड्याचा प्रश्न उपस्थित झाला होता. वाद व झगडा जो झाला तो त्यांच्या आमच्या खाजगी प्रश्नासंबंधीं नव्हता किंवा हिंदुमहासभेचें धोरण किंवा राजकारण यासंबधींहि नव्हता. तो केवळ सार्वजनिक बाबीसंबंधीं होता. तो झगडा जरी ७–८ वर्षे चालला तरी त्यामुळें भाईजींसंबंधानें माझ्या प्रेमांत व आदरांत बिलकूल फरक झाला नाही. भाईजी व भाईजींच्या मंडळींनीं वर्तमानपत्रांत जरी वाद उपस्थित केला तरी मी उत्तर देऊन वाद वाढविण्यास कारणीभूत झालो नाहीं. जो वाद होता तो एकाच गोष्टीबद्दल आणि ती गोष्ट ही कीं, दीड-दोन लक्ष रुपये खर्च करून जी हिंदुमहासभेची इमारत रीडिंग रोड, नवी दिल्ली, येथें बांधण्यांत आली होती ती इमारत कोणाची? भाईजींच्या खाजगीची की भाईजींनी नवीन जी सोसायटी – Servants of Hindu Society – रजिस्टर्ड केली होती तिची किंवा हिंदुमहासभेची? माझे म्हणणें एवढेच की, ती सर्व इमारत हिंदुमहासभेची व ती सर्व इमारत हिंदुसभेच्या ताब्यांत असावी. वादाचा व झगड्याचा मुद्दा येवढाच. प्रथम लवादाने या प्रश्नाचा निकाल लावावा म्हणून प्रयत्न करण्यांत आला. परतु सर मन्मथनाथ मुकर्जी लौकरच वारले म्हणून ते आर्बिट्रेशन थांबले. पुढे सरकारी कोर्टांत तो झगडा चालला. आम्ही वादी होतों. भाईजी प्रतिवादी होते. परंतु शेवटी दोन वर्षांपूर्वी नरसोपंत केळकर यांना आर्बिट्रेटर नेमून निकाल लावून घ्यावा असे बहुमतानें ठरले. नरसोपंतांना आर्बिट्रेटर नेमण्याच्या मी विरुद्ध होतों. कारण, त्यांचा स्वभाव मला माहीत होता की, कोणतीहि भांडणाची गोष्ट आणि मित्रामित्रात जर भांडणे उपस्थित झाली तर 'अर्धं त्वया अर्धं मया' हा न्याय ते लावीत असत. मला ही गोष्ट पसत नव्हती. मला कायद्याचा व न्यायाचा निकाल पाहिजे होता की, "ही इमारत कोणाची, हिंदुमहासभेची की इतरांची?" पुढें बहुमतानें नरसोपंत केळकर हे आर्बिट्रेटर नियोजित झाले.म्हणून मी लाचार झालों. परंतु अशा प्रकारची तडजोड न व्हावी म्हणून, आणि कायद्यानें आणि न्यायानें जो निकाल होईल तो देण्यांत यावा म्हणून मी एक युक्ति काढली. मी तात्यासाहेबास प्रत्यक्ष भेटलों नाहीं; कारण त्यांचा स्वभाव मला माहीत होता; कारण अशा प्रकारच्या भानगडींत ते कोणाच्याहि मानमुरवतीकडे पाहत नसत. त्यांना जे बरे वाटे त्याप्रमाणे ते करीत असत. म्हणून मी त्यांस पत्र लिहिलें, "अर्धं त्वया अर्धं मया या तत्त्वावर हा झगडा मिटाविण्यांत येऊं नये; आपण कोर्टाप्रमाणें सर्व साक्षी कागदपत्र पाहून कायद्यानें व न्यायानें निकाल द्यावा."

अशा प्रकारचें पत्र लिहिल्यावर कांही दिवसांनंतर जेव्हां त्यांची माझी प्रत्यक्ष भेट झाली, तेव्हां बोलण्यामध्ये तात्यासाहेब म्हणाले, "तुमचें पत्र मिळालें.

तुमच्या म्हणण्याचा मी विचार केला आहे. तुम्ही ज्या कारणाकरितां माझ्या आर्बिट्रेटरच्या निवडणुकीस प्रतिकूल मत दिलें होतें तीं कारणें खरीं आहेत." मी म्हणालों, "तात्यासाहेब, हा कांही वाटणी किंवा पार्टिशनचा झगडा नाहीं. हा झगडा शुद्ध मालकीसंबंधीं आहे. हीं हिन्दु महासभेची इमारत कायद्यानें व न्यायानें कोणाची एवढाच प्रश्न आहे. यामध्ये निदान माझ्याकडून तरी भाईजीच्या मित्रत्वामध्ये व्यत्यय येणार नाहीं व त्या दृष्टीनें मी हा झगडा चालवीतहि नाही." पुढें हें अशा प्रकारचें कोर्ट केसरी ऑफिसमध्ये भरविण्यांत आले आणि आनंदाची गोष्ट ही की, तात्यासाहेब केळकर यांनीं बिलकूल कोर्टाप्रमाणे काम चालविले. त्यांनीं वादी-प्रतिवादीच्या जबान्या घेऊन व कागदपत्र पाहून बिलकूल कायद्याचा व न्यायाचा निकाल आमच्या बाजूने दिला. अशी तात्यासाहेबांची न्यायबुद्धि होती. अशा प्रकारचा न्यायप्रिय मनुष्य, आमच्याबरोबर काम केलेला, दिवगत झाला म्हणून फार दुःख होते आणि पुण्यांत किंवा उभ्या महाराष्ट्रांत त्याच्यासारखा मनुष्य त्यांची जागा भरून काढण्यास दुसरा नाही हे त्यांचा शत्रुहि (त्यांस शत्रु असल्यास) कबूल करील.

डॉ. देवदत्त रामकृष्ण भांडारकर

(एम्. ए., पीएच्. डी., कलकत्ता)

(१) केळकर यास प्रथम मी पुण्यांतील आनंदोद्भव थिएटरमध्ये पाहिले. सन १८९१ साली डेक्कन कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनी 'मृच्छकटिक' नाटक करून दाखविले. त्या वेळेस अर्थात् माझे परमपूज्य वडील प्रोफेसर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर हे हजर होते. नाटक उत्तमोत्तम झाले. नरसोपत यास दोन भाग (Parts) देण्यांत आले होते. त्यांची अंगयष्टि सुंदर व मोहक होती. चवथ्या अंकांत शर्विलक वसंतसेनेच्या मदनिका दासीला भेटावयास गेला, तेथें दोघांची अचानक गांठ पडली. त्या वेळेस शर्विलकाने तिच्या अप्रतिम सौंदर्याच्या वर्णनपर 'मदनमपि गुणैर्विशेषयन्ती रतिरिव मूर्तिमती विभाति येयम्' हा श्लोक मोठ्या सुस्वरांत गायला. त्या वेळेस टाळ्यांची मोठीच गर्जना झाली. माझे वडील स्वभावतःच फार गंभीर होते. तथापि विद्यार्थ्यांनीं मदनिकेच्या (अर्थात् नरसोपंतांच्या) सौंदर्याच्या व मोहकतेच्या प्रशंसापर हा टाळ्यांचा गजर केला. वडिलांकडे मीं थोडी दृष्टि वळविली, पण आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे माझे वडीलदेखील नरसोपंतांकडे पाहून सकौतुक हंसत होते ! चवथा अंक संपल्या-नंतर पुष्कळ लोक म्हणजे शिक्षक, शास्त्रीबुवा, विद्यार्थी वगैरे चर्चा करूं लागले कीं अधिक सुंदर व मोहक कोण ? वसंतसेनेचा पार्ट ज्यानें घेतला तो कीं मद-निका ? पण दोघेहि मोठे सुंदर व मोहक होते असेंच सर्वांचें मत पडलें.

(२) त्या मृच्छकटिक नाटकामुळें त्यांची माझी चागली ओळख झाली. त्यामुळे आमचा परिचयहि झाला व तो वाढत गेला. सन १८९१ साली व त्यानंतर एक वर्ष फर्ग्युसन कॉलेजची इमारत बांधली जात होती. त्या वेळेस दसऱ्याचें सीमोल्लंघन तेथें मोठ्या थाटाने होत असे. त्या वेळेस त्या वेळचे मोठमोठे लोक जमत होते प्रिन्सिपाल आगरकर, लोकमान्य टिळक, रा. नामजोशी, प्रो. जिनसीवाले इत्यादि मंडळी येत असे व आकस, चुरसभाव पुरा विसरून एकमेकांची सप्रेम भेट घेत असत. मी तेथे अवश्य जात असे. नरसोपंत मला शोधून काढीत व कडकडून भेटत. ते मला सोने (आपट्याची पानें) देत व मीहि त्यांना देई.

(३) चारपाच वर्षांपूर्वी मी पुण्यास गेलो होतो. एके दिवशी पर्वती पाहावयास गेलो. पायऱ्या चढता चढतां माझ्यापुढें नरसोपतास मी जातांना पाहिलें. त्यांच्याबरोबर एक वयातीत बाई होती. म्हणून मी हलकेच " यथा यथा लगति शीतवातः " हा श्लोक पुटपुटला. माझे शब्द त्यांच्या कानी पडले व त्यांनी पाठीमागे वळून विनोदयुक्त हास्य केले व नमस्कार केला. त्यांचा विनोद व सुभाषित याचा मला बरीच वर्षे परिचय होता. म्हणून कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या बी. ए. परीक्षेला त्यांचे ' सुभाषित व विनोद ' हे पुस्तक मी लावून ठेवले होते; सध्या त्यांचे 'गद्यगुच्छ' हे पुस्तक ठेविले आहे. एकदरीत पाहता केळकर हे अष्टपैलू होते; ज्यांचा ज्याचा त्यांच्याशी परिचय झाला होता त्यांच्या स्मृतिपथावरून ते कधीहि नाहीसे होणार नाहींत, अशी माझी खात्री आहे.

वा. रा. पुराणिक

(माजी व्हाइस चॅन्सेलर, युनिव्हर्सिटी, नागपूर)

(१) साहित्यसम्राट् तात्यासाहेब केळकर यांना महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध पुढारी व लेखक या नात्याने मी बरेच वर्षांपासून ओळखत असे. महाराष्ट्रांत किंबहुना साऱ्या हिंदुस्थानांत त्यांचे नांव इतके दुमदुमले आहे की, त्यांना न जाणणारी व्यक्ति क्वचित्च सांपडेल. त्यांचा माझा विशेष परिचय १९४६ सालअखेर नागपुरांतील राजाराम वाचनालयाचा सुवर्णमहोत्सव झाला त्या वेळी झाला. मी त्या वाचनालयाचा बरेच वर्षांपासून अध्यक्ष आहे व राजारामपत दीक्षित —ज्यांच्या नांवानें ते वाचनालय प्रसिद्ध आहे—त्यांचा व तात्यासाहेबांचा चांगला स्नेहसंबंध होता हे ऐकून माहीत होतें; म्हणून मी व वाचनालयाच्या कार्यकारी मंडळानें तात्यासाहेबांस या प्रसंगी बोलवावे असे ठरविले व तात्यासाहेबांस आग्रहाचं आमंत्रण (पत्र व तारद्वारें) पाठविले. त्यांनीं आधी वृद्धापकाळांत इतक्या दूरचा प्रवास व दगदग सहन करवणार नाहीं या सबबीवर येण्याचे नाकारले व

वाचनालयास उपदेशपर आपला आशीर्वाद पाठविला; परंतु आपल्या उत्तरांत तात्यासाहेबांनी जी कळकळ व आत्मीयता दाखविली त्यावरून कार्यकारी मंडळानें पुनः आग्रह करून पाहण्याचें ठरविले व त्यांच्या चांगल्या परिचयाचे दोन गृहस्थ पुण्यास त्या कामासाठी मुद्दाम पाठविले. अखेरीस आपल्या भिडस्त स्वभावाप्रमाणे त्यांनी प्रसंगास येण्याचे ठरविले व त्याप्रमाणे ते आले. त्यांच्या या सौजन्यामुळे नागपुरकरांना फार आनंद वाटला व येथें त्यांचे मोठ्या प्रेमानें व थाटानें स्वागत करण्यांत आले. या वेळी जवळजवळ आठवडाभर त्यांचा नागपूरला मुक्काम झाला व या अवधींत त्यांनी आपल्या समतोल बुद्धीच्या भाषणांनी, विद्वत्तेने व विनोदी स्वभावाने नागपूरकरांवर अशी छाप बसविली कीं, त्यांनी आणखी कांही दिवस राहून निरनिराळ्या विषयांवर व्याख्यानें द्यावीं अशी त्यांना आग्रहाची विनंती करण्यांत आली. माझा व त्यांचा दाट परिचय याच आठवड्यात झाला. या वेळी मी नागपूर विश्वविद्यालयाचा कुलगुरु होतो व म्हणून सर्व साहित्यिक संस्थांतर्फे व विश्वविद्यालयातर्फे तात्यासाहेबांना मानपत्र अर्पण करण्याचा मान मला देण्यांत आला. त्या मानपत्राला उत्तर देतांना तात्यासाहेबांनी मराठी वाङ्मयावर जे मार्मिक व विनोदी भाषण केलें ते अद्यापहि सर्वांच्या लक्षांत आहे. यात साहित्याच्या निरनिराळ्या अंगाचे विश्लेषण व वाङ्मयांत विनोदाचे स्थान कोणते व कसे असावे यावरील विचार फारच मार्मिक व सुंदर होते.

(२) विषय कोणताहि म्हणजे राजकीय, सामाजिक अथवा साहित्यिक असो, तात्यासाहेब बोलू लागले म्हणजे त्यांच्या विचाराचा समतोलपणा लागलीच लक्षात येत असे व त्यांच्या बुद्धिवैभवाबद्दल व चातुर्याबद्दल खात्री पटत असे. विरुद्ध पक्षाचे काय म्हणणे आहे हे नीट समजून घेऊन त्यांतील गुणदोष लक्षात घेऊन आपले मत ते बनवीत असत व आपले मत ते अशा रीतीने मांडत असत की, उलट पक्षाच्या मंडळीत त्याच्याविषयी आदर कायम राहात असे. निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळ्या विषयावर चर्चा होत असताना हे त्याचे गुण सहज लक्षांत येत. त्याच्या अंगी वसत असलेले सौजन्य व त्यांचा विनोदी स्वभाव याचा अनुभव त्याच्या सान्निध्यांत असतांना वेळोवेळी येत असे. ते एवढे मोठे 'साहित्यसम्राट्' व प्रसिद्ध 'देशभक्त'; परंतु लहानथोरांशी, सर्वांशी, ते मिळून मिसळून वागत असत व आपल्या विनोदाने सर्वांना हसवून उपदेश करीत असत.

(३) त्यांचा वृद्धापकाळ लक्षांत घेतां त्यांच्यावर कामाचा बोजा जास्त पडूं नये म्हणून आमचे कार्यकारी मंडळ फार झटत असे; परंतु तात्यासाहेब कोणासहि 'नाहीं' म्हणण्यास तयार नसत. इतकेच नव्हे तर त्यांच्या पूर्वपरिचयाचे जे लोक नागपुरात होते त्यांच्या घरीं आमंत्रणाशिवाय देखील खेप टाकून आल्याशिवाय

त्यांना राहावले नाही. दुपारची थोडी वामकुक्षी झाली की एकाद्या तरुणाप्रमाणे ते पुनः काम करण्यास तयार असत.

(४) याच मुक्कामांत त्यांचे नाटकावरील प्रेम व त्या कलेतील त्यांची तन्मयता ही आमच्या लक्षांत आली. त्यांच्या सन्मानार्थ जी नाटके करून दाखविण्यांत आली, ती त्यांनी जागरणास न जुमानतां पूर्ण पाहिली व रंगभूमीबद्दल, विशेषतः मराठी रंगभूमीबद्दल, आपले विचार त्यांनी येथील नाट्य-प्रेमी मंडळीस सांगितले. तात्यासाहेबांच्या मुक्कामाचा आठवडा निरनिराळ्या कार्य-क्रमांनीं भरला होता. त्या सर्व कार्यक्रमाला नेमल्या वेळी हंसतमुखाने हजर राहून त्यांनी नागपूरकरास निरनिराळ्या विषयांवर आपले विचार सांगून उपकृत केलें. त्यांच्यासंबंधी लिहावे तितकें थोडेच आहे. तात्यासाहेबांच्या निधनाचे वर्तमान ऐकून नागपूरकरांस धक्का बसला. मराठी वाङ्मयाचा खरा 'हिरा' गमावला गेला यात शंका नाही.

दत्तो वामन पोतदार

(बी. ए., प्राध्यापक, महामहोपाध्याय, पुणें)

(१) मी बी. ए. होतांच अमेरिकेत पुढील शिक्षणासाठीं जावें असा एक विचार माझ्या डोक्यांत आला. कांहीं छात्रवृत्ति जाहीर झाल्या होत्या. तेव्हां शिफारसपत्राची गरज पडली. तात्यासाहेबांनी कसलेंहि आढेवेढे न घेतां एक छोटेसें उत्कृष्ट शिफारसपत्र दिले! त्यांनी आपले काम केले. आतां आमचे नाणें चाललें नाही; त्याला त्यांचा काय उपाय!

(२) एकदां असें झालें. बहुशः इ. स. १९११–१२ साल असावे. कै. राजवाडे रात्रौ ९–९॥ च्या सुमारास मला बरोबर घेऊन तात्यासाहेब केळकरांकडे गेले. कै. वासुदेवशास्त्री खरे यांचे केळकर शिष्य, आणि कै. वासुदेवशास्त्री यांचे ऐतिहासिक लेखनसंग्रहाचे काम आर्थिक पेचामुळें मंदावले होतें. तो पेच सोडवून शास्त्रीबुवांचें काम जोराला कसे लावावे ही विवंचना सोडविण्यासाठी राजवाडे यांनी नरसोपंतांपाशी आग्रहानें चर्चा केली! त्या वेळी राजवाडे आणि खरे यांचे खरें सौरस्य कसे होते याचा मला प्रत्यय आला. आणि नरसोपंतांविषयीं राजवाडे जरी कधीं कौतुकाने बोलत नसत तरी या काली त्यांना अखेर तात्यांच्याकडेच जाणें उचित वाटलें याची मला मौज वाटली.

(३) भारत इतिहास संशोधक मंडळासाठी प्रथम हल्लीच्या शिवाजी मंदिराच्या जागेंतच एक पट्टी मिळवावी अशी खटपट होती. शिवाजी मंदिराची मोकळी जागा केळकरांनी हिय्या करून घेतली होती. परंतु पुढें पंढरपुरला परिषद

झाली त्या वेळी केळकर यांनी शेजारची व समोरची वेहेरे यांची बखळ जागा मंडळासाठी मिळावी ही योजना ठरविली. ती जागा हस्तगत करण्याच्या कामी त्रास कांही थोडा नाही झाला. एकदां तर भररात्री ९।१० वाजतां जोराचे वादळ झालें. रस्त्यांत गुडघा गुडघा पाणी ! पण वेळ टळली तर मालक फिरण्याची धास्ती माझ्या पोटांत धस्स करीत होती ! काय करणार ? कसें होईल म्हणून चिंता ! पण नरसोपंत तश्श्या पावसांत अगरखा पागोटे घालून निघाले. रस्त्यांत विजेचे दिवे नव्हते त्या वेळी. हातांत कंदिल, वरून विजा चमचमताहेत ! अशा थाटांत आम्ही निघालो ! मालक सर्दच पडला आणि कबुली झाली ! अशी ही जागा आपल्या मंडळास मिळाली ! आणि त्या काळी नरसोपंतांचें हे असें अकृत्रिम साहाय्यच कारणीभूत झालें ! प्रथम ही जागा दीर्घ मुदतीच्या भाडेपट्टयाने मिळविली होती. पुढे विकत घेण्याचा मोका आला. त्याहि वेळीं ते काम पार पाडले ! व तेंहि नरसोपंतांनींच आपली रकम आयत्या वेळीं पुढें करून आणि मालकाची संमति मिळवून ! !

(४) इ. स. १९१७ सालची गोष्ट. आम्ही सारे म्हणजे पंत पराडकर, मी, तात्यासाहेब इंदूरला मराठी साहित्य संमेलनासाठी निघालो. त्या वेळी वाटेंत नरसोपंतांनीं आपली कल्पना माझ्यापुढें मांडली कीं, "१८१८ ला मराठी राज्य बुडाले. १९१८ ला त्या गोष्टीला शंभर वर्षें पूर्ण होतील. तेव्हां मराठी राज्याचा आढावा घेणारा एक ग्रंथ या निमित्तानें प्रसिद्ध करावा. खरे शास्त्री यांचें साहाय्य मी मिळवीन, पण इतरांची मदत पाहिजे, कामें व विषय वाटून घेऊ." झाले; याद्या झाल्या, टिपणें सुरू झाली. पण काम रेंगाळत पडले; तेव्हां तात्यासाहेबांनी स्वतःच एकट्याच्या हिम्मतीवर 'मराठे आणि इंग्रज' हा सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ लिहून शतसांवत्सरिक श्राद्धसंकल्प सिद्धीस नेला ! असा त्यांचा दांडगा उरक आणि आत्मश्रद्धा ! !

(५) हल्ली मी ज्या 'लोककल्याण' वास्तूंत राहतो त्यांतहि तात्यासाहेबांचा संबंध आलाच. मी चिंचवडास राहण्यास जावयाचा बेत केला आणि सहज ती गोष्ट त्यांच्या कानावर घातली ! दुसऱ्या दिवशी तात्या सकाळी उठून 'पुष्करणी' बंगल्यांतून गांवांत थेट माझे मित्र धोंडूमामा साठे यांच्या घरी गेले आणि माझा बेत मोडून काढून माझी स्थापना या 'लोककल्याण'गृहांत करण्याचा आग्रह त्यांनी केला ! आणि अखेर तसेंच घडले ! !

माझा ग्रंथसंग्रह मी जुन्या घरांतून नव्या लोककल्याणमध्ये आणला. गठ्ठयांचा डोंगर पडला. तो पाहून तात्यासाहेब म्हणाले, "बोला, हा कधी लावणार ? तुमच्याच्याने कांही हा डोंगर हालविणे होणार नाही !" मी म्हणालों – "सहा महिन्यांनी या आणि पाहा." मीं खरोखरीच तो पर्वत हालवून लावून टाकला आणि खरोखरीच तात्यासाहेब एका दिवशीं पुष्करिणी बंगल्यावरून चालत नदीवरून आले ते थेट लोककल्याणांत ! डोंगर हाललेला आणि पुस्तके लावलेली पाहून त्यांस फार फार

समाधान वाटलें! चौथ्या मजल्यावर शांतता, उजेड, वारा सारखा वाहता हें दृश्य पाहून तात्यासाहेब म्हणाले, "– बस्स, मी येथेच वाचनास आणि अभ्यासास बसणार!" याहून आणखी काय पाहिजे?

गोडीत माणसाला सहज चढवून काम करून घेण्याच्या त्यांच्या हातोटीचे, प्रेमळपणाचे, विद्याप्रेमाचे आणि साधेपणाचें हे स्वानुभवाचे उदाहरण माझ्या मनावर कोरून ठेवावे तसे ठसून राहिलें आहे."

(६) कांही वर्षें मी मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या वाङ्मयशाखेचा (आर्टस् फॅकल्टीचा) सभासद होतो. तेथे मराठी अभ्यास मंडळावर तात्यासाहेबांची निवड व्हावी म्हणून प्रयत्न करण्याचे मी मनांत आणले. मला भय वाटत होते कीं, मुंबई युनिव्हर्सिटीत अशी गोष्ट घडवून आणणे जरा कठिणच काम आहे! झाले तर पाहा! पण न झाले तर, तर तात्यासाहेबांसारख्या साहित्यसम्राटाला फुकट पणाला लावले हा अपशब्द मात्र लागणार! म्हणून मुनशी, काणे प्रभृतीचे पाठबळ मिळविलें. तात्यासाहेबाची समति पाहिजे, तर ते एकाएकी कानाजवळचे हाड कुजल्याचे नजरेस आल्यामुळे सिमल्याहून तडक निघून मुंबईस इस्पितळांत पडलेले! ती गुप्त बातमी काढून त्याहि स्थितीत तात्यासाहेबांची भेट घेऊन त्यांची सही मी मागितली आणि त्यांनी दिली!! पण आमचा सारा बार फुकट गेला! युनिव्हर्सिटींतल्या खेळयांनी निराळाच डाव केला!! पण तात्यांनी चकार शब्दानें मला दुखविले नाही!

न. का. घारपुरे

(एम्. ए., पीएच्. डी., प्रोफेसर, पुणें)

(१) 'ईस्ट ॲण्ड वेस्ट असोसिएशन' ही संस्था आम्ही जानेवारी १९३४ मध्यें स्थापन केली. परदेशाला जाऊन आलेल्या लोकांनीं एकत्र यावें, विचारविनिमय करावा, परदेश व हिंदुस्थान यांतील शैक्षणिक, सांस्कृतिक मैत्री दृढ व्हावी ह्या उद्देशाने ही संस्था कार्य करीत असे. संस्थेतर्फे मधूनमधून जेवणाचा कार्यक्रम होत असे. एका जेवणाला सर राधाकृष्णन्, दे. भ. सरोजनी नायडू, श्री. तात्यासाहेब केळकर इत्यादि बरेच थोरथोर लोक आले होते. जेवणाचा बेत टिळक स्मारक मंदिराच्या गच्चीवर सायंकाळी ८॥ वाजतां होता. तात्यासाहेब त्या वेळी जवळच राहत होते. उन्हाळयामुळे उकडत होते. म्हणून तात्यासाहेब अंगात नुसता सदराच घालून आले होते. आम्हां सर्वांना जरा आश्चर्य वाटलें. तात्यासाहेब म्हणाले, "अहो, उकडतें आहे काण! शिवाय टिळक स्मारक मंदिर मला घरच्यासारखेंच आहे." थट्टेनें ते पुढे म्हणाले, "शिवाय जेवणाकडे माझें

लक्ष तुमच्यापेक्षां जास्त लागेल." आम्ही सर्वच हसूं लागलों. यावरूनच मला आठवते की, असहकारितेची चळवळ जोरांत असतांना स्वदेशीवर तात्यासाहेबांचे शिवाजीमंदिरात व्याख्यान चालले होतें व ते म्हणाले, "ज्याना स्वदेशीच कापड वापरावयाचं आहे, त्यांना ते शक्य आहे. आपल्या देशांत कपडे लागताहेत तरी किती? माझेच पाहाना. मी हा गळ्यापर्यंत बंद बटनांचा कोट घालतो, त्यामुळें आंत सदरा घालावा लागत नाही, कापड वाचते, स्वदेशीचा प्रश्न तेवढाच सुटतो," असे म्हणून त्यानी कोटाच्या दोनचार गुंड्या काढून दाखविल्या, तो आत सदरा नव्हता! असा त्याचा मार्मिक साधेपणा होता

(२) माझे मित्र श्री. नीलकंठ चिंतामण गद्रे यानी १९३५ मध्ये 'कृष्ण-कारस्थान' हे (कंसवधाच्या आख्यानावर) नाटक लिहिले तात्यासाहेबांना वाचून दाखवून त्यांनाच ते अर्पण करण्याविषयी परवानगी घ्यावयाची होती तात्यासाहेबाची व माझी ओळख म्हणून मी त्याप्रमाणे त्यांना विचारले. त्यानी संमति दिल्यावर नाटकाचे दोन अंक त्याना समक्ष वाचून दाखविले. त्यानी ते ऐकून घेऊन कांही सूचनाहि केल्या व नाटक चांगले आहे असा अभिप्राय दिला व अर्पण करण्यासहि परवानगी दिली. त्याप्रमाणे गद्रे यांनी नाटक त्यांना अर्पण केले व छापील प्रत देण्याकरितां ते व मी त्यांच्याकडे गेलो. चांदीच्या तबकात प्रत ठेवून ती त्याना अर्पण केली व नमस्कार करून आशीर्वाद मागितला. तात्यासाहेब म्हणाले, "अहो, हे नाटक तुम्ही मला अर्पण केले ते ठीक झाले; परंतु त्याला हे चांदीचे पुष्टीपत्र हो कशाला? त्यांत वाङ्मयानंद आहे काय?" गद्रे यांना वाईट वाटेल म्हणूनच त्यांनी तबकाचा स्वीकार केला व स्वतःचे कवितांचे पुस्तक गद्रे यांना त्यांनी परत भेट म्हणून दिले. गद्रे याना किती धन्यता वाटली हे सांगावयास नको.

(३) कै. रावसाहेब महादेव मोरेश्वर कुंटे, बी.ए., यांचे चरित्र लिहिण्यास मी घेतले आहे. हा ग्रंथ बहुतेक तयार होत आला आहे. कै. कुंटे याच्यासंबंधी तात्यासाहेबाना कांही माहिती असल्यास विचारावी या उद्देशाने मी त्यांच्याकडे गेलो होतो कुंटे यांच्या विद्वत्तेबद्दल त्यानी आदर व्यक्त केला व खालीलप्रमाणें आठवण सांगितली :– 'मी प्रथम पुण्यास दि. ८ ऑक्टोबर १८८८ ला आलो. पुण्यांत पाऊल ठेवतो तो मला सगळे वातावरण अगदी विषण्ण व सुन्न दिसले व म्हणून मी चौकशी केली. तेव्हां मला समजले की, पूना हायस्कूलचे कर्तबगार हेडमास्तर व विद्वान् संस्कृतज्ञ महादेव मोरेश्वर कुंटे वारले असून लोक दहन-भूमीकडे चालले होते. मीहि तिकडे गेलो. तेथे कुंट्यांचे मला प्रथमचे व शेवटचे दर्शन झाले. पुण्यांतील महादेव गोविंद रानडे वगैरे तत्कालीन मोठमोठ्या लोकांची कुंट्यांबद्दलची भाषणे ऐकली. एवढीच माझी आठवण आहे. माझे पुण्यास प्रथम येणे मला आठवले की, कुंटे डोळ्यापुढे उभे राहतात!!"

रामचंद्र गोविंद ऊर्फ तात्यासाहेब जाधवराव

(इनामदार, भुइंजकर, जि. सातारा)

(१) तात्यासाहेब यांच्याबद्दल मराठे समाजांत गाढ लोकप्रियता होती, हें ते सेंट्रल असेंब्लीच्या निवडणुकांस उभे असतां सिद्ध झाले. त्या वेळी सातारा जिल्ह्यांत सत्यशोधकांचा फार जोर होता; वजनदार ब्राह्मणेतर उभे असून त्यांची व्याख्यानबाजी सारखी चालू होती. तात्यासाहेब एकदांच जिल्ह्यांत हिंडून गेले व इतक्या मोठ्या बहुमताने निवडून आले की प्रतिपक्षी चकीतच झाले. आश्चर्य की, कित्येकांच्या अनामत रकमाहि जप्त झाल्या. त्यांचा सारा प्रचार वाया गेला आणि अखेर मराठ्यांनी तात्यासाहेबांनाच मते दिली. भुइंजेपुरते मला माहीत आहे की, आमचे आजोबा ती० खंडेराव रायाजीराव यांचे मत तात्यासाहेबांनाच मिळणार हें कळतांच पचक्रोशीतील सोळा गावांतील मराठ्यांनी आपली सर्व मतं केळकरांनाच दिली !

(२) १९२८ सालची गोष्ट; लोकमान्य टिळक व तात्यासाहेब यावर ते केवळ ब्राह्मण म्हणूनच कित्येक मराठ्यांचा आक्षेप असे व ते थोर गृहस्थ मराठ्यांनी चालविलेल्या सत्कार्यास हातभार लावण्यांत कुचराई करीत असा दुष्टपणाचा प्रचारहि होत असे. पण माझ्या अनुभवाप्रमाणे ही वस्तुस्थिति नसून खोटी गोष्ट आहे. पूज्य जिजामातेच्या पाचाड येथील समाधीचा जीर्णोद्धार व एकादे स्मारक करण्यासाठी कै. सेनापति सरदार यशवंतराव खंडेराव दाभाडे, मी व आणखी कांही मंडळींनी योजना केली. या प्रकरणी संशोधनाच्या कामी केवळ तात्यासाहेब केळकराच्यामुळेच आम्हांस यश लाभले.

(३) तात्यासाहेब लोकसंग्रहाची एकहि संधि घालवीत नसत, तसेच समदृष्टीने कोणाच्याहि गुणाचे चीज करीत. याचा अनुभव १९३६ साली मलाच आला. मी मुंबई विधिमंडळाच्या निवडणुकीस सातारा उत्तरभागातर्फे अखेर लो. स्व. पक्षातर्फे उभा होतो. ही निवडणूक मी अखेरपर्यंत का लढवूं शकलो नाही हा इतिहास सांगण्यासारखी वेळ अजूनहि यावयाची आहे. तेव्हां मी वस्तुतः कॉंग्रेसच्या तिकिटावरच उभा राहावयाचा; पण सातारा जिल्ह्यांतील विलक्षण राजकारणामुळे मला नकार मिळाला. हे बॅ. रामराव देशमुखांना कळतांच त्यांनी मला दे. भ. अण्णासाहेब भोपटकरांना भेटण्यास कळविले. अखेर मला तात्यासाहेब केळकरांकडे नेण्यांत आले. त्यांनी ताबडतोब सारी व्यवस्था करवून मजबद्दल ११-१२-१९४६ च्या केसरीत उत्तम मजकूर लिहून लो. स्व. पक्षातर्फे पाठिंबा दिला.

(४) १९३९ ते ४४ पर्यंत मी सातारा जिल्हा युद्धमंडळाचा सभासद व ऑ. टे.

रि. ऑफिसर म्हणून काम केले. त्या वेळी तात्यासाहेबांचा या बाबतीतील दृष्टिकोन समजावून घेण्यासाठीं त्यांची मी पुण्यास भेट घेतली. त्यांचा दृष्टिकोन सुप्रसिद्धच आहे. सांगावयाचे हे की, त्यांनीं प्रसिद्धिविन्मुखतेनें बसल्याबसल्याच या बाबतींत एवढे काम केलेलें मला दिसले की, मला मी करीत असलेल्या कामाच्या क्षुल्लकपणाची खरोखर लाजच वाटली !

डॉ. नवले

(संपादक दीनबंधु, पुणें)

(१) श्री. केळकर हे लोकमान्य टिळकांच्या बरोबर १९०५-०६ सालांत स्वदेशी बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण यांचा प्रसार महाराष्ट्रांत करण्यासाठी दौरे काढीत होते. दरसाल ते कॉंग्रेस अधिवेशनास त्यांच्याबरोबरच जात असत. त्यामुळेच तात्यासाहेबाचा गोड सहवास मला अनायासे लाभला. १९०८ साली जेव्हां टिळकाच्यावर हायकोर्टमध्ये खटला सुरू झाला, तेव्हा इंदुप्रकाश प्रेसमध्ये रात्रीचा दिवस करून सबध केसची टिपणं वगैरे घेऊन प्रसिद्ध करण्याच्या कामात मी तात्यासाहेबांना मदत करीत असे त्या वेळी त्यांची अहोरात्र काम करण्याची चिकाटी दिसून आली.

(२) सुरतेस कॉंग्रेस मोडली तेव्हा नवीन राष्ट्रीय पक्ष स्थापन करण्यामध्ये केळकराचाच भाग होता. पुढे टिळक सुटून आल्यावर १९१५ साली पुणे येथे रा. ब. जी. व्ही. जोशी याच्या अध्यक्षतेखाली जी पुणे जिल्हा सभा भरविली गेली त्यांतहि केळकराच्याबरोबर मी काम केले. त्या वेळी त्याची तडफ, दूरदृष्टि व समाजसंघटना वगैरे गुण दिसून आले.

(३) १९२० साली मला पार्लमेंट हाऊसमध्ये 'चेल्म्सफर्ड रिफॉर्म स्कीम' साठी साक्षीकरितां जावे लागले. त्या वेळी नुकतेच लो. टिळक व केळकर जाऊन आले होते. त्या वेळी लो. टिळकानी त्यांच्या राहिलेल्या कामासबधीची कांही खाजगी पत्रे मला दिली होती. त्याचप्रमाणें तात्यासाहेबांनीहि ओळखीसबंधाची मला पत्रे दिली होती. त्यांचाहि मला फार उपयोग झाला.

(४) लंडनमध्ये कॉंग्रेसप्रणीत इंडिया साप्ताहिक पत्र मिस् नॉर्मिंग्टनबाई चालवीत असे व लंडनमध्ये असतांना त्यांच्याबरोबर सपादकाचे काम तात्यासाहेब करीत असत. तेव्हां 'केळकर गेले तर डॉ. नवले तुम्ही आतां आम्हाला मदत केली पाहिजे' असें त्या बाई मला म्हणाल्या. त्यानी केळकरांविषयी खालील उद्गार काढले की, "Mr. Kelkar is the great politician of India and best English writer. I like him very much."

(५) १९२० ऑगस्टमध्ये लो. टिळक वारले. त्या वेळेस मी इंग्लंडांत होतो. त्यांची शोकप्रदर्शक सभा रसेल्स स्क्वेअर, शेक्सूपिअर हॉलमध्ये मी भरविली होती. त्या सभेस हाऊस ऑफ लॉर्डस्, हाऊस ऑफ कॉमन्स, लेबर पार्टी वगैरेमधील बरीच प्रमुख मडळी जमली होती. टिळकांच्या गौरवपर भाषणांत केळकरांचाहि उल्लेख येत असे. कारण टिळकांच्या सेक्रेटरीचे काम केळकरच करीत असत. नतर टिळकांसबंधी खाजगी वैयक्तिक मते घेण्यासाठी मी कित्येकांच्या गांठीभेटी घेतल्या. त्या वेळी केळकरांसंबंधीहि पुष्कळांनी उद्गार काढले ते माझ्या डायरीतून खालीलप्रमाणे देत आहे:–

१. मि. मॉटेग्यू स्टेट सेक्रेटरी ऑफ इंडिया म्हणाले, " मि. टिळक गेले तरी त्यांचा उजवा हात मि. केळकर, ग्रेट मराठा लीडर, हे त्यांचे कार्य खात्रीने पुढे चालवितील व इग्लिशांना सळो की पळो करून सोडतील असे वाटतें."

२. मि. लॅन्सबेरी, लेबर लीडर, मेबर ऑफ पार्लमेंट, बोलले – " Mr. Kelkar is a thorough gentleman, eminent Editor and true son of India. I like him very much."

३. सर शकर नायर, असिस्टंट स्टेट सेक्रेटरी फॉर इंडिया, उद्गारले:– " टिळकांची 'केसरी' व 'मराठा' ही पत्रे टिळक गेले तरी, केळकर बद पडूं देणार नाहीत. केळकरासारखा महाराष्ट्रियन पुढारी असल्यामुळे कॉंग्रेस व प्रागतिक यांमधील ते दुवा आहेत. ते वर्तनाने जरी राष्ट्रीय असले तरी हाडाने खरे प्रागतिक आहेत."

४. मरहूम लॉर्ड सिंह, जॉइंट पार्लमेंटरी स्टेट सेक्रेटरी फॉर इंडिया, म्हणाले, " Mr. Kelkar is a hero of Maharashtra. He was the right hand of Mr. Tilak."

५. श्रीमत सर सयाजीराव गायकवाड हे त्या वेळी लडनमध्ये होते. ते केळकराचे चहाते. त्यांनी असा शेरा दिला की, " टिळक गेले तरी केळकर मागें असल्यामुळे टिळकांचे कार्य ते खात्रीने पुढे उत्तम रीतीने चालवितील. त्यांच्यासारखा शात, दूरदृष्टि व समजस महाराष्ट्रियन दुसरा कोणी नाहीं."

६. सर जॉन राईस, एम्. पी., यांनी बोलून दाखविलें कीं, " Mr. Kelkar is an extraordinary gentleman and best leader of Bombay."

७. मि. एडवर्ड, पोलीस कमिशनर हे सेवानिवृत्त होऊन लंडनमध्ये इंडो ब्रिटिश ॲसोसिएशन काढून तिचे सेक्रेटरी बनले होते. ते जरा मिस्किलपणें म्हणाले – " मी बॉबेचा पोलीस कमिशनर असतांना मला टिळकांना पकडण्याची संधि मिळाली. केळकर फार धूर्त असल्यानें ते कधीं माझ्या तावडीत सांपडले नाहींत !"

८. लॉर्ड सिडनहॅम, मुबईचे माजी गव्हर्नर, हे मुंबईहून पेन्शनींत गेल्यानंतर लंडनमध्यें एका गल्लीतील दोन खणांच्या ब्लॉकमध्यें राहात होते व कांही सस्थानिक हाताशी धरून त्यांच्याकडून पैसे उकळून इंडो-ब्रिटिश ॲसोसिएशनचे चेअरमन बनले होते. त्यांच्या भाषणामध्ये पुढील मजकूर आला :-- "मी मुबईचा गव्हर्नर असतांना मुबई इलाख्यांत असतोषाचा वणवा पेटविण्यांत केळकर अग्रगण्य होते. केसरीकडे सर्व केळकरच पहात असत, म्हणून टिळकांना तिकडे विशेष बघावे लागत नसे. सरकारविरुद्ध 'केसरी' त अग्रलेख केळकरच लिहीत असत. त्यांची लेखणी अतिशय तीव्र असल्याने तेच केसरीत विषारी लेख लिहीत. टिळकांइतकेच केळकरहि मोठे मुत्सद्दी आहेत. केळकर हे 'हिडन् स्टेट्स्मन' असल्याने केव्हां काय करतील याचा नेम नाही."

९. स्व. छत्रपती शाहूमहाराज, कोल्हापूर, म्हणाले, "केसरीमध्ये 'आमचे स्वराज्यद्रोही छत्रपति' हा लेख टिळकांनीं केव्हांहि छापून प्रसिद्ध केला नसता. केळकरांनी हा लेख छापून माझें तोंडच बंद केले व आमच्या ऑफिसमधील मूळ फाइली कशा व केव्हा नेल्या हे कोडेंच आहे." केळकरांच्याविषयी असे मोठमोठ्यांचे उद्गार आहेत. अशा अनेक आठवणी वर दिल्या आहेत. कारण त्यांचा आमचा ४० वर्षांचा संबंध होता व त्यांच्या सहवासामुळेच मला संपादकीय कामामध्ये पडावे लागले. "बहुजनसमाजाची दुसरी बाजू आम्हांपुढें आल्याशिवाय त्यांची खरी स्थिति कशी कळणार! त्याची बाजू तुम्ही अवश्य पुढें मांडा. जरी तुम्ही आमच्यावरहि टीका केलीत तरी आपल्या मैत्रीत अतर येणार नाही. कारण कोर्टामध्यें दोन वकील जरी परस्परविरोधी असतात तरी त्यांच्यातील मैत्री कधीं कमी होत नाहीं", असे त्यांनीं मला अनेकवार सांगितले व माझ्या या कामांत मला त्यांनींच उत्तेजन दिले.

विश्वास बलवंत डावरे

(धर्मवीर, पुणें)

(१) बहुधा १९२३ साल असावें. भवानी पेठेतील एका श्रीमान् व्यापाऱ्याच्या दुकानावर पहाटेपूर्वी हल्ला झाला. या हल्ल्यांत त्या दुकानांतील भय्या रघुवीरसिंग यानें एका दरोडेखोरास पकडलें. दरोडेखोर सशस्त्र होता. त्याने रघुवीरसिंगाच्या अंगावर मोठाले वार केले. पोटावरील वार फारच भयकर होता. पण तशा जखमी स्थितीतहि दरोडेखोरास पळून जाऊं देण्यास रघुवीरसिंगानें अवसर दिला नाही व पकडून ठेवले. या जखमांमुळें रघुवीरसिंग कित्येक दिवस हॉस्पिटलमध्यें होता व नंतर प्रकृति सुधारून तो परत सुखरूपपणे घरीं आला.

दरोडेखोर गुन्हेगारास योग्य शासनहि न्यायालयाकडून मिळालें. रघुवीरसिंगाच्या या शौर्याची हकीकत आम्ही तात्यासाहेबांस निवेदन करून अशा गृहस्थास एक कट्यार, मानपत्र व कांहीं रक्कम बक्षिस द्यावी हा आमचा मनोदय व्यक्त केला; व त्या जाहीर समारभाचे अध्यक्षस्थान तात्यासाहेबांनी स्वीकारावे अशी विनंती केली. मानपत्र व रक्कम देण्यात कांहीं विशेष नव्हतें, पण कट्यार जाहीर रीतीने बक्षीस द्यावयाची म्हणजे त्या वेळच्या हत्याराच्या कायद्याच्या दृष्टीने धोक्याचे होतें. प्रसगी देणारा व घेणारा दोघेहि गुन्हेगार ठरणार ! पण आमचा उत्साह पाहून तात्यासाहेबांनी तो धोका पत्करला व समारभाचे अध्यक्षपद स्वीकारले. समारंभ जाहीरपणे अत्यंत यशस्वीपणे पार पाडला व " स्वतःच्या प्राणावर बेतली असतां आततायीचा वध करणे हे कसे धर्म्य आहे " हे तात्यासाहेबांनी सोप्या भाषेत निवेदन करून कट्यार, मानपत्र व रक्कम भय्या रघुवीरसिंग यास दिली.

समारभ सपल्याच्या दुसऱ्या दिवशीच भय्या रघुवीरसिंग यास त्या कट्यारीसह फरासखान्यांत बोलावून नेले. चौकशी व्हावयाची ती झाली; पण यांत तात्यासाहेबांनी प्रामुख्यानें भाग घेतला या एकाच गोष्टीमुळे त्यावर खटला न भरता कट्यारीसह त्यास सोडून दिले ! सदर कट्यार त्या गृहस्थाने मरेपर्यंत उजळ माथ्यानें शीख जसे कृपाण वापरतात त्याप्रमाणे वापरली.

प्रसंगी धोका पत्करून कायदेभंगहि करावयाचा व शौर्याचा गौरव करण्यास पुढें व्हावयाचे ही तात्यासाहेबाची वृत्ति या प्रसगी स्पष्टपणे दिसून आली.

(२) प्रतिसहकार पक्षातर्फे पुणें शहरासाठी डॉक्टर लोहोकरे यांना उमेदवार उभे करण्यांत आले होते व त्यांचे प्रतिस्पर्धी म्हणून कॉंग्रेसवाल्यांनी शेठ लल्लूभाई यांना उभे केले होतें. तो प्रसग मोठा चुरशीचा होता. निवडणुकीच्या दिवशीं सूर्योदयापूर्वी आदल्या रात्री डॉक्टर लोहोकरे हार्ट डिझीसच्या विकारानें एकाएकी कालवश झाले ! ही वार्ता आम्हास पहाटे दोन वाजता कळली. मृत्यूमुळे आमच्या मनास धक्का बसला खरा. पण निवडणुकीचे पुढे काय होणार हा प्रश्न आमच्यापुढे उभा राहिला. प्रतिपक्षी बिनविरोध निवडला जाऊ नये ही आमची इच्छा होती. आम्ही तावडतोब डेक्कन जिमखान्यांत डॉ. लोहोकरे यांच्या बगल्यावर जेथे त्यांचा मृत देह होता तेथें गेलों. तेथे प्रतिसहकार पक्षाची म्हणजे टिळकपक्षाची मंडळी जमली होती, त्यांच्यापुढे हा निवडणुकीचा विषय ठेवला.

" निवडणूक होणारच, ती थांबणे कठीण " असे उत्तर वेगवेगळया पुढाऱ्याकडून मिळाले. आमचे समाधान होईना. शेवटीं तेवढ्या रात्रीं आम्ही श्री. तात्यासाहेब याच्या घरीं जाऊन त्यांना उठविलें व डॉ. लोहोकरे यांच्या मृत्यूचे दुःखकारक वृत्त कळवून " निवडणूक कशी थांबवितां येईल " अशी पृच्छा केली.

डॉ. लोहोकरे यांच्या मृत्यूमुळे आलेला दुःखाचा आवेग कमी होताच त्यांनीं आम्हांस सांगितले की, "आत्ताच्या आत्तां [श्री. दि. वा.] दिवेकर यांच्या घरी जा, त्यांना उठवा व त्यांच्याकडून केसरी लायब्ररींतील निवडणुकीबाबतचे नवीन रूल्सचे पुस्तक घ्या व मजकडे या." त्याप्रमाणे आम्ही केल्यावर निवडणुकीच्या नियमांच्या पुस्तकामधील एका कलमाचा आधार त्यांनी दाखविला व ताबडतोब कलेक्टरची भेट घेण्यास सांगितले. त्यानंतर आम्ही व श्री. रामचंद्र गोविंद दडवते वकील, कलेक्टर, यांस त्यांच्या बंगल्यावर जाऊन भेटलो व योग्य ते ॲफिडेव्हिट दिले. त्याचा इष्ट परिणाम होऊन सरकारी चक्रे फिरू लागली. पण निर्णय लवकर मिळेना. दरम्यान सकाळी स्मशानयात्रा निघाली. ती चालू असतांच आठ वाजतां निवडणुकीचे काम सुरू होऊन मतदान होऊ लागले. लोहोकरे याच्याविरुद्ध पक्षाची मतनोंदणीची धांदल व त्याची राक्षसी मनोवृत्ति पाहून आम्हांसच काय पण सर्वच टिळकपक्षीय गृहस्थांस फार वाईट वाटले. पण लोहोकरे यांची स्मशानयात्रा बुधवारांत फरासखान्याशेजारी असलेल्या निवडणूक-मंडपाजवळ येण्यास व तेथे निवडणुकीचे काम थांबविण्यांत आलें याची ओळख पटविणारा घटानाद होण्यास एकच वेळ आली. कलेक्टर, कमिशनर, गव्हर्नर यांची वाटाघाट होऊन निर्णय घेण्यास इतका वेळ साहजिक लागला. या निवडणूक-तहकुबीनें आमच्या प्रयत्नाचे साफल्य झाल्याचे समाधान आम्हांस लाभले; पण त्याचबरोबर तात्यासाहेबांच्या दीर्घ वाचनाचा, स्मरणशक्तीचा व समय-सूचकतेचाहि अनुभव येऊन त्यांच्याबद्दलचा आमचा आदर दुणावला.

(३) तळेगाव-दाभाडे येथील मशिदीवरून सवाद्य मिरवणूक नेण्याच्या हक्का-वर गदा आल्याने सन १९२७ साली आमच्या नेतृत्वाखालील तेथील लढा रंगला होता. टाळ, वीणा किंवा मृदुंग या पांच वाद्यांपैकी कोणतीहि ५ वाद्येच वाजवावीत असा अधिकाऱ्यांचा मुसलमानांस खूष करण्याच्या दृष्टीने विक्षिप्तपणाचा आग्रह होता व ही गोष्ट मानण्याचे तळेगांवच्या हिंदूंनी साफ नाकारले होतें व शांतताभंग होण्यासारखी परिस्थिति निर्माण झाली होती.

या वेळीं तात्यासाहेबांकडे त्या वेळच्या कलेक्टरचे (ट्यूडर ओवन हे त्यांचे नांव) पत्र आले. त्यांत त्यांनी लिहिले होते की, डावरे व गुजाळ याना आवरा, समजावून सांगा व एक वर्ष माझ्या म्हणण्याप्रमाणें घडूं द्या म्हणजे पुढील वर्षी तुमच्या म्हणण्याचा विचार पूर्ण सहानुभूतीनें करण्यांत येईल.

तात्यासाहेबांनी ते पत्र आमच्याकडे पाठविलें. आम्ही तात्यांना स्पष्ट कळविलें कीं, कलेक्टरवर आमचा विश्वास नसून त्याच्या म्हणण्याचा विचार कर-ण्याची आवश्यकता आम्हांस वाटत नाहीं. कलेक्टरचें म्हणणे आम्हांस मान्य

नाही. पण आमचे पुढारी या नात्याने आपण कांही आज्ञा करीत असाल तर ती मात्र आम्ही मान्य करूं.

आमचे ते पत्र तात्यासाहेबांनी कलेक्टराकडे पाठविले. ते कलेक्टरने पाहिल्यावर पुन्हां त्याने तात्यासाहेब व अण्णासाहेब भोपटकर यांच्याशी वाटाघाट चालविली. या वेळी तात्यासाहेबाच्या मुत्सद्देगिरीचा चांगला उपयोग झाला व त्याचाच परिणाम म्हणून कलेक्टरने ता. ७ सप्टेंबर १९२८ रोजी मुसलमानांस उद्देशून स्पेशल ऑर्डर काढून तळेगावच्या मुसलमानाना स्पष्ट कळविले की, "हिंदूची सदर रस्त्याने वाद्ये वाजवीत जाण्याची वहिवाट अडीचशे वर्षापासून आहे. हल्ली जेथे मशीद आहे त्या ठिकाणी ५० वर्षांपूर्वी मशीद नव्हती. त्या जागी एका हिंदूचे दुकान होते व त्या दुकानाचे रूपांतर मशिदीत करण्यात आले. हिंदूच्या हक्कांत ढवळाढवळ करण्याची डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटची मुळीच इच्छा नाही. हिंदूंची कोणतीहि आगळीक नसता तुम्ही मुसलमानच भांडणे उकरून काढता तुमच्यावर हिंदूंनी बहिष्कार घातला तो तुमच्या कृत्यामुळेच तुम्ही ओढवून घेतला आहे. यापुढे हिंदूविरुद्ध आगळीक केल्यास तुम्हांस योग्य शासन करण्यात येईल."

यानंतर लवकरच तळेगांव येथील हिंदूंचे वाद्याबाबतचे हक्क अधिकाऱ्यांनी बिनतक्रार मान्य केले, व तळेगांवच्या मिरवणुकी पूर्व वहिवाटीस अनुसरून मशिदीवरून सवाद्य जाऊं लागल्या व आजहि जात आहेत.

कलेक्टर कांहीहि म्हणणे (हिंदूतर्फे) मान्य करण्यास तयार नव्हता व हिंदूवर जुलमाचा वरवंटा फिरवीत होता. त्याच कलेक्टरला वठणीवर आणण्यास तात्यासाहेबांची मुत्सद्देगिरीच या वेळी उपयोगी पडली. पण "तुम्ही जोर धरला, गुंजाळांनी पाठपुरावा केला, म्हणून हिंदूना यश लाभलें", असे म्हणून श्री. तात्यासाहेब यांनी सर्व श्रेय इतरांस देऊन टाकलें, हे या वेळी आमच्या निदर्शनास स्पष्टपणे आले. मनाचा मोठेपणा यापेक्षां दुसरा कोणता असूं शकेल?

वि. ग. पटवर्धन

(बी. ए., एलएल्. बी., मुनसफ, इचलकरंजी)

(१) श्रीमंत बाबासाहेब घोरपडे हे बहुधा उन्हाळ्यांत माधवगिरी या हवा खाण्याच्या ठिकाणी वास्तव्य करीत. तेथील मुक्कामांत चार दिवस राहण्यासाठी कोणातरी बड्या गृहस्थास आमंत्रण देण्याची त्यांची प्रथा असे. तिला अनुसरून १९२८ साली त्यांनी तात्यासाहेबांना असेच आमंत्रण दिले होते. त्याचा स्वीकार करून तात्यासाहेब आपले चिरंजीव बापूराव यासह माधवगिरीला राहावयास आले होते.

परत जातांना त्यांचा मुक्काम काही तासच आजऱ्यास होता व तो मजकडे होता. तेव्हां टिळक-चरित्राचा शेवटचा भाग लिहिण्याचे काम चालू होते. त्याबाबत २–३ चकोरें मजकूर त्यांनी आपल्या चिरंजिवास तोंडाने सांगितला, व त्यांनी तो लिहिल्यावर लगेच टपालाने पुण्यास रवाना केला. यावरून तात्यासाहेबांची निरलसता, वेळ फुकट न दवडण्याचा कटाक्ष व उद्योगप्रियता दिसून येते.

(२) तात्यासाहेबांच्या विद्वत्तेचा लाभ आजरेकरांना व्हावा अशी श्रीमंतांची इच्छा होती व तिला अनुसरून छोटी सभा अतिथिगृहात घेतली. तात्यासाहेबांनी सहकारी चळवळ या विषयावर चार शब्द श्रोत्याना सांगितले. त्या वेळी 'अनाचारो हि मालिन्यम् अत्याचारस्तु मूर्खता' या त्यांच्या आवडत्या तत्त्वाला धरून अत्यत सोप्या भाषेत त्यांनी विवरण केले. त्या वेळी अध्यक्ष कोणी व्हावे याचे कोडे पडले. सहकारी सोसायटीच्या चिटणिसास अध्यक्ष कोणी दिसेना. श्रीमतांची आज्ञा तर होती की, सभा व्यवस्थित झाली पाहिजे. तात्यांच्या ध्यानांत ही अडचण आली व मला सकोच अगर भीति वाटू नये म्हणूनच स्वतः त्यांनी मुनसफ अध्यक्ष होतील असे चिटणिसांना सांगून त्यांची अडचण व माझा संकोच नाहीसा केला. मी तेथे तेव्हा मुनसफ होतो. त्यांत तात्यांचे सौजन्य व दुसऱ्याची अडचण जाणण्याची सहृदयता दिसून आली.

(३) तात्यांना पोचवण्यास सरकारी मोटार दिली होती. ड्रायव्हर इमाम नावाचा होता. त्याला फार वेगाने म्हणजे ताशीं ५०–६० मैलांच्या वेगाने मोटार हाकण्याची खोड होती. निपाणीजवळील तवतीच्या घाटातहि अशीच बेदरकार गाडी त्याने चालविली. तात्यांनी पुण्याहून पोचल्याबरोबर लिहिलेल्या पत्रांत मुद्दाम श्रीमंतांना सूचना दिली की, हा ड्रायव्हर अगोदर बदला. केव्हां अपघात करील याचा नेम नाही. तात्यांचे मित्रप्रेम असे होते.

(४) नवीन होतकरू लेखकास उत्तेजन देण्याचा गुण तात्याचा प्रसिद्धच आहे. माझे पहिले पुस्तक 'ब्राह्मणांतील बेकारी, कारणे, उपाय' हे मी त्यांच्याकडे अभिप्रायार्थ पाठविले. थोड्याच दिवसांत अभिप्राय आला. त्यात त्यांनी पुढील शब्दांत मला उत्तेजन दिले. "ब्राह्मणातील बेकारी या विषयाचा इतक्या जिव्हाळ्याने व तपशिलवार विचार करणारे हे एकच पुस्तक माझ्या पाहण्यात असून, या प्रश्नाकडे जोरानें लक्ष वेधण्याची कामगिरी याने होईल यांत शंका नाही." 'युद्धोत्तर समाजरचना' या माझ्या दुसऱ्या पुस्तकांतील समाजव्यवस्थेचे प्रकरण फारच आवडले असे लिहून त्यांनी पृच्छा केली की, हुकमी समाजव्यवस्था कोण करणार ! 'बेकारीचा कृतान्त काळ' हे माझे तिसरें पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यावर त्यांनी डॉ. गु. कर्वे यांच्यामार्फत मला निरोप पाठवला की, लहानसा स्वतत्र लेख सह्याद्रीत याच विषयावर लिहा, अवश्य प्रसिद्ध करतों. पण तो योग येण्याच्या आंतच

तात्यासाहेब इहलोक सोडून गेले ! तथापि नूतन लेखकांस उत्तेजन देण्यास ते किती दक्ष असत, हे वरील गोष्टीवरून प्रतीत होते; आणि म्हणूनच प्रत्येक नवख्या लेखकास आपला आधारच गेला असें वाटते.

वासुदेव शिवराम कोल्हटकर

(राष्ट्रीय कीर्तनकार, संस्थापक धर्मचैतन्य संस्था, पुणें)

(१) मी शिवजन्माच्या आख्यानाचे पुस्तक तात्यासाहेबांच्या हस्ते प्रकाशन करावे, म्हणून त्यांस विनंती करावयास गेलो होतो. पुस्तक छोटेसेच म्हणजे अवघ्या ५० पानांचेंच होतें. एक अल्पवयस्क कीर्तनकार, मध्यस्थावांचून घेऊन आलेला आणि तात्यासाहेबांसारख्या साहित्यिकाशी गांठ ! वरवर पाहतां हा केवळ पोरकटपणा होता असेंच कोणीहि म्हणेल. पण तात्यासाहेबांनी आपल्या हातातले काम बाजूला ठेवून माझे पुस्तक हातांत घेतले आणि आपली चपल आणि रहस्यग्राही दृष्टि पुस्तकावरून फिरविली. पांचदहा मिनिटांत पुस्तकाचे स्वरूप ध्यानांत घेऊन ते मला काही प्रश्न करूं लागले. त्यांचा पहिलाच प्रश्न असा होता कीं, “ तुम्ही पहिले कीर्तन केव्हां केले तें तुम्हांस सांगतां येईल काय ? ” मी म्हटले, “ अगदी बालपणी साधारण ७–८ वर्षांचा असताना. खेळांतच मी कीर्तन करीत असे. पण १३–१४ व्या वर्षी मी देवळात कीर्तन केले आहे. ” हे ऐकल्याबरोबर तात्यासाहेबांनी हातातले पुस्तक खाली ठेवले आणि ते मला म्हणाले, “ हल्ली तुम्ही स्वतःच रचलेली आख्याने किती आहेत ? ” तेव्हां मी म्हटले, “ हल्ली मी एक वर्ष सतत असे कीर्तन करू शकेन, इतकी आख्यानें रचलेली आहेत. ” हे ऐकल्याबरोबर तात्यासाहेबांनी आपला चष्मा काढून ठेवला आणि जरा साशंकपणाने ते मला म्हणाले, “ ही सर्व आख्याने तुम्ही कोठे प्रत्यक्ष कीर्तनांत लाविली आहेत काय ? ” तेव्हां मी म्हटले, “ ती मी पुण्यांतच रचली आणि पुण्यांतच प्रत्यक्ष कीर्तनांतहि उपयोगांत आणिली आहेत.” तेव्हां तात्यासाहेब म्हणाले, “ कीर्तन हा माझा फार आवडता विषय आहे, पण तो वाटतो तितका सोपा नाही. चांगला कीर्तनकार म्हणजे पौर्णिमेचा चंद्र आहे. त्याला अनेक कला अवगत असाव्या लागतात. असा कीर्तनकार म्हणजे खरोखरच जनतेचा कंठमणि झाल्याशिवाय रहाणार नाही. पण या दृष्टीने कीर्तन विषयाचा अभ्यास केला पाहिजे. तुमचा प्रयत्न स्तुत्य आहे. पुन्हां केव्हांतरी मी तुमच्याशीं बोलेन.”

(२) १९४२ मध्यें पुण्याच्या सहस्रावधि श्रोत्यांनी तात्यासाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली माझा एक सत्कार-समारंभ केला. ज्या सत्कारांत आपण अध्यक्ष म्हणून भाग घेणार त्यासंबंधी अधिकांत अधिक प्रत्यक्ष माहिती असणे बरे

म्हणून माझें महिनाभर कीर्तन सुरू असतां एके दिवशी पूर्वसूचना न देतांच तात्यासाहेब एखाद्या सामान्य श्रोत्याप्रमाणे अचानक कीर्तनास येऊन बसले. कीर्तन संपल्यावर ते माझ्याशी तेथेंच बराच वेळ बोलत बसले होते. माझ्या कीर्तनाबद्दल ते काय म्हणाले ते मला सांगायचे आज कारण नाही. परंतु सामान्यपणे कीर्तनाबद्दल आमचा जो संवाद झाला त्यांतील महत्त्वाचा भाग पुढीलप्रमाणे आहे.

तात्यासाहेब म्हणाले, " कलेच्या दृष्टीने सामान्यतः मी नाटकाच्या खालोखाल कीर्तनाला महत्त्व देतो; आणि असामान्य कीर्तनकाराच्या कीर्तनाला कलेच्या दृष्टीनें देखील मी नाटकापेक्षां अधिक श्रेष्ठ समजतो. मात्र खरोखरच ते असामान्य असायला हवें. असे कीर्तन आणि नाटक एकाच वेळी असतील तर नाटक सोडून मी कीर्तनालाच आधी जाईन. "

मी म्हटलें, " कीर्तनातील संगीत, विनोद आणि वक्तृत्व यासंबधी आपलें काय मत आहे ? " तेव्हां तात्यासाहेबांनी नेहेमीच्या त्याच्या स्वभावाप्रमाणे यासंबधी एक सुंदर उपमा दिली. ते म्हणाले, " कीर्तन हे सरोवर धरले तर वक्तृत्व हे त्यांतील निर्मल उदक आहे. कमळे हे त्यातील संगीत आहे आणि त्यांत मधूनमधून गुंजारव करणारे भ्रमर हा विनोद होय. कीर्तनांत उत्तान शृंगार तर नसावाच; पण उत्तान विनोदहि कीर्तनांत सहसा नसावा. कीर्तनकाराची भूमिका नटापेक्षां फारच उच्च असावयास पाहिजे आणि हेंच नाटकात आणि कीर्तनांत खरे महत्त्वाचे अंतर आहे. "

मी म्हटलं, " कांही लोक कीर्तनात आधुनिक चालीची पदें नसावीं असें म्हणतात; त्याबद्दल आपले काय मत आहे ? " तेव्हां तात्यासाहेबांनी मला विचारले की, " आधुनिक चाली नसाव्या की आधुनिक पदे नसावी ? आक्षेपकाचे म्हणणे तरी काय ? ते जर आधुनिक पदेच नसावी असें म्हणत असतील तर आधुनिक जगांत त्यांनी रहावेंच का हे मला समजत नाही; आणि ते जर आधुनिक चाली नसाव्या असें म्हणत असतील तर मी त्यांना असे विचारीन की, चालीनी बिचाऱ्यांनी काय केले आहे ? रसनिर्मितीला अनुकूल अशा चाली निवडून जर कोणी त्यांच्यावर रसाळ पदे केली तर ते भूषणास्पदच होईल. मात्र एखादी विरुद्ध रसाला पोषक अशी लोकप्रिय चाल ज्या प्रसंगांत गावयाची असेल त्या प्रसगांत त्या चालीच्या मूळ पद्यस्मरणाने विरुद्ध रस निर्माण न होण्याची वक्त्याने काळजी घेणे अवश्य आहे. आता स्वतःला काव्यशक्ति नाही म्हणूनच दुसरा कोणी कविता करीत असेल, त्याच्यावर कांही तरी करून टीकाच करावयाची एवढ्याचसाठी जर कुणाला टीका करावयाची असेल तर बोलणेंच खुंटलें. तात्पर्य, तारतम्य हें सर्वांस, सर्व ठिकाणी, लागूं पडणारे तत्त्व आहे, हे लक्षांत असले पाहिजे. "

(३) एकदा मी सहज पुष्करिणीच्या पवित्र जलाचा घोटभर तरी आस्वाद घेऊन यावे म्हणून तात्यासाहेबाकडे गेलो. तेव्हां माझ्या सुदैवाने तात्यासाहेब ज्ञानेश्वरीहृदय या पुस्तकाची मुद्रिते तपासीत होते. त्यावेळी तात्यासाहेब अगदी मोकळ्या मनाने आपले हृद्गत मोकळे करीत माझ्याशी बोलू लागले. ते म्हणाले, " मी जे ज्ञानेश्वरीवर लिहीत आहे त्याचा अर्थ फार वेगळा आहे. मी जे ज्ञानेश्वरी-संबधी लिहिले आहे त्याहून अधिक ज्ञानेश्वरीत कांही नाही असा त्याचा अर्थ नाही. अथवा या विषयात मी पारगत झालों आहे, असेहि मला वाटत नाही. तुम्ही म्हणाल, मग तुम्ही हे लिहिता कशाला ? पण असे पहा की, माझ्याहूनहि अधिक कळणारे जसे काही लोक असतीलच, तसेच माझ्याइतकेंहि न कळणारे काही आहेतच की नाही ? त्याना माझ्या या लिखाणाचा उपयोग झाल्यावांचून रहाणार नाही; आणि हे पाहा, तुम्हाला मी एक सागून ठेवतो तें लक्षात असू द्या. ज्या विषयाचा आपल्याला अभ्यास करावयाचा असेल, त्या विषयासबधी आपण काही तरी लिहावयाचें आहे असे ठरवावे म्हणजे त्या विषयाचा अभ्यास अधिक चागला होतो. माझ्या पुष्कळ लिखाणाला हा नियम मी लागू केलेला आहे. ग्रथकार म्हणून ग्रथ लिहावयाचा अशा आळ्यतेने मी कोणतेच लिखाण केले नाही."

गोविंद गणेश भागवत

(निवृत्त संस्कृत शिक्षक, संस्थान बडोदें)

(१) सन १८९२ सालची गोष्ट. सातारा न्यू इग्लिश स्कूलमध्ये (रा. जोशी यांच्या) मी मॅट्रिकच्या वर्गात विद्यार्थी होतो. त्या वेळी सातारा हायस्कूलमध्ये एके दिवशी तात्यासाहेब केळकर यांचे इग्रजीत फारच उत्तम व्याख्यान झाले. त्या वेळी केळकर नुकतेच बी. ए. होऊन एल्‌एल्. बी.चा अभ्यास करीत होते. त्यांस मिशीहि फुटली नव्हती. हायस्कुलांतील शिक्षक मडळी, विद्यार्थी व शहरांतील कांही ठळक वकील मडळी व इतर शाळेतील विद्यार्थी असा श्रोतृसमाज होता. तात्यासाहेबाच्या व्याख्यानाचा विषय " वकिलीच्या धद्यांतील दोष " असा होता. हा विषय त्यांनी निबंधरूपाने लोकांपुढे मांडला. त्यांत त्यांनी या विषयाचे सोप-पत्तिक विवेचन केले होते. त्यावरून त्यांची प्रतिपादनशक्ति कळून आली. विषयप्रतिपादनाची व इग्रजी भाषेची सर्वांनी फार प्रशंसा केली. व्याख्यान संपल्यानतर हायस्कुलांतील शिक्षक रा. रा. सदाशिव बापूजी गाडगीळ यांनी भाषण केले. त्यांत व्याख्यात्यांच्या इतर गुणांचे त्यांनीं फारच वर्णन करून ते म्हणाले, " एखाद्या वकिलाच्या अगी हे दोष असले तरी सबध वकीलवर्गावर या दोषांचा आरोप करणे योग्य होणार नाही, हे लहानमूर्ति केळकरांच्या ध्यानी

येईलच!" खासगी रीतीने पुढे केळकरांनी आपली चूक कबूल केली. प्रांजलपणा हा त्यांचा जन्मस्वभावच होता.

रामचंद्र जनार्दन गोखले

(बी. ए., माजी प्राध्यापक, पुणे)

(१) तात्यासाहेबांचे वडील बंधु कै. नानासाहेब ह्यांची १८९१ साली सातान्याच्या सरकारी हायस्कुलामध्यें दुय्यम शिक्षक म्हणून नेमणूक झाली, त्या वेळी माझा त्यांच्याशी संबंध विद्यार्थी या नात्याने आला, आणि त्यांच्या प्रेमळ स्वभावामुळे त्यांचा लोभ मजवर जडला. पुढे त्यांची बदली पुण्यास झाल्यावर १८९७ साली चित्रशाळेजवळील परांजपे यांच्या वाड्यात बिऱ्हाडकरू म्हणून एकमेका शेजारी राहण्याचा योग आम्हा दोघांना आला. तात्यासाहेब हे पुण्यास याआधीच लोकमान्यांचे मदतनीस म्हणून आले होते व १८९७ साली हे दोघे बंधु परांजपे यांच्या वाड्यांत एकत्र रहात असल्याने वडील बंधूंच्यामुळे माझा तात्यासाहेबांशी परिचय झाला त्या वेळी मी बी. ए.चा अभ्यास करीत होतो व मला शिक्षणासाठी पैशाची अडचण पडली म्हणून मी नानासाहेबांच्याकडे कर्जाची मागणी केली. आश्चर्याची गोष्ट की, ती त्यांनी ताबडतोब मान्य केली. कर्जाबद्दल तारण म्हणून मी आपली विमापॉलिसी त्यांच्या नावे करून दिली. पण 'तिची जरूरी नाही' असे त्यांचे पूर्वीपासून म्हणणे होते. हे त्यांचे मजवर उपकार व शेजारी रहाणे यांमुळे माझा दोघां बंधूंशी स्नेह वृद्धिंगत होत गेला. पुढे नानासाहेब बदली होऊन धुळ्यास गेले. (त्यांचे कर्ज मी वेळेवर फेडले हे सांगणे नकोच.)

(२) १९०२ अखेर तात्यासाहेबांना व मला नवीन भाड्याची जागा पाहण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली. त्या वेळी माणकेश्वरच्या विष्णूजवळील गोळे यांचे घर तात्यासाहेबांनी भाड्याने घेतले व त्यांत आम्ही दोघांनी आपापल्या जरूरीप्रमाणें जागा वाटून घ्यावी असे ठरले. पण एक अडचण अशी उत्पन्न झाली की, त्या घरांत दोन स्वयपाकघराची सोय नव्हती. तेव्हा नानासाहेबांनी असे सुचविले की, दोघांनी एकाच ठिकाणी जेवण करावे व खर्च अजमासे वाटून घ्यावा. त्याप्रमाणे आम्ही व्यवस्था केली व ती उत्तम रीतीने चालली. याविषयीचा उल्लेख तात्यासाहेबांनी आपल्या 'गतगोष्टी' या पुस्तकांत पुढीलप्रमाणे केला आहे – "तो प्रयोग यशस्वी झाल्याचा पुरावा हाच की, गोखले व मी यांचा स्नेह व ऋणानुबंध आजतागायत अबाधित आहे. नातेवाइकांपेक्षां समानशील स्नेह्यांचा संबंध अधिक टिकतो व सुखप्रद होतो अशी माझी खात्री आहे." (पृष्ठ २०३).

(३) दोन वर्षांनंतर १९०४ अखेर माझी नेमणूक नाशिक हायस्कूलमध्यें

झाल्यावर ही व्यवस्था बंद पडली. त्या वेळेपासून केळकर कुटुंब हे आमच्या नातेवाईक कुटुंबासारखे झाले आहे. आम्ही एकत्र रहात असतां तात्यासाहेबांचे वडील व मातोश्री मधूनमधून रहाण्यास येत असत. वडील हे अत्यंत सात्त्विक वृत्तीचे होते. *मातोश्री या इतक्या सुस्वभावी होत्या की सुनांना त्या आईप्रमाणे वाटत असत.*

या दोन वर्षांच्या कालांत तात्यासाहेबांचे जे स्नेही त्यांच्याकडे येत असत, त्यांपैकी कै. श्री. कृ. कोल्हटकर यांची आठवण मला विशेष आहे. कारण या दोघां स्नेह्यांची बैठक म्हणजे हास्यविनोदाची एक अप्रतिम मैफल असे.

(४) क्रिकेट, टेनिस, बिलियर्ड्स हे सर्व खेळ तात्यासाहेब खेळले आहेत. क्रिकेटच्या एका मॅचमध्ये ते आपल्या चाळिशीच्या सुमारास खेळण्यास आले होते असे मला आठवतें.

ग. वि. कौजलगी

(कॉंग्रेस-कार्यकर्ते, इंगळी, जि. विजापूर)

(१) इस्लामपूर, तालुका वाळवे, जिल्हा सातारा येथे मी कांग्रेसच्या धोरणानुसार कार्य करीत असतां तात्यांशी विरोधाचे अनेक प्रसंग येत. तात्यांनी महाराष्ट्र प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटीचा राजिनामा सादर केला, त्या वेळी वाळवे तालुक्यांतील सर्व प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटीच्या सदस्यांच्या सहीने 'तात्यांचा राजिनामा मंजूर कराच' असे जाहीर पत्रक काढून मी महाराष्ट्र प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटीच्या सभेत वाटले होते. वाळवे तालुक्यातील बत्तीस-शिराळे येथील नागरिक कै बाळाजी दामोदर हसबनीस यांनी आपल्या इस्टेटीतून मला कांही मदत मिळावी, अशी इच्छा आपल्या मृत्युसमयी प्रकट केली. त्या वेळी मी नागपूर राष्ट्रीय झेंडा सत्याग्रहानिमित्त अकोला जेलमध्ये होतो. कै. हसबनिसांनी आपल्या इस्टेटीपैकी एका जमिनीचे बक्षिसपत्र तात्यांच्या नावे केले होते. तात्यांना कै. हसबनिसांच्या वारसाकडून ते समजल्यावर त्यांना मी कांही सुद्धां विचारले नसता त्यांनी मला खालीलप्रमाणे पत्र लिहिले.

"कै. हसबनीस यांनी मला बक्षिस दिलेल्या जमिनीची विक्री करून त्याच्या किंमतीचा विनियोग त्याच्या वारसाच्या विचारे तुम्ही जसा करावयाचा ठरवाल त्यास माझी मान्यता आहे."

वास्तविक कै. हसबनिसांनी या जमिनीचे बक्षिसपत्र वैयक्तिक तात्यांच्या नांवे केले होते. मला त्यांची मदत करण्याची इच्छा असली तरी ती त्यांच्या इतर इस्टेटींतून करावी असे त्यांना सहज म्हणतां आले असते. याच समजुतीने मी त्यांना कांही

विचारलें नव्हते. विरोधी मताच्या कार्यकर्त्यांसबंधी त्यांचें अशा प्रकारचे औदार्य व सचोटी प्रकाशित करणे हे मी माझे पवित्र कर्तव्य समजतो.

रघुनाथ विष्णु माटे

(रावसाहेब, सेवानिवृत्त सरकारी अधिकारी, पुणे)

(१) माझ्या मुलीच्या लग्नाकरिता मी स्थळे शोधित होतो. मी एकदां तात्यासाहेबाच्याकडे त्यांच्या नातेवाईक मुलाची चौकशी करण्यास सकाळी गेलो. तात्यासाहेब लिहीत बसले होते. मला पाहून त्यांनी पेन खाली ठेविलें व माझ्या कामाविषयी विचारपूस करून मला पाहिजे असलेली माहिती पत्र पाठवून मागवितो व नंतर कळवितो असे सौजन्याने त्यांनी सांगितले व त्याप्रमाणे माझ्या पत्त्याची नोंद व काम आपल्या डायरीत लिहून घेतली. एवढेच नव्हे तर, काम ताबडतोब व्हावे म्हणून लागलीच एक कार्ड जलद लिहून माझ्याजवळच पोस्टात टाकण्यास दिले. उत्तर आले म्हणजे तुम्हास कळवितो असे सांगून माझी बोळवण केली. मला धन्य वाटले की, एवढा मोठा राजकारणी गृहस्थ, त्याच्याकडे मी एका खाजगी बाबतीत गेलो व त्यानेहि प्रेमळपणाने माझे काम पाच मिनिटात आढेवेढे न घेतां केले ! पुढे त्यांना समजले की, पत्र लिहिलेल्या नातेवाईकाचे लग्न ठरले आहे. तेव्हां मला उगीच हेलपाटा पडूं नये म्हणून दुसऱ्या दिवशी सकाळी माझ्या घराचे दार तात्यासाहेब स्वतः ठोठावू लागले. माझ्या मुलीने दार उघडले, तो समोर तात्यासाहेब ! तिला आमच्या घरी त्यांचे येणे विस्मयकारक वाटले. मी त्याचे स्वागत केले. नंतर त्यांनी येण्याचे कारण सांगितले. मी त्यास म्हणालो, माझ्याकरिता श्रम व वेळ खर्च करण्याचे कारण नव्हते. परंतु त्यास ते पटले नाही. त्यांचा येण्याचा हेतु माझी गैरसोय व निराशा होऊ नये असा होता. नंतर त्यांनी माझ्या मुलीला हाक मारून व बी. ए. ला विषय काय घेतले त्याची चौकशी करून तिच्याकरितां एक नवे स्थळ सुचविले. त्या स्थळाकडे मी गेलो होतो. पण मुलाचे वडील चमत्कारिक स्वभावाचे दिसले म्हणून त्या स्थळाचा नाद सोडून दिला होता. तात्यासाहेबाचे त्या घराण्याशी नाते असल्यामुळे त्यांनी प्रयत्न करण्याचे अंगावर घेतले. लगेच ते स्वतः त्या मुलाकडे जाऊन व आमच्या घरी येण्याची वेळ ठरवून, सध्याकाळी मला चिठ्ठीने कळविले की, उद्यां सकाळी साडेसात वाजतां आम्ही मुलगी पहाण्यास येतो व त्याप्रमाणे बरोबर वेळेवर तात्यासाहेब मुलासह माझ्या घरी आले !

माझी व तात्यासाहेबांची पूर्वीची ओळख नव्हती. परंतु वरील साध्या गोष्टीवरून त्यांचा स्वभाव किती प्रेमळ, परोपकारी व सामान्य व गरजू माणसास कस-

त्याहि गोष्टीत मदत करण्यास तत्पर असे हे दिसून येते. माझ्या मनावर तर त्याचा चिरतन परिणाम झाला.

ज्ञानेश्वर उद्धव मांढरे

(श्रीगुलाबरावमहाराजकृत समग्र ग्रंथाचे प्रकाशक, नामदेव शिंपी समाजाचे एक पुढारी, पुणें)

(१) इ. स १९११ साली श्रीमत्सद्‌गुरु गुलाबरावमहाराज श्रीक्षेत्र आळदीकरितां पुण्यास आले असतां मला बरोबर घेऊन तात्यासाहेब यांच्या भेटीस गेले. त्या वेळी अनेक महत्त्वाच्या विषयावर त्याची सुमार दोन तास मार्मिक प्रश्नोत्तरे झाली. स्वार्थसाधु बोलघेवडे समाजसेवक व देशभक्त, तसेच स्वैराचारी लोकांची महाराजाच्या भोवती गर्दी सारखी वाढू लागली; तेव्हा तो उपसर्ग टाळावा म्हणून 'गुरु व शिष्य ' हा लेख लिहून महाराजानी केळकराना पाठविताच तो त्यानी केसरी ता. ८–१०–१९१२ च्या अकात प्रसिद्ध केला. महाराजाच्या पश्चात् त्यांच्या ग्रंथाच्या प्रथम आवृत्तीचे अठरा भाग अल्पावधीत सपून अगदी दुर्मिळ झाल्यामुळे तात्यासाहेबानी स्वतः पुढाकार घेऊन "श्रीगुलाबराव महाराज याचे ग्रथ" ह्या मथळ्याखाली स्वतःच्या सहीने प्रकट विनती केसरीत ता. १४–१–१९३६ रोजी केली. स्वतः साहित्यसम्राट्, बुद्धिप्रामाण्यवाद्याचे कट्टर पुरस्कर्ते, प्रत्येक महत्त्वाची गोष्ट स्वानुभवाच्या कसोटीस लावून पाहणारे असे तात्यासाहेब वरच्यावर लोकांना सांगत की, "विसाव्या शतकातील जगाचे डोळे दिपविणारी जन्मांध संतविभूति म्हणजे वऱ्हाडचे एक श्रीगुलाबराव महाराज होते त्यांचे ग्रथ म्हणजे एक ज्ञानकोशच झालेला आहे." महाराजांच्या द्वितीय आवृत्तीच्या अनेक ग्रथांस प्रस्तावना लिहून त्याशिवाय केसरी व सह्याद्रीत स्वतत्र लेख लिहून तात्यासाहेबांनी आम्हास जी ग्रथप्रकाशन-कार्यात सक्रिय सहानुभूति दाखविली त्यामुळेच महाराजाच्या एकूण पासष्ट ग्रथापैकी आम्हांस द्वितीय व तृतीय आवृत्तीचे काम हाती घेण्यास सुलभ झाले. देव, धर्म व सत ह्यांबद्दल त्यांची श्रद्धा अशी डोळस व दांडगी होती.

(२) "श्रीज्ञानेश्वरांचें विभूतिमत्त्व" हा तात्यासाहेबांचा हृदयस्पर्शी व सस्मरणीय लेख 'श्रीज्ञानेश्वरदर्शन' ग्रथांत प्रसिद्ध झाल्यापासून ग्रंथसम्राट् ज्ञानेश्वरीवर साहित्यसम्राटांनी स्वतत्र ग्रंथ लिहावा असा मी त्याच्याजवळ हट्टच घेऊन बसलों. तेव्हां त्यांनी ज्ञानेश्वरीचें वाचन व लेखन सुरू केले. ज्ञानेश्वरीवर आमचें वाचन व लेखन चालू असतां त्यांनी एक मार्मिक प्रश्न काढला कीं, ज्ञानेश्वरीच्या अनेकांच्या अनेक प्रतींत अध्यायवार ओव्यांची सख्या

निश्चित नाही, कोणती ओवी अस्सल व कोणती प्रक्षिप्त ओळखावी ? नंतर त्यांना सांगितले की, "भगवान् श्रीज्ञानेशाची ओवी अगदी अर्थपूर्ण, सूत्रबद्ध, प्रासादिक, ठांशीव व मुख्यतः पूर्वीच्या तीन चरणांपेक्षा चवथा चरण कमी अक्षरांचा असतो." त्यांना वरील माझे म्हणणे पटतांच तसे मला पत्राने कळवून लागलीच जुलै १९४५ च्या 'सह्याद्रि' अंकांत "एक शंकानिरसन" हा स्वतःचा लेख त्यांनी प्रसिद्ध केला. पुढे लवकरच त्यांचा "ज्ञानेश्वरी सर्वस्व" ग्रंथ छापण्यास सुरवात झाली. त्यांतील गद्य सारांशाची मुद्रिते त्यांनी मला पाहाण्यास दिली ज्ञानेश्वरीचा तो गद्य सारांश अगदीच त्रोटक व अपुरा झाल्यामुळे त्यात थोडी अधिक भर घातली तर बरे होईल, असे सुचवितांच त्यांनी पुढील सर्व काम प्रेमाच्या सक्तीने मजवरच टाकले. त्यांचा हा विनय अगदी अभूतपूर्वच होता. ते एवढे मोठे साहित्यसम्राट्, एम्. ए., पीएच्. डी. परीक्षाचे परीक्षक व मी तर अगदी सामान्य शेवटच्या दर्जाचा मनुष्य ! पण तात्यासाहेब अत्यंत गुण-ग्राहक, निरभिमान बुद्धीचे, प्रेमळ व उदार मनाचे होते म्हणूनच त्यांनी मी लिहिलेली पुरवणी जशीच्या तशीच आपल्या ज्ञानेश्वरी-सर्वस्व ग्रंथात छापली; शिवाय माझे गुरुबंधु नागपूरचे सुप्रसिद्ध भगवद्भक्त वकील श्री. द. ग. खापर्डे, एम्. ए., एल्एल्. बी. यांनी लिहिलेली ज्ञानेश्वरीची विषयवार व वर्णानुक्रमवार संक्षिप्त सूचि छापून आपल्या ज्ञानेश्वरी-सर्वस्व ग्रंथात येवढी मोठी जागा देऊन व त्याऐवजी स्वतःचा तेवढा मजकूर कमी करून आम्हांस निरंतर उपकृत व धन्य केले. येवढेच नव्हे, तर त्याच ग्रंथात उलट आमचा गौरव करून त्यांनी आभार प्रदर्शित केले आहेत ! ! भगवद्गीतेत वर्णिल्याप्रमाणे त्यांची ती सात्त्विक निरहंकारादि दैवी संपत्ति पाहून मन आश्चर्यचकित होते !

(३) तात्यासाहेब यांचा व माझा परिचय आज छत्तीस वर्षांचा आहे. कामानिमित्त मी वरचेवर त्यांच्या घरी जात असल्यामुळे आमचा घरोबा उत्तरोत्तर वाढतच राहिला. ता ५-९-१९४३ रोजी मी सकाळी त्यांच्या घरी गेलो असतां "प्रो. पिंपळखरे यांनी काढलेल्या श्रीसद्गुरु गुलाबराव महाराज यांच्या भव्य तैलचित्राचे दर्शन घेण्यास मी आज तुमच्या घरी येणार आहे", असे ते म्हणतांच मला मोठा आनंद झाला. त्या प्रसंगी कांही सुप्रतिष्ठित पुढाऱ्यांस आमंत्रण मी दिल्यावरून ती सर्व मंडळी हजर राहून दुधात साखर पडल्यासारखे झाले. माझे दिवंगत मित्र प. ना. पाटसकर यांच्या आठवणी "नाथस्मृति" ग्रंथांत लिहून देण्याबद्दल विनंती करतांच तात्यासाहेबांनी त्या तांबडतोब लिहून पाठविल्या. माझ्या ज्येष्ठ पुत्राची मृत्युवार्ता कळतांच (ता. २०-३-४६) तात्काळ अगोदर ठरलेल्या महत्त्वाच्या सर्व कार्यक्रमास फाटा देऊन माझ्या घरी येऊन सुहृदाप्रमाणे आम्हां उभयतांचे त्यांनी सांत्वन केले व स्मशानयात्रेसहि कांही वेळ हजर राहिले ! त्या वेळीं

मनमोकळेपणानें बोलण्याची संधि न मिळाल्यामुळें दुसऱ्या दिवशी मुद्दाम माझ्या घरीं पुन्हां आले. प्रत्यक्ष मायबापापेक्षांहि अधिक त्यांचा तो अलोट, निरतिशय व निष्काम अंतःकरणाचा जिव्हाळा पाहून त्या सर्वांबद्दल आमचे अंतःकरण वरचेवर कृतज्ञतेने भरून येतें !

एस्. एम्. जोशी

(बी. ए., एलूएलू. बी., कॉँग्रेस सोशॅलिस्ट पक्षाचे पुढारी, पुणें)

(१) तात्यासाहेबांची आणि माझी अगदी शेवटची भेट घडली तोच प्रसंग मला प्रथम आठवतो. पुण्याचे रावसाहेब किराड यांच्याकडे श्री. अच्युतराव पटवर्धन यांच्याबरोबर तात्यासाहेब केळकरांना श्री. किराड यांनी भोजनासाठी बोलाविले होते. मी, नारायणराव गोरे, ह. मो. जोशी इत्यादि मंडळीहि होतीच. भोजन चालू असतांना आमच्या गप्पा चालू होत्या. सर्वोदयवाद, गांधीवाद, उदारमतवाद, समाजसत्तावाद इत्यादि तत्त्वप्रणाली-संबंधी कांहीशी विनोदाने तर थोडीफार गंभीरपणाने बोलणी सुरू होती. बोलतां बोलतां, हा वाद खरा की तो वाद खरा असा प्रश्न निघाला. तेव्हां तात्या-साहेब हंसत हंसत म्हणाले, “ हे पाहा, यांत ‘सत्तावाद’ हा खरा, मग त्याच्यामागें शेपूट कोणतेंहि लावा. समाजसत्तावाद म्हणा की मोठे नाव देऊन आत्मसत्तावाद म्हणा सर्वांचे मर्म एकच ! ” त्यांचे हे वाक्य ऐकून आम्ही सर्वच मोठ्याने हंसलो आणि तो वाद संपला. तात्यासाहेबांच्या त्या विधानांत किती गंभीर अर्थ भरलेला आहे याची प्रचीति मला वेळोवेळी येते आणि त्या वेळी तात्यासाहेबांच्या त्या वचनाची आठवण झाल्यावांचून राहत नाही.

(२) असाच एकदां संध्याकाळच्या वेळी तात्यासाहेबांच्या भेटीसाठी मी त्यांच्या बंगल्यावर गेलो होतो. थोडा वेळच त्यांच्याबरोबर इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्या. परंतु त्या प्रसंगीं तात्यासाहेबांनी महात्मा गांधीच्यासंबंधी जे उद्-गार काढले त्याचें विस्मरण मला कधीहि होणे शक्य नाही. गांधीजी त्या वेळी नौखालीची यात्रा करीत होते. देशांतील परिस्थितीबद्दल सहाजिकच प्रश्न निघाला. तात्यासाहेब अगदी मोकळ्या मनाने बोलत होते. टिळकांच्या पुण्यतिथीला सर्व पक्षांची एकत्र सभा व्हावी म्हणून जो प्रयत्न झाला आणि मागाहून तो बेत रद्द करण्यांत आला त्यासंबंधीं ते बोलत होते. बोलतां बोलतां ते म्हणाले, “ लोकांना वाटते की, मी गांधीचें मोठेपण ओळखीत नाहीं. परंतु तें खरे नाही. गांधींनीं फार मोठी कर्तबगारी केली आहे. आजच पाहाना. एवढ्या उतार वयांत तो म्हातारा नौखालीस जाऊन कांहीं तरी प्रयत्न

करतो आहे. त्यांच्यापेक्षां जी माणसें वयाने कितीतरी लहान आहेत अशांना देखील ही धकाधकी सहन होऊं शकत नाही. अरे, मोठा तो केव्हांहि मोठाच. मतभेद असले म्हणून काय झाले! जें चांगले ते केव्हांहि चांगलेंच म्हटलें पाहिजे." तात्यासाहेब आणि महात्मा गांधी यांच्यामध्यें कांहीं तरी मानसिक अढी बसलेली आहे अशी माझी कल्पना असल्यामुळें गांधीजीच्याबद्दल त्यांच्या मुखांतून ही भाषा येईल अशी मी कधीच अपेक्षा केली नव्हती. परंतु त्यांचे बोलणे ऐकून मला आनंदाश्चर्य वाटले. कारण गांधीजींचे मोठेपण मान्य करून त्यांनीं आपले स्वतःचे मोठेपण सिद्ध केले होते. तात्यासाहेबांच्याबद्दल माझ्या मनातील आदर त्या प्रसंगानें कितीतरी पटींनी वाढला

(३) हिंदुस्थानच्या फाळणीला कॉंग्रेसने मान्यता दिली याबद्दल एकदा बोलणे निघाले. मी अर्थातच तीव्र नापसती दाखवून देशात निर्माण झालेल्या जातीय दंगलीबद्दल खेद व्यक्त केला. तात्यासाहेबहि आपल्याचप्रमाणे बोलतील असे मला वाटले होते; परंतु ते म्हणाले, "अरे, आपल्या मनात आहे कीं, सर्व जगांत एकच राज्य निर्माण व्हावें. परंतु आजच्या परिस्थितीत ते घडून येणें शक्य आहे का? तसेच याबाबतहि समजले पाहिजे. कालचक्र हे विचित्र आहे. आम्हींच पूर्वी बंगालच्या फाळणीविरुद्ध चळवळ केली, पण तेच आम्ही आज बंगालची फाळणी झाली पाहिजे असें म्हणत आहो! आपण वास्तववादी बनलें पाहिजे. जेवढ्या विभागाचे राज्य तुम्हांला मिळणार आहे तो काय लहान आहे? ते तरी तुम्ही चांगले चालवून दाखवा. तूर्त तेवढे केलेत तरी जगात तुमचा फार मोठा प्रभाव निर्माण होईल." तात्यासाहेबांचा दृष्टिकोन किती वस्तुनिष्ठ असे याची यावरून सहज कल्पना येण्यासारखी आहे.

(४) "साधनानामनेकता" हे वचन पुष्कळांच्या तोंडून मी ऐकले आहे; तसे ते तात्यासाहेबांच्याकडूनहि ऐकले आहे. परंतु त्यांचा त्या तत्त्वावर खरोखर विश्वास होता आणि म्हणूनच त्यांच्यापेक्षां निराळ्या मार्गाचा अवलंब करणाऱ्या-बद्दल त्यांना खरीखुरी सहानुभूति वाटत असे. यासंबंधींची एक आठवण देण्या-सारखी आहे. ती गोष्ट तात्यांचे त्या वेळचे खासगी चिटणीस श्री. शंकरराव आगाशे यांनीं मला सांगितल्याचे स्मरते. मीरत कटाचा खटला चालू होता. तात्यासाहेबांनीं कम्युनिझमला अगर समाजवादाला मान्यता दिली नाही. तरी पण ते स्वतः मीरतला गेले आणि कॉ. डांगे प्रभृतींची त्यांनीं भेट घेतली आणि विचारपूस केली. नुसती शाब्दिक सहानुभूति व्यक्त करून ते थांबले नाहींत. त्यांनी खटल्याच्या खर्चासाठी एक मोठ्या रकमेचा चेकहि डांगे यांच्या स्वाधीन केला! ही हकीकत मला माझ्या राजकीय जीवनाच्या सुरुवातीसच समजली. त्यांच्या उदारमतवादित्वाबद्दल माझी खात्री पटली आणि थोड्याच दिवसांत मलाहि त्याचा चांगला अनुभव आला!

(५) मी दुसऱ्या एल्‌एल्‌. बी. च्या टर्म्स भरीत होतों. पहिल्यापासूनच मी अकिंचन असल्यामुळे खर्चाची नड होतीच. माझे मित्र शंकरराव आगाशे मला तात्यांच्याकडे घेऊन गेले. त्यांनी माझी विचारपूस केली आणि म्हणाले, "हे बघ, मी तुला दरमहा तीस रुपये देवविण्याची व्यवस्था करतो. आमच्या 'मराठा' पत्रांत आठवड्याला एखाद दुसरा कॉलम मजकूर लिही म्हणजे झाले." इतक्या सहजासहजी एका तरुण माणसाला साहाय्य करणारी मंडळी त्या वेळीं तरी फारच विरळा होती. पुढे ही व्यवस्था फार दिवस चालली नाही कारण १९३२ ची चळवळ सुरू झाली. प्रथम आम्हांला दोन महिने येरवड्यास स्थानबद्ध करून ठेवलें आणि मागाहून सोडण्यांत आले, तरी आम्ही पुणें लष्कर हद्दीतच राहावें असा हुकूम आमच्यावर बजावण्यांत आला. कांही दिवस अशाप्रकारें लष्करमध्ये राहिल्यावर हुकूम मोडून सत्याग्रह करण्याचें मी ठरवलें. तात्यासाहेबांच्या कानावर गोष्ट घालून ठेवावी म्हणून त्यांची भेट घेतली. ते माझ्या निर्णयाला मान्यता देतील अशी आशा मला नव्हतीच. परतु चमत्कार असा की, सर्व परिस्थिति त्यांना सांगितल्यावर ते म्हणाले, "माझे मत कांही असले तरी तुझ्या अंतःकरण-प्रवृत्तीला मानवेल तेंच कर." त्यांचे हे शद्ब ऐकून मला समाधान वाटलें. ज्याला स्वतःच्या उभारीवर पुढे जावयाचें आहे त्याचे पाय ओढण्याची वृत्ति त्यांनी कधीच ठेवली नाही. शक्य असल्यास प्रोत्साहनच दिले.

वासुदेव कृष्ण भावे

(बी. ए., माजी संपादक केसरी, पुणें)

(१) रा. तात्यासाहेब करंदीकर तुरुंगांत असतां मी सन १९३२ व १९३३ या वर्षी केसरीचा मुख्य संपादक होतो. त्या काळात केळकरांच्या मनात केसरींत ज्या सुधारणा करून घ्यावयाच्या होत्या त्या त्यांनी घडवून आणल्या. केसरी आठवड्यांतून एकदां निघत होता, तेव्हां केसरीचा अग्रलेख तीन साडेतीन रकाने होता ते ठीक होते; परंतु तो आठवड्यांतून दोनदां झाल्यावर एवढ्या मोठ्या लेखाची जरूरी नाहीं असें त्यांचे मत होतें. त्याप्रमाणे मुख्य अग्रलेखाची मर्यादा त्यांनी दोन रकान्यांची घातली व ती पाळण्याबद्दल मला निक्षून सांगितले. मुख्य अग्रलेख दोन रकाने, दुय्यम लेख एक रकाना नि स्फुट सूचना दोन रकाने असा दंडक त्यांनीं घालून दिला व तो मी व माझे सहकारी यांनी शक्य तितका कसून पाळला. इतका रेखीवपणा दिसण्यांत अगदी यांत्रिक स्वरूपाचा झाल्यानतर कांहीं वर्तमानपत्रांनीं त्यावर टीकाहि केली. अर्थात् तिच्याकडे लक्ष देण्याचें कारण नव्हतें. या बदलाचा

परिणाम असा झाला की, पत्रांत विषय-वैचित्र्य अधिक आले व मधल्या पानांत 'ओझरती नजर' हे नवीन सदर घालण्यास जागा मिळाली.

(२) तात्यासाहेब केळकरांनी केसरीचें संपादकत्व सोडल्यावरहि विश्वस्त या नात्यानें केसरीशी त्यांचा निकट संबंध पुढे कांहीं वर्षे होता. त्या काळांत आपल्या मताप्रमाणे पत्र चालावे असा त्यांचा विचार मधूनमधून प्रबळ होई व त्याबरोबर ते कांहीं प्रयत्नहि करीत. एकदां थोडे दिवस पत्रातील मजकुराची सारी व्यवस्था त्यांनी आपल्याकडे घेतली होती. पाश्चिमात्य देशांत मुख्य संपादक पत्रांत स्वतः कांही न लिहितां हाताखालच्या संपादकांना कामे वाटून ती त्यांजकडून करवून घेत असतो. या वेळी केळकरांनी तोच प्रयत्न करून पाहिला. ते आपल्या टेबलावर ताजीं वर्तमानपत्रें व मासिकें रोजच्या रोज मागवीत व तीं पाहून प्रत्येक संपादकाकडे त्यांच्या आधारें मजकूर लिहिण्यास ती पाठवून देत. मासिकांच्या आधारे लेख लिहिण्याचें काम मजकडे आले. वर्तमानपत्रांच्या राज्यांत केव्हां केव्हां असे होतें की, अग्रलेखांकरिता महत्त्वाचा विषयच नसतो. तेव्हां एखादा विषयच उकरून काढून कशी तरी वेळ मारून न्यावी लागते. ही पद्धत केळकरांना पसंत नसे. अशा अडचणीच्या वेळीं उपयोगी पडण्यासारखे दोन-तीन लेख शिल्लक असावे म्हणजे ते ताबडतोब देतां येतात असे त्यांचे नेहमीं म्हणणे असे. शिवाय अग्रलेख आयत्या वेळीं लिहावयास न बसता शक्य तर लेखकास एकदोन दिवसांची जास्ती फुरसत दिल्यास त्याजवर नीट विचार करावयास व माहिती मिळविण्यास सांपडून तो चांगला लिहितां येतो, असें ते सांगत व तें खरेहि असे.

हरी गणेश फाटक

(कॉंग्रेस-कार्यकर्ते, पुणें)

रूसो-जपानी युद्धाचा प्रसंग. त्या युद्धांतील धारातीर्थी देह ठेवलेल्या जपानी सैनिकांच्या विधवांस व मुलाबाळांस मदत करण्याकरितां 'केसरी'नें फंड सुरू केला होता. या फंडामुळें जपानसंबंधी महाराष्ट्रांतील जनतेत आपुलकीची भावना उत्पन्न झाली होती. या लहानग्या जपानी राष्ट्रानें मोठा पराक्रम करून मांचू-रियांत रशियन सेनानींना मागे रेटले. तेव्हां रशियाने आपलें आरमार दर्यासारंग रोडझोव्हेन्स्की याच्या नेतृत्वाखाली जपानवर हल्ला करण्यास पाठविलें. जपाननें रशियन आरमाराचा धुव्वा उडविला. आशियांतील राष्ट्रानें युरोपियन राष्ट्रावर आरमारी युद्धांत मिळविलेला हा पहिलाच जय असल्यामुळे, सर्व हिंदुस्थानभर लोकांना मनांतून फार मोठा आनंद झाला. हा आनंद व्यक्त करण्यासाठीं जाहीर सभा भरवावी व जपानचें अभिनंदन करावें या विचाराने मी लो. टिळक यांस

विंचूरकरांच्या वाड्यांत भेटावयास गेलो. लो. टिळकांना आमची कल्पना पसंत पडली. पण ते म्हणाले, "सभा एका पक्षाची होईल; नेमस्त पक्षाचे पुढारी सभेस येऊ शकतील असे मला वाटत नाही." आम्ही लोकमान्यांस म्हणालो की, "आपणाप्रमाणे नेमस्त पुढाऱ्यांनाहि आम्ही भेटतो व दोन्ही पक्षांची मिळून सभा होईल असा प्रयत्न करतो." लोकमान्य म्हणाले, "जरूर करा!" तेव्हां ना. गोखले यांच्याकडे जाण्याचे आम्ही ठरविले. ना. गोखले हे मला विद्यार्थी-दशेपासून ओळखत होते. तरी पण याबाबत आपण प्रथम तात्यासाहेब यांचे साहाय्य घ्यावे असे मनात योजून मी तात्यासाहेब याच्याकडे गेलो. तात्यासाहेब व ना. गोखले याचा सलोख्याचा संबध होता. 'केसरी'तून ना. गोखले याच्यावर हल्ला होई. पण 'मराठा' पत्रांतून – ज्या पत्राचे सपादक त्या वेळी तात्यासाहेब होते – ना. गोखले याच्यावर स्तुतिसुमने उधळली जात! यामुळे ना. गोखले यांच्या मनांत तात्यासाहेबाच्यासबधाने स्नेहपूर्ण ओलावा होता.

तात्यासाहेब यांना आम्ही आपली कल्पना सागितली लोकमान्याची मान्यता मिळविली आहे. ना. गोखले याची मान्यता मिळविण्यासाठी मी प्रयत्न करीत आहे. आपण ना. गोखले यांस पत्र दिल्यास काम होईल, असे म्हणालो. त्यावर तात्यासाहेब म्हणाले, "तुम्ही जसे लो. टिळकांकडे गेला, तसे ना. गोखल्यांकडेहि जा. पत्र नको. ते आपली मान्यता देतील असे मला वाटते."

तेव्हां मी ना. गोखले यांच्याकडे जाण्यास निघालो. वाटेत ॲक्चुअरी भराटे भेटले. त्यांना घेऊन आम्ही ना. गोखले यांस भेटलो. पण लो. टिळकांनी भाकित केल्याप्रमाणे ना. गोखल्यानी मान्यता दिली नाही! तेव्हा थोडे खिन्न होऊन आम्ही पुनः तात्यासाहेबाकडे गेलो. तेव्हां ते म्हणाले, "तुमची कल्पना मला सर्वस्वी मान्य आहे. आपण जरूर जाहीर सभा भरवू. कोणी जरी आले नाही तरी मी अध्यक्ष होतो व अभिनदनाचा ठराव पास करून आपण तो जपानी कॉन्सलकडे पाठवून देऊ." आम्हांस अतिशय आनद झाला. आम्ही जाहीर सभेची खटपट केली. सार्वजनिक सभेत म. अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्या अध्यक्षतेखाली जपानचें अभिनंदन करण्याचा ठराव पास झाला. सभेला खूप गर्दी जमली होती. लो. टिळक व तात्यासाहेब यांची स्फूर्तिदायक भाषणे झाली. या सभेमुळे तात्यासाहेब यांना भेटण्याचा मला प्रथम योग आला. तेव्हांपासून त्यांच्या शेवटच्या दिवसापर्यंत तात्यासाहेब यांचा व माझा निकटचा संबंध होता व राजकारणांतील माझी मते हीं जरी त्यांना मान्य नव्हती, तरी शेवटच्या दिवसापर्यंत त्यांनी मजबरोबर सहानुभूतीचा सबंध कायम ठेवला होता. तात्यासाहेब यांच्या स्वभावांतील हे वैशिष्ट्य होतें असे मला वाटते.

❋

नारायण रामलिंग बामणगांवकर

(संपादक उदय, अमरावती)

(१) यवतमाळला विदर्भसाहित्य समेलन तात्यासाहेबांच्या अध्यक्षतेखालीं झाले. बापूजी अणे स्वागताध्यक्ष होते. श्री. अभ्यंकर वकिलांकडे तात्यासाहेब उतरले. स्वागताध्यक्ष व अध्यक्ष यांची भाषणें झाली. जेवण आटपून मंडळी पानसुपारीस बसली. नाटकांचा विषय निघाला. तात्यांना आपल्या सर्वच नाटकांची नांवे आठवत नव्हती. बापूजी अणे (माधव श्रीहरी) आठवल्यासारखे करून म्हणाले, " तें एक तुमचें ' व्रात्य माधव ' नाटक ! " तात्यासाहेब लागलीच गभीरपणे उत्तरतात की, " बापूजी, मला माझ्या नाटकाचे नांव पाहिजे होते. तुमचे नको होते ! " सर्वत्र हशाच हंशा. "अमात्यमाधव" हें तात्यांचे नाटक आहे.

(२) "प्रतिभा" पाक्षिकात तात्यासाहेबांनी कै. शिवरामपंत परांजपे व स्वातंत्र्यवीर सावरकर याचे वाङ्मयीन परीक्षण केलेला एक लेख लिहिला होता. तो मी वाचला. ह्यानतर मुबईस सरदारगृहात त्याची व माझी भेट झाली. ह्याच दिवशी ब्राह्मणसभेंत तात्याचे व्याख्यान होते. त्यांच्याच मोटारीत बसून मीहि निघालो. सदर लेखाचा मी विषय काढला व म्हटले की, आपल्या लेखाचे एक वैशिष्टय मला पटले. कोणते ? तर सत्य कथन हे कटु असते असे म्हणतात; पण ते अगदी खडीसाखरेसारखे गोड असते, असे हा लेख वाचून म्हणावे लागते. त्यावर तात्या म्हणाले की, " कडवट वृत्तीच्या टीकाकाराने सत्यकथन हे कटु असते, असे म्हटले आहे. सत्य हे मुळांतच गोड. तेव्हां त्याचे कथन तरी कडू कसे होणार ? सत्य ते सत्य व कडू ते कडू हेच खरे ! " ह्यावरून सत्यावर श्रद्धा ठेवून टीका करणारे टीकाकार तात्यासाहेबांना आवडत, असे मला वाटते.

(३) १९३० मधील गोष्ट आहे. मी पुण्यांतच होतो. सोलापूरला लष्करी सोटेशाही सुरू झाली होती. तत्पूर्वीच बाबूराव गोखले वगैरे केसरी कार्यालयांतील संपादक तुरुंगांत गेले होते. सोलापूर-प्रकरणांत केसरीनें झणझणीत टीका केली होती. केसरीवर खटला होणार अशा भुमकाहि उठल्या होत्या. तत्पूर्वी तात्यांनीहि सत्याग्रह केला होता. नाशिकचे एक सद्गृहस्थ माझ्याकडे आले व ते मला तात्यांकडे घेऊन गेले. हेतु हा की, नाशीकच्या झेंडा-वंदनार्थ तात्यांनी यावें. प्रथम या गृहस्थास तात्यांनी नाही म्हटले होते हे मला अवगत नव्हतें. सदाशिव पेठेतील राहत्या घरी मी त्या गृहस्थासह सकाळी तात्यांकडे गेलों. इकडच्या तिकडच्या गोष्टीवरून मी मूळ विषयावर आलो. तात्या लागलीच म्हणाले कीं, " मीं यांना कालच नाहीं म्हटले, आज तुमची मात्रा लागू होईल म्हणून तुम्हांला आणलेलें दिसतें. कालच्या नाहीच्या रोगावर तुमची

होयची मात्रा कशी लागू होईल ? " मी थक्कच पडलो. पण " लोकसंग्रहार्थ जाऊन यावयास हरकत नाही, " असे मी हळूच म्हटले. " मी येथेच राहून केसरी संभाळावयाचें ठरविले आहे. " पुढे मी म्हटले की, " आपणहि तुरुगात गेल्यावर कसे ? " तेव्हां तात्या म्हणाले, " त्याचा विचार आजच करून कसे चालेल ? " " आपण एकदां तुरुंगांत जाऊन आल्यावांचून आपल्या टिळक पक्षाला निंदकाच्या दृष्टीने किंमत नाही, " असेहि मी बोललो. यावर " टिळक तुरुगांत गेल्यानेच टिळक झाले. याशिवाय त्यांच्यांत कांही वैशिष्टय नव्हतेच, असे समजणारा वर्ग नाहीं असे नाही; पण तुरुगांत काय वा तुरुगाबाहेर काय टिळक आपले कार्य करीतच राहिले हे त्याचे वैशिष्टय आपण कां अशा लोकांकरितां विसरावे ! " असे तात्या उद्‌गारले. शेवटी टिळकांच्या स्मरणार्थ एक ट्रस्ट करावयाचा आहे, त्यासाठी त्यांनी वऱ्हांडांतील नांवे मला विचारली. तीच नांवे पुढे प्रसिद्ध झाली.

(४) १९३७ सालच्या निवडणुकीची वेळ होती. मध्यप्रांत-वऱ्हाडमध्ये आम्ही कॉंग्रेस पक्षाशी सहकार्य विशिष्ट अटींवर केले. लोकनायक अणे यांच्यामार्फत शंकरराव देवातर्फे तसेच महाराष्ट्रांत व्हावे म्हणून प्रयत्न होता. सरदारगृहांत सभा भरली. तात्यासाहेब आम्हा वऱ्हाडकरांप्रमाणेंच समेट करावा ह्याच मताचें. मतदान झाले, त्या वेळी आमच्याचसारखे त्यांनी मत दिले. पण आमचेच म्हणविणारे कांही मित्र चहापानांत गुतले आणि मतें घेतलीं तेव्हां दोन मतांनीं आमचा समेटवृत्तीचा ठराव नापास झाला. आम्हांस वाईट वाटले. म्हणून एकीकडे तात्यांस म्हटले, आम्ही वऱ्हाडकरानी कांही झाले तरी बापूजी अणे यांच्याच मागें जावयाचें ठरविलें आहे. तसे आपल्या पक्षात महाराष्ट्रांत असते तर समेटावर वाद उत्पन्न झाला नसता. ह्यावर तात्या म्हणाले की, " तुम्हा सर्वांनाच मीं स्वातंत्र्य दिले आहे. तुम्ही बहुमतानें जे ठरवाल तिकडे मी साथ द्यावयाचें ठरविले आहे. अनुयायांवर वा मित्रांवर आपली मते लादावयाची नाहीत असा मी निश्चय केला आहे. यशापयशाचा वाली हरी आहे. " ह्यानंतर असेंच अखेरपर्यंत तात्यासाहेब वागत गेले.

(५) १ ऑगष्ट १९४७ ला टिळक मंदिरांत टिळकानुयायी जमले. बॅ. रामराव अध्यक्ष होते १५ ऑगष्टच्या स्वातंत्र्यदिनास गौरवावे ह्याच मताचे आम्ही वऱ्हाडकर होतो. तात्यासाहेबांचें भाषणहि तसेंच झाले, म्हणून आम्हांला आनद झाला. बॅ. रामराव व तात्यासाहेब ह्यांच्या भाषणांत तत्त्वतः कांहीच फरक पडला नाही. पहिला दिवस संपतांच तात्यासाहेब, बॅ. रामराव व मी एकाच मोटारमधून जेवावयास परतलो. हें असे कसें घडलें म्हणून विषय होता. " ईश्वरी सूत्र सर्वत्र एक असते, असें म्हणतात याचा हा प्रत्यय नव्हे काय ? " असा तात्यांनीं प्रश्न टाकला व गंभीर मुद्रा केली. .अखेर तेथून काही दिवसांनी हे ईशसूत्र इह-

लोकचे तरी एकाएकी तुटले, हे अनुभवण्याचे आमच्या नशीबी आले. टिळक गेल्यानतर वऱ्हाडने त्यांना विशेष साथ दिली असे त्यांच्या रेडियोवरील अखेरच्या भाषणांत होते. वऱ्हाडलाहि तात्यांनी अखेरपर्यंत साथ दिली हेहि तितकेंच खरें. लोकनायक अणे यांच्या कांही उद्‌गाराबद्दल 'केसरी' मध्ये व 'उदय' मध्यें वाद उभा झाला होता. तो चिघळलाहि गेला असता; पण हे " कृष्णार्जुनयुद्ध " लागलीच संपविले गेले ! आणि आम्ही मूठभर टिळकानुयायी कोठेहि असलो व कसेहि असलों तरी एकमुखी राहू शकतो हे सिद्ध केलें गेले.

मल्लिकार्जुन आप्पाराव पाटील

(वय ८०, कै. वारद यांचे मुनीम, सोलापूर)

(१) सातारा येथे इ. स. १९१० मध्ये महाराष्ट्र वीरशैव धर्म परिषद कै. आप्पासाहेब वारद यांच्या अध्यक्षतेखाली भरली होती. त्या वेळी मी आप्पासाहेबाच्याबरोबर साताऱ्यास होतोच. कै. दादासाहेब करदीकर, वारद व मी याचा फार परिचय. तात्यासाहेब केळकरांचा परिचय झाला होता. पण तो फार थोडा होता. पण त्याच वर्षी व त्याच वेळी साताऱ्यांत त्यांच्या मुलीचें लग्न होतें. आमचे मालक कै. आप्पासाहेब वारद यांना व मला त्यांनीं निमंत्रण दिले. आम्ही लग्नास गेलो. कै. वारद यांची रीत अशी की, कोणत्याहि लग्नास गेले की, आहेर हा न्यावयाचाच. त्याप्रमाणे आम्ही अखेर आहेर देण्याचा प्रयत्न करू लागलो. कै. आप्पासाहेबांचा आग्रह हा की, घेतलाच पाहिजे व तात्यासाहेबाचा आग्रह हा की आहेर घ्यावयाचा नाही व द्यावयाचा नाहीं अशी माझी प्रतिज्ञा आहे. तेव्हां यांत कै. दादासाहेबांनीं समेटाचा मार्ग काढला. तो असा की, तात्यासाहेबांच्या मुलास खाऊ म्हणून रुपये शंभर द्यावेत. अशा प्रकारे त्या उभयतांतील वाद मिटविला. हे जेव्हां तात्यासाहेबांना समजलें तेव्हां ते अप्पासाहेबांना म्हणाले की, तुमची प्रतिज्ञा तुम्ही सिद्धीला नेली; पण माझी प्रतिज्ञा मोडली याचे काय ? यावर वारद म्हणाले की, आम्ही तुम्हांस आहेर केला नाही. मुलगा तुमचा असला, तरी मुलगा म्हणजे तुम्ही नव्हे, हे खरें ना ? यावर हंसत हंसत तात्यासाहेब म्हणाले की, " मालाचे नांव बदललें; पण सौदा मात्र तुम्ही केलाच. " आम्ही सर्वच हंसलो.

(२) त्या १९१० मध्येच पुढे वीरशैव जगद्‌गुरूंचे "व्यासतोल" प्रकरण भडकले. जगद्‌गुरूंच्या बिरुदावळीत सोन्याचा व्यासहस्त असतो व त्यावर मिरवणुकीत लिंगायत थुंकत, असा लेख केसरीत प्रसिद्ध झाला. ही एकतर्फी खोटी बाजू आहे, असें मी तात्यासाहेबांना लिहिले. तेव्हां त्यांनी खरें काय आहे तें लिहून पाठवा असे मला कळविले व त्याप्रमाणे मीं

पाठविलेली माहितीपूर्ण लेख त्यांनी केसरीत प्रसिद्ध केला. दुसऱ्या जातीच्या, दुसऱ्या धर्माचा व दुसऱ्या पक्षाचाहि ते समतोल भावनेने विचार करीत असें मला त्या वेळी अनुभवास आले. पुढे हेच जगद्गुरु सोलापूर, बार्शी, पुणें येथे व्यासंतोलसह सर्व महाराष्ट्रांत मिरविले. पण मिरवणुकीस कोठेहि कोणत्याहि सबबीवर बंदी झाली नाही आणि त्या व्यासहस्तास लिंगायत पूज्य मानतात असेच सर्वांच्या प्रत्ययास आले.

(३) १९१५ मधील केसरीत सोलापूरहून युरोपियनाच्या चहाच्या मळ्यांत जाऊन आलेल्या एका गृहस्थाने तेथील हिंदी मजूरांवरील जुलुमाचा वृत्तांत 'केसरी'त लिहिला होता. तेव्हां तात्यासाहेबांना मळेवाल्यांची नोटीस आली की, विधाने परत घ्या, नाही तर फिर्याद करतो. तेव्हां तात्यासाहेब मुद्दाम सोलापुरांत आले. त्यांचे बंधु माधवराव केळकर तेथेच त्या वेळी मोठ्या हुद्द्यावर होते. पण ते सरकारी नोकर असल्यामुळे तात्या रा. ब. साठे यांच्याकडे उतरले व मला त्यांनी बोलावणे पाठवून लेख पाठविणाऱ्यास मला भेटावयाचे आहे, त्यासाठी मी आलो आहे, असे सांगितले. शेवटी तो गृहस्थ भेटविला. प्रसिद्ध मजकुरास आधार विचारले ते दाखविले गेले. तात्यासाहेबांचे समाधान झाले. आतां ह्या मळेवाल्याने फिर्यादच करावी असे ते मोठ्या निश्चयाने बोलले. पण मी म्हटले, एवढ्याने फिर्याद चुकली व निर्दोषी सुटाल हे कसे? यावर ते म्हणतात की, "तो प्रश्न न्यायाचा आहे. पण आपण भक्कम पुराव्यावांचून कोणास दोष दिला नाही ह्यात आपले समाधान आहे ना? कारण केसरीचा बाणा व लौकिक लक्षांत घ्या."

(४) कै. वारदांच्या पुण्यतिथीसमारंभाला अध्यक्ष करण्याकरिता मी त्यांना समक्षच पाचारण केले होते. त्याप्रमाणे त्यांनी येऊन अध्यक्षस्थान स्वीकारलें व आप्पासाहेबांच्या गुणगौरवाचे सर्वोत्कृष्ट असे भाषण केले. पदवीधर हाच विद्वान् असतो असें नाही, तर विचारग्रहण करून जो आचार करतो तोच पंडितापेक्षांहि श्रेष्ठ ठरतो. नुसते पांडित्य व्यर्थ आहे असे ते ह्या वेळी बोलले.

बाळकृष्ण गणेश खापर्डे

(बी. ए., एलूएल्. बी., हायकोर्ट वकील, अमरावती)

(१) डेक्कन कॉलेजमध्ये विद्यार्थी असतांना मी कांही दिवस खडकीस स्वतंत्र बंगला घेऊन राहिलों होतो. सन १९०१ सालची गोष्ट असावी. एके दिवशी रात्री कै. श्रीमंत सरदार बाबा महाराज यांच्या सदाशिव पेठेतील वाड्यांतून माझ्या बंगल्यावर घोड्याची गाडी आली. गाडीसमागमे एक कारकून होता. गाडी इतक्या रात्री आल्यानें मला आश्चर्य वाटलेच. पण कारकुनाने आप-

केला निरोप ऐकून आश्चर्याची परमावधीच झाली. तो म्हणाला, "आपल्याला तात्यासाहेब केळकरांनी वाड्यात तावडतोब बोलाविलें आहे. ते तेथे येऊन बसले आहेत." अर्थात् मला याचा अर्थच समजेना. तात्यासाहेब केळकर कोण? आणि मला बोलावयाचें कारण काय? आणि इतक्या रात्री? व वाड्यांत? मी त्या गृहस्थास अनेक प्रश्न विचारले. पण ठराविक निरोपापलीकडे तो अधिक कांही बोलेना. याला पुष्कळ अधिक माहीत आहे; पण ते तो सांगत नाही अशी माझी समजूत झाली व तेच शेवटी खरे ठरले. मी गेलो. वाड्याचा देखावा बराच अपरिचित होता. इतक्या रात्री म्हणजे १२–१ वाजतां वाडाभर दिवे होते आणि दारावर जाणाऱ्या-येणाऱ्यावर कडक पाहाऱ्याची नजर होती अंगणांतील जिना चढून पहिल्या दालनांत गेलो. तेथे एका गादीवर तक्क्याशी टेकून एक तेजस्वी व गौरवर्ण, भरदार चेहेऱ्याचा तरुण पुरुष बसला होता आणि भोंवती दोन-तीन माणसे सचिंत बसली होती. माझ्याबरोबरचा कारकून म्हणाला, "तात्यासाहेब, हे बाबा-साहेब आले आहेत." त्याबरोबर हे गृहस्थ अर्धवट उठले व त्यांनी मला जवळ बसवून घेतलं. अर्थात् हेच तात्यासाहेब केळकर असा मी सहजच तर्क बांधला. बरेच बोलणे झाले. तात्यासाहेबाना पाहण्याचा व त्याच्याशी बोलण्याचा हा माझा अगदी पहिलाच प्रसंग. त्या रात्री कै. श्रीमती ताईमहाराज (माझ्या सावत्र सासूबाई) कै. बाळामहाराजांस दत्तक घेणार होत्या. तत्पूर्वी हल्ली गादीवर असलेले श्री. जगन्नाथमहाराज यास विधिपूर्वक दत्तक घेतलेले असल्यामुळे त्या रात्री ताईमहाराजांनी दुसऱ्याने बाळामहाराजांस दत्तक घेणे अनुचित व बेकायदा आहे ही गोष्ट ताईमहाराजास मी समजावून सागावी व पुनः दुसरा दत्तक घेण्यापासून त्यांस परावृत्त करावे म्हणून मला बोलावण्यांत आले होते, असे तात्यासाहेबांनी मला सांगितले टिळक स्वतः पुण्यांत नसल्यामुळे इतक्या अपरात्री तात्यासाहेब यास वाड्यांतील मंडळींनी या महत्त्वाच्या कामाकरितां बोलावून आणिले होते असे मला कळले; तेव्हा टिळकाच्या अनुपस्थितीत त्यांच्याऐवजी तात्यासाहेबांची योजना असते हेहि अनुमान मला सहज झाले. त्या वेळच्या तात्यासाहेबांच्या बोलण्याचा तपशील देऊन जागा अडवीत नाही. पण पोटांत शिरून त्यांच्या त्या बोलण्याचा माझ्या मनावर फार परिणाम झाला. लोकमान्यांकरितां खस्ता खाणाऱ्या त्या पुरुषाबद्दल कांही एक विशिष्ट भावना माझ्या मनांत उत्पन्न झाली. त्या दिवशी माझ्या मनांत तात्यासाहेबांविषयीं जो आदर उत्पन्न झाला तो उत्तरोत्तर वाढतच गेला. माझ्या आयुष्यांत मला जे कांहीं महत्त्वाचे व चिर-स्मरणीय प्रसग वाटतात त्यांपैकी एक, ही तात्यासाहेबांची अशा रीतीने झालेली आकस्मिक भेट होय.

(२) लोकमान्य दिवगत झाल्यानतर एके वर्षी तात्यासाहेबांनी मला लोकमान्यांच्या पुण्यतिथीस उत्सवाचा मुख्य वक्ता म्हणून पाचारण केले. अर्थात् ही

कामगिरी मी मोठ्या आनदाने स्वीकारली व ठरल्या दिवशी पुण्यास आलो. तात्यासाहेबांनी मला स्वतःच्या घरीच उतरून घेतले. त्या वेळी त्यांच्या निकट सहवासाचा तीनचार दिवस सुयोग आला व त्यांच्या मनमोकळेपणाचाहि गोड अनुभव आला. त्यांनी स्वतः आपले सर्व घर दाखविले व ते कसे मिळाले वगैरेची हकीकत सांगितली. एका भागांत गवडी व मजूर काम करीतच होते. पुढें कालांतराने मला असे कळले कीं, नवीन घर बांधणे अगर जुन्यांत फेरबदल करीत असणे हा त्यांच्या करमणुकीचा एक व्यवसायच होता. असो. संध्याकाळीं अंगणांत बैठक टाकून आम्ही अनेक गोष्टींची चर्चा करीत असू; पण जिन्यावर एक लहानशी जागा त्यांच्या फार आवडीची होती. तेथें वारा एक सारखा येत असे व तो त्याना फार सुखकर वाटे. एकदोन दिवस आम्ही अगणांत बसलो. पण त्यानतर तात्यासाहेबांनी आपले हृद्गत मला सांगितलें. ते म्हणाले, " तुम्हांला जागेचा सकोच वाटू नये म्हणून मी येथे बसलो. पण माझी नित्याची व आवडीची जागा ही नाही. चला आपण जिन्यावर थोडी मोकळी जागा आहे तेथे बसूं. मला जागेचा सकोच वाटला नाही; पण सकोचापायी तात्यासाहेबांनी माझ्यासाठीं दोन दिवस अडचण सोसली याबद्दल मला सकोच वाटून विषाद वाटला व त्यांना तसें म्हणालो देखील. पण ते नुसतेच किंचित हसले व वाऱ्यावर हातपाय लांब करून असे सुखाने बसले की, त्याचा मलाहि मनापासून आनद झाला. बोलतां बोलतां राजकारणाच्या गप्पा निघाल्या; आणि तात्यासाहेब मनमोकळे करून आडपडदा न ठेवतां बोलत होते. ते म्हणाले, " एकाच गोष्टीचा अभिमान धरून दुसऱ्या पक्षास कःपदार्थ लेखणे मला आवडत नाही. माझ्या मनाची ठेवण तशी नाहीं. टिळकांची होती. कसे ते सांगतों. यांतहि कांही गुण आहेत, त्यांतहि कांहीं गुण आहेत; यांतहि दुर्गुण आहेत तसे त्यांतहि आहेत; पण सारासार विचार करतां एकंदरीत सद्यःस्थितीस एवढे ग्राह्य आहे. अशा विचारसरणीस आमच्या येथें काही लोक थट्टेने 'केळकरी'वृत्ति म्हणूं लागले आहेत. पण खरोखरी हेच बरोबर आहे. दोन्ही पक्ष स्तुति करूं लागले म्हणजे आपले कुठेतरी चुकलें असें गृहीत धरावे व दोन्ही पक्ष नांवे ठेवूं लागले म्हणजे आपली मध्यस्थाची भूमिका तोलून बरोबर आहे असे समजावे असे मी म्हणत असतो." हे तात्यासाहेब त्या वेळी सहज बोलून गेले; पण मीं स्वतः त्याचा पुष्कळ विचार केला. बरेच दिवस मला हे पटेना. पण अलीकडे मला त्यांत बरेंच सत्य आहे, हेंहि एक तत्त्वज्ञान आहे, असें खास वाटू लागलें आहे.

श्रीमंत नारायणराव गंगाधरराव ऊर्फ तात्यासाहेब पटवर्धन

(राजे, मिरज-संस्थानाधिपति, मिरज)

(१) तात्यासाहेबांना मी प्रथम पाहिले, तें १९१९ च्या पार्लमेंटरी कमिटी-पुढे साक्ष देण्यासाठी लो. टिळकांच्याबरोबर विलायतेस जाण्यापूर्वी मिरजेस आमच्या वडिलांना व मिरजेतील त्यांच्या इतर मित्रमंडळींना भेटण्यासाठी ते आले होते त्या वेळी. किल्ल्यांत जामदारखान्याच्या चौकात आमच्या वडिलाना ते भेटून गेले. मी केवळ दुरूनच, हे एक केसरीसारख्या पत्राचे संपादक व टिळकांचे अनुयायी म्हणून त्यांच्याकडे कौतुकाने पाहत होतो. पुढे बहुतेक १९२४ मध्यें, मी प्रथम पुण्यास त्यांना भेटलो, त्या वेळी सदाशिव पेठेतील आपल्या घरी ते राहत असत. त्या वेळच्या व हल्लींच्या राजकीय परिस्थितीत अपूर्व फरक झालेला आहे. त्या काळांत माझ्यासारख्या इसमाने त्यांना भेटणे हे थोडे धाडसाचेच असे. पुढे पुण्यास मी गेलो म्हणजे एखादे वेळी त्यांना भेटत असे. पण १९३३ ते १९३९ पर्यंत मी पुण्यास मुलांच्या शिक्षणा-करितां होतो, त्या वेळेपासून आमच्या विशेष गाठीभेटी होऊं लागल्या. तात्या-साहेबांचे वय, विद्वत्ता व त्यांचा व्यवसाय हे लक्षांत घेता, वास्तविक त्यांच्याशी माझे मित्रत्वाचे नाते असण्याचा संभव फारच कमी. परंतु त्यांच्या स्वभावात अशी एक मौज असे की, लहानथोर, विद्वान्, अक्षरशत्रु कोणी का असेना, त्यांच्याशी ते समरस होऊन वागत. पुढे मी मिरजेस आल्यावर बहुतेक वर्षांतून एकदोन वेळां तरी माझ्याकडे ते चारदोन दिवस मुक्कामास असत. त्या वेळी अनेक विषयांवर आपले विचार ते प्रदर्शित करीत. त्यांच्या वागण्यांत अत्यंत साधेपणा असे. आढ्यता त्यांना माहीतच नव्हती. माझ्या घरी त्यांचा मुक्काम बहुधा तळ-मजल्यावरील खोलीत असे. जिना चढण्या-उतरण्याचा त्रास त्यांना होऊं नये म्हणून व मीहि खालीच राहत असल्यामुळे उभयतांना ते सोयीचे होई.

(२) एकदां असेच माझ्याकडे ते मुक्कामास होते. दुसऱ्या दिवशी सकाळच्या गाडीने ते जावयास निघाले. मी खोलीत त्याना भेटण्यास गेलो तो ते सामानाची बांधाबांध करीत होते. मी म्हणालो, “ बाहेर नोकर आहे तो बांधील ना सामान.” त्यावर ते म्हणाले, “ अहो, सामान काय, मला फारसे लागत नाही. जन्मभर मी असाच गबाळ्यासारखा वागलो. इतके दौरे केले, परंतु प्रवासाची व्यवस्था मी स्वतः कधींच केली नाही. बरोबर बहुधा अतुकाका असत. त्यांनी आमची सेवा किती केली म्हणून सांगूं. ते नसते तर आमचे सामानच काय पण ऐनजिनसी आम्हीहि सांडलो असतो ! ”

(३) नक्की स्मरत नाहीं, पण पुण्यास केव्हां तरी संस्थानिकांनीं आपल्या

प्रजेस अधिकार द्यावेत अगर देऊं नयेत अशी चर्चा चालली होती. तेव्हां ते म्हणाले, "संस्थान लहान म्हणून प्रजेस अधिकारच देऊं नयेत हे म्हणणे मला पटत नाही. संस्थान लहान असो वा मोठे असो, फाशीचीहि शिक्षा देण्याचा अधिकार संस्थानिकांना आहेच. अशा लहान संस्थानिकांपैकी कोणी तरी, फाशीचा हुकूम लिहितांना, मी लहान संस्थानिक आहें, सबब आरोपीच्या पंचप्राणांपैकीं एकच प्राण घ्यावा असा हुकूम कोणी कधी दिला आहे काय?"

(४) एकदां पुणे येथील अनाथ विद्यार्थिगृह व महाराष्ट्र व्यायाम मंडळ या दोन्ही संस्थांना मी भेट द्यावी अशी इच्छा तात्यासाहेब यांनीं प्रदर्शित केली. पुढें पुण्यास गेल्यावर भेटीस जाण्याचा दिवसहि नक्की ठरला. त्या वेळी मी या संस्थांना काय देणगी द्यावी म्हणून त्यांना विचारले. त्यांनी थोडा वेळ थांबून कांहीं एक आंकडा मला सुचविला. त्यावर मी म्हणालो, "अहो, हा आंकडा थोडा कमी दिसत नाही काय?" तेव्हां ते म्हणाले, "तुमच्याकडून अशा पुष्कळ देणग्या घ्यावयाच्या आहेत. एकदांच घेऊन मोकळे व्हायचे नाहीं. सोन्याचे अडें घालणाऱ्या कोंबडीची गोष्ट माहीत आहे ना?"

शंकर नारायण जोशी

(इतिहास-संशोधक, पुणें)

श्री. भालाकर भोपटकर ह्यांच्या मनांत तात्यासाहेब केळकरांच्या-संबंधानें कांहीं कारणानें (गायकवाडवाड्यात श्रीगणेशोत्सवप्रसंगी भालाकारांनीं 'गांधाळ' इत्यादि शब्दयोजना केली व हे तात्यासाहेबांना आवडले नसल्यामुळें त्यांनी केसरीत तसे प्रसिद्ध केलें.) बरे नव्हतें. पण हें वितुष्ट नसावें असें वाटून श्री. अण्णासाहेब ढमढेरे यांच्या घरी उभयतां तात्या-भाऊंनी यावें व एकदिल आणि निर्मल होऊन जावें असा प्रसंग मित्रमंडळीनी योजला. दोघेहि आले. तात्या-साहेबांनी प्रथमच व आपणहून बोलण्यास प्रारंभ केला व म्हणाले की, "भाऊ-साहेब, आपल्या दोघांच्याहि गोवऱ्या आतां ओंकारेश्वरी नेण्याची वेळ आली आहे. तेव्हा सगळीच भांडणे मी मिटवीत चाललो आहें आणि त्यासाठी माझे म्हणणे हे की, मीच पदर पसरला आहे. चुका माझ्याच. त्या तुम्ही विसरून जा व आपण दोघेहि यापुढें अकिल्मिष वागूं. मी कधी तुमच्याविषयी अभद्र वा विनोदी-सुद्धां बोललोच नाही. करितां एवढेच म्हणतो की, मनांतील अढी विसरून जा व मला पदरांत घ्या!!" हे तात्यांचे भाषण ऐकून त्यांच्या थोर, उदार, प्रांजळ व लोकसंग्राहक गुणांचें सर्वांनी कौतुक केले व न्या. रानडे यांची ही सुधारून वाढ-विलेली आवृत्ति आहे असे तेथील एका प्रमुखाने उद्गार काढले!

द. वि. ताम्हनकर

(बी. ए., केसरीचे प्रतिनिधि, लंडन)

(१) गु. तात्यासाहेब केळकरांचा अगदी घरच्यासारखा संबंध ते १९३२ साली लंडनला तिसऱ्या गोलमेज परिषदेसाठी आले त्या वेळी आला. पुण्याला त्याचा माझा परिचय होताच; पण लंडनला परिचयाची परिणति घरोब्यांत झाली. १९३२ ते १९४७ या कालावधीत मी चार वेळा हिंदुस्थानांत येऊन गेलो. प्रत्येक खेपेस तात्यासाहेबांची गांठ पुण्यास पडे आणि मनमोकळी चर्चा करण्यास मिळे. त्यांच्याबरोबर तास दोन तास नव्या-जुन्या परिचितांच्या गोष्टी करण्यांत आणि त्यांनीं वाचलेल्या पुस्तकाविषयी त्यांच्या तोंडून मार्मिक विवेचन ऐकण्यांत कसे जात तें कळत नसे.

तात्यासाहेबांची विद्वत्ता त्यांच्या विनयशील स्वभावाने अधिकच शोभून दिसत असे. लंडनमध्येसुद्धा त्यांच्या विद्वत्तेने आणि बहुश्रुततेने चांगलीच छाप बसविली होती असे म्हणावयास हरकत नाही.

(२) इंग्लिश राजकारणी लोकांस पहिली भेट तात्यासाहेबांनीं दिली ती वेजवुड बेन या माजी भारतमंत्र्याला. १९३१ च्या सर्वसाधारण निवडणुकीत बेन-साहेब पडले होते आणि मजूरपक्ष अधिकारच्युत झाला होता. अर्थातच अशा विगत विधिविशारदाला भेटण्यात काय अर्थ आहे, असें मी त्यांना सहज बोललों. त्यावर तात्यासाहेब म्हणाले. " देव्हाऱ्यात बसलेल्या देवाची पूजा कोणीहि करतो; पण माळावर पडलेल्या देवाला नमस्कार करण्यांतच अधिक पुण्य असतें. मि. बेनला भेटावयाचे ते अशासाठी की, त्यांनाहि कळलें पाहिजे की, तें अधिकारच्युत झाले म्हणून त्यांची किंमत आम्ही हिंदी लोक कमी समजत नाही. "

रात्रीं ९ वाजतां आम्हीं बेनच्या घरीं गेलो. तेथे बेनने नेमका हाच प्रश्न केला कीं, " आतां मला राजकारणात कांही स्थान राहिलेले नसतांनाहि मि. केळकर, तुम्ही इतक्या अगत्यानें मजकडे आलांत यांतलें रहस्य काय ? " श्री. केळकरानी त्यांना आपली भूमिका समजावून सांगतांच बेनलाहि मोठे समाधान वाटलें आणि त्यानें केळकरांचा हात आपल्या हातांत धरून मोठ्या आदराने त्यांच्याशीं हस्तांदोलन केलें.

(३) १९३२ साली केळकरांचा सर्व मुक्काम हॅम्स्क्रेसट हॉटेलांत झाला. सकाळी लौकर उठून चहा घ्याक्याचा आणि लंडनमधली सारीं वर्तमानपत्रे (त्या वेळी मॅंचेस्टर गार्डियन धरून १० पत्रे आम्ही घेत असूं.) भराभर चाळीत आणि निळ्यातांबड्या पेन्सिलीने खुणा करीत बसावयाचें असा तात्यांचा क्रम. ८ वाजेपर्यंत ते सारीं पत्रें वाचून फस्त करीत व मला लिहावयाचा मजकूर सांगत. आमची

न्याहारी बहुधा श्रेडेड व्हीट (बार्गक शेवईची बादिस्त वडी) व दूध, पॉरिज, टोस्ट, लोणी, फळे आणि चहा अशी असे. दुपारचे व रात्रीचे जेवणहि पुष्कळ वेळां आम्ही हॉटेलांतच घेत असूं. चीज, मलई, पालेभाज्या व भात त्या दिवसात भरपूर मिळे. भाज्या मसालेदार नसत; पण तात्यासाहेब आपले जेवण आवडीनें जेवीत. त्यांना तिखट फारसे आवडत नसावे असा माझा समज आहे.

(४) तात्यासाहेबांनी अनेक प्रश्नांवर गोलमेज परिषदेत भाषणे केली ती ते प्रथम लिहून काढीत आणि काळर्जीपूर्वक वाचीत. काही वाक्पटु सभासद त्या-बद्दल त्यांची थट्टा करीत. पण तात्यासाहेबाचे त्याना उत्तर चोख असे की, अशा सभांतून करावयाची भाषणे ‘ इम्प्रेशन मारण्यासाठी ’ नसून आपला मुद्दा साधार सिद्ध करण्यासाठी असतात. अर्थातच ती काळजीपूर्वक आपले आधार तपासून आणि प्रतिपक्षाचे मुद्दे अंदाज करून लिहून काढून वाचली तर त्यांत वावगे कांहीच नाही.

आपल्या इकडे भाषणे तयार करून देण्याची प्रथा एकंदरीत कमीच. राष्ट्रीय सभेचे आणि वाङ्मयसमेलनाचे अध्यक्षच काय ते आपली भाषणे लिहून काढून वाचतात. बाकी लोकाचा भर ‘एक्स्टेपोर’ बोलण्याकडेच विशेष. इकडे महत्त्वाची भाषणे तयार करण्याची पद्धत सरास रूढ आहे. पार्लमेंटातील सारी सरकारी भाषणे आगाऊ तयार करून वाचली जातात. एवढेच काय, पण विख्यात वक्ता म्हणून प्रसिद्ध असलेला विन्स्टन चर्चिलसुद्धां आपली भाषणें लिहूनच काढून वाचतो ! श्री. केळकरांची इंग्रजी भाषणे अत्यंत मुद्देसूद आणि साधार असल्यामुळे ती फार परिणामकारक होत.

(५) केळकरांच्या येथील वास्तव्यांत त्यांनी ऑक्सफर्डला दिलेली भेट नमूद केली पाहिजे. ख्रिस्तवासी प्रो. एडवर्ड टॉम्सन याच्या खास निमंत्रणावरून तात्यासाहेब तेथे गेले. मीहि त्यांच्याबरोबर होतो. दिवस फारच छान होता. हिवाळ्यांत इकडे सूर्यदर्शन होण्याची मारामार; पण त्या दिवशी चांगले उन्हच पडले होते असे म्हणावयास हरकत नाही. अशा प्रसन्न वातावरणांत श्री. तात्या-साहेबांची आणि प्रो. टॉम्सन व डॉ. गिलबर्ट मरे यांची “बोर्सहिल”वर भेट झाली. मरे हा प्राचीन ग्रीक वाङ्मयाचा विख्यात व्यासंगी म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्याच्याशीं तात्यासाहेबांनी “ ग्रीक ट्रॅजेडी ” सबधी महत्त्वाची चर्चा केली. “ ग्रीक ट्रॅजेडी ” हा विषय तज्ज्ञ विद्वानांत अत्यत वादाचा म्हणून समजतात; पण त्यावरहि तात्या-साहेब अधिकारवाणीने बोलूं शकतात हे पाहून टॉम्सन व मरे यांनासुद्धां त्यांच्या अष्टपैलू आणि सर्वंकष बुद्धिसामर्थ्याचे कौतुक वाटलें असले तर नवल काय !

प्रो. टॉम्सनची इच्छा तात्यासाहेबांनी निदान एक वर्षभर तरी ऑक्सफर्डला

मराठी" या विषयावर व्याख्याने द्यावीत अशी होती. तो स्वतः बंगालीचा प्रोफे-र होता. पण दुर्दैवाने तो योग आला नाही.

(६) तात्यासाहेब फार मोठे पुरुष होते, पण त्यांची वृत्ति लहान मुला-रखी होती असे म्हटलें तर त्यात अतिशयोक्ति मुळीच होणार नाही. कोठेहि ांही नवे दिसले तर लहान मुलाच्या कुतूहल-बुद्धीला साजेशा वृत्तीने ते त्या ाष्टीची माहिती करून घेत व कौतुक करीत. आम्ही एके दिवशी लंडनमधील का प्रसिद्ध दुकानांत "सेल फ्रिजेस स्टोअर्स"मध्ये बूट विकत घेण्यासाठी गेलों. हे दुकान म्हणजे एक रोजचे अजस्र प्रदर्शनच होय" असे तात्यांनी तेथे जातांच द्गार काढले. "From a pin to an elephant we sell in this store", से त्याच्या मॅनेजरने तात्यासाहेबांना सांगितले व आपल्याबरोबर त्याने आम्हांला टोअर दाखविला. आम्ही स्टोअरमध्ये गेलो तो फक्त एक बुटाचा जोड घेण्या-ाठीं; पण बाहेर पडलो त्या वेळा आमचे बिल जवळजवळ ५०० रु. झाले होते. ाम्ही तेथे एक टाइपरायटर घेतला, छत्री घेतली, एक घड्याळ घेतल, काहीं बदार पायमोजाचे जोड घेतले व एक चिलीमहि खरेदी केली! परत हॉटेलात ालो त्या वेळी तात्यासाहेब मला म्हणाले, "पुनः अशा स्टोअर्समध्ये जाण्याच्या ाधी एक यादी तयार करून व पाहिजे तेवढेच – यादीबरहुकूम – खरेदी करून ाहेर पडावयाचे असे ठरवा; नाही तर जिन्नस खरेदी करण्याचा मोह पडून दिवाळें ाजविण्याची पाळी यावयाची!" बाकी या अनुभवामुळे येथील जीवनाचा मला एक ागला धडा मिळाला. मी तात्यासाहेबास म्हणालो, "येथे घटस्फोटाचे खटले ार होतात. त्याचे एक कारण हे स्टोअर्स असावेत असे माझे मत झाले ाहे. कारण बहुतेक गिऱ्हाईक स्त्रियांचेच दिसले. मालखपव्या लोकांच्या ोड बोलण्याला फसून त्या बाया हवी तशी खरेदी करीत होत्या. घरी बिल गेलें ाणि नवऱ्याने ते पाहिले म्हणजे त्यांचे डोळे उघडतील." यावर तात्यासाहेब हणाले, "अहो, तुम्ही आम्हीसुद्धा जर भलतीच खरेदी करून आलो – ही चेलीमच घ्या, आतां ती मी केव्हा ओढणार? पण मोह पडला यात शंका नाहीं," ासे म्हणत म्हणतच तात्यांनी त्यात तंबाखू घातला व एक झुरका मारला. पण ्धीच संवय नसल्यामुळे त्यांना ठसका लागला. चिलमीला त्यांनी त्या दिवशीं ी रजा दिली ती कायमची. ती अद्यापीहि मजकडे "स्मरण-चिन्ह" म्हणून मीं ातन करून ठेविली आहे!

मरहूम लॉर्ड सँकी

(मजूर प्रधानमंडळाचे लॉर्ड चॅन्सेलर, ३ ऱ्या गोलमेज परिषदेचे अध्यक्ष, लंडन)

लेखक — द. वि. ताम्हनकर

(१) गेल्या आठवड्यात मरहूम झालेले लॉर्ड सँकी यांनी श्री. तात्यासाहेबांच्याविषयी काढलेले उद्गार नमूद करणे जरूर आहे. माझे स्नेही श्री. सदाशिवराव बापटाचे पत्र येतांच मी सँकीना पत्र पाठवून तात्यासाहेबांच्या विषयीच्या आठवणी पाठविण्याची विनती केली. पण ते आजारी असल्याचे त्यांच्या सेक्रेटरींनी कळविले. म्हणून इकडील रिवाजाप्रमाणे फुलाचा एक मोठा गुच्छ घेऊन मी त्यांच्या समाचाराला गेलो. त्या वेळी लॉर्ड सँकी यानी आपल्या क्षीण आवाजांत खालील मजकूर सांगितला :—

लॉर्ड सँकी म्हणाले, "केळकरांचे नांव एक प्रखर बुद्धिवान् आणि म. गांधीचे विरोधक म्हणून मी ऐकिले होते. अर्थातच अशा विद्वान् माणसाशी मनमोकळेपणाने बोलण्याची संधि मिळावी म्हणून मी त्यांना "ऑक्सफर्ड अँड केंब्रिज" क्लबमध्ये दुपारच्या जेवणासाठी बोलावले. ते शाकाहारी असल्याचे मला माहीत होतें; म्हणून मीहि त्या दिवशी शाकाहारच घेण्याचे ठरविले. पण आमच्या वाढप्याला हिंदी शाकाहाराची कल्पना नसल्यामुळे त्याने आमच्यापुढे मासा ठेवला.

"श्री. केळकरांनी सहज हा काय पदार्थ आहे म्हणून विचारले व मी त्यांना हा प्लेस नांवाचा मासा आहे म्हणून सांगतांच ते पोट धरधरून हसू लागले. "मी बहुतेक सर्व तऱ्हेची फळे खातो पण हे 'वॉटर फ्रूट' मला खाता येईल असें मला वाटत नाही," असे त्यानी सांगितले. तेव्हां मासा हा जिन्नस शाकाहारात बसत नाही असे माझ्या आणि माझ्या वाढप्याच्या लक्षांत आले आणि केळकरांना दुसरा जिन्नस वाढण्यांत आला.

"माशाच्या या लघुविनोदाचा मला फार उपयोग झाला. कारण त्यानतर आम्ही Formal संबोधक मिस्टर आणि लॉर्ड याना रजा देऊं शकलो व मनमोकळेपणानें बोलूं लागलो. इतक्या वर्षानंतर आमच्या चर्चेचा मुख्य विषय काय होता ते आतां मला स्मरत नाहीं. पण केळकरांचे इंग्रजी ग्रंथांचे वाचनहि विपुल असावें असें माझे त्या वेळी मत झालें हे मला सांगितले पाहिजे.

"विशेषतः वर्ड्स्वर्थ, टेनिसन आणि कीट्स या कवींची कविता आणि चार्लस डिकिन्सच्या कादंबऱ्या श्री. केळकरांनी चांगल्याच अभ्यासित केल्या असाव्यात असे त्यांच्या संभाषणावरून मला दिसून आले. गरीब लोकांच्या

जीवनावर पहिल्याने प्रकाश पाडला डिकिन्सने. अर्थातच आम्हां समाजसत्तावादी लोकांचा तो ग्रंथकार फार आवडता त्याचे ग्रंथ म्हणजे आमचे बायबल. श्री. केळकरांना " पिक्विक् पेपर्स " मधील व्यक्तिचित्रे फारच आवडत हे त्यांनीच मला सांगितले. आणि त्यांच्या भाषेत पिक्विकिअन् विनोद मला पुष्कळच अनुभवण्यास मिळाला. श्री. केळकरांनी मला आपले एक पुस्तक – " Pleasures And Privileges of Pen " नजर केले. ते मी अद्यापीहि आस्थापूर्वक जतन करून ठेविले आहे. त्याच्या मृत्यूने तुमच्या देशाची मोठीच हानि झाली आहे; पण आमचीहि हानि कमी महत्त्वाची नाही. कारण या देशाशी हिंदुस्थानचे संबंध अत्यंत मैत्रीचे असावेत असे प्रतिपादन करणाऱ्यांत केळकर प्रमुखस्थानी होते. "

(२) सँकी आणि केळकर यांची एका बाबतीत परस्परविरोधी टोकांवर बसणारे म्हणून दुसरी एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे.

लॉर्ड सँकी पायाने चालण्याचा मोठा शोकी. रोज कमीत कमी ५ मैल चालावयाचेच असा त्याचा निश्चय आणि त्यासाठी ते खिशांत Speedometer ठेवीत. ठरीव अंतर चालून झाले तरच मग टॅक्सीत वा मोटारीत बसावयाचे असा त्यांचा नित्यक्रम.

याच्या उलट श्री. तात्यासाहेबांचे. त्यांना चालण्याचा भयंकर आळस. एके दिवशी गोलमेज परिषदेचे काम संपल्यावर सर तेज त्यांना म्हणाले, " मिस्टर केळकर, चला जरा सेन्ट जेम्स पार्कमधून फिरत फिरत आपण ॲथीनियम् क्लबमध्ये जाऊ. " तेथे दोघांनाहि कोणाला तरी भेटावयास जावयाचे होते. सेंट जेम्सेस पॅलेस (गोलमेज परिषदेचे ठिकाण) आणि ॲथीनियम् क्लब यांतील अंतर ५०० यार्ड सुद्धां असेल नसेल. पण तात्यासाहेबांनीं आपण टॅक्सीतूनच तेथें येतो, असें सप्रूंना सांगितले व चालण्याचे नाकारले. कदाचित् त्या दोन ठिकाणांतील अंतर तात्यांच्या लक्षांत आले नसेल. पण एकंदरीत पायी चालण्याचा त्यांना कंटाळाच होता असा माझा अनुभव होता.

बा. सा. बुधकर

(मसूर, जि. सातारा)

आमच्या जिल्ह्यांत पगारवाढीसाठी शिक्षकांनी संपावर जाण्याचा ठराव केला होता व शाळाखात्यास कांही दिवसांची मुदत विचार करण्यास दिली होती. परंतु संप करण्याच्या विरुद्धहि कांही शिक्षक होते. अशा वेळी योग्य सल्ला मिळण्यासाठी आम्हीं कांही शिक्षकांनी तात्यासाहेबांची भेट घेतली. तात्यासाहेब

म्हणाले, "तुमच्या जिल्ह्यांत झालेल्या तलाठ्यांच्या संपाचा परिणाम ध्यानी घ्या व तुम्ही संप करूं नका. संप करता करतो म्हणून आव आणा, बोभाटा करा, सभा भरवा, पण काम बंद करूं नका व शाळा बंद ठेवू नका. जगांतील संपांचा इतिहासच असा आहे की, बहुधा संप करणारांसच शेवटीं माघार घ्यावी लागते." तात्यासाहेबांनीं दिलेल्या समयोचित सल्ल्याप्रमाणे आम्ही वागलो व पुढील आपत्ति टळली. तात्यासाहेबांचे हे केवढे उपकार !

दा. न. शिखरे

(एम्. ए., माजी सहसंपादक केसरी, पुणें)

(१) विद्यार्थिदशेपासूनची माझी महत्त्वाकांक्षा की, आपण संपादक व्हावें आणि 'केसरी' संस्थेत प्रवेश मिळाला तर काय ? महद्भाग्यच ! नऊ-दहा वर्षे त्या संस्थेत काम करीत असताना दोन गोष्टी माझ्या मनावर अधिकाधिक बिंबल्या. एक म्हणजे, लो. टिळकांविषयी जो जो जास्त जास्त माहिती खोदखोदून मिळवावी, तो तो त्यांच्या थोरवीविषयीची कल्पना अधिकाधिक विस्तृतच होते; आणि दुसरी गोष्ट मनावर बिंबली ती अशी कीं, श्री. तात्यासाहेब केळकर हे लो. टिळक व त्याची 'केसरी संस्था' याच्याशी पूर्णपणे तन्मय झाले आहेत, एकजीव झाले आहेत. या गुणांचीं वाचक अशी उदाहरणे पदोपदी घडत.

(२) तात्यासाहेबांच्या लेखनाचा आत्मा जसा औचित्य हा होता, तसा सौजन्य हा त्यांच्या जीवनाचा आत्मा होता. वाचणे आणि लिहिणे हे त्यांचे जणु श्वासोच्छ्वास होते. एकदां ते आजारी होते. सकाळी मी त्यांच्याकडे गेलो होतों. त्याच वेळी 'ज्ञानप्रकाश' चे श्री वामनराव पटवर्धन त्याना भेटण्यासाठी आले. 'हं तात्या, काय होतय् ?' अशी पृच्छा त्यांनी केली. लगेच हंसतहंसत तात्यासाहेब उत्तरले, 'हे होतय्;' आणि गादीवरून उठून टेबलाच्या खणांतून पांचसात कागद त्यांच्या हातीं देत तात्यासाहेब म्हणतात, "रात्री डोक्यांत सारखे विचार येऊं लागले; तेव्हां उठलो आणि हा लेख लिहून काढला, तेव्हा आराम वाटला. माझें दुखणें हेच" असें म्हणून तात्यासाहेब मोकळेपणाने हंसले.

(३) स्वतंत्र लेखन असेल ते बहुधा स्वहस्तानें तात्यासाहेब लिहीत. त्यांचें शेकडा नव्वद टक्के लेखन दुसऱ्याला निवेदून लिहून घेतलेलेंच आहे. तरीसुद्धां योग्य तोच शब्द यावा म्हणून ते फार दक्ष असत. शिवाजी मंदिरांतील एक सभा मला आठवते. कुस्तींतील उपमा ते देत होते. त्या वेळी त्यांना एक समर्पक शब्द कांहीं केल्या लवकर आठवेना. टेबलावर बोटानें ते टक् टक् करूं लागले. श्रोत्यांनीं शब्द सुचविले, पण ते त्यांच्या मनास येईनात. टेबलावरील टक् टक् चालूंच

होते – जणुं कांही ते आपल्या स्मृतीलाच तारायंत्राने निरोप पाठवीत होते. शेवटी त्यांचीच स्मृति धावून आली आणि 'मल्लाने स्वारी भरली तर' असा उचित शब्द-प्रयोग त्यानी केला.

(४) तात्यासाहेबांच्या वर्तनांतील सौजन्य तर रोजच्या व्यवहारांत पावलो-पावली अनुभवास येई. अलीअलीकडे वार्धक्यामुळे "कधी कधी ज्योत भडकते" असे तेहि म्हणत; पण हे प्रसंग म्हणजे अपवादच. एरवी आपल्या हाताखालच्या माणसाशीहि गोडीगुलाबीने व खेळीमेळीने ते वागत; त्यांचे कौतुक, त्यांचा गौरव मुक्तकंठानें करीत; एवढेच काय, एखादा नवाशिका तरुण त्यांच्याकडे गेला तरी ते त्याला प्रेमानेच वागवीत. इतराचे कशाला? माझेच उदाहरण देतां म्हणजे झालें. निवडणुकीची ऐन धामधूम होती. तात्यासाहेबांचा दौरा चालला होता. मध्यवर्ती विधिमंडळासाठी ते उभे होते. दौऱ्यात कराडला मुक्काम झाला. त्या वेळी मी एम्. ए. झालो असेन-नसेन. कॉलेजमध्ये असताना 'दांपत्यधर्म' नांवाचे एक चोपडे मी लिहिले होते. ते प्रकाशित व्हावें हा हेतु. त्यासाठी तात्यासाहेबांची प्रस्तावना मिळावी अशी लालसा. म्हणून ते हस्तलिखित घेऊन मी कराडला गेलो. श्री. पांडु-अण्णा शिराळकर यांनी माझी व माझ्या पुस्तकाची त्यांस थोडक्यांत ओळख करून दिली. 'नोव्हेंबरमध्ये मी पुण्यास जाईन, तेव्हां मला भेटा' एवढेच तात्यासाहेबांनी घाईत उत्तर दिलें. आधी व नतर किती तरी लोक त्यांना भेटत होते, राजकारणा-वर चर्चा करीत होते, त्या गर्दीत त्यांनीं दिलेलें ते उत्तर! ते उत्तर नेमके लक्षांत ठेवून पुण्यास नोव्हेंबरांत त्यांस मी भेटतांच तात्यासाहेब मला म्हणाले, "तुमचें ते दांपत्य-धर्माचे हस्तलिखित आणलेंत?" त्यांची ही स्मरण-शक्ति पाहून मी थक्कच झालो. या अलौकिक स्मरणशक्तीमुळे व सूक्ष्म तर्कशक्तीमुळे ते येणाऱ्या माणसाचे प्रयोजन इतकें अचूक हेरीत कीं, तात्यासाहेब हे मनकवडे आहेत, अंतर्ज्ञानी आहेत असाच भास व्हावा! त्या दिवशी रात्री बाहेर अंगणांत तात्या-साहेब जेवण करून बसले होते. मी लेखनाच्या उंबरठ्यावर उभा होतो. कल्पना अशी की, केसरीतील प्रत्येक ओळ त्यांच्या संपादकाला माहीत असेल. पण "केस-रींत आलेले कैक अभिप्राय मीं वाचलेले नाहीत" असे तात्यासाहेबांनी सांगितलें, तेव्हा माझ्या मनाला विस्मयाचा धक्का बसला त्या भरांत मी कांहीबाही बरेच बोललो. पण त्या साहित्यसम्राटानें शांतपणे ते सर्व ऐकून घेतले व टीकेची सारी वाफ बाहेर पडू दिली. तो त्यांचा शांतपणा व सुजनपणा मी कधीच विसरणार नाहीं.

(५) तात्यासाहेब काही ईश्वरनिष्ठ नव्हते किंवा विरक्तहि नव्हते. पण त्यांच्या जीवनाशीं सावलीप्रमाणें सदैव संलग्न असलेले सौजन्य हे त्यांच्या उदात्त संस्कृतीचें बाह्य चिन्ह होते. या त्यांच्या उदात्तपणाची दोन उदाहरणे महाराष्ट्रांत केवळ अपूर्व आहेत. एक म्हणजे ते आपण होऊन कांहींहि

सक्ति नसतांना, पन्नास-साठ सार्वजनिक संस्थांतून निवृत्त झाले. सत्तेचा हा स्वयंस्फूर्त सन्यास कितीजणांनी स्वीकारला आहे? दुसरे उदाहरण तर चिरस्मरणीय आहे. ते म्हणजे आपले गुरु लो. टिळक यांना महाराष्ट्रीय जनतेने कृतज्ञभावाने तीन लाख रुपयांची थैली दिली. "आज तुम्ही मला विकत घेतले" असे भावनार्द्र उद्गार त्या वज्रकठोर विभूतीच्या मुखातून बाहेर पडले ते तीन लाखांचे 'ऋण' मानून तात्यासाहेबांनी जनतेला, कोणाचीहि मागणी नसतांना, केवळ आपल्या इच्छेने अर्पण केले. या गुरुभक्तीला व या आनृण्याला तोड क्वचितच सांपडेल.

(६) लो. टिळकांविषयी तात्यासाहेबांनी पर्वतप्राय वाङ्मय रचले आणि शेंकडो व्याख्याने दिली. त्यामध्ये गौरवाची विशेषणे किंवा भावनेचे उमाळे प्रकट होत नसत. पण त्यांच्या बुद्धिप्रधान मनांतहि लोकमान्यांविषयी आदर, किंबहुना भक्तिभावच वसत होता. एकदां प. मालवीयजी केसरी संस्थेत आले होते. ग्रंथ-शाळेत त्यांचा सत्कार करण्यांत आला 'सध्या केसरीचा खप किती?' असे मालवीयजींनी विचारले. खपाचा आंकडा सांगितला, तेव्हां पंडितजींनी समाधानानें मान हालविली व संतोष प्रकट केला त्या वेळी तात्यासाहेब म्हणाले, "ही लोकमान्यांची पुण्याई!"

(७) आपल्या संस्थेला किंवा आपल्या माणसाला उणेपणा दुरून किंवा चुकूनसुद्धां येऊ नये, म्हणून तात्यासाहेब फार जपत १९३९ साली मी केसरी संस्था सोडण्याचे ठरविले. सर्वांत आधी आपलेपणाने सांगितले तात्यासाहेबांनाच. ते त्या वेळी सेवानिवृत्त होते. प्रभात-रस्त्यावरील 'पुष्करिणी' निवासात त्यांचे वास्तव्य होतें. त्यांना मी भेटलो व म्हणालो, "ज्याच्या हस्ते आवाहन झाले त्यांच्या-कडूनच विसर्जन व्हावे म्हणून आलो आहें." कॉंग्रेस राज्यारूढ झाल्याने व तिने सार्वजनिक जीवनाच्या सर्व अंगोपांगांत प्रवेश केल्याने, मतभेदाची स्थळे वाढत आहेत, वगैरे मी बोललो. ते सारे ऐकून घेऊन ते म्हणाले, "हा प्रसंग याच्या-आधीच येईल असे मला वाटत होते. आतां तुम्ही राजीनामा देणार तर द्या; पण त्यांत मतभेद हे कारण दाखवू नका; कारण तसे केल्यानें संपादकावर दुरून नरी Reflection येतें."

महादेवबुवा वैद्य

(व्यवस्थापक, धर्मसेवाश्रम, वनगुळें, जि. रत्नागिरी)

एका सार्वजनिक संस्थेत मी व ब्र. वासुदेवमहाराज कुवळेकर यांनी पंधरा-वीस वर्षे काम केले; परंतु पुढे ती संस्था ध्येयपराङ्मुख झाल्याने त्यांतच राहून समाजकार्य करणें अशक्य झाले, म्हणून आम्ही उभयतांनी "धर्मसेवाश्रम –

वनगुळें, जि. रत्नागिरी " या नांवाची संस्था सुरू केली; परंतु पहिल्या संस्थाचालकांनी या नूतन संस्थेस खूपच विरोध केला. तेव्हां आम्ही दोघेहि तात्यासाहेब यांच्याकडे गेलो व त्यांना सर्व हकीकत निवेदन करून, " या बाबतीत काय करावें " म्हणून त्यांना मत विचारले; तेव्हां लगेच त्यांनी आपलें स्पष्ट मत क्षणाचाहि विलंब न लावतां लिहून दिले. ते लिहितात – " या दिवसात ज्याला जे कार्य करतां येईल ते स्वतंत्रपणे केल्यास बरे. जुने संबंध अडचणीचे झाल्यास ते ठेवून उपयोगी नाही. व्यक्तीनें निःस्वार्थ राखून केलेले सर्व कार्य ईश्वराघरी रुजू होतें. "

न. चिं. केळकर, ७–१०–४४

कलिमुद्दिन अब्दुल हुसेन

(व्यापारी, पुणें)

(१) श्रीमत पेशवे सरकारच्या खास परवानगीनें पुणें शहरांतील बोहरी समाजाच्या मशिदी व मोहल्लाकारितां कात्रज तलावाचें पाणी श्रीमत सरकारांच्या खास पाणीबंधाऱ्यातून जोडून दिले होते. कात्रज तलावाचे पाणी अशुद्ध आहे असे कारण दाखवून व इतर बाबी पुढे करून पुण्यातील निरनिराळ्या हौदाचें पाणी बंद करण्याचे पुणें शहर म्युनिसिपालिटीने ठरविले; तेव्हां तात्यासाहेब यांसी समाजाने खालील दोन कारणाकरितां पाणी बंद न करण्याबद्दल विनवणी केली. १ कात्रजचे पाणी श्रीमत सवाई माधवराव पेशवे याच्या खास परवानगीने समाजास यावच्चंद्रदिवाकरौ दिले असल्याकारणाने म्युनिसिपालिटी कमिटीने ते बंद करणे योग्य होणार नाही. २ खडकवासल्याच्या पाण्यापेक्षां कात्रजचे पाणी विशेष लाभदायक आहे. तात्यासाहेब नगराध्यक्ष होते. त्यानी कागदोपत्री पुरावा पाहून पाणी बंद करतां येणार नाही असा निर्णय दिला; परतु शुद्धाशुद्धाचा निकाल लागेना. तेव्हां दोन निरनिराळ्या बाटल्यांत खडकवासल्याचे व कात्रजचे पाणी भरून सरकारी पृथक्करण खात्याकडे तपासाकरितां पाठविण्याचे ठरले. बोहरी समाज या बाबतीत साशक होता; परतु तात्यासाहेबांस विश्वास होता की, कात्रजचे पाणी शुद्ध आहे. आरोग्याधिकाऱ्यास न कळविताच त्यांनी बाटल्यावरील लेबले बदलून त्या मुंबईस पाठविल्या. तेथून असा रिपोर्ट आला की, कात्रजचे पाणी (अर्थात् खडकवासल्याचे) सपूर्ण अशुद्ध असून त्यांत जीवनतत्त्वे फार अल्प प्रमाणांत आहेत; व खडकवासल्याचे पाणी (अर्थात् कात्रजचे पाणी) अर्ध अशुद्ध असून त्यांत जीवनतत्त्वें फार मोठ्या प्रमाणांत आहेत ! याच्या उलट आरोग्याधिकाऱ्यांनीसुद्धा तात्यासाहेबांच्या हुकमानुसार बाटल्या पाठविल्या होत्या, त्याचा रिपोर्ट अगदी उलट आला ! तेव्हां हा काय सावळागोंधळ आहे याचा कोणास उमज पडेना. तेव्हां तात्यासाहेबांनी रहस्यस्फोट करून दाखवून दिलें की, कात्रजचें पाणी अशुद्ध

असले तरी फारच श्रेयस्कर आहे. शेवटीं हौदावर अशी पाटी लावण्यांत आली कीं, पाणी पिण्याच्या उपयोगांत न आणता फक्त वापरावे.

(२) सोन्यामारुती चौकांत झालेल्या सांप्रदायिक दंगलीनंतर रा. रा. अण्णासाहेब भोपटकर यांनी हिंदु समाजातर्फे कोर्टात फारच उत्तम प्रकारची वकिली केली होती. या बाबतीत पुणे सार्वजनिक सभेच्या का वार्षिक संमेलनांत त्यांचे अभिनंदन करण्याचा ठराव एका सभासदाने मांडण्याचे ठरविले. तात्यासाहेबांनी आपल्या स्वभावानुसार ठराव वाचून भोपटकरांना हळूच विचारले, " काय हो, तुमच्या कार्याचे माप या ठरावाने होणार आहे काय ? " भोपटकर म्हणाले, " खचित नाही. " नंतर सभेकडे पाहून तात्यासाहेब गंभीरपणे म्हणाले, " पुणे सार्वजनिक सभा हे नांवच ही संस्था सर्व धर्मांच्या व संप्रदायांच्या हितास जपणारी आहे असे दर्शवीत असून या सभेत एक का असेना, परंतु मुसलमान सभासद आहे, तेव्हां अशा प्रकारच्या ठरावाची कांही जरूरी नाही. " या अपूर्व सहिष्णुतेच्या त्यांच्या बोलाने माझ्या डोळ्यास आसवे आलीं व कित्येक दिवसपर्यंत मला त्यांचा विसर पडत नव्हता.

(३) एकसष्टाव्या जन्मतिथीच्या वेळी पुण्यास तात्यासाहेबांच्या आदर-सत्काराची जणूं काय पर्वणी आली होती. गायकवाडवाड्यांत त्यांना कोणी विचारलें, " तात्या, पुण्यांत आतां आपले सत्कार करणारे कोण बाकी राहिले आहे ? " तात्यासाहेब भविष्यवाद्यास साजेल अशा रीतीने बोलले, " बोहरी समाजाच्या आमंत्रणाची मी वाट पाहत आहें. " काय आश्चर्य की, त्याच दिवशी सायंकाळी त्यांना तें आमंत्रण मिळाले व तात्यासाहेबांचे भविष्यवचन खरे ठरलें ! यापूर्वी असे आमंत्रण आपणास येईल अशी वार्तासुद्धां त्यांना नव्हती. परंतु समाजाच्या निरनिराळ्या लोकांच्या मनोवृत्तीचा त्यांनीं इतका दांडगा अभ्यास केला होता की, अमुकअमुक असे करणार असे ते छातीस हात लावून सांगत असत. तात्यासाहेबांच्या एकसष्टाव्या जन्मतिथीच्या वेळीं कै. देवधर (पुणें सेवासदनाचे संस्थापक) यांना बोहरी समाजानें या समारंभास हजर राहण्याची विनंती केली. आमंत्रण स्वीकारतांना देवधर म्हणाले, " तात्यासाहेबांकरितां अशा समारंभास मी जरूर हजर राहीन. " तात्यासाहेबांना जेव्हा माहिती दिली की, देवधर येणार आहेत, त्या वेळीं तात्यासाहेब त्यांच्याजवळ असलेल्या ना. बापूजी अणे यांना म्हणाले, " अहो अणे, देवधरांना अनुकूल होईल अशी तुमची वेळ ठरवा व या समारंभास हजर राहा. " नंतर मला म्हणाले, " अणे, देवधर व मी (केळकर) यांचा फोटो घेण्याची व्यवस्था असूं दे. " आज्ञेनुसार फोटो झाला, तेव्हां तात्या म्हणाले, " पाहा, फोटोत निरनिराळ्या विचारांचे लोक कसे सावरून नटून बसतात

ते! अशाच रीतीनें जर आपण सर्व बाबतीत सावरून नटून राहूं तर खात्रीनें देशांत लवकर सुदिन उगवेल."

रा. अ. कानिटकर

(बी.ए., एलूएलू. बी., वकील, बुलढाणा-वऱ्हाड)

(१) सन १९३२ मध्ये तात्यासाहेब इंग्लडांत तिसऱ्या वर्तुळ परिषदेकरितां गेले. त्या वेळी वऱ्हाडच्या प्रश्नासंबधी त्यावेळच्या सर्वपक्षीय कमिटीचे काम आम्हीं त्यांच्यावरच सोपविले होते. त्यानी ते चोखपणे पार पाडले. यासबंधी वर्णन करण्याची आवश्यकताच नाही. या वेळी निजामातर्फे अकबर हैदरी प्रतिनिधि होते. त्यांच्याशी बोलण्यांत निजामानें वऱ्हाड त्याला आपल्या अधिराज्यांत ठेवण्याची उत्कंठा असल्यास वऱ्हाडास सर्व राज्याधिकार देण्याची सूचना तात्यासाहेबांनी केली होती.

(२) मॅक्डोनाल्ड, ब्रिटिश मुख्य प्रधान, यांनी जातीय निर्णय प्रसिद्ध केल्यानंतर त्यावर मी मध्यप्रांत विधिमंडळांत त्याविरुद्ध मतप्रदर्शनाची संधि साधली होती. या गोष्टीचें स्मरण ठेवून तात्यासाहेबांनीं १९३४ सप्टेंबरमध्यें पुण्यास भरलेल्या महाराष्ट्र प्रांतीय जातीय निवाडा निषेध-परिषदेस मला अध्यक्ष म्हणून बोलाविलें होतें, व आपल्या अनुयायांतील लहानसहान माणसांच्या कर्तव्यनिष्ठेबद्दल गुणग्राहकता व्यक्त केली होती.

गोविंद गोपाळ देसाई

(संस्थापक, श्रीगोपाळ गायन समाज, पुणे)

(१) सन १९२७ च्या एप्रिल महिन्यांत गोपाळ गायन समाजाची नवी इमारत झाल्यामुळे गायनवर्गाचे काम त्या इमारतीत सुरू झाले. सायकाळीं साडेसहा वाजतां मी गाण्याच्या मेहनतीस बसत असे. तात्यासाहेब त्याच वेळी गायन-समाजांत येत, ते रात्री आठ वाजेपर्यंत बसत. परशुरामभाऊ कॉलेजच्या वसतिगृहांतलि विद्यार्थी व इतर सभ्य स्त्री-पुरुष गाणे ऐकण्यास येत असत. एक दिवस दोघांतिघांनी आपली पादत्राणे गोपाल-कृष्णाच्या मंदिरालगतच्या खोलीत आणून तेथेच ठेविली. बाहेरच्या चौकांत अदमासें पंचवीस पादत्राणे ठेविलेली दिसत होती; पण ते या विद्यार्थ्यांच्या ध्यानी आले नाही. त्याच्या मागोमाग तात्यासाहेब आले. त्यांनीं त्यांपैकी पादत्राणाचा एक जोड पायांत घालून बाहेर ठेविला, इतक्यांत एक विद्यार्थी आला. त्याला बाकीची दोन पादत्राणे पायांत घालून

बाहेर ठेवण्यास त्यांनी सांगितले व ती पादत्राणे बाहेर ठेवल्यानंतर आपण आंत आले. तात्यासाहेब आत आल्यावर यासंबधाने कांही बोलतील असे मला वाटले; पण नेहमीप्रमाणें येऊन बसले व रागाचें नाव, तालाच्या मात्रा, तालाचे नांव, रागाचे स्वर इत्यादि माहिती विचारून ती लिहून घेतली. थोडा वेळ गाणे झाल्यावर "आपण आलांत ते बाहेर दहा मिनिटे उभे राहून काय करीत होतां?" असे मी त्यांना विचारिले. त्यावर ते म्हणाले, "चुकून आंत आलेली पादत्राणे बाहेर ठेविली. शेजारीच पीर आहे. त्या ठिकाणी स्वच्छता व पावित्र्य राखण्यासाठी मुसलमान लोक किती काळजी घेतात हे आपण रोज पाहतो. मग श्रीगोपालकृष्णाच्या मंदिरात येणारांनी हे शिकावयास नको काय?" असें जमलेल्या मंडळींना उद्देशून ते बोलले. तात्यासाहेबांचे हे शब्द ऐकून सर्व मंडळी एकदम चपापली. आठ वाजता तात्यासाहेब गेल्यावर या गोष्टीची वाटाघाट सुरू झाली. तात्यासाहेबांची शिस्त, नियमितपणा, विद्याव्यासंग, गुणग्राहकता व रसिकता अन्य ठिकाणी क्वचित् पाहावयास मिळेल. देशातील राजकारण, समाजकारण, धर्मकारण इत्यादि गोष्टी करीत असतां एक क्षणभर देखील फुरसत मिळणे कठीण; पण हे सर्व करून पुन्हा संगीतकलेची माहिती गेली चार वर्षे ते आमच्याकडून घेत होते.

(२) सन १९२४ साली कांग्रेसचे अधिवेशन बेळगावास भरले. म. गांधी अध्यक्ष होते. स्वागताध्यक्ष गंगाधरराव देशपांडे यांची मला तार आली. बेळगांवी टिळकवाडीच्या मैदानावर हजर झालो; पण तेथे कानडी-मराठी वाद उत्पन्न होऊन राष्ट्रगीताचा कार्यक्रम झालाच नाही. कानडी लोकांनी गाइलेल्या राष्ट्रगीतासंबधानें प्रतिकूल चर्चा ऐकून तात्यासाहेब म्हणाले, "कॉंग्रेसमध्ये राष्ट्रगीत उत्कृष्ट प्रकारें गाण्याचा प्रघात महाराष्ट्रीयांनीच पाडला व तो आजपर्यंत महाराष्ट्रियांनीच चालू ठेविला आहे. राष्ट्रगीत कसे गावे हे आमच्या कानडी बंधूंनी आम्हा महाराष्ट्रियांजवळ शिकावे अशी माझी त्यांना विनंती आहे"

दत्तो अप्पाजी तुळजापूरकर

(बी. ए., एलूएल्. बी., ॲडव्होकेट, मुंबई)

(१) सुमारे पस्तीस वर्षांपूर्वीची गोष्ट. महर्षि अण्णासाहेब पटवर्धन ह्यांच्या माडीतला प्रसंग:– अण्णासाहेबांनी नरसोपंतांना (त्या वेळी त्यांचे तात्यासाहेब हें नांव विशेष रूढ झाले नव्हते) मुद्दाम बोलावून घेतले होते. मी अगदी अनपेक्षितपणे त्याच दिवशी मुंबईहून आलो होतो. पुणे म्युनिसिपालिटीतील कांहीं भानगडीबद्दल बोलणें होणार होतें. त्या वेळींहि हल्लींप्रमाणेंच पुणे म्युनिसिपालिटीच्या

व्यवहारांत पुष्कळच बजबजपुरी माजली होती. कांहीं स्वार्थी व लब्धप्रतिष्ठित सभासदानी व त्यांच्या बगलबच्च्यानी म्युनिसिपालिटीच्या व्यवहारांत बऱ्याचशा भानगडी उपस्थित केल्या असल्यामुळे वादाचे रणकंदन माजले होते.

"**ढोले, मोघे, चोबे, काजी। इतने मेंबर निकले –**" अशा तऱ्हेचा म्युनिसिपालिटीवरचा कटाव पुण्यास सर्रास म्हणण्यात येत असे. त्या वेळी पुणे म्युनिसिपालिटीत चार जागा सुशिक्षित मतदाराकरितां राखून ठेवलेल्या असत. त्या जागेवर पूर्वी लोकमान्य टिळक, बाबासाहेब पेंडसे, अण्णासाहेब पटवर्धन हे हमखास निवडून येत मी आतां वर्णन करतो आहे त्या वेळी नरसोपंत व रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी हे उभयता म्युनिसिपालिटीचे सभासद होते. रा. ब. जोशी हे फार मोठे विद्वान्, व्यासंगी, आंकडेशास्त्रज्ञ गृहस्थ होते. ते शाळाखात्यात नोकरीवर असतानाहि त्यांच्या आकडेशास्त्राच्या व्यासंगाचा न्यायमूर्ति रानडे भरपूर उपयोग करून घेत. प्रथम जी व्ही. जे. व नंतर नुसते जे. या टोपण नावाखाली त्यांचे माहितीपूर्ण लेख 'टाइम्स ऑफ इंडिया'त प्रसिद्ध होत असत. त्यांना "झाकले माणिक" अशीच संज्ञा होती. पण त्यांचा स्वभाव अत्यंत सरळ – व्यवहारातले साधे डावपेचहि न कळण्याइतका सरळ होता! त्यामुळे कुटिल राजनीतीचे आगर असलेल्या पुणे म्युनिसिपालिटीत जोशीबुवांच्या सरळपणाचा किंवा भोळसरपणाचा दुरुपयोगच होत असे. अशाच एका प्रसंगी त्यांच्या कांटेखोर समतोल बुद्धीच्या मध्यस्थीच्या भाषणाचा नरसोपतांना राग आला; व ते जोशीबुवाना थोडे टाकून बोलले. त्याची प्रतिक्रिया जोशीबुवांच्या मनावर होऊन ते आपल्या स्वभावानुरूप फुरंगुटून बसले ते गाऱ्हाणे अण्णासाहेबांपर्यंत पोचले. जोशीबुवाच्याबद्दल अण्णासाहेबाच्या मनात अत्यंत आदर व तेवढ्याकरितांच त्यानी नरसोपताना त्या दिवशी बोलावून घेतले होते. थोडेसे प्रास्ताविक बोलणे झाल्यावर, "त्या ब्राह्मणाला तुम्ही उगीच का छळाव?" असे कांहीसे निराशाजनक त्रासिकपणाचे उद्गार अण्णासाहेबांच्या तोंडून बाहेर पडले. नरसोपंतांचा चेहराहि जरासा क्रुद्ध झाला. त्यानी सडेतोडपणाने सांगितले की, "खरोखर छळणूक कोणाची होते आहे हे तुम्ही लक्षांत घेत नाही. जोशीबुवांच्या विद्वत्तेबद्दल किंवा मोठेपणाबद्दल काय आम्हाला आदर नाही? पण तुम्ही किंवा टिळक म्युनिसिपालिटीत असतांना म्युनिसिपालिटीचा कारभार जितका सरळ-पणाने चालत होता तसा आतां चालत नाही. चांडाळचौकड्यांची व पाजीपंच-कांची कारस्थानें म्युनिसिपालिटीत धुडगूस घालीत आहेत. अशा वेळी जोशीबुवांची फाजील सरळ वृत्ति आम्हांला पदोपदी नडते! तेव्हां त्याला एकच उपाय आहे एक जोशीबुवांनी तरी राजीनामा द्यावा किंवा आम्ही तरी. माझा राजीनामा हा मी आतां तुम्हांला लिहून देतो" असे म्हणून त्यांनी खरोखरच कागद व टाक हातांत घेतला. अण्णासाहेब थोडे नरमलेच. त्यांच्या नेहमीच्या शांतवृत्तीने ते एवढेच

म्हणाले, " अरे तसे नव्हे ! असा त्रागा करू नको. जोशीबुवासारखी माणसें आपल्याला लाभत नाहीत. ती सुदैवानें लाभली आहेत. आपणच त्याना सभाळून घेतले पाहिजे. बळवतरावांच्या (टिळकांच्या) गैरहजेरीत हें सर्व गाडे तुम्हांलाच संभाळून न्यावे लागेल. " शेवटी हा वाद येथेच मिटला. केळकराच्या सौम्य वृत्तीला प्रसगी सडेतोडपणाची जोड कशी मिळत असे हे या प्रसंगावरून सहज लक्षात येण्यासारखें आहे.

(२) मुंबईचे एक ज्योतिर्षी गजाननस्वामी बोरकर यांनी 'विविधवृत्ता'वर बेअब्रूची फिर्याद केली होती. त्या खटल्यातील बोरकरांच्या उलटतपासणीचा साग्र वृत्तान्त प्रश्नोत्तररूपाने वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध होत होता. त्या सुमारास तात्यासाहेब एकदा माझ्याकडे आले असतांना ते म्हणाले, " तुमच्या उलटतपासणीचें तंत्र विलक्षणच आहे ! अशा रीतीने तुम्ही कोणत्याहि शहाण्या माणसाला मूर्ख ठरवू शकाल ! " मी म्हटले 'उलट' तपासणी ह्या शब्दाचा अर्थच असा आहे की, ती कधी 'सरळ' असूच शकत नाही ! वकिलांना आपल्या धंद्यांत जी ज्ञात-अज्ञात पातकें करावी लागतात तशापैकीच हा प्रकार असतो. तात्यासाहेब हंसून म्हणाले, " पण हे पाप तुम्हाला तोव्यांत कधींच पडत नाही ! "

(३) तात्यासाहेबांचा हजरजबाबी कोटीबाजपणा विलक्षण होता. वरील प्रसंगी ते प्रथमच आमच्या गिरगांवांतील नवीन बिऱ्हाडी आले होते. तेथे आमच्याकडे येण्यास पांच मजल्यांच्या शभर पायऱ्या चढाव्या लागतात. वर आल्यावर तात्यासाहेब म्हणाले, " मुंबईचा हा गड तुमच्या मळवलीच्या डोंगरी निवासस्थानापेक्षाहि उच आहे ! " मी म्हणालो, " तितकें आम्ही स्वर्गाला जवळ नाही का ? वर जातांना तेवढा आमचा प्रवास कमी होईल ! " त्यावर ते उद्गारले, " अहो, पण त्यामुळे मागें राहाणारांचा त्रास तितका जास्त नाहीं का वाढणार ? "

(४) वकिलीच्या धंद्याकरितां म्हणून १९०६ साली मी हैद्राबादेस गेलो, तो टिळक-केळकरांचा आशीर्वाद घेऊनच गेलो होतो. तेथें गेल्यावर प्रथमच एका महाराष्ट्रीय हिंदु कुटुबातला एक भाऊबंदकीचा खटला माझ्याकडे आला होता. त्यांत मी तडजोड घडवून आणली. तेव्हा माझ्या फीबद्दल म्हणून पैसाफडाकरितां त्यांना कांही देणगी देण्यास मी सांगितले. त्याकरिता त्यांनी फक्त दोन रुपये मजजवळ दिले! आपल्या महाराष्ट्रीय मडळीच्या भांडखोर स्वभावाचे थोडेसे वर्णन देऊन ती देणगी मी केळकराच्याकडे पाठवून दिली. त्या दोन रुपयांच्या क्षुद्र देणगीच्या पार्श्वभूमीचें सुंदर वर्णन केलेले असे तात्यासाहेबांचे मला उत्तर आले. त मी जपून ठेवले होतें. परंतु तेथून झालेल्या माझ्या हद्दपारीच्या वेळी जे कागदपत्र अग्नयेस्वाहा करण्यांत आले, त्यांत त्या पत्राचीहि आहुति पडली !

✽

श्री. ब. पाटणकर

(डॉक्टर, सोलापूर)

सुमारें एक वर्षापूर्वी मला महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटीस कांही रक्कम देणगीदाखल देण्याची प्रेरणा झाली त्याबाबत मूळ कल्पनेला सक्रिय मदत व द्रव्यमाहाय्य देणारे तात्यासाहेब केळकर याची मला आठवण झाली, व मी त्यांना पत्र पाठवून सल्ला विचारला. पत्रात मी स्वत्व राखून कांही अटीवर रक्कम देऊ केली होती व कोणाकडे आणि कशी रक्कम पाठवावी वगैरेबाबत खुलासा विचारला होता. त्यांनी मला स्वदस्तुरचे पत्र सत्वर पाठवून कळावले होते की, मी जी देणगी देणार आहे ती 'स्वत्वनिरपेक्ष करून बंधनाशिवाय द्यावी' व तसे मी करण्याचे ठरविल्यास पुढील तजवीज करण्याचें त्यांनी कबूल केले होते. वरील सल्ल्यावरून असे अनुमान निघते की, त्यांना 'गुप्तदान व स्वत्वनिरपेक्ष देणगी' आवडत असे. तसेच महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटीबद्दल त्यांची आत्यंतिक तळमळ व त्या कामी कार्यतत्परता दिसून आली.

वासुदेव सीताराम धोंगडे

(उपाध्यक्ष, न्या. रानडे शतसांवत्सरिक उत्सव मंडळ, करकंब)

(१) दोन तपांपूर्वीचा तो काळ. संस्थानी प्रजापरिषदांची मुहूर्तमेढ हिंदी राजकारणांत नुकतीच कुठे रोवली जात होती. फेर-नाफेर वादाची रस्सीखेच वृत्तपत्रांतून वाचून झिंगून जाण्याचे तेव्हां माझें वय नव्हते. सरकारी अध्यापन-विद्यालयात शिकण्यासाठी मी तेव्हां सोलापुरास होतो. अक्कलकोट संस्थान प्रजा-परिषदेच्या पहिल्याच अधिवेशनाचे अध्यक्ष म्हणून तात्यासाहेब सोलापुरास आले होते. ती १९२३ सालच्या आठव्या महिन्यांतील सतरा तारखेची सकाळ होती. ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादाचे भलेबुरे पडसाद महाराष्ट्रांत उमटत होते. सत्यशोधकी चळवळीच्या लाटाहि आदळत होत्या. तरी पण ब्राह्मणसंघटनेच्या गंगेचा अजून उगम व्हावयाचा होता, मग पोटजातीच्या एकीकरणाचे भव्य पात्र तिला तेव्हां कुठले ! त्या सकाळी मी त्यांच्याकडे गेलो व माझ्या ब्राह्मण पोटजातीवर होणाऱ्या सामाजिक अन्यायांची त्यांना साधार माहिती दिली. चांगलाच चिडलों होतो मी. माझा देशस्थ ब्राह्मणाविषयीचा त्वेष व भावनेचा उद्रेक पाहून तेहि मोठ्या कौतुकाने माझ्याशी समरस झाले व तात्काळ त्यांनीं माझ्याजवळ ब्राह्मण समाजास उद्देशून एक विनंती-पत्र लिहून दिलें. त्या पत्राच्या जाहीर प्रचाराने पोटजातींच्या एकीकरणाच्या कार्यास व ब्राह्मणसंघटनेस मोठी मदत झाली, हें मी

स्वानुभवाने कृतज्ञतापूर्वक ऐतिहासिक सत्य म्हणूनच सांगतो. त्यांच्या थोर व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा माझ्या मनावर तेव्हां चांगला स्वच्छ उमटला.

(२) दुसऱ्या महायुद्धाची रणधुमाळी युरोपात त्या वेळी चालू होती. काँग्रेसचे सर्व लहानथोर पुढारी सरकारी पाहुणे झाले होते. बेचाळीसच्या आंदोलनानंतर दोन वर्षांनी पुढे पुण्यास १५ सप्टेंबर १९४४ ला एक मोठे युद्धप्रदर्शन सरकारने उघडले होते. त्यांत पहिल्याच दिवशी राष्ट्रीय युद्ध-आघाडीतर्फे तात्यासाहेबांचें 'प्राचीन व अर्वाचीन महाराष्ट्र' या विषयावर व्याख्यान ऐकण्याची सुसंधि मला लाभली. त्यांचे भाषण सारग्राह्य पद्धतीने लिहून घ्यावे, या हेतूनेंच मी तेथे गेलो होतो. मंडपाच्या प्रवेशद्वारावर चर्चिल, रूझवेल्ट, स्टॅलिन, चँग कै-शेक वगैरे विद्यमान पाश्चात्य पुरुषश्रेष्ठांचे फोटो लावलेले होते. पण शिवाजी महाराजांचा फोटो नव्हता, हे तात्यासाहेबांच्या नजरेस आले; पण त्यांनी ते सहन केले नाही. भर व्याख्यानांत या बुद्धिपुरस्सर झालेल्या चुकीचा त्यांनी तीव्र निषेध केला. त्या वेळी मी तर अगदी चाटच झालो. त्यांचा तो अन्याय सहन न करण्याचा मराठा बाणा त्या वेळी स्पष्ट दिसून आला. रिक्रूट-वीर म्हणून निंदा करण्याची तेव्हां एक फॅशन झाली होती. कारण ते सांप्रदायिक दे. भ. नव्हते एवढेच ! त्यांच्या भाषणाचा रिपोर्ट सकाळी मी त्यांना वाचून दाखविला. त्यांच्या वृत्तपत्रीय शास्त्राप्रमाणेंच तो बरोबर वठल्याने खुष होऊन मला त्यांनी प्रशंसापत्र देऊन प्रोत्साहन दिले. तरुणाकडे कौतुकास्पद दृष्टीने बघण्याचा त्यांच्या स्वभावाचा हा पैलू मला तेव्हां दिसला. ही गोड स्मृति मला आयुष्यभर नवजीवनच देत राहील.

(३) केव्हांहि मी पुण्यास गेलो तरी तात्यासाहेबांच्या भेटीकरिता मुद्दाम त्यांच्या पुष्करणी बंगल्यावर जाऊन त्यांची भेट घ्यावयाचीच, असा माझा परिपाठच ठरून गेला होता. त्यांनी मला तसे कायमचेच आमंत्रण देऊन ठेवले होते प्रा. साटे यांच्या षष्ठयब्द-उत्सवानिमित्त झालेल्या सत्कार-समारंभाकरिता मी मुद्दाम गेलो होतो. समारंभाच्या दिवशी सकाळी मी तात्यासाहेबांच्याकडे भेटीस गेलो. प्रारंभींची अनौपचारिक चौकशी केल्यावर मी त्यांना एक खाजगी कामाचें पत्र मागितले, व ते त्यांनी मला दुसऱ्याच दिवशी अगत्यपूर्वक दिलेहि. अलीकडे कांही चांगले पुस्तक वाचलेत का, अशी त्यांनी पृच्छा केली. मी शिवरामपंत करंदीकरांच्या सावरकरचरित्राच्याबद्दल विशेषतः त्यांनी लिहिलेल्या प्रस्तावनेबद्दल आनंद व्यक्त केला व आपल्या प्रस्तावनेवर माच्यांनी झंकारमधून केलेली टीका फारच तीव्र व पराकोटीची होती, आपणावर त्यांनी असा अकारण केलेला हल्ला पाहून फार हळहळ वाटते, सीझरवर ब्रूटसने केलेल्या हल्ल्याची आठवण होते, असा मानसिक त्रास व वाङ्मयीन हल्ला निदान बापूसाहेबांकडून तरी

व्हावयाला नको होता, असे मी म्हणालो. यावर त्यानी हसतच म्हटले की, "छे! छे! तुम्ही वाचक ग्रथकारांचे खरेखुरे न्यायाधीश आहांत. टीकाकार नव्हत." सायकाळी पांच वाजतां पाहतो तो, तात्यासाहेब परशुराम-भाऊ कॉलेजच्या रमाबाई हॉलमधील व्यासपीठावर उत्सवमूर्ति बापूसाहेब माट्यांबरोबर हितगुज करीत आहेत! मित्रप्रेमाची कोण ही थोरवी! खरोखर या साहित्यसम्राटाचे सागराप्रमाणे विशाल अतःकरण व हिमालयाप्रमाणे थोर व्यक्तिमत्त्व पाहून त्या सभेत मी तात्यासाहेबाच्या गौरवपर भाषण केले. त्या वेळीं त्या उभयतांना कृष्णार्जुनाच्या जोडीची उपमा देण्याचा मोह मला आवरला नाही! साहित्याच्या क्रीडांगणावर वावरणाऱ्या खेळाडूंनी हा केळकराचा आदर्श अवश्य डोळ्यापुढे ठेवावा.

ग. ग. भावे

(माजी सहसंपादक, 'लोकमान्य' व 'निजामविजय', हैद्राबाद)

(१) मुंबईचे 'लोकमान्य' बद झाल्यानतर मी हैद्राबादला 'निजामविजयां'त गेलो तो तात्यासाहेबांच्याच प्रेरणेने. त्यांनी मला परिचयपत्र दिले होते. त्यांत लिहिले होते की, "श्री. भावे हे माझ्या परिचयाचे आहेत. त्यांनी सहसपादकाचे काम केलेले आहे. ते आपल्यास चालतील असे वाटते." हैद्राबादचे 'निजाम-विजय' पत्र त्या वेळी तेथील त्या काळातील प्रसिद्ध पुढारी कै. वामनरावजी नाईक यांच्या आश्रयाखाली चालले होते व त्यांच्या समतीशिवाय मजसारख्या भटजीला तेथे जागा मिळालीहि नसती. पण तात्यासाहेबाच्या पत्राचा प्रभाव असा की, त्यांनी ते पत्र पाहतांच अधिक कांहींहि न बोलता मला कामावर येण्यास सांगितले!

(२) खाजगी व्यवहारांतहि तात्यासाहेब यांच्या कारभाराचे प्रत्यंतर मला एका खाजगी पत्रव्यवहारांत दिसून आले. सन १९३६ साली त्यांस मी एक पत्र लिहून कांही विचारणा केली होती. पण त्याचे उत्तर येईल अशी मात्र मला मुळीच अपेक्षा नव्हती. पण आश्चर्याची गोष्ट अशी की, केवळ अठ्ठेचाळीस तासांत मला माझ्या पत्राचे समर्पक उत्तर व तें त्यांच्या स्वतःच्या हस्ताक्षरांत मिळाले!

रा. स. जोशी

(बी. ए., माजी प्रिन्सिपॉल, ट्रेनिंग कॉलेज फॉर मेन, पुणें)

(१) सुमारे १०-१२ वर्षांपूर्वी ट्रेनिंग कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनी तात्यासाहेब यांची 'बलिदान' ही कादंबरी अभ्यासास घेतली, आणि तिजवरील सर्वांगीण चर्चा

करण्याच्या प्रसगानें तात्यासाहेबांस बोलाविले. तात्यासाहेबांनीं विद्यार्थ्यांच्या सुंदर – साधक-बाधक – अशा चर्चेचे कौतुक केले. पुढे त्या प्रसगाच्या निमित्तानें त्यानी खुलासा केला की, "सध्या महात्मा गाधीच्या अहिंसा वादाविषयी टीका होत आहे. म्हणून तो विषय घेऊन मी ही कादबरी लिहिली आहे, अशी सर्वाची समजूत झाली आहेसे दिसते; परतु वस्तुस्थिति अशी आहे की, मी तीस वर्षापूर्वी ह्याच नावानें ह्याच विषयावर एक नाटक लिहिले होतें, ते तसेच पडून राहिलें होते. त्याचे ते रूप बदलून मी त्याची आतां ही कादबरी बनविली आहे. सध्याच्या विचार-प्रवाहास अनुसरून ही लिहिली असे मुळीच नाही."

(२) ट्रेनिग कॉलेजात येण्याचे आमंत्रण देण्यासाठी तात्यासाहेबाच्या घरी मी गेलो असता, दुसरी काही मडळी त्याजकडे आली. त्यानी तात्यासाहेबाच्या एका नवीनच प्रसिद्ध झालेल्या लहानशा पुस्तकाची प्रशसा केली. ती ऐकून घेऊन तात्यासाहेबानी विचारले, "ते असो, पण आज काय काम घेऊन आला आहा?" ती मंडळी म्हणाली, "आम्हाला वाटते की, त्या पुस्तकाचे हिंदीत भाषातर करावे." "चागली कल्पना आहे" तात्यासाहेब म्हणाले. मडळीनी विचारले, "मग त्याच्या अटी वगैरे?" तात्यासाहेब एकदम उत्तरले, "कसल्या अटी? तुम्ही भाषातर करा, छापा, विका, सर्व कांही करा. मला त्यातले काही नको. मला त्यासाठी आणखी काही मागू नका म्हणजे झालें! पुस्तक आहे तुमच्याजवळ? नसलें तर हे घेऊन जा." असे म्हणून वर त्याना एक प्रत तात्यासाहेबानीं काढून दिली! इतका उदारपणाचा सौदा आणि इतक्या झटकन् झालेला ह्या चालू काळांत क्वचितच कुणी पाहिला असेल!

(३) पुस्तकप्रसिद्धीविषयी ते एकदां मला म्हणाले, "आपण पुस्तक लिहावे आणि मोकळे व्हावे त्याची छपाई, विक्री ह्या भानगडीत पडूं नये. ह्याची दगदग आणि ह्याचा वेळ, एवढ्यात दुसरे एक पुस्तक लिहून होते." मी म्हटले, "ज्यानी दुसरी अनेक पुस्तके लिहिण्याची योजना आखली असेल, त्याना हा उपदेश योग्य आहे, पण ...".

(४) तात्यासाहेबाच्या पुस्तकांतील एक पुस्तक अगदी लहान असून त्याची भाषा अगदी सोपी होती. त्याचा विषय मात्र राजकारणाचा होता. ह्या पुस्तका-साठी त्याच्याकडे जाऊन त्यांच्याशीं मी बोलत बसलों असतां ते म्हणाले, "हे पुस्तक मॅट्रिकच्या मुलांना शाळेत वाचण्यासाठीं उपयोगी पडावे अशी इच्छा आहे. अशी एक मालाच लिहिण्याचा माझा विचार आहे."

(५) तात्यासाहेब त्यांच्या एका लहानपणच्या स्नेह्याकडे भोजनास आले होते. लोकनायक बापूजी अणे त्यांच्या पंक्तीला होते. जेवण झाल्यावर पान-सुपारी

घेऊन तात्यासाहेब उठले, आणि खुंटीवरचा कोट त्यानी अगांत घातला. बापूजीस वाटले की, सदरा घालण्याचे हे विसरले असावे, म्हणून त्यानी त्यांस तशी आठवण दिली. तेव्हा तात्यासाहेब म्हणाले, "मी सदरा घालून आलोच नव्हतो. मी दोन दोन कपडे अलीकडे घालीत नाही. ही खादी भारी जाड असते; तेव्हा मी एका वेळी एकच कपडा घालतो. घरी सदरा घालतो, आणि बाहेर जाताना तो काढून ठेवून कोटच नुसता घालतो." एवढा थोर पुरुष. पण राहणी ही किती साधी !

मो. ग. वाडिवडेकर

(पेन्शनर हेडमास्तर, खेड, रत्नागिरी)

"गांधीच फाळणीला जबाबदार !" हा तात्यासाहेब यांचा लेख त्यानी आपल्या नांवावर केसरीत प्रसिद्ध केला. तो मला फार आवडला; म्हणून मी त्याना तसे पत्र लिहिले. खेरीज त्या पत्रात 'हिंदुस्थानच्या राजकारणावर गांधीतत्त्वाचे झालेले अनिष्ट परिणाम' या विषयावर पुस्तक होणे अत्यंत जरूर आहे व सदर काम आपल्यावाचून होणे शक्य नाही. तरी आपण लिहावे अशी विनंती केली होती. माझ्या या पत्राचे उत्तर ताबडतोब त्यानी स्वहस्ते दिले ते हे :– "माझा लेख तुम्हाला चांगला वाटला असे तुम्ही स्वयस्फूर्तीने लिहून कळविले याकरिता आभारी आहे. तुम्ही सुचविता तशा प्रकारचे समर्पक पुस्तक अवश्य व्हावयास पाहिजे. मी तसे लिहिलेहि असते; पण दुर्दैवाने आता ते काम करण्याम मला शक्ति नाही. वार्धक्यामुळे लेखन सुटत चालले आहे" ता. ७।७।४७ — न. चिं. केळकर.

यावरून त्यांची शारीरिक शक्ति क्षीण होत चालली होती हे उघड आहे.

भालचंद्र द. खांडेकर

(मालक, लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे)

(१) १९४२ या साली आमच्या 'लॉ प्रिंटिंग प्रेस' या सत्तर वर्षांच्या जुन्या छापखान्याचा वाढदिवस समारंभ साजरा करावा असें माझ्या मनात होतें; व तो समारंभ तात्यासाहेबांच्या अध्यक्षतेखालीच करावा अशी तीव्र मनीषा होती म्हणून त्याबाबत मी त्याना विचारले होतें.

तात्यासाहेबांनाच अध्यक्ष करण्यामध्ये एक महत्त्वाचे कारण होतें व याचकरिता त्यांनीं मोठ्या आस्थेनें तें कबूल केले होतें. ते म्हणजे तात्यासाहेबांचा व आमच्या छापखान्याचा फार जुना संबंध आलेला आहे. इतकेंच

नव्हे तर लो. टिळकांचा व माझ्या वडिलांचाहि ऋणानुबंध होता, हे त्या समारभाच्या दिवशी खुद्द तात्यासाहेबांनी आपल्या भाषणांत विशद करून सांगितले. कसल्याशा रिपोर्टाचे काम छापायचे होते. ते इंग्रजीत होते व इंग्रजी काम त्या वेळी फारच थोड्या छापखान्यांत होत होते. टिळकांनी ते छपाईचे काम आमच्याकडे पाठविले. "घाईचे काम आहे, काळजीपूर्वक करा, टिळकांशी संबंध आहे," असे तात्यासाहेबांनी माझ्या वडिलांना सुचवले होते. तितक्याच तांतडीने व काळजीने ते रिपोर्टाचे छपाईचे काम माझ्या वडिलांनी पूर्ण करून टिळकाकडे पोचते केले व शाबासकी मिळविली. ही हकीकत तात्यासाहेबांनी समारभाच्या दिवशी बाहेर दाखविली व सुमारे चाळीस वर्षांपूर्वीचा इतिहास त्यांनी तेथे सांगितला. यानंतर ताईमहाराजाच्या सुप्रसिद्ध खटल्याच्या अपिलाचे काम टिळकांनी स्मरण ठेवून तात्यासाहेबाबरोबर आमच्याकडे पाठविले. तात्यासाहेबांनी आमच्या उपरिनिर्दिष्ट समारभाच्या दिवशी जे उद्गार काढले ते मननीय वाटतात; ते म्हणाले, "या समारभाचे अध्यक्षपद मला देण्यांत, या छापखान्याचे मालक खाडेकर यांचे चिरंजीव भालचंद्रपंत यांनी फार औचित्य दाखविले आहे. हे अध्यक्षपद घेण्यामुळे मलाहि ३०–४० वर्षांच्या जुन्या आठवणी नव्याने लक्षांत आल्या. टिळकांवर उपकार केलेल्या ज्या व्यक्ति आज आहेत, त्यांत या छापखान्याचे मालक दत्तोपंत खाडेकर यांचा नंबर बराच वर लागेल. केसरी-मराठा या पत्रांच्या सुरुवातीचे दिवस अत्यंत बिकट होते. त्या बिकट काळांत या पत्रांचे कांही अंक छापून दत्तोपंत यांनी आमची अब्रू बचावली आहे आणि म्हणूनच हे अध्यक्षपद कृतज्ञता बुद्धीने मी स्वीकारले आहे."

माझ्या वडिलांनी लिहिलेल्या 'म्युनिसिपल ॲक्टा'ला पहिली प्रस्तावना तात्यासाहेब यांनीच दिली होती, हेहि त्यांनी त्या दिवशी सांगितले.

(२) तात्यासाहेब आमच्याकडे एकदा रात्रौ कीर्तनाकरिता आले होते. परत जातांना पाहतात तो त्यांचा जोडा कोणी चोरून नेला असे दिसून आले. ते पाहून मला फार वाईट वाटले. मी त्यांना सांगितले की, आपल्या पायाचे माप घेऊन आतां पंधरा मिनिटांत नवा जोडा आणून देतों. तसेच अनवाणी जाऊ नका; परंतु ते तसेच निघाले. मात्र जातांना मजजवळ एवढेच म्हणाले, "माझे जोडे हरवले म्हणून तुम्हांला वाईट वाटले, पण मला आनंद झाला. अहो, हल्ली पुणेरी जोडे वापरणारे आहेत कुठे ? बरे झाले, आणखी एक मनुष्य जोडे वापरणारा पुण्यांत वाढला ! शिवाय तुम्ही देणार होता ते जोडे तुमच्याकडून घेणे मनाला प्रशस्त वाटेना !" तात्यांच्या या विनोदाबद्दल मला अजूनहि आठवण झाली की हसू येते.

नारायण भास्कर नाईक

(संपादक 'भारतमित्र', रिवण, गोवा)

गोमंतक व गोमंतकीय यांच्याबद्दल साहित्यसम्राट् यांना फार कौतुक व प्रेम होते. समारंभाचे अध्यक्ष, वक्ते अगर अन्य नात्याने गोमंतकाशी त्यांचा संबंध आला होता. त्यांचे वक्तृत्व लाघवी असून त्यांत आपुलकी ओतप्रोत असल्याने अत्यंत पूज्य भावाने गोमंतकीय त्यांचे अमूल्य व्याख्यान ऐकत असत. केळकर, मुंजे प्रभृति गृहस्थांचे हिंदुसभेतर्फे शिष्टमंडळ गोव्यात आले, त्या वेळी मी आमच्या 'भारतमित्र' संस्थेतर्फे त्यांना हार घालण्यासाठी 'कॉलेम' स्टेशनवर गेलो. गाडी स्टेशनात उभी राहतांच आपल्या सोबत्यांना उद्देशून तात्यासाहेब म्हणाले— "अहाहा! गोमंतकीय वाराच किती आल्हादकारक पाहा! अहो! 'गोवा' हे आमच्या महाराष्ट्राचे प्रत्यक्ष नंदनवन आहे!" मराठीला अत्यंत प्रतिकूल अशा गोमंतकात महाराष्ट्र साहित्याची एकनिष्ठपणे सेवा बजावणारें मासिक म्हणून 'भारतमित्रा'वर तात्यासाहेबांचे आपुलकीचे प्रेम असे. जबाबदारीच्या मुख्य संपादकीय कामाची गर्दी असताहि मी दिसलो की हातचें काम बाजूला ठेवून "यावे, भारतमित्र" असे म्हणून ते प्रेमाने स्वागत करीत. मला 'नाईक' असे संबोधण्यापेक्षां 'भारतमित्र' म्हणणे त्यांना विशेष आवड!

पुरुषोत्तम पांडुरंग गोखले

(बी. ए., आमदार, कऱ्हाड)

(१) सातारा जिल्हा परिषदेचे अधिवेशन १९१२ साली कऱ्हाडास झालें. ते माझ्या घराशेजारी बेलापुरे नाट्य-मंदिरातच झाले. तात्यासाहेब हे त्या परिषदेचे अध्यक्ष होते. माझ्या घराशेजारीच असलेल्या त्या नाट्यमंदिरात चाललेले तात्यासाहेबांचे भाषण मी बारा-तेरा वर्षांचा त्या वेळचा मुलगा सार्थपणे कितपत समजणार? पण "साधेपणी चारुता" असणाऱ्या तात्यासाहेबांच्या भाषाशैलीने मला मोहनी घातली. इतकी की, दर बुधवारी डाकेने येणाऱ्या केसरीतील लिखाण विशेषतः केळकरी लिखाण वाचण्याचे मला व्यसनच लागले म्हटले तरी चालेल!

(२) तात्यासाहेब थोरांत थोर तर असतच; पण पोरांत पोर होऊन समरसतेनें सल्ला देत, असा अनुभव मला असहकाराच्या पहिल्या लाटेत आला. शाळा-कोर्टांवरील बहिष्काराची उबळ त्या वेळी रोज रोज नव्या नव्या मंडळींना येत होती. अर्थात् मीहि त्यांतलाच. तेव्हा आपला विचार व्यावहारिक किती, व्यक्तीच्या उपयोगाचा किती अन् खऱ्या राष्ट्रसेवेचा किती, याबाबत सल्ला घेण्यासाठी धीर करून आम्ही कांहीं सातारकर कॉलेजविद्यार्थी तात्यासाहेबांच्याकडे

गेलों. तेव्हां तात्यासाहेबांनीं आम्हांपैकीं प्रत्येकाची परिस्थिति वडील भावाच्या आस्थेने समजावून घेतली अन् शेवटी म्हणाले की, "उच उडी मारणारा आणि लांब उडी मारणारा असे दोघेहि तरुण लोकांच्या कौतुकाचे विषय होतात, दोघेहि समाजाला उपयोगीच असतात. पण उसळी घ्यावयाची कां टप्पू घ्यावयाचा, याचा विवेक ज्याच्या त्याच्या उमेदीवर अवलंबून असतो. शाळावरला बहिष्कार म्हणजे शिक्षणावरील बहिष्कार नव्हे परकीय सत्तेच्या तंत्रानें चालणाऱ्या सस्थांवरील बहिष्कार आहे. हा बहिष्कार घालून लोकशाही स्वराज्याचे सेवक होतील असे तरुण तयार करणाऱ्या राष्ट्रीय शाळा निघाल्या अन् त्या लोकांनीं टणकपणाने चालवल्या तरच सर्वार्थानी प्रस्तुतचा शाळा-बहिष्कार यशस्वी झाला, असे म्हणतां येईल उलट, लोकशाही बहुमतावर चालते; आपल्या हिंदुस्थानांत इंग्रजाने बहुजनसमाज अडाणी राखला. म्हणून त्या अडाणी समाजाशी समरस होण्यासाठीं आपण शाळा सोडल्या तर जग आपल्याला समजणार नाही, बहुजनसमाजाला समजावून सांगतां येणार नाही, आणि अशा तऱ्हेने नेमके इंग्रजाला व हिंदुस्थानच्या शत्रूला हवे त्या गोष्टीलाच आपण शाळावरील बहिष्काराने मदत केल्यासारखे होईल. म्हणून शहाणीसुर्ती लोकशाही हे आपले ध्येय न विसरतां जे झेपेल तच करावे, देखाव्याने दिपून जाऊ नये व मुख्यतः पश्चात्तापास कारण न होईल असेच धोरण ठरविणें योग्य होईल," अशा तऱ्हेचा पोक्त, सावधगिरीचा पण तरुणानी नाउमेद करणारा सल्ला त्यानी दिला.

(३) १९३२ साली श्री. अण्णासाहेब शिंदे यांचें व्याख्यान बेलापुरे नाट्य-मदिरांत तात्यासाहेबांच्या अध्यक्षतेखालीं होणार असल्याचे कळले. तेव्हा श्री. शिराळकरांच्याकडे तात्यासाहेबांच्या दर्शनास गेलो. तेथे बोलता बोलता, महाराष्ट्र तरुण बुद्धिवादी राजकारणांत पडावयाचे सोडून महात्मा गांधीच्या भावनात्मक राज-कारणांत अकारण भाग घेतात, असा प्रवाद निघाला अर्थातच मी या गोष्टीचा इन-कार केला. "राष्ट्राचे पाऊल पुढें पडत आहे, ते आजकाल म. गांधीच्या राजकारणानें पडत आहे, हे तेल्यातांबोळ्यांचे पुढारी म्हणविण्यांत अगर म्हटलें जाण्यात भूषण मानणाऱ्या लोकमान्य टिळकांच्या महाराष्ट्रातील तरुणांना पटतें. कारण गांधींनीं 'परत खेड्यांत' असा जो सदेश दिला आहे, त्यांतील रहस्य महाराष्ट्राचे बुद्धिवादी तरुण चागले ओळखतात!" माझ्या अशा तऱ्हेच्या कांहीं बोलण्यावर तात्यासाहेबांनीं आम्हां सर्वच बोलकाची समजूत फर्मास घातली. ते म्हणाले – "भावनाप्रधान नसला तर तो तरुण कसला! 'परत खेड्यात' चालण्याचा सदेश गांधीनीं दिला, तो एकपरी लोकमान्यांच्या लोकसेवक राजकारणाचा विकासच आहे. पण म्हणून लोकरंजनाच्या मोहाने लोकांची एक तऱ्हेची खुषमस्करी करण्याची संवय भावना-प्रधान तरुणांना लागते आणि ती लोकशाहीला शेवटीं घातकच आहे. उदाहरणार्थ,

आजचा अस्पृश्यता-निवारणाचाच प्रश्न घेऊ. केवळ महात्मा गांधी म्हणतात म्हणून हुल्लडबाजीने जर कोणी सहस्रभोजने उठवू लागला, तर अस्पृश्यतानिवारणाचा तो देखावा होईल व मूठभर लोकापुरता नि गाजावाजापुरताच त्याचा उपयोग होईल. पण खरे अस्पृश्यता-निवारण म्हणजे आपल्याकडे आपले आप्तेष्ट आले असतांना घरच्या सर्व मंडळीत जसा संकोच म्हणून कसा तो वाटत नाहीं, तसाच महारमांग वगैरे मंडळी आल्यावर समाजात कोठेच वाटेनासा झाला, म्हणजेच खरे अस्पृश्यता-निवारण झाले, असे स्वच्छ म्हणतां येईल. या कामीं एका बाजूनें स्पृश्य मंडळींत अस्पृश्यतानिवारणाचे राष्ट्रीय व सामाजिक महत्त्व आणि मानवतेचा धर्म व्यावहारिक बुद्धिवादाने बिंबवला पाहिजे, तर दुसऱ्या बाजूने स्पृश्य समाजाबद्दलहि अस्पृश्यांना सहकारसंगति-साहाय्य-संघटन यांचें महत्त्वहि त्यांच्याच बोलीने बोलून पटवून दिले पाहिजे. वर्गविग्रहाच्या भावना न फुलवता वर्गसमन्वयाच्या भावनांना कोणी तरुण कार्यकर्ता आपल्या अस्पृश्यतानिवारणाच्या कळकळीनें भरतीच्या भरतीं आणीत गेला तर त्याला नांवे ठेवण्यासारखे काय आहे ! उलट, बुद्धीने निश्चित केलेले कर्तव्य कळकळीच्या भावनांनी मोहरून दाखविले, तर त्या तरुणाची पाठ थोपटणेच इष्ट आहे."

(४) " गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिंग न च वयः " एवढेंच नव्हें तर " तथा ना भेदो वा समरसमयो भिन्नमतयोः " असेंच तात्यासाहेबांचें वागण्याचें धोरण असे. सातारा जिल्ह्याला त्याचा प्रत्यय १९३४ सालीं तात्यासाहेबांनीं खास दिला. Parliamentary Mentality has come to stay असे महात्मा गांधींनीं जाहीर केल्यास काहीं दिवस लोटले नाहींत, तोच मुंबई कौन्सिलसाठी दे. भाऊसाहेब सोमणांनीं कॉंग्रेसचा उमेदवार म्हणून निवडणूक लढवावी असें ठरलें. अखिल अखंड हिंदुस्थानात परकीय सत्तेविरुद्ध कॉंग्रेसने मिळविलेल्या लोकांच्या पाठिंब्याचा तो पहिला निकष लावण्याचा प्रसंग होता. १९३० च्या चळवळीनंतर कॉंग्रेसमधून तात्यासाहेबांनी बहुधा सर्वप्रकारें अंग काढून घेतलें होतें. तरी सुद्धां कायदे-मंडळांवरील बहिष्कार कॉंग्रेसने काढून घेतला आणि ऐन सरकारी दरबारांत लढत देण्याचें तत्त्व मान्य केले, या एकाच आनंदानें तात्यासाहेबांनी सोमणांच्या निवडणूक प्रचाराची मोहीम सुरू केली, ती प्रथम कऱ्हाडपासूनच. त्या वेळीं आणि १९३६ साली मे महिन्यांत व नोव्हेंबर महिन्यात दे. शिराळकर-सोमणांचे षष्ठ्यब्दिसमारंभ झाले त्या प्रसंगी, तात्यासाहेब अध्यक्ष असतांना, मी स्वयंसेवक म्हणून काम करीत होतों. त्या कामांतील वेळापत्रक मी बिनचूक पाळून दाखवले याबद्दल तात्यासाहेबांनी शाबासकी दिली होती. शिराळकर साठीच्या प्रसंगी कै. महादेव हरी दुबेदी व मी असे प्रत्येक बारीकसारीक गोष्ट पाहत होतों. ते पाहून तात्यासाहेब समारंभाहून परत फिरतांना म्हणाले —

" तुमच्या इकडील सदर्न मराठा रेल्वे कांही आपलीं स्टेशने नेमक्या मिनिटाला गांठत नाही. पण तुम्ही सगळे कार्यक्रम कसे ठराविक मिनिटाला संपवलेत. नियमितपणा, नेमकेपणा आणि उरक यांची अत्यंत मोठी उणीव आपल्या सार्वजनिक जीवनात आहे. ती उणीव आतां नाहीशी होईल, असें तुमच्यासारखीं कामसू माणसें पाहिल्यावर खास वाटूं लागते. "

(५) डॉ. दादासाहेब भडकमकर यांचा 'साठी' समारंभ पुण्यास झाला. त्या वेळी भडकमकर-गौरव-ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. तो तयार होत असताना, आर्यभूषण छापखान्यात संपादकीय कामानिमित्त मी सकाळ-दुपार कांही काळ बसे आणि मुख्य संपादक प्रा. माटे यांच्या संमतीने ग्रंथांत समाविष्ट करावयाच्या मजकुराची जुळणी करी. या क्रमांत मी दोन दिवस अंगात ताप असूनहि काम केले. ही वार्ता कोठून तरी तात्यासाहेबांच्या कानी गेली. तेव्हा पुढे दोन दिवस सकाळ-संध्याकाळ एकदां नियमाने छापखान्यात येऊन माझ्या प्रकृतीची चौकशी करून व काम नीट चालले आहे असे पाहून तात्यासाहेब जात. भडकमकर 'साठी' समारंभाचे प्रमुख म्हणून काम पाहत असतांना, काम आणि ते करणारी माणसे नीट मार्गी असल्याचे दक्षतेने पाहणाऱ्या तात्यासाहेबांच्यापासून कर्त्या व पुढारी माणसाची जबाबदारी कशी बारकाव्याची असावी याचा बोध माझ्या मनावर ठसला.

के. भा. लेले

(डॉक्टर एम्. सी. पी. एस्., पुणें)

(१) स. १९४६ साली ' जादूच्या खेळांचे प्रकार ' हे पुस्तक मीं प्रसिद्ध केलें व त्यावर तात्यांचा अभिप्राय मागितला; आणि मौज म्हणून त्यांना ४।५ खेळहि करून दाखविले. हे खेळ त्यांच्या घरी, दिवसा व त्यांच्या नजरेसमोर एक फुटाच्या अंतरावर दाखवूनसुद्धा त्यांना त्यांमधील गुप्त प्रकार समजला नाही, हे पाहून त्यांना फार अचंबा वाटला. तेव्हा ते म्हणाले, ' मला या विषयाची मुळीच माहिती नाही, याकरितां माझ्या अभिप्रायाऐवजी तुम्हीच लेख लिहून द्या म्हणजे 'सह्याद्रि'मध्यें छापू '. त्याप्रमाणें मी लेख लिहून दिला व तो ताबडतोब म्हणजे मार्च १९४६ च्या सह्याद्रीच्या अंकांत त्यांनीं छापला.

(२) 'हिप्नॉटिझम' या विषयावर मराठी भाषेंत योग्य असे एकहि पुस्तक नाहीं. या विषयात 'हिप्नॉटिस्ट' किंवा 'ऑपरेटर' आणि 'सबजेक्ट' या इंग्रजी शब्दांना मराठीत कोणते शब्द योजावेत याविषयीं बोलत असतां ते एकदम उठले व माडीवर जाऊन त्यांनीं भगवद्गीता उघडून दाखविली. 'प्रयोगकार' किंवा 'प्रयोगी' आणि 'युक्त' असें शब्द योजण्याला हरकत नाहीं, असें त्यांनीं सांगितले.

(३) १९४६ च्या डिसेंबरांत अखिल भारतीय जादूगारांची पहिली परिषद मीं पुण्यास भरविली. त्या वेळी जादूविषयक वाङ्मय व वस्तूंचे प्रदर्शन मांडलें होते. ते प्रदर्शन पाहून " एका माणसाची ही कृति व जादूचा शिक्षणांत उपयोग करून घेतां येतो, हा शोध विचारांत घेण्यासारखा आहे, " असे त्यानी उद्गार काढले. 'पाश्चात्य जादू-विद्या' या माझ्या ग्रंथांतला वरील प्रदर्शनासंबंधाचा त्याचा अभिप्राय वाचनीय आहे.

माणिकचंद वीरचंद शहा

(धनाढ्य व्यापारी, सोलापूर-पुणें)

(१) श्री. तात्यासाहेब यांचा माझा परिचय, पक्षांतील पुढारी व अनुयायी या नात्याने पुष्कळ असला, तरी १९४२ साली जिमखान्यावर आम्ही राहण्यास आल्यापासून तो अधिक घनिष्ट होत गेला व त्यांत आपुलकीचा जिव्हाळा उत्पन्न झाला. यामुळे त्याच्या माझ्या वयांत २५ वर्षांचे अंतर असले तरी त्यांनी स्नेही म्हणून बरोबरीने वागविण्यास सुरवात केल्याने तो पुढ पुढे घरच्या माणसाइतका वाढला. ते त्यांच्या मनुष्य-संग्रहाच्या दृष्टीने जरी बरोबरीच्या नात्याने वागवीत असले तरी त्यांच्या व माझ्या योग्यतेमधील अंतर ओळखून त्यांच्याबद्दल योग्य आदर ठेवूनच आम्ही वागत असूं. जानेवारी १९४५ साली माझ्याकडे वळसंगला हुरडा खाण्यासाठी मी त्यांस आमंत्रण देण्यास गेलो, त्या वेळी ते म्हणाले, " पूर्णतया विश्रांति मिळत असेल तरच मी येईन, " व त्याप्रमाणे त्याना पूर्ण विश्रांति द्यावयाची असें मनाशी ठरवून त्याना नेले.

(२) याच हुरडा पार्टीच्या वेळी तेथे जमलेली इतर मंडळी फुरसतीच्या वेळीं करमणूक म्हणून 'रमी' खेळत होती. अर्थात् तात्यासाहेबांपासून एकीकडे त्यांना उपाधी न होईल अशा बेताने खेळत होती. पण तात्यासाहेबांच्या नजरेतून ही गोष्ट सुटली नाही. ते खेळाशेजारी येऊन बसले, थोडा वेळ खेळ पाहून खेळाची माहिती विचारली, खेळ जोडीदाराची जरूर नसलेला, ज्याचा तो जबाबदार व केव्हांहि पुरा करता येणारा असा आहे व इतर डावांप्रमाणे समोरील गड्याची चूक होतांच उणे अधिक बोलण्याचें कारण नाही असे पाहून तेहि खेळतो म्हणाले ! त्या वेळीं व त्यानंतर तेथे असेपर्यंत इतर कार्यक्रमातून वेळ मिळतांच ते म्हणत, " हं चला काढा रमी ". हा खेळ त्यांनी इतका पसंत केला कीं, पुण्यास आल्यानंतर देखील महिन्यांतून बरेच वेळां ते विचारीत की आहे का फुरसत ? व सर्वांना बोलावण्या-बद्दल सुचवीत असत. त्यांना या खेळापासून अवश्य ती विश्रांति व करमणूक मिळते, म्हणून आम्ही असे प्रसंग मुद्दाम जमवून आणीत असूं. त्या वेळीं सर्व प्रका-

रच्या विषयांवर चर्चा व त्यावर त्यांचे मत ऐकण्याचा व त्यांच्या संगतीचा लाभ मिळत असे.

(३) गेली ३–४ वर्षे आम्ही कांही मित्र-मंडळी मधूनमधून सहलींचे कार्यक्रम ठेवीत असू. त्यांत तात्यासाहेबहि असत. त्यासाठी आम्ही बनेश्वर, आळंदी, लोणीकंद इत्यादि ठिकाणी गेलो होतो. एका बनेश्वराच्या सहलीच्या वेळी तात्यासाहेब तेथे आल्याच मामलेदार यांना समजले; त्यांनी आमची व्यवस्था ठेवलीच, पण तिसऱ्या प्रहरी त्यांनी सर्वांना चहास निमंत्रण दिले. तात्यासाहेब हे त्या वेळी भोर संस्थानचे ए. कौन्सिलचे अध्यक्ष होते. आम्ही मामलेदार यांच्या घरी जमलो असताना एक संस्थानी शेतकरी तेथे आला व तात्यासाहेबांच्या पायांवर डोके ठेवून, त्याच्यापुढे नारळ पानसुपारी ठेवून "माझ्या नातवाच्या लग्नाचे तुम्हांस आवतन देण्यास आलो" असे म्हणाला. त्या वेळी त्यांचे डोळे कृतज्ञतेच्या आसवांनी भरून आलेले होते. आम्ही प्रश्नार्थक मुद्रेने एकमेकाकडे पाहू लागलो. तेव्हां तात्यासाहेब म्हणाले, "या शेतकऱ्याने वॉरबॉंडसाठी पैसे भरलेले होते. वॉर बॉंड घेतले गेले नसल्याने त्याला बॉंड किंवा पैसे परत मिळालेले नव्हते. त्या वेळी भोर स्टेटचे कांही चौकशीचे काम मजकडे आले होते. त्या इसमाचा अर्ज पाहून त्याला पैसे देण्याचा हुकूम देण्यात आला." त्यांच्यासमोर नेहमी पडलेल्या मोठमोठ्या कामाच्या व्यापांतहि गरिबांचे छोटेसे कामहि लक्षांत ठेवून ते ते करीत असत. त्यांच्याकडे गरीब, श्रीमंत भेद नसे. तात्यासाहेबाऐवजी एरवी नेहमीच्या अधिकारी वृत्तीचा कोणी गृहस्थ त्या जगी असतां तर पैसे देण्याचा हुकूम व पैसे प्रत्यक्ष पदरी पडण्यास त्या वृद्ध शेतकऱ्याच्या नातवाच्या नातवाचे लग्नाचे दिवस उजाडले असते !

(४) ता. ५ मे १९४५ रोजी जयंतराव टिळकांचे लग्न होते. लग्नाच्या दिवशी आम्ही पानसुपारीस गेलो त्या वेळीं तात्यासाहेब तेथे स्वागतास उभे होते. आम्हास वाटले की, तेहि आमच्याप्रमाणे पण थोडे आधी आले असावेत. त्यांनी आम्हांस खुर्च्यांवर बसण्यास सांगितले, त्या वेळी मी त्यांनाहि बसण्यास विनंती केली; तेव्हां ते म्हणाले, "आज मी यजमान आहे !" तितक्यांत दुसरी मंडळी आली. ते त्यांच्या स्वागतास गेले. मागाहून समजले की, ते सकाळींच तेथे आले असून पानसुपारी गायकवाड वाड्यांतच व्हावयास पाहिजे म्हणून त्यांनी शक्य ती तजवीज तांतडीने करविली. जयंतरावांनी त्यांना फक्त लग्नाचे आमंत्रण दिले. तरी वडीलपणाच्या मोठ्या आदरामुळे त्यांनी त्यांना याबद्दल कांही सांगितलें नव्हतें. लोकमान्य टिळकांचे ऋण, त्यांची परंपरा चालवून व इतर पुष्कळ तऱ्हांनी त्यांनीं फेडले होते; तरीहि त्यांच्या नातवाच्या लग्नांत वयाच्या ७४ व्या वर्षी दिवसभर काम करून टिळकांची राहिली-साहिली बाकी फेडता फेडतां, त्यांच्या नातवास

त्यांच्या आजोबांची शिकवण व पुढील व्यवहाराचे धडे देण्यासाठीच जणु ते उभे होते, असें प्रत्येकास वाटलें असल्यास नवल नाहीं।

(५) तात्यासाहेबांच्या एका स्नेह्याच्या मनात ××× संस्थान हद्दीत एक नवीन कारखाना काढण्याची कल्पना आली; त्यासाठी संस्थानकडून कांहीं सवलती व परवानगी हवी होती. त्या संस्थानिकाचे व तात्यासाहेबांचे निकट संबंध असल्याचे माहीत असल्यावरून त्यांनी तात्यासाहेबांकडे विचारणा करताच ओळखपत्र तर दिलेच; व सध्यां विशेष वाटाघाटी चालू आहेत, घाई करा, अशी सूचनाहि दिली. शिवाय समक्ष भेटीत त्यांना सांगेन असें म्हणाले. त्या पत्रासह अर्ज करताच राजेसाहेबांकडून मान्यतेचे उत्तर तात्यासाहेबांच्याकडे लागलीच आलें. ते घेऊन तात्यासाहेब स्वतः त्या स्नेह्याकडे गेले, व असें उत्तर आलें आहे, दिवाणांना भेटा, जरूर तर दिवाणांनाहि पत्र देतो असे १२-१०-४७ ला म्हणाले. पुढे त्यांचे काम आठ दिवसांत त्या पत्रामुळे झालें. पण तात्यासाहेब मात्र ते पाहण्यास राहिले नाहींत!

(६) ऑगस्ट १९४७ ची गोष्ट. तात्यासाहेब हे भोर स्टेटच्या कामासाठी स्टेटच्या गाडीतून सकाळीं भोरला जाण्यासाठी निघाले होते. पुण्यापासून ६-७ मैलांवर त्यांची गाडी नादुरुस्त झाली. ड्रायव्हरने चालू करण्याचा शक्य तो प्रयत्न केला, पण गाडी चालू होण्याचा रंग दिसेना. तात्यासाहेब व त्यांच्या बरोबरचे गृहस्थ उतरून इकडे तिकडे हिंडत होते. त्या वेळी तात्यासाहेब सोबतच्या गृहस्थास म्हणाले, “आतां कोणाबरोबर जर माणिकचंद किंवा वालचंदकडे निरोप पाठविला तर ते आपली गाडी नक्की पाठवितील.” योगायोग असा की, या बोलण्यानंतर पांचच मिनिटांनीं शेठ वालचंद आपल्या एका स्नेह्यास घेऊन बनेश्वराला निघाले होते, ते तेथे पोहोचले! पुढे त्यांनी त्यांना भोर येथे पोहोचविले हे सांगणे नकोच. पण आठवण करतांच किंवा इच्छा करतांच ती गोष्ट समोर उभी राहावी याला योगायोग, दैवी इच्छा किंवा आत्मिक बळ, कांहीहि म्हणा, त्यांच्यामध्ये होते हे खरें. ही हकीकत त्यांनीं मला स्वतः सांगितली व अनुभवाचा बोल म्हणून म्हणाले की, “प्रवासासाठी विशेषतः मोटारने निघावयाचें असल्यास दिवस अंगावर घेऊन निघावे.”

सुंदरराव भास्कर वैद्य

(मुंबई)

(१) विनोद हा तात्यांच्या अंगी मुरलेला होता. त्यांच्या वयास साठ वर्षे पुरी झाली म्हणून त्यांचे अभिनंदन करण्याकरितां मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्यामार्फत मुंबईत ब्राह्मण सभेत एक समारंभ झाला. त्या संस्थेचा या वेळी मी कार्यवाह

होतों. माझ्याकडे आभार मानण्याचे काम होतें म्हणून मी व्यासपीठावर अध्यक्ष बाबासाहेब जयकर यांच्याजवळ बसलो होतो. मी तात्यासाहेबांना अर्पण करण्याकरितां त्यांचे छायाचित्र (सिलुएट = माणसाचे बाजूने बघून काळया कागदावर चित्र काढावयाचे व ते कापून पांढऱ्या कागदावर चिकटवावयाचे म्हणजे माणसाची सुंदर ओळख पटते.) काढले होते व ते मी तात्यासाहेबांस अध्यक्षाच्या हस्ते देवविले. त्या वेळी तात्यासाहेबांच्या विरुद्ध मुंबईतील एका साप्ताहिकाने एक लेख लिहिला होता त्याची आठवण ठेवून चित्र हातात घेऊन ते म्हणाले – " हे पाहा, वैद्यांनी माझे काळे छायाचित्र काढून मला बक्षिस दिले आहे; पण त्या संपादकानी जर हे पाहिले तर ते म्हणतील, माझ्या तोंडाला वैद्यानी काळे फासले आहे ! " याच वेळी मी तात्यासाहेबांचे रंगीत चित्र तांदळाच्या एका दाण्यावर काढले ते तात्यासाहेबांचा षष्ट्यब्दपूर्तीचा समारंभ पुण्यांत होता, त्या वेळी तें मी पुण्यास पाठविले. ते समारंभाच्या वेळी तात्यासाहेबाना अर्पण केल्यावर ते विनोदाने म्हणाले, " मी आज ह्या समारंभाकरितां मुंबईहून अक्षता घेऊन आलो आहे ! तांदळाच्या एका दाण्यावर छायाचित्राप्रमाणे माझे हे हुबेहूब रंगीत चित्र काढलेले आहे ! "

कृ. ग. जोशी

(बी. ए., रावबहादूर, निवृत्त शिक्षणाधिकारी, पुणें)

(१) माझा व तात्यासाहेब ह्यांचा परिचय त्याचे वडील बंधु नाना ह्यांच्यामार्फत झाला. नाना हे शाळाखात्यांत शिक्षक म्हणून काम करीत होते व त्यांच्याबद्दल तात्यासाहेब ह्यांना विशेष प्रेम व आदर असे. नाना अल्पायुषी वारले व त्यांचें कुटुंबहि त्यांच्या मागे लवकरच निवर्तले; तेव्हां त्यांच्या दोन मुलांची जबाबदारी तात्यासाहेब व त्यांचे बंधु माधवराव यांच्यावर येऊन पडली. वडील मुलाची सर्व व्यवस्था म्हणजे संगोपन, शिक्षण, लग्न व तदनंतरची सर्व तरतूद तात्यासाहेबांनीं सर्वप्रकारे स्वतःच्या मुलाप्रमाणे समसमान केली. माझी व तात्यासाहेब ह्यांची जेव्हां खाजगी रीतीने गांठ पडे तेव्हा त्याबद्दल उल्लेख केल्याशिवाय मला राहवत नसे. अशा प्रसंगी तात्यासाहेब उत्तर देत की, " मी फक्त माझे पवित्र कर्तव्य करण्याची खटपट करीत आहे. नानांनीं आम्हांबद्दल जें केलें आहे त्या मानाने हे कांहीच नाहीं." बंधुप्रेम व कर्तव्यनिष्ठा ह्याचे अधिक ठळक द्योतक ते काय असावे ?

(२) तात्यासाहेबांच्या मातुश्रीच्या इच्छेवरून त्यांची एक मामेबहीण त्यांच्याजवळ राहण्यास आली. सदर बाई त्यांच्याजवळ निदान ३०–४० वर्षे राहत होत्या. पण वृद्धपणामुळें व विशेषतः त्यांच्या चमत्कारिक स्वभावामुळें त्यांचें तेथे

राहणें कठीण झालें आहे हें तात्यासाहेबांनीं ओळखून त्यांस त्यांच्या ह्यातीपर्यंत मदत करण्याचें ठरवून दुसरीकडे राहण्याची तजवीज केली. अशारीतीनें त्यांची स्वतंत्र व्यवस्था योजून त्यासाठीं दरमहा तें योग्य ती रक्कम न चुकतां पाठवीत असत. पाठविण्यांत येणारी रक्कम कमी होते असें नजरेस येतांच त्यांनी ती रक्कम दीडपट केली. असला प्रेमळपणा व न्यायबुद्धि हे गुण स्वातंत्र्याच्या नवीन युगांत अत्यावश्यक नाहींत काय ?

(३) पुणे शहरांत मुलींसाठीं स्वतंत्र कॉलेज स्थापण्याच्या योजनेस तात्यासाहेबांचा पूर्णपणे पाठिंबा होता. महाराष्ट्र गर्ल्स एज्युकेशन सोसायटीनें असें कॉलेज सुरू केल्यावर तात्यासाहेबांनी मुद्दाम हुजुरपागेंत येऊन माझी गांठ घेतली व हुजुरपागेतील शिक्षणसंस्थेच्या व्यावहारिक चोख व्यवस्थेबद्दल प्रशंसोद्गार काढून मुद्दाम सोसायटीच्या उपयोगासाठीं मी कायम ठेवेची रक्कम घेऊन आलों आहे असें मला त्यांनी सांगितलें. सार्वजनिक संस्थेबद्दल अशी तळमळ बाळगणारे नेते किती सांपडतील ?

मुरलीधर रामचंद्र चंद्रात्रेय

(बी. ए., मामलेदार, माढें)

(१) सन १९२६ सालची गोष्ट. मी ज्युनिअर बी. ए. च्या वर्गांत होतों. त्या वेळीं केळकर यांचें एकहि व्याख्यान न चुकविण्याचा संकल्प मी केला होता. त्यांच्या कांहीं कांहीं व्याख्यानांचा ठसा आजहि माझ्या मनावर कायमचा कोरला गेला आहे. शिवाजी मंदिरात ' कानपूर कॉंग्रेस ' या विषयावर त्यांचें व्याख्यान झालें. व्याख्यानात त्यांचा आत्मविश्वास नि आपल्या मतांची कसोटी याचा चांगलाच प्रत्यय आला. त्या कॉंग्रेसमध्ये कौन्सिल-प्रवेशावर कॉंग्रेसचा शिक्कामोर्तब कसा बसला व महाराष्ट्राचें मतच अखेर कसें मान्य झालें हे त्यांनी फार उत्तम रीतीनें सांगितलें. प्रतियोगी सहकारितेबद्दलहि ते म्हणाले की, " Pandit will have to learn another lesson from Maharashtra ".

(२) सन १९३९ सालीं केळकर नाशिक सार्वजनिक वाचनालयाच्या उत्सवप्रसंगीं व्याख्यानास आले होते, त्या वेळीं मी हजर होतो. ' समग्र केळकर वाङ्मय ' यावर नुकतीच एका लेखकाकडून टीका करण्यांत आली होती. त्यावर सह्याद्रीमध्ये एक लेख प्रसिद्ध झाला होता. त्या लेखाची धाटणी अगदी केळकरी वळणावर होती; परतु लेख टोपण नांवाखालीं प्रसिद्ध झाला होता. तेव्हां मी केळकर यांना म्हणालों की, सदरहु लेख आपणच लिहिलेला आहे; मग तो टोपण नांवानें कां लिहिला ? तेव्हां ते हसत म्हणाले की, " लेखकास योग्य उत्तर दिलें गेलें कीं नाहीं ?

लेख कोणीं लिहिला हा मुख्य प्रश्न नसून लेखाचें कार्य साध्य झाले कीं नाही हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. त्याचे उत्तर तुम्ही द्या म्हणजे झाले ! ''

महादेवशास्त्री दिवेकर

(हिंदुत्वदीपक, मिरज)

तात्यांचा व माझा घनिष्ठ संबंध प्राज्ञपाठशाळेचा प्रचारक, लेखक व हिंदु-समाजसंघटक अशा तीन नात्यांनी आला. विविध प्रसंगीं त्यांचें व्यक्तिमत्व मला आढळले.

(१) उमरावतीस मी प्रा. पा. शाळेच्या प्रचारार्थ गेलों होतों. त्याच वेळी तेथे डॉ. गौरांच्या अध्यक्षतेखाली वऱ्हाड-मध्यप्रांत राजकीय परिषद भरली होती. लो. मा. टिळक नुकतेच सुटून आले होते, त्यामुळे त्या परिषदेला महत्त्व होते. सर मोरोपंत स्वागताध्यक्ष होते. तात्यासाहेब केळकर, डॉ. मुंजे वगैरे त्या वेळी आले होते. सभा एका विशिष्ट धोरणानेच व्हावी व त्याकरिता काय युक्ति करावी, याची चर्चा चालू होती; कारण नेमस्तपक्ष तेथे जोरात होता. तात्यासाहेब म्हणाले, '' हे पाहा डॉ. मुंजे, तुम्हाला जर गोंधळ व बखेडा नको असेल, तर असें करा, स्वागत-भाषण व अध्यक्षीय भाषणे कशीहि होवोत. पुढील काम आपल्या तन्त्राने व्हावे. त्याकरितां अध्यक्षाच्या शेजारी एका बाजूस तुम्ही बसा व दुसऱ्या बाजूस मी बसतो. प्रत्येक महत्त्वाच्या वेळी अध्यक्षाला जवळच्या जबाबदार माणसानाच विचारवेसें वाटतें. तुम्ही आम्ही जवळ असलो की सभा आपण जिंकू. '' पुढे तीच व्यवस्था केली. त्यामुळे परिषद उत्तम तऱ्हेने पार पडली.

(२) गोमांतकांत भट्ट प्रभु परिषद ग्रामण्याकरितां भरली. श्रीशंकराचार्यांनी तात्यांना आपले प्रतिनिधि म्हणून पाठविले. परिषदेचे अध्यक्ष तात्यासाहेबच होते. परिषदेपुढे भट्ट प्रभु समाजाची बाजू मीं उत्तम मांडली, त्यामुळे विरुद्ध बाजू अगदी लंगडी पडली. भट्ट प्रभु पुढाऱ्यांनी तात्यासाहेब यांचा व माझा परिषदेनंतर अनुक्रमे सुवर्णपदक व उपरणे देऊन गौरव केला. त्या वेळीं उत्तरार्थ भाषणांत तात्या अगदी गहिंवरून म्हणाले, '' या परिषदेमुळे मी पुष्कळ शिकलो. धर्माच्या नावाखाली समाजांत किती अन्याय होतो याची कल्पना आली. तुमचे दुःख मी जाणतो. मी श्रीशंकराचार्यांकडे योग्य तेच कळवीन. '' भाषणानंतर भट्ट प्रभु मंडळी ईश्वराचा तूं अवतार आहेस असें म्हणून तात्यांच्या पाया पडली. पुढे तात्यांच्या मताप्रमाणे शंकराचार्यांनीं भट्टप्रभूंच्या बाजूने निर्णय दिला व तें ग्रामण्य संपले. भट्ट प्रभु अवघे ३०० होत. त्याना अन्य ब्राह्मणांनीं वाळींत टाकल्याचे हे ग्रामण्य होते.

(३) सातान्यास बॅ. रामराव देशमुख याच्या अध्यक्षतेखाली गांधी मत-विरोधी पक्षाची राजकीय परिषद भरली होती. त्या सभेत अनेक भाषणे व ठराव झाले सुताच्या अटीचा विषय निघाला. तात्या इतके लाल झाले व म्हणाले, "हा काय पोरखेळ आहे ! चार आणे वर्गणी द्यावी हे ठीक आहे. पण तुमची सुताची अट असेल तर मी चार आण्यांची भाजी द्यावी अशी पुस्ती सुचवितो : कारण सुतापेक्षां भाजी त्वरित उपयोगास येते ! ! तेव्हा या सभेत ती अट नको."

(४) सांगली इंजिनिअरिंग कॉलेजच्या वाढ दिवसास तात्यासाहेब आले होते. त्यानंतर ते मिरजेस आले अवघ्या दोन महिन्यापूर्वीचीच गोष्ट ! अलीकडे श्रीमंतांच्याकडेच तात्या उतरत असत. परंतु आम्ही गावच्या मंडळींनी केव्हाहि बोलाविले तरी ते येत व भाषण करीत. लो. शा. पक्ष, हिंदु सभा, गीताश्रम मंडळ हेच त्यांचे अलीकडे निमंत्रक असत शाकरतत्त्वमंदिरात तात्यांचे भाषण झाले. प्रश्नोत्तरे झाली. रेफरेंडमहि देशाच्या नावावर व एक दोन प्रश्नावर त्यांनीं घेतला. शेवटी ते म्हणाले, "आम्ही बुद्धिद्रोह केला नाही; देशद्रोह तर नाहीच नाही. देशहितार्थच आम्ही आमची मते मांडली. आम्ही बाजूला पडलो तरी देश स्वतंत्र झाला यात आम्हाला आनंद आहे हे राज्य आपल्या अंगावर आले आहे. खेळांत राज्य येते, तसेच हे झाले आहे. ते चालविताना स्वार्थत्यागाचा फारच मानसिक त्रास होणार आहे हे विसरू नका. कॉंग्रेस हा मोठा पक्ष आहे. मोठ्यानेच लहानाची दखल घ्यावयाची असते त्या पक्षाने सर्व पक्षांतील लायक व कर्तृत्ववान् माणसे घेऊन राज्य करावे. आम्हांला बोलाविले तर आम्हींहि कसलीहि अट न मानतां साह्य करू. कारण देश आपला आहे." हे चटका लावणारे विचार ऐकतांच मला वाटले की, टिळकपक्षाचा मान तात्यांना गव्हर्नर नेमून करणे योग्य होते. कुठे तो पक्कासा, ती सरोजिनी व कुठें हा नरसिंह ! ! !

न. गो. अभ्यंकर

(वकील, रा. स्व. से. संघ-प्रमुख, पुणें)

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे आद्य सरसंघचालक पू. डॉ. हेडगेवार हे सामान्यतः सन १९२८ सालापासून दरसाल महाराष्ट्रात संघप्रचारार्थ येऊ लागले. सन १९३४ सालापासून त्यांच्याबरोबर असण्याचे सद्भाग्य मला प्राप्त झाले होतें. पुण्यांत आल्याबरोबर पहिली गोष्ट ते करीत, ती म्हणजे 'देवदर्शन' घेत. हें देवदर्शन म्हणजे केसरी कचेरी, तात्याराव केळकर, अण्णाराव भोपटकर या थोर पुढाऱ्यांची भेट ! या दरप्रसंगी मी त्यांच्याबरोबर असे. पू. डॉक्टर यांच्याबरोबर

असाच चौथ्या अगर पांचव्या वेळीं तात्याराव यांच्याकडे गेलो होतो. त्या वेळी वाहन कसलेहि आमच्याजवळ नसे. तात्याराव यांची गाठभेट होऊन आम्ही परत निघालो. वेळ दुपारची होती. तात्याराव म्हणाले, "डॉक्टर, इतक्या उन्हांत पायीं इतक्या लांब येण्याची तसदी कशाला घेतली!" पू. डॉक्टर लगेच म्हणाले की, "वडिलाच्या दर्शनास व आशीर्वाद घेण्यास निघताना कष्टाचा कधी विचारच मनात येत नाही." तात्याराव हे ऐकून सद्गदीत झाले व उद्गारले, "डॉक्टर, आपल्यासारख्या थोर कार्यकर्त्यांचा हा विनय व हे शुद्ध अंतःकरण वैऱ्यालासुद्धां जिंकून घेईल. तुम्ही आज ना उद्या आपल्या हिंदुसमाजास खासच जिंकाल. आता या वयात आपणास साहाय्य करण्याचा उत्साह मला राहिला नसला, तरी आपल्या कार्यास यश मिळावे ही परमेश्वराजवळ नेहमी प्रार्थना करीन." पू. डॉक्टर खूपच उल्हसित वृत्तीने बाहेर पडले व मला म्हणाले, "भाऊराव, तपश्चर्येने प्रसन्न न होणारा देव या विश्वात नाही."

पांडुरंग केशव शिराळकर

(जमीनदार व सावकार, कराड)

(१) तात्यासाहेबाचा व माझा परिचय फार जुना. एकदा त्याच्या घरी गेलो असता केसरीकरिता अग्रलेख लिहिण्यात ते गढले होते. तथापि मी गेल्यावर थोडा वेळ लिहिण्याचे काम त्यानी थाबविले व काही वेळ आम्ही बोलत बसलो. त्या वेळी टेबलावर ॲडिसन व मेकॉले यांच्या निबधाची पुस्तके इतर कांही पुस्तकांबरोबर पडली होती, ती मी पाहिली. त्या वेळी लेखनासबधी सहज बोलणे निघाले. त्या वेळी ते म्हणाले, "लेखनाचे काम ज्याला करावयाचे आहे, त्यानें आपल्या वाचनाचा व्यासग लेखन करता करताच करावा. असे केल्याने ज्ञान वाढते व दृढ होते. पण त्याबरोबरच लेखनकलाहि चांगली साध्य होते." टेबलावर पडलेल्या पुस्तकांकडे बोट दाखवून ते पुन्हां म्हणाले, "लेखन करीत असता मी या पुस्तकातील कित्येक कल्पनाचा, विचारांचा व शब्दाचाहि आधार घेतो. त्यांचा उपयोग करून माझे लिखाण सजवितो. त्यामुळे माझे लेखन माझ्या मनाप्रमाणे करतां येत. केसरीत लेख प्रसिद्ध झाल्यावर त्यातील गुणदोष वाचकांना सहजी कळणे शक्य नाही. पण मलाच माझा लेख अधिक चांगला व्हावा असे वाटते, म्हणून मी उपयुक्त अशा ग्रथांचा आधार घेऊन लेख सुधारण्याचा प्रयत्न करतो. यामुळे माझे लेख निदान माझ्या समजुतीप्रमाणे बरे वठतील असे करण्यांत श्रम व वेळ पुष्कळ खर्च करावा लागतो हे खरे; पण माझ्या मनाचे समाधान होते. लेखन व त्यासाठी करावयाचें वाचन हे परस्परांपासून अलिप्त न ठेवतां एकाच वेळी करीत गेल्यास लेखन चांगले होतें व ज्ञान दृढ होतें असा दुहेरी लाभ होतो."

(२) सन १९१०-११ साली केसरी ऑफिसमध्ये मी गेलो असतां केसरीवर ५००० रु. ची जामिनकी सरकारने लादल्याचा उल्लेख श्री. तात्यासाहेब यांनी केला. सरकारच्या या निर्घृण हुकुमाबद्दल संताप व्यक्त करून जामीन भरण्याकरितां आपण फंड उभारला तर माझ्या शक्तीप्रमाणे मी स्वतः मदत करण्यास तयार आहे, असे मी बोललो. फंड उभारून लोकांच्यावर ओझे न टाकता केसरी संस्थेतूनच सर्व रक्कम भरण्याचा विचार आहे असे ते बोलले. यात त्यांचा स्वाभिमान व भिडस्तपणा व्यक्त होत आहे.

(३) १९३० सालची गोष्ट. कायदेभंगाचे ते दिवस! शिवाजी मंदिरांत बेकायदा मीठ विक्रीचा कार्यक्रम ठेवला होता. त्या वेळी प्रथम तात्यासाहेबानी मिठाची पुडी विकली व ती मी शंभर रुपयांस विकत घेतली. नंतर पेणला सत्याग्रह-कायदेभंग करण्याकरितां जाण्याचा विचार ठरला. तेथे गेल्यावर समुद्राचे पाणी आणवून श्री. रामभाऊ मंडलीक यांनी अगाऊ सर्व सिद्धता केली होती. चुलीवर पातेले ठेवून त्यांत समुद्राचे पाणी मीठ बनविण्यासाठी तात्यासाहेब यांनी ओतले. त्या वेळी त्यानी थोडेसच पण फार आवेशयुक्त असे भाषण केले. अशा रीतीने सत्याग्रह करून रात्री आम्ही पुण्यास परत आलो.

मुरलीधर गणेश उपासनी

(कीर्तनसम्राट् निजामपूरकर, नागपूर)

तात्यासाहेब ह्यांचे बंधु खानदेशमध्ये असल्यामुळे ते पुष्कळ वेळा खानदेशमध्यें येत असत. आमच्या गावीहि (निजामपूर येथे) आमच्या संस्थानाला भेट देण्यास ते आले होते त्यानंतर मी पुण्यास १९३५ साली कीर्तने करण्याकरितां गेलो असतांना हा पूर्वसंबंध लक्षांत ठेवून ते माझ्या कीर्तनास वरचेवर येत असत. मला पुण्यास जे मानपत्र मिळाले, त्यावर तात्यासाहेबांची स्वाक्षरीहि आहे. माझ्या कीर्तनामध्ये मी नेहमी शाहिरी-काव्याचा उपयोग करीत असे. हे तात्यासाहेबांच्या लक्षांत येऊन त्यांनी मला तसा उपयोग न करण्याबद्दल प्रेमाने सूचना केली,. त्यामुळे कीर्तनाचें गांभीर्य बिघडते असे ते म्हणाले. तेव्हांपासून तसा उपयोग करण्याचे मी सोडून दिले. अर्थात् ह्यानंतर माझे कीर्तन फारच सरस वठू लागलें. आज मला "कीर्तनसम्राट्", "कीर्तनकेसरी" वगैरे अनेक पदव्या मिळाल्या असून माझे कीर्तन ऐकण्यास सहस्रावधि लोक जमतात. हे मी महाराष्ट्र साहित्यसम्राट् तात्यासाहेबांच्या आशीर्वादाचेंच फल आहे असे समजतों.

गणेश नरहर श्रीगोंदेकर

(सार्वजनिक कार्यकर्ते, पुणें)

(१) १९१८ पासून तात्यासाहेबांचा व माझा परिचय होता. नगरवाचन-मंदिराचा व तात्यासाहेबांचा संबध घनिष्ट होता वाचनमंदिरांत तात्यासाहेब जितक्या प्रसंगी आले त्या बहुतेक प्रसंगी तात्यासाहेबांना विनंती करून संस्थेत आणण्याचे काम मजकडे सोपविले जाई.

(२) श्रीशुक्ल यजुर्वेदीय माध्यंदिन महाराष्ट्रीय ब्राह्मण सभा, पुणे (याज्ञ-वल्क्याश्रम) या संस्थेचा मी चिटणीस असताना श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या उत्सव-प्रसंगी तात्यासाहेबांनी आमच्या संस्थेत येऊन व्याख्यान द्यावे अशी मी त्यांना विनंती केली. ती त्यांनी मान्य केली. कार्तिक वद्य १२ शके १८६४ रोजी त्यांनी आश्रमात येऊन ज्ञानेश्वरीवर, व्यासपीठावर बसून, दोन तास प्रवचन केले. ते प्रवचन साधार, सुश्राव्य व विद्वत्ताप्रचुर असे झालें. कोणत्याहि विषयावर भाषण अगर प्रवचन करताना ते त्या विषयाची सांगोपांग पूर्ण तयारी करीत असत, हे वरील प्रसंगी दृग्गोचरीस आले. त्या दिवशी तात्यासाहेब सहकुटुंब आश्रमात उपस्थित झाले म्हणून चालकांना फार आनंद झाला. त्यांच्यासारख्या श्रेष्ठ पुढाऱ्यांनी आपल्या संस्थेत येऊन आम्ही अंगिकारलेल्या कार्याविषयी चार कळकळीचे व प्रशंसेचे उद्गार काढले यामुळे तो दिवस आश्रमाच्या इतिहासात ठळकपणे नमूद केला गेला आहे.

(३) पुणे-नगरवाचनमंदिराचे तात्यासाहेब १९३७-३८ मध्यें एकच वर्ष अध्यक्ष होते. साहित्यसम्राट् व संस्थेचे अध्यक्ष या दुहेरी नात्याने संस्थेत त्यांचें तैलचित्र असणे अवश्य होते. त्याप्रमाणे चालकांनी प्रो. पिंपळखरे यांच्याकडून मोठे तैलचित्र तयार करवले. त्याचे अनावरण मुंबईचे म. म. काणे यांच्या हस्तें १९४१ च्या मेमध्ये झाले. त्या प्रसंगी तात्यासाहेबांनी उपस्थित रहावे म्हणून मी त्यांना विनंती करण्याकरितां त्यांच्याकडे गेलो व त्यांना तशी आग्रहपूर्वक विनंती केली ते म्हणाले, " माझ्या तैलचित्राच्या अनावरणप्रसंगी मी हजर राहणें हे जरा चमत्कारिक दिसते. बरे, तुमच्या इच्छेप्रमाणे मी जर हजर राहिलों तर तुम्ही मला चार शब्द बोलावयास लावणार, स्वस्थ बसूं देणार नाहीं. हे कांहीं बरे नाही. " त्यावर मी म्हटले, " आपण बोलावें हा तर मुख्य हेतु आहे. तसा हेतु नसता तर आपले तैलचित्र तेथे आहेच. ' त्यांनीं तत्काल येण्याचें कबूल केले. समारंभाच्या वेळी आपल्या भाषणांत ते म्हणाले, " या माझ्या तैलचित्रा-समोरील कपाटांत माझे समग्र लिखाण ठेवले आहे. फ्रेंच कादंबरींतील एक दृष्टांत द्यावयाचा तर मी असे सांगतो की, माझ्या मृत्यूनंतर त्या तैलचित्रांतून मी मध्य-

रात्री बाहेर येईन व कोणत्याहि कपाटांतून मला लागेल तें पुस्तक काढून वाचीन व पुनः जागच्या जागी ठेवून देईन, असें चिटणिसांना आश्वासन देतों. कारण मी शिस्तीचा भोक्ता आहें !"

(४) एका भाषणांत तात्यासाहेबांनी एकदा असे म्हटले होते की, "जर देव मला प्रसन्न झाला तर मी त्याला दोन गोष्टी मागेन. एक ही कीं, माझें लिहिण्याचे काम चालू असताना त्यांत व्यत्यय येऊं नये. म्हणून मी एक अशी कुपी त्याला मागेन कीं, त्यांतील दोन डोस खुर्चीवर बसल्या बसल्या घेतले कीं, पोटभर जेवण झाल्याचें समाधान झालें पाहिजे व दुसरी मागणी अशी कीं, 'देवा, मला जे तूं आयुष्य दिले असशील त्यांतील पाच वर्षें कमी कर, पण मला अवचित व सुखाने मरण येऊं दे !" वरील दोन मागण्यांपैकी पहिली मागणी सफल होण्याचा संभवच नव्हता. पण त्यांची दुसरी मागणी मात्र मान्य झाली हे आतां सर्वांना माहीत झालेलेच आहे.

ज. गं. करंदीकर

(बी. ए., बी. टी., मुख्याध्यापक, सुलाखे हायस्कूल, बार्शी)

(१) श्री. विठ्ठलभाई पटेल यांचें चरित्र लिहिण्याचें माझ्या मनांत आले, तेव्हां पटेलांच्या सबंधी कांही माहिती मिळवावी म्हणून प्रथम तात्यासाहेबांच्या घरीं त्यांच्या भेटीस मी गेलों व माझा मनोदय मी त्यांना सांगितला. लगेच त्यांनी मला पटेलांच्या चरित्रास लागणारी अवश्य ती साहित्यसामुग्री कोठें मिळेल ते नेमकें सांगितले. एक चिठ्ठी लिहून दिली व मला म्हणाले की, "ही चिठ्ठी घ्या – त्यांना दाखवा म्हणजे तुमचे सर्व काम होईल." त्याप्रमाणे पुढे माझे काम झाले. ही आठवण लिहिण्याचा हेतु असा की, नवीन होतकरू तरुणांना प्रोत्साहन देण्यांत व मार्गदर्शन करण्यांत त्यांना नेहमीच आनद वाटे. आपल्या अनुभवाचा व माहितीचा फायदा त्यांनीं सहस्रावधि लोकांना करून दिला.

(२) पत्रांना उत्तरे देण्याच्या बाबतीत ते अतिशय दक्ष असत. पत्रांचें उत्तर ताबडतोब गेले पाहिजे असा त्यांचा कटाक्ष असे. "सह्याद्री"चे संचालक या नात्याने त्यांच्याशी झालेल्या पत्रव्यवहाराच्या बाबतीत मला हा अनुभव आला. अतिशय कार्य–व्यापृत असूनहि नेहमीचा पत्रव्यवहार दक्षतेनें सांभाळणें ही गोष्ट तितकीशी सोपी नाही. साध्या गोष्टीकडेहि बारकाईने लक्ष्य पुरविणे कठीण असतें. परंतु तें तात्यासाहेबांना साध्य झालें होतें.

वि. वि. भागवत

(एम्. ए., एलूएल्. बी., बी. टी., उपप्राचार्य, प्रा. अ. विद्यालय, चाळिसगांव)

(१) १९२५ सालची गोष्ट. मी फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शिकत होतों. खानदेश विद्यार्थी संघाच्या वादविवाद-मंडळाचा चिटणीस म्हणून तात्यासाहेब यांचे व्याख्यान ठरविण्यासाठी मी व माझे मित्र येवल्याचे श्री. दामुअण्णा थत्ते वकील त्यांच्याकडे गेलो. त्यांनी मोठ्या आनंदाने व्याख्यान देण्यास अनुमति दिली. पुढे प्रो. के. रा. कानिटकर यांनी त्यांच्या व्याख्यानाची परवानगी रहित करून ते व्याख्यान रद्द करावे असे आम्हांला सुचविले ! आम्ही अगदी चकित झालों व मनांतून रागावलो. 'वक्त्याला एकदां आमंत्रण करून पुनः त्याला येऊं नका असे सांगणे हे अगदी गैर दिसेल' असे आम्ही त्यांना सांगितल्यावर ते म्हणाले, 'ती जबाबदारी मी घेतो. मी त्यांना स्वतःच पत्राने कळवीन.' पण प्रो. कानिटकरांचे पत्र गेलें, तरी स्वतः तात्यासाहेब यांच्याकडे जाऊन त्यांची क्षमायाचना करणे मला जरूर होते. कानिटकर यांचे पत्र त्यांच्याकडे पोचले होतेंच. मी व थत्ते त्यांच्याकडे जाऊन अधोवदन करून उभें राहिलो व त्यांना वस्तुस्थिति सांगितली. त्या वेळी त्यांनी मोकळ्या मनानें "सार्वजनिक कार्यांत मानापमानाची खंत ठेवून चालत नाही. तुम्ही मुळीच वाईट वाटून घेऊ नका. पुन्हां केव्हां तरी तुमच्याकडे व्याख्यानास येतां येईल," असे सागून आमची समजूत केली. प्रो. कानिटकरांविषयी कांहीच अनुदार उद्गार न काढतां त्यांनी त्याच्या बदललेल्या 'दुसऱ्या विचारा' (Second thought) बद्दल आश्चर्य मात्र व्यक्त केले !

(२) एकादे काम उत्तेजनार्ह आहे अशी खात्री पटल्यावर तात्यासाहेब ताबडतोब त्या कार्याला शक्य ते साहाय्य देऊन मोकळे होत. 'भारतचित्रदर्शन' या लोकरंजनाबरोबर लोकशिक्षण देणाऱ्या ध्येयनिष्ठ चित्रपट संस्थेची स्थापना करतांना श्री. ना. ह. आपटे यांना तोच अनुभव आला आहे. तात्यासाहेबांना अशा संस्थेची कल्पना पटल्याबरोबर त्यांनीं आपला ठेवीचा चेक त्याच बैठकींत दिला व कार्याची मुहूर्तमेढ उभारली ! लगेच योग्य शब्दांत भारतचित्रदर्शन या संस्थेला अभिप्रायहि लिहून दिला. पण अवास्तव जबाबदारी टाळण्याची दक्षताहि ते घेत. खानदेशमधील एका व्यक्तीने भारत-चित्रदर्शन संस्थेसंबधी त्यांच्याकडे पत्रद्वारें चौकशी केली. पण त्या व्यक्तीला तात्यासाहेबांचें कांहीच उत्तर आलें नाहीं, म्हणून त्या चित्रपट संस्थेचा खानदेशांतील प्रतिनिधि म्हणून मीं तात्यासाहेबांना एक पत्र लिहिलें. त्याचें उत्तर आले तें असें :–

पुणें, १५।२।४७.

"मीं स्वतः भारतचित्रदर्शनकडे एक ठेव ठेवली आहे. त्याशिवाय मी त्या कार्यार्थ एक प्रशस्तिपत्र दिले असून तें छापून वाटले जात असते. याशिवाय या कार्यास ठेवी ध्याव्या असे मी व्यक्तिशः कोणास सांगूं इच्छित नाही. ज्याने त्याने स्वतःची खात्री करून घ्यावी हे बरें." —न. चि. केळकर.

तात्यासाहेबांच्या हस्ताक्षरांतील बाळबोध पत्र मला या निमित्तानें मिळाले. साहित्यसम्राटांचें हे पत्र मीं मोठ्या अभिमानपूर्वक जपून ठेविलें आहे.

(३) १९४१ मधील गोष्ट. तात्यासाहेबांच्या संचालकत्वाखाली चालणाऱ्या कार्यासंबधीं तक्रार करण्याचा प्रसंग मजवर आला. त्यांतील एका कार्यकर्त्यांच्या यांत्रिक वागण्याने अपमान झाल्यासारखे मला वाटलें. त्यासंबधी मी तात्यासाहेबांची 'पुष्करिणी'त गाठ घेतली व माझी तक्रार मांडली. माझी व्यथा तात्यासाहेबांनीं नेमकी ओळखली व ते मनापासून तळमळून म्हणाले, "भागवत, मी या लोकांना शिष्टाचार कां आता शिकवीत बसूं? झाल्या गोष्टीबद्दल मी दिलगीर आहें. तुम्ही कांही मनांत आणूं नका." तात्यासाहेबानी असे म्हणतांच माझ्या डोळ्याला पाणी आले, माझा आवेश व संताप पार उतरला व मी चटकन् म्हणालो, "छे, छे, तात्यासाहेब, तुम्ही असे म्हणण्याची गरज नाही." त्यानंतर दि. २२।९।४१ ला त्याच्या हातचें मोडी पत्र मला आले. त्यात "गैरसमज करून घेऊ नका. आमच्याहि काही अडचणी असतात, त्यांच्याकडे सहानुभूतीनें पाहा" असे म्हटले आहे. कोणालाहि नाखूष करणे त्यांच्या जिवावर येई!

गोविंद माधव किनखेडे

(नागपूर)

राजाराम वाचनालयाच्या महोत्सवाच्या निमित्ताने तात्यासाहेबांचे आमच्या नागपुरांत आगमन झाले होते. त्या सधींचा फायदा घेऊन नागपुरांतील अनेक संस्थांनी त्यांच्या आगमनाचा फायदा घेतला. आमच्या प्रिन्सिपालच्या विनंतीस मान देऊन तात्यासाहेबांनी आमच्या सुप्रसिद्ध शाळेस भेट दिली. तासभर व्याख्यान देऊन त्यानी विद्यार्थ्यांस उपयुक्त अशा अनेक गोष्टींचा खुलासा व बोध केला. हारतुरे होऊन समारभ संपल्यानंतर ते जेव्हां जावयास निघाले तेव्हां धांवतच मी त्यांच्या मोटारीजवळ गेलो व माझी स्वाक्षरीवही त्यांच्यासमोर धरली. हातांत वही घेऊन त्यांनी मागील पाने चाळावयास सुरुवात केली. चाळतां चाळतां ते डॉ. बी. शि. मुंजे यांच्या स्वाक्षरीच्या पानाकडे टक लावून

पाहूं लागले. मजजवळचें पेन घेऊन थोड्याच वेळांत त्यांनी डॉक्टरसाहेबांच्या सहीखालींच मोडीमध्ये सही केली.

“आपला कांहीं संदेश ... ?” मी विचारलें. “आमचं वाङ्मय काढा. एखादं सुंदर वाक्य असल्यास शोधा, आणि लिहा याखालीच !” “परतु आपलं वाङ्मयच इतकं विस्तृत आहे कीं, त्यांतील कोणते वाक्य घ्यावे, हेच कळत नाही.” उत्तरादाखल तात्यासाहेबांनी माझ्याकडे पाहून केलेले स्मित अजून माझ्या डोळ्यांसमोर आहे. परत पानं चाळतां चाळतां प्रथम पृष्ठावरील माझे नांव वाचून ते म्हणाले, “माधवरावांचा मुलगा कां तूं ?” ‘हो !’ मी उत्तर दिलें.

तात्यासाहेबांनी वहीवर तर कांही मला सदेश दिला नाहीच; परंतु माझ्या हृत्पटावर कोरण्यासाठी एक अनमोल असा सदेश दिला. ते म्हणाले, “आपल्या वडिलांचें चरित्र लिही ! !”

विठ्ठलराव जोशी

(सांगलीचे जुन्यांपैकीं एक सार्वजनिक कार्यकर्ते)

(१) सन १९०६ सालीं, तात्यासाहेब केळकर व यशवंतराव कुलकर्णी हे श्रीमंत कै. बाबामहाराज यांच्या कुन्नूर येथील जमीनीसंबंधानें कांही माहिती मिळवण्याकरितां चिकोडी गांवीं आले, त्या वेळी माझा त्यांचा प्रथम परिचय झाला. त्या वेळीं ‘ स्वदेशी बहिष्कार ’ व ‘ बगालची फाळणी ’ या विषयांवर त्यांची दोन व्याख्यानें, माझ्या सहकारी मंडळींनीं करविली. त्याच्या सत्कारार्थ, नागरिकांतर्फे चिकोडीस निघणाऱ्या सुप्रसिद्ध कापडापैकी धोतरजोडा, उपर्णे जोडी व इतर कांहीं अशाच वस्तु, भेट म्हणून – त्यास तेथील पुढारी कै. सखारामपत कुलकर्णी यांच्या हस्तें – अर्पण करण्यांत आल्या. दुसरे दिवशींच्या व्याख्यानापूर्वी वरील सर्व कापड वगैरे वस्तूंची अंदाजी किम्मत त्यांनीं मला विचारून घेतली व समारभाच्या अखेरीस वरील रकमेत पदरची थोडी भर घालून, तेथील एका नवोदित संस्थेस आपली देणगी म्हणून त्यांनीं परत केली ! अनृणी राहण्याची त्यांची प्रवृत्ति पहिल्यापासून दिसून येत होती.

(२) सन १९२९ च्या डिसेंबरमध्ये, लाहोरास ‘ पजाब प्रांतिक हिंदु-सभेची परिषद व कॉंग्रेसचें अधिवेशनहि होते; तात्यासाहेबांची प्रांतिक हिंदु-सभेच्या अध्यक्षस्थानीं निवड झाली असल्यामुळें स्वागताध्यक्ष राजा नरेंद्रनाथ यांच्याकडे त्यांचे पाहुणे म्हणून उतरण्याची व्यवस्था करण्यांत आली होती। तात्यासाहेबांच्या इच्छेवरून त्यांच्याबरोबर गजाननराव केतकर,

अंतुकाका फडणीस, न. वि. गाडगीळ, बापुराव जोग व मी असे पांचजण तेथेच होतो. त्या वेळी तात्यासाहेबांनीं प्रकृतिस्वास्थ्याकरितां, सुमारे तीन आठवडे, नुसत्या भाज्यांवर राहण्याचे ठरविलें होतें. राजा नरेंद्रनाथांनीं आम्हां महाराष्ट्रीय पाहुण्याकरितां, भोजनांत – पुलावा वगैरे अनेक तऱ्हेचीं पंजाबी पक्कान्ने, त्या दहा दिवसांच्या मुक्कामांत, करविलीं होती; परंतु तात्यासाहेबांनीं, आपल्या ठरलेल्या भाज्यांखेरीज त्या मुक्कामांत दुसरे कांहीं घेतलें नाहीं, यावरून त्यांचा निग्रही स्वभाव, संयम व अनासक्तीची वृत्ति दिसून येईल.

(३) याच मुक्कामांत, नॅशनल कॉंग्रेसच्या सुप्रसिद्ध अधिवेशनासहि, आम्ही सर्वजण जात असू. विषय नियामक कमीटीच्या पहिल्या दिवशी, पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी, कॉंग्रेसचे गतसालचे चिटणीस या नात्याने सर्व अहवाल वाचून दाखविला; तो वाचीत असतांना त्यांत पूज्य पंडित मालवीयजी याजवर, दहा हजार रुपये तसलमातीचा हिशेब देण्यास दिरगाई केल्याबद्दल, बरेचसे अनुदारपणाचे उद्गार काढून त्यांनीं पर्यायानें मालवीयजींचा अपमान केला. त्याचे भाषण झाल्यावर, पंडित मालवीयजींनी, आपल्या खुलाशाचे उत्तर दिले. परतु सभेत झालेल्या अपमानाबद्दल त्यांस वाईट वाटून, त्यांचा चेहरा उतरल्याचे दिसले. त्यानतर तात्यासाहेबांनी मालवीयजींच्या समर्थनपर माहितीपूर्ण, उत्कृष्ट असे स्पष्टोक्तीचें भाषण केल्यामुळें त्यांची बाजू उत्तम रीतीने सावरली गेली. त्यामुळे श्रोतेमंडळींना तात्यासाहेबांच्या समयज्ञतेबद्दल व इंग्रजी भाषेतून समर्पक रीतीने, मालवीयजींची पडती बाजू चांगल्या रीतीनें सांवरून धरल्याबद्दल धन्यता वाटली.

(४) याच लाहोरच्या मुक्कामांत, दिवगत पुढारी लाला लजपतराय याच्या घरी मुद्दाम जाऊन, त्यांच्या कुटुबास व मुलांस भेटून, त्यांचें सांत्वन करून व त्याचा समाचार घेऊन येण्यास, तात्यासाहेब विसरले नाहीत; कारण त्यांचा व लालाजींचा जिव्हाळ्याचा ऋणानुबध होता. यावरून सार्वजनिक कामे सांभाळूनहि, इतर लौकिकी व्यवहार दक्षतेने पाळण्यांत तात्यासाहेब किती जागृत असत, हे दिसून येईल.

(५) सन १९३६ साली मी जपानच्या दीर्घ प्रवासांतून परत आल्यावर, दे. भ. तात्यासाहेबाच्या अध्यक्षतेखाली, तिकडील बहुविध माहितीबद्दलचे एक व्याख्यान, टिळक स्मारक मदिरांत दिलें. ती माहिती वगैरे आपणास फार पसत पडल्याचे, त्यांच्या अध्यक्षीय भाषणांत त्यांनी उद्गार काढून, ते पुढे म्हणाले की, "अव्वल दर्जाच्या पुढाऱ्यांचींच चरित्रें नेहमीं लिहिलीं जातात; परंतु दुय्यम, तिय्यम दर्जाच्या कार्यकर्त्यांचीहि माहिती, प्रसिद्ध करण्याने नवीन पिढीस त्याचा उपयोग फार होतो; कारण त्यांस घेण्याजोगें त्यांचे

घरेंच असतें; म्हणून तशा प्रकारचा प्रयत्न अवश्य झाला पाहिजे." बुद्धीनें किंवा कर्तृत्वानें लहान असलेल्या माणसांचाहि गौरव करून, त्यास उत्तेजन देण्याचा गुण तात्यासाहेबांत उत्कटत्वाने दिसून येत असे.

(६) जपानांतील कागदांचे कारखाने व कागद फॅक्टऱ्यांची मशिनरी तयार करण्याचे कारखाने पाहून, त्या कारखानदारांकडून एक तपशिलवार योजना मीं येतांना आणलेली होती; व तसला एखादा कारखाना महाराष्ट्रांत जुळल्यास काढावा असा हेतु असल्याने, वडीलकीच्या नात्याने व महाराष्ट्रांतील अनुभविक पुढारी या नात्यानें, त्या बाबतीत तात्यासाहेबांचा सल्ला घ्यावा म्हणून त्यांजकडे जाऊन त्यांस ती योजना दाखविली व त्या कार्यास दहा लाख रुपये लागणार असल्याने शेअरच्या रूपानें भांडवल जमवणे शक्य होईल काय असे त्यांस विचारले. त्याच वेळी मी दुसऱ्या एका लहानशा धंद्याची मशिनरीहि आणली होती. त्यानंतर तात्यासाहेबांनी दोन्ही योजनांचा साधकबाधक विचार करून, मला असा सल्ला दिला की, पहिल्या परावलंबी पेपर मिलच्या शेअर्स गोळा करण्याच्या फदांत न पडतां, स्वावलबनाचा दुसरा लहान धदाच चिकाटीनें करावा. त्यांच्या सल्ल्याप्रमाणेच वागण्याचें मी ठरविले व परिणामी, त्यांचे मार्गदर्शनच आमच्या हितार्चें ठरले. यावरून समोरच्या माणसाची कुवत, देश–काल–परिस्थिति या सर्व गोष्टी ध्यानांत घेऊनच तात्यासाहेब कोणासहि दूरदर्शिपणाचा हितप्रद सल्ला देत असत असें दिसून येईल.

(७) गेल्या वर्षी मुंबईस ब्राह्मणसभेत, डॉ. धायगुडे, डीन, गोवर्धन मेडिकल कॉलेज मुबई व इतर तीन गृहस्थ, यांच्या सत्कार-समारंभास मी हजर होतों; त्या वेळी कै. तात्यासाहेब केळकर अध्यक्ष होते. डॉ. धायगुडे यांनी सत्कारानंतरच्या आपल्या भाषणांत आपल्या विद्यार्थिदशेतील हकीकत सांगतांना, असहकारितेच्या चळवळीच्या वेळी आपणहि कॉलेज सोडण्याचे पक्के ठरविले होते. इतक्यांत एके दिवशी तात्यासाहेब केळकरांच्या, याच विषयावर झालेल्या व्याख्यानांत स्वतः नीट विचार केल्याशिवाय विद्यार्थ्यांनी कॉलेज सोडून आपलें नुकसान करून घेऊं नये, अशाबद्दलचे सयुक्तिक व्याख्यान ऐकून आपण कॉलेज सोडण्याचा बेत रहित केला व त्यापुढे आपला हिंदुस्थानांतील व विलायतेंतील अभ्यासक्रम पूर्ण झाला व त्यामुळेंच आज एका स्वतंत्र मोठ्या कॉलेजचा डीन होण्याची सधि आपणास मिळाली आहे; व याचें सर्वस्वी श्रेय श्रीयुत तात्यासाहेब यांसच आहे, असे कृतज्ञतेचे उद्गार, डॉक्टरानी काढले. त्या वेळीं तात्यासाहेबांसहि गहिंवर आला; व आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत ते म्हणाले की, "असहकारितेच्या वेळच्या, माझ्या मतांबद्दल कित्येकांनीं जरी माझा उपहास केला, तथापि एका विद्यार्थ्यास तरी, माझ्या मार्गदर्शनाचा उपयोग झाल्याचें आतांच

ऐकून मनाला समाधान वाटलें; असहकार चळवळींतील कै. तात्यासाहेबांचें धोरण व विचार कसे दूरदर्शित्वाचे होते, हे आतां अनेक लोकांस पटूं लागलें आहे.

गो. रा. चोळकर

(बी. ए., बी. टी., हेडमास्तर, इचलकरंजी)

(१) प्रा. द. के. केळकर हे तात्यासाहेबांचे चुलत बधु. त्यांचे वडील त्यांच्या लहानपणींच दिवंगत झाले. तात्यासाहेबानीच त्यांचें हायस्कूलचे व कॉलेजचे शिक्षण केले. प्रा. केळकर व मी बी. ए.च्या वर्गात सहाध्यायी होतों. तेव्हां परिचय होऊन मैत्रीत वाढ झाली. त्यांच्या पत्नी कै. वामनराव जोशी यांच्या कन्या होत. वामनराव व मी महिला विद्यापीठांत अध्यापक होतों. हा विवाह जमविण्यांत मी मध्यस्थ होतो. तात्यासाहेबांचा थोरपणा त्या वेळी मला पदोपदीं प्रतीत होई. वधूपसंतीनंतर विवाह लवकर व्हावा म्हणून वामनराव उत्सुक होते. तात्यासाहेब मुबईस व्याख्यानाकरितां गेले होते. त्यांचा मुक्काम सरदारगृहांत होता. आम्ही दोघांनीं त्यांना तेथें गांठले. पंधरा मिनिटांत सर्व ठरवून तात्यासाहेबांनी आमचा मार्ग मोकळा केला ! "तात्यासाहेब, देण्याघेण्याचे काय ?" असे मी विचारले मात्र; त्यांनी लगेच उत्तर दिले, "आम्हांला कांही घ्यावयाचें नाहीं. आम्ही तुम्हांस कांही द्यावयाचे आहे कां ? तेवढें मात्र सांगा." हे ऐकून आम्ही हसूं लागलों !

विवाह झाल्यावर वरपक्षाकडील मडळीना भोजन द्यावयाचें. त्याकरिता तात्यासाहेबांना निमत्रण द्यावयास गेलो. निमत्रण स्वीकारून तात्यासाहेबांनी विचारले, "केव्हां होईल ?" आम्ही उत्तर दिले, "साडे अकराच्या सुमारास. पण नक्की वेळ मात्र सांगतां येणार नाही. थोडे पुढेहि जाईल." त्यांनी उत्तर दिले, "कांही हरकत नाहीं. पुन्हां बोलावयास मात्र येऊं नका. आम्ही सर्वजण साडे आकराला येतों. थोडा कमजास्त वेळ लागला तरी हरकत नाही. घाई करण्याचें कारण नाही, मंगळवार असल्यामुळे (केसरीस सुट्टी) कामाचा लकडा नाही." असेंच सर्व बाबतींत. असे विवाह होतील तर मला वाटतें 'विवाह करून पाहावा' ही म्हण निरर्थक ठरेल.

(२) तात्यासाहेबांना कोकणची मोकळेपणाची राहणी व हवा फार आवडे. एकदां त्यांची व माझी पांचगणी येथें प्रा. केळकर यांच्या घरीं गांठ पडली. मी सहज विचारलें, "आपणांस कोठले हवापाणी जास्त आवडते ? आपण पुष्कळ ठिकाणे पाहिली आहेत." तात्यासाहेबांनीं ताबडतोब उत्तर दिलें, "मला तुमचें कोंकणचें हवापाणी, सृष्टिसौंदर्य, मोकळी राहणी सर्वांत पसंत पडते. कोकणांत लोक उघडे

दिसतात तें तर मला फार आवडतें." गायआळींतील त्यांचे जे घर होतें, त्या ठिकाणीं अंगणांत त्यांनी नारळी-पोफळीची झाडें लावून छोटेसे कोंकणचें दृश्य निर्माण केले होते. त्याचा उल्लेख त्यांनी आपल्या 'गुजगोष्टी'त केलेला आहेच.

सिताराम विश्वनाथ टिळक

(बी. एजी., माजी अध्यक्ष, कुलाबा जिल्हा लोकल बोर्ड, नागोठणें)

(१) सन १९२६ सालच्या रायगडावरील मोठ्या उत्सवाच्या वेळी श्री. तात्यासाहेब व मुरुडकरबुवा वगैरे मंडळी कर्जत मार्गानें महाडास जाण्याकरिता आली व रात्रीच्या प्रवासांत सुकेळी खिंडीच्या पायथ्याशीच गाडीचें चाक मोडल्यामुळे आमचा मुक्काम झाला. मुरुडकरबुवा व तात्यासाहेब असल्यामुळे किती प्रकारच्या विषयावर चर्चा झाली असेल, त्यामध्ये विनोद व विद्वत्ता ही किती उच्च दर्जाची असतील, याचे वर्णन कोठवर करावे ! रात्र संपली; परन्तु विषय व त्यांतील नावीन्य कमी झाले नाही. चर्चेच्या ओघांत नागोठणे मुक्कामी त्याच रात्री शिवरात्रीनिमित्त होत असलेल्या नाटकाची मला आठवण झाली व आमचा खालील-प्रमाणें संवाद झाला.

मी :– तात्यासाहेब, आज रात्री आमच्या गांवी उत्सवाचे नाटक आहे.

ते :– अहो, हे तुम्ही आगोदरच कां नाही बोललांत, आपण त्या नाटकाला जरूर गेलो असतो.

मी :– तात्यासाहेब, आपण नागोठण्याहून ५ मैलांच्या अतरावर आहोत. इतके लांब आपण कसे गेलां असतां व गेला असतां तर आपणांस त्रासहि झाला असता.

ते :– अहो त्यांत त्रास कसला ? अशी संधि नेहमी येत नाही. माझ्या मते ग्रामीण जीवनांत उत्सव व नाट्य सस्था यांस एक निश्चित स्थान आहे. गांवचा उत्सव हे गांवी राहणाऱ्या व शहरांतून नोकरीनिमित्त जाणाऱ्या लोकांचे समेलन होय. पुढे ते असेहि म्हणाले की, उत्तम नट हा तिकिट लावून नाटक करणाऱ्या मडळीतच असतो असे कां तुम्हांला वाटते ! खेडेंगांवच्या नाटकांतूनहि उत्तम अभिनय उत्तम नट असूं शकतात, व ही नाटकें पाहण्यांत मला तर एक प्रकारचा विशेष आनदच होतो. नतर त्यांनी दशावतारी नाटकापासून तो आधुनिक संगीत नाटकापर्यंतच्या अनेक स्थित्यंतराचे मोठें रसभरित वर्णन केले.

(२) रायगड किल्ल्यावरील मुक्कामांत माझ्याबरोबर जिल्हाबोर्डाचा सर्व परिवार व बरीच मित्रमंडळी असल्यामुळे आमचा मुक्काम स्वतंत्र होता व तात्यासाहेबांचा मुक्काम उत्सवमडळाकडे होता. लोकमान्यांच्या पश्चात् हा पहिलाच

मोठा उत्सव असल्यामुळे त्यांना त्याबद्दलची मोठी जबाबदारी वाटे. व बारीक-सारीक गोष्टीबद्दलहि ते अत्यंत दक्षता घेत व त्याप्रमाणे त्यांनीं मला बोलूनहि दाखविले होते. गडावरील मुक्कामांत रोज सकाळी अभावितपणे आमच्या मुक्कामावर ते चहा पिण्यास येत व प्रसादाच्या दिवशी सायकाळीं तीन वाजेपर्यंतहि ते जेवले नव्हते असे मला दिसून आल्यामुळें, आमच्या मुक्कामावर येऊन दोन घांस जेऊन जाण्याची विनती मी त्यास केली. ती त्यांनी निश्चयपूर्वक नाकारली व म्हणाले, " अहो, तुमच्या मुक्कामावर यायला मला तुमचे बोलावणे नको. परंतु आजचा दिवसच असा आहे की, आज येथील मडळीबरोबरच राहून त्यांच्याच बरोबर जेवणे हे माझे कर्तव्यच आहे आणि त्याचप्रमाणे मी तेथेच जेवणार, तुमच्याकडे येणार नाही." त्याच्या चर्येवरील जबाबदारीची व कर्तव्याची जाणीव पाहून मी त्यांस आग्रह केला नाही.

(३) बोर्डाच्या धर्मशाळेच्या पायाचा दगड बसविणारे अध्यक्ष राजे भोसले आम्हांस तात्यासाहेबांमुळेंच लाभले. राजे भोसले गडावर आले त्या वेळी श्री. तात्यासाहेब त्यांना सामोरे गेले व नमस्कारपूर्वक स्वागत करून म्हणाले, " यावे राजेसाहेब ! आपण स्वगृहीच आलां आहांत ! " या दोन वाक्यांतील स्वागतांतील मार्मिकपणा उलगडून सांगण्याची जरूरीच नाही. धर्मशाळेच्या समारंभास प्रथमपासून शेवटपर्यंत त्याचें स्वतःचेच कार्य समजून त्यांनी पुढाकार घेतला; इतकेच नव्हे तर शेवटचे आभाराचे भाषणहि त्यांनी स्वतःच केले. अशा प्रकाराचे अनेक प्रोत्साहनाचे प्रसग आले, त्याबद्दल कुलाबा जिल्हा लोकलबोर्ड व मी स्वतः त्यांचे कसे उतराई होणार !

(४) १९२६ सालच्या कुलाबा जिल्हा लोकलबोर्डाच्या अध्यक्षपदाच्या निवडणुकीच्या वेळी कॉंग्रेस पक्षांत फितुरी होऊन मी पराभूत झालो. मागाहून मला असे समजून आले की, रायगडावरील कार्य मी आरंभिले असून ते माझ्याच हातून पुरे व्हावे अशी तात्यासाहेबाची इच्छा होती व त्याप्रमाणे त्यांनी परभारे बोर्डाच्या सभासदांना पत्रेहि लिहिली होती. परतु त्याचा उपयोग न होता मी निवडणुकीत पडलो. या पराभवानंतर मी त्यांना सविस्तर हकीकतीचे पत्र लिहिले व सार्वजनिक कार्यातून परावृत्त होण्याची माझी मनीषा त्यांना कळविली. लौकरच ते मुंबईस आले असतांना त्यांनी मला सरदारगृहांत बोलावून घेतले व अनेक तऱ्हेचे दृष्टान्त व दाखले देऊन मी निवृत्त न होता, असेच सार्वजनिक कार्य करीत राहावे असे आग्रहाने सांगितले. यानतर मी कोणत्याहि निवडणुकीस उभा राहिलो नाही हे खरे; पण जिल्ह्यातील विविध प्रकारच्या सार्वजनिक कामांशी मी सबध मात्र ठेवीत आलो आहे. हा त्यांच्याच उपदेशाचा परिणाम असे म्हणणे योग्य होय.

❋

गंगाधर विष्णु पुराणिक

(वैद्य व गव्हर्निंग डिरेक्टर, श्रीधूतपापेश्वर, पनवेल)

सुमारे पंधरा वर्षांपूर्वीची गोष्ट. तात्यासाहेब पनवेल येथें आले होते. ते आमच्याकडेच उतरले होते. रात्री टेनिस क्लबच्या इमारतीत एक बैठक चर्चेसाठी घेण्यांत आली होती. सार्वजनिक कार्यांत लक्ष घालणारी पंचवीस-तीस मंडळी जमली होती. वै. काळेशास्त्री यांनी "मिशनरी लोक आपल्या धर्माचा मोठ्या जोराने प्रचार करतात, वाटेल त्या ठिकाणी त्यासाठीं जातात, म्हणून ख्रिश्चन धर्माचा मोठा प्रसार झाला, तसें हिंदुमहासभा कां करीत नाहीं ?" असा मुद्दा उपस्थित केला. त्यावर तात्यासाहेब यांनीं उत्तर दिलें, "हिंदुमहासभा कांहीं करीत नाही म्हणजे कोण करीत नाही ? मी करीत नाही आणि तुम्ही करीत नाही असेच ना ? आतां मी तुम्हांस असे सांगतो की, तुम्ही मिशनरी लोकासारखे हिंदुधर्माबद्दल लोकांस आदर वाटेल व कार्यकर्त्यांबद्दल प्रेम व आपलेपणा वाटेल असें कांही कार्य येथे सुरू करा. त्याकरितां लागणाऱ्या मदतीचा ठराविक भरपूर हिस्सा हिंदुमहासभेकडून मी देववितो. हे आश्वासन देतांना इतर जिल्ह्यांत असे कार्य सुरू होईल तेथेहि अशीच मदत देण्याची जबाबदारी घेतल्यासारखे होणार आहे. तरी पण हरकत नाही. मी ती स्वीकारतो. तुमच्यापुरती येथील कार्याची जबाबदारी हिंदु म्हणून आणि त्या कार्याचे महत्त्व तुम्ही चांगल्या तऱ्हेने ओळखीत आहां व हें कार्य येथील लोकांनीच अंगावर घेणे इष्ट म्हणून तुम्ही स्वीकारावे." पुढे ते म्हणाले, "कोणत्याहि संस्थेच्या कार्याची जबाबदारी संस्थेच्या अधिकारी मंडळावर असते. आपले काम फक्त सल्ला देण्याचे व टीका करण्याचे अशी कल्पना अनेकांची असते हे मी जाणतो; तथापि संस्थेचें ध्येय मान्य करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीनें आपल्या शक्तीप्रमाणे व बुद्धीप्रमाणे कार्य करावयास लागणे हे प्रत्येकाचें सामाजिक कर्तव्य आहे, ही जाणीव सर्वांनी ठेविली पाहिजे."

गणपत महादेव नलावडे

(माजी नगराध्यक्ष, पुणें)

(१) १९२८ या वर्षी मुसलमानांनीं मुंबईत दंगल उडवून दिली. पायीं चालण्याच्या ओट्यावर झोपणाऱ्या गोरगरिबांच्या पोटांत भरदिवसा नि भरपथावर सुऱ्या खुपसल्या गेल्या नि त्यांचे मुडदे पाडले. या सर्व प्रकारांवरून "मुंबईच महाराष्ट्राचें मंगल करील" या शीर्षकाखाली 'संग्राम' पत्रांत लिहिलेल्या अग्रलेखामुळें हिंदु-मुसलमानांत वैमनस्य माजविण्याचा प्रयत्न केल्याच्या अपराधाखालीं माझ्यावर

खटला भरला गेला. अशा प्रसंगीं दे. भ. तात्याराव केळकर हेच आमचे आधार. मी त्यांच्याकडे गेलों; त्यांना हकीकत सांगितली; त्याबरोबर ते म्हणाले की, " या सरकारी खटल्यांत जावई फिर्यादी नि सासरा न्यायाधीश अशी अवस्था असते आणि तुमच्यावरील हा १५३ अ कलमाखालचा खटला तर पूर्वमान्यतेनें भरावा लागतो. तेव्हां हा खटला होणें म्हणजे शिक्षा ठेवलेलीच आहे असे मानूनच चालावे, म्हणजे आपण जे निर्दोषी ठरण्याचे आटोकाट प्रयत्न करतों ते व्यर्थ गेल्याचा विषाद वाटणार नाही. या खटल्यांत तुम्हांला कमीत कमी १॥ ते २ वर्षें तरी तुरुगांत जावे लागेल नि तशी आपली मनाची सिद्धता असू द्या. तुम्हांला दण्ड झाला तर तो कितीहि असो, वैयक्तिक तुम्हांला सोसावा लागणार नाही. त्याची भरपाई कोणीहि करील; तथापि शिक्षा होईल ती मात्र तुम्हांलाच भोगावी लागेल. तुमच्यासाठी दुसरा कोणी शिक्षा भोगतो म्हणाला तरी तसे होऊं शकत नाही!"

यानंतर खटल्याचे काम प्रत्यक्ष सुरू झाले. त्याकडे त्यांचे बारकाईने लक्ष होते. खटल्याच्या निर्णयाच्या दिवशीं पुनः मी सकाळी त्यांच्याकडे गेलो. त्यांचे दर्शन घेतले व आज निकाल आहे असे सांगितले. लगेच तात्या म्हणाले, " आहेना तयारी! मी निकाल ऐकावयाला नि तुरुगांत जातांना निरोप द्यावयाला येणार आहे कोर्टात!" त्या दिवशीं कोर्टात मुसलमानांची त्याचप्रमाणे हिंदूंचीहि बरीच गर्दी झाली होती. वकील मंडळी बसतात त्यांच्या मागच्याच ओळीतील खुर्चीवर तात्या येऊन बसले होते. मी जाण्यापूर्वीच ते कोर्टात आले होते. त्यांच्याच खुर्चीजवळ उभा राहून मी कांही तरी त्यांच्याशी बोललो. भोपटकरहि त्यांच्यापुढेच बसले होते. मॅजिस्ट्रेटसाहेब चेंबरमध्ये आले. त्यांच्या शिपायाने कायद्याची पुस्तके, खटल्याचे कागद व घरूनच लिहून आणलेली निकालाची प्रत अशा कागदपत्राचे गोठोडें आणले व ते टेबलावर ठेवले. पण त्यांची अचानक गांठ सुटून ते सर्व धडधड खाली पडले. त्याबरोबर तात्या भान न राहिलेल्यासारखे मोठ्याने ओरडून म्हणाले की, " अहो नलावडे, दप्तराची गांठ सुटली हा तुम्हांला शुभ शकून आहे. तेव्हां तुम्ही तुरुगांत जात नाही. तुम्ही आतां खात्रीने सुटणार!" हे तात्यांचे शब्द ऐकून कोर्टात ध्वनि उमटला नि त्यानंतर पांच मिनिटांनी कोर्टाने मला ऐन शिक्षा वा दंड न करतां एक वर्षाकरितां जामीन घेऊन सोडून दिले!

(२) हिंदुसभेच्या महाराष्ट्रांतील कार्याविषयी विचार-विनिमय करण्याच्या दृष्टीने कांहीं निवडक मंडळीची सभा घेतली होती. या प्रयत्नाचे प्रमुख महाडचे श्री. बापूराव जोशी हे होते. अनेक तरुण नि उत्साही कार्यकर्त्यांनी आपल्या अडचणी मांडल्या. एकंदर सूर असा की, आम्ही मोठ्या तळमळीने कार्य करतों; तथापि आम्हांस पुढाऱ्यांचा पाठिंबा नाही! यांत पुढारी कोण आणि माघारी कोण हेंहि ठरविण्याचा मोठा प्रश्न होता. ही सभा ओळीने तीन दिवस चालली होती. अनेकांनी

चर्चेत भाग घेतला होता. तीनहि दिवस तात्याराव वेळेवर उपस्थित राहून प्रारंभापासून शेवटपर्यंत बसत असत. सर्वांचे विचार त्यांनीं ऐकून घेतले. नतर त्यांनी भाषण केले; ते इतक्या थोर विचारांचे होते की, या वेळी तात्याराव हे संतमालिकेपैकीच एक आहेत असे वाटले. सर्व आक्षेपाना उत्तरासाठी उत्तर न देतां समर्पक रीतीने कांहीं आक्षेपांचें खंडन, कांहींचें विवेचन त्यांनी केले आणि शेवटी असे सांगितले की, " हिंदुमहासभेची प्रतिष्ठा महाराष्ट्रांत वाढविण्याचे कार्य कोणी करीत असेल तर त्याने हा पैजेचा विडा उचलावा. मी त्याला पैसा पुरवितो. पत्र देतो. केसरीसारख्या पत्राला पाठपुरावा करावयाला लावतो, प्रतिष्ठा देतो, म. प्रां. हिंदुसभेचा अध्यक्ष करतो, आशीर्वाद देतो नि कार्य केल्यानतर पायाला हात लावून पायाहि पडतो. हा पैजेचा विडा उचलणारांस कांही कमी पडू देत नाही." महाराष्ट्र-केसरीची ही तळमळीची गर्जना ऐकून कोणीच पैजेचा विडा मी उचलतो असे म्हणेना. तेव्हा ते पुनः म्हणाले, " ही गोष्ट सोपी नाही हे मी जाणतो. चार दिवस विचार करा. मला आठ दिवसांनी सांगा. आतांच मला निर्णय द्या असे मी म्हणत नाही. कोणी तरी हा पैजेचा विडा उचलून महाराष्ट्राचे राजकारण चालवील, तर मला खरा आनद वाटेल. टिळकांच्या पश्चात् मला टिळक होता आले नाहीं, हे अगदी खरे आहे. ती सोपी गोष्ट नाही. त्यांची योग्यता माझ्या ठिकाणीं नाही, हे मी अनेक ठिकाणी अनेक वेळा भरसभेत प्रकट केले आहे. कोणी तरी आपल्यापैकी धडाडीने पुढे होत असेल, तर मी माझ्या सर्वस्वासह त्याच्यामागे उभा राहण्यास सिद्ध आहे."

गजानन रामचंद्र करमळकरशास्त्री

(काव्यतीर्थ, प्रिन्सिपॉल, संस्कृत महाविद्यालय, इंदूर)

(१) सन १९३१ मध्ये उज्जयिनी नगरींत 'मध्यभारत कविसमेलन' साहित्यसम्राट् तात्यासाहेब केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरले होतें. इंदूरच्या प्रतिनिधींबरोबर मीहि प्रतिनिधि म्हणून तेथें गेलो होतो. मी 'लोकमान्यालंकार' नांवाचे पुस्तक संस्कृतमध्ये लिहून सन १९४१ मध्ये छापून प्रसिद्ध केले तें त्या वेळी अपूर्ण स्थितीत होते. त्यांतील काही श्लोक तात्यासाहेब केळकर यांस वाचून दाखवून त्याचा त्यावर सल्ला घ्यावा या हेतूनें ते माधव कॉलेजच्या समेलनाच्या हॉलमधून निवासस्थानी दुपारी ११ वाजता येत असतां रस्त्यांतच त्यांस गांठून चार शब्दांत माझा हेतु त्यास कळविला. त्यांनीहि लगेच मला मोठ्या उदार अतःकरणाने असें सांगितले की, " मला वेळ फार कमी आहे, तथापि भोजनोत्तर मी विश्रांति घेत असतां तुमचे काव्य अवश्य ऐकेन,

तुम्ही त्या वेळी निवासस्थानी या." असा त्यांचा रुकार मला मिळाल्यावर मला जो आनंद व उत्साह वाटला त्याचे वर्णन अवर्णनीय आहे. ठरलेल्या वेळी मी हॉलच्या दरवाज्यापाशी आपल्या काव्याचे लेखी पुस्तक बगलेत घेऊन गेलों असतां, दारावरील इसमाने मला आंत जाण्यास रोखलें. मी म्हटलें, 'मला तात्या-साहेबांनी हीच वेळ भेटण्यास दिली आहे.' तो म्हणाला, "ही त्यांची भोजनोत्तर विश्रांतीची वेळ आहे. या वेळी कोणासहि आंत सोडूं नकोस अशी त्यांची मला आज्ञा आहे. तुम्ही मग थोड्या वेळाने भेटा." असा, त्याचा व माझा दाराजवळच जरा उच्च स्वरांत चाललेला सवाद आत त्यांच्या कानावर गेला व ते लगेच आपल्या त्या मनुष्यास म्हणाले, "अरे कोण आहे ! शास्त्रीबुवा आहेत काय ! येऊ दे त्यांस आत, मी त्यांस हाच वेळ दिली आहे " ह्या त्यांच्या दोन वाक्यांतच मला त्याच्याविषयी असलेल्या आदरांत भर पडली. पुस्तक पाहिल्यावर ते म्हणाले, "तुमची कल्पना फार चांगली आहे. श्लोकात प्रसादगुण आहे, तरी पुस्तक पूर्ण करून माझ्याकडे पाठवा, मग मी जें काय त्यांवर मत द्यावयाचे ते देईन." इतके बोलून ते स्वस्थ पडले. मीहि माझा कार्यभाग झाला असे समजून समाधान वृत्तानें बाहेर पडलो.

त्र्यंबक भिकाजी हर्डीकर

(एम्. ए., माजी प्राध्यापक, सर परशुरामभाऊ कॉलेज, पुणें)

(१) 'न्यू पूना कॉलेज 'च्या इंटरच्या गणिताच्या विद्यार्थ्यांच्या पहिल्या खास सम्मेलनास तात्यासाहेब अध्यक्ष होते. गणितासारखा रुक्ष विषय, तात्या-साहेब त्यांतील अनभिज्ञ व गणित विषयाच्या विद्यार्थ्यांच्या समोर बोलण्याचा प्रसंग! परंतु, तात्यासाहेबांचे त्या प्रसगाचें भाषण माहितीनें भरलेलें, तर्कशुद्ध, मर्मग्राही, दृष्टांत, उपमा, विनोद इत्यादींनीं सजलेलें इतकें सुदर व आल्हाद-दायक झाले कीं, आज तीस वर्षानतरहि ही आठवण तितकीच ताजी व आनंदाची अनुभूति निर्माण करणारी आहे, असें परवां स्मशान-यात्रेंत असलेल्या त्या वेळच्या एका विद्यार्थ्यानें मला मोठ्या भक्तिभावाने सांगितलें.

(२) लोकमान्य टिळकांनी श्रीमत जगन्नाथ महाराजांच्याकडून मंडळीला कॉलेजासाठी हल्लीची जागा देवविली. ह्या कामाचे सर्व श्रेय एकट्या तात्यासाहेबांचें आहे. लोकमान्य विलायतेला जाण्यास निघाले होते; अनेक माणसें आपआपलीं निकडीची महत्त्वाचीं कामें घेऊन त्यांच्या भेटीस आली होती; लोकमान्यांना क्षणाचाहि उसत मिळत नव्हता; तात्यासाहेबांच्या सांगीप्रमाणें कॉलेजाची मंडळी मुंबईतील सरदारगृहांमधील लोकमान्यांच्या खोलीच्या दाराबाहेर

अहोरात्र अक्षरशः धरणे धरून बसलेली होती. तो प्रसंग आजहि माझ्या डोळ्यांपुढे अगदीं तसाच उभा आहे. तात्यासाहेबांची समयज्ञता, चिकाटी, अंतःकरणांतील प्रेम, व्यवहाराचा उरक ह्या गुणसमुच्चयामुळेच मंडळीच्या पदरांत ही जागा पडूं शकली. तात्यासाहेबांचे संस्थेवर हे केवढे मोठे उपकार झाले ह्याची जाणीव – जागेला हल्ली मूल्य व महत्त्व शतपटीने आले – ह्यामुळें आजच्या परिस्थितीत अधिक उत्कटत्वाने व्हावी हे अगदी साहजिक आहे.

(३) प्रि. शहा यांनी आकस्मिकपणे मंडळीच्या तहाहयात सभासदत्वाचा राजिनामा दिला, त्या प्रसंगाचा उल्लेख कटू असला तरी अपरिहार्य आहे. ही आठवण न केली तर तात्यासाहेबाशी कृतघ्नपणा केल्यासारखें होईल; शिवाय दीर्घकालावधि मध्यतरी गेल्यामुळे उभयपक्षी सलणारे शल्य आता बोचेनासे झाले आहे व प्रसग इतिहासजमा झाला आहे. त्या वेळी मंडळी व कॉलेज बाल्यावस्थेत होती. एकाएकी अशनिपात व्हावा असा आणीबाणीचा गंभीर प्रसंग ! त्या वेळी तात्यासाहेब मॅनेजिंग कौन्सिलचे सदस्य होते. तेथील त्यांची भूमिका निःपक्षपाती न्यायाविशाची होती. सर्व सवलती व अवधि त्यानी प्रि. शहा याना स्वसमर्थनार्थ दिला. 'केसरी'त स्वतः लेख लिहून त्यानी मंडळीची बाजू अभिनिवेशाने मांडली. एखाद्या कसलेल्या वकिलाला साजेल, प्रतिपक्षाला सर्वथैव निरुत्तर करील व तिऱ्हाइताच्या न्यायबुद्धीला सहज पटेल इतके तर्ककर्कश, मर्मभेदक, समर्पक व सुंदर असें हे समर्थन आहे. वादळ शांत करण्याचे सामर्थ्य त्यांत होतें. तात्यासाहेबानी कौन्सिलच्या अनेक सभांतून चांगला नेट धरला, म्हणूनच प्रि. शहांच्या दीर्घ मुदतीच्या विलायत-शिक्षणासाठी मंडळीने खर्च केलेली फार मोठी रक्कम पुढें तडजोडीत मंडळीला परत मिळूं शकली.

(४) जमखडींचे राजेसाहेब कै. श्रीमंत अप्पासाहेब पटवर्धन व त्यांचे त्या वेळचे सल्लागार सस्थानचे मुख्य न्यायाधीश श्रीयुत महाबळ ह्या उभयतांना तात्यासाहेबांच्याबद्दल नितान्त आदर असे; व त्यामुळेच तात्यासाहेबांची मध्यस्थी यशस्वी झाली. श्रीमंत राजेसाहेबांनी मंडळीच्या योजनेस मान्यता दिली; मंडळीस दोन लक्ष रुपयांची देणगी दिली व 'न्यू पूना कॉलेज'चे रूपांतर 'सर परशुराम भाऊ कॉलेज' मध्यें झाले. ह्या कामी तात्यासाहेबांनीं दाखविलेली व्यवहारबुद्धि व समयज्ञता, व घेतलेले परिश्रम ह्या सर्व गोष्टी अविस्मरणीय आहेत.

(५) डेक्कन जिमखाना ह्या संस्थेंत माझ्या अल्प सामर्थ्यानुसार कांही दिवस मी थोडे फार काम केलें. तात्यासाहेब पूर्ववयांत ह्या संस्थेचे सेक्रेटरी होते व अलीकडे अध्यक्ष होते. आम्हां सर्व कार्यकर्त्यांना अनेक प्रसंगी त्यांचे विविध प्रकारचे साहाय्य मिळाले आहे. मरणापूर्वी दहाच दिवस अगोदर

जिमखान्याचा स्थापना-दिन-समारंभ होता; त्या वेळी तात्यासाहेब अध्यक्ष होते. जिमखान्याच्या हांतून पूर्वीइतक्या उत्साहाने कार्य होत नाही, परिस्थिति निराशाजनक आहे, अशी बाजू प्रास्ताविक मुख्य भाषणांत मी मांडली. त्या वेळी तात्यासाहेबांनी संस्थेचा जुना इतिहास सांगून हल्लीचे सभासदत्वाचे आंकडे तपशीलवार वाचून दाखवून ह्याहि बाबतीत एखाद्या नवीन तरुण कार्यकर्त्यालाहि लाजवील असा उत्साह व आशावाद प्रकट केला! वर्तमान काळ व भविष्य काळ, बुद्धि व भावना, व्यवहारांतील उरक व ध्येयवाद यांची गोड सांगड घालून साधतां येईल तितके समाजहित साधावयाचे अशी त्यांची वागणूक होती. त्यामुळें त्यांची वृत्ति नेहमीं समाधानाची व चित्त प्रशांत असे.

भा. वि. घारपुरे

(क्युरेटर, रे-म्युझियम, पुणें)

(१) "मऊ मेणाहूनी आम्ही विष्णुदास। कठिण वज्रास भेदूं ऐसे॥" असा अनुभव तात्यासाहेबाच्या सान्निध्यांत केव्हां केव्हा येई. ज्या वेळी मदत करावयाची तेव्हां दुसऱ्या कोणाच्यानें होणार नाही अशी ते करीत व नाही तेथे अगदी तुटकपणे तोडून टाकीत व तसे क्षणमात्रांत करीत. १९२२–२३ साली मला टाइप रायटर नव्हता मी केसरी कचेरीकडून माझे काम टाइप करून मागत असे. एकदा असे काम व मदत मिळण्याची तात्यासाहेबाच्या समक्ष विनती केली. त्यांनीं 'केसरी'चा व तुमच्या टाइपरायटिंगचा संबध काय? असे म्हणून तो प्रश्न सोडवून टाकला!

(२) सन १९४७ साली माझ्या परदेशपर्यटनाच्या कामी केसरीकडून मदत मिळण्याबद्दल बोलणे झालें. मी रु. २००० ची अपेक्षा केली. ते म्हणाले, केसरीला मदत करावयास काय हरकत आहे? केसरी-मराठा मदत करील व पुढे हेंच खरें झाले; केसरी-मराठा संस्थेने २००० रुपये मदत केली!

(३) सन १९२८ साली विश्रामबाग राजवाडा म्युझियमसाठी मिळावा म्हणून मी चळवळ केली. मला तात्यासाहेबांची भरपूर मदत होती. त्या वेळी आम्ही त्या वेळचे मुंबई सरकारचे अर्थमंत्री नामदार सर गोविंदराव प्रधान यांच्याकडे डेप्युटेशन नेलें. त्याचा पुरस्कार तात्यासाहेबांनी केला. डेप्युटेशनमध्यें डॉ. नायडू, सरदार जगन्नाथ महाराज हेहि होते. पुणें प्रदर्शन कमिटीचा मी दुय्यम चिटणीस म्हणून होतो. गोविंदराव प्रधानांनी तात्यासाहेबांदि सर्वांना चहापार्टी दिली. तात्यासाहेब सर गोविंदरावांना म्हणाले, "आम्हांला चहा नको; वाडा द्या!" सर्व मुद्दे मांडून झाल्यावर तात्यासाहेबांनीं सर गोविंदरावांना बजावलें की, "विश्राम-

बाग राजवाड्याचा दर्शनी चौक सार्वजनिक फंड उभारून बांधलेला आहे व त्याचा आम्ही म्हणतो असा सदुपयोग सरकारने करूं दिला नाही, तर आम्ही सरकारवर दावा लावूं व हायकोर्टाचा मार्ग स्वीकारू!" आम्हांला हे मोठे धाडस आहे असें वाटले. पण स्पष्टपणे असा इशारा द्यावयास तात्यासाहेब मुळीच कचरले नाहीत!

(४) कोणच्याहि उपयुक्त सार्वजनिक कार्याला त्यांची सक्रिय सहानुभूति असे. 'पेटंट' या विषयावर माझ्याकडून पुस्तके व फायली घेऊन त्यांनी एक लेख लिहिला व 'पेटंट' याचा वाचक "अनन्य सामान्य" असा शब्द कालिदासांतून स्वतंत्रपणे बसविला. लेख त्यांनी लिहिला; परतु मला त्यांनी असे सांगितले की, माझी इच्छा आहे की, हा लेख तुमच्या नांवाने प्रसिद्ध व्हावा व प्रुफे आलीं म्हणजे लेखावर मी तुमचे नांव घालणार आहे!

(५) लॉर्ड रे महाराष्ट्र औद्योगिक संग्रहालय पुणे या संस्थेचा स्वतंत्र कायदा झाला व तो ५ जूनला जाहीर झाला, त्याबद्दल त्यांना फार धन्यता व समाधान वाटले. यानतर कामाकाजानिमित्त मी जेव्हां त्यांना प्रथम भेटलो तेव्हां मोठ्या उल्हसित मनाने ते मला म्हणाले, "घारपुरे, कायदा झाल्याबद्दल तुम्ही पेढे वाटले पाहिजेत. फार छान झाले." दुसऱ्या दिवशी मी त्यांना पेढ्यांचा पुडा नेऊन दिला. तेव्हां ते म्हणाले, "अहो, प्रत्यक्ष पेढे देण्याघेण्यापेक्षां – खाण्यापेक्षां – ते द्या असे नुसते म्हणण्यांतच खरी मौज आहे. उगाच हा खर्च केलांत. अगदी चुकले."

वि. रा. भूसरथ

(एम्. बी. बी. एस्., अध्यक्ष, तेलगू परिषद, हैद्राबाद दक्षिण)

सन १९२८ साली पुणे येथे हैद्राबाद प्रजा परिषदेचे दुसरं अधिवेशन श्री. राघवेंद्रराव शर्मा यांच्या खटपटीमुळे भारताचार्य चिंतामण विनायक वैद्य यांच्या अध्यक्षतेखालीं यशस्वी रितीने पार पडले. त्या अधिवेशनास साहित्यसम्राट् केळकर यांना खास आमंत्रण दिले होते. मुळापासून निजामीतील हिंदु प्रजेकडे त्यांचा विलक्षण ओढा असल्यामुळे वेळांत वेळ काढून त्यांनी आमच्या हैदराबाद प्रजापरिषदेस हजर राहण्याचा मोका वाया जाऊं दिला नाही. तात्यासाहेबांची योग्यता मोठी असतांनासुद्धां ते आमच्या बरोबर बरोबरीच्या नात्यानें वागतांना पाहून आम्हां सर्व कार्यकर्त्यांस आश्चर्य वाटलें. यामुळे त्यांच्याविषयीं अंतःकरणामध्ये असलेला आदर दुणावला. त्या वेळीं तीन-चार तास ते आमच्या सहवासांत होते. तेवढ्या अवधींत ते किती थोर, विचारवंत, धोरणी व समतोल बुद्धीचे होते, याची कल्पना आम्हां सर्वांस आली. त्यांच्या विचाराचा व सल्ल्याचा परिषदेंतील कार्यकर्त्यांना अत्यंत उपयोग झाला. तपशील देऊन जागा अडवीत नाहीं.

वैद्य खर्डीवाले

(पुणें)

(१) १९२५ सालची हकीकत. रत्नागिरीचे प्रसिद्ध पुढारी कै. व्यंकटराव सुर्वे यांच्या अध्यक्षतेखाली टिळक-स्मारक मंदिरांत ‘ महाराष्ट्र हिंदु तरुण परिषद ’ भरावयाची होती; तिला तात्यासाहेब यांचा आशीर्वाद मागण्याचे काम माझ्यावर सोपविण्यांत आले; मी रविवारी सकाळी त्यांच्याकडे गेलो त्या वेळेला त्यांच्या शेजारी गोरेपान पोक्त सन्यासी बसले होते. ते बहुतेक वाईचे नारायणशास्त्री मराठे असावेत. मला उद्देशून सन्यासी उद्गारले, “ कसली परिषद भरवितां ? पुण्यात ब्राह्मणांच्या प्रेताला चार मंडळीहि पुरती जमू नयेत ह्याची तरुणांस लाज वाटली पाहिजे ” तात्यासाहेब माझ्याकडे वळून म्हणाले, ‘ यांना उत्तर द्या. ’ मी उत्तर दिले की, “ मी व माझे लोकमान्यपथीय (भगवी टोपी धारण करणारे) सहाध्यायी नेहमी तयार आहोत; फक्त पैशाचा प्रश्न पडतो ” तात्यासाहेब म्हणाले, “ त्याची काळजी नको. पैसा खर्च करा. नंतर घराचा पत्ता, मृताची नांवनिशीवार नोंद देऊन केसरी व्यवस्थापकापासून लागलेले पैसे घेऊन जा. काम करणारी माणसे हवीत, पैशाची काळजी नको. ” पुढे ८।१५ दिवसातच नारायण पेठेत दामले-वाड्यात देशपांडे नावाचे गरीब गृहस्थ वारले व आपल्या शब्दाप्रमाणे तात्यासाहे-बानीच पैशाची व्यवस्था केली.

(२) करपात्री महाराजानी सुरू केलेल्या गोवध – सत्याग्रहांत मी जाऊन आल्यावर मला तात्यासाहेबानी मुद्दाम बोलावून घेऊन व सर्व हकीकत विचारून घेतली. त्या वेळी झालेल्या सभाषणात त्यांच्या मुखांतून त्वेषपूर्ण व उत्साही वाक्ये बाहेर पडली. ते म्हणाले, “ निवडणुकीच्या वेळेला समाज जागरूक राहून मते देता तर ही पाळी खास आली नसती ! असो; आता साधुसंत गुहेतून राष्ट्र व धर्मकार्याकरिता बाहेर येत आहेत हे सुचिन्ह आहे; व त्याचा अनन्वित छळ होत आहे याचा परिणाम लोकजागृतीत होईल यात शंका नाही. ”

ना. अ. गोरे

(एम्. ए., प्राध्यापक, मुंबई)

(१) तात्यासाहेब अनेक लोकाना हस्ते-परहस्ते अनेकपरींनी मदत करीत असत. स्वसपादित धनापैकी आठ हजार रुपये देणगी म्हणून महाराष्ट्र-विद्या-पीठाला देण्यासाठी बाजूला काढून, ते निधनपर्यंत आपल्या आईवडिलाच्या स्मरणार्थ त्याच्या व्याजातून ‘ यशोदा चिंतामणी ’ पारितोषिक दरसाल देण्याची प्रथा सुरू

करून अनेक महत्त्वपूर्ण ग्रंथांच्या प्रकाशनाचा मार्ग त्यांनीं सुकर करून ठेवला. रा. कृष्णराव मुळे यांच्या 'भारतीय संगीत' या मौलिक ग्रथाला त्यांनी तें पारितोषिक दिल्यामुळेच त्याचा प्रथम भाग प्रकाशित होण्याची सोय होऊं शकली. तें प्रसिद्ध झाल्यावर श्री. मुळे तात्यासाहेबांना भेटण्यासाठीं मुद्दाम पुण्याला आले होते. तेव्हां मी त्यांच्याबरोबर होतो. तात्यासाहेबांच्या बैठकीच्या खोलीत जाऊन त्यांचे दर्शन होतांच कृष्णरावांनीं त्यांना साष्टांग प्रणिपात केला! तात्यासाहेबांनीं त्यांना घाईघाईने 'अहो कृष्णराव, हे काय, हे काय, म्हणत उठवून प्रेमाने जवळच्याच एका खुर्चीवर बसवले व आस्थेवाईकपणे त्यांच्या संगीत व्यासगाची चौकशी केली व उरलेले दोन भाग लौकर पुरे करण्यास सुचविले.

श्री. कृष्णराव हेहि त्या वेळी चांगले वयोवृद्ध होते. त्यांनी व्यक्त केलेली कृतज्ञता व तात्यासाहेबांनी दाखविलेली गुणग्राहकता यांचा खोल ठसा कोणाहि सहृदयाच्या मनावर टिकून राहणें हे साहजिकच आहे.

(२) तात्यासाहेब सार्वजनिक सभांमध्ये गडबड, बेशिस्तपणा किंवा विरोध दिसल्यास फार संतापत असत. पांच वर्षांपूर्वीची गोष्ट आहे. लोकमान्यांच्या पुण्यतिथीला टिळक-स्मारक मंदिरांत लोकनायक अणे यांचे तात्यासाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली व्याख्यान होतें. अणे त्या वेळी व्हाइसरॉयच्या कार्यकारिणीचे एक सदस्य होते. त्यांचे व्याख्यान संपत येण्याच्या सुमारास स्वातंत्र्यवीर सावरकर हे उपस्थित झाले. अण्यांच्या भाषणानंतर स्वातंत्र्यवीरांनी बोलावे असा लोकांनी एकच आग्रही निनाद केला. सावरकर बोलण्याला प्रथम नाखूष होते म्हणून म्हणा, अथवा त्यांचे भाषण कार्यक्रमांत नव्हते म्हणून म्हणा; अध्यक्ष केळकर यांनी निग्रहपूर्वक नकार देऊन आपलें समारोपाचे भाषण सुरू केले, पण लोक तर ऐकेनात. तेव्हां तात्यासाहेब फारच रागावले गेले व 'मी या सभेचा अध्यक्ष सांगतो आहे की, आता सावरकरांचे भाषण होणार नाहीं.' त्याबरोबर लोकांचा आरडाओरडा व स्वातंत्र्यवीरांनी बोलावे याविषयीचा आग्रह फारच वाढला. तेव्हां आपली काठी उचलून उपरणे सावरीत सतप्त होऊन, 'मी या सभेचा अध्यक्ष जाहीर करतो की, ही सभा बरखास्त झाली' असे म्हणत व्यासपीठावरून खाली उतरण्यासाठी ते चार पावले पुढे निघाले देखील! शेवटी खुद्द सावरकरांनीच पुढे होऊन तात्यासाहेबांना मागे आणले व स्वतः लोकाना सांगितले की, सभापति गु. तात्यासाहेबांची आज्ञा पाळलीच पाहिजे. माझी प्रकृति बरी नाही. ती बरी झाल्यास मी उद्यां स्वतत्र व्याख्यानच देणार आहे. विशेष आश्चर्याची गोष्ट ही की, या भाषणानंतर तात्यासाहेबानी जे भाषण केलें ते फारच सुंदर व विनोदप्रचुर होतें. पूर्वीच्या रागाचा त्या वेळी मागमूसहि कोठे दिसून आला नाही. श्रोते अगदी खूष होऊन गेले.

❋

जिज्ञासु

(बी. ए., बी. टी.; फलटण)

ऑगस्ट १९४५ च्या 'सह्याद्री'त ' कवि-कालिदास-प्रशस्ति ' या मथळ्या-खालीं तात्यासाहेबांच्या कांही संस्कृत कविता प्रसिद्ध झाल्या. त्यांत एके ठिकाणी आलेलें 'शार्मण्यकविसम्राज्ञा' हे पद मला चिन्त्य वाटलें. कारण 'सम्राज्' शब्द 'राज्' प्रमाणे चालावयाचा, 'राजन्' प्रमाणे नव्हे. तेव्हां 'सम्राजा' असें पाहिजें होते. मुद्रणदोष असावा याच मुख्य समजुतीने संपादकांकडे मी एक पत्र पाठवून जिज्ञासा व्यक्त केली. त्यांनी ते पत्र तात्यासाहेबास दाखवले असावे. कारण माझे पत्र व त्यांचा खुलासा हीं दोन्ही एकदमच प्रसिद्ध झाली ! मासिकांत झालेली एका अक्षराची चूक म्हणजे खरोखरच किरकोळच बाब. तथापि मी पत्र पाठविले होते ते संपूर्णपणे प्रसिद्ध केले, याचे तर मला नवल वाटलेच, पण त्याखाली " मला संस्कृत व्याकरणाचे ज्ञान नसल्याने चूक झाली आहे. ती छपाईची चूक नाही. अज्ञानाची आहे. " हा स्वतःच्या सहीने तात्यासाहेबांनी केलेला अनपेक्षित खुलासा पाहून मी सादर चकित झालो. 'सह्याद्रि' व तात्यासाहेब यांचे संबध व 'जा' आणि 'ज्ञा' यातील मुद्रणदृष्ट्या असलेले साधर्म्य लक्षात घेतां, 'मुद्राराक्षसा'च्या (प्रिंटर्स डेव्हिल) नांवाखाली चूक सहज झांकता आली असती. पण तसे न करतां, संस्कृत भाषेवर सुंदर प्रभुत्व असूनहि तात्यासाहेबानी स्पष्टपणे व मोकळ्या मनाने चूक कबूल केली यांत त्यांच्या मनाचे मोठेपण फार खुलून दिसले ! हा असामान्य प्रांजलपणा त्यांच्या मानाने सामान्य असणाऱ्या लोकातहि पुष्कळ वेळां नसतो, असा अनुभव मला दुसऱ्या एका मोठ्या गृहस्थांच्या कवितेच्या बाबतीत काही दिवसांनी आला. त्या वेळी तात्या-साहेबाची आठवण चटदिशी होऊन त्यांच्याविषयी वाटलेला आदर द्विगुणित झाला.

सी. के. बोले

(रावबहादूर, जे. पी., मुंबई)

(१) तसें पाहिले तर, तात्यासाहेब यांचा व माझा प्रत्यक्ष परिचय १९४० पर्यंत घडून आला नाही; टिळककालीन राजकारणामध्ये आम्ही 'ब्राह्मणेतर' पक्षाचे ! आमची सहानुभूति ना. गोखले यांच्या धोरणाकडे असे. मी सार्वजनिक कार्यांत हौसेने भाग घेणारा. १९२० पूर्वी, गोखले असतांना किंवा नंतर, आमच्या सार्व-जनिक चळवळीसंबंधी 'केसरी'चें धोरण जरा कडकच असें. सामाजिक सुधारणेचा प्रश्न, ' वेदोक्ताचा अधिकार, ' अस्पृश्यता–निवारण, इत्यादि गोष्टींत थोडा कानाडोळा करून व ' राजकारण आधी आणि नंतर समाजसुधारणा ' अशी टीका करून,

पुष्कळ टिळकपक्षीय लोक वागत; पण समतोलपणाविषयीं केळकर यांचा लौकिक आम्हांला विदित असल्याने आणि ' आधी केलें मग सांगितले ' या उक्तीप्रमाणे केळकरांनीच स्वतःच्या वैयक्तिक वा कौटुंबिक गोष्टीत वर्तन केलें आहे. उदाहरणार्थ, त्यांच्या मुलीचें लग्न. सामाजिक सुधारणेचा पुरस्कार केला असल्याने, आमच्यावर वा गोखले पक्षावर होणारा टीकांचा अग्निवर्षाव केळकरांना रुचत नसावा, निदान त्यांत त्यांचा हात वा शब्द नसावा अशी आम्हांला अनुमानें बांधतां येत.

(२) पुढे १९२० नंतर 'गांधीयुग' उजाडले ! सर्वच राजकारणाची तोंडे बदलली नि कधीहि एका दिशेला नसलेली तोंडे एका दिशेला आलीं ! बुद्धिवादाचे, महाराष्ट्राच्या परंपरेचे अभिमानी व अध्वर्यू म्हणून केळकरांच्या आणि आमच्या धोरणांत जवळ जवळ एकरूपता येऊं लागली. आम्ही देवगडला गेलो असता तेथे 'ब्राह्मणी' पंक्तिप्रपंच न मानतां ॲ. मुर्वे याच्याजवळ आमचे पान पाहिजे असा व्यवहार केळकरांनी कृतीत आणून, उदारपणा आणि पुढारीपणा दाखविला !

(३) १९४० मध्ये केळकरांची माझी प्रत्यक्ष भेट माझ्या ७२ व्या वाढदिवसाच्या समारंभप्रसंगी झाली. त्या वेळी त्यांनी उदारमनाने पुढीलप्रमाणे भाषण केल्याचें पूर्ण स्मरतेः-ते म्हणाले, " रा. ब. बोले यांच्या सत्कार-समारंभाचे अध्यक्षस्थान माझ्यासारख्या विरोधी गटांतील व्यक्तीने स्वीकारल्याबद्दल आश्चर्य व्यक्त करण्यात आले आहे. आम्ही पूर्वी 'केसरी'तून रावबहादुरावर व ब्राह्मणेतर पक्षावर टीका केली आहे ही गोष्ट खरी; पण त्या वेळी रावबहादुराचा व आमचा प्रत्यक्ष संबंध आला नव्हता. सरकार पक्षाचे पुढारी असाच त्यांच्याविषयीं गैरसमज करण्यांत येत असे. पुष्कळ वेळां अशी परिस्थिति उत्पन्न होते की, सरकारशी सहकार केल्याशिवाय लोकोपयोगी कायदे पास होणे कठीण असते; परंतु त्यांनी प्रसंगी सरकारशी विरोध करण्यासहि कमी केले नाही."

" त्यांच्या सार्वजनिक कार्याचे क्षेत्र स्वजाति, अखिल ब्राह्मणेतर समाज आणि आतां अखिल हिंदु समाज असे वाढतच गेले. रा. जेधे कॉंग्रेसला मिळाले तर रा. ब. बोले हिंदुसभेशीं निगडित झाले. म्हणून बोले व मी विरोधी पक्षातील व्यक्ति एकत्र येण्याचा व त्याच्याशी प्रत्यक्ष परिचयाचा प्रसंग आल्याबद्दल मला आनंद होत आहे.

(४) या समारंभाच्या दुसऱ्या दिवशी केळकर माझ्या घरीं आले असतां पुष्कळ ' चहा-चर्चा ' (Tea-talk) झाली. बोलणी लांबली; पण केळकर नि मी यांच्यामधील अंतर मात्र उणावले ! आयुष्याच्या ताटावर दोन हात मारून ८० ची कड गांठलेल्या आम्हांला 'वैराग्ययुक्तविषाद' वाटतो. केळकर गेले, पण त्यांचें 'तत्त्व' अमर झालें खास !

❋

व्ही. आर. जोशी

(डॉक्टर, कराड)

१९२६ साली तात्यासाहेब विलिंग्डन कॉलेज सांगली या ठिकाणी आल्या-वेळीं त्या वेळचा प्रचलित महत्त्वाचा विषय जो हुंडणावळीचा दर १६–१८ पेन्स व त्याचा हिंदुस्थानच्या तिजोरीवर (गंगाजळीवर) होणारा वाईट परिणाम व इंग्लंडचा होणारा फायदा, यावर अतिशय स्पष्ट, सुबोध, व सुंदर दीड तास त्यांचे व्याख्यान झाले. व्याख्यानाच्या सुरवातीसच तात्यासाहेब यांनी सांगितलें कीं, "हा विषय मी इतका सोपा करून सांगणार आहे की, त्याचें एक गमक मी मनाशी ठरविले आहे. तुम्हा मुलांना हा विषय स्पष्ट, पूर्ण कळला तरच तो मला स्वतःला बरोबर कळला व पटला आणि जर तुम्हांला तो समजला नाही तर मलाहि खास तो समजला नाही असे मी समजेन." खरोखरी इतक्या क्लिष्ट विषयाची फोड त्यांनी इतकी सुंदर व मुद्देसूद केली की, प्रत्येकाला तो विषय उत्तम समजलाच; पण तात्यासाहेबाच्या अगाध ज्ञानाबद्दल, स्वतःच्या आत्मविश्वासाबद्दल व मुलांची मने आकृष्ट केल्याबद्दल माझ्या मनांत कायमचें कुतूहल राहून गेलें व नितान्त आदर वाटला.

त्र्यंबक बाळकृष्ण केळकर

(जळगांव, पूर्व-खानदेश)

(१) दि. ८ नोव्हेंबर १९३५ रोजी जळगांवी वल्लभदास वालजी वाचनालयाच्या आवारांत तात्यासाहेब यांचें सद्यःस्थितीवर अतिशय सुंदर व्याख्यान झाले. ते म्हणाले, "नवीन सुधारणा कुचकामाच्या, टाकाऊ आहेत हे जरी खरे असले तरी त्याचा शक्य तो उपयोग करून घेणेंच शहाणपणाचें ठरणार नाही काय ? आज येथे जे लोक जमले आहेत त्यांतला एक तरी मनुष्य पुढे येऊन परमेश्वरास स्मरून सांगेल काय की, त्याचा संसार सुखाचा आहे म्हणून ? असे जरी आहे तरी संसार करणे कुणी सोडून दिले आहे काय ? तर त्याचें 'नाहीं' हेच उत्तर येणार. जबाबदारी आहे तेथे अधिकार आहेच व अधिकार आहेत तेथें जबाबदारी आलीच. दैववाद खरा की प्रयत्नवाद खरा ? तर मी म्हणेन की दोन्हीहि खरे. आधी प्रयत्न करा, काम करा, मग यश न आले तर दैव म्हणा वाटलें तर. दैववादी लोकांना कांही काम करावयाचे नसते म्हणून ते दैववाद, दैववाद म्हणत बसतात. दैवाचा नंबर पांचवा लागतो. गीतेत म्हटलेंच आहेना की, " दैवं चैवात्र पंचमम्," पुरुषार्थ, प्रयत्न हे केलेच पाहिजेत !"

(२) सन १९३६ सालीं माझे वडील बंधु नारायणराव यांच्यामार्फत मी तात्यासाहेबांना मला चार उपदेशाच्या गोष्टी त्यांच्या हस्ताक्षरांत लिहून पाठविण्यास विनती केली होती. त्यांच्या पाठीमागें अक्षरशः शेंकडो तऱ्हेचे व्याप असतांहि वेळांत वेळ काढून त्यांनी मला जें उपदेशपर पत्र पाठविले आहे, त्याबद्दल मी त्यांचे कितीहि आभार मानले, तरी ते अपुरेच होतील. कारण त्या पत्रांतील प्रत्येक शब्द मोलाचा आहे. मी त्या उपदेशाची पारायणें केली व प्रत्येक वेळीं माझ्या चित्तास त्या उपदेशामृताने नवचैतन्य मिळाले आहे. मला या उपदेशापासून चित्ताच्या शांतीस व मनाच्या समाधानास फारच मदत झाली आहे. सदरहू पत्र खालीलप्रमाणें आहे :–

श्रीराम

पुणे ता. २०।१२।१९३६

रा. रा. त्र्यंबकराव केळकर, मु. जळगाव यांस,

कृतानेक साष्टांग नमस्कार. विशेष.

आपले बंधु, आमचे मित्र, रा. नारायणराव केळकर यांनी आपला निरोप कळविला. जगात मनुष्याने कसे वागावे या प्रश्नाचे उत्तर सर्वांना पटेल असें देणे कठीण आहे; तथापि त्याच्या व तुमच्या आग्रहास्तव माझे मत लिहितोः–

१ पहिली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मनुष्याने आपला जो खरा स्वभाव आहे त्याप्रमाणेच वागावे. दुसऱ्याचा स्वभाव, लोक वाखाणतात म्हणून, तसा बहाणा किंवा ढोंग करूं नये.

२ स्वतः आपण व आपणावर अवलंबून असणाऱ्या माणसांचा चरितार्थ स्वाभिमान सांभाळून चालविणें हें मनुष्याचे आद्य कर्तव्य आहे. ते पुरें पाडून उरेल तो वेळ व शक्ति समाजसेवेला अवश्य खर्च करावी.

३ अशा उरलेल्या वेळेचा आणि शक्तीचा उपयोग सर्वांनीच केला तर सार्वजनिक कार्यांचे डोंगर उभारले जातील.

४ सार्वजनिक कार्यें अनंत आहेत; तथापि आपला स्वभाव आणि साधनाची अनुकूलता पाहूनच आपण आपलें आवडीचे कार्य, कर्तव्य म्हणून आखून घ्यावे आणि जन्मभर निष्ठेनें करावें.

५ अशा रीतीने एकच कार्य जन्मभर अव्यभिचारी भक्तीने केल्यास यश हटकून लाभेल.

६ दुसऱ्याचें मोजमाप आपल्या यशाला लावून पाहू नये. आपलेंच माप

लावून पाहावे, म्हणजे निराशेचा प्रसंग येणार नाहीं व आलाच तरी दुःख होणार नाहीं.

७ आईवर प्रेम करण्याचा हक्क तिच्या सर्व मुलांना सारखाच असतो. प्रेमाच्या दृष्टीने श्रेष्ठ-कनिष्ठ भाव राहत नाही. तीच गोष्ट देशभक्तीची आहे.

— न. चिं. केळकर

वरील त्यांच्या पत्रांतील उपदेशाच्या चिंतनाने व मननाने माझ्या मनाचे पूर्ण समाधान झाले व त्यानंतर कसल्याहि प्रसंगाने माझ्या मनाची शांति ढळली नाही.

(३) तात्यासाहेब जळगांवी आले असता मी त्याना भेटायला गेलो होतो. त्यांची भेट झाली. मीं त्यांना माझ्या घरी फराळास येण्याबद्दल विनती केली. तात्यासाहेब मला म्हणाले, "मी तुमच्या घरी उद्यां सकाळी अवश्य येईन; पण केवळ गप्पा मारण्यास; खाणार मात्र नाही. कारण असे प्रत्येक ठिकाणी थोडे थोडे खाल्ले तरी पोटावर तो अत्याचारच होतो; नाही का?" मला त्यांचे म्हणणे पटले. ठरल्याप्रमाणे ते माझ्या घरी आले. मनमोकळेपणाने खूप बोलले. मी त्यांना एक शंका विचारली. 'मौजेचे चार प्रहर' या तुमच्या पुस्तकांत 'अलिगड किल्ल्यातील एक रहस्य' या गोष्टीत पचेचाळीसाव्या पृष्ठावर खालील वाक्य आहे. "अयोध्याप्रसाद म्हणाला — हीच तर या जगांत मौज! पुरांत वाहून आलेल्या काटक्या कुठल्याच्या कुठे येऊन भेटतात. गीतेत म्हटलेच आहे ना, यथा काष्ठ च काष्ठ च समेयातां महोदधौ" हे त्यांना दाखवून मी त्याना विचारले, गीतेत तर हा श्लोक नाही, मग आपण असे कसे लिहिलेत? यावर ते खूप हसले व म्हणाले, 'यथा काष्ठ च काष्ठं च', हा श्लोक गीतेत नाही हे काय मला माहीत नाही? परतु सर्वसाधारण जनता आपल्या म्हणण्यास कांही आधार घ्यायचा असला तर धर्मसिंधु, महाभारत, गीता, अशासारख्या ग्रथाचा मुळांत नसलेले आधार देते. या प्रवृत्तीस अनुसरून अयोध्याप्रसादाने विद्वत्तेचा आव आणून दडपून गीतेचा उल्लेख केला, असे मी विनोदाने लिहिले आहे. पण तो विनोद तुम्हांस कळला नसला तर मला तो साधला नाही असेच म्हटले पाहिजे!

(४) मी कपाशी खरेदी करणाऱ्या व्यापारी कंपनीत नोकरीवर असल्याने साहजिकच कपाशीवर बोलणे निघालें. मी म्हणालो, कापसाच्या व्यापारांत आम्हा लोकांना अमेरिकेवर अवलंबून राहावे लागतें. मुंबईचे भावसुद्धां अमेरिकेच्या लहरीवर हेलकावे खात असतात हे अतिशय अनिष्ट आहे. यावर तात्यासाहेब म्हणाले, "तुम्ही म्हणतां ते खरे आहे. सरकारने कायदा करून कापसाची लागवड मर्यादित केली पाहिजे. हिंदुस्थानांतील शेतकरी कापूस पेरण्याच्या मागें लागला असून इतर धान्यें पिकविण्याकडे त्याचें दुर्लक्ष होत आहे हे कांही सुचिन्ह नव्हें. कापूस

अन्न म्हणून कांही खातां येत नाही. तोच शेतकरी जर इतर धान्यें पेरील, भाजीपाला, फळफळावळ करील तर त्यास पौष्टिक व शुद्ध अन्न पोटभर खावयाला मिळेल. त्याच्या गुरांनासुद्धां पोटभर चाराहि होईल. आपल्या शेतकऱ्यांस आज हे सुचत नाही, पण पुढे त्यांना पश्चात्ताप करण्याची वेळ आल्याशिवाय राहणार नाही." तात्यासाहेबाच्या वरील म्हणण्यांत किती तथ्य होतें हें आज आपणा सर्वांच्या अनुभवास येत आहेच.

(५) तारीख २९ सप्टेंबर १९४१ रोजी रात्री जळगाव येथे वाचनालयाच्या आवारात तात्यासाहेब यांच्या अध्यक्षतेखाली कु. वेणूबाई पाटणकर यांचे विभावरी शिरूरकरकृत 'विरलेले स्वप्न' या कादबरीवर व्याख्यान झाले. वेणूबाई पाटणकर ह्या अर्थशास्त्र व राजकारण हे विषय घेऊन एम्. ए. झाल्या आहेत. व्याख्यानाच्या सुरुवातीस, वाङ्मयक्षेत्रांत त्यानी पाऊल घातले नसल्याने स्वतांस झेंडूच्या फुलाची उपमा लावून घेतली. त्या म्हणाल्या, "स्त्रियांची दुःखे स्त्रिया जितक्या चांगल्या तऱ्हेने मांडतील तितकी ती पुरुषांना मांडतां येणार नाहीत. विरलेलें स्वप्न या कादबरीन मगळागौरीच्या दिवशी घागरी फुंकण्याचा उल्लेख आहे. घागरी मगळागौरीस फुकत नसून अश्विन शुद्ध अष्टमीस फुंकतात. कोणचीहि स्त्री असे चुकीचे विधान करणार नाही." अशीच आणखी कांही कारणें देऊन त्या म्हणाल्या, "यावरून सदरहू पुस्तक कुणीतरी पुरुषानेंच लिहिले असावे खास." अध्यक्ष तात्यासाहेब यांनी समारोप फारच सुंदर केला. ते म्हणाले, "व्याख्यात्या वेणूबाई या अर्थशास्त्र व राजकारण हे विषय घेऊन एम. ए.च्या परिक्षेंत उत्तीर्ण झाल्या आहेत. यावरूनच त्यांची बुद्धि किती प्रखर असली पाहिजे हे कांहीं निराळे सांगायाला नको. त्यांनी स्वतःकडे कमीपणा घेण्यासाठीं स्वतःस झेंडूच्या फुलाची उपमा लावून घेतली. परंतु त्यामुळे त्यांच्याकडे कमीपणा तर येत नाहीच, उलट ती उपमा योग्यच आहे. कारण नवरात्रांत, दसऱ्याच्या दिवशीं आपणांस देवीस झेंडूचीच फुले लागतात. दुसरीं कोणचीहि फुले चालत नाहीत (हशा). 'स्त्रियांची दुःखे स्त्रियांच्याकडूनच चांगल्या तऱ्हेने चव्हाट्यावर येतील' असे त्या म्हणाल्या. तसेच कांही केवळ म्हणतां येणार नाही. ह. ना. आपटे यांची 'पण लक्षांत कोण घेतो' ही कादबरी नाहीं तर फुकट गेली असती. परकाया प्रवेश करून त्या त्या व्यक्तीशी समरस होता येते. स्त्रियांचे नांव घेतले म्हणजे लेखन प्रसिद्ध होतें, खपते या समजावरून असेच प्रकार मागेहि झाले आहेत. उदाहरणार्थ, अ. ब. कोल्हटकर यांची 'वत्सला वहिनीची पत्रे.' मी एकदा अच्युतरावांस स्वतःच याबद्दल विचारले असतां उत्तरादाखल ते नुसते सात मजली हसले! या हंसण्याचाच अर्थ 'तात्यासाहेब, तुम्ही किती हो भोळे! असा आहे. असो. या उत्सवास 'शारदीय' महोत्सव हे

नांव कां दिले ? शरदृऋतूंत होतो म्हणून का त्यांत स्त्रियांची व्याख्यानें ठेविलीं जातात म्हणून ?" (हंशा)

शारदीय उत्सवाचे चिटणीस श्री. पळशीकर वकील आभार मानतांना म्हणाले, "शारदीय महोत्सव या नांवाबद्दल तात्यासाहेबानी जी शका प्रदर्शित केली, त्यांत त्यांनी एक चलाखी केली आहे." पळशीकर बोलत असतांनाच तात्यासाहेब त्याना चटकन् म्हणाले, "अहो, मला व्याकरणाने मदत केली!" (खूपच हंशा).

धोंडो श्रीधर आगाशे

(शिक्षक, हायस्कूल रहिमतपूर)

स्वराज्य पक्षाच्या स्थापनेसाठी जोरांत प्रचार सुरू असतां मुबईस गांधर्व महाविद्यालयाच्या पटांगणावर एक मोठी प्रकट सभा घेण्यांत आली होती. अध्यक्ष-स्थानी तात्यासाहेब होते. बंगाल, मद्रास व मध्यप्रान्ताकडील बरेच पुढारी उप-स्थित होते. सभापति या नात्याने मद्रासकडील श्री. ए. रगास्वामी अयगार यांची श्रोत्यांना ओळख करून देत असतां तात्यासाहेब म्हणाले की, 'या गृहस्थांचे तामीळ भाषेवर दाडगे प्रभुत्व आहे.' लागलीच एका श्रोत्यानें प्रश्न केला की "तात्यासाहेब, तुम्हां स्वतःला ती भाषा येते का ?" तात्यासाहेब म्हणाले, "नाही." श्रोत्याने विचारलें, "तर मग तुम्ही असें कसे सांगूं शकतां ?" तात्यासाहेब जरा गोधळल्यासारखे झाले खरे. पण लागलीच ते म्हणाले, "ज्या अर्थी ह्या गृहस्थांनी त्या भाषेत लिहिलेली पुस्तके व ग्रंथ, त्याचप्रमाणे चालविलेली अनेक वर्तमानपत्रे या सर्वांचा इतराच्या मानाने फार मोठा खप असतो, त्या अर्थी मला असे बिन-दिक्कत म्हणतां येते." या उत्तराने विचारणारा तर गप्प झालाच; पण इतर सर्व श्रोत्यांना मोठे कौतुक वाटल्याचे स्पष्ट दिसले.

शांता आपटे

(सुप्रसिद्ध सिने-तारका, अंधेरी)

(१) मी लहानपणी गणपति-उत्सवाच्या वेळी मेळ्यांत गाणे म्हणण्यास सुरुवात केली हाच माझा सगितांत प्रवेश. त्या वेळी तात्यासाहेब केळकर यांनी, माझी गाणी ऐकून मला संगिताचा शास्त्रोक्त अभ्यास करण्यास सांगितले.

(२) माझा सगीत शिक्षणक्रम सर्वतोपरी हालअपेष्टा, कुचेष्टा सहन करून पुरा झाला. आतां जनतेपुढें आपली परीक्षा देण्यास हरकत नाही अशी गुरुजीनी आज्ञा

केली. पण तें करण्याअगोदर, आपल्याबद्दल सहानुभूति बाळगणाऱ्या सद्गृहस्थांच्या चरणी आपली सेवा सादर करावी व त्यांना पसंत पडल्यास मग जनतेपुढे निर्भयपणे यावे, असा विचार मनांत आला. तात्यासाहेब यांच्याबद्दल मला परम आदर. त्यांना शास्त्रोक्त व शुद्ध संगीत फार आवडे; म्हणून त्यांनाच बोलवावे व आपली तयारी त्यांनाच दाखवावी असे ठरले. त्यांच्याबरोबर सरदार आबासाहेब मुजुमदार यांनाहि आमंत्रण दिलें. मी विनंती करतांच इतर सर्व उद्योग स्थगित करून येण्यास तात्यासाहेब तयार झाले व सरदार मुजुमदार याच्यासह खडकीस माझ्या बगल्यावर त्यांनीं येण्याचा अनुग्रह केला. वृद्धपणामुळे मला रात्रीं फार वेळ बसतां येणार नाही असे त्याचे म्हणणे असल्यामुळे बैठक सायंकाळी सहा वाजतां सुरू करावयाची, तीन तास गायन करावयाचे एवढेच ठरलें होतें. तो १८ जुलै १९४० चा माझ्या रोजनिशीतील नोंदलेला दिवस आहे. मी दोन अडीच तास तब्बल रागदारी गायलें. तात्यासाहेब अगदी लक्षपूर्वक रागांतील प्रत्येक उपज-निपज बारकाईने ऐकत होते. मी पण अत्यंत सावधगिरीने मला येते ते गायले. गुरुजीहि होते. सगीत चालले असतां चीज सपतांच तात्यासाहेब एकदम उठले, डोक्याची टोपी व उपरणे काढून कोचावर ठेवून म्हणाले, “ वा, हे बघा शांताबाई, मी आतांपर्यंत तुमचे ऐकले; आतां तुम्ही माझें ऐका.” आम्हांस आश्चर्य वाटले. हा काय प्रकार आहे ! हे गाऊ लागतात की काय ? असे वाटून मी झटदिशी तंबोरा खाली ठेवला व बाजूस झाले, हे पाहून तात्यासाहेब व आबासाहेब मोठ्याने हासले.

फराळ झाल्यावर रात्री ११ वाजता तात्यासाहेबांची स्वारी पुन्हां दिवाणखान्यांत आली. शालजोडी पांघरून पुन्हा पट्टीने ऐकण्यास बसले व म्हणाले, “ आतां मी सागतो ते होऊ द्या. बरेच दिवसांनी मस्त सगीत शातपणानें जवळून ऐकण्यास मिळत आहे.” त्यांनी धमार, टप्पा, अडाणाबहार व खंबावतीची फर्मास केली. तबोरे लागले. चार तंबोरे एकस्वरांत बोलू लागले. त्या आनंदांत तात्यासाहेबांना पुन्हां बोलावेसे वाटून ते मला म्हणाले, “ मला ऐकू कमी येतें व आपण गातांना ज्या हरतऱ्हेच्या गोडगोड मुरक्या, उपजा, खटके घेतां, ते छोटे स्वर लांबून ऐकून त्याचा आनंद घेतां येत नाही व त्यातच खरे माधुर्य, सगीत, रागाचा आविष्कार व संपूर्ण छाया असते. अलीकडे गडबडीत व धांदलीत यंत्रद्वारां लोक काय ऐकतात व रसिक काय ऐकून घेतात समजत नाही.” मग बैठकीस सुरवात झाली. तात्यासाहेब मुरब्बी व खरे रसिक यांत शंका नाही. रागावर राग होऊन बैठक पहाटे ३ पर्यंत चालू होती !

तात्यासाहेब इतकें जागरण अलीकडे करीत नसत. घरच्या मंडळीना तात्यासाहेब घरी आले नाहीत म्हणून काळजी वाटूं लागली व वारंवार फोन येऊं

लागले; पण ते जे बैठक मारून बसले ते हालेनात. त्यांनी मला पुष्कळ सूचना केल्या. चीजेचा अर्थ श्रोत्यांच्या लक्षांत येऊन संगीताचा संपूर्ण आनंद मिळावा, म्हणून गायकानें शब्दोच्चार स्पष्ट करावा, भावनेनें स्वरांत घुसून एकजीव होऊन गावें, विरामाच्या जागा हेतुपूर्ण व अर्थपूर्ण असाव्या वगैरे अनेक मार्मिक सूचना त्यांनीं केल्या. त्यांनी ऐकिलेल्या फार थोर व अधिकारी गायकांची बरींच नांवे त्यांनी सांगितली व मुख्यतः त्या सर्वांच्या गाण्यांतील खुब्या व लकबी त्यांनी मार्मिकपणे मला सांगितल्या. त्याचा मला पुढें फार उपयोग झाला.

(३) तात्यासाहेब नेहमी माझ्या शिक्षणाबद्दल चौकशी करीत असत. पुनः एकदां बैठक करण्याचें माझ्या मनांत होतें; पण योग आला नाही. शेवटी गेल्या सप्टेंबर १९४७ मध्यें इंडियन क्रिकेट टीम, ऑस्ट्रेलियांत जाण्याच्या वेळी प्रो० देवधर-सत्कार-समारंभाच्या वेळी नतन मराठी विद्यालयाच्या पटांगणांत सभा भरली. त्या समारंभाचे तात्यासाहेब अध्यक्ष होते; त्या वेळी शेवटी वंदेमातरम पद मी गाइलें. त्या वेळी ते उभ्याने लक्षपूर्वक ऐकत होते. शेवटी त्यांच्याशी बोलण्याची माझी इच्छा असतांहि अवसर मिळाला नाही. मजकडे पाहून नुसते ठीक आहे ना? म्हणून म्हणाले, वात्सल्याच्या भावनेने हंसले. मला वाटले नाही हेच त्यांचें शेवटचे दर्शन ठरेल. पण माझेच नशीब खोटें!

वि. स० वाकसकर

(बडोदें)

(१) एकदा भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या समेलनास मी पुण्यास गेलो होतो. सकाळी समेलनाचा कार्यक्रम संपल्यावर सर्व मंडळी मागील ओसरीवर भोजनासाठी पानावर बसली. तेथे काटकोनांत तीन ओळी होत्या. दुसऱ्या काटकोनाजवळील तिसऱ्या ओळीतील पहिल्याच पानावर मी बसलो. माझ्याखाली कोणीहि नसल्याने मीच शेवटी होतो. मंडळांतील सभासदांची वागणूक इतकी प्रेमळ असते की, तेथें परकेपणा असा मला कधीच वाटत नाहीं व त्यामुळें मी एकटाच आणि सर्वांच्या शेवटी पण स्वतत्र पंक्तीत बसलों हे माझ्या ध्यानांतहि नव्हते. पहिल्या ओळीतील पहिल्याच मानाच्या पानावर साहित्यसम्राट् बसले होते. सर्वांच्या मागाहून मी येऊन पानावर बसतांच भोजनास प्रारंभ व्हावयाचा म्हणून मी पेल्यांतील पाणी हातांत घेऊन ते पत्रावळीभोवतीं फिरविण्याच्या सिद्धतेत असून इतर मंडळीहि तेंच करीत होती. इतक्यांत साहित्य-सम्राट् आपल्या जागेवरून उठून माझ्याजवळील माझ्या खालच्या पात्रावर येऊन विराजमान झाले! त्यांस पाहून मीं विचारिलें,

'कां ! जागा कां बदलली ! ' तात्यासाहेब – तुम्हांला मजजवळ बसविण्यास जागा नव्हती म्हणून मीच तुमच्याजवळ आलो. मी – डोंगर महंमदाजवळ न गेला तर महंमदानेच त्याच्याजवळ जावे असेच ना ? तात्यासाहेब – मी कांही महंमद नाही. तुमचें तुम्ही ठरवा ! मजजवळ येऊन बसण्यांत तात्यासाहेबांची व्यवहार-कुशलता व्यक्त होते. संमेलनास जमलेली बहुतेक मंडळी ब्राह्मण असून भोजनसमयी मीच एकटा चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु होतो. मला अथवा प्रेक्षकाला वैषम्य वाटेल, ते न वाटावे म्हणूनच तात्यासाहेब आपल्या मुख्य जागेवरून उठून मजजवळ येऊन बसले !

(२) सन १९३० च्या डिसेंबरच्या २५ तारखेस खार स्टेशनवर आग-गाडीतून अपघाताने मी प्लॅटफॉर्मवर पडलो. तो अपघात भयकर असून मी तत्काळ परलोकीच जावयाचा; पण त्यांतून वांचून परत घरी आलो. त्यानंतर तात्यासाहेबांची व माझी गाठ पडल्यावर अपघाताचा वृत्तान्त त्यांस सांगून पूर्वजांच्या पुण्याईनें मी जगलो, असे मी म्हटले. ते ऐकून तात्यासाहेब म्हणाले, " तुम्ही पडलां ती डिसेंबरची २५ वी तारीख होती. खिस्ती लोकांची ती पवित्र तारीख होय. कारण, येशू ख्रिस्ताचा जन्म त्या दिवशी झाल्याने तो दिवस ख्रिस्त-जयंतीचा होता. त्या दिवशी स्वर्गाची द्वारें ख्रिस्ती लोकांनाच उघडी असतात. तुम्ही ख्रिस्ती नसल्याने तुम्हांला तेथे मज्जाव होता; म्हणून तुम्ही परत मृत्यु-लोकांत आलां ! "

बाबासाहेब परांजपे

(तपस्वी, स्वार्थत्यागी व राजकीय तत्त्वज्ञानी)

(१) लोकमान्याना एक लाखाची थैली अर्पण करण्याची पुण्यांतील त्यांच्या प्रेमी मंडळींत चळवळ चालू होती. त्याच वेळी मुंबईस 'मेसेज' नावाचे इंग्रजी साप्ताहिक सुरू करण्याबाबत व त्यासाठीं निधि जमविण्याबाबत श्री. अच्युतराव कोल्हटकर याचे प्रयत्न चालू होते. दोन निरनिराळे निधि एकाच वेळी चालू ठेवणे इष्ट नसल्यामुळे लोकमान्यास देण्यांत येणारी थैली ते स्वतःकरितां न वापरतां सार्वजनिक कार्याकरितांच खर्च करणार असल्याचे ठरल्यासारखेच असल्याने मेसेजचा फंड निराळा न जमविता लोकमान्यांच्या फंडाकरितांच निधि जमवून त्यातूनच मेसेजकडे रक्कम पुढे जरूरीप्रमाणे घेण्याची योजना चालक-मंडळींनी ठरविलेली होती. परतु गैरसमजुतीने त्या बाबतच्या तक्रारी अखेर लोकमान्यांच्या कानांपर्यंत गेल्या. श्री. अच्युतराव यांच्याशी माझा सबंध या वृत्तपत्री व्यवहारांत असल्याने माझ्याबद्दलची तक्रार त्या वेळी बरीच होती. अखेर आपल्या थैलीतील रक्कम त्या कामी खर्ची घालून तो व्यवहार लोकमान्यांनी मिटवून घेतला. सदेशपत्र

व मेसेज पत्र हीं लोकमान्याच्या धोरणास पोषकच होतीं, म्हणून तात्यासाहेबांच्या सहाय्याने व मदतीने हा वाद मिटूं शकला. तात्यासाहेबांनींहि त्या वेळच्या प्रसंगानतर पुनः पुनः त्याची चर्चा करीत न बसतां व मागील प्रसंगाची तीव्रता विसरून पुढील कामांत मला कधीच अडथळा केलेला दिसला नाहीं. ध्येयाची दृष्टि ठेवूनच सतत कार्य करण्याचे त्याचे धोरण असल्यानेच तात्यासाहेब अशा प्रकारचे व्यवहार करूं शकले हेच त्यांचें वैशिष्ट्य आहे.

(२) लोकमान्य टिळकाचा सहा वर्षाचा कारागृहवास चालूं असतांना तात्यासाहेब केसरी पत्राचे संपादक होते. केसरीच्या दरएक अंकांत सामाजिक विषयाला बरेच मोठे स्थान प्रामुख्यानें देण्यांत येत असल्याची तक्रार वाईचे भाऊशास्त्री लेले यांनी फार जोरानें केली असल्याचे स्वतः तात्यासाहेबांनीच मला सांगितलें. माझी स्वतःची त्यांच्याकडे तीच तक्रार होती. केसरी पत्र हे सामाजिक विषयाकरितां नव्हे, अशी माझी तक्रार होती. तात्यासाहेबांचा ओढा समाजसुधारणेकडे मनापासून असल्याने लोकमान्यांच्या गैरहजेरीत केसरीचा कल सामाजिक विषयांकडे झुकत चाललेला आहे, हे मी तात्यासाहेबास स्पष्ट व तीव्र शब्दांत सांगितलें व नापसती दर्शविली. तात्यासाहेबानी त्या वेळी मार्मिक व प्रासगिक उत्तर दिलें हे खरे, पण पुढे लोकमत जमेस धरून आवश्यक ते फेरफार हळूहळू त्यांनी केले. नमूद करण्याची गोष्ट एवढीच कीं, स्पष्ट शब्दांत त्यांस निवेदन केलेल्या बाबीमुळे पुढे त्याबाबतचा राग त्यानीं मनांत कधीच ठेवला नाहीं व माझ्याशी वागण्यांत त्यांनी कधीच उणेपणा ठेविला नाही ही त्यांच्या वागणुकीची पद्धत व मनाची थोरवी व गर्भश्रीमती निर्विवादपणे प्रशसनीय आहे, यांत शका नाहीं.

दत्तात्रय दिवाकर चितळे

(मॅनेजिंग डायरेक्टर, पुणें सेन्ट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक)

तात्यासाहेब यांचा व माझा निकट असा सबध प्रथम सन १९१८ साली आला. त्या वेळीं मी कॉसमॉस को ऑपरेटिव्ह क्रेडिट सोसायटीचा निर्वेतन चिटणीस होतों. तात्यासाहेब हे त्या संस्थेच्या सल्लागार मडळाचे अध्यक्ष होते. सन १९२०–२१ च्या सुमारास सहकारी खात्याच्या रजिस्ट्रारच्या जागीं मि. ऑटो-रॉथफील्ड, आय्. सी. एस्., हे होते. त्यांना मराठी चांगलेच समजत असे. रेव्हिन्यू खात्यांतील एक करडा अंमलदार म्हणून त्यांची ख्याति होती. स्वभावानें ते एककल्ली व कांहीस हट्टी होते. त्यांचें असे मत होतें कीं, सहकारी सस्थांनी आपला कारभार विशेष रुबाबानें चालवावा व त्यासाठीं सभासदांना कर्जावर थोडें जास्त व्याज द्यावें लागलें तरीहि तें द्यावे. व्याजाचा दर वाढविण्याच्या दृष्टीने कॉस-

मॉस सोसायटीनें आपले पोटनियम दुरुस्त करावेत असा त्यांचा फार आग्रह होता. कार्यकारी मंडळाच्या सभासदांचें मत याच्या अगदी उलट होते. तथापि रजिस्ट्रारसाहेब यांच्या आग्रहावरून त्यांचें म्हणणें साधारण-सभेपुढे दोन वेळां मांडून सभासदांच्या मतांचा अंदाज पाहिला. कार्यकारी मंडळाप्रमाणेच याबाबत सर्वांचे मत पडल्यावरून सहकारी खात्यास त्याप्रमाणें कळविले. परतु मि. रॉथफील्ड याचे समाधान न झाल्याने त्यानी आपले म्हणणें सभेपुढे समक्ष माडण्याचा आग्रह धरला. कॉसमॉस सोसायटीची अशी प्रथा होती की, सल्लागार मंडळाचे अध्यक्ष हेच साधारण-सभेचे अध्यक्ष असत. सहरहू प्रथेस अनुसरून तात्यासाहेब यानी त्या साधारण सभेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याबद्दल रीतसर सूचना सभेपुढें येऊन ती मजूर झाली. तथापि मि. रॉथफील्ड यांचा असा दंडक होता की, ज्या ज्या सभांस ते हजर असत त्या त्या सभाचे अध्यक्ष तेच होत असत ! यामुळे याहि सभेचे अध्यक्ष आपणच आहो अशा समजाने ते स्टेजवरील अध्यक्षांच्या खुर्चीवर जाऊन प्रथमपासूनच बसले होते ! तात्यासाहेब यांची अध्यक्ष म्हणून निवड झाली त्या वेळी ते खालीच इतर सभासदांमध्यें बसले होते. सभा सुरू होण्याची ठराविक वेळ होतांच मि. रॉथफिल्ड यांनी सभेच्या कामाला सुरवात करण्याबद्दल अध्यक्ष या नात्यानें मला फर्माविले. त्यावर रजिस्ट्रारसाहेब याचा गैरसमज झाला असून सभेच्या शिस्तीस सोडून त्यांची ही वागणूक होत आहे, हे मराठे (ॲक्च्युअरी) यांनी त्यांच्या नजरेस आणतांच साहेबबहादुर फार खजिल झाले. त्यांतच भर म्हणून तात्यासाहेब विनोदाने म्हणाले, "साहेब, आपण आहांत तेथेच छान शोभून दिसत आहां. मी सभेचा अध्यक्ष म्हणून येथेंच बसून काम चालवितो." तात्यासाहेबांचे हे शब्द ऐकतांच मि. रॉथफील्ड यांची मनस्थिति फारच अनुकंपनीय झाली व त्यामुळे त्यांचे धैर्य थोडे खचल्यासारखे झाले. नतर सभेच्या कामास तात्यासाहेब यांनी ताबडतोब सुरवात केली. मि. रॉथफील्ड हे जो विषय सभेपुढे मांडणार होते त्याचा क्रम, पत्रिकेमधील अनुक्रमात बराच खाली होता. तरी तात्यासाहेब यांनी मुद्दाम त्यांच्या विषयास प्राधान्य दिले व तो विषय सभेपुढे प्रथम मांडला ! अध्यक्षांच्या हुकुमानुसार रॉथफिल्ड यांनी आपल्या विषयाच्या ठरीव मुद्यांचें प्रतिपादन केले. त्यांनी सभेपुढे अशी सूचना केली की, कंपनीनें व्याजाच्या दर शेकडा २५ टक्क्याने वाढवावा आणि हे जादा उत्पन्न संस्थेस रुबाबदार जागा, भरपूर नोकर, पगार, विजेचे दिवे, पखे वगैरे थाटमाट, या कामी खर्च करावे. परंतु ही विचारसरणी सभेस मुळींच मान्य होईना. सभेपुढें त्याच्या अगदीं उलट अशी उपसूचना आली व ही उपसूचना सर्वच सभासदांना सम्मत असल्याचें दिसून येत होतें. ही उपसूचना मंजूर होणार व आपला ठराव हाणून पाडण्यांत येणार, अशी रॉथफील्ड

याची खात्री झाल्यावरून त्यांनी आपला ठराव परत घेण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. परंतु सभासद त्यांना तसे करूं देईनात. अखेर आपला ठराव परत घेण्यास सभासदांचे मन वळविण्याबद्दल मि. रॉथफील्ड यांनी तात्यासाहेबांस परोपरीने व आग्रहपूर्वक विनंती केल्यावर तात्यासाहेब यांच्या सल्ल्यानुसार सभासदांनी ठराव परत घेण्याबद्दल एकमताने मान्यता दिली. त्याच वेळी मि. रॉथफील्ड यांना तात्यासाहेब यांनी स्पष्टपणे बजाविले की, आलेला अनुभव लक्षांत घेऊन यापुढे कार्यक्षम संस्थांच्या बाबतीत नसती उठाठेव करून त्याच्या कारभारांत ढवळाढवळ करण्याचा अव्यापारेषु व्यापार त्यांनी बंद करावा. हा सल्ला मि. रॉथफिल्ड यांना पूर्णपणे पटला व ते त्यांनी तात्यासाहेब यांना खाजगी पत्र पाठवून स्पष्टपणे कबूलहि केले ! या प्रसंगानंतर पुढे जितकी वर्षे मि. रॉथफील्ड हे सहकारी खात्याचे प्रमुख म्हणून काम करीत होते तोपर्यंत, महत्त्वाच्या सर्व विषयांवर व बाबीवर निर्णय घेण्यापूर्वी, ते तात्यासाहेब यांचा सल्ला घेत असत, हे मला माहीत आहे.

माधव श्रीहरि अणे

(बी. ए., बी. एल्., बिहारचे गव्हर्नर, पाटणा)

(१) हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत १८९७ साल हे अत्यंत महत्त्वाचे समजले जाईल यांत शंका नाही. प्लेगच्या बंदोबस्तानिमित्त ब्रिटिश सोजिरांनी पुण्यांत जो धुमाकूळ केला होता, त्याने चिडून जाऊन दामोदर चाफेकर या ब्राह्मण क्रांतिकारकाने गणेशखिंडीत रँड व आयर्स्ट या दोन युरोपियन अधिकाऱ्यावर गोळ्या झाडून त्यांचा खून केला. देशांत पुढे १९०४-५ सालानंतर जी क्रांतिकारकाची व्यापक चळवळ झाली तिचा उगम पुण्यांतील क्रांतिकारकांच्या या प्रारंभीच्या धाडशी धडपडीत आहे. याच वर्षी लो. टिळकांवर राजद्रोहाचा खटला भरण्यांत येऊन त्यांना दीड वर्षे सक्तमजुरीची शिक्षा देण्यांत आली होती. त्या आणीबाणीच्या वेळी टिळकाच्या केसरी-मराठा या पत्रांचे संपादकत्व जाहीरपणें पत्करण्यास केळकर व खाडीलकर या दोन तरुण व्यक्ति पुढे आल्या व महाराष्ट्रांत लोकमान्य टिळकांनी सुरू केलेल्या चळवळी ह्या सरकारी रोष, दहशत व दडपशाही यांनी बंद होऊं शकत नाहीत ही गोष्ट, त्यांनी त्यांच्या कर्त्यांची धुरा आपल्या खांद्यावर घेऊन, सर्व जगास जाहीरपणे कळविली. देशकार्याकरितां तुरुंगवास पत्करणारे लोकमान्य टिळक हे हिंदुस्थानचे पहिले सर्वश्रेष्ठ देशभक्त होत. लोकमान्यांच्या या खटल्याच्या निकालानंतर केसरी-मराठा पत्रांचे संपादकत्व पत्करणे हे ग्रीष्मऋतूंत पंचाग्नि साधन करण्याइतकेच त्या

काळांत कठीण होतें; पण तात्यासाहेब यानी तें काम किती निर्भयतेने, दक्षतेनें व उत्तम तऱ्हेने केले हें तुरुगवास संपल्यावर संपादकत्व हाती घेऊन "पुनश्च हरिः ॐ" या टिळकांनीं लिहिलेल्या अग्रलेखात केळकर व खाडीलकर यांच्या कामगिरीचा जो अभिमानपूर्वक गौरवाने निर्देश केला होता त्यावरून कोणासहि कळून येण्यासारखे आहे. सांधा बेमालूम जुळविला अशा अर्थाच्या शब्दाने त्यांनी त्यांच्या कामगिरीविषयी लिहिले आहे.

(२) तात्यासाहेबानी मराठ्यांतील लेखाच्या आपल्या इंग्रजी लेखनशैलीने देशांतील नामांकित पुढाऱ्यांवर थोड्याच अवधीत कशी छाप पाडली होती याचा प्रत्यय देणारे एक उदाहरण मी वाचकाच्या नजरेस आणू इच्छितो. १८९७ साली राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन वऱ्हाडांत उमरावती येथे झाले होते. प्लेगचा प्रादुर्भाव, रँड-आयर्स्टचा खून, नातूबंधूंची अटक, लोकमान्य टिळकांवरील खटला व त्याना देण्यात आलेली कडक शिक्षा सरकारची दडपशाही, वेल्बी कमिशन, युरोपियन सोजिरांचे उन्मत्त वर्तन, प्रो. गोपाळराव गोखले याची माफी, इत्यादि गोष्टीमुळे या अधिवेशनास विशेष महत्त्व आले होते. पुणेकर प्रतिनिधीत नरसिंह चिंतामण केळकर हेहि एक प्रतिनिधि म्हणून आले होते. पुणे व नागपूर भागातून आलेल्या प्रतिनिधींनी टिळकांवरील खटला व त्याना देण्यात आलेली शिक्षा याबद्दल तीव्र नापसंती व्यक्त करणारा ठराव राष्ट्रीय सभेत आणून मजूर करून घ्यावा म्हणून खटपट सुरू केली. त्यांत तात्यासाहेब केळकर व कै. अच्युत सिताराम साठे या दोन टिळकांच्या अनुयायानी स्वाभाविकरीत्याच पुढाकार घेतला होता. पण तत्कालीन राष्ट्रीय सभेच्या पुढाऱ्यांना असा ठराव आणणे हे युक्त वाटत नव्हते. न्यायासनासमोर कायदेशीर चौकशी होऊन आरोपीला शिक्षा झाली असल्यामुळे, हे कृत्य अन्यायाचे आहे, जुलमाचे आहे, असा ठराव कांग्रेससारख्या जबाबदार व सनदशीर मार्गाने काम करणाऱ्या संस्थेने करणे इष्ट नाही हे त्या पुढाऱ्यांचे म्हणणे. यामुळे हा ठराव पुढे आणण्यासाठी निरनिराळ्या प्रांतातून आलेल्या पुढाऱ्यांच्या खाजगी रीतीने भेटी घेऊन त्याची संमति मिळविण्याचा प्रयत्न केळकर यांना करावा लागला. बंगालचे सुप्रसिद्ध वक्ते व राष्ट्रीय सभेचे एक आधारस्तंभ सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांना भेटण्यास कॉंग्रेस कॅंपमधील त्यांच्या तंबूपाशी केळकर गेले. माझे एक मित्र कै. विश्वनाथ हरी वैद्य (वणी) हे स्वयंसेवक म्हणून सुरेंद्रनाथ बॅनर्जींच्या तैनातीस तेथे होते. पूर्वी ठरल्याशिवाय सुरेंद्रनाथ हे सहसा कोणाचीहि भेट घेत नसत. केळकर हे टिळकांच्या तालमींत वाढलेले. लोकमान्यांचा दरबार सदा खुला. कोणी केव्हांहि पूर्वसंकेताशिवाय येऊन त्यांना भेटून जावे, हा त्यांचा खाक्या. त्यामुळे केळकर सरळ तंबूच्या दाराशी आले व पडदा बाजूस सारून आंत शिरले. माझे स्नेही वैद्य हे त्यांना, थांबा, नांव-गांव व काम सांगा, असे विचारण्याकरितां

त्याच्याजवळ येण्यापूर्वीच केळकर तबूंत आंत गेले, हे पाहून ते स्वतः फार रागावले. अनोळखी माणसाला आंत कां सोडले म्हणून बाबूमहाशय रागावतील अशी त्यांना मोठी भीति वाटूं लागली. केळकर हे एकटेच आंत शिरले; सुरेंद्रबाबू हे आंत असलेले त्यांच्या दृष्टीस पडले व त्यांनी कांही एक औपचारिक शब्दांचा उपक्रम न करतां एकदम बाबूमहाशयांकडे पाहून म्हणाले, " Yes, I take the liberty of introducing myself to you. I am N. C. Kelkar, editor of Kesari and Maratha, Poona. " हे शब्द ऐकतांच सुरेंद्रबाबू उठले व त्यांनी मोठ्या प्रेमाने केळकराशी हस्तांदोलन करून त्यास आरामखुर्चीवर बसविले. " A brave Mahratta warrior that you are. You have made a surprise attack very successfully " असें म्हणून ते हसले व टिळकाच्या पाठीमागे त्यांच्या पत्रांचे संपादकत्व पत्करून ते मोठ्या योग्यतेने चालविल्याबद्दल त्यांनी त्याची फार प्रशंसा केली. " टिळकाच्या खटल्यासंबधाने प्रत्यक्ष सरकारच्या निंदेचा ठराव आणतां आला नाही तरी, मी नातूबंधूंच्या अटकेवरील ठरावांत टिळकांवर झालेला खटला व त्याना देण्यांत आलेली अमानुष शिक्षा याचा उल्लेख करून त्यासंबधाची नापसंती व्यक्त करण्याची संधि प्रतिनिधि व प्रेक्षक यांना देईन " अशा आशयाचे आश्वासन बाबूजींनी केळकर यांस दिल्यावर " Half a loaf is better than nothing " असा विचार करून तात्यासाहेब तेथून परतले. केळकराना माझे मित्र वैद्य यानी प्रथम ओळखले नव्हते. पण आत गेल्यावर त्यानी नांव सांगितल्यावरून ते केळकर असल्याचे त्यांस कळले. हे दोन पुढारी प्रेमानें बोलत आहेत हे पाहिल्यावर स्वयंसेवक वैद्याची मनांतील भीति नाहीशी झाली. त्यानीच वरील मुलाखतीची हकीकत मला अधिवेशनाहून परत आल्यावर नागपूर मुक्कामी सांगितली. पुण्याबाहेरील हिंदुस्थानच्या नामांकित पुढाऱ्याशी तात्यासाहेबाची ही कदाचित् पहिलीच मुलाखत असण्याचा संभव आहे. सुरेंद्रनाथ बॅनर्जींना तात्यासाहेबाची ओळख 'मराठ्या'तील त्याच्या इंग्रजी लेखामुळे पूर्वीच झाली होती व त्याच्या मनावर त्याच्यासंबधी अनुकूल वृत्ति उत्पन्न झाली होती म्हणूनच पूर्वसंकेतावाचून अचानक त्याच्या भेटीस ते गेले असतांहि मोठ्या प्रेमानें व अगत्याने त्यास ते भेटले असे मला वाटते. कारण कलकत्त्यांत मोठमोठे राजेरजवाडे, जमीनदार, अधिकारी व प्रतिष्ठित श्रीमंत लोक यांनाहि सदर बाबूजीची भेट घेण्यासाठी पूर्वसूचना देऊन ठेवावी लागत होती.

पां. श्री. आपटे

(बी. ए., गुरुजी, विनय मंदिर, येवलें)

(१) बऱ्याच वर्षांमागें केळकरांची " रचसी केश-भूषा अथवा कुसुमचाप-पाशा " ही कविता मी वाचली होती. त्यावरून माझा समज असा झाला होता की, त्यांच्या नखरेबाज लेखणीप्रमाणें त्यांची नित्याची वेषभूषाहि ठाकठिकीची असेल. १९२३ च्या आगेमागें ते येवल्यास व्याख्यानाकरितां आले होते. आम्ही राष्ट्रीय शाळेतील मंडळी त्यांस आणण्यास स्टेशनवर गेलो होतो. रात्री ते गाडीतून उतरले ते अगदीच साध्या वेषांत; परीटघडीचे कपडेहि त्यांनी बरोबर आणले नव्हते, हे पाहून मला आश्चर्य वाटले. बौद्धिक आनंद लुटण्यांत अंतर्मुख झालेले मन बाह्य वेषाकडे कोठून पाहणार ? " **भाच्यानें आयत्या वेळीं पुढें केलें तरच टिळकांच्या अंगावर जरीचें उपरणें दिसावयाचें** " हे टिळकासंबंधीचे केळकरांचे उद्गार त्यांना ततोतत लागू होते.

(२) १९२८ साली मुलाच्या व्रतबंधाच्या वेळी बटूस आशीर्वाद द्यावा म्हणून मी त्यांच्याकडे गेलो होतो. पान-सुपारीबरोबर भोजनाचेंहि निमंत्रण त्यांस दिलें. त्यांनी ते तात्काळ स्वीकारून आम्हांला मोकळे करतांना ते म्हणाले, " भोजनाला पुन्हा निमंत्रण देण्याला कोणाला पाठवू नका. मी वेळेवर येतोच ", असे म्हणून या संकेताची त्यांनी लगेच डायरीत नोंद केली. पंचवीस वर्षांपूर्वी तरी आमचे पुष्कळसे पुढारी संकेतदक्ष नसत. टिपण न केल्यामुळे पुष्कळ वेळां कबूल करून समारभास ते हजर राहूं शकत नसत. या बाबतीत केळकरांची दक्षता युरोपिअन लोकांच्या पद्धतीची पाहून मला विशेष आनंद वाटला. असो. ठरल्याप्रमाणे ते मुंजीच्या वेळी आले, पान-सुपारी घेऊन त्यांनी बटूस आशीर्वाद दिला व मला म्हणाले, " मी साडेदहा वाजतां जेवण्यास येतो म्हणून सांगितले होतें खरें; पण मला अर्धा तास उशीर होईल, कांही महत्त्वाचे काम आहे. " त्याप्रमाणे ते ११ वाजतां आले. केळकरांची ही दक्षता पाहून आम्हांला त्यांच्याबद्दल आदर वाटला व प्रसंग लक्षांत राहिला.

(३) वरिष्ठ विधिमंडळाच्या निवडणुकीच्या वेळी ते येवल्यास पुन्हां आले होते. रात्री व्याख्यान झाल्यावर ते म्हणाले, " गाडी पहाटे चार वाजतां आहे, घरी झोपलो तर गाडी चुकावयाची व मला तर त्या गाडीनें गेलेंच पाहिजे, म्हणून मी स्टेशनवर जाऊन झोपतो." गांवांतील बऱ्या लोकांनी आम्ही तुमची गाडी चुकवूं देणार नाही म्हणून सांगितले; परंतु आमच्या लोकांच्या दक्षतेचा त्यांस अनुभव होता म्हणून त्यांनी जाण्याचा आग्रह धरला व बऱ्यांनी त्यांस संमति दिली ! इतक्यांत एक तरुण पुढे झाला व म्हणाला, " आपण स्टेशनवर जातांन

आमची अब्रूहि घेऊन जाल ! तुम्हांला तीन वाजतां उठवून चाराची गाडी साधून देणारा एकहि मनुष्य सेवकांत नाही काय? इतके नादान आम्ही असलो तर मग आम्ही स्वराज्य कसले मिळविणार ! आम्हांला एकदां संधि देऊन तर पहा." त्या तरुणाचे ते भावनाप्रधान उद्गार ऐकून तात्यासाहेब म्हणाले, "अनुभवाने मी शहाणा झालो आहे, पण आतां झोपतो बुवा येथे. पण गाडी चुकूं देऊं नका हं."

त्या तरुणाने खात्रीच्या टांगेवाल्याला सांगून ठेवले की, डॉ. भटांच्या घरासमोर पहाटे तीन वाजतां टांगा उभा कर. टांगेवाल्याने शपथपूर्वक येतो म्हणून सांगितले. त्या तरुणास नीट झोप आलीच नाही व तो टांगेवाल्याला दोन वाजतां उठवावयास गेला; तो टांगेवाला दारू पिऊन धुंद होऊन पडला होता. मग तेवढ्या रात्री दुसरा टांगा गाठून त्यांच्या घरासमोर त्या दक्ष तरुणाने उभा केला. तो घड्याळांत तीनचे ठोके पडले. केळकर जागे होतेच. वाटच पहात होते. नंतर कांही मंडळी त्यांना पोहचविण्यासाठी स्टेशनवर गेली. केळकर गाडीत बसतांना त्या दक्ष स्वयंसेवकांकडे पाहून म्हणाले, "याच्यामुळे मला स्वस्थ झोप मिळाली व गाडीहि साधली. पण यांना त्याच्या प्रतिज्ञेमुळे फार श्रम पडले म्हणून मला दुःख होत आहे" असे पुन्हां पुन्हां बोलून त्यांनीं आभार मानून कृतज्ञताहि दर्शविली. स्वयंसेवकांच्या सेवेचे असे चीज करणारे फारच थोडे पुढारी असतात. हे गुण दिसावयाला लहान खरे; पण याच गुणाने पुढारीपण मिळते व टिकते.

कृष्णाजी महादेव ऊर्फ पैसाफंड रानडे

(देशदास, पुणें)

(१) सर्व सार्वजनिक कामांत मी स्वयंसेवकाचे कार्य करणारा या नात्याने एकदां तात्यासाहेब यांच्या बरोबर मी कोकणांत गेलो होतो. पुण्याहून निघून परत पुण्यास येईपर्यंत सर्व मुक्कामांत सर्व वेळी खाणे, जेवणे, निजणे वगैरे सर्व बाबतीत तात्यासाहेब माझी काळजीपूर्वक इतकी विचारपूस करीत की, तो सर्व प्रकार पाहून माझी मलाच लाज वाटे. कारण स्वयसेवक म्हटला म्हणजे त्याचे कोणी कसेहि पोतेरे करावे, असा माझा अनुभव असल्यामुळें, तात्यासाहेब यांच्या या आत्मौपम्य दृष्टीने वागण्याचा माझ्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला. रामदास दासां सांभाळितो कैसा । जीव प्राणा जैसा तैसा पाहे ॥ असे श्रीसमर्थांचे वर्णन केले आहे ते येथे ततोतंत लागू पडते !

(२) नाशिक येथे कांही सार्वजनिक कामास मी गेलो असतां तेथे अपघाताने माझा हात मोडला. म्हणून मी मुंबईस डॉ. भाजेकर यांच्या दवाखान्यांत

गेलों. त्याचवेळी मुंबईस सरदारगृहांत लोकमान्य शेवटच्या आजाराने अत्यवस्थ होते. तात्यासाहेब लोकमान्यांच्या जवळून एक क्षणभरहि दूर जात नसत. पण मी दवाखान्यांत येऊन पडलेला आहे हें त्यांस कसे कळले न कळे. ते तशा परिस्थितीत वेळ काढून विलक्षण व्यग्र मनःस्थितीत लगबगीनें वरचेवर मजकडे दवाखान्यांत येऊन माझी चौकशी करीत, धीर देत व मला सर्व प्रकारची मदत करण्याबद्दल डॉ. भाजेकर यांस विनंती करीत. उरक, आपलेपणा व परोपकार यांचे ते प्रतीक होत.

(३) थोर पुरुषांची वाणी विलक्षण प्रभावी असते. रा. नारायणराव राजहंस यांस लोकमान्यांनी 'बालगधर्व' पदवी दिल्याने याच नावाने ते ओळखले जाऊन त्यांचे मूळ नांव लोक विसरले! तसेच काहीसे माझेहि झाले. पैसाफंडाचे काम अत्यंत तन्मयतेने दीर्घकाल मी केल्यामुळे सार्वजनिक सभेच्या दिवाणखान्यात एतद्विषयक भरलेल्या एका जाहीर सभेत, अध्यक्ष तात्यासाहेब यांनीच स्वयंस्फूर्तीनें मला "देशदास" ही पदवी दिली व त्याच नांवाने मी ओळखला जातों!

(४) निर्लोभपणाने पैसाफंडाचे काम मी करीत असतां × × × या गृहस्थाने, मी पैसाफंडातून पैसे खातो, असे मेळ्यांतील एका पदात ध्वनित केले व हे "देशदास" नसून 'देशडास' आहेत असे म्हटले! मला अति दुःख झाले. मी हे सर्व तात्यासाहेब यांस श्रुत केले. त्यांस वाईट वाटले. त्यांनी या कामाकरितांच शिवाजी मंदिरांत बोलाविलेल्या जाहीर सभेत हा विषय काढून मजवरील हा आरोप एक तर जाहीरपणाने पुढे येऊन सिद्ध करावा किंवा व्यर्थ आळ घेतल्याबद्दल प्रामाणिकपणाने माफी मागावी असे अत्यत त्वेषपूर्वक भाषण करून जाहीर आव्हान दिलें. शेवटी त्या गृहस्थाने माफी मागून हे प्रकरण संपविले.

वि. स. खांडेकर

(साहित्यिक, कोल्हापूर)

(१) १९२६ सालच्या मे महिन्यांत मी मोकळेपणाने तात्यासाहेब कोल्हटकरांच्या सहवासांत सारी सुट्टी घालविण्याकरिता मुंबईला आलो. कोल्हटकरांनी आपल्या प्रवासाच्या कार्यक्रमांत तात्यासाहेब केळकरांकडे पुण्याला आठ-पंधरा दिवस रहावयाचे निश्चित केले होतें. मीहि त्यांच्याबरोबर पुण्याला जावे असे ठरलें. केळकरांच्या घरी उतरल्यावर त्यांच्याविषयी मला जी अकारण भीति वाटत होती ती एका पळांत लोप पावली! अगदी खेळीमेळीने आम्ही बोलू लागलो. तात्यासाहेब कोल्हटकरांनी 'हे खांडेकर' म्हणून माझ्याकडे बोट दाखवून माझा

औपचारिक परिचय करून देतांच 'गाढवाची गीता' लिहिणारे खांडेकर तुम्हीच ना? असा केळकरानी मला हसत हंसत प्रश्न केला. या वेळी सावतवाडीला माझे स्नेही श्री. शिरोडकर यानी सुरु केलेल्या 'वैनतेय' साप्ताहिकांत 'गाढवाची गीता' या नांवाची माझी एक नाट्यछटात्मक विनोदी लेखमाला येऊन गेली होती. तिला उद्देशून तात्यासाहेबांचा हा प्रश्न होता. त्यांच्याकडे 'वैनतेय' जात असला तरी त्यांच्याएवढा मोठा व कार्यव्यापृत मनुष्य माझ्यासारख्या कोकणच्या कोपऱ्यांत पडलेल्या लेखकाचे लिखाण वाचीत असेल अशी मला कल्पनासुद्धां नव्हती! मी चकित होऊन त्यांच्याकडे पाहू लागलो. विनोदी लेखमालेचा प्रश्न त्यांनी विनोदानेच विचारला होता; याचा प्रत्यय मला पुढे लवकरच आला. 'वैनतेय' वर्तमानपत्रात पहिल्यापहिल्यांदा मी अग्रलेख, स्फुटे वगैरे मजकूरसुद्धा लिहीत असे. त्या अग्रलेखांतील कोकणावरल्या माझ्या एका लेखाचे कात्रण तात्यासाहेबांच्या संग्रहीं पाहून मी विस्मित झालो. साहित्यसम्राट म्हणून गौरवल्या जाणाऱ्या त्यांच्यासारख्या मोठ्या माणसाच्या अंगी इतके जागरूक वात्सल्य, इतकी सर्वस्पर्शी रसिकता आणि आपलेपणा पाहून मला विस्मय वाटला

(२) पुढे जवळ जवळ पधरा दिवस केळकरांच्या घरी रात्रीं काव्यशास्त्रविनोदाला जो पूर येई, त्याचे वर्णन कितीहि केले तरी ते अपुरेच होईल. या बैठकीत दोघाहि तात्यासाहेबांचा कोटिबाजपणा प्रगट व्हायचा, कॉलेजांतल्या जुन्या आठवणी निघायच्या, वाङ्मयविषयक मते प्रगट व्हायची, गाणें-बजावणेंहि चालायचें! केळकरांच्या मानसमंदिरांत टिळकांच्या जोडीने रानड्यांच्या मूर्तीलाहि स्थान आहे हे मला त्या वेळच्या त्यांच्या बोलण्यांतूनच प्रथम कळले.

(३) शिरोड्याला एकदा माझ्याकडे ते ऐन उन्हाळयांत आले होते. कोकणात अशा वेळी अंगातून घामाच्या धारा वाहत असतात. गांव व गांवाजवळची मिठागरे पहायला आम्ही निघालो. तेव्हा तात्यासाहेब अंगांत सदरा घालायला सुद्धां तयार होईनात. मी त्यांना म्हटले, 'असे उघडेच जाणार तुम्ही? लोक काय म्हणतील?' ते उत्तरले, 'लोक म्हणतील हा आपल्यापासून कांही न लपविणारा मनुष्य आहे. याचा कारभार सारा उघडा आहे.' त्याच वेळी त्यांना एक रसाळ फणस विशेष आवडल्यामुळें त्याच झाडाचा दुसरा फणस त्यांच्याकरितां पाठवून देण्याविषयी मी माझ्या एका स्नेह्यांना कळविले. फणस आला. तात्यासाहेबांनी तर त्या दिवशी फलाहारावरच राहावयाचे ठरविलें होतें! पण त्या दुसऱ्या फणसाचा पहिला गरा तोंडांत टाकतांच ते म्हणाले, 'हा फणससुद्धां चांगला आहे. पण मघाच्या फणसाची सर याला नाही.' लगेच हंसत हंसत ते पुढे म्हणाले, 'जीभ ही साऱ्या रसिकांची राणी आहे. तुम्ही टीकाकार कोल्हटकर आणि खाडिलकर ह्यांच्या नाट्यगुणांतले अंतर अचूक सांगतांना? जीभ ही सुद्धां तितकीच चोखंदळ आहे. ती कुठल्याहि

रसाचे सूक्ष्म गुणावगुण क्षणार्धांत सांगू शकते.' त्यांची 'नबलपूरचा संस्थानिक' ही कादंबरी प्रसिद्ध झाल्यावर प्रजेची दुःखे जाणून घेण्याकरितां वेषांतर करून फिरणारा त्यांतला संस्थानिक नायक अगदी आधुनिक हरून् अल् रशीद दिसतो अशी मी टीका केली होती. त्यानंतर त्यांची माझी भेट झाली तेव्हां ते म्हणाले, 'संस्थानिक गुप्त वेषाने प्रजेची दुःखे जाणून घेण्याकरितां फिरेल हें तुम्हांला अस्वाभाविक वाटतं; पण तुमच्या 'दोन ध्रुवां'तली नायिका – ती पांढरपेशा समाजांतील असून काजूच्या कारखान्यात काम करायला जाते हे कितीसें स्वाभाविक आहे ?'

(४) दुर्दम्य उत्साह, अनुपम वाङ्मयप्रेम आणि अखंड ज्ञानलालसा यांच्या संगमांतून उद्भवणारे त्यांचे अनेक संकल्प अपुरे राहिले, हे मला माहीत आहे. मानवी जीवनाचा व मानवाच्या शक्तीचा मर्यादितपणा लक्षांत घेतां असे होणें स्वाभाविकच आहे. पण एका गोष्टीबद्दल मात्र राहून राहून वाईट वाटते; ती म्हणजे तात्यासाहेबांचे सुवर्णमध्याचे जे आवडते तत्त्वज्ञान होते त्याची विस्तृत मीमांसा त्यांच्याच लेखणीतून झाली नाही हे होय. अव्यवहार्य आदर्श व ध्येयहीन व्यवहार यांच्यामध्ये सांपडून सामान्य मनुष्य सध्या संभ्रमांत पडल्यासारखा झाला आहे. तात्यासाहेबांच्या असल्या प्रबंधाने या संदेहावस्थेतून बाहेर पडण्याला त्याला मोलाचे साहाय्य झाले असते, असे माझ्याप्रमाणे अनेकांना वाटत असल्याचें मला माहीत आहे.

कोंडो महादेव कुमठेकर

(रिटायर्ड डिस्ट्रिक्ट सेशन्स जज्ज, पुणें)

(१) तात्यासाहेब यांचा परिचय माझे वडील कै. रा. ब. तात्यासाहेब कुमठेकर यांच्यामुळें झाला. माझे वडील पंचवीस वर्षें पुणे शहर म्युनिसिपालटीचे चीफ ऑफिसर होते. तात्यासाहेब हेहि बरीच वर्षें म्युनिसिपल कौन्सिलर होते. शिवाय प्लेगमुळें तात्यासाहेब हे आम्ही जेथे राहत होतो त्याच्या अगदी शेजारीच कांही वर्षे रहात होते. यामुळें आमचे व त्यांच्या कुटुंबाचे दाट परिचयाचे संबंध आले. त्यांचे वडील बंधू कै. नारायणराव हे मी पुणे हायस्कूलमध्ये असताना आम्हाला शिक्षक होते. त्या वेळचे माझे सहाध्यायी व स्नेही श्रीमंत बाबासाहेब पंतसचिव (त्या वेळचे युवराज) यांचे नारायणराव केळकर हे टयुटोरियल गार्डीयनसारखे कांही दिवस होते. त्यामुळे तात्यासाहेबांचा व श्रीमंत बाबासाहेब यांचाहि बराच परिचय झाला व त्यामुळे माझाहि उभयता केळकर बंधूंशी विशेष स्नेह झाला. आमच्या घराण्याचा सातारचे डॉ. देशपांडे यांच्या घराण्याशी घरोबा होता. सातारचे डॉ. देशपांडे यांचे

चतुर्थ चिरंजीव बाबूराव यांचा विवाह तात्यासाहेब यांची कन्या (डॉ. कमलाबाई) यांच्याशीं झाला; यामुळेंहि आम्हां उभय घराण्यांचा निकट संबंध आला.

(२) तात्यासाहेबांना श्रीमंत भोरकराबद्दल फार आदर होता. सर्वच संस्थानांबद्दल, विशेषतः भोर संस्थानाबद्दल, त्यांना आपुलकी वाटत होती. संस्थानविषयक गोष्टीत ते प्रथमपासूनच लक्ष घालीत असत. संस्थानांचे ते कैवारी होते. संस्थानविषयक घडामोडी व चर्चा यामुळें माझा व त्यांचा दाट परिचय झाला व एकमेकांचे गुणावगुण एकमेकांना कळले. मी जेव्हां भोर संस्थानचे दिवाणपद १९४० मध्यें सोडले, त्या वेळेस केसरीशी तात्यासाहेबांचा अधिकृत संबंध नसतानाहि त्यांनी केसरीत एक मार्मिक संपादकीय स्फुट लिहिलें. यावरून श्रीमंत भोरकर, मी व संस्थान यांच्याविषयी त्यांना किती कळकळ वाटत होती हे दिसून येते.

(३) एक चमत्कार असा की, भोर संस्थानमध्ये प्रथम सत्याग्रह तात्यासाहेब केळकर व वामनराव पटवर्धन यांनी पूर्वीचे श्रीमंत राजेसाहेब पंतसचिव यांच्या कारकीर्दीत केला व तेच तात्यासाहेब पुढे भोर संस्थानचे व राजेसाहेबांचे सल्लागार व एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलचे प्रेसिडेंट झाले! त्यांच्या त्या कारकीर्दीत ते मजकडे वरचेवर सल्ला घेण्यास येत व मलाहि आपल्याकडे बोलावीत. त्यांची राजेसाहेबांविषयी व प्रजेविषयी कशी कळकळ होती हे त्या वेळेस मला अनेक रीतींनें दिसून आले.

(४) मी भोरची दिवाणगिरी सोडून दिल्यावर गेली पांच-सहा वर्षे मिरज सीनियर व ज्यूनियर संस्थानचे हायकोर्ट जज्जाचे काम करीत असे. तात्यासाहेबांचे कांही शिक्षण मिरजेत झाले. मिरज संस्थानाबद्दल व तेथील अधिपति श्रीमंत नारायणराव तात्यासाहेब यांच्याबद्दल केळकरांना कशी आपुलकी वाटत होती याचे प्रत्यंतर अनेक रीतींनें मला दिसून आलें. पण त्याचा तपशील देत नाही.

(५) संस्थानें राहावीत अशा मताचे तात्यासाहेब होते. पण संस्थानिकांनी राज्यकारभारांत स्वतः लक्ष घालून प्रजेचें कल्याण करावे, अशी त्यांची फार इच्छा असे. ते नेहमीं मला म्हणत असत की, "हे पहा दादा, हे संस्थानिक जर दिवसांतून ठराविक वेळेस ऑफिसांत येऊन तास दोन तास बसून काळजीने काम पाहतील व प्रजेची गाऱ्हाणी प्रत्यक्ष ऐकतील तर, प्रजेचे कितीतरी कल्याण होईल व त्यांचा ते दुवा घेतील; व राजे लोक जो बेसुमार तनखा घेतात तो डोळयावर येणार नाही व त्याचें चीज केल्यासारखे होईल." कांही संस्थानीक तर संस्थानी कामांत मुळींच लक्ष घालीत नाहीत याबद्दल तात्यासाहेबांना अतिशय राग येत असे व फार हळहळ वाटत असे.

❋

ह. वि. पाटसकर

(बी. ए., एलूएलू. बी., आमदार, घटना-समितीचे सभासद, चाळीसगांव)

(१) तात्यासाहेब यांच्या घराण्याचा व माझा फार जुना ऋणानुबंध होता. शिवाय ते माझ्या वडिलांचे कॉलेजमधील सहाध्यायी होते. अर्थात् तात्यासाहेब यांच्याविषयी मला लहानपणापासून आदर वाटे. या पूर्व ऋणानुबंधामुळे आमचे संबंध पक्षभेद होऊनहि अखंड राहिले. महाराष्ट्रात पक्षभेद विकोपास गेल्यानंतरहि ते खानदेशांत चाळीसगांवी आले की, मजकडेच उतरत. त्यांना या बाबतीत कित्येकांनी छेडले. पण त्यांचे उत्तर एक! 'मी चाळीसगांवी आलो की हरिभाऊ-कडेच उतरणार!' यावरून राजकीय मतभेद असले तरी ते वैयक्तिक संबंधा-पासून अलग ठेवण्याइतका त्यांच्या मनाचा मोठेपणा होता.

(२) मी कॉन्स्टिटयूअट असेंब्लीकरिता उभा राहिलो. त्याच्यापूर्वी मी पुण्यास गेलो होतो. मी कॉ. असेंब्लीला उभा राहत आहे असे मी त्यांना सांगितले. त्यांनीहि 'जरूर उभे राहा' असे सांगून मला उत्तेजन दिले. अशा रीतीने आमच्यामधील सलोख्याचे वातावरण, मतभेद होऊनहि, कधी दूषित झाले नाही.

(३) १९४०।४१ साली आक्टोबरमध्ये 'सद्यःस्थिति' या राजकीय विष-यावर माझे धुळे येथील शारदोत्सवात व्याख्यान ठरले होते. त्या वेळी तात्यासाहेब अनायासे काही कारणाने धुळयास आले होते. व्याख्यानाच्या चालकांनी केळकर यांस तुमच्या व्याख्यानाचे अध्यक्ष केले तर चालेल का? असे मला विचारले. 'तात्यासाहेबांची तयारी असेल तर माझी काहीच हरकत नाही' असें मी म्हणालो. त्यांनी कबूल केले. दोन भिन्न मतांचे आम्ही एकाच व्यासपीठावरून बोललो. पण कोणत्याहि तऱ्हेनें सभेचे उदात्त वातावरण बिघडले नाही. हेच तात्यासाहेबांच्या थोर मनाचे, सौजन्याचे व समतोल बुद्धीचे द्योतक!

(४) १९२३ साली मी स्वराज्य पक्षातर्फे जुन्या मुंबई कौन्सिलकरितां उभा होतो. तात्यासाहेब दिल्लीच्या मध्यवर्ती असेंब्लीकरितां उभे होते. खानदेशां-तील प्रचार आम्ही एकत्रच केला. त्याच वेळी नुकतेच सेवानिवृत्त झालेले त्यांचे बंधु श्री. अप्पासाहेब केळकर हेहि त्याच निवडणुकीकरितां उभे होते. ते स्वतंत्र म्हणून उभे होते; व एका दृष्टीनें माझ्या उमेदवारीचा प्रचार हा अप्पासाहेब केळकर यांच्या निवडणूक-प्रचाराविरुद्ध होता; तथापि नुसती पक्षाची शिस्त म्हणून दिखाऊ नव्हे तर पक्षाच्या यशस्वीपणाकरितां तात्यासाहेबांनी मनःपूर्वक माझ्या उमेदवारीकरितां पाठिंबा देणारा प्रचार केला! आमच्या संयुक्त दौऱ्यांत तर एका सभेंत कांही श्रोत्यांनी त्यांना या बाबतीत सवाल केला. पण त्यांनी त्या सवालाला योग्य, सरळ व समर्पक उत्तर दिले.

(५) आम्ही बराच काळ एका पक्षांत होतो व ते त्या काळांत त्या पक्षाचे पुढारी होते. त्यांच्याइतका निगर्वी, सालस व समतोल बुद्धीचा दुसरा पुढारी माझ्या नजरेस पाहण्यांत नाही. आम्ही एका पक्षांत होतो त्या वेळी तो पक्ष कॉंग्रेस अंतर्गत होता. कांही कालाने त्या पक्षाचा सभासद कॉंग्रेसचा सभासद असलाच पाहिजे ही अट काढून टाकण्यात आली व त्या वेळेपासून त्या पक्षाचा व माझा संबंध सुटला. तथापि त्यानतर ज्या ज्या वेळी आमच्या दरम्यान चर्चा झाली त्या त्या वेळी नुसती परमतसहिष्णुताच नव्हे तर परमताचा आदरहि मला त्यांच्या ठिकाणी दिसून आला. एकदा तर वादविवाद करतांना मी त्यांना म्हणालो 'तात्यासाहेब, मला असे वाटते की, मीच माझ्या मताला चिटकून राहिलो आहे व बाकीचे सर्व आपल्या पक्षातील लोक बदलले आहेत.' मी राजकारणांत त्यांच्या मानाने फार नवीन असलो तरी त्यानी माझे हे म्हणणे शातपणे व विचारपूर्वक ऐकून घेतले. इतकेच नव्हे तर, त्यांनी माझ्या म्हणण्याबद्दल जो आदर दाखविला तो मी केव्हांहि विसरणार नाही. कारण, आता परमताचा आदर ही गोष्ट जवळ जवळ लुप्तच होत चाललेली दिसते!

वि. पां. करमरकर

(शिल्पकार, मुंबई)

(१) ते १९१९ साल असेल; त्या वेळी मी कलकत्ता येथे राहत असून धंद्यात सुरुवातीचे पाऊल टाकीत होतो. त्या वेळचे कलकत्त्याचे महाराष्ट्रियन श्री. नानासाहेब ढवळे वगैरे मंडळीचा माझ्यावर अत्यत लोभ होता. त्यामुळे तात्यासाहेब याची व माझी भेट झाली. तात्यासाहेबानी प्रथम भेटीतच माझ्या स्टुडिओत येण्याचे कबूल केले व आले. चित्र व शिल्पकलेसबंधी अनेक तऱ्हेचे प्रश्न त्यानी विचारले व ते अगदी आपलेपणाने विचारल्यामुळे मला त्यांची उत्तरे देता आली व कलेसबंधीहि बरेच बोलतां आले. त्यावर तात्यासाहेब म्हणाले, "हे तुम्ही आतां जे बोलला ते सारे लिहून कां नाहीं काढीत! लिहून काढा, मी ते केसरीत देतो." मी म्हटले, "मला लिहिण्याचा सराव नाही, त्यामुळे ते होणार नाही." ते म्हणाले, "ही तुमची गैरसमजूत आहे. ज्याच्याजवळ काही विचार आहेत त्याला ते लिहिता येतात तुम्ही प्रयत्न करून पाहा. ज्याला शिकायची इच्छा असेल त्याने शिकवायला लागावे, म्हणजे त्याचे स्वतःचे शिकून होते." मला ते खरे वाटले नाही, इतकेंच नव्हे तर हे असें कसे सांगतात याचे आश्चर्य वाटले. जातांना पुन्हां म्हणाले, "आळस करूं नका. लवकर लिहून धाडा." त्याच्या उपदेशाप्रमाणें मी धीर करून लिहिले व त्यांच्याकडे धाडून दिले. ते तात्यासाहेबांनी केसरीत प्रसिद्ध केलें! मला

त्यामुळें धीर आला व तात्यासाहेबांसंबधी आदर वाढला. तेव्हांपासून मी लिहावयाला लागलों. त्याला कारण तात्यासाहेब आहेत. त्यांच्याकडून उत्तेजन मिळालें नसते तर माझी धास्ती दूर झाली नसती व लेखणी मी कधीच हातांत घेतली नसती.

(२) ते १९३५ साल होते. तात्यासाहेबांना माझ्या घरीं सासवण्याला येऊन मला सिटिंग द्याल काय अशी पत्र लिहून विनंती केली. त्यांनी ताबडतोब लिहून कळविलें की, जरूर येईन. त्याप्रमाणे ते आले, सिटिंग दिले, बस्ट पुरा केला. त्या निमित्त ते माझ्या घरी तीन दिवस होते. तिन्ही दिवस काम करतांना व इतर वेळी मोकळेपणानें बोलण्याची मुभा मिळाली व ती त्यांनी दिली. मी म्हटलें ‘ तात्यासाहेब, लोकमान्यांच्या पाठीमागे महाराष्ट्र म्हणजे आपण व कृष्णाजीपत खाडीलकर हाच महाराष्ट्र आम्ही समजत होतो; परंतु राजकारणांत महाराष्ट्राला अर्थात् आपणा दोघांना असावे ते स्थान राहिले नाही किंवा टिकले नाही याचे कारण काय? आम्हांला वाटते आपल्या व कृष्णाजीपतांच्या मतभेदामुळे ही स्थिति आली. त्यावर तात्यासाहेब म्हणाले, “ मतभेद हे खरे कारण नव्हें. खरे कारण असे— लोकमान्यांच्या कालात राजकारण सुशिक्षित वर्गातच होते. आता ते अशिक्षित वर्गात पोहोचले आहे. महाराष्ट्राचे आम्ही पुढारी असून, आम्हांला निवडणुकी जिंकणे अशक्य झाले, हे खरे; याचे कारण निवडणुकी हे पैशाचे काम होऊन बसले आहे. ते आम्हां महाराष्ट्रियांना अवघड झाले. कॉंग्रेस ज्याच्या हातांत गेली त्यांना पैशांचे पाठबळ भरपूर होते व आहे. आम्हाला विरोधी प्रचार करावयाचा तरी पुण्याहून सोलापूरला जावयाचे म्हटल्यास पैशांची व्यवस्था नाही. उलट कॉंग्रेस-वाले वाटेल तेव्हा विमानाने धावले तरी त्यांना पैशाची भरपूर मदत मिळावयाची अशिक्षितांची मते विकत घेतां येतात व ते फक्त त्यांनाच शक्य आहे. यामुळे महाराष्ट्र पुढे राहू शकला नाही. कृष्णाजीपंत कॉंग्रेसला धरून राहिले तरी ते पुढारी होऊं शकले नाहीत, याचे खरे कारण हेच आहे.”

(३) आम्ही सासवनेकरानी गु. रामजी लक्ष्मण घरत याचा ८१ वा वाढ-दिवस साजरा करण्याचे ठरविले. ते १९३४ किंवा १९३५ साल असेल. तात्यासाहे-बांच्या अध्यक्षतेखाली जाहीर समारंभ करावा, असे सर्वांच्या इच्छेनुरूप ठरले. त्याप्रमाणे तात्यासाहेबांना आमंत्रण दिले. त्यांनी आनदाने स्वीकार केला. ठरलेल्या दिवशी मी तात्यासाहेबाना बोटीने घेऊन जात होतो. बोटीत अनेक मंडळी त्यांच्याभोवती जमली. तात्यासाहेबांनी आम्हांला विचारले, घरतांची घरची व चरितार्थाची स्थिति कशी आहे? मी सांगितले, स्थिति चांगली नाहीं. त्यांना महिना १५–२० रुपयाची जरूरी आहे व ती मदत आम्ही सासवन्यांतली तीनचार मंडळी करू शकूं. त्यावर तात्यासाहेब म्हणाले, “ हे पाहा, असें करूं नका. प्रत्येकाची इच्छा असली तरी काल बदलत असतो, परिस्थिति बदलत असते,

सर्वांच्याच हातून वचनें दिलेली पुरी होऊ शकत नाहीं. म्हणून जी काय घरतांच्या चरितार्थाची सोय करावयाची असेल ती याच समारंभाच्या वेळी करा व रकम उभी करून ती बँकेत ठेवा व जरूर तेवढे दर महिना त्यांना देत जा. जर आजच्या समारभांत तशी योजना जाहीर करीत असाल तर माझे २५० रु. जाहीर करा. ते मी धाडून देईन." या स्फूर्तिदायक भाषणामुळे त्याच वेळी बोटीत "घरत-पर्स-फंड" जमविण्याचें ठरले. कांही मंडळींनी तेथेंच आंकडे घातले. सासवन्याला गेल्यावर "घरत-पर्स-फंड" समिति तात्यासाहेबांच्या सल्ला-प्रमाणे नेमली व समारंभांत ती योजना जाहीर झाली. समारभ पुरा झाला. फंड १५०० रु. जमला; व दर महिन्याला जरूर ते रुपये घरतांना मिळाले व त्यांना चांगली मदत झाली. योजकस्तत्र दुर्लभः

गंगाधर रघुनाथ भडभडे

(बी. ए., एल्‌एल्. बी., माजी सबजज्ज, सांगली)

(१) तात्यासाहेब यांची मनःप्रकृति तर्कप्रधान असल्यामुळे त्याचा अतींद्रिय ज्ञानावर आधारलेल्या गूढ शास्त्रावर फारसा विश्वास नव्हता. या अतींद्रिय दृष्टीवर आश्वासून डॉ. बेझंट यांनी बाल कृष्णमूर्ति यांच्या जागतिक गुरुत्वाच्या भूमिके-बद्दल घोषणा केली. त्या बाबतीत १९१२ साली तात्यासाहेबांनी 'अवतार-कृत्याचा पोरखेळ' या शीर्षकाखाली केसरीत एक झणझणित टीकालेख लिहिला. पुढे १९२८ साली कृष्णमूर्ति पुण्यास आल्यावेळी त्याच्याशी तात्यासाहेबाचा वाद झाला होता. त्यात मतभेद झाला असला तरी कृष्णमूर्तीचा स्वतत्र बाणा व मौलिक विचार पाहून डॉ. बेझट यांचा त्यांच्याबद्दलचा कयास अगदीच चुकलेला नव्हता असे तात्यासाहेबांनी प्रांजलपणाचे उद्गार काढले.

(२) बेझट जन्मशताब्दि-उत्सवानिमित्त त्याच्या स्मृतीस वाहिलेला एक विशेष अक काढण्याबद्दलची विनती एका प्रमुख स्त्री-मासिकानें ऐनवेळी नाकार-ल्यामुळे आतां दुसऱ्या कोणच्या मासिकाच्या संपादकाकडे धाव घ्यावी, अशी विवंचना सुरू झाली. या वेळी ऑगस्ट १९४७ चा महिना सपत आला होता व तारीख १।१०।४७ ला बेझट विशेष अक निघण्याची आशा दुरावत चालली. अशा बिकट स्थितीत सह्याद्रि मासिकाचा आक्टोबर ४७ चा अंक बेझट विशेष अंक म्हणून काढण्यास होकार देतील की नाही हे पाहावे, अशी आमच्या मंडळीस कल्पना सुचली व त्या सबधाने तात्यासाहेबांस विचार-ण्याचे नाजुक काम मजकडे सोपविण्यांत आले. या वेळी ऑगस्ट महिना संपला होता. तेव्हां इतक्या उशिरां तात्यासाहेबांस विचारण्याचे धाष्टर्य कसे करावे अशा

भेटीनेच मी त्यांच्या घरी गेलो व सदर गोष्टीबद्दल धिटाई करून पण कचरतच बोललो. पण अत्यंत आश्चर्याची व आनंदाची गोष्ट ही की, 'आता वेळ थोडा राहिला आहे, वगैरे कोणत्याहि तऱ्हेचें कारण, ते योग्य असतांहि, न सांगता व कसलेही आढेवेढे न घेता अंक काढण्याचें त्यांनी मान्य केले व मी जमविलेला सर्व मजकूर मागून घेतला व कम्पोझ करण्यासाठी सह्याद्रीकडे तावडतोब पाठविला! बाकीचे लेख जमविण्यास जरूर तो कालावधीहि त्यांनी दिला; फार काय, पण आतां जास्त मजकूर देण्याजोगा मजकडे शिल्लक नाही असे मी म्हणेपर्यंत मला त्यांनी सवलत दिली त्या अंकात बेझंटबाईंची चार चित्रे व ४२ पानें मजकूर आला. शिवाय खुद्द तात्यासाहेबानीच आपण होऊनच एक गुणग्रहणपर असा अति सुंदर मजकूर लिहिला अडलेल्याना हात देण्याची ही केवढी थोर वृत्ति!

(३) १ आक्टोबर १९४७ रोजी डॉ. बेझंट यांची जन्म-शताब्दीची जाहीर सभा योग्य तऱ्हेने कशी पार पडेल अशी चिंता मी त्यांच्याजवळ व्यक्त केली तेव्हा ते म्हणाले, "तुम्हांस असली कामें करण्याचा फारसा अनुभव नाही म्हणून गिणल्यासारखे दिसता; पण तुम्ही कांही काळजी करू नका, सर्व मजवर सोपवा. सभा चांगल्या तऱ्हेने पार पडेल." टिळक मंदिरांत ही सभा खुद्द त्यांच्याच अध्यक्षतेखाली यशस्वीपणे पार पडली. त्यांच्या मनाच्या व अंतःकरणाच्या मोठेपणाचें विस्मरण आम्हां सर्व थिऑसफिस्ट मंडळींना कधींहि होणे शक्य नाही व त्यांच्या उदार साहाय्याबद्दल आम्ही सदैव कृतज्ञच राहूं!

चिंतामण जनार्दन गोखले

(निवृत्त शिक्षक, पुणें)

(१) लहानपणची माझी गरिबी. विद्येकरितां मी पुण्यास आलो. प्रथम मधुकरी मागे. मधुकरीकरिता तात्यासाहेबांच्या घरी जात असे. यांत वेळ फार मोडे, म्हणून 'वारां'ची कास धरली. या कामी तात्यांची चिठ्ठी मागितली. ती त्यांनी दिली. ती पाहून कोणी नाही म्हटले नाही. सर्व वार लागले.

(२) माझा मुलगा पाय मोडल्यामुळे ससून हॉस्पिटलमध्यें ठेविला होता. त्यास पाहण्यास तात्या तेथे गेले ते गेल्यामुळे आपोआप तेथील सर्व व्यवस्था चांगली झाली!

(३) माझे एक स्नेही नागपुराहून आजारी म्हणून मजकडे आले. फार दिवसाचा आजार. बरें वाटेना. माझ्या घरी जागा लहान, आतां काय करावें? म्हणून तात्यांकडे गेलों. हाऊस सर्जनला तात्यांनी चिठ्ठी दिली. चिठ्ठी दाखवितांच

त्यांनी त्यास आदराने ठेवून घेतले. दोन महिने राहून तो रोगी बरा होऊन आला. हे काम पैशाने होणारे नव्हते ते, केवळ त्यांच्या चिठ्ठीने झाले.

(४) माझ्या मुलीची परीक्षा पास झाली. तिला नोकरी मिळावी म्हणून तात्यांच्याकडे गेलो. त्यास सर्व सांगितले. लगेच, मुख्य अधिकाऱ्याकडे मी येतो, आताच चल असे ते म्हणाले. त्यांच्या घरी गेलो, पण ते भेटले नाहींत; म्हणून त्यांना तात्यांनी घरी बोलाविले व अपेक्षेपेक्षाहि जास्त माझे काम झाले. असे एक ना दोन, शेकडो प्रसंगी ते माझ्या उपयोगी पडले आहेत. त्यांच्या कृपेमुळ पुण्यांत माझे जीवित सुखावह झाले आहे.

द. बा. बरवे

(बी. ए., 'स्वदेशी'चे कार्यकर्ते, पुणें)

(१) लोकमान्यांच्या बहुमोल सल्ल्यावरून वकिलीचा अभ्यास सोडून मी मुबईस पदूमल ब्रदर्स नांवाच्या सिंधी व्यापाऱ्याकडे कामास लागलो. या कपनीचा धंदा हिंदुस्थानांतील स्वदेशी कारागिरीचा माल परदेशांत पाठविण्याचा होता. माझ्या मनातून लोकमान्य टिळकानी एकदा या फर्ममध्ये येऊन त्यांचे काम पाहावे असे होते. म्हणून मी तात्यासाहेबाना भेटून वरील इच्छा प्रदर्शित केली. तावडतोब तात्यासाहेबांनी मला आश्वासन दिले की, लवकरच कोलबो मार्गाने विलायतला जाण्याकरितां आम्ही मुंबईस येऊ, तेव्हां टिळकांना तुमचे दुकान पाहण्यास आणतो. त्याप्रमाणे केळकरांनी टिळकांना माझ्या दुकानात आणले. मी आनदातिशयाने गहिवरून गेलो. त्या वेळी सर्व दुकान पाहिल्यावर तात्यासाहेबांनी मला आग्रहाने सांगितले की, येथे टिकून राहा – ईस्ट इंडिया कंपनीने जे काम आपल्या देशाकरितां हिंदुस्थानांत केले तशा प्रकारचे काम ही फर्म आपल्या देशांकरिता परदेशी करीत आहे. कपनीच्या मालकांना टिळकानी धन्यवाद दिले व म्हणाले की, तुमचे काम 'आक्रमक स्वदेशी'चे आहे म्हणून फार भूषणावह आहे. मलाहि अर्थात् तेथे राहण्यास उत्साह व विश्वास वाटला. यावज्जन्म तात्यासाहेबाचे उपकार मी विसरणार नाही. माझे अंतःकरण त्यानी काबीज केले.

(२) सन १९२२ साली मुबईच्या डेक्कन मर्चंटस् ॲसोसिएशनमार्फत आम्ही मुबईस महाराष्ट्र व्यापारी परिषद भरविली व ती फारच यशस्वीपणे पार पडली. परतु पुढे ॲसोसिएशनमध्ये मतभेद होऊन दोन तट पडले व काम होईना. तेव्हा कोणाला लवाद नेमून भांडणे मिटविण्याचे उभयपक्षी ठरले व सर्वांना तात्यासाहेबांवर हे काम सोपवावे असे वाटले. त्यांनी ते काम कर्तव्यबुद्धीने अंगिकारले व अखेर सर्वांच्या मनाला पटेल अशा रीतीने त्यांनी ते फार कौशल्याने पार पाडलें. पण

त्याकरितां तात्यासाहेबांना नाहक त्रास होत होता. कारण उभयपक्षांचीं माणसे त्यांना भेटून सतावीत व आपलें म्हणणे त्यांच्यापुढें मांडीत. पण त्यांनी हा त्रास आनंदानें सहन केला.

(३) सन १९२७ सालीं पुण्यास दुसरी महाराष्ट्र व्यापारी परिषद भरविण्याच्या मी खटपटीस लागलो. त्या वेळी अध्यक्षस्थान कोणास द्यावे यासंबंधी आमच्या मंडळींत वादविवाद सुरू झाला. रणे माजली. एक पक्ष म्हणे तो महाराष्ट्रीयच पाहिजे. दुसऱ्या पक्षाचे म्हणणे येथे लिहिणे बरें नाही. अखेर तात्यासाहेबांचा सल्ला घेण्याचें ठरले आम्ही त्यांच्याकडे गेलों. तेव्हां तात्यासाहेब म्हणाले, "अहो, त्या विषयातील अनुभवी व तज्ज्ञ अध्यक्ष नेमा. मी सांगतो की, पुण्यांतील हणमतराम रामनाथ यांना स्वागताध्यक्ष नेमा व वालचंद हिराचंद यांना अध्यक्ष करा." त्याप्रमाणे आम्ही केले. परिषद यशस्वी झाली.

(४) याच सुमारास सेनापति बापटांच्याबरोबर एकदां मी तात्यासाहेबांच्याकडे गेलो असतां बापटांना ते म्हणाले, "आम्ही पन्नास वर्षे स्वदेशीचा प्रचार केला; पण स्वदेशी माल परदेशांत विकून बरवे यांनी आमच्या स्वदेशीला चढाईच्या स्वदेशीचा कांब निर्माण केला व परकीयांना भारतीय माल विकून मोठ्या पैलवानाला निदान चिमटा घेतल्याचे पुण्य संपादन केले !"

(५) तात्यासाहेब यांच्याशी बोलतांना त्यांच्या बोलण्यात वाङ्मयदृष्ट्या ज्या उत्तम गोष्टी येत त्यांपैकी कांही सुभाषिते म्हणून खालीं देत आहे. ते म्हणालेः—
"(१) अहो, पराक्रम पराक्रम म्हणजे काय? क्रमाने काम नियमितपणे करीत गेल्यास आक्रम होऊन त्यांतूनच पुढे पराक्रम निर्माण होतो, म्हणून प्रत्येकानें उद्योग नियमाने करावा. (२) माणसाने स्वार्थच करीत राहावा व तोच मत्स्यावताराच्या वृद्धीप्रमाणे वाढवीत वाढवीत विश्वव्यापी केल्यावर त्यांतूनच हेन्री फोर्डने केला त्याप्रमाणें स्वार्थ आपोआप परार्थांत व परमार्थांतसुद्धां विलीन होऊ शकतो. म्हणून कित्येकवेळां स्वार्थत्यागापेक्षा स्वार्थाच्या क्षेत्राचे परीघ माणसानें उत्तरोत्तर वाढवीत न्यावे. राजा जनक व भीष्माचार्य आपापल्या क्षेत्रांत इतके थोर ठरले की, दोघांनाहि जग आतांपर्यंत मानीत आले. राजा जनकाने लग्न केलं नसते तर ते भीष्माचार्यांप्रमाणें व भीष्माचार्यांनी लग्न केले असते तर ते राजा जनकाप्रमाणे चमकले असते यांत शंका नाही.

गोविंद रामकृष्ण अत्रे

(वकील, नाशिक)

(१) १९१५ सालची गोष्ट. इदूर येथे महाराष्ट्र साहित्य समेलन भरलें होते व त्याच वेळी हिंदी साहित्य-समेलन म. गांधी याच्या अध्यक्षतेखाली भरणार होतें. लोकमान्य नुकतेच सुटून आले होते व १९०८ सालापासून तेथे केसरीस बंदी होती. यामुळे वरील संमेलनांच्या निमित्ताने लोकमान्यांस तेथे आणावे म्हणून लोकांनी व मुख्यतः विद्यार्थ्यांनी प्रचड चळवळ केली. अखेर तेथील पुढाऱ्यांनी आम्हां विद्यार्थ्यांस चांगलेच चकविले. त्यानी सांगितलें की, अमुक गाडीनें टिळक येणार आहेत. त्या गाडीस आम्ही लोकमान्यांचे स्वागतार्थ हजारो स्वयंसेवक स्टेशनवर हजर होतो. आम्हां विद्यार्थ्यांपैकी कोणीहि यापूर्वी लोकमान्य अथवा केळकर यांस पाहिलेले नसल्याने पुणेरी पगडी दिसतांच त्या डब्याभोवती गोळा झालो. पुढारी मंडळीनी त्यांचे स्वागत केले. पण त्यांच्या बोलण्यावरून ते केळकर आहेत, लोकमान्य नव्हेत हे कळताच आम्ही सर्व विद्यार्थी वर्ग स्वागतकमिटीच्या सभासदांवर स्टेशनवरच उलटलो व बरीच धक्काबुक्की केली. हे पाहून तात्यासाहेबांना आश्चर्य वाटले व तो कठीण प्रसग पाहून ते पुढे आले व आम्हांस शात करून म्हणाले की, "तुम्ही लोकमान्यांस पाहिले नाही. त्यांना तुम्ही फक्त केसरीतील लेखांवरून व पगडीच्या फोटोवरूनच ओळखता ना !" आम्ही हो म्हणालो. तेव्हां त्यांनी उत्तर दिले की, "तुमची श्रद्धा त्यांच्या डोक्यावरच आहे. तेव्हां ते डोके मी बरोबर आणलेले आहे ! कारण केसरीचा व लोकमान्यांचा प्रतिनिधि म्हणून व तुमची आवडती पुणेरी पगडी धारण करून मी आलेलो आहे व माझा अपमान म्हणजे प्रत्यक्ष लोकमान्यांचा व पुणेरी पगडीचा अपमान होणार आहे ! तेव्हां तुमचा भक्तिभाव मी लोकमान्यांना सादर करीन." हे भाषण इतक्या शांततेने व आपुलकीने त्यांनी केले की, आमचा सर्व राग शांत होऊन आम्ही त्यांच्या पायां पडलो. नतर त्यांनी तेथील मुक्कामांत महाराजांना भेटून केसरीवरील बंदी उठवून घेतली; त्यामुळे तर तात्यांची पुणेरी पगडी म्हणजे 'केसरी व टिळक' असें आम्ही समजत असू !

(२) मी मॅट्रिकच्या परिक्षेनंतर मिळालेल्या सुट्टीत एक प्रोज नाटक लिहिले व ते इंदूर येथील कांही साहित्यिकांस दाखवून सुधारणा करून घेतल्यानंतर मुद्दाम पुण्यास जाऊन तात्यांना दाखविण्यासाठीं गायकवाडवाड्यांत गेलों. त्यांनी सर्व विचारपूस आपुलकीनें केल्यानंतर ते प्रथम हंसले. त्याचा परिणाम माझ्या मुखावर दिसतांच त्याना थोडेसे वाईट वाटले असावे असे वाटतें, व मग लगेंच थोडक्यांत नाटकाचा प्लॉट विचारला व त्यांतील विचाराबद्दल कौतुक केलें व लगेंच म्हणाले की, "मी हे वाचून पाहीन. परंतु चार वर्षांनंतर

तुमचा बी. ए.चा रिझल्ट कळवाल त्या वेळी परत करीन!" मी गोंधळलो. तेव्हां ते म्हणाले की, "तुमच्यासारख्या स्वतंत्र विचाराची माणसे आम्हांस नाटककार नकोत. तर कार्यकर्ती हवी व त्यासाठी प्रथम हे शिक्षण लवकर पुरे करून कार्यास लागा व मग फुरसती अती नाटके लिहा." मला ते बरोबर पटलें. त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे मी सार्वजनिक कार्यांतच पडलों. ते नाटक तसेच पडून राहिलें. मी त्यास पुढे हात लाविला नाही.

(३) गेल्या साली नगर येथे तेथील नाट्यसंस्थेतर्फे एक व्याख्यानमाला सुरू केली गेली. त्याचे प्रारंभीचे व्याख्यान तात्यासाहेब यांचे ठरलेले होते. त्या वेळी ते तेथे आले असतांना मी त्यांना सहज म्हणालो की, आपणांस कानांनी बरेचसे कमी ऐकू येऊ लागले; तेव्हां ते म्हणाले की, "हो इष्टापत्ति आहे. नाही तरी मला शिव्या दिलेल्या केव्हांच ऐकूं येत नव्हत्या व चहाड्या ऐकण्याचीहि संवय नव्हतीच; पण ऐकू येते हे जाणून लोक सांगण्याचा प्रयत्न तरी करू इच्छीत होते, परंतु आता ती मुळीच भीति राहिलेली नाही व त्यामुळे अशा लोकांची तोंडे आपोआपच बंद झाली व मलाहि सहजगत्या चांगूलपणा मिळाला! प्रत्येक माणसाने ही संवय करावयास पाहिजे. पण मला हे सहजगत्या प्राप्त झाले आहे. त्यात वाईट असे कांहीच नाही!" वाईटातूनहि चांगले कसे काढावें व समाधानवृत्ति कशी ठेवावी ही शिकवण यातून मिळण्यासारखी आहे.

सौ. शांताबाई ओक

(तात्यासाहेब यांची पुतणी, अमळनेर)

(१) तात्यांच्या मागे 'आमचे तात्या' म्हणण्यात ज्या कित्येकांना अभिमान वाटतो त्यांपैकी मी एक आहे, या गोष्टीचा मला फार आनंद होतो. ते माझे सख्खे व एकुलते एक चुलते असल्यामुळे माझा त्यांच्याशी पुष्कळच सहवास होता; व ते चिकटवलेली नाती सुद्धा लक्षात ठेवून वागणारे असल्याने आमच्यासारखी घरचीच नाती ते अगदी जिव्हाळ्यान व प्रेमाने सभाळीत याचे नवल कसले! त्यांचा जीव मुलाबाळांवर फार. आमची मुलींची लग्ने झाली तेव्हा वरातीच्या दिवशी तात्यांच्या डोळ्याला पाणी यावयाचे! दर उन्हाळ्याला आमची पुण्याची खेप व्हावयाचीच. वर्षातून एकदा तरी तात्याकडे गेल्याशिवाय आमच्या अप्पासाहेबांना कधी चैन पडले नाही. अगदी यंदाच्या मे महिन्यातसुद्धां अप्पासाहेब पुण्यास जाऊन आले. माझा तर जन्मसुद्धा तात्यांच्याच घरी झालेला. पुढे जेव्हा जेव्हां तात्या आप्पासाहेबांकडे येत तेव्हा तात्यांच्या स्वागताकरितां अप्पासाहेबांची जी धादल उडे त्याची मला आठवण आहे. पुढे मॅट्रिकच्या परीक्षेसाठी आम्ही

[पु]ण्याला गेलों त्या वेळीं मी चांगली १०।१२ दिवस तेथें होतें. ते दिवस केव्हांच [भु]रकन् गेले. तात्यांच्या घरांत नेहमीं राजकारणाला भर असायचा. केसरी, [व्य]ाख्याने, अध्यक्ष यांची तात्यांच्या राजकारणाशी असलेल्या दाट संबंधा-[मु]ळ एकसारखी चर्चा चालावयाची. तात्यांच्या घरी केव्हांहि गेलें तरी त्यांत [का]ही तरी नावीन्य दिसावयाच. नेहमी घराची पाडापाड व बांधाबाध चालू असा-[य]ाची ! विहिरीसमोरच्या बागेत नारळ व सुपाऱ्या याच्या झाडांमधून शत-[ा]वलीसाठी संध्याकाळी तात्यांच्या फेऱ्या चालू असायच्या. कोणी ना कोणी टागा, [म]ोटार घेऊन दाराशी सारखे उभे असायचे माझ्या लग्नात उखाणे वगैरे ऐकायला [त]ात्या सर्वात पुढे ! थट्टा-विनोद करणें त्यांना फार आवडे. पण त्यांत कोणाला न [ट]ोचता थोडीशी मजा करावी एवढाच त्यांचा उद्देश असायचा.

(२) १९२१ साली आम्ही अमळनेरला आल्यानंतर तात्यांचे काही सार्व-[ज]निक कार्यक्रम अमळनेरला होते म्हणून ते आले. अर्थातच ते आमच्याकडेच [उ]तरणार होते. येणार त्या दिवशी मी अगदी पाच वाजल्यापासून चहाचे आधण [ठे]वून त्यांची वाट पहात बसले होतें. पण तात्या सहा वाजतां आले व लगेच दुसरी-[क]डे जायचे होते. आले ते थकलेले. मी चहाचें ताट घेऊन वर जाताच ते मला [म्ह]णाले, " हे बघ शांताबाई, तू घरची आहेस ना ? शिष्टाचाराचा प्रश्न नाही; पण [आ]ता मला चहा वगैरे काही नको. मी आतां स्वस्थ विश्रांति घेतो. रात्री आल्या [न]ंतर काय देशील ते घेईन हं. " मी अगदीं जड अंतःकरणाने पण त्याच्या चर्ये-[क]डे पाहून खरोखरच ते थकलेले दिसले म्हणून परत गेले. रात्री आल्यावर मात्र [ग]च्चीवर गार हवेत त्यांनी फराळ केला, गप्पा मारल्या. त्यांची आवडती दाण्याची [उ]सळ त्यांनीं खाल्ली. मग मला बरे वाटले तरी तेवढ्यांत त्याच्या खाजगी ओळ-[ख]ीचे लोक आलेच गप्पा मारायला; व पाठोपाठ व्याख्यानाचे बोलावणें येऊन [त्य]ान्हां गेलेच ते. त्याचे व्याख्यान ऐकायचा योग मला आला व तोहि शेवटचाच !

शि. वि. दामले

(कॅप्टन, संस्थापक, महाराष्ट्र व्यायाममंडळ, पुणें)

(१) सन १९२४ सालची गोष्ट. तात्यासाहेब हे असेंब्लीचे सभासद म्हणून सिमल्यास होते. मला व माझ्या मित्रमंडळींना एक नमुनेदार व्यायामशाळा काढावयाची होती. पुण्यांत पुष्कळ प्रयत्न केले; परंतु कोणी मदत करीना. जागा [ठ]रविली की, प्रथम वर्षाचे भाडे मागत. आमच्याजवळ एक पैसाहि नव्हता. तेव्हां [म]ी तात्यासाहेबांना एक पत्र पाठविलें. त्यांनी ताबडतोब टिळकरोडवरील हलींच्या [ब]ागेत खेळत जा, म्हणून लिहिले. जागेला काटेरी कुपण नव्हते. विहिरीचें पाणी

खराब झालेले होतें. पण त्यांनी जें कांहीं आम्हांस पाहिजे होते ते सर्व आपल्या खर्चाने करून दिले. त्यांच्या ओळखीमुळें एका गृहस्थानें पेट्रोलपंप फुकट लावून दिला. पुण्यास एक व्यायामशाळा निघत आहे, तर त्याला सर्व तऱ्हेची मदत मी करण्यास तयार आहें असे ते म्हणत व त्याप्रमाणे त्यांनी अक्षरशः तसें केले. व्यायामशाळेबद्दल सरकारांत कोणीतरी खोटी माहिती देऊन सरकारचे मत कलुषित केले. व्यायामशाळा बंद करण्यांत येणार अशी विश्वसनीय माहिती एका बड्या सरकारी नोकराने तात्यासाहेबांस सांगितली. ते व्यायामशाळेत आले व उपाययोजनेबद्दल श्री. अण्णासाहेब भोपटकर यांच्याबरोबर विचारविनिमय केला. शेवटी मुख्य अधिकाऱ्यास प्रत्यक्ष संस्था दाखवावी व अण्णासाहेब आणि केळकर यांनीं गैरहजर रहावे असे ठरले. मोठे अधिकारी आले व त्यांनी त्या वेळी संस्थेस उत्तम अभिप्राय दिला. दुसऱ्या दिवशीं संस्था बेकायदेशीर ठरविण्याचे कागद त्यांच्यापुढे आले. केळकरांना त्यांनी बोलावले व दोघांचे बोलणे होऊन संस्थेवरील गंडांतर टळलें !

(२) आम्हांला दिलेली जागा अकरा महिन्यांच्या भाडेपट्टयाने दिली होती. ते म्हणत, मला भाडे देऊं नकोस; पण तूर्त मी भाडेपट्टा वाढवून देणार नाही. ज्या हेतूसाठी त्यांनी हे केले तो साध्य झाल्यावर येथील एक धनिक व्यापारी त्यांच्याकडे ही जागा वार्षिक चार हजार रुपये भाड्याने मागण्यासाठी गेले. मीहि त्यांना विनंती केली. तेव्हां त्यांनी मला ही जागा केवळ ५०० रुपये भाड्याने ३३ वर्षांच्या कराराने दिली. त्यांचे व माझे हे बोलणे रात्रौ ११च्या नंतर झाले व दुसऱ्या दिवशी अकरा वाजता आम्ही भाडेपट्टा सरकारात नोंदविला. एकदा ठरल्यावर मग त्या गोष्टीचा निकाल केल्याशिवाय त्यांना चैन पडत नसे.

(३) तात्यासाहेबांना पोहण्याचा नाद फार. मंडळांत ते येत तेव्हां पुष्कळ वेळां विहीरीत आमच्याबरोबर पोहत असत. मंडळांतील पाऊणशे मुले-मुली पुरामध्यें पोहण्यासाठी मी व माझ्या सहकाऱ्यांनी नेण्याचे ठरविले. त्या वेळी ते मुद्दाम लकडीपुलावर आले व त्यांनी प्रत्येकास सूचना देऊन प्रोत्साहन दिले. मीहि तुमच्याबरोबर येण्यास तयार आहे असें ते म्हणाले; परंतु आम्हीच नको म्हटलें.

(४) १९४२ सालची गोष्ट. मंडळाचा पसारा वाढत चालला. तेव्हां हल्लीची जागा आपणास खरेदी मिळावी अशी आम्हां सर्वांची इच्छा. म्हणून मी त्यांस म्हणालो, 'आपण पुण्यातील कित्येक संस्थांना जन्म दिला व त्यांचे पालनपोषण केलें. त्यांमध्ये आमचे मंडळ हे एक आहे. तरी आम्हांस ती खरेदी द्यावी.' त्याप्रमाणे ती जागा त्यांनी आम्हांस खरेदीहि दिली.

(५) मी लढाईवर गेलो. तेथून मी त्यांस पत्र लिहिलें कीं, येथें आमची चैन आहे. खाण्यापिण्याला सर्व गोष्टी मुबलक असून मी फार आनंदांत व चैनीत

आहे. त्यांचें उत्तर आले की, "रणभूमीवर आहां; तेव्हां सदैव जागरूक व सावधान असावे."

(६) एक दिवस ते टाऊन प्लॅनिंग कचेरीत गेले. एका कारकुनाच्या टेबला-पाशी आले व म्हणाले, भांडारकर संस्थेजवळ अमुक प्लॉट आहे त्याची माहिती पाहिजे. तो कारकून मद्रासी होता व नोकरीवर रुजू होऊन त्यास ७।८ दिवस झाले होते. त्यानें विचारले, त्या जागेत तुमचा काय संबंध आहे? तात्यासाहेब म्हणाले, 'काही नाही.' त्यावर तो म्हणाला, 'मग मी काही माहिती देत नाही.' त्याचा त्याना राग आला. इतक्यात पुण्यातील त्याना ओळखणारा कारकून आला व त्याने विचारले की, तुम्ही इकडे कुठे व तुम्हाला काय पाहिजे? ते म्हणाले, "सहज एका प्लॉटची माहिती विचारीत होतो." त्याने आपल्या वरिष्ठ गोऱ्या साहेबाला कळविले की, तात्यासाहेब आले आहेत. गोऱ्या साहेबाने त्यांना बोलावून सन्मानपूर्वक बसविले व माहिती पाहिजे होती ती देण्यासाठी त्या मद्रासी कारकुनास सांगितले. हे गृहस्थ N. C. Kelkar असे समजल्याबरोबर साहेबाच्या देखतच त्या कारकुनानें त्यांच्या पाया पडून हात जोडून माफी मागितली. तात्यासाहेबानी सरकारच्या हुकुमाची अमलबजावणी नीट केल्याबद्दल त्याला उलट शाबासकी दिली!

महादेव अनंत भावे

(दिवाणबहादूर, निवृत्त सेशन्स जज्ज, मुंबई)

सन १९४१ मध्ये माझी कन्या चि. सौ. नर्मदा ऊर्फ निर्मला हिचा विवाह श्री. अप्पासाहेब केळकर यांचे चिरंजीव श्री. बाळासाहेब यांच्याबरोबर झाल्यानंतर पूर्वी असलेला तात्यासाहेबाचा व माझा परिचय दृढतर होऊन त्याच्याविषयीचा आदर द्विगुणित झाला. माझी कन्या सौ. नर्मदा ऊर्फ निर्मला हिने आपल्या पती-बरोबर उच्च शिक्षणासाठी अमेरिकेला जाण्याचा निश्चय केला. त्या वेळी केवळ अपत्यप्रेमाने तिने परदेशी जाऊ नये असे मला वाटत होते; कां तर तिला परदेशांत दुखणेबाणे आल्यास कसे होईल, तिचे हाल होतील व इतक्या लांबीचा प्रवास तिला झेपणार नाही असे मला वाटे. म्हणून या कामी तात्यासाहेबांचा सल्ला घ्यावा असे ठरविले. ते आमच्या घरी आले. त्या वेळीं या विषयावर बोलणी निघाली. तेव्हां ते म्हणाले, "वा! जाऊ द्या की, तिला काय हरकत आहे जायला! दोघेहि बुद्धीने अनुरूप आहेत. पुढील पिढीतील मुला-मुलींच्या महत्त्वाकांक्षा व धडाडी यांस केवळ आपल्या अपत्यप्रेमासाठी पायबंद घालणें योग्य नाही. आपण पुढील पिढीच्या दृष्टिकोनांतूनच पाहिले पाहिजे व अशीं मुले परदेशांत गेल्याने त्यांचे पुढील आयुष्य उज्ज्वल होईल यांत बिलकूल शंका

नाहीं." त्यांच्या या उद्गारांमुळे माझें विरोधी मन मागे फिरलें व माझी कन्या त्यांच्या प्रोत्साहनाने अमेरिकेतील उच्चतम शिक्षण पुरें करून मिशिगन युनिव्ह-र्सिटीची डिग्री मिळवून सुखरूप परत आली. या कामी तिचे पति व श्वशुर अप्पा-साहेब यांचाहि तात्यासाहेबांच्या म्हणण्यास दुजोरा होता, त्यामुळे तिच्या आयुष्याला उन्नततर वळण लागलें. तात्यासाहेबांची ही आठवण मी कधींहि विसरणें शक्य नाहीं.

बाळशास्त्री हरिदास

(साहित्याचार्य, प्रधानमंत्री, भारतीय सांस्कृतिक विद्यापीठ, नागपूर)

(१) चारपांच वर्षांपूर्वीची गोष्ट. मी काही कामानिमित्त पुण्यास आलों होतों व त्या दिवशी सध्याकाळी टिळक-मंदिरात श्री. ज. स. करंदीकर यांच्या अध्यक्षतेखाली "श्रीज्ञानेश्वराचा योगमार्ग" या विषयावर माझें व्याख्यान व्हावयाचें होतें. सकाळी काळकर्ते मामाराव दाते यांच्याजवळ तात्यासाहेब यांना एकवार जवळून पाहण्याची मी इच्छा दर्शविली. मामांच्या तोंडून मी अनेक-वार तात्यासाहेबांच्या थोरवीसंबंधी ऐकले होतें व त्यामुळेच मुख्यतः माझ्या मनांत त्यांच्याविषयीं कुतूहल जागृत झाले होते. माझी विनंती मामाराव यांनीं मान्य केली व आम्ही दोघे तात्यासाहेबांच्या "पुष्करिणीत" त्यांना भेटावयास गेलो. तात्यासाहेब खालच्याच खोलीत बसले होते. औपचारिक प्रश्नोत्तरांनंतर मामांनी माझी तात्यासाहेबांना ओळख करून दिली व व्याख्यानाची बातमी सांगितली. तात्यासाहेबांनीं क्षण दोन क्षण स्तब्ध राहून मला एकदम प्रश्न विचारला, "काय हो! टिळक, ज्ञानेश्वर व शंकराचार्य यांच्यापैकी गीतातात्पर्य-निर्णयाच्या बाबतींत, तुमच्या मतें, कोण बरोबर आहे व कोण चुकीचे आहे?" मीं त्यांवर त्यांना म्हटलें, "तात्यासाहेब, माझ्या वयाच्या पंचविशीची नुकती कोठे सुरवात आहे. आपण उच्चारलेलीं तीनहि नांवें इतकीं श्रेष्ठ आहेत कीं, यांपैकीं अमुक एक बरोबर व दुसरा चुकीचा असें म्हणण्याचें धाष्टर्य मी करूं शक-णार नाहीं. या महापुरुषांपैकी कोणाचें मत व मांडणी काय आहे आणि कोणाला काय म्हणावयाचें आहे असें मला विचारलें तर मात्र मला निश्चित सांगतां येईल." माझें हें उत्तर तात्यासाहेबांना इतके आवडेलेले दिसले कीं, प्रसन्न हास्याचें चांदणें आमच्यावर उधळीत तात्यासाहेब म्हणाले, "शाबास! तुमचें म्हणण मला अगदीं अंतःकरणापासून आवडले." त्यानंतर सध्याकाळच्या व्याख्यानाला तात्यासाहेब मुद्दाम उपस्थित राहिले व या प्रसंगानंतर जेव्हां जेव्हां त्याच्या भेटीचे प्रसंग आले त्या त्या वेळीं त्यांनीं माझ्याविषयीं फारच आस्था दाखविलेली आहे.

(२) नागपूरला तात्यासाहेबांनीं राजाराम लायब्ररीच्या सुवर्ण महोत्सव-प्रसंगी जी अगदी अलीकडे शेवटची भेट दिली त्या वेळीं भारतीय सांस्कृतिक विद्यापीठाच्या वार्षिकोत्सवाचे अध्यक्षपद त्यांनीं स्वीकारावें म्हणून त्यांना मीं संस्थेचा कार्यवाह या नात्यानें विनंती केली. तात्यासाहेबांनीं आमचें निमंत्रण कार्यक्रमाची धांदल असतांनाहि स्वीकारलें. त्यांचे अध्यक्षीय भाषण सुरू होण्यापूर्वी मीं केलेल्या परिचयात्मक भाषणात संस्थेच्या शिक्षणपद्धतीविषयी माहिती सांगितली. ती लक्षपूर्वक ऐकून आपल्या भाषणाच्या प्रारंभीच तात्यासाहेब म्हणाले, "मी येथें आलो तो ही एक जुन्या एकांगी पद्धतीने आपल्या संस्कृतीचे शिक्षण देणारी संस्था असेल या समजुतीनें. तौलनिक शिक्षणपद्धतीचे महत्त्व सांगावयास मुख्यतः आलो; पण हरदासांनी जी माहिती सांगितली त्यावरून आता माझ्याकडे यानीं स्वीकारलेली शिक्षणपद्धति किती चांगली व उपयुक्त आहे येवढेंच सांगण्याचे काम काय तें उरलेले आहे." मला वाटते, वेगळें तात्पर्य शब्दांनीं न उल्लेखितां देखील माझ्या प्रत्ययास आलेली तात्यासाहेबांच्या व्यक्तित्वाची वैशिष्ट्ये या आठवणीच्या नुसत्या उल्लेखानें चाणाक्ष वाचकांच्या ध्यानात येतील.

मो. वि. रबडे

(असिस्टंट मॅनेजर, पुणें सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक)

(१) तात्यासाहेब यांचा आमच्या बँकेशी फार निकटचा संबंध असल्यामुळे ते बँकेत वेळोवेळीं येत असत. दिवस उन्हाळ्याचे होते. उकाडा फार होता. अशा एके दिवशी तात्यासाहेब भर उन्हाचे बँकेत आले होते. त्यांचा त्या वेळचा पोषाक म्हणजे पगडी, गळ्यापर्यंत गुंड्यांचा कोट व साधे जाडे धोतर. आल्याबरोबर त्यांनी माझ्यासमोरील टेबलावर आपली छत्री व पगडी ठेवली व कोटाच्या गुंड्या काढण्यास सुरवात केली. सर्व गुंड्या काढून झाल्यावर मी पाहतो तों त्यांच्या अंगांत सदरा नव्हताच. तेव्हा त्याबद्दल विचारता त्यांनी त्यांच्या ह्या पोषाखाची उपयुक्तता सांगितली. आमच्या बँकेच्या इमारतीचा कोनशिलासमारंभ त्यांच्याच हस्ते २३-९-१९२३ रोजी झाला. त्या वेळचाहि त्यांचा हाच पोषाख होता. अशी त्यांची साधी राहणी असे.

(२) आमच्या बँकेने सेफ डिपॉझिट व्हॉल्ट तात्यासाहेब यांच्याच हस्ते सुरू केला. त्या वेळी त्यांनी केलेल्या भाषणात ते म्हणाले होते की, "पुणें शहरांत ह्या प्रयत्न कितपत यशस्वी होतो याबद्दल शंकाच आहे. कारण जनतेजवळ आता मौल्यवान् असे कांही फारसे राहूंच नये अशा पद्धतीची आपली हल्लींची राजवट आहे." नन्तर काही दिवसांनी ते कांही कामानिमित्त बँकेत आले असतांना त्यांनीं

प्रथम लॉकरबद्दल विचारलें. तेव्हां त्यांना नवीन ३।४ लॉकर्स आणून ते सर्व खपून गेले आहेत व लॉकर्सला दररोज बरीच मागणी आहे हे सांगितले. ते ऐकून त्यांना फार समाधान झालें. त्यांनी कित्येक संस्थांना लॉकर्स घेण्याबद्दल शिफारस केली. त्याचप्रमाणें आपल्या कुटुंबीय मंडळीनाहि त्याचा फायदा घेण्यास लावलें.

डॉ. कृ. न. जेजुरीकर

(चिटणीस, महाराष्ट्रीय व्यायाम-मंडळ, पुणें)

(१) कांहीं कामाकरितां तात्यासाहेबांच्याबरोबर मी सोलापूरला गेलों होतो. त्या मुक्कामात स्नानाच्या वेळी तात्यासाहेब यांच्या धोतराच्या निऱ्या करून ते धोतर त्यांना द्यावे म्हणून मी माझ्या हाती त्यांचे नेसावयाचे धुतलेले धोतर घेतले व निऱ्या करूं लागलो. त्याबरोबर तें धोतर माझ्या हातांतून हिसकावून घेऊन, तात्यासाहेब मला म्हणाले की, धोतराच्या निऱ्या करणें हे काम डॉक्टरचें नव्हे ! शेवटीं त्यांनी स्वतःच आपल्या धोतराच्या निऱ्या केल्या व ते स्नानाला गेले.

(२) त्याच मुक्कामांत माझे स्नेही श्री. पाबळकर ह्यांनी आम्हा पुणेकर मंडळीना मुद्दाम चहाला बोलाविले. ते पुण्याचेच व तेथे इंपीरिअल बॅंकेत ते एक अधिकारी होते. त्या वेळी हुंडणावळीबद्दल सहज बोलणे निघालें असतां, त्या विषबद्दल तात्यासाहेबांनी एवढी त्यांच्याशी चर्चा केली की, त्या विषयाची त्यांची माहिती पाहून आम्ही मंडळी अगदी थक्क झालों.

(३) १९३९ सालची गोष्ट. हैद्राबाद सत्याग्रहांत शिक्षा झाल्यामुळें अण्णासाहेब भोपटकर हे औरंगाबादच्या तुरुंगांत होते. त्या वेळी त्यांना भेटावयास तात्यासाहेब, डॉ. सोमण, मी व रामभाऊ राजवाडे असे औरंगाबादला गेलों होतो. तात्यासाहेबांना प्रवास सुखाचा व्हावा म्हणून आम्ही त्यांचे वरच्या वर्गाचे तिकीट काढलें होतें. परंतु आम्ही बाकीची सर्व मंडळी तिसऱ्या वर्गांतून प्रवास करीत असतां, त्यांनीं वरच्या वर्गातून प्रवास करणें त्यांना आवडलें नाही व तेहि तिसऱ्या वर्गांतच आम्हांबरोबर आले. तिसऱ्या वर्गांतून प्रवास करणाऱ्यांची वेळी-अवेळी जाहिरात करणारांनी तात्यासाहेबांची ही हकीकत जरूर लक्षांत ठेवावी.

(४) एका पानसुपारीच्या समारंभांत त्यांची व माझी गांठ पडली. मला पाहतांच ‘ अहो लेखक ’ म्हणून त्यांनीं मला मुद्दाम हांक मारली व मराठ्यामध्यें माझ्या नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या लेखनाबद्दल मला शाबासकी दिली. उदयोन्मुख लेखकांना उत्तेजन देण्याच्या कामांत, तात्यासाहेब किती दक्ष असत, हे प्रसिद्धच आहे; परंतु आपल्या माणसाचे कौतुक करण्याची ते किती दक्षता वाहत असत हें यावरून लक्षांत येतें.

(५) गेल्या सप्टेंबरमध्यें प्रा. देवधर हे क्रिकेटमधून निवृत्त झाले. त्यांच्या निवृत्तीनिमित्त त्यांचा सन्मान करून त्यांना निरोप देण्याचा समारंभ हिंदी क्रिकेट कंट्रोल बोर्डाचे अध्यक्ष मि. डिमेलो यांच्या अध्यक्षतेखालीं महाराष्ट्र क्रिकेट असोसिएशनने ठरविला होता. समारंभ दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं होता. आदल्या दिवशींच्या सायंकाळपर्यंत मि. डिमेलो हे पुण्याला आलेच नाहींत व येतात कीं नाहीं हे नक्की समजेना. तेव्हां अध्यक्षांची तरतूद करून ठेवणें आम्हांला जरूर होते. प्रि. दुलिपसिंह, मर्चंट वगैरे क्रिकेट-क्षेत्रांतील अनेक मंडळी पुण्याला आलेली होती. परतु आयत्या वेळी कोणी अध्यक्षपद स्वीकारण्यास तयार होईल किंवा नाही याची कोणास खात्री पटेना. शेवटी तात्यासाहेबांना विचारून ठेवावे असे ठरले, व हे काम मजवर सोपाविण्यांत आले. मी लगेच त्यांच्याकडे गेलो व त्यांना सर्व हकीकत सांगून आमची अडचण निवेदन केली. त्यांनी आमची अडचण ओळखून अध्यक्ष होण्याचे एकदम कबूल केले; एवढेंच नव्हे तर, मला आपणहून असे म्हणाले की, " जर तुमचे अध्यक्ष आयत्या वेळी आले तर मी बाजूला बसेन. " केवढी ही उदारता.

(६) भोरच्या राजकुमाराच्या मुंजीकरितां म्हणून मी व तात्यासाहेब सरकारी खास गाडीमधून भोरला चाललो होतो. गाडीमध्ये आम्हां उभयतांच्या निरनिराळ्या विषयांवर खूपच गप्पा झाल्या. त्यांमध्ये मी, महाराष्ट्रीय लोक राजकीय चळवळीत मागे पडत चालले आहेत असे त्यांना म्हणालो. तेव्हां ते म्हणाले की, " महाराष्ट्र हा इतर कोणाच्याहि बरोबरीचा आहे; पण एकेका राष्ट्राचा एकेक काळ असतो ! त्याप्रमाणे आतां महाराष्ट्रेतरांचा काळ आहे. द्रव्यबळावरच कांहीची देशभक्ति शोभून दिसत आहे आणि सामान्य माणसाप्रमाणे रागलोभादि विकारांनी पछाडलेल्या व हिंसेला लागणारा दुष्टपणा अगी असतां तोंडच्या अहिंसावादावर जगाला भुलवू पाहणाऱ्या लोकाचें परदेशांत कौतुक होत आहे ! ढोंगाचा जय आहे, प्रांजलपणाचा पराभव आहे ! "

शंकर केशव कानेटकर (गिरीश)

(एम्. ए., प्राध्यापक, विलिंग्डन महाविद्यालय, सांगली)

(१) माझे श्वशुर कै. गोविंद विनायक श्रीखंडे हे तात्यासाहेबांचे मिरज हायस्कुलांत शिक्षक व मिरजेतील एकाच वाड्यांतील शेजारी. १९१४ सालीं पुण्यास आल्यावर त्यांनीच माझी व तात्यासाहेबांची प्रथम ओळख करून दिली. त्यामुळें तात्यासाहेब मला ' मास्तरांचे जावई ' या घरगुती नात्यानेच शेवटपर्यंत ओळखीत असत ! या विशेष नात्यामुळें त्यांच्याशीं माझा घरोबा वाढत गेला.

(२) पुढे १९१८ सालीं आम्ही पुण्यांत एक 'भारती विहार मंडळ' नांवाची वक्तृत्वाची सस्था स्थापन केली होती. या मडळांत दा. वि. गोखले, वि. म. भट प्रभृति व्यक्ति व्याख्यानें देऊन गेल्या होत्या. तेव्हां तात्यासाहेबांचे एकादे व्याख्यान करवावे म्हणून मी व माझे स्नेही श्री. शकरराव कुलकर्णी त्याच्याकडे निमंत्रणासाठी गेलो. सकाळचे टपाल नुकतेच आले होतं; व तें फोडून वाचण्यात ते गर्क झाले होते. शिवाय त्या वेळी इतर राजकीय कामांतहि ते फार गुंतलेले होते. आम्ही भीत भीत माडीवर गेलो व शकररावांनीं त्यांना मंडळाचे निमत्रण दिले. त्याबरोबर अत्यत स्पष्ट व खणखणीत शब्दांत त्यांनी नकार दिला. खरे म्हणजे त्याच्या कामाच्या मानाने आमचे काम क्षुल्लक होते. शिवाय त्यांच्या जबाबदारीची जाणीवहि आम्हांस यावयास हवी होती, पण ती आली नाही. म्हणून शकररावानी पुन्हा आग्रह करण्यास सुरवात केली. तेव्हां तात्यासाहेब एकदम खणखणीत आवाजात, पत्रातील डोके काढून म्हणाले, " नाही ! आणि नाही म्हणजे पुन्हा नाही म्हणण्यासहि वेळ नाही ! " आम्हाला त्या वेळी वाईट वाटले, तरी त्यानी त्या वेळी केले तेंच बरोबर होते असेच नतर वाटले !

(३) त्यानतर १९२७ सालच्या पुण्याच्या साहित्य संमेलनाचे ते स्वागताध्यक्ष व मी चिटणिसांपैकी एक म्हणून त्यांच्याबरोबर काम करण्याचा मला योग आला समेलनाध्यक्ष कै. तात्यासाहेब कोल्हटकर होते. त्यामुळे दोघांचे सवाद व कोट्या-प्रतिकोट्या कशा चालत तें मला अगदीं जवळून पहावयास मिळाले. या सर्व संमेलनानंतर माझ्या मनावर त्यांच्या व्यक्तिमत्वाची जी एक छाप कायमची बसली आहे ती ही की, एकादें काम हाती घेतल्यानतर ते शिस्तवार कसें पार पाडावें हे तात्यासाहेबांपाशीच शिकावे.

(४) एकदां मुंबईस दादरच्या 'ब्राह्मण-सेवा-सघात' तात्यासाहेबांचा सत्कार होता. त्याच वेळीं माझें काव्यगायनहि ठेवलेलें होतें. सभेला सुरवात माझ्या काव्यगायनाने झाली. थोड्या कविता म्हटल्यानतर मी थांबलो; इतक्यांत तात्यासाहेब आले. व्यासपीठावर त्यांच्या शेजारीं बसून कविता म्हणण्यास मला जरा संकोच वाटूं लागला. पण थोडा धीर धरून मी माझी 'तेढ' कविता म्हणण्याचे ठरविले. प्रस्तावनेत " पतिपत्नींचें भांडण होऊन अबोला सुरू झाला म्हणजे निरपराधी स्त्रीला काय वाटतें " हे सांगून मीं कविता म्हटली. कविता अत्यत परिणामकारक झाली. पण ती सपते न संपते तोंच तात्यासाहेब एकदम मोठ्यानें उद्गारले — " मग त्यांत पतीनें काय उत्तर दिले ? " त्याबरोबर जो हंशा पिकला तो अवर्णनीय होता माझ्या कवितेपेक्षाहि तात्यासाहेबांच्या त्या समयस्फूर्त सहजोद्गाराची श्रोतृसमाजास फारच मौज वाटली.

(५) एकदा तात्यासाहेब आमच्याकडे फराळास आले होते. पुण्यातील कांही

प्रतिष्ठित मंडळी व फर्ग्युसनमधील कांही प्राध्यापकहि आले होते. थोडी करमणूक म्हणून माझा मुलगा चि. मधु यास मी एक-दोन गाणीं म्हणावयास सांगितली. ती तात्यासाहेबांस इतकी आवडली की, त्यांनीं मला ताबडतोब सांगितलें, "याला गायन शिकवा व याच धंद्यांत त्याला पुढे जाऊं द्या." ते त्यांचे शब्द मला व चि. मधूला फार प्रेरक वाटले व त्याने पुढे तोच पेशा पत्करला. पण तेव्हांपासून शेवटपर्यंत भेट झाली की, प्रत्येक वेळी मधूची प्रगति कोठवर झाली आहे याची ते न चुकतां चौकशी करीत.

(६) अगदी परवां म्हणजे गेल्या जूनमध्ये माझ्या एका पुतण्याच्या लग्नाचें निमंत्रण देण्यास मी त्याच्या घरी माझ्या बंधूसह सपत्नीक गेलो होतो. मी व माझे बंधु माडीवर गेलो व त्यांना निमंत्रण दिले. त्यांनी निमंत्रण स्वीकारले व त्यांना काय वाटले कुणास ठाऊक, मला एकदम म्हणाले, "हे पाहा, आतां पुन्हा याल त्या वेळी तुमची पत्नी व मुले यांना घेऊन या. मी त्याना पाहिले त्याला फार दिवस झाले !" तेव्हां मी म्हटले, "माझी पत्नी खाली आली आहे !" त्याबरोबर तात्यासाहेब एकदम उठले व लगबगीने जिना उतरून खाली आले. माझ्या पत्नीने नमस्कार करतांच त्याना मिरजेच्या घरातील आठवणी होऊन त्यांचे डोळे एकदम पाणावले ! नंतर कुशल प्रश्न विचारून आमचे सर्व दृष्टीनी स्वास्थ्य आहे हे ऐकून त्यांना आनंद झाला. तात्यासाहेबांची ती लगबग, ती आतुरता, ते औत्सुक्य पितृतुल्य होते. त्यामुळे तात्यासाहेब गेले हे ऐकताच 'आपल्या घरचे एक पितृ-तुल्य छत्र गेले !' असे आम्हांस वाटल्यास नवल काय ?

मारुती सादू सरपाटील

(केसरी-मराठा ग्रंथशाळेंतील शिपाई, पुणें)

(१) तात्यासाहेब हे ज्याप्रमाणे आकाशांतील तारकागणांत चंद्रमा शोभतो त्याप्रमाणे ते आपल्या शीतल प्रभेने सर्वांना शोभवीत आणि आनंदवीत होते. त्या सत्पुरुषाची आठवण केव्हांहि माझ्या हृदयांतून जावयाची नाही. त्याना गरीब-श्रीमंत यांच्यामध्ये भेदभाव नव्हता. मालक व नोकर यात ते मनाने व वर्तनाने अंतर मानीत नसत. मी केसरी ऑफिसमध्ये कामाला १९४४ मध्ये लागलो. १९४५ साली त्यांच्याकडे जावयास सुरवात झाली. पण मला आतांपर्यंत चुकूनसुद्धा त्यांनी कधी एक शब्दहि वाईट वापरला नाही. माझें काम चुको अथवा न चुको, मला एका शब्दाने ते बोलले नाहीत. त्यांच्या गुणाचे स्मरण होऊन माझं हृदय भरून येत आहे.

(२) १९४६ सालांत माझ्या भावाचें लग्न निघालें असतां, माझ्या भावाला पैशाची जरूर लागली. तेव्हां माझ्या तोंडांतून शब्द बाहेर पडतांच ताबडतोब तात्यांनीं सांगितले, " बरे; बाळ, तूं कांहीं काळजी करूं नको; उद्यां ये, मी तुझी इच्छा पूर्ण करीन. " ' लगेच दुसऱ्या दिवशी मी व माझे बंधु त्यांच्याकडे गेलो असतां " काय बाळांनो, आलांत ? " असे प्रेमळपणाने बोलले व ' या आंत, बसा ' असें सांगितलें व ताबडतोब चेक देऊन मला व माझे बंधु यांना काळजींतून मोकळें केलें.

माझ्या चुलत बधूंच्याकडून माझे तीनशे रुपये येणे असतांनाहि ते माझे मला ताबडतोब मिळाले नाहीत. पण तात्यासाहेबांच्या दीडशे रुपयांची मला किंमत करतां येणार नाही असा उपयोग झाला. कारण ती वेळ तशीच आणीबाणीची होती. चेक देतांना ते म्हणाले, "बाळांनो, चांगल्या रीतीने चाला व चांगल्या रीतीनें वागा म्हणजे ईश्वर तुमचे कल्याण करील." पुढे कांही दिवसांनी त्यानी सागितले, "बाळानो, तुम्ही गरीब आहांत. तरी मला दरमहा पधरा रुपयांचा हप्ता दिला तरी चालेल; म्हणजे दहा महिन्यात रक्कम फिटेल." त्याप्रमाणें आम्ही त्यांना दिले व शेवटच्या महिन्यास हार, गोटा, नारळ व पानसुपारी नेली असता ते म्हणाले, "बाळांनो, तुम्ही येवढा खर्च कशाला केलांत ? तुम्ही गरीब आहांत." तेव्हा आम्ही म्हणालो, "तुम्ही बिन-व्याजी पैसे दिले असतां आम्हांला फार आनद झाला व आमच्यावर फार उपकार झाले. कारण तुम्ही आमच्यावर वेळ आलेली दूर केली. म्हणून अतःकरणांतून ही इच्छा झाली." मग त्यांनी ते मान्य केले. आम्ही निघतांना त्यांनी आम्हांला पांच रुपये खाऊ म्हणून बक्षिस दिले!

(३) ता. १४–१०–४७ रोजी हा अष्टपैलू हिरा हरपला असे माझ्या बंधूंच्या तोंडांतून शब्द बाहेर पडतांच माझे हृदय भरून आले. मी माझ्या बंधूना म्हणालों, "तुला अत्यदर्शन झाले किंवा नाही ?" कारण मी त्या वेळी गावाला गेलो होतो. मला दर्शन घडले नाही याचे मला वाईट वाटून अतःकरण भरून येतें. तात्यासाहेबां-सारखे मालक मिळणार नाहीत. ते दृष्टिआड गेले, पण सृष्टिआड आहेत. त्यांची मूर्ति गेली, कीर्ति उरली ! मरावें परी कीर्तिरूपे उरावे !

भास्कर बहिरो महाबळ

(बी. ए., एलूएल्. बी., माजी न्यायमंत्री, जमखंडी)

(१) सन १९२३ साली तात्यासाहेब येथें आले असतां त्यांचें जाहीर व्याख्यान झालें. प्रारंभी येथील प्रमुख पुढाऱ्यानें तात्यासाहेबांचें गुणवर्णन कर-

तांना असें सांगितलें की, तात्यासाहेबांच्या सारख्या मोठ्या योग्यतेच्या गृहस्थानें आमच्या खेडेगांवी येऊन आमचा गौरव केला, हे आमच्यावर त्यांचे उपकार आहेत. यावर आपल्या भाषणाच्या प्रारंभी तात्यासाहेबांनीं सांगितले कीं, "मी मोठा व तुम्ही लहान असा प्रकार खरा नाही. आम्ही पुण्यामुबईचे लोक वस्तुतः थोर नाही. तुमच्या आमच्यांत फरक नाही. टिळकांनी आम्हांला आपल्या प्रभावळीत बसविले म्हणून आम्ही चमकलों, चढलो इतकेच ! पुण्यामुबईच्या बाजारांत भाजीपाला व फळफळावळ खेड्यापाड्यातूनच येते. तेथें आल्यानंतर त्यांची व्यवस्थित मांडणी करून व त्यावर सुदर आकर्षक रगीबेरंगी वेष्टने घालून तो माल विक्रीसाठी ठेवला जातो. मूळचा माल खेड्यापाड्यांतलाच, पण स्थानमाहात्म्यामुळे तो उठून दिसतो इतकेच. अगदी तीच गोष्ट आमची. मला टिळकांनी आपल्याजवळ केले म्हणून मी मोठा. माझ्याऐवजी तुमच्यांपैकी कोणास त्यांनीं निवडले असते तर तुम्ही माझ्याइतके किंवा अधिकच थोर ठरला असतां." आहे की नाही, सौजन्य आणि मार्मिकपणा यांचा सुदर सगम !

(२) मिरज येथील सरस्वती-मंदिराचा उद्घाटनसमारभ होता. हा समारभ तात्यासाहेबाच्या हस्ते झाला. साहित्यसम्राटाच्या हस्ते हा समारंभ व्हावा ही गोष्ट अत्यत उचित होय, असे आरंभी स्वागताध्यक्ष म्हणाले. समारंभास तीनचार सस्थानिकहि उपस्थित आहेत, हे पाहून तात्यासाहेबांनीं सधि साधली. आपल्या भाषणांत त्यानी प्रथम उपक्रमच असा केला – "साहित्यसम्राट् हे शब्द उच्चारून तुम्हीं माझी स्तुति केली हे खरे; पण ही पदवी मला नको. हे दिवस सम्राटांचे नाहीत. राजे–जहागीरदारांचे तर नाहीतच नाहीत. सम्राटाला आपला मुकुट लोकसत्तेच्या पायावर ठेवलाच पाहिजे असे हे दिवस आहेत. राजेलोकांनी ही गोष्ट लक्षात बाळगावी; म्हणून या पदवीचा मला स्वीकार करतां येत नाही, किंबहुना मला तिटकाराच वाटतो !" असा उपक्रम केल्यानंतर ते पुढे म्हणाले, "आतां या पदवीने माझा गौरव करण्यांत तुमचे चातुर्य आहे; कारण याचा अर्थच असा की, माझी ही पदवी काढून घेणारा माझ्याहून श्रेष्ठ साहित्यिक खात्रीने निर्माण होईल असेच तुम्ही सुचवीत आहां, याबद्दल मात्र मला आनंद वाटतो. ही पदवी अयथार्थ करणारे सवाई केळकर निर्माण झालेच पाहिजेत असे मीहि म्हणतो."

(३) सन १९४५–४६ साली दक्षिणेतील सस्थानिकांनी समाईक हायकोर्ट स्थापन करण्याचा विचार करून त्या दिशेनें प्रयत्न सुरू केले. कोल्हापूरसह सर्व संस्थानिकांचें एकच हायकोर्ट असावें असा कांहींचा अभिप्राय होता, तर कोल्हापूर तूर्त वगळून बाकीच्यांचेंच हायकोर्ट असावें, असे इतरांचे म्हणणे होतें. या बाबतीत तात्यासाहेबांचा अभिप्राय घेण्यासाठी पटवर्धन सस्थानांतील कांही अधि-

कारी मुद्दाम त्यांच्याकडे गेले होते. सर्व गोष्टी लक्षांत घेऊन कोल्हापूरचे छत्रपति समान दर्जा स्वीकारून या योजनेत सामील होणार नाहीत; सबब तूर्त त्यांना बगळूनच इतरांनी हायकोर्ट स्थापावे, असा अभिप्राय तात्यासाहेबांनी व्यक्त केला. पण त्याच वेळी त्यांनी आणखी एक सूचना केली. ते म्हणाले, "गैरसमज किंवा अविश्वास उत्पन्न होऊं नये म्हणून प्रथम पटवर्धन संस्थानिकांनीच एकीकरण करावें व आपलें हायकोर्ट स्थापावे व नंतर सोई-प्रमाणे इतरांना त्यांत आणावे. हाच प्रारंभ अगदी स्वाभाविक व नैसर्गिक आहे; कारण हिंदु-कुटुंब प्रथम एकत्र असते व नंतर विभक्त होतें; पण विभक्त झाल्यानंतरहि पुन्हा एकत्र होण्याचा मार्ग हिंदुधर्मशास्त्रानें मोकळा ठेवलाच आहे. तोच न्याय येथेहि लागू. मूळ पटवर्धनी कुटुंब व जहागीर एकच. नंतर विभक्तपणा आला व निरनिराळी संस्थाने झाली. आता पुन्हा एकत्र व्हा म्हणजे झालें! हा क्रम अगदी स्वाभाविक असून इतरांना मार्गदर्शकहि होईल." पटवर्धन संस्थानिकांबद्दल हा केवढा कळवळा!

(४) टाइम्स वगैरे इंग्रजी पत्रांत मौजेचे लहान चुटके प्रसिद्ध होतात. त्यांतील कांहींचे रूपांतर मराठींत करून पाठविल्यास 'सह्याद्रीं'त प्रसिद्धि मिळेल का अशी पृच्छा एका लेखकाने तात्यासाहेबांच्याजवळ केली. वस्तुतः ती कल्पना कांहीं वाईट नव्हती; पण कारण काय असेल ते असो, तात्यासाहेबांना ती रुचली नाहीं. त्यांनी थोडासा विचार करून हलक्या आवाजांत उत्तर दिले, "छे! असला उद्योग मी तुम्हांला करूं देणार नाही. कोणाकडून कोणते काम घ्यावें हे आम्हांला समजतें. असले काम तुमच्याकडून करवून घेऊन तुमचे श्रम व वेळ व्यर्थ खर्ची पडावा हे मला पसंत नाही. तुम्ही सह्याद्रीसाठीं स्वतंत्र लेखच लिहिला पाहिजे. केव्हां लिहून पाठवितां बोला?" ते गृहस्थ मोठे लेखक होते असे नाहीं; तथापि लेखांच्या बाबतींत सह्याद्रीने कोणाची उसनवारी करू नये अशा विचारानेच तात्यासाहेबानी हे उत्तर दिले असावें; पण स्पष्टपणे त्यांना नकार न देतां सहसा कोणास दुखवावयाचें नाहीं ही त्यांची अभिजात सत्प्रवृत्ति. यामुळेंच असे आडवळणी उत्तर त्यांनी दिले व आपला हेतु साधला!

अनंतदास रामदासी

(गोसेवक, मु. हिंगणघाट)

दिल्लीच्या मध्यवर्ती विधिमंडळांत ना. रघुवीरसिंग यांनी गोहत्याप्रतिबंधक बिल आणण्याचे ठरविले होतें. त्यास असलेलें अनुकूल लोकमत प्रकट करण्यासाठीं पुण्याच्या नागरिकांची सभा सार्वजनिक सभेच्या दिवाणखान्यांत भरविण्याचें

ठरलें. अध्यक्षस्थानीं तात्यासाहेबांची योजना करावी अशा विचारानें त्यांना विनंती करण्यासाठीं मी गेलो. तेव्हां त्यांनी सांगितलें की, " मागच्या एका असल्या सभेस मीच अध्यक्ष होतों. डॉक्टर लोहोकरेहि असेंब्लींत या वेळीं आहेत, त्यांना विचारा. मीच दर वेळीं अध्यक्ष होण्यापेक्षा नवीन एखादा कार्यकर्ता तुम्हांस मिळाल्यास ते तुमच्या कार्यास अधिक फायद्याचे होईल. त्यांनीं नकार दिल्यास मला कळवा. मीच त्याना आग्रह करीन. सध्या मीं तुमचं नांव सुचविलें आहे एवढे त्यांना कळवा. म्हणजे तुमचा कार्यभाग होईल. " आणि झालेहि त्याप्रमाणेच 'आपण या सभेचे अध्यक्षस्थान स्वीकारावे ' असे श्री. तात्यासाहेब केळकरांचें म्हणणें आहे, एवढे शब्द ऐकनांच डॉक्टरसाहेबांची समति मिळाली !

सीताराम विष्णु केळकर

(जमीनदार, पुणें भारत गायनसमाजाचे प्रमुख कार्यकर्ते, पुणें)

(१) लो. टिळक व तात्यासाहेब सन १९१९ साली विलायतेहून परत आल्यानतरची गोष्ट. पुणें शहरांत ठिकठिकाणीं प्रत्यहीं सभा होत होत्या. त्यापैकी एक सभा नव्या पेठेतील चिमणबागेत कै. बाबूराव फुले यांनीं भरविली होती. प्रारभीं कांही भाषणें झाल्यानंतर टिळक बोलण्यास उभे राहिले. त्यांचें भाषण चालू असतांनाच सभाचालकांपैकी एकाने सभेत फिरून हस्तपत्रकें वाटण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे सभास्थानीं बसलेली मुले व बालसदृश मनाच्या व्यक्ति यांच्याकडून " अहो, इकडे द्या " अशी थोडी गडबड सुरू झाली. टिळक बोलतां बोलतां एक-दोन वेळां क्षणभर थांबले व त्यांनी हस्तपत्रकें वाटणाऱ्या गृहस्थाकडे रोखूनहि पाहिले. परंतु याचा अर्थ समजण्याइतकी बुद्धि त्या गृहस्थांत अगर गडबड कर-णाऱ्यांमध्ये नव्हती. टिळकांनी नाइलाजाने पुन्हां आपलें भाषण करण्यास सुरुवातहि केली. परंतु मागे बसलेल्या तात्यासाहेबांना हा प्रकार सहन झाला नाही. ते लगेच उठून त्या गृहस्थावर जवळजवळ खेकसून म्हणाले, " अहो, ती हस्तपत्रके वाटणं बंद करा. भाषण चालू असतांना तुमच्यामुळें गडबड होत आहे, हें तुमच्या कसें लक्षांत येत नाही ! " नंतर ते श्रोत्यांकडे वळून म्हणाले, " विलायतेत असा प्रकार होत नाहीं. बहुतेक सभांतून हस्तपत्रके वाटली जातात; परंतु तीं दारावर प्रत्येकास व्यवस्थितपणें दिलीं जातात. त्यामुळे सर्वांस हस्तपत्रके मिळतात व गोंगाट होत नाहीं. आम्ही इंग्रजांजवळ स्वराज्य मागावयास जातो आणि इकडे आम्हांस या साध्या गोष्टी समजत नाहींत याचा अर्थ काय ! " याहू-नहि ते दहापांच वाक्ये अधिक बोलले, किंबहुना त्यांनी एक उपव्याख्यानच दिले म्हणाना. तोपर्यंत टिळक उभेच होते. येवढा ताशेरा झाडून तात्यासाहेब खाली

बसले आणि नंतर टिळकांनी भाषण पुढे चालू केलें. आतां या दोन्ही थोर व्यक्ति काळाच्या पडद्याआड गेल्या आहेत. परंतु त्या सभेस जी मंडळी उपस्थित असतील त्यांच्या डोळ्यापुढे टिळक उभे आहेत आणि त्यांना जवळजवळ थाबवून केळकर लोकांची हजेरी घेत आहेत हा प्रसंग आजहि निःसंशय उभा राहील.

(२) तात्यासाहेब यांचे धाकटे चिरंजीव श्री. यशवंतराव हे माझे शाळेपासूनचे स्नेही. आमचे एकमेकांकडे जाणेयेणे त्या वेळी विशेष होते, आणि पुस्तकांबद्दल आत्यंतिक प्रेम दोघांनाहि होते. तात्यासाहेब यांच्या लक्षांत ही गोष्ट आली असावी. एक दिवस मी यशवंतराव याच्याकडे गेलो असता, ज्या खोलीत आम्ही बोलत बसलो होतो तेथे तात्यासाहेब कांही कामाकरिता आले. मला पाहून ते एकदम म्हणाले, "तुम्हांला पुस्तकाचा संग्रह करण्याचा नाद आहे असे अण्णा म्हणत होता. तो संग्रह पाहण्यास मी एकदां येणार आहे." हे ऐकून मला आश्चर्याचा धक्का बसला. माझ्याजवळ पुस्तकाचा संग्रह तो काय असणार आणि तो मी या साहित्यसम्राटांना दाखविणार काय! माझ्या मनांतील ही भीति मी लगेच बोलूनहि दाखविली. त्यांनी लगेच "परवाच्या दिवशीं सकाळी मला वेळ आहे" असे म्हटले. त्यामुळे अत्यंत संकोचलेल्या वृत्तीनेच मी त्याना त्या दिवशीं येण्याबद्दल निमंत्रण दिले. तात्यासाहेब ठरल्या वेळी आमच्या घरी आले आणि सुमारे दीड तास पुस्तकाबद्दल बोलण्यांत त्यानी घालविला! वर म्हटल्याप्रमाणे माझ्या मनास जरी अत्यंत संकोच उत्पन्न झालेला होता तरी तो दिवस माझ्या आयुष्यांत अत्यंत सस्मरणीय आणि अभिमानाचा असा मी समजतो. तात्यासाहेब यांच्या आणि माझ्यामध्ये वयाने, ज्ञानाने इ. सर्वच बाबतीत जमीनअस्मानाचा फरक होता. परंतु आरामखुर्चीत स्वस्थपणे बसून बोलणाऱ्या तात्यासाहेबांना याची जाणीव बिलकूल नव्हती. माझ्याजवळ "All quiet on the Western front" हे पुस्तक होते. ते पाहताच ते म्हणाले, "या पुस्तकाची फार प्रसिद्धि झालेली आहे. हे मी वाचावयास घेऊन जातों." काही दिवसानंतर ते पुस्तक परत पाठवून त्याच्याबरोबर त्यांनी अफगाणिस्थानांतील जीवनाचें चित्र रेखाटणारी दोन पुस्तके मला वाचण्याकरितां पाठविली!! ती पुस्तके वाचून त्यांना परत देण्याकरितां मी गेलो तेव्हा ते म्हणाले, "All quiet on the Western front" हे पुस्तक मी वाचले, परंतु मला ते मुळीच आवडले नाही. एखाद्या वेळी एखाद्या थर्ड क्लास पुस्तकालाहि भलतीच प्रसिद्धि मिळते. युरोप-अमेरिकेत हा धंदेवाईक लोकांचा उद्योगच आहे." अफगाण-जीवनावरील त्यांची पुस्तके मी वाचली किंवा नाही याचीहि चौकशी त्यांनी केली, व ती पुस्तके मला कशी वाटली म्हणूनहि त्यांनी विचारले. ती पुस्तके मला आवडल्याचें सांगतांच, "तुम्हांला त्यांत काय विशेष दिसलें?" म्हणून

प्रश्न आलाच. त्याच्याबरोबर पुस्तकांच्या गुणदोषांची चिकित्सा करण्याचे धैर्य मला नसल्याने "तें कांही सांगतां येत नाही" असें मोघम उत्तर देऊन मोकळा होण्याचा मी प्रयत्न केला. परतु या उत्तराने निराळाच परिणाम झाला ! त्यांची वृत्ति लगेच नाराज दिसू लागली आणि "पुस्तकें डोळसपणाने वाचली पाहिजेत, चिकित्सा केल्याशिवाय ग्रथ नुसते 'गिळून' टाकण्याची खोड नवीन पिढीत जास्त दिसते," असा शेरा मिळाला ! यानतर मात्र सत्याचा आश्रय केल्याशिवाय गत्यंतर नाही असे वाटून, "त्या पुस्तकांत विशेष काय आढळलें ते थोडें फार सांगता येईल. पण ते दुसरीकडे सागता येईल, आपल्यासमोर मात्र नाही," अशी मी कबुली दिली. हे प्रांजळ उत्तर ऐकून मात्र तात्यासाहेब मनमोकळेपणाने हसले, आणि त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसणारी नाराजी दूर झाली.

(३) एका मोठ्या औद्योगिक कपनीत तात्यासाहेब डायरेक्टर होते. त्या कंपनीचें एक विविष्ट काम पुरं करण्याकरता कंपनीने मजकडे सोपविलें होते. त्याबाबत कांही सूचना मी डायरेक्टरांस दिल्या. परतु त्याचा निर्णय त्यांच्याकडून लवकर येईना. सबब तात्यासाहेब याच्याकडे जाऊन त्यांना मी ही हकीकत सांगितली. मुद्द्याचे एकदोन प्रश्न विचारून त्यांनी आपली खात्री करून घेतली; आणि त्याच दिवशी दुपारी कंपनीच्या डायरेक्टर-बोर्डाची सभा होती त्या वेळी कंपनीत येण्यास मला सागितले. त्याप्रमाणे मी कपनीच्या ऑफिसांत गेलो आणि नावाची चिठ्ठी आंत त्यांच्याकडे पाठविली. लगेच त्यांनी मला आत बोलावून घेतले आणि माझ्या सूचना बोर्डास सागण्यास सांगितले. माझे बोलणे सपताच तात्यासाहेब एकदम म्हणाले, "या सूचना अगदी योग्य वाटतात; आणि त्याप्रमाणे ठरविण्यास मला काहीच हरकत वाटत नाही." तात्यासाहेब याचे हे शब्द ऐकून चेअरमनसुद्धां सर्व डायरेक्टराचा एकदम निर्णय झाला, आणि ठराव सर्वांनुमते ताबडतोब मान्य झाला ! ! तात्यासाहेबाची निर्णायक शक्ति केवढी जबरदस्त होती हे त्या वेळी दिसून आलेच; परतु कोणतीहि गोष्ट अर्धवट न सोडण्याचा त्यांचा कटाक्षहि प्रत्ययास आला. कारण ठराव लिहून होतांच मी सुचविण्यापूर्वीच ते बोर्डास म्हणाले, "ठराव झाला, परतु येवढ्याने काम संपले नाही. कपनीतर्फे मुखत्यारपत्र कोणास द्यावयाचे ते ठरवा, कामाचा नक्की दिवस नमूद करा आणि खर्चाची तरतूद करा म्हणजे काम पुरे झाले." पुष्कळ दिवस ज्या कामाच्या नुसत्या वाटाघाटी सुरू होत्या त्याचा निकाल तात्यासाहेब यांनी अशा तऱ्हेनें दहा मिनिटात लावला ! !

(४) केळकर घराण्याचा इतिहास लिहिला जावा अशी तात्यासाहेबांची फार दिवसांची इच्छा होती. त्यांना स्वतःला हे कार्य अगावर घेण्यास सवड मिळणें अर्थातच अशक्य होते. परंतु त्यांनी ही इच्छा अनेक वेळा व्यक्त केली

होती. सन १९४६ साली मी व यशवंतराव केळकर यांनी हें कार्य अंगावर घेण्याचे ठरविले व त्याप्रमाणें मी तात्यासाहेब यांना सांगण्यास गेलो. त्यांना हे ऐकून अर्थातच फार आनंद झाला. यानतर केव्हांहि भेट झाली असतां "कुलग्रंथाचे काम कोठपर्यंत आले?" अशी चौकशी करण्यास ते केव्हांहि विसरले नाहींत. त्यांच्या मृत्यूपूर्वी थोडेच दिवस अगोदर त्यांची रस्त्यात गांठ पडली असतां त्यानी असाच प्रश्न विचारला. तेव्हां कामाचा रिपार्ट देऊन मी त्यांना म्हणालो, "आपणास मुद्दाम घरी बोलावून सर्व काम एकदा प्रत्यक्ष दाखविणार आहे." तात्यासाहेब तितक्याच उत्साहाने म्हणाले, "अवश्य, कधी येऊ ते सांगा. उद्या येऊ?" जमलेली माहिती निदान एकत्रित करून त्यात व्यवस्थितपणा आणल्याशिवाय त्यांच्यासारख्याना मुद्दाम बोलावणे बरं नाही असा विचार मनांत येऊन मी म्हणालो, "उद्याच नको. थोड्या दिवसानी मी बोलावण्यास येईन." परतु त्यांनी हे कार्य पाहण्याचा योग नव्हता असेच म्हटले पाहिजे. त्याच्याकडून शाबा-सकी घ्यावी या हेतूने मी त्याना बोलावणे – विशेषतः ते "उद्यां येऊ!" असे म्हणत असता – लांबणीवर टाकले, ही गोष्ट त्याच्या आकस्मिक निधनामुळे माझ्या मनास फारच लागली आहे.

शं. वा. ऊर्फ सोनोपंत दांडेकर

(एम्. ए., प्रिन्सिपॉल, सर परशुरामभाऊ कॉलेज, पुणे)

(१) तात्यासाहेब यांनी अनेक संस्थाशी असलेला आपला सबंध आपण सोडणार म्हणून जाहीर केले होतें व त्याप्रमाणें वेगवेगळया संस्थांना त्यांची पत्रेंहि गेलीं होती. वर्तमानपत्रांत तात्यासाहेब आपल्या संस्थेचा सबध सोडणार हे वाचल्याबरोबर आमच्यापुढे मोठा प्रश्न उत्पन्न झाला की, आतां त्यांची जागा घेणारा असा लायख अध्यक्ष कोण शोधावा? तेव्हां एकदां तात्यासाहेब राहिले तर पाहावे म्हणून प्रयत्न करून बघण्याकरतां माझे स्नेही कै. प्राचार्य भागवत व मी त्याच्या घरी गेलो व थोडे भीतभीतच त्याना म्हणूं लागलो कीं, आपण इतर संस्थेचे संबंध जरी सोडले तरी आमच्या संस्थेचे सबध आपण सोडतां कामा नये. आणि मला सागावयास आनंद वाटतो की, त्यांनी आम्हांला चटकन सागितले की, "अहो, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी व शिक्षणप्रसारक मडळ ह्या माझ्या आवडत्या संस्था आहेत. व त्यांचा सबध मी सोडणार नाही." व खरोखरच देहावसान होईपर्यंत ते आमच्या मंडळीच्या हरएक कामांत लक्ष घालून काम करीत होते. या गोष्टीवरून त्याचा अंतरात्मा कोणत्या स्वरूपाचा होता हे सहज कळून येईल.

(२) भांडारकर इन्स्टिटयूटमध्यें एका मद्रासी पडिताचें कौटिल्याच्या

अर्थशास्त्रावर व्याख्यान व्हावयाचें होते व प्रसग असा की, नियोजित तज्ज्ञ अध्यक्ष ऐनवेळीं येत नाही म्हणून तार! अशा गभीर विषयावर व्याख्यान होणार अशा प्रसंगीं ऐनवेळी अध्यक्ष कोण उभा करणार म्हणून योजकांना काळजी वाटूं लागली. ते तात्यासाहेबाच्याकडे गेले. वास्तविक तात्यासाहेबाची प्रकृति आदल्या दिवशी अतिसाराच्या विकाराने फारच नादुरुस्त होती; ते घरीच पडून होते. पण मंडळी जेव्हां त्याच्याकडे गेली तेव्हा प्रकृति किंचित् बरी होती; व आश्चर्य हे की, मंडळींच्या आग्रहास्तव तात्यासाहेबांनी अध्यक्ष होण्यास मान्यता दिली! व त्याहूनहि आश्चर्याची गाष्ट अशी की, त्यानी कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रावर उत्कृष्ट असा जवळजवळ एक निबधच वाचला!! उपस्थित असलेला प्रत्येकजण तात्यासाहेबाच्या विद्वत्तेची तारीफ करताना दिसत होता तात्यासाहेबाची थट्टा, 'कायमचे अध्यक्ष' म्हणून केलेली आपण ऐकतो. पण सामान्य लोकांच्या लक्षांत हे येत नाही की, विविधप्रसंगी अध्यक्ष म्हणून काम करण्यास लागणारी तयारी त्या थोर पुरुषाजवळ पूर्ण होती; म्हणूनच ते अध्यक्षपद स्वीकारून जागा विभूषित करूं शकत होते. त्यांच्यासारखे अनेक विषयाचा खोल अभ्यास केलेले उभ्या महाराष्ट्रांत किती सांपडतील?

श्रीधर गणपत आचरेकर

(रावबहादूर, सुपरिंटेन्डेंट ऑफ पोलीस, मुंबई)

(१) १९३४–३५ मधील गोष्ट. तात्यासाहेब कांही कामानिमित्त मुंबईस आले होते. ते आमच्या "देवगड एज्युकेशन बोर्ड" या शिक्षणसंस्थेचे अध्यक्ष आणि खजिनदार असल्यामुळे त्या संस्थेसाठी फंड गोळा करण्याचा प्रश्न मी त्यांच्या भेटीस गेल्या वेळी निघाला. तात्यासाहेब मला म्हणाले, "आचरेकर, तुम्ही आम्ही फंड गोळा करण्याकरितां देवगड तालुक्यांत दौरा काढूं या." त्यावर मी म्हटले, "तात्यासाहेब, ठीक आहे. पण मी आहे सी. आय्. डी इन्स्पेक्टर नि आपण आहात प्रसिद्ध राजकीय पुढारी. त्यामुळे आपण उभयतां जेथे जेथे फंडासाठी जाऊं तेथे तेथे लोक म्हणतील की, मी आपल्या हालचालींवर देखरेख करण्यासाठीच फिरत आहे!" तेव्हां तात्यासाहेब हंसून म्हणाले, "अहो आचरेकर, हा सी. आय. डी. चा ससेमिरा माझ्यामागचा फार जुना आहे. तेव्हा तुम्ही माझ्याबरोबर असल्याने लोकांना नवा धक्का बसणार नाहीं. शिवाय तुम्ही सी. आय. डी.मधील गुन्हाशाखेत आहांत व तुमचा राजकीय-शाखेशी कांहीच संबंध नाही हे आतां सर्वांना माहीत आहे. हे शिक्षणाचे कार्य असल्यामुळे सरकारलाहि तुमच्याबद्दल संशय येण्याचे कारण नाही." हे उत्तर ऐकल्याबरोबर मी

आश्चर्याने सर्दच झालो. कारण मी गुन्हा-शाखेत होतों ही माहिती तात्यासाहेबांना कशी व केव्हां झाली हे मला अजूनहि गूढच आहे. पुढे सन १९४६ साली सेक्रेटरी, गोगटे कॉलेज, रत्नागिरी, यांच्याबरोबर वरील कॉलेजकरितां फंड जमविण्या-माठी देवगड तालुक्यांत दौरा काढण्याचा योगायोग आला होता.

(२) सन १९४० मध्ये देवगड एज्युकेशन बोर्डाच्या कामासाठीच मी पुण्यास तात्यासाहेबांना भेटावयाला त्याच्या घरी गेलो होतो. आमचें काम आटो-पल्यावर मीं त्यांना प्रश्न केला, "तात्यासाहेब, असं कां व्हावं? कांहीं असामान्य बुद्धिमत्तेची व गाढ विद्वान् अशी माणसें कांही असामान्य दुर्गुणांनी पछाडलेलीं कां आढळतात? पाहिल्या प्रतीच्या पदव्या, समाजांत उच्च दर्जा असे असूनहि त्यांच्यामध्ये सद्गुणाची वाढ त्या प्रमाणांत कां होऊं नये?" याचें उत्तर देतांना तात्यासाहेब म्हणाले, "मनुष्य जन्माला आला की तो कांही सद्गुण नि कांही दुर्गुण घेऊन वाढतो. सद्गुणांचे अगर दुर्गुणांचे स्फुलिंग त्याच्यांत असतातच; ते त्याच्या शिक्षणाबरोबर वाढीला लागतात. म्हणून बुद्धीची वाढ झाली तरी दुर्गुणांना ती ताब्यांत ठेवूं शकतेच असे नाही."

सौ. उषा सुलाखे

(बी. ए., कोविद, बार्शी)

ऐकाँ हो एक नवल। कोण्या दिवशी जाहल।
स्फूर्तिदेवीने उजळल। मन्मन प्रगट होवोनी ॥ १ ॥

रम्य कल्पनाबीजांस। मनोअंगणी दिधला वास।
सिंचोनि भाव-जलांस। अंतर्धान पावली ॥ २ ॥

भूमि उन्मळोन आला। अंकुर नव तेजाळला।
जोपासावा कैसा भला। माझे मन नेणेची ॥ ३ ॥

तथापि, आत्मानंद-धारा। घालोनि प्रेमाचा उबारा।
वाढविले कोमलांकुरा। कल्पना-वेली उभविली ॥ ४ ॥

एक दिन कल्पना-वेली। कन्या-रत्ना प्रसवली।
कलिका, 'कविता' नामे शोभली। तिजला पाहोनी धन्य मी ॥ ५ ॥

हरपले माझे भान। मनोअंगणीची खाण।
अर्पावी कोणा लागून। पूज्य चरणी कोणाच्यां? ॥ ६ ॥

ढळढळीत रश्मी गगनी। नयना दिसत असोनी।
आठवावे कांच-मणी। तेंवी गती जाहली ॥ ७ ॥

'सह्याद्रि'-गिरि-कुहरी । करिती गर्जना 'केसरी' ।
तेथें एका 'पुण्य-मंदिरीं' । 'नरसिंह' वास करी ॥ ८ ॥
'अध्यक्षा'च्या सिंहासनीं । 'विश्वस्ता'च्या बहुमानीं ।
'साहित्य'-भुजा उभवोनी । दैवत उभे जागतें ॥ ९ ॥
एका हातीं काव्य-स्फूर्ति । दुज्या हाती नाट्य-युक्ति ।
तिसऱ्यांत विनोदमति । निबंधचातुरी चवथ्यांत ॥ १० ॥
कोणाचेंही दुःख हरी । दोन्हीं पक्षांना तुष्ट करी ।
सुवर्ण मध्याच्या स्तभावरी । मानवदेही देव हा ॥ ११ ॥
देशभक्ति-प्रभा मुखावरीं । विद्वत्तेचा किरीट शिरीं ।
माधुर्य वसे वैखरीं । काय तेज वर्णावे ! ॥ १२ ॥
जो कोणी भक्त आला । कधिं न तया परतविला ।
करून कृपा तोषविला । कोणालाही पावतो ॥ १३ ॥
जया अंगी दिव्य-गुण । त्यास येई मोठेपण ।
मोठेपणाचा अभिमान । लवभरहि नसेल ॥ १४ ॥
ऐशा गुणांचे माहेरघर । होईल जो जो नर ।
तोच देवत्वाचा मानवर । पूजा-स्थानी शोभेल ॥ १५ ॥
ऐशा दैवताच्या पायी । कर जुळवोनि एके ठायी ।
सहजींच नमते डोई । कोणाचीही ॥ १६ ॥
म्हणून आला विचार । ऐशा देवाचे सत्वर ।
यथाशक्ति साचार । चरणकमल पूजावे ॥ १७ ॥
म्हणोन काय केले ऐका । खुडोनि कविता-कलिका ।
घालोनि कागदी-करडकां । पाठवोनी दिधली ॥ १८ ॥
राहिलें नाही मज भान । कोवळी कलिका अजुन ।
होईल जै प्रफुल्ल सुमन । ते वेळीच खुडावी ॥ १९ ॥
परि देव मनाचा दयाळू । भावभक्तीचा वेल्हाळू ।
नव-भक्ताला कृपाळू । कधिं न अंतर देईल ॥ २० ॥
मुग्ध कलिका हुंगिली । परि खिन्न मुद्रा केली ।
"कोवळिक नाही निमाली । तोच व्यर्थ खुडली कां ?" ॥ २१ ॥
मजसी नेले बोलावून । भक्तिभाव निरखुन ।
टाकिली दृष्टी स्नेहपूर्ण । माता जेंवी बालका ॥ २२ ॥
असीम दिव्य-शक्तीचा । साहित्य-युक्त रसाचा ।
फिरविला कर अमृताचा । कलिकेवरून ते वेळी ॥ २३ ॥

कलिकेचे ओंठ हसले । पूर्ण पुष्प उमललें ।
सुगंधें राऊळ भरलें । दाही दिशा डोलल्या ॥ २४ ॥

नरसिंह बोलले माझ्याशीं । ऐका हो, काय त्या दिवशीं ।
" पोचाल काव्याच्या मोक्षी । चिंतन जरी कराल ॥ २५ ॥

कधि न खुडाव्या ऐशा कळ्या । उमलूं द्याव्या पूर्ण मोकळ्या ।
खुडतां गळाल्या पाकळ्या । खंत न मनीं आणावी ॥ २६ ॥

रंग उषेचे मिळवावे । नव-रसांत घोळावे ।
ऐसें जल घालावें । पुष्प दिव्य लाभेल तैं ॥ २७ ॥

धुंडून साहित्यसागर । आणावा शब्द-रत्न-सभार ।
खत घालावे मुळावर । पुष्प दिव्य लाभेल तैं ॥ २८ ॥

कल्पनेंत कल्पना गुंफोन । करावे सुंदरसे व्यजन ।
ऐशा व्यजने वारा घालुन । पुष्प दिव्य लाभेल तैं " ॥ २९ ॥

अमृतबोलाचे केलें प्राशन । हळूंच उघडून माझे नयन ।
पाहिलें पुष्प डोळे भरून । काय प्रभा वर्णावी ॥ ३० ॥

कोणाचे जरी शंकित मन । तरी बघावें जाऊन ।
प्रचीती घ्यावी करून । लवलाही एकदां ॥ ३१ ॥

सह्याद्रीच्या राउळीं जावें । एका कोनीं बघावें ।
नयन तृप्त करून घ्यावे । पुष्पप्रभा देखोनी ॥ ३२ ॥

त्याचा सुगंध ना सरला । रंग लव ना विटला ।
पाकळ्या झाल्या ना विकला । आज जणूं उमललें ! ॥ ३३ ॥

मजसारख्या पामरासी । थोर मनें दिधलें दर्शनासी ।
कृपाहस्त ठेवोनि डोईसी । तोषविली मज बहुतची ॥ ३४ ॥

परंतु माझाचि हा पडप नव्हे । कोणींहि पुढे व्हावें ।
दर्शना त्यांच्या आसवावे । तोषवीतही त्यास हो ॥ ३५ ॥

मानवदेही-देव कृपाळू । महाराष्ट्राचा ममताळू ।
स्मृति-दीप त्यास ओवाळूं । भक्तिभावे आजला ॥ ३६ ॥

बहुरंगी, बहुविध । कारागीर नानाविध ।
बुधजनांचा बुध । प्रणाम माझे शतशः ॥ ३७ ॥

❋

प्रभाकर नीळकंठ नवरे
(बी. एस्सी., पुणें)

(१) सकाळची ६–६॥ ची वेळ असेल. तात्यांकडे प्रथमच जावयास मी निघालो होतों. त्या साहित्यसम्राटाकडे साहित्यप्रेमी असा मी सेवकाप्रमाणें मुजरा करण्याकरतां निघालों होतो. त्या महापुरुषाशीं बोलावयास मन कचरेल, मनाला संकोच वाटेल म्हणून मीच लिहिलेलें पत्र त्यांना देण्यासाठी त्यांच्याकडे जात होतो. 'पुष्करिणीं'तील माडीवर अगावर शाल लपेटून ही स्वारी – सरस्वतीची उपासना करीत असतांनाच मी त्यांच्या खोलीत – नव्हे सरस्वतीच्या मदिराच्या गाभाऱ्यांत – प्रवेश केला. भीतभीतच मी तें पत्र त्यांच्या हातांत दिले. तात्यांनी ते पत्र वाचलें व कुतुहलानें ते माझ्याकडे पाहूं लागले.

"आज माझ्या वाढदिवसाच्या दिवशी प्रथम अभिनंदन करणारा तूंच आहेस व तें अभिनदन करतांना कांही शका व प्रश्न विचारणाराहि तूच पहिला आहेस." डोळ्यावरील चष्मा काढीत सस्मित मुद्रेने ते म्हणाले. पत्र वाचून त्यांना गमत वाटल्यावांचून राहिली नाही. तोंपर्यंत माझी सारी भीति व भीड केव्हांच दबली होती.

मागाहून जवळजवळ अर्धा-पाऊण तास त्यांनीं माझ्याशीं गप्पा मारल्या. स्वतःच्या आरोग्याविषयीं त्यांनीं चार-पांच गोष्टी सांगितल्या, त्या मात्र फार मार्मिक होत्या. पण त्या गोष्टी कोणीहि शरीरशास्त्रज्ञ सांगेल. तात्यांचें विशेषत्व त्यांत नाहीं. त्यांनीं आणखी एक गोष्ट आरोग्याला आवश्यक म्हणून सांगितली. आणि ती म्हणजे "लहान मुलांत रमावे व त्याच्यांत खेळावें" ही होय. "लहान मुलांसमवेत वेळ घालविल्यानें मन शुद्ध व आनदी होते, दुःखाचा विसर पडतो व आरोग्याला हे पोषक होतें" असें ते म्हणाले.

(२) लेखनासंबधी बोलताना त्यांनीं दोनतीन मार्गदर्शक सूचना दिल्या. ते म्हणाले, "खूप व मनसोक्त हिंडावे. पण हिंडतांना डोळे उघडे ठेवून हिंडावें. एक वही करून त्यांत जें विशेष वाटेल ते टिपून ठेवावे. निरनिराळ्या कल्पना, कोट्या टिपून ठेवाव्या. विविध स्वभाव टिपावेत. यांचा उपयोग पुढे लेखनांत फार होतो. नाटकें वगैरे लिहितांना मला माझ्या टिपणीचा उपयोग फार झाला."

'इतकें विपुल लेखन आपण कसे केलेत?' असें विचारल्यावर ते म्हणाले, "माझ्या आयुष्यांतील दिवसांची संख्या व माझ्या ग्रथांच्या पानांची संख्या पाहिली तर दिवसाला सरासरी एकादेंच पान पडेल. म्हणजे रोज एक एक पान लिहावयाचे असें जर ठरविले, तर प्रत्येकाला विपुल लेखन करतां येईल. मात्र हौस, चिकाटी, परिश्रम करण्याची तयारी पाहिजे."

संदेश मागतांच "वरीलप्रमाणें वही करून त्यांत लिहून दाखव म्हणजे मग संदेश देईन" असें तात्या म्हणाले!

वरील प्रसंग घडल्यानंतर दोनतीन दिवसांनींच तात्यांनी मला स्वतः लिहिलेलीं तीन पुस्तके बक्षीस म्हणून दिलीं. सम्राटाकडून आलेला नजराणा होता तो! पुढे दोनतीन महिन्यांनीं तशी वही तयार करून त्यांत कांही भाग टिपून त्यांना दाखविण्यासाठी मी त्यांच्याकडे पुन्हां गेलों. त्यांच्या खोलीची रचना बदलली होती. तेव्हां त्याबद्दल विचारतांच, 'आपल्या जीवनात आपणच नावीन्य आणले पाहिजे' असें म्हणत त्यांनी माझी वही चाळिली व समाधान व्यक्त केले. आतां संदेश न द्यावयास कोणतीच सबब उरली नव्हती. त्याच वहीत तात्यांनी सदेश दिला. दोन्ही बाजू मांडावयाच्या व समतोल दृष्टीने विचार करावयाचा ही जी तात्यांची वृत्ति ती या लहानशा संदेशांतहि लपू शकली नाही. तो सदेश असा, "आमच्या वेळच्या विद्यार्थ्यांपेक्षां हल्लीच्या विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता अधिक खोल किंवा तीव्र आहे असे मला वाटत नाही. तथापि त्याचे जगाचे ज्ञान, त्यांच्या स्वतःच्या निकट परिस्थितीचे ज्ञान, सामाजिक व्यवहार, भौतिक सुखसाधनांचा परिचय आणि उद्योगाच्या आवडी, या सर्व गोष्टी त्याना आमच्या वेळेपेक्षा अधिक लाभल्या आहेत यात शका नाही. पण त्याबरोबर त्याची जबाबदारीहि वाढली आहे. ती ते कशी पार पाडतात याकडे समाजाचे लक्ष राहणारच."

दि. १६–१०–४१ — न. चि. केळकर

(३) संक्रातीच्या निमित्ताने तिळगूळ देण्याकरतां आम्ही दोघेतिघे मित्र त्यांच्याकडे गेलो होतो. सध्याकाळच्या वेळी घरातील मधल्या खोलीत कोचावर तात्या बसले होते व आसपास त्यांचे नात-पणतू बागडत होते, ते त्यांच्याशी गप्पा मारण्यांत रमून गेले होते, अशा वेळी आम्ही त्यांच्याकडे गेलों व तिळगुळ देण्याघेण्याचा कार्यक्रम पार पडला. पुढे १०-१५ मिनिटे हास्यविनोदांत वेळ घालवून आम्हीं त्यांचा निरोप घेतला. 'लहानाशी रमावें व खेळावे' ही त्याच्या स्वतःच्या उक्तीची प्रचीति तर आलीच! पण 'विश्वाभिरामगुणगौरवगुंफितानां। कोपोऽपि निर्मलधियां रमणीय एव। (मोठ्या लोकाचा रागसुद्धां रमणीय असतो. मग त्यांचा आनद किती रमणीय असेल) या सस्कृत उक्तीचीहि प्रचीति आल्याविना राहिली नाहीं.

(४) एकदां तात्यांनी मला त्यांचे लघुनिबधाचे पुस्तक 'पालापाचोळा' हे वाचावयास दिले व अभिप्राय अवश्य कळव असे सांगितलें. आपल्याजवळ अभिप्राय मागितला म्हणून माझ्या अगावर मूठभर मास चढल्यासारखे मला वाटले. कांहीं दिवसांनी मी लेखी अभिप्राय त्यांना दाखविला. आवडलेल्या व न आवडलेल्या गोष्टी मी त्यांत नमूद केल्या होत्या. 'पालापाचोळा' हें नांव कां

दिलें असें विचाल्यावर ते म्हणाले, " माझे लघुनिबंध पालापाचोळ्यासारखे असतात असा अभिप्राय खांडेकरांनी व्यक्त केला होता. म्हणून तेंच नांव देऊन खांडेकरांनाच ते अर्पण केले आहे! जुन्या वठलेल्या वृक्षावर पालापाचोळा असणारच. पण त्यावर एकादें कोवळे, पालवीचे पान असेलच की नाही!"

माझा अभिप्राय पाहत ते म्हणाले, " मी दुसऱ्यावर खूप अभिप्राय लिहितो. पण माझ्यावर दोष दाखविणारा अभिप्रायहि मला आवडतो. कारण त्याकरतां टीकाकाराला आपले पुस्तक वाचावे लागते. आपले पुस्तक वाचले जाणें हाहि एक आनंदच आहे. लेखन करणे हा जसा एक आनंद आहे तसाच ते लेखन दुसऱ्यानी वाचणे हाहि आनंद नव्हे काय?"

लघुनिबंधाविषयी बोलतांना ते म्हणाले, " पुष्कळाना वाटते की, लघुनिबंधांत माहिती वगैरे असू नये, पण मला ते मान्य नाही. लघुनिबंध म्हणजे कांही बरळणे नव्हे. ते माहितीने भरलेले असावे असे मला वाटते.

तात्यांचा हा प्रांजलपणा पाहून मला आश्चर्य वाटले. " मोठा मनुष्य तोच की, जो आत्मटीका करूं शकतो व दुसऱ्यानी केलेली टीका स्वमुखाने सांगण्यास कचरत नाहीं, " हे म्हणणेहि मला त्या वेळी पटले.

(५) आमच्या आळीतील गणपति-उत्सवाच्या वेळेस एकदां तात्यांनी प्रवचन केले होते. ' मोक्षाची कल्पना ' हा त्यानी विषय घेतला होता. " ज्ञान मिळवणे म्हणजेच मोक्ष मिळविणे होय. ज्ञानी हे मोक्षाप्रत गेलेले असतात. या मानवी आयुष्यांत आपल्याला मोक्ष मिळविता येतो. मोक्ष हे काही स्थल नसून मोक्ष ही स्थिति आहे. मेल्यानंतर मोक्ष मिळतो, विशिष्ट स्थान मिळते, ही कल्पना माझ्या मते कांहीशी चुकीची आहे. इहलोकीहि ही स्थिति प्रयत्नसाध्य आहे." अशाप्रकारे त्यांचें उद्बोधक व विचारप्रवर्तक प्रवचन झाले! वरील दृष्टीने विचार करतां तात्यांनी ही स्थिति मिळविली होती असे विधान करावेसे वाटते.

(६) तात्यांच्या समयसूचकतेची व विनोदी वृत्तीची एक गोष्ट आठवते. एका सभेस माधवरावजी अणे होते अध्यक्ष व वक्ते होते तात्या. ' माझी नाटके ' हा विषय स्पष्ट करीत असतानाच तात्याना आपल्या एका नाटकाचे 'अमात्यमाधव' हे नांव कांही केल्या आठवेना! ' माधव, माधव ' म्हणत ते अडखळू लागले. ' अात्य-माधव असेल ' असे अणे मध्येच थट्टेच्या स्वरूपाने म्हणाले! सभेत हंशा पिकला. ' मी तुमचें नांव विचारीत नाही. ' तात्या शांतपणे व गंभीर चेहरा करून म्हणाले! सभेत सात मजली हंशा पिकला!!

सौ. सरोजिनी देशपांडे

(दिल्ली)

१९३७ साल अखेर मी यूगोस्लाव्हियाच्या आंतरराष्ट्रीय स्त्री-संघाच्या परिषदेस जाऊन हिंदुस्थानांत परत आले. युरोपमध्ये असताना वरचेवर मी केसरीमध्यें तिकडील वर्णनें पत्ररूपाने लिहीत असे. हिंदुस्थानांत परत याल तेव्हां जरूर पुण्यास या व भेटून जा, म्हणून केसरीकारांचे मला अगत्याचे पत्र आले होतें. त्याप्रमाणें पुण्यास गेल्यानंतर मी केसरी कचेरीत जाऊन, श्री. करंदीकर ह्यांना भेटलें आणि नंतर तात्यासाहेबांना भेटावयास गेले. माझ्या लेखांसंबंधी उत्तेजनपर किती वेळ तरी ते बोलले. शेवटी ते म्हणाले, "तुमचे सारे लेख तुम्ही अवश्य पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करा, म्हणजे त्याला कायमचे मूर्तस्वरूप येईल," झाले. साहित्यसम्राटाकडून एका परप्रांतांत राहणाऱ्या व मातृभाषेची एवढीशी सेवा करणाऱ्या मला असा उपदेश व उत्तेजन मिळाल्याने किती तरी आनंद झाला. आणि पडत्या फळाची आज्ञा मी मान्य केली व भीतभीतच त्यास विचारले, माझें पुस्तक झालेंच तर त्याची प्रस्तावना आपण लिहाल ना? 'अवश्य लिहीन' असें ते लगेच म्हणाले. तात्यासाहेब गेले; पण आज ते प्रस्तावनेच्या मौक्तिकरूपाने माझ्या पुस्तकांत चिरकालीन वास्तव्य करून राहिले आहेत!

चिंतामण विश्वनाथ पुरोहित

(तात्यासाहेबांचे उपाध्य, आयुर्वेदभिषक्, पुणें)

(१) तात्यासाहेबांच्या घरांतील सर्व धर्मकृत्यें वेळच्यावेळी होण्यासाठी त्यांच्या पत्नी (ताईसाहेब) या नेहमी दक्ष असत. विशिष्ट तिथीच्या अगोदर तात्यासाहेबांच्या कानावर तो दिवस त्या घालीत व तात्यासाहेबहि लगेंच तो दिवस आपल्या रोजनिशीत टिपून ठेवून, त्या दिवशी ठरलेल्या वेळी ते अगोदर दहा मिनिटे हजर असत. धार्मिक कृत्य एकदा सुरू झाले म्हणजे त्या याज्ञिक वगैरे प्रयोगांकडे त्यांचे पूर्ण लक्ष असे व शेवटपर्यंत ते मधून बिलकुल हलत नसत. प्रयोग चालविण्यावरून ते ताबडतोब भिक्षुकाची परीक्षा करीत असत. त्यांस संस्कृत ज्ञान कमी असलेला भिक्षुक कधीच पसंत पडत नसे.

वार्षिक त्या त्या महिन्यांत होणारी सर्व धर्मकृत्ये ते आमच्या व त्यांच्या विचाराने करीत असत. साधारण वार्षिक धर्मकृत्ये पुढीलप्रमाणे असत – रामनवमी, मंत्रजागर, रामायणसप्ताह, मातापितरांचे श्राद्ध, पक्ष, श्रावणी, गणेशचतुर्थी, दौहित्र श्राद्ध वगैरे. याप्रमाणे मनापासून ते आपली धर्मकृत्यें वेळच्या वेळीं न चुकतां व इतर

अनेक कामांची पाठीमागे गर्दी असतांहि व्यवस्थित करीत असत. अशा वेळीं कोणी त्यांस कांही कामासाठी भेटण्यास आल्यास ते त्यांस दुसऱ्या वेळी बोलावीत असत. त्यांच्या घरात बाराहि महिने रोज देवांची पूजा, नैवेद्य व वैश्वदेव आजतागायत अखंड होत आहे. तात्यासाहेब स्नान करून श्रीरामाला फुले-तुळशी वाहून, गंध लावून व तीर्थ घेऊन नतर भोजन करीत असत. हा त्याचा नित्यनियम होता. या बाबतीत त्यांच्या पत्नीची कडक शिस्त असे व ती ते आनदान पाळीत असत. गोलमेज परिषदेसाठी ते विलायतेस गेले त्या वेळी त्यांच्या सूचनेवरून त्यांना आम्हीं जानवीं मत्रून दिली होती व ती त्यांनीं मुद्दाम आपल्या ट्रंकेतून नेली होती! कोणतीहि धार्मिक गोष्ट करण्याचें ठरविल्यानतर ती पूर्ण श्रद्धेनें, यथासांग व कोणाचेहि मन न मोडतां ते करीत असत. गेल्या पचवीस वर्षांच्या अवधीत त्यांच्या घरी विवाह, मुंजी, त्यांच्या पत्नीचीं व्रतोद्यापनें वगैरे धार्मिक कृत्ये यथासांग व उत्तम तऱ्हेनें आपल्या सनातन वैदिक पद्धतीप्रमाणें झालेली आहेत व त्या त्या वेळी त्यांनी आपल्या पत्नीच्या सहमताने, त्यांस कधीहि न दुखवितां योग्य तो धार्मिक खच केलेला आहे. तात्यासाहेबांना वेदान्त विषयाची फार आवड होती. ते ह. भ. प. मुरुडकरबोवा यांच्या कथेला मधूनमधून आपल्या पत्नीसह जात असत. तात्यासाहेबांच्या घराण्यांत श्रीरामाची उपासना त्यांच्या वडिलांपासून आहे. रामनवमीत रामायणसप्ताह, मत्रजागर व विशेषतः ब्राह्मणभोजन ह्या गोष्टी फार मोठ्या प्रमाणांत त्यांनी आजपर्यंत केल्या. रामनवमीच्या पारण्याच्या निमित्तानें त्यांची पत्नी अनेक माणसांना महाप्रसादाला (भोजनाला) बोलावीत असत व सर्व मंडळी मोठ्या प्रेमाने, निःसकोचपणानें त्यांच्याकडे नेहमी भोजनाकरितां येत असत. अशा तऱ्हेनें या घरात मोठ्या मोकळेपणाने व आनंदाने आजपर्यंत हजारों माणसे येऊन जेवून गेलेली आहेत. त्यांचा व त्यांच्या पत्नीचा (ताईचा) स्वभाव अतिशय प्रेमळ; त्यामुळे कोणालाहि ते सहज आपलेपणाने वागवीत.

(२) आम्ही संस्थान भोरचे प्रजाजन. आमच्यावर कांही दिवसापूर्वी पाली या गांवाहून सदर सस्थानच्या हद्दीतून परमिटप्रमाणे तांदूळ आणीत असतां, सशयावरून पोलिसांकडून खटला भरण्यात आला. त्या वेळी तात्यासाहेब भोरच्या कार्यकारी मंडळाचे अध्यक्ष होते. त्यांच्या कानावर मी ही गोष्ट घातली व त्यांस पटलें की, निष्कारण हा खटला भरला आहे. कारण माझ्याजवळ परमिट होतें. नतर सदर खटल्याची चौकशी झाली व सरकारी सर्व पुरावा झाला. परन्तु त्यांत एक मुद्दा मोठा मार्मिक होता; तो असा; युद्ध चालू असेपर्यंत धान्य ने-आण करण्याचे कायदे चालू राहतील व भोरच्या सरकारी गॅझेटमध्ये खुद्द दिवाणाच्या सहीनें युद्ध सपल्याचें जाहीर होऊन दोन महिने झाले होते व त्यानंतर सदर खटला आमच्यावर भरला होता. हे तात्यासाहेबांच्या सूक्ष्म नजरेस येतांच त्यांनी

आपल्या अधिकारांत सदर खटला काढून टाकण्याबाबतचा हुकूम मॅजिस्ट्रेट यांस पाठविला व आम्हांस मोठ्या काळजींतून मुक्त केले.

शंकर रामचंद्र बेडेकर

(बी. ए., एलूएल्. बी., वकील, कोरेगांव, जि. सातारा)

१९३५ सालचा ' इंडिया ॲक्ट ' पास होऊन कौन्सिल निवडणुकीचा धमामा कमीजास्त प्रमाणात सुरू होता. लोकमान्यांच्या शिष्यसंप्रदायापैकी सातारचे दे. भ. भाऊसाहेब सोमण हे लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलच्या निवडणुकीस उभे होते; त्यांचे प्रतिस्पर्धी म्हणून श्री. चोरेकर ब्राह्मणेतर पक्षातर्फे उभे होते. हिंदुसभा त्या वेळी निवडणुकीच्या आखाड्यांत उतरली नव्हती. भाऊसाहेबांच्या स्नेहामुळे तात्यासाहेब, बाबुराव गोखले वगैरे मंडळी खटपटीसाठी सातारा जिल्ह्यांत दौऱ्यावर आली होती. सदर पाहुणे-मंडळीचा कोरेगांव येथे निवडणुकप्रचारात्मक व्याख्यानाचा कार्यक्रम होता. पुण्यात शिस्तबद्ध व नियमबद्ध होणाऱ्या व्याख्यानांची सवय असलेल्या आमच्या पुणेरी पाहुण्यांस सातारा जिल्ह्यांतील दांडगट, बेशिस्त व बेताल आचारांची कडवट चव त्या वेळी चाखण्याचा प्रसंग आला. सदभिरुचीचा मानभंग झालेला पाहावा लागला; हिडिस, किसळवाणी व अप्रयोजक भाषणपद्धति ऐकावी लागली. सभेतील गैरशिस्त वागणुकीमुळे व अयोग्य आणि अश्लील शब्दप्रयोगामुळे तात्यासाहेब इतके बेभान झाले की, ते थरथर कापू लागले, क्रोधाने लाल झाले व ब्राह्मणेतर असभ्य वक्त्यावर तुटून पडले. क्षणभर वीज कडाडल्याचा भास झाला. शब्दांची झटापट व प्रश्नोत्तरांची खडाजंगी ऐकून प्रतिस्पर्धी वक्ते अगदीं गागरून गेले. सभेचे वातावरण एकदम भयंकर गरम व अत्यंत प्रक्षुब्ध झाले. आमच्यासारख्या तात्यांच्या चहात्याना क्षणभर, तात्यांचा तोल सुटला, शांतिब्रह्म असणारे तात्या आज असे कसे 'प्राकृतजन' झाले असे वाटले; परंतु प्रतिस्पर्धी प्रचारकांकडून जेव्हा अश्लील जातीयतेचा पुरस्कार झालेला तात्यांनी ऐकला, नोकरशाहीची साथ करणारानी कॉंग्रेसनिंदेचा जेव्हा वर्षाव केला, त्या वेळीं तात्यांची विशुद्ध-भूमिकेवर आरूढ झालेल्या कॉंग्रेसबद्दलची भक्ति उफाळली, तत्त्वनिष्ठा प्रदीप्त झाली व मान्यवराची क्षुद्र अवहेलना ऐकून त्यांची सुसंस्कृत वाणी तडित्तुल्य वेगाने आणि गुणानें कडाडली व शब्दसमर करण्यास सरसावली. तात्यांच्या तोंडाच्या तोफेचा तो भडिमार विलक्षण होता. तात्यांचे खरें महानुभावित्व यांतच होतें हे न सांगतांहि वरील हकिकतीवरून कळण्यासारखे आहे.

केशवराव गोखले

(बी. ए., एलुएलु. बी., माजी आमदार, बेळगांव)

तात्यासाहेब यांच्यावर तत्त्वदृष्ट्या मी अत्यंत कठोर हल्ले केले आहेत. पण त्यांचा मजवर पुत्रवत् लोभ होता. मी पुण्यास आलो म्हणजे नेहमी त्यांना भेटे. माझ्या छोट्या महाभारतरूपी जीवनांत ज्योतिष व हस्तसामुद्रिक हे एक छोटे पर्व होऊन गेले आहे. एकाद्या विषयाचा छंद लागला की, कोणाला भेटावे व कोणाचा किती वेळ घ्यावा याचें मला भान राहत नसे. मी तात्यासाहेबांच्या घरी दुपारी गेलो. ते झोपले होते. मी उठवू नका म्हणून तेथील एकास सांगितले. पण हे शब्द ऐकूनच ते जागे झाले ! मी त्यांना काम कांही नाही, तुमचा हात पाहावयाची इच्छा आहे व हस्तसामुद्रिक व तुमची कुंडली पाहून तुलनात्मक अभ्यास करावयाचा आहे असे सांगितले. माझा या शास्त्रावर फारसा विश्वास नाही हे तुम्हाला माहीत आहे ना, असें ते म्हणाले. ते मला माहीत आहे; पण इतर अभ्यासूंच्या आड आपण येत नाही, ही आपली उदात्त प्रवृत्तीहि मला माहीत आहे म्हणून मी सांगितले. लगेच त्यांनी मला आनंदाने हात दाखविला. मीहि अर्धा तास हात पाहत होतो. त्यांचे ग्रह ताडून पाहत होतो. याप्रमाणे एक तास तात्यांचा मी घेतला. चतुरस्र कार्यकर्ता, तैलबुद्धि पण समतोल प्रवृत्ति व प्रतिपक्षाची बाजू समजून घेण्याची अभिजात मनोवृत्ति यांचे कारक रवि, बुध व गुरु हे तीन ग्रह प्रबळ असावेत असा माझा तर्क होता. कुंडलीपेक्षां "हातच्या कांकणाला आरसा नको" या म्हणीप्रमाणे हस्तसामुद्रिक हे जास्त हमखास शास्त्र आहे. तात्यासाहेब यांचे रवि, बुध, गुरु यांचे पर्वत उच्च, सुस्पष्ट व विशाल होते. गुरूवर चौक होता. रविवर स्पष्ट रविरेषा होती. आयुष्यरेषा मोठी होती. त्यांचा हात पाहून माझी शास्त्रीय जिज्ञासा तृप्त झाली. तैलबुद्धि रवीच्या रेखेवरून, लोकप्रियता गुरूच्या चौकावरून, समतोल वृत्ति व प्रतिपक्षीयाची बाजू समजून घेण्याची उच्च प्रवृत्ति बुधाच्या पर्वतावरून मला स्पष्टपणे दिसून आली. या गोष्टीला आज १५ वर्षे होऊन गेली, पण तो प्रसंग काल घडल्याप्रमाणे आज माझ्या मनःचक्षूपुढे उभा आहे. नंतर कर्नाटकचें राजकारण, कानडीमराठीवाद, म. गांधीचे तत्त्वज्ञान याबाबत आपले स्वतःचे स्पष्ट मत सांगून त्यावर वादविवाद झाला. दोन तास मला त्यांनी दिले; व मी गांधीगटांतला व केळकरांच्यावर तोंडसुख घेणारा, तरी माझ्याशी ते अपत्यप्रेमानें वागत याचीच ही आठवण साक्ष देईल. मतभेद असले तरी प्रेम असूं शकतें व समतोल मन राखून माणसे जिंकतां येतात हेच मी या व इतर अनेक प्रसंगावरून तात्यासाहेबांच्याकडून शिकलो.

❋

सौ. कमळाबाई चितळे

(एम्. बी. बी. एस्., डॉक्टर, पुणें)

(१) एकदां तात्या आमच्याकडे जेवावयास आले. त्यांना जेवण फार लवकर हवें असे म्हणून मी दहालाच दोघांची पानें वाढली. तितक्यांत इन्स्पेक्टर रेगे यांच्या पत्नीची प्रकृति तपासण्याकरिता मला बोलावणे आले. झाले! तात्यांच्या हातातील घास हातातच राहिला व ते मला म्हणाले, "सर्व स्वयंपाकाची भांडीं आमच्यापुढें आणून ठेव व तू आधी जा पाहू त्याच्याबरोबर." मी म्हटले, जेवणानंतर त्यांच्याकडे गेले तरी चालेल; पण ते रागावले व म्हणाले, 'ते तुझे पहिले कर्तव्य आहे. तूं जा कशी! तू जात नसलीस तर मात्र मी पानावरून उठून जाईन!' मुकाट्याने त्यांची आज्ञा पालन करणें मला भाग पडले.

(२) एकदा तात्या एका व्याख्यानाकरिता सातारला जाण्याकरितां मोटार लॉरीने शिरवळपर्यंत गेले. तेथें पाचगणीहून त्यांच्याकरिता टूरिंगकार येणार होती; पण ती कांहीं आली नाही. आम्ही शिरवळ ओलांडलें व मध्येच आमच्या गाडीला बंद पडण्याची लहर लागली. दुसऱ्या गाडीकरिता निरोप पाठविणेंहि शक्य नव्हतें; व सर्व्हिसच्या सर्व गाड्या निघून गेल्या होत्या. कांही तरुण मंडळी खुशाल गाडींत बसून राहिली. पण तात्या सर्वांच्या आधी ताडकन् उठले व त्यांच्या बरोबरच्या एका गृहस्थांना घेऊन चालू लागले! दोन मैल चालल्यावर सुदैवाने दुसरी गाडी आम्हांला मिळाली.

(३) एकदां एका व्याख्यानांत कोणी त्यांस म्हणाले, 'तुम्ही सर्व पोषाख स्वदेशीच घालतां का?' तेथल्या तेथेच त्यांनी आपल्या अंगातला कोट मंडळींना दाखवून म्हटले की, 'हा पाहा, शुद्ध स्वदेशी आहे व याच्या आत सदरा पण नाही. तेव्हां माझी काटकसर व स्वदेशीचा अभिमान तुमच्यापेक्षां जास्त सांभाळला जातो.' बोलणारे गृहस्थ अगदीं गप्प बसले!

(४) कॉंग्रेसने पुन्हां कौन्सिलमध्ये शिरावे असे ठरविलें, त्या दिवशी संध्याकाळी आम्ही तात्यांच्याकडे गेलो असता मी म्हटले, 'शेवटी या लोकांनीं तुमचेच अनुकरण केलें.' त्यावर ते शांतपणे म्हणाले, "चुका प्रत्येकाच्या हातून होत असतात. त्यात कोणाला नावे ठेवण्याचे कारण नाही. मी कोणाच्याहि बरोबर जाण्यास, देशाचे हित होत असेल तर, केव्हांहि तयार आहें; पण मी आपलीं मतें मात्र विकणार नाही."

दाजी नागेश आपटे

(बी. ए., एलूएल्. बी., ॲडव्होकेट, बडोदें)

(१) सन १९१७ साली फेब्रुवारी महिन्यांत इंदुरास महाराष्ट्र साहित्य-संमेलनाची बैठक कै. रावबहादूर आगाशे यांच्या अध्यक्षतखाली झाली. संमेलनाच्या आदल्या दिवशी श्रीमंत सरदार माधवराव किबे यांच्या कोठीवर एक प्राथमिक सभा बोलाविण्यांत आली होती. त्या वेळी तेथे एकदम बातमी आली की, तात्यासाहेब केळकर संमेलनासाठी इंदुरास स्टेशनावर उतरल्यावर त्यांना सरकारी पोलिसांनी अटक केली! हे वृत्त ऐकताच सर्वत्र खळबळ झाली. कोणी म्हणाले, त्यांना अटक करून चौकीवर नेले, कोणी म्हणाले, त्यांना गांवांत येण्याची बंदी केली! शेवटी सरदार किबे व त्या संमेलनांतील प्रमुख कार्यकर्ते व इतर पुष्कळ गृहस्थ तात्यासाहेबांच्याकडे गेले व सुमारे दोन तासांनीं तात्यासाहेबांसह सर्व मंडळी सभास्थानी परत आली. आल्यावर तात्यासाहेबांनी हसतहसतच सांगितले की, जोपर्यंत आपली देशी संस्थानें बेजबाबदार आहेत, तोपर्यंत असे प्रसंग घडावयाचेच व राजकीय आखाड्यांत उतरलेल्या दरेक व्यक्तीला हे प्रसंग नित्याचेच असावयाचे! अशा प्रकारे संमेलनाला आरंभी जरी विक्षेप आला, तरी पुढे मात्र त्याचे काम फार सुरळित चाललें. त्या संमेलनांत साहित्यपरिषदेची घटना मंजूर करण्यांत आली. ते काम करण्यासाठीं नेमलेल्या समितीत तात्यासाहेबांबरोबर काम करण्याची मला संधि मिळाली. त्यावेळी त्यांच्या विधायक घटनाचातुर्याची, समन्वयाच्या धोरणाची व मनमिळाऊ स्वभावाची ओळख सर्वांनाच उत्तम तऱ्हेने पटली. संमेलनाचे सर्व प्रतिनिधि एकत्र जेवावयास बसले असतांना श्लोक म्हणण्याचा आग्रह सर्वांना करण्यात आला. तेव्हां तात्यासाहेबांनी तेथेच एक प्रसंगोचित कविता रचून म्हणून दाखविली होती.

(२) १९२१ साली बडोद्यास भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्ष तात्यासाहेब होते. बडोद्याच्या सहविचारिणी सभेने हे संमेलन भरविण्याचे ठरवून त्यासाठी कार्यकारी मंडळाची निवडणूक केली. स्वागताध्यक्षपदीं कै. श्रीमंत संपतराव गायकवाड यांची योजना केली व मुख्य चिटणिसाच्या जागीं माझी नमणूक झाली होती. या आमच्या कार्यकारी मंडळाच्या सभेत संमेलनाचे अध्यक्ष कोणास निवडावे या प्रश्नाचा विचार निघाला असता असें ठरले की, साधारणतः महाराष्ट्रांतील लोकमताचा कौल अनौपचारिक रीतीने घेऊन मग या संबंधाचा निर्णय करावा. त्या साली पुण्याच्या भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या वार्षिक संमेलनाचे अध्यक्षस्थान कै. श्री. संपतराव गायकवाड यांना देण्यांत आले होते व त्यासाठी ते पुण्यासच गेले होते. त्या वेळेस तेथे सर्व पक्षांच्या सुमारे पन्नास विद्वा-

नांची एक सभा आम्ही बोलाविली व तींत अनौपचारिक रीतीने चर्चा करतां तात्यासाहेब केळकरांचीच निवड व्हावी, असे सर्वानुमतें ठरलें. त्याप्रमाणे त्यानंतर बडोद्यास भरलेल्या एका सभेत संमेलनाच्या स्वागतमंडळानें तात्यासाहेबांची निवड करून त्याप्रमाणे त्यांना कळविण्यास व त्यांना अध्यक्षीय भाषण तयार करण्याची विनंती करण्याबद्दलहि कळविण्यास मला या स्वागत-मंडळाने सांगितले. त्यानंतर महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेच्या कार्यकारी मंडळाचे अध्यक्ष कै. दामोदर गणेश पाध्ये यांनी मला चिटणीस या नात्याने मुंबईस तात-डीने बोलाविले. त्याप्रमाणे मी तेथे गेलो. त्यांनी मला सांगितले की, बडोद्याच्या स्वागत-मंडळानें केलेली अध्यक्षाची निवड साहित्य-परिषद मंजूर करूं शकणार नाही व त्या स्थानासाठी परिषदेने एका संस्थानिकाची निवड करण्याचे ठरविलें आहे ! यावरून त्या वेळी रा. पाध्यांची व माझी खूप खडाजंगी होऊन मी त्यांना स्पष्ट सांगितले की, ब्रह्मदेव खाली उतरला तरी आम्ही आपला ठराव बदलणार नाही व साहित्य परिषदेला या कामी लुडबूड करण्याचा अधिकार नाही ! या आमच्या निश्चयाप्रमाणे स्वागतसभेचे काम चालू असतांच ऑगस्ट महिन्यांत 'केसरी' पत्रात कै. शाहूछत्रपतीच्या देशविद्रोही खटपटीचा स्फोट करण्यांत आला. त्यामुळे बडोद्याच्या छत्रपतिपक्षपाती गोटांतील स्वागत-समितीच्या कांही सभासदांनी मोठे काहूर उठविले व जर केळकरांची निवड अध्यक्षपदी झाली, तर श्री. सयाजीराव महाराज (हे कै. शाहूछत्रपतीचे व्याही असल्याने) रुष्ट होतील व ते समेलनाला हजरहि राहणार नाहींत, अशी या सभासदानी धमकीहि दिली ! श्री. सयाजीराव महाराज हे त्या वेळी विलायतेस होते व ते समेलनाच्या अगोदर १।२ दिवसच हिंदुस्थानांत येणार होते. या धमकीमुळे स्वागतमंडळाचे इतरहि कांही सभासद गडबडले. पण स्वागताध्यक्ष श्रीमंत सपतराव भक्कम राहिल्याने हे काहूर थडावले. पुढें ठरल्याप्रमाणे सयाजीराव महाराज बडोद्यास आले व १।२ दिवसांनीच समेल-नाला सुरुवात झाली. सभास्थानी सयाजीराव महाराज येऊन प्रास्ताविक विधि झाला; स्वागताध्यक्षाचे भाषण झाले व तात्यासाहेबाना सयाजीराव महाराजांनी हार घालतांच टाळ्यांचा एवढा प्रचड कडकडाट झाला की, त्यांच्या निवडणुकीला आक्षेप घेणाऱ्या स्वागतमंडळाच्या उपस्थित सभासदांची तोंडेच बद झाली ! या संमेलनांतील तात्यासाहेबांचे भाषण म्हणजे सर्व अध्यक्षीय भाषणांचा कौस्तुभ-मणिच होय. प्रत्यक्ष समेलनाच्या खेळीमेळीत तात्यासाहेबाच्या सौजन्याने व समन्वयी वृत्तीने त्याचे आक्षेपकहि खूष झाले !

(३) सन १९२५ सालच्या पुण्याच्या वसत-व्याख्यानमालेत मी 'साहित्या-नंदाची उपपत्ति' या विषयावर व्याख्यान दिले. त्या प्रसंगी तात्यासाहेब अध्यक्ष होते. त्यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत 'सविकल्प समाधी'च्या आपल्या

उपपत्तीची अधिक फोड करून "आत्मौपम्याच्या साहाय्यानें या समाधीचा अनुभव घेतां येतो" असे तिचें उपबृंहण केले. त्यामुळे त्या उपपत्तीला तार्किकपूर्णत्व आले व आतां ती उपपत्ति प्राचीन संस्कृत साहित्यकारांच्या रस, रीति, ध्वनि वगैरे सुप्रसिद्ध उपपत्तीच्या तोडीची मानिली जाते, हे यथार्थच होय.

(४) सन १९३३ साली पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजांत तेथील वाङ्मयमंडळा-समोर वाडिया सभागृहांत "राष्ट्रीय उन्नतींत धर्माचे स्थान" या विषयावर झालेल्या माझ्या व्याख्यानाच्या प्रसगी तात्यासाहेबच अध्यक्ष होते. त्या वेळी हिंदुधर्म म्हणजे 'वेडगळ समजुतीची एक बांधलेली मोळी' अशी जी त्याची व्याख्या त्या कॉलेजचे माजी प्रिन्सिपॉल रँग्लर परांजपे यांनी केली होती, ती खरी नसून धार्मिक तत्त्वाच्या अधिष्ठानाशिवाय राष्ट्राची स्थापना व त्याचे योगक्षम होणे शक्यच नाही असे प्रतिपादन तात्यासाहेबांनी केले; त्या वेळचे ते विद्वत्तापूर्ण व चमकदार भाषण फार सुदर झाले होते.

(५) कोण जाणे, काय योग असेल तो, पण १९२१ चे बडोद्याचे साहित्य-समेलन व त्यासाठी अध्यक्ष म्हणून तात्यासाहेब याची योजना या प्रसंगाने विरो-धाचे तुफान उठावे असा सकेत ठरल्यासारखा दिसला. कारण, असाच प्रसंग सन १९३४ साली दुसऱ्यांदा पुन्हा आला! या प्रसगी तात्यासाहेबाना अध्यक्षस्थान देऊन योग्य व अधिकारी व्यक्तीला तेरा वर्षानतर पुन्हां एखादी मौलिक वाङ्मयिक उपपत्ति प्रतिपादण्याला अवसर द्यावा व एकाच व्यक्तीला दोन वेळा अध्यक्षपद न मिळू देण्याची अनिर्णीत प्रथा मोडावी या उद्देशानें त्यांचे नाव स्वागत मडळांत मीं सुचविले. परतु तत्पूर्वी येथील स्वागतमडळाच्या किल्ल्याला पुण्याच्या कांही स्वार्थसाधु व्यक्तीनी बडोद्याच्या घरभेद्याच्या साहाय्याने सुरुंग लावला! पुण्याच्या एका मोठ्या गृहस्थाने तात्यासाहेबांना स्वतः भेटून त्यांना सागितले की, आपण एक वेळ समेलनाचे अध्यक्ष झालां आहांत व तेहि बडोद्यासच. तेव्हां आता पुनः आपले नाव इरेस घालून आपण वाद कां उपस्थित करतां? हे त्यांचें बोलणें ऐकून तात्यासाहेब चकितच झाले! ते म्हणाले, "मला या प्रकरणाची कांहीहि माहिती नाही व माझा यात बिलकूल हात नाही." आलेले गृहस्थ यावर म्हणाले, "तर मग आपणच बडोद्याला पत्र पाठवून आपले नांव सुचविण्याला आपली समति नाही असे कळवाना?" सौजन्यमूर्ति तात्यासाहेबांनी हे म्हणणे तावडतोब मान्य केले व त्या अर्थाचे पत्र बडोद्यास स्वागतमडळाकडे पाठविले. अर्थात् त्यामुळे त्याच्या निवडणुकीचा प्रश्नच निकालांत निघाला, व खटपट्या गृहस्थांचे फावलें! त्यांनी लगेच लटपट करून आपला हेतु साध्य करून घेतला. पण या प्रकरणीं तात्यासाहेबांच्या मनाचा निःस्वार्थीपणा व प्रांजलपणा मात्र उत्तम तऱ्हेने दिसून आला!

(६) तात्यासाहेब केसरीचें संपादकत्व सोडण्याचा विचार करीत होते. त्यावरून सहज प्रश्न निघाला असता त्या पत्राच्या संपादकाच्या जागेसाठी अवश्य असलेल्या आदर्श गुणांचें त्यांनी फार मार्मिक विवेचन केले. ते म्हणाले, "केसरीच्या आदर्श संपादकाच्या अंगी माझ्या मते चार गुण अवश्य आहेत. एक तर, त्याला राजकारणाचे नुसते व्यावहारिकच नव्हे, तर सोपपत्तिक ज्ञान हवे. मोर्लेमिंटो सुधारणाच्या वेळी त्या सुधारणा फायदेशीर आहेत किंवा ते एक फसवेगिरीचे जाळे आहे, असा पुष्कळांना प्रश्न पडला. त्या वेळी टिळकांनी 'उजाडले, पण सूर्य कोठे आहे' अशा प्रकारचे लेख लिहून राजकारणाची सोपपत्तिक चर्चा केली. त्याचप्रमाणे सुरत कॉंग्रेसच्या गोंधळानंतर नेमस्त पक्षाने त्यांच्याविरुद्ध उडविलेला गैरसमजुतीचा धुरळा बसविण्यासाठी त्यांनी केसरींत 'सनदशीर आणि कायदेशीर', 'कायदेशीर आणि बेकायदेशीर' वगैरे लेख लिहून जे राजकारणाच्या मूलतत्त्वाचें दिग्दर्शन केले, ते मोठमोठ्या कायदेपंडितानांहि लाजविण्यासारखे होते, व त्यामुळेच राजकीय मंडळांत त्यांना अग्रपूजेचा मान मिळाला. यामुळे अशा विद्वत्तेची जरूरी सिद्ध होते. केसरीच्या संपादकाला दुसरी अवश्य गोष्ट म्हणजे मराठी-भाषाप्रभुत्व ही होय. केसरीच्या पूर्वकालात मराठीत जवळ जवळ राजकीय परिभाषा नव्हतीच असे म्हटले तरी चालेल. एकदा नवीन नवीन शब्दांचीं नाणी केसरीच्या टांकसाळेंतूनच बाहेर पडलीं कीं, तीं कलदार होऊन बसतात, असा अनुभव आहे, म्हणून हा गुण अवश्य आहे. तिसरा गुण म्हणजे उत्तम वक्तृत्व हा होय. केसरीच्या संपादकाबद्दल दरेकाला इतका आदर व आपलेपणा वाटतो कीं, बहुतेक सार्वजनिक सभांना केसरीचा संपादकच अध्यक्ष हवासा वाटतो व त्याप्रमाणे त्याला आमंत्रणे येतात. अशा प्रसंगी चांगले वक्तृत्व अंगीं असल्याशिवाय त्याचा प्रभाव पडू शकणार नाही, व आपल्या विचारप्रणालीचा योग्य परिपोष त्याला करता येणार नाही. म्हणून वक्तृत्वशक्ति ही त्याला आवश्य आहे. तसेच, केसरी ही एक कुटुंबासारखी संस्था असल्यामुळे तिला एक प्रकारची परंपरा आहे. इष्टमित्रांचे लागेबांधे आहेत, शत्रुमित्रतटस्थादि संबंध आहेत, त्या सर्वांचें ज्ञान संपादकाला अवश्य असले पाहिजे. त्याशिवाय त्याचा वृत्तपत्रीय व्यवहार सुरळीत चालणार नाही. नाही तर त्यात अनेक घोटाळे होतील. केसरीच्या संपादकाचा हा माझा आदर्श आहे." वस्तुतः याच्याइतके मार्मिक विश्लेषण क्वचितच ऐकावयास मिळतें. पण तें तात्यासाहेबांच्याचकडून अपेक्षित होते. इतरांकडून नाहीं.

(७) सन १९४२ साली पुण्यास माझ्या अध्यक्षतेखाली पंडित रघुनाथशास्त्री पटवर्धन त्यांच्या ज्योतिषशिक्षणसंस्थेचा रौप्यमहोत्सव व ज्योतिषसमेलन भरविण्यात आलें. त्या प्रसंगीं तात्यासाहेब मुद्दाम उपस्थित झाले होते. माझें

अध्यक्षीय भाषण पुरे झाल्यावर तात्यासाहेबांना बोलण्याची मीं विनती केली. त्या वेळीं भाषण करताना त्यांनी स्पष्ट जाहीर केले की, माझा ज्योतिषावर विश्वास नाही ही गोष्ट खोटी आहे अर्थात् या परिषदेत फलज्योतिषावर विशेष भिस्त ठेवलेली नसून महाराष्ट्रांत प्रचलित भिन्न भिन्न पचागांच्या पुरस्कर्त्यांमधील मतभेदाचे मुद्दे कितपत निकालांत काढतां येतील व सर्व भागांत एकमुखी पंचांग रूढ करणे कितपत शक्य आहे हे पाहणे, हाच या परिषदेचा मुख्य हेतु होता. अर्थात् हा विषय पारिभाषिक व तज्ज्ञानी चर्चा करण्यासारखाच असल्याने त्यांत तात्यासाहेबांना विशेष कुतूहल असण्याचा सभव नसूनहि दरेक विषयांतील मूल सिद्धान्तांचे ग्रहण करण्याची त्यांची तीव्र जिज्ञासाच या परिषदेला त्यांना आणण्याला कारणीभूत झाली. या परिषदेतच त्यांच्या हातून मला 'ज्योतिषाचार्य' ही पदवी समर्पण करण्यात आली. हा माझ्या आयुष्यातील आनदाचा व अभिमानाचा क्षण मी समजतो.

(८) तात्यासाहेबांची व माझी अखेर भेट १९४५ साली झाली. त्या सालच्या मे महिन्यात पुण्याला सर परशुराम भाऊ कॉलेजांतील रमाबाई सभागृहांत हिंदु कायद्याचे एकीकरण करावे किंवा नाही या विषयाची चर्चा करण्यासाठी एक परिषद भरली होती. उभयपक्षांचे म्हणणे ऐकून निर्णय देण्याचे काम त्या प्रसगी मुबई हायकोर्टाचे न्यायाधीश न्या. लोकूर यांना देण्यांत आले होते. परतु सनातन पक्षीयानी मूळ मुद्दा सोडून भलत्याच दिशेने श्रोतृजनाना न समजणाऱ्या सस्कृत भाषेत आपल्या वक्तृत्वाचा प्रवाह जेव्हा सुरू केला, तेव्हां तात्यासाहेब थोड्या वेळानें बोलावयास उठून त्यानी या सर्व वक्त्यांचा असा झणझणीत समाचार घेतला कीं, काही विचारूच नये! वेळप्रसगी ते कसे निःस्पृह असत हे त्या वेळी दिसून आले. ते म्हणाले, "दिवस आणि दिवस व कलाकच्या कलाक तुमच्या भाषणातील एक अक्षरहि श्रोत्याना समजत नसताना तुम्ही त्यांच्यावर आपली भाषणे अशी लादता तेव्हा तुमच्या मनाला त्याच्याबद्दल यत्किंचितहि दया येत नाही काय? हा जुलूम असह्य आहे. तुम्हाला जे कांही सागावयाचे ते मुद्देसूद रीतीने व लोकांच्या बोधासाठी सांगितले पाहिजे." या त्यांच्या झाडणीनतर सभेतील गैरलागू वक्तृत्वाचा जोर अजिबात थडावला!

प्रा. वि. घ. देशपांडे

(कार्यवाह, हिंदुमहासभा, दिल्ली)

(१) डॉ. मुकर्जी पुण्यास १९४४ साली १ ऑगस्टला व्याख्यान देण्यास आले. त्या वेळी त्या सभेचे केळकर अध्यक्ष होते. इतक्या नीटसपणे अध्यक्षाचे

काम दुसऱ्या कोणी केलेले मी पाहिले नाही. त्यांनी केलेला समर्पक परिचय व सक्षिप्त पण मार्मिक समारोप यांमुळें मी विशेष प्रभावित झालो.

(२) बिलासपूर अधिवेशनाच्या नंतर पुण्यास वर्किंग कमिटी (हिंदुमहासभा) ची बैठक झाली व नतर प्रचण्ड जनसमुदायासमोर डॉ. मुकर्जीचे अत्यंत प्रभावी व्याख्यान झाले. तात्यासाहेबांच्या मोटारींतून ते, श्री. खापर्डे व मी परत चाललो होतो. एस्. पी. कॉलेजच्या पटागणांतून गर्दीतून वाट काढतांना कॉलेजची अवखळ पोरे मोटारला बुद्ध्या वाट देईनात. पण ड्रायव्हरने मोटार जोराने सोडतांच मुले घाबरून ड्रायव्हरला शिव्या देत बाजूला झाली. तात्यासाहेब चिडून म्हणाले, " मला राग येतो तो असल्या मस्तवालपणाचा. नवीन तरुणांना गैरशिस्तपणाचा विशेष अभिमान वाटतो "

(३) दिल्लीच्या हिंदुमहासभाभवनाच्या वादाचे पच म्हणून तात्यासाहेबाचे काम मी पाहिले आहे. तासन् तास ते पुरावा ऐकत असत. त्या वेळी त्यांनी दाखविलेली कमालीची सहनशीलता वाखाणण्यासारखी आहे.

दिगंबर वासुदेव नेने

(आहिताग्नि, वैदिक संशोधन-मंडळ, पुणें)

(१) उज्जयिनीस वाङ्मय परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून तात्यासाहेब आले होते. त्या वेळी त्यांना बिलकूल सवड नव्हती. पण इंदूरकरांच्या आग्रहामुळे त्यांना एक दिवस इंदुरास यावे लागले. सबध दिवस निरनिराळ्या सस्थाना भेट देण्यांत, लोकाच्या गांठीभेटी घेण्यांत गेला. सध्याकाळी जाहीर सन्मानसमारंभ झाला. रात्री आठ वाजतां ते मुक्कामावर आले. त्या ठिकाणी इदुरांतील कांही निवडक कवि आले होते. तात्यासाहेबांना दिवसभराचा जरी शीण आला होता व दुसऱ्या दिवशी सकाळीच त्यांस तेथून निघावयाचे होते, तरी मोठ्या प्रेमाने आलेल्या कवीचे काव्यगायन दीडदोन तासपावेतो त्यांनी ऐकले. इतकेच नव्हे तर आपण स्वतःहि एकदोन स्वकृत कविता म्हटल्या

(२) मी येथे वैदिक सशोधन मंडळांत श्रौतकोशाच्या कामासाठी आलो. तेव्हापासून मला चारपाच वेळां तात्यासाहेबांच्या घरी श्रौताचार्य बापटशास्त्री यांच्या 'स्वाध्यायमदिर' सस्थेच्या कामानिमित्त जाण्याचा प्रसग आला. कारण तात्यासाहेब स्वाध्यायमदिर सस्थेचे कोषाध्यक्ष होते. प्रत्येक वेळी मी गेल्याबरोबर आपले हातचें काम बाजूला ठेवून आमचे काम अगोदर ताबडतोब करून देत. एकदां मी गेलों असतां, महामहोपाध्याय पं. श्रीधरशास्त्री पाठक यांचे शुक्लयजुःसंहितेचे भाषां-

तर ते वाचीत होते. मला पाहिल्याबरोबर त्यांना बापटशास्त्री यांनी केलेल्या शुक्ल-यजुःसहितेच्या भाषांतराची आठवण झाली व तुलनात्मक वाचनासाठी त्यांनी ते माझ्याकडून मागून घेतले. पुनः मी गेलो तेव्हा त्यांचे वाचन झाले होते. त्यांनी बापटशास्त्री यांच्या भाषातराबद्दल आपला अनुकूल अभिप्राय झाल्याचे मला सांगितले व आभारपूर्वक पुस्तक माझ्याजवळ परत दिले.

देवदत्त भालचन्द्र क्षीरसागर

(बी. ए., एल्एल्. बी., रेशनिंग ऑफिसर, लोणावळा)

(१) आम्ही सन १९२५ साली तात्यासाहेबांच्या गायआळीतील राहत्या घरी भाड्याने राहावयास गेलो. राहावयास गेल्याबरोबर खुद्द तात्यासाहेबानीच मला बोलावून घेतले व सागितले की, तुम्ही येथे नवीन राहावयास आलां, तुम्हांला ज्या कांही गैरसोयी वाटत असतील त्या काहीएक सकोच न धरतां मला सांगा. त्या ताबडतोब दूर करू. तात्यासाहेब यांचा स्वभाव इतका गोडवा व निगर्वी होता की, त्याचे कितीहि वर्णन केले तरी ते अपुरेच पडेल.

(२) मी एल्एल्. बी. झाल्यावर एक कायद्याचे पुस्तक प्रसिद्ध केले. त्यावर त्यानी स्वतः उत्तम अभिप्राय दिला व केसरीतहि छापला. शिवाय श्री. बाळासाहेब खेर, मुबईचे पतप्रधान, त्या वेळी बाबे-लॉ जर्नलचे सपादक होते, त्यांसहि मला ओळखीचें पत्र दिले. मी शब्द काढण्याचा आवकाश की, त्यांनी ताबडतोब पत्र लिहून आपल्या चिरंजिवाबरोबर माझ्याकडे पाठवूनहि दिले ! अगी इतके मोठेपण असून सौजन्य तर इतके होते की, कोणालाहि तात्यासाहेबाबद्दल नुसता आपलेपणाच वाटत नव्हता, तर आपण त्याच्या घरच्यापैकीच एक आहोत असे वाटे. आम्हावर तर त्याचे छत्रच होते.

शंकर नारायण बर्वे

(केसरी-मराठा ग्रंथशाळेचे व्यवस्थापक, पुणें)

(१) नगरपालिकेच्या निवडणुकीचा तो दिवस होता. वेळ सकाळची असावी. मतदानकेंद्राजवळ एक मोटार येऊन उभी राहिली. आंतील स्वयंसेवक लगबगीने खाली उतरून उद्गारला, " बर्वे, तात्यासाहेबांनी तुम्हांला आतांच केसरी कचेरीत बोलावलं आहे. " मी विचारले " काय हो, कांही विशेष ? " " त्यांच्याबरोबर कोणी पाहुणे आहेत बुवा. चला लौकर याच गाडीतून. " मी

ताबडतोब केसरी कार्यालयांत गेलो, तो तात्यासाहेब म्हणाले, "बर्वे, आपली ग्रंथशाला पाहण्यास हे पाहुणे (श्रीमत युवराज मिरजकर तात्यासाहेब पटवर्धन, त्यांच्या भगिनी श्रीमत सौ. लक्ष्मीबाई मुजुमदार, बडोदे व इतर कांही खाशी मंडळी) आले आहेत. म्हणून मुद्दामच तुम्हांला बोलावल." तात्यांच्या नेतृत्वाखाली ग्रंथशाला दाखविण्याचें काम चालू असता मध्येंच श्रीमंत युवराजांनी विचारले, "काय हो, नेपोलियनवर कांही पुस्तके आहेत काय?" "हो, बरीच आहेत." उत्तर देतांदेतांच मी ती काढवून घेण्याच्या व्यवस्थेला लागलो. तों युवराज म्हणाले, "काढावयाला नकोत; मला आतांच नकोत, सहज चौकशी केली." यावर तात्यासाहेब मोठ्या अभिमानाने बोलले, "काढूंद्याहो, तुम्ही बसा इथे जराशे, त्यांच्या व्यवस्थेची कसोटी तरी घेता येईल; एरवी ती आम्हांला कशी दिसणार? हीच परीक्षेची वेळ. बर्वे, आणवा पाहू नेपोलियन-विषयक जेवढ वाङ्मय असेल तेवढ सर्व." एक रॅक आणवून त्यांत २०–२५ पुस्तकें काढवून त्यांच्यापुढे ठेवली. युवराज पुस्तके चाळू लागले व तात्यांना ती पाहूनच आनंद व अभिमान वाटला. तो त्यांनी केवळ "हा ऽ ऽ ऽ" या दीर्घोच्चारी एकाक्षरानेच एकसारखा व्यक्त केला. त्यावेळचा त्यांचा तो हंसरा व प्रसन्न चेहरा आणि त्यांच्या नजरेंतील ती सतोषमय साभिप्राय चमक माझ्या डोळ्यापुढें जशीच्या तशी आहे. त्यातील आशय शब्दाने का प्रकट होणारा आहे?

(२) तात्या जितके न्यायनिष्ठुर व कर्तव्यकठोर तितकेच ते सहृदय आणि भावनाप्रधान होते. याची साक्ष त्यांच्याशीं १९३२ साली प्रथमच परिचय होतांना मला पटली. पुण्यास आल्यापासून तात्यासाहेब यांच्या प्रत्यक्ष नेतृत्वाखाली लोक-मान्यांच्या थोर सस्थेची व पर्यायाने राष्ट्राचीच अल्पस्वल्प सेवा करण्याची सुसंधि मिळावी, अशी माझ्या मनाची विलक्षण ओढ होती! तिची पूर्तता करण्यासाठीं एक दिवस हिय्या करून तात्यासाहेबाना मी प्रत्यक्ष भेटण्याचे धाडस केले. मनांतील प्रामाणिक हेतु त्यांना कळवून टाकला यावर ते हसत हसत म्हणाले, "तुम्हांला नोकरीची जरूरी असली तरी आम्हाला या वेळी नोकराची कुठ गरज आहे? तुम्ही अर्ज करून ठेवा. वेळ येईल तेव्हां मी तुम्हाला अवश्य बोलावीन." मी मोठ्या कष्टानेच त्यांचा निरोप घेऊन निघालो व लगेच अर्ज केला म्हणण्यापेक्षां त्यावेळच्या माझ्या कल्पनेनुसार उपमालंकारयुक्त असे एक वाङ्मयप्रधान निबधवजा पत्रच त्याच्याकडे धाडले! ते त्यांच्या हाती पडताच त्यांनी मला भेटण्यास बोलाविले. भेटीत त्यांनी प्रश्न केला, "तुम्ही आतापर्यंत वाङ्मय असें काय लिहिलेत?" "श्रीगणेशा शिकण्यासाठी आपल्या चरणाजवळ यावे अशा उत्कट इच्छेने जें पत्र लिहिले तेच माझे वाङ्मय!" मी निर्भयतेनें व प्रांजलपणें उत्तर दिले. तात्या हंसले व म्हणाले. "ठीक आहे. तुमची योजना

लौकरच होणाऱ्या आमच्या ग्रंथशालेंत करण्याचें मी ठरविलें आहे." नोकराची तूर्त आवश्यकता नसतांना २—३ दिवसांच्या अवधीतच माझी नेमणूक कां व कशी झाली हे गूढ उकलणारें उत्तर माझ्या अल्पमतीला एकच देतां येईल की, "तात्यासाहेब अंतःकरण ओळखणारे होते!" त्यांचे भावनाप्रधान मन द्रवले, म्हणून तर माझा अर्ज वाचण्यापूर्वीच संस्थेत कायम नोकर म्हणून त्यांनी माझी नेमणूक केली. या त्यांच्या विलोभनीय गुणसंपदेची मला प्रचीति पटून मी त्यांच्याकडे अधिकच आकर्षिला गेलो!

श्रीपाद बाजी जोग

(माजी असिस्टंट चीफ ऑफिसर, पुणें म्युनिसिपालिटी)

(१) मी पुणे शहर म्युनिसिपालिटीत १९१९ ते १९३६ पर्यंत असिस्टंट चीफ ऑफिसर होतो व तात्यासाहेब १८९९ ते १९१५ व १९१८ ते १९२५ म्युनिसिपल सभासद होते. ऑक्टोबर १९१८ ते मे १९१९ व एप्रिल १९२२ ते मार्च १९२५ पर्यंत ते अध्यक्ष होते. ते अध्यक्ष असताना कामासंबंधीं माझा त्यांच्याशी नेहमी संबंध येत असे अध्यक्षीय कामाकरिता त्यांच्या घरीच स्वतंत्र ऑफिस असे. आपल्या अनेकविध कार्यांच्या व्यापामध्ये सुद्धा ते म्युनिसिपालिटीच्या कामाला पुष्कळ वेळ खर्च करीत असत. महत्त्वाच्या कामात सरकारी अधिकाऱ्याकडे जो पत्रव्यवहार होतो तो बहुधा चीफ ऑफिसर व त्यांचे मदतनीस हेच तयार करतात. गुंतागुंतीचीं कामे समजून घेऊन त्यांसंबंधी साधक-बाधक आधार देऊन पत्राचे मसुदे तयार करण्याची कुवत अध्यक्षांत बहुधा असत नाहीं. पण याला अपवाद म्हणजे गोपाळराव गोखले, हरिभाऊ आपटे व तात्यासाहेब केळकर हे होत. तात्यासाहेब यांच्या हातचे पुष्कळ महत्त्वाच्या पत्रांचे व रिपोर्टांचे मसुदे म्युनिसिपल फायलींत मिळतील. म्युनिसिपल ड्रेनेज व पाणीपुरवठा ही कामे सरकारी अधिकाऱ्यांनी करून त्यात अनंत चुका व गैरवाजवी खर्च केला. त्यासंबंधांत पुढे सरकारी अधिकाऱ्यांशी ज्या वाटाघाटी होत त्यात म्युनिसिपालिटीची बाजू तात्यासाहेबांनी अभ्यासपूर्वक कुशलतेने व जोरदारपणे मांडली आहे. मे १९१९ मध्ये तात्यासाहेब लो. टिळकांबरोबर इंग्लंडास गेल्यामुळे त्यांची अध्यक्षाची पहिली कारकीर्द सहा महिन्यात संपली पण एप्रिल १९२२ मध्ये ते पुनः अध्यक्षपदी बसले व वर्षभर मनोभावे त्यांनी त्या जागेवर काम केले. म्युनिसिपालिटीने लो. टिळकांचा पुतळा उभारावा, अशी सूचना कोणीं तरी आणली. त्याला विरोध करणारा पक्षहि प्रबळ होता १५—२० हजार रुपये या कामास खर्च करण्यास सरकार मंजुरी देणार नाही व तो खर्च सभासदास करावा लागेल अशी

भींति घालण्यांत आली. हा प्रश्न साधारणसभेपुढे खूप चर्चिला गेला. त्या वेळी तात्यासाहेबांनी सांगितले की, "मी केसरी ऑफिसांतून लागतील ते पैसे उसने म्हणून देतो. पुतळा तर तयार करून तो उभारू. यास सरकारी मजुरी मिळाली तर केसरीचे पैसे परत द्या. नाही तर नका देऊ." पुढे येथील डिस्ट्रिक्ट कोर्टांत दावा होऊन पुतळ्याचा खर्च करणे हे म्युनिसिपालिटीच्या अधिकारांत आहे, असा निकाल झाला व केसरीचे पैसे परत मिळाले. १९२३ ते १९२५ पर्यंत तात्यासाहेब मध्यवर्ती कायदेमंडळात गेल्याने त्यांना आपले काम उपाध्यक्षांवर बराच काळपर्यंत सोपवावे लागले. लो. टिळकांच्या पुतळ्याची स्थापना मोतीलाल नेहरूंच्या हस्ते तात्यासाहेबांनी करविली. तो समारंभ फारच वैभवशाली झाला.

(२) हरिभाऊ आपटे यांचा मी शिष्य व एल्. जे. आपटे यांचा मित्र. तात्यासाहेब अध्यक्षपदाच्या अधिकारावर आल्यावर त्यांच्या पक्षांतील कांही म्युनिसिपल अधिकाऱ्यांनी वरील विरोधी गटांतील मी मनुष्य म्हणून मला कामावरून काढण्याचे पुष्कळ प्रयत्न केले; परंतु स्वतः तात्यासाहेबांचे माझ्याशी वागणे अत्यंत सरळ, निःपक्षपातीपणाचे व उदारपणाचे शेवटपर्यंत राहिले; मरणापूर्वी दोन वर्षे आकस्मिकपणे ते एक दिवस आपण होऊन मजकडे येऊन त्यांनी म्युनिसिपालिटींतल्या कामाविषयी चर्चा केली व माझ्या म्युनिसिपालिटींतल्या कामासंबंधी गुणग्राहकता व्यक्त केली. केवढा हा थोरपणा !

धुंडीराज गणेशशास्त्री बापट

(सोमयाजी, पांचवड, सातारा)

(१) आमच्या 'पाचवड' गांवी पुण्याच्या सोशलक्लबच्या धर्तीवर 'धि पाचवड सोशल क्लब' नावाची एक संस्था तीन वर्षे चालू होती. इतिहास मंडळांतील रा. श. ना. जोशी, शब्दकोशाचे संपादक दातारशास्त्री हे त्या क्लबांतील नटवर्गापैकीच होत. आमच्या क्लबचे नाट्यप्रयोग वांई, सातारा व औंध येथेंहि झाले व क्लबचा लौकिकहि चांगला झाला. याच सुमारास माझे मावस बंधु कै. अच्युतराव कोल्हटकर यांची गांठ पडली व त्यांनी मोठ्या आग्रहानें मला आपल्या 'नारिंगी निशाण' संस्थेत ओढले. संस्थेच्या प्रत्येक नाटकांत नायकाची भूमिका मजकडेच दिली जाई. कै. अच्युतरावांनी केलेल्या अनेक नाटकांत 'ताई तेलीण' हे त्यांचे ऐतिहासिक नाटक फारच लोकप्रिय झाले होते. नारिंगी निशाण संस्थेचा मुक्काम एकदा पुण्यास असतां 'ताई तेलीण' या नाटकाचा प्रयोग किर्लोस्कर थिएटरमध्ये झाला. तो पाहण्यास कै. अच्युतराव यांच्या निमंत्रणावरून तात्यासाहेब व शिवरामपंत परांजपे हे उपस्थित होते ! बापू गोखल्यांची भूमिका मी केली होती. तात्या-

साहेब व शिवरामपंत हे दोघेहि नाट्यकलेचे भोक्ते व दर्दी असल्यामुळे माझे अभिनय-कौशल्य पाहून त्या दोघांचा फार अनुकूल ग्रह झाला होता. माझ्या आवाजावरून व चेहऱ्यावरून हा नट आपल्या परिचयांपैकी कोणीतरी असावा, असा दोघानांहि संशय आला. इतक्यांत अच्युतराव त्यांच्याकडे आले. तेव्हां बापू गोखल्यांची भूमिका करणारा नट कोण आहे ? असे त्यांनी त्यांना विचारले. अच्युतराव यांनी पांचवडचे बापटशास्त्री, असे सांगतांच दोघानांहि माझ्याबद्दल कौतुक वाटले, आणि अंक संपल्यावर दोघेहि नेपथ्यांत आले व अच्युतरावांना म्हणाले, बापटशास्त्र्यांना इकडे बोलवा. त्याप्रमाणे रंगपटांतून बाहेर येऊन उभयतांना मी विनयाने नमस्कार केला. तात्यासाहेब मला म्हणाले, "बापटशास्त्री, तुम्हांला नाट्यकलेची ईश्वरी देणगी आहे व तिचा अभ्यास करून तुम्ही अभिनयकौशल्य चांगले संपादन केले आहे. तुम्ही आपली भूमिका समजून करिता, याबद्दल आम्ही दोघेहि तुम्हास शाबासकी देतो, तुमचे अभिनंदन करतो. पण मी तुम्हाला अशी सूचना मुद्दाम करितो की, वर्ष सहा महिन्यांनी तुम्ही हा नाद सोडून द्या. तुमची विद्या व तुमचा पेशा नाट्यकलेपेक्षा अत्यंत श्रेष्ठ आहे. तोच पुढे चालवा. मला अशी भीति वाटते की, तुमच्या या अभिनय-कौशल्यामुळे एखादी नाटक कंपनी तुम्हाला ओढील. तुम्हांला पैसा मिळेल, उत्तम नट म्हणून प्रसिद्धीसहि याल; पण तुमच्या श्रेष्ठ पेशाला मात्र मुकाल. तसे होऊ देऊं नका." शिवरामपंतांनीहि 'तात्यासाहेब म्हणतात हे नीट ध्यानात ठेवा व लौकर मोकळे व्हा' असा दुजोरा दिला. मी 'आपल्या आज्ञेप्रमाणेच वागेन' अशी विनय-पूर्वक त्यांना कबुली दिली आणि लौकरच संस्था सोडली आज श्रौतकोशासारख्या जागतिक व प्रचंड ग्रंथाचा मुख्य संपादक होण्याचे मला लाभलेले भाग्य हे केवळ तात्यासाहेबांच्या हार्दिक उपदेशाचेच फल आहे, यांत संशय नाही.

(२) पुणे येथे बुधवारातील आर्यभूषण थिएटरात राजे लक्ष्मणराव भोसले यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र हिंदु धर्म परिषदेचे अधिवेशन भरले होते. वाईचे प्राज्ञपाठशाळेचे संस्थापक पंडित नारायण शास्त्री मराठे यांनी "सांप्रत कलियुगातहि क्षत्रिय व वैश्य यांचे अस्तित्व असून ब्राह्मणाप्रमाणेच त्यांना उप-नयनादि संस्कार व वेदशास्त्राच्या अध्ययनाचा अधिकार आहे." हा ठराव परिषदे-पुढे मांडला. त्यास अनुमोदन देण्याचे काम मजकडे असल्यामुळे माझे भाषण चालू होतें. जुन्या मताचे धर्मशास्त्री क्षत्रिय-वैश्यांचा आज अभाव असल्याचे प्रतिपादन करीत असतात; पण ती वचनें सिद्धांतरूप नसून पूर्वपक्षाची निदर्शक आहेत, हे मी श्रोतृवर्गास पटवीत होतो. परंतु मूळ वचनें माझी चिरपरिचित असूनहि त्या वेळी ती माझ्या स्मृतिपथावर येत नव्हती. आणि बोलण्यांत न आल्यामुळे विषयप्रति-पादनास यावा तितका उठाव येत नव्हता. वचनें आठवण्याची मी मनांत धडपड करीत होतो व त्या अर्थांचीं वाक्येंच बोलत राहिलो होतो. या वेळी माझ्या

मनाची उडालेली धादल माझ्या शेजारीच मागच्या खुर्चीवर बसलेल्या तात्यासाहेबाच्या लक्षात आली आणि त्यांनी खाली वाकल्यासारखे करून, माझ्या कोटाचे टोक ओढले व फक्त मला ऐकू येईल इतक्या हळ आवाजात ‘ कलावाद्यतयोः स्थितिः ’ व ‘ नदात क्षत्रियकुलम ’ असा उच्चार केला ! त्याबरोबर, मलाच वचन आठवल्यासारखा बहाणा करून मी त्या वचनाचा अनुवाद केला आणि माझ्या भाषणाचा नीट जम बसला ! तात्यासाहेबाची ही समयसूचकता आजन्म माझ्या स्मरणात राहील.

सौ. सुधा वेलणकर
(बी. ए., ग्वार, मुंबई)

(१) सह्याद्रीत तात्यासाहेबाची ‘ दिवाण झिप्री ’ ही कादबरी चालू होती. त्यातील एका प्रकरणात मला एका ठिकाणी एक बारीकशी चूक आढळली. चूक दाखवून द्यावी असे तर वाटे. पण पुन्हा मनाला असा संकोच वाटे की, एवढ्या मोठ्या साहित्यसम्राटाची चूक आपण कशी दाखवावी ? पण त्या चुकीचे काही स्पष्टीकरण तर हवे होते. शेवटी पत्र लिहू की नको लिहू, अशा अनिश्चयातच पत्र लिहून तर टाकले ! पत्राला उत्तरहि तात्यासाहेबाच्या स्वतःच्या सहीनेच ताबडतोब आले, ते असेः– “ पत्र पोचले. आभारी आहे. ‘शालू’ हा शब्द ‘शेल्या’ऐवजी चुकून पडला आहे, पुढील अकांत ती दुरुस्ती करीन. इतके बारकाईने वाचकाने वाचले म्हणजे लेखकाला आनंद होतो. ” ह्या पत्रावरून केळकराचा प्राजलपणा व दुसऱ्याचा थोडाहि गुण मोठा करून दाखविण्याची वृत्ति दिसून येत नाही का ? याच वृत्तीमुळे त्यानी सर्व माणसे जोडली. ‘ राखावी बहुताची अंतरे ’ ही वृत्ति स्वतः निर्लोभ, निःस्पृह राहून ठेवणे कठीण. पण ती कला तात्यासाहेबानी आत्मसात् केली होती.

(२) ह्या पत्रानतर तात्यासाहेब हे नाशिकला नाट्यशताब्द-महोत्सवाचे अध्यक्ष म्हणून आले होते, त्या वेळी आमचे श्री. वेलणकर हे नाशिकला पोलीस सुपरिटेंडेन्ट असल्यामुळे आम्ही नाशिकलाच राहत होतो. त्या वेळी तात्यासाहेबांना निमंत्रण दिल्यावरून ते आमच्या घरी आले होते. वेळ सकाळची होती. तात्यासाहेब जिना चढून वर आले व आरामखुर्चीत स्थानापन्न झाले. नंतर माझी नी त्यांची ओळख करून देण्यात आली. इतक्या जवळून त्याना मी पाहिल्यादाच पाहिले. पाहताक्षणीच त्याच्या भव्य मूर्तीची माझ्यावर छाप पडली. विशेषतः त्यांचे आढे खूप रुंद व छाती विस्तीर्ण होती. माझ्या मनात एकदम आले की, देशकार्याची धुरा वाहणाऱ्या या महापुरुषास योग्य अशीच निधडी छाती देवाने दिली आहे.

कृष्णाजी लक्ष्मण वेलणकर

(तात्यासाहेबांचे एक लेखक, पुणें)

(१) तात्यासाहेब याच्या टिळक-चरित्र-लेखकापैकी मी एक लेखक होतो. टिळक-चरित्राचा मजकूर त्यानी मला तोंडी सागावयाचा व मी तो लिहावयाचा असे काम चालत असे. कामाचा उरक पडावा म्हणून वक्तशीरपणावर त्याचा कटाक्ष असे. मला क्वचित् उशीर झालाच तर तात्यासाहेबाचे चिरंजीव आण्णासाहेब अगर ग. वि. केतकर हे लिहावयास बसलेले असावयाचे. माझी वेळ सकाळी ८ ते १० ची होती. माझे लक्ष लिहिण्यात असता १० वाजल्याचे लक्षात येणार नाही म्हणून ते घड्याळाचा गजरच लावून ठेवीत असत. मजकूर चालू असता कोणी तरी यावयाचे व त्यांच्याशी तात्यासाहेबाना बोलावेहि लागावयाचे; पण आश्चर्य असे की, थाबलेल्याच्या पुढील मजकूर ' ह, कुठपर्यंत आले ' असे न विचारतां स्मरणाने एकदम ते सागूच लागावयाचे !

एकदा सुरत कॉंग्रेस प्रकरण उपरोधिक व पल्लेदार वाक्यानी चालू असता कोणीतरी मध्ये आले. त्यास निरोप देऊन परत येताच ' ह, कुठपर्यंत आलो आपण ? ' असे त्यानी विचारले. मी लगेच ' सुरतेपर्यंत आलो ' असे सागितले. तेव्हां ते आनंदून म्हणाले, ' माझ्या विनोदाचे असे अनुकरण होत गेल्यास मला फार आनद वाटतो. '

(२) एकदा तात्यासाहेबाना गावाला जावयाचे होते. म्हणून कांही मजकूर तत्पूर्वीच पुरा करणे जरूर होते व मला रविवारची सुट्टीहि होती. म्हणून त्या रविवारी जास्तीत जास्त मजकूर सतत लिहून पुरा करण्याचे ठरविले. आम्ही असे किती वेळ लिहीत बसलो असू ? सकाळी ७ ते रात्री ८ सतत १३ तास बसून लिहिले ! मी सतत बसून लिहिलेच; पण तोंडी सागावयाचा इतका मजकूर मनोमय योजून ठेवण्यास तात्यासाहेबानी आधी किती श्रम घेतले असतील याची कल्पना करा ! मजकूर पुरा होऊन मी घरी जाण्यास निघताच तात्यासाहेब म्हणाले, " छे छे वेलणकर ! आता दोन्ही वेळचे जेवूनच जा. " अशा रीतीने त्या दिवशी मला त्याच्या पक्तीचा लाभहि झाला !

(३) पुढे अनेक वर्षांनी काही कामाकरतां माझ्या लेखनाचे प्रशस्ति-पत्र मागितले असता त्यानी कुठे काहीहि न पाहता ते लगेच लिहून दिलेले पाहून मी आश्चर्याने म्हटले, ' तात्यासाहेब, माझे सबध नाव आपण कधीहि विचारले नसताना ते यात कसे लिहिलेत ! ' ते म्हणाले, " म्हणजे मला इतका भोळा समजता की काय ? अहो, तुम्ही मजकडे लिहिण्यासाठी येण्यापूर्वीच आमच्या बापटाना तुमचे सबध नांव मी विचारून घेतले होते."

(४) असेंब्लीच्या एका निवडणुकीत तात्यासाहेबांनी नळाच्या तोटीवर कोटी केली होती. एक मतदार मत देऊन बाहेर पडल्यावर बाहेरच्याच नळावर ते लगेच हात धूत होते. त्यांचे स्नेही म्हणाले, ' काय खाल्लेत हो आंत ? ' तात्यासाहेब मध्येच म्हणाले, " छे, छे, मत देण्यात कांही पाप केले असेल म्हणून त्या पापाने भरलेले हात ते धूत असतील ! "

(५) एकदां टिळक-चरित्रांतील एक प्रकरण केसरी कचेरीतील एका ग्रंथांतील माहिती पाहून लिहिण्याकरितां आम्हां दोघे तिकडे निघालो असतां रस्त्यांतील एक भांडण कुशलतेने तात्यासाहेबांनी मिटविले. चौकशीत समजले की, सायकलीच्या धक्क्याने सांडलेल्या दुधाचे पैसे सायकलस्वार गवळ्यास देत असतांहि तो नुकसानीदाखल मागत असलेले दुप्पट पैसे सायकलवाला देत नसल्याने मारामारीची वेळ येऊन तुफान गर्दी झाली आहे ती पाहून तात्यासाहेबांनी सल्ला दिला की, " अहो, हे काय ? तुम्ही एवढे लोक जमलांत ना ? तर मग त्या गवळ्याला सर्वांनी धरून ठेवा आणि सायकलवाल्याला जायला सांगा. " झाले, लोकांनी असे करताच सर्वच ग्रंथ आटोपला ! सायकलवाला क्षणार्धात निघून गेला आणि गवळ्याखेरीज सर्व मंडळी हंसत हसत तात्यासाहेबांची तारीफ करीत निघून गेली !

(६) मी विजय प्रेसमध्ये नोकर असतांना असेच एक हातघाईवर आलेले प्रकरण तात्यासाहेबांनी गोडीत मिटविले. एका गृहस्थाचे " विनोदी लेखसंग्रह " या नांवाचे पुस्तक छापून तयार झालें व त्याची पहिलीच प्रत लगेच होणार असलेल्या या पुस्तकाच्या प्रकाशनसमारंभाकरिता प्रकाशकांच्या हाती वेळेवर दिली. पण ती पाहतांच प्रत वेळेवर दिल्याचे कौतुक न करतां उलट सतापून हमरीतुमरीवर ते आले. इतक्यांत कांही कामाकरितां तात्यासाहेब अचानकपणे छापखान्यात आले. काय झाले हे समजताच सुशिक्षितांतील भांडण विकोपास जाऊ नये म्हणून ते म्हणाले, " अहो, हे हो काय ? जसे पुस्तकाचे अंतरंग तुम्ही केवळ विनोदाने नटविले आहे तसे छापखान्याने बाह्यांग नटविले यांत बिघडले ते काय ? अहो, पुस्तकाचे कव्हर उलटे लागले आहे म्हणतां; पण कव्हरकडून पुस्तक उघडून पाहून कव्हर उलटें झाले आहे हें पाहताच विनोदच नाही का सुरू होणार ? " झाले; तात्यासाहेबांची हीच कल्पना घेऊन व छापखान्यावरील राग विसरून ते गृहस्थ प्रकाशनसमारंभाला एकदम निघून गेले ! !

र. द. गोडबोले

(चिटणीस, महाराष्ट्र चित्रकारमंडळ, पुणें)

(१) दुसरे महाराष्ट्र चित्रकार समेलनाचे अधिवेशन पुण्यास १९३२ साली भरणार होते. त्यासाठी अनेकांनी लहानमोठ्या देणग्यांची आश्वासनेंहि दिली होती. पण समेलन दोन दिवसांवर आले तरी एक पैसाहि रोख जमला नव्हता ! आगाऊ खर्चाची मोठीच आपत्ति आली. तेव्हां रात्री दहा वाजतां मीं तात्यासाहेबांकडे जाऊन ही स्थिति निवेदन केली. तात्यासाहेबांनी लगेच दीडशें रुपयांचा चेक लिहून हसतमुखाने माझ्या हवाली केला. वाचेला कृतीची खेळकर जोड देणारे तात्यासाहेब अवघ्या महाराष्ट्राला वंदनीय का वाटूं नयेत ?

(२) १९३४ साली मुंबईचे प्रसिद्ध कलावंत श्री. हळदणकर चित्रकार समेलनाचे अध्यक्ष होते. अध्यक्षांच्या भाषणाच्या शेवटी ते म्हणाले, "चित्रकाराचा खरा अॅड्रेस (भाषण) चित्रलेखनच. त्याला शाब्दिक भाषणाचे काय महत्त्व ? समेलन चिटणीस गोडबोले यांनी मनावर घेतल्यास माझा खरा अॅड्रेस (अध्यक्षीय भाषण) मी रंगकुंचल्यानेच करून दाखवीन." बैठक आटोपताच श्री. हळदणकर मला म्हणाले, "गोडबोले, तात्यासाहेबांचे 'पोर्टेट' करण्याची फार दिवसाची माझी इच्छा आहे. पण सिटिंग देण्यासाठी त्यांचे मन तुम्ही वळवू शकाल तर फार आनंद होईल." तात्यासाहेब तेथेच होते. मी अध्यक्षाची ही इच्छा त्यांना सांगतांच त्यांनी लगेच होकार दिला आणि श्री. हळदणकरानीहि सर्व पाहुण्यासमक्ष त्यांचे 'पोर्टेट' अगदी थोड्या वेळांत करून दाखविले. हे एवढे मोठे महाराष्ट्राचे प्रमुख पुढारी, होय म्हणतील की नाही ही शंका त्या परस्थ पाहुण्यांना येणे साहजिक होते. पण तात्यासाहेबांचा स्वभाव किती निगर्वी व खेळकर होता याचे यापेक्षा दुसरे कोणचे प्रत्यंतर दाखवितां येईल ?

नरहर गणेश कमतनूरकर

(विनोदी लेखक, नाटककार, सांगली)

(१) कै. गडकऱ्यांच्या विशेष आमंत्रणाने तात्यासाहेब 'पुण्यप्रभाव' चा प्रयोग पाहण्यास आले होते. चौथ्या अंकांत वृंदावनाकडून नायिकेच्या समजल्या गेलेल्या पाळण्यांतील मुलाचा खून झालेला; आणि पांचव्या अंकाच्या सुरुवातीस नायिका वसुंधरा रिकामा पाळणा हलवीत "निज बाळा रे, गाणे गाते आई .." हे कारुण्याने ओथंबलेले गाणें गात बसलेली पाहतांच, "अरेरे, पाळणा रिकामा ना !" असे तात्यासाहेबांच्या तोंडून एकदा उद्गार निघाले, आणि

उपरण्याच्या सोग्याचा शेवट अगदी सहजपणे डोळ्याकडे गेला ! कवीचे काव्य कवीच्या भावनेने जाणावयास जाणणारा कवीच असला म्हणजे कशी रसगंगा वाहू लागते, याचे प्रत्यक्ष दृश्य मला त्या रात्रीं अगदी जवळून पाहावयास मिळाले.

(२) विनोदावरचें तात्यासाहेबांचें विस्तृत विवेचन ग्रंथरूपाने नुकतेच प्रसिद्ध झाले होते त्या सुमारास कांही सार्वजनिक समारंभासाठी तात्यासाहेब सांगलीस आले होते. अर्धा एक तास अगदी एकटेच असे माझ्या घरी त्यांस भेटण्याचा सुयोग आला. तेवढ्या वादलीतहि आमचे खालीलप्रमाणे बोलणे झाले. विनोदमीमांसेत विनोदाच्या नीतीबद्दल विवेचन असावयास पाहिजे होते, तेवढी त्या ग्रंथात महत्त्वाची उणीव राहिली असून, पुढील आवृत्तीत ती भरून काढावी, असे त्या भेटीत मी सहज बोलून गेलो. तात्यासाहेबांनी ती उणीव एकदम कबूल केली; पण पुढे ते लगेच म्हणाले, " माझ्या पुस्तकाच्या पुढच्या आवृत्तीपर्यंत थांबायचे कशाला ? तुम्हीच एक लहानसे पुस्तक विनोदाच्या नीतीबद्दल का लिहीत नाही ? " " कोण, मी ? " आश्चर्याच्या अचानक धक्क्याने लटपटून जाऊन मी म्हटले, " विनोदाच्या नीतीचे विवेचन मी करूं ? माझी योग्यता काय आणि विषय काय ? "

माझे बोलणे ऐकून तात्यासाहेब एकदम गंभीर झाले आणि म्हणाले, " विनोदी वाङ्मय तुम्हाला मनापासून आवडतं, होय ना ? विनोदालाहि त्याचे असे एक नीतिशास्त्र असू शकते, असे तुम्हाला वाटते आहे ना ? तुमचे ते वाटणं अगदी बरोबर आहे, असं माझेहि म्हणणे आहे; इतकी प्राथमिक तयारी म्हणजेच मी म्हणतो योग्यता. लिहिण्यासाठी जी तयारी करावी लागेल, जे श्रम घ्यावे लागतील, ती सारी साधने आहेत. " काय उत्तर देणार मी ! मी गप्प बसलेला पाहून आपण होऊनच तात्यासाहेब पुढे म्हणाले, " मी सांगू, अशा-सारखे विवेचनात्मक पुस्तक लिहिण्याला तुमचे मन का कचरते ते ? आजपर्यंत आपण लिहू ते उत्तमच ठरले पाहिजे, या गुप्त ईर्षेने तुम्ही लिहीत आलेले आहात. आपण लिहू ते कसे होईल, काय होईल याची जरा शंका आली रे आली कीं, तुम्ही सुचलेला विषय मनातून काढून टाकतां, आपल्या ठिकाणी स्वस्थ बसून दुसरा कोणी त्या विषयावर लिहील तेव्हा आपल्याला वाचायला मिळेलच, अशा विचाराने वाट पाहत राहता ! अरे, असं का ? आपण लिहू ते साऱ्यांना आवडलेच पाहिजे, असा तुमच्या मनाचा आग्रह का ? एखाद्या विषयावरचे तुमचे लिहिणे नाही तितकेसे जमले, तर न जमेल; त्याबद्दल पुढे दुसरा कोणी पुष्कळ, किंवा मी म्हणतो, अधिक चांगले लिहीलहि. तुमचाच Last word असावा, अशी तुमची महत्त्वाकांक्षा का असावी हो ? " " छे, छे, माझी तशी मुळींच महत्त्वाकांक्षा नाही " लगेच मी अजीजीने म्हणालो. तेव्हां ते म्हणाले, " तुम-

च्या मनाच्या सपाटीवर ती महत्त्वाकांक्षा नाही, हे मला माहीत आहे. पण मी सांगतो, तुमच्या मनाच्या तळाशी तशी आकांक्षा आहे खास. प्रत्येक लेखकाला तिनें पछाडलेले असते. परतु तिची आपण हकालपट्टी केली पाहिजे. जो विषय आपल्याला आवडेल आणि आपल्याला जे त्याच्याबद्दल म्हणायचे असेल, ते खुशाल म्हणून टाकावे; ते जगांत सोडून द्यावे. दुसरे त्याबद्दल विचार करतात, त्याना काही नवीन विचार सुचतात, ते ते जगापुढे मांडतात; अशाच मार्गाने एखाद्या विषयावरचे साहित्य एकसारखे तयार होत जाते आणि त्याच्यावरचे विचार पूर्णतेकडे जाऊ शकतात. आणि दुसऱ्यानेच नेहमी आपल्याला विचाराचे भक्ष्य पुरवावे असे तुम्ही का म्हणावे हो? हा आयतेपणा चागला नाही, या सोडून तो. पुनः आपली भेट होईल तेव्हा विनोदाच्या नीतीवरचे पुस्तक लिहून झाले असे मला सांगा."

पुढच्या एकदोन भेटीत तात्यासाहेबानी "काय, त्या विनोदाबद्दलच्या पुस्तकाचें तुमचे काम कुठपर्यंत आले आहे?" असे विचारलेंच. "चाललय" असे काही तरी पण चाचरत उत्तर मी दिलें. नंतरच्या भेटीगांठीच्या प्रसंगी तात्यासाहेबाचा तो गोळीबंद प्रश्न येऊन ठोका देणार अशी माझ्या मनाने भीतीच घेतली होती; परतु एकदोन प्रसगांनंतर त्यांनीं तो प्रश्न माझ्यावर टाकला नाहीं. एक तर ती बाबत त्यांच्या लक्षांतून निघून गेली असेल किंवा मला 'पक्का मक्ख' असें ठरवून त्यानी तो विषय सोडूनहि दिला असेल!

सौ. सरोजिनी कमतनूरकर

(सांगली)

(१) सन १९३२ ची गोष्ट. सांगली विलिंग्डन कॉलेजमध्ये तात्यासाहेब आलेले होते. कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांबरोबर त्याची अनौपचारिक चर्चा चालू होती. मी त्या दिवशी तात्यासाहेबांना प्रथमच पाहिले. त्याचा ता पक्का महाराष्ट्रीय पोषाख, त्यांची ती समाधानी हंसतमुख चर्या, आपले वयाचे, ज्ञानाचे, अनुभवाचे, विद्येचे सारे मोठेपण विसरून, विद्यार्थ्यांशी त्याच्या पातळींत येऊन एकरूप, समरस होऊन त्यानी केलेली चर्चा मी कदापि विसरणे शक्य नाही. वाटेल ते, वाटेल तसले खोचक-बोचकहि प्रश्न विद्यार्थ्यांनी विचारले, तरी त्याना राग तर यायचा बाजूलाच राहिला, पण विद्यार्थ्यांना पटेल अशी विनोदमय, मार्मिक उत्तरे देण्याची त्याची कुशलता माझ्या विशेष लक्षात राहून गेली आहे.

(२) इंग्रजीमध्ये वाचलेली एक लघुकथा मला अतिशय आवडली होती. अपघातांत दोन्ही पाय गेलेल्या एका लहान मुलासबंधी मनाला एक प्रकारचा

चटका लावणारी ती लघुकथा मी.मराठीत लिहून काढली आणि स्त्रीवर्गाच्या लिखाणाला विशेषत्वाने प्राधान्य देणाऱ्या आमच्या 'स्त्री' मासिकाकडे प्रसिद्धी-साठी पाठवून दिली. ती लघुकथा प्रसिद्ध व्हावी, असे मला फार वाटत होते. कारण ती तितकी एकदम मनाचा ठाव घेणारी होतीच. परंतु लघु-कथेची पोच येण्याऐवजी 'स्त्री' मासिकाच्या संपादकाकडून ती उलट टपाली साभार परत आली! संपादकानी ती वाचून तरी पाहिली होती की नाही देव जाणे!! मला तर ती लघुकथा मनापासून आवडली होती. 'स्त्री'-कडून परत आलेली ती कथा मी जशीच्या तशी, त्याच दिवशी तात्यासाहेबांकडे पाठवून दिली आणि सोबत एक पत्र लिहून, ती लघुकथा प्रसिद्ध करण्याच्या योग्यतेची नसेल, तर ती जरूर त्या सुधारणांच्या सूचनेसह मजकडे परत करण्याविषयी त्यांना विनती केली. एक दिवस 'सह्याद्रि' कार्यालयाकडून एक मोठा लिफाफा टपालाने आला. आपली लघुकथा परत आलेली असणार, अशी कल्पना झाली; परतु लिफाफा 'सह्याद्रि' कडून आलेला होता, त्यामुळे, नीटशी काही आतील मजकुराबद्दल खात्रीपूर्ण कल्पना होईना. एका तऱ्हेच्या आतुरतेने मी तो लिफाफा फोडून पाहिला. आत माझ्या लघुकथेची 'सह्याद्रि' मासि-कासाठी छापलेली प्रुफे होती! तात्यासाहेबांकडून माझ्या पत्राच्या उत्तरादाखल 'सह्याद्रि' ची छापील प्रुफे आलेली पाहून मला काय वाटले, ते व्यक्त करायला माझ्याजवळचे शब्द-भांडार अपुरे आहे खास!

(३) काही कामानिमित्त तात्यासाहेब मिरजेस आले होते. सांगली-मिरजेस तात्यासाहेब आले की, ती संधि साधून त्यांना एकदा विलिंग्डन कॉलेजमध्ये आणविण्याची एक प्रथाच पडली होती. त्याप्रमाणे, विलिंग्डन कॉलेजमध्ये तात्या-साहेबांचे व्याख्यान असल्याची वार्ता समजतांच, आमच्या सांगली येथील सरस्वती सेविका-समाज या भगिनीवर्गाच्या संस्थेस त्यांच्या आशीर्वादाच्या चार शब्दांचा लाभ व्हावा, या उद्देशाने त्यांना तशी विनती करण्यासाठी मी विलिंग्डन कॉलेज-मध्ये गेले. त्यांचे व्याख्यान आटोपताच मी त्याना भेटले. मला पाहतांक्षणी तात्यासाहेब म्हणाले, "काय, मग करणार ना काम? अशी संधि वाया जाऊ देता कामा नये बर का." "कसल काम, तात्यासाहेब? मीच एका कामासाठी आपल्याला आज मुद्दाम भेटायला आले आहे" मी जरा आश्चर्याने म्हटले. "तुमच काम मग बघूं; पण त्या कामाच पुढे काय झाल?" "पण कसल काम? माझ्या नाही लक्षांत आल!" "उगीच सोंग पांघरू नका. आतां सत्तादान झाल ना सांगलीला? तुमच्याकडे कांही अधिकार सोपवणार आहेत, अस आम्हांला पुण्याला कळल आहे. तुम्हीं स्त्रियांनीं अशा वेळी अवश्य पाऊल पुढे टाकलंच पाहिजे." सांगली संस्थानांत नुकतीच लोकांच्या हाती सत्ता सुपूर्त करण्यांत

आली होती. अजून अधिकाराच्या जागी विधिमंडळातील कोणकोणत्या सदस्यांची निवड व्हावयाची, ते ठरायचे होते. का कोणास माहीत, पण कांही अधिकार मजकडे सोपविले जाण्याचा संभव आहे, अशी सांगलीत अकारण उठलेली दाट वदता, पुण्यास तात्यासाहेबांपर्यंत जाऊन पोहोचली असेल, अशी मला तिळमात्र कल्पना नव्हती. " काही तरी उगीच बातमी उठली आहे, तात्यासाहेब ती; काही आधार नाही तिला अन् करायचे आहेत काय असले नाममात्र अधिकार ? काम करतांना नाही नाही त्या कायदेशीर आणि तांत्रिक अडचणी मात्र हव्या तेवढ्या. सत्तेबरोबर कामाच्या नियमात बदल होईल तेव्हांना – " मी पुढे कांही बोलण्याच्या आत तात्यासाहेब एकदम जरा रुष्ट होऊन म्हणाले, " तुम्ही तक्रारीपासून सुरुवात करीत चला. काम करणाऱ्याला अडचणी ह्या यायच्याच; म्हणून जबाबदारी पत्करायची नाही की काय ? जबाबदारी पत्करली पाहिजे, काम करून दाखवल पाहिजे. अडचणीतून मार्ग काढणं, त्या नाहीशा करण तुमच्याच हाती आहे. " काय ती निराधार उठलेली बातमी; पण त्याचे तात्यासाहेबांना केवढे महत्त्व वाटले ! स्त्रियांच्या शिक्षणाबद्दल, स्त्रियांच्या प्रगतीविषयी त्याना किती तळमळ वाटत होती ! शक्य त्या प्रकारे मला वेळोवेळी प्रोत्साहन देऊन या अफाट जगात वावरण्याविषयी एक दृष्टि देण्याचा त्यानी जो प्रयत्न केला त्याबद्दल मला त्यांची स्मृति आमरण राहिल्यावाचून राहणार नाही.

भास्करराव सदानंद तर्खडकर

(जे. पी., मुंबई)

(१) १९३६ साली माझे आजोबा रा. ब. दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, ज्याना मराठी भाषेचे पाणिनि म्हटले जाते, त्याच्या मराठी व्याकरणाचा शतसावत्सरिक उत्सव मुबईत झाला. त्याचप्रमाणे पुणे व इतर ठिकाणीहि झाला. त्यासाठी पुण्याहून मला बोलावणे आले होते. तेथे महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या विद्यमाने मराठी व्याकरण परिषद, व्याकरण प्रदर्शन व सभा झाली. रंगाचार्य रड्डीशास्त्री अध्यक्ष होते. सभेपुढे " शुद्ध बोलण्याला व लिहिण्याला व्याकरणाची जरूरी आहे काय ? " हा प्रश्न चर्चेस घेतला होता. मी तात्यासाहेबांच्याजवळ बसलो होतो. माझे भाषण झाल्यावर तात्यासाहेबाचे भाषण झाले. त्यांत ते म्हणाले कीं, " ही परिषद तज्ज्ञांची आहे खरी; पण मी तज्ज्ञ आहे असे म्हटले तर आपण हसाल, आणि मी अज्ञ आहे म्हटले तर त्याहिपेक्षां अधिक हंसाल; तेव्हां मी तज्ज्ञहि नाही व अज्ञहि नाही, तर मी आहे तरी कोण ? त्यावर माझे उत्तर असे आहे की, मी 'अतज्ज्ञ' आहे. ' शुद्ध कसे बोलावे व शुद्ध कसे लिहावे

हे व्याकरण शिकल्याने समजते असे सांगण्यांत येते. पण माझे मत तर असें आहे की, शुद्ध कसे बोलावें व शुद्ध कसे लिहावे हे व्याकरण न शिकल्याने समजते ! 'येते व समजते' यातील फरक पाहिला म्हणजे मी काय म्हणतो ते लक्षांत सहज येईल."

त्यानतर ह्या परिषदेस जी मडळी हजर होती त्या सर्वांना केसरी ऑफिस-मध्ये चहापार्टीस आमत्रण होते मीहि हजर होतो. तात्यासाहेब मजजवळ आले व त्यांनी मला विचारलें कीं, 'भास्करराव, दुपारी झालेल्या माझ्या भाषणाचा तुम्हांस राग तर नाही ना आला?' मी म्हटले, राग कशाचा येणार? प्रत्येक व्यक्तीला आपले विचार व्यक्त करण्यास मोकळीक आहे. आपल्या मनात हा विचार तरी कां यावा ?

(२) प्रो. वामन मल्हार जोशी, एम् ए, हे एक 'दादोबा पांडुरग मराठीतील उत्तमांत उत्तम ग्रथ' जो ठरेल त्या तीन परीक्षकांपैकी एक परीक्षक होते. ह्यांच्या निधनानं दोनच परीक्षक हे पारितोषिक ठरविण्यास राहिले. तिसऱ्या परीक्षकासाटी बरीच नांवे सुचविली गेली होती. माझ्यापुढे तात्यासाहेबांचे नाव प्रामुख्याने होतें, पण त्यांना ह्यासबधाने विनती करणे कठीणच वाटले. कारण त्यांचा पुण्यात अनेक सस्थांशी सबध असल्यामुळे त्यास सवड होणार नाही म्हणून व त्यांचे वयहि ध्यानात घेऊन मला त्याना लिहिणें जडच वाटले. पण धीर करून त्याना मी पत्र पाठविले. मला त्या वेळेस असे वाटले की, त्यांच्याकडून खात्रीने निराशेचेच उत्तर येईल. पण त्याचे ताबडतोब उत्तर आले की, "मी मोठ्या ग्रुर्षाने परीक्षकाचे काम करीन व त्याप्रमाणे मुबई विश्वविद्यालयास कळवावे." मला आनद झाला व तो मी माझ्या पत्रात त्याना व्यक्त केला.

हरी भास्कर भिडे

(आयुर्वेदविशारद, उपसंपादक केसरी, पुणें)

(१) १९३४ साली मुबईला अखड भारत परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून तात्यासाहेब गेले होते परिषदेचे सकाळचे काम संपले व मुक्कामावर जाण्यापूर्वी ते एका बड्या गृहस्थाकडे भेटण्यास जाणार होते स्वयसेवक म्हणून मी त्याच्याबरोबर होतो. त्या गृहस्थाकडे जाण्यापूर्वी तात्या म्हणाले, "तेथे गेल्यावर खाण्यापिण्याकरितां मी बिलकूल तोंड उघडणार नाही वयोमानामुळे मला आतां सोसत नाहीं." तेथे गेल्यावर सन्मान करण्याच्या पद्धतीत उणीव भासेल म्हणून त्या सद्‌गृहस्थाने मोठ्या अगत्याने उत्तम उत्तम फळे व मौल्यवान् मेवा वगैरे आणलें. तात्या बोलल्याप्रमाणे त्यातील कांही न घेतां, त्या गृहस्थांची क्षमा मागून फक्त अत्तर,

गुलाब वगैरे घेऊन उठून चालू लागले. जिन्यांत खालीं येतांच मी त्यांस विनोदानें म्हटलें, ' तात्या, खाण्याकरितां तोंड न उघडण्याच्या तुमच्या प्रतिज्ञेमुळे माझ्या-सारख्याचे मात्र हाल झाले ! ' तात्या एकदम हसून म्हणाले, ' गड्या, चुकले खरे. पुन्हां ध्यानांत ठेवीन. तुमचे असे हाल होऊं देणार नाही, अशी युक्ति करीन ! '

(२) वेव्हेल योजनेला कॉंग्रेसने समति दिल्यानतर लाटसाहेबांच्या मंत्रि-मंडळांत कॉंग्रेस जाणार व हिंदुमहासभेचे अध्यक्ष डॉ. मुकर्जी यांचें नांव एका मंत्रि-पदाकरितां सुचविले जाणार अशी वार्ता प्रसिद्ध झाली. लगेच तात्यांनी मुकर्जींनी विचारल्यावरून त्यांस तार करून ते पद स्वीकारण्यास समति दिली, ही वार्ताहि प्रसिद्ध झाली. पण या प्रसंगापूर्वीच पुणे येथे महासभेच्या कार्यकारिणीच्या बैठकीत वेव्हेल-योजनेचा धिक्कार करण्यांत आला होता व आतां त्याच तात्यांनी मंत्रिपदस्वीकाराचा सल्ला दिल्याचे वाचून मी सर्द झालो. त्या वेळीं मी वऱ्हाडांत दौऱ्यावर होतो. आकोला येथून मीं त्यांना रागाने त्यांच्या या सल्ल्याचा निषेध करणारें कडकडून पत्र लिहिले. परत आल्यानंतर पुढे दोन-तीन महिन्यांनीं कांहीं कामाकरितां पुष्करिणीवर मी गेलो. आता ती सर्व परि-स्थिति पार पालटली होती व कांही कारणामुळे डॉ. मुकर्जी मंत्रिमडळांत गेलेहि नव्हते. तात्यांच्याकडील काम संपवून मी परतण्यास निघतांच मला थांबवून एकदम त्यांनी माझ्या त्या पत्राचे उत्तर सांगण्यास सुरवात केली. अत्यत कळकळीनें व त्यांच्या नेहमीच्या विवेचक पद्धतीने त्यांनी आपले म्हणणे मला पटवून देण्याचा प्रयत्न केला; तथापि त्याने माझें पूर्ण समाधान झालें नाही. पण माझे समाधान झाले तें येव-ढ्याचकरितां कीं, त्यांनीं इतके दिवस त्या पत्राची आठवण ठेवून माझ्यासारख्या एका लहान स्वयंसेवकाच्या शंकेचे निरसन करण्याचा निरहंकारी प्रयत्न केला !

दामोदर मोरेश्वर भट

(हिंदुमहासभेचे प्रमुख कार्यकर्ते, मिरज)

(१) दे. भ. रामभाऊ कानिटकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं पुण्यास टिळक मंदिरांत अँटी कम्यूनल अॅवॉर्ड् कॉन्फरन्स् भरली होती. महाराष्ट्रामधून सहस्त्रावधि स्वाक्षऱ्या कम्यूनल अॅवॉर्डच्या निषेधार्थ आलेल्या होत्या. मिरज येथील रहिवा-श्यांच्या एक सहस्र स्वाक्षऱ्या घेऊन मी पुण्यास या सभेस उपस्थित राहिलो. अनेकांचीं भाषणें झालीं. तात्यासाहेब बोलावयास उभे राहिले. भाषणाच्या ओघांत डाव्या हाताच्या आंगठ्याजवळच्या खांचेत उजव्या हाताचा उभा पंजा करवती-प्रमाणे घांशीत ते म्हणालेः– " गांधीनी असा हिंदूचा गळा कांपलेला आहे ! मुसल-मानांकडून १६ ऑगस्ट १९४६ पासून आजवर हिंदूंचें जें हत्याकांड चाललेलें

आहे, आणि पुढे जे हिंदु-मुसलमानांचें अटळ युद्ध — ज्याचा प्रारंभ मुसलमान करतील—दृष्टीपुढें उभे ठाकलेलें दिसत आहे, त्याला इंग्रज अंशतः कारण असलें तरी गांधीशिकवण नि गांधीधोरण ह्या अनर्थाला तितकेच किंबहुना अधिकच जबाबदार आहेत. ”

(२) ‘पुणे-करारा’च्या वेळी, म. गांधींनीं येरवडा जेलमधून केळकराना त्यांचे मत विचारले. “ ७४ च्या ऐवजी १४७ जागा अस्पृश्याना देण्यांत चूक होत आहे व ह्या कारणाने बंगालमधील स्पृश्य हिंदूना तरःभयकर अन्याय पोचणार आहे ”, असे त्यांनी आपलें मत सर्व बाजूचा विचार करून गांधीना स्पष्ट कळविले. त्या वेळी परिवारात बसलेल्या मडळीकडे तोंड वळवून, त्यांना केळकरांचा अभिप्राय वाचून दाखवीत, गांधी उपहासपूर्वक उद्गारले, ‘This is mathematical head!’

(३) सुधारक मडळी, ‘ पुनर्विवाहाच्या कायद्या ’ चा वाढदिवस पाळीत असत ! एके वर्षी कै. सीतारामपत देवधर (सु. न्यू. इं. स्कूल, सातारा) हे पुण्यास व पुण्याचे केळकर हे साताऱ्यास या वाढदिवस प्रसंगी मुख्य व्याख्याते होते. ज्ञानप्रकाशांत दोघांच्या व्याख्यानांचे साद्यन्त वृत्तान्त प्रसिद्ध झालेले मी वाचले. मला चमत्कार वाटे, तो असा कीं, यांचे वर्तन परस्पर भिन्न कसे ? कारण गु. देवधरांच्या भाषणांत शास्त्राधार देण्याची प्रवृत्ति आढळली. वस्तुतः ते कडवे सुधारक, त्यांनी शास्त्राची पर्वा कां करावी ? तसे तात्यांचे नाही. तात्यासाहेबांच्या भाषणांत, “ शास्त्राधार नाही, एवढ्यासाठी आपण अडून बसता कामा नये. देशकालपरिस्थित्यनुरूप नव्या अडचणी समाजांत उद्भवल्या, तर त्या दूर करण्यासाठी नवे शास्त्र रचले पाहिजे — निर्माण केले पाहिजे ” असा नव्या स्मृतीचा पुरस्कार होता. सनातनी समजल्या गेलेल्या लो. टिळकांच्या पक्षांत हे बंडखोर कसे ? असेहि माझ्या मनास मी विचारले. पुढे त्यांच्याकडूनच खुलासा झाला. ते म्हणाले, “ समाज-धुरीणांचे हे कर्तव्य आहे की, काल-प्राप्त अडचणीचा परिहार करणारे शास्त्र निर्माण करणे हेच समाजाच्या जिवंतपणाचे लक्षण त्यांनी समजले पाहिजे व काल-देशवर्तमानानुरूप निर्वाहक शास्त्र प्रवृत्त करून, समाजास नवा आचार-धर्म शिकविला पाहिजे. ”

(४) ५–६ वर्षांपूर्वी तात्यासाहेब यांना मी अथणी येथें व्याख्यानासाठीं घेऊन गेलो. कानडी भाषेचा अभिमानी असा साहित्यिकांचा एक वर्ग अथणीस आहे. वदंता आली की, तात्यासाहेबांच्या व्याख्यानांत हे लोक विक्षेप करणार आहेत. तात्या समयसूचक पद्धतीने वागणारे, मोठे चतुर, समयज्ञ. शिवाय मनाची ठेवणहि त्यांची अशी कीं, देशांतील भिन्नभाषी लोकांनी एकमेकांच्या भाषेस शक्य तोंवर मान द्यावा. त्या दिवशीच्या व्याख्यानारंभी कानडी भाषेविषयी आपली आदरबुद्धि याच सिद्धान्तावरून आहे, असे सांगून त्यांनी आपलें कानडीचे प्रेम

लहानपणी पाठ केलेला एक कानडी श्लोक सर्वच्या सर्व पाठ म्हणून दाखवून व्यक्त केले! ह्यायोगे कानडी भाषाभिमानी कन्नडिग-संघाचे समाधान होऊन त्यांनी तात्यांचे पुढील सर्व राजकीय विषयावरचे अप्रिय व्याख्यान शांतपणे ऐकून घेतले. व्याख्यानांतील प्रतिपादन त्याना मान्य होण्याजोगे नव्हते. कारण ते सर्व काँग्रेस-वाले होते. तात्यांनी मात्र आपली प्रामाणिक मते ह्या व्याख्यानात अति निर्भीडपणे मांडलेली होती.

(५) पुष्कळ वर्षांपूर्वी मिरजेस 'मिरज-विद्यार्थि-संघ' या संस्थेत एक चर्चा-प्रसंग आला. तात्या हजर होते. चर्चा चालू झाली; त्या वेळी एका गृहस्थाने तात्यांना विचारले, 'देशभक्ति कोणी करावी?' तात्यांनी उत्तर दिले, 'सर्वांनी देशभक्ति करावी.' या पृच्छकाने पुनः प्रश्न केला, 'सर्वांनीच देशभक्ति करून काय करावयाचे?' तात्यांनी प्रतिप्रश्न केला, "सर्वांनीच जेवून काय करावयाचे? कांही लोक जेवतातच; तेव्हां बाकीचे उपाशी बसले तरी चालेल! असा तुमच्या प्रश्नाचा अर्थ होतो. तथापि सर्वांनी जगण्याकरिता जेवणे जसे सर्वांस अवश्य आहे त्याच-प्रमाणे काही ना कांही देशसेवेचा, समाजसेवेचा उद्योग करणे प्रत्येक देशवासि-याचे अवश्य कर्तव्यच आहे." या युक्तिवादाने सदर गृहस्थाचे पूर्ण समाधान झाले व म्हणून त्याने विद्यार्थि-संघाचे काम करण्याचे व्रत पतकरले.

(६) तात्या मिरज येथील 'विद्यामंदिर' संस्थेस भेट देण्यास गेले. अलीकडील त्यांच्या वहिवाटीप्रमाणे त्यांनी व्याख्यान न देता मंडळींनी चर्चा चालू करावी असा अभिप्राय प्रकट केला. चर्चेस प्रारंभ एका तरतरीत मुलीच्या प्रश्नाने झाला. तिने विचारले, 'सहशिक्षण असावे की नसावे?' तात्यांनी किंचित् हसून परत प्रश्न केला, "तुला काय वाटते? तू आपले असे कांही मत – उत्तर – या प्रश्नावर ठरवलेच असशील." मुलगी लाजून म्हणाली, "मला वाटते, सह-शिक्षण नसावें." तात्या अनुमतिदर्शक स्वरांत म्हणाले, "बरोबर; तुला वाटते ते खरेच आहे. एक तर, मुलांमुलींचे कांही विषय शिक्षणाचे समसमान असले, तरी मोठेपणी गृहिणीपद घ्यावे लागणाऱ्या स्त्री विद्यार्थ्यांस अभ्यासावयाचे कांही कांही विषय भिन्नच ठेवणें योग्य होईल. मात्र, वरिष्ठ वैद्यकीय इत्यादि शिक्षण-संस्थात, पुरेशा विद्यार्थि-संख्येच्या अभावी सध्यां सहशिक्षण घेण्याचा प्रसंगच येतो! यास्तव निरुपाय म्हणून अशा संस्थांत सहशिक्षण समर्थनीय ठरेल. मात्र, हा नियम मानतां येणार नाहीं. अपवादच समजला पाहिजे. कारण, सोयहि पाहावी लागते." तात्यांचा हा अभिप्राय ऐकून त्या मुलीला व सर्वांना मोठा आनंद झाला.

(७) जेव्हां जेव्हां तात्या मिरजेस आले, तेव्हा तेव्हां मी त्यांना व्याख्यान देण्याचा आग्रह केलेला आहे. ते व्याख्यान देत सुद्धां, पण करार असा करीत, 'चर्चा ठेव; व्याख्यान नको.' मला 'होय' म्हणावे लागे. पण, माझी नाराजी

पाहून म्हणत, " अरे, मी तीस वर्षे केसरीमधून आठवड्यांतून एकदां व आतां तर दोनदांहि तुम्हां लोकांशीं इतके बोलत आलो आहें व इतरसुद्धां इतके लिहून ठेवलेलें आहे की, त्यातले तुम्ही घेतले किती, तुम्हांला कळले किती नि काय, ते मला पाहावयाचे आहे. एवढ्यासाठी मला चर्चा हवी. मला स्वतःला आतां बोलण्याचा कंटाळा आला आहे. मला तुमचे विचार ऐकूं द्या की." हे त्यांचे म्हणणे अक्षरशः खरेच होते.

दामोदर सीताराम कोकजे

(जिल्हा प्रकाशनाधिकारी, पुणें)

(१) " पुण्यांतील प्रसिद्ध व्यक्तींना तुम्ही ओळखता काय ? " " होय ! कांही कांहीं व्यक्ति ओळखतों." " तुम्ही तात्यासाहेब केळकर यांना ओळखतां ? " " होय. " " मग बातमीदार म्हणून तुमची नेमणूक करण्यास हरकत नाही. " १९२९ साली ऑक्टोबरमध्ये ज्ञानप्रकाशचे सपादक कै. काकासाहेब लिमये व उमेदवार या नात्यानें त्यांच्यापुढे उभा राहिलेला मी यांच्यांत वरील प्रश्नोत्तरे झालीं; आणि तात्यासाहेबांच्या शुभ नांवाच्या आधारानेच माझे वृत्तपत्रीय जीवन सुरू झालें.

(२) १९३८ च्या जानेवारींत पुणे वार्ताहर-संघाचे पहिलेच स्नेह-संमेलन पुणें नगरपालिकेच्या सभागृहांत भरलें होते. अध्यक्षस्थानी तात्यासाहेब हे होते. त्यांनीं आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत वृत्तपत्रव्यवसायाच्या अनेक अंगांची व विशेषतः वार्ताहर-कौशल्याची विविध स्वरूपाची माहिती सांगितली. या भाषणाच्या शेवटीं त्यांनीं एक उत्तम वार्ताहर म्हणून माझ्याकडे अंगुलीनिर्देश करून मोठ्या गौरवपर शब्दांत माझा उल्लेख केला. त्यांच्या या अनपेक्षित शिफारशीमुळें मी एकदम प्रकाशांत आलों ! या सभेला पुण्यांतील अनेक थोर वकील, सरकारी अधिकारी व नागरिक हजर होते. त्यांच्यापुढे तात्यासाहेबांसारख्या थोर पत्रकाराकडून मला मिळलेल्या या शिफारशीमुळें सरकार-दरबारीं माझा दर्जा वाढला. त्या वेळीं त्यांनीं केलेल्या या उल्लेखाचा फायदा मला अद्यापिहि मिळत आहे. याच वेळी त्यांनीं वार्ताहर-संघाबद्दल बोलतांना असें सांगितलें कीं, " पुण्यांतील वार्ताहरांनीं संघ केला ही गोष्ट या व्यवसायांत काम करणारांच्या दृष्टीनें फारच इष्ट अशी घटना झाली आहे. कारण संघ झाला कीं संप येतोच. असें संघ आणि संप यांचें साहचर्य आहे. यापुढे वृत्तपत्राचा धंदा करणाऱ्या मालक-मंडळींनीं सावध होऊन या व्यवसायांत काम करणाऱ्या लोकांची आर्थिक व्यवस्था नीट होईल अशी दक्षता घेतली पाहिजे; नाही तर त्यांच्या व्यवसायाला धोका आल्याशिवाय राहणार नाही. " तात्यासाहेबांच्या इशाऱ्याप्रमाणें वार्ताहर व एकंदर वृत्त-

पत्रव्यवसायी मंडळीच्या आर्थिक परिस्थितीकडे मालक-वर्गाचें लक्ष गेलें असून बऱ्याच सुधारणा झाल्या आहेत.

(३) होतकरू लेखकांकडे तात्यासाहेबांचें विशेष बारकाईने लक्ष असे. १९३४ साली अप्पाबळवंत चौकांतील किबे वाड्याच्या भग्न अवशेषांवर सध्याचे किबेलक्ष्मी थिएटर बांधण्यांत आले. त्या प्रसंगी किबेवाड्याच्या मूळ उत्पत्तीपासून तो थेट प्रभात चित्रमदिरापर्यंतची त्या वास्तूवर घडलेल्या स्थित्यंतराची माहिती देणारा असा एक लेख मी लिहून ज्ञानप्रकाशांत माझ्या नांवावर प्रसिद्ध केला. त्या लेखाच्या प्रसिद्धीनतर सुमारे चार महिन्यांनी त्यांची भेट झाली. त्यांनीं आठवण-पूर्वक मला जवळ बोलावून माझा तो लेख त्याना विशेष आवडल्याचे मला सांगितले व ऐतिहासिक माहिती अशीच गोळा करून लेख लिहावे असें प्रोत्साहन दिले.

(४) १९४२ साली मी ज्ञानप्रकाशची नोकरी सोडली. त्या वेळी केसरीत नोकरी मिळाली तर करावी अशी माझी इच्छा होती, म्हणून तात्यासाहेबांच्या भेटीसाठीं गेलो. नोकरी सोडण्याची कारणे त्यांनी सहानुभूतिपूर्वक ऐकून घेतली व नंतर ते म्हणाले की, " तुमच्यासारख्या वार्ताहरास मी केव्हांच सोडले नसते; परतु आज केसरीची सूत्रे माझ्या हातांत नाहींत; शिवाय कागदाच्या टंचाई-मुळें केसरीची पाने कमी झाली असून सध्यां पटावर असलेल्या संपादकांनाच भरपूर काम नाही. अशा परिस्थितीत त्या ठिकाणी अधिक वाढ करा असे त्या मंडळींना सागणे योग्य होणार नाही. वास्तविक मी तुम्हांस मागेच बोलवि-णार होतो. तुमच्यासारखा वार्ताहर केसरीच्या पटावर असावा अशी माझी फार इच्छा होती. परंतु त्या वेळी तुम्ही येथील एका चांगल्या दैनिकांत काम करीत असल्याने तुम्हांस तेथून काढून घेणे योग्य झाले नसते. एरवी मी तुमच्यासारखा वार्ताहर हातचा घालविला नसता. तरी पण कोठेच जमले नाही तर पुन्हां अवश्य येऊन भेटा ", असे त्यांनी विशेष आपुलकीने अभिवचन दिले होते.

सदाशिव रंगनाथ सुंठणकर

(बी. ए., एल्एल्. बी., वकील, बेळगांव)

(१) १९१६ च्या उन्हाळ्यांत मुंबई प्रातिक परिषद भरली होती. त्या वेळी होमरूल या विषयावर लो. टिळकांचें व्याख्यान मी ऐकिले. पुढे १९१७ साली बेळगांव येथे तात्यासाहेबांचे त्याच विषयावर व्याख्यान ऐकिलें. दोघांच्या व्याख्या-नात मला जो महत्त्वाचा फरक दिसला तो असा :— लो. टिळकांचे भाषण ऐकून माझा जीव बेचैन झाला. इंग्रजांस देशांतून कसें हाकून देतां येईल याविषयीं केवळ

माझ्याच नव्हे तर प्रत्येक श्रोत्याच्या डोक्यांत विचार घोळूं लागले. परतु तात्यासाहेबांचे भाषण ऐकल्यावर ब्रिटिश राज्य हे सपूर्ण अन्यायी आहे असे माझ्या बुद्धीस पटूं लागलें. आपला मुद्दा पटवून देण्यासाठीं तात्यासाहेब हे आपलें बुद्धिसर्वस्व कसे खर्च करीत असत याचा प्रत्यय मला या वेळी प्रथम आला. अर्थात् टिळकांची विचारसरणीसुद्धां बुद्धिप्रामाण्यावर अधिष्ठित असे यांत शंका नाहीं. परतु बुद्धीबरोबरच भावनाहि चेतविण्याचे कार्य टिळक करीत असत. सारांश, लोकमान्यांचे भाषण मला सूर्याप्रमाणे तेजस्वी आणि प्रखर वाटले तर तात्यासाहेबांचे भाषण मला चद्राप्रमाणे प्रकाशमान नि प्रशान्त वाटले.

(२) १९२१ मध्ये मी फर्ग्युसन कॉलेजचा विद्यार्थी होतो. त्या वर्षी म. गाधीच्या असहकारितेच्या चळवळीने उच्चांक गाठला होता. त्या सालच्या पावसाळ्यात शनिवार वाड्यासमोरील पटांगणांत तात्यासाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली अफाट जनसमुदायापुढे म. गांधीचें भाषण झाले. मी त्याच्या खुर्चीच्या मागेच उभा होतो. म. गाधीचे भाषण अर्थात् त्याच्या आवडत्या असहकारितेच्या कार्यक्रमावर झाले व तो कार्यक्रम जर आचरणात आला तर सहा महिन्यात स्वराज्य नक्की ठेवलेले असे म. गाधीनी प्रतिपादिले. शेवटी तात्यासाहेबांनी सडेतोड नि स्पष्टोक्तिपूर्ण असा समारोप केला. आपल्या समारोपात तात्यासाहेब आपले स्वतःचे अतःकरण पिळवटून महात्माजीना उद्देशून उद्गारले की, "महात्माजी! तुमची बहिष्कारत्रयी अव्यवहार्य आहे, इतकेच नव्हे तर ती देशहितविघातक आहे असं माझ्या बुद्धीस प्रामाणिकपणे वाटतं. शाळा-कॉलेजावर बहिष्कार घालण्यास सांगून तुम्ही एका सबध पिढीच्या शिक्षणाचे नि सस्कृतीचे मातेर करतां आहांत! त्याचप्रमाणे वकील-बॅरिस्टरांसारखा बौद्धिक दृष्ट्या समर्थ पक्ष राजकारणापासून दूर ठेवून हिंदी राजकारणाचे अपरिमित नुकसान करतां आहांत. तसेच कायदे-कौन्सिलावर बहिष्कार घालण्यास लावून आपल्या पुढाऱ्यांस मिळणारी राजकीय शिक्षणाची सधि वाया जाऊ देता. लोकाचे प्रतिनिधि कौन्सिलात नसल्यामुळे सरकार दडपशाहीचे कायदे पास करून जनतेची हालअपेष्टा करीत आहे. स्वराज्य तर ५–६ महिन्यांत मिळणेच शक्य नाहीं; मग लोकांस अशा हालअपेष्टा सोसण्यास कां भाग पाडतां? माझ्याविषयी म्हणाल तर, मी हवा तो त्याग करण्यास तयार आहे. केवळ खादीच नव्हे, तर गोणपाट सुद्धां वापरण्यास माझी खुषी आहे." त्या वेळचा देशाच्या भवितव्याबद्दल हवालदील झालेला त्यांचा चेहरा व त्यावर स्पष्टपणे व्यक्त होणारी देशहिताबद्दलची त्यांची तळमळ ही आजहि माझ्या नजरेसमोर स्पष्ट उभी राहतात. पुढें ७–८ महिन्यांतच चौरीचौराचा दगा झाला. म. गांधीनी चळवळ मागे घेतली. तात्यासाहेबांची वाणी खरी ठरली व दास-नेहरू हेहि त्यांच्या वळणावर आले!

(३) १९३७ मध्यें मी धारवाड येथें वकिलीचा धंदा करीत होतो व धारवाड येथील महाराष्ट्र मंडळाचा प्रमुख कार्यकर्ता होतो. त्या वर्षी तात्यासाहेबांनीं म्हैसूरला दौरा काढला होता. दौऱ्याहून परततांना वाटेत आमच्या मंडळास भेट देण्याविषयी मंडळातर्फें आम्हीं त्यांना विनंती केली. आमच्या विनंतीस मान देऊन त्यांनी धारवाड येथील महाराष्ट्र मंडळास भेट दिली. धारवाडच्या सदर्न मराठा बँकेच्या सभागृहांत त्यांचें सुमारे एक हजार नागरिकांपुढे 'परप्रांतांत महाराष्ट्र मंडळाची आवश्यकता' या विषयावर सुश्राव्य व्याख्यान झाले. व्याख्यानास कन्नडिग बधूंचा बराच समुदाय उपस्थित होता. परप्रांतांत महाराष्ट्रीय संघटनेची जरूरी कशी आहे हें त्यांनी मोठ्या खुबीने सूचित केले. ते म्हणाले, "आपली कर्तृत्वशक्ति, मगदूर किती आहे याचा विचार करून महाराष्ट्रियांनीं आपले धोरण निश्चित करावे. समजा की, आपल्याजवळ एक चमचाभरच साखर आहे. ती आपल्या एका चहाच्या कपात टाकून चहा गोड करून प्यावा का ती एखाद्या ओढ्यांत टाकून देऊन ओढा गोड करण्यासाठी धडपड करणे बरें, याचा विचार करून महाराष्ट्रियांनी आपले वर्तन ठेवावें." हे त्यांचे भाषण कानडी मंडळीनाहि फार आवडले.

(४) व्याख्यान आटोपल्यावर त्याच दिवशी श्री. पटवर्धन वकील यांच्या घरीं तात्यासाहेबांबरोबर तेथील महाराष्ट्रियांची खाजगी स्वरूपाची चर्चा झाली. त्या वेळी महाराष्ट्रीय मंडळींनी "आपण आपल्या पक्षासह कांग्रेसमध्ये कां सामील होत नाही," म्हणून तात्यासाहेबाना विचारिले. यावर तात्यासाहेब उद्गारले की, "माझी भूमिका मी अनेक वेळां 'केसरी'तून व अन्यत्र स्पष्ट केलेली आहे. म. गांधींच्या चळवळीला बुद्धिप्रामाण्याचे अधिष्ठान नाहीं, अर्थात् ते मला पटत नाहीं. माझ्या मनोवृत्तीला ढोंगाचे वावडे आहे. केवळ लोकप्रीतीसाठी मी गांधींचे अगर कॉंग्रेसचे राजकारण मान्य करणार नाही." या प्रसंगी नुकतेच तुरुंगांतून प्रकट होऊन बोलबाला होत असलेल्या कॉ. एम्. एन्. रॉय यांच्या राजकारणाविषयी केळकरांचा अभिप्राय मी विचारला. तेव्हा तात्यासाहेब म्हणाले की, "रॉय हे विद्वान् आहेत. बुद्धिप्रामाण्यवादी आहेत. मध्यम वर्गाचे पुढारी आहेत. परंतु त्यांचे राजकारण आपल्या समाजास मानवणार नाही. आपल्या परंपरेशी व भूतकालाशी आपला असलेला संबंध आपण अजिबात तोडला पाहिजे अशी त्यांची शिकवण असल्यामुळे, ते विद्वान् आणि बुद्धिमान् असूनहि अखेरपर्यंत एकांडे शिलेदारच राहतील."

(५) १९४० मध्ये बेळगांव येथे श्रीमती क्षमाराव यांच्या अध्यक्षतेखाली गीर्वाणवाणी परिषदेचें पहिलें अधिवेशन झाले. त्या अधिवेशनास तात्यासाहेब जातीनें उपस्थित होते. इतकेच नव्हे तर स्वतः सत्तरीच्या दारांत असतां त्यांनी

संस्कृतसारख्या कठीण नि इतिहासजमा असलेल्या भाषेंत सुबोध भाषण केलें. या त्यांच्या व्यासंगाबद्दल सर्वांनाच त्यांचे मोठे कौतुक वाटलें.

विनायक महादेव आपटे

(एम्. ए., पीएच्. डी., प्राध्यापक, मुंबई)

(१) १९३९ फेब्रुवारी-मार्चची अहमदाबादमधील गोष्ट. मी त्या वेळी अहमदाबादच्या 'महाराष्ट्र-समाजा'चा अध्यक्ष होतो. गिरण्यासारख्या औद्योगिक व इतर विविधक्षेत्रांत गुतलेल्या बुध्युपजीवि व श्रमजीवि अशा महाराष्ट्रियांची संख्या अहमदाबादेत सुमारे ८ ते १० हजारांपर्यंत आहे, व या सर्वांना उपयुक्त वाटणारी अशी 'महाराष्ट्र-समाज' ही एक सर्वसंग्राहक संस्था आहे. ह्या समाजाच्या अधिकृत उत्सवापैकी श्रीदासनवमीच्या उत्सवाकरितां तात्यासाहेब यांना आणण्यांत आले होते त्या वेळी त्यांची तीन व्याख्याने होऊन त्यांना मानपत्र देण्याचा मोठा थाटाचा समारंभ झाला. या निमित्ताने तात्यासाहेब मजकडे उतरले होते.

बोलता बोलता मी त्यास विचारले, " मित्र, सहकारी व अनुयायी या नात्यांनी लोकमान्य टिळकाकरिता आपण जे कार्य केले ते लोकमान्यांना त्यांच्या ह्यातीत पसंत होतें; इतकेच काय तर त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या आत्म्याला संतोष वाटेल असं ते झाले आहे. ह्याबद्दल मतभेद महाराष्ट्रांत नाही पण आपल्या भाषणांत व विशेषतः लेखात लोकमान्याविषयीच्या वर्णनात वा उल्लेखांत विभूतिपूजेची उत्कटता व भावनावशता न आढळल्यामुळे पुष्कळ टिळकभक्तांचा थोडासा विरस होतो हे आपणास माहीत आहे काय ? " यावर ते उत्तरले, " हे मी जाणतो; पण त्याला उपाय नाही, माझी 'प्रकृती'च तशी आहे. शिवाय (स्मित करून) दोन प्रेमी माणसांची – पतिपत्नी, पितापुत्र, मातापुत्र, बन्धुभगिनी अशा सारख्यांची – गोष्ट ध्याना ! या जोडयापैकी एकजण जेव्हां दुसऱ्याची स्तुति लोकांत प्रकट रीतीने, अगदी आवर्जून, आवेशाने करतो, त्यावेळी ' या दोघांची नुकतीच थोडीशी कुरबुर झाली असावी ' असे कांही श्रोते तरी कुजबुजतील की नाही ! बोला, यांत काय ते सर्व समजा ! "

(२) काही मंडळी घरी भेटावयास आली त्या वेळी चर्चा चालली असता एकानें पृच्छा केली, " तात्यासाहेब ! कॉंग्रेसच्या अध्यक्षाची खुर्ची व आपली खुर्ची यांत कांही इंचाचेच अंतर उरलेले असताना, गांधीयुग सुरू होऊन मतभेदांमुळे आपण मागे सरलात, त्या वेळी अध्यक्षपदाचा म्हणजे राजकारणांतील अत्युच्च मान व कीर्ति याचा-मोह आपण कसा आवरू शकलांत ? " यावर ते म्हणाले, " याची कारणे तीन; एक म्हणजे स्वमतनिष्ठा; याबद्दलचे श्रेय अर्थात् आपण सर्व मला

देतांच; दुसरें कारण म्हणजे स्वतःच्या महत्त्वाकांक्षेला मर्यादा घालण्याचें सामर्थ्य मजजवळ असल्यामुळें माझ्या मनाला एकप्रकारची शांति प्राप्त झाली आहे. तिसरें कारण, मी स्वतः वाङ्मयसेवेपासून प्राप्त होणाऱ्या कीर्तीला व आनंदाला ज्यास्त चिरंतन व श्रेष्ठ मानतो हे होय."

(३) 'मोठा माणूस' कोणाला म्हणावे ? तर त्याला की, ज्याच्याकडे लोक जातात, पण जो स्वतः खास बोलाविल्याशिवाय, त्यांच्या घरी जाऊन भेटीची परतफेड, स्वतःला सवड असली तरी, करीत नाही तो, अशी एक अनुभवसिद्ध व्याख्या अलीकडे दुर्दैवाने तयार झाली आहे !! परंतु तात्यासाहेबांनी तीन-चारदां माझ्यासारख्याच्या घरी येऊन आपल्या निरभिमान वृत्तीने मला चकित करून सोडले आहे !

मोरेश्वर रामचंद्र ढमढेरे

(एम्. ए., एल्एल्. बी., ॲडव्होकेट, सरदार, पुणें)

(१) दे. भ. तात्यासाहेब केळकर यांचे माझे प्रत्यक्ष बोलणे-चालणे प्रथम १९१९ च्या सप्टेंबर किंवा ऑक्टोबरमध्ये झाले. तोपर्यंत त्याना देशांतील एक फार मोठे देशभक्त, विद्वान् नि व्यासंगी संपादक आणि लो. टिळकांचे उजवे हात म्हणून मी ओळखत असे. एवढ्या मोठ्या माणसाकडे बोलावणे करण्यास जाण्याचा बहुमान मला मिळाला होता. मी त्या वेळी फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये फेलो होतो; आणि आमच्या क्लबांत एका 'फीस्ट'साठी त्यांना निमंत्रण करण्याचे ठरले होते; आणि ती कामगिरी करण्याचा मान मला मिळाला होता. पोटात भीति अशी वाटे की, तात्यासाहेब जेवणास येत नाही असे म्हणाले तर काय करावयाचे ? अशा चिंतेत आदरयुक्त आणि किंचित् भीति-युक्त अंतःकरणाने मी त्यांच्या घरी गेलो. मला वाटले, एवढा मोठा गृहस्थ, तेव्हा दरवाजावर चिठीचपाटी लागत असेल, म्हणून माझे नांव टाइप करून आणि त्या-पुढे 'बी. ए. (ऑनर्स) दक्षिणा फेलो फर्ग्युसन कॉलेज' असें लिहून तो कागद बरोबर घेऊन मी गेलो. पाहतो तो दरवाजावर कोणी मनुष्य नाही की कोणी नाही; म्हणून तसाच आंत घुसलो आणि पाहतो तो समोरच एका खुर्चीवर कांहीतरी काम करीत तात्यासाहेब बसलेले ! मीं माझ्या हातांतील चिठ्ठी त्यास दिली. चिठ्ठी वाचून ते किंचित् हसले आणि म्हणाले, "बोला, काय काम ?" मी भीतभीतच जेवणास बोलावणे देण्यास आलो आहे असे सांगितले. त्यानी कोणत्या दिवशीं, किती वाजता वगैरे विचारले आणि 'बरे आहे, येतो" असे ते म्हणाले. अर्थात् मला आनंद झाला आणि कॉलेजमध्ये मी परत आलो.

ठरल्या वेळी तात्यासाहेब आले आणि आमची जेवणें मोठ्या आनंदांत झालीं. जेवतांना अनेक विषयांवर गप्पा चालल्या होत्या. त्यांच्या वेळच्या डेक्कन कॉलेज वसतिगृहामधील पुष्कळ गोष्टी त्यांनी सांगितल्या; आणि आमच्या चित्तवृत्ति आनंदवून सोडल्या. पानसुपारी खातां खातां त्यांनी त्यांच्या वेळच्या एका फेलोची गोष्ट सांगितली. त्यावेळी माझी चिठ्ठी वाचून त्यांनी हास्य कां केले तें मला कळले! डेक्कन कॉलेजमध्ये एका पहिल्या वर्गामध्ये पास झालेला व प्रिन्सिपॉलच्या मर्जीतील एक विद्यार्थी त्या वर्षी फेलो म्हणून घेण्यांत आला होता. त्याच्याबद्दल इतर विद्यार्थ्यांना फारसा आदर नसे; परतु तो मात्र आपण फार मोठे शिष्ठ आणि विद्वान् अशा ऐटींत वागत असे. कॉलेजमधील मुले त्यांच्याकडे उपहासात्मक दृष्टीने पाहून दुर्लक्ष करीत. तो पदवीदान्समारंभास जाऊन मुबईहून परत आला. तरी कोणी त्याला विचारीना की, 'तू कुठे गेला होतास?' शेवटी त्याने आपल्या डाव्या हाताच्या करगळीला एक फडके बांधले आणि तो जेवणास येऊन बसला. तेव्हां कुणी एकाने सहज 'काय हो! बोटाला काय झाले?' असें विचारले. त्याबरोबर त्याने तो सेकडक्लासमधून कॉन्व्होकेशनकरितां कसा गेला आणि येतांना त्याचे बोट सेकडक्लासच्या दरवाजांत कसे सापडले, याचे वर्णन करण्यास सुरुवात केली. त्याचा सांगण्याचा उद्देश तो सेकडक्लासमधून फेलो म्हणून कॉन्व्होकेशनला मुबईस गेला होता हे श्रोत्याच्या मनावर बिंबवावे? हे ऐकून मडळीत खूपच हशा पिकला. पण तेवढ्यात माझ्या एका स्नेह्याने 'हे फेलो तसे नाहीत. हे गुणाने फर्स्टक्लासमध्ये आल्याकारणाने फेलो झाले आहेत' असे सागितले. त्याबरोबर तात्यासाहेबांनी 'तें मला माहीत आहे; पण फेलो म्हणजे काय चीज असते, ते मला सांगावयाचे होतें' असे उत्तर दिले. तात्यासाहेब येऊन परत जाईपर्यंत २–३ तास ते आमच्याशी जसे काही आमच्यापैकीच एक, इतक्या तन्मयतेने वागत होते!

(२) लो. टिळक विलायतेहून परत आल्यानतर त्याना फर्ग्युसन कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांनी पानसुपारी करण्याचे ठरविले. प्रिन्सिपॉल परांजप्यांनी कॉलेजमध्ये ही गोष्ट करण्यास परवानगी दिली नाही, तेव्हां आम्ही 'वैदिक आश्रमा'मध्ये ती करण्याचे ठरविले. रात्री आठच्या सुमारास लो. टिळक, तात्यासाहेब इत्यादि मडळी आली. वैदिक आश्रम नुसता विद्यार्थ्यांनी फुलून निघाला होता. प्रथम स्वागतपर भाषण प्रो. लिमये यांनी केले; आणि सर्व थोर मंडळीस हार घालून आम्हांस उपदेशाचे चार शब्द सांगण्यास विनती केली. टिळकांच्या सांगण्यावरून तर तात्यासाहेब बोलावयास उभे राहिले. तात्यासाहेब किती शालीन आणि किती विनयशील होते ह्याची त्या वेळीं आम्हांला कल्पना आली. ते म्हणाले, "आज तुम्ही मला हार घालून माझा गौरव केला हे ठीक झाले; परतु ह्याचा खरा अर्थ मी जाणतों. गजिफा खेळणारांना

माहीत आहे की, सुरक्यावरोबरच्या कोणत्याहि एका फडतुस पानालाहि एक पान सुरक्याला मिळतें तसेच मिळत असते. टिळकांबरोबर कोणीहि असला तरी त्याला हार हा मिळावयाचाच! टिळक ह्या डावाचे सुरक्या आहेत आणि मी त्यांच्याबरोबरचे केवळ एक साधे पान!" असे भाषण करून त्यांनी आपलें भाषण संपाविले. नतर टिळक बोलावयास उभे राहिले. त्यांनी प्रथमच तात्यासाहेबांच्या ह्या भाषणाचा उल्लेख केला आणि कोटीवर कोटी करून म्हणाले, "आतांच तात्यासाहेबांनी मला सुरक्या आणि स्वतःला साधे पान म्हटले; परंतु गंजिफा खेळणारांना हेहि माहीत असते की, रात्रीचा सुरक्या निराळा आणि दिवसाचा सुरक्या निराळा. एकाचे राज्य संपल्यानंतर दुसऱ्याचे राज्य सुरू होते; त्याप्रमाणे माझ्यानंतर आमच्या तात्यांचे राज्य सुरू होईल." लो. टिळक त्या दिवशी जवळजवळ एक तास बोलले; त्यांत तात्यासाहेबांच्याबद्दल त्यांचे मत त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले. तात्यासाहेबांचा विनय मोठा की टिळकांची गुणग्राहकता मोठी?

(३) आपण स्वतः मागे राहून दुसऱ्या माणसाला पुढे आणावयाचे, त्याला प्रत्येक बाबतीत संधि द्यावयाची, साधने द्यावयाची आणि आशीर्वाद द्याव-याचा, हाच तात्यासाहेबांचा मूळ स्वभाव. सन १९४३ साली दिल्ली येथील मध्यवर्ती विधिमंडळाची निवडणूक झाली; आणि त्यांत आमच्या पक्षातर्फे बॅ. जम्नादास मेहता निवडून आले. निवडणूक मंडळाच्या मुख्य कार्यालयाचा मी कार्यवाह होतो. श्री. अण्णासाहेब भोपटकर यांच्या आज्ञेमुळे हे काम मला पतकरावे लागले. निवडणुकीच्या दिवसात मी कित्येक वेळा १५–१६ तास काम प्रत्यही करीत असे. तात्यासाहेब मधूनमधून येऊन काम कसे काय चालले आहे हे पाहून जात असत. जम्नादास निवडून आल्याचा आनंद साहजिकच आम्हा सर्वांस झाला. माझ्या कामाबद्दल स्वतः जमनादास, अण्णासाहेब भोपट-कर यानी माझे कौतुक केले; परंतु मला माझ्या समाधानांत कांहीतरी कमतरता आहे असे सारखे वाटत असे. एक दिवस सकाळीच तात्यासाहेब माझ्या दर-वाज्यांत उभे! मला मोठे नवल वाटले. तात्यासाहेबांची व माझी इतक्या वर्षांत बरीच घसट वाढली होती. तरी देखील इतक्या सकाळच्या प्रहरी हे कां आले असावेत ह्याचा बोध होईना. तात्यासाहेब म्हणाले, 'वर चला ... ... काम आहे.' मी जरा बिचकत बिचकतच त्यांच्या मागोमाग माडीत गेलो. मला त्यानी जवळ बोलावले आणि अक्षरशः माझ्या पाठीवरून हात फिरवून मला शाबासकी दिली! त्या वेळी मला कळले की, माझ्या समाधानांतील कमतरता तात्या-साहेबांच्या शाबासकीमुळे भासत होती! आईबाप वारल्यानंतर इतक्या प्रेमळपणाने माझ्या पाठीवरून हात क्वचित्च कोणी फिरविला असेल! त्या वेळीं मला खरोखर

धन्यता वाटली. वास्तविक माझ्यापेक्षां कर्तृत्वाने आणि अनुभवाने ज्यास्त अशी कितीतरी माणसे आमच्या पक्षांत होती; परंतु मला उत्तेजन देऊन, कौतुक करून, कार्योद्युक्त करण्याकरितां तात्यासाहेबांची ही केवढी दक्षता व उदारमनस्कता !

(४) १९४१ साली मुंबईस अखंड हिंदुस्थान परिषद मुबई प्रांतापुरती भरली होती. तिचे अध्यक्षस्थान तात्यासाहेबांनीं मंडित करावे अशी मुंबईकर मंडळीची फार इच्छा. तात्यासाहेबांनी त्यांच्या विनंतीला मान दिला व जाण्याचें कबूल केले. मी तात्यासाहेबांना सहज म्हटले, "तात्यासाहेब, तुमचे भाषण छापण्यापूर्वी आम्हांस वाचावयास मिळेल काय ? ' त्यावर त्यांनी ताबडतोब 'होय' म्हणून सांगितले. आतांपर्यंत माझी तात्यासाहेबांच्या बाबतीतील भीड बरीचशी चेपली होती, म्हणजे कोल्हा सिंहाजवळ जाऊन बसून क्वचित् प्रसंगीं आयाळाला हातहि लावू शकत होता ! भाषणाची हस्तलिखित प्रत माझ्याकडे तात्यासाहेबांनी पाठवून दिली. मी ती वाचली, आणि परत तात्यासाहेबांच्याकडे जाऊन त्यांत कांही थोडाफार फरक करण्याचा किंवा काही अधिक मजकूर घालण्याचा आम्हांस अधिकार आहे काय असे विचारले. त्यावर त्यांनी 'अवश्य' असे उत्तर दिलें. मला वाटला तेवढा भाग मी त्यातून गाळला आणि एक सबध परिच्छेद त्यांत घालण्याकरिता म्हणून लिहून नेला होता, तो त्यांना वाचून दाखविला. त्यांना तो भाग फार पसत पडला, आणि तो त्यांनी आपल्या भाषणात घातला. मला मोठी धन्यता वाटली.

(५) गेल्या सालच्या टिळकपुण्यतिथीच्या निमित्ताने आम्ही एक लहानशी-खासगी सभा माझ्या घरी बोलाविली होती. ह्या सभेस महाराष्ट्रातील ठळक ठळक सुमार पन्नास माणसे सर्व पक्षातील मिळून बोलाविलीं होती. प्रतिवर्षाप्रमाणे ह्या कांही फक्त टिळकपक्षीयांचाच मेळावा नव्हता. ह्या सभेस देशांतील काही फार मोठ-मोठे पुढारी आले होते त्यांचा नामनिर्देश मी मुद्दामच करीत नाही. त्या सभेस तात्यासाहेब स्वतः उपस्थित होते. सकाळी आठ वाजता सभेस सुरवात झाली. पुष्कळच मोकळ्या मनाने चर्चा झाली. ११॥ च्या सुमारास तात्यासाहेब उठून गेले, आमची सभा चालूच होती. वृद्धपणामुळे अलीकडे दुपारचे जेवण त्याना ११ च्या सुमारास लागत असे. आणि जेवण झाल्यावर एक तासभर त्यांना स्वस्थ झोप पाहिजे असे. मी घरांत ह्या सर्व गोष्टींची सूचना देऊन ठेविलेली होतीच. तात्यासाहेब उठले ते मुकाट्यानें खाली स्वयपाक घरात जाऊन माझ्या कुटुंबास त्यांनी त्यांचें ताट वाढण्यास सांगितले. आमची सकाळची सभा सुमारे दुपारच्या एक वाजेपर्यंत चालली होती ! मी सभा सपल्यावर खाली येऊन पाहतो तो तात्यासाहेब जेवण करून वामकुक्षी करण्याकरिता आमच्या मोठ्या दिवाणखान्यांत झोंपले आहेत ! मी चौकशी केली तेव्हां मला हे सर्व कळलें. दुपारच्या सभेला पुनः तात्यासाहेब हजरच ! रात्रीं आठच्या सुमारास ते घरीं जाण्याकरितां निघाले. मी

त्यांना ‘ सकाळच्या जेवणाच्या वेळी मला वेळेचें भान राहिले नाही, त्यामुळे आपणांस स्वतः खालीं जाऊन व्यवस्था करून घ्यावी लागली ’ असे म्हटले. त्यावर ते म्हणाले, “ त्यांत काय एवढे मोठे मनाला लावून घेण्यासारखे आहे ! शिवाय मी कांही ह्या घरांत परका थोडाच आहे! तुमचे कुटुंब म्हणजे नात्याने माझी मुलगीच लागते ! ” कारण माझ्या कुटुंबाच्या माहेरचे आडनांव ‘ केळकर ’ आणि तात्यासाहेब तर त्या कुळाचे महत्तम भूषण! माझ्या सबंध घराबद्दल त्यांची एवढी आपलेपणाची भावना होती, म्हणून मी स्वतःला फार भाग्यवान् समजतो.

(६) माझ्या घरी एक चांगले सोनचाफ्याचे झाड आहे. पावसाळ्याच्या सुरवातीला रोजच्या रोज हजार हजार तरी फुले निघत असत. एके दिवशी मी त्यांतील उत्कृष्ट अशी शेंदोनशें फुलें घेऊन तात्यासाहेबांच्या घरी गेलो, आणि तीं फुलें त्यांना दिली. तात्यासाहेबांना फुलांची भारी आवड. फुले पाहून त्यांना फार आनद झाला. ह्या वेळेपर्यंत तात्यासाहेब मला स्वतःच्या घरच्या मोठ्या वडील माणसाइतके जवळचे वाटत. त्यांना माझ्याविषयीं किती आपलेपणा वाटत असे ह्याची अर्थातच मला कल्पना नव्हती. पण पुढे कांही दिवसांनी मला त्याची पूर्ण कल्पना आली. डिसेंबरची थंडी म्हणजे मी म्हणत होती. तात्यासाहेब सकाळी उठून, उबदार कपडे घालून आणि पायांत जाड लोकरीचे पायमोजे घालून, गळ्याभोवती उपरणे गुंडाळून एके दिवशी सकाळीं ते माझ्याकडे आले. हातांत एक पिशवी होती. ती दिसल्याबरोबर मी साहजिकच त्यांच्या हातांतील सामान घेण्याकरितां हात पुढे केला; पिशवी खुंटीवर अडकविली आणि ओटीवरच्या झोपाळ्यावर ते बसले होते, त्यांच्यासमोर बोलण्याकरितां उभा राहिलो. ते म्हणाले, “ पिशवी खुंटीवर अडकविण्याकरितां आणली नाहीं; पिशवीत काय आहे ते तर पाहा. ” मी पिशवी उघडली तो त्यांत तांबडीकाळी गहिऱ्या रंगाची वांगीं ! मी तीं खुंटीला अडकवून ठेवूं लागलो. ते म्हणाले, “ आमच्या बंगल्याच्या मागील बागेंत अण्णाने वांगी लावली होती. फार चांगलीं आहेत. म्हटलें, आज तुम्हांस थोडीं द्यावीत. ” मी मनात फार आनंदित झालो. परंतु स्वतः तात्यासाहेबानी आपल्या हातातून ती वांगी आणली हे मला पटले नाहीं. मीं म्हटलें, “ कोणाबरोबर कां पाठविली नाहींत ! स्वतः कां आणलीत ? ” त्यावर ते हंसून म्हणाले, “ घरचे काम करण्याची मला कोणीं काय मनाई केली आहे ? ” असे म्हणून त्यांनीं माझ्या कुटुंबास बाहेर बोलावून वांगी घेऊन जाण्यास सांगितलें. वास्तविक तात्यासाहेबांच्या मानाने मी किती लहान आणि ते केवढे मोठे ! पण आकाशस्थ सूर्य चिखलापाण्यांतल्या कमलांना काय लांबचे समजतो ? ‘ व्यतिषजति पदार्थान् आंतरः कोऽपि हेतुः ’ हेंच खरे !

(७) तात्यासाहेबांच्या ‘पुष्करणी’ बंगल्यांत मी मधून मधून जात असे. तोहि

पण गांवांत आले म्हणजे केव्हांहि माझ्याकडे येऊन तास दोन तास बसून गप्पा मारून जात असत. गांवांत सभा असली म्हणजे सभा संपल्यानंतर माझ्या घरी येऊन तासभर गप्पा मारल्याशिवाय जावयाचे नाही असा एक जवळजवळ अलिखित नियमच झाला होता! सभा असो वा नसो, तात्यासाहेब एक दिवसा आड तरी माझ्याकडे सायंकाळी येत असत. आणि राजकारण, समाजकारण, काव्यनाटकादि ललितवाङ्मय, आचारविचार, भावी गोष्टी, आशाआकांक्षा इत्यादि गोष्टीबाबत त्यांचे विचार ते बोलून दाखवीत असत त्यामुळे तो तास दीड तास कसा जाई हे आम्हांस कळतहि नसे. तात्यासाहेब माझ्या घरी पुढच्या माडीत बसावयाचे ही गोष्ट आमच्या अगदी अंगवळणी पडली होती. तात्यासाहेबांच्या निधनाची विराट सभा सर परशुरामभाऊ कॉलेजच्या ग्राउंडवर भरली होती. सभा संपल्यानंतर मी आणि माझे मित्र श्री. मामाराव दाते, इतर मित्र-मंडळींसह आमच्या पुढच्या माडीत येऊन बसलो होतो. मन दुःखाने अगदी भरून गेले होते. त्या माझ्या माडीत दरवाजासमोर खिडकीखाली बसण्याकरितां दोन गाद्या घातलेल्या असत. त्यांत तात्यासाहेबांची एक जागा ठरलेली असे. तीवर सहसा कोणी बसत नसत. आम्ही येऊन बसल्यावर साहजिकच सभेबाबत बोलणें चालले होते. मामाराव दाते मात्र मधूनमधून दाराकडे पाहत होते. मी त्यांना कांही वेळाने विचारले, 'मामा, तुम्ही दरवाजाकडे सारखे काय पाहतां?' ते एकदम म्हणाले, 'मी सारखा वाट पाहत होतो, तात्यासाहेब आतां इतक्यांत येतील!' बोलता बोलताच त्यांची चूक त्याच्या लक्षांत आली आणि त्यांनी जीभ चावली! आमच्या सर्व मंडळीचे डोळे अश्रूंनी भरून आले. आतां तात्यासाहेब पुनः या जन्मी कसले दिसतात! माझ्या माडीतील त्या गादीवरील त्यांची जागा आता कायमचीच मोकळी पडली आहे!!

य. वि. पुरंदरे

(एम्. बी. बी. एस्., डॉक्टर, मुंबई)

(१) तात्यासाहेबांची व माझी पहिली भेट स. १९०४ साली झाली. सार्वजनिक कार्य करणाराने कोणते पथ्य सभाळले पाहिजे याची रूपरेषा त्या वेळीं त्यांनी मला सांगितली. ते म्हणाले, "आपल्या सदूसद्विवेक बुद्धीला जागृत ठेवून निरपेक्षबुद्धीने व आत्मविश्वासाने कार्य करीत राहावे. प्रामाणिकपणे असे कार्य करूं लागल्यावर वैयक्तिक मानापमानापेक्षां कार्याच्या उपयुक्ततेकडे लक्ष ठेवावे. खोटा अभिनिवेश मनाशी बाळगून केवळ लौकिकाकरितां कार्य करण्याचा आविर्भाव आणणे योग्य नव्हे. थोडक्यात, सार्वजनिक कार्य करणाराने 'समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः। शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संग-

विवर्जितः ॥ ही तत्त्वें आत्मसात् करावी.' तात्यासाहेबांनी केलेले हे मार्गदर्शन माझ्या सार्वजनिक आयुष्यांत मला फार उपयोगी पडले.

(२) सार्वजनिक कार्यात प्रामुख्याने आस्थापूर्वक व विशेष कळकळीने मीं शुद्धीकरणाच्या प्रश्नाकडे आपले लक्ष केंद्रित केले आहे. मी यथाशक्ति इतर मित्रांच्या सहाय्याने सन १९३२ पासून शुद्धीकरणाचे कार्य करीत आहे. पण शुद्धीकृतांना समान दर्जा व हक्क देण्यास समाजाची तयारी नसते, असा अनुभव मला आला. शुद्धीकरणाचे कार्य यशस्वी होण्यास कोणत्या मार्गाचा व साधनांचा अवलंब करावा, यासंबंधी तात्यासाहेबाबरोबर मी अनेक वेळा विचारविनिमय केला होता. शुद्धीकरणाच्या कार्यात अनेक अडचणीचे व वादग्रस्त प्रश्न समाधानकारक रीतीने सोडविल्यावाचून परधर्मात गेलेले लोक पुन्हां स्वधर्मात येण्यास तयार होत नाहीत. या बाबतीत तात्यासाहेब म्हणाले, " शुद्धीकरणाचे कार्य प्रभावी व यशस्वी व्हावयास समाजाचे मतपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न करणे जरूर आहे. असे मतपरिवर्तन झाल्यावर शुद्धीकृतांना समाजांत पूर्वीचा दर्जा प्राप्त होऊं लागेल व त्यामुळे धर्मांतर केलेले अनेक लोक स्वधर्मात स्वखुशीने येऊ लागतील व शुद्धीकार्य प्रभावी होईल." तात्यासाहेबांच्या मार्गदर्शनानुरूप समाजाचे मतपरिवर्तन करून जे शुद्धीकार्य आम्ही केले ते यशस्वी झाले व पुढेंहि ते यशस्वी होईल असा आत्मविश्वास वाटतो.

राजाराम जगन्नाथ बनारसवाले

(वक्ते, मालक, लोकमान्य सेन्ट फॅक्टरी, वाई)

(१) १९२१ सालची गोष्ट. पुण्यास जीवदया-परिषदेचे तात्यासाहेब अध्यक्ष होते. अनेक धर्मपथांचे प्रतिनिधि एकामागून एक बोलत होते. त्यांत एकानें ख्रिश्चन धर्मावर हल्ला चढवून येशू ख्रिस्त विधवापुत्र असल्याचे बोलू लागतांच तात्यासाहेबांनी त्यास गैरलागू बोलण्यास प्रतिबंधिले. तसेंच ते म्हणाले, " एक तर, हे बोलणे विषय सोडून आहे; व असे प्रत्येक धर्मात कांही तरी आहेच. उदाहरणार्थ, आपली कुंतीची गोष्ट घ्या. इ०". तात्यासाहेब न्यायप्रिय होते. त्याना कोणतीहि गैर गोष्ट खपत नसे.

(२) १९२१ सालीं पुण्यास शनिवारांतील नातूच्या हौदासमोरच्या गोडबोल्यांच्या वाड्यांत गणेशोत्सवांतील व्याख्यानाचे तात्यासाहेब अध्यक्ष होते. विषय होता 'हिंदुधर्माचे रहस्य'. व्याख्याते श्री. भोपटकर यानी सांगितले की, हिंदूंनी आपली संस्कृति विस्तारण्यासाठी धर्मप्रसारार्थ तरवारहि चालविली, इत्यादि. अर्थात् तात्यासाहेबांना हे पटले नाही. आपल्या भाषणांत हे सारे

खोडून काढून ते म्हणाले, "हिंदु धर्माचे दरवाजे बाहेरून कधींच उघडत नाहींत. त्यामुळे बाहेरून कोणीहि आंत येत नाहीत. उलट हे दरवाजे आंतूनच बाहेर उघडतात व लोक परधर्मात जातात. येथेंहि आतां जसे हें चालले आहे!" (तात्यासाहेबांच्या भाषणास नेहमीच गर्दी. येथे तर कमाल भीड झाली होती. तरीहि लोक आंत येण्याची धडपड करीत होते. पण दरवाजावरील स्वयसेवक त्यांना आंत येऊं देत नव्हते; मात्र आंतून बाहेर जाणाऱ्यांना जाऊं देत होते. श्रोत्यांना हेच पाहण्यास तात्यासाहेबांनी सांगून आपल्या भाषणाचें स्पष्टीकरण केलें!) तात्यासाहेबांच्या मार्मिकपणावर श्रोते खूष झाले. समर्पक उपमांची योजना, मला वाटते, कालिदासानंतर इतक्या अप्रतिमपणे करणारे तात्यासाहेबच. ते कोणताहि विषय अशा रीतीने सोपा करून तेव्हांच पटवून देत.

(३) १९२२ साली गांधर्व महाविद्यालच्या सभेत तात्यासाहेबांनी श्रोत्यांना सांगितले की, "गांधी तुरुंगांत असून राजकारण फरफटले जात आहे. अशा वेळी इमारत खचली असतां शहाणा एन्जिनियर जसा पाया तपासून उपाययोजना करतो, त्याप्रमाणे आपण तपासणी केली पाहिजे. तेव्हां यासाठी १९१६ च्या अमृतसरच्या कॉंग्रेसपर्यंत आपणास मागे जाऊन धोरण ठरविलें पाहिजे आणि कौंसिलें काबीज केली पाहिजेत." या त्यांच्या सूचनेचा माझ्या जीवनावर परिणाम झाला. मी त्या वेळी माझ्या जीवनाची तपासणी करून मार्ग बदलला व १९२४ साली लोकमान्य सेंट फॅक्टरीची स्थापना केली. तात्यासाहेबांनी फॅक्टरीच्या भांडवलासाठी शुभशकून म्हणून, माझ्या विनतीवरून, एक रुपया दिला आहे. पुढे ते फॅक्टरीत आल्या वेळी त्यांना ह्या मागील गोष्टींच्या आठवणी सांगितल्या होत्या. त्या ऐकून त्यांना आनद झाला.

(४) वरीलप्रमाणे आणखीहि एक प्रसग माझ्या आयुष्यास वळण देण्यास कारणीभूत झाला. पुण्यास शिवाजी मंदिरांतील एका सभेत देशासाठी स्वार्थत्यागपूर्वक कार्य करणाऱ्या एका देशभक्ताचा उल्लेख करून तात्यासाहेब म्हणाले, "त्याग करण्यासारखें आधीं कमवून दाखवावें व मग त्यागाच्या गप्पा माराव्या. खरी व सक्रिय देशभक्ति तर पुढची गोष्ट आहे." त्या वेळीं आपल्या स्वार्थत्यागाची जाहिरात देणाऱ्या दे. भ. यांची भली भाऊगर्दी झाली होती!

(५) स्वराज्य पक्षाच्या कार्यक्रमाचा मसुदा तयार करण्यासाठीं प्रमुख स्वराज्यपक्षीय लोकाग्रणी मुबईस सरदारगृहांत जमले होते. रोज सभा होत. अशीच एक सभा दादरला होती. नंतर तेथे जाहीर सभा झाली. खूप गर्दी लोटली होती. केळकर येण्यास थोडा अवकाश होता. इतक्यांत एक गृहस्थ हातीं 'लोकमान्य' पत्राचा अंक घेऊन मजकडे आले व केळकरांवर तोंडसुख घेत त्यांनीं सदर पत्रांतील मजकूर मला दाखविला. आदल्या दिवशीच्या सभेंत केळकरांनीं वाटेल त्या

अटीवर तडजोड करण्याची तयारी ठेवून कोऱ्या कागदावर सही करून तो त्यांनी देशभक्त गंगाधरराव देशपांड्यांकडे दिला होता; पण अशाहि सौजन्याचा उपयोग न झाल्यानें स्वराज्यपक्ष निघत असल्याचे सांगितले होते आणि त्या 'लोकमान्य' पत्राच्या अंकीं दे. भ. देशपांड्यांनी या गोष्टीचा इन्कार केल्याचें छापले होते! त्या गृहस्थास मी केळकरांकडूनच योग्य उत्तर मिळवून देण्याचे आश्वासन दिले. इतक्यांत केळकर आले. ते येतांच मी त्यांना हे सर्व सांगितले. त्यांनी मला व्यासपीठावरच बसवून घेतले व सभेस सुरवात करतांना कोऱ्या कागदाबद्दल मुद्देसूदपणें खुलासा केला; आणि पुढे लवकरच एका केसरीत "कोऱ्या कागदाची कहाणी" म्हणून अग्रलेख लिहिला. ती कहाणी इतकी सुंदर वटली की, अजूनहि ती वाचनीय आहे!

गोविंद नारायण बर्वे

(केसरी छापखान्यांतील यंत्र-विभागांतील कामगार, पुणें)

१९३२ साली जुलै-ऑगस्टमध्ये माझ्या थोरल्या बंधूंची नेमणूक तात्यांनीं केसरी कचेरीत केल्यावर बहुधा ७–८ दिवसांनीच माझ्या वडिलांची प्रकृति बरीच बिघडली. डॉक्टर-सर्जन आले व कांही विशिष्ट गोष्टी भावाजवळ सागून गेले. वडिलांना तावडतोब मिरजेस नेण्याचे ठरले. माझे दोन्ही बंधु त्याना घेऊन मिरजेस गेले व ५–६ दिवसांनी त्यांचे ऑपरेशन झाले. बंधूंचे मला पत्र आले की, "ती. तात्यांना मुद्दाम भेट व त्यांना सर्व हकिकत कळव आणि सांग की, नोकरीवर रुजू होण्याबरोबरच हे सकट आमच्यावर कोसळले; त्यामुळे माझा नाइलाज झाला. यांतून मोकळा होतांच मी कामावर येतो. वडिलांचा भरवसा नाही. आमचे उभे शेत नाहीसे होण्यासारखे दिसते! अशा वेळी आपण लावलेले रोपटे तरी जगवावें. त्याची वाढ होऊन आम्हाला सावली मिळेल. कृपादृष्टीत अतर पडू देऊ नये. थोडा विलंब होईल खरा; पण परिस्थिति ध्यानी घेऊन क्षमा करावी." मी त्याच दिवशी तात्यांकडे गेलो, गहिवरलो, मला बोलवेना. त्यांनी काळजीपूर्वक कारण विचारले. त्याबरोबर मीं भावाचे पत्रच त्यांच्या हाती दिले. ते त्यांनी वाचले व क्षणभर ते देखील बेचैन झाले. पण लागलीच म्हणाले की, "बर्वे, तुमच्या भावाला कळवा कीं, कांही काळजी करूं नका; घाबरून जाऊं नका; वडिलांना बरे वाटेल. मग सावकाशीने या कामावर, नोकरी कुठे जात नाही. मी अेकदां नोकरीवर घेतलेला मनुष्य कांही विशेष कारणाशिवाय सहसा काढीत नाही वडील आजारी पडले यात त्यांचा काय दोष? त्याना मी कायम केलं आहे म्हणून लिहा. तोडून टाकण्यासाठी रोप लावलेले नाही म्हणावे!" – केवढे हे बहुमोल उद्गार!

नारायण विनायक भोंडे

(बी. ए., एल्‌एल्. बी., ॲडव्होकेट, पुणें)

(१) देशी चढाओढीच्या सामन्यांत यशस्वी संघास पारितोषिकें वाटण्याचा समारभ पी. वाय्. सी. हिंदु जिमखान्याच्या पॅव्हिलियनमध्ये १९२२ साली हनुमान-जयंतीच्या दिवशी सकाळी व्हावयाचा, तेव्हां चिटणीस म्हणून मी तात्यासाहेब यांस बोलावण्यास गेलो. ते बरोबर सकाळी ७ ला हजर! पारितोषिकें जिकणारे व सामना-कमिटीचे पदाधिकारीहि उपस्थित नव्हते!! तेव्हा उद्वेगाने केळकर म्हणाले, "आम्हांस स्वराज्य पाहिजे म्हणतो, पण राज्यकर्त्यांच्या माध्या गुणांचे अजून अनुकरण होत नाही. वेळ साभाळण्याची पाश्चात्यांची पद्धति आपण अनुसरली पाहिजे. अध्यक्ष खुर्चीवर येऊन बसला म्हणजे इतरेजन त्वरित जमून शक्य तितका टळणारा वेळ वाचतो."

(२) केळकरास कामाचा कटाळा नव्हता. १९३० च्या एप्रिल-मे महिन्यात मुबई इलाखा पोस्टल व रेल्वेमेल सघाचे अधिवेशन बडोदे येथे व्हावयाचे होते केळकर यांनी अध्यक्षस्थान मडित करावे ही आमची इच्छा. मध्यवर्ती कायदेमडळाचे काम उरकून दिल्लीहून केळकर नुकतेच आले होते. तेव्हां त्यांनी उपस्थित होण्याबद्दल नकार दिला. मी व येथील माजी सब-पोस्टमास्तर चोळकरप्रभृति मडळी त्यांच्याकडे गेलो व त्यांनी अखेर निमत्रण स्वीकारले व ते बडोद्यास आलेहि. त्यांना अत्यत दगदग झाली होती. त्यांची प्रकृतिहि नीट नव्हती. तेव्हां आम्ही पदाधिकारी त्यांना म्हणालो, "विषय-नियामक कमिटीची बैठक पांचसहा तास चालून ती पहाटे २॥–३ वाजताहि संपणार नाही. तेव्हां तुम्ही बैठकीस उपस्थित राहिला नाही तरी आम्ही निभावून घेऊं" त्यावर केळकर म्हणाले, "भोंडे, हे पहा! मला सर्व विषयांची व शक्य तेवढ्या तपशिलाची माहिती मिळाली पाहिजे. एकदा मी आल्यावर तुमच्या परिषदेच्या सर्व कार्यक्रमास उपस्थित होणार" व त्याप्रमाणे पहाटे दोन वाजेपर्यंत ते हजर होते!

(३) रा. ब. दादासाहेब काळे यांच्या मुलाचा विवाह-समारभ झाला. समाज मोठा होता व तात्यासाहेबांस प्रथमच विडा, पुष्पगुच्छ वगैरे दिले. त्यांचा वेळ वाचावा म्हणून आम्ही मडळी म्हणालो 'आपण वाटल्यास निघावे.' त्यावर ते हंसत म्हणाले, 'मी मनुष्यांतून उठलो नाही!'

(४) पुणे येथील एका विमा कपनीच्या खटल्यांत केळकराची साक्ष झाली. त्या वेळी उलटतपासणीत वकिलानी त्यांना विचारलें की, "तुम्ही प्रोसिडिंग-बुक पाहिले तेव्हां अमुक एक ठराव झाला होता का नाही?" साक्षीदार केळकर म्हणाले, "तो पुस्तकांत असणार; मी काय सांगूं?" वकील पिच्छा पुरवून उत्तर द्या म्हणून

म्हणाले. तेव्हां केळकर म्हणाले, " घ्या माझे उत्तर टिपून. ह्या पुस्तकांत नमूद केले ते ठराव झाले आहेत. नमूद नाहींत ते ठराव झाले नाहींत ! " श्रोतृवृंदात हंशा पिकला !

शं. वि. गोखले

(शिक्षक, महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटीचें हायस्कूल, पुणें)

(१) १९१४ च्या युद्धाची गोष्ट. सर्व तरुण आय्. टी. एफ्. मध्ये लष्करी शिक्षण घेण्यासाठी हौसेने प्रविष्ट झाले होते. मुबई विश्वविद्यालयाने सेकड क्लास मार्क मिळणाऱ्याच्या विषयांत सूट (Exemption) देऊन सैनिक विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन दिले होते. पण आय्. टी. एफ्.चे रूपांतर यू. टी. सी.मध्ये झाल्याबरोबर आधी न कळविताच विश्वविद्यालयाने तो क्रम एकदम थांबविला; म्हणून त्याविरुद्ध आम्ही मुबईस व्हा. चॅन्सेलर यांना समक्ष भेटून खटपट केली. मी पुण्यास आल्यावर मुद्दाम तात्यासाहेबांना ह्या प्रकरणात भेटलो. माझ्याजवळ आम्ही केलेल्या प्रचार–प्रकाशनाची कात्रणे वगैरे बरेच कागदपत्र होते; पण ते सर्व वाचण्यात वेळ न घालविता त्यांनी जरूर त्या गोष्टीबद्दलची एक-दोन प्रश्नांत माझ्याकडून माहिती घेतली व मला उभाउभीच रजा दिली. दुसऱ्याच दिवशीच्या अकांत " मुंबई विश्वविद्यालय व यू टी. सी. " असे एक स्फुट आलेले मला आढळले; मला आश्चर्य हे वाटले की, एका विद्यार्थ्याने केलेल्या सूचनेचा तात्यासाहेबानी इतक्या आपुलकीने परामर्श कसा घेतला ! या सर्वांचा परिणाम असा झाला की, विश्वविद्यालयाची हल्लींची 'एक्झेम्शन'पद्धत दुसऱ्या वर्षी सर्वांनाच लागू करण्यात आली !

(२) सासवडच्या श्रीगणेशोत्सवांत तात्यासाहेबाना आम्ही निमत्रण केले होते. त्या वेळी त्यांनी सांगितले की, " मी आज भाषण करणार नाही. लेख लिहून व भाषणे करून ३०–४० वर्षे तेंच केल्याने मला कंटाळा आला आहे व माझ्या शिकवणीचे तुम्ही काय चीज केले याची परीक्षा मी का घेऊ नये ? तेव्हा आज भाषण न करता तुम्ही वाटेल ते प्रश्न मला विचारावे व मी त्यांची उत्तरं द्यावी असा कार्यक्रम करा. " त्याप्रमाणे अनेकानी अनेक प्रश्न विचारले त्या प्रश्नांच्या लायकीवरून सासवडकरांना तात्यासाहेबांनी फक्त पासिंग मार्कच दिले ! एका प्रश्नाचे उत्तर त्यानी फार गमतीने दिले ! तो प्रश्न :– सहवासोत्तर की सहवासपूर्व कोणता विवाह योग्य ? तात्यासाहेब हसत म्हणाले, " माझ्या पत्नीचा स्वभाव मला अजून समजला नाही. तेव्हा सहवासाची व्याख्या कशी करणार ते सागा ! " सर्व मंडळी हसली. नतर एका प्रमुख कॉंग्रेसपदाधिकारी

गृहस्थानें त्यांना विचारलें की, महाराष्ट्रांतील या दोन पक्षांचें ऐक्य नाहीं का घडूं शकणार ? केळकर म्हणाले, "या 'देवांना' जोंपर्यंत आमच्या पक्षाशीं बोलणे म्हणजे स्वर्गांतून दोन पायऱ्या खाली उतरणे असे वाटते आहे तोपर्यंत हे कसे घडावे ?"

(३) १९२०च्या गांधी-चळवळीच्या लाटेत कोणासहि त्यांनी भलताच त्याग करण्याचा भरमसाट उपदेश केला नाही. आम्ही विद्यार्थी कॉलेज सोडावें काय, असे विचारण्यास गेलो; तेव्हां त्यांनी स्पष्ट सांगितले, "केलेल्या त्यागाबद्दल पश्चात्ताप होईल अशी भीति ज्यांना वाटत असेल त्यांनी तसे करू नये. पण राष्ट्रासाठी एक वर्ष विधायक कार्य करण्यास म्हणून सोडावयाचे असल्यास असे कार्य जरूर करावे." सारासार विचार व विवेचकपणा हे त्यांचें ब्रीद होते.

(४) दे. शंकरराव देव आदींनी शिवाजी-मंदिरात केळकरांच्या अध्यक्षतेखाली चार दिवस व्याख्याने देऊन उलट केळकरांवरच टीका केली. म्हणून पांचव्या दिवशीं समारोपांत त्यांच्या सर्व मुद्द्यांना त्यांनी जमीनदोस्त करणारे उत्तर दिले. त्या वेळी "कॉंग्रेसप्रेमी लोकांनी कॉलेज-शिक्षणाला कलालखाने म्हणून स्वतः मात्र ताडीच्या गाडीवर मागे जशा पानांच्या झिरमिळ्या किंवा तुरे खोचून ठेवतात, तशा आपल्या पदव्या त्यांनी अजून जपून ठेवल्याच आहेत !" अशा एका सुंदर दृष्टान्ताने त्यांनी टोला दिला. त्याने सभेत आनंद व विनोद निर्माण झाला.

(५) ती. कै. बाबासाहेब गोखले वकील यांचे निधन हे अगदीं शांतपणें झाले. वडिलांची शुद्ध शेवटपर्यंत कायम होती. शेवटच्या वेळीं डॉक्टरी उपाय थकल्यावर निर्याण निश्चित आहे असे ठरल्यावर त्यांनी त्या वेळी आमच्या घरी श्री. माटे मास्तर राहात असत; त्यांना बोलावून सांगितले की, केळकरांना माझा निरोप सांगा कीं, "तुमच्या केसरीतील बहुमोल लेखांमुळे मला आयुष्यांत फार आनंद प्राप्त झाला." यावरून अंतकाळी समाधान व शांति मिळण्यास केसरी कसा कारणीभूत होई व केळकराच्याबद्दलचा जनतेत आदर कसा वसत होता हेहि दिसून येते.

मारुती गणेश अरगडे

(एलूएल्. बी., ॲडव्होकेट, पुणें)

(१) तात्यासाहेब यांचे 'ऐलथडीचा मोक्ष' या विषयावर दि. २५-११-४४ लां व्याख्यान होतें. तात्यासाहेबांच्या व्याख्यानाचा योग वाया जाऊं द्यायचा नाहीं एवढ्याकरितां हे व्याख्यान ऐकण्यास मी गेलो. विषयाच्या या विचित्र उत्सुकतेनें मी व्याख्यानास बसलो. सुरवातीसच त्यांनी ऐलथडी म्हणजे नदीला जे दोन

तट असतात, त्यांपैकीं अलीकडील तट म्हणजे ऐलथडी होय व तेथेच म्हणजे व्यवहारी जगांत वावरत असतांना मोक्ष मिळविणे कसे शक्य आहे याचें साधार विवेचन केले. त्यांनी सर्व व्याख्यान इंग्रजीत लिहून आणले होते. त्यामध्ये संत ज्ञानेश्वर, उपनिषदे, वेद यातील उतारे होते. यावरून त्यांची गाढ विद्वत्ता व ज्ञानाची चौफेर दृष्टि दिसून आली व्याख्यानास पाच मिनिटेंच बसावयाचे असे प्रथम मी ठरविले होतें. पण, तात्यासाहेबांनी हा किचकट व अवघड विषय आपल्या रसाळ वाणीने सुलभ करून सांगितला. यामुळे दोन तासपर्यंत सर्व श्रोतृसमुदाय मंत्रमुग्ध होऊन गेला. मीहि व्याख्यानांत रंगलो व दोन तासाचे भान राहिले नाही. शिवाय व्याख्यानांतील महत्त्वाचे मुद्देहि मी टिपून घेतले.

(२) मुसलमान, ख्रिश्चन, पारशी वगैरे धर्मांच्या नवीन वर्षाच्या पहिल्या दिवसास सरकारी सुट्टी मिळते. पण हिंदूंच्या पाडव्याला सुट्टी तर नाहीच, उलट १९४२ साली मॅट्रिकच्या परीक्षेस पाडव्यासच सुरवात होणार होती. याविरुद्ध पुणे हिंदु विद्यार्थी संघाने जोराची चळवळ केली व युनिव्हर्सिटी अधिकाऱ्यांकडे हजारो सह्यांचे अर्ज पाठविले. या बाबतीत विद्वान्, जबाबदार व्यक्तींचे मत कळावे म्हणून मी तात्यासाहेबांच्याकडे गेलो. त्या वेळी ते लिहीत बसले होते. मी आमचे गाऱ्हाणे त्यांच्यापुढे मांडले व आपला पाठिंबा देण्याविषयी विनंती केली. त्यांनी लागलीच कागद घेऊन त्यावर सरकारच्या या अन्यायाविरुद्ध युनिव्हर्सिटी-कडे पाठविण्याचे विनंतीपत्रक तयार केले व त्यावर आपली स्वाक्षरी केली. नंतर ज्ञानप्रकाशचे संपादक वझे, रँ. परांजपे वगैरेंकडे जाऊन त्यांच्या स्वाक्षऱ्या मिळ-विण्यास त्यांनी सांगितलें. त्यांच्या या झटपट काम उरकण्याच्या पद्धतीकडे पाहून मला आश्चर्य वाटले तसेंच मजसारख्या साध्या स्वयंसेवकाने सांगितलेल्या गोष्टीवर विश्वास ठेवून, सर्व विषयाची माहिती घेतली व त्यात काय करणे शक्य आहे हे स्वतःच्या हाताने लिहून मार्गदर्शन केले. मोठमोठ्या राजकीय पुढाऱ्याकडे आधी प्रवेश मिळणे मुष्कील. त्यातून त्यांची भेट होऊन त्यांस एखादी गोष्ट आपण सांगितली तर त्यावर विश्वास बसून, त्यांत भाग घेऊन, मार्गदर्शन करणे अगदीच कठीण असा नेहमी अनुभव येतो; पण तात्यासाहेबांच्या बाबतींत मात्र निराळाच अनुभव मला आला खरा !

(३) भागलपूरचा रणसंग्राम हिंदुसभेने सुरू केला होता. त्याला पाठिंबा देण्यासाठी शनवारवाड्यापुढे नागरिकांची प्रचंड सभा अण्णाराव भोपटकर यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली. तात्यासाहेब या सभेला आपणहून उपस्थित राहि-लेले पाहून सर्व तरुणांना आश्चर्य वाटले व त्यांचा उत्साह वाढला.

सभेची व्यवस्था उत्कृष्टपणे ठेवली होती. मीहि सभेत भाषण केले. येवढ्या मोठ्या समुदायापुढे व शेजारी वंदनीय पुढारी बसले असता बोलावयास उभे

राहणें म्हणजे धाडसच होतें व यामुळें मला बोलतां येतें की नाही याची शंका होती. माझें भाषण झाल्यावर तात्यासाहेब पाठीवर थाप मारून मला म्हणाले, "शाबास, ठीक बोललात. प्रयत्न करा म्हणजे चांगले वक्ते होऊं शकाल." त्यांच्या बोलण्यामुळे मला किती आनंद झाला हें सांगतां येत नाही. सभेच्या एकंदर व्यवस्थेकडे पाहूनहि 'स्वयंसेवकांनीं सभेची व्यवस्था उत्कृष्टपणे ठेवली' असे उद्गार त्यांनी काढले. खरोखर मोठ्या पुढाऱ्यांच्या एक-दोन शब्दामुळें तरुण कार्यकर्त्यांचा उत्साह वाढतो व तात्यासाहेबांच्या या गुणामुळे तरुणांना ते आपल्यांतीलच एक असें वाटत होतें !

शंकर गोपाळ तुळपुळे

(एम्. ए., पीएच्. डी., प्राध्यापक, सोलापूर)

(१) तात्यासाहेबांशी माझा जो कांही थोडा सबंध आला तो मुख्यतः गुरुशिष्य या नात्याने आला. सन १९३८ मध्ये मी मराठी हा विषय घेऊन एम्. ए. झालो व मुबई विद्यापीठाने त्याच वर्षी सुरू केलेल्या डॉक्टोरेटच्या पदवीसाठी अभ्यासहि करूं लागलो. आज मराठी हा विषय घेऊन पीएच्. डी.स बसू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्यास ज्याना विद्यापीठाची मान्यता मिळाली आहे असे पाचसात अध्यापक आहेत. परतु तेव्हाची परिस्थिति निराळी असून ज्यांना विद्यापीठाची मान्यता आहे, असे तात्यासाहेब हे एकटेच मार्गदर्शक होते. साहजिकच त्यांना भेटून मी 'यादवकालीन मराठीचा भाषाशास्त्रीय अभ्यास' हा विषय पीएच्. डी. साठी सशोधनार्थ म्हणून निवडल्याचें सागितले. ताबडतोब तात्यासाहेबांनी केवळ मान्यताच नव्हे तर प्रोत्साहनहि दिले. परतु, आपण स्वतः भाषाशास्त्रांत अनभिज्ञ असल्यामुळे 'मार्गदर्शन' असे करू शकणार नाही, असे त्यांनी स्पष्टपणे सागितले. "आपल्या नांवाचा उपयोग करून जर कोणास पुढे येण्यास वाव मिळत असेल तर आपण कां मागे घ्यावे ! या विचाराने मला स्वतःला भाषाशास्त्राचे ज्ञान नसतांहि मी तुमचा मार्गदर्शक होण्यास समति दिली. माझी अपेक्षा खरी ठरली यांत मला आनद आहे", असे म्हणाले.

वरील आठवण विस्ताराने दिली आहे; ती अशाकरितां की, दुसऱ्यास शक्य तेवढा आधार तर द्यावा; पण स्वतःस अपरिचित अशा क्षेत्रांत खोटा अधिकार मात्र गाजवूं नये, हा तात्यासाहेबाचा मनोधर्म त्यावरून स्पष्ट होतो. त्यांचें 'मार्गदर्शन' मला झाले नाही हे खरं; पण त्याबरोबरच निष्कारण विरोध न करतां त्यांनीं मला आपुलकीने साहाय्य केलें हेंहि तितकेच खरे आहे. स्वतःच्या मर्यादा ओळखून दुसऱ्यास होईल तितकी मदत करणें हे मनाच्या मोठेपणाचे लक्षण आहे असे

मी समजतो. तात्यासाहेब हे मनाचे मोठे स्वतंत्र व निर्मळ होते. असो. पुढे मी सुटींत पुण्यास जाई तेव्हां त्यांची भेट होईच. दर खेपेस ते हंसून म्हणत, " तुम्हा प्रोफेसर लोकांची मोठी चैन आहे. सहा महिने काम, सहा महिने सुटी ! भरपूर वाचावं, भरपूर लिहावं. मला नेहमी वाटत, जन्माला यावं आणि प्रोफेसर व्हावं ! "

अनंत वासुदेव फडणीस

(तात्यासाहेबांचे खाजगी चिटणीस, पुणें.)

(१) दिल्लीस असेब्लीची बैठक चालू असतां एके दिवशी तात्यासाहेब याचा कान दुखू लागून ठणका लागला. तेथील प्रसिद्ध डॉक्टरास कान दाखविला. त्याच्या व डॉ. मुंजे यांच्या सांगण्यांत हे मोठं दुखणे आहे, तेव्हा एकदम मुंबईस जाऊन डॉ. गोपाळराव देशमुख यांस दाखवून लवकर उपचार करावा असे ठरले. रात्री ठरल्याप्रमाणे मी व ते उजाडताच निघणाऱ्या पेशावर मेलने निघून मुंबईस आलो. लागलीच डॉ. देशमुख यांची गांठ घेऊन त्यावर ऑपरेशन केले पाहिजे असे ठरले. दुसऱ्या दिवशी ऑपरेशन केलं. त्या वेळी देशमुख, आठवले, कैकिणी, टिळक वगैरे सुप्रसिद्ध डॉक्टर हजर होते. ते कर्णमुळाचे ऑपरेशन होते. डॉ. कैकिणी यांच्या दवाखान्यांत ते राहिले होते. परतु सागावयाची गोष्ट ही को, पुण्यास त्यांनी घरच्या मंडळीस कळवूं दिले नाही. ते म्हणत, येथें उत्तम व्यवस्था आहे. उपचारहि चागले चालले आहेत. तेव्हां पुण्यास कशास कळवितां ? परतु ऑपरेशनची बातमी वर्तमानपत्रद्वारे पुण्यास चार दिवसांनी कळून त्यांची मडळी आली. त्यांच्या सकोची वृत्तीचे हे एक उदाहरण आहे.

(२) वरील ऑपरेशन झाल्यावर आठदहा दिवसानी कानास पट्टया बांधलेल्या स्थितीत, असेब्लीमधील एका महत्त्वाच्या बिलावर आपले मत देणे हे आपले कर्तव्य आहे हे जाणून, ते तसेच दिल्लीस त्या दिवशी जाऊन बिलावर मत देऊन दुसऱ्या दिवशी परत आले ! नतर पुन्हां हॉस्पिटलमध्ये राहिल्यावर त्यांची प्रकृति दुरुस्त होऊन ते परत दिल्लीस गेले. यावरून जे कार्य आपण पत्करले आहे, ते जिवास कष्ट झाले तरी करावयाचे, हा त्यांचा निश्चय व्यक्त होतो.

(३) असेब्लीच्या बैठकी चालू असतां गव्हर्मेंट हाऊसमध्ये खाने, चहापार्टी वगैरेची आमंत्रणपत्रे सर्वांप्रमाणे यांनाहि यावयाची. परतु सहसा ते त्याचा स्वीकार करून जात नसत. अशा पार्टीस जाऊन त्यांत वेळ घालविण्यापेक्षा आपणास दुसरें काम पुष्कळ आहे तें करावें असे ते म्हणत.

(४) तात्यासाहेबांस हिंदी येत नव्हतें. म्हणून हिंदी प्रांतात गेल्यावर ही

अडचण येते; सबब त्यावर व्यासंग करून अभ्यास करून कानपुर हिंदु महासभेचे ते अध्यक्ष झाले. त्या वेळीं त्यांनी आपले भाषण हिंदीमध्यें सर्व लिहून त्या सभेत वाचून दाखविले! सभेस पंडित मालवीय, लाला लजपतराय वगैरे पुढारी हजर होते. त्यांनीहि त्या भाषणाचा गौरव केला होता. ते अधिवेशन फारच मोठे झाले. सभेस वीस-पचवीस हजाराच्यावर लोक हजर होते.

(५) श्री. विठ्ठलभाई पटेल याच्या असेंब्लीच्या अध्यक्षाच्या निवडणुकीच्या दिवशी सकाळी पटेलसाहेब आमच्या बंगल्यावर आले व निवडणुकीच्या गप्पा झाल्यावर पटेल यांनी तात्यासाहेबास सांगितले की, माझ्या निवडणुकींत यश येणे सर्वस्वी तुमच्या हातांत आहे. कारण एकच मत कमी पडत आहे व हे मत मिळणे आपल्याशिवाय होणे नाहीं. त्या मनुष्यावर मत मिळण्यासाठी सरकारी बाजूने प्रयत्न फार चालू होते सरकार-पक्षास ते खास त्याचे आहेत असा भरंवसा वाटत होता. परंतु ते तात्याच्या मुठींत होते. तात्यासाहेबांनी त्यांना मत देण्याचे सांगितल्यावर त्या गृहस्थांनी पटेलसाहेबास मत दिले व पटेल यशस्वी झाले.

(६) असेंब्लीमध्ये स्वराज्य-पार्टी फार जोरांत होती. त्या वेळी पंडित मोतीलाल नेहरू हे स्वराज्य-पार्टीचे लीडर होते व तात्यासाहेब डे. लीडर होते. त्या वेळी उभयतांच्या विचारें सर्व काम उत्तम रीतीनें चालत असे. श्री. पटेल याचे नांव अध्यक्षासाठी पुढे आणण्यापूर्वी, तुम्ही अध्यक्ष व्हावे अशी माझी इच्छा आहे; कारण इतर दुसऱ्यापेक्षा तुम्हाला सर्वांकडून पाठिंबा मिळेल तेव्हां तुम्ही उभे राहण्याचे कबूल करा, असे नेहरू त्यास म्हणाले. त्यावर तात्यासाहेबांनी लागलीच त्यास नकारार्थी उत्तर दिले. या हकीकतीवरून पं. मोतीलालजीच्या ठिकाणी त्याच्याविषयी किती आदर होता हे स्पष्ट होत आहे.

(७) उत्तरेकडे शिमग्याचा सण मोठ्या मजेत लहानमोठ्यांनी घालविण्याची प्रथा आहे. असेंब्लीत असताना तो सण यावयाचा. पौर्णिमेच्या दुसऱ्या दिवशी तिकडील म्हणजे दिल्ली, यू. पी. वगैरे प्रांतांतील मंडळी, असेंब्ली-मेंबर व दिल्लीतील प्रतिष्ठित जमून ते प्रत्येक मेंबराच्या बंगल्यावर जाऊन गुलाल उधळून सर्वांस आपापल्या बंगल्यांतून काढून मिरवणुकीप्रमाणे एकत्र निघून प्रेसिडेंट पटेलसाहेबाच्या बंगल्यावर जाऊन तेथे त्यांस त्यांत घेऊन ती सकाळ रंगवीत असत! इकडील महाराष्ट्रीय मेंबर मंडळीस हे करणे बरें वाटत नव्हते. दोन वर्षे याप्रमाणे झाले; परंतु तिसऱ्या वर्षी कोणास समजूं न देतां तात्यासाहेब, श्री. बेळवी व श्री. पटेल वगैरेंनी हा प्रसंग टाळण्याची युक्ति योजून काढली. ती अशी की, दिल्लीतील एका लक्षाधिशास सांगून त्याच्या मोटारींतून मथुरेस ती सकाळ काढावयाची असे ठरविले व त्याप्रमाणे ही मंडळी अगदी सूर्योदयाच्या आंत रवाना झाली. त्यांनी कोणासहि सांगितले नाहीं. त्याप्रमाणे दिल्लीस होणारा रंग व

गुलाल या मंडळींनी दुपारपर्यंत तिकडे वेळ घालवून टाळला; परतु मथुरेंत रस्त्याने मोटार जात असतां एकानें 'केळकरसाहेब चालले' असे ओरडून एक रंगाची पिचकारी मोटारीत मारलीच व शिमग्याचा सर्वांना प्रसाद दिला !

(८) तात्यासाहेब असेम्ब्ली-इलेक्शनच्या वेळी स्वतः फक्त दोन जिल्ह्यांत हिंडले. बाकी महाराष्ट्रांतील मतदाराचा त्यास इतका पाठिंबा होता की, ते कोठेहि हिंडले नसते तरी पहिले आले असते. पहिल्या इलेक्शनमध्ये सातारा जिल्ह्यात दौरा काढला. बरोबर भाऊसाहेब सोमण होते व दुसऱ्या इलेक्शनच्या वेळी दोन्ही खानदेश मध्ये हिंडले; त्या वेळी बरोबर तात्यासाहेब जोशी, वकील, एरंडोल, हे होते. सर्व ठिकाणी लोकानी त्यांच्याविषयी आपुलकीच्या भावनेने त्यांचा योग्य तो सन्मान केला व कांहीं ठिकाणी मानपत्रेहि दिली. सातारा जिल्ह्यात त्यासाठी दोन उमेदवार म्हणजे प्रसिद्ध वकील दादासाहेब करदीकर व अष्टे येथील इनामदार खर्डेकर हे उभे होते; पण यांच्यापुढे त्यांस पाठिंबा मिळाला नाही व दोन्ही इलेक्शनमध्ये सर्वांत जास्त मते मिळवून ते निवडून आले. त्या कामी खर्चहि बाकीच्या उमेदवारांपेक्षां फारच कमी आला. कित्येक ठिकाणी लोकांनी आपण होऊन खर्च केला. त्यास खर्चाची बिलें मागतां त्यांनी ती देण्याचे नाकारलें. याचे कारण तात्यांची सार्वत्रिक लोकप्रियता !

(९) सर्वांत जास्त दगदगीचे व कष्टाचे काम व ज्याचा आरभ लोकमान्यानी केला होता तें अखेर शेवटास तात्यासाहेबानी नेले. ते काम म्हणजे रायगड येथील श्रीशिवाजी महाराजांच्या समाधीचा जीर्णोद्धार हे होय. सरकारी आर्केओलॉजिकल डिपार्टमेटच्या ताब्यांत रायगड असल्यामुळे त्याच्या परवानगीशिवाय ते काम होणे अगदी अशक्य. वेळोवेळीं त्या कामी ज्या ज्या सरकारी कामगारांकडून उपयोग करून घ्यावयाचा त्यांच्या वरचेवर गाठी घेऊन त्यांच्या पाठीमागे सतत लागून सरकारकडून समाधीचा जीर्णोद्धार करण्याची परवानगी घेतली व सरकारकडून सात हजार रुपयाची मदतहि मिळविली. ते काम पूर्ण करून त्याचा अनावरण समारभ श्रीमत रघोजीराव भोसले नागपूरकर यांच्या हस्ते रायगडावर उत्तम रीतीनें केला. त्यासाठी फार प्रयत्न करून लोकमान्याची इच्छा पूर्ण करून त्यानी बरेच दिवस रायगड-फड गोळा होऊनहि पडून राहिलेले हे काम पुरे केले.

(१०) श्री. जम्नादास मेथा हे त्यांच्यावर फार प्रेम करीत व ते त्यांनी अखेरपर्यंत कायम टेविलें. जम्नादास मुंबई सरकारच्या मंत्रि-मंडळांत कांही दिवस होते. त्या वेळी त्यानी पुण्यास भेट दिली. त्यांस अण्णासाहेब भोपटकर यांच्या घरी चहापार्टी झाली. त्या प्रसंगी तात्यासाहेब व त्यांची प्रथम गांठ पडली. त्या वेळी त्यांनी साक्षात् त्यांच्या पायावर डोके ठेवून वडीलपणाचा आशीर्वाद मागितला !

(११) तात्यासाहेबांनी मजला आठवण म्हणून एक उत्तम सोन्याची आंगठी बक्षीस दिली. तें त्यांचें बक्षीस मिळाल्यानें मजला फार धन्यता वाटते व त्यांची आठवण म्हणून मी ती नित्य वापरीत आहें.

विश्वनाथ केशव कुलकर्णी

(बी. ए., एलूएल्. बी., वकील, बेळगांव)

१९२५–२६ साल. पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये मी शिकत होतो. कॉलेजमध्यें "कर्नाटक विद्यार्थी संघ" नांवाचा एक संघ होता. त्या वर्षी या संघाचा मी सेक्रेटरी होतो. ज्या संघाचे वार्षिक सम्मेलन करण्याचे ठरले, त्याची प्रसिद्धि केसरीच्या इष्टवृत्तांत व्हावी असे ठरले. पण, "कर्नाटक संघाची" म्हणून ही बातमी केसरीत येईल की नाही, अशी मला प्रामाणिक शंका आली. म्हणून तात्यासाहेब यानाच समक्ष भेटण्याचे ठरवून केसरी कार्यालयांत गेलो व संघाची माहिती केसरीत घाल का म्हणून विचारले. त्यावर ते म्हणाले, "घाल का म्हणून तुम्ही कां विचारतां?" मी माझी शंका सांगण्याचे टाळीत आहे, असे पाहून पुन्हां ते म्हणाले, "तुम्हास शंका कसली आली? सांगण्यास काहीच हरकत नाहीं." तेव्हां धीर येऊन मी म्हणालो, 'केसरी महाराष्ट्रांत निघतो; त्यांत कर्नाटक-संघाची बातमी घेतली जाईल की नाही, अशी शंका आली म्हणून घेता का असे विचारले.' तेव्हां ते हसून म्हणाले, "अहो! केसरीवर फक्त महाराष्ट्रियांचाच हक्क आहे असे नाही. महाराष्ट्राइतकाच तुमच्या कर्नाटकाचाहि त्यावर हक्क आहे. फार काय, पण केसरीचा कर्नाटक लाडका आहे. तसेच केसरी हा सर्वांचाच आहे, शंका बाळगण्याचे काहीहि कारण नाही संमेलनाची अवश्य माहिती द्या" असे म्हणून त्यांनी मला कोरा कागद दिला. मला आनंद झाला. मीहि तत्काळ कार्यक्रमाची माहिती त्यावर लिहून दिली. सदर मजकूर पुढील केसरीत प्रसिद्ध झाला, हें निराळे सांगण्याची अर्थात् जरूरी नाहीं.

बाळा रामा पाटील

(पुणें सार्वजनिक सभा व लो. टिळक-मंदिर येथील शिपाई, पुणें)

पुणे सार्वजनिक सभा व टिळक-मंदिर या संस्थांचा शिपाई म्हणून ज्यांना मी 'थोरले रावसाहेब' म्हणून म्हणत असे त्या तात्यासाहेबांशी माझा फार दिवसांचा संबंध आला. मी त्यांचा शिपाई खरा, पण त्यांनीं मला मुलासारखे

वाढविलें. ते माझे मायबाप होत. त्यांचे गुण मी किती आठवूं – सांगू. तासन् तास सांगत बसलो तरी ते संपणार नाही. म्हणून तसें न करितां फक्त एकच गोष्ट लिहितो.

एकदां माझी प्रकृति अतिशय बिघडली, मला प्लेगने गांठले. घरी उपचार होणे कठीण झाले म्हणून मी ससून हॉस्पिटलमध्ये गेलो. दोन-तीन दिवस थोरल्या रावसाहेबांच्या नजरेस मी न पडल्यामुळे माझी त्यांनी अण्णांच्या (स. वि. बापट) जवळ चौकशी केली. अण्णांनी त्यांस सर्व हकीकत सांगितली. त्यांना काय वाटलें कोणास ठाऊक, लगेच त्यांनी अंतुकाका फडणीस यांस टांगा आणावयास सांगून ते दोघे माझ्या चौकशीकरिता ससून हॉस्पिटलमध्ये आले व माझी चौकशी करू लागले; पण माझे सबध नांव त्यांस आठवेना म्हणून जरा पंचाईत पडूं लागली. 'आमचा बाळू शिपाई' असे म्हणून तेथे विचारू लागले. पण अशा नांवाने तेथे काय पत्ता लागणार? इतक्यांत दैवयोगाने सिव्हिल सर्जनच तेथे आले. त्यांची व थोरल्या रावसाहेबांची फार मैत्री होती, म्हणून माझा लौकर शोध लागला. मी प्लेगचा रोगी म्हणून तेथेच, पण दूर असलेल्या प्लेग-कँपमध्ये मला ठेवले आहे असे त्यास समजले. म्हणून ती सर्व मंडळी तेथे आली. मी निपचित पडलो होतों; पण शुद्ध होती. एकाएकी त्याना पाहून मी चकित झालो. देव भेटल्यासारखे मला वाटले, माझे डोळे भरून आले. त्या मंडळींचे इंग्रजीत बोलणे चालले होते. थोरले रावसाहेब माझ्या कॉटजवळ आले, खुर्चीवर बसले, ताप पाहिला, माझ्या तोंडावरून हात फिरविला व म्हणाले, "बाळ! तुझी उत्तम व्यवस्था हे साहेब करणार आहेत. औषध-पाणी चागले देऊन, तुला बरे करून लौकर घरी पाठविणार आहेत. तोपर्यंत येथे तुझ्या खाण्यापिण्याची आम्ही चांगली व्यवस्था केली आहे. काळजी करू नको, घाबरूं नको" असा धीर देऊन ते गेले. ते जात असता, त्याकडे मी सारखा टक लावून पाहत राहिलो अखेर ते दिसेनासे झाले, तेव्हां पुन्हां माझे डोळे भरून आले. ते येऊन गेल्यानतर लगेच माझी तेथील सर्व व्यवस्था एखाद्या श्रीमंतासारखी ठेवण्यात आली, ते पाहून तेथील सर्व लोकानाहि फार आश्चर्य वाटले. पुढे मला असेंहि कळले की, ते गांवात गेल्यावर प्रथम केसरी कचेरींत गेले व मॅनेजर बाबासाहेब विद्वांस यांस त्यांनी सांगितले की, आपला बाळू बरा होऊन घरी येईपर्यंत एक दिवसाआड त्याजकडे मोसंबी, द्राक्षे वगैरे चांगली ताजी फळे पाठवीत जा. त्याप्रमाणे मी घरी येईपर्यंत बाबांनी हा क्रम बिनचूक चालविला होता. खरोखर मरून थोरल्या रावसाहेबांच्या पोटीं यावे असें मला कां वाटूं नये!!

सौ. सुंदराबाई बाळा पाटील
(लो. टिळक-मंदिराचे शिपाई यांची बायको, पुणें)

(१) मी अगदी लहान होतें. त्या वेळीं तात्यासाहेब टिळकरोडवरच्या घरीं राहत असत. माझ्या सासूबाई त्याच्याकडेच कामाला होत्या. त्यांच्या घरांतील मागील बाजूस दोन खोल्या होत्या. तेथेंच त्यांनी आम्हांस राहावयास जागा दिली होती. या खोल्यासमोरील मोकळया जागेत कांहीं फुलझाडें, तसेंच नारळ व सुपारीचीहि झाडे होती. दररोज सकाळ-सध्याकाळ तात्यासाहेबांची फेरी या छोट्या बागेकडे होत असे. मी येथेच पडवीत अकलिपी वाचीत किंवा काहीतरी पाटीवर लिहीत बसलेली असे. त्यांची सर्व मुले-मुली शाळेत जात असत, पण माझ्या सासूबाई मला शाळेत पाठविण्यास तयार नसत. मला शाळेत पाठवावें म्हणून तात्यासाहेबांनीहि सासूबाईस सांगितलें; पण सासूबाई म्हणावयाच्या, आमच्या मराठ्याच्या मुलींना काय करावयाचे शिकून ! तात्यासाहेब मला म्हणावयाचे, घरातल्या घरांत शिकत जा आणि आमच्या अक्कासारखी (कमळाबाई देशपांडे) मास्तरीण हो. तात्यासाहेबांचे ते शब्द मला आज चागले आठवतात व त्यामुळे मी जिवत असेपर्यंत त्यांचे स्मरण मला होणारच! कारण त्यांचे प्रोत्साहन मिळाले म्हणून तर मी आज या स्थितीप्रत आलें. शाळेत न जाता मिळालेल्या शिक्षणावरच मी इंग्रजीहि तीन इयत्ता केल्या व आज हेल्थ व्हिजिटरच्या कोर्सला गेले आहे. तात्यासाहेबाना गरिबाच्याविषयी फार कळवळा असे. गरीब, मराठा वगैरे जातीतील मुलांमुलींनी शिक्षण घ्यावे असे आग्रहाने ते नेहमी म्हणत असत. मी थोडी चित्रकलाहि शिकले. माझीं चित्रे तात्यासाहेबांनी पाहून मला शाबासकी दिली. मी काढलेल्या चित्राला प्रदर्शनांत सर्टिफिकेट मिळाले, ते तात्यासाहेबाना दाखविले त्या वेळीं तर, त्याना किती तरी आनद झालेला दिसला. त्यांच्या ठिकाणी गरिबांच्या विषयी असलेली कळकळ मला स्पष्ट दिसून आली.

(२) माझ्या सासूबाई वारल्या; यामुळे माझ्या नवऱ्याच्या पगारांत एक वेळहि पोटभर जेवतां येणे अशक्य वाटू लागले. तेव्हा आपण कांहीं तरी पैसे मिळवावयास हवेत असे वाटू लागले व मी सेवासदनमार्फत मिड्वाइफरीचा कोर्स घेण्याचे ठरविले. या वेळी मी माझा मानस तात्यासाहेबांना सागतांच त्यांनी रास्तापेठेतील किंग एडवर्ड मेमोरियल हॉस्पिटलचे व्यवस्थापक रावसाहेब मुदलियार यांना चिठ्ठी दिली ! त्या चिठ्ठीत त्यानी माझ्यासबधी अगदी आपलेपणाने लिहिले होतें !! त्याची आठवण झाली की, डोळयाला आसवेच येतात. मी मिड्वाइफरीची परीक्षा पास झाले त्या वेळीहि तात्यासाहेबाना भेटावयास गेलें. मी पास झाले म्हणून त्याना मी खाली वाकून नमस्कार केला व तुमच्या आशीर्वादाने पास झाले, इतकेच नव्हे

तर पहिली आले असें त्यांना सांगून आलेलें पत्र दाखवले. त्यांनी मला शाबासकी दिली व हसत हंसत म्हणाले, " पास झाल्याचे सांगतांना नुसते सांगून भागत नाहीं; पेढे द्यावे लागतात. " पण मी पेढे देण्यासच गेले होते व बरोबर नेलेहि होते, ते त्यांना दिले. तेव्हा ते म्हणाले, " अरे वा ! तूं बरोबरच आणले होतेस वाटत. " असे म्हणून त्यांनी दोन पेढे आपण खाल्ले व माझ्यासमक्ष नातवडांनाहि दिले. नतर माझी विचारपूस केली. " तुला कांही मदत लागल्यास व कोणाला पत्र, चिट्ठी लागल्यास, कोठे तुझ्या अर्जावर सही करावी लागली तरी मी देईन; पण तुला मानाने पोट भरता येईल इतके आणि तुला शिकतां येईल तितके अधिक शीक " असा त्या माझ्या प्रेमळ, पुण्यशील धर्मपित्याने उपदेश केला. नतर त्यांचा निरोप मी किती आनदी मनाने घेतला म्हणून सागू ! ! मी वरील मजकुरांत 'तात्यासाहेब' असे प्रत्येक ठिकाणी लिहिले खरे; पण त्यांच्या मुलांबरोबर मीहि पण त्यांना नुसत 'तात्याच' म्हणत असे ! क्वचित तात्यासाहेब असे कधी चुकून म्हटले तर ते म्हणत, "मी कांही साहेब नाही; तू माझ्या लहान मुलीसारखी आहेस. म्हणून तूं मला नेहमी 'तात्याच' म्हणत जा." मी अनेक मोठी माणसे पाहिली; पण तात्यांच्यासारखा निर्मळ मनाचा आणि थोर दिलाचा सत्पुरुष तो एकच आतापर्यंत मी पाहिला !

नारायण रामचंद्र केळकर

(एम्. ए., बी. टी., प्राध्यापक, अकोला)

(१) १९१७ साली एका मंगळवारी केसरीच्या अंकांत दादाभाई नौरोजी आदल्या रात्री म्हणजे सोमवारीं दिवंगत झाले म्हणून त्यांच्यावर अग्रलेख छापण्यांत आला होता. दादाभाई वारल्याचे वृत्त सोमवारीं अपरात्री येते काय व मंगळवारीं पहाटे त्यांच्यावर केसरीत अग्रलेख येतो काय, याचे सर्वांनाच आश्चर्य वाटले. अपरात्री बातमी मिळतांच केसरी कचेरीत जाऊन दादाभाईंच्या कामगिरीचें संपूर्ण समालोचन करणारा अति सुंदर लेख लिहिण्यांत केळकर हे कसे सव्यसाची सपादक होते हे दिसून येतें.

(२) लो. टिळकांच्या मृत्यूनतर फर्ग्युसन कॉलेजात ' टिळकांच्याविषयी दोन शब्द ' या विषयावर प्रा. वा. गो. काळे यांच्या अध्यक्षतेखाली केळकरांचे एक व्याख्यान झाले. प्रा. काळ्यांना टिळकांच्याविषयीं फारसा आपलेपणा वाटत नसे हे आम्हां विद्यार्थ्यांना सुद्धां माहीत होते व्याख्यानाच्या प्रारंभी प्रा. काळ्यांनीं ' टिळकांच्यासारखे कोणी उपरणे घेतले तरी तो कांही टिळक होऊं शकत नाही व टिळक इतरांना कितीहि मोठे वाटले तरी, त्यांच्या नेहमी जवळ असणाऱ्यांना ते मोठे वाटतीलच असे नाही. A hero is not a hero

to his vallet-de-chamber' असे कुत्सितपणाचे उद्गार काळ्यांनीं काढले. केळकरांनी हे जणु कांही आपल्या टिळकभक्तीला आव्हानच होय असे समजून, प्रा. काळ्यानी शेक्सपिअरच्या ज्या ज्युलिअस सीझर या नाटकांतील अवतरण उच्चारले होते ते सीझरच्या दाईचे होते व तिला सीझर, इतर लोकाना कितीहि मोठा वाटत असला, तरी तिला तो अगाखांद्यावर लहानपणी खेळवल्यामुळे मोठा वाटत नव्हता असे त्याचे मूळ सांगून, टिळक जसे इतराना मोठे वाटत होते तसेच त्यांच्या नेहमी सान्निध्यात राहणाऱ्या लोकाना ते धैर्याचे महामेरूच वाटत असत असा निर्वाळा दिला. केळकराचे हे समयोचित वक्तृत्व ऐकून मार्मिक विद्यार्थ्यांनी टाळ्याचा गजर केला.

शंकर परशुराम भिडे

(चित्रकला-शिक्षक, पुणे)

(१) माझ्या घरी मुलीचे लग्न व माझ्या मुलाचे लग्न ही दोन्ही वेगवेगळ्या साली झाली. त्या प्रसगी घरात वडीलधारे मनुष्य कोणी नव्हते. मी कार्यात गुतलेला असणार व येणारेजाणारे अनेक पाहुणे यांजकडे लक्ष द्यावयास सापडणार नाही. याकरिता तुम्ही माझ्या घरी वडील मनुष्य या नात्याने हजर राहा अशी मी तात्यासाहेबास विनती केली. माझा त्यांचा ऋणानुबध त्याचे चिरजाव यांचा मी स्नेही फोटोग्राफर इतकाच; पण हे लक्षात घेऊन दोन्ही प्रसगी त्यांनीं माझ्या घरी तीन तीन तास हजर राहून वडिलकीची सर्व मदत आनदाने केली !

(२) एक दिवस तात्यासाहेबाच्याकडे मी काढलेले चार-पांचशे फोटो घेऊन गेलो व त्याना विनंती केली की, या फोटोची वर्गवारी लावून द्या. त्यांनी दोन तास मोडून वर्गवारी तर लावून दिली; येवढेच नव्हे तर, आपल्या हातांनी त्यांचे मथळेहि लिहून दिले — परिवर्तनी, सनातनी, पडित, साहित्यिक, क्रांतिप्रिय, तत्त्वज्ञ वगैरे. सेनापती बापटाचे दोन फोटो त्यात होते. एक त्यांनी क्रांतिप्रियांत घालावयास सागितला व एक साहित्यिकात घालावयास सांगितला; व तिसरी प्रत आहे का याबद्दल चौकशी केली. कशास तिसरी प्रत पाहिजे असे मी विचारले. त्यावर त्यांनी तत्त्वज्ञात त्यांचा एक फोटो घालावयास पाहिजे असे सांगितले; आणि तुम्हांला माहीत नाही की, ते एक मोठे तत्त्वज्ञानी आहेत असेहि ते म्हणाले.

एन्. एन्. क्षीरसागर

(डायरेक्टर, भारत इंडस्ट्रिअल बँक, पुणें)

(१) "पुणे मर्चंट्स् को-ऑपरेटिव्ह बँक लि."च्या संस्थापनेपासून असलेले कौन्सिलचे अध्यक्ष तात्यासाहेब यांना सेवानिवृत्तीनंतर संस्थेचे मानपत्र समर्पण करण्याचा समारंभ ता. २७ ऑगस्ट १९३७ रोजी बॅरिस्टर जम्नादास मेहता यांच्या अध्यक्षतेखालीं डेक्कन बोलपटगृहांत करण्यात आला.

उत्तरादाखल तात्यासाहेब यांनी भाषण करतांना मी त्यांच्या नांवाचा व सान्निध्याचा फायदा संस्थेस मिळाला हे जे माझ्या भाषणात सांगितले त्यास त्यांनी समर्पक असा जो दाखला दिला तो सर्वांस उद्बोधक वाटेल म्हणून शक्यतो त्यांच्याच शब्दात देत आहे. ते म्हणाले, "केमिस्ट्रीमध्ये एक कॅटेलिक एजंट नावाचे द्रव्य आहे. या द्रव्याचे वैशिष्ट्य असे आहे की, ते द्रव्य ज्या पदार्थांच्या किंवा द्रव्यांच्या सान्निध्यात येते त्या द्रव्यांना ते अधिक लवकर कार्यक्षम करण्यास लावते आणि असे असूनहि ते मूळ द्रव्य कमी न होता जसेच्या तसेच कायम राहाते. माझ्या नुसत्या नावाचाहि बँकेच्या भरभराटीकडे उपयोग झाला व ती अधिक कार्यक्षम झाली असे आतांच सांगण्यांत आले व जनतेला माझ्या नांवाचा कॅटेलिक एजंटासारखा उपयोग झाला तर ते मला भूषणास्पद कां वाटू नये ? "

(२) श्रीसोन्यामारुती-सत्याग्रह सुरू झाल्यानंतर ता. १० मे १९३७ रोजी अनपेक्षितपणे येऊन तात्यासाहेब यांनी सकाळी सुमारे ८ वाजता श्रीसोन्यामारुती-मंदिरांतील घंटा वाजवून सत्याग्रह केला. सब-इन्स्पेक्टर मीर ग्यासुद्दीन यांना विचारून हुकूम अन्याय्य आहे व तो मी मोडणार आहे असे त्यांस सांगून त्यांनी घंटा वाजविली व एक प्रदक्षिणा घातली. पोलिसांनी त्यांना अटक केली व फरासखान्यांत नेले. मी श्रीसोन्यामारुतीचा पंच म्हणून देवालयासंनिध सत्याग्रह चालू असतांना हजर असे. तात्यासाहेब यांनी सत्याग्रह केल्यानंतर मी त्यांना हार घालू लागलो; परंतु तो त्यांनी श्रीमारुतीस घालावयास सांगितला. तात्यासाहेब यांनी त्या वेळी तेथे जे भाषण केले ते त्यांचे मनोविचार दर्शविणारे आहे. ते म्हणाले, "मी शांत वृत्तीचा मनुष्य आहे; परंतु डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटचा हा हुकूम मानणे म्हणजे मी मनुष्य नाही असे सिद्ध करण्यासारखे आहे. हा हुकूम मोडून माझ्याजवळ माणुसकी आहे एवढेच मी सिद्ध केले आहे." या सत्याग्रहाची वार्ता तात्यासाहेब यांनीं आपल्या घरी कोणालाहि कळविली नव्हती. सत्याग्रहास जाण्यापूर्वी मात्र त्यांनी श्री. अण्णासाहेब भोपटकर यांना एक पत्र लिहून ती कळविली होती. त्या पत्रांतील महत्त्वाचा कांही भाग पुढे देत आहे. "I consider that there can be no worse tyranny of official unreason and special animus against

Hindus than the special and scandalous order of the District Magistrate. And scornful and contemptuous defiance of that order can be the only answer to it from a self-respecting Hindu citizan, however mild he may be in temperament." पुढे ते लिहितात, "मी घटा वाजविण्यास जातो आणि तिला म्हणतों :- "Tinkle tinkle little bell and let the Order go to Hell."

वरील पत्रातील मजकुरावरून हिंदूंच्या न्याय्य हक्काबद्दल तात्यासाहेब यांना किती तळमळ असे हे दिसून येते.

रामकृष्ण नारायण फडणीस

(संपादक, काव्यरत्नावली, जळगांव, पूर्वखानदेश)

सन १९१६ सालची गोष्ट. त्या वर्षीची कॉंग्रेस लखनौला भरावयाची होती. त्या वेळीं जी काग्रेस-स्पेशल निघाली तिने लोकमान्य टिळक जाणार आहेत असे आम्हां विद्यार्थिवर्गास समजले. लोकमान्यास समक्ष पाहण्याची आमची इच्छा अत्यंत अनिवार झाली; परंतु स्पेशल ट्रेन जळगांवास न थांबतां, भुसावळ येथे थांबणार होती, म्हणून आम्ही सर्वजण आधीच्या गाडीनें भुसावळला जाऊन थांबलों. एके तासाने कॉंग्रेस-स्पेशल तेथे आली. लोकमान्यांना हार घालण्याकरितां, भेटण्याकरितां व दर्शनाकरिता प्लॅटफार्मवर व छपरावर देखील इतकी मनस्वी गर्दी झाली होती की, पुष्कळांना लोकमान्यांचे नुसते दर्शनसुद्धा झाले नाही. अशा गर्दीत माझ्यासारख्या ठेंगू विद्यार्थ्याला दर्शन होणे म्हणजे आकाशाला गवसणी घालण्यासारखेच अशक्य होते. थोड्या वेळाने लोकमान्यांचा जयघोष करीत गर्दीची जी एक जोरदार लाट उसळली तीबरोबर मी जो लांब ढकललो गेलो तो दोन डबे पुढे निघून गेलों व टोपीहि हरवली गेली! मी ज्या डब्याजवळ उभा होतो त्यांत तात्यासाहेब केळकर वर्तमानपत्र वाचीत होते. मी त्यांच्याकडेच मोठ्या कुतूहलाने पहात उभा राहिलो. थोड्या वेळाने तात्यासाहेबांचे लक्ष खिडकीकडे गेले. मी तेथे आशाळभुतासारखा उभा होतोच. मला पाहून ते म्हणाले, "अरे बाळ! टिळक मागच्या डब्यांत आहेत. इथे काय पाहतोस?" त्यानंतर मी म्हणालो, "तेथे गर्दी फार आहे. मी उंच नसल्यामुळें मला टिळकांचे दर्शनसुद्धां होऊ शकत नाही." असे मी म्हटल्यानंतर त्यांना काय वाटले कोणास ठाऊक, ते एकदम उठले आणि डब्याचे दार उघडून त्यांनीं मला आंत घेतलें व माझा हात धरून खाली उतरवून लोकमान्यांच्या डब्यात मागील दाराने मला चढवून दिले. अर्थात् प्लॅटफार्मवरील लोकापेक्षां फारच जवळून, चांगल्या तऱ्हेनें

पुष्कळ वेळ गाडी सुटेपर्यंत मला लोकमान्यांचे दर्शन घेतां आले, व मनाची
प्ति झाली. गाडीची शिटी झाल्यानंतर मी लागलीच उडी मारून उतरलो.
ापण डब्यात चढविलेला मुलगा उतरला किंवा नाही हे मात्र खिडकीतून डोका-
न पाहण्यास तात्यासाहेब विसरले नाहीत. गाडी चालू होताच ह्या सुवर्णसंधीचा
ाभ करून देणाऱ्या माझ्या उपकारकर्त्यास मी नमस्कार केला व त्याचे आभार
ानीत परतलो.

पुरुषोत्तम विश्वासराव डावरे

(वकील, चिटणीस, म. प्रां. वर्णाश्रम स्वराज्यसंघ, पुणे)

(१) १९४० साल असावे. पुण्यांतील "वेदशास्त्रोत्तेजक सभा" या जुन्या सधन संस्थेमध्ये दोन पक्षात काही तात्त्विक वाद संस्थेच्या भावी धोरणाबाबत घटनेबाबत निर्माण झाला होता. दोन तीन सभा होऊन वाद मिटण्याऐवजी तो ाकोपासच गेला. अखेर निर्णयात्मक ठरावासाठी सार्वजनिक सभेच्या दिवाणखान्यात ात्यासाहेब यांच्या अध्यक्षतेखाली सभा भरली. मुद्द्याचे प्रश्न निघताच शाब्दिक गधुमाळी सुरू झाली व ती शब्दाशब्दी मारामारीचे रूप धारण करणार असे ाटू लागले. इतक्यात अध्यक्ष तात्यासाहेब यांनी बोलणाऱ्या वक्त्यास बोलणे ाबविण्यास सुचविले व स्वतः त्यांनीच भाषण सुरू केले. जमलेली मंडळी ाद्वान, अभ्यासू, तत्त्वनिष्ठ व कायदेतज्ज्ञ, तसेच वादविषयहि कठीण, तशातच ारामारीपर्यंत मजल आलेली अशा वेळी सभा जिंकणे म्हणजे अतिकठीण ाष्ट; पण तशाहि अवघड प्रसंगी तात्यासाहेब यानी घटनेवर व वादविषया-र सुंदर व परिणामकारक भाषण केले व दोन्हीहि पक्षांस मोठ्या धोरणीपणाने ापल्या काबूत राखले. भाषणाच्या शेवटी "आपण मला पंच नेमल्यास मी निर्णय ऊ शकेन व सर्वांचे समाधान करू शकेन" अशी ग्वाही त्यानी दिली; आणि ाश्चर्याची गोष्ट अशी की, भांडणाऱ्या दोन्हीहि पक्षांनी तात्यासाहेब यांची सूचना कमताने मंजूर केली; इतकेच नव्हे तर आणखी दोन पंच निर्णय करण्यास मदत ारण्यासाठी त्यांच्या पसंतीप्रमाणे घेण्याचा अधिकारहि त्यानाच दिला! अशा-ांतीने मारामारी टाळून गुण्यागोविंदाने तात्यासाहेबानी सभा संपविली केवढी जबर मन्वयशक्ति, किती सूक्ष्म घटनापटुत्व व लोकाना आकर्षित करण्याची कोणत्या र्जाची त्यांची मानसिक उर्जा, असा विचार माझ्या मनात उचंबळून आला.

(२) महाराष्ट्रांतील संस्कृत भाषातज्ज्ञ महामहोपाध्याय पंडित वासुदेवशास्त्री ाभ्यंकर यांच्या सन्मानाचा समारंभ सुमारे १० वर्षांपूर्वी फर्ग्युसन कॉलेजच्या ॲफी-थिएटरमध्ये झाला सदर प्रसंगी तात्यासाहेब व पंतप्रधान श्री. बाळासाहेब खेर

प्रभृतींची भाषणे झाली. तात्यासाहेब यांचे भाषण फारच मार्मिक व उठावदार झाले. त्यांनी संस्कृत व इंग्रजी भाषेस सुंदर व समर्पक उपमा उपयोगात आणिली व तीच विशद करून सांगितली. संस्कृत भाषेला त्यांनी शालीन व जुन्या खानदानीच्या कुलस्त्रीची उपमा दिली, तर इंग्रजी भाषेस आधुनिक कॉलेज तरुणीची उपमा दिली, व मोठ्या आकर्षक व विनोदी भाषेत त्याच उपमेच्या अंगोपांगांचे खुलवून वर्णन करून संस्कृत भाषेचे श्रेष्ठत्व पटवून दिले. ही उपमा मला इतकी मनोरम वाटली की, तीवरूनच मजला तात्यासाहेबांचे समग्र वाङ्मय वाचावेसे वाटले व ते वाचीत असता असे समजून आले की, उपमा हा अलंकार तात्यासाहेब यांचा हुकुमाचा पत्ता असून, त्यांच्या लिखाणात उपमा या भाषालंकारास कोहिनूर हिऱ्याचे स्थान आहे.

यशवंत व्यंकटेश देशपांडे

(बी. ए., एलएल. बी., वकील, कराड)

मी सन १९१७ ते २२ पर्यंत सातारा येथे वकिली करीत होतो. त्या वेळी लो. टिळकांची साताऱ्यास ज्युबिली झाली. ते तेथे आले होते. त्यांना पान-सुपारी करणारांच्या यादीत माझे नाव दिलेले होते. पानसुपारीची वेळ सायंकाळी साडे पाच वाजण्याची होती. पानसुपाऱ्या घेत घेत लोकमान्यांची स्वारी माझ्या दारावर साडे-सहा वाजता आली व साडे-सहा वाजता तर थिएटरमध्ये त्यांचा सार्वजनिक समारंभ होता. लोकमान्यांची मोटार पाहताच मी पुढे होऊन हात जोडून चला म्हणून विनंती केली. लोकमान्य म्हणाले, फार उशीर झाला, आतां पानसुपाऱ्या घेणे बंद ! एक मिनिट यावे असा मी आग्रह धरला, पण येईनात. ते व मी दोघेहि चिडलो. ते म्हणाले मी येणार नाही. मी जाऊ देणार नाही म्हणून मोटारीपुढे आडवा उभा राहून, दहा मिनिटे मोटार मी आडवली ! लोकमान्यांच्या शेजारी मोटारीत तात्यासाहेब अगदी प्रसन्न चित्ताने हसत हसत त्यांस म्हणाले " अहो, भांडणांत तुम्ही दहा मिनिटे घालविलीत. एवढ्या वेळात तीनदां पानसुपारी तुम्ही घेऊन आलांसुद्धां असता ! "

या बोलण्याची छाप व पद्धति अशी काही सहजसुंदर व परिणामकारक होती की, चटकन लोकमान्य एका सेकंदांत अगदी मुकाट्याने उठले, माडीवर आले व स्वस्थपणे पानसुपारी घेऊन गेले. तात्यासाहेबांचे वजन व पुण्याई जबर हेच खरे !

गो. रा. बाळ

('नवाकाळ'चे बातमीदार, पुणे)

हिंदुस्थानात सायमन कमिशन येणार होते, त्या वेळी त्या कमिशनच्या विरुद्ध हिंदुस्थानात "सायमन गो बॅक" या घोषणांनी बहिष्काराची चळवळ सर्व पक्षांनी सुरू केली होती. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रातहि सायमन कमिशनच्या बहिष्काराची चळवळ जोमाने करण्यासाठी एक सर्वपक्षीय दौरा मुक्रर करण्यात आला. त्या दौऱ्यात तात्यासाहेब, अण्णासाहेब परांजपे, बापुकाका जोशी, बाबुराव फुले, हरिभाऊ तुळपुळे, पाषाणकर ही सर्वपक्षीय मंडळी होती. त्या दौऱ्याबरोबर अंतुकाका फडणीस आणि 'नवाकाळ'चा बातमीदार म्हणून मी गेलो होतो. या पुढाऱ्यांपैकी बापुकाका आणि अण्णासाहेब हे माझ्या पूर्ण परिचयाचे होते; पण केळकरांचा व माझा तसा परिचय नव्हता. मी त्यांच्या विरुद्ध पक्षातील वृत्तपत्राचा वार्ताहर होतो या दौऱ्यासाठी एक मोटार लॉरी ठरविण्यात आली होती. त्या लॉरीतून हा दौरा सर्व महाराष्ट्रभर जाऊन आला या पुढाऱ्यांच्याबरोबर लॉरीत बसण्याचा मला संकोच वाटू लागला, हे तात्यासाहेबांच्या निदर्शनास आले; त्या वेळी तात्यासाहेबांनी अंतुकाका यांना बोलावून सांगितले की, बाळ यांना सांगा की, संकोच वाटू देऊ नका. अंतुकाकांनी मला हे सांगितले, त्यामुळे मला थोडा धीर वाटू लागला. तात्यासाहेब आणि अण्णासाहेब परांजपे महाराष्ट्रात त्या वेळी असलेल्या परस्पर विरुद्ध फेर नाफेर पक्षांचे अध्वर्यु होते हे दोघेहि एकमेकांच्या पक्षावर 'अहिरावण महिरावण" प्रमाणे तुटून पडत असलेले त्यांच्या जाहीर व्याख्यानांच्या वेळी श्रोत्यांना स्पष्ट दिसून येत होते त्यांची होणारी व्याख्याने ऐकून आणि वाचून जरी हे "मुदोपसुद" असे वाटत असले तरी हे दोघेहि एकत्र बसले असतांना त्यांच्या आपुलकीच्या भाषणाने ते जिवलग स्नेही आहेत, असेच मला त्यांच्या मोटारीतील गप्पागोष्टीवरून व हास्यविनोदावरून वाटले. या पुढाऱ्यांपुढे त्या वेळी "सायमन कमिशन बहिष्कार" हा एकच विषय होता या दौऱ्यांत फेर-नाफेर हे राजकारण ही मंडळी विसरून गेलेली मला दिसली. या दौऱ्यामध्ये तात्यासाहेब आपल्या विनोदपूर्ण भाषणात इंग्रजांच्या राहणीचा तिटकारा व त्यांच्याविषयी द्वेषभावना उत्पन्न करीत. या दौऱ्याच्या वेळी तात्यासाहेबांच्या स्वभावातील निरनिराळे कप्पे मला कळून आले. त्यांचा स्वभाव अत्यंत हळुवार असल्याचे आणि त्यांच्याजवळ लहान-मोठा हा भेदाभेद नसल्याचे मला समजले. मी त्यांच्या विरुद्ध पक्षांतील वृत्तपत्राचा वार्ताहर होतो, तरी त्यांनी माझ्याबद्दल आपुलकीच्या भावनेने वागणूक ठेवली होती, हे मी कधीच विसरणार नाही. आपल्यापेक्षा लहान दर्जाचा मनुष्य असला तरी त्याला आपल्याबरोबर बरोबरीच्या नात्याने वागविण्याचा त्यांचा गुण पुढाऱ्यांनी घेण्यासारखा आहे. ते नेहमी मला म्हणत की, वार्ताहराबद्दल मला अभिमान आहे.

मीं हें काम केलेलें आहे व इल्लींहि वेळप्रसंगी करीत असतों. एवंच, तात्यासाहेबांनी माझ्याबद्दल या दोन्ह्यांत विशेष काळजी व विचारपूस, परिचय नसतानाहि केली !

दामोदर गोविंद साठये

(हुंडीवाले साठ्ये, पुणें)

(१) आमचे वडील गोविंद काशिनाथ साठ्ये हे ह्यात असतांना सन १९२३ साली आमच्या घराण्यावर काही प्रसंग गुदरला, म्हणून आमच्या खानदानी घराण्याकडे लक्ष देऊन आर्थिक मदतीकरिता तात्यासाहेब ह्यानी एका संस्थानिकास पत्र दिले. नंतर सन १९२८ मध्ये आमचा वाडा व १९३० सालात आमचे वडील मातोश्री गेल्यामुळें आम्ही पोरके झालो; अशा अन्धःकारमय परिस्थितींत त्यांस विनंती करण्यात आल्यावरून त्यानी दुसरें पत्र मुंबईतील एका बॅरोनेटास देऊन आम्हास बहुत उपकृत करून त्यांनी आमच्या घराण्यास एका महान् बिकट परिस्थितीतून पार पडण्यास मोठाच हात दिला, तो आम्ही जिवंत आहोत तोंपर्यंत तरी विसरणार नाही; कारण इतके त्या पत्राने आमचेवर उपकार झालेले आहेत.

(२) लोकमान्य ह्यात असता आमच्या घराण्यावर कांहीं आपत्ति आली. तिच्या निवारणाकरितां आमचे वडील व चुलते लोकमान्यांकडे जाऊन त्यांची त्यांस मदत मागितली. अर्थात् ही मदत द्रव्यरूपाची नसून कांहीं विशिष्ट लोकांना शिफारशीची पत्रे मागण्याबाबत होती. तेव्हां लोकमान्य त्यांस म्हणाले, "मजकडून हटकून काम होण्यासारखें असते तर मीच पत्रे दिली असतीं. परंतु माझ्या पत्राचा उपयोग न होतां दुरुपयोग मात्र होईल ! करितां आमच्या तात्यासाहेब यांच्याकडून ती पत्रे घ्या. ते अवश्य देतील व त्यांचा उपयोगहि होईल." त्याप्रमाणे तात्यासाहेबांस विनंती करण्यांत आली व त्यानी उदार मनाने पत्रे दिली; पण, आश्चर्याची गोष्ट अशी की, पत्रांतील मुख्य मजकूर टाईपराईट करून ज्यास पत्रे द्यावयाची ती जागा त्यानी कोरी ठेवून पत्राखालीं सह्या केल्या, व सांगितलें की, "तुम्हांस वाटेल त्यास ही पत्रे पाठवा. ही संपली तर पुन्हां अशीच देईन !" केवढा हा परोपकार व औदार्य !

नारायण दामोदर देवधेकर

(बी. ए., एलूएल्. बी., वकील, उंबरगांव, ठाणें)

(१) दुसरी ठाणे जिल्हा परिषद डहाणू येथे भरली; त्या परिषदेसाठी लो. टिळकांना आग्रहाचे निमंत्रण गेले होते. त्यांच्याकडून लिहून आले की, मला वेळ

नसल्यामुळे केळकराना मी पाठवून देतो; त्याप्रमाणे तात्यासाहेब आले. परिषदेचे अध्यक्ष सातारचे कै. दादासाहेब करदीकर होते. त्यांच्याबरोबरच तात्यासाहेबांची उतरण्याची व्यवस्था श्री. जम्नादास मेहता याच्या बंगल्यावर केली होती. जम्नादासांनी या थोर महाराष्ट्राच्या पाहुण्याना काही कमी पडू नये अशी व्यवस्था केली होती. तात्यासाहेबाना दुपारचे भोजन झाल्याबरोबर वामकुक्षीची सवय होती. त्यांनी स्वतःच आपली प्रवासाची वळकटी सोडली. सतरंजी काढून झटकली व वऱ्हांड्यांतच ती अथरून तीवरच ते पडले. हे पाहून घाईघाईने स्वयसेवक गादी वगैरे मोठा बिछाना घेऊन आले. जम्नादासानी तर त्याना दिवाणखान्यात पलगावर निजण्याचा आग्रह केला; पण तात्यासाहेबानी "अहो, मला जरा वेळच पडावयाचे आहे, पलग-बिछाना वगैरे काही नको. येथेच छान वारा येतो आहे", असे सागून डोळे मिटून डुलकी घेण्यास सुरुवात केली. त्याची उच्च विचारसरणी व साधी राहणी याचा तेथे सर्वांवरच फार परिणाम झाला.

(२) अहमदाबादच्या कांग्रेसनंतर (१९२१) वकिली सोडावी वगैरे गांधीच्या प्रचाराचा परिणाम होऊन एक वर्ष तरी वकिली सोडली नाही तर आपण आपल्या कर्तव्यात कसूर केला असे होईल, अशी तळमळ माझ्या मनास लागून मी बेचैन झालो. सल्ला घेण्यास घरी कोणी वडील मडळी नव्हती. तेव्हां तात्यासाहेबांना मी मुद्दाम भेटलो. माझ्या मनाची तळमळ सागितली; व सल्ला विचारला. तेव्हा ते म्हणाले, "देवधेकर ! होय, तुमच्या मनाची तळमळ मी ओळखतो. देशासाठी स्वार्थत्यागाने कार्य करण्यास कोणी पुढे आल्यास त्याची मी वहावाच करीन; पण एक वर्षात स्वराज्य वगैरेत कांहीं अर्थ नाही. ज्या तळमळीनें तुम्ही हे काम करू इच्छिता त्यातून लवकर मुक्तता तर होणार नाहीच, पण तुम्ही अधिकाधिकच त्यात गुरफटाल; म्हणून म्हणतो, आणखी दोन महिने तुम्ही शांतपणें विचार करा व त्यानतरहि वकिली सोडण्याचाच निश्चय कायम राहिला तर मग वकिली सोडा व कामाला लागा. मात्र एक सांगतो, ते आज न पटले तरी पक्कें लक्षात ठेवा: 'गाधीचे हे असेच चालू राहिले तर आपल्याला म्हणजे टिळकानुयायाना केव्हांतरी कॉंग्रेसमधून बाहेर पडावे लागेल; त्याला तयार राहा म्हणजे झाले.' नतर मी वकिली सोडली; ती पुनः कधीच सुरू केली नाही. तात्यासाहेबांची कळकळीची व अचूक सल्ल्याची योग्यता आजतरी कोणास सागावयास नको.

ग. ह. दातार

(बी. ए., मुंबई)

(१) टिळक-चरित्राचे लेखन निर्वेधपणे करण्यासाठी तात्यासाहेब कांहीं

दिवस यवत येथें जाऊन राहिले होते. या कामासाठी अनेक सदर्भग्रथ व वर्तमानपत्रांच्या जुन्या फाइली तेथें नेण्यांत आल्या होत्या. त्यांतील जरूर ते संदर्भ, तारखा व माहिती नजरेखालीं घालून मग हॉलमध्ये येरझारा घालतां घालतां तोंडाने मजकूर सांगावयाचा असा त्याचा क्रम असे. त्यांचा मजकूर सांगण्याचा ओघ अस्खलित चाललेला असे; फक्त लिहून घ्यावयालाच काय वेळ लागेल तेवढाच खड पडावयाचा. दोन तास लिहिणे झाल्यावर त्यांनी सांगितलेल्या मजकुरांतील सदर्भ वगैरे पडताळून पाहावयाचे असा क्रम होता व क्वचितच त्यांत चूक आढळावयाची. एक दिवस मी त्याना विचारलें की, येवढ्या गोष्टी तुमच्या बरोबर स्मरणांत कशा राहतात ? तेव्हां ते म्हणाले कीं, "इतर अनेक गोष्टींप्रमाणे स्मरणशक्ति हीसुद्धा कमवावी लागते व त्यासाठी निश्चयपूर्वक प्रयत्नाची जरुरी असते तथापि अभ्यासाने सर्व काही साध्य होते."

(२) टिळक महाविद्यालयाचे कार्य सुरू होऊन जवळजवळ एक वर्ष होत आले होते. वर्ग भरण्याच्या जागेचीच अडचण असे शिकविणारेहि वेळ मिळेल तसे शिकवायला येत अशा स्थितीत विद्यार्थ्यांच्या मनाची स्थिति थोडीशी त्रस्त व्हावी हे सहाजिक होते. एके दिवशी तात्यासाहेब वर्गामध्ये महाविद्यालयाच्या कार्याबाबत कोणाच्या काही सूचना अगर तक्रारी आहेत का असे विचारीत होते त्या वेळी विद्यार्थिसुलभ आवेशाने मी म्हणालो की, "येथील आम्हा विद्यार्थ्यांची स्थिति प्रयोगशाळेतील बेडकासारखी झालेली आहे ! जो येतो तो आपला शस्त्र चालवतो. त्यानेच शास्त्रीय ज्ञानांत कदाचित भर पडणारी असली तरी त्यात बेडकाचा काय फायदा हे कांही कळत नाही." हे शब्द तात्यासाहेबाना लागल्यासारखे दिसले. त्याचा कठ सद्गदित झाला व ते म्हणाले की, "तुम्हा मुलाना मी बेडकासारखा कसा समजेन ? तुम्ही कोणत्या भावनेने येथे आलां आहांत याची मला जाणीव आहे; पण आम्हां कार्यकर्त्यांमध्ये जी शिस्त व जो एकसूत्रीपणा असावयास पाहिजे तो नसल्यामुळे परिस्थिति अशी आहे. पण ती शक्य तितक्या लवकर सुधारावी म्हणून माझे प्रयत्न चालू राहतील येवढे मात्र मी तुम्हाला आश्वासन देतो."

एकदा एका गोष्टीत तात्यासाहेबाशी माझा मतभेद झाला. त्याचे म्हणणे मला पटेना व माझे म्हणणे त्यांना पटेना. यानतर काही दिवसांनी त्यांची माझी गाठ पडल्यावर ते म्हणाले की, "विचारांती तुझे त्या दिवसाचें म्हणणे बरोबर होतें असे मला मागाहून वाटू लागलें." त्यांच्या मनाचा हा प्रांजलपणा व ही ऋजुता पाहून आपले म्हणणे बरोबर असल्याचा माझा अभिमान पार नाहींसा झाला !

रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडे

(कॅप्टन, एम्. बी. बी. एस्., डॉक्टर, कोल्हापूर)

(१) तात्यासाहेब यांच्याविषयी आदरभाव माझ्या मनात माझ्या विद्यार्थी-दशेपासूनच वसत आहे. माझे ' सुश्लोक गोविंद ' (प्राकृत गीतगोविंद) हस्तलिखितांत होते तेव्हांच (१९२३ साली) मी ते तात्यासाहेबांच्या अवलोकनांत आणवले व मला त्यांच्याकडून एक त्रोटक पण उत्तेजनपर चांगला अभिप्राय पत्रद्वारां आला. पण पुढे ११ वर्षांनी तो ग्रंथ मी प्रसिद्ध करू शकलो. तसेच १९४० मध्येहि माझ्या ' सुश्लोक कुमार ' (प्राकृत कुमारसंभव) काव्यास अभिप्रायदर्शक मोठेंच गौरववर पत्र त्यांनी पाठविले. म्हणूनच मला त्यांच्याविषयी अत्यादराने म्हणावेसे वाटते की—

मो वाङ्मयाभिधसरोवरचारुहंस । हे हृिदभूमिगगनाङ्गणपूर्णचंद्र ।।
विद्यावतंस नररत्न धियां समुद्र । वंदे नृसिंहं भवदीयपदाब्जयुग्मम् ।।

(२) १९४० च्या मे महिन्यात शारदोपासक संमेलन-प्रसंगी मी तात्यासाहेबांची गांठ घेतली व त्यांच्या अनुज्ञेने 'पुष्करणी' बंगल्यात त्यांच्या भेटीस ३० मे रोजी दुपारी गेलो. त्याच वेळी विख्यात साहित्यिक खांडेकर व शारदोपासक संमेलनाचे अध्यक्ष माडखोलकर ही मंडळी तेथे तात्यासाहेबांच्या भेटीस आली. तात्यासाहेबांनी सर्वांचे खालच्या खोलीतच स्वागत केले; व अगदी खेळीमेळीने पुष्कळ विषयांवर अनेक गप्पा झाल्या. नंतर खांडेकर-माडखोलकर मंडळी गेल्यावर तात्यासाहेबांशी मी काही वेळ बोलत बसलो होतो. 'सुश्लोक कुमार'च्या माझ्या प्रस्तावनेत कालिदासाच्या दोन महाकाव्यांचे पौर्वापर्य ठरविण्याच्या बाबतीत 'रघुवंश' हा 'कुमारसंभवा'च्यापेक्षां आधीचा असावा असे मला का म्हणावेसे वाटते, याची मी जी चर्चा केली आहे तीविषयी तात्यासाहेब यांचे मत मी अजमावण्याचा प्रयत्न केला. मी सांगितलेली कारणेच विचारांत घेऊन कुमारसंभवच आधीचा असावा असेहि अनुमान काढता येईल, असे तात्यासाहेबांचे मन दिसले. नंतर तात्यासाहेबांनी आपली आठवण — प्रसाद — म्हणून मला आपले तीन ग्रंथ ' डॉ. श्रीखंडे यांस मित्र-भेट ' असें लिहून सही करून दिले !

(३) करवीर नगरवाचनमंदिराचा एक मोठा समारंभ येथे झाला. त्यास रा. ब. चिं. वि. वैद्य, ह. भ. प. पांगारकर, श्री. वा. म. जोशी व तात्यासाहेब ही महाराष्ट्रांतील विद्वद्रत्ने आली होतीं. सर्वांचीच व्याख्याने उत्कृष्ट व उद्‌बोधक अशी झालीं. मात्र तात्यासाहेब यांच्या व्याख्यानप्रसंगी राजाराम कॉलेज हॉलच्या गॅलरीतून एका विद्यार्थ्यानें व्यासपीठाकडे अंडीं फेकलीं ! व्याख्यान ऐन रंगांत आले होतें व एकदम असा प्रकार झाल्यामुळे श्रोतृवृंद अगदी क्षुब्ध झाला.

तथापि तात्यासाहेब अगदी शांत होते व त्यांनी त्या विद्यार्थ्यासहि कांहीं शिक्षा होऊ नये असे मत दिल्याचे कळले! या अनपेक्षित प्रकारामुळें तात्यासाहेबांचे व्याख्यान अविस्मरणीय असेच झाले. तसेच त्याच रात्री 'विद्यापीठां'त वामनरावजींचे व्याख्यान तात्यासाहेब यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. तोहि प्रसंग लक्षांत राहण्यासारखाच झाला. शेवटीं आभार मानतेवेळी व्यवस्थापकांनी काहीं बोचक उद्गार काढले. त्या वेळी मात्र अध्यक्ष तात्यासाहेब अगदीं खवळून गेले व त्यांनी हार घालून घेण्याचे साफ नाकारले! व्यवस्थापकांस त्यांची क्षमा मागून त्यांना शांत करतांना अगदी पुरेवाट झाली.

कल्याणराव अंबेवाडीकर

(बाभूळखेडा, नागपूर)

१९३१ साल. दांडीमार्च सुरू झाला होता. चळवळीचा वन्हि सर्वत्र चेतवला जात होता याचवेळी शनवार वाड्यासमोर सभा घेतली गेली होती. आणि असेहि प्रसिद्ध झाले होते की, तात्यासाहेब या सभेत बोलणार आहेत सभेस प्रारंभ झाला. कम्युनिस्ट फडके यांनी सभा सुरू झाल्याची सूचना दिली. अध्यक्षाचे नाव सुचवले गेले. दुजोरा देण्यासाठी एक गृहस्थ उभे राहिले त्यांनी तात्यासाहेबांना (कुत्सितपणे) गांधीटोपीचा आहेर दिला! टाळ्यांचा एकच कडकडाट झाला. तात्यासाहेब बोलावयास उभे राहिले. ते आपल्या भाषणात म्हणाले, "ज्या गृहस्थांनी मला हा आहेर दिला, तो मी त्यांची आठवण म्हणून जपून ठेवीन! त्यांच्या विनंतीप्रमाणे हा 'आहेर' असल्याकारणाने मला रोज वापरतां येणार नाही! पण हा मी जपून ठेवीन. आहेर फक्त जपूनच ठेवावयाचा असतो!" टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट!!

वि. त्र्यं. गर्दे

(एम्. ए., पुणें)

सन १९३६ साली तात्यासाहेब यांनी माझ्या एका चित्रपटकथेवर स्वतःचा लेखी अभिप्राय मला दिला होता. मध्यंतरी दहा वर्षांच्या काळात त्यांना प्रत्यक्ष भेटण्याचा मला योग आला नव्हता. दहा वर्षांसारख्या प्रदीर्घ कालात त्यांना इतर कित्येक लोक भेटले असतील नि कित्येक इतर पुस्तकांवर त्यांनी अभिप्राय पण दिले असतील. तथापि पहिल्या भेटीनंतर, कमीत कमी दहा वर्षांनी, म्हणजे १९४६ सालांत मी त्यांच्याकडे एक प्रशस्तीपत्र मागावयास गेलो असतां, त्यांनी दहा

वर्षांपूर्वीच्या आपल्या अभिप्रायाची मला आठवण करून दिली ! पंचाहत्तर वर्षांच्या केळकरांची ही तीव्र स्मरणशक्ति पाहून मला आश्चर्याचा धक्काच बसला.

शांताराम आ. सबनीस

(बी. ए., एलएल्. बी., सॉलिसिटर, मुंबई)

(१) १९३२ साली " महाराष्ट्र रत्नावलि " या नांवाने श्रीहर्ष कवीच्या संस्कृत "रत्नावलि" या नाटकाचे मराठीत समश्लोकी भाषांतर मी प्रसिद्ध केले व त्याची एक प्रत केळकर यांच्याकडे अभिप्रायासाठी पाठविली. त्या पुस्तकाचा त्यांनी फार गौरव करून " आजवर जी संस्कृत काव्यांची मराठीत भाषांतरे झाली त्यांच्या-इतके किंबहुना त्यापेक्षाहि सरस असे आपले भाषान्तर झाले आहे ", असा अभिप्राय दिला. त्यानंतर १९३८ साली माझें संस्कृत "मेघदूत" काव्याचे समवृत्त व समश्लोकी मराठी भाषांतर परीक्षणासाठी त्यांच्याकडे पाठविले. त्या पुस्तकास त्यांनी मार्मिक व विद्वत्ताप्रचुर प्रस्तावना लिहिली आहे. या वेळपर्यंत त्यांची माझी प्रत्यक्ष भेटहि झाली नव्हती.

(२) माझ्या 'मेघदूताच्या' मराठी भाषांतराचा उल्लेख वर आलाच आहे. त्यासंबंधीच्या एका घटनेचा उल्लेख केल्याशिवाय राहवत नाही. या ग्रंथाला तात्यासाहेबांनी लिहिलेल्या प्रस्तावनेत (हिला त्यांनी 'अभिनंदन' हा मथळा दिला आहे) गुणविशेषांचा मोकळ्या मनाने गौरव केल्यानंतर काही दोषस्थळेंहि दाखविली आहेत. या दोषस्थळाबद्दल माझा त्यांच्याशी प्रामाणिक मतभेद झाला, तें मी त्यास नम्रपणें कळविलें. त्यांनी मतभेदाची कारणे लिहून कळविण्याची सूचना केल्यावरून मी उत्तरी सविस्तर खुलासा केला. या माझ्या पत्राला जे त्यांचे उत्तर आले, त्यांतील मजकुराने त्यांच्या थोर, निगर्वी, परमतसहिष्णु स्वभावाची पूर्ण साक्ष पटते. त्या पत्रांत त्यांनी लिहिले होते, " माझी मते म्हणजे कांही वेदवाक्य नव्हे ! आपला खुलासा वाचून आपल्या म्हणण्यात बरेच तथ्य आहे असे मला वाटते. या अडचणीतून दोन मार्ग मला सुचतात; एक तर माझा लेख दुरुस्त करून मी पुन्हां लिहावा. किंवा तो आहे तसाच ठेवून माझ्या आक्षेपांखाली टीपा देऊन आपल्या मतभेदाची कारणें नमूद करावी. यांपैकी कोणता मार्ग आपणास पसंत आहे ते कळवावे.' तात्यासाहेबांसारख्या सज्जनांस पुन्हां तसदी देणे मला पसंत नसल्यामुळे, मी दुसरा मार्गच पसंत केला आणि दर आक्षेपाखाली टीपा देऊन पुस्तक छापले.

'बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः' हा अनुभव साहित्यक्षेत्रांत नवीन नाही; पण शहराच्या उजाड वाळवंटांत सुंदर हिरवळीप्रमाणे वरील नियमास अपवाद अशी तात्या-

साहेबासारखीं थोर मनाची माणसे क्वचितच दृष्टीस पडतात. त्यांच्या गाढ्या विद्वत्तेने व नितांत सौजन्यानें ते अखिल महाराष्ट्रांत अत्यत लोकप्रिय होऊन राहिले होते.

नारायण श्रीपाद राजहंस ऊर्फ बालगंधर्व

(नटसम्राट्, पुणें)

(१) रसिकश्रेष्ठ व नाट्यप्रेमी तात्यासाहेब यानी अनेक उत्कृष्ट नाटकें लिहिली व ती सर्व रंगभूमीवरहि आली; पण त्यांचा माझा योग असा की, दोन कपन्यांत (किर्लोस्कर नाटक कपनी व गधर्व नाटक कपनी) मी प्रमुख असूनहि व मजवर त्यांचा हक्क व लोभ असूनहि कोठेहि त्यांचे नाटक रगभूमीवर येऊं शकले नाही व मला त्यांत भूमिका घेण्याचा प्रसग आला नाही हे आश्चर्य व दुर्दैव होय ! तात्यासाहेब यांच्या सर्व नाटकात मला कृष्णार्जुनयुद्ध हे नाटक फार आवडे; व सगीत आणि नाट्यकृति या दृष्टीने ते 'स्टेज'ला अतिशय अनुकूल व अनुरूप असल्यामुळे, माझ्या गधर्व-नाटकमडळीने ते रगभूमीवर करावे अशी माझी फार इच्छा होती. त्याप्रमाणे त्याना मी विनती केली. ती त्यानी आनदाने मान्य केली. पण एक अट मात्र घातली. ती अशी की, त्या नाटकातील नारदाची भूमिका मी स्वतः केली पाहिजे ! कारण, ते सबध नाटक त्या एका पात्राभोवती फिरणारे आहे, त्यावरच ते अवलबून आहे पुरुष भूमिका करण्याची ही जोखीम मी पत्करून त्यांची विनती मी मान्य केली. पुढे या कामाकरितां ते आमच्या मुक्कामी येऊ जाऊ लागले. योजना मुक्रर झाली, पात्रे ठरली, नकला सुरू झाल्या व वर्तमानपत्रांतहि याची वाच्यता झाली. पण प्रभुरायाची इच्छा निराळीच होती असेच म्हटले पाहिजे ! कारण, त्या वेळी अशी काही विचित्र घटना घडली की, हे काम पुढे चालविणे अशक्य झालें. मला फार वाईट वाटले, दुःख झाले. तथापि केव्हांतरी तात्यासाहेब यास हे सागण्याचे धारिष्ट केले पाहिजे, असे ठरवून माझे मित्र व तात्यांचे विश्वासनिधि रा. सदाशिराव बापट यास बरोबर घेऊन मी त्यांच्या घरी गेलो. त्यांना हे ऐकून अपमान झाल्याबद्दल राग येईल व तसे होणे अगदीच स्वाभाविकहि आहे, असे मी मनात म्हणतच होतो. पण आश्चर्याची गोष्ट अशी की, त्या थोर व उदार पुरुषाने माझी अडचण शांतपणाने व सहानुभूति-पूर्वक समजावून घेऊन, जणू याबाबतीत पूर्वी कांहीच घडले नाही असे समजून, त्यांनीं सर्व विसरण्याची मनाची तयारी दाखविली. माझ्याविषयी गैर-समजूत होऊं दिली नाही, राग केला नाही, सहानुभति नाहीशी केली नाहीं, पूर्वीचें नाते व सबध यांत यत्किंचितहि कडवटपणा किंवा कमीपणा येऊ दिला नाहीं ! लोक म्हणूं लागले की, श्री. काकासाहेब खाडीलकर यांना मला सांगितले म्हणून

मीं असे केले. शिव शिव ! लोकांचा हा प्रवाद सर्वस्वी कल्पित व खोटा आहे असे मीं तात्यांना सांगितलें. तेव्हां ती स्वारी निश्चयी मुद्रेने व लाघवी आवाजांत म्हणाली, "आमच्या कृष्णाजीपंताच्या हातून असली गोष्ट, आणि शिवाय ती माझ्या बाबतीत, कधीहि होणार नाहीं. त्यांचा स्वभाव मी पूर्ण ओळखतो. शिवाय, नारायणराव, तुम्ही सांगता यावर तर माझा पूर्ण विश्वास आहेच !"

(२) किर्लोस्कर नाटक मंडळी म्हणजे महाराष्ट्रांतील सर्व नाटक कंपन्यांचे मातृस्थान. नावालौकिकाला चढून या व्यवसायांत चमकणाऱ्या बहुतेक नटाचा नाट्यजन्म व त्याचे पहिले शिक्षण या माहेरघरींच झालें. नाट्यव्यवसायाची ती तपोभूमि होती. नाट्यकलामहर्षि गु. अण्णासाहेब किर्लोस्कर हे तिचे जनक व तिची पाठराखणी लो. टिळकानी केलेली, अशी ही किर्लोस्कर नाटक मंडळी १९१३ मध्ये ऐश्वर्याच्या व लोकप्रियतेच्या शिखरावर होती. परंतु दुर्दैव असे की, चालक मंडळीमध्ये महत्त्वाच्या बाबतीत तीव्र मतभेद उत्पन्न झाले. वादविवाद विकोपाला जाऊं लागला. नाटकगृहात होणारे 'मानापमान' कंपनीच्या बिऱ्हाडात होऊ लागले ! दोन तट पडले. एका बाजूला कै. शंकरराव मुजुमदार आणि दुसऱ्या बाजूला नटवर्य बोडस, गु. टेंबे आणि स्वतः मी असे होतो. फाटाफूट होणार, त्याशिवाय गत्यंतर नाही हे स्पष्ट दिसूं लागले; पण किर्लोस्कर मंडळीतून फुटून निघून दुसरी 'कंपनी' काढणे हा मार्ग आम्हा मंडळींच्या मनाला रुचत नव्हता. कारण, आमची मातृसंस्था सोडण्याच्या नुसत्या कल्पनेनेहि आम्हास कसेसेच होत होते.

या दिव्यातून कसा मार्ग काढावयाचा हा पेच होता. नाट्यकृतीत जसा पेचप्रसंग असतो, तसा नाटक कंपनीतला हा पेचप्रसंग होता. नाटकांतला पेच अप्रत्यक्ष आणि कृत्रिम, तर हा पेच प्रत्यक्षात आमच्या पुढे उभा होता आणि तो सोडवावयाचा होता. पण या दोन तटांतील भांडणे मिटतील अशी लक्षणे दिसेनात, फाटाफूट अपरिहार्य आहे, असे दिसूं लागले. त्या वेळी कंपनी पुणे मुक्कामी होती. पण लोकमान्य त्या वेळी स्वदेशाकरिता ब्रह्मदेशांत तुरुंगांत गेलेले होते; त्यामुळें अशा बिकट प्रसंगी त्यांच्या उपदेशाचा उपयोग आम्हांला होण्याची आशा नव्हती, म्हणून स्वाभाविकच आम्ही गुरुवर्य तात्यासाहेब यांच्याकडे गेलो आणि त्यांना दोन्ही पक्षात समेट करून किर्लोस्कर नाट्यसंस्था अभंग ठेवण्याची खटपट करण्याबद्दल विनंती केली.

समेटप्रिय तात्यांनीं हे अवघड काम आनंदाने आणि उत्साहाने अंगावर घेतले. दोन्ही तटांतल्या मंडळीशीं चर्चा, विचारविनिमय करण्याला त्यांनी सुरुवात केली. करारमदार, अटी, मसुदे, ठराव, पुन्हा फेरविचार असें सर्व कांहीं अनेकवार झाले. शेवटीं एक अखेरचा मसुदाहि तयार झाला. त्यासाठी तात्यांनीं

आपला अमूल्य वेळ खर्ची घातला. निःपक्षपातीपणानें योजना तयार केली व निच्या-करितां अतिशय परिश्रमहि घेतले; परंतु खेदाची गोष्ट अशी की, दुर्दैवाने त्याच्या सारख्यांच्या ह्या खटपटीला यश येऊं शकले नाही! प्रभुरायाची इच्छा तशी नव्हती!!

पुढे जेव्हां प्रभुरायाच्या कृपेने लोकमान्य सुटून परत आले, तेव्हा त्याच्या दर्शनाला आम्ही गेलों; व सर्व हकीगत त्याना सांगितली. ती सर्व शातपणाने ऐकून घेऊन लोकमान्य म्हणाले, "मला आमच्या तात्यासाहेबांकडून तुमची सर्व हकीकत समजली आहे. ती ऐकून मला फार वाईट वाटले. तात्याना या कामी यश आले असते तर मला फार आनद झाला असता. अशा कामी तात्याचा हात यशस्वी होतो असा अनुभव आहे; पण या कामी ते अयशस्वी कसा झाला याचे मात्र मला नवल वाटते. त्या वेळेला जर मी मोकळा असतो तर ही गोष्ट मीं केव्हाहि घडू दिली नसती. परतु आतां बोलून काय उपयोग!" तात्यासाहेब याना मध्यस्थी करण्यास विनती करतांना आमच्यावर केवढी जबाबदारी होती याची कल्पना आम्हांस होती; पण या प्रकरणात लोकमान्य नसले तरी तात्यासाहेब मध्यस्थ होते, म्हणूनच आमचा माथा उजळ होता हेच मला नेहमी मोठे समाधान वाटते.

वामन मोरेश्वर पोतदार

(बी. ए., एल्‌एल्. बी., पुणे)

(१) तात्यासाहेब यांचा सबध 'केसरी' कार्यालयाशी येण्यापूर्वी त्याची व माझी ओळख होती. त्यांचे सर्वात वडील बधु नारायण चितामण केळकर हे सन १८८६ च्या सुमारास डेक्कन कॉलेजमध्ये माझे सहाध्यायी होते. त्याचा व माझा दृढ परिचय होता. ते बी. ए. झाल्यावर शिक्षणखात्यांत सेवक झाले व ठाण्यास हायस्कुलमध्ये शिक्षक असतांना मुंबईस असत. तात्या तेव्हां एल्‌एल्. बी. च्या टर्मस् भरण्याकरिता मुंबईस होते; त्यामुळे त्यांचा परिचय चागला झाला. नाना हे फार विनोदी होते व त्यांस आम्ही नाना फडणीस म्हणत असू. त्या वेळीहि तात्या सरतरीत व हुषार दिसत असत; परतु ते पुढे सार्थ "नरसिंह" होतील असे त्या वेळी कोणास वाटले नव्हते.

(२) लोकमान्य टिळक यांस १८९७ मध्यें शिक्षा झाल्यावर त्यांच्या लॉ क्लासमध्ये मी शिकविण्यास जात असे. एक दिवस क्लास सुटल्यावर तात्या व मी खिडकीशी राजकीय परिस्थितीसंबंधाने बोलत होतों. समोर एका ओटयावर एक बिनड्रेसी डिटेक्टिव्ह बसला होता. आपल्या सर्व अंगाचे काम करून तो आमचे भाषण ऐकत होता. तात्यांनी माझें लक्ष तिकडे वेधिले व हळूच विचारले, "तो

कोण आहे हे तुम्हांस माहीत आहे काय ?" मी म्हटले "नाहीं". "अहो ! ते डिटेक्टिव्ह आहे; जरा जपून बोला. टिळकांच्या माणसांनी फार दक्ष व सावध असले पाहिजे ", असे ते म्हणाले.

काशीनाथ विष्णु खानविलकर

(हिऱ्या-मोत्यांचे व्यापारी, मुंबई)

(१) मी मुंबईच्या ब्राह्मणसभेचा चिटणीस होतो. सभेच्या श्रीगणपति उत्सवात रोज एखाद्या नामवंत वक्त्याचे व्याख्यान असावयाचेच असा जणूं सकेतच ठरून गेला होता. त्यामुळे ब्राह्मणसभेच्या व्याख्यानांच्या या मेजवानीत तात्यासाहेबांचें व्याख्यान असावयाचेच याची खूणगांठ त्यावेळच्या श्रोत्यांनी आपल्या मनाशी बांधलेली असे. आणि ह्या अपेक्षापूर्तीचा आनंद व्याख्यानाच्या आदल्या दिवसापासूनच श्रोते उपभोगीत असत. पण गेल्या दहा-पधरा वर्षांपासूनच तात्यासाहेबांना वृद्धपणामुळे हे सर्व व्याप सांभाळणे थोडे जिकीरीचे आणि त्रासाचे होऊन बसले होते; म्हणून ते मला म्हणाले, "हे पाहा खानविलकर, मला या वर्षी तुम्ही व्याख्यानाची गळ घातली नाहीत तर चालणार नाही का ? मला हे सगळे व्याप उरकायचे म्हणजे मोठी जिकीर होते. प्रवासाच्या दगदगीमुळे मला ते कांही तितकेंसें सुखाचे होत नाही. तेव्हां या वर्षी तुम्हीं मला सूट दिलीत तर बरं होईल ". तात्यासाहेबांनीं आणखी कांही सांगण्यापूर्वीच मी त्यांचे म्हणणें मान्य केले. आणि त्या वर्षी स्वातंत्र्यवीर सावरकराचे भाषण ठरवून आलो. परंतु गंमत अशी झाली की, सावरकरांचे व्याख्यान ज्या दिवशी ठरले होते त्याच्या आदल्या दिवशीच त्यांचा निरोप आला की " प्रकृति बरी नसल्याने मी उद्याच्या व्याख्यानास येऊ शकत नाही ! "

आतां आली का पंचाईत ! व्याख्यान तात्याराव सावरकरांसारख्या गाजलेल्या वक्तयाचें ठरलेले होते. ब्राह्मणसभेची तिन्ही सभागृहे भरून लोक अगणांत आणि पायरस्त्यावर सुद्धा उभे राहून त्यांचे भाषण ऐकणार होते. 'लाऊडस्पीकर' शिवाय भागण्यासारखे नव्हते आणि सावरकरांच्या वक्तृत्वाच्या जबरदस्त ओघांत श्रोते पिसासारखे हलके हलके होऊन तरगत जाणार होते, हे सारे स्वप्न मला दिसत होते आणि तेच सावरकर येणार नसल्याची चिठ्ठी माझ्या हातांत होती ! हे स्वप्न सावरकर नसतानाहि साकार करणारा, लोकांना नवीन कांही तरी सांगणारा, वक्तृत्वाने नाहीं तरी विद्वत्तेने भारून टाकणारा आणि सावरकरांची उणीव भरून काढून सावरकराचाच विषय लोकांना प्रतिपादून सांगणारा, केळकरांशिवाय दुसरा कोणीहि वक्ता मला दिसेना.

वेळ अगदी थोडा होता. मी उठलो आणि एकदम बोरीबंदरच गाठले व पुणें स्टेशनवर उतरलो, तो थेट तात्यासाहेबांच्याच घरी गेलो. मी आल्याचा निरोप वर पोचताच तात्यासाहेबांनी मला वरूनच हाक मारली. व्याख्यानाचा विषय कसा काढावा या विवचनेत मी होतो, तोच चार-दोन वाक्ये इकडची तिकडची झाल्यावर तात्यासाहेब हसत हसत विनोदाने म्हणाले, "सभेच्या व्याख्यानाला यायचे जमणार नाही असे मी म्हणालो तर तुम्ही खरो खरीच ब्राह्मणसभेतून आम्हाला अजिबात वगळून टाकलेत, अगदी हद्दपार केलेत!" विषयाला आयतेच तोंड सापडले म्हणून मी लगेच म्हणालो, "छे, छे, आम्ही वगळल नाही आपल्याला. आपल्याला वगळून आमचं चालतच नाही. आज संध्याकाळच्या व्याख्यानाचं आमंत्रणच करायला आलो आहे मी, तात्यासाहेब!" त्याबरोबर ते चमकून म्हणाले, "म्हणजे काय? बाकी मला वाटलंच होतं की, तुम्ही सकाळच्या प्रहरी इथं आलात, तेव्हा एखादं असलं पिल्लू तुमच्या खिशात असेलच!" मग आमची अडचण समजावून देतांच तात्यासाहेबांनी मोठ्या आनंदाने मुंबईस येण्याचे कबूल केले. मी एवढा मुंबईहून पुण्यास आलो; आणि आमची खरोखरीची अडचण त्यांना दिसली व या दोन्ही गोष्टींची त्यांना जाणीव होऊन त्यांच्या भिडस्त स्वभावाने आणि प्रसंगी हात देण्याच्या वृत्तीमुळे त्यांनी मुंबईस येण्याची दगदग सोसली. तात्यासाहेब त्या वर्षी येणार नसतानाहि आल्यामुळे, त्यांच्या व्याख्यानाचा लाभ होणार, याचा अत्यंत हर्ष वाटून श्रोत्यांनी तात्यासाहेबांचे टाळ्यांच्या गजरात उत्साहाने स्वागत केले. आणि आमच्या अपेक्षेप्रमाणेच त्यांचे त्या वेळचे भाषण झाले. भाषणाच्या सुरुवातीस आपण व्याख्यानाच्या तडाक्यात कसे सांपडलो याची विनोदपूर्ण हकीकत सांगून श्रोत्यांना त्यांनी खूप हसवल्याची मला चांगली आठवण आहे.

(२) वर दिलेल्या या भेटीनंतर थोड्याच दिवसांत हिंदु राष्ट्रीय निधि जमविण्याच्या कामानिमित्त त्यांच्या नि माझ्या भेटीचा पुन्हा योग आला. कार्यकारी मंडळाची सभा भरली होती. आणि त्याच दहावीस लोकांच्या बैठकीत दहा हजारांचा आकडा पुरा करावयाचा आम्ही संकल्प केला होता; तात्यासाहेबांनी पहिल्या तडाक्याला आपला पांचशे रुपयांचा आंकडा सांगितला! त्यामुळे इतरांनीहि आपापल्यापरी जास्तीत जास्त देणगीचे आंकडे घातले; तरी सुमारे सात हजारांचीच भरती झाली. तेव्हां दुसऱ्या पाळीला तात्यासाहेबांनी पांचशेचे सहाशे केले. तरी सुद्धां दहा हजार पूर्ण होईनात; मग पुन्हां तिसरी पाळी आली, तेव्हां मात्र तात्यासाहेब म्हणाले की, "हे पाहा, आतां मात्र माझ्याजवळ पैसे नाहीत. जे आहेत ते मला व माझ्या पत्नीला या पुढील दिवसांत पुरतील एवढी मला काळजी घेणं जरूर आहे. कुणास ठाऊक आमचं आयुर्मान आणखी किती आहे ते. आमचं आयुष्य संपण्या-

च्या वेळी जर शिल्लक राहिली तर वुईलमध्यें या निधीच्या नावाने मी पैसे लिहून ठेवीन." तात्यासाहेबांची सगळी काटकसर खाजगी जीवनांत चाले. देशकार्यांत मात्र सगळे आयुष्य आणि जवळचे जास्तीत जास्त वित्त त्यांनी खर्ची घातले. स्वतःची चैन प्रत्येकजण करीतच असतो; पण इतरांसाठी स्वतःची झीज सोसून मुक्त हस्ताने देणगी देणारी तात्यासाहेबांसारखी थोर मनाची माणसे फार दुर्मिळ असतात. म्हणूनच तात्यासाहेब गेले तेव्हा उभा महाराष्ट्र हळहळला, आणि प्रत्येक घराला आपल्याच घरातील कर्तासवरता व श्रेष्ठ माणूस गेल्याचे दुःख अनुभवाला आले!

(३) विलेपारले येथील लोकमान्य टिळकांच्या काही अनुयायांनी व चहात्यांनी लोकमान्यांचे स्मारक म्हणून "लोकमान्य-सेवा-संघा"चे सभागृह बांधले. त्याचा उद्घाटनसमारंभ तात्यासाहेबांच्या हस्ते व्हावा अशी तेथील लोकांची फार इच्छा होती. तेव्हा तात्यासाहेबांचा व आमचा लोभ म्हणून त्यांना समारंभाचे निमंत्रण देण्याची कामगिरी पार्ल्याच्या मंडळींनी मी व श्री. न. वि. भावे यांच्यावर सोपविली. ते उन्हाळ्याचे दिवस होते. तात्यांना या दिवसात कोकणात जाऊन राहण्याची मोठी हौस! आम्ही गेलो तेव्हा ते कोकणात जाण्याच्याच तयारीत होते. आमच्या येण्याचा आशय सांगताच ते म्हणाले, "मीच अध्यक्ष असायला पाहिजे असा आग्रह तुम्ही कां धरतां? मी आता महिनाभर तरी कोकणात जाऊन राहण्याचा विचार करतो आहे. तुम्ही कोणी दुसरा अध्यक्ष गाठलात तर खरच बरं होईल." मी म्हणालो, "ते सारं खरं; पण लोकमान्यांची परंपरा निष्ठेने कायम राखणारे एक तुम्हीच आहांत. लोकमान्यांचा केसरी, त्यांचे राजकारण आणि त्यांची परंपरा म्हणून लोक तुमच्याकडे अधिक आपलेपणाने पाहतात. लोकमान्यांचा गौरव तुमच्या हातून करण्यांत लोक आपलाहि गौरव समजतात. शिवाय लोकमान्यांचें स्मारक करण्यासाठी पार्ल्याच्या उत्साही मंडळींनी रात्रीचा दिवस करून अक्षरशः आपल्या खांद्यावरून दगडविटांच्या पाट्या वाहून या स्मारकाचा पाया भरला आहे. तेव्हां ..." पण मग तात्यासाहेबांनी मला अधिक बोलूच दिले नाही; आणि म्हणाले, "बरं बरं. केव्हां आहे तो समारंभ?" मी म्हणालो, "× × तारखेच्या सुमारास आहे. ती ठरली म्हणजे लोकमान्य सेवासंघाची मंडळी आपल्याला कळवतील". तात्यासाहेबांनीं सांगितले, "तुम्ही कोणतीहि तारीख ठरवा. त्या तारखेच्या आधी मी नक्की पुण्यास येतो. तुमचे ठरलें म्हणजे कळवा. महिनाभर राहण्याऐवजी दहा-बारा दिवसांतच मी कोकणांतून परत येईन." या त्यांच्या अनुग्रहाबद्दल आम्ही त्यांचे आभार मानले; आणि पार्ल्याच्या मंडळींना "तात्यासाहेब येण्यास तयार आहेत; तुम्ही पत्राने त्यांना तारीख कळवा," असें सांगितले. पण पुढे एके दिवशी मला लोकमान्य सेवासंघाकडून निमंत्रण-पत्रिका आली; ती वाचून मी

अगदी थक्कच झालों. पारल्याच्या लोकमान्य सेवासघाच्या सभागृहाचा उद्घाटन-समारभ लोकनायक बापूजी अणे याच्या हस्ते साजरा होणार हे वाचून मी मनाशी म्हणालो, "हे काय असे निराळेच झाल ! तात्यासाहेबांना निमत्रण केले त्याचे काय ? मग पारल्याला जाऊन चौकशी केली; तेव्हा समजले की, त्यांच्या कार्यकारी मडळात लोकनायक बापूजी अध्यक्षनाच बोलावण्याचे ठरले. मी म्हणालो, "पण हे तुम्ही तात्यासाहेबांना कळविलेत का ?" 'नाही' असे उत्तर आले !! आता आली की मान खाली घालण्याची पाळी ! तात्यासाहेब आपले ठरल्या तारखेला कोकणाचा मुक्काम सपवून पुण्याला येऊन पत्राची वाट पाहत बसले होते पण पारल्याच्या मडळींनी तर त्याची दखलच घेतली नाही अखेर श्री न वि भावे व मी उभयता पुण्यास गेलो. झाल्या प्रकाराबद्दल तात्यासाहेबाची समजूत कशी घालावयाची या विवंचनेत पडलो. त्याची क्षमा मागण्याखेरीज दुसरा कोणताहि मार्ग आम्हांस दिसेना; म्हणून तोच मार्ग आम्ही अवलबिला. पण तात्यासाहेबांसारख्या थोर माणसाची पारल्याच्या मडळीकडून अशी अवहेलना होऊनहि त्यानी या गोष्टीचा मुळीच विषाद मानला नाही. उलट शातपणाने आमचीच समजूत घालीत ते म्हणाले, "होत असे कधी कधी. बापूजी अणे आले आणि मी आलो नाही, यात मुळीच कांही बिघडल नाही. कोणी तरी अध्यक्ष होऊन सभारभ व्हावयास हवा होता, तो झाला. अध्यक्ष बापूजी की मी, हा महत्त्वाचा मुद्दाच नाही " केवढी उदारमनस्कता ही !

(४) सार्वजनिक कार्यासाठी अनेक तऱ्हेच्या देणग्या मिळविण्याकरिता कित्येकांच्या घरी मी गेलो आहे. अनेक अनुभव मला पाहावयास मिळाले आहेत देणगी हमखास मिळविण्यासाठी जेवढा वजनदार माणूस जाईल तेवढा देणगीचा आकडाहि भरघोस मिळू शकतो हा बहुतेकाचा अनुभव आहे. तेव्हा हिंदु राष्ट्रीय निधि जमविण्यासाठी आपण एकट्याने न जाता, तात्यासाहेबाना घेऊन कांही विशेष श्रीमत गृहस्थांकडे गेलो, तर देणग्या सढळ हाताने मिळतील, अशा विचाराने मी तात्यासाहेबाना माझ्याबरोबर येण्याची विनती केली; त्यांना ती प्रथम मान्यच होईना. ते म्हणाले, "आपल्या कार्याला पैसा मिळावा, अगदी पुष्कळ मिळावा, असं सारख वाटत असत हे खर; पण तो मागायला जाण हे काही जमत नाही बुवा आपल्याला !" मग परोपरीने त्याना त्याच्या येण्याचे महत्त्व मी सागू लागलो. तेव्हा ते माझ्याबरोबर येण्यास तयार झाले. मुबईतील कोट्याधीश गृहस्थ × × × याच्याकडे जाण्यास आम्ही निघालो. तात्यासाहेबाना मी वाटेत म्हणालो, "हे गृहस्थ अतिशय श्रीमत आहेत; आणि आपल्याबद्दल त्याना मोठा आदर आहे. तरी आपण आपला हेतु समजावून देतांच ते आपल्या म्हणण्यास मान देतील." "अस्स !" तात्यासाहेबांनी केवळ एकेरी उद्गार काढला. मी पुन्हा म्हणालो, "आपण म्हणाल

तो आंकडा द्यायला ते गृहस्थ खरेच तयार होतील." "खरं म्हणतां की काय?" तात्यासाहेब आंतून चिंतेने पण वरून आश्चर्य दाखवीत म्हणाले. "पण तात्यासाहेब, आपण मागायला मात्र पाहिजे. विचार न करितां तोंडाला येईल तो आंकडा आपण बेलाशक मागा" असे मी म्हणालो! "मागेन, मागेन." असे म्हणून तात्यासाहेबांनी मला आश्वासन दिले "तुमच्या म्हणण्याचा आशय माझ्या ध्यानात आला आहे. दाता मुक्तहस्तानें देणारा आहे, आतां तुमच्या कौशल्यावरच रक्कम हातांत पडणार आहे, असच ना तुमचं म्हणणं? मागेन, मागेन, मी सुद्धा मागेन आज बरं!" असे ते म्हणाले. नंतर आम्ही सदर गृहस्थाच्या बंगल्यावर गेलो त्यांनी आपल्या श्रीमंतीप्रमाणे तात्यासाहेबांच्या विद्वत्तेचा मोठा आदर व मानसन्मान केला. या गृहस्थांना त्यांच्याकडे जाण्यापूर्वी, "तात्यासाहेब आपल्याशी अमुक अमुक विषयावर पुष्कळ बोलणार आहेत व आपल्याकडे या कार्यासाठी देणगी मागणार आहेत" असे मी सांगून ठेवले होते. प्रथम या बसा झाले हवापाण्याच्या गप्पा झाल्या. चहाफराळाने आदरातिथ्य झाले. तरी मूळ मुद्द्याचा विषय निघेना. तात्यासाहेबांनी खूपच गप्पागोष्टी केल्या. नंतर लांबलेले संभाषण संपवून घरमालकांना ते म्हणाले, "बरं आहे; येतो आता आम्ही!" आणि नमस्कार करून तात्यासाहेब डोक्याला पगडी व्यवस्थित बसवीत उठले व रस्ता चालू लागले. मला मालकांनी मुद्दामच थांबवून घेतले आणि म्हणाले, "काय हो खानविलकर, तात्यासाहेब तुमच्या निधीबद्दल अमुक बोलणार आहेत, तमुक सांगणार आहेत, म्हणून तुम्ही म्हणत होता; आणि मुद्द्याची एक गोष्टसुद्धा ते बोलले नाहीत की." मी म्हणालो, "मोठा संकोची आणि भिडस्त स्वभाव आहे त्यांचा. सार्वजनिक कार्यासाठी सुद्धा—पैसे मागायला जीभ वळत नाही त्यांची. आपल्याकडे ते आलेच होते; आणि येण्याचा हेतुहि मी सांगितलाच आहे; तेव्हा ते आले म्हणजे देणगी मागण्यासाठीच आले हे ध्यानात घेऊन आपण ......" मला असे झाले की, आपण देणगीचा आकडा सांगावा तरी किती? तात्यासाहेबांनी दहा पंधरा हजार रुपये मागायला हरकत नाही असे मी म्हणत होतो. पण येवढी देणगी मागायला माझीहि जीभ रेटेना तेव्हा जास्तीत जास्त म्हणून मी पांच हजार रुपये मागितले आणि त्यांनीहि ते लगेच दिले!

(५) नंतर मुंबईतील दुसऱ्या एका श्रीमंत गृहस्थांना मी जाऊन भेटलो आणि "आपल्याकडे अशा अशा कामासाठी तात्यासाहेब स्वतः देणगी मागायला येणार आहेत" असे म्हणालो. पण ते गृहस्थ म्हणाले, "अहो, तात्यासाहेबांसारख्या विद्वान् आणि सार्वजनिक कामात सदोदित गुंतलेल्या माणसाने माझ्यासारख्याकडे येण्यात वेळ कशाला खर्च करावयाला पाहिजे? तात्यासाहेब या कार्याशी सहमत आहेत हेच त्या कार्याच्या महत्त्वाचे खरे द्योतक आहे त्यांच्या विचारसरणीवर

माझा विश्वास आहे. मीच त्याच्याकडे येतो आणि ते म्हणतील ती देणगी देतो." या गृहस्थांचा हा उत्साह आणि तात्यासाहेबांविषयीचा नितान्त आदर मी तात्यासाहेबाना अगोदरच बोलून दाखविला आणि त्याना एक प्रकारे पढविण्याच्या पद्धतीनच मी नम्रपणे म्हणालो, "तात्यासाहेब, हे गृहस्थमुद्धा आपण म्हणाल तो आंकडा देतील.आपण मात्र परवासारखा भिडस्तपणा न करता मोकळया मनाने देणगी मागावी." तात्यासाहेब हसून म्हणाले, "या वेळी अगदी घसघशीत आंकडा मी सांगणार आहे. तुम्ही मुळीच काळजी करू नका. परवासारखा सकोच कांही मी करणार नाही. येऊ देत ते; मग ते आहेत आणि मी आहे." मी सदरहू गृहस्थांना बरोबर घेऊन आलो त्या वेळी तात्यासाहेब सरदारगृहात उतरले होते. देणगी देणारे गृहस्थ मोठे गोष्टीवेल्हाळ होते. तासभर गप्पा झाल्या. आलेल्या गृहस्थांना संकल्पित विषयाचे विस्मरणच झाले आणि तात्यासाहेबाना आठवण होती तरी देणगी मागण्यास त्यांचा जीव धजावेना ! त्यामुळे एकेक मिनिटाचा हिशेब ठेवणारे आणि मिनिट फुकट गेल्यास जिवाचा आटापिटा करणारे तात्यासाहेब, मुख्य मुद्दा अडगळीच्या खोलीतील सामानासारखा बाजूला सारून, अवांतर विषयावर चांगले तासभर बोलत बसले. अखेर सरदारगृहाचे व्यवस्थापक त्याना जेवणाची वर्दी देण्यास आले. मग मात्र आलेल्या गृहस्थाना एकदम आठवण होऊन "खरच की ! मी अगदी विसरूनच गेलो. आपल्या त्या राष्ट्रीय निधीसाठी देणगी द्यायला मी आलो होतो. किती देऊ मी आपल्याला" असे म्हणाले. मी माझ्या कानांत सगळी शक्ति एकवटून तात्यासाहेबाच्या शब्दाची वाट पाहात होतो. तोच तात्यासाहेब म्हणाले, "अमुकच द्या असा काही आग्रह करीत नाही मी आपल्याला. आपण आपल्या इच्छेप्रमाणे वाटेल ते द्यावे !" गृहस्थ म्हणाले, "पंधराशे देतो मी आपल्याला." तात्यासाहेब हसून म्हणाले, "पुष्कळ झाले कीं !" मग मीच मध्ये म्हणालो, "आमची अपेक्षा निदान दोन हजारांची होती." त्यांनी तो आकडा लगेच मान्य करून चेक दिला !

त्यानंतर तात्यासाहेब मला म्हणाले, "आपल्याला काही हे मागण्याचे काम जमणार नाही बुवा ! माझ्या स्वभावाला कांहीं हे जमेलस दिसत नाहीं. मी पुण्यास जाऊ काय ?" असें त्यानी विचारतांच मी "होय" म्हणालो व त्यांना बोरीबंदरवर पोचविण्यास गेलो !

भास्कर वामन भट

(वकील, धुळें)

(१) कै. राजवाडे ता. ३१ डिसेंबर १९२६ साली गत झाल्यावर तात्यासाहेब दिल्लीच्या मध्यवर्ती विधिमंडळाच्या सभेला हजर राहण्याकरितां जानेवारी-

अखेर धुळयास आले होते. त्या वेळीं त्यांचे वडील बंधु येथे असल्याने त्यांच्याकडेच ते उतरले होते. तेव्हा नानासाहेब देव, मी व धुळे येथील काहीं गृहस्थ त्यांच्या भेटीला गेलो. भेटीत राजवाड्यांचे बहुमोल हस्तलिखित ग्रंथ व ऐतिहासिक कागदपत्र यांची विल्हेवाट काय करावयाची हा प्रश्न उपस्थित झाला. तात्यासाहेब म्हणाले कीं, भारत इतिहास संशोधन मंडळ ही संस्था राजवाडे व तात्यासाहेब मेहेंदळे यांनी स्थापन केली आहे. तरी त्यांच्याकडे हा संग्रह पाठवून द्यावा असे मला वाटते. तात्यासाहेब - हे भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे एक प्रमुख चालक होते व ही सूचना त्यांनी करणे यात काहीच गैर नव्हते. त्यावर तात्यासाहेब यास आम्ही असे सांगितलें की, धुळयास एखादी संशोधन संस्था स्थापन व्हावी अशी राजवाड्यांची फार इच्छा होती. त्या इच्छेस अनुसरून राजवाड्यांचे स्मारक म्हणून "राजवाडे संशोधन मंदिर" या नावाची एक अद्यावत इमारत बांधून तींत हा त्यांचा संग्रह सुरक्षित ठेवावा व इतिहाससंशोधन करणारे एक मंडळ स्थापावे अशी आमची सर्वांची इच्छा आहे. त्यावर यत्किंचितहि आढेवेढे न घेता तात्यासाहेबांनी या गोष्टीस मान्यता दिली व यापुढे राजवाड्यांचे वडील बंधु नानासाहेब यांच्याशी या संग्रहाबाबत धुळयाच्या मंडळींनी जे बोलणे केले त्यास पूर्णपणे पाठिंबा दिला व साहाय्य केले. यात तात्यासाहेबांनी आपल्या मनाचा उदारपणाच व्यक्त केला. या प्रकारचा थोरपणा क्वचितच आढळतो.

(२) कै. राजवाड्यांचे मराठी धातुकोश व नामादि व्युत्पत्तिकोश असे दोन ग्रंथ त्यांच्या निधनापूर्वी त्यांनी लिहून ठेविले होते. धुळयास स्थापन झालेल्या राजवाडे संशोधन मंदिराला तात्यासाहेबांनी भेट देऊन मंडळाला भेट देणाऱ्या गृहस्थांच्या अभिप्रायाच्या पुस्तकांत त्यांनी आपला लेखी अभिप्राय नमूद करून ठेविला. त्यांत या ग्रंथांच्या प्रसिद्धीचे काम तत्काळ मंडळाने हाती घ्यावे असे त्यांनी सुचविले. ग्रंथछपाईस लागणारी रक्कम उभारण्याविषयी एक विशिष्ट स्वरूपाची सूचना त्यांनी केली होती. परंतु मंडळाने या ग्रंथांच्या छपाईकरिता देणग्या मिळवून हे ग्रंथ छापून प्रसिद्ध केले.

(३) राजवाडे मंडळाने राजवाड्यांचे चरित्र नुकतेच छापून प्रसिद्ध केले. त्या चरित्राविषयी तात्यासाहेब यांनी केसरीच्या दोन अंकांत विस्तृत व मार्मिक अभिप्राय दिला. हा सर्व अभिप्राय वाचला असता तात्यासाहेबांविषयी राजवाड्यांचे मत चांगलें नसतांहि उलट त्यांनीं मात्र थोर मनाने व उदार अंतःकरणानें राजवाड्यांनी केलेल्या कार्याची महती मुक्तकंठानें वर्णन केली आहे. गुणी गुणं वेत्ति

हरीभाऊ कुलकर्णी

(बी. ए., सहसंपादक 'मराठा', पुणें)

तात्यासाहेब वयानें वृद्ध झाले तरी मनानें तरुणच राहिले होते. ताज्यात ताजी देशीपरदेशी मासिकें आणि पुस्तकें वाचावी, नवी नवी माहिती मिळवावी, काळाबरोबर धावावें ही त्यांची हौस आणि तडफ शेवटपर्यंत कायम होती. 'मराठ्यां'तील अभिप्रायाचे सदर माझ्याकडे होते. त्यामुळे चांगली इंग्लिश पुस्तकें नेहमी येत ती तात्यांकडे पाठविण्याचा शिरस्ता असे. तथापि केव्हांहि भेटले की, त्यांनी हटकून विचारावें, " काय रे, नवीं पुस्तकें कोणती आली आहेत ? "

व्यासंगाचा कंटाळा त्यांनी कधी केला नाही. पुणे पत्रकार संघाच्या स्वाध्याय-मंडळानें त्यांचा एक वर्ग काढला. त्या व्याख्यानासाठी मुंबई-पुण्याची प्रमुख इंग्रजी-मराठी पत्रें निवडून एका आठवड्याच्या अंकातून संपादकीय लिखाण किती कॉलम येतें, विविध विषयांवर मजकूर किती, जाहिराती किती, बातम्या किती, त्यात पुन्हां परदेशच्या आणि स्थानिक किती याचें एक कोष्टकच तात्यासाहेबांनी बनविलें. वस्तुतः आपली उभी हयात त्यांनी याच व्यवसायांत घालविली. पण व्यवस्थित टिपणें काढल्याशिवाय सहसा लिहावयाचें बोलावयाचें नाही, असा तात्यांचा रिवाजच असे. सदर कोष्टक त्यांच्या हस्ताक्षरातील असल्यानें तें मी जपून ठेवलें आहे.

लो. टिळकांच्या हयातीत आणि नंतर त्यांच्याविषयी तात्यांनी जितकें लिहिलें तितकें इतर कोणी लिहिलें नाही. पण काँग्रेसच्या डायमंड ज्युबिलीच्या ग्रंथात ' टिळक व काँग्रेस ' या विषयावर लिहिण्यासंबंधी जेव्हां त्यांना अतिशय आग्रह झाला आणि त्यांनाहि भीड मोडवेना, तेव्हां 'केसरीच्या ग्रंथशाळेतली अमकी पुस्तकें तूंच घे, वाच आणि नीट संदर्भ काढून पानांत खुणा घालून घेऊन ये म्हणजे मी मजकूर सांगेन ' असें त्यांनी मला सांगितलें. कारण लेखांतली माहिती बिन-चूक गेली पाहिजे असा त्यांचा कटाक्ष असे. मी पुस्तकें घेऊन गेलो. ती चाळतां चाळतां माझ्या वाचनांतून सुटलेले टिळकविषयक उल्लेख त्यांनीं किती तरी काढून दाखविले. इकडे तोंडानें मजकूर सांगण्याचें काम चाललेंच होतें !

तात्या म्हणत, संपादक हा सोनाराच्या ताजव्यासारखा असावा. वजनातला सूक्ष्म फरकसुद्धां तोलून दाखविण्याइतका तो ताजवा नाजुक असतो तसा नव्या नव्या बारीकसारीक घटनांचीसुद्धां ताबडतोब दखल घेण्याइतका संपादक तत्पर (Sensitive) असला पाहिजे. पण वजन काढून घेतलें की लगेच ताजवा सम-तोल होतो, त्याप्रमाणें संपादकाची बैठक स्थिर (Stable) पाहिजे. त्याच्या बुद्धीचा तोल कदापि जाता कामा नये. तात्यांच्या या व्याख्येचें खुद्द त्यांच्यापेक्षां

चांगले उदाहरण मुद्दाम शोधले तरी सांपडणार नाही. प्रसंगी खुद्द टिळकांचाहि विरोध तात्यांनी पत्करला, पण आपल्या सारासारबुद्धीशी प्रतारणा त्यांनी केली नाही. हे त्यांचे वैशिष्ट्य होय.

पंडित विनायकबोवा पटवर्धन

(प्रिन्सिपॉल, गांधर्व-महाविद्यालय, पुणें)

(१) माझे गुरु कै. विष्णु दिगंबरजी व तात्यासाहेब यांचा फार लहानपणापासून परिचय होता कै. गुरु विष्णु दिगंबर यांच्याकडे लाहोरलाहि तात्यासाहेब येऊन गेले होते. मुंबईला तर विद्यालयांत वरचेवर ते येत असत व पंडितजींच्याबद्दल जागजागी आपल्या लेखांतून व पुस्तकांतून त्यांनी उल्लेख केलेला आढळतो. संगीताची आवड तात्यासाहेबांना फार होती; केसरी व इतर राजकारणांतून वेळ मिळाला म्हणजे संगीताबद्दल ते फार आस्थेने विचार करीत असत. १९२५ साली कानपूरला कॉंग्रेसच्या अधिवेशनासाठीं ते आले होते. कॉंग्रेसबरोबर संगीतसंमेलनहि माझे गुरुजी भरवीत असत. त्या संमेलनाचे अध्यक्षपद तात्यासाहेबांनीं स्वीकारून संगीताबद्दलचे आपले उत्कट प्रेम व्यक्त केले होते. त्यानंतर १९२८ साली पुण्यास पंडितजींनी महाराष्ट्र प्रांतिक संगीत-परिषद तात्यासाहेबांच्याच अध्यक्षतेखाली प्रथम भरविली व याच परिषदेत 'संगीताचे मराठीकरण' करणें किती अवश्य आहे हे अध्यक्षीय भाषणांत त्यांनी पटवून दिले. १९२८ ते १९३८ पर्यंत हा वाद महाराष्ट्रांत फारच जोरांत सुरू होता व त्यास कारण तात्यासाहेब होत. संगीतांत अर्थप्रचुर काव्य म्हटलीं जावी, अर्थबोधाप्रमाणें गाणें व्हावें असा त्यांचा आग्रह होता. प्रस्तुत लेखकहि वरील दहा वर्षांत मराठीकरण व्हावे म्हणून प्रचार करीत होता. त्या वेळीं तात्यासाहेबांनी केसरींतून त्यांच्या लेखांना जागा देऊन संगीतावरील आपले प्रेम व्यक्त केले होते.

(२) पुण्यास १९३२ साली गांधर्वमहाविद्यालयाचे उद्घाटन तात्यासाहेबांच्याच हस्ते झालें. संगीताबद्दल बऱ्याच गोष्टींची त्यांनी आपल्या व्याख्यानांत चर्चा केल्यावर एक सूचना म्हणून जी केली ती अत्यंत विचारणीय होती. ती म्हणजे 'गाणे शिकवितांना तंबोऱ्यावर शिकवा, हार्मोनियमवर नको' ही होय. ही सूचना या घटकेपर्यंत विद्यालयांत अमलांत आलेली आहे. त्या सूचनेप्रमाणे वागण्याने पुण्याच्या विद्यालयाचे एक वैशिष्ट्य म्हणून 'तंबोऱ्यावर शिकविणें' ही गोष्ट समजली जाते. विद्यालयाचे वर्ग कसे चालतात हे पाहण्यासाठीं म्हणून तात्यासाहेब मुद्दाम आले होते व २-३ तास निरीक्षण करीत होते. अखेरपर्यंत मी भेटलो म्हणजे विद्यालयाबद्दल चौकशी आपुलकीनें ते करीत असत.

(३) गायनाचार्य वझेबुवांचा व तात्यासाहेबांचाहि बराच परिचय होता. बुवाची माहिती पुण्यांत अगोदरपासून बरीच होती; पण बेळगावहून बुवा पुण्यात कायमचे राहण्यास आल्यानतर प्रथम त्याचे गाणे महाराष्ट्रीय मडळांत तात्यासाहेब यांनी करविले. पुण्यांतील निवडक व रसिक लोक तात्यासाहेबांच्याच आमत्रणावरून आले होते. पुढे बुवाच्या ७१ व्या वाढदिवसाची सभा तात्यासाहेबांच्याच अध्यक्षतेखाली झाली होती. त्याचप्रमाणे कै. गु. विष्णु दिगंबरांच्या मृत्यूबद्दलच्या शोकसभेला तात्यासाहेबच अध्यक्ष होते, व त्या वेळी पडितजीच्याबद्दल जे धन्योद्गार त्यानी काढले ते कुणाहि विसरणे शक्य नाही.

(४) १९२८ साली पुण्यास भरलेल्या सगीत-परिषदेत अध्यक्षीय भाषणांत त्यानी सगीताचे मराठीकरण करण्याबद्दल आपले मत इतक्या मुद्द्यासहित मांडले की, सगिताचे मराठीच्या रूपाने एकप्रकारे शुद्धीकरणच तात्यासाहेबानी केले अलौलिक बुद्धिमत्तेमुळे सगीतात एक बुद्धिवाद उत्पन्न करून अधपरपरेच्या लोकांना त्यानी खडबडून जागे केले. १९३८ साली श्री. टेबे याच्या व्याख्यानानतर आपली बाजू सप्रमाण मांडून मराठीकरणाच्या विरोधकाना त्यांनी सर्वस्वी नामोहरम करून टाकले. तात्यासाहेबानी मराठी ख्याल करण्याचा विचार नवीनपणाने मांडून ख्याल मराठीत होऊ शकतात हे आपल्या काव्यांनी सिद्ध केले त्यांनी गाण्यासाठी म्हणून मराठी पद्ये बरीच रचली व प्रत्यक्षपणे सिद्धता दाखवून नवीनपणाने विचार करण्याची जरूरी गायक लोकाना पटवून दिली. मराठी पदे व ख्याल कै. प. विष्णु दिगबर १९१५ पासून करवून घेत असत; पण त्याला चालना मात्र १९२८ सालापासून केवळ तात्यासाहेबांच्यामुळे मिळाली हे खास. अशा प्रकारें संगीताची सेवा त्यानी फार निष्ठेने व अव्यभिचारी भक्तीने केली आहे.

(५) १९३२ साली पुण्याच्या विद्यालयाच्या स्थापनेनंतर माझा-त्याचा फारच परिचय झाला. एका जाहीर सभेला मी प्रथम ईशस्तवन करणार होतो. सभा सहा वाजतां होती; आणि पावणेसहा झाले तरी मी आलो नाही तरी सभेच्या चालकांना त्यांनीं विश्वासाने सांगितले की, 'बुवा वेळ कधी चुकणार नाहीत; वेळेवर खास येतील,' ते असें बोलत आहेत तोच मी सभेत पोचलो. लगेच 'बघा, बुवा आले' असे म्हणून माझ्यावरील प्रेम व्यक्त केलें. पुण्याचे गांधर्व महाविद्यालय मीं स्वंतः सुरू केलें. सुमारे दहा वर्षांनंतर विद्यालय सार्वजनिक करावे व रजिस्टर्ड संस्थेच्या ताब्यांत द्यावें असा विचार मनांत येतांच प्रथम मी तात्यासाहेबांच्याकडे गेलों, तेव्हां त्यांनी सार्वजनिक सस्था केल्याने काय काय घोटाळे होतात याचें पूर्ण स्वरूप माझ्यापुढे उभें केले व खरा संस्थापकच बाजूला राहून दुसरेच मालक अथवा शिरजोर होण्याचा कसा सभव असतो, हेंहि त्यांनी समजावून सांगितलें व पुढे त्याप्रमाणे

सल्ल्याची किंमत कळली ! ! अशा पुष्कळ गोष्टीत तात्यासाहेबांच्या सल्ल्याचा अनुभव मीं घेतला असल्याने त्यांच्या बुद्धिमत्तेची प्रशंसा करावी तेवढी थोडीच.

के. बा. गजेंद्रगडकर

(वकील, सातारा)

(१) १९३५ सालची गोष्ट. हिंदुमहासभेचे अधिवेशन पुण्यास होते. त्याच वेळी धर्मनिर्णय मंडळाचे वार्षिक अधिवेशनहि जगद्गुरु डॉ. कुर्तकोटी यांच्या अध्यक्षतेखाली पुण्यास होते. हिंदुमहासभेच्या अधिवेशनाचे तात्यासाहेब स्वागताध्यक्ष होते व त्यामुळे ते अगदी कामात व्यग्र होते. तरीसुद्धा वेळ काढून धर्मनिर्णय-मंडळाच्या अधिवेशनास ते मुद्दाम आले होते व तेथे अतिशय सुंदर भाषण करून तेथील कार्यास त्यांनी प्रोत्साहन दिले

(२) १९४२ साली मी प्रथम ' हिंदु कायद्याची सुधारणा ' या विषयावर लेख लिहिला व पुढे सह्याद्रीतहि लेख लिहिले. पुष्कळ वेळां त्यांनी पत्रे पाठवून माझ्या लेखाबद्दल आपले मत कळविले व मला उत्तेजन दिले. कोणत्याहि कार्यात काम करीत असलेल्या व्यक्तीस प्रोत्साहन द्यावयाचा त्यांचा स्वभावच होता.

सदाशिव हणमंत बल्लाळ

(संपादक 'लोकमत', यवतमाळ)

तात्यासाहेब यांची काम करण्याची पद्धत, प्रत्येक क्षणाचा सदुपयोग करण्याचे व्रत, चांगल्या गुणाचा कणहि आढळल्यास त्या गुणवानास उत्तेजन देण्याची त्यांची हौस यांचा माझ्या मनावर कायमचा ठसा उमटविणारी एक आठवण देतो १९१६ साल असावे. मी अच्युतराव कोल्हटकराच्या 'संदेश' दैनिकाचा संदेशवाहक म्हणून नगर येथे भरलेल्या महाराष्ट्र प्रांतिक कॉंग्रेस परिषदेस गेलो होता. परिषदेचे अध्यक्षपद तात्यासाहेबांकडे असून स्वतः लोकमान्य टिळक अधिवेशनास हजर होते. यामुळे त्या अधिवेशनास अपूर्व महत्त्व आले होते. तात्यासाहेब यांनी आपले अध्यक्षीय भाषण लिहून काढलेले नव्हते. कांहीं मुद्द्याचे टांचण करून त्यावरून ते विस्तृत बोलले. त्याच रात्री तात्यासाहेबांचे समग्र भाषण मी लिहून काढले मला रात्रीचे दोन वाजले ! पहाटे मी प्रथम तात्यासाहेब उतरले होते त्या माडीवर गेलो. खोलीत तात्यासाहेब व दि. वा. दिवेकर हे दोघेच होते. परिषदेच्या कामाला प्रारंभ करण्यापूर्वी आपल्या कालच्या भाषणाचा त्रोटक सारांश तात्या-

साहेबांना "मराठा" वर्तमानपत्रात पाठवावयाचा होता. दिवेकर हे स्वतः "मराठा"चे वृत्तहारकच; पण तात्यासाहेबांनी हे भाषण स्वतःच दिवेकरांना लिहून घेण्यास सांगितले. तात्यासाहेब सांगत व दिवेकर ते टिपून घेत. हे काम झाल्यावर माझ्याकडे वळून तात्यासाहेब मला म्हणाले, "काय बल्लाळ, काय काम आहे? आपणाला आता परिषदेला जायचे आहे, बोलायचे असेल ते चटकन बोला" मी चटकन खिशांतले कागद काढले आणि ते त्याच्या स्वाधीन केले. तात्यासाहेबांच्या भाषणाचा "संदेश"कडे पाठवावयाचा तो सारांश होता. महत्त्वाचे मुद्दे मी जाड टकात घेण्याकरिता शीर्षके म्हणून लिहिली होती; तात्यासाहेब माझे कागद घेऊन वाचूं लागले. त्याच्या मनांतील समाधानाच्या व संतोषाच्या रेषा त्याच्या तोंडावर उठत होत्या. सगळे कागद वाचल्यानंतर त्यांनी पुनः प्रथमपासून सगळ्या वृत्तान्तावर दृष्टि टाकली व दिवेकरांना ते म्हणाले, "दिवेकर, याचे नाव रिपोर्टिंग! वक्ता बोलत असता पुढे जातो, मागच्या मुद्द्याचे स्मरण झाले म्हणजे त्याचाहि विस्तार करतो. मागचे-पुढचे हे सर्व जुळवून वक्त्याचे म्हणणे पद्धतशीर रीतीने पुढे न मांडता तो बोलला तेच शब्द त्याच क्रमाने लिहून काढणे याला रिपोर्टिंग म्हणत नाहीत. चांगले रिपोर्टिंग करायला वक्त्याच्या मनोभूमिकेवर आरूढ व्हावे लागते. एकापरी बोलणे सोपे, पण ते लिहिणे कठिण असते ते यामुळेच. बल्लाळाचे हे 'रिपोर्टिंग' म्हणजे मी एक अनुकरणीय नमुना समजतो." असे दिवेकरांशी बोलून तात्यासाहेबांनी माझे कागद माझ्या स्वाधीन केले. तात्यासाहेब केळकर व 'संदेश' पत्र यांच्यामध्ये हार्दिक प्रेमसंबंधाचा जिव्हाळा नसून उलटभावना होती, हे सर्वश्रुतच आहे. असे असताहि त्यांनी मला आपलेसे समजून जो मनाचा उदारपणा व सौजन्य दाखविले व माझ्या अंगच्या गुणाची "परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य" शिफारस केली तिचे विस्मरण मला केव्हांहि होणे शक्य नाही.

का. मो. सहस्रबुद्धे

(जमीनदार व व्यापारी, भाजें)

भोर-दरबार आणि पवनमावळ तालुका व्यापारी संघ यांजमधील एका महत्त्वाच्या गोष्टीत अडचणी उत्पन्न होऊन प्रकरण एक वर्षभर भिजत पडले. मी मॅनेजिंग डायरेक्टर होतो. वरील अडचणीत कंपनी असताना एके दिवशी भोर दरबारकडून तात्यासाहेब यांस कार्याध्यक्ष नेमले आहे असे सरकारी पत्रक प्रसिद्ध झालें. त्यामुळे आम्हांस उमेद येऊन आशेचा अंकुर उत्पन्न झाला. तात्यासाहेब यांनी प्रथम-भेटीतच आमची बाजू ऐकून घेऊन प्रकरण इतके दिवस राहिल्या-

बद्दल आश्चर्य व्यक्त केले व सर्व दृष्टींनी विचार करून निर्भीडपणे आमच्यासारखा निकाल देऊन आजपर्यंतच्या काम करण्याच्या संस्थांनी पद्धतीला खो दिला व आम्हांस कायमचे उपकृत करून ठेविले !

यशवंत दत्तात्रय खोले

(रावसाहेब, चेअरमन, पुणें सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक)

सन १९३२ सालीं 'स्थानिक स्वराज्य' त्रैमासिक दे. भ. भालचंद्र महेश्वर गुप्ते, एम्. एल्. ए. यांच्या संपादकत्वाखाली प्रसिद्ध होण्याचे ठरले. श्री. गुप्ते यांचा मदतनीस म्हणून लेख जमविण्याचे काम मजकडे आले. मी प्रथम तात्यासाहेब यांची गांठ घेऊन त्रैमासिकास लेख देण्याबद्दल विनंती केली व ती त्यांनी तत्काळ मान्य केली व मला लेख लिहून घेण्यास बोलाविले. लेखाचा मथळा 'स्थानिक स्वराज्य शिक्षण' असा दिला व त्यामध्ये शिक्षणद्वारा स्थानिक स्वराज्य संस्था, आरोग्य, शिक्षण वगैरे प्रश्न कसे सुटू शकतील याचे सुंदर विवेचन केले. या लेखांत अशिक्षितांसंबंधी पुढीलप्रमाणे मार्मिक उल्लेख आहे. "ज्याना आपण अशिक्षित म्हणतो ते आपला स्वतःचा संसार किंवा व्यवहार आस्थेने तर चालवितातच, पण पुष्कळसा बिनचूक चालवितात असे आढळून येते." दुसऱ्याबद्दल गुणग्राहकता दाखविणे हा त्यांचा फार मोठा अनुकरणीय असा गुण होता.

भा. मा. ऊर्फ बाळासाहेब साठे

(इनामदार, वांई)

(१) वाई टिळक-स्मारक व वाई ग्रंथसंग्रहालय ह्या संस्थांचा वाद विकोपास जाऊन ग्रंथ-संग्रहालयाची पुस्तके वगैरे सर्व मालमत्ता टि. स्मा. संस्थेच्या ताब्यांत व ग्रंथसंग्रहालयाचा कायमनिधि मात्र माझ्या ताब्यांत अशी एक अडचणीची परिस्थिति उत्पन्न झाली ! अर्थात् अशा वेळी मी तात्यांच्याकडे धाव घेतली व केसरीच्या तिजोरीत पस्तीसशे रुपयांची कॅश सर्टिफिकिटे ठेवून तात्यांनी टिळक-स्मारक संस्थेच्या कार्यकर्त्यांस तसे कळवून तडजोडीच्या चर्चेकरितां तयार आहांत काय असा लेखी सवाल टाकला. दुर्दैवाने तात्यासाहेबाना समाधानकारक उत्तर न मिळाल्यामुळे तो तंटा निकालात न निघतां तसाच लोंबकळत पडला ! पुढे माझी प्रकृति बरीच बिघडली व मी मुंबईच्या मार्गावर असतांना पुण्यास

उतरल्यावर तात्यांना निरोप पाठविल्यामुळे ते माझ्याकडे आले. " हे भांडण असेंच राहू देणें इष्ट नाही. पुढे काय करावे ! " असा प्रश्न मी केल्यावर ते म्हणाले, " तुम्हांस आयुष्याचा भरवसा वाटत नसला तर जर तुमचे ग्रंथसंग्रहालयांतील सहकारी टिळक-स्मारक संस्थेच्या ताब्यांत बिनशर्त रक्कम देण्यास तयार नाहीत तर तुम्ही रक्कम देण्याचा आग्रह कां धरता ? " त्यावर मी म्हटले, " माझ्या तोंडास ह्या रकमेमुळे निष्कारण काळोखी लागेल व मेल्यावर सुद्धां भांडण कायम ठेवले इतका मी भांडखोर आहे असे लोक म्हणतील. " त्यावर ते लागलीच उत्तरले, " लोकशाहीत वैयक्तिक विचार बाजूस ठेवला पाहिजे. फार तर दोन तरुण ट्रस्टी नेमून त्यांच्या ताब्यांत रक्कम द्या व उभय संस्था-चालकाचे ऐकमत्य झाल्याशिवाय ही रक्कम कोणाच्याच हवाली करूं नये असा निर्बंध घाला. तुमचे काम येथेच संपले. तुम्ही मोकळे झालांत. पुढचे पुढे काही होवो. " मला हा सल्ला पटला नाही व मी रक्कम टिळक-स्मारक संस्थेच्या ताब्यांत देऊन टाकली हा भाग वेगळा; पण त्यांचाच सल्ला लोकशाही तत्त्वास पूरक व योग्य होता असेच अद्यापिहि ग्रंथसंग्रहालयाचे माजी पुरस्कर्ते म्हणतात !

(२) माझ्या कीर्तनसेवेची चौदा वर्षे होऊन प्रकृतिदौर्बल्यामुळे विराम पावण्याचे मी ठरविल्यामुळे वांईतील माझे स्नेही, चाहते व प्रमुख पुढारी ह्यांनी माझा सत्कार केला. त्या प्रसंगाची हकीकत दोन-तीन वृत्तपत्रांतून छायाचित्रांसह विस्तृत आली. सत्कार मंडळाच्या चालकांनी थोडासा वृत्तान्त व माझे छायाचित्र केसरीकडेहि प्रसिद्धीसाठी पाठविले होते; पण त्याला प्रसिद्धि मिळाली नाही. पुढे ही कारवाई मधल्यामध्येच केली गेल्याची कुणकुण माझ्या कानावर आली. तात्यांच्याकडे ग्रंथसंग्रहालयाच्या कार्यासाठी मी गेलो असतांना हा विषय निघाला. मी त्यांना सर्व हकीकत सांगितल्यावर ते बरेच रागावले व म्हणाले, " आलेला मजकूर प्रसिद्ध करणे न करणे हा अधिकार संपादकाचा आहे. त्यात इतरांची लुडबूड चालूं देतां कामा नये. उद्यां स्मरणासाठी मनुष्य पाठवा. योग्य ती व्यवस्था मी करीन. " दुसऱ्या दिवशी मी मनुष्य पाठविला; पण तो जाण्याच्या पूर्वीच तात्यासाहेब ह्याच मजकूर लेखकास सांगत होते व तो लिहून झाल्यावर त्यांनी माझें छायाचित्र कचेरींतून मागवून त्याचा ब्लॉक करून व तो मजकूर कंपोज करून प्रसिद्धीस द्या असें सांगितले व तसें मला कळविलें ! अर्थातच ते सर्व केसरीत प्रसिद्ध झालें व मधली लुडबूड मध्येंच जिरली हे लिहावयास नकोच !

*

गणेश त्र्यंबक बापट

(एम्. ए., एस. टी. सी., पुणें)

इ. स. १९२३ मध्ये मी पुणे येथील नेटिव्ह जनरल लायब्ररीचा (पुणे नगर-वाचन-मंदिराचा) मुख्य ऑनररी सेक्रेटरी होतो. लायब्ररीचा पचाहत्तरावा वाढदिवस माझ्या सूचनेवरून करण्याचे ठरलें. त्या दिवशी अध्यक्षस्थानी तात्यासाहेब होते' वाढदिवशी पुण्याच्या ज्ञानप्रकाशात केळकराच्या राजकारणावर टीकात्मक लेख माझ्या सहीवर प्रसिद्ध झाला होता ! लायब्ररीच्या वाढदिवशी सायकाळी माझे भाषण झाल्यावर केळकरांचे भाषण झाले नतर आम्ही खाली ग्रूप-फोटो काढण्यासाठी गेलो. फोटो काढण्यास जात असताना केळकरानीं मला जरा बाजूला बोलावून सांगितले, " बापट, मी तुमचा ज्ञानप्रकाशमधील आजचा लेख वाचला तुम्ही होतकरू लेखक आहात; परतु माझ्यावरील टीकेंत तुम्ही कोठें चुकत आहांत हे मी तुम्हास सांगतो " असें म्हणून थोडक्यात त्यानी तत्कालीन राजकारणाचा आढावा घेऊन माझी चूक माझ्या नजरेस आणून दिली त्यानतर मुबईस गिरगावांत ब्राह्मणसभेत त्यांची व माझी गांठ कांही सार्वजनिक प्रसगी पडली. त्या वेळी माझी विचारपूस त्यांनी केली. माझी आठवण त्याना राहिली कशी, याचे मला आश्चर्य वाटले ! त्यांचे मन मोठे व स्मरणशक्ति दाडगी हे निःसशय होय.

शिवाजीराव पटवर्धन

(डॉक्टर, अमरावती)

(१) बर्लिन येथील ऑलिम्पिक खेळाकरिता श्रीहनुमान व्यायाम-प्रसारक मडळातर्फे खेळाडू पाठविण्याचे ठरले होते. त्याच्या तयारीकरिता मी मुंबईस गेलो होतो. तात्यासाहेबहि तेथे आले होते. पुढील राजकारणाच्या दृष्टीने ऑलिम्पिक खेळांमध्ये हिन्दुस्थानी खेळ दाखविणे किती आवश्यक आहे हे त्यांना पटवून देण्याचा माझा मानस होता; पण त्यापूर्वीच ते होऊन म्हणाले, " हिंदुस्थानाचे नांव वैभवानें सर्वच गोष्टींत जगापुढे यावे याबद्दल मी शक्य तोवर प्रयत्न करीत असतों. त्याची जबाबदारी खास महाराष्ट्रावर आहे; पण दुर्दैवाने महाराष्ट्रांत एकी नाहीं व फितुरी आहे. उलटपक्षीं बुद्धिमत्ता आहे, साहस आहे, पराक्रम आहे, त्याग आहे, सर्व काही आहे; पण मत्सराने व सशयी दृष्टीने आपण एकमेकांकडे पाहतो. हा राष्ट्रीय दोष काढून टाकण्यास व खेळाडू वृत्ति निर्माण करण्यास व्यायामाचा प्रसार करणें हा एक उपाय आहे. व्यायामाच्या बाबतींत महाराष्ट्र आदर्शभूत कार्य करीत आहे, त्या-बद्दल प्रत्येकास अभिमान वाटला पाहिजे." यानंतर मी त्यांस टिळक-स्मारक

फंडांतून पाच हजार रुपये या कामास देण्याबद्दल विनती केली. त्यांनी ताबडतोब ती मान्य केली; पण म्हणाले, "अरे हो, त्या फंडाचा मी एकटाच मालक नाही. तुम्ही बाकीच्या विश्वस्तांची समति मिळवा रक्कम मिळेल." त्यानी दिलेल्या या उत्तेजनामुळेच ऑलिम्पिक खेळास आम्ही जाऊ शकलो हे मला कृतज्ञतापूर्वक कबूल केले पाहिजे!

(२) मी एकदां पुण्यास त्याना भेटण्याकरितां मुद्दाम गेलो होतो. कॉंग्रेसचा संबंध त्यानी त्या वेळी जवळजवळ सोडला होता. मी त्यांना म्हणालो, सध्यांचे राजकारण चुकीचे आहे असे वाटते टिळक-पक्षांतील सर्व लोकांना एकचित्त करून नवीन दिशेने व सर्वांना पटेल अशा प्रकारे कार्यप्रवृत्त करण्यास पुनः एकवार आपण प्रयत्न करून पहावा टिळकानंतर सर्व लोक आपल्याकडून मार्गदर्शनाची व कर्तृत्वाची अपेक्षा करीत आहेत यावर ते म्हणाले, "लोकमान्य टिळकांच्या दृष्टीने लोक मजकडे पाहतात ही त्यांची चूक आहे. अहो, कोठे टिळक, कोठे मी! सूर्य आणि काजवा इतके अंतर आम्हा दोघात आहे. तुम्ही लक्षात ठेवा की, सर्वच दृष्टीने अद्वितीय असल्याशिवाय पुढारी म्हणून महाराष्ट्र कोणा-सहि मानण्यास व तो सांगेल तसे श्रद्धेने वागण्यास तयार होत नाही. हा त्याचा दोष म्हणा, गुण म्हणा, आहे ही गोष्ट खरी; म्हणून असा पुढारी मिळेपर्यंत प्रत्येकाने आपआपल्या पुरते पाहून कांही काळ तरी वागणे भाग आहे. आपल्या लोकांत व्यक्तिनिष्ठा जास्त आहे, तत्त्वनिष्ठा व खरी राजकीय दृष्टि आपल्यांत अजून निर्माण व्हावयाची आहे महात्मा गांधींच्या कारकीर्दीत ती निर्माण होणे शक्य नाही. यात सर्व कांही समजा."

शंकर कृष्ण कुळकर्णी

(चिकोडी, बेळगांव)

माझे काका ती. सखारामपंत कुळकर्णी सदलगेकर वकील हे १९२१ मध्ये दिवंगत झाल्यानंतर आमच्या एका जमिनीच्या कज्जाचे अपील मुंबई हायकोर्टात चालले होते. सदरहू खटल्याचे काम माझे वडील ती. कृ. पा. कुळकर्णी यांनी अनुक्रमे चिकोडी आणि बेळगांव या कोर्टात लढविले होते; पण प्रकरण हायकोर्टात गेल्यावर त्यांचा धीर सुटला. तात्यासाहेब आणि कै. सखारामपंत यांच्यातील स्नेहसंबंध–ऋणानुबंध–ध्यानी घेऊन त्यांनी तात्यासाहेबांच्याकडे धाव घेतली! कार्यबाहुल्यामुळे त्या वेळी तात्यासाहेब मुंबईस जाऊं शकले नाहीत; पण 'केस'चा सांगोपांग अभ्यास करून बॅरिस्टरांना देण्याकरितां त्यांनी कांही मुद्दे काढून दिले; आणि हायकोर्टाचा निकाल काय होईल याचा अंदाज चिकोडीस त्यांनी आम्हाला

लिहून कळविला. आश्चर्याची गोष्ट अशी की, नंतर लौकरच हायकोर्टाचा जो निकाल आला, त्यांत आणि तात्यासाहेबांच्या अदाजात अर्थाच्या दृष्टीनें तिळमात्र फरक नव्हता !!

गोविंद गणेश वैद्य

(संपादक, 'वृत्तसार', वांई)

(१) तात्यासाहेबांना कामाकरिता कोणीहि चिठ्ठी मागावी व त्यानी नाही म्हणू नये असे जवळजवळ ठरून गेले होते. बनारस विश्वविद्यालय व पंडित मालवीय यांचे नांव सर्वश्रुतच आहे. वाईच्या एका धाडसी मुलाला पं. मालवीयाच्या मार्फत आपली कोठेतरी शिक्षणाची सोय व्हावी अशी इच्छा झाली. पण पंडितजींना परिचयपत्र कोण देणार ? अशा विचारात त्याला वाटले की, आपण तात्यासाहेबाकडे जाऊन परिचय-पत्रिका मागावी व त्याप्रमाणे तो त्यांच्याकडे गेला. त्या मुलाजवळ त्यानी फारशी चौकशी केली नाही. मुलगा चुणचुणीत आहे असे दिसले व आपल्या चिठ्ठीने काम होत आहे असे वाटून त्यानी तशी चिठ्ठी दिली. सदरहू मुलाने चिठ्ठी घेऊन बरोबर दोन सोबत्याना घेऊन काशीला प्रयाण केले केळकराच्या चिठ्ठीला एवढा मान की, त्या मुलाची दुसरीकडे कोठे सोय करावयाच्या ऐवजी पंडितजींनी त्याला आपल्या घरीच ठेवून घेतले व सर्व खर्च चालविला !

(२) कॉंग्रेसचे व तात्यासाहेबाचे पहिल्यापासून म्हणजे, म. गांधी प्रभावी झाल्यापासून, कधी जमले नाही. यामुळे महाराष्ट्रांतील तरुण टिळकानुयायी मंडळी फार नाखूष झाली होती. तात्यासाहेब भावनेच्या आहारी कधीच गेले नाहीत व पुष्कळ वेळा त्यांना लोकाचा रोष सहन करावा लागला. एकदा त्यांच्या मनांत आले की, लोकांच्या गांठी घेऊन त्याना आपली भूमिका सांगावी. त्याप्रमाणे ते वांईस आले व बरीच खाजगी चर्चा झाली. चर्चेने वातावरण फार गरम झाले होते. शेवटी ते म्हणाले, "मी जसा आहे, तसा तुम्हाला पत्करावयाचा असेल तर पत्करा. मी नको असेन तर दुसरा पुढारी निवडा. केसरीचे धोरण तुम्हाला पसंत नाही तर दुसरा संपादक तुम्ही सांगाल तो मी नेमण्यास तयार आहे !" या उत्तराने चर्चेला निराळेच वळण लागले. भावना व व्यवहार कशी भिन्न आहेत याचे त्यांनी मार्मिक परीक्षण केले. मंडळी गप्प झाली तरी टिळकाच्या मागोमाग तात्यासाहेबानीच महाराष्ट्राचे पुढारीपण टिकविले पाहिजे ही कल्पना दूर होईना.

(३) कॉंग्रेसच्या प्राथमिक सभासदत्वाची अट प्रत्यही सूत कातणे व खादीचा पोषाख वापरणे, ही त्यांना कधीच मान्य नव्हती. या अटीला त्यांनी

प्रथमपासूनच विरोध केला होता. पण शिस्त म्हणून कॉंग्रेसमध्ये असेतोपर्यंत त्यांनी ती पाळली होती. फेरनाफेरवादाच्या नौबती झडत होत्या व कौन्सिल-प्रवेश कॉंग्रेसने मान्य केला होता. कॉंग्रेसच्या तरुण अनुयायांत यामुळे उच्छृंखल-पणा फार वाढला होता. तात्यासाहेबांनाहि याची झळ लागली होती. अशाच एका प्रसंगी ते वाईच्या पटांगणावर व्याख्यानाला उभे राहिले. त्यांच्या पायाजवळच बस-लेल्या एका श्रोत्याने त्यांच्या धोतराला हात लावून पाहिला व तो एकदम उभा राहून म्हणाला की, " या प्लॅटफॉर्मवर तात्यासाहेबांना बोलता येणार नाही. त्यांचा पोशाख खादीचा नाही " तात्यासाहेब खवळून म्हणाले, ' माझा पोशाख खादीचा आहे. या माझ्या सांगण्यावर तुम्ही विश्वास ठेवला पाहिजे. या अटीने कॉंग्रेसमध्ये भोंदूगिरी शिरली आहे व वाटेल त्या सोम्यागोम्यानें उठावें व कोणाचाहि उपमर्द करावा ही कॉंग्रेसची शिकवण नाही. ' या उत्तराने सभा शांत झाली व केळकरांचे सुंदर, समर्पक व फार बहारीचे भाषण झाले.

गंगाधर शिवराम दामले

(बी. ए., एलएल् बी., वकील, पुणें)

(१) दिनाक २५।१।४७ रोजी आम्ही तात्यासाहेब याच्या भेटीस गेलो असतां, त्या ठिकाणी काही मंडळी जमून सध्यांच्या कॉंग्रेस-सरकारच्या अव्यव-स्थित राज्यकारभाराबद्दल चर्चा करीत होती. त्या वेळेस एक गृहस्थ, " कॉंग्रेस-सरकारपेक्षां ब्रिटिश राजवट हजार हिश्शाने बरी " असे बोलून गेले. त्या वेळेस तात्यासाहेब उसळून म्हणाले, " अहो, कॉंग्रेस-सरकारला तुम्हींच निवडून दिलेत, आतां नांवे ठेवून उपयोग काय ? आपणच केलेला स्वयपाक वाईट झाल्यास दोष कोणास द्यावयाचा ? " नगरपालिकेच्या कारभारासंबंधीहि कोणी फार कडक टीका करूं लागला तर ते त्यांना नापसंत असे व ते वरील उदाहरणानेच टीका काराची समजूत घालीत असत.

(२) परशुरामभाऊ महाविद्यालयाच्या क्रीडांगणावर सुमारे ७–८ वर्षांपूर्वी श्री. मुळे नांवाच्या गृहस्थांनी सतत तीन दिवस सायकल चालविण्याचा विक्रम केला होता. त्याचा सत्कार तात्यासाहेब यांच्या अध्यक्षतेखाली झाला. त्या वेळी ते म्हणाले, " अशा तऱ्हेचा विक्रम करणे म्हणजे मनुष्याने निसर्गाला आव्हान देऊन मी तुझ्यापेक्षां श्रेष्ठ आहें असे दाखविण्याचा हा प्रयत्न होय. अशा तऱ्हेचा प्रयत्न करणे म्हणजे नातवाने आजोबाच्या खांद्यावर बसून आपल्या हाताने त्याच्या मिशा उपटण्यासारखें आहे ! निसर्ग हा अनादि म्हणून तो जख्खड झालेला आजोबा म्हणावयास हरकत नाही. मनुष्याची मर्यादित शक्ति व आयुष्य यांचा

विचार केला असतां कोणत्याहि कालातील मनुष्य हा निसर्गाच्या दृष्टीने बालकच ठरतो." तसेच सुमारे दीड वर्षापूर्वी त्याच्या अध्यक्षतेखाली त्याच्याच तोतयाचे बंड या नाटकाचा प्रयोग भानुविलास नाटकगृहात झाला होता. त्या वेळेला ते म्हणाले की, "आपण लिहिलेल्या नाटकाचा प्रयोग आपण स्वतः पाहतांना आपले मूल आपणाकडे दुडदुड रागत येताना जसा आनंद व्हावा तसा आनंद होतो."

रं. न. होनप

(पुणें)

(१) सन १९४२ साली आचार्य प्र. के. अत्रे हे 'महाराष्ट्र साहित्य-संमेलना'चे अध्यक्ष झाल्याबद्दल त्याना महाराष्ट्र शारदा-मंदिराच्या विद्यमाने अल्पोपाहार देण्यांत आला. त्या वेळी साहित्यसम्राट् केळकर हे त्या संस्थेचे अध्यक्ष या नात्याने उपस्थित होते. आचार्य अत्र्यानी साहित्यसम्राटांशी माझा त्यांच्या 'ब्रँडीची बाटली' या बोलपटांतील बगारामाची भूमिका माझ्यावरून घेतल्याचा उल्लेख करून, परिचय करून दिला. लगेच श्री. केळकरांनी मी 'चित्रशाळे'त बारा रुपये पगारावर नोकरीस असल्याचे सागितले.! यावरून कोण, कोठे, किती पगारावर नोकरीस आहे याची खडान् खडा बिनचूक माहिती त्यास कशी असे याचे आश्चर्य वाटले!

(२) संस्थानिक राहू नयेत, संस्थाने नष्ट व्हावीत असे जेव्हां जेव्हा मी म्हणत असे त्या वेळी त्यांना माझ्या म्हणण्याचा फार राग येत असे. ते म्हणत असत की, "तुम्ही चुकतां आहांत. संस्थानिकाच्या एकतंत्री व जुलमी राज्यकारभाराबद्दल मला तिटकारा येतो; पण त्याच्या व्यक्तिपरंपरेबद्दल मला तिरस्कार वाटत नाही. एके काळी त्याच्या पूर्वजांनी पराक्रम केले हे आपण स्मरले पाहिजे. त्यांच्यासंबधी विनाशक बोलणे मला रुचत नाही. आपण कृतघ्न ठरूं असे वाटते." मी म्हणत असे की, "संस्थानिक हे देशद्रोही आहेत, म्हणूनच इंग्रजांनी त्याना ठेवलें आहे. त्यांच्यासंबधी असंतोष माजविणे हे आज आमचे कर्तव्य आहे असे मला वाटते." तात्यासाहेब म्हणत की, "संस्थानिकांच्या राज्यकारभारासंबधी लोकांमध्ये असंतोष निर्माण करा, पण संस्थानांसंबंधी तसे करणे उचित नाही, मला पटत नाही. कृतज्ञताबुद्धि कांहीं ठेवाल की नाही."

रा. भ. देशमुख

(अध्यक्ष, कण्वशाखा, सोलापूर)

(१) सन १९२१ साली असहकारितेच्या ऐन धामधुमीच्या चळवळीत सरकारी शाळेवर बहिष्कार घालण्याची चळवळ सुरू झाली होती त्या वेळी येथील सरकारी शाळेवर (हायस्कूल) बहिष्कार घालून नवीन राष्ट्रीय शाळा काढण्याची चळवळ आम्ही सुरू केली व त्याकरिता प्रौढ विद्यार्थ्यांची सभा घेतली होती. कै. लो. टिळकांच्या मागे महाराष्ट्राचे राजकीय पुढारीपण तात्यासाहेब केळकर यांच्याकडे असल्यामुळे, त्यांचाहि सल्ला घ्यावा म्हणून आम्ही मुद्दाम त्याना बोलाविले होते व त्याप्रमाणे त्यानी येऊन आम्हां विद्यार्थ्यांच्या सभेचे अध्यक्षस्थान स्वीकारले होते. सदर सभेमध्ये घेतलेला बहिष्काराचा निर्णय तात्यासाहेबांना बिलकूल पसत पडला नाही त्यांनी स्पष्ट सांगितले की, " शिक्षणाकरिता होत असलेला खर्च, जनतेने कर-रूपाने भरलेल्या पैशातूनच होत असतो; व सदर खर्चानें चाललेल्या शाळेवर बहिष्कार टाकणे, आत्मघातकीच होईल. शिवाय सदर बहिष्काराने सरकारचे कांही नुकसान होणार नाही. झालें तर विद्यार्थ्यांचेच होईल. " आणि पुढे झालेहि तसेच ! त्या वेळी ज्या विद्यार्थ्यांनी त्याचा सल्ला मानला, त्यांनीं आपला शिक्षणक्रम पुरा करून ते आज समाजात मानाने वावरत आहेत आणि ज्यानी भावनेच्या भरात तो अवमानला ते आज आपला शिक्षणक्रम अपुरा राहिल्यामुळे कसेतरी दिवस काढीत आहेत. यावरून भावनेच्या भरात तोंडदेखला सल्ला न देतां, दूरदृष्टीने योग्य व हितकारी सल्ला देण्याचे तात्यासाहेबांचे धोरण किती मोलाचे होते याची आठवण होते.

(२) दि ६-२-४३ ला तात्यासाहेबाचा मुक्काम सोलापुरास होता येथील कण्वशाखासघाचा चतुर्थ वाढदिवसाचा समारभ त्याच दिवशी होता. सदर समारभास तात्यासाहेब अध्यक्ष लाभल्यास सघाच्या कारकीर्दीत एक चिरस्मरणीय गोष्ट होईल या जाणिवेने, त्याना अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याबद्दल विनंती करण्याचे सर्वानुमते ठरले. येथील कण्वशाखासघाचा त्यावेळचा अध्यक्ष मी असल्यामुळे सदर काम माझ्याकडे आले. ब्राह्मण जातीतील एका लहानशा उपशाखेच्या सघाच्या समारभाचे अध्यक्षस्थान तात्यासाहेबांसारखा अखिल भारतीय पुढारी कसा स्वीकारील या विवचनेतच त्याना भेटून सघाचे कार्य व हेतु सांगून, अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याविषयी मी विनती केली व त्यानीहि आढेवेढे न घेतां आत्मीयतेने सदर गोष्टीस मान्यता दिली ! त्याप्रमाणे त्यानी समारभास हजर राहून सघटनेचा बहुमोल उपदेश करून सघ-कार्यकर्त्यास उत्तेजन दिले. यामुळे जनता-सघटनेच्या कामी लहानमोठेपणाचा विचारहि न करता तात्यासाहेब हे सर्वसाधारण जनतेस कसे कार्यप्रवीण करीत असत, याचा प्रत्यय आला. वरील सघाचे अध्यक्षस्थान स्वीका-

रून तात्यासाहेबांनी येथील कण्वबंधूंस उपकृत करून ठेवले असून, त्यांचीच राजकीय मतप्रणाली बहुसंख्येने कण्वबधु आचरीत आहेत.

भि. गो. भिडे

(व्यवस्थापक, गीताधर्ममंडळ, पुणें)

(१) तात्यासाहेब हे गीताधर्ममंडळाच्या स्थापनेपासून त्यांच्या मृत्यूपर्यंत गीताधर्ममंडळाचे अध्यक्ष होते. मडळाच्या १९२८ सालच्या वार्षिक सभेत कै. भिडेशास्त्री यांनी प्रचारक तयार करण्यासाठी वर्ग काढावा आणि विद्यार्थ्यांस मासिक शिष्यवृत्ति द्यावी, असा प्रस्ताव मांडला. भिडेशास्त्री यांनी विद्यार्थ्यांस शिक्षण देण्याचे मान्य केले. त्यांचा आग्रह पाहून तात्यासाहेबांनी तो प्रस्ताव मान्य केला आणि अनुमान-पत्रकात शिष्यवृत्तीची रक्कम समत करून घेतली. सभेचे काम सपल्यावर तात्यासाहेब म्हणाले, “ शास्त्रीबुवा ! ह्या कामी तुमचे श्रम आणि मडळाचे पैसे वाया जातील; शिष्यवृत्तीसाठी येणारा विद्यार्थी प्रचारक होणार नाही; ज्याला ह्या कार्याची हौस असेल तोच तयार होईल व तो शिष्यवृत्तीची अपेक्षा ठेवणार नाही. ” भिडेशास्त्री यांना प्रचारक तयार होतील अशी दृढ आशा वाटत होती; म्हणून त्यांनी मडळाच्या खर्चाने शिष्यवृत्त्या देऊन विद्यार्थी ठेवून घेतले आणि त्याना न्याय, वेदान्त व गीता यांचे शिक्षण देण्यासाठी अतिशय श्रम घेतले. परतु विद्यार्थी टिकून राहिले नाहीत. वर्ष सहा महिने राहून कटाळून निघून जात. तरी भिडेशास्त्री यांनी निराश न होतां सात-आठ वर्षे शक्य ते प्रयत्न केले. त्या कामी मडळाचे पांच-सहा हजार रुपये खर्च झाले; पण एकहि प्रचारक तयार झाला नाही. शेवटी शेवटी हौसेने शिकणारा एक विद्यार्थी मडळाकडून शिष्यवृत्ति न घेता थोडेबहुत शिक्षण घेऊन तयार झाला आणि तोच साप्रत गीता-प्रचार करीत आहे. ह्याप्रमाणे तात्यासाहेबांचे अनुमान अक्षरशः खरं झाले.

(२) १९२४ साली मडळ स्थापन झाले; पण सार्वजनिक सस्थेचे हिशेब कशा पद्धतीने ठेवावे लागतात याची आम्हांस काहीच माहिती नव्हती. तसेच जमाखर्च, अदाजपत्रक व हिशेबतपासणी यांचीहि कल्पनाच नव्हती. मडळाची काळजी म्हणून तात्यासाहेबांनी त्या सर्व गोष्टी आम्हांस नीट समजावून सांगितल्या, आणि मडळ सरकारांत नोंदविण्यासहि सांगितले. त्यांच्या विश्वासाचे श्री. स. वि. बापट यांनाच त्यांनी प्रथम हिशेब-तपासणीस पाठविले. त्यांच्याकडून आम्हांला सर्व माहिती मिळाली; आणि त्याप्रमाणे सर्व गोष्टी आजवर चालू आहेत. अशा आत्मीय वृत्तीने ते सार्वजनिक सस्थाकडे पहात असत.

(३) तात्यासाहेबांनी 'गावरान गीता' नावाचे एक लहानसे पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केले. त्यांत गीतेतील तत्त्वज्ञान अगदी खेडवळ माणसालाहि कळावें म्हणून ते अत्यंत सोप्या भाषेत लिहिले आहे. त्याची एक प्रत त्यांनी गीता-धर्म मंडळाच्या ग्रथसग्रहाकरितां पाठविली. कांही दिवसानी समक्ष भेटीत प्रस्तुत लेखकाला त्याबद्दल अभिप्राय विचारला. "पुस्तकाची भाषा सुबोध व सोपी आहे, पण त्यांत अद्यापि कांही शब्द थोडे दुर्बोधित राहिले आहेत," असा अभिप्राय प्रकट करतांच ते म्हणाले, "होय! ते माझ्याहि लक्षात आले आहेत. दृढाभ्यासामुळे ते त्यात घुसले आहेत. पुढील आवृत्तीत ते मी काढून टाकीन." केवढा हा प्राजळपणा !

बाळूकाका कानिटकर

(बी. ए., सेवक-सेवानंद, पुणें)

तात्या नि मी दोघाच्या राजकीय भूमिकांत फार फरक. पूर्वसंस्कार व स्वभावभिन्नता हे कारण असावे. पण त्यामुळे खाजगी प्रेमसंबंधांत कधीहि बाध आला नाही. इतर मोठ्यांच्या बाबीतहि हा अनुभव आला असता तर किती छान झाले असते ! पण तो तसा आला नाही. तात्यांच्या मनाचा मोठेपणा या एकाच गोष्टीवरून उत्तम सिद्ध होतो. माझ्यावर प्रसंगविशेषी कित्येक सज्जनाकडून तीव्र आघात होत असत. त्यावेळी स्वतः तात्यासाहेबांनी, आमचे सर्व मतभेद विसरून, केवळ माझ्या सद्‌बुद्धीवर विश्वास ठेवला व अत्यंत दिलदारपणाने माझा बचाव केला. खरोखर त्यांचे स्मरण पुण्यदायक वाटतें !

धों. के. जोगळेकर

(बी. ए., एलूएल्. बी., वकील, चाळीसगांव)

(१) तात्यासाहेब चाळीसगांव येथें आले असतांना त्यांनी राष्ट्रीय स्वयंसेवक सघाच्या शाखेला भेट देऊन बौद्धिक घेतलें. या संघाच्या जागेच्या पलीकडे एक मोठा रस्ता टाकून पुढे 'राष्ट्रसेवादला'चे पटांगण होते. तेथे स्वयंसेवक जमले होते व तिरंगी ध्वज होता. तेथेहि भाषण करावे अशी इच्छा दलप्रमुखांनी दर्शविल्यावरून ते तेथे गेले. भाषण थोडा वेळच केलें. ते म्हणाले, "येथे दल-स्थानावर अहिंदु जर येत नसतील तर 'राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ' व 'राष्ट्रसेवादल' या दोघांनीं आपआपले ध्वज एके ठिकाणी लावुन एके ठिकाणीं जमावे. दोघांनी निरनिराळे कार्यक्रम करून वंदेमातरम् पद मात्र एकत्र म्हणावे." तात्यासाहेबांची समन्वयदृष्टि येथे प्रत्ययास आली, कारण ते समन्वयवादी होते.

(२) पुणे येथें टिळकभक्तांची सभा असो, विचारविनिमय असो अगर हिंदुसभेच्या बैठकी असोत, तात्यासाहेब उपस्थित असावयाचे. वयमानपरत्वें पुढारीपण सोडण्याचे ठरविले तरी महत्त्वाच्या बैठकींत उपस्थित राहून ते धीर देत, उत्साह वाढवीत व मार्गदर्शन करीत. एका खाजगी सभेत ते सद्गदित होऊन म्हणाले, "पुढाकार घ्या, कार्य करा, नुसते बोलू नका; कार्य करणाराचे मी ऐकेन. इतकेच काय पण त्याच्या पायाची मातीहि मी कपाळाला लावीन !" केवढी ही नम्रता !

(३) पुण्यास सन १९४७ ऑगस्टला लो. टिळकांच्या पुण्यतिथीनिमित्त महामहोपाध्याय दत्तो वामन पोतदार याचे भाषण व्हावयाचे होते. अध्यक्ष तात्यासाहेब होते. ध्वजगीत झाले; अध्यक्षाची सूचना होऊन अध्यक्ष स्थानापन्न झाले. व्याख्यात्याचे व्याख्यान सुरू होण्यापूर्वीच त्या व्याख्यानाला एका तरुण हिंदुत्वनिष्ठाने विरोध केला. पोतदार याचे भाषण व्हावयाचेच आहे, तेव्हां तेच विरोधकास समर्पक उत्तर देतील, म्हणून तात्यासाहेबानी तो विरोध आढेवेढे घेऊनच होऊ दिला. पोतदार यानी व्याख्यानास सुरुवात केली. व्याख्यान रगले; तो मध्येच स्वातंत्र्यवीर सावरकर आले. लोकानी त्याचा जयजयकार केला. व्याख्यान सपत आले. श्रोत्यांनी मोठ्या आवाजाने स्वातत्र्यवीर सावरकरांनी भाषण करावे अशी इच्छा आरडून ओरडून प्रदर्शित करण्यास सुरवात केली. तात्यासाहेब रागावले, लाल झाले. श्रोत्यानीं सभा ताब्यांत घ्यावी हे त्यांना खपले नाही. अध्यक्षाचा अधिकार त्यांनी गाजविला. ते म्हणाले, "स्वातत्र्यवीर सावरकरांचे व्याख्यान उद्यां स्वतंत्र व्हावयाचेच आहे. तरी ते सपूर्ण ऐकण्याची साधि उद्यांच तुम्हांला मिळणार आहे. आज आतां सावरकर भाषण करणार नाहींत." स्वातत्र्यवीर सावरकरांनी उठून जेव्हा तेच सांगितलें तेव्हां मग श्रोते शांत झाले! सभाप्रसंगी तात्यासाहेब शिस्त काटेकोरपणाने पाळीत. सभेची सुरवात निश्चित वेळेलाच व्हावयाची व तात्यासाहेब वेळेवर उपस्थित असावयाचेच. एकदोन प्रसग असेच आठवतात की, सभा संपत आल्यावर श्रोत्यांनीं स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचे भाषण व्हावे असा त्यांनी आग्रह धरावा, तेव्हां "हा मी (अध्यक्ष) चाललो! होऊं द्या भाषण" असे बजावावे व त्यामुळे श्रोते ताळ्यावर यावे. आपण स्वतः शिस्त पाळून श्रोत्यांनाहि ते शिस्त पाळावयास लावीत. तात्यासाहेब जितके लोकरजक तितकेच कडक शिस्तीचे भोक्ते होते.

भा. कृ. प्रधान

(डॉक्टर, खडकी, पुणें)

तात्यासाहेबांच्या घरी त्यांच्या चिरंजिवाच्या लग्नांतील मेजवानीनिमित्त निमंत्रित मंडळी जमली होती. पगत संमिश्र म्हणजे ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर, सर्व जातींची

एकच अशी होती. सोवळें नेसलेले ब्राह्मण व ओवळे ब्राह्मणेतर शेजारीं शेजारीं बसले होते! तात्यासाहेबांचा मित्रपरिवार फार मोठा. त्यांत साहित्यिक तसेंच राजकारणी पुरुषहि होते. पगत फारच रंगली. कोणी कांहीतरी बोलावे, त्यावर तात्यासाहेबांनी समयसूचक कोटी करावी व मग प्रचंड हशा पिकावा, असे चालले होते. जेवणाच्या शेवटी तात्यासाहेबांनी सर्वांपुढे दक्षिणेचा पैसा ठेवला. तेव्हां एक ब्राह्मणेतर म्हणाले, “अहो तात्यासाहेब, मी मराठा आहे, दक्षिणा घेत नाही.” त्यावर तात्यांनी चटकन उत्तर दिले, “अहो, आजपर्यंत होतात मराठे. आतां ब्राह्मणांच्या पक्तीला बसून बाटलात! आतां तुम्ही ब्राह्मणच! तेव्हां दक्षिणे-वर तुमचा हक्क आहे!”

कृष्णाजी वासुदेव पुरंदरे

(इतिहास-संशोधक, पुणें)

(१) भारत-इतिहास-संशोधक मंडळाच्या एका संमेलनप्रसगीं मी एक संशोधनात्मक निबध वाचला. त्यात बरीच पत्रे उपयोगांत आणिलीं होती. तात्या-साहेब समेलनप्रसंगीं बहुधा हजर असत आणि त्या वेळी सशोधनात्मक, चर्चात्मक व संकलनात्मक वाचले जाणारे निबध ते आस्थापूर्वक व बारकाईने अवलोकन करीत. तो निबंधहि त्यांनी बारकाईने ऐकला असावा. तो छापला न जातां माझ्याजवळ पडून होता. पुढल्या वर्षीं मीं दुसरा निबध वाचला व त्यांत पहिल्या वर्षाच्या निबंधांत उपयोगांत आणिलेले एक पत्र सामील केले. निबधावर चर्चा झाली; तेव्हां तात्यासाहेबांनी नेमके ते पत्र मागील वर्षीं अमुक निबंधांत मीं उपयोगांत आणिल्याचें सांगितले! ही त्यांची अपूर्व स्मरणशक्ति पाहून मी अगदी चकीत झालो.

(२) मराठेशाहीतील सामाजिक परिस्थिति समजून घेण्याकडेच त्यांचा विशेष कल असे. त्यामुळे संशोधनपूर्वक लिहिलेले सामाजिक निबंध ते अत्यंत लक्षपूर्वक ऐकत. मीं त्या काळच्या ‘कुणबिणी’ संबंधी प्रकाशित व अप्रकाशित पत्राधारें एक निबंध वाचला व त्यावर तोंडी बरीच चर्चा केली. त्या लिखाणांत व चर्चेत अश्लील समजला जाईल असा भाग आला, म्हणून कांही सोवळ्या प्रेक्षकांत चुळबूळ सुरू झाली; पण निबंधाच्या शेवटी जी चर्चा झाली त्यांत तात्यासाहेबांनी एकदर माझ्या निबंधा-वर चांगले मत दिले व समाधान व्यक्त केलें. यावरून शास्त्रीय विषयांत अश्लील म्हणून मुरड घालणे त्यांना पसंत नव्हते असे म्हणण्यास चिंता नाही.

कृ. श्री. खांडेकर

(बी. ए., बी. टी., अमरावती)

१९४६ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत तात्यासाहेबांचे "सुधारणा, सुख व सदाचार" हे पुस्तक मी वाचीत असता माझ्या अल्पमतीनुसार दोन सूक्ष्म प्रमादस्थळे मला त्यात आढळली. पण सदसद्विवेकबुद्धि जागृत होऊन दुसरे मन म्हणाले, "तुझेच ज्ञान विपरीत असेल." या द्वद्वाने मला अखेर ग्रथकारांचा कौल घेण्याची प्रेरणा दिली. तदनुसार त्यास पत्र लिहून उत्तराची सविनय अपेक्षा केली. उत्तर येणार याविषयी शका नव्हती; आणि खुद्द तात्यासाहेबानी स्वहस्ताक्षरांतच स्वाक्षरीचे पत्र पुढीलप्रमाणे पाठविलेले वाचून मजसारख्या सामान्य माणसास जो आनंद झाला व साश्रुनयन होऊन मला जी त्यांच्या उदारमनस्कतेची कृतज्ञतापूर्वक प्रतीति आली तिचे वर्णन मला यथार्थतेने करतां येणे शक्य नाही. ते पत्र असे:

॥ श्री ॥ पुणें, १०–३–४६

"कृ. सा. वि.

चुका दाखविल्या त्या मान्य आहेत. योग्य वेळ येईल तेव्हां सुधारतां येतील. चुका कळविल्याबद्दल आभारी आहे. –न. चिं. केळकर"

गोविंद दत्तात्रय अभ्यंकर

(तात्यासाहेबांचे विशेष परिचित, पुणें)

(१) दुसऱ्या गोलमेज परिषदेहून तात्या विलायतेहून नुकतेच परत आले होते. माझ्या वडिलांचे व तात्यांचे एक समान स्नेही श्री. बाबूराव भिडे, आयू. सी. एस्. हे त्या वेळी पुण्यास को. ऑ. सोसायटीचे रजिस्ट्रार होते. तात्यांच्याबरोबर मनमोकळेपणाने गप्पा मारण्याची संधि अनेक सरकारी वरिष्ठ अंमलदारांना मनापासून हवी असे. श्री. भिडे यांच्याच सूचनेवरून आमच्या घरी धुंदुरमासाच्या जेवणाचा बेत ठरला होता. जेवणानंतर मंडळी इकडच्या तिकडच्या गप्पांत अगदीं तल्लीन झाली होती. बोलण्याचा विषय अर्थात् गोलमेज परिषद हाच होता व त्यांत म. गांधींचे धोरण व त्याची त्या परिषदेंतील भूमिका हा तात्यांच्या बोलण्याचा मध्यबिंदु होता. मला स्मरते ते असे की, तात्या, गांधीच्या एकंदर भूमिकेबद्दल म्हणाले की, इतरांनी जमवीत आणलेले सर्व बनाव व एकमुखी मागणीचे सर्व प्रयत्न यशाच्या पायरीपर्यंत आलेले, वायां गेले. गांधीची भूमिका काय होती ते स्पष्टपणे उमजेच ना. गाधीच्या वागण्याने गोलमेज परिषदेचा विचका झाला असाच तात्यांच्या बोलण्याचा एकंदर सूर होता.

(२) तात्यांच्या कांही खाजगी कामासाठी ते मुंबईस आले होते. रात्री जेवणानंतर कांही प्रतिष्ठित मंडळी भेटण्यासाठीं आली. 'सह्याद्रि' मासिक निघणार असल्याचे जाहीर झाले होतें. मडळीनी या नवीन मासिकाचा उद्देश व धोरण काय असें विचारलें. तात्या म्हणाले, "आमच्या ऑफिसमध्यें मंडळी पुष्कळ आहेत. चांगले ग्रथालय तयार केलें आहे. छापण्याची घरची सोय आहे. मडळीनी खूप वाचावे, आवडीच्या विषयावर खूप लिहावें. बाहेरचे लेख न घेतां सुद्धां एक चांगलें विवेचक मासिक कां चालू नये? हाच विचार मनांत येऊन मी हे मासिक केवळ आमच्या संपादक मडळींकडून चालवणार आहे." थोडा वेळ थांबून ते पुढे माझ्याकडे वळून म्हणाले, "पण गोविंदा! हे बघ, किर्लोस्करांना वाटते, मी ते त्यांच्या मासिकांना स्पर्धा करण्याच्या ईर्षेनेंच काढले आहे. या टीकाकारांच्या हे कसें लक्षांत येऊं नये की, मला त्यांच्याशी स्पर्धा करण्याची जरूरी काय?" तात्यांचे हे उद्गार निघत असतांना त्यांच्या चर्येवर चीड व सात्त्विक संताप यांच्या छटा स्पष्टपणे दृग्गोचर होत होत्या!

(३) नूतन मराठी विद्यालयात प्रो. नारळकर यांनी विद्यार्थि-भांडार चालविले आहे. अनेक प्रसगांनी तात्या या सस्थेत येत असत. या भांडाराच्या फायद्यांतून बांधलेल्या इमारतीचे उद्घाटन करण्याकरितां व्यापारी जगांतला प्रतिष्ठित अध्यक्ष आम्हांला हवा होता. गु. नारळकर व मी तात्याच्याकडे गेलो. त्यानी आम्हाला दोन नांवे सुचविली. एक श्रीमत प्रतापशेठ व दुसरे शेठ मनमोहनदास रामजी. या दोघांनाहि तात्यांनी आमच्यातर्फे आमंत्रणाची पत्रे स्वतः लिहिली. प्रथम प्रतापशेठ याना लिहिलें. त्यांनी नकार दिला. नंतर शेठ मनमोहनदास रामजी यांनीं विनंती मान्य केली. त्यांच्या नांवाच्या उल्लेखाची समारंभाची आमत्रणे सगळीकडे रवाना झालीं. समारभाच्या आदल्या दिवशी सध्याकाळी शेठजींची तब्येत नादुरुस्त झाल्यानें ते येऊं शकत नाहीत अशी तार आली! आम्ही सर्वजण अगदी गोंधळांत पडलो. रात्री तात्यांच्याकडे जाऊन झाला प्रकार त्यांना कळविला व असाहाय्य मुद्रेने त्यांच्याकडे पाहात राहिलो. क्षणार्धात तात्या म्हणाले, "मी तरी खाली प्रेक्षकांत बसणारच होतो. आतां स्टेजवर अध्यक्षांच्या खुर्चीतच बसेन. झालं ना?" शेवटीं हा समारंभ तात्यांच्या हस्ते झाला व त्या दिवशींचें त्यांचे आयत्या वेळेचें भाषण फारच मनमोकळें, खेळीमेळीचे व हृदयस्पर्शी झाले!

(४) शिक्षण-प्रसारक मंडळीच्या नियामक मंडळाची सभा चालू होती. सभेंत एका विषयावरील चर्चेच्या अनुरोधानें वातावरण बरेंच गरम झालें व त्या भरांत डॉ. मुळे (सोलापूर) व म. म. दत्तोपंत पोतदार यांच्यांत बरीच शब्दाशब्दी चालू झाली. अध्यक्षाचे काम तात्याच करीत होते. तात्यांनीं चर्चा थांबविण्याचा प्रयत्न केला; पण प्रकरण थांबण्याचे लक्षण दिसेना. तात्या संतापानें चिडीला

जाण्याच्या बेतांत होते. पण तेवढ्यांत आत्मसंयमन करून व प्रसंगावधान राखून "कायदेशीर सभा संपली, तुमचे खाजगी बोलणे वाटेल तसे व वाटेल तितकें चालू द्या" असे त्या दोघांना सांगून त्यांनी पगडी काढून ठेवून एकदम खासगी विनोदी संभाषण सुरू करून एकदर सभेचा नूर अजीबात पालटून टाकला!

स. के. नेऊरगांवकर

(बी. ई., म्युनिसिपल इंजिनियर, पुणें)

(१) तात्यासाहेब याचा अध्यक्ष व सभासद या नात्याने पुणे नगरपालिकेशी अनेक वर्षे सबध होता; परतु त्या कारणास्तव त्यांनी कोणतेहि वैयक्तिक काम स्वत: करून घेतले नाही, त्याकरितां दुसऱ्यास भीड घातली नाही. हे उदाहरण माझ्या मते फार दुर्मिळ आहे. नगरपालिकेतील कोणत्याहि नोकरास त्यांनी आपल्या स्वत:च्या कामाकरिता त्यांच्या घरी बोलाविल्याचेहि माझ्या ऐकिवांत किंवा पाहण्यांत नाही. फार काय, मरणापूर्वी एक वर्ष त्यांच्या स्वत:च्या घराच्या रिव्हिजनच्या कामासाठी ते स्वतः सामान्य अर्जदाराप्रमाणे नगरपालिकेत आले होते! वास्तविक त्यांनी नुसता घरून निरोप पाठविला असता तरी त्याचे काम सहज झाले असते. तात्यासाहेब त्या दिवशी नगरपालिकेत आलेले पाहून सर्वांना आश्चर्य वाटले. नगरपालिकेचे सभासद डॉ. ढमढेरे त्या वेळी तेथे हजर होते. त्यांनी रिव्हिजन कमिटीच्या ऑफिसमध्ये चलण्याचा त्यांना आग्रह केला; परतु तेथे माझ्या अगोदर कांही नागरिक येऊन बसले आहेत, त्यांना बाजूस ठेवून मी पुढे जाणे इष्ट नाही, असे म्हणून ते तेथेच आपली पाळी येण्याची वाट पहात बसले! या गोष्टीवरून त्यांचा भिडस्त स्वभाव, स्वत:स लावून घेतलेली शिस्त व दुसऱ्याबद्दलची जाणीव दिसून येईल.

(२) दुसरे महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर जपानचा हल्ला हिंदुस्थानवर येईल अशी जेव्हां भीति वाटूं लागली, तेव्हां त्याला प्रतिकार करण्याकरितां सर्व ठिकाणी हवाईहल्लाप्रतिबंधक सस्था निर्माण झाल्या. त्याचप्रमाणें पुणें शहरातर्फे नागरिकाची सरक्षक-समिति स्थापन होऊन त्यांत पुण्यांतील वजनदार सद्गृहस्थांचा समावेश झाला होता. या समितीचे अध्यक्षपद तात्यासाहेब याना देण्यांत आले होते. तात्यासाहेब हे त्या वेळी सार्वजनिक कार्यातून पूर्णपणे निवृत्त झाले असूनहि देशावर आलेला प्रसंग जाणून त्यांना अध्यक्षपद स्वीकारण्याची केलेली विनती त्यांनीं अमान्य केली नाही. या समितीच्या सभांना ते नियमितपणे हजर राहून मार्गदर्शन करीत असत. या समितीच्या कार्याकरितां नगरपालिकेतर्फे मला त्यांजकडे पुष्कळ वेळां जावे लागत असे.

त्या वेळी त्यांजकडे नेलेल्या कामाचा निकाल अगदी अल्पावधींत व सर्वांना मान्य होईल अशा रीतीने ते करीत. या कार्याकरितां वर्गणी गोळा करण्याचा एकदां प्रश्न निघाला. त्या वेळी प्रत्येक सभासदाने गांवांतील त्याच्या ओळखीच्या श्रीमंत नागरिकाकडून वर्गणी आणावी असे ठरले. रा. ब. नायडू वगैरे मंडळींनी त्यांत भाग घेतला होता. आश्चर्याची गोष्ट की, तात्यासाहेब यांनी स्वतः त्यांच्या माहितीच्या गृहस्थाकडे या कामाकरिता आपण होऊन जाण्याचे ठरविले. तात्यासाहेब यांचे वय, दर्जा व अधिकार लक्षात घेतां हे काम त्यांनी करावे अशी इतर सभासदांची मुळीच अपेक्षा नव्हती; परंतु तात्यासाहेब यांनी स्वतः होऊन ते काम पत्करल्यामुळे सर्वच कामास चांगला रंग आला.

(३) सार्वजनिक काम करताना राजकीय पक्षातील मतभेद तात्यासाहेबांनी आपल्या कार्याच्या आड कधीच येऊ दिले नाहीत. सन १९३८ साली ते पुणें नगरवाचन मंदिराचे अध्यक्ष होते, व त्या वेळी मी चिटणीस होतो. त्या वेळी श्री. बाळासाहेब खेर, श्री मावळंकर वगैरे कॉंग्रेसपक्षाच्या मंत्र्यांना वाचनमंदिरांत बोलवावयाचे ठरले. त्या वेळी अध्यक्ष या नात्याने प्रत्येक वेळेस हजर राहून, पाहुण्यांचे स्वागत करून, त्यांच्याबद्दल गौरवपूर्ण भाषणे करून, संस्थेस त्यांनी मोठी मदत केली.

(४) गेल्या वर्षी ते आळंदीस श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या समाधीच्या दर्शनास मुद्दाम गेले होते. त्यांच्याबरोबर श्री. अण्णासाहेब ढमढेरे वगैरे तीन-चार मंडळी होती. त्या वेळी त्यांनी देवालयात सर्व ठिकाणी हिंडून माहिती घेतली. अर्थात् तात्यासाहेबांचा ज्ञानेश्वरीचा अलीकडील व्यासंग लक्षांत घेतां या भेटीस विशेष महत्त्व होते. तात्यासाहेब जात्या भावनाप्रधान कमी. परंतु त्या वेळी श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांबद्दल बोलत असतांना त्यांच्या मनांतील सुप्त भावना ते लपवू शकले नाहीत. त्या वेळी तेथे हजर असलेल्या मंडळींपैकी त्या दिवशी एकाचे कोर्टात कांही काम होते. त्यास अनुसरून दुसरे एक गृहस्थ म्हणाले, " बघा, तुम्ही आज आळंदीला आलांत, आज तुमचे काम फत्ते होईल. " यावर तात्यासाहेब एकदम म्हणाले, " अरे, श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांपाशी असली क्षणिक व नाशवंत गोष्ट कोणी मागूं नये. शाश्वत सुख व आनंद देणारे ते समर्थ आहेत. ते त्यांच्याजवळ मागूं या. "

ग. दा. टिळू

(एम्. ए., पनवेल)

राष्ट्रीय सभेत कौन्सिल-बहिष्काराचा ठराव नुकताच पास झाला होता. बहिष्काराच्या युक्तायुक्ततेबद्दल झालेल्या वादाच्या रणधुमाळीने सर्व वातावरण

धुंद झालें होते. ठराव पास झाला खरा; पण महाराष्ट्राच्या तर्ककर्कश व युयुत्सु वृत्तीला तो मुळीच पटण्यासारखा नव्हता. पण विरोधाचे रान उगीच उठवावयाचे नाही, म्हणून डेमोक्रॅटिक पक्षातर्फे जाहीर झालेल्या उमेदवाऱ्या परत घेण्याचे व लोकांना सर्व गोष्टी समजावून देण्यासाठी व्याख्यानांचे दौरे काढावयाचे ठरले. या योजनेला अनुसरून तात्यासाहेब पनवेल येथे आले. त्याना म्युनिसिपालिटीतर्फे मानपत्र देण्यांत आले. सभेमध्ये मानपत्र वाचून दाखविण्यांत आले व त्याची एक प्रत तात्यासाहेबांना अर्पण करण्यात आली. त्या मानपत्रामध्ये सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण व स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या कायद्यांत सुधारणा या गोष्टीचा उल्लेख होता. मानपत्रातील इतर मतप्रणालीशी न जुळणारा असा हा उल्लेख तात्यासाहेबाच्या घारीसारख्या तीक्ष्ण नजरेतून सुटणे शक्यच नव्हते. मानपत्राला उत्तर देताना तात्यासाहेबांनी बरोबर याच गोष्टीवर बोट ठेवून म्हटले की, "कौन्सिल-बहिष्काराचा वांझोटा वाद आज उकरून काढण्याची मला इच्छा नव्हती व मानपत्रात उल्लेख नसता, तर त्याचा निर्देश करण्याचे मी टाळणार होतो. पण एकीकडे तुम्हाला सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण सुरू व्हावयास पाहिजे व स्थानिक स्वराज्य सम्थाचा कारभार सुरळीत चालावा म्हणून ऐनजिनसी कायद्यांतच तुम्ही सुधारणा करू पाहतां; पण दुसरीकडे ज्या विधिमंडळात हे कायदे घडविले जातात, त्या विधिमंडळावर बहिष्कार घालण्यास तुम्ही पाहतां, या विसंगतीला म्हणावे तरी काय? आपल्या मनाप्रमाणे गोष्टी व्हावयास पाहिजे असतील तर शक्यतो जास्त शक्तिकेंद्रे हस्तगत करून घ्या, म्हणजे नुसता दुबळा आशावाद प्रकट करीत बसण्याची पाळी येणार नाही. मिळालेली सत्ता वापरूनच दुसरी सत्ता परकीयांपासून हिसकावून घेण्याचे सामर्थ्य येते." अशा रीतीने सुमारे एक तासभर कौन्सिल-बहिष्काराचा फोलपणा दाखविणारे व अधिकारक्षेत्रे काबीज करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन करणारे सुश्राव्य, तर्कयुक्त व परिणामकारक भाषण तात्यासाहेबांनी केले. त्याचे हे आवेशयुक्त व मार्मिक भाषण कित्येक दिवस लोकांच्या कानांत घुमत होत.

द. वा. चाफेकर

(बी. ए., एम्. बी. बी. एस्., गदग)

तात्यासाहेब यांना आम्ही दि. २५-१०-१९३७ साली गदग येथील आमच्या मराठी वाङ्मयप्रेमी मंडळातर्फे मानपत्र देण्यासाठी हुबळीहून आणविले होते. त्यांच्या त्या वेळच्या दौऱ्यांत गदगला यावयाला त्याना दुपारचीच वेळ फक्त शिल्लक होती.

मंडळाच्या आवारांत उघड्यावर ऐन बाराच्या उन्हांत मंडळी त्यांची वाट पहात बसली होती. गदगच्या मराठी मंडळाच्या आद्य संस्थापकांपैकी मी एक असल्यानें मातृभाषा व मराठी मंडळ याबद्दल मला वाटत असलेला जिव्हाळा त्यांना ठळकपणानें दिसून आला. इतर सर्व मंडळी आपापल्यापरी झटत होतीच; पण या समारंभांतील विशेष जबाबदार व प्रमुख कोण हें त्यांस कळावें ही त्यांची इच्छा होती. म्हणून व्याख्यान देतांना एक समर्पक गोष्ट सांगून त्यांनी या गोष्टीचा उल्लेख केला. ते म्हणाले, " मंडळाच्या या समारंभांत सर्वच जण आस्थेनें भाग घेत आहेत हे मंडळीच्या सौजन्यास साजेसेच आहे; पण मला येथें आल्यापासून प्रश्न पडला आहे तो हा की, या मंडळाची जिव्हाळ्याची संचालक मंडळी कोण असावी ! यावरून मला एक माझ्या अनुभवाची गोष्ट आठवली आहे ती सांगतो. मला एकदां एका गांवी नुसती तोंडओळख झालेल्या एका गृहस्थांच्या घरी लग्नाच्या पानसुपारीला जाण्याचा प्रसंग आला. मी माझ्या शिरस्त्याप्रमाणे अगदीं वेळेवर लग्नघरी गेलो, तो तेथे दहाबारा पुरुष मंडळी लग्नाचे पोषाक करून आल्या-गेल्यांचे स्वागत अगदी अगत्यपूर्वक करीत होती. ही सर्व मंडळी सारख्याच दर्जाची दिसत असल्याने, घरचा मालक कोण याबद्दल मला कुतूहल उत्पन्न झाले. परत जातांना लग्नघरच्या मुख्य यजमानांना नमस्कार करून आपण पानसुपारीस येऊन गेल्याबद्दलची वर्दी त्यांना देऊन जाण्याचे माझ्या मनांत होते. शेजारी-पाजारी विचारावे तरी पंचाईत; म्हणून मी इकडेतिकडे कांही गमक मिळते का म्हणून पहात होतो; इतक्यांत मंडपाच्या लोक येण्याजाण्याच्या दारांतच कुणीतरी एक मोठा घाणेरडा धोंडा ठेवला होता. लोक त्याला चुकवून जात येत होते. कुणी घाईत अडखळतहि होते. आमच्या स्वागतार्थ उभी असलेली सर्व पगडीवाली मंडळीहि त्या धोंड्याला ओलांडून आली गेली. पण कुणी कांही त्याकडे विशेष लक्ष दिले नाही. इतक्यांत साधा पोषाख केलेले एक गृहस्थ तेथून आले. त्यांनी तो धोंडा पाहतांच गर्जना केली, ' काय रे धोंडिबा ! अरे, जायच्या यायच्या रस्त्यांत धोंडा कुणीं ठेवला आहे ! लोक सारखे अडखळताहेत ते ! ' असें म्हणून त्या गृहस्थानी स्वतः तो घाण धोंडा उचलून रस्त्यांतून बाजूला केला. मी लागलेंच उमजलों की, हे त्या घरचे यजमान म्हणून, आणि माझे ते अनुमान खरेंहि ठरलें ! पुढे मी त्यांना नमस्कार करून व पानसुपारी घेऊन बाहेर पडलो. "

पुरुषोत्तम दिनकर जोशी

(वाङ्मय-विशारद, मद्रास)

(१) तात्यासाहेब हे मला प्रत्यक्ष गुरुस्थानी होते. टिळक महाविद्यालयां-

तील त्यांच्या शिष्यवर्गापैकी मी एक आहे. विद्यार्थिवर्गावर त्यांचे फार प्रेम असे. असहकारितेच्या बहिष्कारप्रधान चावटळीत सरकारी व निमसरकारी शिक्षण-संस्था सोडून देण्याचा उपदेश त्यांनी तावातावाने केला नाही, व यासाठीं अनेकांचे कुत्सित आक्षेपहि त्यांनीं सहन केले. तरुण विद्यार्थ्यांच्या आयुष्याची हानि न होतां त्याचा समाजास व राष्ट्रास अधिकांत अधिक उपयोग व्हावा याविषयींची त्यांची तळमळच या त्यांच्या थोरपणाच्या बुडाशी होती. सल्लयासाठी कोणी विद्यार्थी त्यांच्याकडे गेले, तर सर्व परिस्थितीचा विचार करून मग ते योग्य सल्ला देत. ते म्हणत की, " तुम्हांस शाळा मनापासून सोडावयाच्या असल्या तर माझ्या सल्लयाची काय गरज ? शाळा-कॉलेजे सोडणाऱ्या विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक सोय करण्याची जबाबदारी बहिष्कार-प्रचारक पुढाऱ्यांवर आहे व महाराष्ट्रापुरती ती जबाबदारी त्यांनी पारहि पाडली. खासगी व सार्वजनिक रीतीनेहि ते स्पष्ट सांगत की, " माझे स्वतःचे मत काय आहे ते माझी मुले मी टिळक महाविद्यालयामध्ये घातली आहेत यावरून तुम्ही समजा."

(२) १९२१–२२ मध्ये गांधीजी पुण्यास आल्यावेळी शनिवारवाड्यासमोरील गांधीजींच्या व्याख्यानानंतर अध्यक्षस्थानावरून तात्यासाहेबांनी त्यांस बजावलेच होते की, ' खादीनेच काय, पण गोणपाटाने स्वराज्य मिळेल असे आम्हां महाराष्ट्रियास कोणी पटवून दिले तर आम्ही गोणपाटाचेहि कपडे वापरूं !' ही एक-वस्त्राची प्रथा त्यास मनापासून रूढ करावयाची होती असे दिसते. अलीकडे एकदा ते म्हणाले, निदान उन्हाळ्याच्या दिवसांत तरी पुण्यास अधिक कपडे घालणे म्हणजे शरीरावर तो केवळ जुलूमच होय.

(३) तात्यासाहेब व नानासाहेब वैद्य या दोन महापुरुषांशी संबद्ध असलेला एक प्रसंग मला स्मरतो. कायदेमंडळाच्या निवडणुकीच्या दौऱ्यांत तात्यासाहेब एकदा कल्याणास आले होते. प्रकट व्याख्यानाप्रमाणेच विचारविनिमय, चर्चा, प्रश्नोत्तरे असे किंचित् अनौपचारिक कार्यक्रम कार्यपूर्तीच्या दृष्टीने तात्यासाहेबांना अधिक आवडत ही गोष्ट सर्वश्रुतच आहे. कै. श्री. बाबूराव फडके यांच्या माडीवर ही अनौपचारिक बैठक भरली होती व गांवांतील प्रतिष्ठित नागरिक, कार्यकर्ते उपस्थित होते. कल्याण येथील पदवीधर नागरिक कै. श्री. बापूसाहेब भिडे यांचा कल कॉंग्रेसकडे म्हणजे त्या वेळेच्या कट्टर किंवा नाफेर पक्षाकडे होता. त्यांच्या मते तात्यासाहेब निरुत्तर होतील किंवा निदान अडचणींत पडतील असे कांही प्रश्न तात्यासाहेबांस ते विचारीत व त्यांस तात्यांकडून योग्य उत्तरेहि मिळत. या सभेत रा. ब. नानासाहेबहि होतेच. थोडी प्रश्नोत्तरें झाल्यावर नानासाहेब म्हणाले, " बापूसाहेब, तुम्ही नरसोपंतांशीं वादविवाद करतां आहां हें लक्षांत आहे ना ? त्यांना निरुत्तर करणे तुम्हांस जमणार नाही. तें कर्म कठीण आहे."

(४) १९२५ मध्ये मी मद्रासला आलो. त्यानतर पुण्यास गेलो म्हणजे प्रत्येक वेळी तात्यांची गाठ घेतल्यावांचून राहावत नसे. त्याच्या घरी केव्हाहि गेलो व तेव्हां ते कितीहि कामात व्यग्र असले तरी चार शब्द मोकळेपणाने बोलून स्वतःच्या कुटुंबातील बऱ्याच दिवसानी भेटलेल्या लहान माणसाची चौकशी करावी तशी चौकशी करून एका क्षणांत आपुलकीची भावना निर्माण करीत !

(५) येथील महाराष्ट्र-मंडळ-ट्रस्टतर्फे त्याना मानपत्र देण्यांत आले. हा ट्रस्ट स्थापित करतांना ट्रस्टडीडमध्ये अशी एक अट अंतर्भूत करण्यांत आली होती की, स्थापनेपासून तीन वर्षाच्या अवधीत जर इमारत बाधून किवा खरेदी करून झाली नाही, तर तोपर्यंत जमा झालेली रक्कम महाराष्ट्रातील एकाद्या उपयुक्त सस्थेस देणगी म्हणून देण्यात यावी. पुरेशा पैशाच्या अभावी इमारत-खरेदीचे काम मागे पडले आहे असे जेव्हा तात्याना समजले; तेव्हा त्यास फार वाईट वाटले, थोडा रागहि आला व दिरगाई केली म्हणून त्यानी सभासदांस दोषहि दिला. त्यानी स्वतःची म्हणून १०० रु. ची देणगी ट्रस्टला दिली व त्यानतर टिळक-पर्स-फड-ट्रस्टच्या व्याजातून आणखी ३०० रु.ची देणगी दिली. यानतर लवकरच सध्याची महाराष्ट्र-भवनाची इमारत खरेदी करण्यांत आली. याचे श्रेय तात्यासाहेबांना आहे !

श्री. ना. हुद्दार

(बी. ए., संपादक, 'ग्रामीण', नागपूर)

(१) मी पुणे-टिळक-महाविद्यालयात शिकत असताना गु. केळकर वरच्या वर्गाना शिकवीत असल्याने त्याच्या तासाना उपस्थित राहण्याचे भाग्य माझ्या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांना केवळ २-३ वेळांच लाभले ! त्याच्या वर्गाला विद्यार्थी चुकूनहि अनुपस्थित नसावयाचा; किंबहुना त्यांच्या वर्गातील मुलांची सख्या दिढी-दुपटीने वाढलेली दिसे. कारण इतर कॉलेजचेहि विद्यार्थी त्यांचे वर्गातील व्याख्यान ऐकण्यास अत्यत उत्सुक असत ! त्यांच्याबद्दल सर्व विद्यार्थ्यांत नितान्त आदर व प्रेमभाव विशेषत्वाने वसत होता याचे हे निदर्शक होय.

(२) टिळक-महाविद्यालयाच्या वार्षिक संमेलनप्रसंगीं उत्तम गोष्ट सांगणाऱ्याला पांच रुपयांचे एक बक्षीस गु. केळकराच्या वतीने देण्यांत येई. एका वेळी हे बक्षीस मला मिळाले. तेव्हा त्या किंमतीची त्यांचीच पुस्तके त्याच्याकडे जाऊन मी आणली. हीच माझी त्यांची प्रत्यक्ष भेट व ती अत्यंत स्फूर्तिदायक मला झाली.

(३) पुण्याच्या माझ्या विद्यार्थि-जीवन-कालांत (१९२२-१९२६) गु. केळकराचे कोणतेहि जाहीर-भाषण मी सहसा चुकवीत नसे. या कालांत देशबंधु

दास, पं. मोतीलाल नेहरू, श्रीनिवास अयगार, राजगोपाळाचारियर, सरोजिनी नायडू इत्यादि अनेक सुप्रसिद्ध भारतीय पुढारी येऊन गेले व त्यांची गु. केळकरांच्या अध्यक्षतेखाली जाहीर भाषणे झाली. परतु प्रत्येक प्रसगी मुख्य वक्त्यापेक्षांहि गु. केळकरांचेच अध्यक्षीय भाषण अधिक समर्पक, मुद्देसूद, बुद्धीला पटणारे, प्रभावशाली व मार्मिक झालेले आढळून येई. कोणताहि विषय सुबोध व मनोरजक रीतीने विद्यार्थ्यांना वा श्रोत्यांना समजावून सागण्याची त्याची शैली अनुपम होती.

(४) गु. केळकर नेहमी म्हणत, " कोणत्याहि विषयाचा तुम्हांला अभ्यास करावयाचा असेल तर त्या विषयावर तुम्ही पुस्तकच लिहू लागा. कोणाहि व्यक्तीला निदान एक आत्मवृत्ताचे तरी पुस्तक खास लिहितां येईल. " कोणाहि होतकरू लेखकाला त्यांचे हे बोल खचित अमोल व नेहमी स्फूर्तिदायक वाटतील.

द. रा. कुलकर्णी मास्तर

(लो. टिळक-पंथाचे अनुयायी, सातारा)

(१) तात्यासाहेब हे केवळ पैशामुळे बड्या बनलेल्या व्यक्तीचा सहवास शक्य तो टाळीत ही गोष्ट माझ्या येथे घडलेल्या पुढील प्रसगावरून लक्षांत राहिली. १९४१ साली बॅ. जम्नादास मेहता लो. स्व. पक्षातर्फे मध्यवर्ती असेंब्लीच्या पोटनिवडणुकीस उभे राहिले व आपले कॉंग्रेसी प्रतिस्पर्धी श्री. जेधे यांचा पराभव करून निवडूनहि आले. त्यानतर त्यांनी भोपटकर, नलावडे वगैरे मडळीसह आमच्या जिल्ह्यांत आभार-प्रदर्शनार्थ दौरा काढला होता. दिनांक १९–४–४१ रोजी त्यांच्या जिल्ह्यांतला पहिला मुक्काम व सत्कार-समारभहि माझ्याच घरी होता. शहरांतीलहि आणखी दोन-तीन निमंत्रणे होती. पैकी एक फार मोठ्या धनाढ्य व्यापारी व्यक्तीचे होते. माझ्यायेथील कार्यक्रम संपताच सदर गृहस्थांकडे जाण्याबद्दल मडळी सुचवूं लागली. प्रथम तात्यासाहेबांनी तिकडे दुर्लक्षच केले. पण मडळी फारच आग्रह करू लागली, तेव्हां ते म्हणाले, " मला कशास आतां तिकडे नेतां ? थोडी विश्रांती घेतो. त्यांच्या राजवाड्यापेक्षां येथेच आमच्या कुलकर्णी मास्तरांची ही मठीच मला अधिक बरी वाटते. तुम्ही जाऊन या. "

तात्यासाहेबांच्या या टोलवाटोलवीतील रहस्य बॅ. जम्नादासाच्या चटकन लक्षांत आलें. त्यांनी मग आपल्या धारदार विनोदाच्या पद्धतीने त्या धनाढ्य व्यक्तीच्या वैभवाचे आणि विशेषतः वैभव-प्रदर्शनाच्या विशिष्ट पद्धतीचे मोठे गमतीदार वर्णन केले. मंडळीत खूप हंशा पिकला. पण शेवटी मडळींनी तात्या-

साहेबांना तिकडे आग्रहाने नेलेच! तात्यासाहेबाच्या स्वभावातील भिडस्तपणाने त्याच्या इच्छेवर विजय मिळविला खरा; तथापि स्वभावाची मूळची ठेवण येथे व्यक्त झाल्यावाचून राहिली नाही.

(२) तीस वर्षांपूर्वी तात्यासाहेबांच्या स्फूर्तीमुळे मी मास्तरकी सोडून व्यापारांत शिरलो व त्याचा आशीर्वाद घेतला. त्यांनी केलेला उपदेश सतत डोळ्यापुढे ठेविला. त्यामुळेच आर्थिक व सामाजिक दृष्टीनेहि मी थोडेबहुत यश मिळवू शकलो. पुढे त्याचेच उदाहरण आदर्श मानून दोन वर्षांपूर्वी चालू व्यवसाय-तून समाधानपूर्वक पूर्णपणे निवृत्तहि झालो. त्या वेळी हे सारे वृत्त तात्यासाहेबाना मी कृतज्ञतापूर्वक निवेदन करू शकलो ही माझ्या भाग्याचीच गोष्ट होय.

वि. दि. बेलापूरकर

(मॅनेजर, सुलाखे-पेढी, मुंबई)

(१) टिळक-महाविद्यालयात असतांना गु. तात्यासाहेब आम्हास 'सिव्हिक्स' विषय शिकवीत असत. शिकविण्यासाठी विषयाची सर्व तयारी पूर्ण करून ते येत व नवीन नवीन प्रसिद्ध झालेली पुस्तके वाचून, त्यातील उतारे वाचून दाखवून, विषयाची माडणी उत्तम करीत असत. विद्यार्थ्यांमधील वक्तृत्व-कला वाढविण्यासाठी चढाओढी होत, त्यांत त्यानी परीक्षकाचे काम मोठ्या आस्थेने केले होते.

(२) विद्यार्थ्यांत नवीन आवड उत्पन्न होण्यासाठी ते नवीन विषयाची माहिती देत. वक्तृत्वाबरोबर त्यांनी टिळक-महाविद्यालयांत गोष्ट सांगण्याची चढाओढ सुरू केली होती. ते म्हणत, "गोष्ट तरी सांगतां आली पाहिजे. ती एक कला आहे. चांगली गोष्ट सांगणाराला मी एक बक्षीस ठेवणार आहे व परीक्षा मी घेईन." त्याप्रमाणे त्यांनीं गोष्ट सांगण्याची चढाओढ करवून परीक्षकाचें काम स्वतः केलें. विद्यार्थ्यांच्या सर्व गोष्टी ऐकल्या व पहिल्या नंबरास चांगलें बक्षीस दिले.

(३) एकदां 'प्रॉपगॅंडा' या शब्दाचा अर्थ काय असे त्यांस मी विचारले. गुरुवर्य म्हणाले, "हे पाहा, रानांतून गुरे परत फिरण्याची वेळ अजून व्हावयाची आहे; अशा वेळी एकदम वळवाचा पाऊस यावा आणि मग गुराख्याची कशी स्थिति होते! सगळ्या गुरांना तो हांकीत सुटतो, काठी मारमारीत असतो, आडमुठ्याला मारतो, पळणाऱ्याला मारतो, न पळणाऱ्याला मारतो, धांदलींत स्वतःलाहि काठी लागते; ही जी त्याची धांदल तो प्रॉपगॅंडा म्हणाना!"

सदाशिव आबाजी दांडेकर

(सहसंपादक, 'गोरक्षण', उपाध्यक्ष, सत्कार्य-सेवा-समाज, मुंबई)

(१) १९२९ साली जजिऱ्याच्या दिवाणांच्या कुटिल नीतीमुळे हिंदु समाजाचे पाऊणशे पुढारी पकडले गेले व ४–५ महिन्याच्या अडवणुकीनतर त्यांना सोडून देण्यांत आले. या प्रकरणी तारा, सभा, निषेध इत्यादि आवश्यक चळवळ केली; त्यानिमित्त तात्यासाहेबांस मी भेटलो. त्या वेळेस ते मुंबईस जावयाचे होते. मुंबईस सरदारगृहांत भेटण्यास त्यानी मला सुचविले. त्याप्रमाणे मी माझ्या मित्रासह गेलो. देशभक्त जम्नादास मेहताहि तेथे आले होते. दुपारी भोजनोत्तर वामकुक्षीसाठी मडळी जरा आडवी झाली होती. जम्नादास मेहता वाचीत होते. त्याच्याजवळ मी जजिऱ्याविषयी प्रश्न काढला. त्यांनी लगेच तात्यासाहेबास त्याविषयी विचारले. ते म्हणाले, "मी विचार करतो आहे काय योजना करावी ती; पण या कामी तुमचाहि सल्ला घेणे योग्य होईल." हे बोलणे होत आहे तोच आडव्या झालेल्या मडळीतून घोरण्याचा आवाज ऐकूं येऊ लागला. तेव्हां विनोदाने जम्नादास तात्यासाहेबांस म्हणाले, "A brahmin is useless after dinner." हे ऐकून तात्यासाहेब थोडे हसले व ताबडतोब म्हणाले, "अहो, तुमच्या म्हणण्यांत 'Before dinner a brahmin is useful' असा अर्थ निघतो त्याची वाट काय ?" त्यामुळे तेथील सर्व मडळीत हंशाच हशा पिकला ! तात्यासाहेबांनी शक्य ती खटपट मी या कामी करीन असे आम्हांस सांगितले व आम्ही शांत मनाने घरी निघून आलो.

(२) 'सत्कार्य-सेवासमाजा'च्या श्रीवर्धन येथे भरलेल्या पहिल्या समेलनांत असे ठरले की, भावी पिढीस योग्य वळण देतां यावे म्हणून विविध कार्यें करण्यास एक इमारत बांधण्यांत यावी व त्यास 'श्रीमंत पेशवे मंदिर' असे संबोधावे. या कामी समाजाने जे सल्लागार-मंडळ योजिले यांत तात्यासाहेबांस नेमण्यांत आले व तसे त्यांना पत्राने कळविण्यांत आले. नतर ९।६।४७ रोजी मी पुण्यास त्यांच्याकडे गेलो. माझे नांव सांगून 'श्रीमंत पेशवे मंदिर' हे शब्द मी उच्चारतांच त्यांनी सांगितले 'तुमचे पत्र पोचले आहे; बोला, स्मारकाची रूपरेषा काय योजिली आहे ?' त्यावर मी त्यांना योजना तपशीलवार सांगितली. नतर ते म्हणाले, "हा प्रयत्न अगदी योग्य आहे. भरीव असें कांही चांगले करीत रहा; स्मारकाकरितां केवळ स्तंभ अगर पुतळा यांत मात्र जनतेचा पैसा खर्च करूं नका." एका मोठ्या गृहस्थाने, एक-दोन लाख रुपये जमवा व मोठा स्तंभ अगर पुतळा पेशव्यांच्या वैभवास साजेल असा उभारा, असे सांगितले असल्याचे मी तात्यासाहेबांच्या निदर्शनास आणले. तेव्हां ते म्हणाले, "मग त्यांनाच सांगा, हे काम तुम्हीच उचला." अर्थात् फुकटचा हा परोपदेश होता. असो. श्रीवर्धनविषयी

त्यांनी चौकशी केली. म. दत्तो वामन पोतदार कुलाबा जिल्ह्यांतील बिरवाडी गांवचे असल्याने, या कार्यात त्यांचा सल्ला आम्ही प्रामुख्याने घेणार आहो असें सांगतांच ते अधिक प्रसन्न झालेले दिसले व तसे त्यांनी नतर स्पष्टपणे बोलूनहि दाखविले.

(३) अष्टाग वैद्यक विद्यालयाचे कार्यकर्ते वैद्यरत्न परांजपे यांच्यासमवेत मी तात्यासाहेबांकडे गेलो. भीति वाटत होती, आज भेट होईल की नाही म्हणून. कारण लगेच त्यांना एका सभेस जावयाचे होते. भीतभीत घटा वाजविली. 'वर या' असे आमंत्रण मिळाले. आनद वाटला. "अव्याक्षेपो भविष्यन्त्यः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्" ही उक्ति आम्हां उभयताच्या तोंडून न कळत बाहेर पडली. कोणासहि मज्जाव नसणारे ते ऋषिआश्रमतुल्य स्वागत आमच्या हृदयात अतिशय बिंबले. आम्ही आदराने नमस्कार केला. 'श्रीवर्धन-दाडेकर' एवढे शब्द उच्चारतांच "काय, कोठवर कामगिरी आली?" असा प्रश्न त्यानी अत्यत आस्थेने केला. 'श्रीमत पेशवे मदिरास' बृहन्महाराष्ट्रीय जनतेने जोराने साहाय्य करावे म्हणून पुढाऱ्यांनी एक पत्रक प्रसिद्ध करावे अशी इच्छा आहे असे सांगितले. "मी या मदिरास काय देणगी द्यावी ते अजून ठरविले नाही" असे ते म्हणाले. स्वकर्तव्याची जाणीव त्यांच्यामध्ये कशी असे हे त्यायोगे सिद्ध झाले. आम्ही सागितले, "आज आम्ही देणगीकरिता आलो नसून, आजचे कार्य पुढाऱ्याच्या पत्रकाविषयी आहे." नतर पुढाऱ्यांचे पत्रक आम्ही त्यांच्या-पुढे ठेविले. 'हे मला पूर्णपणे पसत आहेच' असे म्हणून पत्रकावर सही केली. म. पोतदार व चौंडेमहाराज याच्या सह्याच्या मध्ये त्यांनी आपली स्वाक्षरी केली! त्यांचा तो विनय, प्रांजळपणा व सहृदयता पाहून त्या अत्यत थोर पुढाऱ्याविषयीं आमच्या मनांत नितान्त आदर उत्पन्न झाला. यानंतर महत्त्वाच्या सभेस त्यांस जावयाचे आहे हे जाणून आम्ही त्यास नमस्कार करून जलदीने बाहेर पडलो.

पांडुरंग हरी देशपांडे

(आयुर्वेदाचार्य, पुणें)

(१) १९२१ चे भोर संस्थान प्रजापरिषदेचे पहिले अधिवेशन हे दक्षिणी संस्थानाच्या प्रजा-चळवळीची सुरुवातच म्हणावयाचे. त्यांतून त्याचे तात्यासाहेब अध्यक्ष. संस्थानच्या हद्दीत सभाबदीचा कायदा होता; पण तो मोडूनहि तात्यासाहेब आणि कै. वामनराव पटवर्धन यांनी आधीच सभा केल्याने त्यांच्यावर भोर-कोर्टात खटला चालू होता. अशा स्थितीत भरणारे हे अधिवेशन! अर्थात् सर्व संस्थानवासियांना अत्यत आतुरता वाटणे साहजिक होते. सभाबंदी चालू असून

खटलाहि सुरू. अशा स्थितीत परिषद कशी पार पडते व तात्यासाहेबांची भूमिका काय राहते याबद्दलहि लोकात मोठे कुतूहल होते. तात्यासाहेब परिषदेच्या दिवशीं आल्यापासून सर्वत्र शांतता होती. स्वतः ते प्रशान्त होते. दुपारीं भोजनोत्तर वामकुक्षीकरिता ते हुडले. दरबारचे अधिकारी येऊन त्याच्या उठण्याची वाट पाहात बसले. काय घेऊन आले असतील हे राजश्री म्हणून कार्यकर्ते चिंतातुर होते; पण चमत्कार निराळाच पडला. तात्यासाहेब उठल्यावर आदबीनें प्रणाम करून त्या अधिकाऱ्याने "खटल्याचा निकाल वाचून दाखविण्यास आलों" म्हणून त्यांना सांगितले. ते ऐकून तात्यासाहेब म्हणाले, "म्हणज ? खटला चालला केव्हां ? निकालहि लागला इतक्या झटपट. आम्हांला त्याची कांहीच बातमी कशी नाही ! तर मग निकाल बहुधा उलटच असणार ?" "नाही महाराज ! सुदैवाने आपण या खटल्यातून दोषमुक्त होऊन सुटलात, त्याचेच निकालपत्र मी वाचून दाखविता," अधिकारी सौजन्याने म्हणाले. "वाः ! हा तर अजब चमत्कार ! स्वतःची जबानीहि द्यावी न लागता ज्या खटल्यातून सुटलो त्याचा निकाल ऐकणे मजेचेच आहे" तात्यासाहेब हसत म्हणाले. आरोपी युनिव्हर्सिटीचे पदवीधर असल्यानें ते हेतुपुरस्सर गुन्हा करणार नाहीत, हे दोषमुक्तीचे कारण देऊन भोर दरबारने त्यांना सोडले ! ! पण तात्यासाहेबांच्या व्यक्तिमत्वापुढे खरोखर सस्थानिकहि नमल्याचाच हा पुरावा होय

(२) त्याच परिषदेच्या समारोपाचे तात्यासाहेबांचे भाषण चालू होते. त्या वेळेपर्यंत संस्थानच्या कारभाराचा वृत्तान्त (Administration Report) हाती येऊ शकला नाही; पण भाषण सुरू करता करता एकदम कोणीं तरी त्यांच्या हाती तो आणून दिला. वृत्तान्तावर आधी काळजीपूर्वक वाचूनच जाहीर भाषण करावयास हवे असेच कोणालाहि वाटणार. पण तात्यासाहेबांनीं उभ्या उभ्या तो चाळून अनेक विसगति व दोष काढून त्यांचा आपल्या भाषणांत इतका खरपूस समाचार घेतला की, त्यांनीं जणू आधी अभ्यासपूर्वक त्याचें वाचन केले होते असेच सर्वांस वाटले !

(३) कामाचा तात्यासाहेबांचा उरक दांडगा हे मशहूर आहे. प्रस्तुत लेखकाने १९३९ साली श्री. गोविंदराव टेंबे यांच्या षष्ट्यब्दपूर्तीच्या समारंभानिमित्त "गोविंदगुणगौरव" नांवाच्या ग्रथाचे सपादन केले. या ग्रंथाला तात्यासाहेबांनी प्रस्तावना लिहावी अशी त्यांची इच्छा होती. वस्तुतः गोविंदराव, मागील मराठीकरणाच्या चर्चेमुळे तात्यासाहेबांचे विरोधक. गोविंदरावांनीं आपल्या लेखनभाषणातून तात्यासाहेबांच्या विधानावर कडक टीकाहि केलेली. पण तात्यासाहेब खरे रसिक. एखाद्या मतभेदामुळे गोविंदरावांसारख्या श्रेष्ठ कलावानाच्या गौरवाला ते मागे घेणार नव्हते. विनती करतांच त्यानी प्रस्तावना लिहिण्याचे कबूल केलें.

ते म्हणाले, "तुम्हीच या अमक्या दिवशी व मी सांगतो ते लिहून घ्या कसे." ठरल्याप्रमाणे गेलो तो तात्यासाहेबांनी आदल्या रात्रीच स्वहस्ते सुंदर प्रस्तावना लिहूनहि ठेवलेली आणि त्यांत गोविंदरावाच्या गुणांची मुक्तकंठाने स्तुति केलेली त्यानी मला दिली. पुढे त्याच्याच हस्ते सदर ग्रंथाचा प्रकाशन-समारंभहि झाला हे पुणेकर रसिकाना विदित आहेच.

(४) प्रस्तुत लेखकाने श्री सवाई गंधर्वाचा षष्ठ्यब्दपूर्ति-समारंभ घडवून आणला व 'सवाई-गंधर्व-ग्रंथ' प्रकाशित केला. या वेळी तात्यासाहेबांना लेखनाची तसदी दिली नाही. पण प्रकाशनाच्या वेळी भाषणास या म्हटले! "कामे फार आहेत, आतां असल्या समारंभाना कटाळलो आहें, माफ करा" असे ते म्हणाले. लेखक खट्टू झाला एवढा समारंभ, डॉ. कुर्तकोटी अध्यक्ष आणि तात्यासाहेब बोलण्यास नाहीत हा केवढा बेरंग, म्हणून त्याला बरे वाटेना. पण त्याचा स्पष्ट नकार असल्याने इलाज चालेना. आता शेवटचा प्रयत्न करून पहावा म्हणून त्याने समारंभाच्या वेळी श्रीमंत रानडे यांची गाडी त्याजकडे पाठविली आणि चमत्कार असा की, भीड न लोटल्यामुळे तात्यासाहेब आले आणि अर्धा तासपर्यंत फार चटकदार बोलले!

ग. रं. कुलकर्णी हळदीकर

(बी. ए., एलएल्. बी., वकील, कोल्हापूर)

(१) करवीर नगर-वाचन-मंदिराच्या ८० व्या वर्षासंबंधाचा पहिला हीरक-महोत्सव १९३२ साली श्रीराजाराम छत्रपतीच्या अध्यक्षतेखाली झाला, तेव्हा तात्यासाहेब आले होते. त्या वेळी त्यानीं अनेक व्याख्याने दिली. अनेकांनी त्याच्या स्वाक्षऱ्या, गांठी-भेटी, मुलाखती घेतल्या. सरस्वतीच्या कंठातील हा मेरुमणि पाहून सर्वास आनंद झाला; पण कांही विशिष्ट व्यक्तींनी आपला निषेध व्यक्त केला! त्या वेळी पुढील सुभाषिताची आठवण झाली —

उदितवति द्विजराजे कस्य न चित्त परां मुदं धत्ते ।
संकुचसि यत्कमल हर हर वामो विधिर्भवतः ।।

(येथे 'द्विजराज' = चंद्र. श्रेष्ठ ब्राह्मण — हा श्लेष सुज्ञांच्या ध्यानात येईल.)

(२) या उत्सवांत रात्री सुप्रसिद्ध गवई श्री. मंजीरखां, मास्तर कृष्णराव, श्री. अबदुल करीम यांचीं गायने झाली. मंजीरखां यांचे गाणें सुंदर व्हावयाचे. पण ऐन वेळीं थंडीने त्यांचा आवाज काम देईना व तानबाजीची व सुरेलपणाची पर्जन्यवृष्टि होईना. त्यामुळे श्रोत्यांची निराशा झाली. तात्यासाहेब गाणे ऐकण्यास मुद्दाम आले

होते. मी त्यांस म्हटले, "आज आपणांस खांसाहेबांचे गायन-वैभव पहायला मिळत नाही याबद्दल मला फार वाईट वाटते." त्यावर तात्यासाहेब म्हणाले, "समुद्राचा अफाट दर्या मला दिसतो; फक्त लाटा येत नाहीत! गायनावरून मला एक कल्पना सुचते. आद्य वाणी प्रकट झाली ती प्रथम निःशब्द स्वरमय होती. निःशब्द स्वरमय वाणी म्हणजे संगीत व सशब्द वाणी म्हणजे वाङ्मय! सकाळी आमची वाङ्मय-सेवा झाली; आता गायनाने संगीतसेवा झाली. मिळून एकाच वाणीची दोन रूपं!"

(३) राजाराम कॉलेजमध्ये तात्यासाहेबांचे व्याख्यान डॉ. बाळकृष्ण यांनी ठरविले. तीन वाजल्यापासून कॉलेज-हॉल व त्याची ग्यालरी चिक्कार भरून गेली होती. प्रतिष्ठित नागरिक, प्रोफेसर्स वगैरे सर्व उपस्थित होते. या कॉलेजमध्ये तात्यासाहेब आज चाळीस वर्षांनी येत होते. म्हणून जुना राजारामियन या नात्याने आपल्या विद्याजननीच्या दर्शनास स्वतः तेहि उत्सुक झाले होते. तात्यासाहेब प्रवेश करताच टाळ्यांचा प्रचंड गजर झाला. व्यासपीठावर चढून श्रोत्यांकडे तोंड करून ते उभे राहिले, तोच ग्यॅलरीतून अंडे टाकण्यात आले! व एकदम वातावरण अत्यंत गरम झाले. काही हताश तर काही हतबुद्ध झाले. अशा वेळी स्वतः तात्यासाहेब धीरगंभीर मुद्रेने उभे राहिले. हात उभारून श्रोत्यांना शांत राहण्यास ते सांगत होते. ज्या दिशेने ते अंडे आले तिकडे वर तोंड करून त्यांनी दृष्टि लावली होती. अंडे कोठून आले ते त्यांना समजले. पण कोणी टाकलें ते अर्थात् समजणं शक्य नव्हते. एकदोन मिनिटांत शांतता झाल्यावर ग्यालरी-वरील कोपऱ्याकडे दृष्टि करून ते म्हणाले, "आपण जे मला आता काही दिले ते पोचले! त्याचा मी स्वीकार करतो. आणखीहि कांही टाकावयाचे असले तरी मी आपल्यापुढे ते टाकण्यास व मला घेण्यास सोपे जावे म्हणून हा पदर पसरतो!" असे म्हणून त्यांनी खरोखरच उपरण्याचा पदर पसरल्यासारखा केला! व ज्याने अंडे टाकले त्याने जर आपले नांव सांगितले तर माझ्यावर व या सभेवर फार उपकार होतील. करिता नांव सांगावे." असे म्हणतांच वरून त्याने आपले नांव देसाई असे सांगितले. तोंच तात्यासाहेब म्हणाले, "तुमच्या नीतिधैर्याची मी तारीफ करतो! कारण तुम्ही धैर्याने पुढे आल्याने या सर्वांवरील प्रसंग टळला व आतां तुमच्या-माझ्यातलाच प्रश्न राहिला. तुमचे व माझे विद्याबंधूचें नाते. तेव्हां मी तुमची थोडी जरी सहानुभूति असली तरी गमाविण्यास तयार नाही. परंतु या पदार्थाचा मला उपयोग विलायतेत जाऊनही झाला नाही. त्यापेक्षां एखादा मोठा पेढा फेकला असता तर मी तो खाल्ला असतां व म्हटले असतें की, आपली अवकृपा अशीच लाभो!" नंतर श्रोत्यांकडे वळून प्रसन्न मुद्रेनें पाहून ते म्हणाले, "असो; आता हा उद्वेगजनक प्रकार सोडून आतां ज्या आनंददायक

भावनेनें आपण जमलों आहों तिकडे वळूं." असें म्हणून त्यांनी विषयाचा सुंदर प्रस्ताव करून उपमा, दृष्टान्त, विनोद इत्यादि युक्त असें सुंदर व्याख्यान दिलें.

(४) यानंतर १९३७ सालीं माझ्या 'बुद्धिबळ-क्रीडारत्ने' या पुस्तकास प्रस्तावना लिहिण्याची त्यांना मीं विनंती केली. त्यावर "मला त्यांतील कांहीं कळत नसल्यानें प्रस्तावना लिहूंच शकत नाही" असे उत्तर आले. त्यावर टिळकांनीं "सतारीचें पुस्तक" अभिप्रायास आले असतां तज्ज्ञाकडून माहिती मिळवून अभिप्राय दिला होता, त्याची आठवण त्यांस देऊन केसरीच्या संपादकाची जागा सर्वज्ञतेची आहे, आपला अभिप्राय पाहिजे, असा आग्रह मी धरला व तसे त्यांस लिहिले. त्यावर त्यांनीं सुंदर अभिप्राय पाठवून देऊन "या पुस्तकाच्या संशोधनास मान्यता मिळाल्याखेरीज राहणार नाही. वकील लोक जर अशा संशोधनाच्या कार्यांत वेळ घालवतील, तर ज्ञानांत भर पडून फुकट जाणाऱ्या रिकाम्या वेळाचे चीज होईल" असा वकीलवर्गास चांगला टोला त्यांनीं दिला होता.

वि. रा. वेलणकर

(धनी, श्रीगजानन मिल्स, सांगली)

(१) १९३२ साल हे माझ्या आयुष्यांत फारच क्रांतिकारक गेले. मजवर याच साली प्राणघातक हल्ला झाला. सखाराम मणसाराम, लल्लूभाई किलाचंद यांच्या पेढ्यांवर चमत्कारिक प्रसग आले व त्यांत माझे ५६००० रुपये बुडाले. अशा तऱ्हेचे आघात झाले आणि मी एकटा असल्यानें माझें कांही बरेवाईट झालें तर गजानन मिल्सचे काय होईल, इतक्या प्रयासाने निर्माण केलेल्या गजानन मिल्सची परंपरा कशी चालू राहील हा प्रश्न मला भेडसावूं लागला. माझी गिरणी लिमिटेड केली तर कसे काय होईल, याबाबत तात्यासाहेबांचा सल्ला घेण्यासाठीं मी त्यांच्याकडे गेलो. तात्यासाहेब म्हणाले, "विष्णुपंत, असे विचार तुमच्या मनांत यावे हे ठीकच आहे. कांहींतरी व्यवस्था असावी हेहि ठीक आहे. तथापि लिमिटेड कपन्यांची परपरा अखंड चालते याचा तरी काय नेम! परंपरा राहणें याला समाजांत कर्तबगार लोकांचा भरणा लागतो. लिमिटेड कंपनी केल्यानें कदाचित् परंपरा चालेल, कदाचित् चालणारहि नाहीं. तेव्हा तो मार्ग तुम्हीं आचारावाच असें मी निश्चित म्हणूं शकणार नाहीं. तुम्ही आपल्या विवेकबुद्धीनें दुसरी कांहींतरी चांगली व्यवस्था करून ठेवा. पण माझ्या मृत्यूनंतर काय होईल याची निष्कारण काळजी करूं नका. या जगांत शाश्वत असें कांहीं नाहीं. आपण जिवंत असेपर्यंत स्वीकृत कार्य उत्तम तऱ्हेने केलें, आपलें कर्तव्यकर्म चोख बजावलें, एवढी

जाणीव व समाधान मरतांना लाभलें, म्हणजे आपलें काम झालें; व अमका अमका मनुष्य अमक्या अमक्या गुणाने मरेपर्यंत यशस्वी झाला एवढे महाराष्ट्राच्या इतिहासकारांना नमूद करतां आले म्हणजे आपल्या आयुष्याचें सार्थक झाले असें समजा. 'वेदान्त' म्हणतात तो हाच. ब्राह्मणास तर हे बाळकडूच आहे."

(२) १९३१ साली केसरी संस्थेच्या सुवर्णमहोत्सवाच्या वेळी केसरी-मराठ्याच्या ट्रस्टींनी जो तीन लाख रुपयांचा स्वतंत्र ट्रस्ट केला, त्याबद्दल तात्यासाहेबांच्या ६१ व्या वाढदिवसाच्या दिवशीं मी एक अभिनंदनपर पत्र त्याना पाठविलें होते. त्यासंबंधाने तात्यासाहेब मला म्हणाले, "विष्णुपंत, पैशाचा कांही प्रश्न मजसमोर आला कीं, मला तुमची आठवण होते. कारण माझ्या ६१ व्या वाढदिवसाच्या दिवशीं माझ्या अनेक गुणाबद्दल अभिनंदन करणारी अनेक पत्रे मला आली; पण लोकमान्यांच्या पश्चात् केवळ दहा वर्षांत वर्तमानपत्रे चालवून त्यांतून पैसा निर्माण करून मी तीन लाख रुपये बाजूस काढून त्याचा ट्रस्ट केला याबद्दल मला धन्यवाद देणारे जे फारच थोडे लोक आहेत त्यांत प्रमुखत्वाने तुम्ही आहांत. याचे कारण तुम्हांला उपजतच द्रव्यदृष्टि आहे. द्रव्य निर्माण करणें म्हणजे किती यातायातीची, श्रमाची गोष्ट आहे याची खरीखुरी जाणीव महाराष्ट्रांत फारच थोड्यांना आहे आणि यामुळेच महाराष्ट्र द्रव्याच्या दृष्टीने मागे पडला आहे. ही द्रव्यदृष्टि ज्या वेळेस बहुतांना येईल त्या वेळीच महाराष्ट्र सधन होईल. विष्णुपंत, तुमचें पत्र मी प्रामुख्याने माझ्या स्नेह्यांना दाखविलें, आणि म्हटले, अशी द्रव्योत्पादन करणारी व द्रव्योत्पादन करणारांचे कौतुक करून त्याना प्रोत्साहन देणारी माणसेंच महाराष्ट्राचा आर्थिक दृष्टीनें उद्धार करतील."

रघुनाथशास्त्री कोकजे

(पंडित, तर्कतीर्थ, लोणावळें)

(१) चौदा वर्षांपूर्वीची गोष्ट. त्या वेळी लेखक, कार्यकर्ता अथवा वक्ता यांपैकी कोणत्याहि रूपाने माझे कार्य सुरू झालेले नव्हते. पण योगायोग असा की, त्या वेळी विविधज्ञानविस्तारांत प्रसिद्ध झालेला माझा एक लेख वाचून तात्यासाहेब यांनी मला एक विस्तृत पत्र पाठविले. 'मराठीत प्राचीन शास्त्रांची दुर्दशा' या शीर्षकाचा माझा एक लेख एप्रिल १९३३ च्या विविधज्ञानविस्तारांत प्रसिद्ध झाला होता. हा लेख तात्यासाहेबांच्या वाचनांत येतांच तत्परतेनें "विविधज्ञानविस्तार मासिकाच्या गेल्या अंकांत जुन्या शास्त्रांच्या दुर्दशेसंबंधाचा आपला लेख वाचला; तो मला फार आवडला," असा आरंभ करून त्यांनीं एक

बिस्तृत पत्र मला पाठविले. या पत्रात "माझ्या मते मीमांसादि षट्शास्त्रे व शिवाय साहित्यशास्त्र, गायनशास्त्र, वैद्यशास्त्र इत्यादि शास्त्रांवर मराठींत एकेक उत्तम ग्रंथ हवा. पुस्तक तयार करण्याचे काम सहकारी पद्धतीने कोणी अंगावर घेतल्यास ती छापून काढण्याचे काम अंगावर घेण्यास मी तयार आहे. तरी एक वेळ तुमची माझी गाठ पडेल असे करा" इत्यादि मजकूर होता. माझ्यासारख्या अप्रसिद्ध व्यक्तीचा कोठे तरी प्रसिद्ध झालेला लेख राजकारणी प्रमुखवृत्तपत्र-संपादकाच्या अवलोकनांत यावा, त्याने तो वाचून मजकडे पृच्छा करावी हे सर्व पाहून मी त्यांस त्वरित भेटण्यास गेलो. सुमारे दोन-अडीच तास मनमोकळी चर्चा झाली. राजकारण आणि संपादकीय व्यवसायात वावरत असून प्राचीन शास्त्रांबद्दल तात्यासाहेबांनी एवढी आस्था दाखविली हे पाहून त्यांच्याविषयीचा माझा आदर वरील पहिल्याच भेटीत दुणावला.

(२) जून १९४५ च्या पहिल्या आठवड्यांत पुण्यास एक विद्वत् परिषद भरविण्यात आलेली होती. या परिषदेत सनातनी आणि परिवर्तनवादी यांचा एकत्र वाद होणार असे प्रसिद्ध झाले होते. परंतु परिवर्तनवाद्यांच्या प्रमुखांचे कोणत्याहि प्रकारे मत न घेतांच सर्व कार्यचक्रे हालू लागली. वादाचे नियम कोणते आणि मध्यस्थ कोण याविषयी अधिकृत माहिती मिळविण्याच्या मी केलेल्या प्रयत्नास यश आले नाही. शेवटी मला हा सर्व प्रकार अयोग्य वाटला म्हणून आमच्या पक्षातील प्रमुखांची एक तातडीची बैठक भरवून त्या परिषदेत भाग घेऊ नये असा निर्णय एकमताने केला गेला. अर्थात् दुसऱ्या दिवशी मी आणि इतर परिवर्तनवादी पंडित कोणीच मंडपाकडे फिरकले नाही. तात्यासाहेब या परिषदेचे एक प्रमुख कार्यकर्ते होते. त्यांच्या-देखत जेव्हा आमच्या नव्या पक्षाची बाजू सावरण्यास कोणीच नाही असा प्रसंग येऊन ठेपला, तेव्हा 'त्या पक्षाचे पंडित आले नसले तरी मी स्वतःस परिवर्तन-वादीच समजतो,' असे स्पष्ट सांगून तात्यासाहेबांनी आमच्या पक्षाची बाजू मोठ्या हिरीरीने मांडली. परिवर्तनवादाचा या वेळी त्यांनी केलेला पुरस्कार मी कधीहि विसरणार नाही.

(३) गेल्या वर्षी श्रीरामनवमीला भोर-दरबारात 'हिंदूंच्या अवनतीची मीमांसा' या माझ्या प्रबंधास तेथील राजेसाहेबांच्या हस्ते शंकराजी नारायण पारि-तोषिक मला मिळावयाचे होतें म्हणून मी भोरास गेलो होतो. तेथील विधिमंडळाचे अध्यक्ष या नात्याने तात्यासाहेबहि तेथे उपस्थित होते. दरबारांत आम्हां दोघांची भाषणे झालीं. त्यांत तात्यासाहेबांचेच भाषण खरोखरा महत्त्वाचें व चिंतनीय होते. असे असतां 'आज माझें भाषण मुख्य नाहीं; मुख्य भाषण प. कोकजेशास्त्री यांचे होणार आहे,' असे त्यांनी सांगितले. दुसऱ्यास मोठेपणा

देण्याचे तात्यासाहेबांचे उदार धोरण प्रसिद्धच आहे. हा सर्व कार्यक्रम संपल्यानंतर तात्यासाहेब स्वतंत्र मोटारीने पुण्यास जाणार होते. मलाहि पुण्यास लवकर जाणे अवश्य होते म्हणून त्यांच्या मोटारीत जागा होईल काय हे विचारण्यासाठी मी त्यांच्याकडे गेलो, तो त्यांनीच माझ्या पुण्यास जाण्याच्या सोई-विषयी प्रश्न केला. माझा हेतु मी सांगताच 'अहो, हे मीच तुम्हाला विचारणार होता,' असे म्हणून बरोबर निघण्याविषयी सुचविले. मोटारीत आम्ही दोघेच असल्यामुळे अनेक विषयांवर मनमोकळी चर्चा झाली. त्या वेळी सर्व बोलणे अगदी बरोबरीच्या नात्याने चालले होते. स्वतःच्या मोठेपणाचा अभिमान न धरतां सामान्य माणसाशी देखील बरोबरीच्या नात्याने वागण्याच्या या त्यांच्या पद्धतीचा ठसा माझ्या अंतःकरणावर चिरकाल रहाणारा आहे.

नीलकंठ महादेव केळकर

(बी. ए., प्रसिद्ध चित्रकार, मुंबई)

(१) तात्यासाहेबांचे ज्येष्ठ चिरंजीव बापूसाहेब यास शाळेतील दिवसांत चित्रे काढण्याचा नाद होता व त्यास तात्यासाहेबांचे प्रोत्साहन होते. पण तो भाग केवळ सर्वच बाप आपल्या मुलांचे कौतुक करतात तशांत मोडेल. पण आम्हां चित्रकारास, विशेषतः पळनिटकर बंधु, रावसाहेब पिंपळखरे, चिंतामणराव ओक, व मी स्वतः तात्यासाहेबांच्या सहानुभूतिपूर्वक साहाय्याने उपकृत झालो आहोत. तात्यासाहेबांना संगीत शास्त्राची बरीच चांगली माहिती होती, तसा चित्रकलेशी तात्यासाहेबांचा दृढ परिचय नव्हता. चित्रकलेतील अनेक पंथ व त्यांची स्पर्धा यात त्यांनी फारसे लक्ष घातले नाही. परंतु पुण्यांत जे चित्रकार-मंडळ आज गेली अठरा वर्षे कार्य करीत आहे त्या महाराष्ट्र चित्रकार-मंडळास तात्यासाहेबांनी टिळक-स्मारक-मंदिराची जागा वापरावयास देऊन, स्वतः सभासंमेलनास हजर राहून मदत केली. ती मदत विस्तारशः चित्रकार-मंडळाचे मुख्य कार्यकर्ते रा. गोडबोले आपल्या आठवणीत नमूद करतीलच. फक्त एक वेळा 'हिंदी पद्धतीचे पुनरुज्जीवन आपणास दुर्बोध वाटते, वास्तवासारखी चित्रें सर्वांस सुबोध वाटत असतां हे दुर्बोध कलेतील प्रयोग फुकट होत आहेत,' इतपत वरवरची चर्चा तात्यासाहेबांनी मजजवळ केली व मुंबईच्या स्कूल ऑफ आर्टचे धोरण 'मुक्तद्वार' अथवा कोणत्याहि चांगल्या पद्धतीचा पुरस्कार करण्याचें आहे हे ऐकून त्यांस समाधान वाटले.

(२) १९३१ साली तात्यासाहेब दिल्लीच्या राजकीय वाटाघाटीसाठी दिल्लीस गेले असतां तेथील महाराष्ट्र समाजापुढे त्यांचे भाषण झाले. मला व्हाइसरॉयचें

बक्षीस मिळून साऱ्या हिंदी चित्रकारांत 'प्रतिमालेखनां'त अग्रपूजेचा मान मिळाला, याबद्दल महाराष्ट्र समाजाने माझे अभिनंदन केले. ते तात्यासाहेबांच्यातर्फे करविण्यांत आले. त्या वेळचें भाषण तात्यासाहेबांच्या चरित्रावर महत्त्वाचा प्रकाश पाडते. 'इंग्रजांचे स्वभावविशेष' हा त्यांच्या भाषणाचा विषय होता. इंग्रज हा व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी असला तरी तो संस्थानिष्ठ व राष्ट्रनिष्ठ असतो. या गुणामुळेच इंग्लंडची बँक सात शतकाहून अधिक काळ इभ्रतीने भरभराटीस आली. इतर अनेक संस्थांची उदाहरणे घेऊन अनेक कर्तृत्ववान् अधिकारी आले व गेले तरी इंग्रजी संस्था चिरंजीव राहतात व त्यांचा उत्कर्ष होतो. उलट अनेक हिंदी संस्था एकेका व्यक्तीच्या कार्यावर अवलंबून असतात व त्या व्यक्तीची शक्ति आटली की संस्था विरून जातात! हा विरोध तात्यासाहेबांनी अतिशय मार्मिक उदाहरणांनी व्याख्यानात सांगितला. तात्यासाहेबांनी संस्था केवळ जगविल्या एवढेच नव्हे तर त्यांना कायम कर्तृत्ववान् बनविण्याचे जे प्रयत्न केले त्याबद्दल अनेक संस्थांची साक्ष मिळू शकेल.

(३) असहकारितेच्या चळवळीत मी कॉलेज सोडण्याचा संकल्प केल्यानंतर तात्यासाहेबांस विचारावयास गेलो. ज्यांची राष्ट्रीय कार्यासाठी स्वार्थत्याग करण्याची तयारी असेल, पुढे कांहीहि नुकसान झाले तरी ते निमूटपणे सोसण्याची तयारी असेल, अशा व्यक्तींनी स्वतःच्या हिंमतीने त्याग करावा; मी व्यक्तिशः कोणालाहि भरास घालीत नाही, असे त्यांनी रोज जे जाहीर सभातून सांगितले तेच मला व्यक्तिशः सांगितले. आम्ही सर्व विद्यार्थी भावनावश होऊन राष्ट्रीय कार्यांच्या जाणिवेने स्वतःचे शिक्षण अर्धवट सोडण्यास प्रवृत्त होत आहोत, ही गोष्ट पूर्णपणे जाणवल्यामुळे तात्यासाहेबांनी टिळक-विद्यापीठाची चटकन स्थापना करविली. पण ही असहकाराची चळवळ टिकाऊ नाही, राष्ट्रीय चळवळीच्या झंझावाताने भावनावश होऊन लोक महात्माजींचे प्रत्येक वचन मानीत आहेत, त्यांचे कमीत कमी नुकसान व्हावे ही जबाबदारी त्यांनी आपणहून स्वतःच्या शिरावर घेतली व अनेकांच्या मदतीने टिळक-विद्यापीठ स्थापन केले व तेथे ते स्वतः शिकवीत. इमर्सनचे निबंध एखाद्या शाळामास्तराप्रमाणे ते आम्हांस शिकवीत. त्या वेळी त्यांचे असामान्य अध्यापनपटुत्व प्रतीत झाले.

बाबूराव वामन कुलकर्णी

(जमीनदार, म्हावशी-बुद्रुक, जिल्हा सातारा)

(१) १९२१ सालची गोष्ट. आमच्या गांवी फॉरेस्ट अधिकारी रेंजर आयगार यान ग्रेझिंग फी देण्याबद्दल गावांतील सर्व गुरे अडविली व चराई-कर दोन

आण्यांच्याऐवजी चार आणे दिल्याशिवाय गुरें सोडणार नाही, अशी धमकी दिली. रेंजरसाहेबांची मजल खटले करू असे सांगण्यापर्यंत देखील गेली. हा निव्वळ अत्याचार होता. माझ्याकडे ग्रामस्थ मडळी येऊन त्यांनी याची दाद लावा असें मला सांगितले. मी एक खेड्यात राहणारा सामान्य माणूस. शिवाय सरकारविरुद्ध वागून आमची दाद कोण घेणार ! अर्थात् आमचे हितचिंतक व कैवारी तात्यासाहेब यांच्याकडे धाव घेतली. त्यांना सर्व हकीकत सागितल्यावर त्यानी लगेच केसरीत स्फुट-सूचना लिहून आमची बाजू निर्भीडपणे मांडली व अधिकाऱ्यांचा नक्षा उतरविला. केसरीत लिहिलेल्या या स्फुट-सूचनेचा योग्य परिणाम होऊन रेजर मि. आयगार यास डि. मॅ. साहेब यांनी खासा जाब विचारला व मि. डोमिंगो, प्रांत व डिव्हि-जनल फॉरेस्ट ऑफिसर मोस्टरसाहेब यानी गांवी येऊन लोकांची तक्रार ताबड-तोब मिटविली. केळकर व केसरी यांचा हा केवढा प्रताप !

(२) १९२८ सालची गोष्ट. तात्यासाहेब औंध येथे श्रीमंत बाळासाहेब पत-प्रतिनिधि यांच्या निमत्रणावरून चालले होते. तात्यासाहेबांना आणण्याकरितां लॅबोरेटरीचे सुपरिंटेंडेट मुळेसाहेब याना स्पेशल मोटार देऊन पुण्यास पाठविलें होते. मोटार आमच्या गांवाजवळ आल्यावर पेट्रोल अचानक सपले. आमचे गांव औंध रस्त्यावर अगदी सडकेनजिक असल्यामुळे, रा. मुळे माझ्या घरीं आले व म्हणाले, “ तात्यासाहेब केळकर मोटारीत आहेत. पेट्रोल सपले आहे. मला एकादी बैलगाडी पाहून द्या. येथून औंध पांच मैल आहे. आतां सात वाजले आहेत. रात्रीची वेळ आहे. दहा वाजेपर्यंत औंधास सहज जाऊ वगैरे...” हे ऐकताच मी ताबडतोब सडकेवर मोटार उभी होती तेथे गेलो. नतर तात्यांना नमस्कार करून म्हणालो, ‘ तात्या, घरी चलायचे ना ! ’ ते ताबडतोब उठले व म्हणाले, “ चला; यावत् तैल तावत् आख्यानम्. केव्हांहि बैलगाडीच बरी ! ह्या यांत्रिक सुधारणा-मुळे प्रवासाच्या बाबतीत जितका स्टार्ट तितकाच हॉल्ट ठरलेला असतो. ” तात्या मोटारींतून उतरून रस्त्याने घरी जातांना मी त्याना म्हणालो, “ आज आपल्या एका लेखाची प्रचीति पाहण्याचा योग आला आहे. ” अर्थात् तात्यानी तो कोणता लेख अशी पृच्छा केली. मी म्हणालो, तो लेख ‘ माझी आगगाडी कशी चुकली ’ हा होय. मी त्यांच्या लेखाची वरीलप्रमाणे आठवण देताच तात्यासाहेब म्हणाले, “ तुम्ही योग्य टोला दिलात ! तुम्ही मला केसरीतलि लेखावरून ओळखले असते, तर त्याचे मला इतके वाटले नसते. पण माझ्या इतर लेखांवरून तुम्ही मला ओळखलेले पाहून, माझे इतर वाङ्मय इतके आस्थापूर्वक तुम्हीं वाचलेले पाहून व मी थोडीबहुत वाङ्मयसेवा करीत आहें तिचे लोण खेडेगांवांपर्यंत पोहोचलेले पाहून मला समाधान वाटते.”

(३) तारीख २६।९।३१ रोजी आमच्या गांवीं तात्यासाहेब केळकर व नाना-

साहेब वैद्य यांना मानपत्रे देऊन त्याचा गौरव केला. ही सभा सातारचे सरदार अण्णासाहेब मुतालिक यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली. मानपत्राच्या समारभाच्या वेळी शृंगारलेल्या खुर्च्यांवर बसण्याची उभयतांना विनंती केली. त्याप्रमाणे दोघेहि खुर्चीवर जाऊन बसले. आरंभ होण्यापूर्वी नानासाहेब वैद्य तात्यासाहेबांना म्हणाले, " तात्या, केवळ तुमच्यामुळेच माझा हा येथे गौरव होतो आहे. एरवी ह्या खेडे-गावांत आम्हाला कोण विचारतो ! " या नानासाहेबाच्या प्रश्नास उत्तर देतांना तात्यासाहेब म्हणतात, " पूजा करणाऱ्या व्यक्तींना मूर्तीचे दोन्ही नेत्र लागतात व त्या दोन्ही नेत्राकडे पूजक आदराने पाहातो. सध्या ह्या समारभांत महाराष्ट्र-वाङ्मयरूपी शारदेची पूजा चालू आहे. त्यात स्वतः देवतेने भाग घ्यावयाचा नसतो ! नुसते होणारे उपचार देवतेने पाहावयाचे असतात ! ह्या वेळी येथील समारभाच्या दृष्टीने दोन्ही व्यक्ति, चालकाना श्रेष्ठच आहेत. उपास्य-देवतेच्या पूजकाना दोन्ही नेत्राची योग्यता सारखीच ! "

(४) तात्यासाहेब आमच्या येथे येणार असून त्यांना मानपत्र देण्याच्या कामी मी पुढाकार घेतलेला होता. आमच्या तालुक्यांतील एक × × × वकील गांधी-भक्त असल्यामुळे केसरी संस्थेबद्दल नाराज असत. माझी गांठ पडली असता वकीलसाहेब म्हणाले, " काय हो, तुमच्या तात्यासाहेबाना मानपत्र देणार आहांत वाटत ? " " हो, देणार आहोत, आपले म्हणणं काय ? " वकीलसाहेब म्हणाले, " मानपत्र दिल्यावर त्याकरिता कोणीहि येईल ! " योगायोग असा की, तात्यासाहेबाचे प्रत्यक्ष पत्रच त्या वेळी माझ्या खिशात होते. ते वकीलमहाशयाना दाखविले. तात्याच्या पत्रांत पुढील वाक्ये होती – " मी फक्त एका अटीवर आपल्या गांवी मुक्काम करीन ! ती अशी की, माझा मानपत्रादिकांनी आपण जाहीर सन्मान करतां कामा नये. मी केवळ एक स्नेही ह्या खाजगी नात्याने कांही वेळ तुमच्याकडे राहीन व आपण गप्पागोष्टी बोलूं. तुमच्याकडे इतर चार मडळी आल्यास ओळखी करून घेऊ. वगैरे – ". वकीलसाहेबांनी तात्याचे स्वदस्तुरचे हे पत्र पाहिल्यावर ते अगदी गारच झाले !

शां. वि. अवळसकर

(इतिहाससंशोधक, अलिबाग)

(१) १९३१ च्या नाताळांत उज्जयिनीस मालव-कविसंमेलन भरले. त्याचे अध्यक्षपद तात्यासाहेबांनी स्वीकारलें; तेव्हां ते १।२ दिवस इंदूर येथे होते. त्यांनी ख्रिश्चन कॉलेजमध्ये येऊन ' तरुण महाराष्ट्र मडळास ' भेट द्यावी व आमच्या ' अभिनव विचारमाला ' मासिकाच्या खास अंकावर आपला अभिप्राय नमूद

करावा अशी त्यांस विनती करण्यांत आली. त्यानी अंकाचे अंतर्बाह्य स्वरूप पारखून अभिप्राय दिला व सदर अंकातील कवि, चित्रकार व लेखक भविष्यकाली मराठी वाङ्मयाची चांगली सेवा करतील असे भविष्य वर्तविले. तात्यासाहेबांचे हे शब्द अक्षरशः खरे ठरले आहेत !

(२) उज्जयिनीच्या संमेलनात काव्यगायनास खूप वाव होता व तरुण मालव-कवि यानी आपल्या सुरेल आवाजाने व भावपूर्ण काव्यानी वातावरण निःशब्द केले. रात्रीच्या त्या कार्यक्रमप्रसंगी तात्यासाहेबानी आपल्या दोन कविता म्हटल्या. कवितेची भूमिका थोडक्यांत सांगून गांभीर्याचा ताण कमी करून वातावरणांत त्यांनी खेळकरपणा निर्माण केला.

(३) त्या संमेलनात चौदा वर्षांचा एक बालकवि व्यासपीठाजवळ जाण्या-साठी घुटमळत होता त्यास वाट मिळेना. तात्यासाहेब उभे राहिले व त्यास जवळ बोलावून कविता म्हणण्यास त्यानी त्यास उद्युक्त केले. कवीची उंची चार फूट, डोक्यावर पिवळ्या रंगाची पगडी; धीर चेपून कवीने कविता म्हटली. तात्यासाहेबांनी टाळी वाजविली. संमेलनानंतर छायाचित्राच्या प्रसंगी तात्यासाहेब बालकवीस विसरले नाहीत. खुर्च्यांच्या रांगात मध्यभागी हे कवि विराजमान झाले !

(४) १९४५ च्या नोव्हेंबरमध्ये संशोधक कै. द. वि. आपटे यांच्या पुण्य-तिथीनिमित्त भा. इ. सं मंडळाच्या सभागृहात कार्यक्रम होता. अध्यक्ष म्हणून श्रीमंत मालोजीराजे निंबाळकर, अधिपति फलटण, यांची योजना झाली होती. सदर प्रसंगी तात्यासाहेबांनी प्रास्ताविक भाषणात म्हटले, ‘ संस्थानिक म्हटला की त्याला एक तरी व्यसन असावयाचेच ! आजचे नियोजित अध्यक्ष श्रीमंत राजे निंबाळकर यानाहि एक जबरे व्यसन आहे. ’ श्रोत्यांची उत्सुकता वाढली. तात्यासाहेबांनी पुढे म्हटले, ‘ आजच्या अध्यक्षांचे व्यसन विद्याव्यसन होय ! ’

(५) १९४६ मध्ये कोंकणच्या इतिहासाची साधने क्रमशः खण्डशः प्रसिद्ध करण्याचे मी निश्चित ठरविले. पहिल्या पुस्तकाची तयारी झाली, पण आर्थिक अड-चणी ओलांडतां येईनात. त्याच्या यशोदा-चिंतामणि-निधीकडे धाव घेतली. तात्यासाहेबाना कोंकणाबद्दल प्रेम आणि आंग्र्यांबद्दल आदर. त्यांनी यशोदा-चिंतामणि-निधीचा सक्रिय पाठिंबा जाहीर केला. पुस्तकाच्या प्रसिद्धीनंतर तात्या-साहेबांच्या सहीचा चेक हाती आला. तात्यासाहेबानी स्वतःच्या निधीतून पुरस्कार केलेले माझे पुस्तक ‘ आंग्रेकालीन अष्टागर ’ हे त्यांच्या हयातींतले शेवटचें ठरले. त्यावर अभिप्राय देण्याचा हेतु त्यांनी प्रकट केला होता; त्या मानास सदर पुस्तक आता अंतरले; पण अभिप्राय देण्याचा विचार प्रकट केला होता, हाच अभिप्राय सामान्य नव्हे !

पु. शं. पतके

(चिटणीस, महाराष्ट्र मंडळ, दिल्ली व डालमिया शेठजींचे खासगी कारभारी, दिल्ली)

(१) तात्यासाहेब हे बृहन्महाराष्ट्र चळवळीचे जनक होत. १९२५ मध्ये कानपूर येथे कॉंग्रेस व हिंदुमहासभा यांची अधिवेशनें एकाच वेळी भरलेली होती. त्या संधीचा फायदा घेऊन तात्यासाहेबांनी महाराष्ट्राबाहेरील महाराष्ट्रियांच्या विस्कळित चळवळीला संघटित स्वरूप देऊन बृहन्महाराष्ट्र मंडळ या संस्थेस जन्म दिला. त्याच संस्थेने पुढे आतापर्यंत पंधरा अधिवेशनें पार पाडून बृहन्महाराष्ट्रसंघटनेची ज्योत तेवत ठेवली. बृहन्महाराष्ट्र मंडळाचा चिटणीस या नात्याने गेली नऊ वर्षे या चळवळी-संबंधी ज्या ज्या वेळी मी तात्यासाहेबांच्याकडे गेलो त्या त्या प्रसंगी त्यांनी आस्थेनें सर्व चौकशी करून योग्य मार्गदर्शन केले हे कृतज्ञतेने नमूद करणे मी माझें कर्तव्य समजतो.

(२) गतवर्षी नोव्हेंबरमध्ये तात्यासाहेबांनी 'टाईम्स ऑफ इंडिआ'च्या एकंदर धोरणावर 'केसरी'त खास लेख लिहून कडक टीका केली होती व शेठ डालमिया यांच्या हाती हे वृत्तपत्र येऊन इतके हिंदविरोधी धोरण का असावे अशी त्यांनी शंका व्यक्त केली होती. तात्यासाहेब केळकरांच्यासारख्या पुढाऱ्यांनी ही शंका प्रकट करताच मला डालमिया शेठजींनी त्यांना भेटून खुलासा करण्यास सांगितले त्या वेळी मी पुण्यास होतो. तात्यासाहेबांनी शेठजींची सर्व बाजू ऐकून घेऊन त्याप्रमाणें केसरीत खुलासाहि केला. राष्ट्रसंघ बंद झाल्यामुळे तेथील बारा वर्षांची नोकरी सोडून मी डालमिया शेठजींच्या विनंतीवरून त्यांच्याकडे गेलो होतो, व याच सुमारास मला नव्या राष्ट्रसंघाच्या नोकरीचे निमंत्रणहि आले होते. तेव्हा मी वरील भेटीचा फायदा घेऊन तात्यासाहेबांचा सल्ला विचारला व त्यांनी मला जो उपदेश केला तो या निमित्ताने सर्वांना कळल्यास तात्यासाहेबांचा महाराष्ट्राभिमान, दूरदृष्टि व व्यवहार्य धोरण समजून येईल. ते म्हणाले, "अहो, राष्ट्रसंघात तुम्ही गेला नाहीत तर काही अडणार नाही. तुमच्याऐवजी पुष्कळ हिंदी व महाराष्ट्रीयहि तेथे जाऊ शकतील; पण मारवाड्यांच्या घरात शिरलेला महाराष्ट्रीय एकदा बाहेर आला तर पुनः तेथे महाराष्ट्रियांचा शिरकाव होणे अशक्य आहे. तुमची हल्लीची जागा हा बालेकिल्ला आहे. त्यातून तुम्ही महाराष्ट्रियांचे पुष्कळ हित करू शकता. पैशाचा प्रश्न म्हणाल, तर राष्ट्रसंघाने तुम्हांला जरी जास्त पैसे दिले, तरी अमेरिकेसारख्या ठिकाणी ते तुम्हांला पुरणार नाहींत. माणसाचे धन तो जितकी रक्कम शिल्लक टाकूं शकतो त्यावर मोजणं योग्य आहे, मिळवतो किती यांच्यावर नाही. तिसरी गोष्ट अशी की, लवकरच ब्रिटिशांचे राज्य खलास होणार आहे. तेव्हां विलायतेचा मोहहि आजच्यासारखा पुढे टिक-

णार नाही. " यानतर त्यांनी डालमियाशेठसारख्या प्रथमश्रेणीच्या धनाढ्याजवळ राहून महाराष्ट्राचे, महाराष्ट्रीय सस्था, व्यक्ति व व्यापाराचे कसे हित करतां येईल यासबंधी आपले थोर विचार मनमोकळेपणे व्यक्त केले. तात्यासाहेबांनी दिलेला सल्ला मी पितृसमान मानून चाललो आहे व आज या गोष्टीस वर्ष होत आले तरी त्यांतील प्रत्येक शब्द माझ्या कानांत अद्याप घुमत असून त्याची सत्यता पटत आहे.

द. गो. दीक्षित

(शिक्षक, हायस्कूल, वसई)

(१) मी धुळे येथील गरूड हायस्कुलात सरकारी नोकरीवर असतां, " राजा रविवर्मा याची चित्रकला " या नांवाचा एक लेख केसरीत प्रसिद्ध करण्यासाठीं पाठविला होता. तो तात्यासाहेबांना विशेष पसत पडल्यामुळें तो केसरीकडे पाठविल्याबरोबर, त्याचें स्वतःचे पत्र मला पुढे दिल्याप्रमाणे आलें :–

श्री. केसरी–मराठा ऑफिस,

ता. १०-८-३०

सा. न. वि. वि. – आपला 'राजा रविवर्मा याची चित्रकला' हा लेख पोहोचला. तो चागल्या चिकित्सक बुद्धीने लिहिला असल्यामुळे मला तो फार आवडला. तरी मी तो परत न करतां शक्य तितक्या लौकर केसरीत घालीन. आपल्यासारख्या चिकित्सकाचे अशा प्रकारचे लेख वाचून, इतरानाहि जर तसेच सुंदर लेख लिहिण्याची बुद्धि झाली, तर त्यांत मला आनदच वाटेल. कळावे.

– नरसिंह चिंतामण केळकर

या पत्रांत लिहिल्याप्रमाणे तात्यासाहेबांनी तो लेख लगेच केसरीच्या तीन अकात ओळीने प्रसिद्ध केला व बक्षिसादाखल एक पुस्तकहि मला पाठवून दिलें.

(२) मी त्यांना एकदां असे विचारले की, लो. टिळकांनी काकासाहेब खाडिलकरांना व वासुकाका जोशांना अनुक्रमे नेपाळांत व अफगाणिस्तानांत कांहीं वर्षे राजकीय चळवळ करण्यासाठी म्हणून पाठविले होते, त्या बाबतींत आपल्याला काय माहिती आहे ? कारण सामान्यतः लोकांची समजूत अशी आहे कीं, या दोघांना तिकडे पाठविण्यांत लोकमान्यांचा हेतु त्यांच्या करवी नेपाळच्या राण्याला व अफगाणिस्तानाच्या अमिरालाहि हिंदुस्थानावर स्वारी करण्याची चिथावणी देण्याचा होता, व अशी स्वारी त्यांनी केली, म्हणजे ब्रिटिश सरकार आयतेच

पेचात सापडून त्यामुळे स्वातन्त्र्यप्राप्तीचा आपला मार्ग सुलभ होईल अशीहि त्याची खात्री होती. तरी या बाबतींत आपले काय मत आहे ? तेव्हा ते म्हणाले, "या प्रवादात फारसे तथ्य नाही. कारण माझ्या माहितीप्रमाणे, त्या दोघाना लोकमान्यानी जे जिकडे पाठविले होते, ते जागतिक राजकारणासबधी व्यापक दृष्टि (Broad outlook) त्याना प्राप्त व्हावी, म्हणूनच होय. कारण स्वातंत्र्य-प्राप्तीच्या कामी बाहेरच्या सत्ताधिशाची आपल्याला फारशी मदत होण्याजोगी नाही, हे इतराप्रमाणेच लोकमान्यानांहि कळून चुकले होते." तात्यासाहेबाच्या या उत्तरावरून मोठ्या लोकाच्या राजकीय हेतूविषयी सामान्य लोकात कित्येक वेळां कसे निराधार प्रवाद प्रचलित होतात, ते वाचकाना कळून येईल.

(३) त्यानतर मी त्याना, त्यानी लिहिलेल्या टिळक-चरित्रासबधी काही प्रश्न विचारले. कारण या चरित्रात टिळकाच्या खाजगी जीवनाची माहिती जितकी सूक्ष्म व विस्तृत यावयास पाहिजे होती, तितकी ती आली नाही, असे अनेक वाचकांप्रमाणेच माझेहि मत होते. म्हणून "तुम्ही टिळकाविषयी आणखी काही माहिती, त्याच्या चरित्रात न आलेली अशी दुसरीकडे कोठे प्रसिद्ध करणार आहा काय ?" असे मी त्यांना विचारल्यावर ते म्हणाले, "त्याचा शेवटचा म्हणजे नागपूर-वऱ्हाडकडे त्यानी आपल्या आयुष्याच्या शेवटी जो जगी दौरा काढला होता, त्या दौऱ्यासबधी व त्याच्या खाजगी आयुष्यासंबंधीहि मी त्यांच्या चरित्रात शक्य तितके सविस्तर विवेचन केलेच आहे. त्यापेक्षा त्यासबधी जास्त काही लिहिण्याजोगे आहे, असे मला वाटत नाही."

(४) त्यानतर माझ्या या राजकारणविषयक पृच्छा ऐकून, ते मला म्हणाले की, "तुम्हांला महाराष्ट्राच्या राजकारणाबद्दल बरीच जिज्ञासा व आस्था दिसते. मग तुम्ही स्वतःच कां राजकारणात पडत नाही ? तुमच्यासारखे तरुण व उत्साही लोक जर राजकारणांत पडले, तर त्यापासून माझ्यासारख्याना आनदच होईल." तेव्हा मी उत्तर दिले, "माझी सांपत्तिक परिस्थिति अशा कामाला विशेष अनुकूल नाही. आपल्याप्रमाणे एखादे वर्तमानपत्र माझ्या हाताशीं असते किंवा आपल्या अथवा लो. टिळकाच्या मुलाइतकी जर आनुवंशिक लोकप्रियतेची किंवा सपन्नतेची बैठक मला लाभली असती, तर मी खात्रीने राजकारणात पडलो असतो." हे ऐकून ते म्हणाले, "माझ्या मुलांनी तरी राजकारणात असे विशेष काय केले आहे ? आता यशवताने व काशिनाथानेहि राजकारणविषयक काही लेख लिहिले आहेत व यशवताने तर कांही ऐतिहासिक पुस्तके व कविताहि प्रसिद्ध केल्या आहेत, नाही असे नाही. पण ते दोघेहि राजकारणात विशेष चमकले नाहीत." त्यावर मी त्याना म्हणालो की, "आपल्याइतके जरी ते राजकारणांत चमकले नसले तरी निदान त्यानी आपले नांव न घालविता आपले वाङ्मयसेवेचे

उदात्त व्रत पुढे चालू ठेवले आहे हे तरी काय थोडे झाले ? कारण आपल्यासारख्या मोठ्या लोकाची मुलं बहुधा नादान निपजतात, असाच आजपर्यंतचा अनुभव आहे; परतु आपली मुलं या नियमाला अपवाद अशी असून, त्यानी आपली परंपरा कायम ठेवली आहे, हे आपल्याला खरोखरीच भूषण आहे. मला वाटते, अशी परपरागत मोठेपणाची उदाहरणे पंडित मोतीलाल नेहरू, दादासाहेब खापर्डे यांच्यासारख्याच्या घराण्यातच काय ती आपल्याला सापडतील, बाकी इतर ठिकाणी त्याचा बहुधा अभावच दिसून येईल." तेव्हा तात्यासाहेब खूप हसून म्हणाले, "तुमच्या या बोलण्याचा अर्थ मला तरी असा दिसतो की, एक माझी मुले तरी खरोखरीच माझी परंपरा चालविणारी नसावीत किंवा मी तरी नेहरू, खापर्डे याच्या पक्तीला बसण्याइतका मोठा नसलो पाहिजे; त्याशिवाय तुमच्या बोलण्याची मला बरोबर सगति लावताच येत नाही !" हे त्याचे उत्तर ऐकून मीहि मोठ्याने हसलो व अशा रीतीने त्याची व माझी ही विनोदप्रचुर मुलाखत समाप्त झाली.

पां. मो. गोगटे

(जामसंडे, जि. रत्नागिरी)

(१) तात्यासाहेब यानी आमच्या गावी १२ वर्षांच्या मक्त्याने घर घेतले होते. त्यामध्ये ते दरवर्षी कांही दिवस तरी बहुधा येत असत. सुमारे १९४० पासून प्रकृति थकल्यामुळे त्यांना इकडे येणे शक्य झाले नाही. त्यांच्या गैरहजेरीत सदर वाड्याची व्यवस्था मी पहात असे. तसेच ते येथे असत त्या मुदतीत त्याना लागणारे जिन्नस वगैरे आमच्यामार्फत पैदा करीत असत. त्याचा आमचा घरोबा फार असे व ते कुटुबियाप्रमाणे आमची आस्थेने विचारपूस करीत असत. ते येथे असल्यावेळी मिरजेचे महाराज त्याजकडे आले होते. त्या वेळी त्यांनी मुद्दाम त्यांना आमच्याकडे आमची कलमी आंब्यांची बाग वगैरे पाहण्याकरितां आणले होते. बाग पहात असतां महाराजांनी सदर जागेस एकूण खर्च किती झाला व त्यामध्ये नफा काय होतो असा प्रश्न केला. आमच्याकडे बागेचा जमाखर्च नव्हता व त्या वेळी आंकडेवारीने सांगणे मला मुळीच शक्य नव्हते. ही अडचण तात्यांनी नेमकी ओळखून त्यानी याचे उत्तर मी देतो असे सांगून म्हणाले, "ज्याने अगदी ओसाड जागेचे नंदनवन केले व सर्व लोकांस कलमी आंब्यांच्यासारख्या बागा करणे फायदेशीर आहे हे दाखवून दिले, त्याच्या कल्पकतेची व स्वतःच्या मेहनतीची तुम्ही काय किम्मत धरतां ! सदर बाबतींत नुसत्या झालेल्या जमाखर्चांच्या रकमेवरून हिशेब करणें चूक ठरेल" असे सांगून त्यांनी माझी बाजू सावरली.

(२) तात्यांनीं वाडी घेतली त्यास त्यांच्या मर्जीप्रमाणे त्यांनी अंगण वगैरे तयार करून घेतलें. त्या वेळी अगणाचे दगड तात्यांनी नुसत्या नजरेनें चारहि कोनावर बसवून घेतले व मागाहून कामकऱ्यांनी काटकोन लावून पाहतां अगदीं बिनचूक आढळले !

(३) त्यांजकडे आम्ही कांही सामान वगैरे देऊन इसम पाठविला तर त्याच्या डोकीवरून ओझें उतरण्यास त्यास ते स्वतः मदत करीत व उन्हांतून आल्यास गूळपाणी देण्याची तजवीज करीत. त्या वेळी ओझेवाल्याची अगर उन्हांतून आलेल्या इसमाची काय स्थिति होते याची कल्पना त्यांच्या चेहेऱ्यावर दिसे !

म. ग. सोमण

(चिपळूण)

आपला मोठेपणा जगांत दिसावा व इतरांस आपल्यापेक्षां किंचित् तरी कमी समजावें अशी प्रवृत्ति मोठ्या माणसांतहि असते व त्यासाठीं ते लोक प्रयत्नहि करीत असतात; पण ही वृत्ति तात्यासाहेब केळकरांच्यामध्ये अणुमात्रहि नव्हती. जें कांही असेल ते स्पष्ट व जाहीरपणे ते बोलून दाखवीत. याचे एक उदाहरण खाली देतो. रत्नागिरी जिल्हा परिषदेचें पहिले अधिवेशन तात्यासाहेब यांच्या अध्यक्षतेखाली १९२२ साली रत्नागिरी येथे झालें. त्या वेळी रत्नागिरी जिल्ह्याचे पुढारी कै. बाबासाहेब नानल वकील हे स्वागताध्यक्ष होते. त्यांचें भाषण आटोपून ते खाली बसले. नतर सूचना व अनुमोदन झाल्यानंतर अध्यक्ष या नात्याने भाषण करण्यासाठी तात्यासाहेब उभे राहिले. नित्याप्रमाणें अध्यक्ष नेमल्याबद्दल त्यानी सर्वांचे आभार मानून भाषणास सुरुवात व्हावयाची; परंतु तसे करण्यापूर्वी कै. बाबासाहेब नानल यांच्याबद्दल तात्यासाहेब यांनी सांगितले कीं, " बाबासाहेब नानल यांस प्रख्यात वकील म्हणून सर्वजण ओळखतात हे मला माहीत आहे. त्यांनी वकिली सुरू करण्याच्या सुमारास त्यांच्या लायकीची नेमकी पारख करून लोकमान्यांनी त्यांना पुण्यास बोलाविले व 'मराठा' पत्र चालविण्याविषयी विचारलें. कांही दिवस बाबासाहेबांनी ते काम केले असावे; परतु बाबासाहेब हे पुढे रत्नागिरीस आले व वकिली करूं लागले. ते जर पुण्यासच असते तर आजचा देखावा तुम्हांला निराळा पाहावयास सांपडला असता; म्हणजे केसरीकार या नात्यानें बाबासाहेब आज अध्यक्ष असते व मी कोठे तरी वकिलीचा अगर दुसरा कोठला तरी धंदा पत्करून राहिलों असतो ! एवढी बाबासाहेबांची योग्यता होती व ती लोकमान्यांनीं जाणली होती. हे कोणास माहीत नसेल म्हणून आज मी मुद्दाम याचा उल्लेख करीत आहें. बाबासाहेब गेल्यानंतरच मला लोकमान्यांनीं

बोलाविले व पुण्यास राहून मी 'केसरी' चालविला व म्हणूनच मी आज अध्यक्ष या नात्याने आपल्यापुढे उभा आहे." दुसऱ्याच्या गुणांचा जाहीरपणे व अंतःकरण-पूर्वक उल्लेख करण्याने तात्यासाहेबांचे थोर व उदार अंतःकरणच दिसून आले.

नानासाहेब भिडे

(पुणेंवाडी, मुंबई)

(१) क्रिकेटर प्राध्यापक देवधर यांच्या सत्कार-समारंभाचे नियोजित अध्यक्ष डिमेलोसाहेब हजर राहू शकले नाहीत म्हणून त्या जागेवर तात्यांची योजना झाली. "पाणपोईवर पाणी पीत असेल तर तो माझा पिता हरिश्चंद्र नव्हे" असे रोहिदासाने म्हटल्याप्रमाणे भाषणात विनोद नसेल तर ते तात्यांचे नव्हे! तात्या म्हणाले, "क्रिकेटरच्या स्वागत-समारंभाचा अध्यक्ष होण्याची माझी लायकी मी तपासू लागलो तेव्हा मला आठवले की, मीहि शाळेत असताना मोडक्या फळीनं चेंडू उडविलेला नाही असं नाही, व पुढील आयुष्यांतहि देवधरांसारख्या क्रिकेट पटूचा खेळ मी कॉलेजच्या तबूतून केव्हां तरी पाहिलेला आहेच की!"

गौरव झाला, भाषणे झाली, देवधरांनी क्रिकेटमधून वस्तुतः निवृत्त व्हावे की न व्हावे ह्याबद्दलहि बरीच भवति-न-भवति झाली. समारोपाचे भाषण संपवून तात्या घरी जाण्यास निघाले; एवढ्यात त्यांची व माझी दृष्टादृष्ट झाली. मी म्हटले, "तात्यासाहेब, देवधर रिटायर होतो म्हणतात. माझे म्हणणे आपण त्यांस री-टायर करू. शाब्दिक वाद कशाला?" हा श्लेष तात्यांना इतका आवडला की, "समारंभ आटोपण्यापूर्वी तुम्ही बोलला असता तर मी सभेत तसे जाहीरच केले असते," असे कौतुकाने म्हणत तात्यांनी मला शाबासकी दिली. गुणीच गुणांचे चीज करूं शकतो; ह्यास सौजन्य लागते

(२) तात्यांनी सांगितलेली गोष्ट. ते म्हणाले, "जुनी गोष्ट आहे. मी एका पुनर्विवाहाला गेलो होतो, पानसुपारीला म्हणून. प्रघात नवीन म्हणून ह्या गोष्टीची साहजिकच चर्चा झाली. ब्रह्मवृंदाकडे बातमी गेली व त्यांनी आमच्या घरावर बहिष्कार घातला. माझे वडील तेव्हा हयात होते व दोन दिवसांवर आजोबांचें श्राद्ध आलेले. आता श्राद्ध टळणार अशी माझ्या वडिलांस शंका येऊन वाईट वाटले. रात्री मी स्वतःशीच विचार केला व आमच्या गुरुजीस उद्देश माझ्या प्रायश्चित्ताची तयारी करण्याविषयी निरोप पाठविला. सशास्त्र प्रायश्चित्त घेतले. वडिलांचा मार्ग श्राद्धाकरिता मोकळा झाला. त्यांना समाधान वाटले. त्यांच्या समाधानाकरिता मला थोडी मुरड घालावी लागली. 'यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं

नाचरणीयम्' म्हणतात; मग इथे तर 'जनक-विरुद्धम्' अशी स्थिति." ह्याच्या उलट अलीकडे कांही लोकांस जनकविरुद्ध वागण्यांत 'भूषण न तु दूषणम्' असे वाटतें. "कालाय तस्मै नमः"

भा. वा. धडफळे

(पुणें)

(१) १९१७ साली एकदा दुपारी गायआळीतून आम्ही जात असताना कै. राम गणेश गडकरी 'मास्तरना' केळकरांकडे जाण्याची लहर लागली. दारात शिरताच त्यांनी मोठ्या आवाजांत तात्याची चौकशी सुरू केली. तात्यासाहेबाची ती वेळ म्हणजे नेहेमीच्या वामकुक्षीची. जेवण सपवून नुकतेच ते अथरुणावर जाऊन पडले होते. बाहेरच्या खोलीत गडकऱ्याशी त्यांचे चिरंजीव काशिनाथपत बोलत होते. हेतु हा की, तात्यांची झोप तर मोडू नये व गडकऱ्यांनी तात्याना भेटल्याशिवाय तर जाऊ नये. बाहेरची गडबड ऐकून तात्यासाहेब जागे झाले व त्यांनी काशिनाथपतांस सांगितले की, "अरे, गडकरी आले असतील तर मला माझा नित्यक्रम मोडलाच पाहिजे. त्यांना ताबडतोब आत आण." झाले. गडकरी आत गेले व दोघेहि जण तब्बल दोन तास गप्पा मारीत बसले. तात्याचे "तोतयाचे बड" हाच गप्पांचा मुख्य विषय होता. गडकऱ्यांनीहि आपल्या "राजसंन्यासा'ची त्रोटक हकीकत त्यांना सांगितली. ही हकीकत सागतांना नाटकाच्या भाषेचा प्रश्न निघाला. तात्यासाहेबांनी पुष्कळ मार्मिक सूचना करून मराठी बखरीची दोन-तीन जाडी पुस्तके आपल्या ग्रंथालयातून काढून गडकऱ्यांच्या हवाली केली व त्याचा अभ्यास करून नाटकाची भाषा ठरवावी असे सुचविले. त्या बखरी बरोबर घेऊन व दुपारचा चहा तेथेंच घेऊन आम्ही चारच्या सुमारास घरी जेवणास तांतडीने निघालो! कै. गडकऱ्यांनी त्या बखरींतूनच आपल्या "राजसन्यासा"ची भाषा बरोबर उचलली व पुढे कित्येक महिन्यांनी ते ग्रंथ तात्यासाहेबांकडे साभार परत पाठविले.

(२) कै. गडकऱ्यांच्या निधनानिमित्त पुण्यांत किर्लोस्कर नाटकगृहामध्ये तात्यासाहेबांच्या अध्यक्षतेखालीं एक प्रचंड सभा झाली. मी गडकऱ्यांचा मित्र म्हणून त्या सभेत बोलावें असें ठरलें. त्याच्या अगोदर 'डिबेटिंग क्लब' शिवाय मी सभेत कधीच भाषण केले नव्हते. सभेस जमलेला विद्यार्थ्यांचा एवढा प्रचंड समुदाय पाहून मी प्रथमच घाबरलो व आपण जें बोलणार तें 'पुणेकर' मान्य करतील कीं नाही ही शंका वाटूं लागली. मी माझें भाषण लिहून काढिलें होतें व ते श्री. अत्रे यांस आगाऊ दाखविलें व त्यांनी मला उत्तेजन दिलें, म्हणून मीं बोल-

ण्याचा निश्चय केला. ठरल्याप्रमाणें माझें नांव अध्यक्ष तात्यासाहेबांनी पुकारलें. मी अध्यक्षांच्या टेबलाजवळ जाऊन उभा राहिलो. समोरच ओळखीचे कांही विद्यार्थी-मित्र 'अरे, हा तर आपला भाऱ्या' अशा हंसतमुखाने माझ्याकडे निरखून पहात आहेत असे दृश्य दिसलं. झालं! "सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति" अशा स्थितीत मी एक-दोन मिनिटे मेषपात्राप्रमाणे उभा राहिलो! ते पाहून तात्यासाहेब मदतीला धावले व मला म्हणाले, "तुम्ही भाषण लिहून आणलय का? असलं तर तेच वाचा." मी गोंधळून बावरून गेलो होतों. मग मला भाषण लिहून आणल्याची आठवण झाली व खिशांतून कागद काढून वाचण्यास सुरवात केली. नंतर धीर आल्यावर १०-१२ मिनिटे बोललोहि! पण मी आता केव्हाहि बोलावयास उठलो म्हणजे तात्यासाहेबांची मला आठवण होते!

(३) कै. पंडित मालवीय यांच्या अध्यक्षतेखाली हिंदुमहासभेचे पुण्यातील १९३७ चे अधिवेशन फारच मोठं झाले व गाजलेंहि. पण मुबई प्रांतिक हिंदुसभे-तर्फे आमच्यातील पुरोगामी मंडळींनी पुढाकार घेऊन अस्पृश्यता-निवारणाबद्दल एक ठराव करून तो विषयनियामक कमिटीपुढे चर्चिला जावा म्हणून पुण्यास अगोदर धाडिला. आमचा हा ठराव पुण्याच्या मंडळींना सोसणारा नव्हता. कारण ठरावाची भाषा फारच कडक होती. पुण्याच्या सूत्रचालकांनीं त्यावर "नियमबाह्य" हा शिक्का मारून आम्हास तो ठराव परत पाठविला. त्यावर कै. डॉ. उदगांवकर हे बॅ. जयकरांस भेटून त्यांनी त्यांचा सल्ला विचारला. हिंदुमहासभेचें उद्देश व नियमावली वाचून बॅ. जयकरांनीं असे सांगितलें की, ठरावातील एकदर भाषेवरून तो नियमांत बसू शकणार नाही. परंतु ठरावाची भाषा सुधारून व थोडीशी बदलून आमच्या 'सूत्रानुरूप' तो नियमात आणता येईल. त्यांनी आम्हांस दुसरा एक ठराव तयार करून दिला व सांगितले, जर हा दुसरा ठराव नियमबाह्य ठरविला गेला तर मी स्वतः येऊन तो ठराव नियमबाह्य होऊं शकत नाही हे प्रतिपादन करण्यास कचरणार नाही. विषय-नियामक कमिटीपुढे हा दुसरा ठराव सभेच्या खुल्या अधिवेशनाच्या आदल्या दिवशी ठेवण्यात आला. श्री. भोपटकर, माटे, बॅ. अग्रवाल ह्यांनीहि त्या ठरावास "नियमबाह्य" म्हणून हरकत घेतलीच! अध्यक्ष ह्या नात्यानें पंडितजींनीं त्यावर "नियमबाह्य" म्हणून आपले 'रूलिंग' दिले. हे सर्व होतें न होतें इतक्यांतच बॅ. जयकर सभेमध्ये उपस्थित झाले. पंडितजींनी आग्रहपूर्वक त्यावर त्यांचे मत विचारले. पहिल्याप्रथम बॅ. जयकरांनीं अध्यक्षांनी रूलिंग दिल्यानंतर बोलण्याचे नाकारले. परंतु पंडितजींनीं फारच आग्रह केल्या-वरून ते त्यावर बोलावयास उठले. बॅ. जयकरांच्याइतके प्रभावी बोलणे मी अजूनपर्यंत कधींच ऐकलें नाहीं. त्यांचें वक्तृत्व अगदी शिगेस पोहोंचलें होते. त्यांनीं सर्व सभा एकदम जिंकली व सभेचा एकंदर नूर पालटला! हें दृश्य दिसतांच

तात्यासाहेब अध्यक्षांच्या रूलिंगचा मान राखण्यास व बॅ. जयकरांचे म्हणणें सयुक्तिक व नियमांस धरून अतएव ग्राह्य म्हणून दोघांचा समन्वय करण्यास एकदम फार जोराने पुढे सरसावले व उत्तम भाषण करून त्यांनी अशी तोड सुचविली कीं, डॉ कुर्तकोटि, राधाकुमुद मुकर्जी, अस्पृश्यांचे दोन प्रतिनिधि व इतर तीन बडी मंडळी मिळून त्यांनी एक अशाच धर्तीचा नवा ठराव तयार करून उद्यांच्या खुल्या अधिवेशनांत आणावा व तो ठराव खुद्द अध्यक्षांनीच सभेपुढें मांडून पसार करून घ्यावा. त्याच्या या समयसूचकतेमुळे विषय-कमिटी-पुढील तो पेचप्रसग टळला व खुल्या अधिवेशनांत स्वतः पंडितजी व डॉ. कुर्तकोटी ह्यांनी बॅ. जयकरांस मान्य असलेला तो ठराव सभेपुढे मांडला व तो पसारहि झाला. तात्यासाहेबांच्या 'सुवर्णमध्याने' अखेर त्या अडचणीच्या प्रसगावर मात केली!

गो. शां. कोवाडकर

(डॉक्टर, बेळगांव)

(१) लोकमान्य टिळक गेले. गांधी-युगाची सुरवात झाली. बहिष्कार-त्रयींचे रणशिंग फुकले गेले. विद्यार्थीवर्गाने शिक्षणाची पर्वा न करतां शाळा व कॉलेजे ओस पाडण्यास सुरवात केली. अशा वेळी अभ्यासाकडे आमचे लक्ष लागेना. त्या वेळी मी पुण्याच्या मेडिकल स्कूलमध्यें होतो. पुढारी-वर्गात मतभेद होते. काय करावे ते आम्हांला समजेना. कोणाचा सल्ला घ्यावा हेहि कळेना. शेवटी तात्यासाहेब हेच योग्य ते मार्गदर्शन करतील असे आमचे सर्वानुमते ठरलें. तात्यासाहेब म. गांधीना भेटून पुण्याला नुकतेच आले होते. यापूर्वी आम्ही पुण्यांतील इतर पुढारी मंडळीना भेटून आलो होतो. आमचे समाधान झाले नव्हते. प्रत्येकाने आम्हांला मार्गदर्शन करण्याऐवजी स्वतःच्या मताचे एकएक भले मोठे व्याख्यानच आम्हांला ऐकविले. अखेर आम्ही तात्यासाहेबांकडे गेलों. सुरवातीलाच आम्हांला आम्ही योग्य ठिकाणी आलो असे वाटले. अपत्यप्रेमानें आमचे त्यांनी स्वागत केले. राजकीय परिस्थितीमुळे आमच्यावर होत असलेले परिणाम व गोंधळलेली मनःस्थिति त्यांच्यासमोर आम्ही ठेवली व आम्हांला योग्य तो मार्ग दाखविण्याची त्यांस विनती केली. ते मोठ्या आस्थेने व तळमळीनें म्हणाले, " आजचा विद्यार्थीवर्ग हा भावी कालाचा पुढारीवर्ग आहे. आजच्या राजकारणाचा प्रश्न जर विद्यार्थ्यांच्या त्यागावांचून सुटत नाही असे तुम्हांला वाटत असेल तर जरूर त्याप्रमाणें तुम्ही वागा. शाळाकॉलेजांवर बहिष्कार घालणे व पुढे कांही कार्य न करणे एवढेच कार्य जर तुम्हांला करावयाचे असेल तर तें देशकार्य होईल की काय याचा अवश्य विचार करा. आपला देश परकीयांच्या गुलामगिरींतून सोडविला

पाहिजे याबद्दल दुमत नाही; पण बहिष्कार घालून विद्यार्थ्यांनी पुढे काय करावें व त्याना काय करता येईल याचा निर्णय न घेतां, फक्त त्यांनीं शिक्षणसंस्था बंद पाडल्या एवढेच दाखवावयाचें असेल तर हे व्यवहाराला व तर्काला सोडून होते, असे मला प्रामाणिकपणाने वाटते. तुम्हाला विद्यार्जनापेक्षां देशकार्य अधिक महत्त्वाचे वाटत असेल व तुम्ही हे कार्य केले नाही तर देशाचे मिळणारे स्वातंत्र्य दूर जाणार आहे असे आपणांस वाटत असेल तर तुम्ही तसे खुशाल करावे. मात्र पुढारी सांगतात म्हणूनच अगर पुढारी मदत करणार आहेत या कल्पनेने मात्र कोणतेहि कार्य करू नका. नाहीतर उद्या असे म्हणाल की, आम्ही पुढाऱ्यांचे ऐकून आमची 'करिअर' बाद केली व आयुष्यांत भरून न येणारे असं नुकसान झाले."

थोडा वेळ आम्ही स्तब्ध बसलो. भावनावश होऊन आम्ही काय करणार होतो हे आम्हाला समजले. आम्हाला आमचे उत्तर मिळालें. "आणखी कांही विचारावयाचे आहे?" असा प्रश्न तात्यासाहेबांकडून आला. 'कांही नाही' असे आम्ही उत्तर दिले. एकंदरीत जणू काय भेटीला जाण्यापूर्वी प्रश्नमालिका पाठविली होती व तिचे उत्तर तात्यासाहेबांनी तयारच ठेविले आहे, अशा तऱ्हेने ते उत्तरें देत होते. इतर पुढाऱ्यांचा निरोप घेत असताना आम्ही नमस्कार करूनच घेत होतो; पण तात्यासाहेबांचा निरोप घेण्यास आम्ही उठलो तेव्हा आम्हांला न कळत आमची मान त्यांच्यापुढे अति नम्रतेने वांकली!

(२) तात्यासाहेब कोल्हापूर राजाराम कॉलेजचे माजी विद्यार्थी. त्यांना गॅदरिंगकरितां पाहुणे म्हणून विद्यार्थ्यांनी बोलाविले. त्यांच्या व्याख्यानप्रसंगी थोडासा अनुचित प्रकार घडला, तरी तात्यासाहेब अगदी शांत होते. पाहुण्यांचे आभार मानण्यात आले, कार्यक्रम संपला. तात्यासाहेब आपल्या निवासस्थानीं आले. झाल्या प्रकाराबद्दल क्षमा मागावी या इराद्याने पुष्कळ विद्यार्थी त्यांच्या भेटीला आले. झालेला सर्व प्रकार अत्यंत खिलाडू वृत्तीने त्यांनी घेतला होता असे पाहून विद्यार्थ्यांना मोठं नवल वाटले. नंतर इतर विषय निघाले. दाखले, दृष्टान्त व उपमा यावर चर्चा सुरू झाली. तात्यासाहेब म्हणाले, "जो तो आपआपल्या व्यवसायानुसार दाखले देत असतो. उदाहरणार्थ, वकील घ्या; तो बोलतांना नेहमी कुळ, अशील, कोर्ट हाच शब्दप्रयोग करील. मोटार-ड्रायव्हर आज जेवणाला किती मंडळी आहेत असे न म्हणता किती 'सीट' आहेत असे विचारील. फार कशाला? आज माझे आभार मानताना म्हणाले ... की, 'तात्यासाहेबांचें आजचें व्याख्यान ऐकत असताना द्राक्षरसाचा प्याला मी पीत आहे असे न वाटतां मी द्राक्षरसाचें पीपच्या पीप पीत आहे असे वाटले!' त्यांच्या जागी मी असतो तर 'प्याला' व 'पीप' या शब्दांऐवजी 'चांदीचें रामपात्र' व 'हंडा' या शब्दांचा उपयोग केला असता!"

दत्तात्रय विष्णु पारखे
(निफाड)

(१) तात्यासाहेब मिरजेस आल्यावर ते आपले बालपणचे स्नेही कै. गोविंदराव पटवर्धन यांच्याकडेच बहुधा उतरत असत. केळकरांचे वडील मिरज संस्थानांत नोकर होते. ते गोविंदराव पटवर्धनाच्या वाड्यानजीकच्या घरांत राहात असत. गोविंदराव व नरसोपंत समवयस्क विद्यार्थी मिरज हायस्कुलांत शिकत असत. दोघेहि मोठेपणी एकमेकांस एकेरी नांवानें संबोधीत असत. गोविंदरावांच्या तोंडीं नेहमी 'आमचा नरसू' हा शब्द बसलेला पाहून तर मला गमत वाटे. मी एकदां "तुम्ही 'नरसू' म्हणून हांक कां मारतां" असा त्यांस प्रश्न केला असतां त्यांनी उत्तर दिलें, 'नरसोपंत हे नांव माझ्या तोंडांतून येतच नाहीं, त्यास मी काय करूं!' गोविंदरावांच्या ठायीं नरसोपंताविषयी नितान्त प्रेम होते. लहानपणीच्या नरसोपंताविषयींच्या गोष्टी सांगतांना ते रंगून जात. त्यांच्या तोंडावर विलक्षण तेज चढे, कधी कधी तर त्यांचे डोळे प्रेमादराच्या अश्रूंनी डबडबत असलेले दृश्य मी पाहिले आहे. नरसोपंतांविषयी गोविंदरावांच्या ठिकाणची गाढ निष्ठा, विलक्षण प्रेम व नितान्त आदर पाहून ते 'नरसू' या एकेरी नावानें कां संबोधितात हे मला पटे व तसा तो अधिकार चालविण्याचा त्यांचा हक्कच आहे असें माझ्या प्रत्ययास येई.

(२) सुमारें वीस वर्षांपूर्वी एकदा मिरज हायस्कूलच्या स्नेहसमेलनाच्या वेळीं तात्यासाहेबांचे भाषण झाले. कै. श्रीमंत बाळासाहेब अधिपति अध्यक्षस्थानी होते. तात्यासाहेबांपुढें शाळेचे विद्यार्थी, संस्थानाचे अमलदार व गांवांतील प्रतिष्ठित गृहस्थ असा समाज होता. हायस्कुलांत उपस्थित झाल्यापासून याच इमारतींत आपण शिकलो ना? याच पटांगणांत आपण खेळलो-बागडलो ना! आपल्या सवंगड्यांशीं याच ठिकाणी आपण चेष्टामस्करी केली ना? अशा तऱ्हेच्या गतकालीन स्मृति त्यांना झाल्या व त्याचे प्रत्यंतर तात्यासाहेबांनी आपल्या भाषणाच्या सुरुवातीसच काढलेल्या उद्गारावरून आले. केळकर म्हणाले, "आज मी तुम्हांपुढे भाषण करण्यास उभा राहिलो असतांना मला यांची (मजकडे बोट करून) व अध्यक्ष अधिपतींची भीति वाटते. ... त्यांनीं आपल्या आयुष्यांतील गतगोष्टींचा प्रामुख्यानें उल्लेख केला. मी एल्‌एल्. बी. ची परीक्षा पास झाल्याबरोबर सातान्यास वकिली करण्यास प्रारंभ केला. नंतर शिरोळास आपणांस मुनसफची जागा देऊं करण्यांत आली होती. मिरज संस्थानांतील एका प्रमुख अधिकाऱ्याकडून मिरजेस तुम्हांस संस्थानचा न्यायाधीश नेमावयाचा आहे तरी तुम्ही आपली संमति द्या, असें मला विचारण्यांत आलें होतें. पण त्याच वेळी लो. टिळकांकडून आपणास एक मदतनीस पाहिजे आहे; तेव्हां

तुम्ही पुण्यास या, असे पत्र आले. तेव्हां आपण काय करावे असा प्रश्न माझ्या मनापुढे उभा राहिला. संस्थानाची नोकरी सोडली तरी खालसांतील नोकरी मिळून निदान सब्‌जज्ज झालो असतो. पगारहि ७००–८०० रुपये मिळाला असता; पण अंतःस्फूर्तीने मला पुण्यास खेचले. तसेच माझ्या साताऱ्याच्या मित्रांनीं मला पुण्यास जाण्याचा सल्ला दिला. माझ्याहि मनामध्ये लेखन-वाचनाची हौस अनिवार. यामुळे मी पुण्यास गेलो व लो. टिळकांचा मदतनीस म्हणून राहिलो. मला लोकमान्यांनीं मदतनीस होण्याबद्दल पाचारण करावे ही माझ्या आयुष्यातील एक विधिघटना नव्हे का? यालाच मी दैव – नशीब – म्हणतो. दैववाद व प्रयत्नवाद याविषयीं आपण खूप चर्चा करतो व वाद घालतो; आणि प्रसंगी प्रयत्नवादाची सरशी होते; पण मानवी आयुष्यांत अशा कांही घटना होत असतात की, त्याचा प्रयत्नांशी बादरायणी संबंधहि पोचत नाही. त्या घटनास मी दैव मानतो. मला माझ्या दैवानेंच हात दिला; म्हणूनच मी पुण्याला गेलो व लोकमान्यांचा मदतनीस झालो; व त्यांचा सहवास मला लाभला. लोकमान्यांकडून मला स्फूर्ति मिळाली. त्यांची गाढ विद्वत्ता, अलोट बुद्धिमत्ता, लोकहिताविषयी तळमळ, देशावरील अढळ प्रेम, कमालीचा स्वार्थत्याग व मुख्यतः त्यांचे सच्छील व शुद्धाचरण या त्यांच्या अगच्या गुणांमुळे ते मला सूर्याचा प्रकाश वाटत. त्याच्या चतुर मार्गदर्शनाप्रमाणे मी देशाची अल्पस्वल्प सेवा करीत आलो आहे. माझ्याकडून जी कांही बरी-वाईट सेवा झालेली असेल त्याचे सर्व श्रेय लो. टिळकाना आहे. मी केवळ निमित्त कारण आहे, अशी माझी भावना आहे.''

गो. म. भिडे

(वकील, अमळनेर)

भोर येथे मी शिकत असतांना तात्यासाहेब कांही कारणास्तव भोरला आले होते व त्यांचा त्या वेळी सरकारी आतिथिगृहांत मुक्काम होता. मला थोरामोठ्यांच्या स्वाक्षरी व संदेश घेण्याची फार हौस आहे. मला तात्यासाहेब आल्याची बातमी कळतांच तत्क्षणी माझी वही घेऊन तात्यासाहेबांची सही घेण्यास अतिथिगृहाकडे धांवलो. तात्यासाहेबांनी माझ्या वहीत असणारे इतर पुढाऱ्यांचे संदेश व स्वाक्षऱ्या चांगल्या आस्थेने पाहिल्या व शेवटी वहीत माझ्या आईवडिलांची स्वाक्षरी नसल्याचे माझ्या निदर्शनास आणून मला त्यानी 'आधी स्वतःच्या आईवडिलांची सही घे व ती त्यांत पाहिल्यावरच मी संदेश लिहीन' असे मला निक्षून सांगितलें. मला त्या वेळेस फार वाईट वाटलें; पण लगेच माझ्या आईची व वडिलांची सही घेऊन मी त्यांच्याकडे गेलो. त्यांनी त्या स्वाक्षऱ्या पाहिल्या

तेव्हांच त्यांनी मला स्वाक्षरी दिली. ही आठवण फारच क्षुल्लक वाटेल, पण त्यावरून तात्यासाहेबांना आपल्या मातापितरांबद्दल किती आदर व पूज्यभाव वाटत होता हे दिसून येते.

दामोदर दत्तात्रेय जोशी

(आयुर्वेदविशारद, सांगली)

(१) टिळक महाविद्यालयाचा मी विद्यार्थी. प्रथम वर्षास इंग्रजी विषयाला 'पार्लमेंटरी स्पीचेस' हे पुस्तक लावले होते. इंग्रजी विषयाला तात्यासाहेब 'प्रोफेसर' लाभले होते. ते आठवड्यांतून दोन दिवस प्रत्येक दिवशी एक तास याप्रमाणे इंग्रजी विषय शिकवीत. महाविद्यालयाची वेळ दुपारी २ ते ५ अशी होती. तात्यासाहेब दुपारी २ ते ३ आमचा तास घेत. ते विनावेतन स्वखुषीने भर दुपारी आपल्या आवडत्या विश्रांतीलासुद्धा फांटा देऊन आम्हांला शिकवीत, हे आमचे केवढे मोठे भाग्य! त्यांचे इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व आम्हा विद्यार्थ्यांना त्या वेळी चांगलेच प्रत्ययास आले. तात्यासाहेब आपले तास न चुकतां घेत हे त्यांच्या नियमितपणाचे ठळक उदाहरण होय. आम्हास नेमण्यांत आलेले पुस्तक साधारणतः रुक्ष विषयांतच गणले जाई; पण तो रुक्ष विषयहि तात्यासाहेब साधा व सोपा करून आम्हां विद्यार्थ्यांचे मन त्यांच्या शिकवण्यांत तल्लीन करून सोडीत. ते अव्वल दर्जाचे प्राध्यापकहि होते.

(२) तात्यासाहेबांनी अनेक संस्थाना देणग्या देऊन आर्थिक साह्य केल्याचे पुष्कळांच्या लक्षात असेल. 'यशोदा-चिंतामणी ट्रस्ट' स्थापन करून त्यातून शिष्यवृत्तीहि चालू केल्याचे सर्वांना माहीत आहे; पण विद्यार्थ्यांनासुद्धा ते प्रोत्साहनार्थ बक्षिसे देत हे फारसे कोणाच्या लक्षांत नसेल. मी १९३१ साली 'टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठा'ची 'आयुर्वेदविशारद' ही पदवीपरीक्षा उत्तीर्ण झालो. तारीख ५ जुलै १९३१ ला आमचा पदवीदान समारंभ झाला. या प्रसंगी आम्हा सर्व पदवीधराना त्यांनी स्वतः लिहिलेल्या ग्रंथांपैकी वीस रुपये किंमतीची पुस्तके बक्षीस म्हणून दिली. त्यांनी आम्हा सर्वांना विद्यादान देऊन वर हे उपकार केले. त्यांचे गुरुऋण मात्र आम्ही फेडू शकलो नाही.

बी. एन्. सहस्रबुद्धे

(डेक्कन जिमखाना, पुणें)

(१) सन १९०८ मध्ये नामदार गोखल्यांची दोन व्याख्याने पुण्यांत रविवारांतील फडके यांच्या दिवाणखान्यांत झाली. दोन्ही व्याख्यानांस तात्यासाहेब हजर होते. १९०८ सालासारख्या परिस्थितीत गोखल्याच्या व्याख्यानास तात्यासाहेब केळकरांनी हजर राहणे व व्याख्यानानतर बोलणे म्हणजे परम धाष्टर्य. त्या वेळीं तात्यासाहेबांना शिव्या न देणारा त्याच्या जहाल पक्षात जवळजवळ कोणी नव्हता व तात्यासाहेबांच्याबद्दलहि जवळजवळ गोखल्यांच्याइतकाच अनादर जहाल लोकांत होता. गोखले व केळकर या दोघां थोर पुढाऱ्यांबद्दल जहाल-मतवादी लोक काय वाटेल ते बडबडतांना प्रत्यही दिसत. याच वर्षी येथील डेक्कन जिमखाना सुरू झाला व जिमखान्याच्या एका मॅचमध्ये तात्यासाहेब खेळले. तात्यासाहेब पहिल्यापासूनच जिमखान्याचे आधारस्तंभ व अलीकडे बरीच वर्षे ते जिमखान्याचे अध्यक्ष होते. मॅच पहाण्यास हजर असलेल्या प्रेक्षकात क्रिकेटप्रेमी व प्रसिद्ध साहित्यिक कै. ' रामगणेश गडकरी ' होते व त्यांनी तात्यासाहेबाच्या खेळण्याच्या कौशल्याबद्दल वाहवा केली.

(२) सन १९३२ साली मद्रासमधील 'स्वदेशमित्रम्' ह्या तामीळ दैनिकाचा पंचविसावा वाढदिवस तात्यासाहेबाच्या अध्यक्षतेखाली साजरा करण्यांत आला. त्या वेळी केलेले तात्यासाहेबांचे इंग्रजी भाषण नितान्तरम्य सुदर झाले. स्वभावांतील गोडव्यामुळे तात्यासाहेबांनी मद्रासमधील सर्व महाराष्ट्रीय मडळी आपलीशी केली एवढा मोठा महाराष्ट्रीय पुढारी आपल्यांत आहे याची जाणीव आमची आम्हासच करून घ्यावी लागत होती, इतके तात्यासाहेब समरस होत व अत्यत आपलेपणाने सर्वांची चवकशी करीत. तेथील महाराष्ट्र-मडळाने तात्यासाहेबांस मानपत्र दिले. स्वागतपदे ४ ५ महाराष्ट्रीय मुलींनी म्हटली. तात्यासाहेब येणार ही सूचना २–४ दिवसच आगाऊ कळली होती, यामुळे पद चागले बसले नव्हते. मानपत्र-समारंभ संपल्यावर तात्यासाहेब ह्या ४–५ मुलींसह एका खोलीत जाऊन बसले व पद कसे म्हणावयास पाहिजे होते ते त्यांनी मुलींस स्वतः गाऊन दाखवीत दाखवीत त्यांजकडून बसवून घेतले ! ही हकीकत मला माझ्या मुलीच्याकडूनच त्या सध्याकाळी कळली. मद्रासच्या महाराष्ट्र-भुवनाला तात्यासाहेबानी स्वतःचे १०० रुपये व केसरी ट्रस्टतर्फे ३००० रुपयांची देणगी दिली. एवढेच नव्हे तर, तेथील प्रमुख महाराष्ट्रीय मडळीच्या विनतीला मान देऊन १–२ वर्षे ते ट्रस्टीहि होते.

❋

गोपाळ कृष्ण वेलणकर

(नाडण, जि. रत्नागिरी)

(१) तात्यांचा व आम्हा वेलणकर मंडळीचा परिचय झाल्यानंतर आम्ही बोलाविल्यावरून तात्यांनी आमच्या गांवी येण्याचें कबूल केलें. तात्यांच्या देवगडच्या रहात्या घरापासून आमचे घर सहा मैल दूर आहे. सहा मैलांपैकी तीन मैल खाडी-तून होडीनें आतां येते. पुढें पायवाट आहे. तेथून तात्यांना आणण्यासाठी आम्ही मेण्याची सोय केली होती. आमच्या घराजवळ गड्यांनी मेणा उतरतांच तात्यांनी कोटाच्या खिशांत हात घालला व पैसे बाहेर काढले. त्या वेळी मी म्हणालो, " तात्या, गडी आमच्या घरचे आहेत. त्यांना मजुरी देण्याची जरुरी नाही. " त्यावर तात्या निश्चयपूर्वक स्वरांत म्हणाले, " मी मजुरी देत नाही, त्यांना बक्षीस देत आहें. तुम्ही माझ्याआड येऊ नका. अगदी बोलूं नका. " गडी नको नको म्हणत असतांहि तात्यांनी त्यांच्या हातांत तीन रुपये ठेवले! आमचे वडील अगदी टापटिपीने वागणारे गृहस्थ. पायांतील जोडे-वहाणा ठेवण्याची जागासुद्धा अगदीं ठरीव अशी आहे. तात्या जेव्हां प्रथम आले त्या वेळी जोडे काढण्यापूर्वी त्यांनी इकडेतिकडे पाहिलें व दूर असलेल्या वहाणा ठेवण्याच्या जागी जाऊन त्या ठिकाणी आपले जोडे नेऊन ठेवले! इतक्या क्षुल्लक बाबतीतसुद्धा ते किती व्यवस्थितपणे वागत हे पाहण्यासारखे आहे.

(२) आमचा नि तात्यांचा परिचय वाढल्यानंतर आम्ही भेटीदाखल त्यांच्या-कडे फणस पाठवीत असू. अर्थात ही भेट घेऊन जाण्याचा प्रसंग आमच्या गडी-मंडळीवर येत असे. आमचा गडी त्यांच्या घरी गेल्याबरोबर, दुसरा कोणी पुढे होतो की नाही हे न पहातां, तात्या स्वतः गड्याच्या डोक्यावरील ओझें उतरण्यास पुढे होत. हे पाहून आमच्या गडीमंडळीना चमत्कार वाटे. एक तर तात्या इतके जवळ आल्याबद्दल त्यांना आनंद वाटे; शिवाय एवढे मोठे गृहस्थ आपल्या डोक्यावरील ओझे उतरण्यास येतात कसें याचे नवल वाटे. कारण त्याना इतर ठिकाणचे अनुभव अगदीं याच्याउलट येत असत.

(३) तात्या नि त्यांचे वडील बंधु अप्पासाहेब असे मिळून एकदा नाडणला आमच्या घरी आले होते. त्या वेळी तात्यांचे गुडघे फार दुखत होते. परंतु जातांना विजयदुर्ग ते वाघोटण या सडकेवर मोटारकरितां त्यांना जाणें भाग होतें. आम्ही मेण्याची सोय केली असतांहि तात्यांनी मेण्यांत बसण्याचें अगदी साफ नाकारले. वाटेच्या वरच्या बाजूची घाटी चढत असतांना त्यांचे गुडघे फार दुखूं लागले. थोडीशी वाट चढून गेल्यानतर जरा थांबून तात्या आम्हास म्हणाले, " जसे आपण एखाद्या लहान मुलास सांगतो की, जरा हे काम कर म्हणजे तुला मी खाऊ देईन

तसे मी माझ्या गुडघ्यांना सांगत आहे की, जरा चला म्हणजे तुम्हांस बसायला मोटार मिळणार आहे!" गुडघे दुखत असतांहि ते दुःख अशा खेळकरवृत्तीनें तात्यांनी सहन केले. मला वाटते सुख हे त्यांच्या स्वभावांतच होते; आणि म्हणून स्वतःविषयी बोलतांना मी सुखी आहे असे ते नेहमी म्हणत असत, त्याचे कारण हेच असावे.

(४) व्यक्तिगत कायदेभंगाची चळवळ सुरू होती. त्या वेळीं एका महाराष्ट्रीय पुढाऱ्याने नुसत्या महाराष्ट्रातून एक लक्ष स्वयंसेवक मरण्यास तयार देतो, असे जाहीरपणे सांगितलें होते. मी तात्यांना म्हणालो की, बघा, हे पुढारी किती जहाल बोलले ते! तेव्हां तात्या म्हणाले, "बोलले याला महत्त्व नसून काय घडते इकडे लक्ष ठेवा! सबंध हिंदुस्थानांत कायदेभंगाची चळवळ झाली त्या वेळी साठ हजार लोक तुरुंगांत गेले. तेसुद्धा मरणास तयार नव्हते. कित्येकांना मागाहून पश्चात्ताप झाला मग नुसत्या महाराष्ट्रातून एक लक्ष स्वयसेवक मरण्यास तयार असे देतो या म्हणण्यांत काय अर्थ आहे? अशा बोलण्याने व तसे न घडण्यानें आमची किंमत काय हे सरकाराला मात्र कळून चुकतें."

(५) एकदां आम्ही मडळी तात्यांच्याकडे देवगडला गेलो होतो. त्या वेळी एक प्रसिद्ध पुढारी त्याच्याकडे आले होते. तात्या व ते भाई याचा संवाद सुरू होता. संवाद प्रकट असल्यामुळे आम्हांला ऐकण्यास प्रत्यवाय नव्हता. तो सवाद पुढीलप्रमाणे: भाई:— मी राजकारणात पडलो आहे, तरीसुद्धा मला लग्न करावे असे वाटते. तरी याबद्दल तुमचे मत काय आहे! तात्या:— तुम्हांला मरण-मारणाचें राजकारण खेळावयाचें असेल तर मात्र तुम्ही लग्न करू नका. कारण आज लग्न कराल व उद्यां जगांतून नाहीसे व्हाल अगर कायमचे तुरुगात जाऊन बसाल; मग तुमच्या बायकोची स्थिति काय? लग्न केलेत तर आधी तिची व संसाराची नीट व्यवस्था लावा. बायकोला तुमच्या नांवाने जन्मभर दुःख करीत बसण्याचा प्रसंग आणू नका. मरण्या-मारण्याचे राजकारण करणाऱ्यानी लग्न न केलेलेच बरं!

(६) तात्यांनी देवगडच्या घरासमोर बसण्याकरितां कांही ओटे बांधून घेतले. ओटे बांधण्याचें काम सुरू असतांना आम्ही तात्यांच्या घरीं गेलों होतो. आम्ही गेलो त्या वेळी गवंडी काम करीत होता व तात्या त्याच्याजवळच उन्हांत उभे होते. त्याने तात्याना सांगितले की, काटकोन साधण्यासाठी चारी कोनांना आधी चार खुंट्या मारल्या पाहिजेत. त्यावर तात्या म्हणाले कीं, अरे, खुंट्या कशाला? आपण नजरेने काटकोन कसा साधतो ते पाहूं? मी सांगतों तसे दगड लाव, मग पाहूं काटकोन जमतो की नाहीं ते. त्यानंतर गवंड्याने तात्यांच्या सांगीप्रमाणे दगड बसविले व नतर ते काटकोनात आहेत कीं नाहीत ते तो पाहू लागला व

आश्चर्य असे की, काटकोनांत एका सुताचाहि फरक निघाला नाही! 'शेवटचे लढाऊ जहाज' या गोष्टीत त्यांनी राजकारणाविषयीं जो अंदाज बांधला तो खरा ठरला म्हणून लोक त्यांची स्तुति करतात; परंतु साध्या गोष्टीतसुद्धां त्यांचा अंदाज किती अचूक ठरे, हे सदर प्रसंगावरून दिसून येते. वास्तविक गवंडी याचा नेहमीचा तो धंदा; परंतु तात्यांनी त्यालासुद्धां चीत केलं. तो गवंडी म्हणालाच की, "माझ्या आयुष्यात अशा 'नजर पाहणीचा' मनुष्य मी बघितला नाही!"

पु. ल. ओगले

(शहापूर, बेळगांव)

(१) १९१९ साली पत्रसृष्टींत प्रविष्ट होऊन आयुष्य व्यतीत करण्याचा विचार मी करीत असतां मुंबईस लोकमान्यांचे स्नेही श्री. छत्रे यांना भेटलो. तेव्हा त्यांचा ओढा श्री. खाडिलकरांकडे असताहि तात्यासाहेबानाच भेटण्याचा त्यांनी सल्ला दिला. ही गोष्ट माझ्या मनावर कायमची ठसलेली आहे. पत्रसृष्टि व संपादकीय वकूब यासंबंधी तात्यांनी या सल्ल्याच्या प्रसंगाने जे विचार ठसविले त्यामध्ये विचाराचा प्रामाणिकपणा, परिश्रमात निरलसपणा आणि व्यवसाय-सृष्टींतहि ममत्वाची जोपासना करण्याची आवश्यकता, यांना किती प्रमुख स्थान होते याचा विसर मला कधीहि पडणार नाही

(२) १९२९ च्या बेळगावच्या साहित्य-संमेलनाला तात्यासाहेब आले आणि त्यांनी त्या वेळच्या एकंदर वादविषयात प्रामुख्याने भागहि उचलला; त्या वेळचा एक प्रसंग कधीहि न विसरण्यासारखाच आहे. बेळगांव जिल्हा प्रामुख्याने कानडी असून कर्नाटकचा भाग आहे अशा आशयाच्या पत्रकावर श्री. बेळवी व गंगाधररावजी यांच्या स्वाक्षऱ्यानंतर तात्यासाहेबांची स्वाक्षरी झाल्याचे बाहेर आले होते. वरील आशयाच्या श्री. गंगाधररावजींच्या ठरावाला तात्यासाहेब अनुमोदन देणार हे त्यांनीच मला सांगितले! श्री. बेळवींचे चिरंजीव भाऊराव मजकडे 'जितं मया' दृष्टीने पाहूं लागले! मी तात्यासाहेबांना बाहेर बोलावण्याचा लहानतोंडी मोठा घास घेतला; तेहि तत्काल बाहेर आले. मी त्यांना १९२० पासून गुरुबंधु व स्नेही यांच्याबद्दलच्या आपलेपणाच्या आहारी जाऊन, टिळकपक्ष व महाराष्ट्रीय राजकारण यांच्यात फुटीरपणा उत्पन्न होण्यास आपण उघड्या डोळ्यांनी कसा वाव दिला, याबद्दलचे माझे आक्षेप थोडक्यांत त्यांना ऐकवले व आम्हास तुम्ही होऊन असे दूर कां लोटतां, असा बोचक प्रश्न केला. त्या वेळीं त्यांनी मला माझ्यावर दृष्टि रोखून स्पष्ट व स्वच्छ सांगितले, "होय, तुम्ही म्हणतां ते खरेहि असेल; पण मी माझ्या वागणुकींत बदल करणार नाही. बेळवी-देशपांडे यांच्या

सह्या ज्या कागदावर होईल त्या कागदावर माझीहि सही होईल, असे मी त्यांस वचन दिले आहे. तुम्ही आतां माझा नाद सोडा, माझें मन वळविण्याचा प्रयत्न करू नका." अत्यंत निराशाजनक असे हे त्यांचे शब्द ऐकत असतांनाच माझा त्यांच्याबद्दलचा आदरभाव मात्र अनेकशः वृद्धिंगत होत होता. कारण याच वेळीं ते म्हणाले की, "एक केळकरांची मान्यता म्हणजे तुम्हां तरुणांची मुस्कटदाबी असे तुम्ही का मानता? तुमचा आग्रह न्याय्य असेल तर तो मी उलट गेलो तरी सोडूं नका."

(३) १९३० मध्ये माझ्या राहत्या व व्यवसायाच्या स्थलाचा त्याग करावयास उद्युक्त करणारा प्रसंग माझ्यावर आकस्मिक कोसळला. त्या वेळीं मी विश्वासानें तात्यांच्याकडे धाव घेतली. माझे सर्व म्हणणे ऐकून घेतल्यावर ते म्हणाले, "मला कळल्यापासून मी या गोष्टीचा विचार केलाच आहे. तुम्ही याल असेहि वाटलेच होते. येथे यायचेच ठरविलत, तर केसरीचा दरवाजा उघडा आहे. तेथे तुमची सोय होणार नाही असे नाही; पण माझे ऐकावयाचे असेल तर तुम्ही त्याच गावी यापुढे पाच वर्षे प्रतिष्ठित सार्वजनिक सस्यत वावरू शकलात तर तुम्हाला जे समाधान व भूषण वाटेल ते येथे येऊन केसरीच्या आश्रयानेहि मिळणार नाही हे विसरू नका. लोकमत हे जितके अविवेकी असते तितकेच तें विसराळू आणि उदारहि असते, याचा अनुभव तुम्हाला येईल व तोच शेवटी सुखद ठरेल असे मला वाटते." शेवटी झालेहि तसेच!

(४) यापुढे अनेकदां माझी-त्यांची गांठ पडली; पण आता लांबण लावत नाही. अगदी अखेरला त्यांचे मला पत्र आले. ते दि. २२-४-४७ चे. मी त्यांना माझ्या चिरंजिवाच्या मुंजीचे निमंत्रण पाठवून येण्याचा अति आग्रह केला. निदान आशीर्वाद तरी धाडून द्या असा आग्रह केला होता. "या दिवसांत आशीर्वाद देणारापेक्षा आशीर्वाद मागण्याची बुद्धि होऊन तो प्रेमपुरःसर मागणारा हाच मला अधिक माणुसकी असणारा माणूस वाटूं लागला आहे!" असे वाक्य या पत्रांत त्यांनी लिहिले आहे!

नारायण विनायक जोशीराव

(मुंबई)

(१) १९२९ साली मी तात्यासाहेबांना भेटलो; तो त्यांच्याशी वादविवाद करण्याकरितां. वादाचे मुद्दे दोन. एक असा की, कांही लोक त्या वेळी मजजवळ म्हणत की, "केळकरांनी टिळक-चरित्र लिहिले खरे; पण केळकर मूळचे दुष्टच. त्यांनी टिळक-चरित्रात टिळकांचे गुणवर्णन केले, त्याबरोबर टिळकांवर प्रच्छन्न टीकाहि

केली व आपला दुष्टावा साधला. उदाहरणार्थ, टिळक-चरित्रांतील चिरोल-प्रकरणाच्या प्रस्तावनेतील मुख्य वाक्यच पहा. ' ... ... एखादा मनुष्य वीरश्रीच्या हट्टाने किंवा फाजील आत्मविश्वासाने डोंगराच्या अंगावर चढून जाऊन त्याच्या डोक्यावर पाय देईन अशी महत्त्वाकांक्षा धरतो; पण त्या प्रयत्नात दमून जातो, घसरून खाली पडतो आणि डोंगराला कांहीएक इजा न होतां मनुष्याचेच अंग ठेचाळून रक्त निघते, तशी स्थिति टिळकाची या चिरोल-प्रकरणी झाली.' यावरून केळकरांना टिळकाचे गुणवर्णन करावयाचे होते, का त्यांचे दोषदर्शन करावयाचे होते ! " पण मला स्वतःला ही गोष्ट पटेना, म्हणून प्रत्यक्ष खुलासा करून घेण्याकरिता मी केळकरांना भेटलो व त्यांस विचारले. ते म्हणाले, " लोकांचें म्हणणं एका अर्थाने खरे आहे. चिरोल-प्रकरणी येथील हायकोर्टपर्यंत दाद मागणे ठीक होते; पण हायकोर्टातहि न्याय मिळाला नाही म्हणून फिर्याद पुढे प्रिव्ही कौन्सिलपर्यंत नेणे मला स्वतःला पसत नव्हते व त्याप्रमाणे त्या वेळीच मी टिळकांना स्पष्टपणे माझे मत सांगितले होते. कारण, माझ्या मते दोन हिंदी माणसांतच न्याय देण्याचा प्रश्न असला तर ब्रिटिशाच्या न्यायाचा काटा समतोल असतो हे साधारणपणे मान्य होण्यासारखे आहे. पण एका हिंदी माणसाविरुद्ध एका ब्रिटिश माणसाची केस असेल तर त्यांच्या न्यायाचा कांटा केव्हांहि ब्रिटिश माणसाकडेच झुकेल याबद्दल शकाच नको. कारण ब्रिटिश लोक हे कांही देवदूत किंवा देव-माणसे नव्हत; आणि त्याप्रमाणेच घडलेहि म्हणून प्रिव्ही कौन्सिलकडे दाद मागणे, त्याबद्दल इतका खर्च करणे व दगदग सोसणे इष्ट नाही असे त्या वेळी जे मी म्हटले तेच आतां लिहिलें. आता यांत कुणाला माझा दुष्टावा दिसत असला तर दिसो. आहे ती वस्तुस्थिति तुम्हाला मी सांगितली. " यावरून माझी तर त्यांच्या प्रामाणिकपणाबद्दल व प्रांजलपणाबद्दल पूर्ण खात्री झाली व त्यांच्याविषयीचा माझ्या मनांत अगोदरच असलेला आदर द्विगुणित झाला; आणि चरित्रवर्णन म्हणजे नुसती विभूतिपूजा नव्हे हे म्हणणे जसे केळकरांनी टिळक-चरित्र लिहून खरे केलें, तसेच आदर्श चरित्रलेखन कसे असावे हेहि त्यांनी दाखवून दिले, असेच शेवटी सर्व लोक म्हणत आहेत.

(२) वादाचा दुसरा मुद्दा होता गीतारहस्याबद्दल. टिळकचरित्रात गीतारहस्याविषयी जे वर्णन आले आहे त्यांत अर्जुन हा ज्ञानी होता का नव्हता याविषयी टिळकांचे म्हणणे काय होते ते आले आहे. तें टिळकांचे म्हणणे बरोबर का चूक असा मी केळकराना प्रश्न केला. ते म्हणाले, " टिळकांचे काय म्हणणे होते ते मी लिहिले. ते बरोबर का चूक ते मी कसे सांगू ! " मी म्हटले, टिळक हयात असते तर त्यांनाच मीं विचारलें असते. ते नाहींत म्हणून तुम्हांला विचारतो. गीतारहस्य हा शास्त्रीय ग्रंथ आहे. त्यांतील भाषा कांटेकोरपणेच वापरली पाहिजे. वेदान्त-परिभाषेत 'ज्ञानी' याचा अर्थ ब्रह्मज्ञानी. त्याप्रमाणें अर्जुनाला ज्ञानी म्हटल्यास

गीतेचे मग प्रयोजन काय? कारण ' येन ज्ञानेन सर्वं विज्ञात भवति । ' यावर केळकर म्हणाले, " अहो, ज्ञान्याज्ञान्यात कांही प्रकार, पर्याय, श्रेणी असतातच की नाहीं! त्यांत कुठेतरी अर्जुन बसतो आणि तोच टिळकांचा अभिप्राय असावा. " अर्थात् यानें माझे तितकेसे समाधान झाले नाही. पण मी लहान असतांनासुद्धा या विषयासंबंधी वाद करण्याची त्यांनी तत्परता दाखविली, याचे मला आश्चर्य वाटले.

दत्तात्रेय गोपाळ शिरगांवकर

(राधानगरी, कोल्हापूर)

(१) तात्यासाहेब यांस एकदा मी विचारले, " तात्यासाहेब, मला आठ मुलगे आहेत. मी बुद्धीने व आर्थिकदृष्ट्या साधारण मनुष्य; माझ्या मुलांना मी शिक्षण काय देऊ? आपण ज्ञानी आहात, मला सांगा. " ते म्हणाले, " असा प्रश्न करून तुम्ही मला गोंधळांत पाडलेत; कारण मी सुद्धां माझ्या स्वतःबद्दल ठाम असे कांहीच ठरविले नव्हते. प्रथम वकिली करूं लागलो व पुढे लोकमान्यांनी बोलाविल्याबरोबर पुण्यास येऊन आज अशा स्थितीप्रत आलो. माझ्या मुलाच्या बाबतीतहि ठराविक असे कांहींच ठरविले नव्हते; तथापि तुम्ही विचारतां म्हणून सांगतो की, कांही झाले तरी मुलांना निरुद्योगी ठेवू नका. त्याचा कल पाहून त्याना जे आवडेल तेच शिक्षण द्या व वीस वर्षे होईपर्यंत त्यांचे संगोपन करा. वीस वर्षांच्या पुढे त्यांची जबाबदारी त्यांच्यावर ठेवा. त्यांनी स्वावलंबी बनून आपला जीवनक्रम चालवावा. पुढील जबाबदारी तुमच्यावर नाही. अशाने तुम्हास समाधान मिळेल. "

(२) एकदां मी तात्यासाहेबांना विचारले की, " तात्यासाहेब, देव श्रेष्ठ की देश श्रेष्ठ? " ते हसले व म्हणाले, " देवाचें श्रेष्ठत्व केव्हांहि आहेच; परंतु आज आपण देशाचे श्रेष्ठत्व प्रथम मानलें पाहिजे. थोडक्यांतच पहा कीं, देव व देश या दोन शब्दांत 'व' व 'श' अशीं अक्षरे आहेत. त्यांत व च्या पुढे श हे अक्षर मूळाक्षरांतच आहे. अर्थात् त्या दृष्टीनें देवापेक्षां देशच पुढे आहे! " याप्रमाणे विनोद करून थोडक्यांत त्यांनी माझी समजूत केली.

(३) " देशांत उत्पन्न झालेले अनेक पक्ष, परस्परविरुद्ध संस्था, तट वगैरे प्रकारांमुळें सर्वत्र अस्वस्थता, क्षोभ व अनेक चळवळी सुरू आहेत. स्वास्थ्य कोठेंच दिसत नाही, पुढे कसे होणार, मोठी काळजी वाटते. यास उपाय काय? " असे मी त्यांस विचारिले. त्यावर ते पांच मिनिटे स्तब्ध बसले व म्हणाले, " काळजीचें कारण नाही. व्यक्ति असो, समाज असो, राष्ट्र असो, त्यास चळवळ ही पाहिजेच. स्वास्थ्य हे घातक आहे. मात्र ध्येय उच्च असावें. स्वतः निरपेक्ष असावें,

म्हणजे यश ठेवलेलेच. आळशीपणाचे समाधान मुळीच उपयोगी नाही. महत्त्वाकांक्षा पाहिजे. गीताग्रंथाचा उपदेश कृतीत आणिला पाहिजे. आमच्या लोकांस काय पाहिजे याबद्दल न्या. रानड्यांचें एक वाक्य सांगतो. ते असे – " What our people want, is discontent; but I am sorry to say that they always seem to be satisfied with everything." टिळकांना चिरोलने ' The father of Indian unrest ' असे म्हटले हे त्यांचे वर्णन यथार्थ आहे."

(४) गेल्या वर्षी उन्हाळ्यांत सायकाळी मी फिरावयास जातांना वाटेत ते मला भेटले. मला पहातांच ते म्हणाले, "केव्हां आलांत ? घरी आला नाहीत ?" मी विचारले, आपली प्रकृति ठीक आहे ना ? ते म्हणाले, "आहे त्या मानाने ठीक आहे. थोडा अस्वस्थपणा वाटतो. पण हे आतां चालावयाचेच. होईल तोपर्यंत काम करावे, उद्योग करावा व हांक आली की, चालते व्हावे. मरणाचे भय कधीहि मनांत बाळगूं नये. समर्थांनी म्हटले आहे, ' मरणाचे असावे स्मरण ' त्यास तयार असावे." मीं म्हटले, आपण असे बोलूं नका, मनास वाईट वाटते. त्या वेळी हंसत व आनदाने त्यांनी सागितले की, "हाकेची मी वाट पाहात आहे. महासाधु सॉक्रेटिसाप्रमाणे मीं मृत्यूचे स्वागतच करीन." याप्रमाणे बोलून ते घाईघाइने एका सभेस निघून गेले.

नीलकंठ भाऊ गांधी

(चिपळूण)

लोकमान्य टिळकांनी रायगडावर श्रीशिवजन्मोत्सव सुरू केला. डोंगरचढण, वाट आकुंचित व फार कठीण, त्रासदायक. तरी त्या जगली रानातून, खड्या-धोड्यांतून हजारो मंडळी वर शिवजयती-समारंभ पाहण्यास मोठ्या उत्साहाने जमली होती. तो पहिलाच उत्सव होता. सागावयाचे विशेष म्हणजे त्या वेळेस तात्यासाहेब सोवळे नेसून काच्या मारून स्वतः भाताची रास परातीत घेऊन ब्राह्मणादि सर्व मंडळीस जेवण वाढीत होते ! त्यांनी अति मेहनत घेतली. लोकमान्य स्वतः सर्वावर देखरेख करण्याचे काम फिरत राहून करीत होते. हाताशी साहाय्यक असतांना तात्यांनी व लोकमान्यांनी स्वतः कामे करण्याची कमाल केली. ते दृश्य, चार तपे होत आली, तरी माझ्या नजरेसमोरून हलत नाही !

गोविंद केशव पांडे

(मुळावा, जि. यवतमाळ)

सन १९३४ ची गोष्ट. आमच्या गांवी श्रीदत्त संस्थान स्थापन होऊन कांहीं दिवस झाले होते. श्रीगुरूच्या शिष्यमंडळींपैकी एकाने आपली कांही इस्टेट या संस्थानास दिली. अर्थात् त्या इस्टेटीचा ट्रस्ट करण्याचा विचार होता. गांवी जरूर असा कोणी तज्ज्ञ नसल्यामुळे बाहेर गावच्या तज्ज्ञाचा सल्ला घेणे जरूर होते. यवतमाळ येथील श्री. बापूजी अणे हे कांही महत्त्वाच्या कार्यार्थ बाहेर फिरतीवर असल्यामुळे त्यांच्या ज्ञानाचा लाभ होणे शक्य नव्हते. केसरी संस्थेचा ट्रस्ट झाला असल्याचे वाचनांत होते म्हणून तात्यासाहेब यांच्याकडेच पत्र पाठविण्याचे ठरले. पण सर्वांना शंका ही कीं, हे एवढे मोठे गृहस्थ व बहुव्यवसायी हे आमच्यासारख्या सामान्य माणसाच्या पत्राला उत्तर देतील हे शक्य नाही. पण त्यावर एक उपाय म्हणून उत्तराकरिता तिकिटे घालून पत्र पाठविण्याचे ठरविले व तसे अखेर पत्र पाठविलें. पण आमचा अंदाज सर्वस्वी चुकून त्यांनी आम्हांला त्वरित व योग्य उत्तर तर पाठविलेच; पण आमचीं तिकिटें परत करून स्वतः पोस्टेज भरून उत्तर पाठविले ! त्यांचे उत्तर जसेच्या तसेंच खाली दिलें आहे. हेतु हा की, ते वाचून वाचकाना त्यांच्या अंगच्या कांही गुणांची ओळख होईल.

तात्यासाहेबांचें उत्तर

कृ. सा. न. वि. वि. – आपले पत्र पावले. ट्रस्ट हा शब्द जरी सर्वसामान्य असला, तरी एका संस्थेचे ट्रस्टडीड दुसरीस सहसा उपयोगी पडत नाही. माझा आपणास सल्ला असा की, आपण कागदपत्र यवतमाळ येथील एखाद्या वकिलास दाखवून सल्ला विचारावा. मला सर्व कागदपत्र पाहिल्याशिवाय सल्ला देता येणार नाही. श्री. बापूजी अणे हे आतां यापुढे बहुतेक यवतमाळ येथेच असतील. तरी आपण त्यांचा सल्ला घ्यावा. या कामाला लागेल तो वेळ खर्च करण्यास मी नाखूष नाही. परंतु चांगले काम चांगल्या प्रकारे व्हावे अशी इच्छा म्हणून आपणाला वरीलप्रमाणे लिहिले आहे. तरी गैरसमज करून घेऊं नये. चांगल्या माणसाला विशेषतः वकिलाला विचारल्याशिवाय कोणतीहि गोष्ट करू नका. कळावे.

– न. चिं. केळकर

नरहर हणमंत देशपांडे

(वतनदार कुळकर्णी, नंदगड, जि. बेळगांव)

(१) तात्यासाहेब याच्या दर्शनास आम्ही घरच्या सर्व मंडळीसह गेलो असतांना त्यानी आपुलकीच्या भावनेने आदरसत्कार, विचारपूस, गप्पागोष्टी यांत आम्ही कंटाळेपर्यंत आनंदानें आपला अमोलिक वेळ घालविला. कंट्रोलमुळें साखरेच्या कमतरतेनें काय तारांबळ उडे! तरी त्यांनी उपाहारास मेवामिठाई आणवून सर्व मंडळींस चहा दिला. या साध्या गोष्टीतील त्यांची गृहस्थाश्रमी पद्धत, लहानापासून थोरापर्यंत मनापासून विचारपूस करणे वगैरे पाहून आम्हांस आश्चर्य वाटलें! आम्हा सर्वांची त्यांनी चौकशी करून राजकीय, सामाजिक वगैरे अनेक विषयांचे अमोलिक विचार त्यानी फोड करून आम्हांस समजावून सांगितले.

(२) उभ्या देशांत मागचा-पुढचा विचार न करितां विचित्र अशा एका विशिष्ट विचारसरणीच्या पाठीशी उदोउदो करीत अवघा देश असतांना व आपल्या बाजूची कड घेणारा कोणी बलवत्तर नसताना, झुंजार वृत्तीने त्यांनी आपला पक्ष आपल्या पायावर उभा करून लढविला. त्यांची तत्त्वनिष्ठा आणि आत्मविश्वास ही किती जाज्वल्य होती, याची त्यांनी मला लिहिलेल्या प्रश्नोत्तरांवरून कल्पना होईल. ता. १४-७-३६ च्या बोधपर पत्रांत ते लिहितात, “आपण तत्त्वाप्रमाणे सरळ वागावे, त्याचें बीज कोणीना कोणी, कोठेंना कोठे, करणारा भेटतोच. त्यांतच समाधान मानलें पाहिजे.”

वा. ह. घारपुरे

(एम्. ए., कल्याण)

“शारदोपासक-संमेलन” या नांवाखाली स्थानिक व उन्हाळयाच्या सुटीमुळे पुण्यास जाणाऱ्या साहित्यसेवकांचें संमेलन जूनच्या पहिल्या आठवड्यांत भरविण्याचा उपक्रम सुरू झाला होता. त्या मंडळाचे केळकर अध्यक्ष व म. म. पोतदार कार्याध्यक्ष होते. चिटणीस कोण होते ते मला माहीत नाही. पण त्या वर्षी त्या बैठकीलाच मी एक चिटणीस बनलो खरा! लोकमान्यांच्या राजकारणांत सहकारी असलेले केळकर व शिवरामपंत परांजपे, या वेळीं फेरनाफेर पक्षांत सांपडून विरुद्ध गोटांत जाऊन राजकारणाचा लढा लढवीत होते. पण राजकारणांत प्रतिस्पर्धी असले तरी वाङ्मयप्रांतांत एकत्र येऊन कार्य करण्याला त्यांना हरकत नव्हती. म्हणून शिवरामपंत संमेलनाध्यक्ष व केळकर स्वागताध्यक्ष म्हणून एकत्र आणून २।३

त्राध्ययविषयांवर चर्चा घडवून आणावयाची असा आम्ही विचार केला. कार्यक्रमपद्धति वर्गणी, समेलनाचे दिवस, चर्चाविषय वगैरे गोष्टीचा निर्णय होऊन केळकरांची संमति घेण्याची कामगिरी मजवर व शिवरामपंतांच्या समतीची कामगिरी दुसऱ्या दोघांकडे सोपविण्यांत आली. मी दुसऱ्याच दिवशीं सकाळी केळकराकडे भेटावयास गेलों. थोड्याच वेळांत डॉ. मुजे, लोकनायक अणे आले व घरात शिरले. मी पुढे सरकून केळकरांना नमस्कार करतो तों ती मंडळी घरांत गेली व केळकरांनी मला दारातच अडवून चौकशी केली. मीहि अगदी थोडक्यांत महत्त्वाच्या गोष्टी त्यांना सांगितल्या आणि आपल्याला स्वागताध्यक्ष म्हणून निवडले आहे, आपण समेलनाच्या दिवशी येथे असाल काय? व आपली या गोष्टीना मान्यता आहे काय? असे विचारले. मी कोण, काय वगैरे न विचारतां तात्यासाहेबांनीं तत्काळ उत्तर दिले, "मी त्या वेळी येथेच आहे, मजवर सोपविलेले काम मी करीन." त्याच वेळी मी त्यांना सागितले की, "शिवरामपताची अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यांत आली आहे व त्यानी न स्वीकारल्यास 'आनद'कर्ते वासुदेवराव आपटे यांना विचारावयाचे आहे." त्याबरोबर त्यांनी उत्तर दिले, "कारभारी मंडळानें जें काय ठरविले असेल ते मला संमत आहे व मी मजवर सोपविलेले काम करीन." असे सांगून त्यांनी मला निरोप दिला व दार बद करून घेतले. पहिल्या तडाख्याला एवढे यश मिळाल्याबद्दल मला फार आनंद वाटला. कै. शिवरामपंतांकडे मात्र त्या दोघांचीहि डाळ शिजली नाहीं. त्या वेळी भारताचार्य नानासाहेब वैद्य तेथे असत. त्यांनी आम्हांला आश्वासन दिले आणि शिवरामपतांना आणण्याचे कबूल केले. इतकेंच नव्हे तर "शिवरामपंत न आले तर मीच तुमच्या संमेलनाचा अध्यक्ष होईन!" असेहि आश्वासन आम्हांला देऊन ठेवले! त्यामुळे आम्ही पुढील उद्योगाला लागलो. पूर्वीच्या समेलनाप्रमाणेंच हे आमचे संमेलन "भारत इतिहास-सशोधन-मंदिरांत" भरावयाचे होतें. म्हणून आम्ही तिघेहि चिटणीस भारत इतिहास सशोधन-मंदिरांत येत होतो. मध्यतरीच्या २–३ आठवड्यांच्या काळांत आमच्यापैकी कोणीच केळकरांच्याकडे गेला नव्हता. पण केळकरांनी मला बोलाविले व शारदोपासक संमेलनाचा कार्यक्रम वगैरे माहिती विचारली. हा केळकरांचा थोरपणा मी अद्याप विसरलो नाहीं. छापील निमंत्रण त्यांच्याकडे गेले असेल, कार्यक्रम 'केसरी'त प्रसिद्ध झाला असेल; पण आम्हांपैकीं कोणी तरी त्यांजकडे न जाणें रीतसर नव्हते. असे असतां त्यांनीं आपण होऊन मला बोलाविलें, माहिती विचारली, अनुच्चारित अनुस्वार लेखनांत न वापरण्याच्या आपल्याच नव्या प्रथेवर चर्चा करीत असतां अत्यत खेळीमेळीने त्या विषयाची आपली बाजू मांडली, संमेलनाध्यक्ष शिवरामपंत व इतर विद्वान् यांचें स्वागत केलें व आमची मनांतली इच्छा पूर्ण केली! ही केळकरांच्या निरभिमान वृत्तीची आणि लोकहित-तत्परतेची माझी आठवण मी अद्याप १९ वर्षांत विसरलों नाहीं;

आणि ह्यापुढे जन्मभर विसरेन असें मला वाटत नाहीं. कारण ती अत्यंत पवित्र, उत्साहवर्धक आणि सार्वजनिक कार्याला प्रेरक अशी आहे !

हरी कृष्ण भडकमकर

(दादर, मुंबई)

केळकराचा व माझा मुळींच परिचय नव्हता. १९३३ सालीं १ ऑगस्टला चौपाटीवरील लोकमान्यांच्या पुतळ्याच्या अनावरण-समारंभास ते आले होते. त्या वेळी मी त्यांना गांठलें व विचारले कीं, मी लोकमान्यांचा उत्सव घरीं केला आहे, आपण पानसुपारीस त्यानिमित्त आमच्या घरीं यावे अशी माझी इच्छा आहे. तत्काळ ते मला म्हणाले की, समारंभ आटोपल्यावर मला भेटा व तुमच्या घरीं जायचे आहे, असे अतुकाकांना अगोदर सांगून ठेवा. समारंभ रात्रीं ८ ला संपला. पाऊस मी म्हणत होता. त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे मी त्यांना भेटलों व पुन्हां एकदां आमच्या घरी येतां ना असे विचारलें. एक क्षणाचाहि विचार न करतां किंवा यत्किंचितहि अळंटळ न करतां तत्काल ते "हो" म्हणाले व आमच्या घरी आले ! वास्तविक एवढा मोठा सार्वजनिक समारंभ झाला आहे, शिवाय पाऊसहि चिक्कार पडत आहे, तर आतां तुमच्या घरी येण्याची काय आवश्यकता आहे, किंवा मला आतां वेळ नाही असे कारण देऊन माझी ब्याद त्यांना सहज टाळतां आली असती व मलाहि त्यांना दोष देण्यास मुळींच जागा नव्हती. माझ्यासारख्या अप्रसिद्ध व अपरिचित मनुष्याच्या विनंतीस मान देणें यांत त्यांचें पराकाष्ठेचे सौजन्य दिसून येते !

नीळकंठ बाळकृष्ण खरे

(शेहेरा, जिल्हा पंचमहाल, गुजराथ)

१९३६ साल. श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड यांचा वाढदिवस होता. त्यानिमित्त तात्यासाहेब यांस सयाजी-व्याख्यानमालेतर्फे पाचारण केले होते. तात्यासाहेबांकडे मी त्यांची स्वाक्षरी मागण्यास सरकारी अभ्यागतगृहांत गेलो होतो. तात्यासाहेबांची ती धीरगंभीर मूर्ति, पचा नेसलेले, अंग उघडे आणि डोळ्यावर चष्मा अशा थाटांत एका खुर्चीवर बसून लेखन-कार्य करीत असतांना दिसली. अतिशयोक्ति न करितां मी असें सांगू इच्छितों की, पंधरा मिनिटें मी दरवाजांत उभा होतो, खाकरलों, खोकलों,

पण त्याचा त्यांना पत्ता नाही! त्यांची ती 'सविकल्प समाधि' पाहून मला त्यांना त्रास देणे योग्य वाटले नाही. अखेर मनाचा हिय्या करून मी पुढे जाऊन "तात्यासाहेब" म्हणून हाक मारली. माणूस झोपी गेला असताना त्याच्या डोळ्यांवर पाणी टाकल्यावर जशी त्याची स्थिति होते तशी त्यांची झाली. मलाहि संकोच वाटला; पण माझा त्यांची स्वाक्षरी घेण्याचा निश्चय कायम होता. मी स्वाक्षरी मागितली. मागे खुर्चीवर टेकून, मी कांही विचारीन अशी त्यांची समजूत म्हणून ते स्वस्थ बसले. मी त्यांचा अमूल्य वेळ खर्च केल्याबद्दल क्षमा मागितली. त्यांनीहि "त्यात काय, त्यात काय" असे म्हणून चटकन् स्वाक्षरी दिली! नमस्कार करून मी निरोप घेतला.

भा. मो. भट

(साहित्य-विशारद)

प्रथम एक विद्यार्थी आणि त्यानंतर वृत्तपत्राचा प्रतिनिधि या भूमिकांवरून मी तात्यासाहेब यांना पाहिले आहे. त्यांच्या भेटीचे, मुलाखतीचे आणि व्याख्यानांचे रिपोर्ट देण्याचे काम मी बरेच वेळा केलेले आहे.

(१) विनोदनिर्मिति कशी होते यासंबधी एका सभेत बोलताना केळकर यांनी जे एक उदाहरण दिले ते फार मार्मिक आणि विनोदी असे होते. ते म्हणाले, "मी एकदा कोकणात गेलो असता कांही लोक रेड्यांची टक्कर पाहाण्यास चलण्यासाठी आग्रह करू लागले. म्हणून मी गेलो. मैदानावर दोन बाजूंनी दोन सजवलेले रेडे मिरवीत आणण्यात आले होते. टक्कर पाहण्यास आलेली मंडळी बरीच लांबवर बसली होती. फक्त काही थोडी मंडळी पुढे गेली. दोन्ही रेडे समोरासमोर आले, पण मध्ये एक लांब तांबडे फडके होते. लोकांनी आरडाओरड केली, फडकें काढले आणि टकरीला सुरुवात झाली." केळकर पुढे म्हणाले, "लगेच दोन-तीन दिवसांनी मला एका लग्नाचे निमंत्रण आले, म्हणून गेलो. नवरदेव मिरवीत आला. वधूला समोर उभे करण्यांत आले. पण मध्ये अंतरपाट होता. टाळ्या वाजविण्याकरिता लोक तयार राहिले. ब्राह्मण अंतरपाट दूर करण्याच्या तयारींत होते. दोनतीन दिवसांपूर्वी पाहिलेल्या टक्करीची मला आठवण झाली. मी मनांत म्हटलें हे लग्न की ... ... !" श्रोत्यांत मोठा हंशा पिकला हे सांगावयास नकोच.

(२) नवीन संशोधन अथवा कलानिर्मिति करणाऱ्या तरुण मंडळींना केळकरांच्या आशीर्वादाची फारच आवश्यकता वाटे. माझे स्नेही जी. के. दाबके यांनी मराठी लघुलिपी तयार करण्याकरितां बरेच परिश्रम केले होते आणि त्यांची

स्वतःची तयारी मराठींत मिनिटाला १२० शब्द लिहून घेण्याइतकी होती. त्यांना केळकरांना भेटून आपल्या कलेचें प्रात्यक्षिक द्यावयाचें होतें. माझ्या वृत्तपत्र-व्यवसायामुळे मला माहीत होते की, केळकर ग्रंथलेखनांत गुंतल्यामुळे काम जमणें कठीण आहे. तरी पण एकदां जाऊन यावे म्हणून त्यांच्या घरी दुपारी आम्ही दोघेहि गेलों. ते त्या वेळी अति महत्त्वाच्या कामांत होते. यामुळे आमच्या येण्याने प्रथम ते नाखुष दिसले. पण दाबके यांनी आपले मराठी लघुलिपीवरील संशोधन सांगतांच आपलें काम बाजूला ठेवून केळकर यानीं उतारे वाचले. नतर दाबके यांनी आपल्या लघुलेखनांतून कांही भाग बिनचूक वाचून दाखविला. तात्यासाहेबांनी शाबासकी दिली आणि सर्टिफिकिटाकरितां पुन्हा एकदां भेटण्यास सांगितले.

(३) मिरजेचे अधिपति श्री बाळासाहेब वारले असता त्यांच्या चरित्राविषयी माहिती विचारण्याकरिता मी त्यांच्या घरी रात्री १०-३० वाजतां गेलो होतो. अंथरुणावरून उठून डोक्यावरून उपरणे पांघरून ते माझ्यासमोर येऊन बसले व त्यांनी अगदी शांतपणे मला पाहिजे असलेली यथासांग माहिती दिली. अशा अवेळी तर राहोच, पण वेळी जाऊनसुद्धां " तुम्हाला दुसरा उद्योग नाही काय, नाही तर उद्या या " अशा उत्तरांनी वाटेस लावणारे पुष्कळ पुढारी मला आढळले होते. म्हणूनच रात्री १०-३० वाजतां जाऊनहि शांतपणे वागण्याच्या त्यांच्या सौजन्याचे महत्त्व वाटल्याशिवाय कसे राहील ?

व्यंकटेश विष्णु वैद्य

(कुंकळी, गोवा)

(१) सन १९२८ सालची गोष्ट. गोमंतकीय गावड्यांच्या शुद्धीकरणामुळे उत्पन्न झालेला पेचप्रसंग सोडविण्यासाठी श्री. केळकर, डॉ मुंजेप्रभृति पांच गृहस्थांचें एक शिष्टमंडळ पोर्तुगीज सरकारशी शिष्टाई करण्यासाठी गोमंतकांत आले होते. सर्व गोमंतकीय हिंदु जनतेच्या वतीनें मडगांवच्या श्रीदामोदर-विद्याभुवनांत त्या शिष्टमंडळाचे अभूतपूर्व स्वागत करण्यात आले होतें. डॉ. मुंजे हे त्या शिष्टमंडळाचे प्रमुख अशी कल्पना करून प्रथम दोन-चार संस्थांतर्फे त्या त्या संस्थांच्या प्रतिनिधींनी डॉ. मुंज्यांच्याच गळ्यांत पुष्पहार घातले. वास्तविक पाहतां तात्यासाहेबच त्या शिष्टमंडळाचे अध्वर्यु होते. त्यामुळें आमच्या ज्ञानप्रसारक समाजातर्फे पुष्पहार अर्पण करण्याच्या वेळीं तो हार मी तात्यासाहेबांच्या गळ्यांत घालावयास गेलो, तेव्हां त्यांनी हळूच डॉ. मुंज्यांच्याकडे बोट दाखविले. त्यांच्या इशाऱ्याचा अर्थ मला समजून आल्यामुळें तोहि हार मग मी डॉ. मुंज्यांच्याच गळ्यांत घातला. दुसऱ्या दिवशीं शिष्टमंडळाचा

मुक्काम होता तेथें मी गेलो, तेव्हां तात्यासाहेब मुद्दाम मला एकीकडे नेऊन म्हणाले, " लोकहिताचे कार्य असेल तर त्या वेळीं कोणाचाहि अनुयायी म्हणविण्यांत मला कसलाहि कमीपणा वाटत नाही. आम्हां दोघांच्यांच गळ्यांत हार पडले असते तर उरलेल्या तिघांना त्यांत वैषम्य वाटलें असते की नाहीं? त्या प्रसंगीं तुमचा विरस झाला याबद्दल मी दिलगीर आहे." माझ्यासारख्या सामान्य मनुष्याच्या भावनेकडे लक्ष देऊन स्मरण ठेवल्याबद्दल आणि अनुयायी होण्याच्या त्यांच्या निरहकार वृत्तीबद्दल मला अत्यत कौतुक वाटले.

(२) कॉंग्रेस व हिंदुमहासभा यांच्या धोरणाकडे लक्ष देता आम्हा गोमतकीयांस पोर्तुगीज सरकारविरुद्ध राजकीय चळवळ करण्यास हिंदुमहासभेचे साहाय्य मिळू शकेल, कॉंग्रेसकडून ते मुळीच मिळणार नाही, असा आम्हां कांही गोमंतकीय आदोलकांचा अनुभवान्ती समज झाला होता. म्हणून १९४५ साली मी तात्यासाहेबाचे मत अजमावण्यासाठी त्यांना मुद्दाम भेटावयास गेलो. प्रथम साधकबाधक चर्चा करून शेवटी ते म्हणाले, "तुम्हाला हिंदुमहासभा शक्य ती मदत करील, पण 'उद्धरेदात्मनात्मानम' हीच गोष्ट खरी! मागे निजामीत हिंदुमहासभेनें निःशस्त्रप्रतिकार सुरू केला. परतु स्थानिक हिंदु जनतेची कसलीच तयारी नाही, मग निःशस्त्रप्रतिकार यशस्वी होणार कसा? 'जो दुसऱ्यावरी विश्वासला। त्याचा कार्यभाग बुडाला।' हे समर्थांचे वचन लक्षांत ठेवून चळवळीला आरभ करा."

(३) आमच्या गांवच्या कु. फुलाई गावड नामक एका मुलीच्या ख्रिस्तीकरणाचे प्रकरण १९४५ साली गोमतकांत बरेच गाजले होते. गोमतकीय हिंदूनी महत्प्रयासांनी ख्रिस्ती होण्यापासून तिचा बचाव केला होता. त्या सर्व हकीकतीचे एक चोपडे मी मुद्दाम तात्यासाहेबाच्या अवलोकनार्थ पाठवून दिले होते. पुढें काहीं महिन्यांनी माझी भेट होताच ते म्हणाले, "तुम्ही गोमंतकीय हिंदूनी या प्रसंगी बरीच सवेदना दाखविली म्हणावयाची! ज्या प्रांतात हिंदुता जास्त छळिली जाते, त्याच प्रांतांत हिंदुत्वाचा जास्त अभिमान आढळतो. पंजाब हिंदुत्वाबद्दल जागृत कां? आणि मद्रास उदासीन कां? याचे हच गमक आहे." तात्यासाहेबांची व्यापक दृष्टि, स्मरणशक्ति व हिंदुत्वाविषयीची आस्था पाहून त्यांच्याविषयीच्या माझ्या आदरांत जास्तच भर पडली.

यशवंत पांडुरंग महाजन

(मुंबई)

सुमारे १९१२-१३ सालची गोष्ट. त्या वेळी मी शाळेत जाणारा विद्यार्थी होतो. 'माधवाश्रम' हा आमच्या घरचा धंदा असल्यामुळे फावल्या वेळांत मी आश्रमांतील थोडेंफार काम करीत असे. त्यामुळे येणाऱ्या-जाणाऱ्या पाहुण्यांची ओळख होई. तात्यासाहेब हे, त्यांनी लिहिलेल्या 'कृष्णार्जुनयुद्ध' नाटकाच्या तालमी नाटक कंपनीस देण्यासाठी दर आठवड्यास 'माधवाश्रमां'त उतरत असत. तात्यासाहेबांचा केसरी मी नियमाने वाचीत असे. मुंबईला आल्यावर सुद्धा ते सतत लिहीत असलेले मला दिसायचे; त्यामुळे त्यांच्या लेखनशक्ती-बद्दल मला फार अचंबा वाटत असे. म्हणून हा थोर मनुष्य एवढे लिखाण कसे करूं शकतो हे जाणून घेण्याची मला फार उत्कंठा लागली. एके दिवशीं खोलीत ते एकटेच असलेले पाहून, मनाचा धीर करून, मी त्यांना विचारले, " आपण एवढा मोठा केसरी लिहिता, तसा मला कधी लिहिता येईल का ? " हा प्रश्न ऐकल्यावर ते रागावतील की काय अशी मला भीति वाटत होती. परंतु उलट माझ्या पाठीवर हात ठेवून अत्यंत प्रेमळपणाने ते म्हणाले, " बाळ, हो हो, तुलाहि लिहिता येईल. मी सांगतो तसे नियमाने करीत जा. दर आठवड्याचा केसरी आला की, त्याचा अग्रलेख तीनचार वेळां वाचून काढ व नंतर केसरी बाजूस ठेवून तुला जे काय त्यापैकी आठवेल ते लिहून काढीत जा व असे नियमाने केलेस की तुलाहि केसरी लिहिता येईल ! " एवढे म्हणाल्यावर तात्यासाहेब पुन्हां म्हणाले, " मी जेव्हा येथे येतो तेव्हा मला तू लिहिलेले दाखवीत जा, म्हणजे मी तुला ते तपासून देत जाईन, म्हणजे पुढे तू 'एवढा' केसरी लिहिशील ! "

नागेश दत्तात्रय कशाळकर

(बी. ए., एलूएल्. बी., वकील, पांढरकवडा, वऱ्हाड)

(१) १९२८ साली फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शिकत असतांना मी मराठी वाङ्मय-मंडळातर्फे " श्री. न. चिं. केळकर यांची भाषाशैली " हा निबंध वाचला व तो ज्ञानप्रकाशात छापण्यात आला. भाषाशैली घडवितांना लेखक स्वतः कोणत्या रीतीने प्रयत्न करतो हे लेखकाच्या तोंडून ऐकण्यांत विशेष लज्जत आहे असे मला वाटत असल्यावरून मी केळकर यांच्याकडे गेलो, व माझ्या निबंधवाचनाच्या प्रसंगी त्यांनी अध्यक्ष व्हावे म्हणून विनंती केली. परंतु ती त्यांनी मान्य केली नाही. ते मला म्हणाले, " तुम्ही माझ्या भाषाशैलीबद्दल गुणदोषांची चर्चा करणार

त्या वेळी मी अध्यक्ष असलो तर तुमची व माझी दोघांचीहि कुचंबणा होणार! कसे ते पाहा. तुम्ही माझे गुण वर्णू लागला तर मला ते ऐकतांना संकोच वाटेल; उलट तुम्ही माझे दोष दाखवू लागाल, तर मी अध्यक्ष असल्यामुळे तुम्हास संकोच वाटणार! आपल्या दोघाच्याहि संकोचामुळे श्रोत्यांची जी कुचंबणा होईल ती वेगळीच! शिवाय मी अध्यक्ष झालोच, तर तुम्ही जे काही बरं-वाईट माझ्या भाषाशैलीबद्दल बोलाल ते अखेरपर्यंत मुकाट्याने ऐकून घेणे मला भाग आहे. श्रोत्यांस जर प्रतिपाद्य विषय आवडला नाही तर सभा सोडून जाण्याची जी सवड मिळते, तीहि मला उरणार नाही." यावर मीहि अधिक आग्रह धरला नाही

(२) ज्ञानप्रकाशकर्ते श्री. आंबेकराच्या म्हणण्यावरून हा निबंध मी ज्ञानप्रकाशमध्ये छापण्यास दिला व तो छापण्यात आला. केळकराच्या नजरेस तो आल्यावर त्यांनी मला बोलावले व माझी पाठ थोपटली. मी हळूच त्याना म्हटले की, 'आपल्या तोंडून मला आपल्या भाषाशैलीबद्दल काय प्रयत्न आपण केले हे ऐकावयाचे राहूनच गेले.' तेव्हां त्यांच्या संभाषणांतून जे विचार मला ऐकावयास मिळाले ते मी संक्षिप्त रीतीने पुढे देत आहे. केळकर म्हणाले, "लेखनास सुरवात केली त्या वेळी माझ्या डोळ्यासमोर विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांची भाषाशैली प्रामुख्याने असे. माझी व श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकऱ्यांची भाषा संस्कृत शब्दप्रचुर व सामान्य वाचकांस न झेपण्यासारखी असे. कारण भाषेस प्रौढपणा व भारदस्तपणा येण्यास संस्कृत शब्दाचा अवलंब करावयास पाहिजे असे मला पूर्वी वाटत असे. कोल्हटकरांनी कोटी-विनोदयुक्त भाषापद्धति स्वीकारल्यामुळे व नाटके निर्माण करण्याकडेच लेखणी चालवल्यामुळे त्यांच्या भाषेचा बोजडपणा जशाचा तसाच राहिला. माझ्या भाषेत मात्र व्यवसायभेदामुळे फरक पडला. केसरीमध्ये मी लिहू लागलो तेव्हा आपल्या लेखनाचा दर्जा उंच ठेवावा म्हणून मी सुरवातीस संस्कृतप्रचुर शब्द आणि पल्लेदार वाक्ये लिहीत असे. एक दिवस लो. टिळक माझा लेख तपासत असता मला म्हणाले की, "आपला केसरी वाचणारे लोक ज्या भाषेंत बोलतात त्या भाषेत त्यांच्याशी आपल्याला बोलावयाचे आहे. ते काही संस्कृत जाणणारे लोक नाहीत तुमच्या लेखनांत जे संस्कृत शब्द येतात, त्यांच्या अर्थाचे शब्द मराठीत मुळीच मिळत नसले, तरच अपरिहार्य म्हणून संस्कृत शब्दाची कास धरावयाची हा विचार संपादकाने नेहमी लक्षात ठेवावयास पाहिजे." लोकमान्यांचा हा कटाक्ष मला जन्माचा मार्गदर्शक झाला व माझ्या नंतरच्या लिखाणांत साधेपणा व सुटसुटीतपणा येत चालला. मी जे लिहू-बोलू लागलो, ते सामान्य मनुष्याच्या आटोक्यात कसे आणता येईल अशी मी नेहमी दक्षता घेऊ लागलो. सामान्य जनाच्या भाषेत जर बोलता आले असते, तर माझ्या मताने, वामनराव जोशी अधिक लोकप्रिय कादंबरीकार, गडकरी व कोल्हटकर अधिक

लोकप्रिय नाटककार, आणि माधवराव पटवर्धन अधिक लोकप्रिय कवि झाले असते. लेखनाच्या उंचीप्रमाणें लेखनाची पातळीहि विस्तृत व्हावयास पाहिजे हे मला केसरीनें शिकविलें."

कृष्णशास्त्री नारायण कवडे

(बी. ए., वैद्यपंचानन, पुणें)

(१) श्री. बाबू अरविंद यांच्या संपादकत्वाखाली कलकत्त्यास प्रसिद्ध होणारे 'वन्दे मातरम्' हे इंग्रजी दैनिक पुण्यासारख्या ठिकाणींहि शेकडो प्रतींनीं खपत असे. त्यांच्या लेखांचा मराठींत अनुवाद करणारे मराठी 'वन्दे मातरम्' पुण्यांत माझे मित्र कै. हरिभाऊ भागवत आमच्या 'शारदा' छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध करीत असत. माणिकतोळा बॉंब-खटला कलकत्त्यास सुरू झाला. हा खटला सुरू असतांच त्या खटल्यांतील माफीचा साक्षीदार नरेन्द्रनाथ गोस्वामी याचा खून झाला. त्यावर इंग्रजी 'वन्दे मातरम्'मध्ये 'ए ट्रेटर इन् दि कॅंप' हा खळबळ करणारा लेख प्रसिद्ध होतांच इंग्रजी 'वन्दे मातरम्' पत्र ज्या छापखान्यांत प्रसिद्ध होत असे तो छापखाना जप्त केला गेल्याचे वर्तमान प्रसिद्ध होतांच, त्याच लेखाचा मराठी अनुवाद 'गोटांत फितूर' हा लेख मराठी 'वन्दे मातरम्' पत्रांत प्रसिद्ध झाल्यामुळे आमचा 'शारदा' छापखानाहि जप्त होऊन सरकारजमा होण्याचा प्रसंग आला! अशा वेळीं काय केले असतां हे अरिष्ट टळेल असा विचार सुरू झाला. अनेक पुढाऱ्यांचा सल्ला घेतला; पण उपाय सुचेना. अखेरीस तात्यासाहेब यांनी उपाय सुचविला. दिपवाळीनिमित्त 'वन्दे मातरम्'चा अंक बंद होतांच त्यापुढे 'वन्दे मातरम्' कायमचे बंद करून 'शारदा' छापखानाहि कायमचा बंद करून त्याची विल्हेवाट लावून टाकावी असे त्यांनी सुचविलें. त्याप्रमाणे 'शारदा' छापखाना कायमचा बंद करून जागेतून हलविण्यांत आला व तसे सरकारी अधिकाऱ्यांस कळविण्यात आले. आठ दिवसांनंतर 'शारदा' छापखान्याच्या चौकशीसाठी पोलीस आले. परंतु जागा मोकळी दिसली. तात्यासाहेब यांच्या योग्य मार्गदर्शनाने आमचा 'शारदा' छापखाना वांचला. आपत्कालीं तात्यासाहेबांनीं योग्य मार्गदर्शन केल्यामुळे आमच्यावरील संकट टळलें. योग्य मार्गदर्शन तात्यांनीच करावे!

(२) लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर कलकत्त्यास राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन झालें. एका वर्षांत स्वराज्य मिळवून देण्याची महात्मा गांधीची घोषणा झाली व या चळवळीचा प्रचार करण्यासाठी बहुतेक पुढाऱ्यांनी पांढऱ्या टोप्या घालण्यास सुरुवात केली. कै. शिवरामपंत परांजपे यांच्यासारख्यांच्या डोक्यावरील

पगडी जाऊन तिची जागा पांढऱ्या टोपीनें घेतलेली पाहून कसेसेच वाटलें! तात्यासाहेबांच्याहि डोक्यावरील पगडी बाजूला होऊन काळसर रंगाची टोपी डोक्यावर कांही काळ येऊन बसली! मला फार वाईट वाटलें. मीं तात्यांना विचारले की, "तात्या, तुम्ही पगडी कायमची टाकून दिली काय?" तात्यांना माझ्या प्रश्नांतील मर्म समजले व त्यांनी लागलीच सांगितलें कीं, "नाही, मीं पगडी कायमची सोडली नाही. मी पगडी कायम ठेवणार आहें." राष्ट्रीय सभेच्या चळवळीचा ठराविक काळ लोटतांच तात्यांनी पुन्हां पगडी घालण्यास सुरुवात केली व त्यांनीं आपली पगडी अखेरपर्यंत कायम ठेवली. महाराष्ट्रीय पगडीचे रक्षण केल्याबद्दल त्यांचें अनेकांकडून कौतुक केलें गेले.

(३) सन १९०८ सालीं जॅक्सनचा खून झाल्यावर व लोकमान्यांना शिक्षा झाल्यावर, त्यांनी सुरू केलेले श्रीगणेशोत्सव, शिवाजी-उत्सव आदि कार्यक्रम पार पाडण्याची जबाबदारी विशेषतः तात्यासाहेब यांजवरच पडली. गणेशोत्सवांत आपल्या गणपतीपुढे तात्यासाहेबांचे व्याख्यान झाले पाहिजे अशी जो तो मागणी करू लागला. गणेश-मडळाचा चिटणीस या नात्यानें तात्यासाहेब यांस मी ही हकीकत कळविली व व्याख्याने देण्याची विनंती केली. क्षणाचाहि बिलब न करतां लागतील तितकी व्याख्याने देण्याची विनंती त्यानी मान्य केली व उत्सवांत व्याख्यात्यांची उणीव मुळीच भासूं दिली नाही. श्रीगणेशोत्सव यथासांग पार पडला.

दत्तात्रय भिकाजी भिडे

(उपसंपादक, केसरी, पुणें)

(१) पुणे नगरपालिकेने तात्यासाहेब यांचा षष्ट्यब्दपूर्ति समारभ केला समारंभाची सभा नगरपालिकेच्या विश्रामबागवाड्यातील एका मोठ्या चौकांत भरली होती. सभेला स्त्री पुरुष, मुले-मुली यांचा मोठा समुदाय जमला होता. श्रोत्याना उन्हाचा त्रास होऊ नये म्हणून वर छाया केली होती; पण श्रोत्याची गर्दी फार झाल्यामुळे बऱ्याच स्त्रियांना आपल्या मुलांबाळांना घेऊन उन्हांत बसावे लागले. समारभाचा प्रास्ताविक कार्यक्रम झाल्यावर तात्यासाहेब यांच्या भाषणास सुरवात झाली; पण ते एक-दोन वाक्ये बोलत नि थांबत. असे दोन-तीन वेळां झाले. श्रोत्यांनाहि आज हे असे कां करीत आहेत हे समजेना. जो तो त्यांच्याकडे बघू लागला. शेवटीं केळकरांनाहि रहावेंना व भाषण करण्याचेहि सुचेना. तेव्हां त्यांनीच असे सांगितले की, "मी सावलीत उभा राहून बोलतो आहे; पण या भगिनी आपल्या लहानग्यांना घेऊन उन्हांत उभ्या राहिल्या

आहेत, हे पाहून माझ्या मनांत कालवाकालव होत आहे; तरी आपण यांच्याहि डोकीवर सावली केल्यास त्यांना बरे वाटेल आणि मलाहि भाषण करणे सुचेल." थोड्याच अवधीत तशी व्यवस्था करण्यांत आली. मौज अशी की, नंतर केळकरांचे भाषण सुमारें एक तास गगौघाप्रमाणे झालें.

(२) एका सुप्रसिद्ध इंग्रजी वृत्तपत्राचा पुण्याचा वार्ताहर एक इंग्रज मनुष्य होता. हा इंग्रज वार्ताहर महिन्यांतून चार-दोन वेळां तरी तात्यासाहेबाची या ना त्या राजकीय प्रश्नावर मुलाखत घेण्यासाठी येत असे आणि तेहि त्याला मुलाखत देत. केळकराची समजूत अशी की, या गृहस्थाला इंग्रजी लघुलेखन येत असेल आणि तो आपले वाक्य न् वाक्य लिहून घेत असेल. एकदोन वेळेस असे झाले की, केळकरानी दिलेली मुलाखत आणि प्रसिद्ध झालेली मुलाखत यांत तफावत पडली. तेव्हा त्यानी या वार्ताहरास असे का झाले म्हणून विचारले. त्यानेहि त्याचे कांही कारण सांगितले. पण झालेला फरक फारसा महत्त्वाचा नसल्यामुळे केळकरांनीं त्याकडे अधिक लक्ष दिले नाहीं. काही दिवसानतर हे वार्ताहरमहाशय पुनः केळकराच्याकडे आले आणि त्यानी त्याच्याकडे एका महत्त्वाच्या राजकीय प्रश्नावर मुलाखतीची मागणी केली. केळकरानी त्यांना सविस्तर मुलाखत दिली आणि नीट व्यवस्थितपणे आपल्या पत्राकडे पाठवा असे त्यास बजावून सांगितले. दुसऱ्या दिवशी ती मुलाखत त्या पत्रात प्रसिद्ध झाली आणि केळकरानी ती वाचून पाहिली ती वाचून होताच ते इतके कांहीं संतापले की, तो वार्ताहर जर त्या वेळी त्याच्यासमोर असता तर काय झाले असते याची कल्पनाहि मला करवेना. मुलाखत प्रसिद्ध झाल्यानतर एक आठवड्याने पुनः ते वार्ताहरमहाशय केळकराच्याकडे मुलाखतीसाठी आले. त्यांनी प्रसिद्ध झालेल्या मुलाखतीतील आपल्या विधानांची उलटापालट किती झाली आहे, हे त्यास दाखविले आणि त्याची इतकी निर्भर्त्सना केली की, हे महाशय आल्यापावली मान खाली घालून परत गेले नि पुनः कधी केळकराची मुलाखत घेण्यास आले नाहीत. या इंग्रज वार्ताहरास इंग्रजी लघुलेखन तर येत नव्हतेच, पण त्याची स्मरणशक्तीहि तितकीशी तीव्र नसल्यामुळे लिहून घेतलेल्या वाक्यांचा संबध लावण्यांत त्याचा मोठा घोटाळा झाला होता. केळकरांच्या प्रसिद्ध झालेल्या मुलाखतीतील उलटापालट नि भलतीसलती विधाने जेव्हां सदर वृत्तपत्राच्या सपादकाच्या नजरेस आणून देण्यांत आली तेव्हा त्यांनी आपल्या या वार्ताहरास पुण्याहून ताबडतोब हलविले आणि केळकरांना दिलगिरीदर्शक पत्र पाठवले.

(३) एक दिवस सकाळीं मी तात्यासाहेब सांगत असलेला मजकूर लिहून घेत होतो. मजकुरांतील एक वाक्य सपण्यापूर्वीच एका मोठ्या संस्थानचे दिवाण त्यांच्या भेटीसाठी आले. अर्थातच दोघेहि दुसऱ्या खोलीत बोलणे करण्यासाठी

गेले. सुमारें ४० मिनिटें त्यांचें बोलणे झालें आणि आलेले पाहुणे गेले. नंतर तात्यासाहेब पुनः परत आले नि त्यांनीं कांहीं शब्द उच्चारले. मला वाटलें, मला ते कांही कामच सांगत आहेत; म्हणून हातांत लिहिण्यासाठी घेतलेला टाक मीं खाली ठेवला. ते पाहून तात्यासाहेब म्हणाले, “ अरे, मी तुला मजकुरांतील मघाशीं अर्धवट राहिलेलें वाक्यच पुढे सांगत आहें. ” आणि खरेच. अर्धवट राहिलेल्या वाक्याचाच तो उत्तरार्ध होता ! त्यांची ही स्मरणशक्तीची अजब करामत पाहून मी विस्मयचकित झालो.

रा. द. पंतपराडकर

(मयूर-काव्य-प्रकाशक, पुणें)

(१) तात्यासाहेबांना मी आठवू लागलो म्हणजे काय काय आठवावे व कागदावर तें कसे वठवावे असा गोंधळून जातो. अशा स्थितीत प्रस्तुत ग्रंथ-योजकांची स्थलमर्यादा जाणून आठवितां, पहिली आठवण, त्यांनीं माझ्या मयूर-प्रकाशनकार्यात किती आपलेपणानें मन घातलें होते, हीच पुढे येते. त्या वेळीं मयूर-काव्य-प्रकाशनासारख्या अवजड कार्यभाराच्या दृष्टीने माझी व्यवहारस्थिति केवळ शून्य असल्याने, घरचे बांधवहि बिचकून मला सावधगिरीचे इशारे देत होते; पण तात्यासाहेबांना माझें उद्दिष्ट इतके पटले होते की, पंढरपुरातील मयूर-दप्तर कारणपरत्वें पुण्यास आल्याबरोबर एक प्रहरांच्या आंत तात्या दप्तर-दर्शनार्थ मजकडे आले ! केवळ आपल्या केसरीतून माझ्या तद्विषयक लिखाणास प्रसिद्धि देऊन व अनुमोदूनच न थांबतां, माझी आर्थिक परिस्थिति जाणून त्यांनीं माझ्या चालू खर्चाची तर हस्ते-परहस्ते सोय केलीच, पण पुढे प्रत्यक्ष छपाईच्या कामाचा प्रश्न उभा ठाकतांच स्वतः पुढे होऊन बॉम्बे बँकिंग कंपनीकडून चार हजार रुपये भांडवलहि मला मिळवून दिले. या वेळी तात्यांची गृहस्थितीहि अशा धाडसाला साजेशी नव्हती व माझा प्रत्यक्ष वैयक्तिक परिचयहि इतका होता कीं, बँकेतील कागदावर सह्या करतांनाच तेथें उघडपणे माझें सबंध नांव त्यांना विचारावे लागले ! व्यक्तीपेक्षां व्यक्तीच्या कार्या-वरच त्यांचें लक्ष त्या वेळी दिसून आले.

(२) पुण्यांतील मराठी ग्रंथालयाच्या स्थापनेचा माझा त्या वेळचा उद्यो-गहि त्यांना पटल्यामुळे व प्राथमिक खर्चाचा बोजा सर्वस्वीं मजवर पडूं नये म्हणून ते कामी आले. लक्षांत राहण्याजोगी गोष्ट अशी कीं, सदर संस्थेच्या स्थापनेच्या निमंत्रण-चिठ्या केसरी छापखान्यांत छापल्या तर तो एक खर्च कमी होईल हे जाणून, जरी त्या वेळीं केसरी छापखान्यांतून बाहेरचीं कामे छापून देण्याची प्रथा नव्हती

लॅरी, हे सार्वजनिक व म्हणून केसरीच्या परंपरेप्रमाणे घरचेच काम आहे, हें मॅनेजर बाबासाहेब यांना पटवून देऊन त्यांनी निमंत्रण-चिठ्या छापावयास लावल्या. अशा कामाला जरूर ते ट्रेडल मशीनहि तेव्हां केसरी छापखान्यांत नव्हतें. साध्या हॅंडप्रेसवरच हे काम करावे लागलें! ग्रंथालयाच्या प्राथमिक अवस्थेत जागाभाड्याचा प्रश्न जाचक होऊ लागला तेव्हा कांही दिवस गायआळीतील आपल्या घरांतील जागाहि त्यांनी मोकळी करून दिली होती! संस्थेची स्वतःच्या इमारतीपर्यंत प्रगति झाल्यानतर मी व कै. अण्णा पावगी, वकील हे चिटणिशीतून निवृत्त झालो. नव्या कार्यकर्त्यांचा ओळखपरिचयहि दुरावला. तथापि तात्यासाहेब इतके जागरूक की, संस्थेच्या ज्युबिली-महोत्सवाच्या वेळी लोकविस्मृतीत गेलेल्या मला मूळ संस्थापक म्हणून आठवून अगत्यपूर्वक निमंत्रण्याची सूचना त्यानीच नव्या चिटणिसाना दिली!

(३) लो. टिळक मंडालेस अडकून पडल्यानंतरच्या काळांत टिळकानुयायाना एक मोठीच सुबुद्धि सुचली. दर शुक्रवारी आलटून-पालटून कोणाकडे तरी टिळकानुयायांचे स्नेहसमेलन घडू लागले. यामुळे संघटना टिकण्यास बरीच मदत झाली. लोकमान्य सुटून आल्यावर तेहि या सघटनेंत सामील होऊन तिला उत्तेजू लागले! ह्या बैठकी अगदी खेळीमेळीच्या होत; यामुळे टिळकांचें कोणाविषयी काय धोरण व मत आहे याचा सहज बोध होत असे. अशी एक बैठक एकदां कसब्यातील पेठकर वकिलांच्या घरी भरली होती. लोकमान्यसुद्धां सर्व लहानथोर मडळी जमली. उशीर झाला तरी नेहमी वक्तशीर येणाऱ्या तात्यासाहेबांचा पत्ता नाहीं. तेव्हा कोणी म्हणाले, ते आज रेमार्केटपुढे भरलेल्या मॅंडीसाहेबाच्या व्याख्यानसभेला गेले आहेत. पुण्यांतील ड्रेनेजची अधिकारीकृत सर्व घाण सप्रमाण उपसून केळकरांनी मराठ्यांत प्रकट केली होती व तिच्या खंडनार्थच मॅंडीसाहेब सरसावून पुढे झाले होते. लोकमान्यांनी हे सर्व प्रकरण नीट न्याहाळले होते. त्यामुळें केळकरांच्या खंडनोपन्यासापांत मॅंडी फजीत पावणार अशी त्यांची खात्री होती. केळकर आले नाहींत याला उद्देशून टिळक म्हणाले, "अहो, ते मॅंडीसाहेबाचे पिंड पाडण्यांत गुंतले असतील! आमच्या तात्यांचा स्वभाव असा आहे की, शक्यतों ते वर्दळीवर न येतां सामोपचारानेंच आपली बाजू मांडतात. पण प्रतिपक्षी ताळतंत्र सोडूनच बरळूं लागला तर तात्याहि आपला सूर अष्टमांत चढवून खंडन करण्यास मागेंपुढे पाहात नाहींत. अशाच कांही तरी कारणानें तात्या आज येऊ शकले नसावेत." टिळक असे बोलत आहेत तोंच तात्यासाहेब घामेजल्या चेहऱ्यानें घाईघाईने त्या बैठकीत दाखल झाले! चमत्कार असा की, टिळकांचें अनुमान अचूक ठरले! मॅंडीसाहेब मराठ्यांतील लेखक, मराठ्यांतील लेखक, असा वारंवार उच्चार करून डिवचीत असतां श्रोत्यांत निमूटपणे बसलेले केळकर खवळून, "हा मी मराठ्यांतील लेखक

येथे माझ्या लेखांचे समर्थन करण्यास उभा आहे" असें म्हणून मॅंडीसाहेबांची तात्यांनी अगदी रेवडी उडविली होती व त्यामुळेच त्याना विलंब झाला होता.

(४) चिरोल-केसच्या प्रतिकूल निकालाची विद्युद्वार्ता धडकून टिळकपक्षीयांना मोठाच धक्का बसला. या निकालामुळें लोकमान्यांवर कोसळलेल्या आर्थिक आपत्तीच्या कल्पनेने मी तर जवळजवळ वेडावून गेलो व त्या भरांत तडक तात्याच्या पुढे जाऊन उभा राहिलों. त्या वेळी त्याच्या-माझ्यामध्ये झालेला संवाद माझ्या हृदयावर कोरल्यासारखा झाला असल्याने इतक्या कालावधीनतरहि तो जशाचा तसा मी व्यक्त करू शकत आहे. तो संवाद असा :—

तात्या — का हो ! कां आलांत ?

मी — विलायतची तार कळली म्हणून.

तात्या — हो ! बळवतरावांवर मोठाच आघात झाला !

मी — पण, या आघातापासून आपल्या पुढाऱ्याला सुरक्षित राखणें अनुयायांचे काम नाही का ?

तात्या — हो, ते सर्व खरे. पण आघात सामान्य नाही !

मी — लोकमान्यांची लोकमान्यताहि कांही सामान्य नाही. लोकांनी मनावर घेतल्यास लोकमान्यांवरील आघात सहज निवारतां यावा.

तात्या — अहो ! हे सर्व तुम्ही बोलतां आहां; पण तुम्ही व्यक्तिशः काय करू शकतां ते बोला.

मी — मी आज माझ्या मनाला धक्का बसलेल्या दिवशी माझ्या धंदाव्यवहारांतील असलेली सर्व रोकड टिळकार्पण करीन. असेच सर्व टिळकभक्तांनीं मनावर घेतल्यास लोकमान्यांवरील आर्थिक आपत्तीचें सहज निवारण होईल.

तात्या — अशी कितीशी रोकड आज तुमच्याजवळ असेल ?

मी — पुणे व मुंबई मिळून दोन ठिकाणची सुमारें दीड हजार तरी भरेल.

तात्या — ही सर्व रोकड तुम्ही देणार ? मग पुढे काय करणार ?

मी — पुढचें पुढे ! आजचा संकल्प असा आहे.

माझें हे इतके निग्रहाचे उत्तर ऐकतांच तात्या ईझी-चेअरवर सावरून बसून जरा विचारमग्न झाले; व माझ्यासमोरच त्यांनी प्रथमतः मुंबईच्या श्री. यशवंतराव नेने, डॉ. डी. डी. साठे वगैरे मंडळीना विचारविनिमयार्थ तांतडीने पुण्यास येऊन जाण्याविषयीं पत्रे पाठविलीं. हे पाहून मीहि माझ्या मुंबईतील व्यवहाररक्षक मित्रांना* (बुकसेलर कै. बळवंतराव परचुरे व कै. मनमोहनदास

रामजींचे विश्वासू दक्षिणी हस्तक कै. वामनराव हेरलेकर) पत्रें पाठवून तावडतोब यशवंतराव नेने यांच्याकडे १५०० रु. चा चिरोल खटल्याच्याकरिता भरणा करण्यास कळविले. त्याप्रमाणे यशवंतराव पुण्यास येण्यापूर्वीच ही रक्कम जमा धरून आले व अशा प्रकारे माझ्या भावनावेडात चिरोल-फंडाची प्राणप्रतिष्ठा झाली !

(५) सुगंधशाळेच्या धूपोद्योगाच्या प्रथमावस्थेतील अडीअडचणींमी मी व्यग्र झाल्याने पुण्यांतील राष्ट्रीय क्लबाच्या बैठकींतील प्रायः न चुकणारी माझी उपस्थिति कांही काळ घडेनाशी झाली. त्यामुळे तात्यांच्या माझ्या भेटीतहि अंतर पडले, हे जाणून त्यांनी मला भेटीस बोलावून चौकशी केली. मी सर्व परिस्थिति निवेदून म्हैसूरला धूपव्यवहार-निरीक्षणाला जाण्याचा माझा मनोदय व्यक्त केला. ते म्हणाले, " ठीक आहे. सोलापूर जिल्हा परिषदेच्या तुमच्या पंढरपूरच्या बैठकीचा अध्यक्ष म्हणून मला जावयाचे आहे, माझ्याबरोबरच पंढरपूरला चला व परिषद आटोपताच तेथून पुढे मार्गस्थ व्हा." त्याप्रमाणेच घडले. मी म्हैसूरच्या दौऱ्यावरून सफलतेने परत येऊन त्यांस भेटलो व मगच केसरीच्या अभिप्रायानें " पुण्यात म्हैसूर सुगंधशाळा " खरी उदयास आली ! अशा प्रकारच्या व्यवसायाला पूरक म्हणून तात्यांनी कोकणांत अनुभविलेल्या दंतमंजनाच्या एका प्रक्रियेची मला ओळख करून देऊन माझ्या धंद्यास तीहि एक जोड द्या असे सुचविले; पण त्यांच्या हयातींत माझ्याच हलगर्जीपणाने तात्यांचे दंतमंजन माझ्यापाशीच राहिले !

(६) वाङ्मयसेवेची माझी कुवत व मर्यादा मी जाणून होतो. लेखनकलेच्या उपासनेपेक्षां व्यावहारिक ओढ्याने कलावस्तूंच्या शोधचिंतनांतच मी रमत असे. हे जाणून तात्या त्याहि प्रकारच्या माझ्या उलाढालीत आपलेपणाने लक्ष घालून तद्नुकूल लेखन करण्यास मला उत्तेजित असत. यामुळे चरखा-काळे यांचे यंत्रचरित्र-लेखन त्यांनी मजकडून करवून केसरीत प्रसिद्ध केले. गया कॉंग्रेस बरोबरच्या प्रदर्शनाचा सविस्तर अहवाल केसरीसाठी तयार करण्याची कामगिरी मजवर सोंपविली, इतकेच नव्हे तर, त्या प्रदर्शनांत वैद्य नामक एका कोकणच्या इसमाने एका कारागिराकरवी मूर्तस्वरूपास आणलेल्या शिवणयंत्राच्या पेटटोद्योगांत उत्तेजनार्थ हजारभर रुपये खर्चून त्याला पुढील वाटेस लावले !

(७) तात्या माझ्याशी कशा व किती समरसतेने मिळून जात याचा खुद्द त्यांच्या हातचा साक्षीभूत असा हा कागद त्यांच्या मृत्यूनंतर रद्दी म्हणून अग्नये स्वाहा होण्याचा प्रसंग आला असता, प्राथमिक शाळेतील माझ्या लहान मुलाची जिज्ञासा जागृत होऊन त्याने जाणून माझ्या हाती आणून दिला, म्हणून तो वाचकांपुढें ठेवणे आज शक्य होत आहे ! माझ्या किन्हईनिवासकालीन घरच्या व्रतबंधप्रसंगीचे हे तात्यांचे मयूरभक्तोचित सदिच्छापत्र आहे. त्या पत्राचा ठसाच पुढे दिला आहे. अशा समरसतेचेच जणुं दैवी अंतिम पर्यवसान

TELEPHONE No. 446

THE KESARI & THE MAHRATTA OFFICE,

568 Narayan Peth,

POONA City 29/8—1932

श्री. पांगारकर यांस स. न. वि. वि.

आर्या

जरि कुंकुमगंधारिक विरहित शुभपत्रिका स्वयंगंध ।
'किन्तु' प्रेषित ऐसें नि संदेहें वदेल ती अंधा ॥१॥

उपनयनविधी करुनी द्विज एक नवा जगास आणवितां ।
तरि त्या बाया आशीर्वादार्थ हि मी करीं न कवितांं ॥२॥
रघुवीर भक्त आम्ही तुम्ही उभयहि समानसे आहों ।
म्हणुनी मिळुनी प्रार्थूं अविरत कृपा वाढवीत राहो ॥३॥

न. चिं. केळकर

म्हणून माझ्या तृतीय कन्येच्या विवाहाचा योग त्यांचे मावसबंधु प्रि. ग. नी. गोखले, इंजिनिअर यांच्या ज्येष्ठ पुत्राशी कल्पनातीतपणे जमून, प्रिन्सिपॉलसाहेब त्या वेळी बनारसहून येऊ शकत नव्हते तरी त्यांच्या जागी तात्यांच्याच दांपत्याला पुढे होऊन धार्मिक संस्कारविधि उरकावे लागले ! तात्यांचे उभयान्वयित्व या वेळी माझ्या इतके कामी आले की, विवाहविधि उरकून आम्ही दोघ 'व्याही' सुखसंवाद करीत बसलो असता, "दैव म्हणून मनुष्यप्रयत्नापलीकडील कांहीं अदृष्ट असते, असे या तुमच्या-माझ्यामधील संबंधयोगाने मानावें लागते" असे भाविकपणाचे उद्गारहि त्यांच्या तोंडून निघाले ! म्हणून म्हणतों —

भावतिल वियोगाश्रुत मिळवुनि तात्या ! तिलांजली देता ।
जीवितसाफल्याचा भवदाशीर्वाद मागुनी घेतो ॥

यशवंत गणेश कुलकर्णी

(मुख्य हिशेबनीस, केसरी-मराठा कचेरी, पुणें)

लोकमान्यांची कार्यपद्धति ही उसाच्या चरकासारखी असे. त्यांत एकदा बोट सापडले की सबंध माणूस आंत ओढला जाई. मग चिरोल केस असो की ताईमहाराज प्रकरण असो. टिळकांबरोबरची सर्व मंडळी त्या कामांत गुतली जावयाची व याच धकाधकीत मूळचे गुणाचे पैलू घासले पुसले जाऊन त्यांचे खरें तेज प्रकट होई. तात्यासाहेब हे तर लोकमान्यांचे उजवे हात !

(१) ज्या ताईमहाराज-प्रकरणाने वीस वर्षें लोकमान्यांची बुद्धि व शक्ति खाल्ली त्या प्रकरणांतीलच ही हकीकत आहे. फौजदारी स्वरूपाच्या खटल्यांत

औरंगाबाद-कमिशनपुढे फक्त लोकमान्यांनीच आपल्यातर्फे साक्षीदार दिले होते त्यांत महत्त्वाची साक्ष श्री. जगन्नाथमहाराज यांचे जनक वडील भाऊसाहेब देव, निंधोनेकर यांची होती. लोकमान्य औरंगाबादेहून दत्तविधानाचे काम आटोपून पुण्यास परत आल्यानतर ताईमहाराजांनी भाऊसाहेब याना जे पत्र लिहून दिले होते त्यांत 'त्यांच्याशिवाय दुसरा दत्तक घेणार नाही' असे एक वाक्य होते. या वाक्याचा उपयोग करून मुलगा पसंत केला; पण दत्तक घेतला नाही असे उलटतपासणीत काढण्याचा सरकारी बॅरिस्टर मि. स्ट्रँगमन यांचा विचार होता त्या हेतूने त्यांनी वरील वाक्याचा अर्थ काय होतो, असा प्रश्न भाऊसाहेबांना टाकला. पण भाऊसाहेब यांनी 'माझा मुलगा जगन्नाथ दत्तक घेतलाच आहे. आता दुसरा दत्तक घेऊन तटे करणार नाही' असाच त्याचा अर्थ आहे, असे स्पष्ट शब्दात सांगितले व त्याचबरोबर पत्रात असलेले 'जगन्नाथ यास औरस पुत्राचे सर्व हक्क प्राप्त झाले आहेत' हे वाक्यहि दाखविले. भाऊसाहेबाच्या या उत्तराने मि. स्ट्रँगमन याचा हेतु साध्य न झाल्याने चिडून, त्याने केळकर हे शेजारी बसले होते, त्यानी भाऊसाहेबाना सावधानतेची सूचना दिली असा आरोप केला. आपल्यावरील असत्य आरोप मुकाट्याने ऐकून घेण्याचा तात्याचा स्वभाव नव्हता! ते ताडकन उभे राहिले व त्यांनी कोर्टासच सरळ प्रश्न केला की, "मी व भाऊसाहेब दोघेहि कोर्टासमोर बसलो आहोत, कोर्टास तसा संशय आला का?" यावर कोर्टाने 'नाही' असे म्हणताच स्ट्रँगमनचा आरोप त्याच्या गळयात घालून त्यास माफी मागण्यास त्यांनी भाग पाडले!

(२) असाच प्रसग या प्रकरणात आणखीहि एकदा घडला. श्रीमान् दादासाहेब खापर्डे याच्या साक्षीसाठी अमरावतीस जावयाचे होते. लोकमान्य, तात्या व मी असे तिघे पुण्याहून निघालो होतो. लोकमान्यांच्या अंगावर सतराशे कामे. त्यामुळे खटल्याचे कागद पाहण्यास सवडच झाली नव्हती. तेव्हा गाडीत कागद वाचावयाचे असे ठरवून मूळची सेकड क्लासची तिकिटे बदलून फर्स्ट क्लासची तिकिटे काढली. पण योगायोग असा की, ज्या फर्स्ट क्लासच्या डब्यात आम्ही शिरलो त्याच डब्यातून नेमका बॅ. स्ट्रँगमन हाहि चालला होता! आमचे कागद वाचण्याचे बेत त्यामुळे मनातच जिरले. त्यात एकदा आंत शिरलेलो, परत डबा बदलणेहि वाईट दिसलें असते. पण सुदैवाने श्रीमान् खापर्डे हे बाहेरगांवी गेले असल्यामुळे कोर्टात हजर राहू शकले नाहीत. यावर मि. स्ट्रँगमन याने खापर्डे याना आम्ही मुद्दाम गैरहजर ठेवले अशी कोर्टाकडे तक्रार केली. या वेळीहि केळकर पुन्हा उभे राहिले व त्यांनीं स्ट्रँगमन याच्याकडून त्याच्याच डब्यातून आम्ही प्रवास केला याचे अगोदर होकारार्थी उत्तर घेऊन कोर्टास सरळ प्रश्न केला की, "खापर्ड्यांना जर आम्ही गैरहजर ठेवणार होतो तर नाहक येवढा खर्च आम्ही कशासाठी केला?" यावेळीहि कोर्टाने मि. स्ट्रँगमन यांना आपले शब्द मागे घेण्यास लावले. तात्या-

साहेब हे स्वभावाने शांत पण मोठे मानी असत. कोणताहि आरोप मुकाट्याने ऐकून घेणे त्यांना जमत नसे. टोल्यास सणसणीत प्रतिटोला देण्याचे शिक्षण तर त्यांना लोकमान्यांपासूनच मिळालेले; मग त्यांत ते कमी कसे पडतील! कित्येकांना जन्मभर आठवण राहील अशी झणझणीत चपराक त्यांच्याकडून मिळाली आहे.

जयंत श्रीधर टिळक

(बी. एस्सी., लोकमान्यांचे नातू, उपसंपादक, केसरी, पुणें)

(१) ती. तात्यासाहेबांची टिळकभक्ति ही शब्दातीत होती. लोकमान्यांच्या संस्था, पत्रे, पक्ष आणि राजकारण यांचे त्यांनी लोकनिंदेची तमा न बाळगता जिवापाड मेहनत करून संगोपन केले हा इतिहास सर्वश्रुत आहेच. परंतु टिळक-घराण्यावरील तात्यासाहेबांच्या पितृतुल्य प्रेमाची कल्पना फारच थोड्यांना असेल. कारण त्यासंबंधी व्यर्थ गैरसमजच फार माजले. माझ्या सुदैवाने त्यांच्या सहवासाचा लाभ मला नेहमीच मिळाला. त्यांपैकी कोणते संस्मरणीय प्रसंग निवडावेत हेच कठिण होऊन बसले आहे. एक प्रसंग माझ्या स्मृतिपटलावर ठसठशीत कोरला गेला आहे. तात्यासाहेबांच्या अनिर्वचनीय टिळकभक्तीची आठवण होताच मन कावरेबावरे होते. तो माझ्या विवाहाचा दिवस होता. सकाळपासूनच तात्यासाहेब आमच्या घरी येऊन समारंभाच्या सर्व तयारीवर जातीने देखरेख करीत होते. आल्यागेल्याची विचारपूस आणि सर्व व्यवस्था तर त्यांनी स्वतः केलीच; पण पानसुपारीच्या वेळी दरवाज्यावर इतक्या वृद्धापकाळी उभे राहून त्यांनी घरच्याप्रमाणे कार्य पार पाडले! तसेच होमहवन चालू असतानाहि ते सारखे दक्षतेने सर्वत्र नजर ठेवीत होते. त्यांच्या आशीर्वादाने समारंभ व्यवस्थित पार पडला. शेवटी ते वाड्यातल्या गच्चीवर विश्रांति घेण्यासाठी आराम खुर्चीत बसले होते. इकडे तिकडे बघून त्यांच्या नेत्रांत अश्रु उभे राहिले; जुन्या आठवणींनी त्यांचा कंठ दाटून आला. त्यांच्या मनात चाललेल्या विचारांची व भावनांची खळबळ त्यांच्या चेहऱ्यावर प्रतिबिंबित झाली होती. पुनरपि एकदां सर्व गोष्टी मार्गाला लागल्या याचे समाधान त्या वेळी त्यांच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत होते.

(२) चार वर्षांपूर्वी महाराष्ट्र प्रांतिक हिंदुसभेच्या कामाला पुनः एकवार जोराने चालना देण्यासाठी टिळक-मंदिरांत कार्यकर्त्यांची एक खाजगी बैठक घेण्यांत आली होती. ज्या हिरिरीने व जोमाने हिंदुसभेचे कार्य व्हावयास पाहिजे तितके होत नाही, पुढारी मंडळी प्रांतातून फिरत नाहीत, हिंदुसभेचे राजकारण केवळ बैठे झाले आहे असे प्रवाद चालू होते. तात्यासाहेब हे विशेष निमंत्रणावरून

त्या बैठकीस हजर होते. मंडळीचे बोलणे झाल्यावर तात्यासाहेब तळमळीनें म्हणाले, "पोकळ टीका कोणीहि करतो; काम करण्यास कोणी पुढे येतो आहे का? जो पुढे येइल त्यास हिंदुसभेचा कार्याध्यक्ष करतो, पीठ देतो, त्याच्या हाती जमविलेला पैसा देतो, वृत्तपत्रांतून कार्याला प्रसिद्धि देतों, व मी स्वतः त्याच्या डोक्यावर हात ठेवतो व पायालाहि हात लावतो! आम्ही आतां वृद्ध झालो. पीठ, पैसा, प्रसिद्धि व प्रतिष्ठा या चार गुणांनी युक्त असे त्याने पक्षाचें कार्य जोमाने करावे. यापेक्षां आणखी काय पाहिजे?" तात्यासाहेबांच्या या उद्गारांनीं सर्वजण स्तब्ध झाले. पुढ याच बैठकीतून त्रिकाळचे सपादक श्री. शिवरामपंत करंदीकर हे अध्यक्ष, महाडचे सुप्रसिद्ध निरलस कार्यकर्ते श्री. बापूराव जोशी हे कार्याध्यक्ष व श्री. वा. ब. गोगटे हे कार्यवाह असा हिंदुसभेच्या त्या वर्षीच्या पदाधिकाऱ्यांचा उत्तम सच जमला. तात्पर्य, कार्याची जबाबदारी अगावर घेऊन कार्य करण्यास तत्पर असलेल्या कोणाहि कार्यकर्त्यास आपलें सर्व साहाय्य देण्यास तात्या नेहमी तत्पर असत. ते आपल्या ह्याच निरलस लोकसेवेच्या वृत्तीने लोकमान्यांचे उजवे हात होऊन बसले होते ते उगच नव्हे!

मधुकर केशव केळकर

(एफ्. वाय्. कॉम., तात्यासाहेबांचे नातू, पुणें)

तात्यांच्याकडे माझी लहान भावंडे – सुधा, अरविंद वगैरे वरचेवर गप्पा मारण्यास जात असत. मी मात्र तसा गप्पा मारण्यास जात नसे. वास्तविक मी माझ्या भावंडांपेक्षां फार मोठा नव्हतो; पण लहान मुलांसारख्या गोष्टी काय बोलावयाच्या असे मला वाटे, म्हणून मी त्यांच्याकडे फार जातसा नसे; पण आतां मात्र मी त्यांच्या सहवासाला कायमचा मुकलो हे लक्षांत आले म्हणजे मी त्यांच्याकडे जास्त वेळां गेलों असतो तर बरे झाले असते अशी चुटपूट माझ्या मनाला लागून राहिली आहे. असो. तात्यांची एक आठवण मात्र माझ्या चांगली लक्षांत आहे. मी इंग्रजी चवथीमध्ये होतो, त्या वेळची ही आठवण आहे. आमच्या वर्गाचे एक 'झुंजार' नांवाचे हस्तलिखित मासिक काढले होते. मी त्या मासिकाच्या संपादकमंडळांत नव्हतो; परतु माझ्या वर्गांतील मित्रानी तात्यांच्याकडून मासिकाकरितां अभिप्राय मिळवून आणण्याची जबाबदारी माझ्यावर टाकली. अर्थात् ही गोष्ट तडीस नेणें भाग पडले. मी तात्यांना कोणता वेळ मोकळा आहे हे विचारले व त्याप्रमाणे माझ्या संपादक-मंडळांतील दोन मित्रांना दुसऱ्या दिवशी बोलाविलें त्या दिवशी सकाळी मी माझ्या मित्रांना घेऊन तात्यांच्या माडीवर गेलो. त्या वेळीं तात्या कांहीं तरी वाचत होते. त्यांनीं माझ्याकडे पाहतांच मीं सांगितलें, "हे माझे

वर्गमित्र, माझ्या वर्गाच्या मासिकावर अभिप्राय मागण्यासाठी आले आहेत." हंसत हसत त्यांनी आमचे स्वागत केले व म्हणाले, "बरे! कुठे आहे मासिक?" त्यावर माझे मित्र म्हणाले, "अक तयार आहे; पण त्यावरील मुखपृष्ठ काढावयाचे राहिल्याने सबध अक उद्यां दाखवावयास आणतों." खरोखर अभिप्राय मागावयाचा म्हणजे मासिक आधी दाखवावयास पाहिजे होतें; परंतु तसे न होतां त्यांना त्याची फक्त स्थूल कल्पनाच दिली. परतु तात्यांच्या स्वभावांतील विशेष हा की, योग्य कारणाकरितां आलेला माणूस नाराज होऊन परत जाऊं नये असें त्याना वाटे. त्यामुळें ते हसत हंसत म्हणाले, "बरे! कशावर लिहून देऊ अभिप्राय?" यावर माझ्या मित्रांनी अभिप्रायार्थ आणलेला विशिष्ट कागद पुढे केला. तात्यांनी चटकन त्यावर चारच ओळी अभिप्राय लिहून दिला; किती अर्थपूर्ण ता होता पहा. तो असा:—

"ही कळी उमलण्याच्या आधीच तिचा वास मी घेत आहे; व ही कळी उमलल्यावर आपल्या सुगधाने लोकाना आनदित करील अशी इच्छा प्रकट करतों!"

केशव ऊर्फ विठ्ठल नारायण केळकर

(तात्यासाहेबांचे पुतणे, पण मानलेले मुलगे, पुणें)

तात्यांच्या आठवणी लिहिण्याचे काम अवघड कसें आहे याबाबत मी 'वाङ्मयशोभा' मासिकाच्या ऑगस्ट १९४८ च्या अंकांतील लेखांत उल्लेख केला आहे. आमच्या कुटुबियाच्या तात्याच्याबद्दल कितीतरी आठवणी आहेत. पण श्री. बापट यांनी ग्रथ-विस्ताराच्या अडचणीमुळे अगदी मोजक्या आठवणी द्याव्या असे सांगितल्यावरून खालील मजकूर लिहीत आहे.

(१) भांडारकर इन्स्टिटयूटच्या कॉलनीत आमचा एक प्लॉट होता. तो जरा वेडावाकडा होता. त्याच्या शेजारी कै. रंगाचार्य रड्डीशास्त्री यांचा प्लॉट होता. एकदा तात्या, रगाचार्यशास्त्री व मी असे या प्लॉटची पाहणी करीत असता सहज घरे बाधण्याची दगदग, व्यवहारांतील सरळपणा वगैरे गोष्टी निघाल्या. रंगाचार्य म्हणाले, "माझा प्लॉट चौरस आंखीव आहे. तुमचा जरा तिरकस आहे." त्यावर तात्या हसून चटकन् म्हणाले, "जागेचा मालक 'सरळ' असला म्हणजे मग जागा 'तिरकस' असली तरी बिघडत नाही! पण शास्त्रीबोवा, हे तुमच्याबद्दल नाही हो! दुसऱ्या अनुभवांतील ही गोष्ट सागितली."

(२) १९३२ साली तिसऱ्या गोलमेज परिषदेकरितां तात्यांचे लंडनला जाण्याचे ठरले. त्या सुमारास कै. मुरुडकरबुवा हरदास एकदां घरी आले होते.

मुरुडकरबुवा, तात्या व ती. ताई यांच्या गप्पा सुरू झाल्या म्हणजे ताईच्या धार्मिक भावना संभाळून बुवांच्या मार्मिक प्रश्नोत्तरांवर तात्या उत्तरे देत, ते सर्व ऐकण्यासारखे असे. या वेळी पुढील संवाद झाला. मुरुडकरबुवाः–" तात्या ! ही विलायतची दुसरी खेप.पहिल्या खेपेस खाण्यापिण्याचा सराव झाला आहेच;ताईला काही काळ्जाचें कारण नाही. " तात्या :– " काही काळजी नको. पण पहिल्या खेपेस विलायतेस गेलों तेव्हांची गमत तुम्हास माहीत आहेच. बोटीवर शाकाहारी व मांसाहारी लोकांच्या जेवणाची सोय असते हे खरे. पण वाढपी लोक एकाद्या वेळी शाकाहारी माणसाला वाढताना, मांसाहारी लोकांच्या पदार्थांच्या भांड्यांतील चमचाच शाकाहारींना वाढताना वापरत ! बुवा ! ब्रह्म आणि माया इतकी जवळजवळ आहेत; दुसरे काय ! " बुवा :– " भले ! पण तात्या, तुम्ही काही मायेत गुरफटणार नाहीत ही आमची खात्री आहे ह. "

(३) अलीकडे कांही वर्षे तात्याचे इन्कम्‌टॅक्सचे स्टेटमेंट भरून ते कचेरीत दाखल करण्याचे काम मीच करीत असे. तात्या याबाबत सर्व आकडे व माहिती देत; पण तपशील लिहिण्याचा त्याना फार कटाळा वाटे. पण काही उणीव राहू नये म्हणून शेवटी किरकोळ खाती पांचपन्नास रुपयाची रक्कम लिहीत जा, असे ते मला सांगत. एकदा मी तशी रक्कम घातली होती तेव्हां इन्कम्‌टॅक्स ऑफिसरने त्याचा खुलासा विचारला. मी त्यास तात्याचे म्हणणे याबाबत काय असे ते सांगितले. तेव्हा सदर ऑफिसर म्हणाला, " अहो, हे एन्. सी. केळकराचे रिटर्न आहेना ? मग त्यांत उणीव काय असावयाची ! आणि समजा, कांही रक्कम राहिली तरी, आम्ही आहोतच वसूल करावयाला ! असे झुकते माप देण्याचे काहीच कारण नाही ! "

(४) लहानपणापासून मला तात्याच्याबरोबर प्रवासास जाण्याची फार इच्छा असे. एकदा मी हट्ट धरल्यावर त्यानी मला मुंबईस नेले होते व मुद्दाम दोन तास खर्च करून ट्रॅमने 'मुंबई' दाखविली होती ! पुढेहि जमखंडी, कुरुदवाड, मिरज या ठिकाणी मी तात्यांच्याबरोबर गेलो होतो. पण मी १९२४ ते २८ मध्ये कराचीस असताना त्यानी तिकडे यावे अशी माझी व प्रि. ती. तात्यासाहेब गोखले याची इच्छा असतांनाहि तो योग आला नाही. तात्याच्या सर्व प्रवासांत कराची व सिंधमधील इतर गावी ते जाऊ शकले नाहीत. १९२८ मध्ये त्यांनी कराचीस डिसेंबरमध्ये येण्याचे योजून निघण्याचा दिवसहि ठरला होता. पण याच वेळी माझी बदली मुंबईस झाल्याची तार त्यांच्या हाती पडतांच त्यांनी तो बेत रहित केला. योगायोग असाच होता असे म्हटलें पाहिजे ! अशीच गोष्ट तात्याच्या अंतसमयी घडली. दिवाळीकरितां म्हणून मी ता. १२ आक्टोबरला मुंबईहून पुण्यास आलो व ता. १३ ला दुपारी एक्सप्रेसने परत जावयाचें ठरलें होतें. पण त्याच दिवशी

दुपारी एक-दीड वाजतां त्यांच्या छातींत दुखूं लागून ते अस्वस्थ झाले होते, म्हणून मी गेलो नाही. आम्ही औषधोपचार केले व बरें वाटल्यावर तात्या माडी-वर जाऊन कामकाजहि करूं लागले होते. म्हणून मग मी सध्याकाळच्या गाडीनें जातो म्हणून सागण्याकरितां माडीवर त्यांच्या खोलीत गेलो. "जातोस? ठीक आहे; जा. कांही हरकत नाही. मला आतां बरें वाटतें आहे." हेच त्यांचे शेवटचे शब्द व तेच त्यांचे शेवटचे दर्शन!

सौ. मालतीबाई केशव ऊर्फ विठ्ठल केळकर

(तात्यासाहेबांच्या स्नुषा, पुष्करणी, पुणें)

माझें लग्न १९२५ साली झालें. तें ठरविण्याच्या वेळी माझे वडील कै. ती. र. न भिडे व कै. ती तात्या यांच्यामध्यें जे बोलणें वगैरे झालें त्याची मला पक्की आठवण आहे. ती हकीकत थोडक्यात देते:– माझे वडील तात्यांच्या घरी गेले व म्हणाले, "मी स्थळाविषयीं चौकशी करण्याकरिता डॉ. गणपुले यांच्या सागण्या-वरून आपल्याकडे आलो आहे. आपले मुलगे लग्नाचे आहेत असें कळतें." तात्या म्हणाले, "माझा मुलगा व पुतण्या दोघेहि लग्नाचे आहेत. तुम्ही पुतण्याकरिता बघतां की मुलाकरितां? मला दोघांचीहि लग्नें एकदमच करावयाचीं आहेत." माझे वडील म्हणाले, "आम्ही मध्यम स्थितीचीं मडळी; मुलाकरिता म्हणावें तर आम्हांला झेपणार नाही; तेव्हां पुतण्याची चौकशी करतों." तात्या म्हणाले, "खर्चाचा मुळींच प्रश्न नाही पुतण्या असला तरी मी त्याचें माझ्या मुलाप्रमाणेच मगोपन वगैरे केलें आहे व पुढेंहि तसेंच करीन. शिवाय माझ्या बाबतींत हुंड्याचा वगैरे प्रश्नच नाही. मी कोणाकरिताच हुंडा घेणार नाही पुतण्याचे वडील, आई त्याच्या लहानपणीच वारलीं; पण तेव्हांपासून मी मला तीन मुलगे आहेत असेंच मानलें व त्याप्रमाणेच सर्व काही करीत आहे." तात्यांचें हें कळकळीचें बोलणें ऐकल्या-वर माझ्या वडिलांना जास्त कांहीएक विचारण्याची इच्छा झाली नाही. ते घरी परत आले व आम्हांस सर्व हकीकत सांगितली व त्याप्रमाणें माझें लग्न होऊन मी 'केळकर' झालें. मी कराचीहून एकदां परत आल्यावर तात्यांनी माझ्या कराचीच्या बिऱ्हाडाबाबत सर्व चौकशी केली. 'त्यांना' पगार किती, खर्च किती, याची चौकशी केली व मग म्हणाले, "हे पाहा, दोन पैसे कमी किंवा जास्त मिळण्याचा प्रश्न नाही; पण मिळकतीच्या आंत खर्च असला पाहिजे हें जन्मसूत्र लक्षांत ठेव व हेंच मी सर्वांना सांगत असतों." केळकर-घराण्यात आल्यावर खरोखर माहेर आणि सासर याबाबत आम्हां सुनांना कधींहि फरक वाटला नाही, इतक्या ममतेनें तात्या आणि ताई यांनीं आम्हांस वागविलें. त्यांचा केव्हांहि उल्लेख करतांना मामंजी

आणि सासूबाई हे शब्दच आमच्या तोंडात येत नाहीत! माझ्या वडिलाच्या जवळ तात्यांनी काढलेले शब्द अक्षरशः खरे ठरले आहेत हे तर सांगण्याचे कारणच नाही!

सौ. शांताबाई केळकर

(तात्यासाहेबांच्या धाकट्या स्नुषा, पुष्करणी, पुणे)

माझी ही आठवण दिसायला अगदी साधी आहे; परंतु तिने ती. सासूबाई-च्या व ती. मामंजींच्या स्वभावाची बरोबर परीक्षा होईल. सासूबाईंची मामंजीवरील निष्ठा आणि मामंजींची सासूबाईंवरील भक्ति एकासारखी एक होती. मामंजींनी खाल्ल्याशिवाय सासूबाईंनी कधी खाल्ले नाही. बारीकसारीक का खाण्याचा पदार्थ असेना, तो मामंजींना आधी देऊन झाल्यावरच त्यांनी तो तोंडांत घातला तर घालावा. मामंजी गेले त्याच्या आदल्या वर्षीची गोष्ट आहे. त्या वेळी सासूबाई आजारी झाल्या होत्या त्यामुळे फार अशक्त झाल्या. पण डॉक्टर-वैद्याचें औषध न घेण्याचा त्यांचा निश्चय होता. त्यांची मनापासून इच्छा की, आता औषध घ्यावयाचे नाही. या दुखण्यातच आपले सोनें व्हावे! पण त्यांची प्रकृति इतकी क्षीण होऊ लागली होती की, अखेर मामंजींनी आग्रह धरून त्यांचे मन वळविले. एक दिवस ते स्वतः त्यांना घेऊन डॉ. ढमढेरे यांच्याकडे गेले व चांगली परीक्षा करून त्यांच्याकरिता औषध चालू केले. डॉक्टरांच्या म्हण-ण्यांत त्यांनी खाणे-पिणे जास्त वाढविले पाहिजे, व त्यांनी मुख्यतः शक्तीवर औषध घेतले पाहिजे. म्हणून त्यांनी शक्तीच्या औषधाच्या गोळ्या लिहून दिल्या. त्या गोळ्या सकाळी चहाच्या वेळी एक एक याप्रमाणे घ्यावयाच्या होत्या. आमच्या येथल्या सगळ्या मंडळीचा सकाळचा चहा मामंजींच्याबरोबर व्हाव-याचा. नेहमीची पद्धत अशी असे की, चहाच्या आधी एका चांदीच्या वाटीत दुधात काही औषध सासूबाई मामंजीपुढे ठेवीत व काही अधिक चौकशी न करता सासूबाईंच्याकरिता मुकाट्याने तो घोट ते पिऊन मग चहा घेत. एक दिवस 'यांनी' सहज मामंजींना विचारले की, "गोळी कसली घेतां! कोयनेलची की काय?" त्यावर ते म्हणाले, "छे बुवा! ते मला ठाऊक नाही. तिने गोळी व दूध आणून ठेवले, ते मी प्यालो!" यावरून गोळी कसली व कशाकरिता याची सहज बोलणी सुरू झाली. तेव्हा सासूबाईंनीच मग बाहेर येऊन सांगितले की, "कोयनेलची गोळी नाही मी घेते शक्तीच्या गोळ्या, त्यापैकी इकडे एक गोळी देते." तेव्हां मात्र मनोमन सर्वांना काय समजावयाचे ते समजलें! सर्वांनाच तो कांही वेळ हसण्याचा विषय झाला होता. "शक्तीच्या गोळ्या मला आतां घेऊन काय करा-वयाच्या आहेत आणि मला शक्तीच्या गोळ्या हव्यात तर, माझ्यापेक्षा इकडेच

तात्यासाहेब केळकर आणि सौ. दुर्गाताई केळकर

त्या आधी दिल्या पाहिजेत " हीच मनातली त्यांची इच्छा ! आणि म्हणून त्या स्वतः गोळी घेण्याआधी मुकाट्यानें मामजींच्या पुढे चहाच्या वेळी ठेवीत, व मगच त्या स्वतः घेत ! !

तात्यासाहेब केळकर यांचें पत्र

(परस्परं भावयन्तः —

[तीं. तात्यासाहेब यांनी आपल्या 'गतगोष्टी'त आपल्या कुटुंबियांचें वर्णन करतांना आपल्या सहधर्मचारिणी दुर्गाताई ह्यांच्यासबंधी काढलेले हार्दिक उद्गार सुप्रसिद्धच आहेत. तीं. मातोश्री ताईसाहेब यानी तीं. तात्यासाहेब याना लिहिलेलें एक खाजगी नमुनेदार पत्रहि तेथे त्यांनी उद्धृत केले आहे. उलट, तात्यासाहेब यांनी लिहिलेले एक खाजगी पत्र खाली उद्धृत करीत आहे. हे पत्र २३ नोव्हेंबर १९४४ चे असून ते अहमदाबादेस तात्यासाहेब यांचे नातू श्रीयुत श्रीधरपंत देशपांडे (डॉ. कमलाबाईंचे चिरंजीव) एअरो ड्रोम ऑफिसर असताना, त्यांस त्यांनी लिहिलेले आहे. त्या वेळीं घरातील काही मंडळीचीं दुखणीबाणी काढून थकल्यामुळे ताईसाहेब विश्रांतीसाठी अहमदाबादेस आठ-पंधरा दिवस राहण्यास गेल्या होत्या. रा. देशपांडे यास तात्यासाहेब यांनी लिहिलेल्या पत्रात ताईसाहेब ह्यांच्याबद्दल तात्यासाहेब ह्यांच्या जिव्हाळ्याच्या गाढ भावना व्यक्त झाल्या आहेत. तो मजकूर पुढे देत आहे. – संपादक.]

" ता. १ डिसेंबरला मालिनी व मुले तेथून गेली तर ताईची करमणूक कमी होईल म्हणून त्यांचे जाणे आणखी पुढे ढकलता आले तर पाहा ती गेली तर ताई इकडे परत फिरण्याची घाई करील म्हणून मुद्दाम सुचविले आहे. ताईला येथे अलीकडे इतकें काम पडले की, मी ते पाहूनच थकलो; म्हणून तिला खरा कंटाळा तेथें राहण्याचा येईपर्यंत तिला तूं तेथून सोडू नको. ती येथे घरी नसता, आमच्या घराच्या 'खानावळी'च्या किंवा 'पथिकाश्रमाच्या' व्यवस्थेची घडी अधिक अंगवळणी सर्वांना बसण्याचा संभव आहे ! तात्पर्य, ताईनें इकडे येण्याची घाई करू नये; किंवा दुसरा पर्याय, इकडे आल्यास मोजकें ठरीव काम पत्करण्याचें तिनें शिकावे. मी नाही का, जेवण्याच्या व चहाच्या दोन वेळाशिवाय खाली न जाण्याचे व्रत सांभाळीत ? तसे ताईनेहि खालच्याखाली थोडे करावे. आमच्या पंक्तीला बसून तिनें जेवावे अशी माझी फार इच्छा; पण दोन प्रहरीं दोन वाजता मी वामकुक्षी घेऊन उठतो तेव्हां तिला कोठे थोडे लवंडायला सापडते. दोघां मुलींच्या प्रकृति बऱ्या नव्हत्या हे खरें; परंतु काम अंगाबाहेर थोडे टाकलें तर टाकतां येणारच नाही असे नाही. आमच्या × × × पहाना ! स्वतः जगाचा काही उपयोग न करता

लोकांवर रागावण्याचे व टाकून बोलण्याचे अवसान केवढे! ताईला म्हणावे ते थोडें शीक!!

ताईला सांग की, घरची देवपूजा, नंदादीप व्यवस्थित चालूआहेत. नंदादीपाचे लिहिण्याचे कारण असे की, परवा अहमदाबादेस जाण्यास निघताना, घरांतून बाहेर पडतांना, तिने शेवटचे जे एक काम केलेले मी पाहिले ते नंदादीपाची वात ठाकठीक करणे! ताई नसल्याने मांजरीला मात्र दुःख होत असेल. कारण एक माझ्याशिवाय जे कोण तिला पाहील ते तिच्यावर छंडी उगारते. गोवर्धन संस्थेच्या गोदूबाईची फेरी मात्र झालेली पाहिली नाही. त्यांना आमच्या घरी 'आई' आहे, पण इतर कोणी आप्त नाही! परक्याहि माणसांना अगत्याने वागविण्यात ताईची बरोबरी कोणी करील असे मला वाटत नाही. हो विसरलो! केळ्यांचे घड निघायला एकदम चार-पाच झाले आहेत, ताईला म्हणावे, तुझी आठवण करीत आम्ही सर्व खाऊ! पण ती येथे असली तरी काय? तिने आम्हां सर्वांना दिलेला जिन्नस आपल्या हातान घेऊन आपल्या तोंडांत घातलेला मी कधी पाहिल्याचे स्मरत नाही. तसेच या घरच्या जिनसाचें!"

दुर्गाताई केळकर

(– श्रेयः परमवाप्स्यथ।)

[ती. तात्यासाहेब यांचे घर म्हणजे साहित्यिकांचे छोटेसे संमेलनच! तात्यासाहेबांच्या एकषष्टि-समारंभाच्या वेळी अध्यक्ष लोकनायक बापूजी अणे यांनी यासंबधी एक फार मार्मिक दृष्टान्त देऊन वर्णन केले होते. ते म्हणाले, "मंडनमिश्राचे घर कोणते म्हणून एकजण कोणाजवळ चौकशी करीत असता, त्याने खूण सांगितली की, ज्याच्या दरवाजात टांगलेल्या पिंजऱ्यातील राघू-मैनाहि काव्याची चर्चा करीत असतील किंवा ज्याच्या येथील गडीमोलकरणीहि वेदान्ताच्या प्रश्नावर वाद करीत असतील ते मंडनमिश्राचे घर! असेच आपल्या तात्यासाहेबांच्या घरांत आबालवृद्धांच्या व्यवसायाकडे पाहिले म्हणजे असाच अनुभव येतो." तात्यासाहेबांचे मुलगे, मुली, पुतणे, भाऊ, नातू सर्वच कमी अधिक प्रमाणांत लेखक म्हणून माहीत आहेत. पण सर्वांत तात्यासाहेबांच्या निकट असूनहि लेखणीला कधीकाळीच स्पर्श केला असेल, तर तो ती. मातोश्री दुर्गाताईंनी; पण असे असतांहि त्यांनी ती. तात्यासाहेबांना लिहिलेले जे एक पत्र तात्यासाहेब यांनी आपल्या 'गतगोष्टी'त छापले आहे, त्यावरून ताईंच्याहि भक्तिभावयुक्त लेखनाला उत्तम वाङ्मयाची लज्जत आलेली दिसतेच. ती. दुर्गाताईंना क्वचितच पत्र लिहिण्यास बसण्याइतकी फुरसत सांपडावयाची; व तसा फुरसतीचा वेळ बहुधा त्यांच्या आवडीच्या धार्मिक व

वेदान्तपर वाचनपठनांतच जावयाचा. यामुळे त्याना लिहिण्याचा बहुधा प्रसंगच येत नसे. अलीकडे त्यांचे धाकटे चिरजीव रा. यशवतराव हे त्याच्या नेहमी पाठीमागे लागून म्हणत की, "ताई, आता तू फावल्या वेळांत आपल्या घरच्या जुन्या जुन्या आठवणी लिहून का काढीत नाहीस! तसे केल्यास ती एक हरिवशासारखी सुदर बखरच तयार होईल; म्हणजे तुलाहि करमणूक होईल व आम्हांलाहि कितीतरी जुनी माहिती मिळेल!" पुढे ताईच्या कन्या डॉ. कमलाआक्का यांनी ताई आजारी असतां त्यांना अनेक पुस्तके रोज वाचून ऐकविली. त्यांत लक्ष्मीबाई टिळकांचे आत्मचरित्रहि वाचले. त्या वेळी पुनः हा आठवणी लिहून ठेवण्याचा प्रश्न निघाला होता. तेव्हा त्यानी कधी नव्हे ते आळेबळें लिहून पाहण्याचा निश्चय केला, व आपल्या पठनाच्या पदाच्या जुन्या वहीतच दोनचार कलमे लिहिलीहि; पण ते काम तितकेच झाले. तेथेच थाबले. मला स्वतःला मातोश्री ताईच्याकडून ती. तात्यासाहेबासबधी थोडाबहुत आठवणीवजा मजकूर प्रस्तुत ग्रथाकरितां मिळावा अशी फार इच्छा होती. आज चाळीस वर्षे त्या उभयतांनी मला प्रत्यक्ष मुलासारखेच, वागविलेले आहे. त्या परस्पराची परस्पराविषयीची भावना मला माहीत असल्यामुळे ताईच्याकडून असा मजकूर मिळावा असा मला मोह पडणे स्वाभाविकच होय; परतु सध्यासारख्या अत्यत नाजूक व कठिण स्थितीत त्यांच्याजवळ असा शब्द काढणे माझ्या अगदी जिवावर आले; कारण असे करणे म्हणजे त्याच्या दुःखाची खपली काढण्यासारखे आहे, हे जाणून मी माझी जिज्ञासा दाबून धरली; परतु सुदैवाने वर उल्लेखिलेल्या ती. तात्यांच्याविषयीचा ती. ताईच्या हातचा थोडा मजकूर प्रिन्सिपॉल कमलाबाआक्कांच्या कृपेने उपलब्ध झाला; तोच शिरोधार्य मानून पुढे देत आहे — संपादक]

"मागील सिंहावलोकन. मी मनःपूर्वक व कृतज्ञतापूर्वक आमच्या उभयतांच्या काही आठवणी लिहीत आहे. मला लिहावेसे पुष्कळ वाटते, परतु लिहितां येत नाही. मनांतले विचार मनातच जिरतात. आमचा आयुष्यक्रम साठ वर्षे ईश्वराच्या कृपेनं चांगल्या रीतीनं गेला. आमच्यामध्ये केव्हाहि तिरस्कार, कुरबूर अगर कडवटपणा आला नाही. याला कारण तिकडला मोठेपणा, यांत सशय नाही. मी कांही शिकलेली नाही. इकडल्या विद्वत्तेला आपण बायको म्हणजे शालजोडीला ठिगळच असे मला नेहमी वाटते. पण खरा सुसस्कृत माणस, दुसरे माणूस अडाणी असले तरी, त्याबद्दल त्रास देत नाहीत व आपल्या वागणुकीने त्यालाहि ते सुशिक्षित व विचारी करतात व तशीच माझी निःसंशय परिस्थिति झाली आहे. मी कोणास म्हटले तर खोटे वाटते; पण आतां लोकाना मी पूर्ण सुशिक्षित आहे असे वाटते. कारण यांचा सहवास व आचरणाची शिकवण!

माझे सासर-माहेर हेच असल्याने सासूबाईचे व मामजीचे वागणे माझ्याबरोबर

मुलीप्रमाणे असे. त्यामुळें ते घरांत यांना रागावयाचें किंवा बोलावयाचे असल्यास त्यांना न बोलतां माझ्याजवळ बोलत. पहिल्या वेळी तीर्थरूप टिळक तुरुंगांत गेले. त्या वेळेस त्यांच्या पाहुण्यांची ये-जा आमच्याकडे व्हायची व खर्चाची कशी तरी तोंड-मिळवणी करावी लागे. मामंजींना यांच्या खर्चाची फार काळजी वाटे. एक दिवस ते मला म्हणाले, " अग, हा सुजेचा मोठेपणा आहे! यापुढे यांचे सांसारिक खर्च उभे राहिले म्हणजे यांना कळेल!" पुढे स्वतःहि मला म्हणावयाचे झालें, "पहा बोवा, एवढ्या पैशात सर्व कांही केले पाहिजे. खर्च बेताने करा." परंतु त्या वेळे-पासून आतापर्यंत देवदयेनें आम्हाला पैसा प्रपचाला कमी पडला असें कधींहि झाले नाही व मीहि कधी वायफळ खर्च केला नाहीं.

आमच्या घरी लोकांच्या कल्पनेप्रमाणे स्वैपाकी, आचारी वगैरे हवा; पण माझ्या स्वभावाला ते आवडत नाही. आपण आपल्या माणसाला काळजीनें हवें तसं चागलं करून घालू, तसे दुसऱ्याच्या हातून होणार नाही. या कल्पनेमुळे विशिष्ट प्रसगाशिवाय मी कधी आचारी ठेवूं दिला नाहीं. अजूनहि आपल्या हातून होईल तसा स्वयंपाक करून आपण वाढावे यातच समाधान वाटतें."

संपूर्णानन्दजी

(साहित्य वाचस्पति, शिक्षणमंत्री, संयुक्तप्रांत)

मुझे न. चि. केलकर से ऐसा घनिष्ट परिचय कभी भी प्राप्त न हुआ कि कोई सस्मरण लिख सकू। मैने उनकी रचनाओ को मराठी और हिन्दी मे देखा है और उन के सार्वजनिक जीवन के स्वरूप से परिचित हूं। भारतकी राजनीतिक समस्याओ के सबंधमे समय समयपर उनका जो दृष्टिकोण होता था उससे कोई भले ही पूर्णतया सम्मत न हो परन्तु यह बात तो मैं समजता हूँ सर्वसम्मत है कि वह उदात्त देशभक्त, निष्ठावान सार्वजनिक कार्यकर्ता, आदरणीय विद्वान् और भारतीय सस्कृति और परम्परा के अनन्य प्रेमी थे।

मै इतना ही लिखने में अपने को समर्थ पाता हूं!

डॉ. बाबूरामजी सक्सेना

(एम्. ए., प्रिन्सिपॉल, के. पी. महाविद्यालय, प्रयाग)

स्वर्गीय श्री. नरसिंह चिन्तामणि केलकर महोदय के दर्शन मुझे हिन्दी साहित्य सम्मेलन के १९४० वाले पूना अधिवेशन मे हुए थे। उस समय भी हिन्दु-

स्तानी और हिन्दी का संघर्ष चल रहा था। श्री. केलकर साहब ने जिन जोरदार शब्दों मे हिन्दी के पक्ष का समर्थन किया था उन से हमें बहुत बल मिला। आज भी हमारा संघर्ष जारी है। महाराष्ट्रका लोकमत एकनिष्ठा से हिन्दीका समर्थक है। इस लोकमत को जागरूक करने में केलकर जी का सक्रिय सहयोग बराबर मिलता रहा। इसके लिए उनका आभार मानते हुए अपनी श्रद्धांजलि अर्पित करते है।

नरदेवशास्त्री

(आचार्य, गुरुकुल-महाविद्यालय, हरद्वार)

(१) मेरा और केलकर जी का अच्छा परिचय था। मैं १९२० से १९३२ तक ऑल इण्डिया कांग्रेस कमिटी का सदस्य था, उस समय श्री केलकरजी भी सदस्य थे तभी से परिचय हो गया। ऑल इण्डिया कॉंग्रेस कमिटी मे जो भिन्न भिन्न विषयों पर वाद-विवाद चल पडते थे उनमें श्री केलकर भाग लेते थे तब इनकी तर्कशैली, वाद-विवाद-पटुता देखनेयोग्य होती थी। ऑल इण्डिया कांग्रेस कमिटी अथवा कांग्रेस के महाधिवेशन मे मराठाशाही पगडीवाले दो ही व्यक्ति दिखा-लायी पडते थे। एक श्री केलकर, दूसरे श्री अणे। इन दोनो को देखकर स्व. राष्ट्र-सूत्रधार लोकमान्य बाल गंगाधर तिलक का स्मरण हो आता था। कानपूर कांग्रेस के अवसर पर एक वादविवाद में श्री केलकरजीने महात्मा गांधीजीसे स्पष्ट शब्दो में कहा था कि गुलाब के जलसे प्लेग के कीटाणु दूर नही किये जा सकते। इसी प्रकार अहिंसा से राज्यप्राप्ति अथवा राज्यशकट-सचालन भी असम्भव है। लोकमान्य तिलक के निधन के पश्चात् केसरी की कीर्ति को अक्षुण्ण बनाये रख-नेमे श्री केलकर जी की दूरदर्शिता तथा लेखनचातुर्यही कारण है। श्री केलकर जैसा स्पष्टवादी क्वचित विरले ही होगे। महात्मा गांधीजी भी इन की टीका-टिप्पणी को सुनकर चुप रहते थे। वैसे महात्मा गांधी तथा श्री केलकर जी का उग्र मतभेद रहा; पर दोनो परस्पर आदरभाव रखते थे। यदि श्री केल-कर थोडासा गरम बनकर महात्मा गांधी का साथ दे देते तो वे कभी के कांग्रेस के अध्यक्ष अथवा राष्ट्रपति बन गये होते।

श्री. केलकर जी दो एक बार बृहन्महाराष्ट्र परिषद् मे मिले थे। उनके मराठी के भाषण सुनने योग्य थे। वे बोलते थे तो ऐसा प्रतीत होता था कि साक्षात् मूर्तिमान् महाराष्ट्र बोल रहा है। वे लिखते थे तो, ऐसा भान होता था कि महाराष्ट्र का हृदय लिख रहा है। श्री. केलकर जी संस्कृत वाङ्मय के भी प्रकाण्ड पण्डित थे। कानपुर के कांग्रेस के अवसर पर कानपुर तथा काशी के पण्डित

उनसे मिलने आये थे – तब संस्कृत में वार्तालाप प्रारम्भ हुआ – क्यों कि पण्डितों को अंगरेजी नहीं आती थी और केलकर हिन्दी समजते तो थे, पर बोल नहीं सकते थे। कैसी सुन्दर सरल संस्कृत थी श्री केलकरजी की! बात-बातमें श्री केलकर संस्कृत श्लोक बोलते थे। पण्डितगण केलकर के पाण्डित्य पर मुग्ध हुए।

जबतक संसारमें महाराष्ट्र और मराठी भाषा जीवित रहेगी तबतक श्री केलकरजी के नाम को कोई मिटा नहीं सकता।

य. सी. आगरकर

(संपादक, ' हिन्दी स्वराज्य ', खंडवा)

' हिन्दी स्वराज्य ' के भ. पू. संपादक तथा संस्थापक स्व. सी. मा. आगरकरजी का उनसे परिचय रहा है। सदियों से परदास्य की शृंखला में आबद्ध भारत का विमोचन तथा उत्थान करने में भारत की जिन इनी गिनी संस्थाओं तथा व्यक्तियों ने, प्रतिकूल परिस्थितियों के होने पर भी, प्रमुखता से भाग लिया तथा उन्नति की, उनमें ' केसरी मराठा ' संस्था तथा श्री तात्यासाहब केलकरजी का स्थान काफी ऊंचा है। और मुझे आशा है इतिहास इसे अवश्य योग्य स्थान देगा। पूना की केसरी-मराठा संस्था तथा श्री केलकरजी का संबंध व्यष्टि और समष्टी के समान अविभाज्य था, और यही कारण है कि श्रद्धेय केलकरजी के स्वर्गवास से उपरोक्त संस्था की जो हानी हुई है, शायद ही कोई दूसरा उसकी पूर्ति कर सके।

(२) श्री केलकरजी के प्रभावशाली व्यक्तित्व का मूल कारण है आपकी दुर्दम्य उद्योगप्रियता, प्रगाढ विद्वत्ता तथा किसी भी समय मार्गदर्शन करनेवाली पूर्ण विकसित प्रज्ञा। गत प्रथम महायुद्ध के बाद स्वतन्त्रता प्राप्तिके लिए आपने जो दरख्वास्त कमसे कम समय में तैयार की थी, वह तथा (इन्टरनॅशनल कमिटी ऑफ बर्थ राइट्स्) के सामने पेश करने के लिए आपके द्वारा तैयार की गयी प्रश्न-मालिका आपके राजनैतिक बुद्धि की भी परिचायक है।

(३) आपका संस्कृत तथा मराठी भाषापर अधिकार अनुपम था। आपकी लेखनी तो साहित्यके प्रत्येक अंग-प्रत्यंग से परिचित थी। आपकी ललित रचानाएं, प्रबंध तथा कानूनका विवेचन हमेशाही सुरुचिके पोषक तथा संवर्धक रहे है। मराठी साहित्य पर आपका जो अधिकार था, उसी के कारण आपको ' साहित्य सम्राट् ' की उपाधी से विभूषित किया गया था। आपके साहित्य से नवसाहित्यिकों को निश्चय योग्य मार्गदर्शन तथा प्रकाश प्राप्त होगा।

(४) यद्यपि श्री केलकरजी गत पीढी के प्रतिनिधि थे फिरभी वर्तमान समस्याओ का कालोचित समन्वय करने की आपमे पात्रता थी। यही कारण था कि आप तरुणो और वृद्धो दोनो ही प्रकार के लोगो मे लोकप्रिय थे। ऐसे महान पुरुष को खोकर महाराष्ट्रने एक महान कवि, साहित्यसम्राट्, उत्तम वकील, एक उत्तम तथा योग्य आलोचक को खोया है, जिसकी पूर्ति निकट भविष्य मे होना कठिन ही नही, वरन् असभव सा प्रतीत होता है।

गोपीवल्लभ उपाध्याय

(संपादक, 'वीणा', इंदौर)

(१) तात्यासाहब का नाम तो मै अपने विद्यार्थी-जीवन मे ही स्व. लोकमान्य बाल गगाधर तिलक के सहकारी के नाते सुन चुका था।

(२) सन १९१८ के अगस्त मे दैवयोग से मुझे पूना के चित्रशाला प्रेस से हिन्दी "चित्रमय जगत्" के सपादक के रूप मे जाना पडा; और वहा पहुंचने पर स्वभावतःही स्व. लो. तिलक द्वारा हिन्दी 'गीता-रहस्य' के तृतीय मुद्रण के लिए उपमुद्रित-सशोधन की सेवा के लिए प्रोत्साहन पाने के बाद तात्यासाहब के भाषण सुनने का अवसर प्राप्त हुआ।

(३) इसके बाद तीसरे दिन जब लोकमान्य के "अस्थि-पुष्प" पूना लाये गये और उनका जो विराट चल-समारोह स्टेशनसे ओकारेश्वर तक गया, उस समय भी पूना के अन्य नेताओ के साथ साथ तात्यासाहबने अपने मनोभाव जिन शब्दोमे व्यक्त किये, वे चिरकालतक विस्मृत न हो सके।

(४) तात्यासाहब के विपुल साहित्य मे से अनेक ग्रथ आज भी ऐसे है, जिनके हिन्दी अनुवाद निकलने चाहिए। परतु नही कहा जा सकता कि उनके उत्तराधिकारी इस विषय मे क्या योजना कह रहे हैं!

गोविन्दशास्त्री दुगवेकर

(वर्तमानपत्रकार, काशी)

(१) सन १९०५ के दिसम्बर मे कांग्रेसके काशी अधिवेशन के अवसर-पर देशभक्त नरसिंह चिन्तामणि केलकर जी के दर्शनका मुझे सौभाग्य प्राप्त हुआ।

(२) उस समय तात्यासाहबने मुझे एक महत्त्वपूर्ण सूचना दी। उन्होने

कहा, – " यदि आपकी सच्ची लगन हो, तो इस क्षेत्रमें आइये; क्योंकि आर्थिक दृष्टिसे यह क्षेत्र लाभदायक नहीं। इसमे यही सिद्धान्त रखना होगाः– अकृत्वा परसन्तापं अगत्वा खलमन्दिरम् । अक्लेशयित्वा चात्मान यदल्पमपि तद्बहु॥ साथ ही कहा " अमृत यदयाचितम् । " तात्यासाहबके जीवनसे यही बात सिद्ध हुई । यदि वे पत्रकार न बनकर वकालतही करते रहते, लाखो रुपया बटोर लेते; क्योंकि उनकी प्रतिभा प. मोतीलाल नेहरु से किसी प्रकार कम नही थी।

(३) मैने काशीमे 'भारतधर्म', साप्ताहिक आरम्भ किया। उसके लिए रवीन्द्रनाथ ठाकुर, तुषारकान्ति घोष, अय्यगार, हंसराज, श्रीमन्त खापर्डे, जयकर, नेहरू, ब्रेलवी, हार्निमन आदि जिन विद्वानोसे सन्देश और आशीर्वाद मागे थे, उनमे सबसे पहले हमे तात्यासाहबका सन्देश, आशीर्वाद और अभिनन्दन प्राप्त हुआ था। साथ ही समय समयपर उनसे उत्कृष्ट परामर्श मिला करते थे।

(४) काशीमे जब ऑल इण्डिया काग्रेस कमेटी की बैठक हुई, तब वे यहां पधारे थे और लोकमान्य तिलक, श्रीमन्त खापर्डे, करदीकर, खाडिलकर आदि के साथ रामचद्र नायक कालियाके बागमे ठहरे थे। मैं भी जाया आया करता और वे बडे ही प्रेमका व्यवहार करते थे । थे ही बडे नियमित । एक बार उक्त महापुरुषोंको श्रीभारतधर्म महामण्डलमे पधारनेका हमने निमंत्रण किया । समय सन्ध्याके चार बजेका निश्चय हुआ; परन्तु हम तीन बजे ही सबको ले जानेके लिये उपस्थित हो गये । लोकमान्य, खापर्डे और करन्दीकर हमारे साथ हो लिये; परन्तु उनसे चलने के लिये कहॉ गया, तो वे बोले, – आप लोग चलिये, मै ठीक चार बजे पहुच जाऊगा । तदनुसार वे यथा समय पहुच गये ।

(५) उन्होने महामण्डलके सब कार्य विभागोंका बडी बारीकीसे निरीक्षण किया। जब उन्होने वहॉ का विशाल यज्ञमण्डप देखा और जाना कि, इसमे अबतक दो सौ से अधिक श्रौत स्मार्त यज्ञ हो चुके हैं और समय समयपर हुआ करते है, तब उन्होने प्रस्ताव किया कि, इसीके साथ एक मीमांसा विद्यालय खोलिये और अध्यापक रूपसे पण्डितप्रवर वामनशास्त्री किजवडेकर को बुला लीजिये, मैं उन्हें भेज दूगा; परन्तु उनकी आज्ञा का पालन अर्थाभावके कारण न हो सका। सब क्षेत्रोमे संघटन करनेमे वे सिद्ध हस्त थे। वे गाना–बजाना जानते थे या नहीं मै नही जानता, पर इसमे सन्देह नही कि, वे संगीतके मर्मज्ञ थे। उक्त सब नेताओ को एक दिन स्थानीय महाराष्ट्रियोंकी ओरसे पंचगंगा घाटपर निमन्त्रित किया। तब सभाके आरम्भमे मेरे अनुजने ' हर हर महादेव ' शीर्षक मेरी कविता गा कर सुनायी। आलाप आरम्भ होतेही झट्से उन्होने कहा यह भूपराग है और बडाही समयानुकूल है। मुझसे लोगोंने पूछा,–ये कौन है?

मैने उत्तर दिया, ये लोकमान्यके प्रधान शिष्य है। यह बात उन्होंने सुन ली; तुरन्त बोल उठे – हम आप सभी लोकमान्यके शिष्य है। किसीको प्रधान या अप्रधान कहना उचित नही है।

(६) केलकरजी सुधारवादी थे और वैदिक सनातनी भी; परन्तु उनका सुधार या धर्मप्रेम अन्धा नही था, आंखोवाला था। मै 'गृहस्थ' पत्रका सम्पादक था। उसमे केलकरके चक्षुष्मान् विचारोंको छापना चाहता था। सबसे पहले उनकी 'स्वराज्यके मार्गके रोडे' यह लेखमाला चुनी। उनसे मैने निवेदन किया कि, आपके लेखोको मै अपने मासिकके लिए अनूदित करना चाहता हू, आज्ञा दीजिये। उन्होने मोडी लिपिमे उत्तर दिया कि, आप मेरे साहित्यका उपयोग कर सकते है। मुझे प्रसन्नता होगी। मै उनके लेख छापने लगा। उनके तर्क अकाट्य होते थे और उनके प्रतिपक्षीभी निरुत्तर हो जाते थे। मैने उनका अन्तिम लेख 'व्यायाम ज्ञानकोष' का अनुवाद करते समय अनूदित किया। उसमे उनकी शालीनता प्रकट हुई है।

Vaikunt Lallubhai Mehta

(Minister for Finance, Bombay Government)

My contact with Sjt. Tatyasaheb Kelkar was not so intimate as to entitle me to write about him. My excuse in penning these few lines however, is that for the last 45 years I held him in great respect. The more I came to know him the more that regard grew.

Almost from behind a curtain, as a youngster, I first saw him when he visited my father along with the late Mr. Gopal Krishna Gokhale in the early years of the present century. As a boy, I remember Mr. Gokhale telling my father that he (Kelkar) was the most reasonable among the "extremists" with whom politics brought Mr. Gokhale into conflict. Devoted follower as he was of the late Lokamanya Tilak, Mr. Kelkar went out of his way to establish contacts with those not of his way of thought; and I have a recollection of his having written occasionally to the "Times of India" or its weekly edition.

Co-operative work brought me in contact with Sjt. Tatyasaheb nearly thirty years ago, but that was, again, from a distance. Knowing as I did the distrust with which political workers of the

day viewed the co-operative movement, I was surprised to find Sjt. Tatyasaheb writing a paper for a Co-operative Conference and then attending its session to present the paper. When the organizing Secretary of the Co-operative Institute Rao Bahadur S. S. Talmaki and I approached him to join as a founder member, we were both happy that he agreed to do so without hesitation. His political views did not, apparently, prevent Sjt. Tatyasaheb from participating in a worthy cause either with workers belonging to other schools of thought or with Government.

That attitude of his was, I believe, characteristic of the man. It was no narrow sectarian spirit in which he approached life's problems. Tolerance, considerateness, broadmindedness these, he appreciated, could go with an unshakable faith in one's own creed. The charitableness and spirit of comradeship which flowed from this essentially Hindu trait in the late Tatyasaheb's character made him loved and respected even by those like myself who were not priviledged to know him at close quarters.

M. R. Jayakar

(*Vice-Chancellor, Poona-University, Bombay*)

I got to know Mr. Kelkar for the first time in the days which followed the incarceration of Lokmanya Tilak in the year 1908. Owing to some Press articles, which he had published, he was hauled up for contempt in the High Court of Bombay. The late Mr. Baptista defended him and we had a consultation as to what could be done in the matter without loss of self-respect. The Law of Contempt is very strict and the offence to be purged only by a proper apology, without which the punishment may be long and harrassing. During these consultations, I discovered Tatyasaheb's great sense of realism balanced between his duty to his country and to himself. After careful thinking, he arrived at what may be regarded as a proper *via media*. Our acquaintance grew after that time and it developed into greater intimacy during the days when the no-change programme of the Congress and its antipathy to Council entry had to be met by a forceful propaganda in favour of Council entry and the acceptance of office. The Swaraj Party was then contemplated and, when the cause was not popular, Mr.

Kelkar invited me to deliver a few preliminary speeches at Poona, at the then famous Shivaji Mandir. I did so and Kelkar gave his full support. The attempt was a great success, though it had to court unpopularity in the conservative quarters of the Congress. Later, Vithalbhai Patel and still later, Motilal Nehru and Das joined the movement. At that time too Mr. Kelkar's sense of realism, not divorced from patriotism, came into evidence. Then came the controversy about office acceptance, in which he took a prominent part and sent congratulations to Mr. Tambe on his acceptance of an executive office. The controversy which followed, leading to the dismemberment of the Responsivists, as they were then called, owing to the somewhat hasty action on the part of Motilal Nehru, is well known to Maharashtra and need not be repeated. Mr. Kelkar was then one of the pillars of the movement. Unfortunately, at the time of the Sabarmati Pact, when the Mahatma expressed a desire to have a personal talk between Motilal Nehru on the one hand and the leaders of the Responsive Party on the other, Mr. Kelkar, at the last minute, governed by his usual desire to avoid acrimony, refused to attend the proposed meeting and the fateful results of this omission are too well written in the pages of history to require repetition here. The Mahatma was then genuinely anxious to see that a concordant was reached between the Responsivists and Motilal Nehru, both of whom he valued with equal esteem I tried my best to prevail upon Mr. Kelkar to accept the Mahatma's invitations, but, with the unpleasant experience, born of certain events then fresh in his mind, he refused to attend and, owing to his great influence, other members of the Party did likewise.

I got to know him more as a colleague in the Legislative Assembly, of which I became a member in the year 1925-26 We both belonged to the same party, called the Nationalist Party, of which the eminent leaders were the late Lajpat Rai and Malaviya. Kelkar worked for that Party with great zest. His habit of studying questions deeply and forming well balanced opinions came into great prominence. His advice was always sought not only in the Party conclaves, but often by the Congress Party and the members sitting on the Government benches. He was of great help to the opposition, which scored frequent success over the Government. He was then living very near Western Court, where I was putting

up and we often met and formed our plans. He held very strong views, but not devoid of a proper appreciation of his opponents' point of view. Sometimes this feature was carried to an excess which, as some critics said, proved a source of weakness. But, we who knew him well, understood the motive behind all these so called compromises. They arose not from any weakness of views, but from a desire not to push views to an extreme, leading to divisions and Party strife. The Party, of which we were members, was unfortunately dissolved at a later stage during my absence in England at the Indian Round Table Conference. Its substitute, however, did not secure much success. We then parted company until we met in London at a subsequent Round Table Conference. He had received an invitation to attend the very first Round Table Conference, which the Mahatma had refused to attend, and, although I tried my best to persuade him to attend the Round Table Conference, I did not succeed. That was mainly because he wanted to be loyal to what he thought were his obligations to the editorship of a popular paper like the Kesari, between which duty and attendence at the Round Table Conference he saw a clear conflict. He, however, came to the Round Table Conference at a later stage. When he did so, he was well received in London by his Indian colleagues and also the representatives of the officia world, who, in course of time, conceived quite a liking for him, owing to his straightforward and honest criticism. Unfortunately, the English climate and surroundings did not suit him and this difficulty rendered him less useful than his knowledge would have enabled him to do. He cut short his stay by many months. I remember the late Edward Thompson thought of obtaining for him a lectureship at Oxford in Marathi. I strongly backed this proposal and it went some distance with the Oxford authoritiesl but Mr. Kelkar cut it short by his unexpected departure from London. He conceived a dislike for it. The life there was, according to him, far too dis-similar to the one he led in India and he missed, above all, his Indian meals and the after-lunch siesta. But during the short time that he lived in England and with all the difficulties caused by a difference of temperament and habits, he did good work and increased his prestige by his well-reasoned and realistic criticism. This was his typical habit. Thereafter I lost touch with him until the formative stages of the Poona University.

I remember calling on him at an early stage and inviting him, as an honoured leader of Poona, to an interview where we could gather his views. He stated them very clearly and with great friendliness. It was mainly through his good offices that the S.P. College and Society promised complete help. During the concluding stage, he attended a meeting at the Deccan College Research Institute and expressed himself very strongly in favour of the proposed University. It is a great loss to the University that he should disappear at this stage, when its fortunes are receiving shape and passing through a critical stage. At this stage, he would have proved of immense strength to the cause, both with the Government and in his native home, where his influence was immense. May we hope that the early initiation of the Poona University will give solace to his soul, wherever it may be resting after his death.

Lala Duni Chand

(*Advocate, Ex.-M. L. A., Punjab & Central Assembly, Ambala*)

By 1898 when I had joined the legal profession as a young recruit, the town of Poona and the Province of the Maharashtra had begun to inspire me; because they had produced great men like Lokmanya Tilak, Gokhale, Ranade, Bhandarkar & others. Repeated prosecutions rather persecutions of Lokmanya Tilak by the vindictive British Government had spread wave of discontent and unrest throughout the country.

About the year 1905 I visited Poona with the devotion of a pilgrim. L. Jaswant Rai then the Managing Director of the famous "*Punjabi*" gave me a letter of introduction to Shri N. C. Kelkar. I was his guest at Poona for a few days. He impressed me as a man of "simple living and high thinking". He took me to a public meeting to be held I suppose at a place associated with the name of Shivaji, the great Maharashtra hero. The speeches made by him and others made a profound impression upon my mind.

I had had several opportunities to meet him in the meetings of the A. I. C. C. of which he was a distinguished member. Though recognised as a stalwart leader he always sat as if he was a back bencher. His speeches in the A. I. C. C. meetings at times criti-

cized and denounced the Congress policy with logical vehemence, cold reasoning and even sarcasm. He never indulged in rhetoric. He would have gained much and even become the President of the Congress if he had softened his opposition towards the Congress policy and the Congress programmes. He was one of the most uncompromising, though dignified, critic of the philosophy of non-violence as preached by Mahatma Gandhi. It was mainly due to him that after the death of Lokmanya Tilalk the Maharashtra remained the only anti-Gandhi Province. He was no mean opponent and Mahatma Gandhi had to take notice of his opposition.

When Deshbandhu Das and Pt. Motilal Nehru parted coml pany with Mahatma Gandhi and started the Swarajya Party Mr. Kelkar was their powerful supporter and he added to the prestige and influence of the Swarajya Party. I remember Deshbandhu Das paid a compliment to him by saying that he gave in on a great issue only because Mr. Kelkar, as bracketted with me, differed from him. He was my colleague in the Central Legislative Assembyt from 1924 to 1927. He played a notable role as a member of the Swarajist Party and contributed preciously to the debates as a dialectical and incisive debator. I remember once he and myselt together with a few M. L. A.s travelled in the same train from Simla to Kalka. At Barog Railway Station, we got down from the train in order to take our food in the Hindu Refreshment room. We exchanged notes about our respective ages and he claimed to be younger than myself. It is sad that the younger brother is no more. While we both were the members of the Central Assembly, he had to face a prosecution I suppose under the Press Law. He argued his own case and his arguments lasted for some days. It was a treat to read his arguments as reported in full in the press. Though he lost the case, he gained in power and influence as an editor and the public man. I offered to contribute owards the payment of the heavy fine, but he declined to accept the sum offered!

Mr. N. C. Kelkar is dead, but his work lives. As an editor of *the Kesari & the Mahratta*, he nobly and fearlessly conducted the two papers. He has left impress of his character on journalism and raised it to a very high level of pure and disinterested public

service which journalism of India badly needs. He was a great literary genius and his literary talent had had a fuller scope through his mother tongue. Lokmanya Tilak and Mr. N. C. Kelkar were the exponents and advocates of the schools of political thought which favoured the removal of yoke of British domination by stages and the extorting of power by degrees. If the Congress had adopted this policy, probably the greatest calamity that has befallen India as an aftermath of surrender of power would have been averted. During the life time of Tilak he was his right hand man and loyally served him and his cause. I believed Tilak and Kelkar have produced and left behind younger men upon whom the mantle of these two patriots has fallen and this process will continue according to the Law of Evolution, and India will continue to grow stronger, purer and nobler among the nations of the world and play her worthy part in the future history of mankind.

Jairamdas Daulatram

(Minister for Food and Agriculture, Central Govt., New Delhi.)

Strength of conviction, readiness to stand against the popular current of the time, simplicity of life, strong commonsense were the features of the sharply defined mental make-up of Shri N. C. Kelkar, one of the most distinguished sons of Maharashtra.

I am afraid the public work ahead of me makes it difficult for me to write anything in the nature of reminiscences of Shri N. C. Kelkar. I would therefore request the publisher to proceed with the publication of his volume.

Dr. B. Pattabhi Sitaramayya

(Editor, 'Janmabhoomi,' Masulipatam.)

My first recollections of Narasinha Chintaman Kelkar go back to the early Congress days when his striking personality was inescapable on the Congress platforms. I saw him at closer quarters in 1915 and Mr. Kelkar's service to the country was

recognised to be both monumental and memorable, when he published his magnificent memorandum on the case for Home Rule for India. It may be remembered that the Lokamanya had started the Maharashtra Home Rule League in April 1916, that is, over six months before Mrs. Besant started the All-India Home Rule League. It was on behalf of the former that Mr. Kelkar had presented his great thesis to Mr. Montague, the Secretary of State for India (1917).

It was, however, after Gandhi's entry into the arena of the Congress that Mr. Kelkar shot up into prominence as the person upon whom Tilak's mantle had fallen. He was taken into the very first Working Committee of the Congress in 1921, soon after the Nagpur Session of 1920 (Decr.). Mr. Kelkar could not see eye to eye with Gandhi on the question of Non-Violence. Vithal Bhai Patel and he agreed in resisting Gandhi's plans. Gandhi prospered on such opposition. As time advanced Mr. Kelkar found that he was out of tune with the whole scheme of Non-co-operation and in later years when he was still in the A.-I. C. C. he used to speak sarcastically about the *Mahatmaic* prescription for the maladies of the motherland.

Mr. Kelkar was a typical Hindu. The lace borders of his dhoty with its '*phenomenal*' folds, his upper cloth (or Dupta) invariably worn round the shoulders, his well-known Maharashtra turban of the days of the Peshwas. His beaming face with its benign smiles, his scintillating eyes with their restless movements, all marked him out as a characteristic figure on the Congress Mandaps. I paid my homage to him when last I was in Poona (September 1946) and he received us upstairs on a mat spread on the floor and appeared to be leading an austere but contented life. He has finished his mission in life within the psalmist's space of three score and ten and left us the richer for his life-long and selfless services

Mangaldas Pakvasa

(Governor, Central Provinces and Berar)

I have no personal anecdotes to say about Shri N. C. Kelkar, but I knew him sufficiently to form a very high opinion about his

character. There can be no two opinions that he was a great journalist, a man of vast knowledge, a firm grip over political events and who did his level best to maintain the high traditions of revered Lokmanya in Maharashtra. He took part in various activities and supported them to the best of his ability and rendered an invaluable service to the whole of Maharashtra.

Jamnadas M. Mehta

(*Bar-at-law, Bombay*)

I thank Mr. Bapat for his courtesy in inviting me to give my "Reminiscences and Impressions of Mr. N. C. Kelkar". While complying with his invitation, I feel that I was too long and too intimately associated with Mr. Kelkar to have a very unbiassed view of his personality. I have tried my best to dissociate sentiment and emotion with regard to my contact with him and to state my views objectively only.

His massive intelligence, his cool judgment, his lofty ideals and steadfast devotion to the late Lokamanya Tilak for nearly half a century have been the theme of hundreds of statements by public men of all communities and parties since he died on the 14th of October, 1947. I only wish to describe four different occasions on which I had personal discussions and joint action *re*. Indian problems, political, social and also economic. There were also one or two occasions when Mr. Kelkar talked to me about International Affairs. The last talk on international affairs he had with me related to the economic crisis in England in August 1947. Mr. J. S. Karandikar was, I believe, also present. Since July last, the dollar situation in U. K. had produced grave political and financial repercussions. Mr. Kelkar was not aware of the details of the American Loan to Britain, nor of the situation that would be created on British economy by the exhaustion of that loan as well as world economy

The fact is that the American loan was borrowed for the following purposes :—

(i) For financing food imports;

(ii) For buying machinery and raw materials mainly from America ;

(iii) For meeting the cost of the maintenance abroad of military forces numbering about seven lakhs at strategic points and also in enemy countries like Japan, Germany and Italy. The Arab-Jew question in Palestine required also the constant expenditure on armed forces ;

(iv) The Middle-East imbroglio about oil necessitated the location of large forces there ;

(v) To meet deficit arising from an excess of imports over exports ;

(vi) As foreign exchange was not available in hard money countries for such huge commodity, Britain's economy was threatened with bankruptcy.

Mr. Kelkar very earnestly listened to the discussion of these developments. His virile and penetrating intelligence soon came to the conclusion that under such circumstances the peace and the economic prosperity of the world must be precarious for some years; and so it is. My impressions about his deep interest in all matters that mattered was reinforced by Mr. Kelkar's shrewd observation and I once more realised that Mr. Kelkar was not merely a literary man, but political and economic events all the world over, were also a matter of deep and abiding interest to him.

I can narrate some more occasions like this, but space forbids my doing so.

I shall now turn to my Indian Reminiscences about him. We, the followers of the late Lokamanya Tilak, were a formidable factor in Indian politics till 1929. Under the Gandhian era however we were steadily losing in numbers, and elections to legislatures went against us increasingly thereafter. In 1936 elections there was an attempt of a compromise in Maharashtra on the basis of alloting a certain number of seats to us in the Bombay Legislature, both in the Lower House and Upper House, and also in the Central Legislative Assembly. All the big guns of the Tilak School of Thought met at the Sardar Griha, in Bombay. The Congress Working Committee which was having a meeting in

Bombay at the same time had just issued an Election Manifesto. The contents of the Manifesto were debated by us for 4 or 5 hours. Ultimately, we made up our mind that we must claim a larger number of seats than were being offered to us in Maharashtra. But that was not accepted by the Congress Party and the negotiations broke down.

Mr. Kelkar then applied his mind so intensely towards putting up our Party candidates in Maharastra that he did not count the possibility of our success as a very essential factor, and insisted that the Tilak Flag should be kept flying whatever the consequences, and that the Tilak Party cannot exist passively if it wanted to remain a Political force. Thereafter the most intensive campaign was gone through under his leadership; had more disappointments than successes. In spite of our shrunken numbers we kept up our opposition to the Congress on matters which we considered to be vital. Mr. Kelkar was thoroughly pleased with it. We lost entirely in the Central Legislative Elections and when we met to review the results, he appeared to be somewhat broken and at one time he felt that there was no future for the Tilak Party as such. Within a few months, however, his virile mind resiled from pessimism. In 1941 when there were two by-elections in Maharashtra we met again to consider whether we should put any candidates. We all suggested that he should stand as we felt quite sure of his success at the polls. But he resolutely declined. Ultimately the question was referred to four of us, including Tatya Saheb himself, the other three being Messrs. Bhopatkar, Gokhale and myself. Mr. Kelkar again declined, but proposed that I should stand as he felt equally certain of my success. Messrs. Bhopatkar and Gokhale also supported him, and at a quiet dinner, I was requested by all of them to stand. The intensive electioneering campaign which followed for nearly three weeks under his leadership resulted in my success against formidable Congress opposition. When the votes were being counted, the earlier reports about my prospects were depressing in the extreme. But after 2 P. M. there came an endless stream of votes solidly in my favour from Satara and Poona Districts and to some extent from Sholapur District, which made up or all the earlier deficits and gave me a majority. My majority was small, but Mr. Kelkar was not perturbed. It was enough for him that the Congress candidate was defeated and "Lokmanya Tilak

had won". "Whether hundred votes or one vote, you have swum across the river and the rival candidate had sunk within the sight of the shore, but *sunk* all the same". Nowhere was the broad democratic sentiment of Maharashtra more creditably illustrated than in the success of a Gujarati candidate against the combined forces of the Gujarati, Marwari and reactionaries in Maharashtra.

The third incident in which Mr. Kelkar and myself were concerned was in 1925-26. The question of the "Responsive Co-operation Party" was raised by all the Maharastrian leaders, but my opinion was different and I did not join the "Responsive Co-operation Party". We openly fought on a political platform at Palgarh and the Tilak Party supported him against me. I remained outside the "Responsive Co-operation Party", but never for one moment did Mr. Kelkar doubt my loyalty to the Tilak Ideal and after a few years, our differences were fully reconciled and we started the "Democratic Swarajya Party" of which he was one of the founders. The Tilak Party is now working under that title, although with depleted numbers. Subsequent events have still further dwindled our numbers. In the ocean of Gandhism we are an island of the Tilak Group. but numbers alone did not matter for him. The cause mattered everything and so till the last day of his life, he never hauled down the Tilak Flag. Nor shall we haul it down few as we are.

One more reminiscence took place in the year 1921 when Gandhiji came to Poona for the celebration of the First Anniversary of Lokamanya Tilak's death. Enormous crowds gathered in front of Shanwarwada when Mr. Kelkar, who presided, declared in a voice of tremendous deliberation that the Tilak party would gladly put on Khaddar-even Gonapat-gunny bags-if it believed that Swaraj could come through Khaddar or gunny bags. The crowds endorsed Mr. Kelkar's declaration in the presence of Gandhiji. But Mr. Kelkar told in the frankest manner to the Mahatma that his hopes were not at all to materialise. And so it has proved to be.

Finally, I would like to say how sweet, guileless, unpretentious, simple-minded Mr. Kelkar was. When the opponents of the Tilak School of Thought approached him for his views and even support he freely gave them without reservation. He never

had the bitterness which some of us feel at the pro-Muslim, anti-National and anti-democratic policy of the Congress.

As regards the Act of 1935, Mr. Kelkar advised acceptance for what it was worth and ask for more and we now find that he was right. Had the country taken advantage of the concessions made in the Act, the unity of India would have been preserved. There would have been a Federal Indian Government in which there was no shadow of partition and the British and the Muslims had not then so thoroughly made up their mind to divide India; and as the second world war was inevitable, the results viz. the return of the British to their home from all parts of the world would have happened in any case and there would have been a free, independent and united India and not a truncated India that we have with all the rivers of blood, pillage and instability which threaten to last for a long time.

It was possible for the Congress Party to invite Mr. Kelkar to become a Member of the Constituent Assembly, but they could not rise to the occassion and left him out. It can be truly said that not half the Members of the Constituent Assembly today are even fit to unlace the boots of Mr. Kelkar and I am certain that his membership would have been far more useful to the country. But Kelkar is now a member of the Highest Assembly—the Assembly of Gods and angels.

L. M. Patil

(*Minister, Government of Bombay*)

I am sorry I was not acquainted with Shri Kelkar intimately nor had an occasion to work with him, but I have a great regard for him for the most valuable contributions he has made to different branches of Marathi literature. His literary work is itself a great monument to his memory and, I believe, it will live as long as Marathi literature lives.

Mrs. Kshamabai Rao

(*Bombay*)

My acquaintance with the late revered Tatyasaheb Kelkar was more through correspondence than by actual personal contact.

Some years ago he reviewed my book ot Satyagraha Geeta in his 'Kesari', giving me a tribute of praise far more than I deserved. When I wrote and thanked him for the review, he replied in Sanskrit, congratulating me with all sincerity which was the salient feature of his noble character. After that he reviewed my other Sanskrit publications and we corresponded with one another on social subjects such as careers for women, marriage question, inter-communal marriage and so forth I had not yet had the good fortune of meeting him, but I felt I knew him as well as I knew my other friends. Meantime I remained in a great hope of seeing him some day and finally a glorious chance came in my way of meeting him. That was when I requested him to write a foreword to my book of Shankar Jeevanakhyanam, my father's life in Sanskrit. He consented promptly and to my greatest joy he wrote that foreword in Sanskrit! It was a small poem by itself written in a beautifully lucid style. A few months later, we had the publication ceremony of Shankar Jeevanakhyanam when I begged of him to preside. He conceded to my request again and came from Poona specially for the occasion. I was looking forward eagerly to meeting this great man and when he called here on the morning of the day of the function, I found him exactly as I had visualized him—a fine handsome man with eyes beaming with great intelligence and most attractive smile that inspired at once one's confidence. The whole atmosphere about him was ennobling.

In the evening he presided at the great function held in our house and spoke in his beautiful Marathi, extolling my father's scholarly works in Sanskrit and telling the audience that by writing his life in Sanskrit I had performed a far nobler Shradha than any other Shradha in memory of my father. It is needless to say that the savant's words cheered me greatly and inspired me to continue to write in Sanskrit.

Tatyasaheb Kelkar belonged to the fine old school ot Maharashtra and yet he was free from the usual prejudices of the orthodox world. As one of the greatest Maharashtrian writers, he has left behind a magnificent legacy of his literary achievements to the present and future generations of our dear old Province.

Sir Purshotamdas Thakurdas

(*Bombay*)

I had occasion to come in contact with Mr. Kelkar, particularly in the Legislative Assembly, and all that I can say is that whenever Mr. Kelkar rose to speak on any subject, he was listened to with great attention irrespective of whether Members agreed with him or not. I am afraid his loss is a great loss to the country, particularly at this juncture.

G. A. Natesan

(*Editor 'Indian Review,' Madras*)

My first acquaintance with Mr. Kelkar began in 1898 during the Congress Session at Madras which was presided over by Ananda Mohan Bose. The acquaintance before long ripened into personal affection and friendship. Throughout the long period of half a century we were really ranged on opposite sides in politics. Yet there was not a single occasion when our difference of views in politics interfered in the least with our personal relationship. Till the Surat split arose in the Congress we used to meet annually during its yearly sessions. Later when Mr. Kelkar joined the Swarajya Party and was elected to the Legislative Assembly in Delhi, I met him almost daily as I was then a member of the Council of State. He was then justly regarded as a tower of strength to that Party. There was hardly any important debate in which he did not participate. A forceful speaker, he made out his case with facts and figures prepared with great care. Often he took an independent line and he distinguished himself not a little amongst the brilliant group of the patriots and politicians who adorned the Legislature of those days. He was a realist in politics and not only in the Assembly but elsewhere in other fields and in his role as Editor of the *Kesari* and the *Mahratta* he asserted his independance of judgment. His deep sincerity and sweet personality won for him lasting friendship with men of all political parties. Though he kept the flag of Tilak flying with great credit and earned the reputation of being his faithful follower, yet Kelkar with his detached mind continued to admire Gokhale. In more

than one period of his public career his popularity was on the wane but he fought and maintained his position with singular courage. If I may end with a personal note, in his death I have lost a dear friend indeed.

C. Rajagopalachari

(Governor General of India, New Delhi)

I had the privilege of being a colleague with Shri Narasinha Chintaman Kelkar for the last 30 years. Other colleagues, who can speak with closer personal intimacy and with authority will, I am sure, explain to the grateful public Shri Kelkar's services and the greatness of character which produced all the energy and straightforward work associated with his name. I may content myself with saying that after Lokamanya Tilak's passing away, Shri N. C. Kelkar besides being the greatest political figure was the unquestioned first gentleman of Maharashtra and he continued to be that until his last day. His soul shuffled off its mortal coil when in peaceful sleep. This is as it should be when a man has lived a well-regulated, disciplined and conscientious life.

Mirza M. Ismail

(Ex-Prime Minister, Hyderabad State)

The death of Mr. N. C. Kelkar will be deeply mourned by all who regard love of country, fearless devotion to duty, love of national culture, and the preservation of national integrity as no less dear than freedom itself, and to whom our new freedom with the political divisions, its communal cleavages and social unrest, must have come as a rude shock. Mr. Kelkar was one of those who were in the vanguard of the fight for India's freedom a generation ago, when politics had not become, what it is now, a thing of the market place, but was informed with a high purpose, when there was liberty of thought and enterprise, and no regimentation of ideas and action, when the voice of duty had not been submerged by the clamour for more and more rights, but could be heard above the shouts of the multitude, when the fight was still

national, and Indians had not been sharply divided into Muslims, Caste Hindus, Scheduled Castes, Sikhs and others. He was, perhaps, the last representative of a bygone phase of the Indian revolution of which the late Lokamanya Tilak was the typical leader and the symbol. He was one of the few earnest and able lieutenants of Tilak who fought side by side with him, and after the leader's death, carried on the tradition, till an irresistible destiny overtook India and the current of our national life was diverted into new channels.

Whether the new strategy has proved superior to the old and has achieved all that is claimed for it, must be left to the verdict of history. We have achieved independence, perhaps, quicker than we expected, perhaps later than we desired, perhaps as a result of the same forces which have led, for example, to the independence of Burma and Ceylon. It is just possible that the freedom has been won at a heavy, but quite unnecessary, cost in human misery and national disruption, that there has been much violence and brutality even in the non-violent sector of our political struggle, that the communal hatred that embitters our life to-day has grown in proportion to the rise of the new creed, and that, as the climax, we have been compelled to sacrifice the unity of India. But one need not accept any of these propositions to be able to say that the leaders of the Tilak school, among whom Mr. Kelkar must be counted as perhaps the foremost, who advocated the policy of responsive co-operation, at least foresaw the need for caution and the inevitability of compromise, and eschewed a policy which, in their estimation, was fraught with incalculable danger. And, judging by current events, it would be very bold to say that the stand taken by them was wholly wrong.

There has been a marked tendency in our present-day politics to keep an open mind even on matters of principle. In other words, expediency rather than conviction seems to be the guide. One need not follow the faith to which one subscribes, but may pursue an entirely different course if the latter happens to be the vogue for the time being. There is a sort of passivity, an easy inclination to follow the line of least resistance. But men like Mr. Kelkar, who had gathered round Tilak, were made of sterner stuff. They were revolutionaries, with convictions, and they had the

courage of their convictions. They had that dignity, individuality and sense of responsibility which refuses to bow to leadership simply because it is powerful or popular.

Mr. Kelkar belonged to the group of Maharashtrians who made service of their country their watchword, and service has a much wider significance than mere political agitation. Mr. Kelkar's long public life is a monument of national service in various fields of human endeavour, literature, music, education, social reform, local administration, no less than politics.

I am not conversant with the literature of Maharashtra, but I am told that Mr. Kelkar was the greatest among the Marathi men of letters of the last half century. When one comes to consider all this, and that he was also the editor of two popular and powerful journals "The Kesari" and "The Mahratta", as well as the fact that he was a close collaborator of Dr. Annie Besant in the Home Rule agitation, and that he was one of the sponsors and four times the President of the Hindu Mahasabha one is struck with the versatility of his genius and his infinite capacity for work. Only a spirit firmly set on unshakable moral foundations could accomplish so much in a brief lifetime. Tilak himself was a renowned Sanskrit scholar, and among the leaders of those days there were many people whose loyalties were not exclusively political.

The death of Mr. Kelkar has not created a stir in our public life, for he had long retired from the field and ceased to figure in our political firmament. But it will create a gap in the cultural life of India, particularly of Maharashtra, which it will be hard to fill. He is without doubt one of those great men who have enriched our national heritage. To remember such men gratefully is our solemn duty. It is a necessity, too, for it will give us that strength and confidence of which we are in dire need to-day.

I first came in close contact with Mr. Kelkar during his brief visit to Mysore while I was Dewan. We became good friends, and I am proud to say that he remained a steadfast friend to me to the end. It is, therefore, both a duty and a pleasure to me to write this brief article as my tribute of respect to his memory.

K. Sivanandy Thevar

(Journalist " Moovendar ", Madura)

Sri. N. C. Kelkar, one of the top-rank personalities in Maharashtra has been snatched away from us by the cruel hand of death. He was probably the last of the noble family in which great men like Ranade were born. As editor of both the '*Mahratta*' and '*Kesari*' for several years his contribution to our National Progress in Political and Social spheres is incalculable. At first he was sentenced to indefinite imprisonment for the reason that he strongly criticised the Bombay High Court in his famous editorial in "*Mahratta*" in support of Lokamanya Tilak. He came to public notice chiefly as a close associate of Tilak. Throughout his life, Tilak considered Kelkar as his trusted friend and a sincere co-worker. Because Lokmanya Tilak had the greatest confidence in Kelkar, it was natural that he should expect Kelkar to succeed him and in fact Kelkar did so. Tilak correctly thought that Kelkar was the proper man to continue his work after his death. For a period of about twenty years, Kelkar carried on the work began by Tilak with full faith, vigour and sincerity though it was a really difficult task for him.

He was a student all his life studying various branches ot learning such as politics, poetry, dramas, etc. In all his works we find that his ideas are predominently clear, thoughts are deep and wits are ready which are mainly due to his retentive memory. He was always alert in forewarning the Congress Party of the grave consequences of its appeasement policy with the Muslim League which true to his forecast, resulted in the division of our country ! Also he never failed to reproach vehemently the wrong doings of persons or body of persons in the name of nationalism.

In his death India has lost one of her eminent patriots and Maharashtra of a Brave and Noble Son. Whenever, I think of Kelkar, I am also reminded of the Great Lokamanya Tilak the greatest Indian of this century.

Gunde Rao Harkare

(*Vachaspati Shiromani & Sessions Judge Gadwal State, Nizam's Dominions*)

Pandit Ramacharya Galgali and Srinivasacharya Burli, the learned and able Editors of *Madhuravani*, a Sanskrit Monthly, in Belgaum started a movement to popularise Sanskrit language and bring her into every-day use. They had founded already an Association by name of Geervana Vak Vardhini Sabha and held regular annual gatherings. In the month of December 1940 the First Sanskrit Sahitya Sammelan was inaugurated. Shrimati Mrs. Ksama Bai Rao of Bombay and myself presided over these functions. The Poona-Harihar railway train being very late on that day, I was unable to attend the Sammelana in time. After reaching there I had to begin my address at once without any ceremony according to the advice of the President of the Reception Committee. The printed copy of my address was full of printer's devils. Seeing my difficulty in delivering my own speech a friend of mine fetched the original manuscript copy to me and at the same time suggested to me that Mr. N. C. Kelkar was present on the stage. Then I saw on my right hand side the towering personality of Mr. Kelkar

Undoubtedly there were many eminent personages and esteemed savants and lovers of the Sacred Lore, who adorned the gathering by their presence; but in my estimation, there was none who could excel him in point of dignity, influence, catholicity, versatileness and unique comprehensiveness of higher intellectual capacity. The lustre of erudition emanating from his eyes had some psychological effect on me and as a result of this there was a conspicuous change in my tone. My ardent desire was to approach him instantly. But it was impossible for me at that moment. Owing to some unavoidable reasons I could not see him after finishing my address. The next morning I called upon him at his residence. Mr. Alur Venkat Rao, the Grand Father of modern Kannada language introduced me to him. The greetings on both sides being over, we had a free talk on different aspects of Sanskrit literature and how to make the language practical and bring the Sacred Lore in every-day use and turn her as a spoken language.

I put before him sincerely the results of my study of Paniniyan system with a view of the resurrection of Sanskrit, despite violent and heedless inhuman attacks from the orthodox school. My attempts were to show life-activity in the so-called dead language Unfortunately I had not even a single copy of any paper or pamphlet published by me at that time. Yet he was highly pleased with me. His vast scholarship in different aspects of literature added with the special receptibility of mind, his keen interest in Sanskrit manifested themselves and he was highly symphathetic with me. He told me that he had also presided over a previous session of Girvana Vak Vardhini Sabha and delivered his Address in Sanskrit and intentionally avoided Sandhis and Samasas there in order to make the style easy At that time I enjoyed the pleasure of the presence of the king of kings, THE SAHITYA SAMRAT.

Again I had the opportunity of seeing Mr. Kelkar in Poona when I attended the Second Sahitya Conference. Venerable Pandit Rajeshwar Shastri Dravid of Benares was the President. The discussion on the same problem " How to make Sanskrit easy " began. Mr Kelkar hinted me to put my scheme amidst the hot discussions and he himself began to quote two or three items of my proposals from my papers which were sent to him long ago. I was wonderstruck at his marvellous power of memory specially at that stage of his old age

Afterwards, I came to know from my learned friend Prof. K. N. Watwe and others that Tatya Saheb did never fail to announce my humble name whenever such topics were raised in his speeches or dialogues

The third and last time I saw him in Poona was in 1945 when I attended the All-India Vidwat Parishad. This time he seemed much impaired in strength and physical features, but in activity and enthusiasm a step advanced. As soon as he saw me he gave me honour by coming himself near me and asked me how my work was going on and put the following qusstion :—

> ' When are you going to break the strongest and the invincible fort of Panini and attempt to put Sanskrit in an easy reach of every one ! You must be ready to throw away the heavy yoke of old Rules of Dharma Shashtra and accept the suggestions of the Rao Committee."

Dr. R. P. Paranjpye

(*Wrangler, Ex-Principal, Fergusson College, Poona*)

Although I met him frequently in various connections, I am afraid I have no interesting stories to tell about him. The general impression I shall always preserve of him is that of a cultured, very well informed, humorous and friendly man who was at home in any company. Although we belonged to different political parties and did not spare each other in public discussions and writings, it did not come in the way of personal intercourse. On the more serious matters of opinion we had more in common, e. g. social reform, nationalism, military defence of India, Gandhi's non-co-operation, ahimsa and other ideas, need of taking practical views on politics, policy of appeasement of Muslims, literature &c.

I often felt that if he had not been brought into intimate association with Tilak in his early days but had come into similar contact with Ranade and Gokhale he might have become a leader of the Liberal Party. However in spite of purely personal matters, there was not much essential difference in the policies of Tilak and Gokhale as these were as poles asunder from the now popular Gandhian policy.

N. C. Narsimha Acharya

(*B. A., LL. B., Advocate, Bombay*)

I am happy to record herein my reminiscences of the great leader, the late lamented Mr. N. C. Kelkar, whose death has cast a gloom throughout the length and breadth of this country for which he lived all his life and for which he laid down his life. I came early in life to respect and get inspired by the life and message of Mr. Kelkar. When I was a student, his great intellectual gifts, erudition and burning patriotism not only appealed to me, but commenced to influence and inspire me. The Mahratta even after the demise of the late Lokamanya Tilak, bore marks of his genius and sparkling intellect. I realised that Mr. Kelkar is a scintillating diamond the like of which I might not find in the whole country. I further

thought that this great and arresting personality could not be submerged by the deluge that swept the country in the form of the non-co-operation movement even when he was in the thick of it. I was yearning to have a glimpse of him at the earliest opportunity. Such an opportunity offered itself to me at Bezwada in the year 1921 when Mr. Kelkar visited it when he attended the meeting of the All-India Congress Committee which held its deliberations there.

His was a unique figure amongst all those leaders that gathered at Bezwada. It was the greatest gathering that I ever saw to greet the leaders. The people rushed to greet him without knowing who he was. Other leaders who went in cars in advance were announced to the people. But Mr. Kelkar with his Mahratta turban, his white upper cloth and his Poona sandals appeared most remarkable. The villagers rushed towards him in a huge battation as he tried to go in unnoticed. Mr. Kelkar was stopped. He was unable to get into the compound of the building wherein the Session was to be held. His only anxiety appeared to be to get in time. But the crowds were determined not to let him in unless he was made known to them. All the volunteers and other office-bearers having got into the hall in advance, and there being nobody to introduce him to that great mass of humanity, Mr. Kelkar himself told them in response to repeated requests from people, " Who is this Mahanubhav "? " Who is this Mahanubhav "? that " he is Kelkar," " he is Kelkar " in his own clear unassuming voice. ... That he was the great Mr. Kelkar whom the people wanted to pay their homage to, spread like wild fire and the enthusiasm of the people was also kindled likewise. They formed a ring round him and I saw a huge forest of hands reared to salute him. In the evening an unprecedented mass of humanity gathered on the maidan near the Kristna canal to hear the leaders. and a vast concourse of men, women, and children began their wild chorus with the words " Seetaram, Seetaram, Gandhiki Jaya, Jaya Seetaram " in Telugu in a Bhajan. Other national Bhajan parties followed. The meeting was to commence; but there was no end to the Bhajan parties which terminated at the meeting. I could see on the face of Mr. Kelkar a feeling that the people's enthusiasm ran riot. He watched it silently. The meeting commenced in pin-drop silence although it was the greatest gathering

of not less than 50,000 souls at the most modest estimation. Mr. Kelkar was voted to the chair. He began his speech in English although he knew that the greatest part of the audience was rural hardly able to follow him. But the very personality of his, silenced the audience overflowing with enthusiasm even at the sight of the man. He began with saying what a great relationship always subsisted between Andhra and Maharashtra, how great the fame of the Andhra Sanskrit and Vedic scholars once was for their correct pronunciation and rendering of Vedas, and how much Maharashtra was indebted to those who came from the shores of Kristna and Godavari. The mass of people became suddenly silent. Mr. Kelkar spoke in faultless English which the intellectuals greatly appreciated Mr Kelkar conducted the proceedings calmly and observed that he would put Acharya Gidwani's speech last in the programme on the ground that as he would be the best speaker, he deserved to come last. True to what he observed, Mr. Gidwani spoke last and his was the most remarkable speech, though some-what ill-balanced. That was the speech for which he was to be hauled up later by Lord Willingdon's Government for sedition. But the prosecution was dropped for some unknown reason. Mr. Kelkar, as I noticed then, commanded universal admiration even amongst Congress leaders as the Presidential chair at such meetings was taken as practically reserved for him'

At Bombay I found that Mr Kelkar was always seen to evince the greatest concern for the Telugu working classes contemptuously called 'Kamatis'. Myself and my late friend Mr S. S. Persha with whom I was associated for a long time, looked to and invariably counted on his support. Mr. Kelkar gave the greatest support for the Andhra cause in Bombay as his admiration for the efforts made in that behalf, knew no bounds. He reviewed the Telugu Samachar magazine then published in Bombay with the utmost sympathy and in glowing terms in the columns of the *Kesari*.

I next turn to the time when the late Pandit Motilal Nehru tried to run Mr. Kelkar down and condemned Maharashtra as a political ditch. Mr. Kelkar rose to the occasion and defended the stand of Maharashtra with such boldness that all of us wondered. Referring to the old Pandit's "sword-rattling" as Mr. Kelkar

called it, he assured him that the sides of himself and of his men were broad enough to bear it and that as for the "ditch" referred to by him, there were enough of them near himself. The Pundit appeared to have been irritated beyond measure and he contented himself by saying that Mr. Kelkar's other political ditches were all imaginary.

Mr. Kelkar's concern for the States' people's cause was such that I thought to myself that it is impossible to find a parallel to him. Once I went to him in the company of the late Dewan Bahadur Sir M. Ramachandrarao, the Andhra moderate leader. Every one knows what views were held by Mr. Kelkar as regards the moderate politicians. But it appeared to me that his affection for Mr. Ramchandrarao was great in spite of the latter being a moderate. Mr. Ramchandrarao just then returned from England where he had been to in connection with the Butler Committee inquiry the report of which was then out. Mr. Kelkar seemed greatly disappointed with it. At Sardar Griha he was closetted with us for a considerable time. Mr. Ramchandrarao was bent upon convincing him that his mission to England was not altogether in vain and that he could say that the Report was not so bad as Mr. Kelkar supposed. Mr. Kelkar was not to be so easily silenced. He wanted Mr. Ramchandrarao to show him the passage or passages in the Report which could be traced to the work of the Delegation headed by Mr. Ramchandrarao and its suggestions. Mr. Ramchandrarao, after some effort traced some passages which he showed to him, Mr. Kelkar glanced through them with some indifference as it seemed he already knew of every passage in the report much better than Mr. Ramchandrarao himself! He seemed much dissatisfied at the complacency of Mr. Rao and coolly observed that all of them should think of a better opportunity of serving the States' peoples on a future occasion! It seemed clear to me that Mr Kelkar did not really believe that any part of the report envisaged the possibility of the peoples of the States having any control in the administration of their own States.

Mr. Kelkar's erudition and great intellectual gifts and debating skill were greatly in evidence in the Central Legislative Assembly the proceedings of which I used to study with much care. I used to wonder at the great impression his English speeches made

whenever he spoke in English although I heard many a time his apologies that he was not a good speaker in English. I remember of a very crowded meeting held in the Marwadi Vidyalaya Hall in Bombay which I attended in 1924. There was then the great trio of orators in Messrs Satyamurty, T. C. Goswamy of Bengal and Sir C. R. Reddy. Mr. Kelkar presided over it. Although he was seeking to excuse himself as not being so great a speaker as the speakers of that evening, it was evident at the conclusion of the thundering speeches delivered, that it was Mr. Kelkar that forcibly brought to relief many points without the usual vituperative attacks so characteristic of Satyamurthy and other speakers of the day. Mr. Kelkar ridiculed in his own inimitable way the preparations of the moderates to shoulder responsibility for the administration of the country when there was hardly any possibility of the British Government favouring the nation with anything of freedom worth the name. He compared their premature efforts to the attempts of children to make paper boats only when there was a chance of the clouds raining a few drops of rain from the sky. He observed that those children of moderates were more childish than children, because, they were seen to prepare paper boats and mimic fleets when there was no chance of its raining and when not even a passing cloud was in sight anywhere in the sky! The whole audience roared with laughter at the most slashing attack made by Mr. Kelkar with the utmost economy of words and without much of laboured oratory.

I used to feel thrilled by the part which Mr. Kelkar played in the Legislative Assembly at Delhi. I never missed an opprtunity of reading through carefully his most intricate utterances which were always marked by flashes of originality, depth of learning, penetration and sparkling humour. Often times I felt that he confounded his hearers. The members on the Treasury benches many times felt, I am sure, greatly perplexed and perturbed at his brilliant hits. It is obvious that they always considered his utterances to be the result of deep reflection, thought and learning. Speaking in 1927 in the Central Assembly on the Currency Bill he observed in his chararacteristic way in reply to the Finance Member, "In now expressing willingness to sell gold at his option, the Finance Member is making a concession to our perversity or obstinacy but removing an absurdity form his

conduct, you cannot stabilise or maintain the rupee at a certain gold value unless you are prepared to deal with the rupee and gold both ways inward and out."

In the debate on the Bomboo Paper Industry Protection Bill Mr. H. G. Coke, Bombay European Member, said referring to Mr. Kelkar, "I do not want to follow the remarks of my Hon. Friend which are always interesting and at times humorous". I think by far the best tribute ever paid to Mr. Kelkar was by the Hon'ble Sir George Rainy who observed, "I have listened to the siren strains of my Hon. friend Mr. Kelkar on the other side of the house, in which, he has endeavoured to soften the stony hearts of not only, I think, the Commerce Member but possibly of the Finance Member also, over the question of retrospective effect." I don't think there could ever be a greater tribute paid to an opponent than this one. He got this recognition although there were the other stalwarts in the Assembly like Mr. Jinnah and the giants of the Swarajya party itself.

Being a lawyer himself, he did have some difficulty as to the exact function which 'Law' should fulfil in public life. Often times it seems that he felt that 'Law' turned out to be a trap instead of being a shield of popular liberty and of popular rights. When the Criminal Law Amendment Act was moved in the Assembly, he alone of all other members in the house prefaced his speech by saying, "My mind instinctively rebels against the creation of a new offence." He then compared law to a toll-bar on the road for "it lays down a limit beyond which you shall not go without paying a toll of punishment or penalty." He enumerated the classes of people who required protection. He made out a list of public writers and critics who required protection and observed that such categories of them were almost in a gradually descending order of merit. Law according to him must give protection to (1) the sly sceptic—a doughty doubter who spreads the wholesome contagion of doubt and disbelief; (2) the diligent sociologist who has to expose the vulgar facts of religion and public life; (3) the cold rationalist before the blast of whose trumpet of reason the walls of dogma and authority fall like the walls of Jerico, (4) the absent-minded philosopher who looks at the wood of society and simply forgets trees of personalities; (5) the mischievous but kindly humorist

who contributes greatly to the enjoyment pleasantry in the social world, sweeps the cobwebs of egotism and superstition from the inner corners of men's minds by the gentle breeze of ridicule; (6) the apparently merciless satirist who uses the knife but only in the spirit of a surgeon performing a necessary operation for the good of the society. Enumerating these, he observed in an emphatic way "For all these classes of people, sir, I do claim protection from the law and against law.' Does it not strike the readers that he summed up in himself all the above categories ? Could it not be said that he, as a great writer of merit, came under every one of these categories and asked for the necessary protection ?

I don't think there is a more happy blend of all the above categories than in Mr. Kelkar who felt obviously that if he or any body else in his position is to reform society he ought to have the requisite protection from law which should not be kept as a Democles sword hanging over the head of the writer or journalist. Instancing how innocent matters as the following might come in for action under law, he said that the historicity of Christ, the love affair of Lord Krishna, the home-land of Mahomed, the alleged gluttony of Lord Buddha (overeating of mutton), child-marriage, birth-control and widowhood are all matters over which, a full and sometimes a frank opinion is called for from a writer who should not be trammelled by legal restrictions at every step in the expression of opinion. How many, alas, are the writers who suffered for fearless opinions like himself ? I don't think there is any other living man who sought and claimed protection to literary men and writers so much as Mr. Kelkar.

I am not here to deal with the legal acumen of Mr. Kelkar although he always said that he was not a practising lawyer as was truly the case. It, however, appeared to me that he nevertheless fought legal battles to espouse the cause of popular liberty at considerable cost to himself. He seemed to have some contempt for academical lawyers whose hair-splitting is at times so much divorced from realities that it served no real purpose according to him. Referring to the Caste Disabilities Bill he gave a retort to Sir Harisingh Gour in the Central Assembly in the following words, "I am not a practising lawyer. Sir, my friend Sir Harisingh Gour who has read the law as it is practised in courts,

poses as a great reformer and legal luminary. He does not simply know that it is not for such small matters (as taking a cup of tea) that persons are outcasted!'

The marked adroitness, penetrating intellect, sparkling humour, flashes of originality and depth of learning characteristic of him were very much in evidence when he gave evidence in the High Court of Bombay before the Hon'ble Mr. Blagden who tried the Kesari defamation case. I am not exaggerating when I say that the whole court including the presiding judge wondered at the most brilliant way in which he stood the cross-examination I am sure Mr. Justice Blagden would never have had before him a more intellectual, a more patriotic and a more brilliant witness than Mr Kelkar in any of the cases ever tried by him in his own life. The great legal luminaries of Bombay wondered at the intellectual alertness displayed by him

I must record next my long personal interview with Mr Kelkar at his residence at Poona which I cherish most as an outstanding event in my own life, because therein I had the opportunity of discussing with him all the comtemporary political and social events of our country, although he was in his retirement It was the twentieth day of October 1946 when I called on him at his modest residence at Poona. He very kindly received me and discussed with me the question of the formation of the League of Linguistic Provinces in this country. I discussed with him the Cabinet Mission's plan, the Congress Politics and the freedom to come. His great intellectual gifts I then found to be as bright as ever. His information on almost all the subjects that I mooted before him was most up-to-date. He seemed to think years in advance and some of his calculated solutions gave me an impression that it was by a kind of premunition that he was able to give them out without the least hesitation or delay. On the question of the linguistic division of India he said that he was wholeheartedly with me and he commended the circular for the formation of the League of Linguistic Provinces which was issued by Deshbhakta Venkatappayya and others to the country. He told me that so far as Kerala was concerned, it is the territory in India (then in British India) that is to be ceded in order to constitute it into a province along with the Travancore and Cochin States'

territory. A kind of monarchy in the States, provided the government is carried on according to popular will and control, was according to him a desirable thing. He did not think, that it was either desirable or necessary to wipe out the Princes altogether as under certain circumstances they may be converted into a useful force in the country. He felt greatly worried that the public life is getting more and more commercialised and that it is more money than anything else that is able to control public:life in this country. He added that after Lokamanya's death this tendency has developed more and more. He next turned to relating a personal incident. He attended a meeting of the Princes of the Deccan States who wanted to form a Union. The meeting was to be addressed by Mahatma Gandhi. He strained his ears at that meeting to catch what Gandhiji was saying so as to meet the points arising from it. The speech was so inaudible that he could not hear anything. He however, requested that he may be allowed to have an idea of the reason which impelled Gandhiji to oppose the move for the formation of the Deccan States' Union. He was, however, told by the organizers of the meeting that he would be supplied a copy of the views of Gandhiji later on. He was disappointed, as such views must be made available then and there to be examined. It is this which impelled him to write on the 15th August 1946 to the Times of India and other papers. He observed, "It is amusing to see how mere suspicion—uncharitable suspicion—sometimes invests innocent things with an imaginary character." He said, 'if I had the opportunity at that meeting I would have dispelled a lot of misunderstanding on this subject'

He next talked to me about the Andhras and his association with the late Andhra Bhishma Subbarao Pantulu, Deshbhakta Venkatappa, the veterans of the Congress. He claimed them as his most esteemed friends. He wanted me to particularly remind Deshbhakta Venkatappa of him and of the happy days of their association in the work of the Congress. He made anxious inquiries of his health and asked me about the progress of the Andhra population in Bombay. When I referred to the very limited number of the Andhras engaged in the intellectual trades of Bombay, he replied that the Andhras were somewhat like us the Maharashtrians who would not venture out of their places. He finally pledged his whole-hearted support to the cause of Linguistic Provinces and

asked me to attend the meeting of the Keralites at the Gokhale Hall that very evening over which he was to preside. I promised to attend as desired by him.

That very evening I attended the meeting and I found Mr. Kelkar before the commencement of the meeting sitting amongst the audience although he was to occupy the Presidential chair. He was found to be silently chatting with his audience, and when he saw me he called me to his side and suggested to me to speak on the subject at the meeting as that would help the audience to understand the movement of Linguistic Provinces in its proper perspective. I consented. Mr. Kelkar made his opening speech which was a written one. It was the weightiest pronouncement that I ever heard. It was a masterpiece of brevity although he dealt with the whole subject in all its bearings. When I sent a copy of it to my friend Mr. G. V. Subbarao at Bezwada, now the Secretary of the All-India League of Linguistic Provinces, he told me that it contained the most admirable analysis of the question. The news that Mr. Kelkar supported the idea of Linguistic Provinces spread through out the country.

I have already pointed out that the Andhras had the greatest admiration for Mr. Kelkar. One of the brightest jewels of Andhra. Sri. Bhashodharak V. Venkateswara Sastrulu of Madras was honoured at Madras and Jubilee celebrations of his were presided over by Mr. Kelkar who claimed that being a journalist himself all his life he felt proud of enjoying the friendship of this journalist of Andhra who according to him served the cause of "sane and sound journalism."

I feel I have already taken too much of space over what I have written about this remarkable leader of not only Indians but of all men. His other literary and journalistic qualities others would have adequately dealt with. I may only observe that what struck me most about him is that his supreme self-sacrifice, detachment, and dispassionate outlook invariably dominated every movement and utterance of his and invested his productions with an air of unique sublimity. I cannot close this without referring to a review of his of my own book 'the Indian Elections and Franchise.' He observed dealing with the utility of a book of that kind " Elections and by-elections will be a recurring affair for all

times to come, so long as constitutions cannot be abolished and dictatorship has not taken their place." Mr. Kelkar's dislike for dictatorship is apparent here and what is called practical politics has reference according to him to the practice and the preservation in tact of the democratic institutions.

I feel that a great epoch of journalists, critics, patriots and of scholars has closed with the life of Mr. Kelkar. He has laid the foundations for the future generations ably and suitably. He has laboured for all except himself. He physically has left us But his spirit is unmistakably to be found everywhere, in very part of the country and in every heart of the millions of souls inhabiting this country. When Mr. Jinnah talked of Responsive Co-operation the other day, I thought to myself that he was trying to copy the political panacea so ably espoused by Mr. Kelkar after the Lokamanya's death. The lamp of the Lokamanya was kept burning by Mr. Kelkar, and the same continues to glow even after the demise of Mr. Kelkar. Thanks to the way he kept it burning with unremitting zeal all his life, as a lasting service unto his memory

Devadas M. Gandhi

(*Editor 'The Hindustan Times', New Delhi*)

I have your letter of December 23. I shall look forward to your book on Shri N. C. Kelkar. I was an admirer of Shri Kelkar ever since I was old enough to follow his activities. His articles and public statements were always well-argued and concise. He never wasted words. That, apart from his other qualities, earned him universal respect. I think that he contributed more than any other contemporary in a positive way to a closer appreciation of the greatness of the Lokamanya, to whom this country will remain for ever indebted

Sir C. P. Ramaswami Aiyar

(*Ex-Diwan, Travancore State*)

The demise of Shri Narasinha Chintaman Kelkar followed, as it has been, by that of Sir Chimanlal Setalvad, truly marks the end of an epoch.

Although it was my privilege to have met Mr. Kelkar during various sessions of the Indian National Congress, yet it was during the progress of the Home Rule Movement that I came closely into contact with him and that remarkable and magnetic personality, Lokamanya Bal Gangadhar Tilak.

Politics, in those days, was of a very different type from the later developments inaugurated by Mahatma Gandhi which proceeded from stage to stage along lines of Non-co-operation and Satyagraha and later of a struggls for complete political independence. The leaders of the Liberal party headed by Sir Phiroze Shah Mehta, Gopal Krishna Gokhale, Surendranath Banerjee, Chimanlal Setalvad, Srinivasa Sastri, V. Krishnaswami Aiyar and others, were confirmed believers in the British connection; and high-souled and upright patriots as they were and unflinching in their criticism of what they thought was a mistaken or short-sighted poilcy on the part of Great Britain, they yet contemplated no severance of political ties and indeed such a severance in the conditions of those days was impracticable. One main reason being that the awakening of the masses had not yet taken place. Tilak represented a partial reaction from the methods and objectives of the Liberal party and his programme which was very practical and realistic was that of direct attack and very qualified co-operation with England to be offered only on occasions where the interests of India, according to him, imperatively demanded such co-operation.

The Home Rule League founded by Dr. Besant split into two, Dr. Besant representing the right wing and Tilak the left wing of the Movement, which was itself a revolt from what was regarded as the conservative attitude of the Liberals or the Moderates.

Kelkar was the prime disciple and the inheritor and promulgator of the Tilak tradition. Both of them took pride in their Maharashtra origin and never forgot the supremacy achieved by Shivaji and the Hindu reformation and consolidation dreamt of and partly implemented by the Peshawas. They were not devotees of the Ahimsa cult and not only reconciled themselves to but insisted upon fighting on all fronts to achieve their ends. In this particular, they went much further not only than the Liberals

but even the Home Rul League of Dr. Besant. The doctrine to which Tilak gave the name "Responsive Co-operation" was expounded with great skill and persuasiveness by him and Kelkar in 1919, when both of them took part in the Home Rule Deputation which gave evidence before Parliament. Having also participated in one of the delegations that visited England at that time, I can bear testimony to the thorough documentation, the arduous research and the flaming patriotism which characterised Kelkar as well as his master, Tilak, and which, I know, made a profound impression on the members of the British Parliament.

Having qualified for the Bar, Mr. Kelkar practically forsook it for journalism and he was, at various times and during long periods, Editor of the *Kesari* and the *Mahratta* which were the exponents of the political doctrines and the social outlook of the Tilak school of politics. Wielding a ready and versatile pen, Mr. Kelkar was the author of notable Marathi dramas, histories and humorous works. He was also the author of a classical biography of Tilak and of Garibaldi and wrote a history of Ireland drawing parallels between the state of that country and of India. He distinguished himself as President of the Poona Municipality and was a greatly respected member of the Legislative Assembly during its sessions between 1923 and 1927.

The emergence of Gandhiji as the predominent factor in Indian politics and the adoption of his doctrines of non-violent non-co operation found men like Kelkar, Moonje, Bhopatkar, Savarkar and others ranged as opponents to start with and then as interested on-lookers rather than as protagonists in the political struggle as it developed. It was difficult for them to fit themselves into the new set-up, but realising the secret and pervasiveness of Gandhiji's influence and knowing that the ultimate objective was the full and speedy realisation of the country's destiny, Kelkar and his colleagues adopted an attitude of benevolent neutrality. Right through his life, all parties in India recognised Kelkar's sterling character and his uncompromising devotion to his country and he died full of honours and years. Whatever the differences of objectives may be, neither the leaders of the Liberal party nor men like Kelkar of the Tilak school of thought would have been behind any one else in welcoming and

implementing that Independence which has now been achieved by our country.

Ramdeo A. Podar

(*Founder, Podar College of Commerce, Bombay.*)

My first acquaintance with Mr. N. C. Kelkar took place at the time of our proposal to donate a building for a Commerce College in Bombay. At the very first meeting I was very much influenced by his genius and learning and I felt very much happy at the good fortune of getting acquainted with such a unique personality. Gradually as our acquaintance grew, I began to appreciate more and more his great qualities and his services to the country in so many fields. He was a great scholar and has contributed much to the Marathi literature. He well deserved the title of "Sahitya Samrat ". In the domain of literature his contribution has been so copious and so varied that he is truly the Prince of Literature. He was a lover of all languages and for that reason he was elected Chairman of the Reception Committee of the Hindi Sahitya Sammelan's session at Poona.

He was a man of clear thought and quick decision. His judgments in all fields were universally respected. Although he had earned a big name and popularity in the country, he was so modest that he never sought limelight. I very well recollect, when I made the proposal to put up his statue in the compound of the S. P. College, he was very much reluctant to agree to the proposal, and it took all my persuasive power to make him consider my proposal favourably. It only shows his quality of modesty and self-sacrifice. He was a man with an optimistic view of life. Even at worst moments he never lost courage and gave a lead by his personal courage and convictions.

If only he had been more ambitious, he could have easily pushed himself to the forefront of public life and even of country's politics. He had both the ability and the energy to do so till the very end of his life. But, for the past ten years he preferred to remain a recluse enjoying the company of a few chosen friends in Poona.

cized and denounced the Congress policy with logical vehemence, cold reasoning and even sarcasm. He never indulged in rhetoric. He would have gained much and even become the President of the Congress if he had softened his opposition towards the Congress policy and the Congress programmes. He was one of the most uncompromising, though dignified, critic of the philosophy of non-violence as preached by Mahatma Gandhi. It was mainly due to him that after the death of Lokmanya Tilalk the Maharashtra remained the only anti-Gandhi Province. He was no mean opponent and Mahatma Gandhi had to take notice of his opposition.

When Deshbandhu Das and Pt. Motilal Nehru parted coml pany with Mahatma Gandhi and started the Swarajya Party Mr. Kelkar was their powerful supporter and he added to the prestige and influence of the Swarajya Party. I remember Deshbandhu Das paid a compliment to him by saying that he gave in on a great issue only because Mr. Kelkar, as bracketted with me, differed from him. He was my colleague in the Central Legislative Assembyt from 1924 to 1927. He played a notable role as a member of the Swarajist Party and contributed preciously to the debates as a dialectical and incisive debator. I remember once he and myselt together with a few M. L. A.s travelled in the same train from Simla to Kalka. At Barog Railway Station, we got down from the train in order to take our food in the Hindu Refreshment room. We exchanged notes about our respective ages and he claimed to be younger than myself. It is sad that the younger brother is no more. While we both were the members of the Central Assembly, he had to face a prosecution I suppose under the Press Law. He argued his own case and his arguments lasted for some days. It was a treat to read his arguments as reported in full in the press. Though he lost the case, he gained in power and influence as an editor and the public man. I offered to contribute owards the payment of the heavy fine, but he declined to accept the sum offered !

Mr. N. C. Kelkar is dead, but his work lives. As an editor of *the Kesari & the Mahratta,* he nobly and fearlessly conducted the two papers. He has left impress of his character on journalism and raised it to a very high level of pure and disinterested public

service which journalism of India badly needs. He was a great literary genius and his literary talent had had a fuller scope through his mother tongue. Lokmanya Tilak and Mr. N. C. Kelkar were the exponents and advocates of the schools of political thought which favoured the removal of yoke of British domination by stages and the extorting of power by degrees. If the Congress had adopted this policy, probably the greatest calamity that has befallen India as an aftermath of surrender of power would have been averted. During the life time of Tilak he was his right hand man and loyally served him and his cause. I believed Tilak and Kelkar have produced and left behind younger men upon whom the mantle of these two patriots has fallen and this process will continue according to the Law of Evolution, and India will continue to grow stronger, purer and nobler among the nations of the world and play her worthy part in the future history of mankind.

Jairamdas Daulatram

(Minister for Food and Agriculture, Central Govt., New Delhi.)

Strength of conviction, readiness to stand against the popular current of the time, simplicity of life, strong commonsense were the features of the sharply defined mental make-up of Shri N. C. Kelkar, one of the most distinguished sons of Maharashtra.

I am afraid the public work ahead of me makes it difficult for me to write anything in the nature of reminiscences of Shri N. C. Kelkar. I would therefore request the publisher to proceed with the publication of his volume

Dr. B. Pattabhi Sitaramayya

(*Editor, 'Janmabhoomi,' Masulipatam.*)

My first recollections of Narasinha Chintaman Kelkar go back to the early Congress days when his striking personality was inescapable on the Congress platforms. I saw him at closer quarters in 1915 and Mr. Kelkar's service to the country was

hand, but because like Tilak he never allowed his Politics to override his Hindu sentiments. Like Tilak, he was an ardent patriot but unlike so many others who are ashamed to call themselves Hindus and their country as Hindusthan, he never ceased to be a Hindu. Not an Indian first and a Hindu afterwards or a Hindu first and Indian afterwards, he was at the same time both a Hindu and an Indian to the core. I have met almost all the front rank politicians of India, but I have found very few so well-balanced, steady and serene. There was nothing volcanic in him like Savarkar nor volatile like Jawaharlal. *Status quo* in his appearance he knew how to preserve his peace and patience and yet he was a born fighter and fought like a soldier even against fearful odds without raising shouts or slogans. He was not a demagogue and could not sway mobs, but he was a leader of leaders to whom workers in all, literary, journalistic, social, religious and political fields would go for advice and return wiser. He was a tower of strength to all progressive and patriotic movements and continued to lend his support to them practically till the last day of his life. In him his friends and co-workers have lost a faithful and devoted comrade, the country a front rank statesman and the Hindus a sage whose great talents and powerful pen were always at their service.

Dr. Syama Prasad Mookerjee

(Minister, Government of India, New Delhi)

Sri. Narsinha Chintaman Kelkar, was for nearly half a century the dominant personality in the social and public life as well as the literature of Maharashtra. He started his life as a promising district court pleader. But his versatility and abounding energy found meagre scope in the narrow grooves of the profession which he gave up at the early age of 24. He then turned his attention to public life to which he made his rich, manifold and varied contributions. He dominated the public life of Maharashtra for a whole generation in a way probably unequalled in its history, but he was never domineering in any sense of the term. Indeed, this was perhaps one of the factors which made him a perfect foil to Lokamanya Tilak with whom he was politically associated for over two

decades. Moderate in his habits and thought and circumspect in action, Kelkar frequently gave the appearance of hesitance and even timidity and provided a remarkable personal contrast to the more impetuous Tilak. It is not the least remarkable, that such contrasting personalities could be yoked together as political co-workers over such a long period probably the contrast was only the appearance of a compensating complementariness. Because he was gentle; he was not weak. Where principles were involved, he had the courage of his own conviction, regardless of frowns or favours.. After the death of Tilak, many had assumed that the mantle of national leadership would naturally fall on Kelkar. But there emerged in the political field a new and powerful personality in Mahatma Gandhi with his revolutionary ideas of direct action. Again Kelkar fell in the background and when the Swaraj Party was formed, he returned to the field to lead as Pandit Motilal Nehru's Deputy. Later, he came to be more intimately associated with Hindu Mahasabba and was elected as its President.

Politics, however, was only one of the many fields in which he shed the lustre of his varied personality. He was intimately connected with innumerable educational, social, religious and philanthropic institutions. At any one time he was the president of seventy or eighty such organisations. In the field of Marathi literature, his contribution, both in quantity and quality, is truly amazing. The sweep of his pen ranged from historical treatises, political tracts and biographies to dramas, poetry, burlesque and belles-lettres. He could be piercing in his wit and ferocious in his humour. And yet beneath it all flowed his genial and amiable personality, loving all and loved by all. He was a loyal and true friend. He inspired spontaneous courage and confidence even in those who came into contact with him for the first time. He never made personal enemies and if ever any was made, he was sooner converted into a friend. He truly represented the culture and traditions of an age that is fast dying out. In Kelkar, Maharashtra as indeed India, has lost a great leader of thought and action and in many respects a unique personality.

Narain Dutta

(*Banker & Contractor, New Delhi*)

Sri. N. C. Kelkar, was a leader among men and a man among leaders. It is my proud privilege to have known him intimately for over twenty-two years. We have been associates in the common cause of our Mother-land and have been guests of each other occasionally. Sri. Kelkar was a true devotee and strict follower of the illustrious Lokamanya Tilak. His nationalism, unlike that of some others, was of the truest and noblest type. Service to Hindusim was an article of burning faith with him. In fact, his life is of one long sacrifice to the cause of Hindu Sangathan. Sober, serious and cautious, Sri Kelkar was at the same time every inch a great patriot, richly deserving the worship that is paid to him in Maharashtra, nay in the whole of India.

Helena Normanton

(*Bar-at-Law, Ex-Co-Editor* '*India*'; *Edited by N. C. Kelkar, London.*)

Of the score or so of Indian politicians who came to London to assist in the preparation for the 1919 Government of India Act, none in my view gave such real help as did Mr. N. C. Kelkar. Whilst others sat and debated, enjoyed themselves more or less in the smoking room of the House of Commons and worked for a percentage of their time in England, Kelkar slaved indefatigably not only as propagandist, lecturer, traveller and expert witness, but he devoted many hours every week to the laborious effort of producing the Congress weekly periodical : *India.*

Many were the thoughtful and deeply informed articles he wrote for it—sketches, essays, leaders and so on—which attracted more attention in the India Office and the Houses of Parliament than the bulk of the speeches of his colleagues put together. Three persons and I suspect three alone, realised the great value of his work. One was the late Dr. G. B. Clark, the Chairman of the Congress Committee in London; the first Member of Parliament who ever uttered in the House of Commons the fateful words :

Home Rule for India. The second was his veteran leader B. G. Tilak. The third was the humble writer of these lines, who then had the onerous task of editing the Congress organ in London.

I think hardly another colleague of Kelkar's wrote anything at that time–that is, anything to matter. Nor were they remarkably appreciative of the one who did so much for them. The London Committee became the prey to much internal dissension soon after Kelkar's return to India. One remarkable achievement was to displace the veteran Chairman, Dr. Clark and to elect that peculiar person in his place, the late Mr. Ben Spoor, M. P., a gentleman who shed no glory that one could perceive upon the cause of India. Kelkar's advice and contributions still followed from India right up to the time of my own resignation and I found them of increasing value.

As the years roll by, it people do ever really appreciate anything, the reputation of N. C. Kelkar as a patriot, son of India, will grow and grow, whilst the self-seekers will be more and more forgotten. Kelkar was fundamentally a Teacher and a Giver. I think that as a Getter his talents were indeed small! Self was his last target. He lived in the light of Eternity. May India never forget him is the prayer of his grateful colleague.

Debendranath Mukerjee

(General Secretary, Bengal Provincial Hindu Mahasabha, Calcutta.)

Shri. Narasinha Chintaman was born on the 24th August, 1872.

After attaining the degree of LL.B. in 1894, Kelkar dedicated himself to journalism. In 1896, Lokamanya Tilak took him in as an assistant editor to his own paper '*Mahratta*'. In 1897, when Lokamanya Tilak was undergoing prosecution, Kelkar was appointed editor to the two papers '*Kesari* and *Mahratta*' and earned great reputation in that capacity. After the release of Lokamanya Tilak, Kelkar was made permanent editor of the *Mahratta*.

Kelkar was a journalist, a politician and a scholar rolled into

one. He produced forty works in as many years and came to be known as 'Sahitya-Samrat'.

In 1917, he became the Secretary of the Home Rule League. He went to England in 1919 as the organiser of the Congress Deputation and as the Secretary of the Home Rule League. In 1923 he entered the 'Swaraj' party and was elected to the Supreme Legislative Council, wherein he was appointed chief whip of the Swaraj Party. But, in 1925, he had difference of opinion with Deshbandhu C. R. Das on the question of formation of Ministry whereupon he came out to join hands with Mr. Jayakar in forming the Reponsivist Party. He joined the third Round Table Conference as one of the representatives from India. Twice he was made President of the Maharashtra Provincial Congress. He presided at two sessions of the Hindu Mahasabha, once at Jubbulpore in 1928 and again at Delhi in 1932. In 1937 he retired from active politics. His popularity was universal as it was evident from the fact that on his retirement he had to cut off his connection with sixty different institutions, social, political and educational.

Veer Savarkar paid homage to his memory in the following words:—

"The country of Maharashtra has heard the stories of the Geeta. The Marhathas know how to perform their duties without yearning for the result and diffidence cannot touch them. This great truth of the Marhatha Life became embodied in the personality of the great Marhatta hero, Narasinha Chintaman Kelkar. He was like our Guru, who had no faith in non-violence. He has taught us how to fight injustice, and oppression with head aloft and how to redress the wrong. To curb the wicked, to protect the gentle, to tend the afflicted and to punish the oppressor this was the ideal of Kelkar and in fact, this constituted the ideal of ancient Hindu Religion and the message of the Geeta. The great soul Kelkar was loyal to this ideal throughout his life. He had unbounded respect for and extraordinary devotion to Hindu religion and culture. He has left behind a great ideal in the political, literary and journalistic field and in fact, in every sphere of life. May Hindu India emulate his example, both in thoughts and action. and I am sure our ancient glory will again revive."

A. B. Latthe

(*M. A., LL. B., Adviser to H. H. the Maharaja of Kolhapur.*)

My contact with Shriyut N. C. Kelkar was not very close and I can hardly give you any reminiscences worth publishing. I may, however, say that of the few occasions when I came into contact with him, I was very much struck by his keen desire to be helpful to those who went to him. I had heard people saying that Tatyasaheb was rather irritable, but my own experience such as it was left me no ground for imagining that there was justification for the charge. When I was connected with the Bombay Ministry, there were occasions when his party felt displeased with its work, I once happened to see him in his house when his party was attacking the ministry. I asked him what his impression about its work was? He quietly replied "the work is as good as it could be". That only showed how by nature he was above the party.

Lord Halifax

(*Ex-Viceroy of the India, London.*)

I had the pleasure, of course, of knowing Mr. Kelkar, but not, I am afraid, well enough to enable me to write anything very useful or original about him. I can well appreciate how great is his loss to India to whom he had given such long and devoted public service.

Sir Francis Low

(*Editor 'The Times of India', Bombay.*)

Shri. N. C. Kelkar was one of the most remarkable literary figures of the Deccan for over a generation and his fame as a journalist, politician, playwrite, poet, novelist and orator. will undoubtedly be remembered long in Maharashtra.

Capt. Keshav Chandra

(Treasurer All-India Hindu Mahasabha and President Punjab Hindu Mahasabha, Amritsar.)

With the sad demise of Shri N. C. Kelkarji, Hindusthan and particularly Maharashtra has lost one of the noblest sons who has served Hindu Rashtra with great devotion and unflinching steadfastness. He was the chief exponent of Tilak's school of thought; builder of his press and his renowned boigrapher. Kelkarji thrice became the President of the All-India Hindu Mahasabha. He rendered meritorious services to the nation as a member of the Central Legislative Assembly. He was connected with the Nationalist Party and his sober advice was always eagerly sought for. The rich soil of Maharashtra has contributed most valuable personalities and Kelkarji was one of those immortal souls who served his country, community and language for about fifty years. He was an all round literary giant and presided over numerous provincial, political, religious and literary conferences. He was not a blind follower of any group. For him the nation was greater than any individual; that is why, he was against Gandhi's fast at the time of the Poona Pact. While many from his own camp for the sake of few gains joined the Gandhian camp, he preferred to sacrifice his fame for his convictions and ideals. Shri Kelkarji was a man of the highest integrity. He was a true Karmayogi.

Above all he was a literary genius who has carved out for himself a permanent place as Marathi prose builder and a journalist of great eminence. His writings shed lustre on the Indian independence movement and Maharathi literature. Such personalities are the gifts of God to any nation. May he be reborn to fulfill his mission for the uplift of his Hindu Nation.

I. S. Pawate

(Judge, Patan, Satara)

While at Baramati, I became acquainted with the 'Sahyadri,' and was struck by the very high standard of the magazine and its cosmopolitan interests. I was particularly interested in the controversy about the Bhandarkar Oriental Research Institute

edition of the Mahabharata between Dr S. K. Belvalkar and revered Mr. Kelkar. Finding that the Sahyadri concerned itself with a wide range of subjects, not excluding even subjects of antiquarian interests, and knowing that Mr Kelkar himself had been a lawyer, I sent to him towards the end of 1945 my book 'Daya-Vibhaga,' then recently published, for review.

Within a fortnight, I received an acknowledgment of the receipt of the book. But it was not an ordinary acknowledgment. It was written with such a genuine warmth of feeling and friendliness that since reading it I have always felt as if the revered Mr. Kelkar was one of my family circle. He had expressed in the letter a very kind wish that I might see him in Poona whenever I happened to go there.

Some months later, I once went to his house and found that he had gone out to attend a meeting. It was not till may 1947 that I had the good fortune of personally meeting him, three or four days before the performance of the Yogic feat of being buried alive by Ramanand Yogi in the Deccan Gymkhana. It was a fine morning at 8 o'clock. I rang the bell and an old man of about 75 years of age peeped out of the door of the room upstairs and called me up. In a moment I was in the presence of Mr. Kelkar.

There was another old man also in the room. The room was a small one, with one or two cots with beds spread on them, five or six chairs and one or two writing tables and a moderate sized shelf of books. I was there with Mr. Kelkar for more than half an hour. He asked me who I was, and on my telling him, he at once said that he had been informed that I had been to his house some months earlier, when he was out and this surprised me. How could he remember in the midst of his thousand and one activities such an insignificant incident as my visit to his house in his absence some months before!

We had some talk about the Pakistan problem. I was struck with Mr. Kelkar's cold intellectual approach to the question. I had regarded him as having very strong sympathies for the Hindu Mahasabha and so his dispassionate approach to the Pakistan problem surprised me. Then we talked about my book "Daya-Vibhaga". Mr. Kelkar asked me some very pointed questions as

to what difference would the theory of the Mitakshara law of property as propounded in the book make to the actual administration of justice. Then he said that he had given the book for review to Mr. Dhamdhere, who was the only man competent in Poona to pronounce with authority on the merits or demerits of a book on Hindu Law. I have since seen the very kind review in the *Sahyadri* by the learned lawyer. Then I said to Mr. Kelkar that in 1934 I had sent my then recent publication " The Structure of the Ashtadhyayi" to *Kesari* for review and that no review had appeared. Mr. Kelkar smiled and said that there was nobody to review a book on Panini. Then we talked about my father and the review of his book "The philosophy of the 'Shiva–Agamas' in the Kesari before 1925.

By that time I had been with Mr. Kelkar for about half an hour and I thought it was time for me to take his leave and depart. I told him that I had been transferred to Vengurla in the Ratnagiri District, his own District. He said that for some time past, he had not visited his native place and that was due to the fact that he *could not afford* yearly visits to his native place. I was struck with the frankness with which Mr. Kelkar talked even to a stranger like me who was seeing him for the first time and thinking that the remark had perhaps escaped him unawares. I pretended not to have heard it. He repeated the remark. Then he said that if he had entered the judicial service, perhaps, he would have retired as a Small Cause Judge and would be now getting a comfortable pension. I expressed my humble conviction that even if he had retired as a High Court Judge, that would have been a great loss to all of us, to the whole of Maharashtra. There would be scores of High Court Judges in the course of a few years, but not many Sahitya Samrats. Some other visitors came into the room and I took leave of Mr. Kelkar. While going down the stairs I felt happy for having come into contact with a great and good man.

Mr. Kelkar struck me as unusually open and frank in his conversation even when it touched him personally. Another thing about him that struck me was his freedom from narrowness and insularity.

K. M. Munshi

(*Agent-General To The Nizam.*)

Tatya Saheb Kelkar was a great friend of mine since the day[8] when Lokamanya and Besant joined hands by co-ordinating the activities of their respective Home Rule Leagues in 1915. Our friendship persisted on the same- affectionate basis inspite of our having drifted into different political camps. I was his lawyer too in some important matters.

Tatya Saheb was essentially a literary man, and so I claim to be. He became a politician because he came to inherit the leadership which Lokamanya had built up. I was attracted to politics because I had imbibed Aravindian nationalism in my boyhood. But our bond was literary taste and mutual affection.

Tatya Saheb was a soul of gentleness in personal relations. He had the sure literary taste. He had a fine, expressive style. Once we discussed beauty in Gujarati and Marathi literature; and it was a joy to hear him talk of some great Marathi poets.

He dominated the "*Kesari*" school in Maharashtra. He was temperamentally a liberal politician and a man who had a greater attraction for culture than the bustle of politics.

His death removes the leading exponent of the "*Kesari*" school of politics and a great literary man of modern India.

Chanda Karan Sarada

(*Advocate*; *General Secretary All--India Hindu Sabha, Ajmer*)

I came in first contact with Mr. N. C. Kelkar in the year 1920, on the occasion of the Indian National Congress held at Nagpur under the presidentship of Late C. Vijayaraghavacharya. In those days the people of the Indian States were demanding responsible government from tha Indian Princes. Mr. Kelkar having presided over the Deccan States Peoples Conference had given a right lead to the people and hence as president of the Rajputana Central India States Peoples Conference I requested him to preside over the First All-India States Peoples Conference which I had invited on this occasion. Shriyut Narsinha Chintaman Kelkar gave me the

fullest support and agreed to preside over the conference. But unfortunately he was so busy in the meetings of the All--India Congress Committee that he could not come and he sent his message and we carried on the work of the First All-India States Peoples Conference under his inspiration under acting presidentship of Mr. Ganesh Narain Somani of Jaipur. Mr. Kelkar has been known to me since the last 27 years and I came in contact with him in his multifarious activities during this period. He was a chief man of the Tilak School of thought and exponent of Tilak's politics and philosophy which we also followed. During the deliberations of the All-India Hindu Mahasabha held under his presidentship at Delhi, it was Mr. Kelkar alone who gave a realistic outlook to the nation and sounded a grave warning to the Hindus against the surging wave of Gandhism. He was an out and out responsivist and was the pillar of the Swaraj Party. His tirades against the no-changers and Ashramites will long be remembered by the patriots of Hindusthan. I always agreed with his views, because he always said the right thing at the right time without fear of frown or favour. His support to the cause of freedom for the last fifty years had endeared him to the people throughout India. At the time of political discussions, meetings and interviews he stood firm in his beliefs and carried conviction even to his adversary.

He was a great frind of my uncle D. B. Harbilasji Sarda and his colleague in the Central Assembly. He was sweet and brief in his conversations. Mr. Kelkar will go down to posterity as a great patriot and deliverer of both British India and Indian States' People.

P. Kodanda Rao

(Member, Servants of India Society, Nagpur.)

I have had the honour and pleasure of knowing Tatya Sahib Kelkar since 1921 when I first came to Poona to join the Servants of India Society. Many were the occasions when we met either at his residence or at the Society to discuss public questions of common interest. He was at heart a Liberal, though for historical and personal reasons he never joined the Liberal Party.

Of his public services and his literary achievements and personal qualities which endeared him to all who knew him, others more competent than myself have written. I will refer only to a purely personal and social kindness for which Mrs. Rao and myself are deeply grateful to him. He was good enough to attend our wedding and bless it in a very felicitous speech full of fatherly kindness. Since then every time we visited Poona we called on him, and he received us with great cordiality and friendliness, and entertained us with mangoes and sweets. We used to enjoy meeting him. Alas! we shall miss a dear and fatherly friend when next we visit Poona'

R. V. Gogate

(University Professor, Washington, D. C, U.S.A.)

I think it was in 1916 or 1917 when Tatyasaheb came to Indore to preside at the 'Marathi Sahitya Sammelan' held there when I met him for the first time. My late uncle Trimbakrao Gogate was a member of the Indore Reception Committee and a leader in Indore public affairs. He described Tatyasaheb as "an embodiment and a reminder of the Peshva heritage" of us Brihan-Maharashtrians and due to his presence in Indore, Capital of the Holkar State all of us were, for the first time in our living memory, treated to the unique experience of seeing the splender and social glory of the Marathshahi, the Maharaja Tukojirao was visibly impressed by this eloquent description and Tatyasaheb responsed most tactfully and diplomatically saying, "One look at the Maharaja and his glorious capital made him inspired with the pride of Maratha glory, which was preserved only in the States and hence he was himself grateful for the honour done him which enabled him to experience what in the British provinces had become only a historical memory." Tatyasaheb referred reverently to the greatness of Ahilyabai Holkar and to the great valour of Yeshwantrao Holkar. As a young college student then, I was so impressed and touched by Tatyasaheb's manners and way of interpreting facts of life that I learnt to look upon him as a great man. I never had anothor occasion to meet him personally though while in Poona did hear him speak at 'Vasant-Vyakhyanmala' meetings. Then in

1928 while I was settled in New York several Indians in the U. S. felt that a branch of the Indian National Congress should be opened in America to present India's cause. Miss Mayo had published her 'Mother India' and it was creating terrible prejudice against India. We wanted to contact Lala Lajpatrai, who among the elder leaders understood the significance of propaganda in the U. S. However, it was not safe to correspond openly with Lalaji. So we drafted a letter and signed it and I undertook to transmit to late Prof. M. R. Paranjpe of Poona through a copy of an Educational Magazine. He gave that secret letter to Tatyasaheb who personally delivered it to Lalaji in New Delhi.

Tatyasaheb wrote me briefly but cordially, that though he fully agreed with our views, the control of Congress having passed to Gandhiji there was little hope of Congress giving us authority to open a branch in America that Lajpatrai had become a *persona nongrata* though a respected old leader.

Later we received a word from Gandhiji himself rejecting our idea of propaganda work in the U. S. We were terribly discouraged, but Mr. Kelkar's cordial remarks re-established my relations with him. When in 1945-46 I was in India on U.N.R.R.A. mission I was invited by both Annasaheb Karve and Tatyasaheb Kelkar to visit Poona and both extended to me their personal, as well as, public honour and affectionate receptions. Since my return to the U.S. I have had frequent correspondence with Tatyasaheb who published one of my articles in *Sahyadri* and while I was still in India, you may recall that my life-sketch also was published in *Sahyadri*. I was terribly shocked to learn of Tatyasaheb's sudden demise when I received the Special *Kesari Ank* in December!! No news had come here before then ! In fact I have felt the loss seriously because in my hopeful plans to return to India after 1950 to lead a Vanaprasthashrami life he had promised to play a part. He had wished that when the Maharashtra Vidyapith becomes established in Poona. I could come over to teach Sociology which I have been teaching in American Colleges for the past 16 years and that way realize my ambition to serve my Motherland in my later years at least. Unless I am given such a chance I cannot afford to return to India after having lived some 28 years in the U.S. So you see how Tatyasaheb's death has touched me

closely. However, it was just as well that he: saw India become free and did not hang a around to see patronage, conflict and tragedies which are now evolving.

I loved and respected Tatyasaheb as if he was my real uncle and my last visit with him at his home—Pushkarini—was most cordial and memorable indeed. Poona would not be the same to me if I ever return there again because of his absence ! I hope I shall have in you and others, whom I met through Tatyasaheb, friends on whom I could depend in the future.

N. V. Sahasrabudhe

(*Assistant Editor, 'The Mahratta', Poona.*)

He was so young in spirit and ever studious that I cannot resist the temptation of relating an incident which took place when I was alone in my room scribbling something on a piece of paper.

He came into the room and sat on the chair which was facing me.

I was not prepared for this unexpected meeting. My throat dried up and sheepishly I glanced at him "Where is Tatachari ?" he said in a musical, husky tone. "He will come in a minute," I replied, my nerves tingling all the while. He relapsed into silence.

I fumbled for a dictionary. I opened it to hide my face behind its curtain.

He shaded his left ear with the left palm of his hand and said,

"You want the meaning of a difficult word ?" "Y-e-s," I said.

"Tell me that word and I will try to give the exact meaning of the word."

I was taken aback. Of course, it was not merely a stratagem to escape his gaze that I was looking into the dictionary. An out-of-the-way word had troubled me for long. Emboldened by his persuasion, I sought the meaning of that word. He, with a childish

rapture, gave me the meaning of that word. You can imagine my surprise at his memory.

Great Tatyasaheb was a colossal figure in every sense of the term. Social, political, religious, economic, educational activities, nay every aspect of life drew its inspiration from him.

I pay my homage to the departed great man, in these few words which spontaneously spring to my mind.

Rajendra Prasad

(*President, Indian National Congress*)

Syt. Narsinha Chintaman Kelkar came to be known outside Maharashtra to the rest of India as one of the lieutenants and right hand men of Lokamanya Bal Gangadhar Tilak and after the latter's passing away he used to be looked up to for guidance as Lokmanya's political successor. But Syt. Kelkar had built up a position of his own in the political, literary and journalistic world of India. He was the leader of what came to be known as the Maharashtra School in Indian politics. He held a very high position as a resourceful, well-informed and widely appreciated journalist and his strong criticism made his writings read by a very large circle of people even when the latter did not agree with him I am not competent to speak about his contribution to Marathi journalism and Marathi literature, but I am told that he held a very high position as a litterateur. I had my connection with Syt. Kelkar commencing in 1921 soon after the great non-co-operation movement had started and we used to meet on all important occasions, at the time of the A. I. C. C, the Congress session and also for some time when he was a member of the Working Committee until he practically retired from the Congress some years ago. I may mention one incident which impressed upon me as indicative of a soft heart which he possessed in spite of a somewhat stern exterior. It was in 1922 when Mahatma Gandhi was tried at Ahmedabad and given a six years' sentence, I happened to be present in the court when the trial was held and so was Syt. Kelkar along with a number of other friends. When the sentence had been pronounced and the judge had said that in

view of Gandihji's position in public life he gave him a sentence of six years and compared it to the sentence passed against Lokamanya Tilak on a similar charge some years earlier, Gandhiji thanked the judge for having linked his name with the great name of Lokamanya. After the judge had left the court room and those of us who had been left behind were bidding good-bye to Gandhiji, many of us broke down. I was one of them. Syt. Kelkar consoled me by saying that he himself had behaved in the same way when a similar sentence had been passed against Lokamanya During one of my Maharashtra tours, the Maharashtra Provincial Congress Committee arranged a dinner to which prominent Congressmen and others were invited at Poona. I sat next to Syt. Kelkar and I remember how we talked about so many things although that was at a time when keen controversy was going on between the Maharashtra group and other Congressmen. Lately Syt. Kelkar had kept aloof from the politics of the Congress. That did not in any way detract from the respect in which he was held by all

K. F. Nariman

(B. A., LL. B., Advocate, Bombay.)

Not being a contemporary with the late leader Shri. N. C. Kelkar, I am not in a position to send a suitable contribution to the Commemoration Volume worthy of that great name. Still I gladly respond to the request of the author to send a message of appreciation and tribute.

I remember when Lokamanya Tilak died, all eyes were turned to 'next best' Shri N C Kelkar, who alone, of all the surviving Maharashtrian leaders, in the opinion of many, could befittingly and honourably assume the mantle and thus fill in the wide 'gap' created in the public life by the lamentable loss of Lokamanya, and it must be said to the credit of the departed leader Shri. N. C. Kelkar that he fulfilled the high expectations and discharged the heavy responsibility to the satisfaction of most of his friends and colleagues Though myself, not being so well acquainted with the Marathi language, was not able to judge or appreciate his

Marathi journalistic and literary talents, still those who could speak with authority, with one voice acclaimed the high standard and level of Marathi Journalism and Literature, to which the late learned leader had raised his mother-tongue.

As a Marathi orator too there were perhaps few to equal and match him. I had the honour and privilege on some occasions to speak from the same platform, and I could see that 'Tatyasaheb' had the knack, whilst addressing, to keep his audience almost spell-bound and entranced, deeply appreciative o his remarkable sallies of wit, humour and sarcasm.

In spite of his age and indifferent health, he retained wonderful energy and capacity to work till the last and like all great leaders died in harness at his post of public duty.

One trait of his character that appealed to me most was tha like his distinguished predecessor Lokamanya, he was also indpendent and fearless in expression of his views and hated hypocrisy and sycophancy in public life, to gain personal end.

His memory can be best cherished and revered at least by Mahrashtrian youth, attempting sincerely to emulate his noble life and example, and let us hope that this Commemoration Volume will help, particularly Maharashtrians to study his life and career so that they may be able to follow his glorious foot-steps.

Ivor S. Jehu

(Editor " The Times of India", Bombay.)

Rare indeed is a combination of so many intellectual pursuits as were present in Mr. Kelkar. He was politician, journalist, litterateur, humorist, historian, biographer and social reformer. What is more, he devoted to each branch of his activity thorough care and study and attained in it a position of pre-eminence. Of all his qualities two struck me as the most notable and of great practical value in the present context of the country—his ever-present sense of humour and his search for the golden mean. Accessible to all and generous in advice and help, he was never ruffled, never lost his temper and enlivened the proceedings,

whether in the legislature, at a meeting or in private conversation, with his dignified but scintillating wit.

He always avoided extremes and searched for a compromise and thus came to evolve his policy of responsive co-operation in politics. Many times he went against the current but he had the courage of conviction to stick to his "golden mean" path despite loss of mass popularity. At the present moment in India heads are not cool, tempers are easily frayed, extreme views are propagated with fanaticism, so one wishes that there were more men like Mr. Kelkar to view things dispassionately and steer the country through a middle course in an atmosphere free of bitterness.

No less important was Mr. Kelkar's contribution to journalism. It was during his active editorship that *Kesari* became a bi-weekly and it was he who introduced to Marathi newspapers the practice of sending out special correspondents to cover important events including those in the neighbouring countries. He not only maintained but enriched *Kesari's* tradition of publishing studied articles on a variety of subjects and this contributed to maintain the paper's popularity even during the non-co-operation period, when its editorial policy was not altogether in favour of the Congress programme. *The Times of India* has also warm and respectful memories of Mr. Kelkar as a frequent and valued contributor. May his life's teachings inspire responsible and studied evaluation of problems and their solution so that this country is spared unnecessary travail and marches smoothly to progress and prosperity.

S. A. Brelvi

(*Editor, "The Bombay Chronicle", Bombay.*)

Mr. N. C. Kelkar was one of the few men in our public life who undertook no work which they did not do well and brilliantly. Mr. Kelkar was a journalist, a politician and a litterateur. And, in all the three fields, his contributions were of a very high order, and he will long be remembered for them. He was the ablest lieutenant of Lokamanya Tilak and, in that capacity, rendered invaluable service to the cause of Indian freedom.

Sardar Vallabhbhai Patel

(Deputy Prime Minister and Home Member, Government of India, New Delhi)

To Indians in general Tatyasaheb Kelkar is known as a distinguished leader in India's struggle for freedom. He was a devoted lieutenant to Lokamanya, whose principles he followed upto his death. He was a great scholar and an accomplished journalist. He was known for his balanced views, his firm convictions for which he often suffered. In his long career he did his modest best in the struggle for freedom. After Lokamanya the mantle of leadership fell on him. He was the last link of free India with the late Lokamanya. He was a man of deep convictions and versatile talents. More than politics, literature was his forte. In the world of Marathi literature his position is said to be unique. As a historian, as a dramatist and as an essay-writer he has very few equals. It is only in the fitness of things that Marathas should cherish his memory.

देशभक्त साहित्यसम्राट तात्यासाहेब केळकर यांच्या आठवणी

गुणविषयक सूची

(पहिला आंकडा पृष्ठांकाचा व दुसरा आंकडा आठवणींच्या अनुक्रमाचा आहे)

विषयवार सूची

(पहिला आंकडा पृष्ठांकाचा व दुसरा आंकडा आठवणींच्या अनुक्रमाचा आहे)

ठळक व्यक्तींच्या नांवांची सूची

(पहिला आंकडा पृष्ठांकाचा व दुसरा आठवणींच्या अनुक्रमाचा आहे)

INDEX

पुणें सार्वजनिक सभा व लो. टिळकमंदिर या संस्थांच्या प्रचार-वृत्तान्तावर

श्री. तात्यासाहेब केळकर

यांनी दिलेला अभिप्राय

" रा. बापट यांचे आजवरचे सर्व प्रचार वृत्तान्त, आजचा महाराष्ट्रीय समाज व त्याचे राजकारण याजवर उत्कृष्ट प्रकाश पाडतात शिवाय ते फार मनोरंजक आहेत.

एम. ए.च्या Thesisला जर कोणी Village life, village mind & village organisation असा विषय घेईल तर त्यास बापट यांच्या या सर्व वृत्तान्ताची मौल्यवान मदत होईल "

दि. २३।३।३६ न. चिं. केळकर